

S&D

socialisme en democratie

januari 1964

- Het Chinees-Russische conflict –

F. Kool

- Openbaar onderwijs en mammoetwet –

Drs. A. R. Vermeer

- Militair overbodig, politiek gewenst –

Mr. M. van der Stoel

- Zuid-Afrika en de protectoraten –

Dr. K. L. Roskam.

socialisme en democratie

maandblad van de Partij van de Arbeid

Onder redactie van J. P. Kruijt, voorzitter; F. J. A. van Maanen, secretaris; C. de Galan, eindredacteur; E. H. van der Beugel, B. de Goede, A. H. Kloos, A. Kossmann, J. J. van der Lee, Th. J. A. M. van Lier, A. P. Oele, Fred. L. Polak, B. W. Schaper, J. Smit, M. van der Stoel, J. G. Suurhoff, P. Thoenes en J. M. den Uyl.

eenentwintigste jaargang 1964

Amsterdam, N.V. De Arbeiderspers, 1964

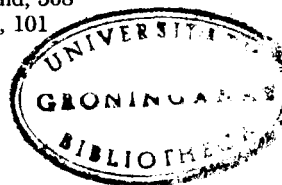
Inhoud

Binnenlandse politiek

- Dr. A. van Braam*: Electorale verschuivingen te 's-Gravenhage 1946-1963, 669
- Drs. Th. Coppes*: De wenselijkheid van politieke vernieuwing in Nederland, 337
- De inrichting van de maatschappij in de komende 25 jaar, 708
- Mr. H. B. Engelsman*: Onroerend goed en prijzenwet, 489
- Dr. C. de Galan*: Doelstellingen en middelen in het economisch beleid, 595
- Dr. C. de Galan en Mr. W. G. Verkruijsen*: Het regionale industrialisatiebeleid op dood spoor, 657
- Prof. dr. J. van der Hoeven*: Televisiebestel en progressieve gezindheid, 613
- Mr. Th. J. A. M. van Lier*: Leven of geleefd worden, 81
- Drs. H. Neudecker*: Luns' ontwapeningsnota, 472
- Drs. F. H. J. Nierstrasz*: De bouwnota . . . en verder, 276
- Dr. ir. A. P. Oele*: Gasbellen en olieputten, 306
- Drs. Ed. van Thijn*: Terugblik op de kamerverkiezingen van 1956, 409
- Mr. W. G. Verkruijsen en Dr. C. de Galan*: Het regionale industrialisatiebeleid op dood spoor, 657
- Drs. A. R. Vermeer*: Openbaar onderwijs en mammoetwet, 11
- Drs. J. J. Voogd*: Het omroepbestel, 772
- J. J. de Wit*: Nieuwe aanpak van het omroepbestel, 765

Internationale vraagstukken

- Prof. mr. F. M. Baron van Asbeck*: Het Europees Sociale Handvest, 866
- E. M. Bassy*: Eén kiezer . . . één stem, 524
- Jhr. drs. G. van Benthem van den Bergh*: De Amerikaanse verkiezingscampagne, 650
- De verkiezingen in de USA, 809
- Drs. E. H. van der Beugel*: Europese Politieke Unie en Atlantische samenwerking, 830
- Dr. N. Birnbaum*: Beweging in West-Duitsland, 508
- Drs. R. Cohen*: De wereldhandelsconferentie, 101

- R. Conquest*: Na Chroestsjow: Een conservatieve restauratie, 56
- R. H. S. Crossman*: De wetenschapsbeoefenaars gaan richting Whitehall, 837
- Mr. A. C. A. Dake*: Economische integratie in het Oostblok, 212
— Problemen in de Sowjet-economie, 457
- P. Dankert*: Zuid-Afrika en de resolutie, 297
— De Indonesische symbiose, 430
- Dr. H. Deist*: De politieke betekenis van de Europese gemeenschap, 322
- Dr. W. Drees*: Meer 'conventionele' bewapening, 313
- Prof. dr. I. Gadourek*: Handleiding voor revolutie, 623
- Roy Jenkins*: Hugh Gaitskell, 372
- Prof. dr. B. Kalmins*: Minderheden in de Sowjet-Unie, 181
- Drs. F. Kempers*: Het zuidslavische revisionisme in theorie en praktijk, 735
- F. Kool*: Ideologie en politieke macht, 20, 123, 223
- Prof. dr. S. M. Lipset*: Veranderde klassestructuur en hedendaagse Europese politiek, 257, 357
- Drs. H. Neudecker en drs. A. van der Zwan*: Turkije: De lege huls vullen, 692
- F. S. Noordhoff*: Onthullende . . . graanaankopen, 207
- Prof. dr. C. L. Patijn*: De lange weg naar vrede, 162
- Prof. mr. B. V. A. Röling*: De dertiende Pugwash-Conferentie, 776
- Dr. K. L. Roskam*: Zuid-Afrika en de protectoraten, 68
- Prof. dr. B. W. Schaper*: De internationale samenleving, 798
- Prof. dr. L. Smolinski en dr. P. Wiles*: De slingerbewegingen van de Sowjet-planning, 192
— Politiek en economie in de Sowjet-Unie, 394
- Mr. M. van der Stoep*: Militair overbodig, politiek ongewenst, 3
— Wilson's 100 dagen, 729
— De crisis in de NAVO, 815
- S. Thomas*: Tussen vooruitgang en reactie, 171
- Ir. H. Vos*: De economie van Israël, 344
- W. Wierda*: Naschrift op dr. W. Drees: Meer 'conventionele' bewapening, 320
— De veiligheidssituatie in West- en Midden Europa, 495
- Dr. P. Wiles en prof. dr. L. Smolinski*: De slingerbewegingen van de Sowjet-planning, 192
— Politiek en economie in de Sowjet-Unie, 394
- Drs. A. van der Zwan en drs. H. Neudecker*: Turkije: De lege huls vullen, 692

Sociale en economische politiek

- Prof. mr. F. M. baron van Asbeck*: Het Europese Sociale Handvest, 861
- Dr. G. H. Bast*: Werken in de havens, 290

- Drs. R. Cohen*: De wereldhandelsconferentie, 101
- Mr. A. C. A. Dake*: Economische integratie in het Oostblok, 212
 — Problemen in de Sowjet-economie, 457
- Mr. H. B. Engelsman*: Onroerend goed en prijzenwet, 489
- Dr. C. de Galan*: Doelstellingen en middelen in het economisch beleid, 595
- Dr. C. de Galan en mr. W. G. Verkruijsen*: Het regionale industrialisatiebeleid op dood spoor, 657
- Prof. dr. W. Hessel*: Christelijke economische politiek, 802
- Drs. M. R. Lamberts-Eenschooten*: Roken en gezondheid, 451
- Dr. J. W. H. Leslie-Miller*: Computers, 386
- Drs. F. H. J. Nierstrasz*: De bouwnota en verder, 276
- F. S. Noordhoff*: Onthullende . . . graanaankopen, 207
- Dr. ir. A. P. Oele*: Gasbellen en olieputten, 306
- Drs. Ph. van Praag*: Over de vakbeweging, 118
- Mr. dr. A. A. van Rhijn*: Vermogensaanwasdeling, 681
- Prof. dr. L. Smolinski en dr. P. Wiles*: De slingerbewegingen van de Sowjet-planning, 192
 — Politiek en economie in de Sowjet-Unie, 394
- Mr. W. G. Verkruijsen en dr. C. de Galan*: Het regionale industrialisatiebeleid op dood spoor, 657
- Mr. P. Ver Loren van Themaat*: Werknemersmedezeggenschap, 52
- Mr. H. Versloot*: Het actie-programma KAB-NVV, 95
 — Inkomensnivellering, 531
- Ir. H. Vos*: De economie van Israël, 344
- Dr. P. Wiles en prof. dr. L. Smolinski*: De slingerbewegingen van de Sowjet-planning, 192
 — Politiek en economie in de Sowjet-Unie, 394

Levensbeschouwing en maatschappij

- Drs. C. J. Brakel*: Het nieuwe wetenschappelijk socialisme en de arbeiders, 72
- Drs. Th. Coppes*: De wenselijkheid van politieke vernieuwing in Nederland, 337
 — De inrichting van de maatschappij in de komende 25 jaar, 708
- R. H. S. Crossman*: De wetenschapsbeoefenaars gaan richting Whitehall, 837
- Dr. W. Drees*: Na honderd jaar, 544
- Prof. dr. W. Hessel*: Christelijke economische politiek, 802
- Prof. dr. J. van der Hoeven*: Televisiebestel en progressieve gezindheid, 613
- F. Kool*: Ideologie en politieke macht, 20, 123, 223
- Prof. dr. S. M. Lipset*: Veranderde klassestructuur en hedendaagse Europese politiek, 257, 357
- Prof. dr. B. W. Schaper*: De internationale samenleving, 798
- Mr. M. van der Stoep*: 100 jaar socialistische internationale, 585

- Mr. dr. B. Stokvis:* Katholieke gedachten over ons echtscheidingsrecht, 423
Prof. dr. J. Tinbergen: De toekomst van de internationale socialistische samenwerking, 590
Drs. A. R. Vermeer: Openbaar onderwijs en mammoetwet, 11
Mr. H. Versloot: Inkomensnivellering, 531
Ir. J. Ijff: Nogmaals: N. H. Synode en de kernwapenen, 442

Algemeen-culturele vraagstukken

- Dr. N. Birnbaum:* Beweging in West-Duitsland, 508
Dr. A. van Braam: Gezagsschemering en ambtenaar, 626
Dr. W. Drees: Na honderd jaar, 544
Prof. dr. J. van der Hoeven: Televisiebestel en progressieve gezindheid, 613
Prof. dr. G. Th. Kempe: De waarde van Nieuwersluis, 541
Dr. J. W. H. Leslie-Miller: Computers, 386
B. Sluimers: Hoe Singapore viel, 850
Mr. M. van der Stoel: 100 jaar socialistische internationale, 585
Dr. P. Thoenes: Zit er een walvis in mijn schepnetje?, 605
Prof. dr. J. Tinbergen: De toekomst van de internationale socialistische samenwerking, 590
Drs. A. R. Vermeer: Openbaar onderwijs en mammoetwet, 11
Drs. J. J. Voogd: Het omroepbestel, 772
J. de Waard: Opkomst en neergang van het tsarisme, 235
J. J. de Wit: Nieuwe aanpak van het omroepbestel, 765

Het buitenlandse tijdschrift

- Discussie Jewtoesjenko-Chroesjtsjow, 251

De pen op papier

- Jhr. drs. G. van Benthem van den Bergh:* De multilaterale kernmacht, 328
Mr. J. A. W. Burger: Televisiebestel en progressieve gezindheid, 878
Prof. dr. F. Hartog: Publieke eigendom en ondeelbaarheden, 151
C. J. Hollemans: Het hervormde kernwapenrapport, 638
R. L. Krooshof: Nog eens: Meer 'conventionele' bewapening, 404
Mr. M. van der Stoel: Naschrift op jhr. drs. G. van Benthem van den Bergh: De multilaterale kernmacht, 330

Boekbesprekingen

- Het Nederlandse ambacht. Bespr. d. *J. Reehorst*, 157
 Chris Argyris: Mens en organisatie in het bedrijf. Bespr. d. *prof. dr. Fred. L. Polak*, 722
 Ken Attiwill: The Singapore Story. Bespr. d. *B. Sluimers*, 850

- Bezitsvorming door vermogensaanwasdeling. Bespr. d. *mr. dr. A. A. van Rhijn*, 681
- Brugmans en Duclos: Le fédéralisme contemporain. Bespr. d. *jhr. mr. M. van der Goes van Naters*, 484
- Centrum voor Staatkundige Vorming: Herziening van het echtscheidingsrecht. Bespr. d. *mr. dr. B. Stokvis*, 423
- Waterschappen en gemeenten. Bespr. d. *mr. U. G. Schilthuis*, 644
- Cost en Baet. Bespr. d. *drs. W. de Vrijer*, 724
- René Courtin: L'Europe de l'Atlantique à l'Oural. Bespr. d. *jhr. drs. G. van Benthem van den Bergh*, 79
- Sexuele criminaliteit. Bespr. d. *mr. dr. B. Stokvis*, 153
- Prof. dr. I. A. Diepenhorst: Kernoorlog en kernbeslissingen. Bespr. d. *G. J. N. M. Ruijgers*, 726
- Dr. Z. R. Dittrich: Het verleden van Oost-Europa. Bespr. d. *mr. A. C. A. Dake*, 646
- J. M. Domenach: Politieke propaganda. Bespr. d. *drs. Ed. van Thijn*, 482
- Dr. J. A. A. van Doorn: Sociale ongelijkheid en sociaal beleid. Bespr. d. *dr. E. Velema*, 334 en *dr. P. Thoenes*, 605
- J. K. Galbraith: De krach van 1929. Bespr. d. *prof. dr. W. J. van der Woestijne*, 487
- W. J. Ganshof van der Meersch: Fin de la souveraineté belge au Congo. Bespr. d. *G. J. N. M. Ruijgers*, 159
- Dr. A. C. A. Geurts: De rechtspositie van de gevangene. Bespr. d. *mr. H. Singer-Dekker*, 640
- Dr. M. R. van Gils: Nieuwersluis. Bespr. d. *prof. dr. G. Th. Kempe*, 541
- Dr. P. H. van Gorkum: Kerk en Voorlichting. Bespr. d. *Johan Winkler*, 479
- Dr. M. P. van Hecke: Subsidies als instrument van de economische politiek. Bespr. d. *H. J. Hofstra*, 578
- Dr. A. Heyder: Bewakers en bewaakten. Bespr. d. *dr. E. Brongersma*, 406
- Dr. P. J. A. ter Hoeven: Havenarbeiders van Amsterdam en Rotterdam. Bespr. d. *dr. G. H. Bast*, 290
- Kiezers en verkiezing. Bespr. d. *drs. Ed. van Thijn*, 409
- Dr. M. O. L. Klein: Statusonderscheidingen. Bespr. d. *dr. G. Hendriks*, 480
- Jan Kozak: Zonder slag of stoot. Bespr. d. *prof. dr. I. Gadourek*, 623
- Raymund Krisam: Die Beteiligung der Arbeitnehmer an der öffentlichen Gewalt. Bespr. d. *Mr. P. Ver Loren van Themaat*, 52
- F. van Langenhove: Le rôle préminent du Secrétaire Général des nations unies au Congo. Bespr. d. *G. J. N. M. Ruijgers*, 646
- Drs. H. D. de Loor: De kerk en het moderne platteland. Bespr. d. *dr. W. H. Vermooten*, 641
- Roger Massip: De Gaulle et l'Europe. Bespr. d. *drs. G. van Benthem van den Bergh*, 79

- Prof. dr. E. Michel: De maatschappij als bedreiging van de persoon.
Bespr. d. *dr. P. van Hooijdonk*, 486
- H. Molendijk: De culturele ambtenaar. Bespr. d. *H. Wielek*, 332
- De oorlog in het licht der wetenschappen. Bespr. d. *G. J. N. M. Ruygers*, 583
- Drs. J. G. van der Ploeg: Geestelijke stromingen in Nederland. Bespr. d. *dr. H. Verwey-Jonker*, 580
- Fritz Schatten: Het conflict Moskou-Peking. Bespr. d. *F. Kool*, 255
- Jan Tinbergen: Lessons from the Past. Bespr. d. *dr. ir. A. P. Oele*, 484
- Dr. M. van de Vall: De vakbeweging in de welvaartsstaat. Bespr. d. *drs. Ph. van Praag*, 118
- Dr. C. J. Verplanke: Subsidiëring van de kerkenbouw. Bespr. d. *drs. H. M. Franssen*, 582
- Verschuivingen in de arbeidsvoorziening. Bespr. d. *drs. Ph. van Praag*, 581
- Mr. G. E. van Walsum: Het televisievraagstuk in ruim verband.
Bespr. d. *prof. dr. J. van der Hoeven*, 613
- Dr. J. Weima: Psychologie van het anti-papisme. Bespr. d. *dr. P. van Hooijdonk*, 156
- Welvaart, welzijn en Geluk. Deel III. Bespr. d. *prof. dr. W. Hessel*, 802
- Deel V. Bespr. d. *prof. dr. B. W. Schaper*, 798
- B. S. Witte: De wetenschappelijke ambtenaar aan de Nederlandse universiteiten en hogescholen. Bespr. d. *dr. J. M. M. de Valk*, 725

Bij de een en twintigste jaargang

Wanneer weer een jaargang is afgesloten, kijkt de redactie terug op het voltooide jaarprogramma en bezint zich op een nieuw. En dan is zij niet ontevreden, maar toch ook lang niet voldaan.

Plannen makend voor de nieuwe jaargang — de eenentwintigste — zien wij als eerste taak ons maandblad een veelzijdiger karakter te geven. Dit kan moeilijk zonder een veelzijdiger redactie. Want de leden daarvan geven niet alleen hun ideeën en inzichten over te behandelen onderwerpen, maar zij moeten ook, voorzover zij zelf daarover niet schrijven, relaties hebben met diegenen, die dat wel willen en kunnen. Reeds lang hebben wij daarvoor de redactie willen uitbreiden, mede om het aantal van die relaties en de gevarieerdheid ervan te vergroten. Wij zijn zo gelukkig nu te kunnen meedelen, dat de redactie met een 5-tal leden wordt uitgebreid, die ik hier bij de lezers introduceer. Het zijn, in alfabetische volgorde, de heren:

Drs. E. H. van der Beugel, oud-staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, en oud-president-directeur van de KLM,

Dr. Ir. A. P. Oele, werkzaam bij de Staatsmijnen en lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal,

Mr. M. van der Stoel, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en internationaal-secretaris van de Partij van de Arbeid,

Prof. Dr. B. W. Schaper, hoogleraar in de geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden en

Dr. P. Thoenes, socioloog, werkzaam aan het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Leiden.

Ik heet de nieuwe redactieleden, voor het front van onze lezerskring van harte welkom en hoop dat onze lezers zich met ons over deze uitbreiding en verrijking van de redactie verheugen.

Wij hadden reeds lang nog een andere wens. Ons maandblad heeft allereerst een politieke taak: het behandelt politieke vraagstukken, constructief en kritisch, en zal dit blijven doen: Politiek

op nationaal en internationaal gebied, met economische, sociale en culturele aspecten. Dit deel van onze taak, dat het belangrijkste zal blijven, zetten wij, steeds aangepast aan nieuwe omstandigheden, voort en wij hopen ook hier verbeteringen te kunnen aanbrengen. Maar wij willen meer. Wij willen ook artikelen over cultuur in het algemeen, over kunst, geesteswetenschappen, godsdienst, wijsbegeerte; in het kort: geestelijk en cultureel leven. Tot dusverre gaven wij op dit gebied te weinig. Met behulp van schrijvers, op wie wij een beroep zullen doen, en van de lezers, die ons eventueel op de hoogte stellen van hun verlangens en reacties, hopen wij geleidelijk aan in staat te zijn dit onderdeel uit te breiden.

Met de beste wensen aan onze lezers voor het reeds aangevangen nieuwe jaar bieden wij hierbij ons eerste nummer van de nieuwe jaargang aan.

J. P. KRUIJT, *voorzitter van de redactie*

Militair overbodig, politiek gewenst

De plannen voor een multilaterale atoommacht.

De plannen om te komen tot de oprichting van een vloot van NAVO-oppervlakteschepen, met atoomraketten van het type Polariss uitgerust, heeft reeds vele tongen en pennen in beweging gebracht. Ook voor Nederland is het een actueel probleem. Reeds enige tijd is een 7-tal NAVO-landen (de Verenigde Staten, Engeland, West-Duitsland, Italië, België, Griekenland en Turkije) bezig het plan op zijn verwezenlijkbaarheid te onderzoeken. De Nederlandse regering heeft lang gearzeld over de vraag of zij aan dit overleg zou deelnemen. Begin december heeft zij echter de knoop doorgehakt en besloten om aan het overleg mee te doen, onder het uitdrukkelijke beding, dat dit besluit geenszins een deelneming aan de multilaterale atoommacht (MLF) impliceerde. Vermoedelijk zal het nog wel tot minstens november 1964 duren, voordat de studiegroep van de Acht haar onderzoek voltooit. Tal van technische problemen vragen om een oplossing. Hoe moet de commandostructuur zijn? Zo het de bedoeling is, dat behalve de Verenigde Staten ook alle andere deelnemende landen een recht van veto over de eventuele inzet van de MLF behouden, wordt dan de besluitvorming in de praktijk niet bijzonder moeilijk? Is het denkbeeld, dat naar nationaliteit gemengde bemanningen op de MLF-vloot zullen dienen, technisch uitvoerbaar? Waarom preferereert Amerika voor zijn eigen Polarisvloot duikboten, terwijl het voor de MLF oppervlakteschepen wil? Ik ga op al deze vragen maar niet nader in en ga er voor de eenvoud vanuit, dat daarvoor in het overleg van de Acht een oplossing zal worden gevonden. Dan blijft de vraag: moet Nederland meedoen?

Over de militaire argumenten ten gunste van de MLF kunnen we betrekkelijk kort zijn. Vermoedelijk zou het bestaan van een dergelijke strijdmacht de Sowjet-strategie voor enkele extra-problemen stellen. Maar hetzelfde geldt voor vele andere mogelijkheden tot versterking van het nucleaire potentieel van de NAVO, die men niettemin nalaat in praktijk te brengen, op grond van de overweging, dat de NAVO op nucleair gebied reeds een 'overkill'

capaciteit heeft. Bovendien valt te vrezen, dat de financiële offers die de verwezenlijking van het MLF-project vraagt, in de praktijk ertoe zullen leiden, dat de uitgaven voor de *conventionele* bewapening met een overeenkomstig bedrag worden vermindert, en dat, terwijl een versterking van de conventionele strijdkrachten in Europa juist gewenst zou zijn om onze huidige excessieve afhankelijkheid van de verdediging met nucleaire wapens te verminderen. Kortweg gezegd: de MLF is militair gesproken alerminst noodzakelijk, terwijl ze de huidige onevenwichtige opbouw van de Westerse defensie in de hand dreigt te werken. Ook onder de vurige verdedigers van het MLF-plan zijn er daarom maar weinigen die het serieus verdedigen op grond van zijn militaire noodzakelijkheid. Het is bepaald niet te gedurfd om te stellen, dat, zo er niet belangrijke *politieke* factoren in het geding waren, dit plan nimmer ter tafel was gekomen.

Politieke achtergronden van MLF-plan

De Amerikanen zijn aanvankelijk met het MLF-plan gekomen in de hoop op deze wijze een einde te maken aan de groeiende vrees in Europa, dat, nu de Amerikanen niet langer over een sterk nucleair overwicht beschikken, niet langer meer gerekend kon worden op het inzetten van de Amerikaanse atoommacht ter bescherming van Europese belangen. Men zocht naar een mogelijkheid om Europa een extra-garantie te geven en meende deze te vinden in de oprichting van een gemeenschappelijke atomaire strijdmacht van de NAVO-partners.

Maar de MLF, althans in haar huidige vorm, geeft een dergelijke extra-garantie niet, om de eenvoudige reden, dat de Amerikanen een veto over de inzet daarvan behouden en dus deze nieuwe garantie te allen tijde elke betekenis kunnen ontnemen.

Ten tijde van de afsluiting van het Frans-Duitse verdrag in het begin van vorig jaar, begon men de MLF meer en meer te zien als een middel om een Frans-Duits nucleair samengaan te voorkomen en West-Duitsland hechter aan Amerika te binden. Inmiddels lijkt echter het Frans-Duitse verdrag een dode letter te blijven. Na het aftreden van Adenauer laat het team Erhard-Schröder-von Hassel geen gelegenheid voorbijgaan om, evenals de socialistische oppositie, te demonstreren, dat het Washington preferereert boven Parijs. Na zijn bezoek aan de Gaulle verklaarde Erhard op 3 december op een persconferentie met zoveel woorden, dat hij de Amerikaanse nucleaire bescherming veel belang-

rijker vond dan de Franse force de frappe en dat hij ook op deze Amerikaanse bescherming vertrouwde. De militaire clausules van het Frans-Duitse verdrag hebben nog geen begin van uitvoering gekregen; de Amerikaans-Duitse militaire samenwerking is uitgebreid. Een Frans-Duits nucleaire 'entente' behoeft dus niet te worden gevreesd, evenmin trouwens als een Frans-Engelse. Zowel een conservatieve als een Labour-regering zal aan de trans-atlantische banden de voorkeur geven boven die met Parijs.

De MLF ter voorkoming van een Duitse atoombewapening

De laatste tijd verschuift de argumentatie van de voorstanders van de MLF dan ook steeds meer naar de noodzaak om een uitbreiding van het aantal nationale atoommachten in Europa tegen te gaan. De gedachtengang achter deze redenering is de volgende. De Gaulle gaat onverdroten voort met de opbouw van zijn force de frappe. De Britse regering gebruikt, zij het dan in wat meer gepolijste vorm, dezelfde argumenten als de Gaulle om haar streven naar het voortbestaan van een Engelse nationale atoommacht te rechtvaardigen. Maar als twee van de drie grote Europese mogendheden op grond van overwegingen van nationaal prestige en nationale veiligheid aan een nationale atoommacht vasthouden, zal onvermijdelijk West-Duitsland, dat een ten minste aan Engeland en Frankrijk gelijkwaardige status nastreeft, vroeger of later ook een nationale atoommacht wensen. De oprichting van de MLF, die West-Duitsland een stuk nucleaire zeggenschap zou kunnen verzekeren, zou deze ontwikkeling kunnen voorkomen.

Deze redenering lijkt aanvechtbaar, en wel om verschillende redenen. In de eerste plaats verliest zij uit het oog, dat zelfs in de kring van de Britse conservatieven ernstige twijfel bestaat over de mogelijkheid om een zelfstandige atomaire status te handhaven, terwijl Labour bij monde van Wilson, Brown en Gordon Walker uitdrukkelijk heeft uitgesproken van de onhoudbaarheid daarvan overtuigd te zijn. Komt Labour aan het bewind, dan zal Frankrijk het enige land in Europa zijn, dat aan de conceptie van een zelfstandige atoommacht vasthoudt. Kan men zich nu voorstellen, dat in geval van een Engelse bereidheid om van een nationale atoommacht af te zien, West-Duitsland het tegenovergestelde besluit zou nemen? Dat lijkt alleen denkbaar, wanneer een extreem nationalisme in Duitsland de overhand krijgt, en daar ziet het voorshands gelukkig niet naar uit. Zou echter een dergelijke ontwikkeling zich toch voordoen, dan staat ook wel vast, dat een dergelijk Duits regime met een MLF, waarin elk der partners

het vetorecht heeft, geen genoegen zou nemen, en alleen met een zelfstandige nationale atoommacht tevreden zou zijn.

Maar ook in het geval dat Engeland in de komende jaren geregeerd zou worden door een conservatieve regering, die een zelfstandige nationale atoommacht probeert te handhaven, zijn er gegronde redenen om te twijfelen aan de opvatting van de verdedigers van de MLF, dat de Engelse en de Franse atoommachten op den duur een Duitse atoommacht onvermijdelijk maken. Zij die zo redeneren, onderschatten de grote obstakels die een Westduitse regering zou ontmoeten, wanneer zij deze weg zou inslaan.

Te denken valt aan het volgende:

a. Duitse zelfstandige atoombewapening betekent óf schending het verdrag van Parijs van 1954, dat Duitsland productie van atoomwapens verbiedt, óf herziening daarvan — maar dan uiteraard met instemming van de zes overige partners in de Westeuropese Unie.

b. Hoewel de Sowjet-Unie steeds alarmkreten laat horen wanneer nieuwe militaire voorzieningen aan westelijke zijde tot stand komen, moet het toch aannemelijk worden geacht, dat de Russische vrees voor Duitse atomaire wapenering oprecht is, en dat een dergelijk besluit de spanningen tussen Oost en West aanzienlijk zou doen toenemen. De huidige Amerikaanse politiek, die de militaire machtspositie van het Westen behalve als deterrent ook wil gebruiken als middel om een vergelijk met de Sowjet-Unie te bereiken over fundamentele problemen van vrede en veiligheid, zou erdoor worden doorkruist.

c. Opbouw van een zelfstandige atomaire strijdmacht betekent nagenoeg onvermijdelijk het ondernemen van proefexplosies, die West-Duitsland als ondertekenaar van het akkoord van Moskou van augustus jl. heeft toegezegd *niet* te zullen verrichten. (Dit probleem behoeft zich uiteraard niet voor te doen als Amerika West-Duitsland nucleaire wapens zou leveren, maar dit zou betekenen, dat Amerika zich bereid zou verklaren actieve steun te geven aan een Duits beleid, dat het nu juist wenst te voorkomen.)

Ook zal men goed doen, de waarschijnlijkheid van Duitse pogingen om tot een zelfstandige atoommacht te geraken (en van Engelse — en, na het wegvallen van de Gaulle, ook van Franse — pogingen om een dergelijke atoommacht te handhaven) tegen de achtergrond te zien van de ontwikkelingen in het militaire den-

ken. Het feit, dat Amerika jaarlijks meer geld besteedt om zijn atoommacht aan de modernste eisen te laten voldoen dan alle Westeuropese landen van de NAVO te zamen uitgeven aan hun conventionele bewapening, heeft velen te denken gegeven. Met name beseft men, dat men er niet is met de vervaardiging van A-en H-wapens alleen, maar dat men ook een oplossing moet vinden voor het nog veel meer ingewikkelde en kostbare probleem van de overbrengingsmiddelen, alvorens de nationale deterrent een minimum aan geloofwaardigheid verkrijgt — en dat dan nog met het risico, dat deze zullen zijn verouderd tegen de tijd dat ze zijn gereedgekomen.

Anderzijds gaat men inzien, dat het bezit van conventionele strijdkrachten weer veel meer politiek gewicht in de schaal gaat leggen in de huidige situatie van nucleair evenwicht, waarin het atoomwapen de functie krijgt toebedeeld van het verhinderen van de inzet ervan door de tegenstander, dan in de situatie van Amerikaans nucleair overwicht, toen theorieën over conventioneel 'schrikdraad' en massale nucleaire vergelding het westelijke militaire denken beheersten. Ook deze militaire factoren doen afbreuk aan de stelling, dat Duitsland in de toekomst nagenoeg onvermijdelijk om een zelfstandige atomaire status zal gaan vragen.

Realiseert men zich overigens wel voldoende wat men doet wanneer men een MLF opricht om een Duitse nationale atoombewapening te voorkomen? Zelfs als alle acht landen die thans in Parijs het project bestuderen, zouden besluiten om mee te doen (hetgeen verre van zeker is), dan staat toch nu wel reeds vast, dat de MLF in feite een Duits-Amerikaanse atoommacht zou zijn, met een schamele Engelse bijdrage en een weinig meer dan symbolisch contingent van de overige. Zo is nu reeds bekend, dat de Duitsers tussen 30 en 40 pct. van de MLF zullen betalen. Uit vrees dat Duitsland een zelfstandige atoombewapening zal gaan opbouwen, wil men het land dus een semi-nucleaire status geven. In de hoop een uitbreiding van het aantal nationale atoommachten te voorkomen, gaat men een nieuwe atoommacht oprichten.

De MLF ter versterking van de integratie in NAVO-verband

Maar er is nog een ander argument dat ten gunste van de MLF wordt aangevoerd. Zo betoogt men, dat Engeland en Frankrijk op den duur de onmogelijkheid van het voortbestaan van hun zelfstandige nationale atoommacht zullen inzien. Wanneer dit het geval zou zijn, zou een instrument aanwezig moeten zijn om een eer-

vol retireren uit onhoudbaar geworden stellingen mogelijk te maken, en dat zou dan de MLF moeten zijn.

Het doet wat wonderlijk aan, dat de voorstanders van de MLF de waarschijnlijkheid van een toekomstig prijsgeven door Engeland en Frankrijk van hun zelfstandige nucleaire status in één adem noemen met de waarschijnlijkheid van een toekomstige Duitse nationale atoombewapening. Maar voor het overige moet erkend worden, dat het wenselijk is aan Engeland en Frankrijk de mogelijkheid van een terugtrekken zonder te veel gezichtsverlies te bieden. Maar is daarvoor de MLF noodzakelijk? Zo Engeland en Frankrijk bereid zijn de zelfstandige beschikkingsmacht over hun atoomwapens op te geven, maar terzelfder tijd hardnekkig zouden weigeren geheel van het *bezit* van atoomwapens af te zien, dan lijkt het toch zeer wel denkbaar een formule uit te werken volgens welke deze atoommachten zozeer in de Amerikaanse atoommacht worden geïntegreerd, dat zij in feite een onderdeel daarvan gaan uitmaken. In ruil voor het prijsgeven van nucleaire zelfstandigheid aan Europese zijde zou dan Amerika voor zijn Europese partners een stuk zeggenschap in de nucleaire strategie en de nucleaire planning dienen in te ruimen, zij het dan ook, dat de eindbeslissing over de inzet van nucleaire wapens bij de Amerikaanse president zou moeten blijven liggen.

Even weinig overtuigend is ook het laatste argument dat de voorstanders van de MLF aanvoeren. Zij betogen, dat het voor de verhoudingen in het bondgenootschap juister zou zijn wanneer Amerika niet uitsluitend de atomaire verantwoordelijkheid zou dragen, maar deze met Europa zou delen. De gevoelens van ongelijkwaardigheid, die anders onvermijdelijk ontstaan, zouden de NAVO uiteen kunnen wrikken. Dit is op zich zelf een begrijpelijke gedachtengang. Maar minder begrijpelijk is het dat men deze redenatie nu juist als motief voor de oprichting van de MLF gebruikt. Het staat immers wel vast, dat de MLF de Europese NAVO-partners maar heel geringe invloed geeft op de nucleaire besluitvorming van het bondgenootschap. Zij krijgen een beperkte mate van zeggenschap over een miniem deel (hooguit 4 pct!) van het totale atomaire vermogen van de NAVO. Maar terzelfder tijd verwerven zij via de MLF geen enkele zeggenschap t.a.v. de atoomstrijdmacht die 90 pct. van het nucleaire vermogen van de NAVO uitmaakt en die in wezen de enige werkelijke deterrent is waarover het Westen beschikt: de Amerikaanse atoommacht. Het is daarom een illusie te menen, dat het probleem van een bevredigende verdeling van de zeggenschap betreffende de nucleaire

verdediging tussen Europa en Amerika langs de weg van de MLF kan worden gevonden.

Er lijkt zelfs een reëel gevaar aanwezig, dat de MLF, wel verre van de Atlantische integratie te bevorderen, op den duur een ernstige bedreiging zou kunnen gaan vormen voor de samenwerking tussen Europa en Amerika. Dit zou het geval zijn, wanneer in de toekomst de mogelijkheid zou worden geopend, de MLF in een Europese atoommacht te transformeren. (Zowel van Amerikaanse als van Europese zijde wordt hierop de laatste tijd wel gezinspeeld.) Zou dit gebeuren, dan zou dit vrijwel onvermijdelijk tot consequentie hebben, dat Amerika en Europa uit elkaar zouden drijven en dat de Amerikanen de NAVO-banden losser zouden maken. Hun grote vrees is immers, dat een Europese kernmacht hen in een positie zou kunnen brengen, waarin zij gedwongen zouden kunnen worden, hun atoommacht in te zetten voor kwesties die zij geen nucleair conflict met de Sowjet-Unie waard achten. Het lijkt mij goed de waarschuwing, vervat in het zojuist verschenen studierapport van het zeer gezaghebbende Londense Institute for Strategic Studies 'Arms and stability in Europe', ter harte nemen: '... Instead of increasing European influence with the United States, the decision to build an European deterrent might lead to a progressive desire on the part of the United States to loosen the structure of the Atlantic Alliance and an increasing trend towards unilateralism in American policy and neutralism with regard to Europe's quarrels.'¹)

Het geheel overziende, moeten wij dus tot de conclusie komen dat de argumenten die ten gunste van de MLF worden aangevoerd, geenszins overtuigend zijn. De gevaren van desintegratie binnen het Atlantische bondgenootschap zijn reëel; het probleem van de Europese zeggenschap t.a.v. de nucleaire verdediging in de NAVO vraagt dringend om een oplossing. Maar de MLF is daartoe geen toereikend middel. Men zou de MLF wellicht als noodverband aanvaardbaar kunnen achten, wanneer zij de enige mogelijkheid zou vormen om een dreigende Duitse atomaire bewapening te voorkomen. Maar in deze situatie verkeren wij niet, en het lijkt voorshands ook weinig waarschijnlijk dat we daarin terecht zullen komen. Beter ware het, een oplossing voor de nucleaire problemen in de NAVO te zoeken in deze richting, dat de

¹ Arms and stability in Europe, a report by Alistair Bughan and Philip Windsor for the Institute for Strategic Studies, London 1963, blz. 211.

Europese landen een aandeel krijgen in de besluitvorming inzake de *Amerikaanse* deterrent, in ruil voor de bereidverklaring zelf van nationale atoomstrijdkrachten af te zien. Het is niet reëel te veronderstellen, dat Amerika bereid zou zijn de *eindbeslissing* inzake een eventueel gebruik van atoomwapens uit handen te geven. Het is bovendien, gezien de noodzaak van snelle besluitvorming, nauwelijks denkbaar, dat een dergelijke beslissing door een *college* kan worden genomen. Deze beslissing zal in handen van één man moeten blijven liggen: de Amerikaanse president. Maar wel is het denkbaar, dat Europa een zodanige invloed verwerft op de Amerikaanse nucleaire planning en strategie, dat het nauwelijks voorstelbaar is, dat de definitieve beslissingsmacht op andere wijze zou worden gehanteerd dan Europa zou wensen. Met name valt te denken aan medezeggenschap betreffende: a. opstelling van de richtlijnen die bij de besluitvorming over een eventueel inzetten van atoomwapens zouden dienen te worden gehanteerd; b. beslissingen over de dislocatie van nucleaire wapens; c. beslissingen over de zgn. 'doelen'-plannen voor nucleaire wapens.

De mogelijkheid om deze opzet te verwezenlijken, is nog nimmer serieus onderzocht. Amerika is op het ogenblik gepreoccupeerd door het MLF-plan, maar zou vermoedelijk bereid zijn dit alternatief ernstig te overwegen, wanneer duidelijk zou blijken, dat de Europese NAVO-partners van het MLF-plan af willen. Wel staat vast, dat de Amerikaanse regering er weinig voor zou voelen naast de MLF ook nog een stuk Europese zeggenschap t.a.v. de Amerikaanse deterrent te aanvaarden. Vandaar dat het van zoveel belang is, wanneer deze gedachte als *alternatief* van de MLF naar voren wordt gebracht. De Europese socialistische partijen uit de NAVO-landen hebben aan de vooravond van het congres in Amsterdam van de Socialistische Internationale in september jl. duidelijk van hun voorkeur voor deze oplossing laten blijken.

De wenselijkheid van de hier geschetste opzet moet ook worden gezien tegen de bredere achtergrond van het probleem van vrede en veiligheid in de wereld. Hoe groter het aantal atoommachten, hoe groter de nucleaire gevaren en hoe geringere kansen om met het communistische blok tot afspraken te komen die de risico's van het nucleaire tijdperk kunnen verkleinen. Ook op grond van deze overwegingen moet het socialistische alternatief aantrekkelijk worden geacht. Het houdt immers in feite in, dat er in het NAVO-gebied maar één atoommacht zal zijn; de Amerikaanse, die als Atlantische deterrent fungeert.

Openbaar onderwijs en mammoetwet

Het rapport van de commissie-De Roos

'De bekostiging uit de openbare kas van een school neemt geen aanvang dan krachtens de bepalingen van dit hoofdstuk,' aldus het omstreden artikel 64 lid 3 van de Wet tot regeling van het voortgezet onderwijs. De poging tot schrapping van deze bepaling tijdens de openbare behandeling in de Tweede Kamer leed schipbreuk. Oud-minister Cals vond hierin aanleiding de Commissie-De Roos (Commissie beheersvorm openbaar lager onderwijs¹) op 25 september 1962, dus vóór de behandeling van het wetsontwerp in de Eerste Kamer, te vragen of het mogelijk zou zijn aan de bezwaren, waartegen de amendementen Vermeer c.s. zich richtten tegemoet te komen.

Hij clauseerde dit verzoek om advies ongeveer a.v. 'met behoud van de planprocedure' en 'met inachtneming van de Grondwet en de gedachte van de pacificatie'.

Om de voorstellen van de commissie te kunnen beoordelen is het nodig de strekking van enkele wetsartikelen te verklaren. Art. 64 lid 3 sluit de thans bestaande mogelijkheid voor gemeenten om openbare scholen voor v.o. of afdelingen aan dergelijke scholen op te richten en uit gemeentelijke middelen te financieren volledig uit. Evenmin kan een gemeente bijzondere scholen of afdelingen subsidiëren. Het doel van deze bepaling is doorbreking van de planprocedure te voorkomen.

De planprocedure

Deze procedure, een nieuw element in de wetgeving, heeft onze sympathie, meer dan in het verleden immers zal via deze procedure gewerkt kunnen worden aan een doelmatige geografische spreiding van scholen en aan een harmonische structuur van het onderwijs.

¹ De commissie is a.v. samengesteld: A. de Roos, voorzitter, H. W. Tilanus, vice-voorzitter, U. Tellegen-Veldstra, J. G. Stokman, J. J. Gielen, A. B. Roosjen, G. V. v. Someren-Downer, leden, J. de Bruyn, O. Bottinga en H. Posthuma, secretarissen.

Gegeven de veelheid van soorten scholen voor v.o. en de veranderingen die zich in onze samenleving voltrekken is een systematische benadering van de problematiek wenselijk. Hiermee is niet gezegd, dat thans elke systematiek zou ontbreken, maar zo deze al aanwezig is, onttrekt deze zich toch aan de beoordeling van het parlement en andere interessenten. De planprocedure verplicht de minister tot een bewuste systematische aanpak. De onderwijsraad zal advies over het scholenplan moeten uitbrengen, de verplichte publicatie van dit plan opent de mogelijkheid daarover in en buiten het parlement te discussiëren. Mogelijke willekeur bij de belissing of een school al dan niet op het plan zal komen en door het Rijk zal worden bekostigd, wordt door deze procedure geminimaliseerd.

De kans op willekeur wordt daarenboven verkleind, omdat scholen, die aan bepaalde normen voldoen (art. 69) in elk geval op het plan komen en omdat de verzoeken tot opneming niet alleen door, maar ook namens gemeenteraden en schoolbesturen kunnen worden gedaan (66 lid 1). In het laatste geval zal een verzoek moeten uitgaan van een lichaam, dat zich de bevordering van het v.o. ten doel stelt en dan in de vorm van een deelplan (66 lid 4). In zijn meest volkomen vorm zal een deelplan het gehele land en het gehele v.o. omvatten. Een beperking naar de ene en/of naar de andere zijde is echter mogelijk, d.w.z. een deelplan kan ook een gedeelte van het land en/of een bepaalde sector van het v.o. bestrijken. De vraag hoe de genoemde lichamen zullen zijn samengesteld is een moeilijke. In het kader van dit artikel kan ik deze echter buiten beschouwing laten. Zeker is, dat de noodzaak een dergelijk lichaam te formeren reeds nu heeft geleid tot een goed overleg tussen de organisaties, die de belangen van het openbare onderwijs behartigen.

In het voorgaande stipte ik reeds aan, dat de veranderingen in de samenleving een onderwijsplanning wenselijk maken. Uiteraard zou uitwerking van deze stelling een aparte beschouwing eisen. In dit verband moet ik volstaan met de opmerking, dat de voortdurende stijging van de deelnemingspercentages van diverse leeftijdsgroepen aan allerlei vormen van v.o., de voortgaande urbanisatie ener-, de schaalvergroting in de plattelandsgebieden anderzijds, de stijging van het percentage, dat de tertiaire sector in de beroepsbevolking inneemt, de voortgezette industrialisatie ook in tot dusver overwegend agrarische streken, de nog steeds toenemende specialisatie en differentiatie in het gehele maatschappelijke leven tot een voortdurende bezinning op het functioneren van de onderwijsorganisatie nopen.

Waarom was schrapping van artikel 64 lid 3 wenselijk?

Het is dus duidelijk, dat de overigens mislukte poging om 64 lid 3 te schrappen, verklaring behoeft. Wie immers de planprocedure waardeert, moet bijzonder voorzichtig zijn daarop een inbreuk te maken. Motief daarbij was, dat een schoolbestuur met eigen middelen een school of een afdeling aan een bestaande school kan stichten. De planprocedure laat immers de grondwettelijke vrijheid van onderwijs onverlet. Wegens de hoge kosten zal een schoolbestuur daartoe niet gemakkelijk besluiten, zeker niet als het een school betreft, oprichting van een afdeling is uiteraard minder bezwaarlijk. Langs deze weg kan het bijzonder onderwijs een voor-sprong krijgen op het openbare. Daarenboven zullen dergelijke eenmaal bestaande scholen of afdelingen wellicht gemakkelijker op het scholenplan komen dan alleen op papier bestaande openbare scholen, waarvoor een verzoek tot opnemng wordt ingediend. Bij een ideale toepassing van de planprocedure is het gevaar van achterstand van het openbare onderwijs betrekkelijk klein, het is echter verstandiger à priori de mogelijkheid van het ontstaan van dergelijke achterstanden uit te sluiten, althans te minimaliseren.

Staan tegenover deze mogelijke voorsprong van het bijzonder onderwijs in de wet bepalingen voor het openbare ter compensatie? Een verbetering t.o.v. de bestaande toestand is ongetwijfeld

1. dat nalatige gemeentebesturen door gedeputeerde staten kunnen worden verplicht een verzoek tot opnemng van een school in het plan in te dienen als niet is voldaan aan de wens van de ouders van een voldoende aantal leerlingen (art. 66 lid 3),
2. dat hetzelfde college eenmaal per drie jaar moet nagaan of voldoende is voorzien in de behoefte aan openbaar onderwijs in hun provincie (art. 66 lid 2),
3. dat de minister een rijksschool in het plan moet opnemen als een verzoek van gemeente uitblijft en daardoor niet voldoende is voorzien in de behoefte aan openbaar onderwijs (art. 65 lid 3).

De kritiek dat deze bepalingen weinig houvast bieden (wat is 'een voldoende aantal leerlingen', 'voldoende is voorzien?') snijdt geen hout. Gegeven de grote verscheidenheid van schooltypen bij het v.o., gegeven het feit, dat deze scholen vaak een gehele streek moeten voorzien, terwijl bevolkingsdichtheid, ruimtelijke structuur e.d. per gebied verschillen, is het moeilijk duidelijke maatstaven te formuleren.

Hoe nuttig deze bepalingen ook zijn, ze vormen geen compensatie voor de mogelijke achterstand, die ik signaleerde. Het zijn immers bepalingen om te zorgen, dat nalatige gemeentebesturen ver-

plicht worden te doen hetgeen zij behoren te doen. Het effect van deze bepalingen zal dus moeten zijn, dat de minister verhoudingsgewijs niet minder verzoeken voor stichting van openbare scholen bereiken dan voor die van bijzondere scholen. Deze bepalingen zullen minder behoeven te worden toegepast naarmate het reeds genoemde planningsorgaan voor het openbare onderwijs beter functioneert.

Als deze opvatting juist is, blijft het gevaar van achterstand van het openbare onderwijs bestaan. Dit is alleen te vermijden door ook gemeenten de mogelijkheid te geven openbare scholen of afdelingen op te richten en te financieren. Toegegeven moet worden, dat daardoor in beginsel geen rechttrekking van een scheve verhouding plaatsvindt. Dit zou alleen het geval zijn als de eigen middelen van een schoolbestuur qua karakter en omvang met gemeentelijke middelen gelijkgesteld zouden mogen worden, hetgeen uiteraard niet het geval is. De indieners van het amendement zagen echter geen andere weg. Ze accepteerden daarmee, zij het met pijn, een inbreuk op de planprocedure. Ze konden dit accepteren, omdat een dergelijke inbreuk door het bijzonder onderwijs moest worden aanvaard en omdat zij wisten, dat deze nooit van enige betekenis zal kunnen zijn. Immers evenmin als een schoolbestuur gemakkelijk tot schoolstichting uit eigen middelen zal besluiten, zal een gemeentebestuur dit doen. De financiële positie van vele gemeenten laat dit niet toe, gedeputeerde staten beletten de gemeenten financieel onverantwoorde besluiten te nemen, talrijke gemeenteraden doen voor het openbare onderwijs niet meer dan strikt noodzakelijk is en soms zelfs dat niet en de voorstellen moeten de nodige zeven passeren. Als alle obstakels genomen zijn, is dus de kans, dat een onverantwoord besluit is genomen, zeer klein. Om al deze redenen is het bestaan van art. 64 lid 3 wellicht in de praktijk niet eens zo belangrijk, maar zal anderzijds schrapping nooit ernstige gevolgen kunnen hebben.

Het amendement was vanuit dat gezichtspunt verdedigbaar. Aanneming zou groter gelijkheid in de formele positie van het openbare t.o.v. het bijzondere onderwijs hebben gebracht, het onbehagen in de kring van het openbaar onderwijs hebben weggenomen en de gemeentelijke autonomie niet verder hebben beperkt dan strikt nodig is.

Daarenboven was een tweede amendement ingediend, dat beoogde lichtvaardige schoolstichting, openbare en bijzondere, te voorkomen. Buiten de planprocedure om gestichte scholen of afdelingen zouden gedurende een aantal jaren geen aanspraak op

Rijksbekostiging kunnen maken. Dit middel, het zij toegegeven, was nogal grof, maar wel effectief. Men zal zich wel tweemaal bedenken alvorens een school te stichten, waarvan men de lasten gedurende een reeks van jaren zal moeten dragen. Ook dit amendement, gehandhaafd nadat het eerste verworpen was en daarna dus nog alleen geldend voor het bijzonder onderwijs, werd verworpen. Helaas maakte de minister daarbij de fout het te bestrijden met een verkeerd argument. Z.i. zou het de onderwijsvrijheid aantasten. Dit lokte een scherpe reactie onzerzijds uit. Hoezeer deze reactie op zijn plaats was blijkt uit het rapport van de commissie-De Roos.

De voorstellen van de commissie-De Roos

In deze commissie zijn enkele suggesties om uit de impasse te komen aan de orde geweest.

Allereerst overwoog de commissie de gedachte om bijzondere scholen of afdelingen, die buiten de planprocedure om zijn opgericht, minstens drie jaar van bekostiging uit 's Rijks kas uit te sluiten. Deze gedachte was ook geformuleerd in het tweede hierboven behandelde amendement Vermeer c.s. De commissie heeft tegen deze gedachte op zichzelf geen bezwaar (!), maar neemt deze niet over, want 'zij opent op generlei wijze de weg voor de gemeente om onder bepaalde voorwaarden op eigen kosten tot de stichting van gemeentelijke scholen over te gaan of eigener beweging te komen tot de subsidiëring van bijzondere scholen'.

Deze redenering is juist. Toch zou wijziging van de wet in deze zin de stichting van bijzondere scholen met eigen middelen dermate bemoeilijken, dat het ontstaan van een achterstand van het openbaar onderwijs nauwelijks mogelijk zou zijn. Hoe dit zij, het amendement is indertijd verworpen, de commissie doet geen voorstel. Opmerkelijk is wel, dat zij niet rept over het reeds genoemde argument van oud-minister Cals.

Een tweede suggestie is terecht te licht bevonden. De stichting van een school met eigen middelen om deze vervolgens onder het bestuur van de gemeente te brengen is een wonderlijke procedure, die niet strookt met het karakter van het openbare onderwijs.

De commissie opteert voor een andere oplossing. Zij wil de gemeentebesturen de vrijheid geven onder bepaalde voorwaarden openbare scholen uit de gemeentekas te bekostigen, verbindt daaraan de consequentie van behandeling van bijzondere op gelijke voet en gaat zelfs nog verder door de gemeentebesturen de vrijheid te willen verlenen om onder gelijke voorwaarden bijzondere scholen te subsidiëren.

Naar mijn stellige overtuiging is de commissie daarmee een verkeerde weg ingeslagen. De in voorstellen uitgewerkte suggestie geeft de gemeenten alle ruimte (al missen zij vaak financieel de mogelijkheid die ruimte te vullen); aan de autonomie wordt dus volledig recht gedaan. Bedenklijk is echter, dat hiermee een nieuwe vorm van automatisme wordt geïntroduceerd, die de financiële gelijkstelling tot een overtrokken perfectionisme maakt. Van een tegemoetkoming aan de bezwaren, waartegen de amendementen Vermeer c.s. zich richtten, is echter geen sprake. Een ongelijkheid wordt niet opgeheven door alle partijen er één nieuwe mogelijkheid bij te geven. Zelfs is het zo, dat de reeds bevoorrechte partijen er meerdere mogelijkheden bij krijgen, waardoor de ongelijkheid nog groter wordt. Een beschouwing van de voorstellen moge dit verduidelijken.

De commissie formuleert drie voorwaarden, waaronder een gemeenteraad kan besluiten tot bekostiging van een school voor v.w.o., h.a.v.o. of m.a.v.o. (Waarom alle andere v.o. scholen zijn uitgezonderd motiveert de commissie niet.)

A. Als een school reeds in het plan is opgenomen, maar nog niet voor bekostiging uit 's Rijks kas in aanmerking komt, kan de gemeenteraad tot bekostiging besluiten. Afgezien van het feit, dat dit besluit ertoe kan leiden, dat de minister in de verleiding wordt gebracht met bekostiging te wachten tot het uiterste in de wet genoemde tijdstip (vijf jaren, art. 74 lid 1), is er tegen dit voorstel in principe geen bezwaar. Als een gemeente echter een dergelijk besluit voor een openbare school neemt moeten de bijzondere scholen, die aan dezelfde voorwaarden voldoen, op gelijke voet worden behandeld. Openbaar en bijzonder onderwijs krijgen er één mogelijkheid tot bekostiging bij, de ongelijkheid blijft dus bestaan. Gezien de financiële gevolgen van dit automatisme zal een gemeentebestuur niet gemakkelijk tot zo'n voorstel komen als bekostiging van één openbare school tot bekostiging van meerdere bijzondere scholen leidt. Deze kans is relatief groot en wordt nog groter door het daaropvolgende voorstel.

B. Een gemeenteraad kan tot bekostiging overgaan als redelijkerwijs kan worden aangenomen, dat een school een norm zal halen, die 25% lager ligt dan de in art. 69 genoemde en t.z.t. in het plan zal worden opgenomen.

Dit voorstel roept enkele vragen op. Hoe kan een gemeentebestuur uitmaken of een school na verloop van tijd in het plan zal worden opgenomen? Waarom is de norm op 75% van de wettelijke bepaald? Aangezien ook in dit geval het automatisme geldt, zien we dezelfde moeilijkheden als bij A. Heeft de commissie eraan gedacht, dat bekostiging van een openbare school, die door het automatisme kan leiden tot bekostiging van een of meer bijzondere scholen de bestaansmogelijkheid van elk dier scholen verkleint? Heeft men zich gerealiseerd, dat daardoor wellicht geen dier scholen in aanmerking zal komen voor opnemning in het plan? Moet de gemeente dan blijvend bekostigen? En hoe valt dit te rijmen met het voorstel dat bekostiging slechts gedurende een nader te bepalen tijd zal kunnen plaatsvinden? Het voorstel is des te meer onaanvaardbaar, omdat bekostiging van een openbare school, die voldoet aan voorwaarde A (B) niet alleen noodzaakt tot de bekostiging van bijzondere scholen, die voldoen aan dezelfde voorwaarde A (B), maar evenzeer tot bekostiging van bijzondere scholen, die voldoen aan de andere, dus B (A). Tegenover één mogelijkheid meer voor het openbare staan dus twee mogelijkheden meer voor het bijzondere onderwijs. Dit overtrokken automatisme zal daarenboven in vele gevallen eenzijdig werken. Gaat nl. een gemeentebestuur over tot bekostiging van een bijzondere school, die voldoet aan voorwaarde A, dan leidt dit automatisch tot de verplichting alle bijzondere scholen, die voldoen aan A óf B te bekostigen. Of dit zal leiden tot bekostiging van een openbare school staat ter beslissing van de gemeenteraad. 'Aan de gedachte van de financiële gelijkstelling laat het voorstel volkomen recht wedervaren' merkt de commissie in zijn toelichting op. Inderdaad, niet alleen volkomen, maar op de meest vergaande wijze, die denkbaar is. De gelijkstelling is daarmee tot een karikatuur geworden.

C. Bekostiging uit gemeentelijke middelen is mogelijk als de inrichting van een school een bijzonder karakter heeft. Ook in dit geval werkt het automatisme. Het merkwaardige van dit voorstel is, dat de minister het bijzondere karakter, gedacht is aan experimenteerscholen, moet erkennen. Merkwaardig, omdat een dergelijke erkenning impliceert, dat de minister deze school belangrijk acht. In dat geval echter zou het logisch zijn, dat hij deze in het plan opneemt waardoor C gelijk wordt aan A en dus zou kunnen vervallen. Maar neen, in de opvatting van de commissie erkent de minister het bijzondere karakter, de financiering laat hij echter voorlopig aan de gemeente over, een vreemde constructie.

Conclusie

Er zijn tegen de voorstellen nog enkele andere bezwaren, terwijl het ministerie bij de technische uitwerking zeker op een aantal moeilijkheden zal stuiten. Ik ga daarop in dit toch reeds lang geworden artikel niet in. De conclusie is, dat de commissie-De Roos niet geslaagd is in zijn poging tegemoet te komen aan de bezwaren, waartegen de amendementen Vermeer c.s. zich richtten. Mochten de voorstellen ooit in de wet tot regeling van het v.o. als artikelen worden opgenomen, dan zullen zij het bijzondere veel meer dan het openbare ten goede komen. Dit als gevolg van een nieuwe vorm van automatisme, die tegenover één mogelijkheid meer tot bekostiging van openbare scholen meerdere extra-mogelijkheden voor bijzondere stelt. Het is onmogelijk een schatting te maken van het kwantitatieve effect van deze voorstellen op de beide soorten onderwijs. Gezien de bestaande kwantitatieve verhouding tussen openbaar en bijzonder v.o., de politieke verhoudingen in vele gemeenteraden en de te geringe zorg van een aantal gemeentebesturen voor het openbaar onderwijs zijn de reacties op deze voorstellen uit de kring van het openbare onderwijs begrijpelijk.

Gelukkig waren ook de voorlopige reacties in de Tweede Kamer zeer kritisch (Kleywegt en mevr. Van Someren-Downer) of gereserveerd (mej. dr. Klompé).

Niet zonder reden heb ik aan de beoordeling van de voorstellen van de commissie-De Roos een uiteenzetting van de positie van het openbare onderwijs in de nieuwe wet vooraf laten gaan. Op een aantal punten is deze daarin beter geregeld dan in de bestaande wetgeving. Toch vinden we deze onvoldoende, de indiening van de twee amendementen was daarvan het bewijs. De critici verwijten ons, dat wij ondanks de verwerping van deze amendementen meehielpen de wet in het Staatsblad te brengen. We hebben noch in de Kamer noch daarbuiten verzwegen, dat we voor een moeilijke beslissing stonden. We hadden echter over een wet te oordelen, waarin de positie van het openbaar onderwijs een van de vele elementen is. We hadden al deze elementen op hun mérites te beoordelen. Alle pro's en contra's afwegend meenden we, dat de eerste per saldo overwogen.

J. Schoon in S en D, oktober 1963, noemde mijn probleemstelling in een brief aan de kiezers uiterst subtiel en deze kwalificatie was niet als lof bedoeld. Ook dit artikel laboreert aan ditzelfde gebrek. Dat is echter onvermijdelijk. Het werken met kleine marges, het afwegen van ongelijkheden, het wikken en wegen in de verhouding

tussen openbaar en bijzonder onderwijs is een reflex van de latente spanningen in de verhouding tussen de onderwijszuilen. Ze staan een doelmatige opbouw van de onderwijsorganisatie in de weg. Een distributie van scholen over de zuilen valt niet te rijmen met een optimale organisatie van ons onderwijs. En binnen dit onbevredigende stelsel waarborgen bezetting en beleid van het departement geenszins, dat bij die distributie de verdelende rechtvaardigheid in acht wordt genomen. Een goed opgezette planprocedure kan hierin enige verbetering brengen, een afdoende oplossing is binnen ons systeem niet mogelijk. Helaas.

Ideologie en politieke macht

Beschouwingen over het Chinees-Russisch conflict

Enkele maanden geleden werd het Chinees-Russische conflict van een smeulend en rokerig binnenbrandje tot een hoog oplaaierende vlam, waarvan de gloed in staat scheen om het ijs van de koude oorlog te doen smelten. Jarenlang met moeite onderdrukte vijandigheid kwam aan het licht. Moskou behoefde niet langer de Albanen als kop van Jut te gebruiken; het werden nu de Chinese 'scheurmakers', die 'oudergewoonte' hun toevlucht namen tot schuldigen werden uitgeroepen. Omgekeerd bleven de Zuidslaven een 'tactiek van obstructie en chantage', die uitdrukkelijk tot de speciale belangstelling van Peking genieten, maar werd Chroesjtsjow besmet bevonden met de zonden van de 'fascistische Tito-kliek'. De in Stalins tijd vermaard geworden jakhalzen en hyena's zijn nog niet in het jargon van de strijdende partijen doorgedrongen, maar wij lezen reeds over 'gifslangen' en de Chinese kameraden hebben in de neiging tot animale beeldspraak, die hun vastheid in de leer symboliseert, de Moskouse 'moderne revisionisten' als 'kettinghonden van het imperialisme' aangeduid. 'Monsterlijke leugens', 'hysterisch geschreeuw', 'smerige methoden', 'laster', het 'pogen op de lijken der werkers een nieuwe wereld op te bouwen' zijn opmerkelijke liefelijkheden die men elkaar naar het hoofd gooit.¹) Die felheid kan maar al te gemakkelijk als symptomatisch voor een totale en onherstelbare breuk worden beschouwd en de neiging hiertoe is in het Westen niet gering. Een ruime ervaring met het potentieel van schelden en loven dat de communisten bezitten, houdt een vermaan tot voorzichtigheid in. De uitermate vulgaire toon, die ook bij onderlinge ruzies wordt aangeslagen, kan

¹ De citaten zijn grotendeel ontleend aan de *Peking Review* en het *Informatie-bulletin van de ambassade van de USSR in Nederland*. Om dit artikel niet te zeer met noten te belasten, is ervan afgezien om telkens de bron te vermelden van de aan de twee genoemde en andere officiële communistische publikaties ontleende citaten. Bijzonder instructief zijn ook de in het Westen verschijnende maandelijks overzichten en commentaren in *Behind the Iron Curtain (Hinter dem Eisernen Vorhang)* en *Ostprobleme*.

bij een lichte ombuiging van de 'partijlijn' plotseling worden vervangen door betuigingen van de meest oprechte broedermin. Schelden — of de herinnering aan scheldpartijen — doet in een totalitair milieu weinig zeer, mits het niet gepaard gaat met fysiek geweld.

Het is gevaarlijk en onjuist om de betekenis en inhoud van het conflict af te meten aan het volume der verbale prestaties van de Moskouse en Pekingse woordvoerders; het is niet minder onjuist, de voor het voetlicht gebrachte tegenstellingen te beschouwen als rolverdelingen in een handig opgezet stuk, gespeeld om het Westen te misleiden. ²⁾ Politieke routiniers als Chroesjtsjow en Mao Tse-toeng zouden nooit in de hoop op een niet waarschijnlijke salto mortale der NAVO-landen de zekerheid hebben durven oproepen van de schokken die thans de communistische wereldbeweging teisteren.

Het zijn schokken — wellicht de hevigste — in een reeks aardbevingen, die reeds menige barst in het monolitisme van het communisme als internationale macht hebben veroorzaakt. Sinds 1917 hebben de communisten een 'in de geschiedenis der revoluties ongekende continuïteit van doelstelling' bewaard, ondanks het feit dat de ideologie onvermijdelijk in botsing moest komen met machtspolitieke realiteiten, ³⁾ maar de doelstelling zelf verschoof toch met de verovering van de macht van een vaag gedefinieerde, doch intens gewilde 'proletarische democratie' naar een heerschappij van de partijapparaten, die de mythe van de 'dictatuur van het proletariaat' hardnekkig zijn blijven cultiveren. Onder Stalin verkreeg het communisme, dat tot 1945 opmerkelijk faalde in zijn pogingen buiten Rusland blijvende veroveringen te maken, het karakter van een internationale beweging ter ondersteuning van het 'socialisme in één land', het 'vaderland van alle arbeiders'. Eerst met de door de Tweede Wereldoorlog mogelijk geworden expansie der communistische heerschappij ontstonden de voorwaarden voor een breuk in de 'monolitische eenheid', omdat eerst toen machtscentra naast Moskou konden opkomen.

Het is geen toeval, dat de uitdaging aan de 'leidende Sowjet-

² Donald S. Zagoria, *The Sino-Soviet Conflict 1956-1961*, Princeton 1961, p. 403, citeert enkele krasse staaltjes, o.m. een uitspraak van James Burnham, die tenminste nog 'twijfelt' of gesproken dient te worden van een 'opzettelijke misleiding door de communisten'.

³ Richard Löwenthal, *Chruschtschow und der Weltkommunismus*, Stuttgart 1963, pp. 7 v.

Unie' kwam van de kant van landen waar de communistische partij een grotendeels zelfstandige, niet in de eerste plaats door Sowjet-bajonetten bevochten overwinning had behaald, nl. Zuid-slavië en China, en in zekere zin ook Albanië.

Terwijl de schepping in de Sowjet-Unie van de totale apparaat-staat, begonnen in 1917, voltooid met het eerste vijfjarenplan en met de collectivisatie van de landbouw, een einde maakte aan de ideële realiteit van een communistische 'Internationale', betekende vooral de overwinning van Mao Tse-toeng in China het ontstaan van een realiteit die ook ideëel voor Moskou gevaarlijk kon worden.

Motieven, mythe, macht

Het monolitisme van de communistische beweging was slechts mogelijk door een absolute discipline en gehoorzaamheid aan het centrum. In zijn propaganda naar buiten teerde en teert het op de radicaal-democratische tradities van de arbeidersbeweging; intern kregen de communistische partijen in de landen waar zij niet de staatsmacht bezaten, meer en meer het karakter van een geheim genootschap, dat blindelings de wil der leiding uitvoert. Vrijwel geen enkele der talloze pogingen, tegen die leiding te rebelleren, heeft doorslaand succes gehad — zelfs daar niet, waar in volkomen vrijheid geageerd kon worden en in die gevallen, waarin de oppositie gevoerd werd door personen wier gezag in de partij voordien groot was.⁴)

De visie op het communisme als wereldbeweging, die uiteraard mede de waardering der conflicten van na de Tweede Wereldoorlog bepaalt, beweegt zich tussen de polen van een interpretatie als een soort politieke mafia van samenzweerders en die van een broederschap der bewuste voorhoede van het proletariaat en — bij uitbreiding — 'alle werkenden en verdrukten', wie de geschiedenis, de wetmatig verlopende ontwikkeling, de taak heeft toebedeeld, een nieuwe wereld en een nieuwe mensheid op te bouwen.

Het huidige Chinees-Russische conflict kan dan ook, indien het tenminste als echt erkend wordt, worden uitgelegd als een ruzie tussen concurrerende bendeleiders of als een strijd tussen goden en gevallen engelen, die het duivelsgilde gaan versterken, maar

⁴ Een vrij recent voorbeeld is het echee van de Socialistische Werkers Partij van Gortzak en Wagenaar.

uiteindelijk zullen worden verslagen – waarbij de een zijn god de ander zijn duivel is.

De communistische wereldbeweging omvat in haar historische werkelijkheid zeer uiteenlopende elementen. In de communistische partijen der niet-communistische landen zijn verenigd arbeiders, die uit traditie extreem 'links' zijn (Amsterdam), gefrustreerde intellectuelen (in de Verenigde Staten de grote meerderheid in de kleine communistische partij), boeren, die het bestaande centrale gezag wantrouwen (sommige streken van Frankrijk), paupers en leden der arbeidersaristocratie (b.v. hoogbetaalde maar geïsoleerde mijnwerkers in Noord-Zweden, arbeiders der Renault-fabrieken in Parijs), dromers en keiharde carriëristen.⁵ Wat hen bindt is de mythe van de nieuwe mensheid, de haat tegen de bestaande orde of de hoop op macht en glorie; wat hen scheidt of scheiden kan, is het verschil in motieven.

Binnen de landen van het 'blok' zijn de communistische partijen hiërarchisch opgebouwde machtsapparaten, die de leiding hebben in het proces van de 'socialistische opbouw', d.w.z. het proces van industrialisatie en modernisering. Deze partijen zijn gemakkelijker onder één noemer te brengen, ook omdat nog geen modern land uit eigen beweging een communistisch regime heeft aanvaard. De landen van het blok hebben met twee uitzonderingen (Oost-Duitsland en Tsjecho-Slowakije), als onderontwikkelde, overwegend agrarische staten de communistische weg betreden en hoe sterker de sociale en nationale frustraties waren, waaraan de inheemse 'intelligentsia' was onderworpen, des te meer verschijnt het communisme als een program, dat de vooral in haar kring levende aspiraties moet bevredigen. Zowel in Rusland als in China en Zuidslavië waren het hele en halve intellectuelen, de laatsten ideologisch getrainde en gedilde 'beroepsrevolutionairen', die de drijvende kracht in partij en revolutie vormden. De verovering van de macht schiep de voorwaarden voor de opbouw van een sociale structuur, die slechts in deze zin 'klassenloos' mag heten, dat de nieuwe bovenlaag van partijfunctionarissen, managers en cultuurproducenten niet past in het klassenbegrip der Westerse maatschappij, zoals dat in de marxistische categorieën wordt aangetroffen. Gezien als een verschijnsel *sui generis* is de nieuwe sociale structuur echter allerminst 'klassenloos',

⁵ Uitvoeriger in mijn artikel 'Communisme' in de Historische Winkler Prins Encyclopedie, deel I.

daar een bepaalde groep haar wensen doorzet, zo nodig tegen het 'proletariaat'. ⁶⁾

Verre ervan, het ideaal van 'vrije en gelijke producenten', die het Communistisch Manifest beloofde, te hebben gerealiseerd, heeft de nieuwe heersende klasse van bureaucraten en managers in de Sowjet-Unie en de 'volksdemocratieën' een doorlopende strijd gevoerd — tegen de eigen bevolking, tegen de buitenwereld en intern tegen concurrenten — waarin miljoenen slachtoffers vielen; het ontstaan van nieuwe centra naast Moskou droeg de kiem in zich van conflicten, geboren uit belangen — en mentaliteits- tegenstellingen tussen de staatsheerschappij uitoefenende groepen onderging. De breuk met Zuidslavië, tot 1948 modelsatelliet en toonbeeld van rabiaat extremisme, werd in wezen veroorzaakt door de imperialistische en nekolonialistische praktijken van Moskou en werd mogelijk o.m. door het feit, dat de Zuidslavische leiders over een eigen partij- en staatsapparaat beschikten. ⁷⁾ Het Chinees-Russische conflict is eveneens een conflict tussen twee groepen machthebbers, wier belangen en, eerst daarna, wier denkwereld met elkaar in botsing zijn gekomen.

Chinese revolutie

Het ontstaan van een autonoom centrum in het grote China, waar Mao's legers op eigen kracht de macht voor het communisme veroverden, betekende vanaf het begin een potentiële bedreiging van de positie van de Sowjet-Unie als leidster van de machten en hoedster van de waarden van het marxisme-leninisme.

In tegenstelling tot Rusland waren voor de overwinning in China twee decennien van harde strijd nodig en het feit, dat die strijd op succesvolle wijze is gevoerd, is bepaald niet aan de directieven van Moskou te danken. Integendeel, de door Stalin bepaalde Kominternpolitiek van een tot het uiterste voortgezette samenwerking met de Kwomintang — merkwaardige 'volksfrontpoli-

⁶ Karl August Wittfogel, *Oriental Despotism*, New Haven 1957, pp. 438 vv., wijst erop, dat de stratificatie der communistische landen meer verwantschap vertoont met die van de oude 'Oosterse despotie', welke op de plaats in de machtshiërarchie berustte, dan met klassenverhoudingen onder feodalisme en kapitalisme in het Westen. De eersten, die als marxisten de 'nieuwe klasse' van bureaucraten en managers in de Sowjet-Unie theoretisch onderkenden, waren de uiterst linkse radencommunisten (o.a. Gorter en Pannekoek).

⁷ De beste monografie over de breuk is nog altijd Adam B. Ulam, *Titoism and the Cominform*, Cambridge (Mass.) 1952.

tiék' *avant la lettre* — bracht de CPC in 1927 aan de rand van de afgrond, toen de 'bondgenoot' Tsjang Kai-sjek eerst in Sjanghai en later in andere steden de communistische partij bloedig vernietigde.⁸⁾

Het is ongetwijfeld de grote betekenis van Mao geweest, dat hij onder deze omstandigheden de enige mogelijkheid om de partij weer op te bouwen en een machtspositie te veroveren heeft aangegrepen tegen alle oppositie en tegen alle partijtradities in.

Mao was, evenals alle communisten, die zonder uitzondering een sterk gekleurd beeld van de Russische revolutie als 'proletarische' revolutie bezaten, ervan overtuigd geweest, dat de stedelijke massa's voor de revolutie essentieel waren. Hij bezat de geestelijke souplesse en misschien ook wel het tekort aan marxistische scholing, nodig voor het nemen van een besluit, dat hem uiteindelijk de macht in de partij en later in het land bezorgde. In een rapport van maart 1927 stelde hij het dilemma, waarvoor de communisten toen stonden, in alle scherpste aan de orde: 'De kracht der boeren is die van de stormwind en de stromende regen . . . Zij zullen alle krachten van het imperialisme, het militarisme, de corrupte ambtenarij . . . wegvagen. Elke revolutionaire partij, iedere revolutionaire kameraad zal door hen worden gewogen en aanvaard of verworpen worden. Zullen wij in de voorhoede staan en hen leiden of ons tegen hen verzetten? . . . Het lot zal ons spoe-

⁸ Zie over deze ramp en haar gevolgen Harold R. Isaacs, *The Tragedy of The Chinese Revolution*, tweede herz. uitg., Stanford 1961; Robert C. North, *Moscow and Chinese Communists*, tweede herz. uitg. Stanford 1963; Robert C. North and Xenia J. Eudin, *M. R. Roy's Mission to China. The communist-Kuomintang Split of 1927*, Berkely en Los Angeles 1963 (de door Helen I. Powers vertaalde documenten werpen licht op de meningsverschillen tussen o.a. Roy en Borodin). Stalins politiek t.a.v. China, geïnspireerd door de wens tot zelfbehoud van het Russische bolsjewisme, waaraan eventuele kansen op een geografische uitbreiding van de revolutie werden opgeofferd — de Kwomintang was een bondgenoot tegen de 'imperialisten' — was geheel in overeenstemming met de algemene 'lijn', die de Komintern werd opgelegd. Nog aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog kon een scherp waarnemer als Franz Borkenau (*World Communism. A History of The Communist International*, ongewijzigde heruitgave, Ann Arbor 1962, p. 418) de mening uitspreken, dat de nederlaag van de Chinese revolutie de laatste serieuze kans van de Komintern in de gehele wereld had vernietigd en tevens de enige reële kans op expansie van de revolutie buiten de Russische grenzen had getorpedeerd.

dig dwingen een antwoord op deze vraag te geven . . . De brede massa's van de boeren zijn opgestaan om hun historische missie te vervullen'.⁹⁾

Mao ging zo ver, bewust gebruik te willen maken van de hulp van 'bandieten' en 'lompoproletariërs', die voortreffelijke vechters en bovendien onvervangbaar waren. Zijn nieuwe strategie braocht hem uiteraard in grote moeilijkheden met de meer traditioneel denkende leiders, maar zijn succes maakte, dat binnen enkele jaren zijn positie als leider van de Chinese partij algemeen erkend was.¹⁰⁾

De Chinese communisten onder leiding van Mao Tse-toeng raakten, juist door de gevolgde politiek van een vlucht naar het land, van Moskou geïsoleerd zoals b.v. later de Zuidslavische partizanen geïsoleerd waren. In beide gevallen werden strategie en tactiek ter plaatse bepaald zonder dat Moskou de mogelijkheid had, tot in details in te grijpen. Betekent dit echter, dat er ook in ideologische zin gesproken kan worden van een afwijking van het marxisme-leninisme? Deze vraag heeft de discussie over de plaats van China in het communistische blok sterk beïnvloed.

Kort na de oorlog was er in het Westen een neiging — door Stalin, die de Chinese kameraden als 'margarinecommunisten' aanduidde, wellicht opzettelijk aangewakkerd ¹¹⁾ — om in Mao's beweging een onschuldige boerendemocratie te zien, die met het

⁹ Citaten ontleend aan Guy Wint, Dragon and Sickle. How Communist Revolution happened in China, Londen 1958, pp. 38 v. Zie voor het volgende ook de in de vorige noot genoemde literatuur.

¹⁰ Conrad Brandt, Stalin's Failure in China, Cambridge (Mass.) 1958, pp. 36 v., 167 v. Stalin steunde Li Li-sans politiek, die vasthield aan de 'stedelijke' conceptie (p. 68).

¹¹ Zie Brandt, pp. 103 en 219 n.

¹² *The China Quarterly*, 1 (jan.-maart 1960). 2 (april-juni 1960, 4. (okt.-dec. 1960). Aan het debat namen deel K. A. Wittfogel, Benjamin Schwartz en — concluderend — Henryk Sjaardema. Wittfogel schuift de samenstellers van *A Documentary History of Chinese Communism*, Cambridge (Mass.) 1952, onder wie B. Schwartz, de these van de originaliteit van het maoïsme in de schoenen — een these, die gemakkelijk tot een onderschatting van het totalitair-communistische gehalte van het Chinese regime zou kunnen leiden. Schwartz betoogt, dat hij nooit de stelling van een eigen maoïstische revolutietheorie

marxisme-leninisme feitelijk niets gemeen had. Ten onrechte, maar emotioneel begrijpelijk, werd hiermee de discussie over inhoud en betekenis van het maoïsme in verband gebracht. Nog in 1960 werd door Amerikaanse geleerden een bijzonder vinnig debat gevoerd over 'de legende van het maoïsme'.¹²⁾

Het belang van de vraag, of Mao Tse-toengs positie in strijd is met het marxisme-leninisme is voor het begrijpen van de rol van de ideologie in het huidige conflict zo groot, dat een korte beschouwing over de 'universele waarheid', die beide partijen aanhangen, hier op haar plaats lijkt.

Marx

Bestaat er een sluitende, in zich zelf consistente, marxistisch-leninistische, ja zelfs marxistische theorie, zoals meestal wordt aangenomen? Het marxisme van Marx zelf is bij alle genialiteit van deze grootse gedachteschepping reeds een vat vol tegenstrijdigheden, die vooral in de politieke geschriften duidelijk naar voren treden. De grenzen tussen de voor de theorie essentiële klassen worden niet scherp gedefinieerd.¹³⁾ De mogelijkheid van een vreedzame overgang naar het socialisme wordt betoogd voor landen met een sterke burgerlijke vrijheidstraditie,¹⁴⁾ terwijl in de meeste geschriften de onvermijdelijke gewelddadige revolutie expliciet of impliciet wordt gepostuleerd.¹⁵⁾ De rol der nationaliteiten en der nationalismen wordt nergens scherp afgebakend te-

heeft aangehangen, maar dat de strategie van de strijd en de verovering van de macht in China buiten Moskou om werden besloten. Vooruitlopend op de tekst, kan hier reeds worden gezegd, dat volgens Schwartz Lenin zich wel degelijk bij Mao's standpunt had kunnen aansluiten en dat zijn conceptie van de verhouding tussen partij en klasse de deur opende voor de maoïstische ontwikkeling. Bij zijn dood was Lenin, zoals Schwartz het uitdrukt, zelf nog niet door alle deuren gegaan, die hij geopend had.

¹³ Opmerkelijk is, dat het manuscript van het derde deel van *Das Kapital* afbreekt bij het begin van een systematische behandeling der klassen.

¹⁴ Zie b.v. de rede, die Marx na het Haagse congres van 1872 in Amsterdam hield, *Bulletin of the International Institute of Social History*, dl. VI (1951), nr. 1.

¹⁵ Reeds in het *Communistisch Manifest* is deze visie duidelijk ontwikkeld.

genover die der klassen.¹⁶⁾ Concepties zoals die der Oosterse despotie, die niet passen in het universele ontwikkelingsschema, worden, nadat zij enthousiast zijn omhelsd, met het grootste gemak in het vergeetboek gestopt.¹⁷⁾ Marx wilde op een gegeven ogenblik de 'revolutie in permanentie', d.w.z. de gewelddadige overgang van de 'burgerlijke' naar de 'proletarische' revolutie in een Duitsland, waar de arbeidersklasse nog een zeer kleine minderheid vormde,¹⁸⁾ terwijl hij bij andere gelegenheden de komende heerschappij der arbeidersklasse als een democratie van en voor de overweldigende meerderheid beschreef.¹⁹⁾ Het achterlijke Rusland kon nu eens het kapitalistische stadium overslaan, dan weer moest het dit onvermijdelijk doorlopen, alvorens het socialisme kon worden ingevoerd.²⁰⁾ De waardering voor de boeren, ook in het Westen, fluctueerde sterk. De theorie van de socialistische staat bewoog zich tussen de polen van de gecentraliseerde dictatuur en de romantische quasi-anarchistische voorstelling van een uiterst gedecentraliseerde regering der arbeidersklasse, als hoedanig Marx de Parijse Commune heeft beschreven, waardoor hij een mythe creëerde, die inderdaad geschiedenis heeft gemaakt.²¹⁾

¹⁶⁾ Engels viel in 1849 bijzonder fel uit tegen 'reactionaire naties'; hoe gemakkelijk Marx zijn eigen 'theorie' ontrouw kon worden, is kort geleden weer eens duidelijk gemaakt door de publikatie van Karl Marx, *Manuskripte über die polnische Frage* (1863-1864), Den Haag 1961, waarin van de rol der klassen nauwelijks, des te meer evenwel van die van verderfelijke personen sprake is. De 'geschiedenis', die naar de woorden van het Communistisch Manifest een geschiedenis van klassenstrijd zou moeten zijn, wordt hier gereduceerd tot een geschiedenis van intrigues en bedrog, van heldenmoed en karaktergrootheid.

¹⁷⁾ Zie hierover Wittfogel, *Oriental Despotism*, hfdst. 9.

¹⁸⁾ *Ansprache der Zentrallbehörde an den Bund* van maart 1850.

¹⁹⁾ B.v. in het Communistisch Manifest.

²⁰⁾ Vgl. b.v. Marx' bondige formulering der 'progressieve' maatschappijvormen in het 'Vorwort' tot de *Kritik der politischen Ökonomie* met zijn 'concepten' over de toekomst van de Russische dorpsgemeenschap en zijn brief aan Wera Zasoelitsj van 8 maart 1881, waarin die dorpsgemeenschap als 'steunpunt der maatschappelijke vernieuwing in Rusland' wordt gekwalificeerd. Engels volgt in zijn brief van 15 maart 1892 aan Danielson weer de oude lijn, als hij schrijft, dat de dorpsgemeenschap wel spoedig tot het verleden zal behoren en dat ook Rusland de weg naar het kapitalisme zal moeten inslaan.

²¹⁾ *Der Bürgerkrieg in Frankreich*.

Het is vanzelfsprekend, dat in een ook qua omvang monumentaal oeuvre, dat in een tijdsverloop van een kleine veertig jaar tot stand kwam, de bouwstenen niet altijd bij elkaar passen en dat hun kleur en samenstelling alsmede het cement, dat ze bijeen moet houden, de voorstelling van een monolithisch geheel logenstraffen. De voorbeelden, die wij niet willekeurig hebben gekozen, wijzen erop, dat innerlijke contradicties in het 'systeem' reeds bij Marx ruimschoots aanwezig waren en prachtig materiaal opleverden voor de verbale en soms zelfs fysieke strijd om de juiste interpretatie van de leer, waarin alle variaties van het marxisme tot nu toe uitblinken.

Lenin

Lenins bijdrage tot de 'verrijking' van het marxisme, die door Chinese noch Russische communisten ook maar een ogenblik in twijfel wordt getrokken, was *grosso modo* het pasklaar maken van een toch voornamelijk voor de ontwikkelde kapitalistische landen ontworpen theorie voor het economisch en sociaal achterlijke Rusland en het scheppen van een techniek der revolutie. De tijdens zijn leven zich snel wijzigende perspectieven dwongen Lenin tot vele veranderingen in de leer. Wij moeten ons hier tot enkele voor ons onderwerp relevante voorbeelden beperken. In de na de Februarirevolutie opgestelde 'Aprilstellingen' ('Over de taken van het proletariaat in de huidige revolutie') wordt met grote nadruk de macht opgeëist voor 'het proletariaat en de zich daarbij aansluitende armste boeren', maar bij alle lippendienst aan de marxistische these van de 'door het proletariaat geleide revolutionaire democratie' moest Lenin in september 1917 constateren, dat er van die mogelijkheid niets terecht zou komen, 'indien men de opstand niet als een kunst beschouwt' — te hanteren, niet door de grote massa, maar door de deskundige revolutiemakers, d.w.z. de partij, welker organisatie als een gemilitariseerde voorhoede hiermee is gemotiveerd en zonder welke tijdig ingrijpen de revolutie te gronde moet gaan.²²⁾

'Staat en Revolutie', aan de vooravond van de Oktoberrevolutie geschreven, sluit aan bij Marx' mythologiserend geschrift over de Parijse Commune en verdedigt de noodzaak van 'de revolutionai-

²² Zie voor de citaten Lenin, *Ausgewählte Werke* (voortaan geciteerd als 'AW'), Berlin 1955, dl. II, pp. 7 vv., 136 v. Lenins 'voorhoede'-theorie werd reeds in 'Wat te doen?' (AW I, pp. 175 vv.) geformuleerd.

re dictatuur van het proletariaat', democratisch uitgedrukt 'de staat der Sowjets van arbeiders- en soldatenafgevaardigden', als overgangsfase naar de klassen- en staatloze communistische maatschappij, maar Lenin omschrijft die dictatuur als 'de organisatie van de voorhoede der onderdrukten als heersende klasse'.²³⁾ Ook na de Rode Oktober van 1917 handhaafde Lenin natuurlijk de pretentie der 'proletarische' revolutie en de loftrumpet bleef gestoken over de Sowjets, de arbeiders- en soldatenraden, aan welke 'alle macht' zou zijn toegefallen, terwijl in de praktijk de partij steeds meer de lakens uitdeelde. Reeds in april 1918 werd de 'onvoorwaardelijke onderwerping der massa's aan de uniforme wil der leiders van het arbeidsproces' geproclameerd en deze onderwerping gold bepaald niet uitsluitend voor de sfeer der produktie. De 'ijzeren macht' der dictatuur werd in handen gelegd van het partijapparaat en het gedreun van 'de beheerste stap der ijzeren bataljons van het proletariaat' werd geleid door de commando's der partijofficieren.²⁴⁾

In 1921 gaf Lenin dit in zijn 'kinderziektebrochure' openlijk toe: 'Negatie van de partijgedachte en de partijdiscipline . . . zou een volledige ontwapening van het proletariaat ten gunste van de *bourgeoisie* ten gevolge hebben. Zij komt neer op die kleinburgerlijke versplintering, onstandvastigheid, onbekwaamheid tot volhouden, tot vereniging en tot het optrekken in gesloten formatie, die onvermijdelijk elke proletarische revolutionaire beweging te gronde richten, wanneer die aan zich zelf wordt overgelaten.'²⁵⁾

In vergelijking met de ontwikkelde landen was het in het achterlijke Rusland kinderspel, revolutie te maken, maar bijzonder moeilijk om in een milieu van boeren en kleinburgers het proletariaat te behoeden voor een terugval in kleinburgerlijke karakterloosheid, versplintering en individualisme. 'Binnen de politieke partij van het proletariaat zijn de sterkste centralisering en discipline noodzakelijk om dat tegen te gaan . . . De macht der gewoonte van miljoenen en nog eens miljoenen is de vreselijkste macht. Zonder een ijzeren en in de strijd gestaalde partij, zonder een partij, die het vertrouwen geniet van alles, wat in de gegeven klasse eerlijk is, zonder een partij, die de kunst verstaat, de stemming der massa's te peilen en te beïnvloeden, is het onmogelijk een dergelijke strijd met succes te voeren. Het is duizendmaal eenvoudiger,

²³ AW II, p. 225 en *passim*.

²⁴ Citaten in AW II, pp. 392, 473.

²⁵ AW II, pp. 690 v.

de overwinning te behalen op de georganiseerde grote bourgeoisie dan om miljoenen en nog eens miljoenen kleine bezitters "te overwinnen" . . . 'Wie ook maar in het minst de ijzeren discipline van de partij van het proletariaat (in het bijzonder gedurende zijn dictatuur) verzwakt, helpt in feite de bourgeoisie tegen het proletariaat.' ²⁶⁾

Eveneens in het jaar 1921, waarin deze definitie van de rol van de partij als hoedster van de proletarische zuiverheid onder een tegen de verleiding niet bestand proletariaat werd gegeven, ging Lenin zo ver, toe te geven, dat het 'industrie-proletariaat . . . bij ons door de oorlog en de vreselijke verwoestingen en demoralisatie gedeclasseerd is . . . en opgehouden heeft, als proletariaat te bestaan', dat met de vernietiging der kapitalistische grote industrie 'het proletariaat verdwenen' is en dat om een nieuwe arbeidersklasse te creëren de kapitalisten de gelegenheid moeten krijgen, 'uit onze politiek (bedoeld is de Nieuwe Economische Politiek) voordeel te trekken'. ²⁷⁾ D.w.z., de partij maakt de kapitalisten het bestaan mogelijk, de kapitalisten zorgen ervoor, dat er weer een arbeidersklasse ontstaat en die arbeidersklasse is dan 'heersende klasse'; inderdaad een wel extreem voluntaristische versie van marxisme!

Op deze manier wordt dus de proletarische revolutie zonder proletariaat voltrokken en komt de partij als organisatie der voorhoede in het luchtledig der klassenloosheid te hangen — de partij der communisten, die 'een druppel in de zee' vormen, maar de absoluut juiste weg gevonden hebben, die leidt naar het doel, dat de wereldgeschiedenis stelt. ²⁸⁾ Concreet betekent dit, dat de partij de heerschappij uitoefent en een macht boven de bestaande, oude klassen, met inbegrip van het proletariaat, gaat vormen; het betekent, dat de sociale hiërarchie, de stratificatie, een andere dimensie verkrijgt, nl. de niet in het marxistische patroon voorziene klasse der partijfunctionarissen en met hen verbonden dragers en profiteurs van het nieuwe regime.

Stalin

Het lijkt voldoende, de bijzonder wilde sprongen, die zich Stalin op het schouwtoneel van het marxisme-leninisme veroorloofde, hier door een zeer grove kijker te bezien. Als theoreticus is Stalins

²⁶ AW II, pp. 341, 691 v.

²⁷ W.I. Lenin, Werke, dl. 33, Berlijn 1962, p. 46.

²⁸ AW II, p. 938.

betekenis uiterst gering. Hij heeft een vulgaire versie van de marxistisch-leninistische filosofie gegeven in zijn 'Over dialectisch en historisch materialisme',²⁹⁾ waarin hij in grote lijnen de leninistische opvattingen over klassen en partij herkauwt. In zijn beschouwingen 'Over het Marxisme in de taalwetenschap' (1950) poneerde Stalin echter de stelling, dat in de Sowjetmaatschappij geen explosies in de zin van plotselinge, revolutionaire wijzigingen in de sociale structuur konden voorkomen. In plaats daarvan werd de consequente doorvoering van de revolutie en de vestiging van het communisme van boven af geproclameerd, zoals bij de collectivisatie van de landbouw was geschied. In plaats van Marx' 'groei der produktiekrachten' en zich wijzigende 'produktieverhoudingen' werden nu 'kritiek en zelfkritiek' en de 'vriendschap der volkeren van de Sowjet-Unie' — het veelgeroemde 'Sowjet-patriottisme', dat geen internationalisme, maar wel kosmopolitisme uitsloot, tot drijfkrachten der geschiedenis verheven.³⁰⁾ De hiermee voltrokken ideologische zwenking voltooide het reeds bij Lenin begonnen proces van de aanpassing, tot onherkenbaar wordens toe, van de theorie aan de realiteit der partijheerschappij. De subjectivistische, ja — in de marxistische terminologie — ronduit 'idealistische' geschiedbeschouwing bleef in haar toepassing niet slechts tot de sociaal-economische ontwikkeling der 'socialistische' Sowjet-Unie beperkt, maar werd uitgebreid tot de politieke strijd tegen niet-communisten en communisten. De geschiedenis werd feitelijk gereduceerd tot een gevecht op leven en dood van goeden tegen kwaden.³¹⁾ Vooral tijdens de grote 'zuiveringen' van 1936 tot 1938 besteedde het regime buitensporig veel aandacht aan 'komplotten' van politieke 'misdadigers', terwijl een objectieve analyse van de gebeurtenissen achterwege bleef.

²⁹⁾ Opgenomen in de (oude versie van de) Geschiedenis der Communistische Partij der Sowjet-Unie (bolsjewiki). Gebruikt werd de 19de druk der Duitse vertaling, Geschichte der Kommunistischen Partei der Sowjetunion (Bolschewiki), Kurzer Lehrgang, Berlijn 1955 (pp. 131 vv.).

³⁰⁾ Zie over Stalins 'filosofie' Gustav A. Wetter, Der dialektische Materialismus. Seine Geschichte und sein System in der Sowjet-Union, 3e dr., Wenen 1956, dl. I, hfdst. 10. Reeds in 1939 heet het 'Sowjet-patriottisme' een drijfkracht. Zie J. Staline, Les questions du Léninisme, II, 11de dr., Parijs 1947, p. 289.

³¹⁾ Een der weinige intelligente voorbeelden van communistisch vervalste historiografie is het boek van Michael Sayers en Albert E. Kahn, The Great Conspiracy, New York 1946.

De vijfjarenplannen, waardoor het land zich in snel tempo en ten koste van enorme offers tot een sterke industriële mogendheid ontwikkelde, de prestaties der Sowjet-strijdkrachten in de oorlog, de daarop volgende uitbreiding van het Sowjet-imperium werden aan de genialiteit van de wijze leraar en leider, de vader der werkkenden, Stalin, toegeschreven.

Het marxisme-leninisme was versteend tot de cultus van de leider en zijn partij en na de dood van de eerste bleef de functie van het apparaat in wezen dezelfde met als gevolg, dat van een opleving van een creatief theoretisch denken binnen het kader van de officiële partijleer geen sprake kon zijn. ³²⁾

De ritualisering der theorie tot een ideologie ³³⁾ ter handhaving van de macht van een groep — soms een groep binnen de partij — maakt een discussie over de inhoud van het marxisme-leninisme ook in die zin onvruchtbaar, dat de momentele machthebbers uitmaken, wat 'universele waarheid' is en welke conclusies hier-

³² Min of meer binnen de partij, hoewel niet binnen de officiële partijleer bleven een aantal Poolse marxisten, die een werkelijke bijdrage tot het marxisme leverden; zij werden uiteraard als aartsrevisionisten verketterd. De Polen Hochfeld, Kowalewski en Lange zijn echter uitzonderingen. In het weinig tolerante Zuidslavië verdween de opposant Djilas in de gevangenis, terwijl de 'neorevisionist' *avant la lettre* Nagy gerechtelijk werd vermoord.

³³ Het begrip ideologie wordt door niet-communisten, merkwaardigerwijs in navolging van Karl Marx, meestal in depreciërende zin gehanteerd (zie het artikel 'Ideologie' van Otto Heinrich von der Gablentz in het Evangelische Soziallexikon, Stuttgart 1954, kol. 491 vv.). De communisten gebruiken het woord ideologie als equivalent van theorie (zie 'Statement, Meeting of Representatives of Communist and Workers' Parties, Moscow, November 1960', *World Marxist Review*, dec. 1960, p. 24: 'de ideologie van het wetenschappelijk socialisme'). In feite omvatten beide begrippen, ideologie en theorie, in het communistisch jargon vooral de theorie als ideële aanval en verdediging met alle implicaties daarvan voor de concrete politieke strijd. Om praktische redenen sluiten wij ons bij het (in dezen veldwinnend) communistisch spraakgebruik aan. Dat in een behandeling van het 'ideologisch conflict' de reële inhoud van het woord ideologie toch weer tendeeft naar de 'Westerse' betekenis van een (doorzichtige) rationalisatie van groepsbelangen, ligt niet aan onze formele definitie, maar aan de materiële verhaspeling van de eigen theorie (of ideologie) door de communisten.

uit bij uitsluiting van alle andere voor de praktijk der politiek moeten worden getrokken.

De betekenis van de officiële partij-ideologie is met dit alles niet ontkend. Zij dient tot zelfhandhaving en zelfrechtvaardiging van de nieuwe klasse, tot aansporing voor het volk de opmars naar het beloofde land van melk en honing voort te zetten en tot motief voor de missieactiviteit in de wereld der ongelovigen. Het feit, dat het beeld van eigen en anderer werkelijkheid vertekend is, betekent niet, dat het zich niet zou inprenten in die sfeer van het bewustzijn, die overtuiging heet; en op de minder overtuigde deelgenoten aan de voordelen van machtsposities en materiële goederen kan het bijbelwoord (Gal. 3 : 12) worden toegepast, dat 'de wet . . . niet uit het geloof' is, maar dat 'de mens, die deze dingen doet, . . . door dezelve [zal] leven.'

Mao

De discussie over Mao Tse-toengs originaliteit als theoreticus en over het maoïsme als een van het marxisme-leninisme te onderscheiden ideologie is geheel onvruchtbaar, indien zij gevoerd wordt op basis van een gebrekkige kennis of een verkeerde interpretatie van de theorieën van Marx en Lenin. De aan deze theorieën inherente contradicties verbieden eenvoudig excommunicatie ofwel apostolisering van de Chinese leider op grond van wat hoogstens accentverschuivingen zijn, die alle in de kiem reeds bij Lenin zijn te vinden. Alle marxisten-leninisten zijn rekkelijken in zoverre zij de theorie manipuleren voor elke concrete situatie en preciezen in zoverre zij elke zigzag redenering tot onderdeel of uitvloeisel van de universele waarheid verklaren. Het is dus zinloos om Mao onorthodoxie aan te wrijven, wanneer hij zich met de logica dezelfde capriolen veroorlooft, die Lenin ertoe brachten, op een proletariaat van de toekomst de proletarische dictatuur van het heden te funderen.

Mao heeft expliciet bij herhaling zijn trouw aan het marxisme-leninisme betuigd. In 1942 b.v. bestempelde hij Lenin en Stalin tot de belangrijkste autoriteiten inzake de problematiek der revolutie in de koloniën en in China en verklaarde hij: 'Het marxisme-leninisme is de grootst mogelijke, meest wetenschappelijke en meest revolutionaire waarheid, ontstaan uit de objectieve realiteit en door deze bevestigd.' Bescheiden wordt vastgesteld, dat het theoretisch denken in China nog geen gelijke tred kon

houden met de praktijk. ³⁴) Bij de dood van Stalin verklaarde Mao: 'De Communistische Partij van de Sowjet-Unie is een partij, persoonlijk opgekweekt door Lenin en Stalin; het is de meest progressieve, meest ervarene en theoretisch hoogst ontwikkelde partij ter wereld. Deze was in het verleden ons voorbeeld, zij is dat in het heden en zal het in de toekomst zijn.' ³⁵)

Mao Tse-toeng zag als drijfkrachten der Chinese revolutie alle lagen der bevolking, die niet behoorden tot de klasse der grondbezitters en de bovenlaag der bourgeoisie, met name de 'compradoren'-bourgeoisie (de klasse, die onmiddellijk samenwerkte met de kapitalisten der imperialistische landen). Die drijfkrachten voor wat geheel in overeenstemming met de leninistische opvattingen een 'burgerlijk-democratische revolutie van een nieuw type' heette, zijn de 'nationale bourgeoisie', die een ambivalent karakter bezit — in het nationale revolutionair, in het sociale tot behoudzucht geneigd — de intelligentsia, de kleinhandelaars, de handwerkers, de boeren (ongeveer 80 percent van de bevolking) en het proletariaat. Het proletariaat telde omstreeks 1939 volgens Mao tegen de drie miljoen arbeiders in de moderne industrie, twaalf miljoen in de stedelijke kleine industrie, 'handwerk en handel en een ongenoemd, maar groot aantal landarbeiders. Op een bevolking van honderden miljoenen blijft dit een geringe minderheid. In China moesten derhalve de boeren 'de hoofdmacht van de revolutie' vormen, die onder leiding van het proletariaat zou plaatsvinden en vergemakkelijkt werd, doordat de sociale revolutie samenviel met de nationale beweging tegen de buitenlandse overheersing. ³⁶)

³⁴ Mao Tse-tung, Den Arbeitsstil der Partei verbessern!, Peking 1963, pp. 7, 12, 5.— Het verdient de voorkeur, i.p.v. de uit de tweede hand (nl. via het Russisch) vertaalde 'Ausgewählte Schriften' of 'Selected Works' van Mao Tse-toeng de meer recente uitgaven van zijn redevoeringen en artikelen in brochurevorm te gebruiken daar zij rechtstreeks uit het Chinees zijn vertaald.

³⁵ Geciteerd door Richard L. Walker, China under Communism. The First Five Years, Londen 1956, p. 274.

³⁶ Zie Mao Tse-tung, Die chinesische Revolution und die Kommunistische Partei Chinas, Peking 1962, hfdst. II. Walker, p. 154, vermeldt voor 1954 later aanmerkelijk bescheidener getallen: het eigenlijke industrieproletariaat omvat 0,51 percent, samen met technisch en administratief personeel, staatsemployés en onderwijskrachten met een speciale functie in de industrie 2,6 percent — volgens officiële gegevens!

Via de 'nieuwe democratie' van de 'dictatuur van het eenheidsfront van alle door het proletariaat geleide revolutionaire klassen' zou de weg geopend worden voor de groei van de socialistische elementen in de maatschappij. ³⁷⁾ Lenin gebruikte de formule van de verovering van de macht door proletariaat en boeren en hij noemde de Oktoberrevolutie een 'burgerlijke revolutie, voor zover de klassenstrijd in het dorp zich nog niet had ontplooid.' ³⁸⁾ Men kan Mao's theorie der etappen van de revolutie niet verwijten, dat zij in principe afwijkt van het leninistische model. Alleen door de 'universele waarheid' met de concrete praktijk van de Chinese revolutie te integreren kon een politiek rijpe partij worden geschapen en alleen met zo'n partij kon de leiding van het proletariaat worden verwezenlijkt. ³⁹⁾

Dat Mao de boeren, in Rusland door Lenin feitelijk als de enige bondgenoten van de arbeidersklasse gepresenteerd, in die kwaliteit met de nationale bourgeoisie uitbreidde, lag aan de specifieke omstandigheden en was bovendien niet in strijd met Lenins opvattingen omtrent de revolutionaire actie in de koloniale landen. ⁴⁰⁾ Beide klassen kregen de taak toebedeeld, bij te dragen tot de overwinning en daaraan te gronde te gaan.

Het kiezen van een agrarische operatiebasis was bittere tacti-

³⁷⁾ Zie Mao Tse-tung, Über die neue Demokratie (jan. 1940), Ausgewählte Schriften, III, Berlin 1956, pp. 126-185; dez., Die chinesische Revolution und die KPC, pp. 42 vv.

³⁸⁾ AW II, p. 530. Lenin spreekt in april 1917 over 'de dictatuur der arbeiders en boeren' (AW II, p. 20).

³⁹⁾ Li Wei-han, The Struggle for Proletarian Leadership in the Period of the New Democratic Revolution in China, Peking 1962, pp. 98 v.

⁴⁰⁾ Lenin spreekt (AW II, p. 772) over een 'zo nauw mogelijk bondgenootschap van alle nationale en koloniale vrijheidsbewegingen met Sowjet-Rusland', al reserveert hij de 'burgerlijk-democratische vrijheidsbeweging' formeel voor de 'arbeiders en boeren in de achtergebleven landen'. Reeds voor de Oktoberrevolutie haalde Lenin de kunstgreep uit, als bondgenoot voor het proletariaat niet slechts de boeren op te eisen, maar ook de 'vele dozijnen miljoenen tellende massa der halfproletarische' bevolking, waaronder de kleine boeren; op deze manier annexeerde hij bij voorbaat 'de overweldigende meerderheid' voor de door het proletariaat te leiden revolutie (AW I, p. 897).

sche noodzaak, geen kwestie van beginsel. ⁴¹⁾ Het feit zelf heeft ertoe geleid, dat in het Westen de opvatting kon postvatten, als zou Mao's partij eigenlijk niet meer zijn dan een revolutionaire boerenbeweging, ⁴²⁾ maar Mao zelf was nooit zo dwaas zich met de stichting van een boerenrepubliek tevreden te stellen. In 1949, het jaar der overwinning, sprak hij duidelijk uit, dat weliswaar van 1927 af het zwaartepunt der actie op het land gelegen had, maar dat, nadat de revolutionaire krachten zich daar hadden ontwikkeld, het centrum naar de steden moest worden verplaatst. ⁴³⁾

Kan men Mao geen ketterij aanwrijven wat betreft het gebruik der werktuigen, ook zijn voltooiing der revolutie is in overeenstemming met de door Lenin gevolgde lijn. Het tegen elkaar uitspelen van de verschillende klassen en vooral ook van de verschillende lagen, waarin Mao de boeren meende te kunnen verdelen, sluit aan niet slechts bij Stalins methode, maar vindt ook een pendant bij Lenin, die een jaar na de revolutie nog verkondigde, dat tegenover de middelgrote boeren geen geweld mocht worden gebruikt. ⁴⁴⁾ Mao legde in de jaren van de verovering van de macht en van de consolidatie van het regime zeer veel nadruk op het ontzien van de boeren: Gedurende de periode der 'neodemocratische revolutie' moest de CPC 'steunen op de kleine boeren', 'een bondgenootschap sluiten met de middelgrote boeren...' en dit thema keert telkens weer terug. ⁴⁵⁾ In deze periode mocht ook het bescheiden privaateigendom der boeren niet in gevaar worden gebracht en moesten de belastingen zoveel mogelijk worden verlaagd. ⁴⁶⁾

⁴¹ Geoffrey F. Hudson, 'Introduction', *The Chinese Communes*, A documentary review and analysis of the 'Great Leap Forward', London z.j. (1959), p. 7.

⁴² Löwenthal, p. 94.

⁴³ Mao Tse-tung, Bericht an die 2. Plenartagung des VII. Zentralkomitees der Kommunistischen Partei Chinas, Peking 1961, p. 4.

⁴⁴ AW II, p. 521.

⁴⁵ Mao Tse-tung, Rede auf einer Kaderkonferenz im befreiten Gebiet Schansi-Suiyuan (april 1948), Peking 1962, p. 23; zie ook dez., Die gegenwärtige Lage und unsere Aufgaben (dec. 1947), Peking 1961, p. 25. Onder bepaalde omstandigheden was het zelfs een 'links-opportunistische fout', niet te proberen, verlichte personen uit de klasse der grootgrondbezitters en die der grote boeren te winnen: dez., Über einige wichtige Fragen in der gegenwärtigen Politik der Partei (jan. 1948), Peking 1962, p. 2.

⁴⁶ Dez., Über die Koalitionsregierung, pp. 48 v; dez., Taktische Fragen, *passim*.

Van tijd tot tijd werd met nadruk op de noodzaak gewezen vooral op de arbeidersklasse te steunen. ⁴⁷⁾ Dit past uiteraard in het rechtlijnige marxistische schema, dat gebaseerd is op een interpretatie van de sociale geschiedenis van de Westerse wereld en dient om de onvermijdelijkheid van het communisme te bewijzen als eindstadium van een rechtlijnige ontwikkeling. Na de primitieve, maar klassenloze maatschappij van de oertijd en de maatschappij der slavenhouders komt het feodalisme — dat in werkelijkheid in China nooit bestaan heeft ⁴⁸⁾ — en hierop volgt het kapitalisme, waaruit het communisme wordt geboren. Hoe zeer dit schema ook in strijd is met de werkelijke ontwikkeling, het past geheel in het kader van het Russische marxisme-leninisme. ⁴⁹⁾

Stalins 'ingenieurs van de geest' — intellectuelen en kunstenaars — werden bij Mao 'buffels' voor 'het proletariaat en de volksmassa's'. ⁵⁰⁾

Een dergelijke formulering verraadt een zekere *couleur locale*. Er zijn uitspraken over het Chinese proletariaat, dat van een bijzonder gehalte zou zijn, omdat het zo sterk — sociaal en nationaal — onderdrukt was, ⁵¹⁾ maar deze gedachtengang past eigenlijk wonderwel bij Marx' romantische voorstelling van de Verelendung en haar dialectisch-verlossend effect, van 'het volk', dat de uitsluitende drijfkracht der wereldgeschiedenis heet ⁵²⁾ — overigens een ketterij, die nauwelijks in de schaduw kan staan van Stalins bekende verheerlijking der Groot-Russische natie.

Paradoxaal kan uit het feit dat de CPC nooit een politiek heeft gevolgd 'die in haar optreden of haar doeleinden wezenlijk proletarisch was', afgeleid worden, dat zij ideologisch dicht bij de leninistische praktijk bleef en dat er ook daarin geen verschil met de werkelijkheid in de Sowjet-Unie was, dat de benaming 'partij van het proletariaat' niet meer was dan een 'zuiver ritualistisch etiket.' ⁵³⁾

⁴⁷⁾ Dez., Bericht an die 2. Plenartagung, p. 5.

⁴⁸⁾ Zie Wittfogel, Oriental Despotism, pp. 377 vv.

⁴⁹⁾ Zie b.v. Stalin in de Geschiede der KPdSU, pp. 164 vv.; Mao Tse-tung, Die chinesische Revolution und die KPC, pp. 2, 19 v., 26.

⁵⁰⁾ Mao Tse-tung. Reden auf der Beratung über Fragen der Literatur und Kunst in Yenan (mei 1942), Peking 1961, pp. 61 v.

⁵¹⁾ Dez., Die chinesische Revolution und die PKC, p. 37.

⁵²⁾ Zie b.v. dez., Über die Koalitionsregierung.

⁵³⁾ Isaacs, p. 301.

Mao heeft op geen enkel punt van belang de theorie van het marxisme-leninisme gewijzigd. Zelfs in de agrarische politiek werd tot 1958 trouw het Sowjet-patroon gevolgd, ⁵⁴⁾ behalve dan, dat het tempo der collectivisatie nog sneller was. ⁵⁵⁾ Het viel de Russen niet moeilijk Mao tot een 'leerling' van Stalin te verklaren, en bij Stalin, die immers met de sleutel tot alle raadsele der geschiedenis was beleend, de oorsprong van de theorie van de dubbele revolutie naar buiten en de revolutie in het dorp te vinden; en alle wantrouwen tegen Mao's 'boerenoerlog' en wellicht ook tegen de opkomst van een autonoom en moeilijk influenceerbaar machtscentrum naast Moskou kon niet verhinderen, dat Stalin zijn zegel eraan moest hechten. ⁵⁶⁾

De trouw aan de 'universele waarheid van het marxisme-leninisme' wordt ook thans door de Chinese communistische woordvoerders in eindeloze herhalingen betuigd. Tot de obligate formuleringen behoort ook het beroep op de 'universele betekenis' van de Oktoberrevolutie, waarvan de Chinese de legitieme voortzetting heet.

Geïnspireerd door het conflict met de 'verraderlijke' Sowjetleiding zijn er enkele aanloopjes genomen om het maoïsme tot een overtreffende trap van marxisme-leninisme te verheffen. In maart 1963 verklaarde b.v. de voorzitter van de Chinese Academie van Wetenschappen, Koeo Mo-jo, dat 'de theorie van Mao Tse-toeng het hoogste tot dusverre bereikte ontwikkelingsstadium van het marxisme-leninisme' is. Dergelijke beweringen zijn evenwel uitzonderingen. Meestal volstaat men met de constatering, dat de Chinese revolutie het 'klassieke type' der revolutie voor de koloniale en halfkoloniale landen is zoals de Oktober-

⁵⁴ De volkscommunes zullen in het tweede deel van dit artikel worden behandeld.

⁵⁵ E. F. Szezepanik, 'The Principles of the Economic Policy of Maoism', Contemporary China, I, Hongkong en Londen 1956, pp. 63 v., kon 'geen spoortje van economische genialiteit in Mao ontdekken'. Szezepanik vergist zich — om begrijpelijke redenen — in het tempo der collectivisatie, dat hij veel te laag aanslaat; dit is een typisch voorbeeld van de overschatting van het belang, dat de communisten aan de stand van de produktietechniek voor de bepaling van hun politiek hechten.

⁵⁶ Brandt, pp. 102 v., 174. Volgens Brandt, p. 68, zouden Lenin en Stalin onder dezelfde omstandigheden waarschijnlijk dezelfde strategie hebben gekozen.

revolutie voor de imperialistische.⁵⁷⁾ Mao schijnt zich zelf als de Aziatische Marx te beschouwen,⁵⁸⁾ maar een dergelijke prentie sluit impliciet de autoriteit van de Europese Marx in. Frequent komt thans de formule voor van 'het marxisme-leninisme en de ideeën van Mao Tse-toeng' en ook die van de reeks 'klassieken': Marx-Engels-Lenin-Stalin plus Mao Tse-toeng, waarbij de laatste met Stalin op één niveau wordt geplaatst.

Dit zijn bescheiden aanspraken voor de leider van de volkrijkste communistische mogendheid, die gemakkelijk de 'grootste in leven zijnde theoreticus' kan worden genoemd, omdat de enige andere communistische grote mogendheid geen personen bezit met eenzelfde aan een continu leiderschap gedurende een respectabel aantal decennien ontleend gezag als Mao zich heeft verworven.⁵⁹⁾

Ideologie ad absurdum

De argumenten, waarmee beide partijen in het conflict elkaar bestoken, liggen voor het grootste deel buiten het terrein der ideologie. Het zijn kwade trouw, chauvinisme, oorlogszuchtigheid, verraad — allemaal verschijnselen, die moeilijk herleidbaar zijn tot een falen van de 'dictatuur van het proletariaat'. Indien al gestreefd wordt naar een werkelijke theoretische verklaring, dan glijden zelfs de meest bekwame schriftgeleerden uit over de bananschild van hun eigen onoprechtheid.

Wij willen beide partijen in zulke bekwame vertegenwoordigers aan het woord laten.

Lioe Sjao-tsjji geldt als de knapste theoreticus — en tevens als een der radicaalste leiders — der CPC. In een op 18 september 1963 te Pyongyang gehouden rede verklaarde hij de zondeval van

⁵⁷ Citaten bij Wilfried Weber, 'Zu den Ursachen der vom Marxismus-Leninismus abweichenden Politik der Führer der KP Chinas', *Einheit*, okt. 1963, p. 91.

⁵⁸ Zagoria, p. 14.

⁵⁹ Ook Westerse auteurs passen de kwalificatie 'meest vooraanstaande theoreticus van het communisme' (sinds Stalins dood) op Mao toe, b.v. Peter S. H. Tang en Joan Maloney, *The Chinese Impact on Cuba*, Chestnut Hill (Mass.) 1962, p. 13. Dergelijke superlatieven zijn gauw misleidend, omdat zij — zonder dat precieze vergelijkingsnormen worden gesteld — een betekenis suggereren, die eerst zou moeten worden aangetoond.

Chroesjtsjow c.s. als volgt: 'Onze ervaring toont, dat de klassenstrijd nog zeer lang na de verovering van de macht door het proletariaat zal voortduren. Dit komt, omdat de uitbuiters altijd ernaar zullen streven, de macht te heroveren; in een kleinburgerlijke atmosfeer worden nieuwe kapitalistische elementen voortdurend en spontaan tot leven gebracht; politieke gedegenereerden en nieuwe bougeoiselementen kunnen uit de rijen der arbeiders opduiken als gevolg van de corrumperende invloed der bougeoisie.' Dit is dus een spontane regeneratie van het kapitalisme, die niet anders kan worden geïnterpreteerd dan als gevolg van de slechte neigingen der mensen.

Lioe ontkent dat zelfs de Sowjet-Unie met haar 46-jarig communistisch bewind veilig zou zijn voor de sluipende contrarevolutie; 'elke verzwakking . . . van de dictatuur van het proletariaat' moet onvermijdelijk ertoe leiden, dat de socialistische revolutie halverwege blijft steken en stilstand betekent 'een ernstige historische retrogressie.'

In een tezelfder tijd gepubliceerd artikel wordt deze stelling aanschouwelijk gemaakt aan de hand van de Zuidslavische ontwikkeling. Het verraad van Tito leidde tot een afhankelijkheid van het Amerikaanse imperialisme. Goede communisten werden uit de partij gezet en daarmee was de weg vrij voor de ontwikkeling van een 'staatskapitalistische economie' — dit slaat op het feit, dat de betrekkelijk autonome bedrijven in Zuidslavië op kapitalistische wijze met elkaar concurreren — en het ontstaan van de voor het gemak maar even met de Chinese 'compradoren' gelijkgestelde 'bureaucratische kapitalisten', als hoedanig de Zuidslavische leiders worden gekwalificeerd, die immers leven van het zaken doen met de Amerikanen! Dit alles is niet bedoeld als een in haar conclusies vooruithollende analyse van een tendentie, maar als de serieuze beschrijving van een reeds voltooid proces: de dictatuur van het proletariaat werd vervangen door een dictatuur van de 'bourgeoisie' — en op de koop toe 'een wrede fascistische dictatuur.'

De Sowjet-Unie is nog niet tot deze rang gepromoveerd, maar het gevaar loert. De officiële Chinese theoretici van Volksdagblad en Rode Vlag gaan reeds zover, de in de Sowjet-Unie aanwezige 'lanterfanter, parasieten, speculanten, zwendelaars, leeglopers, bandieten' enz. a.h.w. per ideologisch decreet tot de status van klasse, en wel tot bourgeoisie, te verheffen. En in een socialistisch land is 'een zeer lange historische periode' nodig om

met zekerheid de vraag te kunnen beantwoorden, 'wie zal winnen — het socialisme of het kapitalisme.'

Het is een uiterst pessimistisch geluid, dat de Chinezen, die anders zo optimistisch zijn en heilig geloven aan de groeiende superioriteit van het socialistische over het imperialistische blok, laten horen en het herinnert aan Stalins opvatting dat, naarmate het socialisme hechter werd opgebouwd, men de dictatuur moest verscherpen. ⁶⁰⁾

De aanhangers van Chroesjtsjow tappen uit eenzelfde klassenvaatje. Voor hen zijn de lanterfanter en nozems 'resten van niet meer bestaande klassen.' Twee Oostduitse auteurs, die het aan hun landgenoten Marx en Engels verplicht zijn de vraagstukken tot op de bodem uit te vorsen, mogen verder onze leidlieden zijn bij het vinden van de Moskouse draad in het ideologische labyrint.

Fritz Kumpf, die opmerkt, dat 'een verkeerde politiek bezwaarlijk met een juiste ideologie gepaard kan gaan', ontdekt bij de leiders der CPC ultra-linkse opvattingen, subjectivisme en eclecticisme en beschuldigt hen ervan, dat zij het proletarisch klassenstandpunt opgegeven hebben en met hun mystieke formules, zoals die van de Oostenwind, die sterker is dan de Westenwind, 'zelfs het laatste spoortje van dialectisch-materialistisch denken' hebben laten wegwaaien. ⁶¹⁾

Kumpfs collega Wilfried Weber trekt de ideologische conclusies in alle scherpte: 'De leiders van de CP van China zien in de arbeidersklasse niet de... klasse, die de ontwikkeling bepaalt...' Zij onderschatten de rol van de arbeidersklasse als doodgraver van het kapitalisme en doen dit als gevolg van hun kleinburgerlijke ideologie, die ook tot uiting komt in het feit, dat in China de landbouw tot grondslag van de economie is gemaakt. Niet slechts van de economie: in 1951 reeds had iemand ge-

⁶⁰ Joseph Stalin, *Mastering Bolshevism* (Marxist Pamphlets No. 1), New York 1946, pp. 21 v.: 'We moeten de verwerpelijke theorie, dat met elke schrede voorwaarts de klassenstrijd hier noodzakelijk minder wordt..., met wortel en tak uitroeien. ..Hoe meer vooruitgang wij boeken..., des te groter zal de woede van de resten der gebroken uitbuitersklassen worden, des te eerder zullen zij grijpen naar scherpere strijdmethoden, des te meer zullen zij trachten, de Sowjet-staat schade te berokkenen...'

⁶¹ Fritz Kumpf, 'Dialektik oder Metaphysik?', *Einheit*, sept. 1963, pp. 86, 91.

schreven, dat het politiek bewustzijn der partijleden van boerenafkomst niet geringer was dan dat der industriearbeiders. Natuurlijk was ook Rusland in 1917 een agrarisch land, maar Lenin had er altijd voor gezorgd, dat de arbeidersklasse de leidende rol speelde. De tegelijk kleinburgerlijke, trotskistische en ultra-linkse afwijkingen der CPC werden volgens Weber begunstigd door verschillende objectieve omstandigheden, maar bij een consequente marxistisch-leninistische leiding had de huidige onmarxistische politiek kunnen worden vermeden. ⁶²⁾

Deze interpretatie, die uiteindelijk aan aanwezigheid of ontbreken van de goede leiders de beslissende rol toewijst, is een schoolvoorbeeld van het subjectivisme, dat zij in anderen wil ontmaskeren.

Zowel de Chinese theorie der spontane regeneratie van het kapitalisme als de moskovische van de subjectieve vermijdbaarheid van een objectieve kleinburgerlijkheid voeren inderdaad de ideologie *ad absurdum*.

Zuidslavische waarschuwing.

De geringe waarde, die men bij onderlinge communistische conflicten aan ideologische argumenten moet hechten, kan bijzonder duidelijk gedemonstreerd worden aan de hand van de geschiedenis van de theorie inzake de breuk tussen Tito en Stalin.

De Zuidslaven hebben, nadat de Stalinistische banvloek hen had getroffen, vlijtig naar een ideologische verklaring gezocht. In grote lijnen verliep het proces van de theoretische verwerking van de zeer concrete breuk als volgt: na een korte fase, waarin naar oud recept niet de opperste leider, maar diens raadslieden de schuld kregen, moest men weldra toegeven, dat Stalin in plaats van bedrogene zelf allerhoogste bedrieger was. Stalin was van het pad van het leninisme afgeweken in zijn hantering van de betrekkingen tussen socialistische landen door in feite een uitbuitingspolitiek te voeren, waarbij de belangen dier landen ondergeschikt werden gemaakt aan die van de Sowjet-Unie. Via de kritiek op de buitenlandse politiek, die als onsocialistisch werd bestempeld, kwam men tot een kritiek op de binnenlandse verhoudingen in de Sowjet-Unie, die door Djilas, voor hij in ongenade viel reeds een *enfant terrible*, nog juist niet als een vorm van kapitalisme, nl. staatskapitalisme, werden gekwalificeerd. De eigen politieke lijn werd omgebogen in de richting van het 'afster-

⁶² Weber, pp. 87 vv.

ven van de staat' in overeenstemming met de marxistische leerstellingen. Alle ideologische kritiek op het falen van het socialisme der Sowjet-Unie verstomde evenwel plotseling in 1955, toen zich op het politieke vlak een toenadering voltrok. Vanaf dat ogenblik is de officiële Zuidslavische waardering voor het socialisme van Moskou recht evenredig aan de graad van hartelijkheid tussen beide regeringen. ⁶³⁾

De ideologie is geheel de dienstmaagd der politieke opportuniteit geworden. ⁶⁴⁾ Zij kan te allen tijde worden opgeroepen om te prijzen, wat de leiders wijzen. Weber houdt dan ook de mogelijkheid voor een theoretische omzwaai open. Daar er 'geen objectieve noodzakelijkheid bestaat voor het ontstaan van principiële meningsverschillen', bestaat er 'ook geen objectief beletsel om ze bij te leggen.' ⁶⁵⁾

De subjectiviteit kan bij alle objectiviteit zwaarwichtig schommelen, zoals alweer de relaties tussen Zuidslavische en Sowjetcommunisten aanschouwelijk hebben gemaakt. Sinds 1955, het jaar van de grote verzoening, is herhaaldelijk door Moskou en Belgrado de koers veranderd en het Moskouse geluid werd — soms versterkt, soms verzwakt — door de volgelingen van Chroesj-

⁶³ Zie Ulam, vnl. hfdst. V en VI; George W. Hoffman en Fred Warner Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, New York 1962, pp. 150, 432 v. J. B. Tito, *Die Fabriken in Jugoslawien werden von Arbeitern verwaltet*, Belgrado 1950, pp. 27 v., stelde (toen!) vast, dat de Sowjet-leiders 'nog niet eens een van de meest kenmerkende maatregelen voor een socialistisch land hadden genomen, nl. de overdracht door de staat aan de arbeiders van de fabrieken en andere bedrijven'. Milovan Djilas, *On New Roads of Socialism*, Belgrado 1950, p. 12, stelt de vraag, of er in de Sowjet-Unie 'een nieuw soort klassenmaatschappij' en 'staatskapitalisme' zijn ontstaan en al komt hij niet tot een expliciet antwoord, maar hij spreekt wel over de versterking van de geprivilegieerde positie van de bureaucratie, die naar 'imperialistische expansie' streeft (pp. 16, 18). Later trok Djilas eerlijk de consequenties uit deze gedachtengang, terwijl de andere leiders na 1955 zonder blikken of blozen hun theoretische kritiek op de Sowjet-Unie opgaven. Edvard Kardelj, *Socialism and War. A Survey of Chinese Criticism of the Policy of Coexistence*, Belgrado 1960, p. 52, noemt b.v. de Sowjet-Unie weer 'de grootste socialistische machtsfactor'.

⁶⁴ Zie hierover Zbigniew K. Brzezinski, *The Soviet Bloc. Unity and Conflict*, Cambridge (Mass.) 1960, pp. 82 v. en *passim*.

⁶⁵ Weber, p. 96.

tsjow ijverig gerelayeerd. In de Nederlandse partij b.v. was de houding tegenover de Zuidslaven een der geschilpunten in het conflict, dat leidde tot de afsplitsing van de als 'Titoïstisch' gedoodverfde groep Wagenaar-Gortzak ⁶⁶⁾ en het maandblad der CPN nam in 1958 een artikel op van Tsjen Po-ta, waarin het Zuidslavische revisionisme als 'produkt der imperialistische politiek' werd afgeschilderd, terwijl de vaderlandse heer Geugjes de opvattingen van 'Nagy, Tito en andere revisionisten over de staat — met die over de rol van de partij — als . . . het dieptepunt van al hun aanvallen op het marxisme-leninisme' kwalificeerde. ⁶⁷⁾ De CPN moet nu in overeenstemming met de Moskouse lijn van het ogenblik hetzelfde standpunt innemen, dat zij in de 'revisionisten' van 1958 veroordeelde. Zelfs Peking, dat thans de 'Tito-kliek' met het etiket 'fascistisch-bourgeois' versiert, stond nog slechts weinig jaren geleden milder tegenover een Zuidslavische afwijking — Tito's ambivalente houding inzake de onderdrukking der Hongaarse revolutie — dan Moskou. ⁶⁸⁾

'Subjectieve' fouten kunnen door de communisten even gemakkelijk ontdekt en opgeblazen als verzwegen of ontkend worden.

Macht en ideologie

De communistische partij-ideologen zijn er niet in geslaagd, een binnen het kader van het marxisme-leninisme logisch sluitende verklaring van het conflict te geven. Dit lijkt ook een onmogelijke opgave, daar de gemeenschappelijk beleden leer, die geworteld heet te zijn in het wel-begrepen klassebelang van het proletariaat, eenheid en eensgezindheid zou hebben moeten garanderen. ⁶⁹⁾ Elke poging tot verklaring is in die sfeer te zeer middel, te weinig eerlijk nagestreefd doel.

In het Westen tekent zich nog allerminst een *communis opinio* af. De aard van de betrekkingen tussen de communistische regimes van China en de Sowjet-Unie en de oorzaken van het con-

⁶⁶ Zie hierover mijn artikel 'Communism in Holland: A study in Futility', *Problems of Communism*, sept.-okt. 1960.

⁶⁷ *Politiek en Cultuur*, juni en sept. 1958.

⁶⁸ Hoffman en Neal, p. 443; B. Souvarine, 'La discorde chez l'ennemi', *Le Contract Social*, jan.-febr. 1963, p. 8. Zelfs de Joegoslavische 'arbeidersraden' werden in 1956 door de Chinezen positief gewaardeerd (Zagoria, p. 48)!

⁶⁹ Richard Lowenthal, 'The World Scene Transformed', *Encounter*, okt. 1963, p. 6.

flict zijn en worden zeer verschillend geïnterpreteerd. Waar zelfs in communistische kringen officieel wordt toegegeven, dat het niet uitsluitend gaat om verschillende theoretische standpunten, maar ook om machtspolitiek en nationale tegenstellingen, ⁷⁰⁾ behoeft het geen verwondering te wekken, dat er naar veler overtuiging in het gehele conflict geen enkel ideologisch element zit. ⁷¹⁾ Indien echter uitsluitend tegengestelde groeps- en nationale belangen als oorzaak moeten worden beschouwd, kan men de vraag stellen, of de gemeenschappelijke belangen en het perspectief van voortgezet antagonisme tegen een gemeenschappelijke vijand — door Chroesjtsjow onlangs uitdrukkelijk als essentiëler dan de ruzie tussen de Pekingse en Moskouse kameraden verklaard — niet veel zwaarder wegen en vroeg of laat tot een verzoening zullen leiden. ⁷²⁾ Anderssoortige belangen kunnen echter eveneens in het geding worden gebracht. Een serieuze marxistische analyse van het conflict herleidt het tot 'de steeds sterker divergerende problemen, die de heersende klassen der beide landen moeten oplossen': de Sowjetbureaucratie heeft thans te maken met een ontwikkelde arbeidersklasse; de Chinese met amorf, op hongerniveau levende massa's. Wie dit feit van beslissende betekenis acht, moet tot de conclusie komen, dat het conflict geen verschijnsel van kortstondige duur kan zijn. ⁷³⁾

Deze drie benaderingswijzen geven ongeveer de grenzen van de driehoek aan, waarbinnen ernstige discussie over het conflict kan

⁷⁰⁾ Zo luidt de uit de argumenten van beide partijen in het conflict getrokken conclusie van Robert F. Lamberg, 'Redaktionelle Notizen', *Ostprobleme*, 15 nov. 1963, p. 736.

⁷¹⁾ Zie b.v. C. P. FitzGerald, 'A Fresh Look at the Chinese Revolution', *Pacific Affairs*, voorjaar 1963 (XXXVI, 1), p. 52; Souvarine, pp. 7 v. In het tweede deel van dit artikel zullen bij de behandeling van enkele afzonderlijke kwesties nog meer vertegenwoordigers van dit standpunt worden geciteerd.

⁷²⁾ K. A. Wittfogel, 'A Stronger Oriental Despotism', *The China Quarterly*, nr. 1, jan. -maart 1960, pp. 33 v., wijst op de gemeenschappelijke belangen, die gebaseerd zijn op een identiteit van situatie en perspectief en acht het uitgesloten, dat de Chinese of ook de Russische communisten voortijdig uit de bus zullen stappen, die op weg is naar een historische onvermijdelijke overwinning in de hele wereld. Zie ook Walker, p. 274.

⁷³⁾ *Socialisme ou Barbarie. Revue théorique de l'organisation Pouvoir Ouvrier*, maart-mei 1963, p. 84.

plaatsvinden: in oorsprong machtspolitieke, geen ideologische controverse; gemeenschappelijk 'perspectief', d.w.z. óók en vooral ideologie, ⁷⁴) en belangengemeenschap der nieuwe totalitaire machtsapparaten, die op identieke wijze hun heerschappij uitoefenen; en ten slotte belangentegenstelling tussen identieke heersende klassen en machtsapparaten, die op verschillende wijze moeten optreden in verband met de structuur der door hen beheerste maatschappijen.

Geen van deze benaderingswijzen lijkt onjuist, maar indien zij als elkaar aanvullend mogen worden beschouwd — de eerste vormt hierbij in zekere zin de basis voor de tweede en derde — moet worden toegegeven, dat een voorspelling over de ontwikkeling van het conflict een zeer hachelijke onderneming is, niet in de laatste plaats omdat de rol der ideologie als catalysator niet nauwkeurig is te bepalen.

Het conflict immers is niet ontstaan uit een ideologische controverse, maar wordt door beide partijen zoveel mogelijk ideologisch gemotiveerd en in verband gebracht met de algemene communistische ideologie, die ongetwijfeld een machtige realiteit is. Om het conflict vanuit de geschiedenis van de communistische wereldbeweging te begrijpen, moet behalve de rammelende inhoud ook de functie der ideologie in het proces der communistische machtsvorming worden onderzocht.

Men kan aannemen, dat Lenin althans een groot aantal jaren oprecht geloofd heeft in de proletarische mythe, in tegenstelling tot Stalin en ook tot Mao, ⁷⁵) uit wiens geschriften, zoals Isaacs opmerkt, een duidelijke voorkeur voor de problemen der macht boven die van de 'bagage' der theoretische analyse blijkt. ⁷⁶)

De sterkere nadruk, die de Chinese communisten leggen op menselijke zwakheden, die onafhankelijk van de klassepositie tot 'liberalisme' en 'sectarisme' kunnen leiden en hun beklemtoning van de rol van het bewustzijn ⁷⁷) betekenen evenwel impliciet een

⁷⁴ Wittfogel (zie noot 72) wil dit begrip niet hanteren omdat het in Westers taalgebruik te zeer de betekenis van niet serieus te nemen rationalisatie heeft gekregen. Vgl. noot 33.

⁷⁵ Löwenthal, Chruschtschow und der Weltkommunismus, pp. 95, 99; vgl. Wittfogel, Oriental Despotism, p. 442. Löwenthal suggereert m.i. een onjuiste interpretatie door te spreken van een loslaten van het proletariaatsdogma (p. 99).

⁷⁶ Isaacs, p. 311.

⁷⁷ Löwenthal, pp. 104 vv.

hoge waardering voor het hebben van een ideologie, die dat bewustzijn inhoud geeft.

De marxistische leer, die op het einde van de vorige eeuw in Rusland doordrong, bood 'de enige revolutionaire toekomstvisie, die met beide benen in de werkelijkheid van die tijd stond, omdat het de enige leer was, die gebaseerd was op vertrouwen in het proletariaat en (in mindere mate) de bourgeoisie, de enige klassen, die niet geheel in discredit waren geraakt.' Daarom kon de nieuwe theorie gemakkelijk van hoofd en hart van vele jonge leden der intelligentsia bezit nemen.⁷⁸⁾ De invloed van het Westen versterkte in het oude Rusland de ontevredenheid juist in deze kringen; een ontevredenheid, die vooral de verstarring en het gebrek aan dynamiek van de sociale structuur en de regeringsvorm gold. Nog veel meer moest in een land als China het marxisme-leninisme als een ideologie verschijnen, die — om Marx' bekende uitspraak te parafraseren — de door uit bourgeoisie en intelligentsia voortgekomen revolutionairen gerepresenteerde theorie de mogelijkheid verschafte, de heerschappij te veroveren door het mobiliseren van de 'materiële macht' der massa's; en dit werd mogelijk toen nepotisme en corruptie de Kwomintang aantastten. De leninistische techniek der revolutie bleek ook onder deze omstandigheden bijzonder effectief.⁷⁹⁾

In een door de verwerving van kostbaar archiefmateriaal mogelijk geworden gedetailleerde studie over het gouvernement Smolensk onder communistisch bewind worden zowel de leninistische techniek der revolutie alsook de functie van de ideologie helder in het licht gesteld. De Bolsjewiki kregen in dit economisch zelfs naar Russische maatstaven achterlijk gebied in ruime mate steun van de boeren, die verwachtten, dat het land onder hen verdeeld zou worden en dat zij verder niet zouden worden lastig gevallen. Weldra echter kwamen de communistische commissarissen, die de dorpen afstroopten en de boeren hun koren afnamen, maar toen was het te laat om de communistische heerschappij af te werpen.⁸⁰⁾

⁷⁸ Leopold H. Haimson, *The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism*, Cambridge (Mass.) 1955, p. 52.

⁷⁹ Mu Fu-sheng, *The Wilting of the Hundred Flowers. Free Thought in China Today*, London, Melbourne en Toronto 1962, pp. 46, 49, 269.

⁸⁰ Merle Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule*, Cambridge (Mass.) 1958, pp. 30 v.

Ook de Chinese communisten maakten dankbaar gebruik van de kansen, die de voor het uitbreken van boerenopstanden gunstige situatie hun bood ⁸¹⁾ en zij volgden het Russische voorbeeld tot en met de gedwongen collectivisatie zorgvuldig na.

In beide gevallen maakten de communisten gebruik van het 'monopolie van de georganiseerde macht'. ⁸²⁾

In Rusland waren het oorlogsmoeheid en landhonger, die de boeren tot steun aan of passieve aanvaarding van de heerschappij der CP brachten. In China sloten zich tijdens de burgeroorlog miljoenen boeren, arbeiders en soldaten bij de communisten aan om aan dood of honger te ontsnappen. ⁸³⁾ De boeren, die de grote meerderheid van het leger van Mao Tse-toeng vormden, verloren echter hun oude specifieke klassekarakter; het werden 'ontworpelde' (en in zekere zin 'klasseloze') boeren. ⁸⁴⁾ De burgeroorlog schiep de voorwaarden voor een versnelde kristallisatie der machtsverhoudingen, waarbij de nieuwe heersende groep, gerecrueteerd uit verschillende oude klassen, in en door de strijd een mate van cohesie bereikte, die haar als totaliteit geschikt maakte voor de taak, een nieuw machtsapparaat te vormen.

Dit apparaat is in China ook numeriek indrukwekkend. Yang vergelijkt de huidige heersende groep met de *gentry*, de maatschappelijke laag, waaruit tijdens het keizerrijk de bureaucratie werd gerecrueteerd. De CPC telde in 1958 twaalf miljoen leden, de communistische jeugdbond 23 miljoen, samen bijna zes percent van de totale bevolking; de *gentry* maakte in de vorige eeuw niet meer dan ruim twee percent van de bevolking uit. Tevenover de anderhalf miljoen communistische ambtenaren verbleekt de bureaucratie van 40.000 ambtenaren in het negentiende-eeuwse China. ⁸⁵⁾

Hoe meer de Westenwind het Marxisme naar het Oosten blies, des te meer verbond het zich met de vooral in de intelligentsia le-

⁸¹ Wint, pp. 39 v. Wints conclusie, dat de Chinese communistische revolutie zich door middel van een massale volksopstand voltrok, de Russische d.e.t. een efficiënte samenzwering was, is veel te simplistisch, omdat beide elementen in beide revoluties duidelijk aanwezig zijn.

⁸² Fainsod, p. 450.

⁸³ Claude A. Buss, *The People's Republic of China*, Princeton, New York, Toronto en Londen 1962, p. 33.

⁸⁴ Löwenthal, p. 36.

⁸⁵ C. K. Yang, *A Chinese Village in Early Communist Transition*, Cambridge (Mass.) 1959, p. 256.

vende verlangens naar emancipatie uit een situatie van nationale vernedering en naar nationale gelding. In Azië en met name in China werd door historische omstandigheden 'de identificatie van communisme en nationale aspiraties versterkt.'⁸⁶⁾

De communistische revolutie is de revolutie der modernistisch gezinde intelligentsia in een aantal onderontwikkelde landen; de CPSU en de CPC zijn beide 'moderne totalitaire kaderpartijen', geleid door beroepsrevolutionairen en aanvankelijk steunend op een deel van het industrieproletariaat, resp. de boeren. Beide partijen bouwden een apparaat op, dat alle klassen onderwierp. De Russische arbeiders en de Chinese boeren, die partij- en regeringsfunctionarissen werden, ruilden hun oude klassebelangen en -mentaliteit voor die van leden der nieuwe heersende klasse.⁸⁷⁾ Het politieke en sociale transformatieproces betekende het aanboren van voordien ongebruikte energieën en de schepping van een nieuwe klasse van gepriviliegeerden was op zichzelf reeds een reusachtige sociale verschuiving, die oude — ook op classesolidariteit gebaseerde — loyaliteiten vernietigde.⁸⁸⁾

Een dergelijke feitelijke ontwikkeling behoeft, vooral indien zij de overgang van een meer statisch naar een dynamisch levenspatroon inhoudt, een begeleiding door een ideologie, die rechtvaardiging van de nieuwe orde en de nieuwe klasse, zingeving van de door het volk te leveren krachtsinspanning betekent. Natuurlijk kan die ideologie ook een andere dan de marxistisch-leninistische zijn, maar deze laatste is historisch gegeven en leent zich bijzonder gemakkelijk voor import. De proletarische fictie verschaft bovendien een ideale doelstelling, die het brengen van zware offers in het heden motiveert met de belofte van een paradijs van vrijheid, gelijkheid en broederschap in de toekomst, van de 'sprong uit het rijk der noodzakelijkheid in dat van de vrijheid', van de opperste menselijke harmonie, waarin niet slechts uitbuiting en

⁸⁶ William G. Rosenberg, 'Some Further Thoughts on the Test Ban', *The New Leader*, 11 nov. 1963, p. 19; vgl. Wint, p. 55. K. M. Panikkar, *In Two Cities. Memories of a Diplomat*, Londen 1955, wijst terecht erop, dat de communisten de verandering in de Aziatische mentaliteit begrepen (p. 176). Overigens is dit boek een staaltje van ambivalente waardering (zie b.v. p. 178).

⁸⁷ Löwenthal, pp. 58 v., 36, 95 v.; Hudson, p. 8.

⁸⁸ Dit proces wordt voortreffelijk beschreven door Fainsod, pp. 451 vv.

klassen, maar zelfs het verschil tussen lichamelijke en geestelijke arbeid zullen zijn verdwenen — een droom, die in veel culturen deel der mythologie uitmaakt.

De macht der ideologie is een realiteit, ook al schijnt zij soms door de ideologie der macht opgeheven te zijn. Zowel de Moskouse als de Pekingse heersers kunnen de functie der ideologie slechts prijs geven op straffe van eigen ondergang; en dit wordt terdege beseft, zoals mede uit de ideologische aankleding van het conflict — het potsierlijk jongleren met steriele exegesen — blijkt.

Voorwaarde voor een integrale handhaving der werkelijke en ideologische eenheid van het communistische front zou zijn óf de verwerkelijking van de mythe — o.a. het 'afsterven' van de staat en van alle andere machtsapparaten — óf het reële herstel van de hegemonie van het Moskouse centrum, die in ideologische zaken door de 'erosie der Stalinistische heerschappijmethoden' ⁸⁹⁾ sinds 1956 steeds meer is verzwakt en sinds de zomer van 1963 door Peking wordt betwist. Een ideologie, die een onbewezen waarheid voor een verre toekomst fundeert op aanwijsbare leugens voor het heden, kan minder dan welke ook een 'institutionele bron der officieel gesanctioneerde interpretatie' ⁹⁰⁾ ontberen.

Het machtspolitieke conflict vormt derhalve ten minste een potentiële bedreiging voor de macht der ideologie; de wijze waarop en de mate waarin kunnen eerst nader worden onderzocht, wanneer aandacht is geschonken aan de concrete twistpunten, die in het tweede deel van dit artikel aan de orde zullen komen.

⁸⁹ Zagoria, p. 25.

⁹⁰ Brzezinski, p. 398.

Dit artikel van F. Kool, medewerker van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam zal in het volgende nummer worden voortgezet. —

Redactie

Werknemersmedezeggenschap

Het vraagstuk der werknemersmedezeggenschap in onderneming, bedrijfstak en op het nationale vlak verkeert in Nederland in een toestand, waarbij de vraagtekens weer overwegen en waarbij de bakens opnieuw moeten worden uitgezet. De ondernemingsraden hebben op het vlak der onderneming niet alle wensen vervuld. Een structuurhervorming van de onderneming zelf is van vele zijden ter discussie gesteld en in een desbetreffende staatscommissie nog niet begraven, zoals naar buiten doordringende hartekreten aantonen.¹⁾ De p.b.o. lijkt zijn optimale bijdrage tot de oplossing van het vraagstuk op het vlak van de bedrijfstak reeds achter zich te hebben. De dramatische ontwikkeling van de denkbeelden en de samenwerking op het gebied van de loonpolitiek toont aan, dat een op het algemeen belang en tegen inflatie gerichte zelfbeheersing haar grenzen heeft, indien de omringende landen een minder van zelfbeheersing getuigende politiek volgen en de Nederlandse voorzichtigheid en volmaaktheidsdrang geleidelijk aan een situatie doen ontstaan, die al te zeer — op goed Calvinistische wijze — tegen de natuurlijke krachten ingaat.

Op een dergelijk ogenblik van pijnlijke herbezinning op de uitgangspunten, komt het hier besproken boek²⁾ goed van pas. Wel moet terstond worden gewaarschuwd, dat het boek slechts een klein onderdeel van de problematiek bestrijkt, de medezeggenschap van de werknemers in de overheidspolitiek. Ondernemingsraden en vraagstukken van ondernemingsstructuur blijven daardoor buiten beschouwing. Trouwens, zelfs het onderwerp van de titel wordt niet in al zijn facetten behandeld, zoals schrijver zelf toelicht.

De probleemstelling van het boek kan het beste worden weergegeven door een — door mij vertaald — citaat, dat de schrijver aanhaalt

¹ Zie bijvoorbeeld, Mr. C. P. M. Romme, *De onmondigen van het bedrijfsleven*, Sociaal Economische Wetgeving 1963, blz. 369.

² Raymund Krisam: *Die Beteiligung der Arbeitnehmer an der öffentlichen Gewalt. — Europäische Aspekte*. Sythoff - Leiden - 1962.

uit een werk van Alaine Touraine: 'Wanneer de vakbeweging zich van haar kenmerken als sociale beweging niet bewust blijft, kan zij tot een strijdorganisatie van egoïstische groepsbelangen worden; wanneer zij echter in de openbare macht wordt ingebouwd, kan zij een instrument van een politieke en bureaucratische tegenmacht worden'. De schrijver vult deze probleemstelling op nuttige wijze aan met een derde mogelijkheid (en gevaar): 'Zij kan echter ook, ingebouwd in de openbare macht, zelf een bureaucratisch en technocratisch apparaat worden'. De ontwikkeling van de Nederlandse loonpolitiek heeft aangetoond, dat dit gevaar niet geheel denkbeeldig is en dat daardoor spanningen met de leden kunnen ontstaan, die met het karakter van sociale beweging evenmin verenigbaar zijn als het verworden tot een strijdorganisatie van egoïstische groepsbelangen.

Het boek bespreekt hoofdzakelijk de regionale werknemerskamers in Oostenrijk, West-Duitsland en Luxemburg en de Sociaal-economische Raden in de zes EEG-landen en in de drie Europese Gemeenschappen, zonder echter de Belgische en Nederlandse organen in de afzonderlijke bedrijfstakken te verwaarlozen.

Bijzonder belangwekkend voor Nederlandse lezers zijn de mededelingen over de werknemerskamers, die met name in Oostenrijk uitermate levende en actieve instellingen lijken te zijn. Zowel met de afzonderlijke werknemers (door hun belangen te behartigen in procedures over sociale verzekering, in Wenen in 1959 in 859 processen, door vakopleiding, vorming en bescherming van de jeugdige arbeiders en leerlingen, tenslotte door voorlichting, onder meer consumentenvoorlichting), als met de overheid (advies over sociaal economische wetgeving, belangrijke uitvoerende taken bij sociale wetgeving) onderhouden zij een zeer intensief contact. Belangwekkend is ook, dat de kamers direct gekozen worden door de daarbij aangesloten werknemers en dat de kamers ook door rechtstreekse bijdragen van de werknemers gefinancierd worden. Bijna 67% der werknemers in Oostenrijk maakte in 1959 van het actieve stemrecht voor de samenstelling van de kamers gebruik en de uitslag van deze verkiezingen wordt door schrijver nauwkeurig geanalyseerd naar provincie (Land), verschillende groepen van werknemers en maatschappelijke richting.

Nu de p.b.o. in Nederland, althans in de industrie, weinig kans meer lijkt te hebben een levende instelling te worden, zou het wellicht de moeite waard zijn, de mogelijkheden van de instelling van werknemerskamers naar Oostenrijks model in Nederland eens nader te onderzoeken. De toepassingen in West-Duitsland (Saargebied en

Bremen) en Luxemburg lijken minder tot volle ontwikkeling te zijn gekomen. Zonder zorgvuldig nader onderzoek is een uitspraak over de kansen van dergelijke instellingen in Nederland uiteraard onmogelijk.

De mededelingen van schrijver over organen op het niveau van de bedrijfstak betreffen behalve de Nederlandse p.b.o. met name de Belgische bedrijfsraden en de Belgische paritaire commissies.

Instellingen, min of meer vergelijkbaar met de Nederlandse Sociaal-Economische Raad, bestaan in de drie Europese Gemeenschappen zelf, alsmede in alle EEG-landen, met uitzondering van de Duitse Bondsrepubliek. Met name de huidige Duitse bondskanselier blijkt hiervan (in tegenstelling tot zijn voorganger) een tegenstander te zijn en op dit terrein heeft hij blijkbaar zijn standpunt tegen dat van Adenauer doorgezet, na 1961 gesteund door de Freie Demokraten. Ondernemersorganisaties en vakbeweging zijn, evenals de S.D.P. in beginsel voorstanders van een dergelijk toporgaan, de D.G.B. echter onder voorwaarde van een bevredigende alomvattende regeling van de medezeggenschap op het niveau van onderneming, bedrijfstak en nationaal vlak, de S.D.P. onder voorwaarde (citaten van Deist op blz. 163) van garanties tegen verwording in corporatieve richting. Het orgaan moet een adviesorgaan naast andere adviesorganen zijn en geen vertegenwoordiging van groepsbelangen. Belangwekkend is de theoretische rechtvaardiging van een soortgelijk standpunt door H. B. Most, waarvan Krisam schrijft (blz. 172): 'Seiner Begründung, dass man in einer marktwirtschaftlichen Ordnung von den Vertretern einer Interessengruppe nicht verlangen könne, die Interessen der Gesamtwirtschaft zu vertreten . . . muss man unter der von ihm gemachten Voraussetzung der marktwirtschaftlichen und nicht gelenkten Wirtschaftsordnung zustimmen'. Men treft deze opvatting ook in de Verenigde Staten aan. Indien men markteconomie gelijk stelt met snoekenmentaliteit van de deelnemers aan het economisch proces, is zij stellig juist, maar is deze gelijkstelling wel onvermijdelijk?

Na een tendens van de toen almachtige ambtenaren tot uitschakeling van de Sociaal-Economische Raad in Frankrijk onder de vierde Republiek, blijkt intussen de ontwikkeling ook in Frankrijk met een wél gedirigeerde economie, niet zonder meer in corporatieve richting te gaan. In 1959 formuleerde de voorzitter van de nationale landbouworganisatie, J. Couzau, het dilemma aldus: 'de S.E.R. kan niet gelijktijdig een vergadering zijn, waarin de samenstellende delen van het bedrijfsleven zijn vertegenwoordigd en een college van deskundigen.' (blz. 285). Ook van de zijde van de Force

Ouvrière meende men, dat het aantal technische deskundigen niet te groot moest zijn en dat de 'verantwoordelijke' leden gezamenlijk de meerderheid moeten behouden en afzonderlijk de mogelijkheid van minderheidsadviezen moeten bezitten. Aanwezigheid van technische deskundigen bij de beraadslagingen acht men daar echter wel nodig en de voorzitter van de Franse S.E.R., thans eveneens van het Sociaal-Economisch Comité van EEG en Euratom, Emile Roche, kon de instelling als volgt karakteriseren: 'een vergadering met een zekere autonomie, die noch een corporatief parlement, noch een zuiver technische adviseur is.' Hij ziet er een 'goed middel in tegen verborgen invloed van pressure groups, die beweren voor het algemeen belang op te komen, maar in werkelijkheid slechts groepsbelangen verdedigen'.

De slotconclusie voor Nederland uit het overzicht van de Sociaal-Economische Raden in de Europese Gemeenschappen en haar zes lid-staten lijkt mij te zijn, dat er geen aanleiding is het streven tot 'objectivering' van de politiek van vakbeweging en ondernemersorganisaties in het kader van het algemeen belang als onwerkelijke utopie prijs te geven. Het gevaar zelf tot een technocratisch en bureaucratisch instrument te worden, dat van de individuele werknemers en ondernemers te ver verwijderd raakt, is in Nederland na de tweede wereldoorlog door de organisaties van beide zijden niet geheel vermeden. Met name aan de top lijkt dit echter geen reden om de fundamentele waarden, die in het 'S.E.R.-gesprek' belichaamd zijn, niet verder tot ontwikkeling te brengen en op Europees vlak uit te dragen. Alleen Nederlands 'gemillimeter' (niet alleen in cijfers) heeft, in Europees verband gezien, weinig kansen.

Objectiviteit aan de top zal echter altijd tot spanningen aan de voet blijven voeren, indien het objectiveringsproces niet ook daar voortgang heeft. Hervorming van de ondernemingsstructuur en de problematiek, waarvoor p.b.o. en werknemerskamers een oplossing pogen te geven, moeten daarom op de agenda blijven staan.

Na Chroestsjow: Een conservatieve restauratie?

Men is het er algemeen over eens, dat de Sowjet-Unie in een overgangsstadium verkeert. Van waar uit die overgang is, is duidelijk genoeg, maar er kunnen verschillende opinies zijn over de afloop.

In elk geval, kunnen we aannemen dat overgangen van dit type, zelfs die welke achteraf betrekkelijk glad verlopen lijken, gekenmerkt worden door grote politieke instabiliteit aan de top. Bovendien, Chroestsjow is politiek niet onkwetsbaar; en als hij dat wel was, dan is hij nog niet onsterfelijk.

Stalin slaagde erin zijn regime op grondige wijze te institutionaliseren. De mensen, die erin omhoog kwamen, waren als het ware geconditioneerd door zijn staatsvorm, zowel bewust waar het de ideologie betreft, als onbewust wat het politieke doen en laten aangaat; zoals de bureaucratie en de theoretici van het legitimisme, dat aan het heersende systeem van de jaren 1830 en 1840 waren. Dit houdt niet in, dat er onder hen niet mensen waren, die, in meerdere of mindere mate, dié feiten op zich lieten inwerken, welke niet langer goed samengingen met de door hen eenmaal ingenomen standpunten. Maar bij hen allen was de zware ballast van het verleden duidelijk te onderkennen.

Na Stalin's dood werden de politieke leiders geconfronteerd met concrete problemen, waarvan een aantal duidelijk ongeschikt was voor oplossingen van vroeger. Om maar één uit vele voorbeelden te nemen, de agrarische en — in mindere mate — de industriële vooruitgang van het land werd op duidelijke wijze geremd door methoden, die niet langer geschikt waren (als ze dat al ooit waren geweest). De harde feiten van de productie van graan en vee, die het Centrale Comité in 1953-'54 openhartig werden voorgelegd, gaven diegene, die zou willen beweren dat de oude methoden slechts in geringe mate hoefden te worden gewijzigd, weinig aanmoediging. Toch is het zo, dat we, als we kijken naar de hervormingen, die onder auspiciën van Chroestsjow en zijn omgeving zijn ingevoerd, we kunnen zien, dat de veronderstelde geweldige veranderingen, welke onder het nieuwe regime werden teweeggebracht, in feite slechts revolutionair aandoen als we ze vergelijken met de nog con-

servatievere plannen van enkele van Chroestsjow's collega's. Noch de campagne voor de 'maagdelijke gebieden', noch de reorganisatie van de machine- en tractorstations, noch zelfs de plannen voor stimulering van de produktie op de collectieve boerderijen hebben de basisorganisatie van de Sowjet-landbouw werkelijk aangetast.

De 'Chroestsjoviaanse' periode

Men kan het 'Chroestsjoviaanse' gezichtspunt als volgt karakteriseren: 'Terwijl zij de gevolgen van Stalin's persoonscultus overwint, acht de partij het tegelijkertijd nodig op te komen tegen alle pogingen, die, onder het voorwendsel van strijd tegen de persoonsverheerlijking, de principes van de Marxistische theorie trachten aan te tasten, tegen pogingen om anti-Marxistische gezichtspunten en andere reeds lang in de partij neergeslagen tendenzen te rehabiliteren.'¹)

We moeten een onderscheid maken. In de partij en in het Centrale Comité zitten, op invloedrijke posten, lieden, wier algemene opvattingen als Stalinistisch kunnen worden gekenmerkt, samen met een aantal personen, die meer dan Chroestsjow bereid zijn in de richting te gaan van concessies aan de werkelijkheid. Werkelijke radicalen of vooruitstrevenden — afgezien van enkele individuele figuren, zoals zij die af en toe aan de kaak worden gesteld in de studentengroepen van de partij of in wetenschappelijke partijafdelingen — zijn er niet bij.

De reeks loopt, als we de praktische politiek voor ogen houden, van uiterst rechts tot, op zijn best, het linker centrum.

In de culturele twisten van 1962-'63 bijvoorbeeld, kunnen we een reactionaire politiek identificeren, die er, als in Zhdanov's tijd, op uit was de schrijvers op de knieën te brengen, en een politiek van het midden, die concessies aan de schrijvers deed en ze min of meer de hand reikte; maar de gedachte ze los te maken van de partijcontrole, de idee, dat, bijvoorbeeld, abstracte schilderkunst of beeldhouwkunst werkelijk getolereerd moet worden, is zonder betekenis op een politiek niveau van enig gewicht. In feite kunnen de huidige zich in de partij afspelende twisten misschien het best gekarakteriseerd worden als confrontaties tussen op onderdrukking en op concessies gerichte krachten, die echter beide even sterk toegewijd zijn aan de gedachte van het goddelijk regeerrecht van de zich uit eigen kracht vernieuwende partijleiding.

¹ Prawda, 20 april 1963 - uittreksel uit het laatste hoofdstuk van de tweede editie van Lenin's biografie.

Niettemin, hier ligt een reëel geschil. In de grote strijd om de macht in 1957, was de partij niét gespleten in progressieve en reactionaire facties, in links en rechts. Zowel de overwinnende als de overwonnen groep herbergde elementen met een van deze beide politieke achtergronden. Malenkov's voorstellen op het terrein van de buitenlandse politiek waren duidelijk 'liberaler' dan al wat Chroestsjow gedurende verscheidene jaren ten uitvoer wist te brengen; dat zelfde geldt ten aanzien van zijn politiek van consumptiegoederen. Shepilov's lijn op het gebied van literaire vrijheid was minstens zo vooruitstrevend als alles wat er op volgde.

Chroestsjow zag zich daarom na 1957 geplaatst tegenover machtige bondgenoten, die politiek niet van hem afhankelijk waren, en wier staat van dienst, zoals die bleek uit hun gehouden toespraken en hun politieke opstelling, bepaald 'links' was. Zoals we in de afgelopen maanden gezien hebben, houden deze elementen grote invloed binnen de partij.

Hoewel er geen duidelijk teken is van enige verslapping van de greep van het 'apparaat' (of het nu in Chroestsjoviaanse of in 'conservatieve' handen is) op de machtsinstrumenten, zijn er toch op meer dan een gebied bewegingen of tendenzen, die we kunnen waarderen als voorboden van een gezondere maatschappij. Als het nu helemaal goed zou gaan, zou het best kunnen, dat de periode-Chroestsjow zal komen te prijken tussen andere pogingen despotisme met ontspanning te combineren, zoals het Turgot-Necker-tijdperk of het 'Liberale Keizerrijk' van 1869-'70 in Frankrijk, welke beide beschouwd worden als symptomatisch voor het einde van de autocratie. Zelfs economisch mogen we, als we een vrije economie zien als een pyramide, die bijeengehouden wordt door natuurlijke wetten, en die in het Rusland van Stalin als een in wezen onstabiele structuur, die slechts bijeengehouden wordt door de ijzeren banden van brute macht, aannemen, dat elke wending naar economische stabiliteit automatisch dergelijke van buiten af aangelegde boeien minder noodzakelijk moet maken en daarmee hun uitelkaarvallen zal verhaasten. Maar hoewel er hoopvolle tekens zijn, is er zelfs op dit gebied nog een lange weg af te leggen.

Het is waar, dat één communistische partij (in Hongarije) gedurende een korte tijd en onder nogal hachelijke omstandigheden in handen viel van een leiding, die bereid was van de monolithische staat af te stappen. Maar opgemerkt moet worden, dat de progressieve krachten, die door de gebeurtenissen op de voorgrond gebracht werden, vooral afkomstig waren uit de kringen van intellectuelen, journalisten, academici en studenten uit de partij, en nau-

welijks uit het partij-apparaat. Gezaghebbers uit het apparaat hebben, onder buitengewone druk, de collectivisering prijsgegeven — of liever op stal gezet — zoals in Polen en Joegoslavië, maar ze hebben nooit hun dynastieke aanspraken opgegeven.

Bovendien moet worden opgemerkt, dat in de Poolse, de Joegoslavische en de Hongaarse gevallen een zeer krachtig element in het spel was, waarvoor, voorzover men het kan bekijken, in Russische omstandigheden geen parallel is. In al deze gevallen trok de onmetelijke kracht van het nationalisme maatschappelijke groeperingen mee, die zich anders niet met de hervormers zouden hebben verbonden; en het was juist deze kracht, die de oppositie scheen te hebben gedemoraliseerd. Het is waarschijnlijk waar, dat de volkssteun voor Chroestsjow, en daarom ook voor zijn politiek, in de huidige situatie geweldig is versterkt door het nationalistische ressentiment tegen de Chinezen. Toch is het onwaarschijnlijk, dat dit zoveel effect zal hebben als dergelijke anti-Russische gevoelens in Oost-Europa. Niettemin, het zou wel eens kunnen, dat werkelijke vooruitgang in de Sowjet-Unie niet mogelijk is zonder iets van dergelijke ontwikkelingen als in 1956 in Warschau en Boedapest plaats vonden.

Enkele 'Uitdrukkelijke misvattingen'

Waarnemers verdelen de Russische politieke leidersgroep dikwijls in drieën. De eerste groep bestaat uit ouderen als Mikojan en Chroestsjow zelf, die de hele Stalinperiode doordienenden, maar die herinneringen hebben aan andere en betere tijden en niet, om het zo uit te drukken, eenvoudigweg gemodelleerd werden door de oude dictator.

De tweede groep — waarnaar men somtijds verwijst als de 'tussengeneratie' — omvat mensen als Kozlov en Soeslov, van wie men meent dat ze gewoon als creaturen van Stalin omhooggekomen en diepgaand door hem beïnvloed zijn.

Van de derde, de 'jongere generatie' — soms de 'Jonge Turken' genaamd — neemt men aan, dat deze vooruitziet en betrekkelijk vrij is van het stempel van de Stalinistische dressuur.

Men krijgt te horen, dat het deze derde groep is, die de macht zal erven. Maar afgezien van het feit, dat er geen vaststaande reden is om de automatische overwinning van een jongere op welke oudere figuur dan ook aan te nemen (zoals gedemonstreerd werd door Chroestsjow's overwinning op Malenkov), rest nog de vraag, wie nu wel precies deze voor de macht in aanmerking komende jonge mannen zijn.

Daarom een blik op de vroegere carrière van drie van de meest prominente 'Jonge Turken':

Dimitri Stepanovich Polianski - geboren in 1917

- 1934- in het Komsomol werk;
- 1939-'40 Komsomol werk in Charkov;
- 1942- volgde de Hogere Partijschool, welke verbonden is aan het Centrale Comité van de C.P.S.U.
- 1942-'45 Hoofd van de Politieke Afdeling van een machine- en tractorstation, vervolgens secretaris van een Raikom Comité van de Partij in Novosibirsk;
- 1945-'49 in het apparaat van het Centrale Comité van de C.P.S.U.
- 1949-'52 tweede secretaris van het Provinciale Comité van de C.P.S.U. in de Krim.

Vladimir Yefimovich Semichastny - geboren in 1924

- Vanaf 1941 in leidinggevend Komsomol werk;
- 1945-'46 tweede, vervolgens eerste secretaris van het Provinciaal Comité van de Komsomol in Donetz.
- 1946-'50 secretaris, daarna eerste secretaris, van de Komsomol in de Oekraïne;
- 1950- secretaris van het Centrale Comité van de Komsomol van de Sowjet-Unie.

Aleksander Nikolaievich Shelepin - geboren in 1918

- 1940-'43 instructeur, afdelingshoofd en vervolgens secretaris van het Komsomol Comité in Moskou-stad;
- 1943-'52 secretaris, daarna tweede secretaris van het Centrale Comité van de Komsomol van de Sowjet-Unie.

Zo verliepen de carrières van de leidende 'Jonge Turken' tot 1952-1953, tijdens Stalin's leven dus. En dit zijn de jongeren, waar men zijn hoopvolle verwachtingen op wil bouwen! Als we dan bedenken, dat de partijideologie nog steeds in handen is van Stalin's hoofdredacteur van de Prawda, Leonid Ilichev, en dat de internationale betrekkingen van de partij het domein zijn van een Comintern veteraan uit de jaren dertig, Boris Ponomarev, kunnen we nog minder optimistisch zijn.

En wat te zeggen van het 'progressieve' Chroestsjoviaanse kader zelf? Het huidige hoofd van het Politieke Directoraat van Leger en Vloot, Aleksei Yepishev, volgde Chroestsjow in 1951 van Kiev naar

Moskou, om daar vice-minister voor Staatsveiligheid te worden in de periode van het 'artsencomplot', 1951-'53!

Het tegenwoordige hoofd van de afdeling Administratieve Organen van het Centrale Comité, Nikolai Mironov, kwam ook al mee uit de Oekraïne en kreeg in 1951 'leidinggevend werk' op het gebied van de staatsveiligheid, waarin hij tot voor kort werkzaam was.

Het hoofd van de afdeling Partij Organen (R.S.F.S.R.), Churaiev, volgde Chroestsjow eveneens in 1951 naar Moskou en hij werkte in het centrale apparaat in de donkerste periode.

De 'Jonge Turken' zijn, in ieder geval, jong vergeleken met de huidige opperste leiding, maar zij zijn niet jong als men meet naar de in perioden van politieke verandering heersende maatstaven. Het eerste Politburo in 1917 telde slechts twee leden boven de veertig en geen enkele boven de vijftig. Hiermee wil ik niet betwisten dat er te zijner tijd wel een jonger kader in de partij omhoog zal komen. Maar ook hier moeten we ons weer afvragen: wie komen naar alle waarschijnlijkheid omhoog?

Het antwoord is, tenzij grote veranderingen plaats grijpen, deprimerend. Zoals altijd zal een nieuwe generatie opkomen uit de groep van partijsecretarissen op de lagere niveaus. Dit zullen op hun beurt mensen zijn, die zo rond hun twintigste jaar de meest enthousiaste Komsomolleden en tegelijkertijd de handigste intriganten in de comité's van hun universiteit, hun technische school of hun werk waren. Dit zou zelfs binnen de Engelse conservatieve partij of bij Labour al geen veelbelovende basis voor een toekomstig leiderschap zijn — ongetwijfeld net zo min als in de beide grote Amerikaanse partijen. En hoewel we er zeker van kunnen zijn, dat de Komsomol niet meer zo'n grof en onmenselijk geleid lichaam is als in de dertiger en veertiger jaren, zijn er toch talrijke bewijzen, dat de geest en de leiding van deze organisatie meer gemeen hebben met de Stalinistische generatie, dan met de Jevtoeshenko's of, juist wat de Stalinistische periode aangaat, de Ehrenburgs.

De jeugdbendes, die de declamaties van moderne poëzie bij het standbeeld van Mayakovsky in het honderd doen lopen, de jonge pedanteriken, die de haarmode van de meisjes bekritisieren of in danszalen binnendringen om wat overdadige jazzmuziek te doen verstommen — dat zijn de gewone actieve leden van de jeugdbeweging.

Wat de secretarissen betreft, laten we gewoon de woorden citeren van de huidige eerste secretaris van de Komsomol, Sergei Pavlov: 'De neiging van sommige producers, scenario- en toneelschrijvers om vergelijkingen te trekken tussen actieve Komsomol-leden en

zogenaamde gewone mensen (alsof de eerstgenoemden geen gewone mensen waren) verbaast ons. In deze films en toneelstukken lijken de gewone jongens en meisjes tenminste op gewone mensen, maar de jeugdleiders, de actieve Komsomol-leden zijn stevast bekrompen bureaucraten, formalisten en dwazen . . . Werkelijk, boek na boek, toneelstuk na toneelstuk, film op film, overal weer vindt men de figuur van de activist met het dwaze bureaucratenmasker, een kleurloze, volstrekt oninteressante persoon.²⁾

De recente controverse over het 'vaders en zonen'-probleem is bepaald van betekenis in deze context. De duidelijk bij de echte post- en anti-Stalingeneratie heersende gedachte van het bestaan van een bepaald conflict tussen hen en de ouderen werd driftig door Chroestsjow zelf teruggewezen.

Misschien is het belangwekkender nog, dat het geïllustreerd werd aan de hand van een dergelijke controverse uit de twintiger jaren; in die periode werd het probleem op ondubbelzinnige wijze opgelost ten gunste van de ouderen in de partij en van die jongeren, die op hun kompas wilden varen. In een formele verklaring van V. Stepanov, de oude en getrouwe spreekbuis van Stalin en Chroestsjow, werd 'het probleem van vaders en zonen' gebrandmerkt als 'een kwalijke gedachte van Trotskistische doctrine'.³⁾ We doen er in feite verstandig aan aan te nemen, dat weinigen van de werkelijk jonge mannen en vrouwen — e.g., echte 'studenten'-types — de kans zullen krijgen door te dringen tot op prominente posten. In plaats daarvan zal hoogstwaarschijnlijk de traditionalistische Komsomol-kliek aan de top komen.

Inzichten en politiek optreden

Tot dusverre hebben we alleen maar negatieve kritiek geuit. Is er iets positievers te zeggen? Ik denk van wel. Hoewel het waar is, dat de jonge Chroestsjovianen stevig werden geïndoctrineerd onder Stalin, zou het toch kunnen, dat ze wat opener blijken te zijn dan hun onmiddellijke voorgangers. In de eerste plaats, het lijkt dat zij snel en zonder pijnlijke incidenten omhoog zijn gekomen, zodat hun zelfvertrouwen niet hoeft te zijn ondergraven — of zo sterk ondergraven als dat van de ouderen — door de voortdurende, zich opstapelende en uiteindelijk uitputtende wrijving van het jarenlange strijd leveren in Stalinistische stijl. Ten tweede, een aantal van hen is althans fris genoeg om zich te hebben geïdentificeerd, voor partij-

² Molodoi Kommunist, Moskou, april 1958.

³ Prawda, 16 april 1963.

politieke doeleinden, met een meer vooruitziende politiek. De wegen, waarlangs overwegingen van macht en politiek in de politieke geesten van de Sowjets opereren, zijn complex. Maar het moet minstens aannemelijk lijken voor een Chroestsjoviaan, dat, om het maar zo cru mogelijk te zeggen, zijn persoonlijke vooruitgang niet groot zou zijn als hij zich aan een conservatie machtsovername onderwierp en deze steunde.

Laten we, voor de vergelijking, een duidelijk voorbeeld nemen, waarin persoonlijke en groepsbindingen beleidsbesluiten hebben beïnvloed. In de militaire controverse van 1962 omtrent de merites van respectievelijk het raketwapen en de conventionele strijdkrachten, waren de verdedigers van de raket bijna zonder uitzondering in die generaalskringen te vinden die in de tweede wereldoorlog gediend hadden aan het zuidelijke front. Dit was duidelijk niet het gevolg van geografische of klimatologische invloeden. De kwestie was, dat dit de mannen waren, die het nauwst met Chroestsjow hadden samengewerkt. Daaruit valt de conclusie te trekken, dat in een vraagstuk, dat in principe een enkel en alleen technisch vraagstuk was, de meningen in beduidende mate bepaald werden door de politieke banden of de partijbindingen van de hoofdpersonen. We kunnen op analoge wijze concluderen, dat ook de jonge 'Chroestsjovianen' de inzichten van de leider steunen, hoewel hun opleiding en achtergrond hen volkomen andere oplossingen voor bepaalde problemen op mogen dringen. Natuurlijk, de jonge 'apparatchiki' van de partij kunnen deze inzichten laten vallen, zodra hun patroon er niet meer is. Maar op deze wijze veronderstelt men een puur en bewust cynisme van hun kant: in de praktijk raken mensen diep gehecht aan de standpunten, waarmee zij en hun groep zich verbinden. De motieven, die hen in de eerste plaats tot het innemen van zulke standpunten brengen, zullen vaak met elkaar vermengd zijn: het is makkelijk zich oprecht te conformeren aan ideeën, die iemands carrière dienen, maar minder makkelijk ze te laten varen, als ze die carrière schijnen te blokkeren. Dit kan net zo goed te wijten zijn aan subjectieve redenen, als aan het feit, dat het niet gemakkelijk is voor iemand, die zich eenmaal verbonden heeft aan een bepaalde politiek, om zijn collega's en rivalen er van te overtuigen, dat hij die politiek enkel en alleen om de merites ervan heeft opgegeven.

Enkele mogelijkheden

We mogen daarom een continuering van een 'anti-stalinisme' à la Chroestsjow verwachten — een politiek, die gebaseerd is op een

partieel inzicht in de huidige toestand van de Sowjet-Unie en op de bereidheid bepaalde veranderingen door te voeren, die door de objectieve situatie vereist worden. Wat onwaarschijnlijk lijkt, is dat zowel deze groep leiders, als elke andere denkbare opvolgersgroep, bereid zou zijn fundamentele en noodzakelijke hervormingen door te voeren, zoals bijvoorbeeld het feitelijk, niet eens formeel, afstand doen van de collectivisering. Men kan hen er bovenal op vertrouwen, dat zij niet de werkelijk fundamentele verandering zullen doorvoeren, die bestaat in het opgeven van het principe van de heerschappij door de zichzelf-bestendigende 'apparatuur'.

Maar als een oprecht 'liberalisme' vandaag aan de dag van geen gewicht is in de hogere politieke colleges, het is dat zonder enige twijfel wel bij schrijvers en studenten — en het zou een vergissing zijn de potentiële betekenis hiervan weg te wuiven. In elk groot gevestigd rijk met een verschanste bureaucratie en een zich taai verdedigend politiek systeem, werd het standpunt van de oppositie, en dat houdt in potentie in de revolutie, altijd in het begin gedragen door intellectuelen, die geen toegang hadden tot het politieke apparaat. De geschiedenis van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie en van het tsaristische Rusland in de 19e eeuw tonen dit duidelijk aan. Wel is het waar, dat deze landen meer ruimte aan oppositionele activiteit toestonden, dan in de Sowjet-Unie het geval is. Maar hoewel openlijke organisatie van oppositie tegen het regime in Moskou vandaag aan de dag niet beter mogelijk is dan het in 1956 in Boedapest was, moet het toch nu wel duidelijk zijn, dat zelfs een volledig ongeorganiseerde en onsamenvangende laag intellectuelen de broedplaats kan zijn voor toekomstige verandering.

De vraag is eerder, of de komende opvolgingscrisis een klimaat zal scheppen waarin deze mogelijkheden zich uit kunnen kristalliseren in politieke realiteit. Op het eerste gezicht is het antwoord: Neen.

Op de stuwkracht van de bureaucratie kan zelfs in een fase van grote instabiliteit aan de top, vertrouwd worden om de huidige politieke structuur in tact te houden. De meest intrigerende vraag is echter: Hoe lang zal die fase duren? Een langdurige reeks van crises, de een in snelle opvolging van de ander, met tweede- en derde-rangs figuren, die de situatie verkeerd beoordelen en wild naar de macht klauwen, zou er toe kunnen leiden dat de meningen werkelijk 'gehard' worden. Want als het mechanisme van de politieke heerschappij in die mate ontwricht zou raken, dan zou men misschien ook in het apparaat zelf die verschrompeling van het zelfvertrouwen van de heersende klasse zien, waarvan Lenin spreekt,

als hij het heeft over de voorwaarden voor een succesvolle revolutie. Anderzijds, dergelijke omstandigheden zouden ook kunnen leiden tot het tegendeel, namelijk een militaire dictatuur. De levensvatbaarheid ervan zou echter gering zijn, tenzij een akkoord met de een of andere vorm van politieke leiding gesloten zou worden.

Militaire dictatoren hebben zich soms verbonden met de oude en verslagen bureaucratieën. Toch hebben ze soms ook gezorgd voor een overgang naar een democratischer bewind.

Opgemerkt moet echter worden, dat in het huidige Rusland de liberale intellectuelen waarschijnlijk fellere tegenstanders zijn van de ambities van de militairen dan van het regime. Vooruitzichten voor de toekomst? Misschien. Te ver gaande speculatie? Zeker niet. Want het is onmogelijk het onmiddellijk voorliggende op waarde te schatten zonder alle mogelijkheden voor de verdere toekomst te overwegen.

Het 'Apparaat'

We kunnen ook, een vorm van liberalisatie die enkel teweeggebracht kan worden als gevolg van politieke desintegratie, terzijde latend, een blik werpen op de potentiële zwakte van het 'apparaat'. Die is tweeledig. In de eerste plaats: de politieke strijd gaat door. Ten tweede is er geen duidelijke aanwijzing voor een leider van enig gewicht, die klaar staat de macht over te nemen voor het geval Chroestsjow mocht sterven of worden verwijderd. Indien een man van Kozlov's beperkte bekwaamheden serieus als opvolger kan worden gepresenteerd, dan verkeren we duidelijk in een situatie, die zwanger gaat van instabiliteit.

Afgezien van Chroestsjow zelf, is het oude 'apparaat' het enige element van stabiliteit in de Sowjet-Unie: maar ook hier zijn botsingen tussen Chroestsjoviaanse en meer conservatieve houdingen en ideeën algemeen. We hebben de mogelijkheid overwogen van een 'Jonge Turken'-regime van het midden. Maar we moeten in alle scherpte ook de tegengestelde tendens in het oog houden. Chroestsjow heeft, door politieke bekwaamheid en persoonlijke kracht, het 'apparaat' meegesleept op wegen, die voor dat 'apparaat' niet noodzakelijkerwijs aangenaam of natuurlijk waren. Het is mogelijk, dat het opvolgende kader nu voldoende geïndoctrineerd is om zijn lijn voort te zetten. Maar het is evenzeer mogelijk, dat het conservatieve element zijn greep op de gang van zaken zal herkrijgen en op zijn minst de ontwikkeling aanmerkelijk zal temporiseren.

Deze waarschijnlijkheid doet zich niet alleen voor wegens het twijfelachtige verleden van Chroestsjow's eigen supporters, maar

ook vanwege de macht, die vertegenwoordigd wordt door de meerderheid van de heersende groep, welke waarschijnlijk minder beïnvloed zal zijn door de recente tegen-indoctrinatie. Mannen als Aleksander Zasiadko en Dmitri Ustinov, oudgedienden uit Stalin's Raad van Ministers, zijn zelfs nu vice-premier. Oude 'apparatchiki' van grote ervaring en met groot prestige zijn, hoewel vaak op lagere posten, door dik en dun, zuivering of geen zuivering, lid van het Centrale Comité gebleven. Bijvoorbeeld: Nikolai Patolichiev, het ervaren lid van het centrale 'apparaat', die in 1946 door Stalin tot secretaris van het Centrale Comité benoemd werd; Nikolai Mikhailov, Stalin's eerste secretaris van de Komsomol en later secretaris van het Centraal Comité; Nikolai Pegov, één der afdelingshoofden in het Centrale Comité vanaf 1946 en uiteindelijk ook secretaris van dat Comité. Van de negen nog in leven zijnde leden van Stalin's laatste secretariaat — dat wil zeggen, de leidende 'apparatchiki' uit de partij in Stalin's meest gruwelijke periode — blijven er zeven, de toenmalige hoofden van partij-organen en Agit-propafdelingen meegerekend, lid van het huidige Centrale Comité. Dit zijn mensen met grote ervaring, representatief voor een hele grote groep van ervaren partijfunctionarissen, van wier goede wil elk regime in de huidige situatie zich graag zou verzekeren; wier neutraliteit zelfs al heilzaam zou zijn; en wier oppositie zonder twijfel een gevaarlijke bedreiging zou inhouden.

Bovendien, nadat Stalin in 1938 Bukharin en de rechtsen had geëxecuteerd en tegelijkertijd Kirov, Ordzhonikidze en andere leiders had laten likwideren, was er in feite geen andere regering meer mogelijk. Behalve de Oude Bolsjewiek Grigori Petrovsky, weg-gewerkt op de post van onderdirecteur van het Museum van de Revolutie in Moskou, en Trotsky, in ballingschap nog niet veilig voor zijn moordenaars, bestond er niet meer zoiets als een nog levend oud-lid van het Politbureau. Nu is de toestand anders. Figuren, die de hoogste posten hebben bekleed in partij en regering, onder wie drie oud-premiers, blijven 'ter beschikking'. Zij mogen dan aan de kaak gesteld en belasterd zijn, het zou een vergissing zijn aan te nemen, dat hun politieke potentialia doeltreffend en onherstelbaar vernietigd zijn. Er zijn zelfs prominente figuren, die niet of nauwelijks in het openbaar zijn aangevallen, zoals Andrei Andreiev en Pantelemion Ponomarenko.

Niets in dit alles leidt tot de voorspelling van een werkelijk 'Stalinistische' restauratie. Maar het kan er toe bijdragen ons te doen denken aan de macht van traagheid, aan de mogelijkheid van een logge, langzame draai naar 'conservatisme' — waaraan de 'onder-

Chroestsjovianen' van lagere graad, die de eerste secretaris zouden overleven, misschien nauwelijks weerstand zullen willen bieden. Als zelfs de bekwaam opererende Choestsjow het al moeilijk heeft gehad om deze neiging te beteugelen, dan zouden een Brezhnev of een Polianski het wel eens heel moeilijk aan kunnen.

Een ding staat in ieder geval vast: de politieke strijd zal doorgaan. Naar alle waarschijnlijkheid zal die bezetener en onstabiel worden. Op de korte termijn moet dat leiden tot een overwinning van een middengroep van het Chroestsjow-type. Maar de kiemen van een meer reactionair regime zijn er. Dit zijn bij elkaar de elementen voor een tamelijk nabije toekomst. Daar bovendien kan men slechts zeggen, dat als de partij aan de problemen, die de U.S.S.R. te wachten staan, het hoofd wil bieden, dat die partij dan sterk zal moeten veranderen. Dergelijke veranderingen kunnen niet eenvoudig zijn en het is niet onmogelijk, dat ze langs gewelddadige weg tot stand zullen komen.

Zuid-Afrika en de protectoraten

Hendrik Verwoerd, de premier van Zuid Afrika, heeft onlangs aanspraak gemaakt op de drie britse protectoraten Bechuanaland, Swaziland en Basutoland. Die uitdaging aan Groot Brittannië de drie gebieden aan Zuid Afrika over te dragen, bezorgde Verwoerd veel kritiek. Niet van de blanke, engelssprekende oppositie binnenslands, want over déze zaak zijn de meeste blanken in Zuid Afrika het wel eens — 'de protectoraten hóren bij Zuid Afrika'. De kritiek kwam uit het buitenland, dat elk plan van Verwoerd begrijpelijkerwijs argwanend bekijkt.

Toch lijken Verwoerd's argumenten niet onredelijk.

Basutoland, ongeveer zo groot als Nederland, is geheel omgeven door de Republiek Zuid Afrika; Swaziland (niet groter dan de helft van Nederland) is aan drie zijden ingekapseld door Zuid Afrika; terwijl Bechuanaland, dat 21 x de oppervlakte van Nederland heeft, een lange gemeenschappelijke grens heeft met de apartheidsstaat. Tezamen hebben deze drie protectoraten een bevolking van nog geen anderhalf miljoen (overwegend zwarte) inwoners. Economisch behoren deze gebieden tot de meest onderontwikkelde in de wereld. Er bestaan sterke banden tussen de inwoners van de protectoraten en de zwarte meerderheid van Zuid Afrika. Vele inwoners van de protectoraten hebben in de Republiek gewerkt of werken daar nog, vooral de Basutos.

De protectoraten kunnen volgens Verwoerd een grotere economische opbloei verwachten als delen van Zuid Afrika dan als zelfstandige eenheden. Terecht verwijst Verwoerd de Britten maar weinig te doen aan de economische opbouw van de drie landen, die hoewel op weg naar zelfstandigheid, nog steeds onder het uiteinde-lijk gezag van de Britse Minister van Koloniën (via de Britse Ambassadeur in Pretoria) vallen.

Verwoerd redeneert vervolgens dat de protectoraten geografisch en historisch deel uitmaken van Zuid Afrika, waarheen vele inwoners van oudsher trekken om te werken.

Tenslotte meent Verwoerd dat volgens artikel 151 van de Britse

Zuid Afrikawet van 1910, tot overdracht van de protectoraten aan Zuid Afrika moet besloten worden door Groot Brittannië.

De critici van Zuid Afrika wijzen deze argumenten af op grond van apartheid. Immers, hoe kan een man, die in eigen land de meerderheid der bevolking ontrecht en uitbuit, vertrouwd worden met het beheer over gebieden, die Zuid Afrika's grondgebied met bijna 70% zouden doen toenemen?

Terecht is de argwaan, maar dit neemt de ogenschijnlijke redelijkheid van Verwoerd's argumenten niet weg.

Gelukkig echter zijn Verwoerd's argumenten ook op andere gronden dan op vermoeden van kwade trouw te ontzenuwen.

Beginnen wij met het eenvoudigste: het geografische argument. Dat de protectoraten geografisch een eenheid zouden vormen met Zuid Afrika is aanvechtbaar. Zo redenerend kan Verwoerd ook Zuid Rhodesië en Mozambique opeisen, want daar horen respectievelijk Bechuanaland en Swaziland geografisch gezien eerder bij dan bij Verwoerd's paradijs. En al is Basutoland een enclave, het vormt geografisch een bergachtige eenheid, die ook daarom wel het Zwitserland van Afrika wordt genoemd.

De historische band is nog aanvechtbaarder dan Hitler's claim op Oostenrijk destijds. Basutoland bijvoorbeeld werd juist afgescheiden door zijn inwoners van de rest van zuidelijk Afrika wegens geponde vrees voor overheersing door blanken. Bechuanaland kwam onder Brits bestuur toen de pogingen van Kruger om contact met de duitse kolonie Zuid West Afrika te krijgen, verijdeld moesten worden. De blanke boeren hebben historisch nooit enige andere belangstelling gehad voor het woestijnachtige Bechuanaland. Evenmin trouwens voor het ongezone klimaat van Swaziland. Geografische en historische argumenten voor territoriale eisen zijn tegenwoordig nooit voldoende om tot inlijving over te gaan.

Het economische argument dat Verwoerd naar voren brengt lijkt het meest redelijke. De arbeidsmigratie en de britse laksheid t.o.v. de ontwikkeling der protectoraten geven de voorstanders van inlijving schijnbaar redelijke argumenten in handen. 'Schijnbaar' en dus ten onrechte. Inlijving bij Zuid Afrika zou betekenen inlijving bij de Bantustans, de zwarte arbeids-reservoirs, die uit de aard der apartheid niet ontwikkeld worden, maar als nachtasyl voor dakloze werkers in blanke grensindustrieën moeten fungeren.

De ontwikkeling als uiteindelijk zelfstandige eenheden mag dan langzaam gaan, maar de protectoraten gáán 'n toekomst van zelfstandige (ook economische) ontwikkeling tegemoet.

Vrije arbeidsmigratie wordt door inlijving niet gegarandeerd want de zuidafrikaanse regering behandelt de Basutos en de Swazis nu al als 'buitenlandse Afrikanen' en wil de toevoer daarvan naar de 'blanke' gebieden stoppen. Inlijving bij Zuid Afrika betekent dus inlijving bij de Bantustans, inlijving bij de nachtasyls.

Het juridische argument is volkomen onhoudbaar. De Zuid Afrikawet van 1910 houdt de *mogelijkheid* van overdracht open. Het britse parlement moet daar toestemming voor geven en die toestemming kan slechts gegeven worden als de meerderheid van de protectoraatsbevolking zich daarvoor zou uitspreken. Protectoraten zijn geen koloniën, maar half-souvereine staten en dus subjecten van internationaal recht.

Met typische apartheidsverblindings heeft Verwoerd bij al z'n argumenten eenvoudig de wensen der bevolkingen over het hoofd gezien. Toch ligt juist hier het grootste struikelblok voor Verwoerd's plannen. Want noch de Basutoland Congress Party, noch de Bechuanaland People's Party noch de Swaziland Progressive Party laten er enige twijfel over bestaan hoe zij over de toekomst denken. En in die toekomst is geen plaats voor Verwoerd. Allicht niet. De Basutos bijvoorbeeld zijn nog niet vergeten hoe hun grootvaders en overgrootvaders Koningin Victoria uitdrukkelijk om protectie verzochten toen bleek dat voortzetting van gewapend verzet tegen de blanke boeren-indringers tot overgave zou moeten leiden. En wat overgave aan blanke overheersing voor Afrikanen betekent, is in deze eeuw nog duidelijker dan in de vorige. Dit punt behoeft voor lezers van dit blad waarlijk geen toelichting (ik mag aannemen tenminste dat Verolme en Ir. Van Dis, noch Ds. Gijmink of z'n collega Gravemeyer, deze verenigde Nederlandse vrienden van Verwoerd, dit blad lezen).

Wat zit er dan achter Verwoerd's hernieuwde poging de britse protectoraten in bezit te krijgen? Hij *wil* niet nog eens 'n miljoen Afrikaanse onderdanen. Wat moet hij met de Bechuanawoestijn, waar twee mensen op vijf vierkante kilometer wonen? Waarom bekommert hij zich om het kleine, ongezonde Swaziland? Waarom begint hij er *nu* weer over nadat jarenlang zijn voorgangers openlijk afzagen van dit punt?

Het antwoord ligt in de onhoudbare apartheidspolitiek van Zuid Afrika. De wereld weet dat de geprojecteerde, tot zogenaamde autonomie bestemde Bantustans slechts 12% van Zuid Afrika beslaan. Na inlijving van de protectoraten zou dit 45% zijn.

Daarmee wordt apartheid heel wat beter verkoopbaar aan buitenlanders die hun kennis over politiek opdoen uit Telegraaf en

Elsevier. De Bantustans zouden minder duidelijk 'dumping-grounds' zijn voor 'overtollige' Afrikanen uit Zuid Afrika.

Maar ver boven het propaganda-element uit, steekt Verwoerd's ergernis over de protectoraten als toevluchtsoord voor vluchtelingen uit zijn paradijs. Het geval van Dr. Abrahams, die door de zuid-afrikaanse politie gekidnapt werd uit Bechuanaland en vrijgelaten moest worden na 'n storm van internationaal protest, toonde dit weer eens aan. Bovendien worden de protectoraten steeds meer gebruikt als operatiebasis tegen Zuid Afrika.

Verwoerd wil dus inlijving van drie zwarte protectoraten ter versterking van militaire veiligheid van eigen land en dat wil dus zeggen ter beveiliging van drie miljoen blanken. Het zal hem niet lukken. Maar het is veelzeggend dat het oude stokpaardje van inlijving — als versleten weggezet — weer van stal is gehaald. Apartheid heeft z'n tijd gehad, het eind is in zicht. Verwoerd heeft dat onbewust aangetoond door zijn onmogelijke eis tot inlijving van Bechuanaland, Basutoland en Swaziland te berde te brengen.

Het nieuwe wetenschappelijke socialisme en de arbeiders

'De moderne socialistische bewegingen zijn er in het begin trots op geweest, dat zij in tegenstelling tot de utopisten van daarvoor, wetenschappelijk dachten. Dit thema zal opnieuw de volle aandacht moeten hebben. Socialistische voorstellen zullen dan onweerstaanbaar zijn, wanneer zij met het wetenschappelijk inzicht, maar dan dat van vandaag, stroken.'

J. Tinbergen

Bovenstaande uitspraak van een vooraanstaand socialistisch econoom is te lezen in het verslag van zijn rede, uitgesproken op 5 november j.l. te Rotterdam, voor een gezelschap van de Nederlandse Economische Hoogeschool.¹⁾ Deze voordracht, die de positieveranderingen van de arbeiders in de periode 1913-1963 belicht, bevat een aantal belangrijke opmerkingen. Tinbergen sprak voor een niet-politiek gezelschap en met niet-politieke bedoelingen. De politieke waarde van zijn rede is echter groot. Ik wil daarom, uitgaande van zijn betoog iets zeggen over de inhoud van het socialisme in de moderne zin, daarbij vooral lettend op het wetenschappelijke karakter ervan. Bovendien zal ik enige aandacht besteden aan de politieke konsekventies van dit socialisme met name voor de arbeiders.

Tinbergen geeft een duidelijke definitie van het socialisme. Hij omschrijft het als 'de toestand, waarbij de gemeenschap het laatste woord heeft over de wijze waarop de produktiemiddelen worden gebruikt en waarbij het maximum van gelijkheid tussen de burgers is bereikt'.²⁾ Zoals hijzelf aangeeft wijkt deze omschrijving af van de ouderwetse Marxistische definitie(s), die de eis van de openbaarheid van alle produktiemiddelen impliceerde(n). Tinbergen acht deze eis onjuist omdat in de economische theorie is aangetoond, dat in veel gevallen, particuliere eigendom en private exploitatie van de produktiemiddelen een optimale toestand kunnen realiseren. Deze

¹ Zie 'Economisch-Statistische Berichten' van 6-11-1963; Resumé van het college 'De veranderde plaats van de arbeid in onze samenleving' uitgesproken t.g.v. de opening van het studium generale voor het lustrumjaar 1963-64, door Prof. Dr. Tinbergen; p. 1032 e.v.

² Zie E.S.B. 6-11-63, p. 1035.

optimale toestand (dus beste toestand) wordt bereikt indien de welvaart maximaal wordt. Als zodanig is het een toestand die, gegeven een aanwezige rechtvaardige inkomens- en vermogensverdeling, wordt nagestreefd door socialisten.

Anders gezegd: het socialisme kan worden benaderd onder handhaving van private eigendom en -exploitatie van een belangrijk deel van de produktiemiddelen. De gemeenschap kan ook bij partikuliere produktiebeslissingen zodanig regelend optreden, dat zij het laatste woord heeft. De taak van de overheid in het produktieproces wordt dus beperkt.

Volgens de door Tinbergen gevolgde redenering moet de overheid zich bepalen tot het uitvoeren van economische activiteiten die worden gekenmerkt door: (a) externe effecten, (b) technische overcapaciteiten a.g.v. ondeelbaarheden.³⁾

³ Zonder diep in te gaan op de ingewikkelde problemen verbonden met de externe effecten en de technische overcapaciteiten, zij het volgende vermeld:

sub (a) Externe effecten in de produktiesfeer treden op a.g.v. oorzaken die samenhangen met het beperkte vermogen om in de marktprijzen van produkten of diensten alle produktie-effecten te verdisconteren. Door deze externe effecten treden verschillen op tussen enerzijds de maatschappelijke winstgevendheid en anderzijds de private winstgevendheid van een produktieproces. Een bekend voorbeeld is een chemisch produktieproces, waarbij schadelijke afvalprodukten vrijkomen. De schade (dus verlies) aangebracht door deze afvalstoffen, wordt niet gekalkuleerd in de kostprijs van de private ondernemer, doch vormt wel een last voor de samenleving. Daardoor wordt de private winstgevendheid van het produktieproces hoger dan de maatschappelijke winstgevendheid.

Een ander voorbeeld is de wegeaanleg. Voor het produkt 'weg' wordt geen prijs gevraagd (ik zie af van een wegtol). De private winstgevendheid is hier dus nul. De maatschappelijke winstgevendheid is echter zeer groot. Talloze produktieprocessen vertonen meer of minder belangrijke externe effecten.

sub (b) Technische overcapaciteiten komen voor in bedrijven waarin wordt gewerkt met grote installaties, die niet zijn te verdelen in kleinere eenheden. Zolang deze grote installaties niet volledig worden benut, b.v. als gevolg van een kleine vraag naar produkten die zij voortbrengen, wordt er geproduceerd met hoge kosten, die een vast karakter dragen. Daardoor is het slechts voor zeer grote private ondernemers mogelijk een degelijk produktieproces te financieren. Er treden in dat geval monopolies op die vaak verkeerde produktiebeslissingen dreigen te nemen en de prijzen der produktie te hoog houden. Vaak wordt er in het geheel niet geproduceerd.

Het is waarschijnlijk dat een aantal ekonomen nog jarenlang zal twifelen aan het optreden van externe effecten en overcapaciteitsproblemen in specifieke gevallen. Met name zullen sommige volhouden dat er, kwantitatief gezien, slechts een geringe betekenis mag worden gehecht aan beide verschijnselen. Toch kunnen wij verwachten dat het weldra mogelijk zal zijn met vrij grote precisie bepaalde bedrijfstakken aan te wijzen, die op grond van bovenvermelde factoren onder gemeenschapscontrole moeten worden geplaatst. De wijze waarop de gemeenschapscontrole zal worden uitgevoerd kan daarbij variëren van totale- tot gedeeltelijke socialisatie of nationalisatie. Het moderne socialisme is dus in staat op grond van de logica der economie de omvang van de overheidsinvloed op het productieproces vast te leggen. In ons land zijn wij op dit gebied al vrij ver gevorderd. De discussie over deze zaak wordt hier gelukkig zakelijk gevoerd en aanvaardbare oplossingen zijn reeds tot stand gebracht of worden voorbereid.⁴⁾

Behalve over het overheidsingrijpen in de produktiesfeer wordt in de eerder genoemde definitie ook gesproken over: 'het maximum van gelijkheid tussen de burgers'. Hoewel ik niet rechtstreeks in deze rede heb kunnen lezen op welke onderwerpen de gelijkheid betrekking heeft en in welke situatie het maximum wordt bereikt, neem ik aan dat:

(a) Tinbergen doelt op de gelijkheid in de inkomens- en vermogensbetekenis, in de culturele zin (onderwijs, ontspanning) en in de staatsrechtelijke sfeer (demokratie) en

b) het maximum van gelijkheid voor de onder (a) genoemde onderwerpen wordt bereikt wanneer er nog:

1. voldoende hard wordt gewerkt,
2. voldoende hard wordt gespaard,
3. voldoende culturele en sociale individualiteit mogelijk is, zodat a.h.w. een aantal restrikties wordt ingevoerd, waaraan nog moet zijn voldaan bij de toestand van maximale gelijkheid.

Het blijft dan een kwestie van nauwkeurige analyse en eerlijke waardering om vast te stellen wat 'voldoende' is. In dit verband wordt vaak gewezen op de rol die wijze of verstandige mannen kunnen spelen bij de afweging van groepsbelangen. Een feit is dat tot nu toe het systematische onderzoek naar normen voor recht-

⁴ Ik denk hierbij aan de staatsmijnen, aan de spoorwegen, aan de P.T.T., aan de gemengde exploitatie der hoogovens, aan de overheidsinvloed bij de gasbelexploitatie en aan de discussies van recente datum omtrent de al of niet gewenste nationalisatie van het levensverzekeringsbedrijf.

vaardige verdelingen is achtergebleven. Een zekere angst om zich hiermede bezig te houden is zeker bij ekonomen te konstateren. Wellicht is men wat huiverig om het veilige terrein van 'de bewijzen' te verlaten. Toch is het nodig dat de ekonomie (in samenwerking met andere wetenschappen zoals de psychologie, de sociologie en de statistiek) een theorie gaat opstellen en toetsen over verdelingsnormen, gelet op individuele- en groepspreferenties. Dat hier in de eerste plaats een werkterrein ligt voor 'socialistische ekonomen' zou ik kunnen verdedigen.

Het streven van het nieuwe wetenschappelijke socialisme richt zich dus op een zo goed mogelijk ingerichte ekonomie (d.w.z. met een maximum aan materiële produktie) en een zover mogelijk doorgevoerde gelijkheid tussen de burgers. Dit nieuwe socialisme geeft het laatste woord aan de gemeenschap. Dit nieuwe socialisme resulteert in een zakelijke afbakening van de overheidstaak.

Als zodanig is dit socialisme aanvaardbaar voor een vrij groot aantal levens- en wereldbeschouwelijke groepen. Het is zeker niet exclusief verbonden met en uitsluitend gebaseerd op de arbeidersbeweging. Door te erkennen dat private ondernemers in het produktieproces een rol moeten blijven spelen wordt tevens erkend dat in een (eventuele) socialistische ekonomie naast en wellicht ook tegenover elkaar arbeiders en ondernemers en andere groepen zullen werken. De m.i. zeer juiste erkenning van de belangrijke funktie van de partikuliere ondernemers maakt het maatschappijbeeld van de moderne socialist wat minder 'klasseloos' of 'groepsloos' en daarvoor ook wat minder kleurloos.

Een laatste opmerking die ik wil maken aan de hand van de hier gevolgde omschrijving van het socialisme betreft de rol van de gemeenschap. Volgens Tinbergen 'moet de gemeenschap het laatste woord hebben'. In elk gesprek over socialisme worden de termen gemeenschap en overheid door elkaar gehaald. Ook in het betoog van Tinbergen heb ik geen duidelijke scheiding kunnen vinden tussen deze begrippen. Volgens de letterlijke formulering van zijn definitie is het in ieder geval niet de overheid die het laatste woord heeft.

Hieruit kan worden opgemaakt dat de rol van andere gemeenschapsorganen van belang kan zijn, naast de rol van de overheid. Vaak wordt in socialistische kringen speciaal gedacht aan organen of instituten waarin arbeiders, bedrijfsleiders (ondernemers of managers) en consumenten e.a. gezamenlijk zitting hebben. In dit verband is van groot belang de groeiende aversie tegen bureaucratische

praktijken van overheidsinstituten in het oog te houden. De vele inefficiënties die voorkomen bij de taakuitoefening van deze instituten (hoewel zij daarin niet uniek zijn!) veroorzaken — m.i. terecht — dat de overheid met argwaan wordt gezien. Het lijkt mij daarom niet verstandig het gemeenschapsingrijpen in élk geval te identificeren met overheidsingrijpen.

Wanneer ik nu kom tot enkele konklusies uit de door Tinbergen gegeven omschrijving van socialisme kan ik mij het volgende voorstellen:

I. In een socialistische economie spelen de private ondernemers naast de overheid een rol in de produktie. De omvang van beide sectoren wordt bepaald door overwegingen uit de economische theorie met als norm de maximalisering van de welvaart.

II. In een socialistische samenleving blijven naast elkaar bestaan groepen van loontrekkers (of arbeiders) en ondernemers. Daarnaast zal een groot aantal ambtenaren voorkomen. Uiteraard blijven van belang andere groepen (aandeelhouders, andere financiers managers, uitoefenaars van vrije beroepen).

III. In een socialistische samenleving zal de gemeenschap zorg dragen voor een zo groot mogelijke gelijkheid tussen de burgers. Een rechtvaardige verdelingspolitiek voor lasten en baten zal moeten worden opgesteld door wijze mannen 'in dienst van' de gemeenschap.

Op grond van deze drie punten wil ik enkele opmerkingen maken over de politieke organisatie van de arbeiders bij de voortschrijding van socialistische denkbeelden. Mijn uitgangspunt hierbij is de huidige positie van de arbeiders, en wel die der westeuropese loontrekkers, (incl. de ambtenaren).

De materiële vooruitgang van de arbeiders is de laatste zestig jaren aanzienlijk geweest. De stijging van de reële arbeidersinkomens was bovendien zodanig dat de relatieve plaats van de arbeiders is verbeterd. De laagste inkomens uit het begin van onze eeuw zijn dus meer gestegen dan de hoogste inkomens. Toch kan nog steeds worden gezegd, dat het inkomen van zeer veel loontrekkers nauwelijks voldoende is om een minimum aan welstand te verzekeren. Daarnaast geldt dat een bevredigende oplossing voor een betere economische democratie nog steeds niet is gevonden. Bovendien hebben de loontrekkers nog een grote achterstand in de z.g. cultuurbeoefening. Er is daarom voor de loontrekkers nog veel te verbeteren. Tinbergen formuleert het als volgt: '... men zou zich

vergissen als men meende dat het sociale vraagstuk is opgelost of de grens van het oplosbare heeft bereikt.⁵⁾

In een samenleving die meer socialistisch is dan de huidige, zal de relatieve positie van de arbeider zeker beter zijn dan nu. Daarom zijn socialistische denkbeelden aantrekkelijk voor arbeiders. In de huidige samenleving is reeds een begin gemaakt met de toestand van maximale gelijkheid tussen de burgers. De uiteindelijke voltooiing van deze toestand veronderstelt een zorgvuldig afwegen van de belangen van alle groepen in de maatschappij. Zo ver zijn wij nog lang niet al, ik citeer Tinbergen, '... is (het) duidelijk dat wij naar deze toestand toe bewegen'.⁶⁾ Nog steeds neemt de arbeid een kwetsbare positie in. In vele gevallen is het gewicht van het arbeidersbelang nog te licht. Voor een deel is dit wellicht te verklaren uit een soort historisch gegroeide waarderingsschaal voor de verschillende groepen in de samenleving, waarbij de arbeiders een (te) laag wegingsgetal krijgen. Daarnaast bestaat een vrij actieve pressie van de kant van andere groepen tegen een lotsverbetering van de loontrekkers, dit op grond van belangentegenstellingen. Een hechte politieke organisatie, waarin de belangen van de loontrekkers naar voren worden gebracht is dus in de huidige samenleving zeer noodzakelijk.

Hoewel het spreken over een socialistische samenleving een wat geforceerde indruk maakt en bovendien voorlopig academisch is, lijkt het mij goed bovendien vast te stellen dat in een dergelijke samenleving de arbeiders ook nog belang hebben bij een hechte politieke eenheid. Socialisme veronderstelt het naast elkaar bestaan van vele groepen, waaronder arbeiders. Hierdoor zullen belangentegenstellingen blijven bestaan. Terwijl de overheid of andere gemeenschapsorganen als scheidsrechter(s) moeten optreden in belangenconflicten zullen nu en in de toekomst de verschillende groepen zelf in eerste instantie voor hun belangen moeten opkomen. Dit te zeggen heeft niets te maken met politieke ophitselij. Het gaat hier om een gezonde politieke concurrentie.

Het is, sprekend over de politieke organisatie van de arbeiders, van belang te konstateren, dat een aantal 'niet-arbeiders' op grond van verstandelijke of ethische overwegingen socialistisch denken. Deze lieden — vaak zijn het z.g. doorbraak-'intellektuelen' — zullen zich het meest thuis voelen in een arbeiderspartij. Politieke stellingname is niet altijd een kwestie van belangenbehartiging.

⁵ Zie E.S.B. van 6-11-63, p. 1034.

⁶ Zie E.S.B. van 6-11-63, p. 1035.

Naarmate deze 'niet-arbeiders' meer invloed verkrijgen in de arbeiderspartij, hetzij door hun aantal, hetzij door hun kwaliteiten, wordt deze partij wel genoemd 'volkspartij'. In de eerste plaats steunt echter de 'volkspartij' op de arbeiders. In de eerste plaats dient daarom de 'volkspartij' de belangen van de arbeiders te behartigen. Doet zij dit niet dan wordt zij een twee- of 'meerslachtige' partij. Zodra de 'volkspartij' gaat handelen alsof zij scheidsrechter moet spelen in de conflicten tussen de verschillende maatschappelijke groepen, weten deze groepen niet meer waar zij aan toe zijn. Men verwacht van een politieke partij niet dat zij in de taken van gemeenschapsorganen treedt. Voor de arbeiders (en ook voor andere groepen) is politieke duidelijkheid zeer belangrijk. Een politieke partij kan nu eenmaal geen vereniging tot nut van het algemeen zijn.⁷) Het kompromis moet niet in de eerste plaats worden gemaakt *in* een politieke partij, maar *tussen* politieke partijen!

Mijn konklusies over de politieke konsekventies van het nieuwe wetenschappelijke socialisme voor de arbeiders luiden daarom:

I. Een (politieke) organisatie of partij van arbeiders blijft van belang zowel in de huidige als in de toekomstige — eventueel socialistische — samenleving. Deze partij moet in de eerste plaats opkomen voor de belangen van de loontrekkers.

II. In een dergelijke partij kunnen werken 'niet-arbeiders', die op wetenschappelijke- of gevoelsgronden socialisme willen nastreven.

III. Een 'volkspartij' mag niet gaan zitten op de stoel van de overheid door bij voorbaat te beslissen over de belangenafweging van verschillende tegengestelde belangengroepen.

IV. Zoals men de belangrijke functie van een arbeiders of 'volkspartij' kan erkennen is het tevens noodzakelijk de positie van een andere partij te waarderen, als behoedster van andere belangen in de politiek.

V. De arbeiderspartij of 'volkspartij' moet met behoud van haar eigen doelstellingen streven naar een vruchtbare vorm van samenwerking met andere partijen. Er moet daarbij een duidelijke scheiding tussen partijpolitiek en kabinetspolitiek worden gemaakt. Geen regeringsverantwoordelijkheid mag worden genomen voor maatregelen die het socialisme tegenwerken of verhinderen.

⁷ Deze uitspraak betekent natuurlijk niet dat leden van een — in dit geval socialistische — politieke partij geen zitting kunnen hebben in een kabinet en aldus zorg dragen voor het algemene landsbestuur.

Boekbespreking

René Courtin, L'Europe et l'Atlantique à l'Oural. Parijs 1963.

Roger Massip, De Gaulle et l'Europe. Parijs 1963.

De hier besproken boeken getuigen ervan, dat men zich niet alleen in ons land afvraagt, wat de Gaulle met zijn bruuske weren van Engeland uit de EEG nu precies voorhad. Wat waren zijn werkelijke motieven? Nassau? De te nauwe banden van Engeland met Amerika? Het gevaar van 'libre-échangeisme' met Engeland als het Trojaanse paard van een naar hegemoenie strevend Amerika? Of valt de Gaulles optreden te verklaren uit een verderreikende visie van de rol van 'Europa' in de wereldpolitiek? De beweerde trouw van Frankrijk aan het Verdrag van Rome, dat Engeland niet in zijn geheel zou willen accepteren (dat was overigens wél zo, getuige de verklaring, waarmee Heath de onderhandelingen inluide en die door het verloop van onderhandelingen werd bevestigd), kan niet ernstig worden genomen, want de Gaulle heeft nog nooit een goed woord voor integratie en voor supranationale instellingen — die zijn 'onnatuurlijk' — over gehad. Maar wat wil de Gaulle dan wel met zijn Europa der vaderlanden?

Het is merkwaardig, dat deze twee Franse bijdragen tot de gaullologie tot volkomen verschillende conclusies komen — al zijn ze het beide eens, dat de weg naar 'Europa', alleen die naar een nauw met de Verenigde Staten verbonden federaal (of wat Massip betreft *communautaire*) Europa mag zijn. Men zou dit kunnen verklaren óf uit een verschil in gewenning — Massip is journalist en verbonden aan de *Figaro*, Courtin theoretisch econoom en voorzitter van de Franse afdeling van de Europese Beweging — óf, en dat lijkt me waarschijnlijker, uit een verschil in wantrouwen.

Courtin zegt in zijn voorwoord, dat de Gaulle tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn 'chef vénéré' was, maar dat hij in 1945 in Parijs zo diep teleurgesteld was over de volstreekte minachting voor mensen, die zijn chef aan de dag legde, dat hij de Gaulle met heel andere ogen ging bezien. Zijn boek is geschreven vanuit de hartstocht om de 'ruse' van de Gaulle te ontmaskeren.

Massip is veel minder persoonlijk betrokken en ziet als zijn voornaamste doel het geven van voorlichting. Hij prijst de Gaulle zelfs als een van de grondslagen van 'Europe unie', omdat deze vanaf 1958 Frankrijk volledig aan de opbouw van de EEG heeft laten meedoen.

Volgens hem wil de Gaulle niet meer dan een krachtig continen-

taal Europa der vaderlanden, dat rekening houdend met de gewijzigde krachtsverhoudingen, een zelfstandige rol in het Atlantisch bondgenootschap kan spelen. Frankrijk zal door zijn atoomwapen in dat Europa een belangrijke positie kunnen innemen. Al bevat het boekje van Massip een goed historisch overzicht en veel nuttig materiaal, waaronder een uitgebreide keuze uit uitspraken van de Gaulle over Europa, dit is lang niet zo stimulerend als de theorie van Courtin.

Courtin beschouwt de steeds in toespraken van de Gaulle terugkerende kreet 'l'Europe de l'Atlantique à l'Oural' (ook zijn boek bevat 40 bladzijden verklaringen van de Gaulle) als een sleutel op de Gaulles' diepste gedachten. Die koesteren volgens hem een 'Grand Dessein', een groots en wereldhervormend plan.

Europa mét Rusland (maar alleen het blanke deel daarvan, want onder druk van China zal Rusland Siberië — zijn Algerije — op een gegeven moment wel kwijtraken terwijl ook de communistische ideologie — volgens de Gaulle slechts het tweede gezicht van nationale belangen — dan zijn kracht zal verliezen) moet in één grote confederatie worden verenigd. Frankrijk (met atoomwapen) en Duitsland zullen daarin een tegenwicht tegen Rusland moeten vormen, want de Verenigde Staten moeten vanzelfsprekend weg uit Europa. Dan zou de 'balance of power' in de wereld rusten op de Angelsaksers in het Westen, China in het Oosten, en een verzoend Europa — hoedster van de cultuur — in het centrum. De Gaulle beseft natuurlijk wel, dat dit gemakkelijker gedacht dan verwezenlijkt is, maar Courtin weet bijzonder aannemelijk te maken, dat de Gaulle sinds 1958 zijn hele buitenlandse politiek aan deze visie — die de rol van Frankrijk in de wereldpolitiek zou maximaliseren — ondergeschikt heeft gemaakt. De beeindiging van het Algerijnse conflict en de steun aan de EEG waren nodig om Frankrijk weer sterk te maken en het laatste ook om Adenauer te vangen. Want het middel om het plan te verwezenlijken zou een ruil tussen de 'democratische' hereniging van Duitsland (tot de Oder-Neisse-grens) als concessie van Rusland en het terugtrekken van Amerikaanse troepen van het continent als concessie van West-Europa zijn. Courtin draagt tenslotte overtuigende aanwijzingen aan, dat de Gaulle op 29 januari 1963 — dag van het afbreken van de onderhandelingen met Engeland — met de Russische ambassadeur in Parijs, Vinogradov, over zijn plan heeft gesproken. Die is daar echter volstrekt niet op ingegaan. Het plan is dus voorlopig mislukt, maar of daarmee ook de visie is verdwenen?

Hoe dit ook zij, het boek van Courtin is verplichte lectuur voor wie zich in de Europese politiek interesseert. Maar zijn glasheldere stijl en sympathieke toon maken deze plicht tot een uitzonderlijk genoegen.

G. VAN BENTHEM VAN DEN BERGH

Leven of geleefd worden

Enkele opmerkingen over de politieke situatie

Eigenlijk is het huidige ogenblik maar weinig geschikt voor een duidelijke politieke situatieschets. Het nieuwe kabinet heeft nog steeds niet zo veel méér eigens geleverd dan zijn regeringsverklaring. De begroting voor 1964 was nog door het vorige kabinet voorbereid (bij mijn weten heeft nog nooit een kabinet op dit, zich bij elke kabinetswisseling herhalende feit, zozeer de nadruk gelegd als juist het tegenwoordige). Pas in september a.s. zal voldoende duidelijk kunnen blijken wat het kabinet zelf wil zijn, wanneer het de begroting voor 1965 zal indienen, en wanneer het (mede in verband daarmee) tot een concreter uitwerking van 'het akkoord van Wassenaar' zal hebben moeten geraken. Pas tegen die tijd ook ongeveer zal het duidelijk zijn, waartoe de loon- en prijspolitiek van het kabinet ons zal hebben geleid. Aan een afgerond oordeel van het zittende kabinet zijn we nog niet toe. En dat betekent, dat er ook van een volledig positie-kiezen door de oppositie nog geen sprake kan zijn.

Toch heeft de oppositie het lang niet zó moeilijk als een aantal van haar vrienden en vijanden het in de zomer van 1963 gevreesd resp. gehoopt hadden. In de zomer van 1963, toen het de KVP gelukt is, zoals wel werd beweerd, eerst de PvdA min of meer ja te laten zeggen tegen een nogal vooruitstrevend program, om dat program vervolgens als grondslag te nemen voor een nogal behoudend kabinet, immers een kabinet met de VVD.

Het is best mogelijk, dat het nog een moeilijke oppositie voor de PvdA zal worden, ik kom daar straks nog wel op terug, maar ik heb nooit geloofd, dat die zomerse zwenkingen van de KVP in 1963 die moeilijkheid zouden opleveren. Er zijn voor deze gerustheid een aantal redenen: in de eerste plaats natuurlijk — al is dat *niet* het belangrijkste — dat men zijn vrijheid als onderhandelingspartner terugkrijgt, wanneer het compromis niet doorgaat. In de tweede plaats, en dit is wel belangrijk, bleek het definitieve akkoord er op een aantal punten nogal anders uit te zien als (bijna onvermijdelijk zou ik zeggen) het eerste, dat men bijna rond had met de PvdA. Er waren punten geschrap (b.v. tegengaan van

speculatie in onroerend goed) en punten nogal ingrijpend gewijzigd en aangevuld (o.m. de sociale-, de belastingparagraaf en de paragraaf over het tweede t.v.-net). Nog gewichtiger is, dat het voor de uitvoering van een programmapunt heel veel verschil uitmaakt of men er als regeringspartner in gelooft of niet. In dit opzicht zijn er tal van kenmerkende verschillen tussen PvdA en VVD (b.v. ten aanzien van herziening van de ondernemingsstructuur, stakingsrecht, winstdeling). We hebben het zelfs mee-gemaakt, dat aan een bepaalde, onveranderd gebleven tekst, namelijk over de ontwikkelingshulp, in de periode waarin de PvdA nog aan de besprekingen deelnam, een geheel andere betekenis werd toegekend dan erna (eerst betekende zij belangrijke uitbreiding van die hulp, later betekende zij praktisch niets meer). Ten slotte zijn er, zoals te verwachten was, zij 't dan spoediger dan verwacht was, geheel nieuwe belangrijke politieke kwesties opgekomen, kort na het optreden van het kabinet, ik denk aan de loon- en prijsontwikkeling, waarvan de oplossing (zo zij gevonden wordt) toch in ieder geval anders zal uitvallen naar gelang de VVD, dan wel de PvdA van de regering deel uitmaakt.

Het is eigenlijk zelfs een beetje verwonderlijk, gegeven de ontwikkeling van zomer 1963, dat er reeds zo spoedig en betrekkelijk zo veelvuldig door de oppositie stelling gekozen moest worden tegen de regering. Een van de eerste punten was de *vermindering* van de ontwikkelingshulp, nadat de Kamer zich, vóór de verkiezingen, in grote meerderheid had uitgesproken voor 'belangrijke *uitbreiding*' van die hulp. (Dit verhinderde de minister-president niet er aanspraak op te maken, dat het eerste beginsel van het kabinet was: 'de christelijke grondslag onzer beschaving'.)

Al heel spoedig daarna, namelijk bij het algemene politieke debat in oktober, moest de leider van de oppositie verzet aantekenen tegen een, in verband met de loonontwikkeling onverhoeds genomen kabinetsbesluit over een nieuwe bestedingsbeperking. De lonen waren nog lang niet verhoogd, of er werden al overheidsmaatregelen aangekondigd om prijzen te verhogen, van huren, van sigaretten en van benzine. De belastingverlagingsinkt van het akkoord van Wassenaar was nog niet droog of er werden al weer belastingen verhoogd. De aangekondigde maatregelen waren er vooral op gericht het niveau der *overheids*-investeringen te verlagen, terwijl het veel meer de *particuliere*

investerings waren, die tot de overspanning hadden bijgedragen en er juist bij de overheidsinvesterings van de grootste achterstand sprake was.

Bij de behandeling van de begroting van Sociale Zaken en Volksgezondheid moest de Tweede-Kamerfractie zich uitspreken tegen de afschaffing van de schoolmelksubsidie, een onverdedigbare zaak en onbegrijpelijk van deze minister.

De begrotingsbehandeling van Economische Zaken leverde een tweetal belangrijke strijdpunten op. Het bekend worden van veel grotere aardgasreserves dan waarvan sprake was toen de contracten met de NAM en de Gasunie werden gesloten, bracht de oppositie tot de conclusie, dat er veel te grote winsten in de zaken van voornamelijk buitenlandse aandeelhouders zouden verdwijnen en dat dus of wel de gemeenschap of wel de consument (of beide!) te kort werd gedaan. Dit strijdpunt wint aan belangrijkheid naarmate op andere plaatsen grote voorraden aardgas of olie zouden worden gevonden.

Het tweede strijdpunt betrof de prijspolitiek. Reeds lang voor de komende 'forse' loonsverhogingen toonden de prijzen een sterke neiging tot stijgen, die slechts gedeeltelijk te verklaren was door stijging van wereldmarktprijzen en die voor het overige wel zijn verklaring moest vinden in 'winst-nemen' door fabrikanten en handelaars. Het door de minister, in overeenstemming met de werkgevers¹ te voeren prijsbeleid bood daartegen geen voldoende weerstand en werd door de fractie dan ook scherp bekritiseerd. Het kwam immers hierop neer, dat de eerste vijf percent loonsverhoging steeds gewoon in de prijzen zou mogen worden doorberekend en dat bij de tweede vijf percent verhoging een 'soepeler' prijsbeleid zou worden gevolgd dan in het verleden. Sommige vormen van verticale prijsbinding zouden worden verboden, andere niet. Van beheersing der prijzen van onroerend goed was geen sprake en de *handhaving* van de gestelde prijsregels hing volkomen in de lucht.

Enigszins ter zijde van het normale politieke gevechtsterrein tussen de regering en de PvdA-oppositie lag het geschil met de

¹ De Minister beriep er zich op, dat dit prijsbeleid in het zgn. stichtingsaccord was begrepen en dat het dus ook door de werknemersvertegenwoordigers zou zijn aanvaard. Deze ontkenden dit echter uitdrukkelijk. Hoe zouden zij ook verantwoordelijkheden kunnen aanvaarden voor een beleid, dat zij zelf niet uitvoerden, waar zij zelfs indirect slechts weinig invloed op konden uitoefenen? Overigens had men misschien wel verstandiger gedaan reeds in een wat eerder stadium de mede-verantwoordelijkheid meer uitdrukkelijk af te wijzen.

minister van Defensie, De Jong, over de reorganisatie van het departement. De nu definitief doorgevoerde verticale opbouw van het departement, dus volgens krijgsmachtsonderdelen, met aan het hoofd een viertal beroepsmilitairen als politiek-verantwoordelijke top, gevoegd bij de uitholling van de positie van de chef-staf der Landmacht en enige andere maatregelen, hadden het vertrouwen in de krijgsmacht bij het grootste deel van de pers en in brede parlementaire kringen (dus ook in de banken der regeringspartijen) ernstig geschokt. Daarbij kwam nog, dat de financiering van de noodzakelijke defensie-uitgaven ernstig in gevaar was gebracht, doordat men in vorige jaren praktisch reeds over een aanzienlijk deel van komende begrotingen had beschikt voor allerlei bestellingen, zodat er te weinig geld was overgebleven voor de lopende zaken. De ingediende begroting zou daarom ingrijpend moeten worden gewijzigd en kon dus eigenlijk niet als discussiegrondslag dienen.

Tijdens de debatten bleek duidelijk, dat men in de regeringspartijen, gesteld voor de keus zijn kritiek vrijuit te spuien en daarmee misschien het kabinet in gevaar te brengen of de kritiek dan maar aanzienlijk te matigen, voor het laatste koos (al keurden CHU en VVD 's ministers beleid slechts goed onder voorbehoud). De minister, zich zeker voelende van zijn positie, achtte het niet eens meer nodig tot een zakelijke gedachtenwisseling met de oppositie te komen. Terwijl het misschien wel mogelijk geweest zou zijn, tenminste op enkele onderdelen van zijn reorganisatieplannen de critici van hun ongelijk te overtuigen, liet hij het na zelfs een ernstige poging daartoe te ondernemen. Het is mede gelet hierop toch werkelijk geen wonder, dat de oppositie aan de minister het vertrouwen moest onthouden en dit tot uitdrukking bracht door tegen de salarispost van de minister te stemmen. Uitdrukkelijk werd erbij gezegd, dat de fractie niet tegen de begroting wilde stemmen om er geen misverstand over te laten bestaan, dat zij bereid bleek belangrijke offers te brengen voor de westelijke verdediging. Volkomen onbegrijpelijk leidde dit tegenstemmen tot een protestspeech van de nieuw opgetreden fractievoorzitter der KVP, Schmelzer, die de oppositie vanwege het z.i. noodzakelijke nationale besef, subs. het nationale karakter van de defensie, het recht scheen te willen ontzeggen kritiek te hebben op de defensieleiding. Gelukkig bleek enige dagen later in een TV-interview, dat de heer Schmelzer alles niet zo kwaad bedoeld had als hij het gezegd had.

De lijst van botsingen tussen regering en oppositie moet nog met een tweetal worden uitgebreid. Het ene geval betreft het regeeringsbeleid t.a.v. de KLM. Bij de begrotingsbehandeling van Verkeer en Waterstaat leek het, alsof minister Van Aartsen een juist en krachtig beleid had gevoerd en met name te prijzen was voor zijn optreden tegenover commissarissen. Later werden feiten bekend die het beleid van de minister in een heel wat minder gunstig licht plaatsten. Had hij juist niet initiatieven tot het collectief nemen van ontslag door de Raad van Commissarissen afgewezen, en was, ten gevolge van herhaaldelijk vóóroverleg, de minister niet medeverantwoordelijk voor alle door deze Raad begane fouten?

Ten slotte was er de weigering van de leider der oppositie om zitting te nemen in de zgn. pacificatiecommissie, die een regeling zou moeten ontwerpen van de bezetting van het tweede televisienet. Hoewel er een duidelijke kameruitspraak was tegen de commerciële televisie (alleen maar van de *vorige* Kamer, zei minister Bot!) werd de commissie zo samengesteld, alsof die zaak eigenlijk nog helemaal open was. Bovendien was het duidelijk, dat de werkzaamheden van deze commissie, gezien de grote meningsverschillen en de geringe geneigdheid deze prijs te geven, nooit tot een overwegende eenstemmigheid, laat staan tot pacificatie zouden kunnen leiden. Intussen was het tweede net praktisch reeds bedrijfsklaar en was er niets, dat zich verzette tegen een spoedige regeling van de zaak door de regering, behalve dan het fameuze akkoord van Wassenaar. (Toen de commissie pas was geïnstalleerd moest zij beginnen met haar werkzaamheden te staken, omdat het standpunt van de regering over het op te richten t.v.-eiland niet bekend was!)

Om volledig te zijn moeten in het verband van deze lijst van kritiekpunten vermoedelijk nog de Brusselse akkoorden worden genoemd, als het tenminste zo zal lopen, zoals ten gevolge van de weinig krachtige houding van het kabinet moet worden gevreesd, dat er weinig of niets terecht zal komen van parlementaire controle op de besteding van het Europese Oriëntatie- en Garantiefonds voor de Landbouw, een fonds dat spoedig de omvang van enkele miljarden guldens zal hebben. Trouwens de kort voor het einde der Brusselse besprekingen aan de dag tredende meningsverschillen tussen de ministers Andriessen en Biesheuvel gaven nog aanleiding tot scherpe kritiek in sommige bladen,² over het

² B.v. de N.R.Ct. van 23 december 1963.

gebrek aan leiding in het kabinet, iets wat zich uiteraard de minister-president behoort aan te trekken.

De 'negatieve' lijst is intussen zo lang geworden, dat het bepaald nodig wordt op enkele door de fractie positief gewaardeerde punten van regeringsbeleid te wijzen.

Daar is in de eerste plaats de energieke en frisse aanpak van het woningbouwvraagstuk door minister Bogaers. Naar de mening van de fractie zijn er wel enige zwakke, wat naieve punten in zijn beleid aan te wijzen, maar dat verhindert haar niet zich in grote trekken achter zijn Bouwnota te stellen en deze minister van harte succes toe te wensen. Ook het beleid van de minister van Landbouw, Biesheuvel, verwierf tot dusver de uitgesproken instemming van de oppositie. Juist op de gebieden waar het falen van het vorige kabinet in zijn eindfase het meest apert was, t.w. de woningbouw- en de landbouwpolitiek kan dit kabinet op belangrijke verbeteringen wijzen. Het is intussen het kabinet-Ma-jrienen en de heer Van Aartsen maakt er ook nog deel van uit!

Er is nog een andere zaak die tot verheugenis stemt, en dat is de toezegging van minister Veldkamp, dat hij zal streven naar verhoging der AOW-uitkeringen tot een sociaal-minimum op 1 januari 1965. Deze toezegging sluit praktisch mede de toezegging in, dat een belangrijk deel der kosten van deze verhoging uit de algemene middelen zal worden gefinancierd. Iedereen die een beetje op de hoogte is, weet immers, dat die verhoging anders niet zou zijn door te voeren, omdat de premiekosten te zeer zouden oplopen. Vondeling heeft er op het buitengewoon congres van de Partij van de Arbeid (16 november jl.) nog op gewezen hoe uiterst merkwaardig het toch is, dat reeds enkele maanden na het afbreken van de kabinetsonderhandelingen met de PvdA op dit punt van de financiering der AOW een praktisch volledige inwil-liging van het socialistische verlangen in uitzicht kan worden gesteld. Duidelijker kon het gelijk van Vondeling tegenover de toenmalige voorzitter van de KVP-fractie en tegenover de KVP-fractie zelf niet worden bevestigd!

Na de blik gericht te hebben op het allerjongste verleden wordt het tijd eens te proberen vooruit te zien, al is dat in de huidige omstandigheden nog zo moeilijk.

Dreigen er moeilijkheden voor het kabinet? Het lijkt thans wel onwaarschijnlijk, dat deze zich bij de financiering der AOW-verhogingen of bij het doen van voorstellen tot belastingverlaging zullen voordoën. Het is, wat de AOW betreft, duidelijk dat Veldkamp het pleit gewonnen heeft, al mogen de werkgeversorganisaties nog zoveel misbaar maken. En er is geld genoeg, zowel voor een flinke overheidsbijdrage aan de AOW uit de schatkist (van zeg: 300 à 400 miljoen) als voor een belastingverlaging, wanneer men de zaak louter budgettair bekijkt. De aanmerkelijke loonsverhogingen zullen tot naar verhouding nog aanzienlijker stijging van de opbrengsten der loon- en inkomstenbelasting leiden, waartegen gezien de prijsontwikkeling, geen of weinig verlaging van de opbrengst der vennootschapsbelasting behoeft te worden verwacht, terwijl de omzetbelasting hogere opbrengsten zal opleveren. Dan is er nog het ingediende wetsontwerp tot verhoging van de omzetbelasting op sigaretten en van het invoerrecht op benzine, welke belastingen een verhoogde opbrengst van ruim 200 miljoen gulden te zien zullen geven als het ontwerp zal zijn aangenomen. Ik schreef: er is geld genoeg, d.w.z. indien de huidige conjunctuur nog even aanhoudt. Uit een oogpunt van conjunctuurpolitiek gezien kan het dan wel bezwaarlijk zijn de verhoogde belastingopbrengsten consumptief te besteden. Minister Witteveen heeft echter al uitgesproken dat voor belastingverlaging zulke sterke structurele argumenten spraken, dat de conjuncturele overwegingen op een gegeven moment z.i. moeten wijken. Als dat waar is voor de belastingverlaging, is het nog veel meer waar voor de AOW-verhoging. Mocht de conjunctuur plotseling omslaan, dan zal echter een flinke belastingverlaging evenals de bijdrage aan de AOW gauw genoeg een conjuncturele noodzakelijkheid kunnen blijken.

Waar dreigen dan wel moeilijkheden? Aan het lonen- en prijzenfront!

In november van het vorig jaar is door het bedrijfsleven, onder goedkeuring van regering en parlement, tot een forse loonoperatie besloten, maar de werkelijke loonontwikkeling gaat daar nog een stevig eind boven uit, mét goedkeuring door het College van Rijksbemiddelaars dus gedekt door de volle verantwoordelijkheid van het kabinet (ondanks beleefde aansporingen tot matiging door de minister van Financiën en later door de minister van Sociale Zaken). Het zal geen verwondering behoeven te wekken wanneer het gemiddelde percentage der loonsverhogingen van 1 januari-1 april 1964 geen 10, maar 15 of meer zal blijken te

bedragen. De prijsontwikkeling lijkt in veel sectoren bijkans ongeremd. Er dreigt een inflatieproces op gang te komen, zoals wij na de oorlog nog niet gekend hebben.

Deze ontwikkeling gaat gepaard met, en is voor een goed deel ook gegrond op een golf van sociale ontevredenheid, die men op het eerste gezicht, gezien de nimmer zo hoog ontwikkelde productiecijfers en 'nationale welvaart', niet zou verwachten³. Hoe is die onrust dan te verklaren? Een belangrijke factor is hierbij, naar de mening van de oppositie, het ongunstige sociale klimaat, in het leven geroepen door het vorige en in stand gehouden door het huidige kabinet.

Met dat ongunstige sociale klimaat wordt onder meer bedoeld een toestand waarin met kracht van overheidswege wordt aangedrongen op beheersing van arbeidsinkomens, terwijl tegelijkertijd de prijzen van onroerend goed, van huizen en grond in de hoogte mogen vliegen, terwijl de speculatiewinsten in het algemeen tot ongekende naoorlogse hoogten mogen stijgen.

Daarmee wordt bedoeld een toestand waarin de beloningen voor commissarissen (en andere tantiëmisten) jarenlang ongeremd mogen oplopen, terwijl tegelijkertijd voorstellen werden ingediend om de belasting erop te verlagen. Daarmee wordt bedoeld het jarenlang hanteren van een loonpolitiek, waarbij het een plicht voor de werknemersvakbeweging was 'nee' te verkopen aan haar loonsverhoging vragende leden en tegelijk een voorrecht voor individuele werkgevers 'ja' te doen in de loonzakjes.

Dat sociale klimaat hangt samen met een politiek klimaat waarin de solidariteit naar de achtergrond is geschoven, de solidariteit in tweecërlei zin: de wil elkaars lasten te dragen zowel als de bereidheid belangrijke taken te zien voor het volk, de gemeenschap als geheel, en die ter hand te nemen.

Dit sociale klimaat is in Nederland, vergeleken met de eerste jaren na de bevrijding, wel grondig gewijzigd. Om zich hiervan goed rekenschap te geven, kan men niet beter doen dan heel in het kort de parlementaire geschiedenis te laten spreken en dan te beginnen met nog eens enkele zinnen te herlezen uit de regeringsverklaring die de heer Beel (de maker van de kabinetten-De Quay en -Marijnen) als minister-president op 5 juli 1946 heeft uitgesproken: 'Het oude bestand heeft plaats gemaakt voor een nieuw, dat overeenkomstig den wensch, door de meerderheid van

³ Men zie de uitslagen van het NIPO-onderzoek over de loon- en prijsverhogingen door prof. H. Daudt en drs. H. Lange in het 'Algemeen Handelsblad' van 11 januari 1964.

het Nederlandsche volk bij de verkiezingen van de Staten-Generaal uitgesproken, een vooruitstrevend karakter draagt.'

Vergeleken met deze verkiezingen van 1946 zijn de onderlinge krachtsverhoudingen in de Tweede Kamer tussen de KVP en de PvdA in 1963 merkwaardig weinig veranderd, de vooruitstrevende gezindheid van de PvdA evenmin; wat wel veranderde, is zowel de interpretatie als de beïnvloeding van de volkswil door de KVP. Laat men niet zeggen, dat 'vooruitstrevend' voor de heer Beel in 1946 slechts een woord was, het betekende toen voor hem een geheel program: 'Dit kabinet, mijnheer de voorzitter, stelt zich ten doel alle krachten, waarover het Nederlandse volk beschikt, te richten op een zo snel en zo volledig mogelijk herstel van onze volkswelvaart, de stoffelijke zowel als de geestelijke, en op een zo rechtvaardig mogelijke verdeling van en een zo gelijk mogelijke toegang tot de stoffelijke en geestelijke goederen, waarvan het bezit de welvaart der gemeenschap bepaalt.'

In 1946 was er de duidelijke wil een gemeenschappelijke taak ter hand te nemen en een politiek te *maken* op de grondslag van rechtvaardigheid en groeiende gelijkheid.

Reeds in 1952 was dit klimaat bezig zich te wijzigen, zoals blijkt kan uit de volgende woorden, uitgesproken door minister-president Drees bij de algemene beraadslagingen over de rijksbegroting in dat jaar ⁴: 'De geachte afgevaardigde de heer Burger heeft herinnerd aan de in het Voorlopig Verslag gestelde vraag, of het naoorlogse progressieve beleid door dit kabinet zal worden voortgezet en hij heeft opgemerkt, dat die vraag in de Memorie van Antwoord niet rechtstreeks is beantwoord. Ik moet dit toegeven en ik moet ook toegeven, dat dit bewust is gebeurd. Ik persoonlijk zou natuurlijk geen bezwaar hebben ervan te spreken, dat getracht zal worden het naoorlogse progressieve beleid voort te zetten, maar ik ben er niet zeker van, dat een dergelijke formulering met geestdrift zou worden aanvaard door alle leden van het kabinet en de fracties op wier medewerking wij prijs stellen en die zich niet eenvoudig met het naoorlogse beleid willen vereenzelvigen. Ten slotte moet dit kabinet zijn eigen beleid gaan voeren en zal pas later een oordeel kunnen worden geveld over de vraag, of dat beleid al dan niet in overeenstemming is met het vroeger gevoerde beleid.'

Nu viel het achteraf gezien nog wel mee, met het beleid van dit kabinet-Drees van 1952-1956. In 1956 scheelde het echter maar een kleinigheid of het beleid was niet voortgezet, we kregen de

⁴ Handelingen Tweede Kamer, 1952-1953, pag. 116.

langdurigste kabinetsformatie uit onze parlementaire geschiedenis en zonder de grote verkiezingsoverwinning van de PvdA van dat jaar was het hoogst twijfelachtig of de PvdA tot regeringsdeelneming zou zijn toegelaten.

Het slijtageproces van de naoorlogse politieke lijn raakte echter in volle gang. Steeds meerderen in de confessionele partijen waren van mening, dat het nu maar eens uit moest zijn met de socialistisch invloed in het kabinet, het werd steeds moeilijker politiek te maken volgens de in 1945 en 1946 gekozen lijn, elkaar weerstreurende krachten leidden tot stilstand en eind 1958 kwam dan ook de breuk.

Het in 1959 optredende kabinet-De Quay legde voor het eerst sinds de oorlog de nadruk op de individuele vrijheid in plaats van op de rechtvaardigheid. Laat men toch goed begrijpen, aldus Burger (tijdens het debat over de regeringsverklaring in dat jaar), dat het altijd de sterken zijn die om vrijheid vragen en de zwakken die om rechtvaardigheid verzoeken. Wat men overigens ook van dit kabinet mag zeggen, het is niet te ontkennen, dat het begon met een poging de politiek nieuw leven in te blazen door welbewust de naoorlogse lijn in een aantal belangrijke kwesties om te buigen: voorkeur voor particuliere woningbouw, loonontwikkeling overeenkomstig de produktiviteitsontwikkeling per bedrijfstak, verlaging van de belastingdruk. Het was een beweging in conservatieve richting, maar het was tenminste een beweging. Nochtans heeft dit kabinet deze en andere vernieuwingen in de loop van zijn regeerperiode uitdrukkelijk of stilzwijgend opgegeven, het deed dit zonder tot de oude lijn terug te keren, met als gevolg een politiek zonder vaste lijn, een politiek van op zien komen spelen; een politiek waarvan een aantal bereikte resultaten voor een goed deel te danken waren aan de gunst der conjunctuur en, bij een belangrijk werkstuk als de Mammoetwet, aan de welwillendheid der oppositie.

De vraag is, en die vraag kan nu natuurlijk nog niet beantwoord worden, of het huidige kabinet evenzeer op conjuncturele gunst (en eventuele oppositionele welwillendheid) zal kunnen rekenen als zijn voorganger, in wiens voetsporen het blijkens de regeringsverklaring van vorige zomer zegt te willen treden. Het lijkt echter nauwelijks twijfelachtig of, welk kabinet dan ook dat in de volgende waarschijnlijk steeds moeilijker jaren zal regeren, dit alleen succesvol zal kunnen doen wanneer het een duidelijke politieke lijn volgt, wanneer het *politiek maakt*, politiek leeft en niet *geleefd wordt*. Of het huidige kabinet aan deze eis zal vol-

doen, is wederom een vraag die nu nog niet definitief te beantwoorden is, maar een democratisch gezinde oppositie kan het alleen maar wensen.

Hoe meer het kabinet immers aan deze eis zal voldoen, des te lichter zal het ook de oppositie vallen haar constructieve bijdrage tot de goede werking van ons parlementaire stelsel te leveren. Mocht het kabinet in dit opzicht te kort schieten, dan zal de best denkbare oppositie er nog niet in kunnen slagen de belangstelling voor en het vertrouwen in de gezonde werking onzer democratische instellingen te handhaven.

Deze beschouwingen zouden, globaal van aard als ze zijn, toch geen afgerond geheel vormen, wanneer niet in het kort werd ingegaan op de vraag, *welke politiek* er, naar de mening van de oppositie, dan nu wel zou behoren te worden *gemaakt*.

Het zal een politiek moeten zijn die in staat is het klimaat van toenemend individualisme en groeiende onverschilligheid te doorbreken. Dat kan alleen een radicale politiek, d.w.z. die doordringt tot de wortels van de problemen.

Men zou zo'n politiek, meen ik, kunnen samenvatten onder een viertal gezichtspunten, geldig zowel voor het buitenlandse als het binnenlandse politieke terrein.

1. Men moet het Nederlandse volk laten zien, dat het voor een aantal moeilijke taken staat, waarvan de vervulling niet vanzelf zal gaan en die een werkelijk grote inspanning vereisen en ook waard zijn.

Natuurlijk is er b.v. de taak om de woningnood op te heffen, maar dat is een taak die we al hadden kunnen oplossen als we werkelijk gewild hadden en die we in een jaar of zes, zeven de baas kunnen worden als we *nu* beginnen werkelijk te willen.

Maar daar zijn verder liggende en moeilijker taken. Een van die is, als volk bij te blijven bij de stormachtige technische ontwikkeling. Dat zal o.m. nodig maken steeds hogere uitgaven voor wetenschappelijk speurwerk, betere toerusting van ons wetenschappelijk onderwijs, aanzienlijke uitbreiding van het aantal leerlingen van het wetenschappelijk onderwijs (met gelijktijdige bekorting van de studieduur voor praktische werkers). Het zou binnen ons bereik liggen de totale omvang van kennis en bekwaamheid onzer jeugd door grotere spreiding en verheffing van het niveau binnen betrekkelijk korte tijd te verdubbelen.

Wij behoeven niet bang te zijn, dat wij geen em plooi voor een

goed opgeleide jeugd zullen hebben. Een toenemend beroep zal ook op haar gedaan worden vanuit de ontwikkelingslanden.

2. Het is niet voldoende taken te zien, men moet ze ook ter hand nemen. Dat betekent dat wij de sociaal-economische ontwikkeling in hoofdlijnen moeten plannen, *programmeren*. Dit is geen kwestie van bedilzucht, maar zich als volk, als economische eenheid (EEG) rekenschap geven van wat men doet om niet onderworpen te worden aan een ontwikkeling die men niet wil, als aan een anonieme macht. Hier kunnen wij een voorbeeld nemen aan de wijze van plannen in Frankrijk. In dit kader past ook de noodzaak om meer ruimte te maken voor collectieve vormen van voorziening in de persoonlijke behoeften, zoals in 'Om de kwaliteit van het bestaan' is bepleit. (De door deze studie aangewezen *richting* is het belangrijkste, de dosering der middelen is uiteraard discutabel.)

Programmeren betekent niet: eenvoudigweg van boven decreteren. Programmeren betekent het nemen van besluiten voor lange termijn, welke besluiten in een democratisch proces, d.w.z. in overleg met alle betrokkenen tot stand worden gebracht. Het apparaat voor het goede verloop van zulke processen zal ten dele nog moeten worden opgebouwd.

Om de taken van de toekomst werkelijk goed ter hand te kunnen nemen, zijn uiteraard grotere eenheden nodig dan de nationale staten. De Europese eenwording is een taak op zich zelf, en de Gaulle is heus niet het enige struikelblok. Ook de internationale economische arbeidsverdeling op wereldschaal zal, hoe moeilijk dit ook te bereiken lijkt, op den duur voorwerp moeten worden van een democratische wereldplanning.

3. Zoals gezegd, zullen de taken op democratische wijze ter hand genomen moeten worden; dat vóóronderstelt dat alle obstakels op de weg naar een zo volledig mogelijke *democratisering van de samenleving* zullen worden opgeruimd. In ons land betekent dat de opruiming van de nog steeds levende standenmaatschappij. Die taak ligt niet alleen op politiek terrein, maar de politiek kan gewichtige bijdragen leveren, b.v. met het scheppen van reële vormen van medezeggenschap in het bedrijfsleven door hervorming van de onderneming, met het realiseren van de 'gelijkheid van kansen' door b.v. ook de talrijke jongeren uit de 'lagere' milieus naar het voorbereidend hoger en wetenschappelijk onderwijs te

stuwen, die, hoewel voldoende begaafd, er nog volledig van vreemd zijn.

Internationaal en nationaal is er de strijd voor de rassengelijkheid. De taak die hier voor ons volk is weggelegd, kan op het eerste gezicht misschien gering lijken, maar zij is het niet. Wij hebben een plicht i.v.m. de verhouding tot Indonesië, tot Zuid-Afrika en intern i.v.m. de rijkdelen in de West en hun bewoners.

4. Ten slotte is er, ook als consequentie van een werkelijk democratische gezindheid, het streven om de *inkomens- en vermogensverschillen te verminderen*. Daarvoor zal het o.m. nodig zijn bepaalde successierechten te verhogen, de werknemers aanspraken te geven op het in het bedrijfsleven geïnvesteerde vermogen en het gebouw van onze sociale zekerheid te voltooien. Internationaal is er de morele plicht voor ons volk om een wezenlijke, dat is een veel omvangrijkere dan de huidige, bijdrage te geven in de ontwikkelingshulp.

Het hierboven geschetste program is slechts globaal, niet volledig en ook niet nieuw, maar wel iets heel anders dan de schim van Wassenaar die ons nu vertoond wordt. Het is weer eens een samenvatting van wat een vooruitstrevende politiek in ons land zou kunnen wezen, als daar werkelijk een meerderheid voor te vinden zou zijn. Die meerderheid is er nu niet, zij lijkt helaas ook nog in geen velden of wegen te bekennen. De beide protestants-christelijke partijen zijn verdeeld en neigen naar het conservatisme, ofschoon de ene meer dan de andere. De KVP zou voldoende zijn om de rechterzijde, geheel of ten dele, mee te krijgen voor een vooruitstrevende politiek als ze zelf maar vooruitstrevend wilde zijn, maar dat wil $\frac{2}{3}$ van de kamerfractie juist niet, zo is ons toch meegedeeld. De nieuwe fractievoorzitter lijkt er op het eerste gezicht ook de man niet naar om de KVP in vooruitstrevende richting te koersen. Men schijnt vóór alles te zoeken naar verdoezeling van tegenstellingen, om de partij 'groot' te houden. Zij is wel minder dan vroeger de partij van 't rijke roomse leven', maar ze komt al dichter bij 't roomse rijke leven' en zo bij de christen-democratie, type CDU à la Erhard.

Een belangrijke factor voor de politieke ontwikkeling onder de Nederlandse katholieken zou de KAB (sinds 1 januari j.l. NKV geheten) kunnen zijn. Samen met het NVV heeft zij vorig jaar het indrukwekkende actieprogramma opgesteld en gepubliceerd, dat veel meer is dan een program van eisen van werk-

nemers, maar driekwart of 90 pct. van een algemeen politiek program, en wel in progressieve zin. De grote vraag is alleen nog, wat de KAB-NKV ermee zal gaan doen. Zij verenigt de helft of meer van de kiezers der KVP, zonder dat die leden ook maar bij benadering een evenredige politieke invloed hebben. Het actieprogramma op zich zelf zal die invloed bepaald ook niet vergroten. Tot dusver heeft de KAB-NKV zich van rechtstreekse bemoeienis met de partijpolitiek verre gehouden, met één belangrijke uitzondering: zij stond, tenminste voor het oog van de buitenstaanders en van haar leden, bij de landsverkiezingen altijd achter de KVP. Als dat precies zo blijft, had men het actieprogramma wel achterwege kunnen laten, want dan zal het nooit worden uitgevoerd. Men begrijpe mij goed, het gaat er niet om, dat het NKV zich zou uitspreken vóór de PvdA (niet dat we daar bezwaar tegen zouden hebben, maar dat is gewoon niet aan de orde) maar dat er geen automatisme is van de steun aan de KVP. Precies zoals de PvdA de steun zou gaan verliezen vanuit het NVV, wanneer zou blijken dat zij de verlangens der werknemers niet voldoende ernstig zou nemen. Nu is dat laatste niet zo spoedig te verwachten, want de PvdA is nu eenmaal geen confessionele, doch een socialistische partij. Voor de r.-k. vakbeweging, trouwens voor de gehele confessionele vakbeweging geldt echter vandaag, dat zij haar maatschappij-hervormende invloed zou kunnen vergroten, wanneer zij bereid zou zijn haar partijpolitieke bindingen te verzwakken.

Het actieprogram KAB-NVV

In het novembern timer van dit blad belichtte W. Hessel de inhoud van het gezamenlijk actieprogram van NVV en KAB, waarmee politiek Nederland op 27 mei 1963 werd verrast. Het is duidelijk een politiek program, en de opstellers wisten en wilden dat: 'het kan slechts nuttig zijn, dat de nieuwe regering weet welke wensen en verlangens er leven in de beide grootste Nederlandse vakcentrales' luidt het in de inleiding. Het is dus alleszins terecht, dat dit politieke feit in een politiek maandblad als het onze aan de orde gesteld wordt.

Het verschijnen van dit program roept al tegelijk een aantal vragen op de voorgrond (voor zover zij voor Nederlandse socialisten nog op de achtergrond verbleven) zoals:

waar houdt sociaal-economische politiek op?

is een vakcentrale een geëigend orgaan voor het opstellen van programs voor een zo groot deel van het politiek beleid?

wat is de juiste verhouding tussen vakcentrales en politieke partijen?

wat geeft een gezamenlijk program als dit weer van de politieke krachtsverhoudingen in Nederland?

passen de gegeven politieke partijen nog wel op deze politieke krachtsverhoudingen?

opent dit gezamenlijk program de mogelijkheid van politieke structuurwijzigingen?

wat voor heil of onheil valt er te voorzien van het zware accent op sociaal-economische eensgezindheid dat hier gelegd is?

Het zijn maar vragen, waarde lezer. Binnen het bestek van één artikel in een maandblad is het onmogelijk op al deze vragen zelfs maar een voorlopig antwoord te geven. Het hierna volgende kan niet meer dan een poging zijn om over een gedeelte van het terrein het eerste onkruid weg te maaien; pas daarna kan gespit worden naar de antwoorden. Maar in elk geval hebben KAB en NVV deze vragen fors aan de orde gesteld, en het is onvermijdelijk ge-

worden in alle duidelijkheid antwoorden te vinden, waarvan het ontbreken toch al reeds onrust wekte. Voor dat laatste behoeft slechts verwezen te worden naar partijcongressen waar sociaal-economische politiek liefst gereserveerd werd voor de verwante vakbeweging, tot ongenoegen van niet alleen jongeren. Wij zijn er blijkbaar na 27 mei 1963 toch nog niet van doordrongen dat de vakcentrales hun eigen allianties zoeken en hun eigen politieke compromissen sluiten; en dat daarmee het probleem van de relatie tussen partij en vakbeweging in een nieuw licht is komen te staan.

Hoe ver gaat sociaal-economische politiek? Want dat terrein is het waarop de vakcentrales zich willen bewegen, en waarop zij als pressiegroepen de belangen van de loonarbeiders (met inachtneming van het gemeenschapsbelang) willen bevorderen. Het lijkt al op het eerste gezicht duidelijk dat het sociaal-economische niet als een waterdicht afsluitbaar gebied kan worden opgevat, zonder invloed op, of van het culturele, het internationale, het staats-organisatorische en al het andere wat tot de politiek gerekend moet worden. Alleen al de kwestie van financiële prioriteit houdt vele zeer verscheiden zaken hecht aan elkaar verbonden. Meestal echter heeft elke zaak die als zodanig in de politiek aan de orde komt, tegelijkertijd sociaal-economische, culturele, organisatorische aspecten, die er niet van los te maken zijn zonder te leiden tot verarming, eenzijdigheid of verwarring.

Loonbeleid, prijs- en mededingingsbeleid, het delen in winsten en investeringen — het zijn duidelijk problemen met een zeer zwaar wegend sociaal-economisch aspect, maar er zijn talloze burgers, en met name socialisten, die hierin toch ook in hoge mate andere aspecten herkennen, b.v. met het oog op de vraag hoe gerechtigheid in onze samenleving georganiseerd kan worden.

KAB en NVV vragen grotere verantwoordelijkheid voor (bedoeld zal wel zijn: beslissingsbevoegdheid inzake) de loonvorming bij de bedrijfspartners, bevordering van de concurrentie, bezitsvorming door een investeringsaandeel voor werknemers.

Dat is een serie ontkennde antwoorden op de vraag, of meer gerechtigheid verwerkelijkt moet worden door, integendeel, juist grótere gemeenschapsinvloed op de loon- en prijsvorming en een groter gemeenschapsaandeel in de investeringen na te streven.

Dat betekent bovendien dat KAB en NVV zich neerleggen bij de lust van de bedrijfspartners in sterke bedrijfstakken om er in eigen kring wat meer boter uit te braden; maar ook bij de neiging

van de werknemers in zwakkere bedrijfstakken om niet achter te blijven. Dat wekt op zijn beurt bij andere groepen in onze samenleving de overtuiging dat het hun goed recht is voor zich zelf in deze loterij ook een hogere prijs te bedingen — een zo hoog mogelijke.

Dat sociale zekerheid tot de sociaal-economische politiek behoort, en daardoor tot een specifiek actieterrein van de organisaties uit het bedrijfsleven, is haast een geloofsartikel van de Nederlandse politiek geworden. Ook hier zijn echter tevens andere dan alleen sociaal-economische belangen in het geding en ook de belangen van andere groepen dan alleen werkgevers en werknemers; het blijkt al uit het groter wordende aandeel van de volksverzekeringen en uit de vragen die de verdeling van de premie-lasten oproept.

Verruiming van onderwijsmogelijkheden, de noodzaak van een actief consumentenbeleid, de eis van een meer evenwichtige belastingstructuur, democratisering van de Europese gemeenschappen, het nationale en internationale landbouw-, energie- en vervoersbeleid, de ontwikkelingshulp (in zeven regels!) — het zijn onderwerpen waarvan men zich met enige verbazing afvraagt waarom twee vakcentrales hierin een gezamenlijk standpunt willen proclameren; en waarom zij dat over een aantal andere onderwerpen blijkbaar niet gewenst of mogelijk vonden. Het enige verbindende criterium schijnt de vraag geweest te zijn of de bij beide centrales aangesloten werknemers bij zo'n onderwerp, als werknemer of als huisvader of als staatsburger of hoe dan ook, enig belang hebben. Maar dan missen wij een standpunt over b.v. ontwapening en over talrijke andere belangrijke zaken.

Het gezamenlijk actieprogram van KAB en NVV is een onvolledig politiek program. De gemaakte selectie wordt zelfs niet gerechtvaardigd door b.v. de mogelijkheid om de gekozen onderwerpen te realiseren met de actiemiddelen die aan vakbonden en hun centrales eigen zijn. Niettemin is het een politiek program. Om het te verwerkelijken zijn politieke middelen nodig, een regering die bereid is voor de voorgestelde maatregelen verantwoording te dragen, politieke partijen die bereid zijn deze maatregelen op hun program te zetten en te ondersteunen.

Zijn vakcentrales de aangewezen instellingen voor het lanceren van zo'n program? Wie vertegenwoordigen zij? En hoe doen zij dat? Een veel gehoorde klacht is dat de leden der bonden hun

lidmaatschap beschouwen als een loonstijgingsverzekering; de bond die in deze zin zijn 'contract' met zijn leden niet of niet voldoende nakomt, krijgt last van uiterst actieve leden, die zich in allerlei comités en drukgroepen organiseren. Voor het overige schijnen de meeste leden noch activiteit, noch zelfs maar belangstelling te tonen. Dat laatste kan natuurlijk ook in politieke partijen voorkomen; in elk geval echter worden de opvattingen die politieke partijen voordragen, geregeld op een min of meer daartoe geëigende manier op hun representativiteit getest: door middel van verkiezingen. Daarnaast zou men de ontwikkeling van hun ledenaantallen tussentijds als een zekere toetsteen kunnen beschouwen. Voor de vakcentrales geldt de eerstgenoemde test uiteraard niet, maar ook de tweede gaat voor hen niet op: het lijkt immers wel zeker dat de door vakcentrales voorgedragen politieke meningen van aanzienlijk minder betekenis voor de ledenaantallen van hun bonden zijn, dan b.v. de heersende verwachtingen omtrent concrete loonsuccessen.

De vraag of dit gezamenlijke actieprogramma representatief is voor de mening van rond 950.000 Nederlandse werknemers is dus slechts te beantwoorden met een verwijzing naar de kennelijke mening der betrokken verbondsbestuurders, dat zij met dit programma althans de leden en bestuurders der aangesloten bonden niet in belangrijke mate van zich afstoten. Het lijkt echter aannemelijk dat de normale procedure voor het opstellen van politieke programma's in de bestaande politieke partijen in het algemeen meer mogelijkheden biedt voor doordenking en discussie in brede kring, aanpassing aan de inzichten der leden en representatie van wat onder die leden leeft.

Niettemin is het actieprogramma natuurlijk een politiek belangrijk feit, alleen al als politiek getuigenis van een aantal ervaren bestuurders, die in verwante politieke partijen meer of minder persoonlijke politieke invloed en gewicht bezitten, en in staat zijn die invloed en dat gewicht te pas te brengen. Daarbij schijnt het wel vast te staan dat in de PvdA aan geestverwante vakbondsbestuurders aanzienlijk groter respect en een groter eigen beleidsterrein toevalt dan in de KVP het geval is ten aanzien van hun geestverwanten uit de vakbeweging. Zou in beide partijen niet een tussengewenselijk zijn: wat meer aanzien voor vakbondsbestuurders in de KVP, wat minder ontzag voor de pretentie van een onafhankelijke politieke beslissingsmacht der vakbeweging in de PvdA?

Wat het gezamenlijke actieprogram voor de politieke kaart van Nederland te betekenen heeft, is als gevolg van hiervoor al genoemde overwegingen niet erg duidelijk. De KAB-leiding ducht kennelijk geen ernstige protesten van haar aanhangers tegen dit samengaan met het NVV, en meent ongetwijfeld dat deze politieke alliantie voor de grote meerderheid van haar leden op zijn minst aanvaardbaar is. Ongeveer te zelfder tijd namen de politieke geestverwanten van de KAB-leiders een lijnrecht tegenovergesteld standpunt in, en duchtten daarbij kennelijk al evenmin protest van hun kiezers. Het is duidelijk dat de KAB-leiding daarmee de geloofwaardigheid van elk der beide leidende groepen op het spel gezet heeft. Wordt de mening van de KVP-kiezers die lid zijn van de KAB (en zij moeten wel een groot deel van de kiezers der KVP vormen) vertegenwoordigd door de politieke leiding of door de vakbondsleiding? Of zijn die kiezers zo onverschillig dat zij beide groepen tegelijk verdragen – en dan dus wie weet wat nog meer?

Het gezamenlijke politieke program van KAB en NVV is, in deze zin, een uitdaging, een duel om de geloofwaardigheid van KAB en KVP, waarin een van beide of beide de verliezers moeten zijn. Het meest waarschijnlijk is dat er helemaal niets verandert en dat beide besturen dus even ongeloofwaardig zijn als representanten van rooms-katholieke politieke wil, even toevallig, even vervangbaar, even weinig geworteld. Dat beiderzijdse verlies aan geloofwaardigheid is een zaak die niemand verheugen kan; elke andere politieke partij, elke andere vakcentrale zal er de weerslag van ondervinden op haar eigen geloofwaardigheid. Wij kunnen alleen maar hopen dat de eigenaardige stilte die op de politieke manifestatie van 27 mei 1963 is gevolgd, niet tot zo'n alzijdig verlies bestendig wordt. De kans op een positieve uitslag, in welke zin ook, schijnt echter met het verlopen van de tijd alleen maar kleiner te worden.

In de verhouding tussen PvdA en NVV liggen de tegenstellingen gelukkig niet op deze halsbrekende wijze opgestapeld. Onzerzijds kan het actieprogram van KAB en NVV gezien worden als een proefstuk van een politiek samengaan op korte termijn, waarvan wij vroeger noch nu ooit afkerig geweest zijn. Daarbij fungeert het NVV in zekere zin als verkenninggroep in een voorpostencontact; het enige wat twijfel kan wekken is, dat het program zich zeker niet als zodanig aandient, maar juist de vorm heeft van een onafhankelijk compromis, waarop beide vakcentra-

les zich verbonden hebben tegenover elke toen – en nu – mogelijke regering. Met die pretentie dreigt het de handen van een eventuele rooms-rode coalitie voor een belangrijk deel van het totale beleid te binden, buiten de normale beleidsorganen der eventuele partners om. Daarbij toont dit compromis een voorkeur voor het sociaal-economische, die wel alleszins begrijpelijk is – dit is nu eenmaal het ontmoetingsterrein bij uitstek – maar die daardoor de toch al bestaande zware accentuering van dat deel van een regeringsbeleid wel heel erg versterkt, en de weg naar een meer principiële conceptie voor het totale beleid wellicht bemoeilijkt. Een politiek leeft echter in de voorstelling der burgers slechts bij de gratie van zulke veelomvattende principiële concepties – alleen dat maakt haar verstaanbaar, en verstaanbaarheid is helaas, ook in onze ingewikkeld geworden samenleving, nog steeds de allereerst te vervullen voorwaarde voor geloofwaardigheid van de bedrijvers dier politiek.

Het gezamenlijk actieprogram van KAB en NVV was een moedige daad, maar er zal nog veel moeten gebeuren, en veel verduidelijkt moeten worden, voor wij er tevreden mee mogen zijn.

De wereldhandelsconferentie

Op de zestiende zitting van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, in december 1961, kreeg de secretaris-generaal opdracht bij de leden van de VN en van de gespecialiseerde organisaties te informeren naar de wenselijkheid van het houden van een algemene wereldhandelsconferentie (Internationale conferentie voor handel en ontwikkeling). Medio 1962 nam de Economische en Sociale Raad (ECOSOC) van de VN een resolutie aan waarin voor het houden van een dergelijke conferentie werd gepleit, en in december van dit jaar hechtte de Algemene Vergadering officieel haar goedkeuring aan dit plan. Inmiddels werd verder besloten de conferentie te houden in Genève, in maart van dit jaar.

Het initiatief voor het houden van deze conferentie is van de zijde van de ontwikkelingslanden gekomen. In hun streven kregen zij de onvoorwaardelijke steun van de communistische landen. De geïndustrialiseerde landen hebben zich ook vóór de conferentie verklaard, maar zijn in het algemeen minder enthousiast dan de beide eerste groepen landen. De motieven van ontwikkelingslanden en communistische landen zijn niet volkomen identiek. De ontwikkelingslanden dromen van een nieuwe internationale handelscode, afgestemd op hun speciale behoeften en hopen op meer en doelmatiger ontwikkelingshulp. Zij zijn in het algemeen niet fel gekant tegen de bestaande internationale handelsorganisaties, zoals het GATT, maar wensen dat wel enige verbetering in de bestaande structuur wordt aangebracht. De communistische landen hebben verder reikende doelen: zij willen van het GATT af en hopen een volledig nieuwe handelsorganisatie op te richten. De communistische landen hebben geen belang bij en belangstelling voor het GATT. Alleen Tsjechoslowakije is lid van de organisatie, de overige landen houden zich afzijdig. Zolang de handel met communistische landen alleen plaats kan vinden op basis van strikte reglementering en uitsluitend bilateraal, zolang ook de roebel niet converteerbaar wordt, is het weinig waarschijn-

lijk te achten dat de communistische landen meer belangstelling voor het GATT aan de dag zullen leggen.

Sinds 1962 zijn de voorbereidende werkzaamheden voor de conferentie in volle gang. Er is een apart secretariaat opgericht, dat onder leiding staat van de Argentijn Raul Prebisch, secretaris-generaal van de Economische Commissie voor Latijns-Amerika. Een commissie van voorbereiding, bestaande uit de 18 ECOSOC-landen plus nog 14 andere landen, heeft reeds twee vergaderingen gehouden, en er zal nog een derde worden gehouden vlak vóór de opening van de conferentie. Op deze vergaderingen is gesproken over de agenda van de conferentie en zijn voorbereidende studies gemaakt over een aantal belangrijke onderwerpen. Men is het eens geworden over een lijst van onderwerpen die op de conferentie besproken zullen worden. Onder andere zullen de volgende vraagstukken aan de orde komen: uitbreiding van de wereldhandel en financiering daarvan; internationale grondstoffenproblemen; wereldhandel in halffabrikaten en eindprodukten; onzichtbare handel van de ontwikkelingslanden en het effect van de regionale economische groeperingen op de wereldhandel.

De communistische vertegenwoordigers in de voorbereidende commissie (Polen, Tsjechoslowakije, Sowjet-Unie) hebben pogingen gedaan om ook het punt van de Oost-West-handel tot belangrijk onderwerp van bespreking te maken. In deze poging zijn zij slechts gedeeltelijk geslaagd. Weliswaar staat dit punt op de agenda, maar het verdrinkt bijna in de stroom van onderwerpen die direct de handel met ontwikkelingslanden betreft. Datzelfde geldt voor het punt uitbreiding van de handel tussen de geïndustrialiseerde landen onderling. Wat dit laatste punt betreft, moet men overigens niet vergeten dat het vrijwel tegelijkertijd, in een voor de geïndustrialiseerde landen gunstig klimaat en omgeving, tijdens de zogenaamde Kennedy-ronde in het GATT, aan de orde zal komen.

Uit het voorgaande is wel duidelijk geworden dat het hier om een conferentie gaat waarbij de geïndustrialiseerde landen worden geconfronteerd met de wensen en eisen van de ontwikkelingslanden. Praktisch kan de conferentie beschouwd worden als de eerste collectieve expressie van sociale en economische eisen van de derde wereld. Op de voorbereidende vergaderingen werd reeds voorgesteld tot een vergaande afbraak, of nog beter eliminering, van de handelsbarrières te komen. Er bestaat geen volstrekte

vijandigheid tegenover het GATT – de mogelijkheden, ook voor ontwikkelingslanden, van de Kennedy-ronde worden erkend – maar men wil tot verdergaande maatregelen komen dan in het kader van het GATT mogelijk is. De afbraak van handelsbelemmeringen alleen wordt niet meer als voldoende beschouwd. Men wil ook praten over vraagstukken als: compensatie voor schommelingen in opbrengst uit export; stabilisatie van wereldmarktprijzen; investeringsgaranties, etc.

Het is zonder meer duidelijk dat van een werkelijk diepgaande behandeling van al deze vraagstukken geen sprake kan zijn. De conferentie moet dan ook eerder gezien worden als een geboden mogelijkheid om wensen kenbaar te maken en realiseringkansen te peilen.

De resultaten van de conferentie vinden vermoedelijk slechts hun neerslag in resoluties. Een groot aantal vraagstukken zal ongetwijfeld voor nadere bestudering naar verschillende werkgroepen worden verwezen en de directe resultaten zijn waarschijnlijk niet opzienbarend.

Politiek is de conferentie van groter belang, en wel in verschillende opzichten:

a. De conferentie markeert een caesuur. Na 1964 zullen in het kader van de VN de ontwikkelingsproblemen nog meer de nadruk krijgen dan thans het geval is. In dat licht moet men ook de Nederlandse pogingen zien om tot uitbreiding van het aantal leden van de ECOSOC te komen.

b. De conferentie zal pogen druk uit te oefenen op de GATT-onderhandelingen. Deze druk zal in twee richtingen werken. In de eerste plaats zal men pogen de in het GATT te nemen beslissingen in het algemeen gunstig te doen uitvallen voor de ontwikkelingslanden. Men kan daarbij b.v. denken aan doorbreken van de most favoured nations' clause (m.f.n.c.) ten gunste van preferenties voor de ontwikkelingslanden. Ten tweede zal men pogen – bij het voorbeeld van de m.f.n.c. blijvende – eventuele preferenties ook uit te strekken tot niet-GATT-landen. (De VN tellen ruim 100 leden, het GATT is slechts een zestigtal.)

c. De deelname van regionale economische groeperingen als zodanig aan internationale conferenties wordt voor de eerste keer aan de orde gesteld. Zowel de EEG als de COMECON is uitge-

nodig als waarnemer aan de conferentie deel te nemen. De COMECON is tot nu toe in het internationale handelsverkeer vrijwel genegeerd, in de toekomst lijkt dit niet meer mogelijk.

d. De deelnemers aan de conferentie zijn in meerderheid ontwikkelingslanden. Bepaalde denkbeelden omtrent de toekomstige organisatie van de internationale handel kunnen dus gemakkelijk worden doorgedrukt.

In de voorbereidende besprekingen zijn reeds een aantal voorstellen op organisatorisch gebied gedaan. De communistische landen propageren de oprichting van een nieuwe 'International Trade Organization of the United Nations', waarvan alle landen van de wereld lid kunnen worden. Dit voorstel is om verschillende redenen (lidmaatschap Oost-Duitsland, Noord-Korea, enz., verdwijnen GATT) voor de westelijke landen onaanvaardbaar.

Ook de ontwikkelingslanden zijn niet zeer enthousiast voor dit plan, omdat zij zich eventuele voordelen die uit GATT-overeenkomsten kunnen voortvloeien, niet willen laten ontgaan. Tegenover dit revolutionaire voorstel staat een voorstel van de Verenigde Staten, gesteund door Engeland en enkele andere westelijke landen, dat neerkomt op het aanbrengen van enkele verbeteringen in de structuur van ECOSOC en Alg. Ver. en verder slechts een zo goed mogelijk gebruik van de bestaande organisaties inhoudt. Dit voorstel gaat de ontwikkelingslanden niet ver genoeg. De communistische landen zijn uiteraard tegen.

Een voorstel dat iets verder gaat, bepleit een herziening van de structuur van het GATT. De westelijke landen zijn over dit voorstel verdeeld, de ontwikkelingslanden beschouwen het slechts als een van de vele noodzakelijke veranderingen. De vraag kan overigens gesteld worden of het wenselijk is niet-leden over veranderingen in het GATT te laten beslissen, en of het niet verstandiger zou zijn dit punt maar in het GATT zelf te behandelen.

Een vierde voorstel gaat uit van de wenselijkheid van de oprichting van een nieuw permanent orgaan voor de internationale handel. Alle leden van de VN zouden lid moeten kunnen worden, en een apart uitvoerend secretariaat, deel uitmakend van het secretariaat van de VN, zou met de dagelijkse leiding moeten worden belast.

Het is niet uitgesloten dat dit laatste voorstel, enigszins gemendeerd, uiteindelijk de goedkeuring van een meerderheid van de deelnemers zal kunnen wegdragen. Die amendering zou, althans voor wat betreft de westelijke landen, moeten gaan in de

richting van het toekennen van uitsluitend consultatieve bevoegdheden aan dit nieuwe orgaan, om het GATT ongeschonden te kunnen bewaren. Ook voor wat betreft het lidmaatschap zullen enkele wijzigingen in het oorspronkelijke voorstel moeten worden aangebracht. Hoewel het zo is dat numeriek de ontwikkelingslanden in staat zijn om elk gewenst voorstel door te drukken, is het niet waarschijnlijk dat zij beslissingen zullen nemen die indruisen tegen de uitdrukkelijke wens van de westelijke wereld. Alleen de westelijke landen, gezien de omvang van hun internationale handel, zijn in staat de initiatieven te nemen die tot verbetering van de huidige toestand kunnen leiden, en de ontwikkelingslanden zijn realist genoeg om met deze feitelijkheid rekening te houden.

Ofschoon het uitgesloten moet worden geacht dat op de conferentie belangrijke beslissingen worden genomen over vraagstukken van internationale handel of ontwikkelingshulp, zal wel het hele complex van deze problematiek onder de loep worden genomen en zullen zich waarschijnlijk lijnen aftekenen waarlangs in de toekomst naar oplossingen wordt gezocht. In de voorbereidende besprekingen zijn reeds een aantal onderwerpen aan de orde gekomen en hebben verschillende landen hun positie zo al niet vastgelegd, dan toch wel kenbaar gemaakt. Uit hetgeen tot nu toe bekend is geworden, kan men reeds een gedeeltelijke indruk krijgen van wat de gemoederen in de eerste plaats zal bezighouden. In het kort zullen hieronder enkele vraagstukken worden belicht die tijdens en na de conferentie ongetwijfeld nog zullen worden uitgediept.

1. De handel in basisprodukten

Voor wat betreft deze categorie van produkten wensen de ontwikkelingslanden opheffing van de tarifaire en andere obstakels in het internationale handelsverkeer. Men kan hierbij denken aan douanetarieven, contingenten en interne verbruiksbelastingen. Tevens wenst een deel der ontwikkelingslanden afschaffing van discriminatoire maatregelen zoals die tot uiting komen in de bestaande preferentiële systemen (Commonwealth en met de EEG geassocieerde gebieden).

Het betreft hier het negatieve aspect van de verlangens der ontwikkelingslanden. Negatief in die zin dat men afschaffing wenst van bestaande restricties, en daarvoor niets anders in de plaats wil. De positieve kant van de verlangens komt tot uitdrukking in de eis naar verbetering van de 'terms of trade'. De-

ze eis vindt zijn inhoud in de wens naar internationale akkoorden voor zekere produkten met het doel prijsstabilisatie te bewerkstelligen, en in maatregelen voor de organisatie van de internationale grondstoffenmarkten.

Het hoofdprobleem voor de ontwikkelingslanden is dat de 'terms of trade' zich voortdurend in hun nadeel ontwikkelen. Er valt een constante verslechtering te constateren van de prijs die ontvangen wordt voor exportgoederen ten opzichte van de prijs die betaald moet worden voor geïmporteerde goederen. Op korte termijn komt daar nog bij, dat er te wijde prijsfluctuaties optreden, onder meer als gevolg van speculatie. Tevens bestaat er een structureel gebrek aan evenwicht tussen vraag naar en aanbod van deze basisprodukten (overproductie, voorraadvorming).

Uit deze opsomming blijkt reeds dat men alleen met de zogenaamde 'negatieve' oplossing alle problemen nooit uit de wereld kan helpen. Afschaffing van tarieven en kwantitatieve restricties zijn ongetwijfeld noodzakelijk om de afzet van deze produkten te stimuleren, maar kan op zich zelf nooit voldoende zijn om het veel fundamenteeler prijsprobleem te lijf te gaan. Daar komt nog bij, dat afschaffing van deze restricties een uitbreiding van de consumptie beoogt, en deze uitbreiding kan uit de aard der zaak slechts beperkt zijn. De consumptie van basisprodukten is in vele gevallen een afgeleide consumptie, verband houdende met de industriële bedrijvigheid, en betreft in andere gevallen produkten zoals koffie, thee en cacao. De eerste categorie van produkten vindt bovendien nog een grens aan de uitbreiding van consumptie gesteld door het overgaan op synthetische grondstoffen. De consumptie van koffie, thee en cacao kan vermoedelijk wel enigszins gestimuleerd worden door opheffing van de bestaande handelsbelemmeringen en afschaffing van de interne verbruiksbelasting zoals die, voor wat b.v. de Europese Economische Gemeenschap betreft, vooral in landen als Duitsland en Italië bestaat. Ook van deze maatregelen moet men zich echter geen overdreven verwachtingen maken. Ruwe berekeningen hebben aangetoond dat de totale opbrengst van de interne belasting op koffie in de EEG een bedrag van 250 miljoen dollar vertegenwoordigt en het voordeel dat de ontwikkelingslanden zouden krijgen bij afschaffing van deze belasting ligt in de orde van grootte van 50 miljoen dollar. Nu moet men deze berekeningen natuurlijk altijd met een korreltje zout nemen, omdat ze bijna steeds door belanghebbenden worden opgesteld, maar zelfs als het resultaat voor de ontwikkelingslanden groter zou zijn dan de hier gele-

veerde 50 miljoen, is het vrijwel zeker dat het offer dat de geïndustrialiseerde landen moeten brengen, in geen verhouding staat tot de opbrengst voor de ontwikkelingslanden. Vermoedelijk is stijging van de welvaart in de geïndustrialiseerde landen een betere garantie voor consumptiestijging dan afschaffing van de interne belastingen (prijselasticiteit versus inkomenselasticiteit.) Daarmee wil niet gezegd zijn dat de interne belastingen maar gehandhaafd moeten worden. De geïndustrialiseerde landen staan juist vanwege deze 'koloniale' belasting onder voortdurende aanval van de ontwikkelingslanden, en politiek wordt het zo langzamerhand een onmogelijkheid deze belasting te doen voortbestaan. Het is echter wel nuttig zich het beperkte effect van een afschaffingsmaatregel voor ogen te houden.

Op de ministersconferentie van het GATT in mei 1963 is een resolutie aangenomen van acht punten, waarin de noodzaak wordt beklemtoond om handelsbelemmeringen voor de ontwikkelingslanden zoveel mogelijk op te heffen. De ontwikkelingslanden hebben en bloc vóór deze resolutie gestemd, en desondanks hebben de EEG-landen zich niet aan deze resolutie willen binden. Principieel en theoretisch is deze laatste houding juist. Een resolutie die zich beperkt tot maatregelen die op het handelspolitieke vlak moeten worden genomen, bergt het gevaar in zich dat men de aandacht verslapt voor maatregelen in andere sfeer, die uiteindelijk van groter importantie zijn. Opheffing van handelsbelemmeringen is slechts één kant van de zaak, daarnaast moet een positieve aanpak van de problematiek staan.

Zou echter de afzijdigheid van de EEG-landen een weigering inhouden om op het zuiver tariefpolitieke vlak iets te doen, dan kan men deze houding natuurlijk niet rechtvaardigen. Die andere maatregelen met betrekking tot de basisprodukten betreffen de afsluiting van akkoorden over deze produkten, en een reorganisatie van de internationale markt. Het doel van alle akkoorden is het bereiken van een positieve ontwikkeling van de export en de inkomsten die daaruit worden getrokken, met behoud van evenwicht van vraag en aanbod. Internationale akkoorden bestaan reeds voor de produkten graan, suiker, olijfolie, koffie, tin en katoen; voor cacao tracht men een akkoord uit te werken, maar de pogingen zijn onlangs mislukt. De akkoorden zijn vooral bedoeld als remedie voor de fluctuaties op korte termijn, aan de veel ingewikkelder langere-termijn-problematiek heeft men zich tot nu toe niet gewaagd. Alleen in het graanakkoord zijn directe prijsstabiliserende maatregelen voorzien, met vaststelling van

minimum- en maximumprijzen en verplichtingen van importeurs en exporteurs als de wereldmarktprijs beneden of boven deze minima en maxima valt.

Zou men bij het beperkte aantal, en de beperkte inhoud, van de huidige internationale akkoorden blijven staan, dan kan men ze nauwelijks als een bijdrage tot de oplossing van de ontwikkelingsproblematiek beschouwen. Het is significant, dat het enige akkoord dat directe prijsstabiliserende invloed beoogt, het graanakkoord, een akkoord is dat een produkt omvat waarvoor de ontwikkelingslanden niet in de eerste plaats belangstelling hebben, maar de geïndustrialiseerde landen met een grote graanproduktie zelf. De ontwikkelingslanden hopen dan ook dat toekomstige akkoorden een wijdere strekking zullen krijgen, dat een groter aantal consumptielanden zich erbij zullen aansluiten en dat ook de afzet van nieuwe producenten geregeld zal worden. Dit laatste punt is b.v. van belang voor de Afrikaanse koffie producerende landen die een groter deel van de markt verlangen dan tot nu toe voor hen is voorzien. Daarnaast wensen de ontwikkelingslanden dat men in de akkoorden bepalingen opneemt over de internationale financiering van de voorraden. Tevens wensen zij dat zal worden nagegaan of ook voor een aantal industriële produkten internationale akkoorden mogelijk zijn (b.v. ijzererts, mangaanerts, fosfaat, rubber).

De regulariserende invloed die de meeste akkoorden thans hebben, kan pas worden omgezet in een positieve exportbevorderende invloed als men tot een ruimere liberalisatie van de importen komt. Om echter een dodelijke concurrentie tussen de exportlanden te voorkomen, zijn dan tegelijkertijd maatregelen nodig voor het afremmen van de produktie. Aangezien men echter moeilijk aan een ontwikkelingsland kan vragen de produktie te beperken van een produkt waaruit het zijn voornaamste inkomsten trekt, impliceert het nemen van afremmingsmaatregelen, het tegelijkertijd nemen van maatregelen ter bevordering van de diversificatie van de economie (andere cultures en industrialisatie). De reorganisatie van de internationale markten — of liever gewoon organisatie, want thans is meestal slechts van desorganisatie sprake — heeft nog veel verder strekkende consequenties. De term reorganisatie van de internationale markten heeft een ietwat ambigue betekenis. Sommigen verstaan er slechts onder die maatregelen die hiervóór onder de titel 'internationale akkoorden' zijn besproken. Vooral in Nederland wordt een dergelijke restrictieve definiëring aangehouden. De algemeen gehuldigde

opvatting in Nederland is, dat een reorganisatie van de internationale markt bereikt kan worden door het afsluiten van akkoorden voor een aantal basisprodukten. Bij die akkoorden moeten de exportlanden zich verplichten tot geen grotere uitvoer dan een vooraf overeengekomen quotum, en de importlanden verplichten zich tot stimulering van de consumptie. Daarmee wordt dan een stabilisatie van prijzen bereikt op een hoger niveau dan op grond van de wet van vraag en aanbod mogelijk is. Formules die in de richting gaan van het geven van prijs- of afzetgaranties, acht men in officiële kring in Nederland uit den boze.

Andere landen zijn wat soepeler in hun opvattingen. In bepaalde kringen bestaat de neiging om onder reorganisatie van de internationale markten wel iets meer te verstaan dan alleen het afsluiten van akkoorden voor basisprodukten. Met name wordt wel gedacht aan een revalorisatie van bepaalde prijzen, en dan wel in de eerste plaats de prijzen van die produkten waarvan het duidelijk is dat het thans geldende prijsniveau een ernstige handicap betekent voor vergroting van de inkomsten van de ontwikkelingslanden. De techniek voor een dergelijke prijsverhoging kan verschillend zijn, al naar gelang de behoefte. Men kan denken aan de fixering van een bepaalde prijs in het kader van een internationaal akkoord, men kan ook zijn toevlucht nemen tot een stelsel van heffingen bij import. De heffingen zouden dan in een afzonderlijk fonds moeten worden gestort, bestemd tot hulp aan ontwikkelingslanden. De ietwat penibele vraag stelt zich dan, aan welke landen de gelden uit dit fonds ter beschikking moeten komen: alleen aan die landen die het betreffende produkt exporteren of aan alle ontwikkelingslanden?

De idee van de prijsverhoging is niet zo absurd. In feite is het niets anders dan de consequente doortrekking van de organisatie die op het nationale vlak reeds bestaat. Geen enkele boer in Europa of de Verenigde Staten produceert tegen de wereldmarktprijs, alleen Afrikaanse en Aziatische collega's moeten tegen de wereldmarktprijs produceren, omdat er geen internationale marktorganisaties bestaat. De nationale marktorganisaties bestaan nog uit een reeks andere elementen dan steunverlening aan de prijs, elementen die moeilijk op het internationale vlak kunnen worden toegepast, en de vergelijking gaat dan ook niet helemaal op. Juist omdat er wel enige verschillen zijn tussen nationale en internationale marktorganisaties, kan een eventuele prijsherwaardering ook maar beperkte toepassing vinden. Reva-

lorisatie lijkt uitgesloten voor die produkten die substituten kennen en voor produkten met een hoge prijselasticiteit.

Als het echter waar is dat er een aantal produkten bestaat met een lage prijselasticiteit en een hoge inkomenselasticiteit — men herinnere zich wat hiervóór over de afschaffing van interne belastingen is gezegd — dan zou voor deze produkten een prijsherwaardering in principe mogelijk zijn. De produkten waaraan men b.v. zou kunnen denken, zijn koffie, thee, cacao, bananen en specerijen. Het nadeel van een dergelijke maatregel schuilt vooral in het gevaar van produktievergroting.

Prognoses die gemaakt zijn over de welvaartsstijging in de EEG laten vermoeden dat de importen van dergelijke produkten in 1970 ongeveer 50 à 70 pct. hoger zullen liggen dan in 1960. Daar de export van voedings- en genotmiddelen ongeveer 50 pct. omvat van de totale export van ontwikkelingslanden, zou een prijsverhoging van deze produkten een reële inkomensverhoging voor deze landen kunnen betekenen.

Men make zich voorlopig echter geen illusie. De technische complicaties van een revalorisatie zijn groot — men denke slechts aan de getransformeerde produkten — en alleen daarom zijn vele landen al aarzelend om een dergelijk initiatief te nemen. Het systeem van geherwaardeerde prijzen kan ook alleen dan werken als alle geïndustrialiseerde landen bereid zijn daaraan hun medewerking te verlenen. Een dergelijke samenwerking lijkt momenteel nog niet erg waarschijnlijk.

2. De handel in eindprodukten en halfabrikaten

De vraagstukken die onder dit hoofdstuk worden behandeld, zijn in wezen veel belangrijker dan die van de handel in basisprodukten. Herwaardering van prijzen of niet, afbraak van handelsbelemmeringen of niet, de opnamecapaciteit van de geïndustrialiseerde landen voor deze produkten is fysisch beperkt. Vroeg of laat zal men dan ook tot de noodzaak komen aandacht te besteden aan de export van industrieproducten uit de ontwikkelingslanden.

Het doel van de ontwikkelingslanden is toegang te krijgen tot de markt van de industrielanden voor hun industrieproducten. Om dit doel te bereiken, wensen zij afschaffing van kwantitatieve restricties en aanpassing van de douanetarieven. Daarbij stellen zij uitdrukkelijk, dat voor de consessies die aan de ontwikkelingslanden zouden worden verleend, geen reciprociteit mag worden verlangd.

De wensen van de ontwikkelingslanden lijken niet onredelijk en

het ziet ernaar uit dat de geïndustrialiseerde landen bereid zijn, hetzij in het kader van de conferentie, hetzij in het kader van de GATT-onderhandelingen, althans een deel van die wensen in te willigen. De kritiek van de ontwikkelingslanden op de houding van de westerse wereld inzake de handel in industrieproducten is scherp, en dat niet geheel ten onrechte. Die kritiek richt zich hoofdzakelijk op twee elementen:

a. De relatief hoge rechten op jute- en katoen-artikelen. In vele geïndustrialiseerde landen zijn deze rechten hoger dan die op ingewikkelde, veel know-how vereisende, industrieproducten. (Het toekomstige buitentarief van de EEG voorziet b.v. voor een aantal van deze artikelen een recht van meer dan 20 pct.)

b. Het belangrijke verschil tussen de rechten op basisproducten en de rechten op diezelfde producten nadat ze een zekere bewerking hebben ondergaan (halfabrikaten). B.v.: oliehoudende zaden 0 pct.; oliën 5 à 15 pct., cacaobonen 9 pct.; cacao boter 20 à 27 pct.; ruw koper 0 pct.; koperen platen 8 pct.

Deze differentiële rechten betekenen een zeer sterke protectie voor de verwerkende industrie, die het de industrieën in de ontwikkelingslanden praktisch onmogelijk maakt te concurreren.

De hier gegeven cijfervoorbeelden staan niet alleen en zij betreffen zelfs niet de producten waarover men de ontwikkelingslanden het meest hoort klagen. Het meest beruchte voorbeeld is nog steeds de textielsector, waar het recht op ruwe katoen 0 bedraagt en de rechten op gefabriceerde textielproducten soms meer dan 20 pct. Voor deze sector van het bedrijfsleven hebben de geïndustrialiseerde landen echter een nieuw beschermingsargument gevonden als zij verklaren dat het hier om handel in producten gaat, komende uit landen met extreem lage lonen. Het lage-lonen-argument doet thans algemeen opgeld en wordt met name ook in Nederland met kracht verdedigd. Hoe onhoudbaar dit argument op zich zelf is, zou de Europeaan wel eens aan den lijve kunnen ondervinden als hij bedenkt dat het loonverschil tussen de Verenigde Staten en Europa groter is dan tussen Europa en een aantal ontwikkelingslanden. Het loonverschil als zodanig is irrelevant voor het al of niet aanknopen van handelsbetrekkingen, betekenis heeft alleen de verhouding tussen loonniveau en arbeidsproductiviteit. Ook al wordt dit erkend, dan nog bestaan bezwaren tegen een grote invoer uit die lage-lonen-landen, omdat, naar men zegt,

de concurrentieverhoudingen in die landen vervalst worden door het toekennen van subsidies en andere vorm van steun. Deze maatregelen zijn zelf echter weer het gevolg van de bestaande restrictieve praktijken in de industrielanden. Het is zonder meer duidelijk, dat men met het wederzijds uiten van beschuldigingen niet veel verder komt. De westerse economie staat voor de taak de importen van halffabrikaten en eindprodukten te vergroten, wil men ooit de ontwikkelingslanden in het spel van de internationale handel laten meespelen. Gezien de huidige stand van techniek en opleiding in de ontwikkelingslanden, gezien ook de overvloed van arbeidskrachten in diezelfde landen, is uitbreiding van het handelsverkeer voorlopig alleen mogelijk in arbeidsintensieve goederen. Het probleem wordt dan gereduceerd tot de vraag in welke richting de westerse economie moet evolueren om deze ontwikkeling mogelijk te maken. Wil men in de toekomst nieuwe afzetgebieden in de ontwikkelingslanden scheppen voor de produkten van onze maatschappij, dan kan dat alleen geschieden langs de weg van een nieuwe internationale arbeidsverdeling. In concreto betekent dit: aanmoedigen van diepte-investeringen in onze wereld en ruimte scheppen voor arbeidsintensieve industrieën in de ontwikkelingslanden. Aan deze waarheid valt op den duur niet te ontkomen, maar het is misschien begrijpelijk dat een hendenfabrikant die waarheid later ontdekt dan een willekeurige andere producent.

Besluiten over de oriëntatie van de westerse economie zullen op de conferentie zeer zeker niet genomen worden; eventuele pogingen om de uitvoer van halffabrikaten en eindprodukten der ontwikkelingslanden te stimuleren, zullen slechts op kleinere schaal worden ondernomen. Het ziet ernaar uit dat, althans gedeeltelijk, gevolg kan worden gegeven aan de wens naar tariefpreferenties. In het kader van de OECD schijnt tussen een groot aantal westelijke landen principiële overeenstemming te bestaan over de noodzaak om op tweeërlei wijze in deze preferenties te voorzien. Allereerst wordt gedacht aan het toekennen van een aantal tariefpreferenties van de industrielanden aan de ontwikkelingslanden, en daarnaast aan de mogelijkheid om voor de ontwikkelingslanden onderling preferenties te scheppen. Die principiële bereidheid impliceert nog niet dat men daarom ook grote resultaten mag verwachten; vele problemen blijven nog bestaan. Een groot aantal landen wenst b.v. dat beslissingen inzake eventuele preferenties alleen in het kader van het GATT genomen zullen worden en ook beperkt zullen blijven tot de leden van het

GATT. Een dergelijke aanpak zou twee nadelen hebben: niet alle onderontwikkelde landen zouden ervan kunnen profiteren en de communistische landen zouden geen concessies behoeven te doen. Andere nog openstaande vragen zijn of die preferenties algemeen moeten gelden of alleen voor bepaalde categorieën ontwikkelingslanden, en of zij voor alle produkten moeten worden toegeestaan of alleen voor bepaalde produkten. Preferenties alleen voor bestaande industrieën die voor de nationale markt en voor export naar de industrielanden produceren of ook voor die industrieën die produceren voor de markt van andere ontwikkelingslanden? Zoveel vragen, zoveel antwoorden. Van bepaalde zijde wordt wel de these verdedigd dat de preferenties selectief, tijdelijk en degressief zouden moeten zijn. Er zou een keuze gemaakt moeten worden uit de ontwikkelingslanden op grond van hun graad van ontwikkeling en een keuze uit de produkten, zodat voorrang gegeven kan worden aan die produkten die gefabriceerd kunnen worden uit ter plaatse aanwezige grondstoffen. De preferenties zouden tijdelijk moeten worden toegekend en verdwijnen zodra in het ontwikkelingsland voor dat bepaalde produkt een normale concurrentiepositie bestaat, en geleidelijk aan belang moeten inboeten naarmate de concurrentiepositie zich verbetert.

Het antwoord dat men op al deze vragen geeft, hangt nauw samen met de kijk die men heeft op de toekomstige ontwikkeling van de wereldhandel. Huldigt men de opvatting dat de tijd van een liberaal handelsverkeer in elk geval tot het verleden behoort, dat de GATT-filosofie, gebaseerd op het nooit geratificeerde Havana-Charter, is achterhaald, dan zal men weinig bezwaar koesteren tegen doorbreking van enkele fundamentele GATT-spelregels. Ook als men deze opvatting niet zonder meer deelt, kan men een zekere grond van waarheid aan deze opvatting niet ontzeggen. De opkomst van de moderne regionale economische groeperingen heeft nieuwe behoeften doen ontstaan — men denke slechts aan de noodzaak voor de EEG om akkoorden af te kunnen sluiten met landen als Oostenrijk, Zweden, Zwitserland, Israël, om van een aantal ontwikkelingslanden nog niet eens te spreken — die een afwijking van de GATT-spelregels wel eens dwingend zou kunnen voorschrijven. Die noodzaak blijft zeker niet beperkt tot de EEG, maar zal zich duidelijker manifesteren naarmate ook in andere werelddelen de economische blokvorming zich doorzet.

Wenst men daartegen, koste wat het kost, de GATT-principes

hoog te houden, al ware het maar om een instrument bij de hand te hebben dat blijft registreren hoe het eigenlijk zou moeten, dan zal men minder geneigd zijn de spelregels overboord te gooien.

Mogen de voorafgaande regels de indruk hebben gewekt dat het hier gaat om een abstractie discussie op filosofische hoogte, niets is minder waar. Op papier laat de wereldhandel zich als een abstract onderwerp behandelen, in de praktijk gaat het om keiharde feiten en belangen. De ovmattingen, verkondigd op de verschillende internationale conferenties, verhuld in geraffineerd geplooidde gewaden van economische theorieën, blijken in de meeste gevallen niet veel anders te zijn dan pogingen om het naakte eigenbelang te verdedigen. Zo verwondert het ook niet dat landen als Nederland en Duitsland, beide groot belang hebbend bij een zo vrij mogelijk internationale handelsverkeer en bovendien geen preferentieel koloniaal verleden kennend, het grootste belang hechten aan behoud van de GATT-regels, terwijl b.v. een land als Frankrijk daar iets genuanceerder over denkt.

Eventuele maatregelen op het gebied van de handel in basisprodukten zijn een eerste begin op de weg naar economisch herstel van de ontwikkelingslanden. Daar de ontwikkeling van de wereldhandel gekenmerkt wordt door een minder snelle toename van de vraag naar basisprodukten dan die naar halffabrikaten en eindprodukten, zijn ook maatregelen op dit gebied nodig, wil men het écart tussen rijke en arme landen niet groter doen worden. Te denken dat het probleem daarmee opgelost zou zijn, is zich overgeven aan een grote illusie. In feite betekent produktie voor de export het opleggen van een heffing aan een reeds arme bevolking. Ook export moet gefinancierd worden en die financiering lijkt alleen mogelijk via hulpverlening. De slogan 'trade not aid', in bepaalde kringen nog zo fier hooggehouden, is een misrabele poging om de ogen te sluiten voor de werkelijke problemen. Wel is het zo dat het gelijktijdig nemen van maatregelen op handels- en financieel terrein de mogelijkheid biedt om uiteindelijk de financiële hulp overbodig te maken. Naarmate de industrialisatie voortschrijdt, moet het mogelijk zijn zelf de besparingen op te brengen voor financiering van de export en van de noodzakelijke importen. Het gaat hiet om een tweezijdig probleem. Daar de ontwikkelingslanden geen krediet kunnen leveren, valt het hun soms moeilijk te exporteren. Met name geldt dat voor export van een ontwikkelingsland naar een ander ontwikkelingsland. In het algemeen ontbreekt een goed ontwikkeld banksysteem en de rente is te hoog. Daartegenover staat dat de ontwikkelings-

landen kredieten verlangen van de industrielanden ter financiering van hun importen. Op korte termijn kan dat de betalingsbalansmoeilijkheden van de ontwikkelingslanden verlichten, maar op langere termijn – en het gaat meestal om langlopende kredieten die de industrielanden bereid zijn te geven om afzetmarkten te winnen – betekent dit een opeenstapeling van schulden. De kosten van dit krediet maken de prijs van de investeringen hoog en verminderen daardoor weer de exportkansen van de ontwikkelingslanden. Ook voor de industrielanden zelf houdt een ongebreidelde kredietverlening op den duur een nadeel in. Het gevolg is immers een langdurige immobilisatie van belangrijke financiële middelen en of de schepping van supplementair krediet met alle gevaren van dien.

Deze en andere aspecten van de financiering van de uitbreiding van de internationale handel zullen eveneens op de conferentie te berde worden gebracht. Men name is een plan ontworpen voor instelling van een internationaal kredietverzekeringsorgaan, dat de toename van particuliere investeringen in de ontwikkelingslanden zou moeten bevorderen. Een overbodige luxe lijkt een dergelijk voorstel niet. Recente cijfers hebben aangetoond dat de particuliere investeringen een afnemend verloop vertonen en daartegenover staat geen verhoging van financiële steun uit de publieke sector.

Financiële vraagstukken die niet rechtstreeks verband houden met de uitbreiding van de internationale handel zullen ook de aandacht krijgen. Men hoopt de eerste conclusies te kunnen trekken uit een door het Internationale Monetaire Fonds ontworpen plan voor compensatie van verliezen op grond van korte-termijnfluctuaties. Tevens wordt wel gewag gemaakt van instelling van een fonds ter compensering van de structurele produktiegebreken der ontwikkelingslanden. Al deze plannen bevinden zich echter nog in een eerste stadium van discussie, dragen nog niet de goedkeuring weg van één of meerdere industrielanden en zullen dus waarschijnlijk geen voorwerp uitmaken van reële onderhandelingen, zoals b.v. met tariefpreferenties het geval kan zijn.

Andere financiële vraagstukken, zoals de vraag naar de wenselijkheid van meer bilaterale of meer multilaterale hulp en de vraag in welke vorm die hulp gegeven moet worden (tied aid), zullen eveneens ter discussie worden gesteld. Het bilateralisme viert nog steeds hoogtij en gepaard daarmee blijft een sterke voorkeur voor 'tied aid' bestaan. Van Nederlandse en Belgische zijde worden in verschillende internationale organen nog wel po-

gingen gedaan om de bestaande voorkeur te doorbreken, maar zonder veel succes. Integendeel, de fronten verhardden zich, de preferentie voor bilaterale en gebonden hulp wordt steeds openlijker beleden, en het moet uitgesloten worden geacht dat de conferentie een wijziging in de posities teweeg zal brengen.

De verwachtingen die men van de conferentie mag koesteren, zijn hoopvol of pessimistisch gestemd, al naar gelang uit welke optiek men de zaak bekijkt. Diegenen die van de conferentie grote resultaten op korte termijn verwachten (het zijn er maar weinigen), zullen waarschijnlijk bedrogen uitkomen. Op langere termijn tekenen zich echter gunstiger perspectieven af. Ervan uitgaande dat ontwikkelingshulp alleen dan effectief kan zijn als deze continu en gecoördineerd wordt gegeven, mag men hopen dat de conferentie een bijdrage aan de oplossing van enkele fundamentele vraagstukken kan geven. Juist doordat bilaterale en gebonden hulp worden beklemtoond in de geïndustrialiseerde wereld, valt het zo moeilijk om in eigen kamp tot coördinatie te komen. De confrontatie van de industrielanden met de ontwikkelingslanden op één conferentie dwingt de eerste tot matiging in het belijden van hun principes en tot meer rekening houden met de wensen van de laatste. De conferentie moet gezien worden als de eerste in een vermoedelijk nog lange rij, en dit matigende effect zal zich dus ook in de toekomst blijven manifesteren. De omstandigheid dat ook de communistische landen aan de conferentie deelnemen, kan tot een verdere depolitisering van de ontwikkelingsproblematiek bijdragen. Niet in schijn, maar wel in wezen. Aan de oppervlakte zullen de politieke hartstochten zich botvieren, en men mag verwachten dat zowel van oostelijke als van westelijke zijde de meest opportunistische politieke propagandaspeeches zullen worden afgestoken. Daar kan het echter niet bij blijven, want de ontwikkelingslanden hebben ook een aantal eisen met betrekking tot de handel met communistische landen geformuleerd, die de machthebbers in die landen nauwelijks aange-naam kunnen zijn.

De problematiek van de ontwikkelingshulp benaderen alleen met criteria van economische politiek, zou een miskennis betekenen van de buitenlandse politieke aspecten. Te veel nadruk leggen op deze buitenlandse politieke kant van de zaak houdt echter het gevaar in dat men zich blind blijft staren op de randverschijnselen in crisissituaties. Daar waar het Oost-West-conflict zich in de Afrikaanse of Aziatische landen manifesteert, zal ont-

wikkelingshulp worden gebruikt als middel in de strijd om behoud van strategische posities. Die situaties doen zich echter minder vaak voor dan men geneigd is te denken. Belangrijker nog zijn de handelspolitieke — en handelspolitiek is een functie van de buitenlandse politiek — wrijvingen tussen de westelijke staten onderling. Nu de koloniale periode tot het verleden behoort, is de handelspolitiek het machtigste wapen geworden tot behoud en verkrijging van afzetgebieden, en het is dan ook niet verwonderlijk dat het gehele handelspolitieke arsenaal te voorschijn wordt geroepen om gevestigde posities af te schermen of uit te breiden.

Dat een voortdurende confrontatie van de wensen der ontwikkelingslanden met de belangen van de geïndustrialiseerde landen de eenzijdige handelspolitieke benadering van de problematiek zal afzwakken, lijkt niet onmogelijk. Het lijkt in elk geval wenselijk dat de socialistische partijen, zover in hun vermogen ligt, blijven aandringen op een zo breed mogelijke benadering van de ontwikkelingspolitiek.

Januari 1964.

Ph. van Praag

Over de vakbeweging

Over de plaats van de vakbeweging in het maatschappelijk leven en over het probleem van leiding en leden is reeds veel geschreven, in het bijzonder na de laatste wereldoorlog. In tal van landen en met name in de Verenigde Staten en in Engeland, waar de verhoudingen overigens grondig met die in ons land verschillen, verschenen veelal op de grondslag van vergaderingenbezoek en opinieonderzoek onder de leden, boeiende publikaties over dit onderwerp.

In ons land heeft dr. M. van de Vall er thans zijn proefschrift aan gewijd onder de titel 'De vakbeweging in de welvaartsstaat'. Achtereenvolgens bespreekt hij de welvaartsstaat, de positie van de vakbeweging (voornamelijk die van het NVV) en de verhouding tussen leiding en leden. Het laatste deel valt uiteen in a. toetreden tot de bond, b. deelneming aan het vakbondswerk en c. bedanken van de bond; men vindt vooral in dit deel de uitwerking van de resultaten van een onderzoek, dat de schrijver met medewerking van het NVV bij leden en oud-leden van de Alg. Nederl. Metaalbedrijfsbond en van Mercurius heeft ingesteld.

Van de Vall heeft zich gedurende vele jaren aan het onderwerp gewijd en zijn boek geeft dan ook een grondig en genuanceerd overzicht van de problematiek, zowel wat betreft de moeilijkheden en opvattingen van de leiding als die van de leden. Bovendien is het boek typografisch uitstekend verzorgd, hetgeen overigens voor de prijs ook wel mocht.

Desondanks is het boek mij niet meegevallen. Het laat zich maar moeizaam lezen en het betoog wordt herhaaldelijk onderbroken door grafieken en tabellen, door verdelingen en onderverdelingen en door tussenvoegingen in een kleiner lettertype. Herhaaldelijk ook wordt een betoog niet afgemaakt, maar wordt de lezer voor de verdere uitwerking naar een ander hoofdstuk verwezen (zie blz. 75, 83, 99, 109). Ook het Nederlands is niet steeds onberispelijk op blz. 97-8 b.v. vindt men in twee opeenvolgende zinnen de vakbond eerst als 'zij' en vervolgens als 'hij' aangeduid. Evenmin

is het juist om te schrijven, dat de vakbeweging functies aan haar leden 'bewijst' (blz. 90). In Diagram XII ten slotte, zijn opschriften van kolommen met elkaar verwisseld.

Dit alles maakt de lezing van het boek, dat op zich zelf al veel sociologische en sociaal-psychologische uitdrukkingen bevat, er niet gemakkelijker op. Hetgeen jammer is, omdat de behandelde stof in brede kring aandacht verdient. Het onderwerp leent er zich mijns inziens b.v. uitstekend toe om op de grondslag van een in eenvoudige taal geschreven syllabus in plaatselijke gespreksgroepen te worden behandeld.

Alvorens wat nader in te gaan op de zin van het boek wil ik enkele kritische opmerkingen van meer ondergeschikt belang maken.

De bespreking van de diensten, die de vakbeweging aan alle werknemers bewijst, vangt aan met een paragraaf, die 'Het loon- en werkgelegenheidsbeleid' tot opschrift heeft. Nu wordt er wel gesproken over de loonvorming, maar over de werkgelegenheid wordt niet gerept. De schrijver is toch niet van oordeel, dat het werkgelegenheidsbeleid alleen maar loonaspecten heeft?

In de paragraaf over deelname (!) aan het interne bedrijfsbeleid wordt terecht ook de werkclassificatie genoemd. Hier hebben, aldus de schrijver, de vakbonden ten opzichte van hun leden vooral een voorlichtende taak, namelijk door hen begrip bij te brengen voor het element van rechtvaardigheid dat erin besloten ligt (blz. 98). Wie iets van werkclassificatie afweet, plaatst hier een vraagteken. Hoe belangrijk de voorlichting op dit gebied ook is, van zeker niet minder betekenis is, dat de deskundigen van de vakbeweging bij het werk zelf — opstelling van de methode, analyse der functies, gradering en waardering der verschillende aspecten — betrokken zijn teneinde ervoor te zorgen, dat het element van rechtvaardigheid, waarover de leden later moeten worden voorgelicht, naar het oordeel van de vakbeweging ook inderdaad aanwezig is. In het prilste stadium van voorbereiding van de werkclassificatie in ons land werd reeds de aandacht van de vakbeweging op de belangrijkheid van haar deelneming aan het voorbereidende werk gevestigd.

Een vraagteken zou ik ook willen plaatsen bij de zinsnede, dat het streven van de vakbeweging aan politieke inhoud zou verliezen (blz. 70); hier is op zijn minst enige twijfel gerechtvaardigd. Eenerzijds behoren de grote politieke geschilpunten, die ook de vakbeweging niet onberoerd lieten, zoals het algemeen kiesrecht, de onderwijsgelijkstelling, de klassenstrijd, tot het verleden. An-

derzijds zijn er evenwel verschillende aanwijzingen, die duiden op een toeneming van het politieke element.

Tal van zaken, die vroeger administratieve aangelegenheden waren, zijn nu 'politieke onderwerpen' geworden; meer zichtbaar zijn de ruimere vertegenwoordiging in het parlement, de opneming van vakverenigingsbestuurders in afvaardigingen naar internationale organisaties en de benoeming van leidende figuren uit de vakbeweging tot minister of staatssecretaris of in andere politieke functies. De politieke achtergrond van het gemeenschappelijk actieprogramma van NVV en KAB kan in dit verband ook worden genoemd. Ik wil niet uitsluiten, dat ik hier langs Van de Vall heen praat; als dat het geval is, draagt de omstandigheid dat hij niet aangeeft, wat hij onder 'politiek' verstaat, daartoe zeker bij. In het kader van de 'algemeen-maatschappelijke functies', waarin hij zijn opmerking heeft geplaatst, is het vraagteken mijns inziens op zijn plaats.

Ik kom thans tot een algemeen bezwaar, dat ik tegen 'de vakbeweging in de welvaartsstaat' heb, en vraag mij af, of de problematiek die Van de Vall centraal stelt, namelijk het min of meer gederailleerde samenspel tussen leiding en leden, in zijn huidige verschijningsvorm wel zo nauw verbonden is met de welvaartsstaat als wordt voorgegeven. Is het voorts juist om het begrip welvaartsstaat hier te introduceren?

Bekend is, dat het einde van Wereldoorlog II, of beter de periode van opbouw die erop volgde, de integratie van de vakbeweging in het maatschappelijk leven heeft gebracht, dat er een centralisatie heeft plaatsgevonden en dat dit alles van invloed is geweest op het denken en doen van de leden en van de leiding. Ook Van de Vall heeft deze ontwikkeling geschetst.

De eerste verschijnselen van wantrouwen jegens de geïntegreerde vakbeweging dateren uit de periode van vlak na de oorlog, toen er nog geen sprake was van een welvaartsstaat.

De oplossing, die Van de Vall aan het einde van zijn beschouwing over de ideologie van de vakbeweging voorstelt, sluit dan ook meer aan op de centralisatie die deze ontwikkeling kenmerkte dan op de problematiek van de welvaartsstaat. Deze oplossing komt neer op een gedemocratiseerde democratie. Decentralisatie dus, met inschakeling op veel grotere schaal van de leden bij alle, maar vooral bij de kleine taken die er te volvoeren zijn. Van de Vall grondt het vraagstuk van leiding en leden op de welvaartsstaat. Uit het voorgaande volgt, dat ik hierin met hem van me-

ning verschil. Naar mijn gevoelen heeft de situatie van relatieve welvaart het probleem geaggraveerd, toegespitst, maar zij ligt er niet aan ten grondslag en levert ook geen volledige verklaring. Voor het vinden van oplossingen is dit verschil uiteraard van belang.

Ik wil hieraan toevoegen, dat ik de introductie van het begrip welvaartsstaat niet erg gelukkig acht. Ligt dat misschien aan de definitie, die Van de Vall van de welvaartsstaat geeft? Hij verstaat er namelijk een samenleving onder, waarin de meerderheid van de bevolking zowel een absolute als een relatieve stijging in haar inkomen ervaart. Een vergelijking dus van twee in de tijd verschillende inkomenssituaties. In wezen is dit niet zozeer een definitie als wel het vermelden van één bepaald aspect, namelijk de gelijkmatiger geworden inkomensspreiding, hetgeen Van de Vall elders (blz. 64) zelf ook aangeeft.

Ik acht het bij voorbaat niet uitgesloten, dat de situatie in 1929 bij voorbeeld op die van een welvaartsstaat zou duiden in vergelijking met die van 1870 of 1900. Toch deed zich het probleem van leiding en leden in zijn moderne vorm zich in 1929 niet voor. Dat klopt, zou Van de Vall zeggen, want toen was er nog een ideologie. Akkoord, maar dan hapert er iets aan de definitie. De ideologie is thans verloren gegaan. Met de welvaartsstaat, schrijft Van de Vall, zijn talrijke doelstellingen van het socialisme verwezenlijkt en daarmee zijn zij de socialistische vakbeweging als bron van spankracht ontvallen. Thans staan de socialistische vakbonden en partijen voor de historische taak tot zelfontbinding over te gaan. Hoewel Van de Vall het weinig waarschijnlijk acht, dat de vakbonden dit uit Frankrijk afkomstige advies zullen opvolgen, stelt hij zich toch wel de vraag, of zij de inspiratie zullen vinden om tot een 'ideologie van de welvaartsstaat' te komen.

Wordt hierbij niet over het hoofd gezien, dat de vakbeweging van oudsher in veel mindere mate een organisatie op ideologische grondslag is geweest dan de socialistische politieke partij en dat wat gewenst is voor de een, weinig doeltreffend kan zijn voor de ander? En wordt de welvaartsstaat hier niet te uitsluitend gezien als een niet voor terugslag vatbaar gegeven? Leven wij in een welvaartsstaat of doelt men, sprekend over deze staat, niet veeleer op een periode van hoogconjunctuur?

Ongetwijfeld is de sociale rechtvaardigheid toegenomen en deze winst zal wel blijvend zijn. Dat kan echter niet worden gezegd

van dat welvaarts gedeelte, dat uit de langdurige periode van hoogconjunctuur dient te worden verklaard. Wij zitten midden in een nog niet overmeesterde problematiek van de hoogconjunctuur en met de mogelijkheid van een min of meer ernstige conjunctuur-omslag dient rekening te worden gehouden. Gegeven het voorgaande zou ik de problematiek, waarvoor de vakbeweging zich ziet gesteld, niet willen koppelen aan de welvaartsstaat, maar haar willen zien als de problematiek van de voortgezette hoogconjunctuur in samenhang met de ingroeiing van de vakbeweging. Bij de eerste conjuncturele terugslag zou de vakbeweging lelijk met een 'ideologie van de welvaartsstaat' in haar maag zitten.

Het tweede gedeelte van het boek, dat de motieven van toetreding, deelneming aan het vakbondswerk en het bedanken behandelt, geeft minder aanleiding tot het maken van opmerkingen. Hoewel de resultaten van het onderzoek reeds binnen het NVV en elders waren gepubliceerd, blijft dit deel het meest belangwekkende.

Het bevat tal van aanwijzingen, die voor het ledenbehoud van groot nut kunnen zijn. Duidelijk komt ook naar voren, dat de meeste leden tot de vakbeweging zijn toegetreden omdat zij er persoonlijk voordeel van verwachten. Hoewel hier een verschil bestaat tussen hand- en hoofdarbeiders, kan toch wel worden gezegd, dat de grootste kracht van de vakbeweging nog steeds in de persoonlijke hulpverlening schuilt. De duizenden individuele successen, waarin deze persoonlijke hulpverlening resulteert, vindt men echter nimmer met grote koppen in de pers vermeld. Is ook dit niet een facet van het probleem, dat hier aan de orde was?

De kritische toon van dit artikel verhindert intussen niet te erkennen, dat Van de Vall met het schrijven van dit proefschrift in het belang van de vakbeweging een nuttige arbeid heeft verricht. Hij heeft het probleem volledig uitgediept en verdient daarvoor zeker erkenning.

Ideologie en politieke macht II

Beschouwing over het Chinees-Russische conflict

De ideologisering van een machtspolitiek conflict heeft de uitwerking — ten dele zeker volgens plan — van een grondige camouflage, die de reële strijdpunten gemakkelijk aan het oog onttrekt of ze een andere aanblik verschaft dan hun werkelijk gezicht. Wij moeten bovendien een keuze maken uit vele en veelsoortige kwesties die door beide partijen in het geding zijn gebracht. Voor China geldt ten slotte, dat veel van wat in dit grote land gebeurt, niet slechts in het Westen, maar zelfs in de Sowjet-Unie onbekend blijft, hetgeen mede aantal en enormiteit der valse profetieën verklaart.⁹¹

Enkele historische feiten

De dood van Stalin, gevolgd door een onvermijdelijke strijd om de macht in de Sowjet-Unie, schiep de voorwaarde voor een versterking van de autoriteit van Mao Tse-toeng in de internationale communistische beweging.⁹² Chroesjtsjow schijnt in 1954 in zijn strijd tegen Malenkow de krachtige steun van de CPC genoten te hebben.⁹³ In het kritieke jaar 1956 bemoeide China zich voor het eerst actief met de politiek der Oosteuropese satellietlanden, die voordien het uitsluitend domein van de Sowjet-Unie waren geweest. In dat jaar immers vertoonden zich de duidelijke tekenen van een dooi in de stalinistische ijs- en sneeuwmassa's, die tot de vorming van gevaarlijke lawines aanleiding gaf.

Op het 20ste Congres van de CPSU viel Chroesjtsjow in zijn geheime rede Stalin aan zonder dat de andere communistische partijen tevoren waren gewaarschuwd⁹⁴ en nadat de hoge Chinese

⁹¹ Richard L. Walker, 'Glimpses Through the Chinese Wall', *Problems of Communism*, sept.-okt. 1963, pp. 59 v.

⁹² Löwenthal, p. 60.

⁹³ Zie Myron Rush, *The Rise of Khrushchev*, Washington 1958, pp. 43 v., 107; Zagoria, p. 21.

⁹⁴ Zagoria, p. 42. Zagoria's boek is een voortreffelijk staal van contemporaine geschiedschrijving en van fundamentele betekenis voor het ontstaan van het Chinees-Russisch conflict.

gast Tsjoë Teh een telegram van Mao zelf had voorgelezen, waarin deze naar oude trant Lenin en Stalin in één adem had genoemd.⁹⁵ De door de Russische aanval op de 'persoonsverheerlijking' verstoorde autoriteitsverhoudingen en gewekte verwachtingen leidden tot de Hongaarse revolutie, die de Chinezen krachtig veroordeelden⁹⁶ en tot de Poolse paleisrevolutie, die zij hielpen slagen.⁹⁷ De milde kritiek op het grote-mogendheidschauvinisme,⁹⁸ in die tijd uitgesproken, weerspiegelde een politieke lijn die een zekere mate van zelfstandigheid der satellieten wilde combineren met de handhaving van een voldoende mate van eenheid van het blok om ook de economische samenwerking, d.w.z. de leverantie door Polen en andere landen van machinerieën en transportmiddelen aan China, niet in gevaar te brengen.⁹⁹

Deze internationale koers, die gericht was op een zekere matiging, ging gepaard met een ontspanning in de binnenlandse politiek. Mao's 'honderd bloemen' — de wedijver in vrijheid van verschillende meningen en stromingen in wetenschap en kunst — bloeiden in het voorjaar van 1957,¹⁰⁰ maar zij verdorpen nog in de loop van hetzelfde jaar, toen gebleken was, dat zelfs een geringe mate van geestelijke vrijheid onverenigbaar was met de politiek der CPC.¹⁰¹

Jarallel met de terugkeer tot straffere methoden bij de beheersing van de eigen bevolking voltrok zich een verstrakking in de internationale politiek. China werd de kampioen der scherp-slijpers. In 1958 werden de volkscommunes opgericht, die definitief aan alle hoop op liberalisering de bodem insloegen en die enige tijd het symbool vormden van een voor de Russische aanspra-

⁹⁵ Rush, p. 51.

⁹⁶ De Chinezen schijnen de Russen, die aanvankelijk aarzelden, tot de onderdrukking van de opstand te hebben bewogen. Zie Günther Nollau, *Zerfall des Weltkommunismus, Einheit oder Polyzentrismus*, Keulen en Berlijn 1963, p. 58.

⁹⁷ Zagoria, pp. 55 vv.

⁹⁸ Zagoria, pp. 57 v.; Peter S. H. Tang, *Communist China Today: Domestic and Foreign Policies*, New York 1957, p. 492.

⁹⁹ Zie Brzezinski, p. 277.

¹⁰⁰ De uitspraak komt voor in een geheime rede voor een select gezelschap onder de titel 'Over de juiste houding tegenover tegenstellingen onder het volk'. Buss geeft een onvolledige Engelse vertaling (pp. 134 vv.),

¹⁰¹ Mu Fu-sheng, p. 171.

ken op hegemonie in ideologische zaken gevaarlijke eigen weg. Het jaar daarop vond Chroesjtsjows reis naar Amerika plaats en het gepraat over de 'geest van Camp David' werd in China bijzonder slecht opgenomen.¹⁰² Bovendien schond Peking de zoetsappige 'vijf beginselen van vreedzame coëxistentie', die Nehroe met zoveel enthousiasme had omhelsd, door na de onderwerping van Tibet aan de Indiase grens tot de aanval over te gaan. Moskou verklaarde zich neutraal in het grensgeschil.¹⁰³

In november 1960 kwam het in de tweede Moskouse verklaring der (thans 81) communistische partijen — de eerste was van 1957 — tot een compromis over een aantal meningsverschillen; het is dan ook een vat vol contradicties, waarvan met de beste dialectische wil het antagonistisch karakter niet kan worden ontkend.¹⁰⁴

De terugtrekking van de Russische technische adviseurs en specialisten, die eerder in het jaar plaatsvond,¹⁰⁵ werd echter niet ongedaan gemaakt. De aanvallen van Chroesjtsjow op Albanië, dat het Chinese standpunt met verve en soms met overdrijving verdedigde, toen de Chinezen nog officieel zwegen, leidden ertoe, dat Tsjoe En-lai op spectaculaire wijze het 22ste Congres van de CPSU in 1961 verliet.¹⁰⁶ Het conflict kon nu niet lang meer *en bagatelle* worden behandeld.

Oorlog en vrede

'Oorlog', aldus de verklaring van Moskou van november 1960, 'is een begeleidingsverschijnsel van het kapitalisme... Zolang het imperialisme bestaat, zal er een voedingsbodem zijn voor aanvalsoorlogen... Het Amerikaanse imperialisme is de grootste agressie- en oorlogsmacht.' Tot zoverre kunnen zich de Chinezen nog altijd op dit document beroepen. Het vervolgt echter met de constatering, dat 'de tijd gekomen is, dat aan de pogingen van de imperialisten om een wereldoorlog te ontketenen een halt kan worden toegeroepen. Een wereldoorlog kan worden voorkomen door de gezamenlijke krachtsinspanning van het internationale socialistische kamp, de internationale arbeidersklasse, de nationale bevrijdingsbeweging, alle landen die tegen oorlog zijn en alle vre-

¹⁰² Zagoria, p. 290.

¹⁰³ Nollau, p. 53.

¹⁰⁴ Vgl. Löwenthal, p. 185.

¹⁰⁵ Zagoria, p. 344.

¹⁰⁶ Löwenthal (p. 190) verklaart dit als reactie op de door de Chinezen niet verwachte felle aanval op Albanië door Chroesjtsjow.

delievende krachten ter wereld.' De rekbaarheid van deze formule wordt er niet geringer op, wanneer wordt meegegeeld, dat 'de politiek van vreedzame coëxistentie' zelfs 'gedeeld wordt door een bepaalde sector van de bourgeoisie der kapitalistische landen, die een nuchtere kijk heeft op de machtsverhoudingen en op de kwalijke gevolgen van een moderne oorlog.' Het 'socialistische stelsel' en de anti-imperialistische krachten hebben immers de overhand en 'wat het imperialisme ook doet, het kan de gang der geschiedenis niet tegenhouden.'¹⁰⁷ Gelukkig maar, dat ook sommige imperialisten of kapitalisten dat beseffen — maar ongelukkig voor de helderheid van de standpunten in het conflict der kameraden. Eisenhower, Kennedy of Johnson kunnen immers door Moskou tot potentieel gevaarlijke, maar verstandige, d.w.z. niet oorlogszuchtige imperialisten, door Peking tot bloeddorstige, zij het ongevaarlijke, want papieren tijgers worden geproclameerd en deze interpretaties staan wat de concrete conclusies betreft diametraal tegenover elkaar.

Men heeft in Oost en West over Marx' en Lenins opvattingen omtrent de oorlog heel wat bij elkaar gefantaseerd. Röling b.v. bespeurt in de leer, dat het "kapitalisme" niet noodzakelijkerwijs tot oorlog behoeft over te gaan. . . bepaaldelijk een afwijking van de leer van Marx.¹⁰⁸ Marx zelf heeft nooit iets dergelijks beweerd en integendeel elke oorlog op de eigen merites van de doelstellingen der strijdende partijen trachten te beoordelen. Zijn

¹⁰⁷ Statement, Meeting of Representatives of Communist and Workers' Parties, Moscow, November 1960, pp. 11 v., 4,7.

¹⁰⁸ B.V.A. Röling, 'China en de Wereld', in China tussen eergisteren en overmorgen, 's-Gravenhage 1963, p. 187. Kardelj, p. 26, die niet alleen beter moest, maar ook kon weten, beweert dat Marx en Engels oorlogen als een hinderpaal voor de ontwikkeling van revolutionaire bewegingen beschouwden.

¹⁰⁹ Marx schrijft b.v. in een veel geciteerde brief aan Engels van 20 juli 1870 n.a.v. het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog: 'De Fransen hebben een pak slaag nodig... Het Duitse overwicht zou... het zwaartepunt der Westeuropese arbeidersbeweging van Frankrijk naar Duitsland verleggen en men behoeft slechts de beweging sinds 1866 tot nu toe in de twee landen te vergelijken om te zien, dat de Duitse arbeidersklasse theoretisch en organisatorisch de Franse de baas is. Haar overwicht op de Franse op het wereldtoneel zou tegelijk het overwicht van onze theorie op die van Proudhon, enz. zijn.'

waardering voor het verschijnsel oorlog als vroedvrouw der geschiedenis is daarbij onmiskenbaar groot.¹⁰⁹

Bij Röling zal het wel onbekendheid met Marx' zo vaak genoemde en geroemde, maar meestal nog slecht begrepen theorieën zijn, die hem de Chinezen het brevet van zuiverheid in de leer doet verlenen, die hij bij implicatie gevaarlijk acht voor de vrede. De CPC past met meer recht eenzelfde redenering met geheel andere bedoeling toe. Zij beroept zich daarbij gewoonlijk op Lenin om te bewijzen, dat een communist de plicht heeft, de oorlog als begeleidingsverschijnsel van het kapitalisme te aanvaarden; en dat beroep is juist, daar Lenin bij herhaling oorlog een onvermijdelijk gevolg van de kapitalistische produktiewijze en de drang naar annexaties en geweldpleging in een imperialistisch opgedeelde wereld een objectieve noodzaak heeft genoemd.¹¹⁰

Lenin kon echter ook tonen aanslaan die thans in de officiële Moskouse uitlatingen een versterkte naklank vinden. Over het vredesverdrag met Estland van februari 1920 zei Lenin, dat het 'wereldhistorische betekenis' bezat, omdat het burgerlijke Estland toonde, de Sowjetrepubliek meer te vertrouwen dan de roofzuchtige imperialisten. Alle grote mogendheden bereidden 'een nieuwe krankzinnige oorlog' voor, maar Rusland bewees door het doen van territoriale concessies, dat 'het probleem der vreedzame betrekkingen. . . van principieel belang', van groter belang was dan dat van het vaststellen der grenzen. Lenin is er trots op,

Men zie ook, om een ander voorbeeld uit vele te noemen, de talrijke artikelen van Marx over de Krimoorlog, waarin hij zonder ophouden de fiolen van zijn toorn uitgiet over de westerse geallieerden, omdat zij de oorlog niet met voldoende energie en geestdrift voeren. Engels heeft inderdaad later een 'wereldoorlog' een ramp genoemd, die de beweging 20 jaar terugzette; bij een andere gelegenheid verklaarde hij, dat een oorlog 'onze partij aan de macht' zou brengen, maar dat dit paardemiddel daartoe geen voorwaarde was. Indien Frankrijk en Rusland samen zouden gaan, bleef volgens Engels de Duitse sociaaldemocratie niets anders over dan de 'Oosterse barbarij' op leven en dood te bevechten. Zie Gustav Mayer, Friedrich Engels. Eine Biographie, dl. 2, Den Haag 1934, hfdst. 13 en 14.

¹¹⁰ Zie b.v. AW I, pp. 752, 828, 841 v. Lenin achtte burgeroorlogen oorlogen, die door ieder die op het standpunt van de klassenstrijd staat, aanvaard moeten worden (p. 877).

'het vertrouwen van ons vijandig gezinde naties' gewonnen te hebben.¹¹¹

Gretig beroepen zich de 'moderne revisionisten' op zulke uitspraken, die bij alle vaagheid toch kunnen worden ingepast in een constructie van een leninistische vrede-theorie. Daarenboven geven Chroesjtsjow en de zijnen thans toe, dat de ontwikkeling der vernietigingstechniek inderdaad tot een andere instelling noopt. Al zou ook het socialistische blok onoverwinnelijk zijn, een moderne oorlog betekent zulke ontzettende verliezen aan mensenlevens en materiële rijkdommen, dat 'het vraagstuk van oorlog en vrede' – en dus niet dat van de klassenstrijd of de uitbreiding der communistische macht – 'het meest brandende vraagstuk van onze tijd' is.¹¹²

Als het ware om te bewijzen, dat ook niet-communisten het spelletje der dialectiek mee kunnen spelen – met een nauwelijks minder onbevredigend resultaat dan dat der officiële leraars – heeft Royle de Chinese communisten hegelianen genoemd, ervan uitgaande, dat Hegels filosofie passief, dus deterministisch, zou zijn, die van Marx daarentegen een filosofie van de daad, dus voluntaristisch. De onvermijdelijkheid van de oorlog – passend in de 'hegeliaanse' versie van het communisme – moest door Chroesjtsjow worden opgegeven en hij ontdekte de 'contradictie' in het marxisme-leninisme: het communisme zou nooit gerealiseerd kunnen worden, indien de oorlog onvermijdelijk was, daar er in een thermo-nucleaire oorlog geen overwinnaars zouden zijn.¹¹³ Zo ver gaan de Chroesjtsjow-volgelingen echter niet, maar zelfs al zou dit wel het geval zijn, dan blijft de herleiding van het vanzelfsprekende falen van het marxisme-leninisme om situaties bevredigend te verklaren die buiten zijn grenzen liggen, tot een tegenstelling tussen de filosofieën van aartsvaders op zijn best een mislukt grapje.

Peking houdt vast aan de letter van de meest rigoureuze marxistisch-leninistische wetsartikelen.

¹¹¹ Lenin, Werke, dl. 30, pp. 307 vv.

¹¹² Statement, Meeting of Representatives of Communist and Workers' Parties, Moscow, November 1960, p. 11. Men kan zich voorstellen, dat deze formulering een compromis was, waarbij de Chinezen toegaven aan het Russische standpunt.

¹¹³ P. Royle, 'Historical Inevitability and the Sino-Soviet Debate' *The Political Quarterly*, No. 3, 1963, pp. 292 vv.

Nog vóór het 22ste Congres der CPSU vielen de Chinese communisten in een ook in het Engels gepubliceerde verzameling van drie artikelen, waarvan het eerste het uitvoerigst en het belangrijkste is, de moderne revisionisten aan en het was duidelijk, dat zij de Russische leiders ook tot die categorie rekenden, al handhaafde men de obligate formule van het 'socialistische kamp onder leiding van de Sowjet-Unie'. De moderne revisionisten werden ervan beschuldigd, de marxistisch-leninistische (in werkelijkheid onmarxistische!) opvatting te hebben opgegeven, dat 'in de wereldgeschiedenis niet de techniek, maar de mens, de volksmassa's, het lot der mensheid bepalen.' In alle duidelijkheid wordt de stelling verkondigd, dat de Chinezen een verbod en vernietiging van kernwapens voorstaan, maar dat als de imperialisten ondanks alles toch een atoombomoorlog aandurven, 'het resultaat de zeer spoedige vernietiging van die monsters... en zeker niet de vernietiging van de mensheid' zal zijn. Zoals de Russische en de Chinese revoluties hebben aangetoond, zouden de van het volk gevraagde enorme offers met rente terugbetaald worden: 'Op de puinhopen van het dode imperialisme zou het zegevierende volk met grote snelheid een beschaving scheppen, die duizenden malen hoger was dan het kapitalistische systeem (*sic*), en een waarlijk schone toekomst voor zich zelf opbouwen.' Het kapitalisme zal niet uit zich zelf ineensinken, maar eerst als gevolg van de proletarische revolutie in de imperialistische landen en de nationale revolutie in de koloniale en half-koloniale landen.¹¹⁴

Het 'socialisme' is per definitie vredelievend, het imperialisme oorlogszuchtig.¹¹⁵ Elk wapengeweld van de kant van de imperialisten wordt bestempeld tot een onuitgelokte provocatie, zelfs indien zij is geprovoceerd door ondermijnende actie van de kant van een communistisch land. De vredelievendheid mag immers niet tot 'burgerlijk pacifisme' leiden, want onder het impe-

¹¹⁴ Long Live Leninism, Peking 1960, pp. 15, 19, 20 vv.

¹¹⁵ Vgl. de redenering van de Nederlandse cryptocommunist prof. Wertheim: '... het geweld dat zich tegen honger richt, en daarmee tegen een reactionair regime dat in wezen door geweld regeert, is géén agressie.' (W. F. Wertheim, 'Nieuw-Guinea 1950-1962. Van afscheiding tot afscheid', *De Nieuwe Stem*, aug. 1962, p. 499.) — Wat het 'reactionair regime' en het 'wezen' zijn, wordt uitgemaakt door de partij, de heer Wertheim of andere schriftgeleerden der enige ware leer; zoals Lueger en Goering zeiden: 'Wer Jude ist, bestimme ich!' — Prof. Wertheims 'theorie' schijnt op Chinese inspiratie te wijzen.

rialisme zullen er altijd oorlogen van de een of andere soort voorkomen.¹¹⁶

Met instemming wordt Lenins uitspraak geciteerd, dat geen enkele grote revolutie in de geschiedenis zich zonder burgeroorlog heeft voltrokken¹¹⁷ en al zou het prachtig zijn, indien het proletariaat de macht op vreedzame wijze veroverde, de kans hierop is zeer klein. Terwijl Marx een 'vreedzame overgang naar het socialisme' voor de democratieën van zijn tijd mogelijk achtte, stelde Lenin o.m. in 'Staat en Revolutie' vast, dat dergelijke uitzonderingen in een tijdperk van het imperialisme niet meer konden plaatsvinden.¹¹⁸ De communisten moeten bovendien de revolutionaire oorlogen der onderdrukte naties tegen het imperialisme steunen.¹¹⁹

Mao Tse-toeng heeft zich kort na het einde van de Tweede Wereldoorlog enkele keren over het oorlogsvraagstuk uitgesproken. De grondtoon is uiterst optimistisch. Na de Eerste Wereldoorlog ontstonden de Sowjet-Unie en een paar dozijn communistische partijen; na de Tweede Wereldoorlog is het communisme enorm versterkt en openen zich schitterende perspectieven. 'Zolang er mensen zijn, kan onder leiding der communistische partij elk wonder volbracht worden. . . Wij geloven, dat de revolutie alles kan veranderen. . . Er is geen enkele reden voor pessimisme.' De communisten aanvaarden overigens compromissen met de imperialisten, 'want compromissen bieden voordelen', te meer omdat de vredeskrachten — d.w.z. het internationale communisme en zijn bondgenoten — sterker zijn. De oorlog tegen Japan werd niet door de atoombom beslist, maar door het volk. De atoombom is slechts een papieren tijger. De strijd der Chinese communisten tegen Japan en de Kwomintang heeft geleerd, dat geweren sterker zijn dan vliegtuigen en tanks, wanneer de laatsten in dienst staan van de reactie, de eersten in dienst van de vooruitgang. De derde wereldoorlog zou pas overmijdelijk zijn, indien de strijd

¹¹⁶ Long Live Leninism, pp. 28 vv.

¹¹⁷ Lenin, Werke, dl. 27, p. 496.

¹¹⁸ AW II, p. 172 v., 181 w.

¹¹⁹ Long Live Leninism, pp. 36, 39, 41, 43, 52.

¹²⁰ Mao Tse-tung, Die Lage nach dem Sieg im Widerstandskrieg gegen die japanische Aggression und unser Kurs (aug. 1945), Peking 1961, pp. 27 v.; dez., Über die Koalitionsregierung, p. 4; dez., Interview mit der amerikanischen Korrespondentin Anna Louise Strong (aug.

tegen de Amerikaanse imperialisten en hun kettinghonden werd opgegeven.¹²⁰ De grote oorlog kan dus voorkomen worden door een reeks kleine oorlogen en burgeroorlogen. Dit grenzeloos schijnend optimisme betekent echter nog geen beroep op 'avonturisme', door Mao evenzeer veroordeeld¹²¹ als door de aarts-revisionist Kardelj¹²² en de volgelingen van Chroesjtsjow.¹²³

Zelfs in de felste Chinese uitlatingen inzake het conflict behoeft men niet af te wijken van Mao's meer dan vijftien jaar geleden ingenomen standpunt, dat inderdaad ruimte biedt voor elke tactische houding in elke concrete situatie. Lioe Sjao-tsjj paste enkele maanden geleden Mao's 'theorie' toe op de 'overwinning van het Koreaanse volk', die weer een bewezen had, dat de imperialisten en alle reactionairen papieren tijgers zijn en dat ook de atoombom een papieren tijger is; de Amerikanen hadden haar immers niet durven gebruiken. Telkens weer wordt het standpunt verdedigd, dat het imperialisme 'van dag tot dag verder wegrot', dat dus de internationale situatie gunstig is voor de revolutionaire strijd, in het bijzonder in Azië, Afrika en Latijns-Amerika en dat een agressieve eensgezindheid der revolutionaire krachten naar alle waarschijnlijkheid de imperialisten zal doen terugdeinzen voor het ontketenen van een kernoorlog, zoals ook de 'revolutionaire oorlogen' sinds 1945 niet tot een nieuwe wereldoorlog hebben geleid. Het 'verraad' van Chroesjtsjow, gesymboliseerd door het partiële kernstopakkoord van Moskou, heeft de kans op oorlog vergroot, daar de eenheid der 'vredekrachten' is verzwakt. Het moderne revisionisme heeft immers het imperialisme de dienst bewezen om vrede te bedelen en de voorwaarden van de tegenstander te aanvaarden.

Sterker nog, de opvatting dat — in de woorden van Lioe Sjao-tsjj — 'de atoombommen niets te maken hebben met het klassebeginsel, dat een nucleaire oorlog de gehele mensheid zou vernietigen. . . en dat onder de huidige omstandigheden vonken van

1946), Peking 1961, pp. 1 v., 8 vv.; dez., Über die Verhandlungen in Tschungking (okt. 1945), Peking 1961, pp. 18 v.; dez., 'Das Versagen der idealistischen Geschichtsauffassung', Kommentare zum Weissbuch der Regierung der USA (sept. 1949), Peking 1961, p. 47.

¹²¹ Dez., Über die Praxis (juli 1937), Peking 1962, p. 24.

¹²² Kardelj, p. 106.

¹²³ Zie b.v. P. de Groot, 'Over de geschillen in de communistische wereldbeweging', *Politiek en Cultuur*, sept. 1963, p. 380.

oorlog, veroorzaakt door de nationale bevrijdingsbeweging of de revolutionaire strijd der volken zich kunnen ontwikkelen tot een nucleaire wereldoorlog, waarin iedereen in de wereld zou omkomen', betekent dat de Sowjet-Unie met haar atoomwapens chantage pleegt tegen andere landen. Dit verklaart, volgens de Chinese argumentatie, tevens, waarom de Russen hun belofte niet zijn nagekomen, China bij de opbouw van een eigen atoomwapen te helpen. Natuurlijk zouden kernwapens in handen van socialistische landen uitsluitend vredelievende doeleinden dienen, maar daaruit vloeit voort, dat hoe meer communistische landen kernmogendheden zouden worden, de vredeskansen des te sterker zouden zijn!

Het kan niet ontkend worden dat het Chinese standpunt meer marxistisch-leninistisch is dan het Russische. 'Peking verlangt van Moskou ook geen avonturierspolitiek. Het Volksdagblad schreef, dat het voor socialistische landen niet nodig is, met atoomwapens te spelen; naar Mao's opvatting moeten de communisten uitgaan van de strategische zwakte der imperialisten, maar rekening houden met hun tactische kracht en voorzichtig te werk gaan.¹²⁴ Hiertegenover doen uitspraken van de volgelingen van Chroesjtsjow nogal mat aan en al zijn zij meer in overeenstemming met de waarheid, zij zondigen naar de geest der officiële mythe. De mening, dat de gedachte van de vreedzame coëxistentie in de Verenigde Staten diepe wortels heeft geslagen,¹²⁵ een bitse opmerking, dat de Chinezen de atoomwapens wel bijzonder belangrijk moeten vinden, omdat zij ze zelf zo graag willen hebben en dat het perspectief van de 300 miljoen Chinese overlevenden en hun heerlijke toekomst weinig troostrijk is voor landen als Tsjechoslowakije, Cuba en zelfs Albanië,¹²⁶ of de constatering dat de gebeurtenissen van Suez, Formosa en Cuba hebben aangetoond, dat de Sowjet-Unie over alle macht beschikt, die nodig is om de veiligheid van het gehele communistische kamp te garanderen en dat het juist is geweest te vertrouwen op de vredeskrachten in de wereld en te weigeren, de gevaarlijke weg van een ver-

¹²⁴ Heinz Pächter, Chruschtschow, Kennedy, Castro. Die Oktoberkrise und ihre Folgen, Berlijn 1963, p. 93.

¹²⁵ Eugene Dennis in *World Marxist Review*, april 1960, p. 17.

¹²⁶ Weber, pp. 91 v.

spreiding van het atoomwapen te betreden,¹²⁷ moeten de Chinezen als ontzettende ketterijen in de oren klinken.

In de praktijk hebben beide partijen in het conflict het bewijs geleverd, dat zij doordrongen zijn van een besef van de macht der papieren tijgers. Ook China immers heeft zich t.a.v. Formosa slechts aan het toedienen van speldeprikken gewaagd. De controverse over het vraagstuk van oorlog en vrede is in feite opgeschroefd en tot de grootste steen des aanstoots verkozen om de simpele reden, dat de overigens zeer beperkte toenadering tussen de Sowjet-Unie en Amerika de Chinezen, die om geheel andere redenen de Russische kameraden wantrouwden, op gans andere dan ideologische gronden vrees inboezemt.¹²⁸

Een vergelijking van het Chinese met het Russische standpunt inzake het oorlogsvraagstuk toont aan, dat Moskou de laatste jaren meer doordrongen is van het inzicht, dat een nieuwe wereldoorlog een ramp ook voor de communistische landen met mogelijk zeer ernstige gevolgen voor de economische en wellicht zelfs de politieke basis van het regime zou betekenen, terwijl Peking grotere risico's wil nemen in de verwachting, dat het Westen zonder het op een kernoorlog te laten aankomen zal inbinden.

Al erkennen de Chinezen geenszins een 'fatale onvermijdelijkheid van een nieuwe wereldoorlog', zoals van Russische zijde telkens weer is verkondigd, zij sporen in het huidige stadium aan tot een taktiek van beperkte en berekende agressie, die de Sowjet-Unie thans schijnt te verwerpen. Het zijn verschuivende accentverschillen en geen principiële tegenstellingen, die zouden berusten op verraad enerzijds, trouw anderzijds aan de 'universele waarheid'.

Verdragen, grenzen en mensen

Incidenten zoals de vlucht in 1962 van 50.000 mohammedanen uit China naar de Sowjet-Unie, de uitwijzing van Chinese functionarissen uit Tsjechoslowakije, arrestaties van smokkelaars in verboden lectuur zijn uiteraard evenzeer slechts gevolg, niet oorzaak van het conflict. De machtspolitieke aap komt uit de mouw in de Chinese constatering, dat de grenzen met de Sowjet-Unie niet minder op vernederende verdragen, die het land in de vorige eeuw werden opgedrongen, berusten dan die met India, die aan-

¹²⁷ Raymond Guyot, 'Après l'accord de Moscou', *Cahiers du Communisme*, sept. 1963.

¹²⁸ Zie Löwenthal, p. 184.

leiding zijn geworden tot de gewapende aanval. De Ili-vallei (Sinking), de Siberische zeeprovincie en het stroomgebied van de Amoer werden door het tsaristische Rusland met geweld verkregen. Zij kunnen, evenals de Mongoolse Volksrepubliek (een van China losgemaakte satelliet der Sowjet-Unie), tot de status van een *China irredenta* worden verheven. Op lange termijn gezien is Moskou evenwel waarschijnlijk meer bevreesd voor een overheersing door Peking van Zuid-Azië, met name India, wat de aarzelende neiging der Russen kan verklaren, dat land tegen China te ondersteunen.¹²⁹

Het spreekt vanzelf, dat de Chinese communisten hun volmaakte onschuld betuigen wat betreft de gewapende botsingen met India. Het was India dat een militair avontuur begon, dat weigerde te onderhandelen, dat de beginselen der vreedzame coëxistentie schond en zich verlaagde tot een werktuig in handen der Amerikaanse imperialisten. Opmerkelijk is, dat daarbij gemakkelijk het heilige beginsel der niet-inmenging in de binnenlandse zaken van een ander land wordt vergeten: Nehroe heet thans niet de woordvoerder van het volk, maar van de grote bourgeoisie en de grootgrondbezitters en in laatste instantie van de boosdoeners bij uitstek, de Verenigde Staten, hetgeen o.a. 'bewezen' wordt door de Amerikaanse economische hulpverlening aan India.¹³⁰

Terwijl de aanval op India slechts een strategisch niet onbelangrijke grenscorrectie ten doel scheen te hebben, zouden aanspraken op Russisch gebied verklaard kunnen worden uit de snelle groei der Chinese bevolking met 13 miljoen per jaar (ongeveer twee procent). In een overtuigend betoog weerlegt Tash-

¹²⁹ Zie Malcolm Mackintosh, 'The Soviet Generals look at China', *New Statesman*, 4 okt. 1963, pp. 434, 436.

¹³⁰ *The Sino-Indian Boundary Question (English Edition)*, Peking 1962, pp. 25, 104 vv., 118 vv. en *passim*. Wij wagen ons niet aan speculaties over de motieven die Peking tot de voor de penetratie van de communistische invloed in Azië weinig bevorderlijke agressie hebben geleid. De wil tot machtsvertoon, afleiding voor binnenlandse moeilijkheden, demonstratie van onafhankelijkheid t.o.v. Moskou kunnen hierbij een rol hebben gespeeld. De repercussies in andere Aziatische landen zijn overigens betrekkelijk gering geweest.

¹³¹ John E. Tashjian, *China und die Sowjetunion. Untersuchungen zur sogenannten Starlinger-Theorie*, Hamburg 1960 (oorspr. Amerikaanse uitg.: *Where China meets Russia*); W. Starlinger, *Grenzen der Sowjetmacht im Spiegel einer West-Ost-Begegnung hinter Pali-*

jean de vérgaande geopolitieke conclusie die Starlinger daaruit en uit de betrekkelijke leegte van Siberië heeft getrokken.¹³¹ Het is echter even onzinnig om de invloed der demografische ontwikkeling op de buitenlandse politiek zonder enige reserve te ontkennen, zoals Wertheim op bijzonder tendentieuze wijze doet. Volgens hem hoeft China, als men het in vrede zijn economie laat opbouwen, 'zelfs met anderhalf miljard inwoners niet agressief... te worden.'¹³² Nog geheel afgezien van eventuele politieke consequenties op lange termijn, is voor de huidige economische ontwikkeling van China de bevolkingsgroei wel degelijk relevant. Dit wordt door de leiding der CPC althans bij tijd en wijle beseft; bij alle neiging tot orthodoxie heeft zij er een even voor de hand liggende als van marxistisch standpunt gezien onaanvechtbare¹³³ kritiek van Moskouse zijde¹³⁴ voor over. Natuurlijk probeert zij hierbij een malthusiaanse praktijk te verbinden met de officiële antimalthusiaanse theorie.

In 1952 veroordeelde het Volksdagblad geboortenregeling nog als 'een middel om het Chinese volk zonder bloedvergieten te doden.' In 1954, toen het resultaat van de volkstelling een aanzienlijk hoger cijfer aanwees dan verwacht was, werden plotseling anticonceptionele middelen gepropageerd en zelfs de abortus provocatus gelegaliseerd. Sindsdien beweegt zich de propaganda tussen de polen van een bewust willen afremmen en een blijmoedig aanvaarden van de nog altijd snelle groei.

De ideologische bok die ook deze last te torsen krijgt, is lenig en kan naar alle kanten springen. Nu eens heet het, dat China helemaal niet overbevolkt is, dan weer wordt ter wille van de gezondheid der burgeressen, maar ook ter wille van de welvaart

saden von 1945–1954, Würzburg 1955; dez., *Hinter Russland-China*, Würzburg 1957.

¹³² W. F. Wertheim, 'Bevolkingsvraagstukken in Azië', *De Nieuwe Stem*, sept. 1963, p. 525.

¹³³ Marx en Engels ontkenden de mogelijkheid van het bestaan van een algemeen bevolkingsvraagstuk los van een specifieke maatschappijvorm. Zie D. E. C. Eversley: *Social Theories of Fertility and the Malthusian Debate*, Oxford en Londen 1959, pp. 265 vv.

¹³⁴ Het Russische standpunt, ter gelegenheid van het conflict in alle scherpe ontvouwd, is dat een zo groot mogelijk aantal en een zo snel mogelijke groei der bevolking gunstig zijn voor de opvoering der arbeidsproductiviteit en de stijging van de levensstandaard — beide doelstellingen van een socialistische maatschappij, die de Chinezen heten te verwaarlozen.

van het vaderland de geboortenregeling aanvaard.¹³⁵ De zwenkingen in de demografische politiek hangen samen met de economische ontwikkeling en verwachtingen. Zijn deze laatste positief, dan wordt de neiging sterker, de toeneming van het aantal toekomstige werkkrachten met gejuich te begroeten; zo kon de oprichting der volkscommunes zelfs gemotiveerd worden met het bestaan van een tekort aan arbeidskrachten.¹³⁶ Anderzijds betekent een grotere mate van voorzichtigheid bij de beoordeling van de economische ontwikkelingsmogelijkheden, dat de snelle bevolkingstoename als een remmende factor wordt gezien.

Nadat men bij de 'grote sprong vooruit' van 1958 de rappe voeten had verstuipt,¹³⁷ overwoog weer de neiging tot een zekere soberheid in de verwachtingen en daarmee ging een intensivering van de campagne voor geboortenbeperking gepaard, die ook thans nog wordt voortgezet.

Het is zeer waarschijnlijk, dat de Sowjet-leiders niet zonder beklemming de snelle Chinese bevolkingsgroei waarnemen,¹³⁸ maar het is gevaarlijk om in de lijn van Starlinger — die, naar het schijnt, grote indruk heeft gemaakt op Adenauer en de Gaulle — daarop thans reeds politieke verwachtingen te baseren.¹³⁹

Economie

De meeste deskundigen waren tot voor kort ervan overtuigd, dat

¹³⁵ Zie Léon Trivière, 'Birth Control in China', *Contemporary China*, II, Hongkong en Londen 1959, pp. 97 vv.; Alfred Sauvy, 'Les problèmes de population', *Le régime et les institutions de la république populaire chinoise*, Brussel 1960, pp. 182 vv. — De rector van de universiteit van Peking, Ma Yen-tsjoe, had de moed, in 1957 te wijzen op de correlatie van een te sterke bevolkingsgroei en een te geringe kapitaalsaccumulatie en al werd hij tot mikpunt van veel kritiek, zijn opvatting is in de praktijk aanvaard. Zie Alfred Zauberman, 'Some Remarks on the Economic Aspect', *The Chinese Communes*, pp. 67 v.

¹³⁶ Guy Wint, *Common Sense About China*, Londen 1960, p. 140.

¹³⁷ Zie hierna '*Economie*' en '*Volkscommunes*'.

¹³⁸ Wint, pp. 153 v.

¹³⁹ Meer juist dan fraai noemt Th. van Tijn ('Het gedeeltelijk kernstopverdrag', *De Nieuwe Stem*, sept. 1963, p. 546) het speculeren op het vormen van een blank front tegen het 'gele gevaar' een 'enigszins domme fantasie'. Van Tijn is zelf ook niet bang voor — niet zeer intelligent lijkende — profetieën: 'De tegenstelling tussen de kapitalistische wereld en de landen met generationaliseerde eigendom der grote produktiemiddelen en daarop gebaseerde planeconomie, is fundamenteel en blijft dat.'

de economische en vooral technologische afhankelijkheid van de Sowjet-Unie en haar Europese bondgenoten de bereidheid van China, de leiding van Moskou te volgen, belangrijk stimuleerde. Volgens Cheng waren China's economische en culturele dependentie van en politieke connecties met de Sowjet-Unie zodanig, dat niettegenstaande allerlei meningsverschillen een breuk 'eenvoudig onvoorstelbaar' moest heten. Cheng citeert in dit verband H. Schwarz, die het bondgenootschap tussen beide communistische grote mogendheden een politieke noodzaak en voor China ook een vitale economische noodzaak achtte.¹⁴⁰

China's economische afhankelijkheid van de Sowjet-Unie werd enkele jaren geleden 'volledig' genoemd¹⁴¹ en nog in 1961 huldigden specialisten de mening, dat China voor het verwerven van de kennis van de moderne industriële techniek in bijzonder grote mate op Russische hulp aangewezen was.¹⁴² Al was de omvang van de materiële hulp betrekkelijk gering, de technische bijstand was essentieel.¹⁴³ Enkele jaren geleden liep de schatting van het aantal Sowjettechnici in China uiteen van 10.000 tot 50.000.¹⁴⁴ Bovendien bestond, al bedroeg de waarde der totale materiële hulp waarschijnlijk minder dan 50 miljoen dollar en was reeds in 1956 China's handelsbalans met de Sowjet-Unie positief als gevolg van de terugbetaling der verstrekte leningen, het overgrote deel der leveranties uit machinerieën voor de opbouw van een zware industrie en vormden een aanzienlijke belasting voor een bijzonder belangrijke sector van de Russische economie.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Cheng Tien-fong, *A History of Sino-Russian Relations*, Washington 1957, p. 332. Zie ook Walker, *China under Communism*, p. 276.

¹⁴¹ Wu Yuan-li, *An Economic Survey of Communist China*, Londen 1956, p. 506.

¹⁴² T. J. Hughes en D. E. T. Luard, *The Economic Development of Communist China 1949-1960*, 2de dr., Londen, New York, Toronto 1961, p. 206.

¹⁴³ Wu, pp. 494 vv.

¹⁴⁴ Hughes en Luard, p. 206; zie ook Walter Galenson, 'Economic Relations between the Soviet Union and Communist China', *Study of Soviet Economy* (onder red. van Nicolas Spulber), Bloomington en Den Haag 1961, p. 34.

¹⁴⁵ Galenson, p. 35 vv., zie ook Walker, p. 273; volgens Galenson, p. 39, bestond in 1959 63 pct. van de gehele Chinese import uit industriële uitrusting. Grossmann (*Die wirtschaftliche Entwicklung der Volksrepublik China*, Stuttgart 1960, pp. 63 vv.) noemt hogere bedragen, die als kredieten voor een langere periode waren uitgetrokken.

Galenson beschouwt zelfs het feit, dat de leveringen aan China voor de Sowjet-Unie een vermindering van de eigen industriële investeringen betekenden — een offer dat door de Chinezen kwalijk werd vergolden door hun streven naar autarkie — als een der diepere oorzaken van het conflict.¹⁴⁶ De beperking van het handelsverkeer tussen beide landen en de terugtrekking van de Sowjettechnici moet in elk geval voor China een probleem van de eerste orde hebben gevormd, dat de leiding echter welbewust onder het oog heeft gezien.

De Chinese prestaties op economisch gebied, hoezeer ook soms schromelijk overschat,¹⁴⁷ zijn indrukwekkend. Volgens Bettelheim nam in de eerste negen of tien jaar van het communistisch bewind de industriële produktie in China tien maal sneller toe dan in India.¹⁴⁸ Sinds niemand kan twifelen aan de geweldige industriële ontwikkeling van de Sowjet-Unie, althans in de politiek relevante sectoren, bestaat er weinig neiging meer in het Westen om de potentiële groei der Chinese economie te bagatelliseren.

De Chinese pogingen, door massale arbeid en primitieve technieken de produktie uit te breiden, doen soms wonderlijk inefficiënt aan, maar vinden hun verklaring in harde feiten. Bij het begin van het eerste vijfjarenplan in China bedroeg het inkomen per hoofd van de bevolking 34, in Rusland een twintig jaar eerder 270 dollar. De kosten van de creatie van één arbeidsplaats in de moderne industrie bedragen gemiddeld 4.000 dollar. Bij een bevolkingsgroei als de Chinese zouden voor een industrialisering op 'westerse' wijze astronomische bedragen nodig zijn alleen voor het opnemen van het geboortenoverschot in het niet-agrarisch arbeidsproces, nog afgezien van de wenselijkheid, de latente agrarische overbevolking — die bij een meer doelmatige bedrijfsvoering manifest zou worden — te absorberen. De in vergelijking met de Russische bijdragen aan de economische ontwikkeling der

¹⁴⁶ Galenson, pp. 32, 37 v., 41 en 44.

¹⁴⁷ Zie b.v. Chao Kuo-chun, *Agrarian Policy of the Chinese Communist Party 1921–1959*, Bombay en London 1960, pp. 289 v.

¹⁴⁸ Ch. Bettelheim, 'L'industrialisation de la Chine Populaire', *Le régime et les institutions de la république populaire chinoise*, pp. 205 v. Er zijn te veel details bekend over vluchtpogingen van duizenden mensen en te weinig algemene gegevens om zonder meer de conclusie van C. P. FitzGerald ('A Fresh Look at the Chinese Revolution', *Pacific Affairs*, No. 1, 1963, pp. 47 v.) te kunnen onderschrijven, dat noodsituaties beter werden beheerst dan vroeger.

communistiche en andere landen genereuze hulp die het Westen aan de niet-communistiche onderontwikkelde gebieden verschaft, bedraagt per hoofd der bevolking van de ontvangende landen twee dollar. Voor China zou een vergelijkbare hulpverlening neerkomen op 1,3 miljard dollar per jaar — een veelvoud van wat de Sowjet-Unie in de beste jaren bereid was te schenken of te lenen. China had geen andere keuze dan de navolging van het Japanse voorbeeld van de vestiging van industriële kleinbedrijven op reusachtige schaal, een ‘oorspronkelijke accumulatie’ in primitieve vorm gekoppeld aan een maximaal gebruik van onbetaalde arbeid voor het scheppen en verbeteren der infrastructuur, met name de waterbouwkundige werken en de wegeaanleg, hetgeen in China traditioneel een kenmerk voor elk despotisch regime was. Bij alle tentoongespreide idealisme was het verlangen der leiding naar straffere organisatie een der voornaamste redenen voor het ontstaan der volkscommunes, naast de onmiddellijke noodzaak, de gelovige partijkaders nieuwe hoop te bieden en de moeilijkheden in de industriële ontwikkeling op te lossen.¹⁴⁹

Volkscommunes

Jarenlang kon het schijnen, dat de Chinese communisten hun agrarisch program soepeler uitvoerden dan Stalin het zijne had gedaan. Toch was reeds zes jaar na de verovering van het gehele Chinese vasteland de collectivisatie van de landbouw nagenoeg voltooid. De ontevredenheid der boeren, die via de lagere partijkaders een zekere verbinding had met die der intellectuelen, wie zo pas de honderd-bloemen-ruiker was ontruikt, deed de leiding zoeken naar een methode, de ‘proletarisering’ der boeren te intensiveren en te versnellen. De leuze van de ‘grote sprong vooruit’ en de streefcijfers van het tweede vijfjarenplan wezen op de wil, het economische ontwikkelingsproces te verhaasten. Dit was slechts mogelijk door de boeren te dwingen tot het presteren van meer onbetaalde arbeid en de consumptie te beperken.¹⁵⁰ En

¹⁴⁹ Zie vooral Zauberman, pp. 64 vv.; Grossmann, p. 332, ziet vnl. 1956 als een moeilijk jaar; Hudson p. 10; vgl. voor het oude China Wittfogel, *Oriental Despotism*, hfdst. 2.

¹⁵⁰ Voortreffelijke overzichten en uitstekende analyses bieden de bijdragen van Hudson en Zauberman, alsmede die van A. V. Sherman, ‘The People’s Commune’, in het boekje *The Chinese Communes*. Zie over de oorsprong van de communebeweging vooral Sherman, pp. 15 vv.; vgl. Boyd, pp. 4 v.; Yang, pp. 263 vv.; Wint, pp. 138 vv. en 142 vv.; Chao, pp. 161 vv.

zo 'verscheen een nieuwe maatschappelijke organisatievorm, fris als de morgenzon, boven de wijde kim van Oost-Azië.'¹⁵¹

Door de samensmelting van ongeveer 750.000 agrarische produktiecoöperaties tot een 26.000 volkscommunes bereikte men in de eerste plaats een drastisch verscherpte controle en een aanzienlijke 'besparing'. Volgens de officiële theorie ontstond de volkscommunebeweging spontaan — hetgeen niet zeer waarschijnlijk is. In april 1958 werd de eerste commune onder de naam Spoetnik opgericht, maar pas in augustus werd bekendheid gegeven aan het experiment en verkreeg dit Mao's uitdrukkelijk sanctie. In oktober reeds was het proces van de samensmelting der coöperaties tot volkscommunes voltooid.

De volkscommune heeft in tegenstelling tot de agrarische produktiecoöperatie veelzijdige functies. Zij heeft niet slechts landbouwkundige, maar ook industriële taken (b.v. de bouw van 'volkshoogovens'), houdt zich bezig met de opvoeding en heeft eigen militaire en politieke plichten.

Nooit eerder in de geschiedenis is op een dergelijke schaal de totale disciplinerings van de overweldigende meerderheid van een volk doorgevoerd. Zij vond aanvankelijk haar uitdrukking in een totale collectivisering en militairisering van het leven. De partij-resolutie van augustus, die nog lang niet het hoogtepunt vormde van chiliastische verkondiging, stelde vast, dat 'de militarisering der organisatie, het baseren van alle activiteiten op de grondslagen van strijdvaardigheid en collectivisering van het dagelijks leven... het communistische bewustzijn van 500 miljoen boeren verhoogd' hadden. Gemeenschappelijke eetzaal, kinderbewaarplaatsen en crèches leidden de boeren 'naar een collectief leven van groter geluk'. Er kwamen zelfs om die collectiviteit te onderstrepen behalve gemeenschappelijke keukens ook gemeenschappelijke w.c.'s. Het graan, dat vroeger aan de boeren individueel ter beschikking werd gesteld, werd nu door de commune ingehouden om de mensen te dwingen van de eetzaal gebruik te maken.

De inlijving van alle communeleden bij de militie hield in, dat zij permanent onder militaire tucht stonden. Werken, eten, militaire oefeningen en politieke scholing werden op deze wijze bestanddelen van één en dezelfde dienstplicht. 'De communes braken niet slechts de barrières tussen mannelijke en vrouwelijke ar-

¹⁵¹ C. W. Shih, 'Co-operatives and Communes in Chinese Communist Fiction', *The China Quarterly*, jan.-maart 1963, p. 201.

beid af, maar ook die tussen hoofd- en handenarbeid, tussen stad en land en tussen het civiele en het militaire leven.' De 'arbeidsbrigades' droegen soms welsprekende namen als de 'Bajonetbrigade'. De leden van deze laatste konden, voor een spoedkarwei op gecommandeerd, 'in een oogwenk . . . als soldaten in het gelid' staan en 'precies als een leger' waren zij vastbesloten, 'een grote overwinning te behalen' onder de kreet: 'aan ons de zegel!' ¹⁵²

Weldra werd het nodig geoordeeld, de teugels enigszins te vieren. De kunst, de 'kaders' of de 'boeren' voor een te groot enthousiasme verantwoordelijk te stellen, beheersen de Chinese leiders even goed als Stalin, die tijdens de collectivisatie van de landbouw verklaarde, dat sommigen 'duizelig van het succes' waren en in hun ijver te ver waren gegaan. Anna Louise Strong, vanouds een model van dweeppzucht met communistisch China, laat dan ook de boeren 'verklaren', dat zij reeds 'het communisme binnentraden', terwijl de partij in haar wijsheid hun enthousiasme moest temperen. ¹⁵³

De gezinsband, soms goeddeels verbroken, werd hersteld, eigen bezit aan meubels, kleren en kookgerei, voor zover nog niet ont-eigend, niet meer in beslag genomen; er werd van hogerhand op aangedrongen, de werkdag tot twaalf uur te beperken. ¹⁵⁴

De pretentie bleef gehandhaafd, dat de communes de rechte weg naar de vestiging van het volkomen communisme waren. Alleen werd men bescheidener en vager over de tijd die hiervoor nodig zou zijn. Op 10 december 1958, toen de gemoederen reeds tamelijk gekalmeerd waren, decreteerde een 'resolutie over enige vraagstukken betreffende de volkscommunes' deze tot 'de beste vorm om . . . de overgang van de socialistische naar de communistische maatschappij' te voltrekken. ¹⁵⁵

Het enthousiasme voor deze nieuwe, welhaast ideale totalitaire organisatie was aanvankelijk zo groot, dat in de zomer van 1958 ook besloten werd tot de oprichting van stedelijke volkscommunes. Eerst in maart 1960 werd dit feit publiek gemaakt. Evenals bij de dorpscommunes lag de voornaamste reden voor de oprichting besloten in de wens, de consumptie scherp te controleren,

¹⁵² Sherman, pp. 27 v.; Shih, pp. 203 v.

¹⁵³ Anna Louise Strong, *The Rise of the Chinese People's Communes*, Peking 1959, p. 2.

¹⁵⁴ Zie Sherman, pp. 32, 42 vv.

¹⁵⁵ Chao, p. 162.

maar de moeilijkheden om op grote schaal de huisvesting aan de communegedachte aan te passen, zijn zo groot, dat betrekkelijk weinig vorderingen zijn gemaakt, ook al zijn er heel wat muren af- en uitgebroken en huizen veranderd in werkplaatsen, eetzaal en recreatiecentra. De partijleiding moest spoedig vaststellen, dat in de steden de communebeweging eerst dan van grote betekenis zou worden, 'wanneer de sceptici en de twijfelaars overtuigd zijn.'¹⁵⁶

De Russische reacties op de aan de volkscommunebeweging inherente ideologische pretenties waren aanvankelijk voorzichtig afwijzend. Nauwelijks één Russische krant nam notitie van het 'grootste experiment in de geschiedenis der mensheid'.¹⁵⁷ In een artikel in *Politiek en Cultuur* heette het, dat slechts 'de oppervlakkige beoordelaar' kon denken, dat China met de volkscommunes een sprong naar het communisme maakte. 'In China zelf werden ook dergelijke geluiden gehoord', maar deze overdrijving – die de leden der communes en dus uiteraard niet de partijleiding in de schoenen wordt geschoven – hadden de 'imperialisten' trachten te gebruiken om het voor te stellen, 'alsof de Chinese communistische partij van mening zou zijn, dat zij het communisme had verwezenlijkt en daarmee verder zou zijn dan welk ander land ook.'

Die imperialisten streefden natuurlijk het doel na, 'ideologische verwarring te zaaien' en te doen 'alsof er tegenstellingen bestonden tussen de Sowjet-Unie en China.'¹⁵⁸ Inmiddels heeft – om het marxistisch te formuleren – de geschiedenis de imperialisten gelijk gegeven en – om Stalins jargon aan de vergetelheid te onttrekken – de communistische betweters in het ongelijk gesteld.

Het was een feit, dat de resolutie van augustus, die nog een voorzichtiger geluid liet horen dan de juichkreten die later werden aangeheven, sprak over de verwerkelijking van het commu-

¹⁵⁶ Sherman, p. 45 vv.; H. J. Lethbridge, 'The Urban Communes', *Contemporary China*, IV, Hongkong en Londen 1961, pp. 27, 30 vv., 46; D. E. T. Luard, 'The Urban Communes', *The China Quarterly*, juli-sept. 1960, p. 76.

¹⁵⁷ Louis Barcata, *China geht nicht Russlands weg. Partner? Konkurrenten? Gegner?*, Stuttgart 1959, pp. 207 v. (Het boek van Barcata is als journalistiek te waarden.)

¹⁵⁸ 'C.V.', 'De volkscommunes in het nieuwe China', *Politiek en Cultuur*, maart 1959, pp. 122 v.

nisme in China als een zaak van een niet meer verre toekomst; men zag het communisme reeds 'ontspruiten'. Specifieke voordelen van de 'bijzondere kenmerken' van China werden onderstreept en de vroeger obligate verwijzing naar het voorbeeld van de Sowjet-Unie bleef maandenlang achterwege. Later werd echter een termijn van twintig jaar gesteld.¹⁵⁹ In december moest de CPC helemaal bakzeil halen en zonder tegenspraak de Russische opvatting, dat de ontwikkeling der produktiemiddelen de beslissende rol moest spelen en dat de Europese landen het eerst aan bod waren om de overgang van 'socialisme' naar 'communisme' te voltrekken, aanvaarden. De pil werd natuurlijk verguld door de lof die werd toegezwaaid aan de Chinezen voor hun prestaties in de opbouw van het 'socialisme'.¹⁶⁰ In een beschouwing over het jaar 1962 wordt evenwel weer vastgesteld, dat het volkscommunestelsel zijn 'geweldige superioriteit' heeft bewezen.

De volkscommunes zijn, zeker zoals zij worden voorgesteld in de officiële Chinese propaganda, een duidelijke afwijking van het algemene, door de Sowjetgeschiedenis voorgeschreven patroon der communistische economische en sociale ontwikkelingspolitiek en als zodanig een reële of potentiële uitdaging. Er is evenwel slechts één — en dan nog een in de kiem gesmoorde — poging bekend, het stelsel in een ander land toe te passen, nl. in Bulgarije, waar het Chinese experiment bewonderaars vond. Een commune werd opgericht, maar onmiddellijk weer opgeheven en daarmee was aan de Bulgaarse extra-tour een abrupt einde gekomen.¹⁶¹

Stalin

In zekere zin is de verdediging van Stalin, die de Chinese communisten steeds meer op zich zijn gaan nemen, in strijd met hun afwijking van het Sowjetvoorbeeld in de volkscommunebeweging. De rehabilitatie van Stalin past echter in de voorstelling van een continuïteit in het internationale communisme, waarvan de in Rusland afgebroken draad in China verder wordt gesponnen. De CPC beschouwt zich als de legitieme draagster van de principes en tradities der Oktoberrevolutie, die door Chroesjtsjow zijn veranderd, maar die door haar vruchtbaar worden ontwikkeld — en

¹⁵⁹ Sherman, pp. 28 v., 57 v.; zie ook Zagoria, pp. 102 v.

¹⁶⁰ Sherman, pp. 57 vv.

¹⁶¹ Liliana Brisby, 'Bulgaria: Leaping forward without Communes', *The China Quarterly*, juli-sept. 1960, pp. 80 vv.; Sherman, p. 58; vgl. Zagoria, p. 32.

als zo'n verdere ontwikkeling kan de trouwens bij de marxistisch-leninistische voorstellingen aansluitende communegedachte worden beschouwd.¹⁶²

In een Chinees commentaar van 6 september 1963 op de open brief van het Centraal Comité der CPSU van 14 juli 1963 wordt toegegeven, dat 'Stalin enkele ernstige fouten maakte', maar deze heten van minder belang dan 'zijn grote en verdienstelijke daden'. Chroesjtsjow beledigde in feite op het 20ste Congres der CPSU 'de dictatuur van het proletariaat, het socialistisch stelsel, de grote CPSU, de grote Sowjet-Unie en de internationale communistische beweging.'

Inderdaad schreef het Volksdagblad reeds op 29 december 1956, dat Stalin in het algemeen in de betrekkingen met andere communistische landen en partijen een internationalistisch standpunt innam, maar dat hij bij de behandeling van 'bepaalde concrete kwesties' een neiging tot 'grote mogenheidschauvinisme' vertoonde.¹⁶³ Aanvankelijk schenen de Chinezen de postume degradatie van Stalin niet al te tragisch op te vatten.¹⁶⁴ Bovendien was zelfs Chroesjtsjow weinig standvastig in zijn veroordeling van Stalin en presteerde hij het nog in maart 1963 in een campagne tegen de Russische kunstenaars en intellectuelen, die hadden getoond te veel onafhankelijk van de partijlijn te bezitten, de niet lang tevoren uit het mausoleum verwijderde onwaardige, wie legio misdaden waren verweten, weer eens onmiskienbaar te prijzen.¹⁶⁵

Terwijl een der minder orthodoxe communistische leiders, Palmiro Togliatti, op Chroesjtsjows aanval op Stalin reageerde met de fameuze stelling van het 'polycentrisch systeem' in het communisme, zelfs een zekere medeverantwoordelijkheid voor de 'vreselijke schendingen der socialistische wetten' erkende en niet terugdeinsde voor het noemen van de mogelijkheid van institutionele hervormingen in de Sowjet-Unie om herhaling te voorko-

¹⁶² Sherman (p. 58) ziet in de communebeweging een chiliastische terugkeer tot het marxisme-leninisme, dat eindigde met Lenins 'Staat en Revolutie'. Hij lijkt ons het gehalte aan onoprechtheid in Marx' en Lenins 'commune'-mythe impliciet te onderschatten.

¹⁶³ Boyd, p. 48.

¹⁶⁴ Cheng, p. 327.

¹⁶⁵ Priscilla Johnson, 'The Regime and the Intellectuals: A Window on Party Politics (Winter 1962—Summer 1963)', *Problems of Communism*, juli-aug. 1963 (bijvoegsel), p. xxvii.

men,¹⁶⁶ stelde Peking vast, dat 'fouten' onvermijdelijk waren en dat de dictatuur van het proletariaat, 'welke fouten er ook gemaakt worden', altijd 'verre superieur was aan alle dictaturen der uitbuitende klassen'¹⁶⁷ – een opvatting die ook door de Moskovische richting werd en wordt gehuldigd.¹⁶⁸

De Chinezen hebben heel goed begrepen, dat zij ideologisch munt konden slaan uit de breuk in de traditie die door Chroesjtsjow met zijn kritiek op Stalin werd veroorzaakt.¹⁶⁹ Zij konden de vraag stellen, hoe het socialistische en democratische Rusland tien jaar lang onder een tirannie kon hebben geleefd en hoe de CPSU als leider een moordenaar kon hebben getolereerd – en hierop het antwoord geven, dat niet Stalin, maar Chroesjtsjow de verrader is. Natuurlijk stelt deze conclusie evenveel vragen als zij oplost. Indien immers Stalin de socialistische maatschappij opbouwde, indien zijn dictatuur tegen de vijanden van het communistische regime nodig en succesvol was geweest, hoe laat zich dan verklaren, dat de trouwe Sowjet-burgers het verradersbewind verdroegen?

Stalin en Chroesjtsjow spelen beiden de rol van de booswicht in het stuk, de een in de Chinese, de ander in de Russische opvoering.¹⁷⁰ De schuldvraag is door beide partijen gereduceerd tot de jacht op de schuldige – en een beter bewijs voor de futiliteit van de schijnbaar diepzinnige ideologische argumenten en voor het bestaan van een door enkele personen uitgeoefende absolute dictatuur kan men zich niet wensen.

¹⁶⁶ The Anti-Stalin Campaign and International Communism. A Selection of Documents, New York 1956, pp. 215, 230 vv.

¹⁶⁷ Zagoria, p. 45.

¹⁶⁸ Het is niet onvermakelijk, bij Weber te lezen (p. 95), dat de fouten der persoonsverheerlijking in de Sowjet-Unie de CPSU in wesen niet van haar marxistisch-leninistische grondslagen hebben kunnen afbrengen, terwijl de CPC door haar persoonsverheerlijking wel principieel van het rechte pad is afgeweken. *Quod licet Jovi non licet bovi!*

¹⁶⁹ Vgl. hierover b.v. Richard Lowenthal, 'The World Scene Transformed', *Encounter*, October 1963, pp. 8 vv.; Boris Meissner, 'Der Zweifrontenkampf der KPdSU', *Osteuropa*, september 1963, p. 592.

¹⁷⁰ Zie K. S. Karol, 'Mao's Lament for Stalin', *New Statesman*, 20 sept. 1963; Jerrold L. Schuter, 'Khrushchev's Image inside China', *The China Quarterly*, april-juni 1963, pp. 212 vv.

Nationale en sociale strijd

De telkens weer van Sowjetzijde herhaalde bewering, dat de Chinezen de vreedzame coëxistentie met niet-socialistische landen volledig verwerpen, wordt vrijwel dag-in dag-uit weersproken door de onophoudelijke stroom van vriendelijkheden die Peking uitstort over 'nationale democraten' van het slag van het regeringshoofd van Kambodsja, prins Norodom Sihanouk, de Nepalese koning, de Birmaanse leider generaal Ne Win, president Soekarno, Arabische nationalisten, Afrikaanse staatslieden en Latijns-Amerikaanse delegaties. Het is ideologisch zeer eenvoudig, een regime tot progressief 'burgerlijk nationalistisch' en 'anti-imperialistisch' te verklaren en Mao's theorie der revolutie in etappen (via de 'democratische' naar de 'socialistische' revolutie — theorie overigens, die geen enkele 'maoïstische' originaliteit bezit) maakt te allen tijde een wenselijk geoordeelde omslag in de waardering mogelijk. India, eens progressief, heet thans reactionair,¹⁷¹ Pakistan is van reactionair vreedzaam coëxistent geworden. Wij behoeven slechts aan het beruchte Stalin-Hitler-pact van 1939 te herinneren om duidelijk te maken, welke enorme koerswijzigingen zich 'marxistisch-leninistisch' laten rechtvaardigen.

De CPC heeft in de strijd om de sympathie der onderontwikkelde gebieden de onschatbare voordelen van het 'halfkoloniale' verleden en de omstandigheid, dat de Chinezen geen blanken zijn. Hiertegenover kan de Sowjet-Unie niet meer stellen dan haar in neutralistische kringen soms gewaardeerde 'vredelievendheid' en vooral haar vermogen, meer te schenken en te lenen dan China.¹⁷² Er bestaat natuurlijk een kans, dat op den duur een Chinees superioriteitsvertoon Pekings populariteit b.v. in Afrika aantast.

De 'tegenstellingen tussen het imperialisme en zijn koloniën en halfkoloniën en die tussen onderdrukkende en onderdrukte naties', aldus een Chinees theoreticus in de herfst van 1963 in een bespreking van een nieuwe uitgave van een uit de oorlog stammende brochure van Mao Tse-toeng, zijn 'tegenstellingen op leven en dood. Zolang deze tegenstellingen blijven bestaan, zullen de oorzaken van oorlogen, de agressoren en degenen die hun weerstand bieden, ook blijven bestaan.' Natuurlijk wordt de bewering herhaald, dat zwakke landen de machtige imperialisten

¹⁷¹ Zie *The Sino-Indian Boundary Question*, *passim*.

¹⁷² Sinds 1953 zou China echter reeds meer aan hulp aan het buitenland hebben uitgegeven dan het zelf ontving. Zie Zauberman, p. 65.

kunnen verslaan, omdat in nationale bevrijdingsoorlogen de onderdrukte naties vechten tegen de slechts tijdelijk grotere kracht van de papieren tijgers.

Het is opmerkelijk, dat in deze formuleringen een element schuilt dat zeker nog niet tot officiële theorie is verheven, maar op een goede dag tot die rang zou kunnen worden gepromoveerd: de strijd tussen 'onderdrukkende en onderdrukte naties' wordt hier losgemaakt van de interne klassenstrijd — zeker in de 'onderdrukkende' landen. Een dergelijke theorie zou voortreffelijk aansluiten bij de aan het adres van de Sowjet-Unie gerichte beschuldiging van verraad aan de nationale bevrijdingsbeweging. Inderdaad heeft Chroesjtsjow weinig geestdrift aan de dag gelegd voor de 'bevrijding' van Taiwan¹⁷³ en is de Russische politiek inzake de verwijdering der raketten op Cuba door China gehoord. Bijzonder instructief voor de felheid van de strijd tussen de kameraden om de ziel van de Afro-Aziatische en Latijns-Amerikaanse volken is de door de Chinezen onderschreven beschuldiging, op de Internationale Conferentie van Hirosjima (augustus 1963) door een zekere Miradzji M. Ali uit Zanzibar geuit, dat de Russen medeplichtig waren aan de moord op Loemoemba. Radio Moskou noemde Ali een 'man zonder opvoeding', die 'in grote stijl' in Peking leefde en karakteriseerde de Chinese aanval als 'leugen, krankzinnigheid of gemene laster.'

Het is die 'gemene laster', door beide partijen in het conflict kwistig rondgestrooid, die het uitzicht op de achtergronden ervan belemmert en het mogelijk maakt, de meningsverschillen door onzakelijke formulering zwevend te laten, d.w.z. tot geen vaste koers verplichtend. In het Sowjetkamp wordt de Chinese zonde van 'verwaarlozing van de klassenstrijd van het proletariaat in de economisch ontwikkelde landen' breed uitgemeten. De voorrang die de Chinezen geven aan de tegenstelling tussen de onderdrukte volken en het imperialisme zou impliceren, 'dat de revolutionaire hoofdmacht in de wereld niet zozeer de internationale arbeidersklasse is als wel de kleine burgerij, die in de nationale bevrijdingstijd der economisch zwak ontwikkelde landen dikwijls op de voorgrond staat.'¹⁷⁴ Ongetwijfeld levert deze redenring in de wedstrijd om de zuiverheid in de leer een goed marxistisch-leninistisch puntje voor Moskou op, al komt Peking heel wat dichter

¹⁷³ Zie b.v. Zagoria, pp. 210 vv.

¹⁷⁴ Kumpf, pp. 88, 86.

bij een juiste kijk op de realiteit en de mogelijkheden van een communistische expansie, die uiteraard veel groter zijn in Azië, Afrika en Latijns-Amerika dan in West-Europa en Noord-Amerika.

Orthodoxie en 'humanisme'

Nood leert communisten hun 'theorie' idealiseren om de harde realiteit te overstemmen door de muziek der fantasie van de toekomst.

China doet, sedert het conflict is uitgebroken meer dan ooit, denken aan een belegerde vesting¹⁷⁵ en wellicht kan ook in dit geval in het isolement een grote kracht schuilen. De chiliastische atmosfeer, die bijzonder duidelijk tot uitdrukking kwam en komt in de volkscommunebeweging en die met alle middelen waarover een reusachtig partijapparaat beschikt lange tijd kan worden opgeroepen, maakt verrassende 'sprongen' mogelijk, maar ook kan een ontzuivering volgen op een tijd vol van beloften zonder voldoende verwezenlijking. Mao's 'romantische' beschouwingswijze¹⁷⁶ aangaande de specifiek Chinese weg van economische ontwikkeling¹⁷⁷ is trouwens door harde noodzaak gedictieerd, evenals de voortdurende beklemtoning van de betekenis der orthodoxe 'marxistisch-leninistische' ideologie, die de strakke partijheerschappij rechtvaardigt. In een jaaroverzicht over 1962 werd zelfs gesproken over 'passende... ideologische voorbereidingen om een goede oogst te verkrijgen' — formule, waarin tegelijk het universele belang van de leer en de feitelijk 'idealistisch' gemotiveerde functie ervan zijn gecombineerd tot een krasse expressie van communistisch geloof en 'wetenschap'.

Tot dusverre zijn er niet voldoende redenen om aan te nemen, dat de CPC bewust op weg is naar de een of andere vorm van neocommuniste. Het telkens herhaalde beroep op de Oktoberrevolutie, die nog altijd de ereplaats op de ranglijst — boven de Chinese revolutie — wordt gegeven, op Lenin en in mindere mate op Stalin, op het 'Sowjetvolk', dat in het Chinese 'altijd' de

¹⁷⁵ Löwenthal, Chruschtschow und der Weltkommunismus, p. 118.

¹⁷⁶ Wint, Dragon and Sickle, p. 39, gebruikt deze term en voegt er nog 'preleninistisch' aan toe. Het zou ons te ver voeren, hier uit te weiden over sterk 'romantische' elementen van het oorspronkelijke marxisme. Zie ook noot 162.

¹⁷⁷ In 1958 werd op de inheemse traditionele techniek en wetenschap sterk de nadruk gelegd. Zie Sherman, p. 41.

trouwste vriend zal hebben, is niet slechts een door veeljarige oefening geconditioneerde reflex.¹⁷⁸ Wint, die tot de sinologen behoort, die nog het meest de nadruk leggen op de mogelijkheid van een sinificering van het communisme, wijst vermoedelijk terecht op de gebleken vitaliteit van het Chinese regime, dat op den duur zou kunnen bijdragen tot een grotere theoretische onafhankelijkheid van het Sowjetmodel¹⁷⁹ en wellicht tot een minder agressieve koers of zelfs tot een zekere mate van 'liberalisering'.

Vooralsnog lijkt het om redenen van binnen- zowel als buitenlandse politiek voor China voordeliger, de scherpstijperij tot het uiterste te bedrijven.¹⁸⁰ 'De huidige revolutionaire situatie in Afrika is buitengewoon goed,' verluide het onlangs in Peking; en ook in delen van Latijns-Amerika, om van Zuidoost-Azië maar te zwijgen, lijken de velden wit om te oogsten. De CPC valt het Russische 'humanisme' aan en terwijl de CPSU in een der vele aan het conflict gewijde 'brieven' de retorische vraag stelde of de Chinezen werkelijk geloofden, dat alle burgerlijke regeringen totaal van alle redelijkheid gespeend waren, antwoordde Peking goed orthodox, dat er in de klassenmaatschappij geen redelijkheid bestaat, die sterker kan zijn dan de door de klassepositie gedicteerde opvattingen. Op de Afro-Aziatische schrijversconferentie die in juli 1963 op Bali werd gehouden, maakten de Chinezen de Russische voorstelling van de mens als 'vriend, kameraad en broeder van de mens' belachelijk en het valt hun niet moeilijk, voorbeelden te geven: hoe kan een Zuidafrikaanse neger in Verwoerd zijn broeder zien? 'Nucleair fetisjisme' en 'nucleaire chantage' heten de theoretische basis van het moderne revisionisme, dat zijn uitdrukking vindt in het zgn. Sowjethumanisme — de ontkenning van de marxistisch-leninistische leer van de klassenstrijd, de proletarische revolutie en de dictatuur van het proletariaat.

¹⁷⁸ In 1957 wilde Mao de officiële erkenning van de leidende rol der Sowjet-Unie in de verklaring der communistische partijen opnemen. Löwenthal, p. 111.

¹⁷⁹ Zie Wint, 'Common Sense', pp. 102, 172.

¹⁸⁰ Zie Boris Meissner, 'Der Zweifrontenkampf der KPdSU', *Ost-europa*, sept. 1963, pp. 592, die erop wijst, dat China het ideologisch wapen consequent hanteert om Moskou te chanteren. Meissner trekt een vergelijking tussen Mao's — ten onrechte een afwijking van Lenin en Stalin genoemde — erkenning der boeren als een 'revolutionaire hoofdmacht' naast de arbeiders en de (marxistisch-leninistisch gezien) overdreven betekenis, die de Chinezen thans aan de strijd der ontwikkelingslanden toekennen (p. 595).

Communisme – agressieve ideologie

Ongetwijfeld is ook in het Chinees-Russisch conflict de 'snelle achteruitgang van het belang van de theorie'¹⁸¹ duidelijk gebleken in die zin, dat de theorie bij een minimum aan objectiviteit niet meer dan de plaats van een dienstmaagd der machtspolitiek kan worden toegekend. Het is echter een dienstmaagd, zonder wier aanwezigheid het huishouden spaak moet lopen, of het nu om de Chinese of de Sowjetfamilie gaat. De stelling 'dat de strijd voor de vreedzame coëxistentie met verscherpte klassenbotsingen én met verscherpte strijd op ideologisch gebied gepaard moet gaan,'¹⁸² is van recente Moskovische oorsprong. Ook het Russisch-communistische expansionisme blijft, al kan het andere vormen dan de traditionele kiezen, begeleid door een agressieve ideologie, waartegen het Westen zich slechts door het handhaven van zijn militaire, economische en politieke kracht kan verdedigen, zolang niet binnen de communistische wereld de heerschappij der partijapparaten beslissend is ondermijnd – een ontwikkeling die wij moeten trachten te bevorderen, doch waarop wij niet mogen rekenen.¹⁸³

Het conflict tussen Peking en Moskou kan bijdragen tot een relatief machtsherstel van het Westen, de val van beide dictaturen is, op lange termijn gezien, de voorwaarde voor een werkelijke onbedreigde wereldvrede.¹⁸⁴ Nog heel lang zullen wij moeten rekenen met de noodzaak van een afweer van het communistische gevaar, of dit nu van Moskou of van Peking of van beide in herstelde broederlijkheid moge komen. De communistische macht en de communistische ideologie moeten beide worden weerstaan – met materiële macht én met ideeën.

¹⁸¹ Brzezinski, *The Soviet Bloc*, pp. 82 v.

¹⁸² 'F. B.', 'Uit de geschiedenis van het denken', *Politiek en Cultuur*, febr. 1963, p. 90.

¹⁸³ Lowenthal, pp. 8 v.

¹⁸⁴ Suzanne Labin, 'La condition humaine en Chine communiste', Parijs 1959, p. 500. Dit boek is gebaseerd op vraaggesprekken van de schrijfster met Chinese vluchtelingen in Hongkong.

De pen op papier

Publieke eigendom en ondeelbaarheden

In Socialisme en democratie van januari 1964 heeft drs. C. J. Brakel onder de titel Het nieuwe wetenschappelijke socialisme en de arbeiders een beschouwing gewijd aan een rede van prof. dr. J. Tinbergen. Deze rede is samengevat in Economisch-Statistische Berichten van 6 november 1963. Een van de vragen die Tinbergen daar tracht te beantwoorden is de economische maatstaf voor publieke eigendom van ondernemingen. Hij komt daarbij tot twee voorwaarden: externe effecten of technische overcapaciteit als gevolg van ondeelbaarheden. Brakel vermeldt deze punten (blz. 73), doch hij voegt er een verklarende noot aan toe om duidelijk te maken wat we hier onder moeten verstaan. Zo geeft hij o.a. als voorbeeld van een extern effect de maatschappelijke winstgevendheid van wegeaanleg. Verder herleidt hij het verschijnsel van deelbaarheden tot dat van monopolies.

Het lijkt mij toe dat dit geen van beide juist is, en in ieder geval niet de bedoeling van Tinbergen weergeeft. Omdat het een belangrijke zaak is, wil ik trachten weer te geven, hoe dit naar mijn mening moet worden geïnterpreteerd. Daarbij kunnen we het beste beginnen met het tweede punt, dat van de ondeelbaarheden. Brakel brengt dit a.h.w. onder een heel ander chapter, door het monopolieverschijnsel er bij te halen. Dit dekt zich echter slechts zeer ten dele met technische ondeelbaarheid. Er zijn tal van andere oorzaken voor monopolie. Daarom, als Tinbergen monopolie bedoeld had, zou hij dat ook wel gezegd hebben.

Dat het om de ondeelbaarheden als zodanig gaat wordt aannemelijk als we nagaan wat Tinbergen daarvoor gezegd heeft in zijn bijdrage *The Theory of the Optimum Regime*, gepubliceerd in zijn *Selected Papers*.¹ Hieruit heeft hij kennelijk geput voor de desbetreffende beschouwing over publieke eigendom. Met name in par. 4. 33 wordt er op gewezen, dat bij ondeelbaarheid de betrokken onderneming niet de optimale omvang kan bereiken, d.i. waar de gemiddelde kosten minimaal zijn. Wel moet de produktie zo ver mogelijk worden uitgebreid, omdat iedere additionele eenheid met lagere kosten geproduceerd wordt dan de vorige. Dit wordt bereikt door de prijs vast te stellen op het peil van de door de laatste eenheid teweeggebrachte kosten. In vaktermen geformuleerd is dit het snijpunt van de marginale kos-

¹ Amsterdam - 1959.

tencurve en de vraagcurve. Aangezien de kosten van de overige eenheden hoger liggen, lijdt zulk een onderneming verlies als zij wordt geëxploiteerd in een omvang die voor de maatschappij als geheel het grootste voordeel oplevert. Vandaar dat publieke eigendom dan in vele gevallen de enige mogelijkheid is. Dit is dus de verklaring waarom ondeelbaarheden in het algemeen heenwijzen naar publieke exploitatie. Het blijkt dat we daarvoor in het geheel geen beroep behoeven te doen op de marktformmonopolie

Wil men een extreem voorbeeld van zulk een verliessituatie bij vaststelling van de prijs op het peil der marginale kosten, dan dringt zich met name het geval van wegeaanleg op. De kosten die door de laatste weggebruiker worden toegevoegd kunnen zonder grote fout gelijk gesteld worden aan nul. Dus moet, om een zo groot mogelijk voordeel voor de gemeenschap te verkrijgen, ook de prijs nul zijn. Dan worden de kosten echter niet terugverdiend, en daarom is wegeaanleg een overheidsactiviteit. Het is dus niet, zoals Brakel stelt, een voorbeeld van externe effecten, doch van ondeelbaarheid.

Ik hoop dat deze opheldering er toe bijdraagt, de genoemde punten tot hun juiste betekenis terug te brengen.

PROF. DR. F. HARTOG

Boekbesprekingen

Sexuele Criminaliteit. Assen, Van Gorcum & Comp. N.V., 1963.

Deze publikatie behelst de weergave van een vijftal redevoeringen op het omstreden gebied der seksuele misdadigheid, een voordrachten-cyclus georganiseerd door het Criminologisch Instituut aan de Rijks-universiteit te Utrecht. Het is moeilijk binnen het kader van een globale boekaankondiging recht te doen wedervaren aan de complete rijk ge-varieerde inhoud van dit werk.

Prof. mr. W. P. J. Pompe behandelt de strafrechtelijke facetten van de controversiële materie, hier in het geding. Hij attendeert op de scheiding tussen recht en moraal, een scheiding die, mede uit een oogpunt van rechtszekerheid en rechtsgelijkheid, van verstrekkende betekenis is, en die belet dat de staat in zijn strafwetgeving tot zedenmeester wordt. Indringend bespreekt Pompe de systematiek van ons strafwetboek inzake de uit seksueel motief voortgekomen misdaden, en de grondslag der strafbaarheid hiervan. Hij wijst ook op het wettelijk onderscheid tussen heteroseksuele en homoseksuele ontucht, zonder zich te begeven in een waardering van dit systeem, doch waarbij hij niet nalaat in het licht te stellen, dat de zware maxima voor diverse vormen van vleeselijke gemeenschap buiten echt (artt. 242—245) uitsluitend gelden voor heteroseksueel verkeer. Belangwekkende woorden wijdt Pompe aan het misdrijf van overspel (art. 241 W.v.S.), naar bekend in de realiteit een dode letter, slechts van waarde als steriele demonstratie van deugdzaamheid. Ook de recente jurisprudentie, die, *tegen* de bedoelingen van de wetgever, de tendentie vertoont de strafbaarheid van geslachtelijke misdragingen in aanzienlijke — lees: bedenkelijke — mate uit te breiden, neemt Pompe onder de loep. Het vervolgingsbeleid van het openbaar ministerie kan uiteraard in dit verband een belangrijke rol spelen.

Een boeiende, glashelder gestileerde, vooral op biologische beschouwingen gebaseerde bijdrage is die van *prof. dr. J. Kloek*, die de algemeen-medische aspecten van het vraagstuk onder het oog ziet. Terecht keert hij zich tegen het vereenzelvigen der seksuele criminaliteit met bruto en gewelddadig optreden, en onderstreept hij de psychoseksuele onrijpheid, het psychoseksueel infantilisme van de meeste zedendelinquenten. Kloek verwerpt dan ook de irrationele, emotionele geladenheid in de gangbare oordeelvellingen omtrent de afwijkende medemens.

Inderdaad, te weinig is de 'normale' sterveling zich ervan bewust, dat in de ware democratie ook discriminatie van de op seksueel gebied 'anders' ingestelde burger, uitsluitend op grond van diens buiten de norm vallende geaardheid, niet aanvaardbaar is.

Over de psychiatrische beoordeling van seksuele afwijkingen en criminaliteit refereert *dr. C. J. B. J. Trimbos*. Uitgaande van de eeuwenlange huivering van het christendom voor de seksualiteit als zodanig — men denke aan de verheerlijking van het celibaat en de maagdelijke staat — memoreert de begaafde radiospreker de ook in onze dagen nog sterk levende afkeer tegen de 'abnormale' geslachtsdrift, een depreciatie die zich pijnlijk manifesteert in sommige strafrechtstelsels, met name de Anglo-Amerikaanse, en in de strafrechtspraak betr. zedendelicten. Trimbos ziet tussen het normale en het in traditionele zin pervers-abnormale geslachtsleven, tussen de criminele en de niet-criminele seksualiteit, geen wezenlijke verschillen. In elke seksuele afwijking ligt volgens T. het soms tragische onvermogen tot de hoogste medemenselijke verbondenheid en liefde; een onvermogen dat de betrokkene zijn partner doet misbruiken als een object tot bevrediging van eigen egoïstische drift. Men denkt onwillekeurig aan de fijnzinnige woorden van prof. J. G. Wattjes in zijn 'Wijsgerige gedachten over het huwelijk': 'Paring der lijven alleen is onzedelijk; waarlijk menselijke paring moet zijn paring van de gehele personen.'

Ten onrechte meent T. dat seksuele abnormaliteiten in het huwelijk en 'onterende perverse akten tussen echtgenoten' een grond tot echtscheiding zouden kunnen opleveren; ten onrechte, omdat men hier staat tegenover gedragingen die juridisch geen andere betekenis hebben dan die van moeilijk bewijsbare 'buitensporigheden', welke slechts aanleiding kunnen zijn tot scheiding van tafel en bed, waarbij — naar bekend — het huwelijk in stand blijft.

Ook bij deze gelegenheid berijdt Trimbos enkele van zijn wat afgejakkerd gerakende stokpaardjes. Het meest spectaculaire hiervan is zijn opvatting dat ons *strafrechtsbestel* zou moeten worden vervangen door een *maatregelenrecht*, 'gebaseerd op de grondslagen der *défense sociale*!'

Tegen deze, geenszins nieuwe gedachte, moet ik nadrukkelijk stelling nemen. Allereerst is het uitermate twijfelachtig of tussen straf en maatregel een fundamentele tegenstelling kan worden geconstrueerd. Vaststaat, dat door de delinquent de maatregel veelal als een straf wordt ondergaan, niet zelden zelfs als een onevenredig zware straf. Zulks omdat bij het opleggen van de maatregel ontbreekt de in het strafvonnis nauwkeurig bepaalde en beperkte tijdsduur van de vrijheidsberoving. De door Trimbos verfoeide vergeldingsgedachte kan zich niet alleen bij het toemeten van straf, maar ook bij de toepassing van maatregelen terdege doen gelden. Het grote bezwaar tegen de invoering van een maatregelenrecht als door T. voorgestaan, ligt in het gevaar dat hierbij in het gedrang komen de waarborgen voor de belangen van het individu,

de waarborgen voor de persoonlijke rechtszekerheid, bij de strafoplegging gevorderd. Dat deze vrees niet denkbeeldig is, kan blijken uit dr. Trimbos' erkenning in een ander recent geschrift van zijn hand (Misdadaad zonder straf?, 1962, pag. 17), dat één der consequenties van een maatregelenrecht zou kunnen zijn, dat beveiligingsmaatregelen worden aangewend 'ante delictum', d.w.z. ook vóórdat een delict is gepleegd, en derhalve in een stadium waarin de gevaarlijkheid van de betrokkene zich nog niet in concreto heeft gemanifesteerd, en men slechts redelijkerwijs vermoedt met een potentiële misdadiger te doen te hebben. Dit zou dan 'pas echte goede beveiliging' wezen.

T. ziet eraan voorbij, dat voor een dergelijke *modus procedendi* in de democratische rechtsstaat geen plaats is, en slechts een totalitair bestel hiermede kan zijn gediend, omdat aldus de deur voor willekeur, discriminatie en rechtsverkrachting wagenwijd wordt opengezet. Hij vergeet, dat in tegenstelling tot de met dit maatregelenrecht geïnitieerde rechtsonzekerheid voor de enkeling, in het strafrecht een duidelijk omschreven geheel van de burger tegen de gemeenschap beveiligende wettelijke bepalingen bestaat. Men denke te dezen ook aan von Feuerbachs klassieke stelregels 'Nulla poena sine lege' (geen straf zonder wettelijke strafbaarstelling) en 'Nulla poena sine crimine' (geen straf zonder misdrijf), peilers van de democratische gerechtigheid, die in Hitlers Derde Rijk met brute hand werden omvergestoten.

Waardevol is hetgeen door *prof. dr. G. Th. Kempe* in zijn 'Sociale aspecten van het probleem der seksuele misdadigheid' wordt aangevoerd. De sociologie der criminele seksualiteit verdient onze wetenschappelijke aandacht in hoge mate. Naar Kempes opvatting bestaat het menselijk gedrag, ook op seksueel gebied, goeddeels in een meer of minder slaafs navolgen van maatschappelijke sjablonen, die ten onrechte als onaantastbaar worden beschouwd. En hij wijst erop hoezeer het onjuist is aan bepaalde schijnbaar 'afwijkende' menselijke uitingen een moreel-discriminerende kwalificatie te verbinden. Met reden memoreert Kempe, dat een gevolg van wat hij noemt 'de taboeïsering der seksualiteit' is, dat het enkel ter discussie stellen van bepaalde het geslachtelijk leven rakende onderwerpen voor velen onverdraaglijk is. Men kan zeggen, en Kempe doet dat ook, dat hierin sedert meerdere decennia een kentering is gekomen.

Er was een tijd, dat de grote Zola, die in de Dreyfus-affaire metterdaad bewees over moed te beschikken, het niet waagde het verschijnsel van de homoseksualiteit op breed plan in zijn contemporaine zeden-schildering te betrekken; men leze een in mijn boek 'De Homosexuelen', Lochem, z.j., pag. 191 e.v. afgedrukte brief van de geniale romancier, gedateerd 24 juni 1895. Inderdaad, te constateren valt, dat de traditionele gedragsjablonen op het gebied der seksualiteit over een breed front zijn doorbroken. Verdwenen zijn ze intussen allerminst, en terecht waarschuwt Kempe tegen een nog veelvuldig voorkomende 'vervalste visie op de realiteiten des levens'.

Een beschouwing van *prof. dr. H. M. M. Fortmann* over het seksuele delict in zijn individuele en cultureel-sociale ontwikkelingsgang, waarbij vooral de aandacht wordt gericht op het duistere vraagstuk van de psychopathie, besluit op waardige wijze deze belangrijke uitgave.

MR. DR. B. STOKVIS

Dr. J. Weima: Psychologie van het antipapisme. Hilversum — Antwerpen, P. Brand 1963, 265 p.

Door verschillende hedendaagse studies wordt ons duidelijk, dat de verhoudingen tussen godsdiensten, i.c. tussen Reformatie en Rome, niet alleen bepaald worden door theologische verschillen, maar ook door psychologische en sociologische werkingen.

Het proefschrift van J. Weima onderzoekt de psychologische factoren die in de verhouding Reformatie — Rome bij de Reformatie een onwelwillende houding t.o.v. Rome, het zgn. antipapisme in de hand werken. De schrijver wil de stelling verdedigen, dat deze vooringenomen en onwelwillende houding nauw samenhangt met iemands persoonlijke geaardheid.

Welke is deze geaardheid? Weima spreekt in navolging van Erich Fromm, *Escape from Freedom* (Ned. vert.: *De angst voor de vrijheid*) en Th. Adorno c.s. *The Authoritarian Personality*, over de autoritaire persoonlijkheid, een persoonsstructuur, waarbij het Ik beperkt, zwak en onontwikkeld is. Daardoor is er geen controle en integratie, maar verdringing van een bepaald gedeelte van de persoonlijkheid met behulp van een ander (het super-ego) en uiterlijke autoriteit . . . (p. 131-132). Godsdienstig kenmerkt zich een dergelijke structuur door gebrekkige integratie van de eigen godsdienstige waarden en een weinig persoonlijke beleving van het geloof, waarmee kan samengaan zowel een conventioneel dogmatische starheid als een extreem religieus subjectivisme.

De onderzoeken van J. Weima onder leden van gereformeerde mannenverbonden tonen aan, dat de autoritaire personen onder hen de Rooms-Katholieke Kerk en haar leden, haar godsdienstige opvattingen en gebruiken het vijandigst gezind waren. Bovendien waren zij het vooral, die in verzet kwamen tegen de Mariaverering in de R.K.-Kerk, en de auteur commentarieert, dat naar zijn bevindingen en die van de groep van Th. Adorno autoritaire personen bij verdringing van gevoelens b.v. moeilijk de vrouw in hun leven kunnen aanvaarden; zij waren het ook die de trouw van de rooms-katholieken aan hun Kerk prezen, hun kerkelijke leer, hun kerkelijke organisaties, ook dan wanneer zij zich innerlijk er niet mee konden verenigen, en opnieuw treedt hier de autoritaire persoonlijkheid naar voren, die bij innerlijke onzekerheid krampachtig vasthoudt aan de normen van de eigen groep.

Dit boek is in vele opzichten belangrijk. Het helpt de sfeer zuiveren tussen mensen van verschillende levensovertuiging, door wetenschappelijk vast te stellen wat velen al als van nature aanvoelden, dat fanatisme in eigen levensbeschouwing te maken heeft met persoonlijke vrijheid; dat het reageren tegen anderen de eigen onzekere situatie verbergt.

In dit licht valt een van de stellingen van het proefschrift te verklaren, die luidt: 'De toenadering tussen de kerken ontmoet, in het algemeen gesproken, de meeste weerstand bij die kerkleden, die hun eigen godsdienstige waarden het minst geïntegreerd beleven.'

Maar niet alleen wordt fanatisme aan de kaak gesteld. Allemaal lopen wij gevaar t.a.v. facetten in onze levensbeschouwing, waarvan wij niet zeker zijn te verstrakken en t.o.v. anderen intolerant te worden. De rijping van onze persoon zal er o.a. in bestaan de eigen onzekerheid niet op andere personen of groepen te verhalen.

Het zou te ver voeren om te concluderen dat men nergens meer tegen mag zijn, maar men wordt gedwongen zich te realiseren, dat persoonlijke moeilijkheden in grote mate iemands oppositionele houding kunnen bepalen.

Het zal wel duidelijk zijn dat deze studie niet speciaal de aandacht wil vragen voor de autoritaire personen onder de gereformeerden, alsof zij onder andere groeperingen niet zouden voorkomen. Evenmin wil de auteur een verband leggen tussen kerkelijk-dogmatisch en autoritair: beslissend is *de wijze waarop* de kerkelijk-dogmatische opvattingen worden geaccepteerd. (cf. p. 232).

Toch komt bij het lezen van deze studie de vraag op, of een bepaald type kerk, een bepaalde traditie in de kerk de groei van een dergelijke persoonlijkheid niet bevordert, en dan wil men aan die kerken of aan die periode in een kerkelijke geschiedenis denken, die een grote conformiteit in geloven en handelen vragen en onverdraagzaam staan t.o.v. iedere echte of vermeende afwijking; die het subjectieve gevoel, het eigen geweten van de leden als een gevaar voor hun geloven achten, en die de menselijke gevoelens als van nature bedorven zien. Om deze vraag te beantwoorden zouden psycholoog en socioloog moeten gaan samenwerken, om de studie van dr. Weima voort te zetten.

Al met al een interessante en boeiende studie, die ter lezing van harte wordt aanbevolen.

DR. P. v. HOOIJDONK

Het Nederlandse Ambacht. Zijn vraagstukken en vooruitzichten. (Uitg. van het Hoofdbedrijfschap Ambachten 1963, 280 blz.)

Na het uit 1952 daterende proefschrift van dr. A. W. Luyckx 'Het ambacht in de huidige maatschappij' en het in 1953 gepubliceerde rapport 'Bevordering van de efficiency in het ambacht' is er geen enkele studie van enige omvang over het ambacht in zijn totaliteit verschenen. Toch is de technische en maatschappelijke ontwikkeling in

de afgelopen tien jaar juist op het ambacht van grote invloed geweest. Het bestuur van het Hoofdbedrijfschap Ambachten heeft er dan ook goed aan gedaan in deze publikatie de balans op te maken en enige lijnen naar de toekomst te trekken. De neergelegde gedachten zijn niet van een of meer deskundige buitenstaanders, maar mogen representatief geacht worden voor hetgeen momenteel in de wereld van het ambacht leeft.

In een tiental hoofdstukken komen aan de orde: de positie van het ambacht in een geïndustrialiseerde maatschappij, de dynamiek in de ontwikkeling, ambachtsbevordering, beroepsopleiding, vestigingsbeleid, financiering, economische samenwerking, het ambacht en de sociale ontwikkeling, de omzetbelasting en de organisatie van het ambacht in Nederland. In een aantal bijlagen is illustrerend cijfermateriaal bijgevoegd. Daaruit blijkt onder andere dat het hier gaat om 120.000 ondernemingen en een 400.000 arbeidskrachten. Qua omvang, maar ook qua functie bepaald geen restgroep uit een voorindustriële tijdperk.

Zoals gewoonlijk klinkt ook uit deze publikatie van het Hoofdbedrijfschap Ambachten een dynamisch en progressief geluid. Er wordt niet stilgestaan bij al hetgeen verloren ging en niet terugverlangd naar een stuk romantiek dat van oudsher om het ambacht heeft gehangen, maar gewezen op nieuwe mogelijkheden en kansen. En wel op het gebied van installatie, onderhoud, reparatie en toelevering op nieuwe werkgebieden welke door de industrie voor het ambacht worden ontsloten. Verfijnde techniek en nieuwe materialen stellen vaak hogere eisen. Een groot deel van het rapport is daar op gericht, met name het gestelde over de vestigingwet, de beroepsopleiding en de voorlichting.

Met economische samenwerking staat of valt een groot deel van het ambacht in de naaste toekomst. Om een actueel voorbeeld te noemen: de omschakeling van stadsgas op aardgas eist een doelmatige organisatie van de fitters, willen zij eraan te pas komen. B. & W. van Den Haag hebben die eis al gesteld.

In verband met de premielasten die voortvloeien uit een verdere uitbreiding van de sociale verzekering tot de zelfstandigen, wordt een bijdrage uit de algemene middelen gewenst geacht. Ook hier een positieve opstelling. Een specialistische staffunctionaris voor de ambachtsproblematiek op de bureaus van de werknemersvakbeweging wordt bepleit. Bezinning op een wenselijk minimale omvang van branchewijze publiekrechtelijke organisaties wordt aanbevolen alsmede een nieuwe opzet voor een centraal orgaan in het kader van de PBO.

Het lijkt mij gewenst dat een dergelijk rapport periodiek wordt uitgebracht. Een meer taakstellend karakter zou ertoe bijdragen dat ook het ambacht zijn plaats onder de zon behoudt of pas goed vindt in een veranderend sociaal-economisch bestel.

J. REEHORST

Op het einde van 1960 verscheen van Ganshof van der Meersch een lijvig rapport: Congo, mei-juni 1960. Het was een gedocumenteerd feitelijk overzicht over de laatste maanden van de Belgische soevereiniteit over Congo. De schrijver was in die maanden ter plaatse, als minister, speciaal belast met de Congolese zaken. Voor de samenstelling van het rapport had dat het voordeel, dat hij ingewijde was als weinigen, maar tegelijk het risico, dat het in zo'n situatie bijna een onmogelijke opdracht is om de eisen der historische objectiviteit geheel te kunnen vervullen. Indertijd heb ik het rapport in S & D besproken.

Het rapport verscheen indertijd in een beperkte oplage. Het was bestemd voor de leden van het Belgische parlement, voor bibliotheken en wetenschappelijke instituten in België e.d. De kwaliteit en de geschiedkundige waarde van het werk deden verlangen naar een nieuwe uitgave, in een grotere oplage. Het Koninklijk Instituut voor Internationale Betrekkingen te Brussel heeft nu die uitgave verzorgd. Het is niet een onveranderde herdruk. Tegelijk is er alweer heel wat gebeurd sinds de dag dat het boek ter perse ging. Een boek over het Afrika van vandaag is bijna onvermijdelijk ten dele alweer verouderd op de dag dat het verschijnt. Maar de laatste maanden van de Belgische soevereiniteit over Congo, dat is een afgerond en belangwekkend onderwerp, dat nog lang de historici zal bezighouden.

Het Koninklijk Instituut voor Internationale Betrekkingen te Brussel legt eer in met een dergelijke publikatie. Ons Nederlandse Genootschap voor Internationale zaken zou er iets van kunnen leren.

G. J. N. M. RUYGERS

REDACTIONEEL

Zoals na lezing van de bijdrage van mr. M. van der Stoel in het januari-nummer van S & D duidelijk zal zijn geworden, dient de titel van zijn artikel te luiden: 'Militair overbodig, politiek ONgewenst'.

In dit nummer is het vervolg opgenomen van het artikel van F. Kool, wetenschappelijk medewerker aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, over het Chinees-Russische conflict. Het eerste deel werd geplaatst in het januari-nummer, pag. 20 seq. Het laatste deel zal opgenomen worden in het maart-nummer, welk nummer geheel zal worden gewijd aan de recente interne veranderingen binnen het Sowjet-blok.

Enige biografische notities:

Mr. H. Versloot is directeur van het districtskantoor van het GAK te Vlaardingen.

Drs. R. Cohen is verbonden aan het kabinet van dr. S. Mansholt te Brussel. De inhoud van het door hem geschreven artikel komt echter uitsluitend voor zijn persoonlijke verantwoordelijkheid.

Drs. Ph. van Praag is werkzaam bij de EEG te Brussel, waar hij zich bezig houdt met vraagstukken, rakend de arbeidsmobiliteit.

Prof. dr. F. Hartog is hoogleraar te Groningen.

Ten geleide

Binnen de communistische wereld is een gistingproces gaande, dat van vergaande betekenis kan blijken te zijn. In een aantal Oosteuropese landen wint het destalinisatieproces aan kracht, terwijl een voorzichtig streven waarneembaar wordt naar eigen, nationale, vormen van communisme. De Sowjet-Unie ziet zich gesteld voor ernstige economische moeilijkheden. Onverminderde voortzetting van de bewapeningsrace laat zich moeilijk combineren met verhoging van de levensstandaard. Een agrarische crisis vergroot de moeilijkheden. Van zeer verstrekkende betekenis is ook het conflict tussen Moskou en Peking, dat van Chinese zijde steeds meer als een botsing van 'blank' en 'gekleurd' communisme wordt voorgesteld.

In 'Socialisme en Democratie' zijn in de afgelopen tijd reeds herhaaldelijk artikelen over de ontwikkelingen binnen het communisme opgenomen. De redactie meende echter, dat er alle reden was om een speciaal nummer, van grotere omvang dan gewoonlijk, aan deze problematiek te wijden. De onderwerpen welke in dit nummer worden behandeld, zijn in overleg met het Koos Vorrink Instituut zo gekozen, dat zij aansluiten bij die, welke op de conferentie van het instituut aan de orde zullen komen.¹

Uiteraard konden in het bestek van dit nummer niet alle facetten van het ontwikkelingsproces binnen de communistische wereld worden behandeld. Zo ontbreekt bij voorbeeld een beschouwing over het Joegoslavische communisme. De redactie is echter voornemens, in de komende tijd bijzondere aandacht te blijven wijden aan wat zich achter het ijzeren- en het bamboegordijn afspeelt.

DE REDACTIE

¹ De conferentie van het Koos Vorrink Instituut zal op vrijdagavond 3 en zaterdag 4 april plaats vinden in 'Krasnapolsky' te Amsterdam. Belangstellenden kunnen zich voor deelneming aanmelden bij het Instituut, Tesselschadestraat 31, Amsterdam-West.

De lange weg naar vrede

Er was in het afgelopen jaar een merkbare ontspanning in de verhouding tussen de Sowjet-Unie en de westerse wereld, een ontspanning die voortduurt. De verdienste hiervan komt grotendeels toe aan president Kennedy en wel om twee redenen. In de eerste plaats wegens de hardheid die de Amerikaanse regering onder zijn leiding heeft betoond in het najaar van 1962 tegenover de Russische poging om raketbases te vestigen op Cuba. In die dagen liet Kennedy geen twijfel bestaan over de wil van Amerika deze Russische militaire interventie op het westelijke halfrond ongedaan te maken. Tegelijkertijd werd in de vorm van het Amerikaanse optreden grote omzichtigheid en zorgvuldigheid betracht om de Sowjet-Unie onnodig gezichtsverlies te besparen.

De tweede reden was de wijsheid en gematigdheid van een aantal officiële uitlatingen van de President in de loop van de daarop volgende maanden waaruit zijn bereidheid bleek de Sowjet-Unie tegemoet te komen in maatregelen tot behoud van de vrede.

De combinatie van deze gebeurtenissen leidde tot het eerste bescheiden akkoord met de Sowjet-Unie op het gebied der bewapening, nl. het verdrag tot stopzetting der kernproeven. Nu is dit verdrag van slechts beperkte betekenis. De deelnemers verplichten zich af te zien van kernproeven in de atmosfeer, onder water en ook in de wereldruimte. Dit betekent in ieder geval dat voorlopig geen gevaar meer bestaat voor toeneming van radioactieve neerslag. Aan de huidige machtsverhoudingen verandert het verdrag niet veel. Het houdt geen beperking van produktie in, geen vermindering van bestaande voorraden, geen verbod tot verdere spreiding van atoomwapens en ook geen verbod van het gebruik van atoomwapens. Strikt genomen heeft dit verdrag de bestaande gevaren dus in het geheel niet verminderd. Niettemin is het van grote politieke betekenis, omdat het de bewapeningswedloop door beperking van de research verlangzaamt, omdat het politieke steun aan landen als Frankrijk en China, die wél willen doorgaan met kernproeven, moeilijker maakt, en omdat dit verdrag zo dui-

delijk bedoeld is als een eerste stap op een weg naar verdere overeenkomsten.

In de afgelopen maanden kwam ook de zgn. 'hot line', d.w.z. een rechtstreekse telexverbinding tussen Washington en Moskou tot stand, die bedoeld is om misverstanden en verrassingen op nucleair gebied te voorkomen en dus de directe veiligheid te vergroten. Dit alles is nog niet veel, maar het zijn de eerste constructieve stappen door de beide meest verantwoordelijke mogendheden te zamen genomen om de gevaren van het atoombijperk te beperken. De dood van Kennedy is alleen reeds hierom een groot verlies. Zijn optreden had grote indruk gemaakt, ook op zijn tegenstanders, en zijn bewind had een vertrouwen tweekgebracht bij vriend en vijand waarmee wij in de komende jaren zullen moeten woekeren.

De zwaluwen van het jaar 1963 maken nog geen lente en de winter van de koude oorlog tussen Oost en West heeft ons nog in zijn greep. Dit neemt niet weg dat wij er goed aan zullen doen een aantal ook bij ons gangbare inzichten en meningen over de juiste politiek tegenover de Sowjet-Unie aan een nieuwe toets te onderwerpen. In Nederland (ook binnen onze partij!) is men soms geneigd óf extreem pessimistisch óf onverantwoord optimistisch te reageren op het Russische verschijnsel. Velen in het land hechten geen enkel geloof aan de mogelijkheid van een duurzame vredesregeling met de Sowjet-Unie. Voor hen is er eigenlijk maar één politiek denkbaar, nl. het voeren van een koude oorlog op ieder gebied, ideologisch, economisch en militair, en dus de Sowjet-Unie zoveel mogelijk de voet dwars te zetten. Kleine maatregelen van ontspanning achten zij waardeloos of zelfs gevaarlijk. Anderen geven blijk van een onverantwoord optimisme en zijn steeds bereid om tegemoet te komen aan Russische verlangens, in de overtuiging dat men dan zal worden beloond door Russische concessies in geschillen als de positie van Berlijn, de eenheid van Duitsland e.d. Dit pessimisme en dit optimisme vertellen ons meer over de gevoelens van hen die deze overtuigingen zijn toegedaan, dan over het grote internationale probleem zelf waarvoor we zijn gesteld. Wij kunnen van Kennedy leren, dat men in de verhouding tot de Sowjet-Unie zich geen illusies behoeft te maken om toch een constructieve benadering te vinden.

In de discussie over de Oost-West-verhouding doen steeds twee denkbeelden de ronde, die naar mijn mening de voortgang blokke-

ren. De eerste is de gedachte van algehele ontwapening. Dit denkbeeld is helaas zowel door Rusland als door Amerika in officiële verklaringen tot politieke doelstelling geproclameerd, waarbij het woord als een grote vlag totaal verschillende ladingen dekt. Bij de Russen past totale ontwapening in het toekomstvisioen van een communistische wereld; het is een deel van de utopie waarin men gelooft, het droombeeld van de communistische heilstijd, die nooit voor vandaag is maar voor morgen. Wanneer de Amerikanen over algehele ontwapening spreken, denken zij aan de gelijktijdige opbouw van een internationaal wereldbestuur met een politieleger, eveneens een droombeeld niet voor vandaag maar voor morgen. Het vasthouden in de huidige discussie aan het woord algehele ontwapening is derhalve in hoge mate onwettelijk, verwarrend en in de praktijk bijna cynisch. Veel denkwerk die wordt gedaan in het kader van zulk een visioen, offert aan de schijn en belemmert praktische voortgang.

Een tweede gedachte die in de afgelopen periode door haar éézijdigheid belemmerend heeft gewerkt op de mogelijkheid tot overeenstemming met de Sowjet-Unie, werd met grote hardnekkigheid door Adenauer gehanteerd, nl. dat geen enkele overeenstemming met Rusland kon worden nagestreefd zolang Duitsland niet was herenigd. Nu is natuurlijk de Russische aanwezigheid en militaire overheersing van Midden-Europa een onaanvaardbare zaak en moet op den duur de huidige splitsing van Europa ongedaan worden gemaakt door de vrije wilsbesluiten van de betrokken landen zelf. Wanneer men echter de eis stelt dat éérst het Duitse probleem moet worden opgelost vóór men het met de Russen op een akkoord probeert te gooien op andere gebieden, komt men nooit een stap verder. De regeling met name van het allermoeilijkste punt, het Duitse vraagstuk, is alleen te verwachten als de laatste schrede op een lange weg en als sluitsteen van een wereldregeling met de Sowjet-Unie op ieder gebied.

Waarop grondt zich de huidige overtuiging van de Amerikaanse regering, dat het dan wel mogelijk is door geleidelijke en beperkte stappen tot blijvende bevredigende afspraken met de Sowjet-Unie te komen? Ik meen dat hierop het antwoord is, dat het mogelijk moet worden geacht door een bewust beleid van westerse kant in de kaart te spelen van het veranderingsproces dat al geruime tijd in de communistische wereld aan de gang is. Het mag dan nog geen lente zijn in de wereldpolitiek, maar er zijn wél aanwijzingen dat er in de communistische inzichten verandering op til is.

Deze neemt de volgende vorm aan.

De communistische doctrine heeft nog niet veel van haar kracht verloren en houdt, als niet alle schijn bedriegt, in de Sowjet-Unie de leiders nog stevig in haar greep. Alles wijst erop, dat zij nog uit echte communistische overtuiging handelen, en dat zij op grond daarvan nog boordevol wantrouwen en vijandigheid ten opzichte van de 'kapitalistische' wereld zitten. Er is ook geen enkele aanwijzing, dat zij serieus zouden overwegen hun greep op Midden-Europa prijs te geven. Nu het verloop van de laatste oorlog hun dit enorme vuistpand in de hand heeft gespeeld, zou het ver raad aan de toekomst van het communisme zijn de duurgekochte positie weer prijs te geven. Het geloof in de eigen ideologie belet het huidige communistische Rusland terug te keren binnen de eigen grenzen, zoals de Russische legers van tsaar Alexander I hebben gedaan nadat zij Napoleon hadden achtervolgd tot in het hart van Parijs. Een dergelijke largesse behoeven wij van de Sowjet-Unie voorlopig niet te verwachten.

Dit neemt echter niet weg, dat er toch een proces aan de gang is dat aan de wortels van de Russische onhandelbaarheid knaagt. Al sinds verscheidene jaren is een geleidelijke uitholling van het communistische dogma aan de gang, een soort ideologische erosie die voor de toekomst van de allergrootste betekenis kan worden. Na de dood van Stalin begon een periode van destalinisatie, gedeeltelijk uit reactie tegen de straffe hand van de oude dictator, gedeeltelijk onder druk van nieuwere inzichten binnen de communistische partij zelf. De eerste gevolgen bleken niet ongevaarlijk te zijn. Het leidde tot explosies in de zgn. satellietstaten, met name in Polen en Hongarije, en kort daarop tot een steeds in ernst toenemend conflict met China. Niettemin was het niet mogelijk terug te keren tot de oude eenheid van doctrine, besluitvaardigheid en absolute macht. De klimaatsverandering zette door.

Het grootste probleem voor het Russische communisme is, dat het steeds duidelijker voor een aantal van zijn aanhangers begint te worden, dat de theorie die van het begin af met eentonige grondigheid is verkondigd, in strijd is met de feiten. Er klopt iets niet wanneer, zoals in 1956, communistische satellietstaten in onvrede leven tot aan de grens van openlijke revolutie, terwijl de welvaart en de kracht van de Westeuropese kapitalistische wereld zonder onderbreken toeneemt. Het land wordt tot in zijn diepste vezels geschokt, wanneer economische theorieën die als onaantastbare waarheid worden verkondigd, in de praktijk onjuist blijken te zijn

en tot complete mislukkingen leiden, zoals in sommige sectoren van de landbouw. Het geestelijke klimaat van een land verdraagt het slecht, wanneer men steeds moet blijven leven bij de hoop van een toekomstige gouden eeuw van uiteindelijke vrede, welvaart en broederschap, wanneer de verwerkelijking daarvan steeds wordt uitgesteld. Een dergelijke utopie, die de harten deed opvlammen in de tijd van de eerste revolutie, heeft haar bezielende kracht verloren in de grauwe eentonigheid van de Sowjet-staat, zodat de culturele elites op de meest onverwachte wijze gingen verlangen naar de verboden vruchten van de westelijke vrijheid. Het is duidelijk dat velen in de communistische wereld steeds meer de houdbaarheid moeten gaan betwijfelen van de voorstellingswereld waaruit men tot dusverre heeft geleefd.

De grote vraag van de komende periode is wat de communistische leiding zal gaan doen wanneer de theorie, waarop haar bestaan en haar inzichten is gebouwd, voor het oog van haar volgelingen in strijd met de feiten geraakt. Onder de druk van zulk een innerlijke spanning kan men twee kanten uit. Men kan óf de theorie waarin men altijd heeft geloofd, als men deze nog de enig juiste acht, met geweld aan de wereld opleggen; óf men moet de bakens verzetten, en wel de bakens van het communistische dogma zelf, waardoor men onvermijdelijk conflicten binnen het communisme zelf ontketent. Welke kant gaan wij nu uit? Ik ben geneigd te geloven dat Chroestsjow op dit dilemma niet theoretisch reageert, maar pragmatisch. D.w.z. dat hij beide probeert en kijkt met welke methode hij de beste resultaten bereikt.

Het vreemde optreden in Cuba in 1962 kan alleen maar verklaard worden als een experiment in communistische machtspolitiek. De aarzelingen van Eisenhower en de eerste Amerikaanse misgreep in Cuba moeten in Moskou de mening hebben doen postvatten, dat Amerika wel rijk en sterk, maar niet bereid tot inzet van zijn grote macht was. De verleiding kwam toen op de Amerikaanse positie in Latijns-Amerika terug te dringen door de vestiging van een stuk Russische militaire macht in de allernieuwste vorm in het hart van het Amerikaanse continent. Het was een zuiver militaire machtsgreep in vreedstijd en het zou, indien Amerika niet had gereageerd, de wereldpositie en het prestige van het communisme enorm hebben doen stijgen, zeker in het wankele Zuid-Amerika. Toen Amerika reageerde en het gevaar van een conflict reëel werd, ontmantelde Rusland onmiddellijk de vooruitgeschoven militaire post. Het experiment wees uit dat men op deze weg niet verder kon gaan en de Russische leiding gooide het

over de andere boeg, zij koos de vredelievende weg van het kern-stopverdrag en vond Amerika bereid, en wel terstond, om haar op deze weg te ontmoeten.

Indien het communisme in zijn verdere ontwikkeling het van de omstandigheden laat afhangen of het met militaire druk of langs vredelievende weg zal reageren op de problemen waarvoor het zich ziet gesteld, legt dit ons de plicht op ervoor te zorgen dat de weg van het geweld zal zijn versperd. Het is merkwaardig te zien hoe de les van Cuba binnen de communistische wereld wordt verwerkt. Reeds geruime tijd verwijt China aan de leiders van de Sowjet-Unie dat zij veel te toegeeflijk zijn tegen de westerse wereld en het baseert zich daarbij op goede marxistische theorie, nl. dat het kapitalisme zijn ondergang tegemoetgaat en niet veel meer is dan een 'papieren tijger'. Hierop heeft Chroestsjow geantwoord, dat het dan toch een papieren tijger was met nucleaire tanden en dat deze omstandigheid hem wel tot voorzichtigheid dwong. Er is alles aan gelegen, dat dit inzicht in Moskou zal blijven bestaan en dat ook de huidige bereidheid tot gematigdheid in Washington niet verloren zal gaan. Het beleid van het Westen moet erop zijn gericht, dat de weg tot geweld voor Rusland versperd blijft, en de neiging tot verandering van koers door verzachting van het dogma overblijft. Maar dit laatste zal alleen mogelijk zijn als men de Russische koersverandering in de kaart speelt en aanmoedigt.

Dit veronderstelt aan onze zijde een bereidheid tot onderhandelen en het zoeken naar overeenstemming over punten die ook voor de Sowjet-Unie van belang zouden kunnen zijn, zonder dat het machts-evenwicht wordt prijsgegeven. Men zal zich daarbij van de mogelijkheden geen overdreven voorstellingen moeten maken. Hoofdzak is stap voor stap kleine daden van ontspanning te realiseren, die het de Sowjet-Unie aantrekkelijk maken op de weg van gemeenschappelijke oplossingen verder te gaan. Het bleek reeds mogelijk overeenstemming te bereiken over demilitarisatie van de wereldruimte en het zuidpoolgebied. Wij moeten dus blijkbaar aan de buitenkant beginnen en wij zijn daarmee nog ver verwijderd van Berlijn. Maar misschien is het mogelijk, nu een verbod voor kernproeven is bewerkstelligd, met de Russen te praten over maatregelen tot beperking van produktie en opslag van atoomwapens in bepaalde gebieden, waarbij een wederzijdse inspectie een geweldige stap vooruit zou zijn. Het gemeenschappelijke belang van Amerika en Rusland, dat atoomwapens geen gemeengoed zullen worden en op grote schaal verbreiding zullen

gaan vinden, brengt onwillekeurig de twee grote landen dicht bij elkaar, omdat ze beide een huisprobleem op dit punt hebben in de vorm van Frankrijk en China. Het is ook in het belang van deze ontwikkeling culturele uitwisseling en economisch verkeer tussen Oost en West zoveel mogelijk te bevorderen.

Het grootste struikelblok op de weg naar een definitieve vrede tussen Oost en West is het Duitse vraagstuk. Dit is daarom voor ons zo onhandelbaar, omdat wij daarin de Russen veel te vragen hebben en weinig kunnen aanbieden. Het standpunt van de westerse wereld is, dat het Duitse volk gelegenheid moet krijgen in vrijheid over zijn hereniging te beslissen. Dit betekent echter, dat de Russische invloed op een uiterst vitaal punt zou moeten worden teruggenomen, zonder dat daar tegenover een gelijkwaardige westerse concessie kan worden aangeboden. Maar op dit punt zitten wij eveneens in een dwangpositie. De westerse wereld kan het beginsel der politieke zelfbeschikking niet prijsgeven in een geval waarin het zo duidelijk is, dat een volk tegen zijn wil militair aan een vreemde macht is onderworpen. Dit geldt veel sterker voor Oost-Duitsland, de zgn. DDR, dan voor de andere Oost-europese satellietstaten, waar de communistische partijen er gedeeltelijk in zijn geslaagd hun regimes een breder en redelijker grondslag in het volk te geven en waar de Sowjet-Unie ertoe gekomen is de opkomende nationale gevoelens meer en meer te ontzien. In de DDR is vrijwel niets van dit alles en staan wij voor een naakt machtsfeit. Het zou verkeerd begrepen worden, indien wij om welke reden dan ook ons hierbij zouden willen neerleggen. Daarom zal het niet mogelijk zijn veel concessies te doen met de status van Berlijn en zou het een grote fout zijn de regering van de DDR in haar wankele positie te bevestigen door een officiële erkenning.

De (niet zeer grote) concessies die met betrekking tot Duitsland aan Rusland in de toekomst kunnen worden gedaan, zijn de erkenning van de Oder-Neisse-grens en de belofte dat nimmer aan Duitsland eigen atoomwapens zullen worden gegeven. Het ziet er naar uit, dat dit nog geruime tijd niet voldoende zal zijn voor de Sowjet-Unie om een definitieve vredesregeling voor Duitsland te aanvaarden.

Wel rijst de vraag, of ook zonder formele erkenning van de DDR niet met name door de Westduitse Bondsrepubliek zou kunnen worden gestreefd naar een zekere normalisering van contacten tussen de gescheiden delen van Duitsland. Misschien is het

mogelijk de kerstbezoeken aan Oost-Berlijn uit te breiden tot een beheerste uitwisseling over het gehele jaar. Men zou kunnen proberen de handel met de DDR te verlevendigen, kredieten te verlenen (dat is zelfs door Adenauer al voorgesteld), contact op te nemen met Polen, af te zien van het maken van propaganda voor de terugkeer van de gebieden ten oosten van de Oder-Neisse-lijn in de Duitse staat, enz. Kortom, men zou kunnen proberen wat ontspanning teweeg te brengen zonder de fundamentele eis der hereniging-in-vrijheid prijs te geven. Door zulke kleine middelen zou een geleidelijke vermindering der wederzijdse overgevoeligheid en overdreven waakzaamheid kunnen worden bevorderd. Het moet mogelijk zijn in het grote stevig vast te houden en in het kleine wat meer royaliteit en soepelheid te betrachten, waardoor de Berlijnse muur na verloop van tijd meer belachelijk dan grimmig zou worden. De Duitse filosoof Karl Jaspers heeft het aldus onder woorden gebracht: 'Mann soll nicht durch das Bestehen auf dem Unmöglichen das Mögliche verhindern.'

Voor de westerse bondgenoten van Duitsland geldt, dat zij de Russische politiek het sterkst beïnvloeden door van hun eigen nog enigszins chaotische samenwerking een zo groot mogelijk politiek succes te maken. De huidige periode -de Gaulle in Frankrijk is met name niet bevorderlijk voor de vrede, omdat de politieke integratie van West-Europa er door in onzekerheid is gekomen. De geleidelijke totstandkoming van een Westeuropese democratische federatie, die open zou staan voor ieder Europees land dat bereid zou zijn de verplichtingen en spelregels der samenwerking te aanvaarden, zou sterke positieve gevoelens wakker roepen in landen als Polen, Tsjecho-Slowakije en Hongarije, gevoelens die de Sowjet-Unie niet zou kunnen negeren.

Ook de militaire samenwerking in de NAVO kan tegenover Rusland met sterke argumenten worden verdedigd. Op het ogenblik staat de communistische wereld nog op het standpunt, dat het lidmaatschap van Duitsland in de NAVO moet worden bestreden als een gevaarlijke zaak. Het is echter zonneklaar, dat een Duitsland dat militair goed verankerd ligt in de NATO, heel wat minder gevaarlijk voor zijn oosterburen is dan een onafhankelijk neutraal Duitsland met een eigen leger, dat zonder vreemde toestemming zou kunnen worden ingezet voor nationale doeleinden, b.v. tegen Polen. Er is geen Amerikaan, Engelsman of Fransman die Duitse militaire avonturen voor herziening van de Oder-Neissegrens zou ondersteunen. Dit is de reden waarom er een groot Oosteuropes belang gelegen is in het Duitse lidmaatschap van de

NAVO, een punt dat nog niet wordt ingezien, maar dat zo evident waar is, dat het mogelijk moet zijn op de lange duur hiervan de communistische wereld te overtuigen.

Ik geloof dan ook niet, dat wij iets zouden bijdragen tot verbetering van de Oost-West-verhouding wanneer wij de westerse vormen van samenwerking op economisch en militair gebied in enig opzicht zouden verzwakken. Over en weer zal het niet mogelijk zijn de bestaande bondgenootschappen prijs te geven. De weg is een andere, nl. van een enkele coëxistentie, via beperkte samenwerking op het gebied van beperking der bewapening, naar een wereldorde te zamen met de Sowjet-Unie onder de tucht van de gevaren die voor ons allen voortvloeien uit de nucleaire techniek.

Die weg is zonder twijfel lang en moeizaam en men zal dikwijls gedwongen zijn tot onaanzienlijke akkoorden op kleine onderdelen, tot het aanvaarden van verdragen waarvan men zich afvraagt of zij veel nieuws aan de situatie toebrengen (b.v. een non-agressiepact), tot geleidelijke vermindering van bepaalde categorieën van wapens in bepaalde gebieden, enz. Het komt mij voor dat op deze gebieden mogelijkheden liggen die men niet moet overschatten, maar hoofdzaak is de koers: het in beweging zetten en in beweging houden van een ontwikkeling die het de communistische leiders mogelijk maakt hun meningen en hun gedragspatroon geleidelijk te herzien. En wij maken het hun alleen mogelijk wanneer wij kans zien punten van overeenstemming te vinden en overeenkomsten aan te gaan die ook in het belang van de Sowjet-Unie zijn.

Dat is niet uitgesloten, want de gevolgen van een atoomoorlog zouden zo ernstig zijn, dat er aanrakingspunten en gemeenschappelijke belangen zijn die ons onverbiddelijk bijeenbrengen. De wereld is te klein geworden voor onze historische en ideologische tegenstellingen. De tijd van de grote ontzuivering is aangebroken en dat betekent, dat er mogelijkheden zijn voor praktische politiek. Mits men de dubbele moed heeft militaire chantage te weerstaan, en de tegenstander niet als een vijand maar als een lotgenoot tegemoet te treden.

S. Thomas

Tussen vooruitgang en reactie

De hervormingen in het oostelijk blok

De historici van de toekomst, die de gebeurtenissen van onze tijd trachten te interpreteren, zullen daarbij voortdurend de vraag zien oprijzen wat toch wel de stuwende krachten waren van de veranderingen die zich na Stalins dood in het Sowjetblok voordeden. Het tijdstip waarop het proces een aanvang nam, is snel gevonden; immers vlak na Stalins dood werd in de Sowjet-Unie — en even later ook in de onder Russische heerschappij staande landen van Oost-Europa — een aanvang gemaakt met de hervormingen. Met andere woorden: de stalinistische terreur verdween om plaats te maken voor een meer zakelijke regeringsvorm van het communistische partij-apparaat.

Het eerste hoogtepunt van deze als destalinisatie bekend staande ontwikkeling was het 20ste congres van de Communistische Partij der Sowjet-Unie in februari 1956, die het keerpunt in de tactiek werd en waar een begin werd gemaakt met verdergaande hervormingen. De Poolse oktobergebeurtenissen en de Hongaarse revolutie, een half jaar na het congres, waren de noodzakelijke etappen van een proces van zich doorzettende veranderingen, dat ten slotte op het 22ste congres in oktober 1962 culmineerde in nog meer duidelijke antistalinistische tendensen.

Wat nu zijn de oorzaken van deze ontwikkeling? Wat heeft Chroesjtsjow en de leidinggevende groepering om hem heen ertoe gebracht om de destalinisatie door te zetten, gedeeltelijk zelfs op een manier die leidde tot afbraak van de machtlegende om Stalin heen en tot een ombuigen van de door Stalin geleide loop der geschiedenis? Naar men zegt heeft Chroesjtsjow aan de vooravond van het 20ste congres Togliatti op de hoogte gebracht van zijn voornemen om op het congres de figuur van Stalin te ontluisteren, waarop Togliatti hem waarschuwde dat niet te doen, omdat er wel eens verdeeldheid in de communistische wereld op zou kunnen volgen. Maar Chroesjtsjow antwoordde op deze waarschuwing alleen maar: 'We móéten het doen!' Waarom móésten ze het doen, en welke veranderingen heeft deze daad ten gevolge gehad?

De vraag naar het waarom laat zich beantwoorden vanuit de dwang der ideologische wetmatigheden over de veranderde verhouding tussen de onderbouw en de bovenbouw van de Sowjet-Russische maatschappij. Voor de epigonen van Stalin bestond er een duidelijke tegenspraak tussen de stalinistische bovenbouwvorm van de Russische dictatuur en de eisen van de structureel veranderde basis der industriële maatschappij. De nog het stempel van Stalin dragende terreur diende verzacht te worden om de verlamming en de stagnatie in deze maatschappij te overwinnen en de creatieve krachten der Sowjetmensen vrijer baan te geven. Met andere woorden: de bovenbouw van de Sowjet-Russische maatschappij diende aangepast te worden bij de veranderde (industriële) onderbouw, evenwel zonder de leidende rol van de communistische partij aan te tasten. Deze poging om uiteenlopende belangen op harmonische wijze te verenigen is kenmerkend voor het dilemma van Chroesjtsjovs regime, zowel in het binnenland als ook waar betreft de ontwikkeling van Ruslands satellietstaten.

Het verloop van de hervormingen.

De afbraak van de terreurheerschappij van Stalin voerde in de Sowjet-Unie ertoe dat allerlei maatschappelijke krachten vrijkwamen, die het communistische partij-apparaat ertoe dwongen om met regelmatige tussenpozen de rem op de hervormingen te zetten. Deze vertragende tendens heeft op alle levensgebieden betrekking en verklaart de slingerang van Chroesjtsjovs nieuwe koers. Tegelijkertijd evenwel doet zich hier de oude ervaring gelden, dat het historisch-materialisme geen autobus is waar men naar believen in- en uitstappen kan. Of, om met Marx te spreken: de mensheid maakt haar geschiedenis niet vrijwillig. Dat betekent dat politieke ontwikkelingen die op grond van een dogmatisch gefundeerd inzicht op gang worden gebracht, een eigen wetmatigheid krijgen door de kracht van de in hen zelf vervatte materie. Wat Chroesjtsjov deed op het 20ste congres was iets dat hij uit hoofde van zijn ideologische opvattingen meende te moeten doen. Hij verklaarde daar o.a. dat alle volken het recht hebben op hun eigen weg naar het socialisme. Een half jaar later zou hij die opmerking graag ingeslikt hebben, want in oktober in Polen en bij de revolutie in Hongarije werden deze ideeën tot gewelddadige werkelijkheid, toen Polen en Hongaren zich beide beriepen op hun recht om een eigen weg naar het socialisme uit te stippelen.

Daarmee zijn we gekomen tot een fundamenteel inzicht: het proces van hervormingen, dat door Stalins epigonen op gang is

gebracht, verandert de dogmatische positie van Lenins doctrines en verandert tevens de structurele samenhang van de machtsposities in het Sowjetblok. Dit betekent overigens ook dat de confrontatie van de Russische machtsdoctrine met de geest onzer eeuw de verbrokkeling van de autoritaire Sowjet-Russische dogmata tot gevolg heeft. De veranderingen die momenteel in het Sowjetblok plaatsgrijpen, bewijzen de juistheid van deze stelling.

Reeds enkele weken na de dood van Stalin gaf de westelijke periferie van het Sowjetblok, de Sowjetzone van Duitsland, de machtige demonstraties van 16 en 17 juni 1953 te zien, waarbij Ulbricht en zijn regime slechts door militaire tussenkomst van het Rode Leger van de ondergang werden gered. De SED bleek een door Beria gesteunde oppositionele kern te herbergen, bestaande uit Herrstadt, Akcermann en Zaisser, die aandrongen op een radicale verandering van de tot op dat ogenblik star-stalinistische koers van Ulbrichts regering. De machtsstrijd in Moskou tussen Beria enerzijds en de combinatie Chroesjtsjow-Malenkow anderzijds gaf de genadeslag aan het oppositionele streven in Duitsland en redde Ulbricht in deze crisis het politieke leven.

Drie jaar later, na het 20ste congres van de communistische partij der Sowjet-Unie in het begin van 1956, stelden Schirdewan, Wollweber en Ölsner zich aan het hoofd van een nieuwe oppositionele tegen Ulbricht gerichte groep, die in de herfst – uit de verte beïnvloed voor de gebeurtenissen in Polen en door de Hongaarse revolutie – sterker werd en weer een radicale verandering eiste van de stalinistische koers in de Sowjetzone. Deze oppositie in het Politburo kreeg versterking van een door Harich geleide groep intellectuelen. Omdat ook in dit geval de Sowjet-Russische leiders na enig aarzelen hun steun gaven aan Ulbricht in plaats van aan zijn tegenstanders, kreeg de ontwikkeling in de Duitse Sowjetzone een uiterst kritiek verloop, tot in de zomer van 1961 een bankroet nabij scheen. De bouw van de muur in augustus 1961 redde weliswaar Ulbricht en de door hem geleide regering van de directe ondergang, maar nu staat hij voor de moeilijkheid dat hij achter deze muur de levensvatbaarheid van het communistische regime moet kunnen bewijzen.

Dat laatste nu is hem onmogelijk, want historisch gezien verbergt zich achter het Sowjet-Russische experiment met Duitsland niets anders dan een poging om de industrieel zeer ver ontwikkelde Duitse maatschappij een regeringsvorm op te dringen die afgeleid is van de achterlijke Russische maatschappijvorm. Be-

denken wij daarbij dat Ulbricht als persoon typisch de provinciale epigoon is van een communistische 'apparatschik', dan valt uit deze samenhang te begrijpen waarom de Sowjet-Russische experimenten voortdurend schipbreuk lijdend en waarom Chroesjtsjov wel gedwongen is om tot een 'agonizing re-appraisal' te komen van de tot nu toe gevoerde Duitslandpolitiek, die nog uit Stalins tijd stamt.

De noodzaak om deze politiek te herzien, vloeit ook voort uit de atomaire moeilijkheden en uit het verlangen om de Russische politiek van ontspanning een schijn van geloofwaardigheid te geven. De onmenselijkheid van de Berlijnse muur en de absurde provocaties van Ulbrichts regering in het verdeelde Duitsland hebben politieke gevolgen die eenmaal een verandering zullen afdwingen van de starre stalinistische lijn in de Russische Duitsland-politiek.

Door de vergelijkbare communistische machtselementen en structurele vormen verloopt de ontwikkeling in de andere staten van het Europese oostelijke blok volgens eenzelfde wetmatigheid, al is er verschil in nationaal-politiek ritme.

In Tsjechoslowakije kwam het in juni 1953 ook in de grootste industriële centra tot spontane demonstraties tegen de steeds slechter wordende levensvoorwaarden als gevolg van het communistische systeem. Een golf van opstand, waarbij de nawerking van de sinistere geschiedenis met Slansky en Clementis zeer bijzondere spanningen opriep in de communistische partij, trad op in 1956. 253 communistische partij-afdelingen, met samen ca. 15.000 leden, voornamelijk uit het Praagse gebied en omstreken, eisten een bijzonder partijcongres. In 1957 publiceerde de minister van Binnenlandse Zaken, Rudolf Barak, in zijn functie van voorzitter van een onderzoekcommissie een rapport, dat door het Politburo werd afgewezen. Barak viel ten offer aan de klik Novotny-Siroky en werd, zogenaamd wegens verduistering van staatsgelden, tot 15 jaar tuchthuis veroordeeld.

Na het 22ste congres van de Russische communistische partij, dat een verheviging van de antistalinistische acties inluidde, werd ook in Praag de roep om rehabilitatie van Slansky en zijn groep steeds luider. President Novotny en zijn minister-president Siroky – twee stalinisten die in belangrijke mate betrokken waren geweest bij de intrige tegen Slansky – verscholen zich nog enige tijd achter halve maatregelen zoals het ontslag van Karol Baci-

lek (minister van Binnenlandse Zaken tijdens het proces tegen Slansky) en Bruno Kohler (leider van het kader der Tsjechische communistische partij). Dit was evenwel niet genoeg om de drang naar posthume rehabilitatie van Slansky en zijn groep tot zwijgen te brengen, en ten slotte kwam die rehabilitatie dan ook, tegelijk met het ontslag van Siroky. Novotny wist zich nog steeds staande te houden, maar de twisten binnen de communistische partij blijven doorgaan. Een wijd vertakte stroming onder intellectuelen en jongeren is vastbesloten veranderingen af te dwingen en zij worden gesteund door een brede laag van de massa der arbeiders.

Voorals de intellectuelen maken het de communistische partij van Tsjechoslowakije moeilijk. Het Praagse congres van schrijvers protesteerde in 1956 tegen de geestelijke onderdrukking, evenals gelijksoortige groeperingen in Warschau en Boedapest dat deden. Sindsdien heeft het revisionisme vastere grond onder de voeten gekregen, en momenteel is het zo dat de intellectuelen in Praag en Bratislava leven in eenzelfde geestelijke atmosfeer als die in Warschau en Boedapest heerst. En juist zoals de ideeën van de Po-Prostu groep in Warschau en de Petöfi-club in Boedapest in 1956 vorm gaven aan de wil tot verzet tegen de stalinistische dictatuur, zo zien we nu, in het jaar 1964, dat het proces van erosie onstuitbaar verder gaat,

Uit het laatste rapport van het Politburo der SED aan de vijfde vergadering van het Centrale Comité in februari 1964, kan men het nodige lezen over de zorgen die deze revisionistische neigingen aan de stalinistische klik-Ulbricht in de Sowjetzone bereiden. Pankow neemt de handschoen op tegen de opvattingen van een enkele weken geleden in Praag gehouden conferentie over literaire problemen, waar getracht werd 'een revisionistisch standpunt in te nemen met betrekking tot fundamentele vragen van de marxistisch-leninistische dialectiek en cultuurpolitiek.'

De reactionaire bestuurders van de SED maken zich boos over 'lentetheorieën', die de stelling verkondigen dat 'onder het ijs de stroom in beweging is en dat de stroom golf voor golf naar voren zal dringen terwijl het ijs gebroken wordt.' Uit Praag komt een roep om 'een nieuwe lente in de cultuur, een lente van geest, denken en zoeken.'

Uit andere bronnen weet men nu dat in Sofia, Boekarest, Boedapest, Warschau en in de Duitse Sowjetzone na 1953 steeds opnieuw uitingen hoorbaar worden van onafhankelijk menselijk den-

ken, dat zich niet meer tot zwijgen laat brengen. Tegen deze vastberaden wil om in Oost-Europa onafhankelijkheid en geestelijke vrijheid te veroveren, steekt het wat klaaglijk af als de SED-spreker Sinderman uit Pankow zegt: 'Wij zijn vastbesloten ons te weren tegen die groepen intellectuelen die het marxisme aanvallen en wij zullen hun pogingen niet zwiingend aanzien.'

Sindermans dreigende taal zal het historische proces van veranderingen binnen het Sowjetblok nauwelijks tegen kunnen houden. De hier genoemde verschillen tussen Praag en Pankow zijn symptomatisch voor de huidige situatie in het oostelijk blok. Het communistische gebouw, uit dogmata opgetrokken, staat te wankelen. Het ontbreekt aan één lijn die alle delen zou moeten verbinden; waar ééns de door Stalins terreur tot stand gebracht monolithische eenheid heerste, is nu een verscheidenheid zichtbaar van culturele patronen uit de verschillende centra van geestelijk leven, met duidelijke nationale verschillen in positie en uitwerking.

De economische ontwikkeling.

Onder de heerschappij van Stalin was de economie van de satellietlanden ondergeschikt aan het nut en het economisch belang van de Sowjet-Unie. Diezelfde gedachte lag ook ten grondslag aan de in 1949 opgerichte 'Raad voor wederzijdige economische bijstand' (COMECON), die vooral bedoeld was als een instrument voor de economische integratie van het Sowjetblok als geheel.

De wijze waarop de Sowjet-Unie de diverse satellietlanden uitbuitte, verschilde van geval tot geval. Hongarije, Roemenië en de Sowjetzone b.v. moesten herstelbetalingen doen, die in de eerste jaren na de oorlog voor Hongarije neerkwamen op meer dan 25 pct., voor Roemenië op meer dan 35 pct. van het totale nationale inkomen. De Duitse Sowjetzone leverde produktiegoederen tot een waarde van meer dan 10 miljard mark. De Polen werden o.m. verplicht om jarenlang kolen te leveren tegen een prijs die onder de wereldmarktprijs lag, zodat de verliezen van Polen tegen 1956 opgelopen waren tot ca. 500 miljoen dollar. De opstandige bewegingen van 17 juni 1953 in de Sowjetzone van Duitsland, van oktober in Polen en van de Hongaarse revolutie waren niet in de laatste plaats een uiting van protest tegen de economische uitbuiting van de door de Sowjets geregeerde volken. Hoewel in het kielzog van de destalinisatie de vorm van uitbuiting en afhankelijkheid van de Sowjet-Unie zich wijzigde, bleef toch de afhankelijkheid als zodanig bestaan, evenals de zware druk op de eco-

nomie der verschillende volken. Onder dekking van de slagzin 'coördinatie van de onderscheidene economische plannen' werd een 'verdeling van de arbeid' georganiseerd, waarbij de nationale economieën hun produktie op bepaalde gebieden — al naar gelang van de behoeften der Sowjet-Unie — moeten opjagen en andere reeds bestaande produktieve ondernemingen liquideren. De Duitse Sowjetzone kreeg b.v. de opdracht om een einde te maken aan de fabricage van vliegtuigen, zware vrachtauto's, autobussen, zware personenauto's en bepaalde lichte machinerieën; de chemische industrie moest daarentegen worden uitgebreid. Voor mijnobjecten in Tsjechoslowakije en Roemenië werden soortgelijke opdrachten gegeven. Ulbricht en Novotny schikten zich naar de dictatoriale opdrachten van de Sowjet-Unie, maar Gheorghiu-Dej — hoewel toch altijd een loyale Sowjetsatelliet en stalinist — verzette zich onder de druk van de Roemeense bevolking tegen de wensen van de Sowjets. Hij heeft dit kunnen volhouden en zo de stillegging van de ijzersmelterijen van Galatz kunnen verhinderen.

Het voorbeeld van Roemenië kan als symptomatisch voor de huidige economische situatie in het oostelijk blok gezien worden. Van Sowjetzijde werd gesteld dat Roemenië allereerst grondstoffen en half afgewerkte produkten moest blijven leveren voor de industriële landen, zoals de USSR, Tsjechoslowakije, Hongarije en de Duitse Sowjetzone. Deze eis stuitte op de vastbeslotenheid van de Roemenen, die de jonge industrie van hun land verder wilden ontwikkelen, een plan dat grote perspectieven opent voor een uitgebreide industriële ontwikkeling wanneer de grote bodemschatten van Roemenië daarbij op de juiste wijze en ten behoeve van Roemenië zelf worden aangewend. Officiële cijfers laten dan ook zien dat de Roemeense industrie nu een der hoogste groeipercentages vertoont van het hele oostelijke blok. En hoewel van de kant der Russen herhaaldelijk geprobeerd is om druk op de Roemenen uit te oefenen — herinneren we ons Chroesjtsjovs bezoek aan Boekarest in 1962 en dat van Podgorny in 1963 — blijft Gheorghiu-Dej bij zijn nationaal-Roemeense koers; alle tekenen duiden erop dat de Russische pogingen om druk op hem uit te oefenen mislukt zijn. Interessant is wel dat de handel van Roemenië met de niet-communistische landen sinds 1960 verdubbeld is, terwijl de handelsbetrekkingen met de communistische staten met 25 pct. verminderd zijn. Overigens heeft deze Roemeense oriëntering, die toch tegengesteld is aan de Russische wensen voor

coördinatie, geen verandering teweeggebracht in de heerschappij van de Roemeense communisten.

Gheorghiu-Dej was altijd al stalinist en als stalinist zet hij zijn bewind voort. Hierin kwam geen enkele wijziging. De gevangenis- en puilen nog steeds uit van de vele politieke gevangenen. De levensstandaard bleef laag, ondanks de voortschrijdende industriële ontwikkeling. Toch tracht Gheorghiu-Dej op zijn eigen wijze voor Roemenië munt te slaan uit het proces van erosie dat na Stalins dood in het Sowjetblok merkbaar werd. Het conflict tussen Rusland en China heeft het nationale streven naar economische onafhankelijkheid een ruggesteun gegeven.

In de loop der tijd zal het Roemeense voorbeeld ongetwijfeld de andere satellietstaten aanmoedigen om ook meer aandacht te geven aan hun eigen economische belangen. In alle landen van het oostelijk blok beginnen de volksmassa's druk uit te oefenen op hun communistische regeringen, omdat de economische tekortkomingen en de in vergelijking met West-Europa lage levensstandaard steeds sterker worden gevoeld. De consequentie hiervan is dat de neiging tot meer nationaal-economische zelfstandigheid toeneemt.

Het keerpunt

De economische ontwikkeling in het oostelijk blok is nu op een keerpunt. De kritieke economische toestand noopt tot herziening van de economische plannen, tot zakelijker denken. De hervormingen beperken zich niet tot cultuur en politiek, maar hebben ook invloed op de economie.

'In onze volkseconomie is de tijd van de grote verbeteringen begonnen,' schreef een Pools tijdschrift onlangs. Ulbricht moest op de laatste plenaire zitting van het Centrale Comité der SED erkennen dat de regering van de Duitse Sowjetzone nu 'met de ernst des levens' heeft kennisgemaakt. De communistische partij van de USSR had zich op haar laatste plenaire zitting, uit hoofde van de economische crisis in de Sowjet-Unie, uitsluitend met economische vragen beziggehouden. Stellig evenwel zullen de bestuursapparaten der communisten, ondanks een paar praktische pogingen tot veranderingen, in de vicieuze cirkel der dogmata blijven steken en trachten om de crisis te bestrijden langs de weg der bureaucratie. De economie van het oostelijk blok blijft derhalve permanent in een crisistoestand verkeren, immers der communistische leer ontzegt haar aanhangers het inzicht dat de economie zich alleen dán volledig ten gunste der mensheid kan ontplooiën

als de creatieve krachten van vrije mensen het produktieproces bepalen.

Dit geldt wel in het bijzonder voor de landbouw van Rusland zelf. Het nieuwe program van de communistische partij van de USSR bevat de volgende onwerkelijke maar verstrekkende eis: 'Binnen tien jaren, tegen het jaar 1970, zal de Sowjet-Unie de VS bij de produktie per hoofd der bevolking van de belangrijkste landbouwprodukten voorbijstreven.' Men kan daarbij slechts aantekenen dat de verwezenlijking van dit doel wel zeer onwaarschijnlijk lijkt, gezien de ervaringen die al tientallen jaren met de kolchozen-economie zijn opgedaan, te meer waar de huidige stand van die economie op de laatste plenaire zitting van het Centrale Comité der Russische communistische partij weer eens het middelpunt der besprekingen vormde. Beter produktiecijfers zijn tot nu toe slechts behaald in de landen waar de gedwongen collectivisatie werd afgeschaft, nl. in Polen en Zuidslavië. Overal waar het communistische apparaat het kolchose-systeem in stand houdt — of, beter gezegd, aan de dogmatische denkbeelden vasthoudt — valt geen gunstige produktie te verwachten. Zolang de communisten dit niet willen erkennen, en zich niet kunnen losmaken van hun dogmatische opvattingen van een collectief geadmistrateerde boer, zal de crisis in de Russische landbouw voortduren. Tot zolang zal de wens om de westelijke wereld in te halen, een onvervulbare communistische utopie blijven.

Veranderingen bepalen onze tijd.

De hervormingen binnen het Sowjetblok maken deel uit van de grote problemen in onze eeuw. In het begin dezer eeuw ontwikkelde Lenin het communistische machtsprincipe, dat nu — 60 jaar later — met de geest van onze tijd wordt geconfronteerd en daardoor verandert. De destalinisatie bevat zelf de beslissende symptomen voor de verandering; wat was tijdens het stalinisme, de fase der ontaarding anders dan de natuurlijke consequentie van Lenins systeem? Kunnen feiten die uit de stand der produktieve krachten van onze tijd naar voren komen en die veranderingen in de machtsverhoudingen nodig maken, genegeerd worden en onderdrukt? Kan men van de denkende mensen van onze tijd in Polen, Tsjechoslowakije, Hongarije, Roemenië, Bulgarije, Duitslands Sowjetzone en in de Sowjet-Unie zelf — mensen wier denken het stempel draagt van de gang der historie in het atoomtijdperk — kan men van die mensen verwachten dat zij zich zo willoos zullen laten vormen als de analfabetische volksmassa's in Lenins

Rusland zich dat hebben laten doen? De moderne industriële maatschappij heeft behoefte aan individueel denkende mensen, wil zij haar creatieve krachten verder kunnen ontplooien. In deze fase is geen plaats meer voor de terreur, wier primaire rol bij het leiding geven, het ordenen en de ontwikkeling der mensen nu overbodig is. Een op bewijzen en prestaties stoelende overtuiging moge in zijn plaats treden.

De vermelde wetmatigheden hebben betrekking op het dilemma van alle communistische machtsapparaten in het Sowjetblok. Zij bepalen het spanningsveld van de huidige ontwikkeling in het regeringsapparaat en in de maatschappij. Als de onverenigbare polen van dit krachtenveld zien wij aan de ene kant de noodzaak van het apparaat en zijn aanspraak op absolute macht en aan de andere kant de noodzaak om de creatieve krachten vrij baan te geven. Wat de verdere ontwikkeling in het oostelijk blok betreft spelen daarbij ook nog nationaal-politieke elementen een steeds belangrijker rol, nog versterkt door het conflict China-Rusland. Het totale proces in het oostelijk blok laat zich het beste begrijpen vanuit het axioma dat een autoritaire doctrine onvermijdelijk uiteen moet vallen wanneer de wetten van de tijd veranderen.

In deze crisis bevindt zich momenteel de machtsdoctrine in het oostelijk blok, en deze crisis levert de aangrijpingspunten op waarvan de vrije wereld gebruik kan maken om de communistische machtsaanspraken en de communistische uitdaging te beantwoorden. Het gaat er nu om dat wij bewijzen dat onze democratische maatschappij over een economische, sociale en politieke superioriteit beschikt, ingekapseld in de meervoudige structuur van een steeds sterker wordend Europa en verenigd in het verbond met de Verenigde Staten van Amerika. Hier gelden in volle omvang de woorden van dr. Kurt Schumacher: 'De westelijke wereld kan het communisme niet met antibolsjewistische verklaringen overwinnen. Zij moet zich de meerdere tonen waar de sociale verhoudingen in een vrije wereld vergeleken worden met de onsociale toestanden in een wereld van dictatuur.'

Als ons sociale en democratische systeem zich de meerdere zal kunnen tonen, zullen daardoor de krachten toenemen die een beslissende rol zullen spelen bij de herziening en daarmee verbonden verzwakking der communistische dogmata, tot de uiteindelijke en beslissende transformatie van het communistische machtssysteem.

Minderheden in de Sowjet-Unie

De nationaliteitenpolitiek van de Sowjet-Unie heeft in de tien jaar na Stalin *twee* verschillende perioden doorgemaakt. De eerste periode, gekenmerkt door iets meer liberalisme, bestreek het tijdvak van 1953 tot 1958. In de tweede periode, beginnend in 1959, werd opnieuw een aanvang gemaakt met pogingen tot onderdrukking van de niet-Russische volksgroepen, en die 'nieuwe koers' in de Sowjet-Russische nationaliteitenpolitiek wordt nog steeds met onverminderde kracht voortgezet.

Destalinisatie van de nationaliteitenpolitiek, 1953-1958

Reeds enkele maanden na de dood van Stalin, in het voorjaar van 1953, kwam in het kielzog van de destalinisatie ook een nieuwe wat liberale handelwijze in zwang in de Sowjet-Russische nationaliteitenpolitiek. Men legde er toen de nadruk op dat de communistische burgers van de niet-Russische republieken zelf de leidende functies zouden moeten bekleden. De 'nationale kaders', zo zei men, dienden meer te worden ingezet. Alle nu volgende verkiezingen in de partij en in de Sowjets gaven in de 14 niet-Russische republieken een vermindering te zien van het aantal Russische functionarissen, terwijl het aantal der niet-Russen aanzienlijk toenam. Overal moest de functie van tweede secretaris van het Centrale Comité der communistische partij in de tot de unie behorende republieken door de zittende (Russische) functionaris worden opgegeven ten gunste van een in de republiek geboren niet-Rus. De republieken kregen ook iets meer bevoegdheden: de plaatselijke sovnaarkhozes werden belast met de leiding van de industrie, het centrale Unie-ministerie voor Justitie werd opgeheven en de bevoegdheden daarvan gingen over op de ministeries van de Unie-republieken. Bij de grote politieke amnestie van 1955 werden ook de meeste niet-Russische gevangenen uit de dwangarbeiderskampen bevrijd en uit de deportatie teruggehaald. De autonome republieken van de Kalmukken en de Tsjetsjenen, die tijdens de Tweede Wereldoorlog opgeheven waren, kregen hun zelfstandigheid terug.

Op het 20ste partijcongres van de Sowjet-Russische communistische partij werd de nieuwe politiek voor de nationaliteiten stevig verankerd. Niemand had het meer over de 'leidersrol van het grote Russische volk' . . . integendeel; Chroesjtsjow verklaarde dat de partij zich in de nationaliteitenpolitiek zou laten leiden door de richtlijnen van Lenin, en dat 'de bodem onder de nationale conflicten uit zal vallen als de belangen van de verschillende naties met de uiterste zorgvuldigheid in het oog worden gehouden; alleen op die wijze kan het wederzijdse wantrouwen worden overwonnen.' De Sowjetrussische geschiedschrijfster Anna Pankratowa leverde op het congres kritiek op de nationalistisch-Russische geschiedschrijving van het Stalintijdperk en verklaarde een herschrijving van de geschiedenis te eisen.

Kort na het congres verscheen in het toonaangevende historische tijdschrift 'Woprosy Istorii' een serie artikelen die deze problemen op de korrel namen. De idealisering van Iwan de Verschrikkelijke en van de tsaristische generaals Soeworow en Koe-toezow werd veroordeeld, evenals de tot op dat ogenblik zeer gebruikelijke rechtvaardiging van de tsaristische bezetting der niet-Russische volken. De geschiedenis van de niet-Russische naties werd weer in het licht gesteld. De bekende Kaukasische vrijheidsstrijder Schamil, die in de 19de eeuw zijn land verdedigde tegen de Russische expansiezucht, werd verdedigd. De belangrijke rol die in de burgeroorlog van 1918—1921 vervuld was door de Letlandse divisie, kreeg weer aandacht. De niet-Russische vooraanstaande communisten en generaals van het Rode Leger die op bevel van Stalin waren neergeschoten, werden in eer hersteld, en hun levensbeschrijvingen werden in de Sowjetencyclopaedie opgenomen. In Riga werd zelfs een gedenkteken opgericht voor de in 1938 neergeschoten plaatsvervangende minister-president van de Sowjet-Unie, de Let J. Rudzutaks. In iedere niet-Russische republiek van de Unie werden drie- tot vijfdelige werken over de nationale geschiedenis uitgegeven en monografieën over belangrijke historische perioden. In het schooljaar 1958—1959 werd, voor het eerst sinds de bloedige zuiveringen van de dertiger jaren, weer onderricht in de nationale geschiedenis van het eigen land gegeven aan de scholen en hogescholen van de niet-Russische republieken.

In de niet-Russische literatuur begon de 'dooiperiode', die gelijksoortige trekken vertoonde als de gelijktijdige Russische literatuur. Nieuwe drukken van niet-communistische klassieke schrijvers en van enige andere schrijvers werden uitgegeven.

Deze destalinisatie op het nationale vlak gaf in de jaren 1953—1958 een gedeeltelijke rehabilitatie te zien van het culturele erfdeel der niet-Russische volken, en een versterking van de macht van de nationaal-communistische functionarissen in de niet-Russische republieken. Ook de volksmassa's in die landen voelden zich enigermate bevrijd van de Stalinistische last der brute nationale onderdrukking.

De nationale oppositie

Een verder gevolg van deze ontwikkeling was dat de nationale functionarissen een sterker zelfbewustzijn ontwikkelden. Ze trachtten nu op eigen kracht de destalinisatie verder door te zetten en maakten van hun verruimde bevoegdheden gebruik om de nationale belangen van hun volken metterdaad te beveiligen. Zij streefden ernaar, de nationale cultuur en de individuele trekken van de niet-Russische republieken, die tijdens Stalins denationaliseringspolitiek zeer geleden hadden, in stand te houden. Allereerst maakten zij een aanvang met de afbraak van de russificatie en de Russische infiltratie hunner landen. Van nu af aan werd bij kaderbenoemingen en -promoties in eerste instantie uitgegaan van het nationale standpunt. Als er functies te vergeven waren in de partij, in de sowjets of in de economie kregen de inheemse niet-Russische kandidaten in principe voorrang. Op deze wijze hoopte men ten slotte de vreemde Russische beambten uit de niet-Russische republieken te verdrijven en de leiding van de nationale zaken in de handen te kunnen stellen van functionarissen die de eigen nationaliteit hadden. Ook wanneer nieuwe leden in de partij werden opgenomen, werd het nationale principe aangevend. De nationale communisten wilden een eind maken aan de situatie waarin de communistische partijen van de niet-Russische republieken een meerderheid hebben van Russische partijleden, zodat ze geen nationale partijen zijn.

Voorts werd aan de Russische beambten die al in de republiek woonachtig waren, de eis gesteld dat ze binnen twee jaar de landstaal moesten leren of de republiek verlaten moesten. Nieuwelingen, door Rusland (RSFSR) naar de niet-Russische republieken gestuurd zonder dat ze de landstaal kenden, werden in ettelijke gevallen afgewezen. In de Russische scholen van de niet-Russische republieken werd de landstaal een verplicht leervak voor de Russische leerlingen.

Met een beroep op de grote woningnood weigerden de instanties in de niet-Russische republieken verblijfsvergunningen en woning-

toewijzingen aan de vele Russen die uit Rusland de steden van de republieken kwamen binnenstromen. Deze maatregelen remden de systematische Russische infiltratie af. Ook verzetten de nationale instanties zich ertegen dat voortdurend grote groepen jongeren uit hun gebied wegtrokken naar Chroesjtsjows nieuwe nederzettingen in Kazakstan, immers daardoor worden de emigranten gerussificeerd en neemt het eigen volk in aantal af.

Bij de uitwerking van het zeven-jarenplan richtten vele nationale instanties zich tegen de groeiende ontwikkeling van de zware industrie in hun republieken, omdat deze slechts produceren voor Rusland en de landen van het oostelijk blok. Zij eisten het recht om de grondstoffen waarover zij beschikten, te mogen gebruiken voor de lichte industrie en de levensmiddelenindustrie, omdat de produkten daarvan voornamelijk het eigen land ten goede zouden komen. Zodoende zou de levensstandaard van het eigen volk verbeterd worden en zou de economie worden aangepast aan de belangen van de republiek.

Deze nationale lokalistische politiek van een groot deel der toonaangevende partij- en regeringsfunctionarissen der niet-Russische republieken maakte dat deze mensen in sterke mate de *spreekbuis van de nationale wensen werden*, óók van de wensen van het niet-communistische volksdeel, dat overigens de grote meerderheid van het volk uitmaakt. Bijzonder actieve steun kregen zij van de nationaalvoelende studenten en intellectuelen. Tijdens de Hongaarse revolutie en de omwenteling in Polen in 1956 kwam het juist in vele niet-Russische republieken tot sterke uitingen van sympathie voor Hongarije en Polen. In Litauen vond zelfs een straatdemonstratie van studenten plaats. De volksmassa's verwelkomden de op plaatselijke belangen gerichte politiek van de nationale instanties, maar vooral het feit dat de russificatiepolitiek van Moskou tegenwerking ondervond. Zo ontwikkelde zich in alle 14 niet-Russische republieken een *nationaal lokaal-patriottisme*, dat in feite een soort revisionisme op nationaal gebied beduidde. Een nieuwe nationale oppositie was tot stand gekomen, ditmaal gedragen door een aanzienlijk deel van de niet-Russische *communisten*.

Al spoedig kwamen de lokaal-patriottisch voelenden in botsing met Moskou en Chroesjtsjow. Deze toestand lokte een scherp conflict uit, dat tot een diepgaande zuivering in de niet-Russische republieken leidde.

De omzwaai — terug naar russificatie

Het 21ste partijcongres van de communistische partij der Sowjet-Unie, gehouden in februari 1959, luidde de omkeer in. Op dit congres werd een aanvang gemaakt met de 'overgang van de Sowjetmaatschappij van socialisme naar communisme', welke overgang ook de schepping eist van een 'eenheidscultuur' der zich ontwikkelende communistische maatschappij. Deze eenheidscultuur zou zich moeten baseren op de Russische taal. Het leidinggevend tijdschrift van de Sowjet-Russische taalwetenschap, 'Woprosy Jazykosnanya' wijdde er verscheidene artikelen aan (no. 3 en no. 5 van 1959) om de besluiten van het congres in deze zin uit te werken. Openlijk werd daarin verklaard dat alle nationale talen van de volken onder sowjet-heerschappij, alleen de Russische taal uitgezonderd, zouden moeten afsterven in de periode van de overgang naar het communisme. De Russische taal zou 'de algemene taal' van de sowjet-maatschappij moeten worden.

Terzelfder tijd werden alle republieken in de Unie ertoe verplicht in februari 1959 nieuwe voorschriften over het onderwijs in de moedertaal in de nieuwe schoolwetten op te nemen. Het vroegere voorschrift, waarbij onderricht in de moedertaal verplicht was gesteld, verviel. In de nieuwe schoolwet werd het volgende voorschrift opgenomen: 'Welke school en met welke voertaal de kinderen bezoeken, staat aan de ouders te beslissen.' Niet-Russische kinderen zouden in het vervolg dus ook naar Russische scholen gestuurd kunnen worden. Verder verklaarde de nieuwe wet dat de regeringen van de unierepublieken maatregelen mochten treffen om het leren van Russisch in niet-Russische scholen aan te moedigen. De regeringen van Letland en Azerbeidsjan wezen de nieuwe voorschriften over de taal waarin het onderwijs gegeven moest worden aanvankelijk af, en het lukte Moskou eerst na enige maanden om ook in deze twee zeer tegenstribbelende republieken, na ingrijpende zuiveringen, hun nieuwe schoolpolitiek door te zetten.

De nationale partijfunctionarissen verzetten zich ook tegen de al te sterke uitbreiding van de Russische taal. Daarover klaagde b.v. de eerste secretaris van het Centrale Comité van de communistische partij van Letland, A. Pelsche, in het tijdschrift 'Hulpbronnen voor politieke zelfontwikkeling' (Moskou, 1-1960) in de volgende bewoordingen: 'Er bevonden zich personen onder ons die bevreesd waren voor de grote geneigdheid der Letten om Russisch te leren. Zij begonnen luidkeels te protesteren dat de

jonge Letten, bij het leren van de Russische taal en de Russische cultuur, de eigen nationale trekjes vergeten zouden van de Letse cultuur, tradities en zeden.' Deze anti-Russische houding is zeer sterk en het grootste deel van de niet-Russische bevolking, vooral op het platteland, weigert de Russische taal te aanvaarden of te gebruiken. Uit Estland weten buitenlandse bezoekers voortdurend te verhalen dat Estlandse voorbijgangers op straat geen antwoord geven op vragen die hun in het Russisch gesteld worden.

In de belangrijke resolutie die het centrale comité van de Sowjet-Russische communistische partij op 9 januari 1960 aannam 'over de taken van de partijpropaganda in de huidige situatie', werd weer een 'onverzoenlijke strijd' aangekondigd tegen het 'nationalisme, tegen neigingen om het verleden te idealiseren, of om de ware geschiedenis van deze of gene natie verdraaid voor te stellen, en tegen voorbeelden van nationaal-beperkt denken.' Tegelijkertijd werd weer een sterkere russificatie in de historieschrijving ingevoerd. De stelling dat de Russische koloniale veroveringen in Midden-Azië, de Kaukasus en het Baltische gebied 'een vooruitstrevende betekenis' hadden, deed weer opgeld. Historisch onderzoek vindt nu weer plaats onder het strenge toezicht van het Historisch Instituut van de Academie van Wetenschappen der USSR in Moskou. De plannen van de historische instituten der niet-Russische republieken voor geschiedkundig onderzoek worden daar bekrachtigd en gereedgekomen werkstukken worden daar 'gerecenseerd'.

De niet-Russische literatuur en literatuurgeschiedenis werden ook aan beperkingen onderworpen. Het aantal niet-communistische schrijvers van vóór het communisme, van wier werk door de staatsuitgeverijen der republieken nieuwe drukken werden gepubliceerd, is sinds 1960 sterk verminderd. Literair werk met een nationale probleemstelling werd scherp bekritiseerd, zogenaamd om de 'burgerlijke nationalistische inzichten'. De traditionele nationale feesten van de niet-Russische volken, tot dan toe toegelaten, werden na 1960 ook verboden. In de Baltische landen b.v. placht men al eeuwenlang 's zomers op 24 juni het Johannesfeest te vieren. In 1960 werd het tot 'ongewenst overblijfsel uit het heidendom' verklaard en als zodanig verboden.

De economische opvattingen van de niet-Russische functionarissen werden gebrandmerkt als 'nationale beperktheid' en 'staatsvijandig lokaal-patriottisme'. De republieken mochten geen zelfstandige economie bedrijven, zij dienden steeds de behoeften van de totale Sowjetstaat voorrang te geven. De Sowjetpers legde er

de nadruk op dat het communisme onmogelijk verwezenlijkt kon worden als iedere republiek van de Sowjet-Unie alleen aan haar eigen belangen dacht. Ook zou een verschuiving van arbeidskrachten en van leidinggevende kaders 'van republiek naar republiek' onvermijdelijk zijn. Uiteraard had deze motivering voor het opofferen van de nationale belangen niets met de werkelijkheid uitstaande. De lokaal-patriotten verlangden helemaal geen aparte economie voor hun eigen republiek, ze wilden alleen maar iets meer aandacht voor hun nationale belangen. En de toonaangevende 'kaderleden' kwamen bepaald niet uit allerlei 'andere' republieken, maar uit Rusland. Het was en is een onverbloemde maatregel ter ondersteuning van de russificatie. Overigens hebben de unie-republieken op het ogenblik zelf genoeg nationaal kader om alle functies in eigen land door eigen mensen te kunnen laten vervullen.

De zuivering in de niet-Russische republieken

De door het 21ste congres van de communistische partij der Sowjet-Unie ingeleide verscherping van de nationaliteitenpolitiek werd begeleid door een omvangrijke zuivering in alle 14 niet-Russische republieken van de Unie.

Als eerste slachtoffer fungeerden de partij en de regering van Letland. Zij zouden zijn 'afgegleden in de richting van burgerlijk nationalisme' en een veelomvattende zuiveringsactie werd tegen hen ondernomen. Hier speelde ook het Sowjetleger een rol. De toenmalige bevelhebber in Riga, generaal Batow, eiste dat er represailles tegen de Letse nationalisten genomen zouden worden, omdat hij anders niet meer voor de veiligheid van de Russische troepen in Letland zou kunnen instaan. In juli 1959 werd daarop de zeer populaire aanvoerder van de Letse nationalisten, E. Berklaves, afgezet als plaatsvervangend minister-president en naar Rusland gedeporteerd, waar hij enige maanden later in hechtenis genomen werd. Vervolgens werden alle topfunctionarissen in Letland door anderen vervangen; o.a. werden ongeveer 800 partijsecretarissen van hun ambt vervallen verklaard. De zuivering raakte ook de plaatselijke sowjets, de komsomol en de vakbonden. 'Russische' Letten en Russen werden in de topfuncties benoemd: A. Pelsche, een 'Russische' Let, werd eerste secretaris van het Centrale Comité van de partij in Letland. Tweede secretaris werd M. Gribkow, een Rus van het Moskouse partijbureau, en deze landsvreemde man is sindsdien de feitelijke leider van de partij en de regering.

In Azerbeidsjan werd op soortgelijke gronden een omvangrijke zuivering gehouden tegen het eind van 1959. Hier werden de meeste uit Azerbeidsjan zelf afkomstige communistische leiders van hun post ontheven, ook de eerste secretaris van het centrale comité, K. Mustafjew. En ook naar Azerbeidsjan zond men een Rus uit Moskou (D. Semischtastnyj, vroeger hoofd van de Russische komsomol), die benoemd werd tot tweede secretaris van het Centrale Comité der Azerbeidsjanse partij.

1959 en 1960 gaven soortgelijke wegzuiveringen van de nationale elementen in alle 14 niet-Russische republieken te zien. Het enige verschil was gelegen in de omvang van de zuiveringsacties, die in sommige republieken iets minder veelomvattend waren. In 12 van deze republieken (alleen niet in de Oekraïne en Witrusland) werd een Russische communist tot tweede secretaris van het Centrale Comité benoemd. In de Kirgiezenrepubliek was de prominente communistenleider I. Rassakow eerste secretaris; hij was een al oude communist die verscheidene stormen had doorstaan tijdens het leven van Stalin en ook daarna. Nu werd hij afgezet. In de Middenaziatische republieken stelde men er zich niet mee tevreden dat verscheidene vooraanstaande functionarissen werden afgezet: ettelijke hunner werden meteen uit de partij gestoten. De zuiveringen kwamen hard aan in deze republieken. In Kazakstan b.v. heeft het centrale comité nu 4 Russen en maar één Kazak als secretarissen. In de Kirgiezenrepubliek zijn nu vier Russen en 2 Kirgiezen secretaris van het Centrale Comité!

Met behulp van deze onderdrukkingsmaatregelen werd de nationale oppositie in de niet-Russische republieken verslagen. De nationale tegenstand werd gebroken, maar nog niet vernietigd. De onderdrukking had sterke onlustgevoelens tot gevolg, zowel bij de niet-Russische bevolking als ook bij een groot deel van de niet-Russische communisten. Op dit ogenblik (1961) duren ze nog steeds voort. De afgezette en deels gedeporteerde aanvoeders van het lokaal-patriottisme genieten in hun vaderland nog steeds veel populariteit. De nationale gezindheid van de 94 miljoen niet-Russen, die 45 pct. van de inwoners der Sowjet-Unie vormen, laat zich niet op bevel van Moskou omvormen.

De Russische infiltratie

Intussen nemen de Russische infiltratie in en de kolonisatie van de niet-Russische gebieden steeds in omvang toe. Gedurende de oorlog en in de jaren na de oorlog was er al veel succes mee geboekt; de resultaten van de volkstelling van 1959 in vergelijking

tot de volkstelling van 1939 geven daarvan een zeer helder (maar schrikbarend!) beeld.

De Russische infiltratie is het sterkst in de Middenaziatische republieken. Hier wordt een systematische kolonisatiepolitiek gevoerd, die regelrecht voortvloeit uit Chroesjtsjovs politiek voor de bebouwing van nieuw ontgonnen gebieden en voor verplaatsing van industrieën naar het oosten, een tendens die gedurende de zeven-jarenplannen nog sterker zal worden. De grootste Russische infiltratie vindt plaats in *Kazakstan*. De Kazakse bevolking is nu nog maar 29 pct. van de totale bevolking; het aantal geïmmigreerde Russen is sinds 1939 meer dan verdubbeld en bedraagt nu al 43 pct. In de Kirgiezenrepubliek hebben de Russen hun aantal al bijna verdriedubbeld; zij vormen nu meer dan 30 pct. van de bevolking, tegen de Kirgiezen zelf 40 pct. In beide republieken gaat de ontwikkeling onherroepelijk in die richting voort; de landsbevolking zal steeds meer een minderheid in de eigen republiek gaan vormen. Ook in Oezbekistan, Tadsjikistan en Toerkmenistan neemt de situatie soortgelijke vormen aan. In Toerkmenistan neemt de oorspronkelijke bevolking (nu slechts 50 en 60 pct.) snel in betekenis af ten gevolge van de Russische immigratie.

De 'stoottroepen' van de Russische expansiezucht richten zich in tweede instantie naar de Baltische republieken, en wel voornamelijk naar Letland. De Russen en andere niet-Letten hebben hun aantal daar bijna verdrievoudigd, terwijl de Letten zelf nog maar 62 pct. van de bevolking uitmaken.

De actie tegen het nationalisme heeft ook andere volken omvat. Van de rond 8 miljoen Oekraïners die in 1926 buiten de Oekraïne woonden, werden ongeveer 3 miljoen gerussificeerd. De Russische taal wordt als moedertaal beschouwd door 80 pct. van de joden, 65 pct. van de Polen, 39 pct. der Basjkiren, 28 pct. der Kareliërs, enz. Volgens de opgaven van de volkstelling zijn in totaal meer dan 10 miljoen niet-Russen gerussificeerd.

De Russische infiltratie en de Russische kolonisatie van niet-Russische gebieden, waartegen de nationale en lokale elementen verzet aantekenen, komt neer op een geleidelijke terugdringing van de niet-Russische volken en scheidt de voorwaarden voor een etappegewijze opgaan van de oorspronkelijke bevolking in het Russische geheel. Momenteel is in de Sowjet-Unie duidelijk weer een proces tot denationalisatie aan de gang.

Het nieuwe russificatieprogram in de Sowjet-Unie

De samensmelting der volken en hun geleidelijke russificatie is,

door het nieuwe program van de communistische partij, nu openlijk erkend als een van de belangrijkste taken van de partij voor de eerstvolgende 20 jaar. In het program bevindt zich een alinea over 'de taken van de partij ten aanzien van de nationale betrekkingen'. Daar heet het o.a.: 'De geheel ontplooidde communistische opbouw beduidt een nieuwe *etappe* in de nationale betrekkingen binnen de Sowjet-Unie, die door verdere toenadering der naties en het bereiken van hun volledige eenheid zal worden gekenmerkt.' Het program spreekt verder over 'het verdwijnen van de nationale verschillen, vooral op taalkundig gebied' en verklaart dat dit een langdurig proces zal zijn. Toch zou er reeds nu sprake zijn van 'een voor alle Sowjet-volken gemeenschappelijke cultuur', nauw verbonden met de Russische cultuur. Een positieve factor in dit proces zou zijn dat alom de Russische taal geleerd werd; dit streven dient dan ook met alle middelen bevorderd te worden. Verder verklaart het program dat het noodzakelijk is om een 'onverzoenlijke strijd' te voeren tegen alle 'uitingen van het nationalisme' (van de niet-Russische volken). En natuurlijk is het ontoelaatbaar om 'nationale gezichtspunten' te laten meetellen bij het benoemen van functionarissen in de republieken van de Unie.

In de hele geschiedenis van de Sowjet-Unie is er geen enkel document dat zo naakt en zo schaamteloos de russificatie van alle niet-Russische volken als belangrijkste partijtaak vooropstelt als het nieuwe partijprogram van 1961 dat doet. Dit betekent dat de al in 1959 aangevangen harde druk op de niet-Russische volken nu theoretisch geschraagd wordt.

Het nieuwe russificatieprogram van de communistische partij is een flagrante breuk met alle resten van het internationalisme waar in andere alinea's van datzelfde program nog lippendienst aan bewezen wordt. Wat Chroesjtsjow hier aan verklaringen voor zijn rekening neemt, zou ook door de heer Lenin vernietigend afgekeurd worden, getuige de woorden die laatstgenoemde in 1922 schreef. Destijds keerde hij zich in zijn brieven aan het partijbestuur tegen de eerste blijken van nationale onderdrukking in de Sowjet-Unie. Lenin waarschuwde tegen de vloed der 'brute groot-Russische chauvinisten', waarin de niet-Russen, zoals hij het uitdrukte, 'als vliegen in de melk verdrinken zullen' (geciteerd naar 'Partija v borbe sa vosstanowlenie narodnogo chosjajstva 1921-25, Moskou 1961). Wel: die brute groot-Russische chauvinisten bedrijven tegenwoordig ongestoord hun russificatiepolitiek, ze stel-

len het nieuwe partijprogram samen, en inderdaad beginnen de niet-Russen in deze Russische zondvloed te verdrinken.

Onder de dekmantel van de 'opbouw van het communisme in de Sowjet-Unie' grijpen de Russische communisten, onder aanvoering van Chroesjtsjow, in hun eigen land terug op dezelfde methoden die eens de koloniale machthebbers in Afrika en Azië plachten aan te wenden en die thans door de gehele mensheid worden veroordeeld.

De slingerbewegingen van de Sowjet-planning

De laatste tijd is in de USSR het besef groeiende dat het huidige systeem van planning zo gecompliceerd is geworden dat de levenskansen van een verdere economische groei en van de technische vooruitgang erdoor afgesnoerd dreigen te worden.

De bekende wiskundige Glushkow, vice-president van de Oekraïense Academie voor Wetenschappen heeft geschat dat bij de huidige methode de omvang van de planning de neiging heeft minstens zo groot te worden als het kwadraat van de produktie. Hij voorspelt dat, tenzij er een drastische verandering plaatsvindt in de methoden van planning, het planwerk tegen 1980 met 36 vermenigvuldigd zal zijn, iets wat de arbeidskracht zou vereisen van de hele volwassen bevolking van de USSR.¹ Dit is uiteraard een nette manier om te stellen dat de produktie-eisen, die de grondslag vormen van heel het ambitieuze programma van 'De opbouw van het communisme', niet verwezenlijkt kunnen worden zonder nieuwe planningsmethoden.

Met deze stelling is A. Dorodnitsyn, eveneens lid van de Academie, het volledig eens: het is nu ongeveer 1600 maal moeilijker om de industriële produktie van de Sowjet-Unie te plannen dan het was in 1928, maar de methode om dit te doen is grotendeels dezelfde als toen. Hij zegt dat, hoewel iedereen weet dat een enorm hydro-elektrisch station als b.v. Krasnojarsk niet met een spade gebouwd kan worden, niet iedereen beseft dat 'een zo gecompliceerde economie als de onze niet met behulp van telraam, papier en potlood geleid kan worden'.²

Een derde beroemde wiskundige, prof. L. A. Liusternik, roept uit dat een omvangrijk leger van werknemers de constante taak heeft om economische gegevens te verzamelen en te bewerken — en dat met behulp van een techniek die volkomen gelijk is aan die van de Moskouse regeringskantoren ('prikazy') in de 17de eeuw. Behalve dan dat men nu een potlood gebruikt in plaats van een ganzepen.

¹ Literatoernaja Gazeta, sept. 25, 1962, p. 1.

² Izwestija, 15 mei 1963, p. 3.

De door Glushkows voorspelde toename van het aantal planners is in tegenspraak met de gebruikelijke ontkenkende houding die de Sowjetautoriteiten aannemen zodra er van dit soort ontwikkelingen sprake is. De statistieken die men publiceert geven een vermindering te zien van het aantal administratief werkzame personen gedurende de laatste paar jaar, maar laat ons daaraan geen conclusies verbinden: immers heel wat van het administratieve werk (het verzamelen van gegevens, het bijhouden van lijsten, boekhouding en wat dies meer zij aan papierwerk in een bedrijf) pleegt afgeschoven te worden op de voorman of op andere als 'produktieve arbeiders' aangeduide werknemers. Het komt trouwens ook voor dat een onderneming er de voorkeur aan geeft om een deel van het administratieve personeel maar onder een ander etiket op de werknemerslijst op te voeren. Hoe dat zij: andere Sowjetbronnen buiten de officiële statistieken geven een heel ander beeld: volgens een recente schatting waren 6,1 miljoen mensen betrokken bij alleen al het administratieve apparaat (apparat upravlenia), en een derde hunner verrichtte statistische arbeid of hield cijfers bij — en juist deze categorie zou 'laatstelijk'³ in aantal zijn toegenomen. Een in december 1962 gepubliceerd artikel vermeldt dat 'de omvang van het plannings- en controle-apparaat naar schatting met 50 pct. is toegenomen 'tijdens de laatste zeven jaar'.⁴ Uit een andere bron vernemen wij dat het aantal werknemers in de voorzieningsbedrijven — boven het ondernemingspeil — met ongeveer 100.000 mensen toenam gedurende de jaren 1958—1962.⁵

Ten slotte de mening van het Instituut voor Arbeidsonderzoek: binnen de eerstvolgende twintig jaar zal het percentage ingenieurs, technici en bezoldigd personeel stijgen van 13 tot 32 van de arbeidende bevolking. Vermoedelijk na kennisname van de veranderingen ten gevolge van de grootscheepse ingebruikneming van elektronische computers, rekenmachines e.d. in die tijd.

De erfenis van Stalin

Het huidige planningsstelsel is tijdens het eerste Vijfjarenplan tot stand gekomen, ongeveer dertig jaar geleden; het is een weerspiegeling van de toenmalige historische situatie, vooral van de onwil der planners van toen om macht uit handen te geven en van het tekort aan efficiënte, politiek betrouwbare bedrijfsleiders.

³ M. Kuzin, in 'Ekonomicheskaja Gazeta', 2 maart 1963, p. 13.

⁴ N. Kovalew, in 'Voprosy ekonomiki', nr. 12, 1962, p. 102.

⁵ P. Karpow, in 'Ekonomicheskaja Gazeta', 4 mei 1963, p. 14.

Een fabrieksdirecteur in Rusland wordt in zijn bedrijf aangeduid als *de* baas, maar zijn feitelijke verhouding tot Moskou is als die van de voorman in een westers bedrijf tot de bedrijfsleider. Omvang en sortering van de produktie worden door de centrale planners bepaald, evenals de bestemming van de goederen en de datum van aflevering. De directeur moet zich bovendien aanpassen bij centraal vastgestelde voorschriften ten aanzien van het totaal loonbedrag dat hij mag uitbetalen, het aantal arbeiders en de salarisschaal volgens welke ze betaald worden, de kosten van de produktie, de produktiviteit van de arbeid, de besparingen op het kapitaal, de investeringen en de al dan niet toe te passen technische vernieuwingen. Daar kunnen nog richtlijnen van geringer belang bij komen, waaraan hij ook gevolg moet geven, b.v. de besparing op materiaal, bezuiniging op het arbeidskapitaal, socialistische wedijver bij het volbrengen van bepaalde taken, het feit dat zijn arbeiders gemobiliseerd kunnen worden voor deelname aan de oogst of aan een zaaicampagne (allemaal dingen die buiten zijn eigenlijke bedrijf omgaan), enzovoorts.

Zelfs een vluchtige blik op deze onvolledige opsomming doet ons al versteld staan. Hoe ter wereld kan iemand leiding geven (en in de meeste gevallen nog met succes ook) als hem zoveel beperkingen worden opgelegd? En als we bedenken dat de Sowjet-Unie momenteel ongeveer 200.000 industriële ondernemingen kent die ruw geschat zo'n 20 miljoen artikelen produceren,⁶ hoe kan dan de centrale planning op haar beurt het klaarspelen met de afschrikwekkende taak om al deze veelvuldige aanwijzingen voor succes voor elke onderneming in een plan onder te brengen en er de administratie over te blijven voeren?

Voor het stalinistische verleden kan het antwoord gedeeltelijk gezocht worden in het feit dat men het detail niet meerekende. In de praktijk kwam het neer op absolute prioriteit voor een beperkt aantal industrieën en binnen elk plan één enkele graadmeter voor het succes: het produktiecijfer. Als het gestelde produktiecijfer in industrieën en ondernemingen maar werd bereikt, kwam niets anders er meer op aan. 'Wie het (produktie-)plan volbrengt, heeft altijd gelijk.' De bedrijfsleiders hadden dus in de praktijk, zij het dan niet op papier, de kans om min of meer formeel de rol te spelen die de Engelse econoom Alfred Marshall

⁶ Dit slaat alleen op bedrijven die meegerekend zijn in de bedrijfstellingen. Het werkelijke aantal ondernemingen en vestigingen komt de 2 miljoen nabij ('Planovoe khoziaistvo', nr. 3, 1963, p. 13).

gereserveerd heeft voor de kapitalistische ondernemer ('entrepreneur'): zij konden nl. tot op zekere hoogte de voorschriften omtrent het *hoe* der produktie aan hun laars lappen en om der wille van het succes, bepaalde produktiefactoren in naar eigen inzicht bepaalde proporties samenvoegen om het allerbelangrijkste doel, het produktierichtcijfer, te halen. Andere doelstellingen — profijt, produktiekosten, enz. — moesten vaak de schok opvangen. En overal in het land gebeurde ongeveer hetzelfde bij industrieën die lager op de prioriteitenlijst stonden.

De centrale planners hunnerzijds deden maar al te vaak niets om de in het plan gestelde doeleinden zo goedkoop mogelijk te verwezenlijken. Professor A. Birman wijst erop dat in Stalins tijd juist de neiging 'om voor elke prijs de gewenste resultaten te bereiken' niet werd afgekeurd, maar integendeel wel werd aangemoedigd.⁷ De hele inspanning van de planners was er uitsluitend op gericht hun toewijzingen in evenwicht te houden — d.w.z. dat de verlangde produktiecijfers in overeenstemming moesten zijn met de inbreng, of het nu een bepaalde onderneming gold of de industrie als geheel. En zelfs deze elementaire logica werd bij tijd en wijle verwaarloosd; het gebeurde regelmatig dat er meer produktie geëist werd dan de inbreng eigenlijk toestond (dat was de zgn. 'planners overspanning' met als bijproduct de stimulans tot grotere inspanning). Bijna nooit waren de plannen — driemaandelijkse, jaarlijkse of vijfjaarlijkse — enigermate punctueel. Talrijke subtiele verbeteringen werden verwaarloosd.

Tot voor kort gaven officiële beschrijvingen geen enkele indruk van de vele uitzonderingen op en mogelijke ontduikingen van de strenge planningsvoorschriften, terwijl ze terzelfder tijd de gecompliceerdheid van de administratieve structuur sterk onderschatten. Als we nu een moderne informatiebron geloven mogen,⁸ dan was de situatie in de stalinistische periode eigenlijk deze, dat minder belangrijke industrieën die onder het gezag van de plaatselijke Sowjets vielen, feitelijk niet 'gepland' werden door die Sowjets, maar hun orders ontvingen van de groothandel — met andere woorden: van de consument. Artikelen waar weinig vraag naar was en overgeproduceerde artikelen werden nog slechts kort geleden (misschien al langer) via de groothandel tegen elke

⁷ 'Ekonomisjeskaja gazeta', 15 juni 1963, p. 6.

⁸ Zie Peter Wiles, 'Political Economy of Communism', Cambridge, Harvard University Press, 1962, pp. 171-172.

prijs afgezet. Soms is er dus helemaal geen 'economie op commando'. Maar bij andere gelegenheden is het commandoprincipe een nachtmerrie van complicaties: het aantal bureaus dat óf bevoegd is om opdrachten te geven óf telkens weer geraadpleegd moet worden en waar alle aanvragen voor belangrijk materiaal doorheen moeten gaan, is af en toe eindeloos. Kort geleden werd het geval geciteerd van een fabriek die een keurig gedocumenteerde aanvraag had ingediend voor kogellagers; de aanvraag woog in het geheel 200 kg en werd naar 14 bureaus gestuurd en op alle 14 bureaus bewerkt.⁹ Stalin is vaak een Djenghis Khan met een telegraaf genoemd: als schepper van het planningsysteem doet hij meer denken aan Kafka . . . met een telraam.

In de nu heersende stemming van rationalisme en zelfkritiek worden al deze fouten en al deze onlogische situaties kritisch onder de loep genomen. We hebben geen industrieën meer met lage prioriteit, geen dito streefdoelen in de ondernemingen, en de oude 'schokbrekers' die de klap van de planningsfouten en de verkeerde calculaties opvingen, zijn eveneens verdwenen. De fabrieksdirecteur dient nu te streven naar succes op alle punten; als hij ergens faalt loopt de fabriek haar bonus mis. Uiteraard wordt de taak van de fabrieksdirectie hierdoor verzwaard; en niet alleen de hare, ook die van de planner.

Toenemende gecompliceerdheid van de planning

Naar de 'académiciën' Dorodnitsyn aantoonde neemt het aantal interrelaties tussen de voorwerpen van economische planpolitiek toe in een verhouding die gelijk is aan het kwadraat van het aantal dier voorwerpen. Als een planner b.v. een plan moet maken voor de Russische machinebouw — welke industrie 125.000 soorten artikelen maakt — moet hij meer dan 15 miljard interrelaties tussen deze voorwerpen in zijn opzet verrekenen.¹⁰ Er staat nu een industriële standaardclassificatie op stapel waarin alle industriële produkten die de USSR voortbrengt, zullen worden ondergebracht: plusminus 20 miljoen artikelen. Gebruiken wij de vrij willekeurige kwadraatregel (waarschijnlijk te optimistisch!), dan komen we al tot een 4 quadriljoen interrelaties.

En hierbij blijft het niet. Dorodnitsyn maakt niet uitdrukkelijk melding van het feit dat de planning ook gecompliceerder moet worden, eveneens met het kwadraat van het aantal ondernemingen: als honderd bedrijfjes één artikel fabriceren, zal dat feit meer

⁹ 'Ekonomicheskaja Gazeta', 30 maart 1963, p. 7.

¹⁰ 'Izvestija', 15 mei 1963.

berekeningen en besluiten tot gevolg hebben dan wanneer honderd artikelen geproduceerd worden in één onderneming. Tijdens de Vijfjarenplannen is het aantal in bedrijfstellingen genoemde bedrijven van 30.000 gegroeid tot meer dan 200.000 en nog steeds nemen ze in aantal toe, een ontwikkeling die ten dele zeker het resultaat is van technische vooruitgang, waardoor bedrijven verticaal gesplitst kunnen worden. Als b.v. vroeger een fabriek 'universeel' was en alle samenstellende delen van een bepaalde machine onder één dak produceerde, dan kan zo'n bedrijf nu uiteenvallen in een aantal sterk gespecialiseerde toeleveringsbedrijfjes. Een moderne radiospectrometer — een betrekkelijk eenvoudig voorwerp — bestaat (om een voorbeeld te noemen) uit 264 samenstellende delen, gefabriceerd door 150 verschillende fabrieken. Maar er is evenveel papierwerk nodig om de hieraan verbonden transacties te regelen als er nodig is voor, laat ons zeggen, de enorme hoeveelheden die door de reusachtige staalfabrieken worden gefabriceerd. Geen wonder dat men wel zegt dat de Russische plannenmakers verdrinken in een 'oceaan van papieren'.

Planning is overigens niet slechts gecompliceerder geworden in die zin dat er alleen maar meer papierwerk aan verbonden is. De kwaliteit van de planning moet ook verbeteren naarmate de groei van de moderne industrie nieuwe eisen gaat stellen aan de vlotheid van de berichtgeving, de duidelijkheid van de opdrachten en de onherroepelijkheid van die opdrachten. Waar fouten gemaakt worden of waar de plannenmakers oponthoud veroorzaken, heeft dat zeer kostbare gevolgen, en onder de nieuwe toestand functioneren de traditionele schokbrekers niet als vanouds. Door de automatisering worden de fabrieken veel kwetsbaarder als ten gevolge van planningsfouten de toevoer van nieuwe voorraden of van onderdelen hapert. Vroeger placht men de oplossing te zoeken in een 'stormaanval' (m.a.w. gedurende de laatste tien dagen van de maand werd op overcapaciteit gewerkt om het feit goed te maken dat gedurende de eerste twintig dagen op ondercapaciteit gewerkt was), maar in een geautomatiseerde fabriek werkt die remedie niet. Soortgelijke effecten treden op nu de moderne toeleveringsbedrijven meer en meer in zwang komen: wil de zojuist vermelde fabriek van radiospectrometers zonder hapering kunnen werken, dan dienen alle 150 leveranciers hun handelingen met succes te combineren en mag er niets ontbreken aan de accuratesse, de werkelijkheidszin en de nauwkeurigheid van het centrale plan, dat de afwerking van ieder onderdeel van begin tot einde in detail regelt.

In de praktijk blijkt natuurlijk dat het centraal verrichte planwerk minder bar is dan deze cijfers doen vermoeden. Het 'Gosplan USSR' maakt in feite plannen voor slechts 18.000 produkten — minder dan een tiende (of 1 percent) van het werkelijke aantal. Bij de meeste artikelen houden de planners zich nl. alleen bezig met vrij gevarieerde verzamelingen en wordt het aan de gedecentraliseerde instanties overgelaten het werkelijke eindprodukt uit de vrij ruim genomen categorieën los te maken en onder te verdelen naar soort, maat, kleur, enz. Niettemin beklagen de regionale economische administraties en de stafleden van de fabrieken zich vaak bitter over de nodeloos gedetailleerde plannen, die soms zoutvaatjes, haringbordjes, asbakjes en plastic boordbaleintjes van diverse soorten in één adem opsommen, tegelijk met tractoren en staal. Het komt zelfs voor — in de vleesverpakingsindustrie b.v. — dat de centrale planners richtcijfers geven voor de te produceren hoeveelheid rauwe c.q. gecondenseerde gal, pancreas (onderverdeeld in gezoutene of bevrorene) en wat dies meer zij.

De uitersten zijn beter dan het midden

Administratief gezien is het dus duidelijk dat de planning gedecentraliseerd moet worden als ze überhaupt wil blijven bestaan. Zoals het steeds was is het nu nog: het centrale aandeel in het plan bestaat uit het tekenen van een skelet, waar de ondergeschikte afdelingen de contouren op maken. Wij komen nog terug op het zeer belangrijke politieke aspect van de (wisselende) mate van decentralisatie en de structuur en aard van de tussenliggende hiërarchie die hiermee samenhangt, maar economisch gezien hebben deze aspecten opmerkelijk weinig betekenis. Wij blijven even bij de economie en dan is het duidelijk dat, technisch gezien, het gewenst is dat de planning consequent en punctueel is en dat die desiderata zeer wel te verenigen zijn met decentralisatie; misschien worden ze er zelfs wel door bevorderd.

Storend evenwel is decentralisatie soms op één punt: de rationele toewijzing van grondstoffen. Wat dit punt betreft is het absoluut nodig dat de besluiten óf centraal óf altijd gedecentraliseerd genomen worden: half werk is een onding. Een eenvoudig voorbeeld: stel dat de sownarkhoze het recht krijgt besluiten inzake planning te nemen. Als nu twee naburige sownarkhozes beide op grond van de bestaande criteria van het centrale plan en na de mogelijkheden en noden van hun respectieve gebieden op volkomen juiste wijze afgewogen te hebben, allebei besluiten tot het

aanmaken van racefietsen voor jongens, dan zullen ze elkaar moeten beconcurreren om de fietsen in een derde sownarkhoze te verkopen. Was er nu een centraal plan geweest, of een vrije markt waarin alleen ondernemingen optraden, dan zou slechts één sownarkhoze zich in die fietsen gespecialiseerd hebben. Twee onafhankelijke sownarkhozes zouden maar op één enkele manier tot hetzelfde resultaat kunnen komen, nl. door een perfecte markt tussen de sownarkhozes te stichten en daarop te concurreren, juist als grote firma's. Zij zouden, met andere woorden, verder moeten zien dan naar de 'mogelijkheden en noden van hun eigen gebied' bij het maken van hun berekeningen. Of ze zouden natuurlijk hun zelfstandigheid kunnen opgeven en zich aan de beslissingen van een centrale computer kunnen toevertrouwen.

Maar : welke beslissing het uiteindelijk ook werd, men zou zich er voortdurend en tot in het laatste detail aan moeten houden. Een 'inter-sownarkhoze'-markt voor b.v. een zo ruim gesteld begrip als 'staal' zou geen zin hebben, evenmin als het zin heeft om van de centrale computer een order betreffende 'staal' te ontvangen waarbij men zelf de details mag invullen. Het economische leven heeft niets te maken met de fabricage van 'staal': het heeft alles te maken met de fabricage van jongensracefietsjes of stalen buizen voor jongensracefietsjes. Voorwerpen die over enorme afstanden heen gekocht en verkocht worden, horen thuis in zulke beperkte categorieën, en als zodanig moeten zij dan ook gepland worden.

Hetzelfde gaat op wanneer we niet te maken hebben met de sownarkhoze als ondergeschikte eenheid, maar met het bedrijf zelf. Het is hier de juiste plaats om de geschiedenis van de spijkers even te releveren, een geschiedenisje dat als ezelsbrug dient voor de student in de economie die zich in de Sowjeteconomie wil bekwamen. Er was dan eens een fabriek die spijkers maakte en een richtcijfer halen moest van een bepaald aantal spijkers. Alle andere details werden aan de fabriek overgelaten om de centralisatie niet al te groot te maken. De fabriek maakte dus de spijkers zo klein mogelijk. Dat beviel de planners niet en om hier verbetering in te brengen, bepaalde ze een richtcijfer dat een bepaald gewicht aan spijkers aangaf. Toen maakte de fabriek alle spijkers zo groot mogelijk. De planners gaven prompt de brui aan verdere decentralisatie en schreven nu in hun plan precies voor wat voor soort spijkers er nodig was, hoeveel spijkers van een bepaald gewicht en hoeveel van een bepaalde lengte. Maar het zou duidelijk een alternatieve verbetering zijn geweest indien men de be-

slissingen in een concurrerende markt meer had gedecentraliseerd.

Een elektronische markt is momenteel nog geen mogelijkheid waarmee men in ernst rekening moet houden. Een computer moet voortdurend, punctueel en accuraat voorzien worden van een massa gegevens — met name de statistieken van vraag en aanbod voor alle artikelen — die eenvoudig nog niet ter beschikking is.¹¹

In de situatie van dit ogenblik kan een gecentraliseerde planning intussen dienst doen om de meest in 't oog lopende ongerijmdheden van gedecentraliseerde planning te corrigeren, en bovendien komt centrale planning heel wel overeen met de eisen van de ideologie. Voor gedecentraliseerde planning daarentegen pleit het feit dat er minder administratieve rompslomp aan verbonden is. Het hoeft ons dan ook niet te verbazen dat de slinger nog steeds zoals al zolang het geval is, heen en weer gaat tussen deze twee mogelijkheden.

Hervormingen in het algemeen

Kort gezegd: de economische planning en coördinatie in de Sowjet-Unie schijnt mank te gaan aan overcentralisatie en een tekort aan coördinatie. Sinds de hervormingen in 1957 moeten de planners veel meer en veel gecompliceerder beslissingen nemen en komen ze voor moeilijker keuzen te staan, terwijl het apparaat waarmee de besluiten moeten worden doorgevoerd wel stroever lijkt te werken. Organisatorisch gezien is een blauwdruk van de Russische economie een soort lappendeken van volgens verschillende principes georganiseerde instellingen; sommige zijn ingedeeld naar aardrijkskundige grondslag (de sownarkhozes, de economische gebieden, de gosplans van de diverse republieken), andere naar hun functie (als b.v. staatscommissies die zich bezighouden met automatisering, technologie, arbeidskrachten, enz.), en weer anderen naar de produktie (ministeries van de Unie of van de afzonderlijke republieken, staatscommissies voor prioriteiten als b.v. de chemische industrie en, sinds november 1962, de Communistische Partij zelf). De nieuw geschapen Opperste Raad van de Nationale Economie mag dan enigermate coördinerend optreden bij de vele tegenstrijdige handelingen van deze instellingen, maar

¹¹ Als Dorodnitsyn (zie citaat boven) gelijk heeft, bestaat de kans dat de omvang van de noodzakelijke gegevens sneller groeit dan de capaciteit van de communicatiesystemen voor het verzamelen en doorgeven van die gegevens. Volgens deze opvatting — die naar onze mening evenwel niet houdbaar is — zou de elektronische markt voor altijd een illusie blijven.

het zou wel eens kunnen dat de macht, die deze Raad heeft op elk beslissingenniveau een woordje mee te spreken, de verwarring eerder groter zal maken in plaats van er een eind aan te maken. Geen wonder dat prof. A. Birman, een uitgesproken criticus van het huidige systeem van economische administratie, stelt dat '... in de eerste plaats moet zeer duidelijk en welomschreven vastgesteld worden wat voor functies, rechten en onderlinge betrekkingen de verschillende instellingen hebben, nl. de ondernemingen, de regionale economische raden; de plaatselijke raden, de instellingen voor planning en voor financiële en bankaangelegenheden op verschillend niveau (plaatselijk, van een republiek of van de hele Unie); staatscommissies en ministeries. ... Vervolgens is het uiterst nodig om het principe van wederkerige verantwoordelijkheid (in deze relaties) vast te stellen; de ervaring heeft geleerd dat een tekort aan wettelijk verantwoordelijkheidsgevoel bij de hogere autoriteiten ten aanzien van de bedrijven en de daaronder staande instellingen leidt tot ongecoördineerde planning en grote schade toebrengt aan de nationale economie.'¹²

Birman ontving steun van een redactioneel artikel in 'Ekonomicheskaja Gazeta': 'Als een arbeider een machineonderdeel ter waarde van één roebel breekt, wordt hij volledig aansprakelijk gesteld voor de schade. Maar een hoge planbeambte kan miljoenen roebels verspelen doordat hij een verkeerd besluit neemt, en dan zal niemand rekenschap van hem eisen.'¹³

Op het eerste gezicht zou men geneigd zijn allen die zich als hervormers opwerpen over één kam te scheren en hen te zien als een homogene groep tegenover die andere homogene groep van de bureaucraten. En inderdaad hebben alle hervormers één ding gemeen, zij zijn stuk voor stuk ontevreden over de gebreken die het oude systeem van aanmoedigingspremies en resultaatmetingen aankleven; zij zouden de prijzen en de werkelijke produktiekosten meer met elkaar in overeenstemming willen zien en ten slotte is er bijna niemand onder hen die geen goed woord overheeft voor de elektrische computers; allemaal verwachten ze grote dingen van de computer wanneer hij zal worden ingeschakeld bij de economische planning.¹⁴

¹² A. Birman, in 'Planovoe khoziaistvo', nr. 3. 1963, p. 16.

¹³ 'Ekonomicheskaja Gazeta', 19 januari 1963, p. 2.

¹⁴ De eenstemmigheid te dezen hoeft niet alleen betrekking te hebben op de werkelijke bruikbaarheid van de computers, maar kan evengoed ontsproten zijn aan het feit dat Chroesjtsjow zelf het initiatief nam tot de ingebruikneming van computers.

Voorstanders van centralisatie en hun tegenvoeters

Ogenschijnlijkheid gelijkheid van inzichten is maar een dunne dekmantel voor diepgaande meningsverschillen, vooral wanneer het gaat om de mate van centralisatie.

Aan het ene uiteinde van de rij treffen we voorstanders aan van totale automatisering via computers. Zoals prof. A. Birman het zegt: zij zouden in de economische plannen 'iedere speld en iedere beweging die een arbeider maakt'¹⁵ willen opnemen om de efficiency ervan te kunnen berekenen en ze, liefst zonder gebruikmaking van de financiële prijsfactor, in materiële termen te kunnen omzetten. Hervormers die deze opvatting zijn toegedaan, zouden de computers aan het werk zetten teneinde het huidige gecentraliseerde systeem in stand te houden en te versterken.'

Professor M. Fedorowitsj van het Technisch-Economische Instituut in Moskou dat de naam van Ordzhonikidze draagt, is een typische exponent van dit type. Hij is het volkomen met Glushkow en Dorodnitsyn en anderen eens dat de planning in de Sowjet-Unie geremd wordt doordat men de stroom gegevens, op basis waarvan de accurate en precieze bevelen moeten uitgaan, steeds minder goed tijdig kan opvangen en verwerken. Maar Fedorowitsj redeneert dat deze kritiek alleen maar geldt voor de techniek van de planbureaus, niet voor het systeem van gecentraliseerde planning als zodanig. De Moskouse econoom heeft zich tegen decentralisatie verklaard; hij waarschuwt ertegen om, zoals Liberman voorstelt, één punt (de winstmarge) als graadmeter voor het succes te aanvaarden. Zijn voorstel is eenvoudig: we schaffen de rekenmeesters op de bureaus af en 'plaatsen onze gecentraliseerde economische planning op elektronische rails, zodat het apparaat in staat zal zijn de hoeveelheden binnenkomende gegevens en noodzakelijke planningsberekeningen te verwerken.'¹⁶

Ten slotte, als men van tevoren de nodige algoritmen in orde brengt, zullen de computers iedere sownarkhoze en elke onderneming de ideale planvariant aanbieden (zodat er voor het keus maken geen menselijke beslissingen meer nodig zijn). Gedurende de periode waarin het plan wordt uitgevoerd, zorgen de computers ervoor dat de uitvoering door de sownarkhozes en de ondernemingen voortdurend geanalyseerd wordt. Fedorowitsj heeft een visioen van een uniform cybernetisch systeem van centrale economische planning, geldend voor de hele Unie, waarbij onderne-

¹⁵ 'Ekonomicheskaja Gazeta', 30 maart 1963, p. 7.

¹⁶ 'Ekonomicheskaja Gazeta', 3 nov. 1962, p. 39.

mingen slechts een passieve rol zullen spelen: ze mogen gegevens verschaffen en de plannen gehoorzaam uitvoeren. In een later stadium zouden de computers zelfs een groter terrein dan alleen de top-planning moeten bestrijken: ook in de lagere sectoren van de economie moet de menselijke factor worden uitgeschakeld. Volgens Fedorowitsj zal gecentraliseerde planning gemakkelijker en sterker worden, naarmate er meer geautomatiseerde fabrieken komen. Fabrieken die dan de programma's moeten uitvoeren die computers 'zonder rechtstreekse tussenkomst van mensen' hen toezenden. Ingebouwde omschakelingsbuizen voor het terugzenden van gegevens maken het mogelijk dat de machine zich zonder mensenhulp bij veranderende omstandigheden aanpast.

De 'planimetrici' — van wie wij Kantorowitsj noemen, de uitvinder van 'lineaire programmering' — zijn iets minder op centralisatie ingesteld. Zijn voorstellen zouden stellig passen bij een vergaande centralisatie, maar hij onderscheidt zich van de zojuist genoemde groep, doordat hij schaduwrijzen gebruikt voor zijn berekeningen in plaats van de efficiency bij voorkeur af te meten aan materiële maatstaven.

Wat betreft de decentralisatie gaat Kantorowitsj niet verder dan dat hij meent dat de sownarkhozes de hoofdlijnen wel zouden kunnen berekenen, mits binnen een door Moskou vastgesteld raamwerk. Met andere woorden: hij tuimelt hals over kop in de kuil van de bedriegelijke 'staal tegenover fietsen'-theorie die wij hierboven reeds behandelden.

E. Liberman is het met Kantorowitsj eens dat de beslissing over uiteindelijke doeleinden (met name betreffende de samenstelling en de omvang van de eindproductie) bij de centrale planners dient te berusten, maar laat ruimte open voor decentralisatie, waarbij een bedrijf zelf verantwoordelijk is voor de methoden via welke de gestelde doeleinden bereikt moeten worden, met name voor de produktiemethoden. De centrale planners zouden dan alleen nog maar aan de bedrijven de samenstelling van de eindproductie, de bestemming en de afleveringsdatum voorschrijven. De bedrijfsleider die met deze beperkingen aan het werk gaat, krijgt dan nog één laatste instructie: zijn bedrijf moet een zo groot mogelijke winstmogelijkheid opleveren in verhouding tot het aanwezige en werkende kapitaal. De enige graadmeter voor succes zou dus een winstmarge zijn, in plaats van — zoals nu — de veelvoudig schizofrene toestand van vele (vaak tegenstrijdige) maatstaven: een

verhoging van de winstmarge zou ook de enige stimulans mogen worden voor extra verdienste. Liberman gaat uit van het principe: laat de centrale-plannenmakers maar aangeven *wat* er gebeuren moet, dan kan het bedrijf wel bepalen *hoe* dat zal gaan.¹⁷

Een dergelijke verandering zou uiteraard voorafgegaan moeten worden door een herziening van de prijzen, tenminste wanneer de winsten enige economische betekenis willen hebben, maar blijkbaar kan het Liberman niet veel schelen hóé de plannenmakers dat zouden oplossen. Zonder reserve aanvaardt hij het feit dat eindproductie en prijsstructuur centraal gepland worden, zonder dat hij zich afvraagt hoe de plannenmakers dit resultaat bereiken. Een groter bezwaar is dat er een duidelijke tegenspraak is in zijn theorie, wanneer alle bedrijven hun eigen inbreng zouden kunnen kiezen, terwijl hun productie door de planners zou worden vastgesteld. Veel bedrijven immers fabriceren geen artikel dat rechtstreeks naar de consument gaat, zij fabriceren een tussenform die bestemd is om als grondstof ingebracht te worden in andere bedrijven. Wanneer het Liberman ernst is met wat hij zegt, dan zouden zulke bedrijven helemaal niet centraal gepland kunnen worden, want hun eindproductie zou niet vast te stellen zijn.

Vergelijken wij nu deze beide schrijvers, dan zien we dat Kantorowitsj een wiskundige is, een intellectueel met belangstelling voor het rationele aspect van toewijzing van grondstoffen door een planinstelling. Liberman is een zakelijk econoom, een man uit de praktijk, met belangstelling voor een efficiënte bedrijfsvoering en die bovenal de bedrijfsleiding tot grotere inspanning wil prikkelen.

Voor hem ligt de kern van het probleem hierin dat de bedrijfsleiders ertoe gebracht moeten worden meteen het juiste plan voor te stellen — want alleen daarmee kunnen ze werkelijk winstmakend werken. Zelfs overproductie is voor Kantorowitsj minder belangrijk dan dit aspect. Het is dan ook geen toeval dat hij veel meer centralistisch is ingesteld, want — zoals wij hierboven aantoonen — het is voor de rationalisering inderdaad heel gezond als er gecentraliseerd wordt, terwijl een efficiënte bedrijfsvoering daarentegen door centralisatie geschaad wordt. Kantorowitsj' hele aanpak is een soort 'verlicht centralisme'; hij geeft zich extra moeite om nadrukkelijk duidelijk te maken dat zijn conceptie, planning door lineaire programmering, niet mikt op het ideaal van de hoogste winstmarge, zeker niet op het niveau van de onderneming.

¹⁷ 'Ekonomicheskaja Gazeta', 10 nov. 1962, p. 11.

Conclusie

In deze wirwar van stromingen en onderstromingen is moeilijk een weg uit te stippelen. De *partij* zal volledige decentralisatie niet toestaan, ten eerste niet om duidelijk ideologische redenen, ten tweede niet, omdat men logisch redeneert dat het 'laissez-faire', naar de menselijke ervaring leert, dienstig is aan menig doel, maar niet aan groei en verdediging. De partij helt over naar complete centralisatie, maar zal daar toch met een scheef oog naar blijven blikken, want dat systeem brengt de noodzaak van experts met formules en computers mee, met andere woorden een soort overwinning voor de staat. Over het geheel gezien zullen we de partij moeten beschouwen als een waarschijnlijk doorslaggevende factor ten gunste van de status quo.

De toonaangevende groep in de partij en de hoge staatsambtenaren zijn het oneens over de vraag hoe de hiërarchie van het bevel voeren eigenlijk moet zijn. In 1953 (bij de consolidatie der ministeries), in 1956 (bij de Gosekonomkommissia) en in 1963 (VSNKh) stonden de regeringsbeambten steeds aan de kant van grotere zelfstandigheid voor de staat. Elke keer stelden ze dat gelijk aan centralisatie, méér centralisatie dan de partij lief was. Uiteraard deden ze dat, omdat ze *hoge* ambtenaren zijn: zij zien graag een aantrekkelijke promotiepiramide. Maar we mogen eraan twijfelen of totale centralisatie hun welkom zou zijn, aangezien de daarmee gepaard gaande computers het menselijke element overbodig zouden maken, zodat jonge wiskundigen op hun plaats zouden komen te zitten. De fantieke voorstanders van centralisatie vinden we dan ook bij de *ingenieurs* (Fedorowitsj), een groep die altijd en in elk land naar technocratie neigt, omdat hij te weinig afweet van administratie en economie.

Economen treft men aan bij alle schakeringen; wij hebben er een aantal genoemd, maar ongetwijfeld zijn er ook een stuk of wat geheime titoïsten bij. Dat zijn vermoedelijk theoretici, evenals de centralisatievoorstanders van het type Kantorowitsj. De aanvoerder van de school der (gematigde) decentralisatie is een zakelijk econoom (Liberman). Ook dat is logisch; als man van de praktijk immers stelt hij belang in aanmoedigingen en een overzichtelijke administratie. Prijzen en rationaliteit zijn meer iets voor intellectuelen.

Bedrijfsleiders voelen zich staatsambtenaren; dat zijn ze trouwens ook. Zij stonden dus aan de kant van laatstgenoemden in de strijd tegen de sownarkhozes in 1957. Maar natuurlijk willen zij

veel meer decentralisatie dan de hogere staatsambtenaren willen, want zij zouden graag zelf wat macht hebben. Volledige decentralisatie zou evenwel gepaard gaan met een vrije markt, en is daarom een dreiging voor de leiding van ieder bedrijf dat op subsidies hoopt. De typische bedrijfsleider zou naar onze mening aan de kant staan van Liberman.

Technische noodzaak zal de vervulling van de dromen van Fedorowitsj voorlopig onmogelijk maken – het zal vele jaren duren voor de economie door computers geleid kan worden. Nu is er nog geen kijk op dat men zo iets efficiënt, laat staan rationeel, zou kunnen aanpakken. Alle andere varianten hebben echter nog een kans. De *redelijkheid* zou óf complete centralisatie óf complete decentralisatie eisen! Om van *aanmoedigingspremies* het juiste effect te krijgen, is het probleem waar Liberman mee worstelt. Als hij er geen oplossing voor vindt, zal de beste oplossing wel zijn dat men volledig decentraliseert. De beweging die het 'volledige communisme' verwezenlijken wil, wijst evenwel juist in tegengestelde richting.

Geen wonder dat Chroesjtsjow meer belangstelling heeft voor de buitenlandse politiek en voor de landbouw!

Onthullende... graanaankopen

In 'Socialisme en Democratie' van oktober 1963 hebben wij een artikel geschreven over de Russische goudpolitiek, waarbij wij erop hebben kunnen wijzen dat sinds 1937 te dezen aanzien door de Russen de grootst mogelijke geheimzinnigheid is betracht.

Dat heeft ertoe geleid dat in de westelijke wereld fantastische voorstellingen zijn gewekt omtrent de goudproduktie in de Sowjet-Unie, alsook omtrent de vorming van grote goudreserves in de Staatsbank te Moskou.

Ze worden door velen geschat op een waarde van 8 à 10 miljard dollar. De uit Oost-Duitsland uitgeweken professor R. Kerschagl kwam echter in 1961 in het Metall-Zeitschrift für Technik, Industrie und Handel tot een veel lagere schating, nl. van 2 à 3 miljard. Hij staat hierin niet alleen. Dit veel lagere bedrag stemt overeen met dat wat is genoemd in een vrij onlangs uitgebracht rapport van de Amerikaanse geheime dienst, waarin verder de goudproduktie in de Sowjet-Unie op slechts 150 miljoen dollar per jaar wordt gesteld (men zie ook ons artikel in het oktober-nummer van S & D).

Het blijft in elk geval zeer merkwaardig dat de Russische regering op 29 januari jl. een actie heeft ontketend, die de goudproduktie van het land omhoog moet brengen. In een ongebruikelijke stap heeft het Centrale Comité van de Communistische Partij de mijnwerkers in het goudgebied opgewekt, in een landelijke socialis-tische competitiewedstrijd de vastgestelde produktiedoelen te overtreffen en de produktiekosten te verlagen.

De streng in acht genomen geheimzinnigheid ten opzichte van het Russische goud heeft verder ten gevolge gehad, dat in het Westen een grote onzekerheid werd gewekt inzake een door Rusland te voeren goudpolitiek, die er weleens op gericht zou kunnen worden, de kapitalistische economie op een kwade dag een zware slag toe te brengen.

Allerlei pessimistische voorspellingen zijn gedaan omtrent het afschieten van een 'economische spoetnik', maar wij weten thans dat deze voorspellingen niet in vervulling zijn gegaan. Agressie-

ve handelingen van Russische zijde zijn in dit opzicht achterwege gebleven en zeker niet in de laatste plaats, omdat Ruslands goudpositie heel wat minder sterk moet zijn dan velen hebben gedacht.

Het land heeft zijn goud al te zeer nodig:
voor steun aan de nog altijd zwakke roebel;
voor aankoop van fabrieksinstallaties en andere industriële goederen uit het Westen;
voor steun aan zijn satellietstaten en aan onderontwikkelde gebieden;
voor de bestrijding van de gevolgen van eventuele grote rampen;
ter geruststelling van de eigen bevolking, die in geval van riskante speculaties met het Russische goud gemakkelijk in paniek zou kunnen geraken.

Chemische industrie stiefmoederlijk bedeed

Een grote ramp is Rusland inderdaad niet bespaard gebleven. Wij hebben hierbij het oog op de mislukte tarwe-oogst in de Sowjet-Unie, welke oogst ondanks hooggestemde verwachtingen niet minder dan 27 percent dreigt achter te blijven bij de toch al matige opbrengsten van de laatste jaren. Hierdoor is de Russische meelvoorziening vastgelopen, maar blijkbaar veel erger is nog, hoe vreemd dit misschien ook moge klinken, dat de produktie van kunstmest en van andere chemische artikelen ernstig in gevaar is gekomen.

Is namelijk in de Verenigde Staten de produktie van chemicaliën al zeer lang onafhankelijk gemaakt van het gebruik van waardevolle voedingsstoffen als melasse, maïs, alcohol, vetten en oliën, in Rusland daarentegen is men er nog bij lange niet aan toe ze uit petroleum te maken, laat staan dat zoals in de Verenigde Staten de uit petroleum bereide stoffen weer grondstof worden voor de chemische industrie, die in de Sowjet-Unie nog altijd in haar kinderschoenen staat, ondanks het feit dat er in november 1958 een nieuw zevenjarenplan moest worden ingediend, omdat in vroegere plannen te weinig aandacht was geschonken aan . . . de chemische industrie.

Het verdient speciale vermelding dat de Russische bevolking eerst op 2 oktober 1963 volledig werd ingelicht over de werkelijke omvang van de mislukkingen in de landbouw, waarbij tegelijkertijd iets werd medegedeeld over de oorzaken van het ingestelde versoberingsprogramma en de beperkingen voor voeder- en broodgranen. Het zijn namelijk niet alleen de weersomstandigheden geweest die de graanoogst hebben doen mislukken. De kapitaal-in-

vesteringen in de landbouw, die in de laatste tien jaren te zamen 51.5 miljard roebel hebben bedragen, blijken nog altijd veel te laag te zijn.

Het aanwezige landbouwtractorenpark van ca. 2.5 miljoen stuks moet tot 4 miljoen worden uitgebreid, terwijl de aantallen vrachtwagens en maaidorsers met resp. 800.000 en 350.000 moeten worden vergroot.

Sinds geruime tijd geldt evenwel als het ernstigste euvel het grote gebrek aan kunstmeststoffen. Terwijl de Russische ruimtevaart-experimenten gigantische bedragen verslonden, zegt Hermann Pörzgen in een artikel in 'Die Frankf. Allgemeine' van 4 oktober 1963, verzuimde de regering de ontwikkeling te bevorderen van een moderne chemische industrie.

In 1962 produceerde men slechts 12 miljoen ton kunstmest, terwijl er 42 miljoen ton was geraamd. Het gebruik per hectare was in Rusland 70 kilo tegen honderden kilo's in westerse landen. Nu wil men met man en macht de kunstmestindustrie vergroten. Voor de snelle opbouw van de kunstmestindustrie moeten nu jaarlijks 3 à 4 miljard roebel beschikbaar komen.

Maar deze investeringen kunnen slechts worden verricht ten koste van andere produktiesectoren, om de eenvoudige reden, dat de militaire machthebbers het volle pond blijven eisen. Voor 1964 zullen de uitgaven voor de Russische defensie met 4.3 percent worden verlaagd, d.i. met 600 miljoen roebel. Het afgelopen jaar heeft men bijna 16 miljard roebel uitgegeven aan defensie. Dit is tenminste openbaar gemaakt, maar wie licht ons in over geheime bestedingen?

600 miljoen roebel; terwijl de landbouw over de laatste 10 jaren 51.5 miljard roebel nodig heeft gehad en men nu alleen al de kunstmestindustrie met 3 à 4 miljard te hulp wil komen!

De andere produktiesectoren zullen dus wel zeer stevig moeten bloeden.

Paul Zieber komt in een artikel in 'Die Zeit' van 8 november 1963 evenzeer tot de conclusie dat het geheim van de graanimporten welke Rusland uit het Westen heeft moeten betrekken, in de achterstand van de Sowjet-Russische chemische industrie te zoeken is, maar hij voegt daar nog wat aan toe. Ook in de Sowjet-Unie — zo schrijft hij nl. verder — krijgen kunststoffen steeds groter betekenis; deze worden echter nog steeds niet uit oliederivaten gefabriceerd, maar uit . . . tarwemeel.

Uit een recente Sowjet-Russische publikatie over petrochemische problemen blijkt, dat voor de produktie van een ton butylal-

cohol, als basis voor synthetische rubber, acht ton tarwemeel nodig is.

In 1959 bestond 40,9 pct. van de grondstoffen van de chemische industrie uit landbouwprodukten. Dit in aanmerking genomen, valt het te begrijpen dat een misoogst Moskou tot het nemen van snelle maatregelen dwingt. Natuurlijk worden behalve tarwe ook andere granen en tevens aardappelen voor de alcoholproduktie gebruikt. Tarwe levert echter verhoudingsgewijs de grootste hoeveelheid alcohol.

Resumerend stelt Zieber vast, dat de Sowjet-Russische regering tot de graanaankopen in het Westen is overgegaan, toen de gevolgen van de agrarische crisis een gevaar gingen vormen voor de chemische industrie.

Wij tekenen hierbij aan dat Paul Zieber hoogleraar is aan de Universiteit te Kiel en schrijver van het boek: 'Die Sowjetische Erdölwirtschaft-Analyse eines Sowjetischen Industriezweiges', 1962 (prijs f 48,—), dat louter en alleen aan de hand van Russische publikaties is samengesteld. Is het niet tekenend dat in dit standaardwerk met geen woord gesproken is over de Russische chemische industrie en over de Russische petrochemie?

De Russische goudpositie

Wij hebben reeds gezien dat de door de Russen betachte geheimzinnigheid met hun goud, zowel wat de produktie als de voorraadvorming betreft, het Westen in onzekerheid heeft gebracht.

Thans heeft — zoals wij vernemen uit een artikel in 'Neue Zürcher Zeitung' van 22 okt. 1963 — de Duitse goudexpert von Berg op goede gronden aangetoond, dat, anders dan velen menen en anders dan de Russen het zelf wel willen laten voorkomen, de Russische goudproduktie op niet hoger dan ongeveer 50 pct. van de Zuidafrikaanse dient te worden gesteld. Dit is ook meer in overeenstemming met de Russische terughoudendheid om goud te gebruiken bij de zozeer begeerde handel met het Westen en met hun begeerte tot het ontvangen van kredieten. Het verklaart ook de relatief bescheiden Russische hulp aan de ontwikkelingslanden.

Ook mag men zeker veronderstellen dat de Russische propaganda nauwelijks te bedwingen zou zijn geweest, als het Zuidafrikaanse produktiepeil dichter benaderd zou worden. Von Berg herinnert eraan dat Rusland in 1962 voor rond 200 miljoen dollar aan goud heeft verkocht, terwijl de produktie op een waarde van 427 miljoen dollar is gesteld. De Russische goudvoorraad zou dus met rond 225 miljoen dollar kunnen zijn toegenomen. Op grond

van dergelijke gegevens komt deze auteur tot een vermoedelijk Russisch goudbezit van 3 miljard dollars in plaats van de door pessimisten geschatte 8 à 10 miljard.

Er volgden naar aanleiding van de grote aankopen van tarwe e.d., ter waarde van 281.5 miljoen dollar, nieuwe omvangrijke goudverköpen, die blijkens een mededeling in 'The Guardian' van 7 dec. 1963 reeds zijn opgelopen tot 500 miljoen dollars, terwijl verwacht wordt dat de Sowjet-Unie in de komende weken nog meer goud ten verkoop zal aanbieden.

Een en ander is wel heel en heel wat meer dan de toeneming van de Russische goudreserve in 1962 en toont zeer duidelijk aan, dat er door deze graanaankopen een dubbele noodsituatie voor de Sowjet-Unie is ontstaan.

De financiële positie van het Westen is door deze goudverköpen aanmerkelijk versterkt en met name is de druk op de Amerikaanse betalingsbalans in belangrijke mate verminderd. De goudverköpen hebben verder duidelijk gemaakt dat de kans, dat Rusland ooit op een kwade dag de valuta's van bepaalde westelijke landen in gevaar zou kunnen brengen, uitgesloten moet worden geacht.

Zo moge dan onze conclusie zijn dat dit land veel minder sterk is dan het graag voorgeeft te zijn.

Economische integratie in het oostblok

Economische integratie is al enige jaren een modebegrip in onze Westeuropese contreien, maar zoals het wel vaker gaat is er het een en ander van overgewaaid naar het Oosten. Aanvankelijk kon het woord 'integratie' zelf nog niet gebruikt worden, omdat per definitie aan deze en gene zijde van het gordijn nu eenmaal onvergelijkbare economische werkelijkheden zouden bestaan. Maar alles verandert en zo kan men in tegenwoordige Oosteuropese publikaties, zij het nog wat schuchter, de benaming integratie tegenkomen als het gaat om economische samenwerkingsvormen binnen het Sowjetblok.

Hoe staat het nu, afgezien van deze semantische ontwikkeling, met de economische toenadering tussen de communistische landen van Europa? Wat is de betekenis van de 'socialistische internationale arbeidsverdeling' die nu al sinds jaren hardnekkig wordt nagestreefd? Is er eigenlijk wel sprake van een blok in economische zin?

Het bestaan van de Raad voor Wederzijdse Economische Bijstand — oftewel in westerse afkorting: Comecon — is op zich zelf geen garantie voor een afdoende antwoord op deze en andere vragen. Openbaarheid is immers nog steeds niet de deugd die het hoogst staat aangeschreven in de Oosteuropese hoofdsteden. Maar er is al veel verbetering ingetreden, vergeleken bij de tijd toen Comecon dekmantel moest zijn voor de economische uitbuiting door Stalin en consorten. Aan deze periode kwam schoorvoetend een einde met de dood van de dictator in 1953, maar pas door op het 20ste partijcongres — drie jaar later — zijn voorganger van het voetstuk te stoten, maakte Chroesjtsjow de weg vrij voor een meer efficiënt gebruik van het bestaande apparaat. Zo vond Comecon midden 1956 zijn eigenlijke vorm en begon zich van toen af toe te leggen op coördinatie van de verschillende nationale vijf-jarenplannen.

Het was namelijk duidelijk geworden dat de zozeer gewenste vergroting van het handelsverkeer alleen niet voldoende was.

Het toch al moeilijke bilaterale handeldrijven bleek te zeer belemmerd door de gelijksoortigheid in aard en kwaliteit van de aangeboden goederen. Onder druk van de Sowjet-Unie hadden de nationale economieën van de satellietlanden zich ontwikkeld tot kopietjes van dat land. De nadruk lag op ontwikkeling van de zware industrie en machinebouw en dit leidde tot parallel-investeringen en verspilling van toch al schaarse produktiemiddelen als ruwe grondstoffen en arbeidskrachten. Vandaar dat langzamerhand de wenselijkheid naar voren kwam om de produktie in de verschillende landen meer op elkaar af te stemmen.

Dit laatste ging gepaard met voorstellen tot specialisatie in bepaalde typen van industriële artikelen, maar aanvankelijk betekende dit niet meer dan het vastleggen van bestaande verhoudingen.

Voor de Sowjet-Unie speelden deze afspraken overigens geen rol, omdat dit land zich tot geen enkele specialisatie wilde verplichten, of liever gezegd ten aanzien van de produktie van bepaalde goederen niet van andere bloklanden afhankelijk wilde worden. Bij dit alles was onwennigheid met de voordelen van internationale handel, en de afwezigheid van een marxistische leidraad op dit punt een factor van gewicht. Ook in dit opzicht was de Sowjet-Unie voorgegaan en had zijn autarkisch ideaal de overige landen van het communistische blok opgedrongen.

De wijzigingen die zich in de opvattingen over economische samenwerking sinds het midden van de vijftiger jaren hebben voltrokken, zijn niet radicaal, maar evenmin onbelangrijk. Het beginpunt ligt hier in 1961, toen Chroesjtsjow op het 22ste partijcongres zich uitsprak ten gunste van planning op 'blokschaal'. Dit denkbeeld werd, mede onder de invloed van de gunstige ervaringen met economische integratie in West-Europa, in de loop van 1962 en 1963 nader aan de orde gesteld in de bijeenkomsten van Comecon-organen. De weerstanden die er bij de individuele landen van Oost-Europa bleken te bestaan tegen deze vergaande voorstellen, hebben ertoe geleid dat de logische volgende stap in de ontwikkeling van Comecon — de heerschappij van Het Plan ook supranationaal — voorshands naar de toekomst verschoven is.

Alvorens nu op enkele aspecten van samenwerking tussen plan-economieën wat nader in te gaan is het dienstig de structuur van Comecon te bezien.

Evenals de EEG is de Raad voor Wederzijdse Economische Bijstand in beginsel een 'open' organisatie van Europese landen. In de praktijk is hier wel iets op af te dingen en ook in zoverre gaat

de vergelijking met de EEG niet geheel mank. Zo ondervond Zuidslavië moeilijkheden toen het probeerde als lidstaat erkend te worden, maar het inmiddels verkorven had bij Stalin. Wel heeft dit land later, tijdens een dooiperiode onder Chroesjtsjow, enige tijd als waarnemer de zittingen van de Raad bijgewoond.

Eerst nu ziet het er naar uit dat Zuidslavië weer een reële kans maakt tot de beraadslagingen toegelaten te worden. Na Chroesjtsjows bezoek aan Belgrado, vorig jaar september, werd tenminste officieel aangekondigd dat Tito een waarnemer zou sturen. Ter voorkoming van misverstand wezen de Zuidslaven tegelijkertijd volledige deelneming beleefd doch stellig van de hand. De basis tot de vérgaande samenwerking die Comecon bedoelt, ligt immers in afhankelijkheid van Moskou.

Ondanks de speelruimte die de laatste jaren is ontstaan, heeft geen van de oorspronkelijke lidstaten, Tsjechoslowakije, Hongarije, Roemenië, Bulgarije, Polen, Albanië, Oost-Duitsland en de Sowjet-Unie, zich van Chroesjtsjows gecapitonneerde juk kunnen of willen ontdoen. Met uitzondering dan van Albanië, waarvan het niet zeker is of het nog tot de club gerekend moet worden. Formeel misschien nog wel, al klaagde een jaar geleden de secretaris van de Raad dat de Albanezen hun contributie niet meer voldeden. In ieder geval heeft geen Albanese delegatie deelgenomen aan het werk van Comecon sinds augustus 1961.

Deze feitelijke afval werd midden 1962 gecompenseerd door toetreding van het op Moskou georiënteerde Buiten-Mongolië, een ontwikkeling die het moeilijk maakt Comecon nog tot een Europese tegenhanger van de EEG te bestempelen. In het licht van de twist met Peking is het kennelijk de wens van de Sowjetleiders geweest een organisatorisch kader te hebben voor het Moskovische millennium. Hetgeen allemaal niet wegneemt natuurlijk dat het zwaartepunt nog steeds duidelijk ten oosten van de Oeral is blijven liggen.

Behalve de Raad, die twee maal per jaar op ministersniveau bijeen pleegt te komen, bij toerbeurt in de verschillende hoofdsteden, is het belangrijkste orgaan de permanente vertegenwoordiging, sedert kort Uitvoerend Comité genaamd. Deze is in Moskou gevestigd en bestaat sinds twee jaar uit de vice-premiers van de lidstaten die speciaal met Comecon-zaken belast zijn. Voor zover zij niet in eigen persoon voortdurend in de Russische hoofdstad aanwezig kunnen zijn, hebben zij op hun beurt in Moskou woonachtige plaatsvervaarders. Ook het secretariaat, dat steeds nauwe betrekkingen heeft onderhouden met het centrale planbu-

reau van de Sowjet-Unie, bevindt zich in Moskou. Alle werkzaamheden ten slotte geschieden op grondslag van 'eerbied voor soevereiniteit, gelijkheid, wederzijds belang en kameraadschappelijke hulp'.

Het is juist deze omschrijving die — aanvankelijk van puur formele aard — langzamerhand aan gewicht heeft gewonnen, zo zelfs, dat het de zgn. 'internationalisten' — niet altijd alleen de Russen — een steen des aanstoots dreigt te worden, terwijl hun tegenspelers er met welbehagen hun argumenten op scherpen.

Doelstellingen

Bevordering van de onderlinge handel is en blijft, ondanks de hiervoor summier geschetste ontwikkeling, een van de belangrijkste doeleinden van Comecon. Op welk peil dit handelsverkeer zich afspeelt, wordt duidelijk als men eens heeft gestaan voor de grenzen van prikkeldraad-met-wachttorens die de broedervolken gescheiden houden. Dan gaat men ook begrijpen dat het verlangen naar een communistische maatschappij oprecht leeft, omdat dan immers — in de woorden van Chroesjtsjow zelf — 'de staatsgrenzen zullen verdwijnen (en er)alleen nog enige tijd etnische grenzen zullen zijn. Natuurlijk zullen deze grenzen, als zij al zo genoemd mogen worden, geen grenswachten hebben, geen douaneagenten en geen incidenten. De economische barrières die onze landen onder het kapitalisme verdeeld hielden, zullen de een na de ander vallen.'

Een blik op West- en Oost-Europa en het ziet er naar uit dat aan de ene kant het 'kapitalisme' de grenzen gaat overleven, en aan de andere kant de grenzen het 'kapitalisme'. Ondanks alle verbale mist over integratie e.d. zijn de Oosteuropese landen afgesloten economische eenheden in een mate die het Westen zelfs in de hoogtijdagen van het protectionisme niet gekend heeft. Deskundigen hebben berekend dat in 1955 het Sowjetblok, gegeven industriële produktie en bevolkingsdichtheid, op handelsgebied slechts 50 pct van de bestaande mogelijkheden realiseerde. Ondanks de sindsdien gemaakte specialisatie-afspraken is dit percentage niet gestegen.

Terwijl voorts het beweerde groeicijfer in Oost-Europa tweemaal zo hoog ligt als dat van de EEG-landen, steeg de intrablokhandel van 1958-1962 slechts met 58-62 pct. tegen 97 pct. voor de Zes. Het aandeel van de Comecon-landen in de wereldhandel steeg sinds 1950 van 9 tot 12 pct. tegenover een stijging van hun aandeel in de wereldproduktie van 18 tot 30 pct.

Problemen

Een van de kernproblemen waarmee Oosteuropese economen geconfronteerd worden, bestaat, zoals een hunner het wat simplistisch uitdrukte, 'in uiterste analyse uit het fabriceren van te veel soorten artikelen.' Zo vervaardigt Oost-Europa meer dan een half miljoen typen onderdelen voor de machine-industrie, d.i. bijna evenveel als er in de gehele wereld bestaan. Van de 70.000 apparaten voor metaalbewerking die de Comecon-landen voortbrengen, werden er in 1957 slechts 3400 (5 pct.) in de blokhandel gebracht.

Ten dele is dit een gevolg van het autarkische verleden, dat in stand gehouden wordt door het organisatorisch instrumentarium waarmee centraal-geleide economieën zich moeten behelpen (staatshandelsmonopolie, bilaterale goederenverkeer, etc.) Maar tegelijkertijd ligt het in belangrijke mate aan het ontbreken van een theoretisch verantwoorde en tevens praktisch hanteerbare vergelijkingsmaatstaf, d.i. dus een prijsmechanisme.

Beide factoren oefenen een wederzijds verlamme invloed uit: zonder een adequaat prijzensysteem zijn de economen aangewezen op administratief, dus vaak arbitrair ingrijpen, en omgekeerd betekent dit ingrijpen prijsvervalsing. Al enige jaren is men doende een bevredigende oplossing te vinden, zonder veel succes tot op heden.

Wat de prijzen betreft, gebruikt men sinds jaar en dag in de intrablokhandel de — of beter gezegd een — wereldmarktprijs van het betreffende produkt. Sinds de Koreaanse oorlog, toen de prijzen voor ruwe grondstoffen buiten elke verhouding stegen, gaat men wat genuanceerder te werk dan voordien en tracht men de wereldmarktprijs te ontdoen van 'kapitalistische toevalligheden'. Praktisch komt het erop neer dat het prijsverloop over een bepaalde periode wordt genomen, en daarover een gemiddelde wordt berekend. Uniform is de toepassing van dit principe echter niet en voor produkten die een bepaald blokland niet vervaardigt, blijven er moeilijkheden bestaan. In het algemeen moet men aannemen dat de gelouterde wereldmarktprijzen bij onderhandelingen een uitgangspunt vormen waarvan dan op allerlei gronden afgeweken kan worden.

Erg bevredigend is deze toestand natuurlijk niet en theoretici proberen voortdurend een eigen 'communistische' waardemaatstaf op te stellen. Zo schreef nog onlangs de Sowjeteconoom Bogomolow in het tijdschrift *Voprosy Ekonomiki* hoe nodig het was in deze toestand verbetering te brengen (zoals hij trouwens in het-

zelfde blad vier jaar geleden al gedaan had). Zijn gedachten gingen uit naar het vaststellen van zgn. arbeidskosten van ieder produkt: gelijke arbeidskosten zouden dan ook betekenen gelijke waarde. Hij moest echter toegeven dat er bij het huidige verschil in economische ontwikkeling tussen de landen van het Sowjetblok geen waarborg is dat deze methode minder willekeurig is dan de nu gevolgde.

Een tussenoplossing blijft de wereldmarktprijs als uitgangspunt te nemen, maar kan voor vitale goederen een subsidiëring op basis van de kostprijs? De praktijk stelt zich intussen op het standpunt — getuige een uitlating van een Oostduitse handelsdeskundige — dat 'ondanks het feit dat de wereldmarktprijzen vertekend zijn de socialistische handel deze prijzen moet gebruiken, omdat zij nu eenmaal de enige beschikbare criteria vormen.'

Over de eigenlijke gang van zaken bij bilaterale onderhandelingen zijn de gegevens schaars. Voor zover valt na te gaan, vindt er echter in grote mate 'normaal' loven en bieden plaats. Uit het proces tegen de Tsjechische partijleider Rudolf Slanski, in 1953, bleek bij voorbeeld dat overvragen praktijk was en 'het meeste voorkwam in die sectoren van de machinebouw die de belangrijkste schakel vormen tussen Tsjechoslowakije en de andere landen van het democratische kamp.' Met andere woorden, voor zover Tsjechoslowakije een monopoliepositie innam, viel er nog wel eens een exorbitante prijs te bedingen. Als voorbeeld werd tijdens meergenoemd proces aangehaald hoe elektrische motoren de Sowjet-Unie werden verkocht voor vier maal de prijs die aan het buitenland in rekening werd gebracht. Theoretisch kennen de bloklanden onderling geen marktverhoudingen, in feite bestaan zij waarschijnlijk toch wel, zij het dan nogal rudimentair.

Een andere complicatie die het handeldrijven tussen communistische landen met zich meebrengt, is het probleem van de prijsdiscriminatie. Vooral de Sowjet-Unie wordt er in het Westen nogal eens van beticht misbruik te maken van haar overheersende positie, en betere voorwaarden te bedingen dan de kleinere landen op hun beurt van de Sowjet-Unie kunnen krijgen.

In het verleden heeft dit zeker in een zo ongekwalificeerde vorm bestaan, zoals ook bleek toen na de 'Poolse oktober' in 1956 de Sowjet-Unie ertoe overging de Polen schadeloos te stellen voor de verliezen die zij op vroegere kolenleveranties hadden geleden.

Dan zijn er nog de olieprijsen: betalen de Oosteuropese bondgenoten niet tweemaal zoveel als West-Europa voor Sowjetolie? Wee

de wolf in het kwade gerucht, want zo eenvoudig is de zaak niet. Gaat men namelijk de exportprijzen van een land als Bulgarije na, dan zou men eveneens tot de conclusie kunnen komen dat dit land de andere bloklanden, inclusief de Sowjet-Unie, het vel over de oren haalt: ook hier in vele gevallen 'discriminatie' tegen de partners ten gunste van de buitenwereld.

Men zou tegelijkertijd ook de importprijzen in het geding moeten brengen. Dan is er aanleiding om te concluderen dat het algemene prijspeil tussen de bloklanden onderling hoger ligt dan tussen een hunner en de niet-communistische wereld. Of dit komt door grotere inefficiëntie dan wel door de nadelen die staatshandelaars ontmoeten op een hooggespecialiseerde en verwende wereldmarkt, valt moeilijk uit te maken.

Wel is de Sowjet-Unie in het voordeel door in de rest van Oost-Europa een gegarandeerde afzet te vinden voor tal van ruwe grondstoffen zoals hout, graan — als het er is —, ertsen, staal en natuurlijk olie. Hiertegenover bestaat de import uit de bloklanden voornamelijk uit relatief hoogwaardige machinerieën en fabrieksuitrustingen, die deze landen ook elders wel zouden kunnen afzetten. Hetzelfde handelspatroon bepaalt de verhouding Oost-Europa (zonder de Sowjet-Unie) — West-Europa, met dit verschil dat er geen garantie bestaat voor de grondstoffen en levensmiddelen waarmee voornamelijk de import van westerse industrieproducten betaald moet worden.

In feite is Oost-Europa hiermee dus twee maal in het nadeel tegenover de Sowjet-Unie.

Maar ook op ander terrein doet zich het grote overwicht van de Sowjet-Russische economie voelen. Zodra er in Moskou een vijf- of meerjarenplan overhoop gehaald wordt of gewoon vervalt, ziet men hetzelfde in alle andere landen van het blok gebeuren. Ook de nieuwe rage voor chemische fabrieken en producten is prompt overgeslagen naar de Oosteuropese kanselarijen, en de arbeidsverdeling die op gezette tijden aan de orde wordt gesteld in Comecon draagt sterk de sporen van Gosplan-invloeden.

Specialisatie

Het hele vraagstuk wie wat moet maken, is trouwens een behoorlijk heet hangijzer, en hoewel ieder het erover eens is dat specialisatie uiterst gewenst is, betekent dit nog niet dat er in de praktijk veel van terecht komt. Wij zagen reeds dat een betrouwbaar prijsmechanisme, dat bepaalt welke produktie relatief voordeliger is, ontbreekt. Wel is men nu zover dat men de allerdomste

projecten onderkennen kan (Hongaars staal, waarvan alleen al de kosten aan erts en steenkool even hoog waren als die van ingevoerd staal), maar een verfijnde techniek om tussen de uitersten van absolute voor- en nadelen een keus te doen, bestaat niet. Bi- en multilaterale produktieafspraken voorzien in deze leemte maar nauwelijks, ook al omdat de omschrijvingen vaak weinig scherp zijn en ruimte tot verschillende uitleg openlaten.

Het verbaast dan ook niet dat er steen en been geklaagd wordt over het niet-nakomen van gemaakte afspraken. Ook is het niet ongewoon dat landen hun speciale produkt ten slotte niet op de Comecon-markt afzetten, maar tegen harde valuta elders van de hand doen. Sancties hiertegen schijnen niet mogelijk te zijn, behalve dan van het meest brute soort. Zo zouden Tsjechoslowakije, Oost-Duitsland en de Sowjet-Unie de export naar Polen stil hebben gezet, toen dit laatste land in 1956 zijn kolenproduktie naar het Westen ging uitvoeren. Het voorstellen van scherpe maatregelen heeft bovendien nog dit bezwaar, dat zij vroeg of laat als een boemerang kunnen werken: ieder land kent de zwakheden van een voortdurend overspannen planeconomie met zijn plotselinge overschotten en tekorten, te goed om niet een ruime mate van armslag op prijs te stellen.

Blokplanning

Coördinatie van jaarplannen en specialisatie blijken dus niet toereikend om het grootst mogelijke rendement te halen uit de Oosteuropese economie. Vandaar dat de gedachte veld won, vooral aan Sowjet-Russische kant, dat er maar één uitweg bestond: planning voor het gehele blok. Deze aanpak is een typische projectie van de denktrant op nationaal niveau en sloot aan bij de centraliserende tendensen die zich in de Sowjet-Unie de laatste jaren gemanifesteerd hebben.

Ongelukkigerwijs voor de voorstanders ervan zijn er net in deze tijd krachten werkzaam gebleken die de samenhang van de communistische wereld, en daarmee ook die van de Comecon-landen, zwaar op de proef stellen. (Mogelijk kwam het Chroesjtsjow en de zijnen juist daarom wenselijk voor op economisch terrein te winnen wat politiek door de breuk met China verloren ging?) Latente nationale, of beter nationaal-communistische neigingen vertonen zich steeds openlijker en doen vermoeden dat een communistisch, lees Sowjet-Russisch, supranationaal gezag het voorlopig niet zal halen. En hoe anders zou men een superplan voor mogelijk kunnen houden?

Het keerpunt in deze kwestie schijnt de bijeenkomst van partij-secretarissen van de Comecon-landen geweest te zijn, in juli 1963. Volgens de letter kent Comecon een dergelijk orgaan niet, maar men mag aannemen dat het des te meer gezag geniet. Terwijl het de Sowjet-Russen vooral ging om *voorafgaand* overleg over de vijfjarenplannen 1965-1970 en daarna speelde zich het eigenlijke debat af op ander terrein, dichterbij huis: over de vraag of en in hoeverre de minder ontwikkelde landen zoals Roemenië en Bulgarije voort mochten gaan met de uitbouw van hun zware industrie.

Tegenstanders van een dergelijke ontwikkeling waren voornamelijk Oost-Duitsland en Tsjechoslowakije, die moeite hebben om binnen de Comecon-markt aan landbouwprodukten en grondstoffen te komen, als elders exporteerbare overschotten voortdurend westwaarts worden afgevoerd.

Behalve dat deze praktijk, die vooral door Roemenië met succes wordt toegepast, de industrieel ontwikkelde landen van het blok harde valuta kost, is er een tweede nadeel. Landen als Oost-Duitsland dreigen te blijven zitten met tweederangs goederen die op de wereldmarkt weinig aftrek vinden, maar waarmee zij een Comecon-partner graag blij zouden willen maken. Tegen al deze voorstellingen is Roemenië in verzet gekomen. Als puntje bij paaltje kwam moesten nationale belangen de voorrang krijgen bij internationale. De Sowjet-Unie, mogelijk verzwakt door Chinese kritiek op 'grote-mogendheid chauvinisme' (lees neokolonialisme), heeft zich bij deze zienswijze neergelegd, in ruil voor o.a. het niet hoeven nakomen van de toezegging een staalfabriek in Roemenië neer te zetten. Ten slotte, voor wat hoort wat.

Maar al met al is daarmee het ambitieuze plan voor een bovenstatelijk Comecon-gezag voorlopig van de baan. De Roemenen hebben in zekere zin de kastanjes uit het vuur gehaald voor de andere belanghebbenden, hetgeen o.m. in Polen erkenning heeft gevonden.

Ook in Oost-Duitsland waait de wind nu uit de andere hoek: het tijdschrift *Wirtschaftswissenschaft* bood zijn verontschuldiging aan voor een in april van het vorige jaar verschenen artikel. Daarin werd een lans gebroken voor zgn. 'passieve' industrialisatie, waarmee de onderontwikkelde landen van het blok maar genoeg moesten nemen: niet te veel staal en machines produceren, maar wel veel landbouwzaken. In Roemenië werd dit denkbeeld toenmaals begrijpelijk koel ontvangen en vergeleken met de agrarische slavernij waarin andere Duitsers de Balkan hadden willen houden.

Concrete projecten

Het relatief grootste succes zou binnen Comecon misschien nog wel weggelegd zijn voor de concrete projecten waarin twee of meer lidstaten samenwerken. Enige bekendheid kreeg al de ruim 4000 km lange pijpleiding die Sowjetpetroleum van de Wolga tot in het hart van Europa moet brengen. Volgens de plannen had begin van dit jaar de olie al moeten vloeien tot aan Schwedt, waar de Oostduitsers een grote raffinaderij hebben gebouwd. Men mag aannemen dat er vertraging is gekomen in de uitvoering van het project, want tot nu toe is regelmatig grote publiciteit gegeven aan de geringste vooruitgang die werd geboekt.

Een van de oorzaken van het uitstel ligt aan het gebrek aan grote buizen, waarvan de levering voor een belangrijk deel door Westeuropese fabrieken geschiedt. In overleg met de NAVO-autoriteiten legde de regering in Bonn een embargo op aan de Westduitse leveranciers.

De strategische betekenis van de pijpleiding in geval van een oorlog moet niet te hoog aangeslagen worden, gezien de grote kwetsbaarheid er van. Maar het is vooral de economische betekenis van het project die in het oog springt. Petroleum is in bijzonder snel tempo het belangrijkste uitvoerprodukt geworden van de Sowjet-Unie. Het energie-arme Midden-Europa zal voorlopig wel de grootste afnemer van Sowjetolie worden, maar de aftakkingen naar de Oostzee en naar Oostenrijk wijzen er wel op dat de ambities verder reiken.

Van belang is voorts het tot stand komen van een enkel elektrisch net tussen Tjechoslowakije, Polen, Oost-Duitsland en delen van Hongarije en de Sowjet-Unie. Een nieuw idee werd eind 1962 gelanceerd, toen bleek hoe ernstig het spoorwegverkeer in de war liep ten gevolge van een strenge winter. De moeilijkheden zouden vermeden hebben kunnen worden, zo meenden experts, indien er een beter gebruik gemaakt zou worden van het bestaande wagonpark. Na lange beraadslagingen gedurende het afgelopen jaar besloot men het Westeuropese voorbeeld te volgen en een 'pool' te vormen. Aanvankelijk werd 1 januari 1964 genoemd als begindatum, maar op het laatste ogenblik nam het Uitvoerend Comité, op onbekende gronden, het besluit pas 'ergens in de tweede helft van 1964' de pool in werking te doen treden.

Eveneens met ingang van 1 januari zou een stap gezet worden op weg naar multilaterale clearing tussen de lidstaten van het oostblok. Tot nu toe geschiedde het betalingsverkeer uitsluitend

bilateraal, hetgeen een extra-belemmering vormde voor de uitbreiding van de handel. Om aan dit bezwaar tegemoet te komen werd in oktober van het vorig jaar in Moskou de Internationale Bank voor Economische Samenwerking opgericht met een kapitaal van 300 miljoen roebel (waarvan 20 pct. te storten). Volgens de berichten zou iedere lidstaat export- en importsurplussen kunnen verrekenen met iedere derde lidstaat via een rekening in zgn. converteerbare roebels. Ook zou de bank kortlopend krediet gaan verlenen, zodat hiervoor geen bilaterale voorzieningen meer nodig zouden zijn.

Ernstige twijfel heerst er aangaande de uitvoerbaarheid van een dergelijke opzet, o.m. omdat het goederenverkeer nog steeds bilateraal afgewikkeld wordt. Voorts verkeert men nog in het onzekere hoe en tot welke hoogte krediet verleend zou worden. Wel heeft men aangekondigd dat de bank een grens zal stellen aan het te verlenen krediet!

Ook hier is het wachten op een supranationale instantie die de blokhandel centraal kan plannen. Of intussen Comecon zich kan ontwikkelen tot een bruikbaar instrument ter bevordering van maximale economische groei moet nog worden afgewacht.

Ideologie en politieke macht III

Beschouwingen over het Chinees-Russische conflict

Partijen en mantelorganisaties

Voor de communistische partijen der satellietlanden was er natuurlijk zelfs geen schijn van een vrije keuze in het conflict der groten. Dat b.v. Ulbricht zich aan elke, zelfs de meest coëxistentiële, Moskouse lijn moet houden ondanks zijn kras-Stalinistisch verleden en zijn onbehagen over elke toenadering tussen de Sowjet-Unie en het Westen, is een zaak van apert, zij het daarom niet minder abject zelfbehoud.

De leiders der communistische partijen in *partibus infidelium*, met name in die democratieën, waar zij vrijelijk bestaan, bezitten evenwel de fysieke vrijheid, voor Moskou of voor Peking te kiezen.

Voor al de anderen onder hen hebben ongetwijfeld voor heter vuren gestaan dan de opgave, een standpunt te motiveren in het nog altijd niet tot explosiehitte gerijpt conflict tussen de Sowjet-Unie en China. In de jaren dertig moesten zij zonder zorgvuldige voorbereiding de *crème de la crème* van de oude garde der bolsjewieken in een weergaloos slaafse navolging van Moskou tot des doods schuldige verraders verklaren en in 1939 het Stalin-Hitler-Pact als buitengewoon succesnummer van Russisch democratisch-progressief beleid afschilderen. Na de oorlog moesten zij de eens sacrosancte Tito plotseling voor fascist uitmaken, Stalins trouwe vazal Beria als verrader brandmerken, aan de cultus van Molotow en Zjoekow verzaken en *superman* Stalin posthuum ont-eren.

Van welk gehalte de overwegingen kunnen zijn, die de keuze voor Moskou thans bepalen, laat onze vaderlandse S. (Paul) de Groot duidelijk blijken. Uit deze Saulus, die overigens slechts dan — om Hand. 9 : 3 te parafaseren — 'dreiging en moord tegen de discipelen' van Marx en Lenin durfde blazen, als zij partij-officieel in ongenade waren gevallen, zal wel nooit een geloofsverbreidende en -interpreterende Paulus van formaat worden. De Groot is beslist geen theoretische hoogvlieger en hij is erin geslaagd, het koerswijzigend denken altijd aan de Moskouse vaklui over te laten. In zijn partijcarrière heeft hij al tal van zwenkingen naar

duidelijk leesbaar recept aan de Nederlandse kameraden te slikken gegeven. Toch valt hem de kritiek op Peking moeilijk. De situatie is thans immers gecompliceerder dan in die gevallen, waarin het Sowjetvolk – volgens de formule – rechtvaardig en meedogenloos afrekende met de verraderlijke vijanden van de werkers; Mao is immers altijd nog als communist erkend en nog niet zoals Trotski en zovele andere ex-partijgenoten tot misdadiger geproclameerd. Dit bemoeilijkt de motivering in niet geringe mate, omdat een zekere nuancering vereist wordt, waar vroeger volstaan kon worden met het wit van de canoniciteit en het zwart van de onvoorwaardelijke verdoeming. Bovendien verkeren wij in de fase, waarin het Nederlandse nationale belang – de CPN ‘strijdt’ voor een ‘neutraal Nederland!’ – heet te prevaleren.

Onze vaderlandse communist nr. 1 laat in zijn commentaar op het conflict in simplistische duidelijkheid zien, waar voor vele Europese – met inbegrip ongetwijfeld ook van vele Russische – communisten de schoen wringt. De Groot decreteert: ‘het centrum van de algemene crisis van het kapitalisme ligt . . . in Europa . . . en de hoofdmacht in de strijd voor het socialisme is de arbeidersklasse in de Europese landen, in de socialistische en kapitalistische landen van Europa . . . De lijn van de Chinese kameraden, waarbij de communisten in de Europese landen slechts als hulpkrachten worden beschouwd voor de nationale revoluties in Azië, Afrika en Latijns-Amerika, zou tot de passiviteit en het isolement van die communisten leiden . . . ’¹⁸⁵

In deze woorden klinkt eerder de zorg voor de positie van het Europese communisme en de Europese communisten door dan ideologische verontrusting. Machtsverhoudingen en machtsoverwegingen zijn duidelijk meer bepalend voor de posities, die de partijen innemen, dan theoretische analyses, die in feite – voor zover de grotendeels banale motiveringen die benaming verdienen – niet meer zijn dan een leerstellige stoplap.

Het is dan ook geen wonder, dat de keuze vóór of tegen Moskou in het overgrote deel der communistische partijen ten nadele van Peking is uitgevallen. Van de met de staatsmacht beklede partijen zijn die van Albanië, Noord-Korea en Noord-Vietnam pro-Chinees. Onder de satellietlanden in Europa zijn Oost-Duitsland en Tsjecho-Slowakije het object van scherpe Chinese aanvallen; Peking prijst Roemenië, dat om redenen van zeer onideologische

¹⁸⁵ De Groot, p. 382.

aard de door Chroesjtsjow voorgestane nauwe economische binding met, en de internationale arbeidsverdeling en coördinatie onder leiding van, Moskou verwerpt. Terwijl Boekarest in alle talen over het conflict zweeg, reageerden de Polen buitengewoon positief op het partiële kernstopakkoord, maar de daarmee gepaard gaande aanvallen op de CPC bleven in de Poolse commentaren bijzonder gematigd,¹⁸⁶ wat door de Chinezen vergolden werd door Polen – en Roemenië – niet op te nemen in de opsomming van partijen die naar het pijpen van Chroesjtsjow dansen.

De Franse en de Italiaanse CP zijn beide door de Chinezen als revisionistisch gebrandmerkt.¹⁸⁷ De Italiaanse partij verdient in westerse ogen die kwalificatie eerder dan de volgzame discipelen van Thorez.¹⁸⁸

In de CP van India leidde de eerste Chinese agressie in 1959 reeds tot grote moeilijkheden. De leiding zag zich voor eenzelfde soort, maar nog gecompliceerder keuze geplaatst als tijdens de Tweede Wereldoorlog. De partij koos van 1941 tot 1945 voor de Moskouse lijn van steun aan het koloniale bewind tegen de nationalistten. In 1959 en 1962 nam de meerderheid stelling tegen de Chinese aanspraken, terwijl een minderheid alles op de Pekingse kaart zette.¹⁸⁹

Castro en zijn aanhangers koesterden begrijpelijkerwijs sympathieën voor China, maar formeel bewaarden zij een houding van neutraliteit, die ongetwijfeld geïnspireerd is door de belangrijke en

¹⁸⁶ Zie b.v. 'In the Mirror of the Polish Press', *Information Bulletin, Zachodnia Agencja Prasowa*, okt. 1963, pp. 17 vv.

¹⁸⁷ Zie o.a. de brochures (ook als tijdschriftartikelen verschenen) *Woher die Differenzen? Antwort an Maurice Thorez und andere Genossen*, Peking 1963; *Mehr über die Differenzen zwischen Genossen Togliatti und uns. Zu einigen wichtigen Problemen des Leninismus in der Gegenwart*, Peking 1963.

¹⁸⁸ De tweede man in de Italiaanse CP hamerde niet lang geleden op het aambeeld van de 'eigen weg' naar het socialisme en erkende, dat reeds onder het kapitalisme de mogelijkheid bestaat, de 'monopolies' hun economische en politieke macht te ontnemen. De 'vredezame coëxistentie' schijnt overgebracht naar het terrein van de betrekkingen tussen de klassen in één land! Zie Luigi Longo, 'The Struggle for Structural Reforms and its Revolutionary Significance', *World Marxist Review*, febr. 1963, pp. 13 v. Longo meent, dat slechts 'blinde sektariërs' zijn opvatting kunnen bestrijden (p. 19).

¹⁸⁹ Zie Guy Wint, 'Communism in India', in *International Communism* (onder red. van David Footman), London 1960, pp. 123 vv.

voorlopig onmisbare materiële steun die Cuba van de Sowjet-Unie ontvangt.¹⁹⁰

De geografische ligging van het land is misschien een reden dat de kleine Nieuwzeelandse CP voor Peking heeft gekozen. De Braziliaanse partij is gesplitst. In België en Zwitserland zijn pro-Chinese groepen gevormd; Paul de Groot vreest, dat zich dit verschijnsel ook in Nederland kan voordoen.¹⁹¹ Het Chinese standpunt heeft waarschijnlijk voor velen in de westerse partijen die in het communisme de uiterste radicaliteit hoopten te vinden en bepaald niet de periodieke vriendschapsbetuigingen aan het adres van de symbolen der door hen verafschuwde politieke maatschappelijke orde, waarin Chroesjtsjow en zijn volgelingen uitblinken, grote aantrekkingskracht. De meeste partijleidingen zijn zich echter te zeer bewust van hun afhankelijkheid van Moskou om de flirt met Peking te wagen.

De scheidingslijnen tekenen zich in Europa, Zuidoost- en Oost-Azië reeds duidelijk af. Peking wordt in meerdere of mindere mate gesteund door de communistische partijen van Indonesië, Laos, Birma, Thailand, Malakka, Singapore en Japan;¹⁹² Moskou door alle partijen in niet-communistisch Europa (met de mogelijke uitzondering van de Luxemburgse CP) en door de meerderheid der communisten van India. Afrika en Latijns-Amerika vormen een sterk betwist jachtterrein.

Ook in de mantelorganisaties – Wereldvredeeraad, Internationale Democratische Vrouwenfederatie, Internationale Bond der Democratische Jeugd – is de strijd natuurlijk doorgedrongen, soms zelfs nog feller dan op het vlak der partijen.¹⁹³

Zelfs op het gebied van de sport, steeds meer tot symbool verheven van nationaal en zelfs ideologisch superioriteitsvertoon –

¹⁹⁰ Robert K. Furtak, 'Fidel Castro zwischen Moskau und Peking', *Ostprobleme*, nov.-dec. 1963, pp. 818 vv.; vgl. Tang en Maloney, pp. 117 v.

¹⁹¹ De Groot, p. 388.

¹⁹² Reeds vroeger viel het 'religieuze fanatisme' der Chinese communisten op, dat i.t.t. de voor westerse bezoekers meer aanvaardbare Russische atmosfeer – waaruit het extreme puritanisme grotendeels is verdwenen – de mentaliteit van een deel der Aziatische intelligentsia aanspreekt. Vgl. Gerald Clark, 'Impatient Giant: Red China Today', Londen 1960, p. 179. – Dit boek is pure journalistiek.

¹⁹³ 'Spaltungstendenzen in den Frontorganisationen', *Ostprobleme*, 15 nov. 1963; vgl. De Groot, p. 381.

symbool, welks groeiende betekenis zelf weer de neergang van het marxistisch denken demonstreert — hebben de Albanese kameraden voetangels en klemmen ontdekt. Hun vertegenwoordiger sprak bij de opening van de weliswaar niet exclusief communistische, maar uitgesproken 'anti-imperialistische' *Ganefo* te Djakarta: 'Wij beschouwen het als onze internationalistische plicht om de strijd tegen de discriminaties in de sport en tegen de door het imperialisme en de reactionairen in de Olympische Spelen gesmede duistere plannen voort te zetten.' Daar de Sowjet-Unie aan de OS deelneemt, is het niet zo moeilijk in deze uitspraak, die de maat van het belachelijke vol schijnt te maken, ook een steek onder water tegen Moskou te zien.

Het Westen en het conflict.

Het spreekt vanzelf, dat het conflict perspectieven kan openen voor een wijziging in de machtsverhoudingen ten gunste van het Westen, al is het gevaarlijk hierop te speculeren. Op lange termijn gezien, is de toeneming van de macht van het communistische blok zo schrikwekkend groot geweest, dat er zelfs bij een permanente breuk tussen Moskou en Peking nog geen reden zou zijn om de internationale situatie als blijvend in het voordeel van het Westen veranderd te beschouwen. Een dergelijke onherstelbare breuk is echter onwaarschijnlijk. Op korte termijn draagt het conflict zeker bij tot een relatieve verzwakking van de communistische posities. Er schijnt evenwel weinig reden om de — nog zeer labiele — ontspanning in de betrekkingen tussen het Westen en de Sowjet-Unie op rekening van het Chinees-Russische conflict te stellen, evenmin als die ontspanning dat conflict veroorzaakt heeft. Veeleer moet de krachtige Amerikaanse houding inzake de Berlijnse kwestie en de in de herfst van 1962 zeer duidelijk gedemonstreerde vastberadenheid met betrekking tot de raketbases op Cuba als de oorzaak van de Russische neiging tot een zekere inschikkelijkheid worden aangewezen.¹⁹⁴ Het conflict met Peking kan, eenmaal ontbrand, onder omstandigheden die neiging versterken, maar ook verzwakken. De Sowjet-Unie heeft haar prenties als voorbeeld voor en leidster van de emancipatie der 'ontwikkelingslanden' allerminst opgegeven en kan het zich niet veroorloven, het initiatief in de ondersteuning van elke 'anti-imperialistische' actie — door Panama, Zanzibar, Indonesië, enz. — aan China over te laten. De revolutionaire ideologie is een pap,

¹⁹⁴ Lowenthal, 'The World Scene Transformed' ,p. 3.

die soms door de eigen fabrikanten, zelfs tegen heug en meug, publiekelijk moet worden opgelepeld om het vertrouwen van de klanten niet te verspelen.

Misschien is het aan die noodzaak toe te schrijven, dat Chroestsjow herhaaldelijk de bijna slapende honden in het Westen wakker maakt door een oorverdovend spektakel, dat een in toenemende mate – en daardoor weer voor het Westen gevaarlijke – constructieve actie in de onderontwikkelde gebieden begeleidt. Daar is immers reële economische en technische hulp meer op de voorgrond getreden, waardoor de directe onruststokerij tegen bestaande, van 'burgerlijk nationale' tot 'neokolonialistische' gedegradeerde regimes minder de Moskouse dan de Pekingse signatuur is gaan dragen.¹⁹⁵ Het gaat bij de twee methoden van beïnvloeding – die zeker niet exclusief zijn, de vreedzame, economische voor de Sowjet-Unie, de revolutionaire, politieke voor China – om een versterking van de eigen machtspositie onder gebruikmaking van een kleiner of groter kwantum meer of minder felle 'ideologie'. Pächter ziet de samenhang tussen ideologie en machtspolitiek over het hoofd, als hij schrijft, dat 'het eenvoudig niet waar' is 'dat de Sowjet-Unie door middel van haar buitenlandse politiek het communisme verbreidt'; het communisme zelf is – of was tot het manifest worden der Chinese concurrentie – per definitie de verbreiding van de macht van de Sowjet-Unie ook met andere middelen dan die van het Rode Leger.¹⁹⁶ De uitbreiding der wereldrevolutie moest haar ter versterking van eigen positie altijd wel iets waard zijn en thans verkrijgen onder de druk van de Chinese concurrentie, die een grote voorsprong heeft in emotionele aantrekkingskracht, de contant betaalde vriendschappen ook met de anticommunistische potentaten betekenis, niet alleen als steunpunten in de koude guerrilla-oorlog tussen het oude communistische blok en het Westen, maar tevens als dammen tegen de uitbreiding van de invloed van Peking. Daarmee is dan de mogelijkheid van dezelfde gevaren gegeven, waarmee het Westen in zijn betrekkingen met de onderontwikkelde landen telkens weer wordt geconfronteerd. De op Peking georiënteerde 'revolutionairen' kunnen de tegen Moskou aanleunende regimes even goed ten val brengen als die welke op Washington of Londen steunen.

De driehoeksverhouding Westen–Sowjet-Unie–China, die aan Orwells in '1984' beschreven fictieve drie wereldmachten doet

¹⁹⁵ Vgl. Brzezinski, 'Conclusion: The African Challenge', p. 228.

¹⁹⁶ Pächter, pp. 136 v., 144.

denken, verschaft voorlopig Moskou meer dan Peking de vrijheid, te manoeuvreren en Chroesjtsjow maakt reeds nu op bekwame wijze gebruik van de voordelen, die deze positie naast alle evidente nadelen biedt.

China – inspanning

China geniet dit voordeel in mindere mate. Het knoopt uiteraard waar mogelijk relaties aan en de reis van Tsjoe En-lai onderstreepte het belang dat daaraan wordt gehecht, niet minder dan dat het een geruststelling aan de zelfs niet 'burgerlijk nationale' regimes zoals het Marokkaanse koningschap scheen te geven van het soort waarmee de Sowjetleiders in hun buitenlandse politiek sinds Stalins dood belangrijke successen hebben geboekt. China is bovendien ook in staat, vriendschapskreten een langduriger echo mee te geven door ze te omlijsten met klinkende munt.

Dat daarnaast de volkrijkste staat ter wereld, welks leiding door een buitengewone machtswil wordt gedreven en welks bevolking aan een in vreedstijd nooit eerder bereikte mate van alzijdige controle is onderworpen, militair eens de gelijke zal worden van de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie, is waarschijnlijk,¹⁹⁷ indien tenminste de technologische en economische achterstand voldoende wordt ingelopen.

De opheffing van die achterstand en het tempo ervan zijn afhankelijk van een zeer groot aantal factoren, die voor een belangrijk deel niet of nauwelijks voorspeld kunnen worden. Bettelheim verwacht, dat China nog voor 1970 de derde plaats onder de industriële mogendheden zal bezetten en aan het begin van de 21ste

¹⁹⁷ James Emmett Garvey, 'Marxist-Leninist China: Military and Social Doctrine', New York 1960, pp. 344 v. — Het is evenwel opmerkelijk, dat althans sinds 1952 de CPC weinig gebruik heeft gemaakt van fysieke terreur. 'De partij hield ermee op hoefden af te slaan en begon ze te vormen' en inderdaad heeft de *brain-washing* in China meer opzienbarende resultaten bereikt dan de naar het schijnt grovere methode der 'kritiek en zelfkritiek' die onder Stalin in Rusland en de satellietlanden haar hoogste bloei beleefde. De communisten in China hebben door hun systeem van organisatie ook op de kleinste schaal — het uitvoeren van werkzaamheden in klein verband wordt dikwijls begeleid door ideologische opvoeding in de vorm van leuzen en aansporingen door kaderleden van de partij — een efficiënt knellende greep op de 'massa's'. Zie Robert A. Scalapino, 'Communist China — The First Fourteen Years' in *The Realities of World Communism*, onder red. van William Petersen, Englewood Cliffs (N.J.) 1963, p. 150.

eeuw de eerste.¹⁹⁸ Het is mogelijk, maar lijkt vooralsnog onwaarschijnlijk. Zelfs bij een onvoorstelbaar snelle kapitaalsaccumulatie kan China's industrie slechts een betrekkelijk gering percentage van de bevolkingsaanwas absorberen.¹⁹⁹ Nog altijd geldt wat Walker in 1956 constateerde, nl. dat in China het bestaansniveau minder ruimte laat voor investeringen dan in Rusland in de jaren twintig.²⁰⁰

Speculaties zijn gevaarlijk. De geringe ontwikkeling der Chinese economie als geheel biedt ongetwijfeld veel meer mogelijkheden voor abrupte koerswijzigingen en experimenten dan de in veel sectoren reeds hoog ontwikkelde en daardoor voor schokken gevoeliger Sowjet-economie en -maatschappij. Een plotselinge coördinatie der landbouwbedrijven tot communes betekent uiteraard een aanzienlijker verlies aan bestaande inrichtingen en voorzieningen, indien deze een grote waarde vertegenwoordigen, dan wanneer het gaat om het samenvoegen van slecht geoutilleerde bedrijven en het afbreken van primitieve behuizingen. De variaties, die in de Chinese politiek mogelijk zijn, blijken o.m. uit de verslapping der oorspronkelijk strikte commune-organisatie, die tot uiting komt in de terugkeer tot de praktijk van de gezinseenheid en die van het particulier bezit van een stukje grond, vee en werktuigen en uit de vermeerdering van het aantal communes, waardoor het kolchoze-voorbeeld weer dichterbij is benaderd. Naarmate de economie groeit en gedifferentieerder wordt, zal ook de Chinese politiek naar binnen en naar buiten waarschijnlijk meer gecompliceerd in haar motieven, methoden en doeleinden moeten worden. Hierbij kan zeker ook gedacht worden aan een grotere, of althans een groter besef van, kwetsbaarheid voor de uitwerking van een atoomoorlog.

¹⁹⁸ Bettelheim, pp. 205, 227.

¹⁹⁹ Grossmann, p. 311, is van mening, dat men de situatie slechts daarom niet als volslagen uitzichtloos kan beschouwen, omdat een communistisch regime ook op het stuk van bevolkingsbeleid veel efficiënter kan opereren dan een democratische regering. Het komt ons echter voor, dat de ambivalente (en kennelijk niet altijd eensgezinde) houding der leiding t.a.v. de demografische ontwikkeling een op dit terrein toch reeds bijzonder moeilijk in zijn consequenties te overzien 'planning' tot en zeer onzekere factor maakt.

²⁰⁰ De Sowjetpolitiek schijnt nog het meest te beantwoorden aan de definitie, die de Chinezen geven van de 'imperialistische': afwisselend 'bedriegelijke vredespolitiek' en 'oorlogspolitiek'.

Het is op zijn minst voorbarig, op deze mogelijkheden van een nog verre toekomst een westerse politiek te baseren, die althans voor wat de Verenigde Staten betreft bovendien rekening moet houden met het bestaan van de Chinese staat op Taiwan, die zelf — i.t.t. de het vasteland betreffende pretenties — een gestabiliseerde werkelijkheid is, welke niet zonder meer kan worden prijsgegeven.

Sowjet-Unie en satellietlanden — ontspanning?

Hoezeer wij zouden wensen dat de Chinese voorstelling der Russische binnenlandse en buitenlandse politiek juist was, de werkelijkheid is oneindig veel gecompliceerder.

Zoals internationaal gezien de Russische positie enigszins beklemd schijnt tussen de alternatieven van een politiek van openlijke communistische agressie en die van een 'vreedzame coëxistentie',²⁰⁰ welke haar praktisch nut nog moet bewijzen, weerspiegelen zich in de Sowjet-Unie zelf de twee tendenties van een loslaten en een weer aanhalen der totalitaire teugels. Het feit, dat in Rusland films als 'De eenenveertigste' gemaakt konden worden — door de Chinezen gehoond om het feit, dat 'de liefde van de vrouwelijke soldaat van het Rode Leger voor haar klassevijand wordt geromantiseerd' — en dat in de literatuur bij elke lichte dooi de bloemen uit de knop springen, zijn symptomen van een reëel 'humanisme', dat een potentiële bedreiging vormt voor de partijdictatuur, die er dan ook herhaaldelijk, maar weinig consequent op gereageerd heeft.²⁰¹

Misschien werkt het conflict enigszins als katalysator voor reeds lang bij een geestelijke elite ontketende denkprocessen, die het geloof in het alzijdig primaat van het partijapparaat ondermijnen.²⁰² Verheugend is, dat de grootste geestelijke onrust te merken is bij de jeugd der nieuwe intelligentsia.²⁰³ Het is misschien te optimistisch om te zeggen, dat 'zich onmiskenbaar een

²⁰¹ Zie Priscilla Johnson, 'The Regime and the Intellectuals: A Window on Party Politics (Winter 1962—Summer 1963)'. *Problems of Communism*, juli-aug. 1963, bijlage, p. xxvii. De schrijfster wijst ook op een zeker succes van de 'samenzwering van het stilzwijgen' der schrijvers en kunstenaars, die toch wel een heel andere reactie vormt dan de vroeger algemeen gebruikelijke publieke belijdenissen van schuld.

²⁰² Löwenthal, 'The World Scene Transformed', p. 9.

²⁰³ Harald Laeuen, 'Die Grenzen der Entstalinisierung. Eine vorläufige Bilanz', *Osteuropa*, sept. 1963, p. 610.

publieke opinie aan het vormen' is, 'die zich steeds luider laat horen,²⁰⁴ want één klap van Chroesjtsjows hamer garandeert nog altijd een hoorbare stilte. Chroesjtsjow zelf is echter door zijn strijd met de CPC — en met zijn meer oudgelovige tegenstanders binnen de CPSU — gedwongen, van tijd tot tijd revisionistische tonen aan te slaan. In hoeverre hem persoonlijk de soms weer aangenomen stroevere houding plezieriger afgaat, moge hier onbesproken blijven.²⁰⁶

De onmiskenbare stijging van de welvaart in de Sowjet-Unie en de Europese satellietlanden werkt, naar de communisten zelf beseffen, 'burgerlijke neigingen' in de hand en verstoort de 'juiste harmonie tussen brood en geest.'²⁰⁶ In de satellietlanden kan, zoals de gebeurtenissen van 1953 en 1956 hebben aangetoond, de uitwerking van een grotere mate van werkelijke of verwachte vrijheid nog aanzienlijk heviger zijn dan in Rusland. De partijleiders zullen dit terdege beseffen. Het is duidelijk, dat Chroesjtsjow in 1956, om welke redenen dan ook, krachten heeft ontketend, die in aanleg de stabiliteit van het regime bedreigen — en dus als de beste bondgenoten van het Westen binnen de grenzen der com-

²⁰⁴ M. J. Broekmeyer, 'Overzicht van de ontwikkelingen in de Sowjet-Unie van juni 1962 tot medio december 1962', *Internationale Spectator*, 2 januari 1963, p. 49.

²⁰⁵ Anatole Shub, 'Pas de Deux in the Balkans', *The New Leader*, 16 sept. 1963, p. 3, wijst op de balanceerkunst, welke nodig is om de tegenstrijdige belangen en verlangens van Castro en Togliatti, Ulbricht en Kádár te verzoenen. Shub is van oordeel, dat Chroesjtsjow voor de eensgezinde steun, die de partij hem in de strijd tegen de CPC bood, de prijs van een mildere houding tegenover de intellectuelen moest betalen en analyseert voorts scherpzinnig de betrekkingen tussen de Sowjet-Unie en Zuidslavië in verband met het conflict (p. 3 v.). — De positie van Chroesjtsjow in de CPSU schijnt thans onaanvechtbaar, maar ongetwijfeld is de kwestie van zijn opvolging een element in de overwegingen van Peking. Linden, die i.t.t. Rigby de these van een voortgezette onderlinge strijd in de hoogste regionen der partij verdedigt, acht b.v. de houding, die tegenover Zuidslavië moet worden aangenomen, een der omstreden punten, terwijl eensgezindheid zou bestaan over het afwijzen der Chinese eisen. Bij de opvolging zou het probleem van een *modus vivendi* met China een rol kunnen spelen. Zie de discussiebijdragen van Carl Linden en Thomas H. Rigby en het artikel over de kwestie van Chroesjtsjows opvolging van Robert Conquest in *Problems of Communism*, sept.-okt. 1963.

²⁰⁶ Citaten uit een artikel in het weekblad der Hongaarse schrijversvereniging bij Laeuen, p. 616 v.

munistische imperia (ook in beginsel in China) moeten worden beschouwd.²⁰⁷

De reële veranderingen, die zich de laatste tien jaren hebben voorgedaan, kunnen ten dele positief geïnterpreteerd worden, juist omdat en voorzover zij een zekere mate van verzwakking van het totalitaire gehalte van het communisme en als zodanig een afbraak van het systeem betekenen of beloven. Met gepast wantrouwen in de bedoelingen der partijleiders – die hun streven naar machtsuitbreiding met andere dan zelfvernietigende middelen niet hebben opgegeven – en een ook door recente ervaringen gerechtvaardigd vertrouwen in de (potentieel) antitotalitaire krachten binnen de grenzen van het Sowjet-imperium kan men in het westen zeker thans meer mogelijkheden tot vreedzame 'ideologische' infiltratie aangrijpen dan tot nu toe gebeurd is.

Conclusie

Het Chinees-Russisch conflict biedt hiertoe ongetwijfeld een nieuwe stimulans, daar het bijdraagt tot de verzwakking van het geloof in de onfeilbaarheid en almacht van de leer. De ideologie immers is zelf een bron van macht. Door haar zijn staten verbonden, die traditioneel vijandig tegenover elkaar stonden; door haar konden tegenstellingen van nationale aard weliswaar niet altijd opgeheven, maar toch ondergeschikt gemaakt worden aan de eenheid in de leer, ook indien die leer slechts werd beleden door een kleine groep van machthebbers. En indien het internationale communisme, welks grenzen formeel bepaald zijn door de afbakening van het gebied, waarop het zichzelf in staat van materialisering heeft geproclameerd, van binnen uit wordt gespleten, dan blijkt de ideologie een kleed te zijn, waarop zelfs de gepantserde huid van de machtspolitiek in elk geval enigszins allergisch reageert.

De sacrosancte ideologie, hoezeer zij als instrument van onderzoek van een concrete politieke conflictsituatie steriel is en moet falen, kan derhalve juist daardoor een sleutel zijn tot begrip

²⁰⁷ Zelfs de keuze voor meer investeringen in de landbouw (zie hierover Richard Judy, 'Russia's Continuing Crisis', *The New Leader*, 28 okt. 1963, pp. 5 vv., die de kosten van de noodzakelijke graanimport vóór de oogst van 1964 op meer dan een miljard dollar schat) betekent tevens, ongewild, een keuze voor de versterking van potentieel anti- of a-communistische elementen.

– al geldt zeker voor een interpretatie van het Chinees-Russisch conflict, dat het antwoord op vele vragen zelf weer nieuwe problemen oproept, die slecht door en met de verdere ontwikkeling der betrekkingen tussen de communistische Big Two zullen kunnen worden opgelost.

Deel I en II van dit artikel werden geplaatst in resp. het januari- en februari-nummer van dit tijdschrift. Red.

Opkomst en neergang van het tsarisme

Oost-Europa is een overgangsgebied tussen West-Europa en Azië; tussen West- en Oost-Europa bestaat geen natuurlijke grens, maar de natuurlijke omstandigheden zijn zeer verschillend. Oost-Europa ligt als geheel veel noordelijker dan West-Europa en heeft een veel grotere arctische en een veel kleinere subtropische zone; het continentale karakter van het klimaat wordt geaccentueerd door het nagenoeg ontbreken van de invloed van de Golfstroom. Het noorden is een zeer dun bevolkt toendragebied, nagenoeg ongeschikt voor landbouw; zuidelijk daarvan ligt een brede woudzone; in het zuidwesten is de bodem vruchtbaar, maar het gehele gebied ligt open voor koude Aziatische winden die veelvuldige droogten veroorzaken.

Een tweede aspect is de veel lagere verhouding van de lengte der zeekust tot het landoppervlak, vooral als men in aanmerking neemt dat de Noordelijke IJszee en zelfs de Bothnische Golf 's winters bijna onbevaarbaar zijn; voor het gehele Russische rijk is genoemde verhouding ongeveer een tiende deel van die voor West-Europa; ook zijn baaien, natuurlijke havens en eilanden in geringere mate aanwezig en twee der aangrenzende zeeën zijn binnenzeeën. Een derde aspect is de vlakheid: de enige werkelijke gebergten zijn grensgebergten. Anderzijds wordt het gebied doorsneden door talrijke rivieren, welke natuurlijke verbindingswegen vormen, maar vrijwel uitsluitend in noord-zuidelijke richting lopen.

De gevolgen hiervan waren moeilijke produktievoorwaarden, lage produktiviteit en moeizaam overwonnen stagnatie. De Oost-europese volken zijn veel later en in veel geringere mate dan de Westeuropeese tot zeevaart en zeehandel gekomen; aan de ontdekking van Amerika en van de zeeweg naar Indië hebben zij geen deel gehad. Overzeese handel is echter een economisch progressieve factor, daar hij uitwisseling van goederen, mensen en denkbeelden tot gevolg heeft en leidt tot economische differentiatie, ruil en gebruik van geld. Het ontbreken ervan leidde tot achterlijkheid en isolement tegenover West-Europa, terwijl de grote

Oostaziatische beschavingscentra ver verwijderd zijn. Het vlaktekarakter van het gebied begunstigde zowel invallen als expansie en heeft ertoe medegewerkt dat er niet, zoals in West-Europa, talrijke nationale staten met natuurlijke grenzen zijn ontstaan. De monotonie der eindeloze vlakte heeft zonder twijfel het karakter van haar bewoners beïnvloed.

Vreemde invloeden

Het lijkt een paradox dat Rusland, ondanks zijn langdurig isolement, zoveel vreemde invloeden en invasies (van Polen, Litauers, Germanen en Mongolen heeft ondergaan. De verklaring is grotendeels, dat de Russische samenleving lange tijd zo zwak was dat zij zich niet aan vreemde invloeden kon onttrekken en deze zelfs moest aantrekken om haar achterlijkheid te overwinnen en zich te handhaven. Tot Peter I waren haar oorlogen grotendeels bestaansoorlogen, die haar soms tot de rand van de ondergang brachten.

De Russische staat is van Germaanse oorsprong. In de 9de eeuw drongen de Noormannen vanuit het noordwesten binnen en vandaar langs de grote rivieren naar het zuiden. Een hunner aanvoeders, Oleg, stichtte het rijk van Kiew, zij waren weinig talrijk en assimileerden zich snel, zodat in de 10de eeuw de vorstennamen Slavisch werden. Van lieverlede ging dit zogenaamde Rurikrijk uit kleine staatjes bestaan; omstreeks 1100 waren er twaalf vorstendommen.

Achterlijk tegenover West-Europa was het rijk van Kiew lange tijd niet; het lag aan de grote handelsweg van de Finse Golf naar de Zwarte Zee. Jaroslaw van Kiew (gest. 1054) genoot in West-Europa aanzien; een zijner dochters huwde een Franse koning en kon haar naam schrijven, haar echtgenoot niet. De kruistochten en de val van Byzantium verminderden de betekenis van de handelsweg en het centrum van het rijk verplaatste zich naar het noordoosten.

In de dertiende eeuw verschenen in het noordwesten de Duitse Orde en de Zweden, die zich van het Oostzeegebied meester maakten; de bewoners werden door de Duitse Orde gedeeltelijk uitgeroeid, gedeeltelijk bekeerd en gegermaniseerd. Na het tenietgaan der Orde bleef de Duitse invloed voortbestaan; de zogenaamde Baltische adel is sinds Peter I steeds een steunpilaar van het tsarisme geweest.

Een andere vreemde invloed kwam van Byzantium over de Zwarte Zee. Het door vijanden omringde Byzantijnse rijk heeft

niet getracht Rusland te veroveren; de stevige grondslagen door de Romeinen in West-Europa gelegd door hun eeuwenlang bestuur, hun zin voor staatsvorming en wetgeving werden in Rusland niet door Byzantium gelegd, maar de geestelijke invloed is zeer groot geweest. In 988 liet de vorst van Kiew zich Grieks-katholiek dopen en huwde een Byzantijnse prinses; Rusland werd daardoor Grieks-katholiek en dit heeft het isolement tegenover West-Europa versterkt; Rusland nam b.v. niet deel aan de kruistochten en onderging de gevolgen ervan niet. Het Grieks-katholieke geloof is naiever, mystieker, minder rationalistisch en individualistisch dan het Latijnse christendom; veel van zijn geestelijke inhoud is samengevat in de term 'sobornost' (gezamenlijkheid). Van Byzantium werd verder de volstrekt autocratische regeringsvorm en de ondergeschiktheid van de kerk aan de staat overgenomen terwijl in het Westen, tegenover zich ontwikkelende nationale staten een internationale geestelijke macht, het pausdom stond.

In de 13de eeuw begonnen door de zuidoostelijke toegangspoort de Mongoolse invallen. De Mongolen onderwierpen de Kiewse rijkjes en beheersten deze meer dan drie eeuwen. Het was een indirecte heerschappij met een koloniaal karakter: de Russische vorsten werden gehandhaafd, maar moesten naar Sarai, de hoofdstad van het khanaat der Gouden Horde (Kiptsjak) reizen om hun aanstelling (yarlik) door intriges en omkoppingen te verkrijgen. Alvorens te vertrekken maakten zij hun testament. De Mongolen hadden garnizoenen in de steden en legden een hoofdgeld (yassak) op, dat zij door de Russische vorsten lieten innen.

De gevolgen dezer Tartaarse heerschappij zijn destructief geweest. De kiemen ener Westerse ontwikkeling zijn erdoor vernietigd, de verdeeldheid en het absolutisme versterkt en het isolement t.o.v. het Westen vergroot. Een aantal veelal als typisch Russisch beschouwde eigenschappen, serviliteit en wreedheid, geringe eerbied voor het menselijk leven, de menselijke persoonlijkheid en de waarheid, maar ook de taaiheid, lijdzaamheid en volharding hebben hun wortels in deze Tartaarse overheersing.

Moskou werd pas tijdens de Mongoolse overheersing van enige betekenis en in 1263 de hoofdstad van een klein vorstendom. De Moskouse vorsten toonden zich zeer onderworpen aan de Mongolen, steunden hen tegenover andere Russische vorstjes en gebruikten tegen dezen Mongoolse troepen. Ironischerwijze zijn zij het geweest die in de 15de en 16de eeuw de Mongoolse heerschappij hebben verbroken.

Feodaliteit en kerk

Het kleine, geheel van de zee afgesloten vorstendom Moskou was omringd door machtiger naburen: in het noorden lag de grote handelsrepubliek Nowgorod, die een uitgebreid gebied van de Finse Golf tot de Oeral beheerste, in het westen het Pools-Litause rijk, in het zuiden de steppegebieden, beheerst door de Krim-Tartaren, en in het oosten het Tartaarse khanaat.

Dit maakte onafgebroken pogingen nodig om zich te handhaven en veroorzaakte een streven om alle nationale krachten ondergeschikt te maken aan de staat. Overigens was dit ook een erfenis der Mongolen; in het Mongoolse rijk was de khan de uitsluitende drager van het staatsgezag. De Moskousche vorsten zetten deze politiek voort met het gevolg dat in hun staat niet, zoals in het Westen, een krachtige feodaliteit ontstond.

Wel bestond in de Russische vorstendommen een adellijke klasse, die der bojaren, welke aanvankelijk in hoge mate zelfstandig was, hetgeen werd uitgedrukt door de formule: 'Onze bojaren mogen komen en gaan'; zij mochten grond bezitten in een vorstendom en een andere vorst dienen. De eerste duidelijke persoonlijkheid der Russische geschiedenis, Iwan III (1462-1505) begon reeds met pogingen de bojaren hun zelfstandigheid te ontnemen; hij schiep een nieuwe klasse, die der pomeshtsjiki, welke land ontving tegenover dienst aan de staat en voor zolang zij deze diende. Iwan IV de Verschrikkelijke (1547-1583) trachtte nog veel energiever de macht der bojaren te breken; in 1556 werd hun verboden de dienst van de vorst te verlaten op straffe van verlies van hun bezit; zij werden voorwaardelijke grondeigenaren, bijna gelijkgeschakeld met de pomeshtsjiki en mochten niet meer vrij over hun land beschikken en het vrij vererven. Het principe werd niet alleen dat hij die diende land moest bezitten, maar ook dat hij die land bezit, moest dienen. De pomeshtsjiki (later dvoryane genoemd) werden niet alleen gerekruteerd uit bojaren, maar uit allerlei bevolkingsgroepen, stedelingen, lijfeigenen en zelfs uit vreemdelingen, Litauers en Mongolen. Zij verkregen het recht hun boeren te berechten en belasting te heffen; onder Iwan IV werden zij de ruggegraat van het regeringsstelsel.

Iwan IV ging zelfs zover dat hij na een geveinsde troonsafstand en een rechtstreeks beroep op het volk om hem tegen de adel te steunen, Moskovië in twee delen verdeelde: de Oprichnina, dat de welvarendste steden, de voornaamste handelswegen en de beste gronden omvatte, en onder zijn persoonlijk bestuur stond, en de Zemschina, bestuurd door een raad van bojaren. Gedurende de

daarop volgende afschuwelijke terreur werd Nowgorod, dat verdacht werd zich met de Polen te willen verbinden, verwoest en trachtte Iwan de bojarenklasse te vernietigen door hun gronden onder de pomeshtsjiki te verdelen.

Iwan IV was een groot wreedaard en bijwijlen krankzinnig, maar ook zeer energiek. Bij zijn troonsbestijging nam hij de titel van tsaar (=Caesar) aan; hij verdreef de Mongolen, trachtte de Oostzee te bereiken en trok westerse handelaren en technici aan. Zijn karakter en optreden gelijken op die van latere Russische heersers, Peter I en Stalin. Toen hij stierf was Moskovie uitgeput.

Na zijn dood volgde een tegenrevolutie der bojaren, welke uitliep op een volslagen anarchie, waardoor het land tot aan de rand van de ondergang werd gebracht. Hongersnoden veroorzaakten boerenopstanden en er had buitenlandse interventie plaats, waarbij de Polen ten slotte zelfs Moskou bezetten. In deze periode trad de geheimzinnige figuur van Boris Godoenow, bekend door het drama van Poesjkin en de opera van Moesorgski op en tevens het typisch Russische verschijnsel der valse pretendenten. Het zoon-tje van Iwan IV, Dmitri, was in 1591 vermoord, maar daarna verschenen niet minder dan vier valse Dmitri's, waarvan de eerste voor korte tijd tsaar werd; na zijn vermoording verscheen een tweede. 'De Dief' bijgenaamd, die er bijna in slaagde zich van Moskou meester te maken. In werkelijkheid waren zij werktuigen der Polen, maar het feit dat zij zoveel aanhang vonden, kwam voort uit messianistische verwachtingen. Rusland heeft later nog vele valse Alexey's, valse Peters II en III geproduceerd.

Ht einde van deze Tijd der Troebelen kwam op een wijze die een andere Russische karakteristiek toont: een herstelvermogen dat zich later ook in 1812, 1918 en 1942 openbaarde. De steden en de kerk verenigden zich tot een nationale beweging, geleid door het oudste klooster van Rusland, St. Sergius en door de burgemeester van Nisjni Nowgorod, Kosma Minin. Een volksleger versloeg de Polen in 1612, en in 1613 verkoos een nationale vergadering, de Zemski Sobor, de eerste Romanow, Michael, tot tsaar.

De Romanows zetten de politiek van het scheppen van een straf staatsgezag, steunend op de dvoryane, voort. De verplichting tot militaire dienst werd erfelijk en een voorschrift van 1649 bepaalde dat alleen de dvoryane door lijfeigenen bewerkt land mocht bezitten. Peter I voerde de reglementering nog verder door, door voor hen een gedwongen opleiding voor te schrijven, waarbij zij mochten kiezen tussen dienst in het leger, bij de vloot of de bureaucratie onder streng regeringstoezicht. In 1722 stelde hij een Tafel der

Rangen vast, waardoor zij die een zekere dienstrang bereikten, automatisch edelman werden: een soort van democratisering van de adel.

In de 18de eeuw trad een verlichting van deze druk in: Rusland was door Peter I een grote mogendheid geworden, verkeerde niet meer voortdurend in gevaar en voerde zijn oorlogen buitenslands. In 1762 stelden decreten van Peter III de verplichtingen van de adel op basis van vrijwilligheid; deze mocht voortaan de staatsdienst, behalve in oorlogstijd, verlaten, in het buitenland reizen en in dienst van vreemde mogendheden treden. In 1785 bevestigde Catherina II deze emancipatie door de vaststelling van een adelscharter, waarbij bepaald werd dat de dvoryane slechts uit zijn bezit en status ontzet kon worden na berechting door zijn gelijken; zijn bezit viel dan niet meer toe aan de staat, maar aan zijn erfgenamen; ook verkreeg hij het recht zich met handel en industrie bezig te houden. Aldus ontstond in de 18de eeuw een adel in Westeuropese stijl, zoals Rusland nog niet gekend had.

De verhouding tussen het tsarisme en de kerk was ambivalent. Na de val van Constantinopel placht men Moskou het Derde Rome en Rusland het Nieuwe Israël, de enige ware vertegenwoordiger der christenheid, te noemen. De tsaren steunden enerzijds de kerk; Boris Godoenow maakte b.v. een einde aan haar ondergeschiktheid aan de patriarch van Constantinopel en stelde een Moskous patriarchaat in; anderzijds trachtten zij haar ondergeschikt te houden en haar grondbezit (dat in 1660 2/3 van het Moskovisch gebied zou hebben omvat) te beperken. Peter I ging ook hier het verst: hij legde beslag op de inkomsten der kerk en verving het patriarchaat door een heilige synode, die de kerkgoederen beheerde en in feite een staatsorgaan was. Het stille verzet der kerk om pogingen der tsaren tot het introduceren van westerse invloeden tegen te werken, was aan deze maatregelen niet vreemd.

Van een reformatie en contrareformatie zijn in Rusland slechts sporen aanwezig geweest. Het dichtst er bij kwam de actie van de patriarch Nikon in 1653, welke formeel beoogde de kerkgebruiken te moderniseren; de achtergrond ervan was het verlangen om de kerk onafhankelijker te maken, een einde te maken aan de religieuze zelfvoldaanheid en ideeën van het Westen te aanvaarden. Dit rook naar landverraad, want sinds de Duitse Orde had het Westen Rusland steeds aangevallen. Dit was de zin van het felle verzet tegen zijn plannen, dat weer een heftige vervolging veroorzaakte, culminerend in een achtjarig beleg van het Solowetski-klooster.

De lijfeigenschap

Hand in hand met de verandering van een semi-zelfstandige feodaliteit in een dienstadel ging een voortdurende verzwaring der lijfeigenschap in dezelfde tijd dat deze in West-Europa geleidelijk verdween. De bedoeling daarvan was de positie van de dvoryane te versterken en de lijfeigenschap werd meer en meer de voornaamste steunpilaar van het regime en met haar vereenzelvigd.

In de 15de en 16de eeuw waren vele boeren begonnen hun vrijheid te verliezen, eenvoudig omdat zij sinds lange tijd hetzelfde land hadden bewerkt; dit waren de zogenaamde 'oude bewoners'. In 1597 verordende Boris Godoenow dat alle landeigenaren boeren die tot hen gevlucht waren, aan hun vroegere eigenaren moesten terugleveren indien de vlucht niet langer dan vijf jaar geleden had plaatsgevonden; deze termijn werd in 1642 tot tien jaar uitgebreid; in 1649 werd zij geheel afgeschaft en bevestigd dat de landeigenaar eigenaar zijner boeren was. Door de instelling van de Tafel der Rangén verkregen vele nieuwe edelen het recht lijfeigenen te hebben; het aantal hunner bedroeg tijdens Peter I ca. 90 pct. der bevolking. De lijfeigenen konden worden verkocht, ook met scheiding der gezinnen, en verhypothekerd worden, zoals in 'Dode Zielen' van Gogol verhaald wordt. Zij werden ook in de industrie gebruikt en er waren staatslijfeigenen. Onder Catharina II kwamen alle misdaden, behalve moord en roof, onder de jurisdictie der eigenaren, die ook het recht verkregen veroordeelden naar Siberië te zenden. Toen Poesjkin de roman van Gogol hoorde voorlezen zei hij: 'Mijn God, hoe treurig is ons Rusland.'

De lijfeigenschap heeft de economische ontwikkeling van Rusland zeer belemmerd. De lijfeigene had geen prikkel tot produceren, de landeigenaren gebruikten de opbrengst hunner grond en de hypotheeken op grond en mensen in geringe mate voor investeringen en grotendeels voor consumptie; vandaar het Aziatische verschijnsel van een grote consumptieve luxe bij de bezitters, begeleid door grote armoede bij de massa. In het begin der 19de eeuw won de mening veld dat de lijfeigenschap oneconomisch was, hetgeen bevestigd werd door het feit dat de landbouwproductie tussen 1810 en 1870 niet toenam. Tegen het midden der 19de eeuw was het duidelijk dat het instituut zich had overleefd; in de industrie was het nagenoeg verdwenen en in de landbouw bleek de loonarbeid steeds meer superieur, zodat in het Zwarte-Aardegebied land zonder lijfeigenen zelfs meer opbracht dan land met lijfeigenen. In de meer geïndustrialiseerde gebieden, waar buiten het landgoed kon worden gewerkt, was de lijfeigene vaak een ver-

momde loonarbeider geworden, die aan zijn verplichtingen voldeed door het betalen van een geldsom die hij in een of ander bedrijf verdiende. Het instituut veroorzaakte voortdurend boerenonrust en -opstanden.

Onder deze omstandigheden begon tsaar Alexander II dadelijk na zijn troonsbestijging pogingen te doen het instituut op te heffen. Hij spande zich persoonlijk hiervoor in en ondernam in 1858 zelfs een propagandareis om de adel tot medewerking te bewegen. Uit de adel werden commissies gevormd om de hervorming voor te bereiden; in 1861 kwam zij tot stand. Het doel was de grondslagen van de Russische samenleving in stand te houden, de politieke orde niet te verstoren en alle tegenstrijdige belangen te verzoenen: het bestaan der boeren moest verbeterd worden, maar de belangen der grondeigenaren moesten worden ontzien.

De lijfeigene werd inderdaad juridisch vrij; hij mocht niet meer worden verkocht en gekocht, mocht huwen, bezit op eigen naam hebben en een beroep uitoefenen. Echter werd het beginsel gehuldigd dat het land aan de eigenaar toebehoorde, zodat de lijfeigene ervoor moest betalen. De basis der grondtoewijzingen was dat de in lijfeigenendienst bewerkte grond voldoende was geweest. In het algemeen behield de grondbezitter een derde van zijn grond; er waren echter ook 'bedelaarstoewijzingen' van een derde van de maximale norm. De percelen werden niet zonder meer eigendom van de verkrijger: zij moesten afgelost worden. Dit kon geschieden door arbeidsdienst bij de eigenaar of door het verrichten van 'obrok' (leveringen in natura), waarvan de kapitalisatie ad 6 pct. de aflossingswaarde voorstelde. De staat betaalde aan de eigenaren 80 pct. der aflossingswaarde uit in 6 pct. obligaties; de resterende 20 pct. moesten de verkrijgers betalen. Tevens moesten zij de obligaties, aan de eigenaren verstrekt, in 49 jaar aflossen; de dorpscommune was hiervoor collectief verantwoordelijk. In het algemeen verkregen de particuliere lijfeigenen ongeveer 4 ha, de overheidslijfeigenen meer, nl. ca. 9 ha. De hoeveelheid van 4 ha was meestal kleiner dan de grond welke de lijfeigene vroeger had bewerkt; hij verloor een vierde à een vijfde deel en moest daarvoor vaak meer betalen dan het land opbracht.

In 1860 waren ca. 62 pct. der lijfeigenen en ca. 53 pct. van het land verhuypothekerd, zodat een groot gedeelte der vergoedingsbetalingen bij de banken terechtkwam. De hervorming, met de beste bedoelingen begonnen, vergrootte de schulden der boeren, van wie in 1880 een vierde deel zelfs geen paard bezat. Zij waren

verplicht hun land uit te putten en hun graan, zelfs dat wat zij voor eigen gebruik nodig hadden, te verkopen tegen lage prijzen. De armoede en ondervoeding die hiervan het gevolg waren – in de tijd dat de arbeidersklasse in West-Europa materieel sterk vooruit begon te gaan – verschaftte Rusland echter een actieve handelsbalans, de mogelijkheid om rente en aflossing der buitenlandse schuld te betalen en een door goud gedekte roebel.

Alexander II bracht in de eerste periode zijner regering nog andere hervormingen tot stand, waaronder die der rechtspraak, waarbij naar westers model jury's werden ingesteld; het bestuur werd gedecentraliseerd door de instelling van zemstva, colleges voor het bestuur der lagere bestuurseenheden, gekozen door kiescolleges, waarin de adel de meerderheid had. Deze zemstva werden geleidelijk een liberale kracht.

De teleurstelling over de hervormingen openbaarde zich bijna dadelijk door boerenopstanden; deze en de Poolse opstand van 1863 leidden tot een ombuiging van Alexanders bestuur in reactionaire richting en deze ombuiging veroorzaakte weer de grote actie der intellectuelen in de zeventiger jaren.

Het 'burgerlijke' element.

In West-Europa werden in de middeleeuwen de steden, die gedeeltelijk reeds in de Romeinse tijd bestaan hadden, centra van handwerksproductie, die zich van de agrarische produktie afscheidde; de handwerkers vormden er gilden en werden een politieke kracht. In Rusland scheidde het handwerk zich slechts traag van de landbouw af en bleef lange tijd huisindustrie. Het produktiecentrum was het landgoed, waar de opgezetenen betalingen in natura (obrok) of arbeidsprestatie (barshchina) verrichtten. De sociale differentiatie bleef lange tijd beperkt: nog in de 17de eeuw was de Moskovische stad nauwelijks te onderscheiden van het omliggende platteland. In het vroeg-middeleeuwse Rusland waren er vele steden: de Noormannen noemden de Slavische gebieden 'gaardariki' (het koninkrijk der steden). Deze steden waren echter niet zozeer produktiecentra als middelpunten van handel, hetgeen begunstigd werd door de talrijke rivierverbindingen, ook garnizoensplaatsen en bestuurscentra. Nowgorod ontwikkelde zich in de middeleeuwen tot een groot handelscentrum dat een enorm gebied bestreek en bont naar het Westen uitvoerde. De Hanze had er een kantoor en het had democratische instellingen.

Russische historici hebben betoogd dat de uitgebreidheid van de

Russische handel in de 16de eeuw bewijst dat het land economisch niet achterlijk was. Trotski heeft echter op het bijzonder karakter van deze handel gewezen, dat van semi-koloniale aard was en zeer grote gebieden bestreek. Hij vermeldt een nog in de 20ste eeuw door hem aangetroffen voorbeeld van een ongeletterde handelaar wiens handelsgebied zich uitstreckte van de Lena in Siberië tot Moskou, waarin hij met de Toengoezen, over wie hij een bijna patriarchale macht uitoefende, bont ruilde tegen textiel en wodka. Ook de handel met het Westen was semi-koloniaal; Engelse en Hollandse kooplieden hadden in Moskou vestigingen en verkregen er privileges.

In West-Europa werden de steden de bondgenoten der vorsten, die hun opkomst begunstigden en hen 'vrij' maakten. De in de 16de eeuw in West-Europa ontstane autocratie berustte op een compromis van de vorst met de adel en de burgerij, met wier belangen in sterke mate rekening werd gehouden. In Rusland ontbrak dit evenwicht en trachtten de Moskovische vorsten de stedelijke vrijheden te vernietigen zoals Iwan III en Iwan IV met Nowgorod deden, dat na 1494 onbetekenend werd.

Aldus zijn in het middeleeuwse Rusland geen gilden ontstaan en ook geen burgerlijke revolutionaire bewegingen en daarmee samenhangende religieuze hervormingspogingen, zoals die van Wyclif, Huss en Luther. Democratie is een westerse politieke opvatting (die overigens herhaaldelijk van karakter veranderd is); in Rusland vond zij geen voedingsbodem. Daarentegen ontstonden vele mystieke sekten en talrijke boerenopstanden, die een permanent verschijnsel in de Russische geschiedenis zijn; de voornaamste ervan zijn die van Iwan Bolotnikow in 1607, van Stenka Razin in 1667-1671 en van Poegatsjow in 1773-1775; zij konden, zegt Trotski, zich niet in een revolutie omzetten, omdat er geen 'derde stand' was die hen kon steunen. Van een staten-generaal, met wie de vorsten onderhandelden, bestond slechts een spoor, de Zemsky Sobor; zij oefende alleen invloed uit gedurende de verwarring van de Tijd der Troebelen, toen Boris Godoenow zich door haar tot tsaar liet benoemen en zij in 1613 Michael Romanow tot tsaar koos.

Aldus heeft de Russische autocratie geen hechte grondslagen gevonden waarop zij kon rusten; zij had zowel de onafhankelijke adel als de vrije steden vernietigd. Dientengevolge was zij schijnbaar volkomen absoluut, maar in wezen zwak en leefde feitelijk in een vacuum. Daarmede hangen samen de verschijnselen van hofintriges van bijna oosters karakter en paleismoorden: de mar-

kies de Custine schreef nog in de 19de eeuw dat 'Rusland een absolute monarchie is, getemperd door moord'.

De intelligentsia

Tegen het einde der achttiende eeuw begon in Rusland, dat meer en meer westelijke invloeden onderging, een nieuwe maatschappelijke groep te ontstaan, scherper afgescheiden van andere dan in West-Europa: die der intellectuelen of 'intelligentsia'. Hetzelfde verschijnsel is ook in koloniale gebieden als Indonesië opgetreden. Zij bestond aanvankelijk uit vermogenden, later meer en meer ook uit armeren, waaronder vele studenten, en werd in de 19de eeuw de voornaamste kracht — maar geen economische kracht — die zich tegen de autocratie verzette.

Grote invloed heeft de oorlog van 1812-1814 uitgeoefend waardoor vele leden der Russische aristocratie voor het eerst met het Westen in aanraking kwamen en zagen hoe achterlijk Rusland was; zelfs Congres-Polen en Finland hadden constituties gekregen. De grote rol die Rusland op het Congres van Wenen speelde stond in schrille tegenstelling met de achterlijkheid van zijn politieke instellingen en het nationale verzet van 1812 deed bij vele adellijken een typisch Russisch gevoel van schuld tegenover het volk ontstaan. Deze spanningen werden nog groter door het strenge politieregime van Nicolaas I.

Het eerste optreden der intelligentsia was de beroemde samenzwering der dekabristen, een overgang van de vroegere paleissamenzweringen tot de latere massabewegingen. Zij werd door officieren geleid; haar voornaamste leider, Pestel, wilde afschaffing der lijfeigenschap, grondverdeling en vrijheid van handel en bedrijf, maar ook een politiestaat zonder recht van vereniging en assimilatie der joden of hun emigratie naar Klein-Azië. De in 1816 begonnen samenzwering ontwierp in 1826 een plan voor een mars naar Moskou, de bezetting van Kiew en de arrestatie der keizerlijke familie. Het plan mislukte door onenigheid en verraad, maar liet diepe sporen na.

Wellicht de grootste prestatie der intelligentsia was de schepping van een Russische literatuur, die tot ca. 1900 een tijdvak van grote bloei doormaakte. De namen van hare grootste vertegenwoordigers, Belinski, Poesjkin, Lermontow, Gogol, Toergenjew, Dostojewski, Tolstoj en Tsjechow zijn welbekend. Het was een ideeën-literatuur zonder kunst-om-de kunstprincipes, die zich met de gehele Russische sociale problematiek bezighield. Een aantal van haar vertegenwoordigers schiep het type van de 'overtol-

lige mens' — de man met talent en energie die deze niet kan benutten — als symptoom van wanhoop en kritiek op de bestaande maatschappelijke verhoudingen. Toergenjew schiep in zijn 'Vaders en Zonen' van 1862 de figuur van de nihilist Bazarow.

Daarnaast bracht de intelligentsia ook politieke figuren van betekenis, meest in het buitenland levend, voort als Alexander Herzen (Jakowlow), Bakoenin, Lawrow en Tsjernysjewsky. Herzen oefende door zijn in Londen uitgegeven organen 'De Klok' en de 'Poolster' een tijdlang grote invloed uit. Tsjernysjewsky schreef in 1862 in de gevangenis zijn beroemde roman 'Wat te doen?', die op de jonge Russische generatie een ontzaglijke invloed uitoefende; deze bevat ideeën van Godwin en Fourier, maar de werkelijke held van het verhaal is de aristocraat Rakhmetow, die zich onvoorwaardelijk aan de zaak van het volk wijdt, en zich met dit doel kastijdt.

In al deze ideeën waren twee stromingen waar te nemen. Een ervan meende dat Rusland zich naar het westelijk voorbeeld kon en moest ontwikkelen; de andere dat Rusland een andere structuur en bestemming had en de nadelen der westerse ontwikkeling zou kunnen vermijden; haar aanhangers werden slavofielen zoals Herzen en zelfs Bakoenin en beschouwden de boerencommune met haar gemeenschapsgevoel als de potentiële draagster der Russische cultuur. Voorts werd in de zestiger jaren het socialisme aanvankelijk in zijn pre-marxistische vorm, bekend. Er waren voorstanders van het bereiken van het socialisme zonder geweld als Lawrow of door revolutie als Bakoenin. Marx schijnt in een brief aan Tsjernysjewsky de mogelijkheid te hebben toegegeven dat het socialisme in Rusland misschien langs andere wegen bereikt zou kunnen worden als in West-Europa. De kern dezer vraag was of Rusland het tijdvak van een ongebreideld kapitalisme en de ellende van de loonarbeid zou moeten doormaken of ten gevolge van zijn bijzondere sociale structuur dit zou kunnen overslaan en een eigen vorm van socialisme, berustend op de boerencommune, zou kunnen scheppen: de latere problematiek van het 'socialisme in één land' is een beslissende factor in de Russische ontwikkeling.

De teleurstelling over de hervormingen van Alexander II leidden tot een grote politieke actie der intelligentsia. Normale politieke activiteit als in het Westen was ten gevolge der autocratie onmogelijk. In 1866 had een eerste, mislukte aanslag op de tsaar plaats, in 1869 de zgn. samenzwering van Netsjajew, een vriend van Bakoenin, die het principe der cellenvorming introdu-

ceerde en een der leden van zijn cellen, die aan het bestaan van zijn 'Centraal Comité' twijfelde, liet vermoorden. Onder de invloed van de vergeldingsmaatregelen der regering en van hongersnoden in het Wolga-gebied ontstond in het begin der zeventiger jaren onder de intellectuelen een massaal schuldgevoel, dat het karakter aannam van een bijna religieuze beweging. Grote delen der Russische intellectuele jeugd gaven hun positie en vooruitzichten op om 'onder het volk' te gaan; zij trokken naar de dorpen als artsen, onderwijzers, dorpsschrijvers, verpleegsters en vroedvrouwen om samen met het volk te leven en zijn lijden te delen. 'Wees het volk' ('V Narod') werd de leus.

De beweging mislukte; de kloof tussen de intellectuelen en de 'zwarte massa' werd niet overbrugd. De regering beantwoordde de actie met nieuwe vergeldingsmaatregelen en als reactie daarop keerde het verzet terug tot het terrorisme der zestiger jaren. Het gehele land geraakte in een crisistoestand, zodat Alexander in een proclamatie de gehele Russische samenleving tot de strijd tegen de 'kramola' de zgn. 'revolutionaire benden' opriep. In 1876 werd het genootschap 'Land en Vrijheid' opgericht, dat in 1879 vervangen werd door de 'Narodnaja Volna'. Haar leider Zjeljabow zeide: 'De geschiedenis werkt verschrikkelijk langzaam; wij moeten haar loop versnellen'. In 1878 schoot een jonge vrouw, Vera Zasulich, de gouverneur van St. Petersburg neer; zij werd door de jury vrijgesproken — een symptoom van de isolering waarin het regime was geraakt. Ten slotte werd op 1 maart 1881 na minstens zeven aanslagen de tsaar zelf vermoord.

Op het terrorisme volgde een anticlimax: de geschiedenis weigerde zich te laten versnellen, de massa der bevolking reageerde niet. Onder Alexander III volgde een periode van straffe onderdrukking, gelijkend op die tijdens Nicolaas I. De autocratie was echter voorgoed ondermijnd en kon geen positieve bijdragen meer leveren voor de oplossing der problemen van het land. En in de laatste decennia der 19de eeuw begon een geheel nieuwe situatie te ontstaan door de sterke industrialisering die toen optrad; eindelijk ontstond in Rusland een 'liberale' klasse van ondernemers en een meer en meer van de boeren afgescheiden arbeidersklasse.

Rusland en het Westen

Het is niet de bedoeling van dit artikel de laatste periode van het tsarisme (1881-1917), waarin het twee grote oorlogen verloor, te bespreken. Er zij slechts vermeld dat in dat tijdvak de industrialisatie zich krachtig doorzette; er ontstonden een aantal gro-

te industriële centra, Petersburg, Moskou, Polen, Kriwoi Rog, de Donetz, de Oeral, Bakoe, het zuidwesten en Transkaukasië. Deze industrieën hadden als kenmerken een grote concentratie, intensieve bevordering door en vaak participatie van de staat (vooral wat spoorwegbouw betreft) en het grote aandeel erin van buitenlands kapitaal.

Een der voornaamste omstandigheden die het karakter der Russische ontwikkeling bepaald hebben, is het feit dat het een overgangsgebied is tussen het Westen en het Oosten; het onderging de invloeden van beiden en moest zich aan beiden aanpassen. Dit veroorzaakte een der gespletenheden der Russische geschiedenis: naast xenofobie treedt steeds een streven naar het aantrekken van vreemde invloeden op. Na de val van Constantinopel en de snelle vooruitgang van het Westen werd West-Europa meer en meer zowel een gevaar als een aantrekkende macht beschouwd en ontstond het besef dat Rusland zich slechts zou kunnen handhaven door op bijna wanhopige wijze de methoden van het Westen over te nemen, het te evenaren en voorbij te streven. De desbetreffende leus van het eerste vijfjarenplan heeft diepe historische wortels. Anderzijds bestond het geloof, dat het eigen karakter van Rusland gehandhaafd kon worden en dat zijn ruimte en achterlijkheid ook een bron van kracht was. In 1812 zeide de gouverneur van Moskou tot Alexander I: 'De tsaar zal steeds geweldig zijn in Moskou, verschrikkelijk in Kazan en onoverwinnelijk in Tobolsk'.

De energieke Russische tsaren hebben allen getracht westerse invloeden aan te trekken en tevens deze onder strenge controle te houden. Toch handhaafde Mosковиë tot Peter I nog een bijna Chinese afzondering; als tsaar Michael vreemde gezanten had ontvangen, waste hij zijn handen om westerse besmetting te voorkomen.

Van alle tsaren is Peter I degene geweest die het meest heeft bijgedragen tot de verwestelijking van Rusland. Hij heeft zijn land meedogenloos naar de vooruitgang gezweept. Niet alleen veroverde hij in de Noordse oorlog de Oostzeeprovincies, waardoor Rusland een toegangspoort naar het Westen kreeg, hij bevorderde de industrialisatie, waardoor Rusland tijdelijk de grootste ijzerproducent der wereld werd, herzag het financiële systeem en het bestuur, voltooide de onderwerping van de adel, bevorderde in zekere mate het onderwijs en herzag zelfs de kalender. Dit ging samen met verzwaring der lijfeigenschap, versterking van het absolutisme en de invoering van een uitgebreid spionnen- en aan-

brengerssysteem. Toen hij van zijn eerste reis naar het Westen terugkeerde, liet hij door zijn naar de baarden van zijn bojaren afscheren en men kan dit zien als een symbool: hij vernietigde de homogeniteit van het oude Moskovië en splitste Rusland in twee sferen: die van een gepruikte en westers geklede minderheid, levend in westerse stijl, en die van een grote, onwetend gelate massa. Tussen beide sferen bestond nauwelijks enige gemeenschap. Het gedwongen en kunstmatige karakter van Peters hervormingen gaf Dostojewski weer door Peters schepping, St.-Petersburg, een abstracte stad te noemen en Tsjaadajew schreef: de diepste trek onzer historische ontwikkeling is het ontbreken van elke spontaneïteit . . . Al onze belangrijke trekken zijn ons opgelegd, elk nieuw denkbeeld ingevoerd . . . Peter vond in Rusland slechts een onbeschreven papier.'

Tijdens zijn leven was hij in tegenstelling met Iwan IV een der meest impopulaire tsaren en na zijn dood een der meest omstredene. Had hij Rusland werkelijk vooruitgebracht of van zijn natuurlijke ontwikkeling afgevoerd, van zijn geestelijke eenheid beroofd door het te splitsen in een uiterlijk verwesterde bovenlaag en een van deze gescheiden, onontwikkelde boerenmassa? Het gedicht van Poesjkin 'De bronzen ruiter' geeft deze dubbelzinnigheid weer.

De ambivalente houding tegenover het Westen weerspiegelt zich ook in de Russische letterkunde; men denke aan de tegenstelling Toergenjew-Dostojewski en Belinski-Tolstoj en aan de bekering van een aanvankelijk westers denkende geest als Herzen tot het Slavofilisme. Dit Slavofilisme, dat voor Rusland een geheel eigen ontwikkeling nodig en mogelijk achtte, had sterke religieuze en Messianistische trekken; zijn kwaadaardige uitloper was het panslavisme, een imperialistisch program onder het mom van een etnografische en historische theorie. Zijn vertegenwoordigers in de 19de eeuw, als Fadejew en Danilewsky betoogden dat de Russische historische missie was een federatie van alle Slavische volken te vormen door hen te bevrijden van de Oostenrijkse en Turkse overheersing. In verband met de onderdrukking van Polen en van de Oekraïne bevatte dit program revolutionaire elementen en het panslavisme werd slechts zelden door de tsaren gesteund.

Zonder op de politieke ontwikkeling van Rusland na 1917 te willen ingaan, blijkt wel dat de hierboven aangegeven tendensen ook in de jongste geschiedenis zijn terug te vinden. De revolutionairen van 1917 waren, hoewel niet onvermengd, westerlingen. Stalin, de evenknie van Iwan IV en Peter I wat energie en ge-

welddaden betreft (zijn verdelging der koelakken gelijkt op die der bojaren door Iwan IV), boog de ontwikkeling om en bracht de westerling Trotski ten val. Hij was de man van de grootscheepse overneming der westerse techniek bij de vijfjarenplannen, maar ook die van de culturele afsluiting van het Westen, van de politio-
nele terreur, van de haarkloverigere exegesen der marxistische theorieën met de daarop volgende schijnprocessen en van het scheppen ener werkelijk Moscovische hofsfeer, waarbij moorden niet ontbraken. De grote oorlog die onder zijn bewind gevoerd werd, werd voor een 'nationale' oorlog verklaard. Ook hij en ook zijn opvolgers moesten worstelen met het centrale Russische vraagstuk — dat der boeren — en voor zover wij kunnen zien, hebben zij het ook niet kunnen oplossen.¹

¹ Vele der in dit artikel verwerkte feiten en beschouwingen zijn ontleend aan het m.i. zeer goede werk van Lionel Kochan 'The making of modern Russia', (1962) dat, meen ik, een objectieve beschouwing geeft waarin naast de politieke, ook de economische, sociale en letterkundige aspecten tot hun recht komen.

Discussie Jewtoesjenko- Chroesjtsjow

In het decembernummer van dit tijdschrift heeft Priscilla Johnson een beschouwing gewijd aan de spanningen die in de Sowjet-Unie bestaan tussen partijleiding en intelligentsia. In het bijzonder de jongere schrijvers en kunstenaars wensen een grotere vrijheid van partij-directieven. De partijleiding schijnt het moeilijk te vinden haar houding te bepalen. Zo beroemde Chroesjtsjow zich erop, dat dank zij zijn persoonlijke interventie Solzienitsyns 'Een dag in het leven van Iwan Denisowitsj' onverkort kon worden gepubliceerd. Anderzijds was het juist weer Chroesjtsjow die zich fel keerde tegen uitingen van abstracte kunst.

Op 17 december 1962 vond in het Pionierspaleis in Moskou een bijeenkomst plaats van de partijleiding met een 400-tal schrijvers en kunstenaars. Tijdens deze bijeenkomst voerde ook het woord Jewtoesjenko, die in 1961 grote bekendheid verwierf door de publicatie van het gedicht 'Babi Yar' waarin het antisemitisme in de Sowjet-Unie aan de kaak werd gesteld. Zijn uitspraken op deze vergadering over antisemitisme en abstracte kunst prikkelden Chroesjtsjow tot tegenspraak.

Een verslag van deze bijeenkomst heeft nu het Westen bereikt en werd o.m. afgedrukt in 'Commentary', het maandblad van het 'American Jewish Committee'. Onderstaand laten wij de tekst van deze discussie tussen Jewtoesjenko en Chroesjtsjow volgen:

Jewtoesjenko: Allereerst wil ik dank brengen aan de partijleiders en de regeringsleiders, omdat men zo vriendelijk is geweest mij in de gelegenheid te stellen hier het woord te voeren. Ik moge mijn toespraak beginnen met een vers dat ik kort geleden schreef en dat ik hier uitermate op zijn plaats acht (hij declameert de twee laatste regels van het gedicht 'Babi Yar').

Chroesjtsjow: Kameraad Jewtoesjenko, dit gedicht is hier misplaatst.

Jewtoesjenko: Geëerbiedigde Nikita Sergejewitsj, ik heb dit ge-

dicht bewust uitgekozen en wel met de volgende bedoeling. Het is ons allen bekend dat niemand meer gedaan heeft dan u om de negatieve gevolgen van de stalinistische persoonlijkheidscultus te liquideren en wij dragen u daarvoor allen een dankbaar hart toe. Er is intussen nog altijd één probleem dat ook tot de negatieve gevolgen van die periode behoort, maar dat tot op heden nog niet is opgelost. Dat probleem is het antisemitisme.

Chroestsjow: Dat is geen probleem.

Jewtoesjenko: Dat is het wel, Nikita Sergejewitsj, daar is geen ontkennen aan. Het kan trouwens ook niet onderdrukt worden; we moeten van tijd tot tijd ons er wel mee bezighouden. Het heeft zijn plaats. Ik ben persoonlijk getuige geweest van dit soort gebeurtenissen. Uitingen van deze aard kwamen trouwens van mensen die een officiële positie innemen en ze kregen daardoor een min of meer officieel karakter. Wij kunnen niet ópgaan naar het communisme als we een zo zware last als jodenvrees met ons meedragen: stilzwijgen of ontkenning kan ons hier niet baten; het probleem moet uit de weg geruimd worden en we hopen dat het gebeuren zal. De hele progressieve wereld ziet naar ons en het gezag van ons land zal er bijzonder bij winnen als wij erin slagen aan dit probleem een eind te maken. En daarmee bedoel ik dat er een eind moet komen aan het antisemitisme (volgen enige onduidelijke woorden) en dat er strafvervolgingen moeten worden ingesteld tegen de antisemieten. Dat zou een positieve maatregel wezen, die veel mensen van joodse nationaliteit een riem onder het hart zou steken en die ons groter succes zou verzekeren op elk gebied waar wij tot communistische opbouw willen komen.

Ik zou ook een paar woorden willen zeggen over abstracte schilderkunst en over onze kunstenaars. Naar mijn mening hebben onze jonge kunstenaars er niet goed aan gedaan hun 'ondergrondse tentoonstelling'¹ te organiseren en er buitenlandse correspondenten bij uit te nodigen. Het was een ondoordachte daad, die verdient in brede kringen afgekeurd te worden. We kunnen onze kunstenaars ook niet toestaan dat ze hun werk in het buitenland verkopen. Dat kan alleen maar slecht zijn voor onze naam en voor onze kunst. Maar ik wil hier toch zeggen, dat wij geduld moeten opbrengen voor de abstracte richting in onze kunst, dat we

¹ Een semi-publieke tentoonstelling van abstracte kunst ten huize van Eli Beljoerin (zie S & D 1963, pag. 833).

niet te vlug moeten zijn met pogingen om die te onderdrukken, want dan zouden we wel eens het tegenovergestelde kunnen bereiken van wat we eigenlijk bedoelen. Ik ken de bewuste kunstenaars en ik ken hun werk en ik kan u oprecht verzekeren dat zij, naast hun belangstelling voor het abstracte aspect, ook belangstelling hebben voor de realistische uitdrukkingwijze. Ik ben ervan overtuigd dat verscheidene formalistische tendensen in hun werk zich in de loop der tijd vanzelf zullen corrigeren.

Chroestsjow: Het graf corrigeert een bochel.

Jewtoesjenko: Nikita Sergejewitsj, wij staan ver af van de tijd waarin het graf het enige geneesmiddel was voor een bochel. Er zijn heus andere methoden. Ik meen dat we er verstandig aan doen als we een beetje geduld en wat tact tonen en dan door het juiste voorbeeld aangeven hoe kunst eigenlijk beoefend moet worden. Wij zouden, dunkt mij, het bestaan van verschillende richtingen in de schilderkunst moeten toelaten en de kunst, onze Sowjet-kunst, zal bij de argumenteringen tussen die verschillende richtingen winnen. Beeldende kunstenaars zijn net als schrijvers en musici: ze zijn uitermate gevoelig voor iedere vorm van dwang en daarom doen we verstandig daar niet toe over te gaan. Alles kan blijven zoals het is.

Chroestsjow: Ik geloof niet dat u zelf veel met abstracte kunst ophebt.

Jewtoesjenko: Nikita Sergejewitsj, er zijn veel vormen van abstracte kunst. Belangrijk is alleen dat net nooit charlatanisme mag worden. Naar mijn gevoel is het zeer wel denkbaar dat in een bepaalde situatie de nieuwste richtingen van onze eeuw niet meer te vangen zullen zijn in de oude schrijfwijzen. Ik geef openlijk toe dat onze portretkunst, zo realistisch als ze is, mij niet kan bekoren. De kameraden die op die portretten zijn afgebeeld, hebben mijn diepste respect, maar de portretten maken op mij de indruk van doodgewone kleurenfoto's, waar geen enkele bezieling van uitgaat. Het wil er bij mij niet in, Nikolai (sic) Sergejewitsj, dat het zonder enige smaak getekende portret 'N. S. Chroestsjow tussen de arbeiders' uw goedkeuring kan wegdragen.

De laatste tijd ben ik sterk met Cuba verbonden geraakt, en ik heb een grote bewondering voor de Cubaanse abstracte kunst. Het zou goed zijn als wij een tentoonstelling van Cubaanse kunst

konden organiseren. De Cubaanse abstracte kunst is in Cuba en bij de leiders van het Cubaanse volk uiterst populair, en Fidel Castro heeft er veel sympathie voor. De Cubaanse revolutie wordt door de abstracte kunst in Cuba vooruit geholpen; de beide gaan hand in hand. Ik meen dat onze kunstuitingen, de abstracte uitingen inbegrepen, ook één rechte lijn van communistische voorvechters vormen. Ik pleit hier niet voor een politiek van toegeeflijkheid; ik bepleit zelfbeheersing, een meer diepgaande bestudering van de theorie en de praktijk der moderne kunst en in laatste instantie pleit ik voor een consolidatie van de verspreide krachten onzer literatoren en beeldende kunstenaars, in het belang van ons land.

Boekbespreking

Fritz Schatten, Het conflict Moskou-Peking. Het Wereldvenster, Baarn z.j. (1964). 224 blz.

De 40 bladzijden 'analyse' en de 170 bladzijden 'documenten' in dit boek vormen tezamen een bruikbaar overzicht van de voornaamste geschilpunten in het Chinees-Russische conflict. De auteur kondigt bescheiden aan, dat hij als journalist minder nauwkeurig, zij het sneller heeft gewerkt dan bij een meer wetenschappelijke aanpak mogelijk zou zijn geweest. Veel begrijpen is veel vergeven en wij willen dan ook gaarne de niet geringe tekortkomingen van dit boek voor een deel op rekening stellen van de haast waarmee het tot stand is gebracht en waardoor de actualiteitswaarde groot is.

De selectie der documenten is alleszins bevredigend. De brief van het Centraal Comité der CPC aan dat van de CPSU van 14 juni 1963 en de open brief van het Centraal Comité der CPSU van 14 juli 1963, die karakteristiek zijn voor de officiële standpunten, zijn volledig afgedrukt. Van de andere documenten zijn slechts gedeelten afgedrukt en het is te betreuren, dat de soms zeer omvangrijke coupures nergens zijn aangegeven.

De 'analyse' geeft wel een overzichtelijke samenvatting van de geschilpunten, maar is weinig bevredigend voor wat de ideologische achtergrond betreft en slaat de historische plank flink mis. Nadat 'de geheel eigen rol' die het Chinese communisme altijd reeds zou hebben gespeeld, veel te absoluut is geponneerd, wordt ten onrechte beweerd, dat Rusland 'aan het einde van de Chinese burgeroorlog meer dan een derde van het Chinese grondgebied controleerde' en 'er additionele bezettingsrechten en invloedingsgebieden' bijkreeg. Een vergelijkbare mateloze overdrijving is die, waarbij gesproken wordt over de 'catastrofaal zwakke positie van de communisten in Azië, Afrika en Latijns-Amerika.' De controverse over de waarschijnlijke overgang van revolutionair geweld, conventionele of burgeroorlog in een atoomborlog is niet voldoende uitgewerkt. Het is te simplistisch om de zaak zo voor te stellen, alsof Moskou i.t.t. Peking de 'nationale bourgeoisie' der ontwikkelingslanden zou verdedigen. Als de schrijver het verschil in mentaliteit tussen Moskou en Peking een 'conflict tussen een Victoriaanse en een Jacobijnse denkwijze' noemt, begeeft hij zich naar de verkeerde kant van de grenzen van het belachelijke. Hij maakt hiermee wel duidelijk, dat hij het conflict ook ideologisch een te absoluut karakter toekent.

De vertaling lijdt aan dezelfde euvelen als de gehele opzet: er is kennelijk te haastig en soms te ondoordacht gewerkt. Een partijcon-

gres heet natuurlijk een 'partijdag', 'structurele verwortelde tegenstellingen' is monstrueuze onzin; 'de werkzame mens' idem — in dit geval stond er in het Duits kennelijk *Werkstätige* (=werkenden), een zeer gangbaar begrip in de communistische literatuur, dat tegenover de niet van de vruchten van hun arbeid levende klassen die der 'arbeiders, boeren en werkende intellectuelen' stelt. Een term als mondiaal-revolutionair is al evenmin Nederlands als de wonderlijke constructie 'materiaal... in publicitaire vorm afschieten'. Uit 'Long Live Leninism' wordt in het verband van een voorspelling van het lot der 'imperialisten' in een derde wereldoorlog 'the very speedy destruction of these monsters encircled bij the peoples of the world' verbasterd tot 'een zeer snelle vernietiging van het door de volkeren der wereld omgeven monster'. Zo zouden wij nog lang kunnen doorgaan, maar wij willen ons beperken tot de meest wonderlijke vertaal-eigenaardigheid, nl. het gebruik van 'vis-à-vis', waar zinnig Nederlands 'tegenover' zegt.

De spelling der namen is volmaakt onlogisch; de Russische en Chinese namen die dagelijks in de krant staan, zijn normaal getranscribeerd, de andere soms op z'n Duits, soms op z'n Engels.

Bij gebrek aan beter in het Nederlands kan het boekje, zij het dus met veel voorbehoud, toch wel worden aanbevolen voor een kennis-making met de meer eenvoudige kanten der aan de orde gestelde problematiek.

F. KOOL

Veranderde klassestructuur en hedendaagse Europese politiek

In de vijftiger jaren begonnen commentators aan weerskanten van de Atlantische Oceaan de westerse samenleving af te schilderen met formules als 'het einde van de ideologie', 'de na-industriële maatschappij' en 'de na-burgerlijke maatschappij'. Hoewel zij verschillende thema's beklemtoonden, waren deze beschouwers het erover eens, dat de groei van de bureaucratische 'overvloed' in de westerse industriële democratische samenleving een maatschappelijke stelsel heeft mogelijk gemaakt, waarin klassenstrijd wordt geminimaliseerd. De binnenlandse politiek is er één van collectieve onderhandelingen geworden. Het is waar, dat er een dispuut blijft bestaan over het plattelandsinkomen, over dat van verschillende arbeidersgroepen, over de ondernemerswinsten, enz. Maar elke groep beschouwt het recht van de ander op afvaardiging binnen de vertegenwoordigings- en discussiestructuur als gewettigd.

Dit is een betrekkelijk nieuw patroon in de Europese samenleving. Veel van de geschiedenis van de industriële samenleving werd gevormd door een patroon van klassebewuste politiek en heftige tegenstellingen tussen proletarische en burgerlijke ideologen. Marxisten zagen zulke spanningen als inherent aan een kapitalistische beschaving. Dat de Verenigde Staten, de machtigste kapitalistische staat, een sterke socialistische beweging miste, werd gezien als een achterstand in ontwikkeling, als erfenis van het tijdperk van de open 'frontier' naar het Westen, die als veiligheidsklep voor de spanningen van het industrialisme dienst deed. Naar men aannam zou na het verdwijnen van deze veiligheidsklep het Europese stramien van klassebewuste politiek verschijnen.

In werkelijkheid heeft de geschiedenis een hoofdpremisse van de marxistische sociologie tot gelding gebracht ten koste van de marxistische politiek. De marxistische sociologie gaat ervan uit, dat elke culturele bovenbouw met inbegrip van het politieke gedrag en statusbetrekkingen een functie is van de onderliggende economische en technologische structuur. Vandaar dat de meest

ontwikkelde industriële maatschappij ook de meest ontwikkelde reeks politieke en klassebetrekkingen moet hebben. Omdat de VS immers de technisch meest gevorderde samenleving vormt, is het waarschijnlijker, dat zijn bovenbouw overeenkomt met de sociale structuur van een moderne industriële samenleving dan de 'minder' ontwikkelde economieën van Europa.

Daarenboven kan men redeneren, dat de afwezigheid van een feodale traditie betekent, dat de zuivere instellingen van een kapitalistische industriële maatschappij zich het meest waarschijnlijk in Amerika zullen ontwikkelen.

Daarom heeft, zoals de marxistische sociologie ook doet verwachten, in plaats van dat de Europese klasse- en politieke verhoudingen een voorbeeld voor de Amerikaanse toekomst vormen, de maatschappelijke organisatie van de VS het beeld van de Europese toekomst laten zien. Het verband tussen het peil van de industriële ontwikkeling en andere politieke en sociale instellingen is blijkbaar niet eenvoudig. Grotere economische produktiviteit wordt verbonden met een meer rechtvaardige verdeling van consumptiegoederen en onderwijs, factoren die bijdragen tot vermindering van maatschappelijke spanningen.¹

Naarmate de welvaart van een natie toeneemt, wordt de statuskloof die aan arme landen inherent is, waar de rijken de armen als gemeen uitvaagsel zien, versmald. Naarmate de verschillen in levensstijl afnemen, doen dit ook de stratificatiespanningen. Uitbreiding van het onderwijs vergroot de bereidheid van verschillende groepen elkaar te dulden en de gedachte te aanvaarden dat waarheid en dwaling niet noodzakelijk aan één kant staan. Deze factoren vormen evenwel maar een deel van het complex dat de klassenverhoudingen binnen de naties bepaalt. Naties institutionaliseren in aanzienlijke mate historische conflicten of compromissen zowel in hun waarden als in hun politieke partijen. En volken die aan een langdurig klassenconflict onderhevig geweest zijn, zullen er veel langer over doen om de afnemende behoefte aan ideologie te erkennen.

Dit artikel geeft een overzicht van economische ontwikkelingen, sociale structuren en politieke partijen van Europese samenlevingen die relevant zijn voor een analyse van veranderende klassenverhoudingen. Het oppert, dat de vermindering van spanning tussen de klassen een algemene ontwikkeling naar consensus en het

¹ Zie Simon Kuznetz, 'Economic Growth and Income Inequality,' *American Economic Review*, 45 (1955), p. 4.

verzwakken van de ideologie in de Europese politiek heeft voortgebracht.

Binnen het bestek van een brede vergelijkende analyse behandelt het ook de oorzaken van afwijkingen van deze ontwikkelingen. Zo poogt de analyse de elementen te bepalen in de veranderende structuren, die leiden tot vermindering of het aanhouden van klassenconflicten in verschillende delen van Europa.

Om de overeenkomsten in de causale processen die op klassereacties invloed hebben, aan te duiden, gaat het artikel in zijn eerste deel kort in op enkele van de factoren die op de variaties in de beginnende structurering van klassenconflicten voor de Eerste Wereldoorlog hebben ingewerkt. Daarna slaat het de tussenoerlogse periode over om meer gedetailleerd de laatste fase in de Europese klassenverhoudingen te analyseren.

Klassenstrijd en politiek in Europa voor de Eerste Wereldoorlog

De moderne ideologische conflicten die de industriële samenleving beroeren, vonden hun oorsprong in de verwante strijdvragen van de plaatsbepaling in de gemeenschap van de oude pre-industriële hogere standen, de kerk, de burgerij en de arbeidersklasse. In de VS werden de vraagstukken van de oude hogere standen, de kerk en het kiesrecht beslecht, voordat de arbeidersklasse een macht werd die meetelde. Daarom hoefden de arbeiders het kiesrecht niet te bevechten; het algemeen kiesrecht ging aan de klasse vooraf.

In een groot deel van Europa moesten deze strijdvragen gezamenlijk uitgevochten worden. In Duitsland, Oostenrijk, Hongarije, Zweden en België werd het kiesrecht voor mannen eerst kort voor of tijdens de Eerste Wereldoorlog algemeen. De aristocratie en zelfs de monarchie behielden belangrijke gebieden van macht en bevoorrechtiging. En de oorspronkelijke staatskerk bleef strijden om oude voorrechten te behouden of te herwinnen. In de Latijnse landen, vooral Frankrijk en Italië, verwierp de Katholieke Kerk — bijna tot aan de Eerste Wereldoorlog — elke samenwerking tussen katholieken en de staat, die de kerk voorrechten had geweigerd die zij op zedelijke gronden eiste. De linkse arbeidersklasse was daarom vaak in conflict met de oude rechterzijde, de georganiseerde religie en de burgerij.

De langdurige felheid van de klassenstrijd in vele continentale landen was het gevolg van het samenvallen van economische klassenconflicten met 'morele' strijdvragen met betrekking tot de godsdienst, de aristocratie en statusposities.

Omdat morele strijdvragen grondbegrippen van goed en kwaad in het geding brengen, lopen ze met grote waarschijnlijkheid uit op burgeroorlog of op z'n minst op een meer scherpe klassen-tegenstelling dan bij economische kwesties het geval is.

Het is gemakkelijk compromissen te sluiten over lonen en werktijden of belastingpolitiek. Het is veel moeilijker tot een vergelijk te komen over een 'ketterij' of over een fundamentele bedreiging van de juiste levenswijze. Voor het verklaren van de variaties in klassebewustzijn en klassenstrijd in verschillende industriële samenlevingen moeten we de verschillen in dynamiek van hun statussystemen onderzoeken. In het algemeen is de opkomst van uitdrukkelijk op klasse gegrondveste partijen waarschijnlijker naarmate de starheid van het statussysteem groter is.

Deze variatie in structuur en duurzaamheid kan worden toegelicht aan de afwijkende politieke geschiedenis van de VS t.o.v. Europa. Omdat de VS geen vast patroon van onderscheiden statusgroepen uit een feodaal verleden hadden geërfd, vereiste de ontwikkeling van een politiek klassebewustzijn bij de arbeiders een daad van verbeeldingskracht.

Amerikaanse arbeiders moest worden geleerd, dat ze leden van een gemeenschappelijke klasse waren en dat ze dienden samen te werken tegen andere klassen. In Europa echter werden de arbeiders in een gezamenlijke klasse geplaatst door het waardestelsel van de hele maatschappij. In een reële situatie ontleenden de arbeiders hun groepsbewustzijn aan de sociale structuur. Socialisten hoefden ze niet te leren, dat ze tot een andere klasse hoorden; de maatschappij en de hogere standen deden dat voor ze.

Hoewel de wijze waarop klassentegenstellingen in de politiek tot uiting kwamen, in de periode 1914-1945 belangrijk veranderde, lijkt het of hypothesen gelijk aan die welke gebruikt zijn om variaties in de periode voor 1914 te verklaren, relevant zijn voor die van na 1945.

De waarden en gedragspatronen die aan het statussysteem inherent zijn, het tempo van industriële ontwikkeling en verstedelijking, het patroon van werkgever-werknemerbetrekkingen verbonden met de bureaucratisering van de ondernemingen en de mate waarin verschillende oorzaken van politieke tegenstellingen samenvallen, blijven bestaan als sleutel tot de variaties in klassepolitiek.

Klasse en de politieke consensus in 1945

Het 'wonder' van het naoorlogse herstel van Europa en Japan bevestigt de stelling, dat het belangrijkste hulpmiddel voor economische groei een geoeffende en door krachtige motieven gestimuleerde bevolking is.

In tegenstelling tot de naties van het zgn. onderontwikkelde deel van de wereld, hadden de Europese staten en Japan alle een groot reservoir aan arbeidskrachten die geoeffend waren voor en gehard tegen de omstandigheden van de industriële samenleving. Verwoeste fabrieken en steden zijn makkelijk te vervangen, maar sociale waarden en vaardigheden zijn veel moeilijker te verwerven.

Ten tweede werd er tot stimulering van de economie op veel grotere schaal tot planning en regeringsingrijpen overgegaan dan in enig democratisch land vóór 1939 door een combinatie van factoren t.w.: de depressie, langdurige ervaring met staatsbemoeiing en -planning door het fascisme of de oorlogsregeringen, de sterk toegenomen instemming met socialistische of verzorgingsstaatsopvattingen tijdens en dadelijk na de oorlog en de noodzaak om gedurende enkele jaren na het conflict de investeringen te ordenen.

De nationalisatie van ondernemingen in Frankrijk onder de eerste regering-de Gaulle overtrof de stoutste ambities van de socialisten in de Derde Republiek en systematische planning kwam op in het begin van de vijftiger jaren.² De Oostenrijkse economie wordt gekarakteriseerd door staatseigendom op grote schaal. Italië behield en vergrootte zelfs de aanzienlijke overheidssector die onder het fascisme werd ontwikkeld. In Duitsland betrokken de talrijke noodlijdende oorlogsslachtoffers en de aanwezigheid van vluchtelingen uit het Oosten ten getale van ruim een vierde van de Westduitse bevolking de staat in verzorgings- en andere uitgaven die op een groot aandeel van het nationale inkomen beslag legden gedurende vele jaren. En in Engeland ondernam de Labourregering een uitgebreid program van nationalisaties, sociale wetgeving en planning.

In bijna al deze naties hebben daarom twee algemene gebeurtenissen van aanzienlijk belang voor het klassegedrag plaatsgevonden. Enerzijds werden veel van de politiek-economische strijd-

² Over de aard en omvang van de planning in het na-oorlogse Frankrijk, zie Pierre Bauchet, *La planification française, quinze ans d'expérience* (Paris: Editions du Seuil, 1962)

vragen die diepgaande geschillen tussen links en rechts hadden teweeggebracht, beslist op een wijze die verenigbaar was met de sociaal-democratische ideologie. Anderzijds ontdekten de heersende lagen (ondernemers en anderen) dat ze goed konden gedijen door middel van economische hervormingen die zij een tiental jaren tevoren als het baarlijkste socialisme hadden beschouwd. De socialisten en vakbondsanhangers ontdekten dat hun structurele doelstellingen veelal waren bereikt met behulp van hun politieke tegenstanders.

De noodzaak van overheidsplanning voor economische groei en volledige werkgelegenheid werd algemeen aanvaard; de verplichting van de staat om sociale wetten t.b.v. zieken, bejaarden en andere afhankelijke groepen te effectueren, werd door alle partijen voor juist gehouden en het recht van de vakbewegings- en politieke vertegenwoordigers van de arbeiders om mee te beslissen over regelingen die het bedrijfsleven en de politiek raakten, werd ook in toenemende mate aanvaard. De binnenlandse politiek in de meeste van deze samenlevingen werd beperkt tot de 'politiek van collectieve onderhandelingen', waarvan de uitkomst aan de onderscheiden groepen wat meer of minder van de nationale koek waarborgde.

Als we het beleid van de ondernemers m.b.t. de vakbonden en hun arbeiders beschouwen, lijkt het of eerst Duitsland en veel langzamer en schoorvoetend Frankrijk en Italië in deze volgorde de managersideologieën hebben aanvaard die de meer stabiele 'welvaartsstaten' van Noord- en West-Europa kenmerken.

Merkwaardigerwijs is Spanje het enige land waar wetenschappelijk onderzoek is verricht naar de relatie tussen de mate van modernisering en bureaucratisering van de industrie en de attitudes van de industriële leiders. Een tot nog toe ongepubliceerde studie over de Spaanse ondernemer door Juan Linz wijst er duidelijk op, dat hoe groter en moderner een fabriek is, des te waarschijnlijker het is dat de directie gelooft in een modern personeelsbeleid of zo'n beleid aanvaardt, waarin de eenzijdige rechten van *patrons* worden verworpen en dat uitgaat van een 'universalistische' behandeling van ondergeschikten. Het is interessant op te merken, dat het feit of de directeur eigenaar is of niet weinig invloed heeft op zijn opvattingen over zulke kwesties. Als het Spaanse voorbeeld ook in de andere Latijnse landen voorkomt, zou dat erop wijzen, dat degenen die beweren dat belangrijke veranderingen onder de ondernemers in Frankrijk en Italië plaatsvinden, gelijk hebben.

Vooralsnog bestaan er evenwel weinig systematisch vergelijkbare gegevens over het onderwerp en veel van de beschikbare analyses steunen zwaar op gepubliceerde verklaringen van of interviews met de bestuurders, d.w.z. de ideologen, van ondernemersverbonden. Dezen neigen ertoe om de traditionele laissez-faire- en anti-vakbonds-ideologieën te uiten en waarschijnlijk zelfs te geloven, die veel van hun leden niet langer in de praktijk volgen.

De integratie van de arbeidersklasse

Maar al wekt het bewijsmateriaal dat uit de ontwikkeling in verschillende delen van het continent is vergaard, het vermoeden dat de lange-termijnontwikkeling gaat in de richting van politieke matiging en van de politieke van collectieve onderhandeling, het is ook van belang op te merken, dat deze ontwikkeling geen verlies van electorale sterkte inhoudt voor op de arbeidersklasse gebaseerde partijen. Inderdaad stemmen in alle Europese landen wisselende meerderheden van de handarbeiders op partijen die verschillende schakeringen van het socialisme vertegenwoordigen. De arbeiders zijn weliswaar geïntegreerd in het politieke bestel, maar hebben het socialistisch stemmen niet verwisseld voor steun aan de burgerlijke partijen. Zo er iets gebeurd is, is het het omgekeerde. In de Scandinavische landen b.v. wijst al het bewijsmateriaal erop, dat het klasseverschijnsel meer van de stemvariaties en in het bijzonder meer van het stemmen van de arbeiders verklaart dan enkele tientallen jaren geleden. Dit heeft gelijktijdig plaatsgevonden met de verdwijning van de traditionele klas-senscheidsmuren. Naarmate de gelijkheid is toegenomen, zijn de arbeiderskiezers meer geneigd geweest voor de arbeiderspartijen te stemmen dan tevoren.³

Een vergelijkende blik op het stempatroon van de arbeidersklasse in het tegenwoordige Europa laat zien, dat met uitzondering van Nederland en Duitsland de linkse partijen op omstreeks tweederde of meer van de arbeidersstemmen beslag leggen, een veel hoger percentage dan tijdens de depressie van de dertiger jaren.⁴

De twee uitzonderingen zijn grotendeels een nevengevolg van de katholiek-protestante tegenstelling in die landen. De traditioneel in de minderheid verkerende Duitse en Nederlandse katholieken

³ Erik Allardt, 'Traditional and Emerging Radicalism,' gestencild stuk, p. 5.

⁴ Zie Mattei Dogan, 'Le Vote ouvrier en Europe occidentale,' *Revue française de sociologie*, 1 (1960) pp. 25-44.

hebben een aanzienlijke groepssolidariteit en de christen-democratische en katholieke partijen in die landen behalen een groter aandeel van de arbeidersstemmen dan waar ook op het Europese vasteland. Bijna 70 pct. van de Duitse protestantse arbeiders stemmen socialistisch evenals de onkerkelijke en hervormde Nederlandse arbeiders. De linkse arbeiderspartijen zijn sterker geworden in het grootste deel van Europa in de zestiger jaren. Het is daarom duidelijk, dat de gemakkelijke veronderstelling door velen geuit zowel omtrent de Amerikaanse als de Europese politiek, dat de grotere nationale welvaart een verzwakking van de kiezerssteun aan links zou betekenen, gewoon onjuist is, onverschillig hoe welvarend een volk ook mag zijn vergeleken bij het verleden. Alle democratische landen, vanaf de nog arme landen om de Middellandse zee tot Zweden, Australië en de Verenigde Staten, blijven sterk gestratificeerde samenlevingen, waarin de toegang tot onderwijs, economische kansen, cultuur en consumptiegoederen in hoge mate ongelijk is. De aard van zulke onmogelijkheden varieert sterk; in het algemeen is, naarmate het land armer is, het deel van de bevolking dat nog in bittere armoede leeft, groter en de kloof in het consumptiepeil tussen de klassen wijder. In alle landen gaan evenwel de meer misdeelde klassen qua inkomen en status voort hun wrok tegen het stratificatiesysteem te uiten of misschien gewoon hun wens kenbaar te maken te worden vertegenwoordigd door politici die zullen proberen de maatschappelijke goederen te verdelen door te stemmen voor partijen die een toewijding van sociale maatregelen en staatsinmenging in de economie voorstaan om werkloosheid te voorkomen en de inkomens van de arbeiders t.o.v. de bevoorrechte klassen te vergroten.

Een grotere nationale welvaart en de daaruit volgende kleinere zichtbare klassenverschillen verzwakken daarom de electorale kracht van links t.o.v. rechts niet; eerder worden de gevolgen daarvan duidelijk in het afnemen van de ideologische verschillen, in veranderingen in de politiek die door de verschillende partijen wordt bepleit. De linkse partijen zijn gematigder, minder radicaal geworden in de economische hervormingen die ze voorstaan. Een blik op de politieke geschiedenis van Europa toont aan, dat geen politieke massapartij van de lagere klasse, met als enige uitzondering de Duitse communistische partij, ooit verdwenen is of belangrijk verzwakt door het verlies van het gros van zijn stemmen aan een partij aan zijn rechterzijde. Als de afhankelijkheid aan een linkse massapartij eenmaal geschapen is, gaat zij zelden verloren, onverschillig hoe de politiek van die partij is. In reële zin

lijkt de gehechtheid van de Italiaanse, Franse en Finse arbeiders aan hun communistische partij sterk op die van de Britse arbeiders aan Labour of de Zweedse aan hun sociaal-democratische partij. Het meest sprekende bewijs hiervan is het vermogen van de Finse communistische partij geweest om een massale aanhang te behouden en zelfs uit te breiden sinds de Tweede Wereldoorlog, ondanks de Russische inval in het land in 1940, de daarop volgende oorlog van 1941-1945 en de Russische annexatie van Karelië. De communisten zijn in staat een vierde van de stemmen te behalen, ondanks dat 10 pct. van de bevolking uit vluchtelingen uit het door de Russen geannexeerde gebied bestaat. De steun aan de communistische partij gaat terug tot de Russische revolutie, toen de sociaal-democratische partij, de grootste partij onder de tsarenregering, in twee bijna gelijke groepen spleet als reactie op het bolsjewisme.

En hoewel de communistische partij onwettig was gedurende een groot deel van de tussenoerlogse periode, verloor zij blijkbaar weinig aanhang. De laatste jaren is zij iets gegroeid tijdens een periode van snelle economische ontwikkeling en een sterk stijgende levensstandaard.

Maar al zijn de arbeiders trouw gebleven aan de partijen van hun klasse op verkiezingsdagen, de rest van het jaar tonen ze veel minder aanhankelijkheid aan deze partijen. In heel Europa hebben de socialistische en communistische partijen geklaagd over ledenverlies, over het slechte vergaderbezoek en de geringe oplage van de partijbladen. Zulke veranderingen wijzen op de groei van wat Franse intellectuelen steeds meer erkennen als het probleem van de 'dépolitisation'.

Een ander verschijnsel dat deze ontwikkeling illustreert, is de groeiende neiging van alle arbeidersorganisaties om minder nadruk te leggen op de traditionele *politieke* leerstellingen en meer de behartiging van concrete belangen te beklemtonen. Katholieke vakbonden zijn ook in toenemende mate terughoudend om direct in de politiek tussenbeide te komen.

In een interessant artikel dat wijzigingen in de instelling en het gedrag van arbeiders analyseert⁵, heeft Alain Touraine overtuigend bewezen, dat de ideologische inhoud van de politiek van de arbeidersklasse en de belangstelling van arbeiders in de politiek als het eerste middel tot hervorming en sociale veranderingen

⁵ Alain Touraine: Contribution à la sociologie du mouvement ouvrier. Cahiers Internationaux de sociologie-1960.

zich omgekeerd verhouden tot de sterkte van de vakverenigingen. Zolang de bonden zwak waren, was de politiek belangrijk voor ontevreden arbeiders. Naarmate de bonden toegang kregen tot economische en politieke macht, naarmate ze invloed konden krijgen op de lonen, werkomstandigheden en sociale politiek, nam de noodzaak tot politiek meelevens af. De bonden werden de grondslag voor de totstandkoming van regelingen in de industrie en voor het ontstaan van een industriële regering die de toestand van alle arbeiders, vakbondsleden of niet, beschermt en verheft. Touraine gebruikt de term 'syndicalisme de contrôle' om het ontstane patroon van een realistisch, pragmatisch, niet-ideologisch vakbondswezen te omschrijven, dat de arbeidssituatie beheerst. En hij betoogt, dat zo'n vakbewegingsoptreden uitloopt op 'dépolitisation', juist omdat zij zelf op doeltreffende wijze politiek meetelt, omdat de politieke autoriteiten moeten reageren op haar wensen en de arbeiders daardoor in het politieke bestel vertegenwoordigd zijn.

Andere Franse politiek onderzoekers hebben soortgelijke stellingen aangevoerd. Zo wijst René Rémond er bij het inleiden van een symposium op, dat, terwijl de politieke partijen een aanzienlijke vermindering van ledental hebben ondergaan, dit niet opgaat voor andere Franse verenigingen en dat er zelfs een aanzienlijke toeneming in het aantal vrije verenigingen in Frankrijk is geweest. Zulke groepen, hoewel niet-politiek, spelen belangrijke rollen bij het behartigen van de bijzondere belangen van hun leden.' Pierre Fougereyrollas betoogt in dezelfde discussie dat wat sommigen 'dépolitisation' noemen, die ze als slecht beschouwen, door hem met 'déidéologisation' wordt aangeduid hetgeen in zijn opvatting goed is.

Zo is de reden voor de verandering in het gedrag van het industriële proletariaat van revolutionair elan tot een betrekkelijk gebrek aan belangstelling dat het tussen 1950 en 1962 onder onze ogen van gedaante is verwisseld tot een "loontrekkende stand" en meer en meer is geïntegreerd in het ruimere verband van de samenleving.⁷ En André Philip vestigt ook de aandacht op een ander gevolg van de modernisering, nl. dat het 'gespleten' individu verschillende groepen moet steunen en daarom blijkbaar in elke groep de rol van toeschouwer aanvaardt. Het totale opgaan

⁶ Colloque 'France Forum', *La Démocratie à refaire* (Paris: Editions Ouvrières, 1963), 'La Dépolitisation de l'opinion publique,' pp. 15-74. The relevant comments of Rémond are on pp. 26-27.

⁷ *Ibid.* p. 33.

van een lid in één groep die het individu totaal vertegenwoordigt, is een kenmerk van de vroegere ontwikkelingsfase.⁸

Over het geheel kan ik wel instemmen met Fougeyrollas, dat wat er in Frankrijk gebeurt, niet zozeer een daling van politieke belangstelling is, als wel een verlies van belangstelling voor de traditionele partijen en hun ideologieën. De toeneming van vele para-politieke organisaties die gewijd zijn aan de bespreking van en het optreden in kwesties die de belangen van hun leden raken, schijnt verbazingwekkend te zijn. Veel van deze organisaties proberen ook op algemene zaken invloed te oefenen. De groei in ledental van de UNEF, de Franse studentenorganisatie, tot een omvang waarin zij meer dan de helft van de studentenbevolking omvat, wijst op een belangstelling voor een vorm van politieke activiteit buiten de partijen die veel meer studenten aantrekt dan ooit hadden behoord tot de nu bijna niet meer bestaande studentenverenigingen van de politieke partijen. En de studenten en andere jeugdgroepen zijn niet terughoudend geweest om met hun groeps-eisen op de regering druk uit te oefenen of ook met hun algemene politieke aangelegenheden, zoals bij hun agitatie tegen de Algerijnse oorlog.

Het lijkt erop, of veel Fransen de stap gedaan hebben zich eindelijk van hun historische bindingen met totale wereldbeschouwingen te ontdoen en het probleem van de voortschrijdende maatschappelijke verandering te zien als een pragmatische en geleidelijke zaak. En in zover zij kunnen zien, dat enkele van de veranderingen en beleidslijnen die ze voorstaan, worden uitgevoerd, zelfs door een regering die velen van hen wantrouwen, duurt hun bereidheid om te blijven deelnemen aan zo'n pragmatische, para-politieke activiteit voort.

Er zijn veel manieren waarop de meer pragmatische oriëntatie van de Europeanen tot uiting komt, maar de veranderingen in het vakbewegingsgedrag zijn zeer opvallend. Zoals al opgemerkt, werken in een aantal landen socialistische en katholieke vakbondsleden samen, zoals vóór de Tweede Wereldoorlog nooit voorkwam. Het feit van deze samenwerking weerspiegelt de mate waarin beide groepen zich hebben verwijderd van de ideologische of politieke vakbeweging naar de pragmatische of zelfs in de Amerikaanse betekenis van de term 'zakelijke' vakorganisatie.

In Italië en Frankrijk wordt de ontwikkeling naar een 'syndicalisme de contrôle' bevorderd door het opkomen van bedrijfsbonden en aanvullende fabriekscontracten. Deze wijze van organisatie

⁸ *Ibid.* p. 38-39.

en onderhandeling betreft de bonden voor de eerste keer bij de behandeling van concrete problemen van het fabrieksmilieu, zoals werkclassificatie, tarieven, produktiviteit en personeelsbeleid. De druk in deze richting is voornamelijk van de niet-communistische bonden gekomen, hoewel de communistische zulke zaken in toenemende mate zijn gaan aanvaarden; in Italië meer dan in Frankrijk. De toeneming van economische stakingen in verhouding tot politieke is, hoewel dit vaak tot een hoger stakingscijfer leidde, door sommige waarnemers geïnterpreteerd als een weerspiegeling van de integratie van de arbeider in het industriële bestel; een economische staking maakt deel uit van een normale onderhandelingsrelatie tot de werkgever. Sommigen hebben geopperd, dat de Italiaanse stakingsgolf van 1961 en 1962 misschien de eerste van dit type sinds de oorlog in dat land is geweest.

Tegen de syndicalistische achtergrond van de organisaties van de Italiaanse arbeider, waarin stakingen meestal werden uitgeroepen voor politieke doeleinden in het belang van de arbeidersbeweging, betekent de tegenwoordige golf van protest een duidelijke breuk, zelfs al wekken de communisten op tot geweld als een middel tot klassenstrijd.

De Italiaanse arbeidskrachten ten getale van 25 miljoen man (wier reële lonen in de industrie meer dan 11 pct. zijn gestegen in de laatste drie jaar) staken niet meer om hun solidariteit te bewijzen, maar enkel en alleen voor meer geld in de hand. Het vertrouwde Amerikaanse stakingsmotief, eens door Matthew Woll bondig samengevat als "meer", is duidelijk werkzaam in Italië.⁹

De twee grote stakingen van 1963, die van de mijnwerkers in Frankrijk en de metaalarbeiders in Duitsland, zijn ook opmerkelijk door de mate waarin zij lijken op een typische Amerikaanse staking die voortkomt uit een mislukking van de collectieve onderhandelingen. Beide stakingen werden beëindigd door een in onderhandeling tot stand gekomen schikking, waarbij de vakbonden meer bereikten dan hun in het begin was aangeboden. Geen van beide werd een politieke staking, hoewel de regeringen direct in de onderhandelingen betrokken waren. Wezenlijk was er een algemene erkenning aan beide zijden, dat de staking een normaal deel van het collectief onderhandelingsproces was, hoewel

⁹ E. A. Bayne, 'Italy's Seeds of Peril, Part IV', *American Universities Field Staff Reports Service, Southeast Europe Series*, 10, no. 4 (July 1962), p. 6 (Emphasis in original).

de Gaulle in het begin enige tegenzin toonde om mee te werken.

Men merke verder op, dat in Frankrijk de door de communisten beheerste CGT aanvankelijk een tweedaagse proteststaking uitriep, terwijl de veel minder verpolitiekte mijnwerkersbonden aangesloten bij de socialistische 'Force Ouvrière' en de katholieke CFTU een formele staking uitriepen, één die zou duren totdat men door onderhandelingen tot een vergelijk zou komen. De communisten werden gedwongen hun tactiek te wijzigen en van een politiek protest over te gaan op een economische staking.

Deze stakingen in Italië, Duitsland en Frankrijk kunnen het begin betekenen van een nieuw tijdperk in de arbeidsverhoudingen — één waarin stakingen worden erkend als een deel van het normale onderhandelingsproces in plaats van als de kiem van een burgeroorlog, waarvan het uitbreken voor de leiders aan weerskanten een bedreiging vormt.

De betrekkelijke zwakte van het klassenconflict in West- en Zuid-Europa wordt ook aangetoond door verscheidene attitude-onderzoeken. Deze studies doen vermoeden, dat het deel van de publieke opinie dat een 'socialistische oplossing' voor economische en sociale problemen voorstaat, veel minder omvangrijk is dan het socialistische of communistische stemmenaantal. Het demonstreert weer, dat mensen op deze partijen willen stemmen zonder de eens fundamentele ideologische waarden te aanvaarden.

In Engeland, waar publieke opiniepeilingen en plaatselijke verkiezingsuitslagen erop wijzen, dat de Labour Party een voor-sprong op de conservatieven heeft, zegt op het ogenblik slechts 18 pct. van de kiezers, dat ze voor meer nationalisatie zijn. Onder de Labourkiezers is 39 pct. voor meer nationalisatie, 46 pct. zou de zaken willen laten zoals ze zijn en 15 pct. zou zelfs voor enige denationalisatie zijn. Omgekeerd bepleit slechts 43 pct. van de conservatieven denationalisatie.¹⁰

Een vergelijkende analyse van meningen over de eigendom van de industrie in een aantal Europese landen, gebaseerd op interviews van voorjaar 1958, meldde een sterk sentiment ten gunste van de publieke eigendom van de industrie alleen uit Italië, het land met de hoogste nationalisatiegraad van West-Europa en de grootste communistische en links-socialistische partijen (zie tabel I).

¹⁰ Gallup Political Index, Report no. 38, March 1963, p. 34.

TABEL I

Attitudes t.a.v. het economisch stelsel in verschillende Europese landen (voorjaar 1958)

	Voor stelsel van vrije concurrentie	Voor nationalisatie	Voor een combinatie	Geen mening
Denemarken	73	6	15	6
Zweden	69	11	18	2
Engeland	66	17	6	11
Nederland	61	16	11	13
W.-Duitsland	60	8	10	22
Frankrijk	48	11	14	27
Italië	33	23	20	24

Bron: DIVO Instituut: *Umfragen: Ereignisse und Probleme der Zeit im Urteil der Bevölkerung* (Frankfurt — Europäische Verlagsanstalt, 1959) p. 77.

In Frankrijk, waar omstreeks de helft van de arbeiders communistisch hebben gestemd in de meeste naoorlogse verkiezingen, met nog eens 20 pct. voor de socialisten, en waar een grote meerderheid op de door de communisten beheerste CGT (vakcentrale) stemt in verkiezingen voor de sociale verzekeringsraden, doen de opiniepeilingen ook vermoeden, dat de arbeiders niet zo vijandig t.o.v. de bestaande instellingen staan als men uit de stemresultaten zou kunnen afleiden.

Zo hebben de meeste arbeiders een positieve instelling t.o.v. hun werkgevers en hun werk. Een gedetailleerde enquête van Franse arbeiders in 1956 rapporteerde dat 53 pct. meende, dat er 'vertrouwen' heerste in de betrekkingen tussen werknemers en bedrijfsleiding, tegenover 27 pct. die zei dat er 'wantrouwen' heerste. Meer dan $\frac{1}{2}$ geloofde, dat hun werkgever zijn werk goed deed, 9/10 meende, dat de kwaliteit van het werk in hun bedrijf goed was; slechts 13 pct. meende, dat er in hun bedrijf veel werd verspild; 57 pct. zei, dat zij in hun werk promotiekansen hadden en 86 pct. dat zij van hun werk hielden.

Hoewel de communisten kort voor deze enquête de stemmen van de meerderheid van de Franse arbeiders hadden gekregen, verklaarde slechts 12 pct. van de geënquêteerden dat ze erg veel in de politiek geïnteresseerd waren, omstreeks hetzelfde percentage als grote belangstelling in vakbondswerk vermeldde.¹¹ En

¹¹ 'The French Workers: Who he is, how he lives, what he thinks, what he wants.' *Réalités*, no. 65 (April 1956), pp. 8-18.

toen hun gevraagd werd in welk land de arbeiders 'er het best voor stonden' zei 54 pct. 'de Verenigde Staten' vergeleken met 14 pct. die 'de Sowjet-Unie' antwoordde.

Hoeveel van de Franse communistische arbeiders werkelijk aanhangers van de klassenstrijdgedachte en een algemene communistische kijk op de politiek zijn, is een vraag die onmogelijk te beantwoorden is. Franse deskundigen die het beschikbare materiaal uit studies over arbeidersattitudes hebben onderzocht, verschillen in hun interpretaties. Zo oppert Raymond Aron dat de enquêtes bewijzen dat omstreeks $\frac{2}{3}$ van de Franse communistische stemmers 'overtuigde communisten' zijn, terwijl Mattei Dogan meent, dat minder dan de helft van hen over politieke actie en de klassenstrijd in marxistische zin denken.

De zwakte van de klassenstrijdvisie op de politiek in Duitsland wordt gestaafd door een opinieonderzoek uit 1960, waarin een steekproef uit de kiezers om hun mening over classesolidariteit en partijkeuze werd gevraagd. Minder dan een vijfde beschouwde het stemgedrag zuiver vanuit een klassestandpunt, nl. dat arbeiders altijd op de socialisten moesten stemmen en middenklassers alleen op de niet-socialistische partijen. De meerderheid sloot zich aan bij de mening, dat arbeiders of mensen uit de middengroepen voor elke richting zouden kunnen stemmen, afhankelijk van de politieke toestand en de betrokken strijdvragen. Meer dan $\frac{2}{3}$ van de beoefenaars van de middenklasseberoepen, hoewel overwegend niet-socialistisch in hun stemgewoonten, was het eens met de opinie, dat de afstand tussen bourgeoisie en arbeiders niet meer zo groot was dat een doctor of een professor niet hetzij christen-democratisch of sociaal-democratisch zou kunnen stemmen, afhankelijk van de bijzondere strijdpunten van een campagne. Omgekeerd meende maar 30 pct. van de arbeiders dat een arbeider altijd op de sociaal-democraten moest stemmen, terwijl de helft van de arbeidersrespondenten instemden met de bewering, dat een arbeider tussen de partijen moest kiezen, rekening houdend met de strijdpunten.

De ideologie van de 'open samenleving', waarin bekwame individuen kunnen slagen, schijnt een groot deel van Europa doordrongen te hebben, een verschijnsel dat ook kan bijdragen tot een vermindering van klassentegenstellingen. Zo vond men uit enquêtes in een aantal landen, waarin werd gevraagd naar de kansen van bekwame individuen om sociaal te stijgen, grote meerderheden die als hun mening gaven dat de kansen groot waren. Het

percentage van ondervraagden die zeiden dat de kansen gunstig waren, was 90 in Noorwegen, 88 in Engeland, 72 in W.-Duitsland en 70 in België. Het enige Europese land uit deze studie, waarin het aandeel van hen die optimistisch waren over de mobiliteit minder dan de helft was, was Oostenrijk, maar zelfs hier overtroffen de positieve antwoorden de pessimistische, 49 pct. t.o. 34 pct., Italië en Frankrijk werden in deze vergelijkende studie niet behandeld.

Een ander stel enquêtes, die onderzochten welke loopbanen men zou aanbevelen aan een jonge man, concludeerde dat de Italianen alleen door de Engelsen werden overtroffen in het aanbevelen van beroepen met een hoge status (62 pct.). De sterkste Franse voorkeur scheen uit te gaan naar carrières in de ambtelijke bestuursdienst, een gerichtheid die hen van alle andere Europese volken behalve de Belgen onderscheidde. Opgemerkt dient ook te worden, dat de Italianen en Fransen het minst geneigd waren van 11 Europese volken om het beroep van geschoold arbeider of handwerksman aan een jonge man aan te bevelen.

Er is veel rechtstreeks bewijsmateriaal, dat de modernisering bij de arbeiders een positieve instelling ten opzichte van hun beroepssituatie teweegbrengt. Zo wordt dit in een Franse studie over de gevolgen van de modernisering in textielfabrieken in Noord-Frankrijk duidelijk aangetoond. De auteur merkt op, dat de arbeiders de uitwerking van technische vernieuwing als iets goeds beschouwen, dat ze het zien als een oorzaak van grotere werkgelegenheid, grotere mogelijkheden voor sociale mobiliteit en hoger inkomen.¹²

De verandering heeft klaarblijkelijk een directe uitwerking op de wijze waarop de arbeiders hun betrekkingen met de directie zien.

‘(De) groep arbeiders die het meest van de modernisering heeft geprofiteerd, begint te geloven, dat deze (toepassingen van “industrial relations”) een belangrijke rol spelen bij de loonvaststelling, zonder evenwel hun geloof in de doeltreffendheid van het eisen stellen te verliezen. Deze groep gelooft zelfs, dat factoren als directie en produktiebeleid een grote invloed hebben op het bepalen van de lonen; ze wijzen in mindere mate op verre beslissingen (door de regeringen of vakbondsleiders) als de voornaamste loondeterminanten.’¹³

¹² Claude Durand, ‘Positions syndicales et attitudes ouvrières à l’égard du progrès technique,’ *Sociologie du travail*, 4 (1960), p. 351.

¹³ *Ibid.* p. 351.

De bevindingen van Franse fabrieksenquêtes met betrekking tot de reactie van de arbeiders op de modernisering vinden een parallel in een rapport over de vergelijkende sterkte van de communistische partij in vijf grote Italiaanse fabrieken, die varieerden in hun mate van modernisering. Hoe minder gemoderniseerd de bedrijven waren, des te groter het aandeel van de arbeiders die tot de communistische partij behoorden. ¹⁴

Maar al reageren arbeiders positief op het werken in een gemoderniseerd, meer bureaucratisch werkmilieu, al zien ze dat dit meer kans op betere verdienen en promotie biedt, al is de werkvoedoening er meestal hoger, het feit blijft bestaan, dat als men de bolwerken van links in ogenschouw neemt, hetzij qua stemmen of vakbondslidmaatschap of de verspreiding van 'anti-kapitalistische' opvattingen, dat de kracht van links meer dan evenredig wordt aangetroffen in de grotere fabrieken en de grotere steden. Deze schijnbare tegenspraak wijst op een interessante betrekking tussen de variabelen die verbonden zijn met de algemene kenmerken van een nationale politieke klassecultuur en dezelfde variabelen, zoals ze werken binnen een gegeven maatschappij.

Zoals hiervoor opgemerkt, tenderen de landen met een hoge industrialisatie- en urbanisatiegraad tot een laag niveau van ideologisch conflict. Maar binnen de landen, onverschillig hoe groot de intensiteit van de politieke tegenstellingen is, tenderen de grotere fabrieken en steden ertoe bolwerken van die linkse richting te zijn die in het land overweegt: communistisch, socialistisch of democratisch. ¹⁵

De vakverenigingen zijn ook in het algemeen sterker in grote fabrieken in grote steden. Het schijnt dat, terwijl grotere industrialisatie en verstedelijking met daaraan verbonden grotere nationale welvaart de politieke gemeenschap stabiliseren, binnen elk systeem deze sociale factoren leiden tot vergroting van de kracht van de arbeidersklasse in partijen en vakbewegingen.

Hoe kunnen we dit verklaren? Blijkbaar verschaft het milieu van het grootbedrijf minder informele betrekkingen tussen leden van verschillende klassen, hetgeen de mogelijkheid verkleint, dat de leden van de lagere klasse persoonlijk de invloed ondergaan van de meer conservatieve en meer aanzien genietende leden van

¹⁴ Mario Einaudi, J. Domenach and A. Garoschi, *Communism in Western Europe* (Ithaca: Cornell University Press, 1951), pp. 43-44.

¹⁵ Zie S. M. Lipset, *Political Man*, op. cit., pp. 263-267.

de midden- en hogere klassen als eigenaars, bedrijfsleiders en opzichters. En hoe geconcentreerder de leden van een lagere klasse zijn in een sociaal milieu, des te makkelijker is de verspreiding van gemeenschappelijke klasse-attitudes onder hen en des te makkelijker is het voor vertegenwoordigers van klassepartijen of andere organisaties om ze te bereiken en hun anti-elitegevoelens te activeren.

Maar hoewel het ontstaan van omvangrijke sociale milieus die qua klasse homogeen zijn, de verspreiding van politieke stromingen onder de volksklasse vergemakkelijkt, brengen dezelfde factoren in hun werking op de totale sociale structuur verbonden met andere tendenties een verminderde wrijving tussen de klassen te weeg. Voor de arbeidersklasse zijn deze tendenties een stijging van levensstandaard, onderwijsniveau en kansen voor opklimming in hun werk. In alle landen met grote communistische bewegingen (Italië, Frankrijk en Finland) zijn de beter betaalde arbeiders gematigder in hun politieke opvattingen dan de armere. Met andere woorden, hoewel de modernisering ogenschijnlijk de rekrutering van de arbeidersklasse voor links vergemakkelijkt door klasse-homogene milieus te scheppen, vermindert zij hun predispositie voor extremistische opvattingen. De modernisering vermindert de oorzaken van de arbeidersvijandigheid t.a.v. de directies door de veranderingen in de leiding van de ondernemingen.

Deze ontwikkeling omvat een afnemning van de familievennootschappen, van de overheersing van de economie door het type van de 'patroon' die zich zelf als almachtig beschouwt, en omvat mede de opkomst binnen de ondernemende klasse van een meerhoofdig leiderschap, gekenmerkt door arbeidsverdeling en de eis van een academische opleiding.

De uitbreiding van de grote concerns wordt begeleid door een voortdurend toegenomen nadruk op algemene en prestatiewaarden, op de beoordeling van individuen op basis van hun bijzondere rollen als arbeider of ondernemer. Naarmate het verzet van de directies tegen het formaliseren van de arbeider-werkgeverrelatie van lieverlee afneemt, wordt ook de hang van de vakbonden naar een ideologische opvatting van de vakbeweging, in tegenstelling tot een zakelijke of pragmatische kijk, verminderd.

Kortom, de industrialisering en verstedelijking versterken bijna overal de krachten van links onder de handarbeiders in elk gegeven land, daarbij tegelijkertijd de omstandigheden veranderend die het karakter van de linkse politiek bepalen.

Terwijl grotere aantallen voor links gewonnen worden, wordt het karakter van de linkse oppositie minder radicaal en meer gericht op een gematigde politiek, meer gebaseerd op herverdeling van het nationale inkomen dan op herverdeling van macht en gezag. De algemene ontwikkeling die de verstedelijking en industrialisatie vergezelt, schijnt dan te zijn van een aanvankelijk radicale en veel-omvattende linkse politiek die op een betrekkelijk klein deel van de bevolking invloed had, naar een latere gematigde en beperkte linkse politiek die op een betrekkelijk groot deel van de bevolking vat had. Zo kan, wat anders een tegenstrijdigheid zou lijken, gezien worden als verschillende effecten van dezelfde algemene moderniseringsprocessen, waardoor de arbeiders in het staatsbestel worden geïntegreerd door assimilatie tot een gewijzigde arbeidersklasse-identiteit en een economisch geïntegreerde politieke participatie.

De bouwnota... en verder

In de regeringsverklaring waarmee minister-president Marijnen op 31 juli van het vorige jaar het nieuwe kabinet aan de Tweede Kamer presenteerde, werd gesteld, dat in de toen begonnen regeringsperiode een evenredige bijdrage zal moeten worden geleverd om in 1970 een bevredigend evenwicht op de woningmarkt te kunnen bereiken. In de begin oktober 1963 aangeboden bouwnota heeft minister Bogaers de gedachten van de regering over het te voeren bouwbeleid nader geconcretiseerd. In deze nota zijn enkele voorname lijnen aangegeven, waarlangs de regering tot een oplossing denkt te komen. Het subsidiëeringsvraagstuk is daarbij buiten beschouwing gelaten.

Omvang van de bouwbehoefte

Gedurende de laatste jaren bleken er per jaar 65.000 tot 70.000 woningen nodig te zijn om de door de bevolkingsontwikkeling veroorzaakte groei van het aantal woningbehoevenden op te vangen. Volgens de bouwnota ware op betrekkelijk korte termijn te rekenen op een jaarlijkse toeneming van de woningbehoefte uit dien hoofde in de orde van grootte van 70.000 tot 75.000 woningen per jaar. Voor de vervanging van aan de woningvoorraad te onttrekken woningen wordt gedacht aan 15.000 woningen per jaar. Dit aantal is volgens de bouwnota op den duur niet toereikend, omdat naar schatting 320.000 slechte niet voor verbetering in aanmerking komende woningen moeten worden vervangen. Men bedenke dat ook voor andere doeleinden woningen aan de woningvoorraad worden onttrokken (brand, wegeaanleg e.d.). En dan is er het nog bestaande woningtekort, dat op grond van de uitkomsten van de volkstelling van 1960 aanmerkelijk groter bleek dan op grond van oudere berekeningen was geraamd en waarvoor dan nu een getal van 215.000 is genoemd. Voorts wordt vermeld dat circa 240.000 woningen niet aan de minimumeisen voldoen, maar dat voor deze woningen verbetering economisch verantwoord is.

De aldus aangegeven omvang van de behoefte aan woningbouw is waarschijnlijk aan de krappe kant. Volgens een andere prognose

— van drs. J. C. Jansse¹ — zou voor de jaren van 1966 tot 1970 niet moeten worden gerekend op een jaarlijkse toeneming van de woningbehoefte van 70.000 tot 75.000, maar van 80.000 tot 85.000. Indien gesteld wordt dat er 240.000 aan de huidige minimumeisen niet beantwoordende woningen verbeterd kunnen worden, dan moeten die minimumeisen wel zeer laag zijn gesteld. Immers op 30 juni 1956 was de situatie nog zo, dat in meer dan 1.750.000 woningen geen bad of douche aanwezig was. Ook als men rekening houdt dat voor 320.000 oude woningen verbetering niet meer verantwoord is, en als men rekening houdt met de sinds 1956 aan de woningvoorraad onttrokken woningen en met de sindsdien gemoderniseerde woningen, dan nog kan als vaststaand worden aangenomen, dat het aantal oude voor modernisering in aanmerking komende woningen een stuk boven het miljoen ligt.

Ten slotte is in de bouwnota niet gerept van de noodzakelijke reservevorming. Wil er toch in 1970 van een evenwicht op de woningmarkt sprake zijn, dan moet dan ook een zekere woningreserve, te stellen op 2 tot 3 procent van de totale woningvoorraad, aanwezig zijn.

Noodzakelijke woningproductie van 1964 t/m '69 voor herstel evenwicht op woningmarkt in 1970.

A. Zonder aanvulling van woningreserve.

	aantal woningen
I a. Opvang uitbreiding woningbehoefte in lijn van bouwnota ²) (70.000 won. per jaar in '64, '65, '66 — 75.000 won. per jaar in '67, '68, '69), totaal	435.000
b. Vervanging oude woningen 15.000 per jaar, totaal	90.000
c. Inhalen tekort	215.000
d. Aanvulling woningreserve	geen
e. Totaal	740.000
II a. Opvang uitbreiding woningbehoefte vlg. Jansse ³) (76.000 woningen per jaar in '64 en '65, daarna 80.000 won. per jaar) totaal	460.000
b. Vervanging oude woningen als I b	90.000
c. Inhalen tekort, als I c	215.000

¹ Drs. J. C. Jansse, Woningbehoefte en woningbouw, tijdschrift Bouw, 31 augustus 1963.

d. Aanvulling woningreserve	geen
e. Totaal	765.000
B. Met aanvulling van woningreserve	
III a. Opvangning uitbreiding woningbehoefte in lijn bouwnota (als I a)	435.000
b. Vervanging van oude woningen, als I b	90.000
c. Inhalen tekort als I c	215.000
d. Aanvulling woningreserve	60.000
e. Totaal	800.000
IV a. Opvangning uitbreiding woningbehoefte als II a	460.000
b. Vervanging oude woningen, als I b	90.000
c. Inhalen tekort als I c	215.000
d. Aanvulling woningreserve	60.000
e. Totaal	825.000

In de streefnota worden geen streefgetallen genoemd voor de jaarlijkse woningproductie. Op basis van in de bouwnota en elders vermelde gegevens is het wel mogelijk een indicatie te geven van het aantal woningen dat in de periode van 1964 tot en met 1969 zal moeten worden afgeleverd, wil er in 1970 sprake zijn van hetzij een theoretisch, hetzij een feitelijk evenwicht op de woningmarkt. In tabel I is hiervoor een opstelling gemaakt. Uitgaande van de in de bouwnota aangegeven verwachte jaarlijkse toename van de woningbehoefte, het geaccumuleerde woningtekort en de in de bouwnota genoemde omvang van de jaarlijkse vervanging komt men voor de periode van 1964 tot en met 1969 tot een noodzakelijke omvang van de woningproductie van in totaal 740.000 woningen. (A. I). Gaat men uit van de door Jansse gegeven prognose, dan komt men op overeenkomstige wijze tot een aantal van 765.000 woningen. (A. II). Indien men nu tevens reke-

² De in tabel I onder I-a. genoemde aantallen zijn niet op zo directe wijze in de bouwnota vermeld. Gesteld wordt: 'Op grond van de meest recente gegevens kan worden aangenomen, dat de laatste jaren de woningbehoefte toenam met 65.000 à 70.000 eenheden per jaar. . . . ware op betrekkelijk korte termijn te rekenen met een stijging van de jaarlijkse toename van het aantal woningbehoevende eenheden van 70.000 tot 75.000.'

³ Ook dit is een gesimplificeerde weergave van de opgave in het oorspronkelijke stuk, te weten het art. van Jansse in Bouw¹). Voor de jaren 1961 t.m. 1965 noemt schr. een gemiddelde jaarlijkse toename van de woningbehoefte met 65.000 à 70.000 eenheden; voor de jaren 1966 t.m. 1970 met 80.000 à 85.000 eenheden.

ning houdt met de aanvulling van de woningreserve, dan komt men toch zeker in de orde van grootte van aantallen van respectievelijk 800.000 en 825.000 voor de genoemde periode (B. III en B. IV). Een eenvoudige deling wijst uit dat deze aantallen overeenkomen met een jaarproduktie van 123.300, 127.500, 150.000 en 154.250 woningen. De woningproduktie lag zoals bekend in de laatste jaren om de 80.000. . . Indien men rekening zou houden met een niet sprongsgewijze, maar geleidelijke opvoering van de woningproduktie, dan zou in de door ons onderscheiden gevallen, uitgaande van een basisproduktie van 80.000 woningen per jaar in de afgelopen periode, een groeipercentage nodig zijn van respectievelijk ca. 12,5, 13,5, 14,8 en 15,7. In tabel II zijn de overeenkomstige jaarlijks te realiseren aantallen woningen bij benadering aangegeven. Waarschijnlijk ten overvloede zij hier opgemerkt dat een raming als hier door ons is opgesteld noodzakelijkerwijs een globaal karakter moet dragen. Het gaat er echter om bij benadering enig inzicht te verkrijgen in de orde van grootte van de gestelde opgave.

TABEL II

Jaarlijkse woningproduktie bij een gelijke procentuele groei per jaar (uitgaande van produktie van gemiddeld 80.000 woningen in voorgaande jaren).

Percentage jaarlijkse toeneming	12,5	6,3	14,8	15,7
Corresponderend met veronderstellingen in tabel I	A. I	A. II	B. III	B. IV
	Aantal te voltooien woningen			
1964	90.000	90.800	91.840	92.560
1965	101.250	103.058	105.432	107.092
1966	113.906	116.971	121.036	123.905
1967	128.144	132.762	138.949	143.358
1968	144.162	150.685	159.513	165.865
1969	162.538	170.724	183.230	192.220
totaal	740.000	765.000	800.000	825.000

Wat de behoefte aan andere gebouwen betreft, wordt in de bouwnota gesteld dat terwijl daarover in het jaar 1962 voor 1.479 miljard gulden werd gerealiseerd, voor 1967 gedacht moet worden aan een produktie van in totaal 2,06 miljard (berekend tegen de prijzen van 1962). Het verschil tussen de omvang van de produk-

tie van andere gebouwen tussen 1962 en 1967 bedraagt 39,28 pct. (1962 is 100.). Indien wij nu voor de benadering uitgaan van een vaste procentuele groei van de reële produktie van andere gebouwen, betekent dit een jaarlijks groeipercentage van circa 6,85. Weging van de gevonden groeipercentages voor woningen en andere gebouwen leidt tot de conclusie dat de gezamenlijke produktie van woningen en andere gebouwen jaarlijks zal moeten stijgen met 9,6, 10,1, 10,7 of 11,2 procent, al naar gelang het gekozen uitgangspunt voor de groei van de woningproduktie. Deze percentages vallen iets lager uit indien het niet nodig zou zijn de produktie van andere gebouwen na 1967 verder op te voeren. Omtrent dit laatste geeft de bouwnota geen uitsluitel. Gesteld dat zulks inderdaad het geval zou zijn, dan zou men vóór 1967 de woningproduktie iets minder snel kunnen laten toenemen, om dan na 1967 de gehele verdere groei van de produktie ten goede te laten komen aan de woningbouw. In dat geval komen we op een gemiddeld groeipercentage voor de produktie van woningen en andere gebouwen voor de jaren 1964 tot en met 1969 van respectievelijk 8,6; 9,1; 9,7 en 10,2.

Deze door ons berekende percentages zouden enigermate kunnen worden verlaagd, indien men erin zou slagen de verhouding tussen de aantallen jaarlijks in aanbouw genomen en voltooide woningen te wijzigen ten gunste van de laatste, anders gezegd indien men de bouwtijd zou verkorten. Onmogelijk moet dit geenszins worden geacht. De situatie in de jaren 1961 en 1962 was ten aanzien van dien aanmerkelijk ongunstiger dan gedurende de daaraan voorafgaande jaren.

Vergelijking van het vereiste groeipercentage met een voorafgaande periode

Met het hierbij gemaakte voorbehoud moeten we er dus van uitgaan, dat het voor herstel van het evenwicht op de woningmarkt in 1970 en voor een verhoging van de produktie van andere gebouwen in de omvang als aangegeven in de bouwnota, noodzakelijk is de reële produktie van woningen en andere gebouwen jaarlijks te doen toenemen met een percentage in de orde van grootte van acht tot elf.

Nu bevat de bouwnota wel gegevens omtrent de aantallen per jaar gebouwde woningen, maar wat betreft de andere gebouwen worden slechts de verwerkte geldbedragen genoemd, waarbij geen prijscorrecties zijn aangebracht. Een reële vergelijkingsmaatstaf

kan dus niet aan de bouwnota zelf worden ontleend. Nu heeft Hendriks ⁴ vermeld dat in de periode van 1950 tot en met 1960 de reële bouwproductie per jaar met 5 pct. zou zijn toegenomen. Dit percentage heeft echter betrekking op de gehele bouwnijverheid, dus niet alleen op de nieuwbouw van woningen en andere gebouwen. Wat betreft de groei van de produktie van woningen en andere gebouwen hebben wij een globale benadering gemaakt op grond van de gegevens inzake de jaarlijks in aanbouw genomen en voltooide woningen en de gegevens aangaande de in geld uitgedrukte produktie aan woningen en andere gebouwen (in lopende prijzen) ⁵. Zodoende was het mogelijk te komen tot een indicatie van de

⁴ Dr. A. Hendriks, ing., De loonvorming en de bouwproductie, Rotterdam, 1961, blz. 27.

⁵ Deze berekeningen zijn als volgt uitgevoerd. Het rekenkundig gemiddelde is genomen van de in 1953 in aanbouw genomen woningen en van de dat jaar gereedgekomen woningen. Dit is op 100 gesteld. In geld uitgedrukt is de woningproductie in dat jaar te stellen 1.402 miljoen gulden, dat is 53,08 pct. van de produktie aan woningen en andere gebouwen. (Dit is een grove benadering; de begin van het jaar in aanbouw zijnde maar gedurende het jaar niet voltooide woningen zijn hierbij om redenen van eenvoud ten onrechte niet in de berekening betrokken). De totale produktie aan woningen en andere gebouwen is nu uit te drukken als $100 + 46,92/53,08 \times 100 = 188,39$. In 1962 is het gemiddelde van de in aanbouw genomen en de voltooide woningen 85,128; vergeleken met 1953 is dit te stellen op $85,128/68379 \times 100 = 124,49$. In geld uitgedrukt is aan woningbouw in 1962 49,14 pct. besteed van het totaal voor produktie van woningen en andere gebouwen gependeerde bedrag. Men komt dan op analoge wijze als voor 1953 tot een produktie-equivalent voor woningen en andere gebouwen op 253,34. Uit de produktie-equivalenten van 188,39 en 253,34 volgt een gemiddelde jaarlijkse toeneming met 3,35 percent. Deze benadering zou volledig verantwoord zijn indien

1. de verhouding tussen in aanbouw genomen, voltooide en in aanbouw zijnde maar onvoltooide woningen van jaar tot jaar gelijk ware;
2. de woningproductie slechts varieerde naar aantal en niet naar kwaliteit;
3. de bouwprijzen van andere gebouwen volkomen proportioneel stijgen of dalen met die van woningen.

Aan deze drie voorwaarden wordt natuurlijk nooit voldaan. Voor een zeer globale benadering als hier beoogd lijkt deze benadering wel verantwoord. Lezers die ontevreden zijn met deze benadering, worden doorverwezen naar de minister, die dan maar nauwkeuriger ramingen moet produceren.

jaarlijkse toename van de reële produktie gedurende de periode 1953 tot en met 1962. De aldus gevonden percentages moeten met voorbehoud worden gehanteerd.

Over deze periode dan kwamen we tot een gemiddeld jaarlijks groeipercentage van 3,35. Over kortere perioden zijn hogere groeipercentages te vinden: van 1953 tot en met 1957 berekenden wij een groei van 3,5 procent per jaar en van 1956 tot en met 1962 van 3,75.

Onder erkenning nu, dat de door ons berekende percentages niet meer dan een globaal karakter hebben, mag toch wel worden geconcludeerd, dat het verschil tussen het voor de verwezenlijking van de doeleinden van de huidige minister noodzakelijke groeipercentage en het in de jaren 1953 tot 1963 gemiddeld bereikte groeipercentage dermate groot is — ook bij de gunstigste door ons gevonden percentages toch altijd meer dan twee maal zo groot — dat hier van een zeer gedurfde taakstelling en van een enorme opgaaft moet worden gesproken. De vraag is nu: is dit haalbaar? En zo ja, onder welke voorwaarden, economisch, sociaal en politiek?

Uit de lengte en uit de breedte.

Produktieverhoging kan men in principe bereiken door het vergroten van de produktiviteit en door het vergroten van de capaciteit. Men kan de produktie per arbeider opvoeren en men kan meer arbeiders aantrekken. Zoals bekend is het met die produktiviteitsvergroting in de bouwnijverheid heel moeilijk gesteld. Hendriks heeft er in zijn reeds genoemde publikatie op gewezen dat in de periode 1950—1960 de gemiddelde stijging van de reële produktie in de bouwnijverheid in haar totaliteit (dus niet slechts de produktie van nieuwe woningen en andere gebouwen), welke hij op 5 procent per jaar stelt, is achtergebleven bij die van het gehele Nederlandse bedrijfsleven in dezelfde periode, waarvoor het stijgingspercentage was te stellen op 5,3 per jaar. Indien men nu tevens waarneemt dat de werkgelegenheid in de bouwnijverheid in dezelfde periode veel streker is toegenomen dan in de industrie of in het gehele bedrijfsleven, dan is de conclusie onontkoombaar dat de produktiviteit in de bouwnijverheid in die jaren veel minder is gestegen dan in het bedrijfsleven in het algemeen.⁶

⁶ Verwezen wordt naar de Bouwnota '62 van het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid, in welke publikatie uit een grafiek op blz. 21 valt af te lezen dat, terwijl in de periode 1950—1961 de werkgelegenheid in de gehele bouwnijverheid toenam van 100 tot meer dan 130, de werkgelegenheid in de industrie of in het gehele bedrijfsleven met nog geen 15 procent toenamen.

In de bouwnota wordt zelfs gesteld, dat de groei van de produktie per man niet alleen is achtergebleven, maar dat in sommige jaren zelfs sprake was van een daling. Op grond van de in de bouwnota vermelde gegevens inzake het verloop van het aantal arbeiders werkzaam in nieuwbouwprojecten met een bouwsom van meer dan f 10.000, alsmede op grondslag van de aantallen per jaar in aanbouw genomen en voltooidte woningen en het aandeel van de woningbouw in geld uitgedrukt van de verwerkte bedragen voor woningen en andere gebouwen, hebben wij bij benadering gevonden dat over de periode van 1956 tot en met 1962 voor de woningbouw sprake is van een stijging van de arbeidsproduktiviteit met circa 1,28 percent per jaar, terwijl voor de totale produktie van woningen en andere gebouwen te zamen dan sprake zou zijn van een produktiviteitsstijging van ongeveer 1,8 tot 1,9 percent per jaar ⁷.

Wat betreft de ontwikkeling van het aantal werknemers kan op grond van gegevens uit de bouwnota worden berekend dat in de periode van 1956 tot en met 1962 sprake is van een stijging van het aantal werknemers in de woningbouw met gemiddeld 0,34 per jaar, terwijl voor woningen en andere gebouwen samen een gemiddeld stijgingspercentage van 1,8 à 1,9 kan worden vastgesteld. Over de periode 1956 t.m. 1963 bedragen deze percentages resp. 2 en 3,4.

Bij een voortzetting van de ontwikkeling zoals die in de achter ons liggende periode heeft plaatsgevonden, zou derhalve waarschijnlijk mogen worden gerekend met een toeneming van de fysieke produktie van woningen en andere gebouwen te zamen met circa 3,75 percent per jaar. We hebben echter gezien, dat voor het bereiken van het in de regeringsverklaring gestelde doel, een jaarlijkse toeneming van de reële produktie van 8,6 percent tot 11,2 percent — afhankelijk van de gekozen veronderstellingen — noodzakelijk is.

Hierbij zij aangetekend dat bij enkele van de door ons gevonden percentages geen rekening is gehouden met de noodzakelijke vergroting van de woningreserve. Zoals reeds werd vermeld, zal de reële produktie in de bouwnijverheid in de komende jaren twee tot bijna drie maal zo snel moeten stijgen als in de afgelopen

⁷ Aan deze ramingen liggen overeenkomstige veronderstellingen ten grondslag als onder 5 werden vermeld. Voorts werden de door ons berekende percentages m.b.t. de arbeidsproduktiviteit beïnvloed door aantallen onwerkbare dagen.

periode het geval is geweest. De vraag of de in de bouwnota gestelde doelen haalbaar zijn, krijgt nu wat meer reliëf. De hier genoemde percentages laten nog eens duidelijk zien, dat wij er bij continuering van het door de vorige regering gevoerde beleid beslist niet komen. Gezien de omvang van de uitdaging moet het als volkomen juist worden beoordeeld dat de huidige bewindsman het zowel in de lengte als in de breedte zoekt; de gehele bouwnota is doordrongen van het streven zowel de produktiviteit per man als het aantal producenten op te voeren.

Wat de mogelijkheden tot verhoging van de produktiviteit aangaat, treft de optimistische toon zowel in de bouwnota als in andere uitlatingen van de minister. Wij moeten bekennen aanvankelijk wel gevreesd te hebben dat deze minister het toch ook weer te veel in de richting van de methode-Coué zou zoeken.

Op grond van onze berekeningen geloven wij thans wel deze minister een reële, zij het niet zeer grote kans te moeten geven. Inderdaad heeft men de indruk dat in de bouwnijverheid momenteel betrekkelijk veel mogelijkheden tot produktiviteitsverhoging aanwezig zijn. Concentratie van de woningbouw in grote zeer goed voorbereide projecten, waarbij de produktie over een aantal jaren continu kan geschieden, is wellicht de voornaamste mogelijkheid, gezien de daarmee in de afgelopen jaren in die schaarse gevallen, waarin in een dergelijke stijl gebouwd werd, bereikte resultaten. Ook de vele aangegeven middelen om door het overheidsbeleid opvoering van produktiviteit te bevorderen, zoals stimulering van winterwerk, het veel sterker in de vorm van extra woningcontingenten bevorderen van efficiënte bouwmethoden, een goedkeuringsbeleid dat ook buiten de woningbouwsector in veel sterkere mate is afgestemd op het verlenen van voorrang aan werken waarvoor niet of nauwelijks een beroep wordt gedaan op het eigenlijke Nederlandse bouwpotentieel, het zijn allemaal mogelijkheden die reeds veel eerder in de thans aangekondigde mate hadden moeten worden benut. Het lijkt ons derhalve aannemelijk, dat in de bouwnijverheid momenteel tot dusverre onvoldoende benutte mogelijkheden tot produktiviteitsstijging aanwezig zijn. Een stijging van de produktiviteit in de komende periode met gemiddeld twee à twee en een half percent per jaar en misschien zelfs drie percent, lijkt ons niet onhaalbaar.

Daarnaast zal het dan noodzakelijk zijn de stijging van het aantal werknemers op te voeren van gemiddeld 3,4 percent per jaar zijnde het gemiddelde stijgingspercentage gedurende de jaren

1956 tot en met 1963, tot . . . ja, tot eigenlijk toch op zijn minst 6,7 tot 9,7 percent per jaar, althans indien rekening wordt gehouden met de voor een evenwichtige woningmarkt noodzakelijke aanvulling van de woningreserve.

In het gunstigste geval vonden wij dat de produktie in de sectoren woningen en andere gebouwen met 9,7 percent per jaar zou moeten stijgen om een wezenlijk evenwichtige woningmarkt in 1970 te bereiken; de mogelijke stijging van de arbeidsproduktiviteit wordt door ons op maximaal drie percent en minimaal 1,5 percent per jaar 'geprikt'. Het maximaal noodzakelijke jaarlijkse stijgingspercentage voor de produktie werd op 11,2 geraamd. Onze vraag wordt nu: Is een dergelijke vergroting van het arbeidspotentieel haalbaar?

Arbeidskrachten, loonshoogte, bouwkosten en bouwprizen.

Tegenover een toeneming van het aantal arbeidskrachten in de nieuwbouw voor woningen en andere gebouwen in de voorgaande acht jaren met gemiddeld 3,4 percent per jaar, is hier geschat dat deze toeneming van nu tot 1970 6,7 tot 9,7 percent per jaar zou moeten bedragen. (Indien de stijging van de arbeidsproduktiviteit meer zou gaan bedragen dan de door ons reeds als moeilijk haalbaar geschatte drie percent per jaar zou de toeneming van het aantal arbeidskrachten met een lager percentage kunnen stijgen.) In dit licht bezien moet het alleszins juist worden geacht, dat als eerste 'hoeksteen' van het beleid genoemd is de verhoging van de sociale status van de bouwvakarbeider. Hoewel in de bouwnota in dit verband uitvoerig aandacht wordt geschonken aan zaken als de grotere aantrekkingskracht die van de bouwnijverheid zou uitgaan door verbreiding van de zekerheid dat er voor zeer geruime tijd volop werk zal zijn in de bouwvakken, aan de grotere aantrekkingskracht ook die van een wit maken van zwart loon zou uitgaan en voorts onder meer ook aan verbetering van het mentale klimaat in de bouwnijverheid, geloven wij toch dat men er zonder aanzienlijke boven het landelijk gemiddelde uitgaande loonstijgingen niet zal komen. Dit heeft niets te maken met het in de watten leggen van de arbeiders in de bouwvakken. Nee, deze opvatting van ons komt voort uit een — wij moeten het bekennen — liberalistisch geloof in het verband tussen arbeidsaanbod op langere termijn en de relatieve beloningshoogte in een bedrijfstak. Werken in de bouwnijverheid voorts, het is al zo vele malen beoogd, is werken in weer en wind in ons daarvoor toch wel weinig aantrekkelijke klimaat. Doorwerken in de winter is beslist ook niet

zo aangenaam in het bouwvak als in goed verwarmde kantoren en fabrieken. Bij een op volledige werkgelegenheid gericht beleid, bij een gestage verbetering van de arbeidsomstandigheden in andere sectoren van bedrijf en last but not least bij het huidige welvaartsklimaat, zal naar het ook ons voorkomt de premie die de mensen ertoe moeten brengen hun werkkring in het bouwvak te kiezen, steeds groter moeten worden ⁸.

Zoals van vele zijden is betoogd, hebben de zwarte lonen in de afgelopen jaren de functie gehad de aantrekkingskracht van de bouwnijverheid althans zodanig te doen zijn dat de bescheiden maar voor de huidige nood veel te geringe uitbreiding van het aantal arbeidskrachten met gemiddeld 3,4 percent per jaar kon plaatsvinden. Zwarte lonen hebben de bouwnijverheid voor ontvolking en het Nederlandse volk voor een nog veel grotere woningnood behoed. Wil men een wezenlijke uitbreiding van de bouwcapaciteit, dan zal men ook een snellere stijging van de lonen in de bouwnijverheid dan de arbeidsproduktiviteit en een snellere stijging dan het landelijke loongemiddelde moeten aanvaarden. Men zal de lonen moeten afstemmen op de marginaal noodzakelijke werknemers.

Ook bij een forse loonronde zal volgens het Centraal Planbureau geen noemenswaarde ontspanning optreden op de arbeidsmarkt in het huidige en in het komende jaar. Van verschillende zijden is al bezwaar aangetekend tegen een uitlopen van de beloning van de bouwvakarbeiders.

De minister van Financiën heeft ook laten blijken, weinig voor extra beloning van de werknemers in de bouwnijverheid te gevoelen; in de bouwnota zelf wordt gesteld dat de loonaanpassing zal dienen te geschieden met inachtneming van de algemene uitgangspunten van de loonpolitiek. Wel wordt gesproken van een aan de bouwvakken aangepast systeem van prestatiebeloning, maar ook wordt als vierde hoeksteen het tot stand brengen van de onrustbarende stijging van de bouwkosten van de laatste tijd genoemd. Hier zijn naar ons gevoel de grote hindernissen voor een expansief en pluriform bouwbeleid.

De noodzakelijke vergroting van de produktiecapaciteit moet in principe wel realiseerbaar worden geacht, maar men moet ook

⁸ Men neme kennis van de bijdragen van elf auteurs inzake loonvorming in de bouwnijverheid in Bouw van 11 mei 1963. Een samenvattende beschouwing van prof. dr. W. J. van de Woestijne is te vinden in Bouw van 6 juli 1963.

bereid zijn de noodzakelijke offers te brengen. Die offers zullen zeker bestaan uit het accepteren van een zekere voortgaande stijging van de bouwkosten. Die offers zullen zoals ir. Vos in de ESB⁹ heeft aangeduid wellicht ook moeten bestaan in het accepteren van een revaluatie, als de inflatie buiten onze grenzen mocht voortschrijden en als dan op andere wijze de woningbouwpolitiek in conflict zou geraken met de arbeidsmarktpolitiek.

Wat de ontwikkeling van de bouwkosten betreft, moge er hier zeer in het kort op worden gewezen, dat de relatieve stijging van de bouwkosten samenhangend met een geringe stijging van de arbeidsproductiviteit beslist niet slechts een naoorlogse Nederlands verschijnsel is. Het is een ontwikkeling die over een lange reeks van jaren ook in andere industriële landen — waaronder de Verenigde Staten met de in dat land zo liberalistische woningpolitiek — valt waar te nemen. Het zou wel een wonder zijn indien minister Bogaers deze trend juist in de komende jaren met de noodzakelijke excessieve vraagvergroting zou weten te keren.

Daarbij komt dat, afgezien van de kostenontwikkeling, in een typische 'sellersmarket' waar we ook de komende jaren mee te doen zullen hebben, ook de prijzen de neiging, en niet alleen de neiging, tot stijgen vertonen en dat er weinig noodzaak bestaat eventuele kostenverlagingen door te geven aan de consument. De uitgangspositie, die de minister hier blijkens zijn uitspraken gekozen heeft, lijkt ons strategisch ook niet de meest gunstige te zijn. Van zgn. gemeenschapsbouwbedrijven met hun in de eerste jaren — het zij hier volmondig toegegeven — toch altijd beperkte mogelijkheden tot directe en indirecte prijs- en kostenbeïnvloeding wil de huidige bewindsman voorshands niet weten. Wel wordt in de bouwnota gesproken van een nieuw soort overheidsfunctie, welke aan het groeien zou zijn. Deze zou zich daarin manifesteren, dat de overheid zich beperkt in haar voorschriften aan het bedrijfsleven hoe het gebeuren moet en daarbij bij voorkeur als overtuigende en richtinggevende instantie zou optreden. Men moet zich echter afvragen of bij alle waardering die men kan hebben voor de overtuigingskracht van deze minister, hem in de huidige constellatie wel voldoende middelen ter beschikking staan om niet door kostenwijzigingen gemotiveerde prijsstijgingen tegen te gaan.

⁹ Ir. H. Vos, Conflict der prioriteiten, artikel in ESB van 27 november 1963.

En verder

Al hebben wij dan ook de indruk dat de gewenste uitbreiding van het bouwproductie wel realiseerbaar is, toch zijn er nog problemen te over, nog daargelaten onze beduchtheid voor de bereidheid van verschillende leden van het kabinet om de noodzakelijke aanpassingen ook realiter te aanvaarden. Zoals in tabel II is aangegeven zal bij een jaarlijks met een gelijk percentage toenemende woningproductie, deze productie in 1969 een zeer hoog niveau hebben bereikt. Zal dat niveau dan te handhaven zijn in verband o.m. met krotopruijing en sanering? Of zal men een uitweg moeten zoeken in een aanvankelijke beperking van de bouw voor andere doeleinden om deze dan na 1969 sterk op te voeren (moeilijk overschakelingsprobleem). Wij signaleren de moeilijkheid slechts zonder enigerlei oplossing te pretenderen. De kwaliteitsverhoging van de woningbouw zal gezien de enorme kwantitatieve vraag waarschijnlijk in langzamer tempo kunnen worden gerealiseerd dan wij enige jaren geleden voor mogelijk hielden. Huurverhoging van oude woningen mondjesmaat zal waarschijnlijk geen enkele uitwerking hebben op het dikwijls weinig rationele gebruik dat van oudere woningen wordt gemaakt. Huurverhoging met een forse mep zal mogelijkerwijs een evenredige stijging van de bouwprijzen ten gevolge hebben en daarom ook niet leiden tot het beoogde resultaat.

Wij weten nog veel te weinig over de grote vragen van woningvoorziening en bouwnijverheid. Het is verheugend dat de minister ook de nadruk heeft gelegd op de noodzaak tot research en dan niet alleen technische research gericht op nieuwe kostenverlagende produktiemethoden, maar ook macro-economische research naar de ontwikkeling op langere termijn van de vraag naar woningen en bouwwerken.

Het zij ons vergund hier een wens onzerzijds kenbaar te maken. Telkens weer gedurende de naoorlogse periode zijn rekenmeesters aan de hand van de meest recente volks- of woningtelling aan het werk geweest om de actuele omvang van het woningtekort te extra-poleren. Telkens weer hebben wij kunnen zien hoe de — ongetwijfeld knappe — rekenmeesters de actuele behoefte en de omvang van het tekort te laag schatten, waarna dan de uitkomsten van een nieuwe telling nieuwe teleurstelling betekenden. Begin 1963 was de laatste maal dat wij bij monde van de vorige minister een door het CBS becijferde teleurstelling kregen te verwerken. Natuurlijk trachten wij lering te trekken uit eerder gemaakte fouten. Zolang deze lering steeds weer niet tot

vermaak, maar tot nieuwe teleurstelling blijkt te leiden, ware een andere mogelijkheid ernstig te overwegen. Zou een jaarlijks te verrichten steekproefonderzoek naar de ontwikkeling van de woning-behoefte in haar diverse componenten geen aanbeveling verdienen? Wij menen van wel. Het is beter extra-kosten te maken om jaarlijks te kunnen bijsturen, dan om telkens weer na verloop van luttele jaren voor een 'pijnlijke heraanpassing' te moeten staan.

februari 1964.

G. H. Bast

Werken in de havens

P. J. A. ter Hoeven: Havenarbeiders van Amsterdam en Rotterdam. Sociologische analyse van een arbeidsmarkt. H. E. Stenfert Kroese N.V., Leiden, 1963.

De publikatie van het proefschrift van Ter Hoeven, dat tevens eindrapport is van een door het Sociologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Leiden, in opdracht van de Scheepvaart Verenigingen Zuid (Rotterdam) en Noord (Amsterdam) en de drie erkende werknemersorganisaties ingesteld onderzoek, heeft in mei 1963 nogal wat ruchtbaarheid gekregen in de pers. Wie het toen verspreide perscommuniqué van prof. Van Heek (directeur van het Sociol. Inst.) vergelijkt met het rapport van Ter Hoeven (wetenschappelijk projectleider van het onderzoek), moet constateren dat er nogal wat verschillen bestaan tussen beide communicaties van de onderzoekresultaten. Dit is geen kritiek op Ter Hoeven, maar een waarschuwing aan lezers die hun kennis betreffende het onderzoek aan de dagbladpers ontlenen.

Het is een intrigerend boek geworden, vol verrassende gegevens en rake interpretaties, maar ook vol tegenstrijdigheden en vak-sociologisch kardinale tekortkomingen. In ca. 450 bladzijden is namelijk een enorme hoeveelheid gegevens uit kennelijk met een losse hand gecoördineerde deelonderzoeken samengebracht. Dat de rapporteur een bos heeft kunnen zien in deze veelheid en verscheidenheid van bomen dwingt respect af.

Nu moet men dit proefschrift niet beoordelen met criteria van empirisch sociologische validiteit der conclusies. Het is, naar zijn opdracht (p. 4) voornamelijk explorerend en beschrijvend. M.b.t. de omvang zou men kunnen spreken (evenals bij het voorgaande grote onderzoek van het Leidse instituut, in de Twents-Achterhoekse Textielindustrie) van schaalvergroting in de sociografie. In deze bespreking willen wij echter zo min mogelijk ingaan op de wetenschappelijke kwesties.

Helaas ligt aan de wortel van het onderzoek een ernstig misverstand. De probleemstelling van de opdrachtgevers luidde sa-

menvattend: 'Waarom worden de havens van de stedelijke arbeidsmarkt afgedrongen?' De onderzoekers hebben kennelijk deze vraag au serieux genomen in plaats van eerst te onderzoeken óf de havens inderdaad van de stedelijke arbeidsmarkt worden gedrongen.

Dit laatste nu blijkt althans in Rotterdam niet het geval te zijn, hoewel Ter Hoeven doet alsof het wel het geval is. Analyseert men echter de in hst. I noot 4 genoemde cijfers in bijlagen B en C, dan constateert men het volgende:

In tabel 7 (p. 400) wordt weergegeven dat het aandeel van de haven in de stedelijke beroepsbevolking van 1955-1959 daalde van 4.38 tot 3.95 pct., daarna weer steeg tot 4.04 pct. Indien men aan deze geringe schommelingen betekenis wil hechten, mag men toch niet stellen dat het tempo van verdringing de laatste jaren is vertraagd (p. 2). Dan moet men ook stellen dat het proces de laatste jaren is omgekeerd.

Nog een controle krijgen we door in tabel 1 p. 396 het totale havenbestand van 1955 op 100 te stellen. 1961 krijgt dan (Rotterdam) het cijfer 114. Stellen we nu in tabel 3 p. 397 de totale werkgelegenheid in Rotterdam in 1955 eveneens op 100, dan stijgt deze tot 107 in 1961. De mannelijke inkomende pendel stijgt daarbij blijkens tabel 5 p. 398 van 8-14.

Dus van 1955-1961 stijgt werkgelegenheid van 100-107 en pendel van 8-14, dus 6 pct.

En van 1955-1961 stijgt dus het havenbestand van 100-114; 2 x zoveel als de totale werkgelegenheid. Naar rato mag dus - zonder verdringing - de pendel in de haven dan ook met 2 x 6 is 12 pct. stijgen. In 1955 was de havenpendel 17 pct. (tabel 5 p. 398). 17 pct. + 12 pct. is 29 pct. en tabel 5 vermeldt voor 1961 30 pct. De onder deze tabel op pag. 398 vermelde conclusie '1. De zwakke arbeidsmarktpositie van het havenbedrijf blijkt uit het onevenredig grote beroep dat men in vergelijking met het totale bedrijfsleven op de pendelarbeiders moet doen' is hiermede weerlegd. Dit beroep is evenredig aan de groei van het bestand in de bedrijfstak.

Pendelcijfers van vóór '55 ontbreken in het rapport. Dat het havenbestand in Rotterdam in 1955 reeds voor 17 pct. uit pendelaars bestond tegenover 8 pct. in de beroepsbevolking kan gevoeglijk verklaard worden uit de enorme groei van het havenbestand van '46-'55: bijna een verdubbeling. Ook toen reeds groeide het havenbestand zoveel sneller dan de beroepsbevolking, dat men de uitbreiding reeds gedeeltelijk moest dekken met pendelaars, méér dan in minder groeiende bedrijfstakken.

Wij zijn hier zo uitvoerig geweest, omdat het gaat om de grondvraag van het onderzoek. Wat er ook uit het onderzoek moge zijn gekomen: het duidt niet op een in vergelijking met andere bedrijfstakken zorgwekkende ontwikkeling. (Wij zijn hier niet op de Amsterdamse cijfers ingegaan, omdat blijkens gegevens van de verwerkte goederen in de betrokken periode structurele wijzigingen hebben plaatsgevonden in de haven van Amsterdam met daarmee verbonden consequenties voor de personeelsvoorziening.)

Het spreekt wel vanzelf dat de onjuiste vraagstelling zich wreekt in de beantwoording die gegroepeerd is in vier delen plus een samenvatting. Wél is d.m.v. het onderzoek gebleken dat de bedrijfstak zich kenmerkt door een aantal exceptionele factoren waarop bezinning voor het toekomstige sociale beleid noodzakelijk lijkt, los van de momentele situatie van de haven op de arbeidsmarkt.

De plaats van de havenarbeid in het kader van de stedelijke arbeidsmarkten

In dit deel van het boek blijkt dat de havenarbeid zich qua aard onderscheidt van de meeste industriële arbeid door een complex van factoren: werk in de buitenlucht, afwisselend, met een betrekkelijk grote marge van vrijheid voor zelfstandigheid en eigen initiatief, onregelmatige arbeidstijden, veel avond-, nacht- en overwerk, vaak fysiek zwaar en betrekkelijk gevaarlijk, ten slotte beloond met een in absolute zin goed, maar weinig vast inkomen. Daarbij komt nog dat, op grond van het feit dat een zeer groot deel van de havenarbeiders in dienst is bijeen 'labour pool' van waaruit zij naar de dagelijkse behoefte gedistribueerd worden over de bedrijven, vele niet-havenarbeiders de havenarbeid beschouwen als 'losse arbeid'. Hoewel juridisch het dienstverband vast is, geeft het sociaal 'losse' karakter blijkbaar de doorslag in het beeld dat men heeft.

Er zijn nog enkele typen werk die in vele opzichten lijken op de havenarbeid, zoals andere transportarbeid, bouwvakarbeid, grote en kleine vaart en agrarische arbeid. Met deze typen staat de haven dan ook in concurrentie op de arbeidsmarkt.

Het blijkt dat zowel havenarbeiders als stedelijke niet-havenarbeiders het complex kenmerken redelijk goed waarnemen. Sommige factoren als het werken in de buitenlucht worden bijna unaniem positief gewaardeerd, losse arbeid wordt bijna unaniem verworpen. Al bij al wijzen van de stedelijke arbeiders ca. 90 pct. havenarbeid als beroepsalternatief af, ca. 10 pct. voelt wél voor

havenarbeid. Het verschil tussen deze twee groepen is dat voor de eerste groep de gevraagde prestatie en de arbeidstijden zwaarder wegen dan buitenlucht, afwisseling en vrijheidsmarge, terwijl de tweede groep vooral deze laatste eigenschappen positief waardeert en de zogenaamde inconveniënten niet als erg inconveniënt ervaart.

Voor het sociale beleid in de haven ligt hier een uitdaging om de pluspunten van de havenarbeid – punten die juist in vele industrieën ontbreken – uit te bouwen en de minpunten zoveel mogelijk te ondervangen. Wat dit laatste betreft, is het jammer dat de onderzoekers geen gebruik hebben gemaakt van de inzichten verkregen door het onderzoek 'ploegenarbeid' door m.b.t. de arbeidstijden de echte onregelmatigheid te scheiden van het afwijkende in regelmaat.

Analyse van de arbeidsmobiliteit in de havens

Over dit deel kunnen we kort zijn. Duidelijk is dat er een hoog aanvangsverloop is in de haven (niet 'een uittocht', maar een 'doortocht' van jongeren!) en dat uit de plattelandspendelgebieden méér mensen naar de havens komen, dan zouden komen indien zij in hun woonplaats meer keuzemogelijkheden zouden hebben.

Onderzoektechnisch is dit deel, en in het bijzonder hst. III over de arbeidsmobiliteit van de stedelijke arbeiders, dermate aanvechtbaar, dat men slechts kan hopen dat de sociologische leek dit deel ongelezen zal laten, behoudens de ongemeen belangrijke constatering op pag. 101: 'De geschiktheidseisen voor een havenarbeider zijn, behalve de fysieke criteria, weinig duidelijk omschreven.'

De ervaringen van de havenarbeiders in hun werk

Onderzoektechnisch blijft Ter Hoeven ook hier onder de maat:

– alsof er geen technieken voor attitude-onderzoek bestaan, worden vérgaande beschouwingen gebaseerd op de oppervlakkige betekenis ('face value') van vragen,

– met de pro forma toevoeging 'ofschoon vergelijking strikt genomen niet verantwoord is' worden toch vergelijkingen gemaakt tussen antwoorden die met verschillende vraagstellingen zijn verkregen,

– we blijven in het ongewisse over de sterkte van vastgestelde samenhangen.

Bovendien wordt onvoldoende gebruik gemaakt van de stand van de bedrijfssociologische theorie. Zo blijft de analyse van de arbeidsvoldoening in hst. VI bepaald onbevredigend, alleen al wegens onvoldoende aandacht van de onderzoekers voor de intrinsieke betekenis van het werk, die alleen maar naar voren komt als verandering en afwisseling (en dan nog alleen uit vrije interviews, niet in kwantitatief onderzoek) en onder 'aard van de lading' als mogelijke negatieve factor (vuil werk) (p. 160-162). Waarom in hst. VII de beloning een 'dynamiserend' element heet, blijkbaar in tegenstelling tot statische elementen als steeds wisselende ploegsamenstellingen, spanningen in de hiërarchie of onstabiele elementen in de bedrijfsorganisatie (hst. VI), blijft een raadsel.

Voornamelijk uit de vrije interviews heeft de auteur in dit hst. vruchtbare gedachten geformuleerd inzake de betekenis van groepsnormen die gedragen werden door de ploegen en die de laatste jaren veranderen door het snelle verloop (p. 181-183). Een uitdieping van deze en andere elementen van beroeps-, bedrijfs- en ploegcultuur – het woord cultuur komt de auteur wonderlijk genoeg niet uit de pen – zou hier zeer belangrijk kunnen zijn.

Wij denken daarbij ook aan het beeld van de havenarbeid buiten de haven, aan de informele rekruteringskanalen, aan de betekenis die verschillende groepen hechten aan het vakmanschap; elementen die elders verspreid in het rapport voorkomen.

Analyse van het beleid van de vakorganisaties en van de ondernemingen

Het beeld dat hierna geschetst wordt, is in beide gevallen, menen wij, op zich zelf wel juist, maar eveneens in beide gevallen door onvolledigheid hoogst onbillijk.

De auteur schetst het beleid van de erkende vakorganisaties als primair gericht op de behartiging van belangen van hun leden in de ondernemingen (p. 275). Een uitspraak als 'voor zijn belangen op loongebied acht men blijkbaar de erkende vakorganisaties weinig geschikte pleitbezorgers' (p. 272) miskent, dat de zogenaamde loongevoeligheid die de onderzoekers constateren, wel eens het effect kon zijn van het bekende verschijnsel dat uit niet bewust erkende oorzaken in de werksituatie voortkomende onlust, verwoord wordt (gerationaliseerd wordt) als loonklachten. In die zin is het uiterst rationeel van de vakbonden te pogen de ware oorzaken van onlust in de werksituatie aan te pakken. Ook rationeel tegenover de niet-erkende vakorganisaties, die leven bij

de gratie van latente onlust. En de uitspraak dat dit beleid van de bonden 'een betrekkelijke passieve bezigheid is gebleven' en dat er 'geen uitgewerkt beleid bestaat dat op bepaalde doeleinden is gericht' (302, 303), wordt onvoldoende in het kader van de actuele problematiek van ons gehele bedrijfsleven geplaatst met de opmerking 'dat voor een dergelijk beleid aan de kant van de werkgevers slechts een geringe appreciatie zou bestaan.'

Het moet uw recensent van het hart dat de cijfers van de groei van de erkende vakorganisaties (vergelijk tabel 5 p. 282 met tabel 1 p. 396) een aanwijzing vormen dat de vakbonden met de belangenbehartiging een juist beleid voeren, waarvan zij zich niet moeten laten afbrengen door geleerde tot zeergeleerde, noch door eerwaarde of hooggeleerde schrijvers. Ten slotte menen wij te moeten opmerken dat de drie erkende vakorganisaties te zeer over één kam worden geschoren: de werkelijkheid is dat in de havens één — de NBV — het vakbondsbeleid voornamelijk bepaalt.

De onbillijkheid van het over één kam scheren geldt evenzeer de ondernemingen. Weliswaar wordt m.b.t. de vigerende meningen over het arbeidsgedrag van werknemers ten slotte een typologische driedeling gemaakt van, laten wij maar zeggen, ouderwets tot vooruitstrevend, maar als wij de auteur moeten geloven zijn moderne elementen in het sociaal beleid in de haven overgewaaid uit andere bedrijfstakken (p. 311) of meer in het bijzonder uit het rederijbedrijf (p. 312). Blijkbaar is het de auteur ontgaan wat voor worsteling reeds decennia gaande is in het sociale beleidsvlak tussen de leden in de scheepvaartverenigingen en m.b.t. de labourpools. Het initiatief voor zijn eigen onderzoek is overigens uit deze worsteling voortgekomen!

Het middelste van de drie typen ondernemers schrijft aan de arbeiders een arbeidsgedrag toe dat overwegend wordt bepaald door economische wensen. Men ziet hier de wijzigingen die men in het beleid zal maken, zuiver als arbeidsmarktpolitiek. Naar ons gevoel is de auteur door precies dezelfde economische eenzijdigheid misleid bij zijn pogen arbeidsmobiliteit te verklaren als 'arbeidsmarktgedrag' en bij zijn loontheoretische uitgangspunten. De vruchtbaarheid van analyse van de werkelijkheid vanuit een bepaalde wetenschappelijk gezichtshoek wordt bepaald door de sterkte van de resulterende verklaring. Dit proefschrift bewijst ongewild dat economische theorie te kort schiet voor de verklaring van de beschreven werkelijkheid, evenzeer als voor het te voeren beleid.

Een explorerend onderzoek levert hypothesen. Wij noemden dit rapport van het onderzoek intrigerend, omdat de opdrachtgevers — de werkgevers- en werknemersorganisaties — de resultaten kritisch moeten interpreteren om uit de veelheid van vaak strijdige uitspraken werkhypothesen voor hun beleid te formuleren. Daartoe zijn — afzonderlijk én paritair — reeds de nodige activiteiten ontplooid. De toetsing van deze werkhypothesen zal empirie bij uitstek zijn: het experiment. Er zullen nieuwe wegen beproefd worden in het sociale beleid in de haven. 'The proof of the pudding is in the eating.' Mits deskundig geïnterpreteerd, levert dit rapport interessante suggesties voor het recept van de pudding.

Zuid-Afrika en de resolutie

'Dit land is mooi en goed georganiseerd, boeiend en uiteraard nogal gecompliceerd.' Dit summiere oordeel over de Republiek Zuid-Afrika werd 3 januari jl. door een goede vriend uit Nederland in Kaapstad gepost. 'Vele Nederlanders die Zuid-Afrika uit eigen ervaring, diepgaande studie en/of familiecontact kennen, wisten, dat de problemen daar zó groot zijn en dat het eerlijk zoeken naar een oplossing daar zó sterk is, dat ons Nederlanders, in plaats van veroordeling, begrip en waardering past,' aldus ds. Gymink van de Nederlands-Zuidafrikaanse Werkgemeenschap, opgericht 31 augustus 1963.

Men legt mij niet uit, hoe ik de 67.636 voor het overgrote deel niet-blanke gevangenen in Zuid-Afrika¹ moet verklaren; waarom de uitvoerende macht, i.c. de politie-officieren, de rechterlijke macht door de 'no-trial act' van mei 1963 moest terugdringen; hoe het mogelijk is, dat er in Zuid-Afrika plotseling zoveel 'communisten' zijn. Het 'eerlijk zoeken naar een oplossing' gaat wel wat sterk gepaard aan Spaanse of Chanese toestanden.

De benauwenis in Zuid-Afrika zelf neemt snel toe. Die toenevende benauwenis, veroorzaakt door het apartheidsbeleid, is er mede oorzaak van, dat een vreedzame oplossing van het samenlevingsprobleem zonder effectieve internationale druk door talrijker commentatoren dan ooit voor onmogelijk wordt gehouden. Die internationale pressie zal erop gericht moeten zijn, op zo kort mogelijke termijn een oplossing te forceren om een bloedbad te voorkomen. In Loethoeli's woorden: 'Wij zijn ons er ten stelligste van bewust, dat afkeuring en boycot door andere landen, als deze goed wordt georganiseerd, tot resultaat zullen hebben, dat de dag van slavernij en bloedvergieten wordt bekort.'

Diplomatieke, economische en, in het uiterste geval, militaire sancties moeten ertoe bijdragen, dat de Zuidafrikaanse regering wordt gedwongen tot een gesprek met de vertegenwoordigers van de niet-blanke bevolkingsgroepen over een toekomstige vorm van samenleving. De tijd hiervoor dringt niet alleen om 'de dag van

¹ New York Times, 21 juni 1963.

slavernij en bloedvergieten' te bekorten, maar ook om te voorkomen dat het vraagstuk van drie miljoen blanken zonder vader- of moederland aan de lijst van vluchtelingenproblemen moet worden toegevoegd.

Wenselijke en mogelijke oplossingen

In onze meest verlichte ogenblikken zullen wij het er allen over eens zijn, dat de enige oplossing die volledig aan onze rechtvaardigheidsgevoelens kan voldoen, de multiraciale is. Voor sommige blanke Zuidafrikanen, van Engelse afkomst vooral, is deze oplossing eveneens de meest gewenste. Maar het zal moeilijk, zo niet onmogelijk zijn, de 11 miljoen zwarte bewoners van Zuid-Afrika en de 2 miljoen kleurlingen en Aziaten met de 3 miljoen blanken te doen samenleven. Toen minister Doenges, met het oog op de militaire dreigementen van de conferentie van Addis Abeba uitriep, dat vijf miljoen mensen het vaderland zouden verdedigen, kwam 'The Cape Times' met een hoofdartikel, getiteld 'The missing millions'² In dat artikel werd duidelijk gesteld, dat voor de verdediging van het huidige Zuid-Afrika op de twee miljoen kleurlingen en Aziaten niet hoeft te worden gerekend.

De 11 miljoen Bantoes kwamen in de ministeriële uitspraak helemaal niet voor. Zij zijn al afgeschreven. Hun loyale medewerking aan het tot stand brengen van een functionerende samenleving met hun voormalige onderdrukkers mag dan ook betwijfeld worden.

Bij de blanke bevolkingsgroep is de multiraciale oplossing steeds minder in trek. Terwijl tot voor een tiental jaren de circa 40 pct. van de blanken omvattende 'Engelse' groep deze oplossing nog door demonstraties en in geschifte wilde verdedigen, is het aantal van hen dat zich daar anno 1964 nog voor inzet, klein geworden. Het besef, dat medewerking hieraan van een belangrijk deel van de Afrikaners, onze stamverwanten, weinig waarschijnlijk is, heeft de Engelse gemeenschap in Zuid-Afrika gedompeld in een toestand van politieke apathie of zelfs aan de kant van de Afrikaners gebracht. En de binnenstromende Engelstalige immigranten uit wijlen de Centraal-Afrikaanse Federatie, uit Kenya en Tanganika ook, versterken alleen maar de positie van dr. Verwoerd bij de blanken.

Het is misschien nog niet te laat voor de multiraciale oplossing. Maar het kwaad lijkt al zo diep geworteld, dat elke overeenkomst door de feitelijke ontwikkeling achterhaald dreigt te worden. De

² Zie John Mander, Encounter, oktober 1963.

vergelijking met het door hen zelf geprovoceerde lot van de Franse colons in Algerië, goeden en kwaden, dringt zich onweerstaanbaar op.

Het Algerijnse voorbeeld kan nog verder dienen. Zoals men in de middenfase en opnieuw aan het eind van de strijd met de FLN in Algerië over deling dacht, zo denkt men ook daaraan in Zuid-Afrika. In zekere zin kan de apartheidspolitiek reeds als een politiek, gericht op verdeling van het land aangemerkt worden. Als wij over deling spreken, willen we een daar voor alle belanghebbende bevolkingsgroepen objectief aanvaardbare oplossing onder verstaan. Dat schakelt de voor de overgrote meerderheid van de bevolking onaanvaardbare apartheid uit.

De moeilijkheden voor opsplitsing van het huidige Zuid-Afrika (de problemen rond het mandaatgebied Zuidwest-Afrika en de drie Britse protectoraten nog daargelaten) in een blanke of voor de blanken aanvaardbare staat en een niet-blanke staat beide soeverein, beide internationaal gegarandeerd, zijn zoal niet groter dan toch minstens even groot als die welke een multiraciale oplossing in de weg staan. Met name in Transvaal en Natal, met steden als Johannesburg en Durban, zal het trekken van een bevredigende verdelingslijn niet eenvoudig zijn. Een dergelijke verdeling is, eenmaal overeengekomen, met de nodige internationale bemoeienis waarschijnlijk gemakkelijker uit te voeren en te handhaven dan het tot stand brengen van een, door de voorgeschiedenis noodzakelijk explosieve, gedwongen samenleving van de verschillende bevolkingsgroepen. Geslaagde voorbeelden ervan zijn helaas schaars, al mag men misschien Israël aanhalen. Cyprus, TsjechoSlowakije en Algerië mogen dienen om de moeilijkheden van een gedwongen samenleving te illustreren.

Aan de deling kunnen reeds op voorhand een aantal voorwaarden worden verbonden. Zo zal aan de niet-blanke bevolkingsgroep een in omvang en economische mogelijkheden bevredigend gebied moeten worden toegewezen, dat behoorlijk verdedigbaar is. Het overblijvende romp-Zuid-Afrika zal, wanneer het andere bevolkingsgroepen dan alleen de blanke mocht opnemen of tewerkstellen, de apartheidspolitiek volledig moeten prijsgeven. Ten slotte zullen de beide op het grondgebied van de Republiek Zuid-Afrika van het mandaatgebied Zuidwest-Afrika en zo mogelijk ook op dat van de drie Britse protectoraten Beetsjoeanaland, Swaziland en Basoetoland te stichten staten moeten worden gevormd, in de overgangperiode gecontroleerd en uiteindelijk gegarandeerd door de Verenigde Naties.

De komende tien of vijftien jaar lijkt een voor de blanken werkelijk gevaarlijke opstand in Zuid-Afrika weinig waarschijnlijk. De beloften van Addis Abeba worden slechts door enkele Afrikaanse landen volledig nagekomen. Mozambique, Angola en Zuid-Rhodesië vormen zeker nog wel een jaar of wat een 'cordon sanitaire' tussen de andere soevereine Afrikaanse staten en het bewind-Verwoerd. De meeste leiders van de Zuidafrikaanse oppositie ondergaan huisarrest, zitten in de gevangenis of vluchten naar het buitenland.

Daartegenover staat een tot de tanden bewapend blank volksdeel, dat het hele machtsapparaat in handen heeft en in overgrote meerderheid de strijd wel aan schijnt te willen binden. Dat deel van de blanke bevolking dat de regering-Verwoerd niet onvoorwaardelijk steunt, blijkt voorshands, een enkele moedige uitzondering daargelaten, niet bereid krachtig oppositie te plegen. Een revolte in de politiemacht, welke voor ongeveer de helft uit niet-blanken bestaat, is al even onwaarschijnlijk als een harki-opstand in het Franse Algerië dat was.

Het uitblijven van een fundamentele wijziging van het beleid in Zuid-Afrika en een scherper volgen van de uitgezette koers moeten onvermijdelijk leiden tot een gewelddadige oplossing van het conflict. Zo'n oplossing zal bepaald niet voor alle partijen bevredigend zijn.

Maar zolang de beslissing over het rassenvraagstuk in Zuid-Afrika aan de buitenwereld is, zolang is de beslissing in een gewelddadig conflict dat ook. Dat geeft de blanken nog een eerlijke kans.

De stuurlui aan de wal

De apartheidspolitiek is naar veler opvatting een Zuidafrikaanse binnenlandse aangelegenheid. Sedert de aanvaarding van de 'Universal Declaration on Human Rights' bestaat er in de wereld een begin van codificatie van de maatstaven waartegen bestaande situaties met betrekking tot de naleving van de erkende rechten van de mens moeten worden afgewogen. Bij de opstelling van deze rechten van de mens is men er bovendien van uitgegaan — na de ervaringen opgedaan in de Tweede Wereldoorlog — dat een schending van deze erkende rechten van de mens niet langer als een binnenlandse aangelegenheid, maar als een aangelegenheid de volkengemeenschap als zodanig rakende, moet worden aangemerkt. De bestaande situatie in de Republiek van Zuid-Afrika kenmerkt zich door een differentiatie — ook in rechten — tussen

de verschillende bevolkingsgroepen, die bezwaarlijk anders dan als discriminatie kan worden aangemerkt en die door het grootste deel der betrokkenen ook als zodanig wordt gevoeld en ondergaan. De achterstelling der gekleurde bevolking bij hun blanke landgenoten resulteert in een gevoel, minder geacht te worden, en derhalve geen mens in volle rechten te zijn als omschreven in de 'Declaration on Human Rights', zodat nu een uiterst explosieve situatie is ontstaan, waarin geheel verschillende argumenten door elkaar spelen.³ De vijftien vooraanstaande Nederlanders, opstellers van het hier aangehaalde, zien de apartheidspolitiek dus niet als een Zuidafrikaanse binnenlandse aangelegenheid.

Er zijn anderen die als de genoemde vijftien de volkengemeenschap in het probleem betrekken, door Zuid-Afrika te beschuldigen van het in hoofdstuk VII van het Handvest van de Verenigde Naties vervatte over optreden van de Algemene Vergadering en de Veiligheidsraad in geval van 'bedreiging van de vrede, vredebreuk en daden van agressie.'

Vast staat in ieder geval, dat Zuid-Afrika een internationaal probleem van de eerste orde is geworden als gevolg van maatregelen van de Zuidafrikaanse regering. Het pakket antisabotagewetten, de 'General Law Amendment Act of 1962', een wet van dezelfde naam van 1963 en de 'Bantu Amendment Bill of 1963', is een uitdaging aan de meest gematigde Afro-Aziatische regering. Deze recente wetgeving heeft de situatie dermate verslechterd, dat gevreesd moet worden niet alleen voor de vrede in de Republiek Zuid-Afrika, maar voor de vrede in heel Afrika. Het zal de historici later niet moeilijk vallen, de oorzaken van een dergelijk conflict bloot te leggen, wat sommige journalisten en politici ook over schuld en aanleiding zullen mogen zeggen. Hoogstens is nog onduidelijk in hoeverre de hele blanke wereld in die schuld zal moeten meedelen. Men kan zich reeds nu afvragen, of de in hoofdstuk VII van het Handvest van de Verenigde Naties genoemde 'bedreiging van de vrede' geen realiteit is.

De Verenigde Naties hebben zich tot op heden herhaalde malen via resoluties over de apartheid en over het Zuidafrikaanse bewind in het mandaatgebied Zuidwest-Afrika tot de regering in Pretoria gericht. De regering-Verwoerd maakt zich over dergelijke resoluties geen ernstige zorgen. Officiële Zuidafrikaanse reac-

³ 'Enkele gedachten rond de situatie ontstaan in en om Zuid-Afrika met betrekking tot de jongste maatregelen inzake de rassenscheiding', nota van 31 oktober 1963 aan de minister-president.

ties op de resolutie van de Algemene Vergadering nr. 1761 van 6 november 1962, een resolutie die zich tegen het apartheidsbeleid keerde en economische en diplomatieke sancties aanbeval, hebben bewezen, dat die zorgen nauwelijks zullen toenemen zolang de belangrijkste handelspartners van de beschuldigde de VN-uitspraken niet ondersteunen.

In september 1963 werd van Scandinavische zijde in New York een voorstel ingediend, dat de kloof tussen de Afro-Aziatische landen en de Zuidafrikaanse handelspartners tegelijk met die tussen blank en niet-blank in Zuid-Afrika zelf tracht te overbruggen.⁴

Het in oorsprong Deense voorstel wil zowel de druk op Zuid-Afrika opvoeren als, met behulp van die druk, de blanke bevolking ervan overtuigen, dat voor de blanken uiteindelijk beste oplossing niet die van de apartheid is. De indieners van het voorstel zijn er zich terdege van bewust, dat een multiraciale samenleving in dit stadium niet meer op een eenvoudige wijze tot stand te brengen is. Zo nodig wordt dan ook in bijstand van de Verenigde Naties voorzien.

Men kan twifelen aan de uitvoerbaarheid van een dergelijk plan in Zuid-Afrika zelf. De wijze echter waarop de Denen het probleem willen aanpakken, lijkt een zeer reële. Verwezenlijking van het Deense voorstel is overigens niet alleen sterk afhankelijk van goede wil door duidelijke druk in Pretoria, maar evenzeer van Veiligheidsraadsleden als Engeland en Frankrijk. De grote winst van een in die richting strekkende resolutie van de Veiligheidsraad zou zijn, dat de aangesloten landen dan niet meer alleen moreel, maar tevens formeel aan een dergelijk besluit zijn gebonden.

Verklaringen van niet-blanke leiders in Zuid-Afrika, o.a. van Loethoeli, wijzen erop, dat de gekleurde bevolkingsgroepen het embargo als drukmiddel aanvaardden. Een argument als dat van staatssecretaris De Block in een schrijven van 10 oktober 1963 aan de voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, dat sancties en embargo's 'niet de belangen der gekleurde bevolking zullen dienen', is dan ook hoogstens materieel juist en kan gereedelijk worden uitgeschakeld. Mander stelt in genoemd Encounterartikel, dat pressie op de blanke bevolking naar twee kanten zal werken. Enerzijds dreigt deze de 'laager'-mentaliteit van de blanke te versterken, anderzijds zijn blanke concessies waarschijnlijk,

⁴ Socialist International Information, 9 november 1963.

ook al vanwege de gevoeligheid van de Zuidafrikaanse regering voor de opinie van de buitenwereld.

Halve en hele maatregelen

Tot nog toe is de Veiligheidsraad bij het opleggen van sancties niet verder gekomen dan de resolutie van 7 augustus 1963, waarin onder meer een beroep wordt gedaan op de leden van de VN geen militaire goederen naar Zuid-Afrika te verkopen of te verscheppen. Tot op heden laat de uitvoering van dit wapenembargo nog veel te wensen over. Afgezien van de Verenigde Staten, die met ingang van 1 januari 1964 een totaal wapenembargo afkondigden, houden de meeste westelijke landen vast aan een selectief embargo. De Nederlandse regering beroept er zich bij dit selectieve embargo op, dat het in paragraaf 3 van de resolutie vervatte beroep op de leden geen dwingende verplichting oplegt, doch slechts een aanbeveling betekent in de zin van hoofdstuk VI van het Handvest. Daarmee behoudt men zich het recht voor Zuid-Afrika wapens te leveren voor zijn externe zelfverdediging. Nederland en de op gelijke wijze handelende leden van de Verenigde Naties kan daarmee de vraag worden gesteld, hoe en door wie objectief bepaald kan worden welke wapens voor die externe zelfverdediging geleverd mogen worden. Een totaal wapenembargo zou heel wat bevredigender zijn. Het is verheugend, dat Harold Wilson in maart 1963 op Trafalgar Square reeds uitsprak, dat Engeland in geval van een socialistische verkiezingsoverwinning in 1964 voor deze bevredigende oplossing zal opteren. Pogingen van Frankrijk een deel van de Engelse wapenexport over te nemen, binnen het raam van een selectief embargo, zullen moeilijk aanvaardbaar zijn voor de nauwe betrekkingen met Parijs onderhoudende voormalig Franse gebieden in Afrika. Daar zal ook de Franse politiek rekening mee moeten houden. De minder belangrijke mogendheden-wapenleveranciers zullen na het wegvallen van deze grote twee, misschien na een beetje pressie, hun politiek waarschijnlijk wel willen herzien. Een behoorlijke functionering van het wapenembargo is daarom mogelijk. Het is alleen jammer, dat Zuid-Afrika in de voorafgaande jaren voldoende materiaal kocht om met een wapen- en munitiemagazijn vergeleken te kunnen worden.

Onder punt 515 in haar rapport van 16 september 1963 stelt de speciale commissie voor vraagstukken betreffende de apartheidspolitiek van de regering van de Republiek Zuid-Afrika de Algeme-

ne Vergadering en de Veiligheidsraad de volgende maatregelen voor:

– dat alle internationale organen de noodzakelijke stappen doen om de regeringen van Zuid-Afrika economische en technische hulp te ontzeggen;

– dat de leden-staten stappen ondernemen om buitenlandse investeringen in de Republiek Zuid-Afrika en leningen aan de regering van dat land of aan Zuidafrikaanse maatschappijen te verbieden of te bemoeilijken;

– dat de leden-staten geen faciliteiten verlenen aan schepen en vliegtuigen op weg naar of komende uit Zuid-Afrika;

– dat de leden-staten de emigratie van hun onderdanen naar Zuid-Afrika verbieden of tenminste bemoeilijken;

– dat de Veiligheidsraad en de Algemene Vergadering de mogelijkheden nagaan, die een doeltreffend embargo, eventueel onder auspiciën van de VN, op de aanvoer van wapens en munitie, evenals van aardolie, naar de Republiek Zuid-Afrika verzekeren, daarbij een blokkade niet uitsluitend.

Het is geen voorstel waarvan de praktische uitvoerbaarheid in het oog springt. Sommige onderdelen ervan zijn voor een succesvolle toepassing volledig afhankelijk van ingrijpen van de Veiligheidsraad, andere kunnen, bij wijze van uitvoeringsmaatregel van een resolutie van de Algemene Vergadering of de Veiligheidsraad, door de individuele leden ter hand worden genomen. Niet alle voorgestelde maatregelen lijken even wenselijk.

Het staken van de technische en economische hulp en het verbieden of bemoeilijken van investeringen in en leningen aan Zuid-Afrika zijn geen grote bezwaren oproepende voorstellen. Hoewel het effect ervan op de Zuidafrikaanse economie niet overschat mag worden, kan men de voorgestelde maatregelen toch toejuchten als drukmiddel. Het niet-verlenen van faciliteiten aan schepen en vliegtuigen (de Commissie zondert noodgevallen terecht uit) is pas dan aanvaardbaar als het een maatregel van kortere duur betreft. Dat betekent dat alle landen zich eraan zullen moeten houden. De blokkade van Zuid-Afrika's kusten lijkt hierbij onvermijdelijk. Wel zouden de VN de regeringen van de aan gesloten landen kunnen vragen de emigratie naar Zuid-Afrika te bemoeilijken. Het beëindigen van emigratiesubsidies en het verstrekken van objectieve voorlichting zijn hier denkbare maatregelen. Een volledig emigratieverbod lijkt moeilijk te verantwoorden. Men kan de Commissie er overigens niet van beschuldigen duidelijk on-

verantwoordelijke of ondoordachte voorstellen te doen. Het staat vast dat het afsluiten van de oliekraan de Zuidafrikaanse economie binnen een half jaar zou ontwrichten. Mahomo, de woordvoerder van het andere Zuid-Afrika tijdens het Congres van de Socialistische Internationale, voorstander van een olie-embargo, is zich bewust van de moeilijkheden die het afdwingen ervan mee zal brengen. Een aantal leveranciers uit het Midden-Oosten kan moeilijk een olieklant als Zuid-Afrika missen. De Engelse socialistische partij is net zo min als de conservatieve bereid dat embargo te steunen. Het valt dan ook te bezien of de Afro-Aziatische landen die zich ervoor uitspreken, voldoende gewicht in de schaal kunnen leggen om hun wil door te zetten. Een verdergaande verslechtering van de toestand in Zuid-Afrika lijkt wel een hoofdvoorwaarde hiervoor.

Een blokkade is de enige garantie dat Veiligheidsraadsresoluties met betrekking tot een embargo worden uitgevoerd. Aan effectieve druk door de VN langs andere weg moet echter voorkeur worden gegeven en zolang niet alle middelen zijn gebruikt om de Veiligheidsraadsresolutie van 7 augustus 1963, betreffende het wapenembargo, langs vreedzame weg te effectueren, kan een blokkade worden uitgesteld. Anderzijds moet ook niet al te lang worden gewacht. De situatie in Zuid-Afrika zelf wordt steeds explosiever en VN-maatregelen zouden er in de eerste plaats op gericht moeten zijn een bloedbad te voorkomen.

Naast economische pressie blijft, ook in het kader van de Verenigde Naties, politieke druk gewenst. Dat impliceert, om overigens andere redenen, het voortduren van het Zuidafrikaanse lidmaatschap van deze organisatie. Hoewel de invloed van een dergelijke druk op de Zuidafrikaanse regering waarschijnlijk ontoereikend zal blijven, mag de mogelijkheid van invloed op de publieke opinie, niet alleen in Zuid-Afrika, niet ongebruikt worden gelaten.

Gasbellen en olieputten

De 'Loi concernant les Mines, les Minières et les Carrières' van april 1810 is nog altijd het fundament van onze mijnwet. Daarin heeft de Napoleontische wetgever ook voor ons op doortastende wijze beslist, dat onze bodemschatten alleen met toestemming van en onder controle van de overheid mogen worden ontgonnen. Geen geringe zaak indien men bedenkt, dat inmiddels de delfstoffen de belangrijkste grondstoffen van onze moderne, industriële samenleving zijn geworden. Overigens echter laat de Napoleontische wet een grote vrijheid aan particuliere ondernemingen bij het zoeken naar en het ontginnen van delfstoffen.

Voor exploratie is in beginsel geen vergunning nodig. De wet kan echter bepaalde gebieden uitsluiten. Dit is automatisch het geval met terreinen waarvoor reeds concessie is verleend. Andere voorbeelden van uitsluiting betreffen de terreinen waar de staat steenkolen heeft aangetoond en zich het recht op ontginning voorbehoudt, zoals de Peelvelden en het mijnveld Winterswijk. Op de andere terreinen kan men echter niet op zijn eigen houtje zijn gang gaan. In de eerste plaats moet men toestemming zien te verkrijgen van de eigenaar van de grond, die een recht op schadeloosstelling heeft voor de schadelijke gevolgen van de boringen, seismisch onderzoek e.d. Lukt dit niet, dan wendt men zich tot de overheid. Deze kan een regeling maken, waaraan ook de eigenaar zich heeft te houden. Voor bepaalde, voornamelijk bewoonde gedeelten van de eigendom is echter steeds toestemming van de eigenaar nodig. Voor de terreinen waarvan de overheid eigenaar is, is toestemming van de overheid nodig.

In de tweede plaats dient men voor de aanvang van het onderzoek melding te doen van zijn plannen bij de inspecteur-generaal van het Staatstoezicht op de Mijnen. Deze in Heerlen zetelende functionaris heeft de taak om een aantal bij de wet- en algemene maatregel van het bestuur omschreven maatregelen te controleren. Omdat het hier voornamelijk veiligheidsmaatregelen betreft, zou men hier kunnen denken aan de figuur van een bijzondere arbeidsinspectie voor de mijnen. Omdat ook voor het stadium van

de onderzoekwerkzaamheden veiligheidsmaatregelen zijn voorgeschreven, is de IGM op de hoogte van de plaats en de omvang der aan de gang zijnde onderzoekingen. Hierover rapporteert de IGM aan de minister; het blijft echter bij signaleren, omdat de overheid geen wetsmiddel heeft om de voor onderzoek in aanmerking komende terreinen te verdelen over de verschillende exploranten. De enige ordening die al of niet op aandrang van de overheid tot stand kan komen, is die van het 'gentlemen's agreement' tussen verschillende belanghebbenden.

Er is nog een derde instantie die bij het onderzoekswerk betrokken is, namelijk de Geologische Stichting. Deze in 1939 opgerichte instantie doet in bescheiden mate en in de letterlijke zin niet-diepgaand bodemonderzoek ter voltooiing van de geologische kaart van Nederland. Voorts adviseert zij de overheid (de minister van Economische Zaken) over de geologische aspecten van een concessieaanvraag. De Geologische Stichting kan dit advies slechts uitbrengen, indien ze over voldoende gegevens beschikt. Voor deze gegevens zal zij in de meeste gevallen een beroep moeten doen op de aanvrager van de concessie. Deze dient de overheid ervan te overtuigen, dat de te ontginnen delfstof in ontginbare hoeveelheden aanwezig is en heeft er dus belang bij om de door de Geologische Stichting gevraagde gegevens te verstrekken. Bij het onderzoek naar olie of aardgas gaat het hier vooral om de zgn. seismische lijnen, verkregen bij het seismisch onderzoek, boorkernen van proefboringen, resultaten van de zgn. Schlumberger verkenningmethoden en produktieproefresultaten van één of meer boorputten. Het beeld dat daarbij verkregen wordt, is completer naarmate de concessionaris-in-hope welwilzigen en . . . de overheid geduldiger is. De Geologische Stichting beheert het Geologische Bureau voor het Mijngedied in Heerlen en de Geologische Dienst in Haarlem. De Geologische Stichting is verplicht de haar door aspirant-concessionarissen verstrekte gegevens geheim te houden.

Tegen de achtergrond van hun huidige taken is de outillage van de hierboven genoemde instanties bepaald pover te noemen. Bovendien kan men zich afvragen of de bevoegdheden van de Geologische Dienst wel voldoende zijn om een volledig en afgerond oordeel over het opsporingswerk van verschillende in concurrentie verkerende ondernemingen te kunnen geven.

Zodra de onderzoekende maatschappij een lonende ontginning

verwacht, kan zij een concessie aanvragen bij Gedeputeerde Staten van de provincie waarin het bij de aanvraag omschreven gebied is gelegen. GS nemen nota van de omvang en de begrenzing van het terrein, trachten na te gaan wat redelijkerwijs aan schade, te vergoeden door de concessionaris, mag worden verwacht en maakt daartoe de aanvraag publiekelijk bekend. In overleg met reeds aanwezige concessionarissen wordt nagegaan of de nieuwe ontginning schade kan toebrengen aan bestaande ontginningen.

Deze procedure duurt minstens vier maanden. Deze termijn kan aanzienlijk langer worden, indien door andere aspirant-concessionarissen oppositie wordt aangetekend. Het resultaat van dit vooronderzoek gaat in de vorm van rapporten naar de minister van Economische Zaken. Deze beslist, nadat hij zich aan de hand van rapporten van de Geologische Dienst overtuigd heeft van de mogelijke aanwezigheid van delfstof in ontginbare hoeveelheden in het aangevraagde gebied. Bij aardolie en aardgas is er soms geen scherpe scheiding te maken tussen het stadium van de exploratie en dat van de exploitatie. Hangende een aanvraag om een concessie kan voor de verkoop van olie of gas een bijzondere vergunning 'permis de vente' worden verleend.

De wet laat het aan het beleid van de minister over, aan wie de concessie wordt verleend. Tot voor kort viel er geen keuze te doen en leverde althans dat geen moeilijkheden op. Steenkolenconcessies werden verleend aan de Staatsmijnen, zoutconcessies aan de Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie, en concessies voor de winning van bitumina (de officiële naam voor aardgas en aardolie) kwamen terecht bij de enige tot voort kort in Nederland actieve maatschappij, de Nederlandse Aardolie Maatschappij. De laatstgenoemde maatschappij verkreeg achtereenvolgens de concessievelden Schoonebeek (1948), Tubbergen (1953), Rijswijk (1955) en Groningen (1963). In de concessieverleningsbesluiten is de beleidspraktijk terug te vinden voor de hoogte van de vergoedingen die de concessionaris aan de staat moet betalen, en voor de bestemming van het aan de bodem onttrokken aardgas. Als belangrijke punten uit deze beleidspraktijk noemen we hier:

- 1— De schadeloosstelling voor de eigenaren van de binnen het concessieveld gelegen grond. Deze is voor de NAM-concessies vijftig cent per hectare per jaar of — naar verkiezing van de concessionaris — twaalf gulden en vijftig cent per hectare ineens.
- 2— De schadeloosstelling voor de staat, die volgens de oude mijn-

wet rechten kan doen gelden op de in de bodem aanwezige delfstoffen. Deze is vastgesteld op 10 pct. van het voordelige saldo van de resultatenrekening van het ontginningsbedrijf. Ten aanzien van deze resultatenrekening is onder meer bepaald, dat de kosten van opsporing in Nederland mogen worden afgetrokken en dat voor gebouwen, permanente wegen, werkplaatsen, magazijnen, hun inventaris en voor installaties het uniforme afschrijvingspercentage van 10 mag worden aangehouden. Wijst de resultatenrekening over een bepaald jaar een nadelig saldo aan, dan zal dit naar het debet van de resultatenrekening van het volgend jaar worden overgebracht. De uitkering zal niet minder dan één gulden per ton watervrije ruwe olie bedragen. De controle op deze uitkering geschiedt door een regeringsvertegenwoordiger, die toegang heeft tot de vergaderingen van aandeelhouders en commissarissen en overigens ook in de onderneming toegang heeft tot alle gegevens.

De minister van Economische Zaken heeft kort geleden op een vraag van dr. Vondeling medegedeeld, dat de uitkeringen van de NAM aan de staat in de jaren 1948 tot en met 1962 44,8 mln. gulden in het totaal hebben bedragen. In die periode heeft de NAM dus 448 mln. gulden als saldo van de resultatenrekening kunnen boeken.

3— Naast de hierboven genoemde uitkering aan de staat wordt de gebruikelijke vennootschapsbelasting geheven. Deze heeft uiteraard niets met de bijzondere positie van de NAM als ontginningsonderneming te maken en is een belasting op de totale fiscale winst. De berekening van deze winst zal wel niet conform de berekening van het saldo van de hierboven genoemde resultatenrekening verlopen. Daarom is het moeilijk een percentage te noemen voor het totale aandeel van de staat in de winst van de NAM. Het zal ruwweg ergens tussen de 45 en 55 pct. bedragen. Volgens de Petroleum Times van 18 oktober 1963 krijgt de Venezolaanste staat 65 pct. van de winst van de aldaar gevestigde oliewinningsbedrijven. Dit percentage zou voor de verhoudingen in Venezuela overeenkomen met f 21,— per ton ruwe olie (negentig dollarcent per barrel).

4— Tot voor de verlening van de concessie 'Groningen' was voor het al of niet met de olie naar boven komende gas bepaald, dat dit gas aan de staat tegen een redelijke prijs zou worden verkocht. Het staatsgasbedrijf zorgde dan voor de distributie. De

staat dreigde met de gasvondst te Slochteren van het goede te veel te krijgen, zodat er bij de concessieverlening in Groningen een andere constructie is bedongen. De Staatsmijnen kregen een aandeel in de winning, terwijl de beide moedermaatschappijen van de NAM een aandeel in de distributie van het gas kregen.

In de winningmaatschap werken de NAM en de Staatsmijnen samen met een aandelenverhouding 60-40 en een verhouding van 50-50 in het bestuur. In de N.V. Gasunie werken de staat, de Staatsmijnen, de Koninklijke/Shell en de Esso samen met een aandelenverhouding van respectievelijk 10, 40, 25 en 25. Op deze manier is de distributie van het gas in de sfeer van het gemengde bedrijf gekomen. De export van het aardgas geschiedt op naam van de NAM. Dit betekent, dat de onderhandelingen in het buitenland geschieden door de Koninklijke/Shell en Esso als partners in de NAM. De opbrengst van de export, voorzover deze voortvloeit uit de levering van het gas tot aan de grens, is voor de Gasunie. Evenals in het binnenland moet ook bij leveringscontracten aan het buitenland de verkoopprijs voor het aan de grens geleverde gas worden goedgekeurd door de Raad van Commissarissen van de Gasunie. Hierbij kan de minister een overwegende invloed doen gelden. De aanleg van transportnetleidingen in Nederland is onderhevig aan de goedkeuring van de Raad van Commissarissen van de Gasunie. Een directe, expliciet genoemde invloed van de minister op het uitputtingstempo van het gasvoorkomen is niet vastgelegd.

Wellicht kan in de hier gekozen constructie een bescheiden begin worden gemaakt met een nationaal energiebeleid. Dit zou een waardevol pluspunt van de gekozen beheersvorm kunnen worden. Er moet echter worden afgewacht of een dergelijk beleid uit de samenwerking van de Staatsmijnen en de internationale oliemaatschappijen kan voortkomen.

Voor haar aandeel in de winningsmaatschap 'Groningen' moet de NAM de onder 2- beschreven mijnrechtuitkering betalen. In verband met de deelneming van de Staatsmijnen bedraagt deze uitkering niet 10 pct. maar slechts 6 pct. van het voordelige saldo van de resultatenrekening van de ontginning. Daarnaast moet de NAM nog een extra-uitkering aan de staat doen toekomen, die ca. 3 pct. van het hierboven genoemde voordelige saldo bedraagt. Deze extra-uitkering is een heffing van 10 pct. over het bedrag dat verkregen wordt door het NAM-aandeel in het voordelige saldo van de ontginning te verminderen met een bedrag voor vennoot-

schapsbelasting, zoals deze naar het maximale tarief kan worden berekend over het NAM-aandeel in het voordelige saldo van de ontginning. Blijkbaar moet de NAM de staat schadeloos stellen voor het feit, dat de staat niet zoals bij de distributie door de Gasunie direct participeert in de ontginning.

Voor verdere concessieverleningen komen achtereenvolgens in aanmerking: Drente, Friesland, de Waddeneilanden met de binnen de territoriale grens gelegen Waddenzee, het IJsselmeer, Noord-Holland en het Continentale Plat. Friesland en Drente zijn voornamelijk verkend door de NAM met resultaten in Annerveen, Blija en Sonnega. Voor het Waddengebied is er een meer veelzijdige belangstelling en zijn er reeds aanvragen van de NAM, Caltex en Mobiloil. Vooral nu de Caltex met de boringen in Ameland en Friesland zo nadrukkelijk en haastiglijk zijn visitekaartje op tafel heeft gelegd, staat de minister voor een moeilijke beslissing, waarbij nog moet worden afgewacht of de concurrentie in de aanvragers voor de overheid enig wezenlijk voordeel oplevert. De bij de concessieverlening gepasseerde, succesvolle exploranten hebben nl. recht op een schadeloosstelling en een vinderspremie, indien niet kan worden aangetoond, dat de gepasseerde aanvrager binnen de grenzen van een reeds eerder gevonden gas- of olievoorkomen heeft geprikt en dit is moeilijk te bewijzen. Een proefboring op het land kost een bedrag tussen één en anderhalf miljoen gulden. In zee is het maken van een boorput ruwweg vijf tot tien maal zo duur. Daarnaast zijn er de kosten van het seismisch onderzoek, dat de aspirant-concessionarissen door derden kunnen laten verrichten. Er zijn aanwijzingen dat er, ook wat dit betreft, op Ameland meer dan dubbel werk voor de verschillende opdrachtgevers is verricht. De kosten van dit dubbele werk zullen in elk geval bij de berekening van de vennootschapsbelasting ten nadele van de staat van de winst worden afgetrokken.

Het onderzoek en de ontginning op het Continentale Plat onder de Noordzee vormen een verhaal apart, waarvan echter in dit stadium nog maar nauwelijks de inleiding kan worden geschreven. Volgens een nog niet door alle deelnemende landen geratificeerde internationale conventie kan een land op de delfstoffen in het aangrenzende exterritoriale deel van de zeebodem rechten doen gelden mits de boden niet dieper dan 200 m. onder de zee-oppervlakte ligt. De ondiepe Noordzee kan dus worden opgedeeld tussen de Noordzeestaten. De juiste plaats van de demarcatielijnen

moet nog worden bepaald, maar er mag als richtlijn worden aangehouden de lijn bestaande uit de punten met gelijke en kortste afstanden tot de Engelse en de daartegenover liggende kust. Deze richtlijn kan men opgebouwd denken uit de middelpunten van de ingeschreven cirkels, rakend aan de kusten van de Noordzee. Het ons land toevallende deel is niet gering. Het hier verrichte onderzoek valt ook onder de controlebevoegdheid van de inspecteur-generaal van de Mijnen.

Inmiddels is een nieuwe mijnwet, geldend voor het Nederlandse Continentale Plat, in voorbereiding. In verband hiermede heeft de regering het verrichten van exploratieboringen in het ons toegezegde gedeelte van de Noordzee verboden. Het lijkt niet erg logisch om uitsluitend voor het exterritoriale gedeelte van onze bodem een nieuwe mijnwet te maken. Uit het voorgaande is wel gebleken, dat de Nederlandse mijnwet ook ten aanzien van de exploratie op het land en in de territoriale wateren te kort schiet als beleidsinstrument. De bestaande vrijheid van exploratie zal moeten worden beperkt. Een dergelijke beperking kan ook in het belang van de explorerende ondernemingen zijn.

Ook voor het behoud van onvervangbaar natuurschoon in het Waddengebied kan een dergelijke beperking zinvol zijn. De Geologische Stichting zal meer armslag moeten verkrijgen bij de exploratie naar bitumina. Ook ten aanzien van de bepalingen bij de toekomstige concessieverleningen zijn er wensen. Als bij voorbeeld de Friese bodem straks olie blijkt te bevatten, dan is dat een zaak waar de staat nu bij het verlenen van de vergunningen en het bepalen van de voorwaarden ernstig rekening mee heeft te houden. De vraag is dan, of de tot nu toe gegolden winstdelingsbepalingen, waar bij de staat tien percent van de winst van de oliewinning krijgt, moeten worden gehandhaafd. Enfin, olie is er in Friesland nog niet gemeld, maar als vanouds vraagt de NAM een concessie voor gas en . . . olie.

Wij beschikken in Nederland reeds over een ongehoord grote hoeveelheid aardgas. Daarom is dit gas een economische factor van belang in Europa. Nu maakt de toevoeging van nog meer gas aan het reeds gevonden gas het probleem, dat al groot is, nauwelijks groter. Er is geen reden om voor de verkoop van dat meerdere gas aan andere constructies te denken, ware het niet, dat de huidige constructie ook op het punt van de allesbeheersers de vraag van de export haar nationaal-economisch nut nog moet bewijzen.

Meer 'conventionele' bewapening?

In het belangwekkende artikel 'Om de grondslagen van het bestaan' van Groningse jongeren in het septembernummer komt een beschouwing voor over het defensievraagstuk, die tot de conclusie leidt, dat het de taak van de Europese volken is hun conventionele weermacht te versterken. 'Niet met eigen kernmachten, doch slechts met eigen conventionele troepen kan Europa zich op eigen kracht een daadwerkelijke veiligheid verschaffen.'

Het is ook mijn overtuiging, dat Europa zich geen veiligheid kan verzekeren door een eigen kernmacht. Daarentegen acht ik het zeer betwistbaar, dat versterking van de conventionele bewapening tot vergroting van de veiligheid kan bijdragen en volstrekt zeker, dat West-Europa zich geen veiligheid kan verzekeren op eigen kracht. Geeft men de gedachte prijs, dat de voornaamste waarborg ook voor de Europese veiligheid gelegen is in de Amerikaanse kernmacht, dan vervalt men in onhoudbare illusies.

Ik zou niet na maanden op dit punt uit het aangehaalde artikel terugkomen, indien de vraag van versterking der conventionele bewapening en daarnaast de gedachte aan een eigen Europese kernmacht bij de Gaulle, aan een 'multilaterale' kernmacht bij andere NAVO-leden niet nog telkens aan de orde was. Het artikel van Van der Stoep in het januarinummer over het laatstgenoemde vraagstuk raakt zijdelings ook de betekenis der conventionele strijdkrachten.

Vergeleken bij enkele jaren geleden is de toestand aanzienlijk gewijzigd. Het enige rechtstreekse gevaar voor West-Europa lag in de mogelijkheid van een agressieve Russische politiek. Daarbij behoefde nog niet te worden gedacht aan een directe aanval op het Westen. Wat moest worden gevreesd, was een bezetting van West-Berlijn of een volstreekte afsluiting ook in de lucht. Het Westen zou dan moeten kiezen tussen berusting, na felle, maar doelloze protesten, met als gevolg een ontzaglijk groot prestige-verlies en het prijsgeven van weer een paar miljoen mensen aan communistische overheersing, en het aanvaarden van een oorlog met onoverzienbare gevolgen.

Wij mogen aannemen dat dit gevaar voorlopig van de baan is. De toestand van Rusland, ook in verband met zijn tegenstelling tot China, is van dien aard, dat de tegenwoordige leiding klaarblijkelijk geen crisis over Berlijn wil uitlokken en geen oorlog met het Westen riskeren. Dat mag ons natuurlijk niet de illusie doen koesteren, dat van die zijde nooit meer gevaar zal dreigen en dat wij een sterk bondgenootschap tot waarborging van de collectieve veiligheid kunnen missen. Het is echter wel een reden te meer om de vraag of West-Europa, terwijl Amerika en Rusland hun bewapeningsuitgaven verminderen, de zijne moet vergroten, nuchter te bezien.

Daarbij moeten wij ook voor de toekomst allereerst de kwestie-Berlijn in het oog vatten. De situatie in Berlijn blijft explosief. Het is voor Rusland en voor de communistische leiding van Oost-Duitsland moeilijk te verdragen, dat midden in door de communisten beheerste gebieden West-Berlijn ligt als een voorpost van het Westen, vrijer en welvarender dan Oost-Berlijn, een punt van waar uit ook lange tijd anticommunistische propaganda-lectuur over Oost-Duitsland werd verspreid. Zij kunnen het iets gemakkelijker dulden, nu de beruchte muur althans de vlucht van Oostduitsers naar het Westen, die voortdurend krachten aftapte van Oost-Duitsland en tegen het regime daar getuigde, vrijwel onmogelijk heeft gemaakt. Zou men echter ooit kans zien zich van West-Berlijn meester te maken zonder een grote oorlog te riskeren, dan zouden wij waarschijnlijk spoedig meemaken, dat Oostduitsers, met de nodige steun van Rusland, mogelijk van 'vrijwilligers', West-Berlijn zouden gaan 'bevrijden'. Dit is, als er kentering komt in de Russische houding, m.i. in Europa het enige reële gevaar. Dat Rusland botweg West-Europa binnen zou vallen, is alleronwaarschijnlijkst, ook al zouden weer sterke spanningen optreden.

Nu vraag men zich eens af wat West-Europa met conventionele bewapening zou kunnen doen als Oostduitsers en Russen West-Berlijn zouden bezetten. De Nederlandse regering schijnt in dit opzicht grote mogelijkheden te hebben gezien. Zij heeft tenminste, als enige westelijke regering, indertijd de dienstdtijd met twee maanden verlengd, wegens de spanning om Berlijn. Ik heb mij in vergaderingen wel eens de schertsende opmerking veroorloofd, dat Chroesjtsjow hiervan blijkbaar geschrokken is en zich heeft gematigd. De regering verkort nu de dienstdtijd — enkel met de twee maanden die het vorige kabinet er volkomen zinloos aan had toegevoegd.

Maar nu in ernst. Wat zou West-Europa kunnen doen? Terwijl West-Berlijn ligt midden in door de Russen beheerst gebied, is het door een grote afstand gescheiden van het bij de NAVO aangesloten West-Duitsland, waar geallieerde troepen liggen. Meent men werkelijk, dat Rusland er zich veel zorg over zou maken, dat die troepen naar Berlijn zouden optrekken? Er zijn bij herhaling becijferingen gemaakt, die moeten aantonen, dat West-Europa met conventionele bewapening niet zwakker behoeft te zijn dan Rusland, dat het, gezien de grootte van zijn bevolking en de materiële middelen waarover het beschikt, een legermacht op de been kan brengen, voldoende talrijk en goed bewapend om tegen het Russische leger opgewassen te zijn. De NAVO als geheel is volgens de Amerikaanse minister van Defensie reeds sterker in manschappen dan het Russische leger, zelfs als het versterkt wordt met de legers van de andere landen van het Pact van Warschau. Intussen is van de NAVO-grondstrijdkrachten een belangrijk deel niet in Europa en allerminst zijn het alleen Westeuropese troepen. In een democratie kan men bezwaarlijk blijvend dezelfde militaire lasten opleggen als in een dictatuurstaat. Maar bovendien, men ziet een uiterst belangrijk element voorbij: de kwestie van de *ruimte*. Terecht werd in een artikel in 'Encounter' van oktober van het vorige jaar geschreven:

'Verdediging in diepte tegen een gemotoriseerde conventionele aanval vereist tegenwoordig enorme ruimte om te manoeuvreren.'

Die ruimte heeft West-Europa niet, Rusland wel.

In de Tweede Wereldoorlog werd Rusland bij de eerste Duitse stormloop niet minder zwaar getroffen dan Frankrijk. De Duitse troepen behaalden geweldige successen. Hun tanks sneden door de Russische linies, omsingelden Russische legers, drongen Rusland over een grote diepte binnen. Rusland had echter wat Frankrijk niet had, een ontzaglijk groot gebied achter het front, waar het zich kon herstellen, waar het nieuwe troepen op de been kon brengen en bewapenen. Zoals ik in de dagen dat de Duitsers voor Moskou stonden, dat zij overigens niet hebben kunnen nemen, tegen een Duitser zei: het is nog ver naar de Oeral en nog verder naar Wladiwostok. De Duitsers liepen vast in de onmetelijke Russische vlakten en ondervonden bovendien, zoals eens Napoleon, wat een Russische winter betekent.

Nu had Duitsland, toen het Rusland aanviel, vrijwel het gehele vasteland van Europa tot de Russische grens in handen. De NAVO-strijdkrachten beschikken in West-Europa slechts over een betrekkelijk smalle zoom tussen de grens van West- en Oost-Duits-

land en de Noordzee. Daarentegen beschikken de landen van het Pact van Warschau over een gebied van de Elbe, en zelfs over de Elbe, tot aan de Stille Oceaan. Een enkele ernstige tegenslag van de NAVO-strijdmacht, een doorbraak b.v. van Russische tanks als indertijd van de Duitse in Frankrijk, kan Rusland tot aan de zee doen doordringen. Zelfs echter bij het grootst denkbare succes van de westelijke geallieerden zou de NAVO-strijdmacht het Russische leger niet vernietigend kunnen treffen en niet het gehele Russische gebied kunnen bezetten.

Er komen echter, ook als men slechts denkt aan conventionele strijdmiddelen, nog andere elementen in het spel dan een opmars. Men rekent, als ik het goed zie, tot conventionele bewapening alles wat niet is kernbewapening. Ook dus zware bommenwerpers, die voorlopig waarschijnlijk nog niet alle zullen worden afgeschaft, en de raketten — zij het dan in deze onderstelling zonder kernladingen — die op den duur misschien de bommenwerpers geheel zullen vervangen.

De laatste grote Britse luchtaanval op een Duitse stad in de Tweede Wereldoorlog, de aanval op Dresden, in het voorjaar van 1945, heeft naar schatting 150.000 mensen het leven gekost. Dit was een aanval met bommenwerpers. De Duitsers beschikten, gelukkig pas laat, over de V I en de V II, uiterst gevaarlijke wapens. Zij waren echter, dunkt mij, kinderspel vergeleken bij de moderne raketten. De Russen kunnen dergelijke wapens opstellen vlak bij het hoog-industriële, dicht bevolkte Roergebied en bij de uiterst belangrijke havens Hamburg en Bremen en andere grote Duitse steden. Zij kunnen ook met wat men noemt conventionele wapens West-Duitsland, het sterkste NAVO-land in West-Europa, verlamd treffen. Het Westen kan met raketten ook Rusland bereiken, maar zal daartoe over Oost-Duitsland en Polen moeten gaan en dan nog in Rusland veel meer verspreide doelen moeten zoeken, terwijl een groot deel van de Russische wapenindustrie zich ver in het achterland zal bevinden.

De geografische en politieke situatie zou het ook voor de talrijkste, best bewapende, best aangevoerde en geestdriftigste NAVO-macht niet mogelijk maken West-Europa voldoende te beschermen, laat staan een beslissende overwinning op Rusland te behalen. En dan zou West-Europa het moeten doen op eigen kracht, zonder Amerika?

Toen ik als minister nog meer met het vraagstuk te maken had en van gegevens en beschouwingen in NAVO-kringen kennis kon

nemen, heb ik nooit iets gehoord of gelezen dat mij tot een ander inzicht kon brengen dan ik hier weergaf. Ik heb kaarten gezien, waarop was aangegeven hoe men, als het onverhoopt tot een oorlog kwam, zich veel verder oostelijk zou verdedigen dan aanvankelijk de bedoeling was, en over zou gaan tot een 'forward strategy' en op zou rukken. Ik ben niet onder de indruk gekomen.

Ik stel dus, dat West-Europa zich niet op eigen kracht door conventionele bewapening veilig kan stellen en dat die veiligheid zelfs niet kan worden verkregen door deelneming van Amerikaanse troepen aan de verdediging.

De aanwezigheid van Amerikaanse troepen is echter — betrekkelijk los van de vraag van hun getalsterkte — van het grootste belang. Dat zij er zijn, in West-Berlijn en in West-Duitsland, sluit in, dat een aanval op die gebieden automatisch Amerika in de oorlog zou betrekken, zonder dat eerst een besluit van het Congres nodig is. Daarin ligt een uitermate ernstige waarschuwing voor Rusland. Deze ontleent haar betekenis echter in hoofdzaak aan het feit, dat Amerika beschikt over een ontzaglijk sterke kernmacht. In verband met Berlijn en met Cuba is gebleken hoe Rusland daarmee rekening houdt.

Was die kernmacht er niet geweest, dan zou West-Berlijn waarschijnlijk reeds lang bezet zijn en zou er ook groot gevaar zijn geweest voor het uitbreken van een oorlog in West-Europa.

Het is ongetwijfeld een beklemmende gedachte, dat zoveel hangt aan een wapen dat zulk een enorme dreiging inhoudt ten aanzien van gehele volken. Beklemmend is het ook, bij de overweging van de mogelijkheden tot ontwapening te moeten bedenken, dat volledige afschaffing van kernwapens de communistische landen — zeker als China en Rusland weer tot elkaar zouden komen — een groot overwicht zou geven. Bij elke stap in de richting van ontwapening zal ook daarom een toelating van wederzijdse wapeninspectie, veel verder gaand dan alleen een zeker toezicht op de naleving van het verbod van kernproeven, van het grootste belang zijn. Dat zou ertoe kunnen bijdragen, dat aan beide kanten de vrees voor een onverwachte agressie van de ander wordt uitgeschakeld.

Intussen is tot nog toe de kernbewapening, hoe afschuwelijk ook naar haar aard, een bescherming van de vrede geweest. Oorlogen zijn uitgebroken in gebieden waar gebruik van kernwapens

niet was te verwachten, Korea, Vietnam, de aanval van China op het grensgebied van India, en kunnen ook verder dreigen als in het conflict om Maleisië.

Met het oog op zulke oorlogen aan de periferie en op situaties zoals plotseling ontstonden in Oostafrikaanse landen, waar de regeringen Engelse hulp vroegen, kan het van grote betekenis zijn, dat landen als Amerika en Engeland, die in dergelijke gebieden nog verantwoordelijkheden dragen, daarvoor over voldoende troepen met conventionele bewapening beschikken. Men kan echter van Nederland niet verlangen, dat het zich in zulke conflicten laat betrekken, tenzij op beperkte schaal als in Korea ingevolgt een verzoek van de Verenigde Naties.

Ook in West-Europa blijft natuurlijk handhaving van een redelijk peil van conventionele bewapening noodzakelijk, al kan de betekenis daarvan niet zo doorslaggevend zijn als wel eens wordt betoogd. Nederland moet als lid van de NAVO daaraan ook zijn bijdrage blijven leveren. Men kan echter niet verlangen, dat wij ons hogere lasten gaan getroosten teneinde onze bijdrage te vergroten, of meer te blijven doen dan vele anderen.

Zelfs in onze eigen kring is wel betoogd, dat wij te weinig doen in vergelijking met Amerika. Daarbij wordt uit het oog verloren, niet alleen dat Amerika nu eenmaal veel meer wereldwijde verplichtingen en belangen heeft, maar ook dat het zich, gegeven het zeer veel hogere inkomen per inwoner, ook verhoudingsgewijze zwaarder lasten kan veroorloven dan wij. De gedachte aan progressieve belasting bij groter draagkracht mag ook hier een rol spelen.

Als grief is ook wel eens geuit, dat onze defensie-uitgaven niet evenredig stijgen met het totaal van de rijksuitgaven. Zou men een dergelijke evenredigheid gaan nastreven, dan zou dat betekenen, dat elk besluit tot verhoging van uitgaven voor het onderwijs, voor sociale voorzieningen, voor woningbouw, voor landbouwsteun, voor ruimere uitkeringen aan gemeenten, voor wegen, havens, kanalen, tevens onze defensie-uitgaven zou moeten doen stijgen! En dat terwijl een dergelijke verhoging geen wezenlijke betekenis zou hebben voor de veiligheid van het Westen.

Wat de diensttijd betreft, leggen wij ons zelf te zware lasten op. Ook als de 20 maanden die golden voor de grote meerderheid van de dienstplichtigen, tot 18 worden teruggebracht, blijven wij een uitzondering in Europa, Engeland heeft geen dienstplicht; België is van 18 maanden teruggegaan tot 15 en heeft vervolgens besloten te gaan naar 12; Luxemburg zou volgens een persbericht, ko-

men tot 9 maanden; Noorwegen en Denemarken hebben steeds een wat korter dienstdienst gehad dan 18 maanden en Noorwegen gaat nu naar 12. Frankrijk gaat de 18 maanden terugbrengen tot 16; Italië tot 15. Maar terwijl wij een schreeuwend tekort hebben aan arbeidskrachten en het Westen op het ogenblik meer gebaat is bij vergroting van de economische dan van de militaire kracht, houden wij krampachtig vast aan de 18 maanden, plus de tijd die er voor speciale categorieën en voor het kader nog bijkomt.

Nu bovendien op financieel gebied ten aanzien van defensie ernstige moeilijkheden zijn ontstaan, omdat zo grote bestellingen voor materieel zijn gedaan, dat, wil men niet tot een te sterke vermeerdering van de uitgaven komen, op de exploitatie-uitgaven moet worden bezuinigd, ook naar het oordeel van de minister van Defensie, zou het toch zeker voor de hand liggen de dienstdienst meer in evenredigheid te brengen met die in andere landen. Nederland kan bezwaarlijk geacht worden tegenover de NAVO verplicht te zijn een zoveel langer dienstdienst te handhaven dan de meeste bondgenoten, en dat het innemen van een dergelijke uitzonderingspositie een beslissende factor zou zijn voor de gezamenlijke veiligheid, kan niemand in ernst menen.

Op het ogenblik is intussen tevens de vraag aan de orde of Nederland moet medewerken aan een multilaterale vloot met kernwapens. Ik had ook daarover het mijne willen zeggen, maar kan daarvan afzien, nu Van der Stoep in zijn artikel daarover zo duidelijk heeft doen uitkomen hoe zinloos, ja, schadelijk die gedachte is.

Ten slotte zou ik nog eens willen onderstrepen, dat, al moet ook West-Europa op zijn hoede blijven en, zolang geen overeenkomst inzake vermindering van bewapening is gesloten, zijn bewapening op peil houden, de grote gevaren voorlopig elders liggen. Na Korea, Vietnam, Laos, hebben Cuba en de communistische staatsgreep in Zanzibar duidelijke taal gesproken. Ten opzichte van Afrika was enig optimisme ontstaan, omdat de regeringen der onafhankelijk geworden landen in het algemeen niet zeer ontvankelijk waren voor het communisme. Gebleken is nu echter wel, niet alleen door het gebeurde in Zanzibar, maar ook door de onrust in verschillende andere Afrikaanse staten die Engelse hulp inriepen, hoe onstabiel de situatie kan zijn. Wij zullen misschien nog wel meer ervaren, dat in China of Rusland getrainden onlusten

uitlokken, die tot een plotselinge ommekeer kunnen leiden. De NAVO-landen worden niet rechtstreeks bedreigd, maar indirect door pogingen om in Zuidoost-Azië, Afrika, Zuid-Amerika belangrijke posities voor het communisme te veroveren. Nederland kan in dezen weinig doen. De NAVO in haar geheel zal echter allereerst aandacht hebben te schenken aan de vraag hoe een beleid kan worden gevoerd dat op dit allerbelangrijkste punt de risico's kan beperken. De omvang van de conventionele strijdmacht in West-Europa is, hoewel niet zonder belang, daarbij vergeleken toch een secundaire vraag.

NASCHRIFT

Omdat er slechts weinig ruimte beschikbaar is, heb ik mijn commentaar samengevat in enkele korte punten:

1. De ligging van Berlijn, omgeven door Sowjetroepen, maakt beveiliging door westelijke conventionele troepen, hoe sterk ook, praktisch onmogelijk. De Russen behoren te weten, dat gewelddadige bezetting van deze stad een conflict tussen de beide grote machten zal ontketenen.
2. Hoe men ook de minder gespannen internationale verhoudingen moge beoordelen, een feit blijft, dat zich in Oost-Duitsland, ook west van Berlijn, nog altijd ruim 20 gemechaniseerde en gemotoriseerde Russische divisies bevinden.
3. Zou men het huidige aantal van plm. 25 westerse divisies, een lager getal dan men nodig acht, in Midden-Europa aanzienlijk verminderen, dan zou men terugvallen op de zgn. schrikdraadtheorie, wat betekent, dat zelfs bij een bescheiden agressie gebruik van kernwapens als enige mogelijkheid overblijft. Dit is mijn hoofdargument tegen het betoog van Drees.
4. Volgens o.a. Liddell Hart en Alastair Buchan, gezaghebbende beoefenaren van de 'operational research', kunnen de bestaande westerse divisies een aanval van de Sowjets in eerste aanleg weerstaan. Daarna pas komt de moeilijke beslissing of men kernwapenen zal gaan gebruiken, moeilijk wegens het gevaar van 'escalation'.
5. De strategische evolutie is op het ogenblik aangeland bij de 'flexible response', de aangepaste reactie, die in het geval Cuba een zo goed resultaat heeft opgeleverd. De vereiste variatie is niet te bereiken zonder een zeer behoorlijk quantum conventionele strijdkrachten.
6. Drees veronderstelt ergens, dat wij het zonder Amerikaanse troepen zouden willen en kunnen doen. Dat is dwaasheid. Ze zijn niet bedoeld als gijzelaars, maar als verdedigers en we kunnen ze niet missen.
7. De zware bommenwerpers en de raketten voor middelbare afstanden worden gewoonlijk niet tot de conventionele wapens gerekend.

Als deze in het spel komen, is het grote conflict al onvermijdelijk. Raketten met deze dracht, voorzien van conventionele ladingen, zijn als zodanig militair niet efficiënt.

8. Ook de VS en Groot-Brittannië hebben na augustus 1961 ernstige maatregelen getroffen, die later ongedaan zijn gemaakt. Nederland heeft dit slechts schijnbaar gedaan en er is dus ruimte voor kritiek op de huidige regering, die ik ook heb geoeffend.

9. Een vergelijking van dienstitijden gaat altijd mank, omdat Nederland er nu eenmaal niet in kan slagen, voldoende beroepsmilitairen aan te trekken. Over België wil ik liever geen lelijke dingen zeggen.

10. Het strategisch wereldbeeld zal een verstarring der 'centrale' wrijvingsvlakken te zien geven en een toeneming van het aantal conflicthaarden buit en Europa. Wij constateren dat al. Oost-Afrika, Cyprus, Panama, Vietnam, het zijn duidelijke voorbeelden. De grote landen, in welke figuratie ook, zullen daarbij met hun troepen betrokken zijn, wat verzwakking in Europa betekent (Britse Rijnleger). Dit legt de landen die niet zo nauw bij deze verspreide conflicten betrokken zijn, de plicht op hun conventioneel aandeel zeker niet te verminderen.

W. WIERDA

De politieke betekenis van de Europese Gemeenschap

Steeds opnieuw horen wij beweren dat de Europese Economische Gemeenschap slechts een zuiver economische taak heeft, dat haar leidende figuren technocraten zijn en dat de eigenlijke politieke inhoud eraan ontbreekt. Niets is minder waar. De oprichting van de Europese Gemeenschappen: Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, Euratom en Europese Economische Gemeenschap, is van meet af aan beschouwd als een politieke maatregel van wereldwijde betekenis. Het uitgangspunt voor de oprichting van de EGKS was de behoefte de eeuwenoude vijandschap tussen Duitsland en Frankrijk uit de wereld te helpen en zo de voorwaarden te scheppen voor een politieke samenwerking tussen de landen van Europa. Dit was dus wel degelijk een politiek uitgangspunt. Zeer spoedig leidde de ontwikkeling van de verhouding tussen Oost en West tot het inzicht dat samengebundelde economische kracht in dit grote conflict van belang zou zijn. Ook hier ging het dus om een politiek feit van eerste grootte. Later werd de politieke betekenis van de Europese Economische Gemeenschap vele malen bevestigd. De gestadige groei der Gemeenschappen bracht Groot-Brittannië ertoe om toetreding te verzoeken. Dit verzoek vormde een politiek gebeuren van historische betekenis. De toetreding van Groot-Brittannië zou niet enkel structuur en karakter van de Europese Gemeenschappen, maar ook de positie van Engeland in de wereldpolitiek grondig hebben gewijzigd. Toetreding en associatie van de Scandinavische landen en Oostenrijk zouden de landkaart van Europa hebben veranderd. En ten slotte was het grootse plan van het Atlantische deelgenootschap, steunend op de beginselen van onderlinge afhankelijkheid en eenheid van het Westen, eveneens een resultaat van de ontwikkeling der Europese Gemeenschappen.

Het duidelijkste politieke succes van de Europese samenwerking was echter het feit dat het communistische Oosten het nieuwe Europa moest erkennen. In 1957 had het Instituut voor wereldeconomie en internationale betrekkingen te Moskou nog verklaard dat de spanningen en tegenstellingen in de Europese Ge-

meenschap de kapitalistische zelfvernietiging nog zouden bespoe- digen. Vijf jaar later, in 1962, moest dit zelfde Instituut toegeven dat de economie van de EEG tegen alle verwachtingen in krachtig was gegroeid en de Gemeenschap als een sterke en duurzame organisatie moest worden beschouwd. De Sowjetpolitiek begon met deze realiteit rekening te houden.

Politiek karakter van de EEG

De neiging om het politieke karakter van de Europese Economi- sche Gemeenschap in twijfel te trekken, is uiteindelijk te wijten aan politieke denkwijzen uit de vorige eeuw. In de negentiende eeuw hoorden buitenlandse en militaire zaken thuis in regionen van de hoge politiek, die zich duidelijk onderscheidden van pro- fane aangelegenheden als economie en sociale politiek, waarme- de men zich terloops ook wel eens moest bezighouden. Deze op- vatting paste bij een tijd waarin oorlog nog als verlengstuk van de politiek, dus als buitenlandse politiek met andere middelen werd aangezien. Wie thans zo denkt, heeft niet begrepen hoe grondig de situatie zich inmiddels heeft gewijzigd. Heden ten dage weten wij door bittere ervaring dat noch belangrijke binnenlandse noch belangrijke buitenlandse politieke vraagstukken met geweld kun- nen worden opgelost, maar dat ieder gewapend conflict ons voor steeds grotere problemen stelt, heden wellicht zelfs voor de alge- hele vernietiging. Hierdoor heeft de vroegere waardeschaal haar betekenis verloren.

Wanneer de buitenlandse politiek het dreigen met geweld als scherpste wapen heeft verloren, moet zij steun zoeken bij andere krachten. Zo is het niet meer dan logisch dat de onderlinge strijd tussen de naties hoe langer hoe meer de vorm aanneemt van een wedstrijd op het gebied van maatschappelijk bestel, economie, fi- nanciën en cultuur.

Het politieke karakter van de Europese Gemeenschappen komt bovendien nog naar voren uit de opzet der verdragen en de fei- telijke ontwikkeling van de Gemeenschap. Toch mag geen al te strakke parallel worden getrokken tussen de nationale grondwet- ten en de in wording zijnde grondwet van Europa. Zelfs in landen met een ontwikkeld, meestal geschreven en gevestigd constitutio- neel recht is het soms moeilijk recht en realiteit uit elkaar te houden. Hoeveel te meer geldt dit niet voor een Gemeenschap die nog volop in de groei is en geheel nieuwe vormen moet ontwikke- len.

Formeel heeft de Europese Economische Gemeenschap twee

organen met beslissingsbevoegdheid: de Raad van Ministers en de Commissie. Formeel is de taak van het Europese Parlement vrijwel alleen van adviserende aard.

De Raad van Ministers bezit principieel de wetgevende macht. In deze Raad hebben de ministers der deelnemende staten zitting en doen de nationale belangen het sterkst hun stem horen.

De commissie is een politiek orgaan

De EEG-Commissie is in zoverre een echte executieve naar de moderne opvatting van de scheiding der machten, dat de 'policy-making', dat wil zeggen de uitstippeling van een politieke strategie, onder haar ressorteert. Zij is niet met het beheer belast: deze taak berust hoofdzakelijk bij de instellingen van de deelnemende staten. Zij werkt de politieke hoofdlijnen uit, zij is in eerste instantie verantwoordelijk voor de behartiging van het communautaire belang.

Deze Commissie heeft in feite een zeer sterke positie en wel om drie redenen:

1. Zij is het enige gemeenschapsorgaan dat voortdurend aanwezig is, over een eigen kader van zeer bekwame medewerkers beschikt en derhalve gestadig functioneert.
2. Zij neemt door een speciaal recht om voorstellen te doen deel in de beslissingsbevoegdheid van de Raad van Ministers. De Raad van Ministers kan slechts besluiten nemen op voorstel van de Commissie en kan slechts met algemene stemmen van een voorstel van de Commissie afwijken. Deze beschikt dus over een monopolie inzake het doen van voorstellen. Hiervan heeft zij politiek gebruik gemaakt. Zij heeft het niet gelaten bij voorstellen met het oog op de technische uitvoering van door het Verdrag voorgeschreven maatregelen, maar voortdurend voorstellen gedaan voor de verdere politieke ontwikkeling van de Gemeenschap. Het belangrijkste waren in dit opzicht het voorstel inzake de versnelde verwezenlijking van de douane-unie in 1960 en de indiening van het werkprogramma in 1962.
3. De ontwikkeling leidde er onvermijdelijk toe dat de Raad van Ministers steeds meer bevoegdheden overdroeg aan de Commissie; dit geldt hoofdzakelijk voor de volmacht ten aanzien van toepassings- en uitvoeringsbepalingen.

De centrale politieke betekenis van de EEG-Commissie blijkt uit

het feit dat zij alleen verantwoordelijk is tegenover het Parlement en zijn vertrouwen moet genieten.

Ook in de praktijk heeft de Commissie aangetoond een politiek orgaan te zijn. Zij is voortreffelijk samengesteld. Het zijn geen technici, doch politici die deze executieve haar cachet geven. Daarom is zij ook in de praktijk opgewassen tegen haar politieke taak. Met een juist inzicht in de politieke machtsverdeling in de driehoeksverhouding Raad van Ministers – Commissie – Parlement heeft zij dan ook steeds meer steun gezocht bij de andere Europese factor, het Europese Parlement.

Zo er in Europa ergens sprake is van politieke wil en politieke macht, dan is het wel in de Commissie van de Europese Economische Gemeenschap. Wie zich de moeite getroost om zich werkelijk op de hoogte te stellen van hetgeen te Brussel gebeurt, wie de werkzaamheden van de EEG-Commissie gadeslaat en de taaie wil constateert waarmede zij de verwezenlijking van een Europese Gemeenschap nastreeft, kan er niet aan twifelen dat wij hier te maken hebben met een eersterangs bron van politieke krachten. De heren in het Elysée, of in het Schaumburgpaleis hebben geen van beiden het recht de in Brussel aan de politieke eenheid werkende krachten geringschattend als technocraten te bestempelen.

Dit is te meer zo, omdat de Raad van Ministers, die formeel alle essentiële besluiten moet nemen en die uit vertegenwoordigers van de regeringen der deelnemende staten is samengesteld, zich steeds meer heeft ontpopt als een rem op de vooruitgang. In een paar woorden kan het resultaat van de ontwikkeling als volgt worden samengevat: waar vooruitgang inzake een Europese gemeenschappelijk beleid werd geboekt, was dit voornamelijk aan het politieke optreden van de EEG-Commissie te danken; waar daarentegen vertraging, besluiteloosheid of zelfs stilstand de vooruitgang belemmerden zo niet onmogelijk maakten, lag de oorzaak gewoonlijk bij de Raad van Ministers, die geen kans had ten aanzien van de uiteenlopende nationale belangen tot een vergelijk te komen.

Het Europese Parlement – Bron van Europese politieke kracht.

De tweede bron van Europese politieke krachten is het Europese Parlement. De voorloper hiervan, de Gemeenschappelijke Vergadering der Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, werd krachtig aangevuurd door de geestdrift van de Europeanen van het eerste uur; daardoor werden vele aanvankelijke, door natio-

nale en andere belangen veroorzaakte moeilijkheden uit de weg geruimd. Als gemeenschappelijke instelling van de drie Gemeenschappen heeft echter ook het Europese Parlement als politiek orgaan zich goed gewoerd. Geleidelijk ontwikkelt het zich tot een modern parlement, waarin de pluralistische gespletenheid van de moderne industriële samenleving thans scherpere vormen aanneemt dan in het begin. Het gaat steeds meer de ambities koesteren en de methoden toepassen van een hedendaags parlement en is hierdoor een politiek orgaan van moderne allure geworden. Zijn sterke positie heeft het via zijn formele bevoegdheden veroverd, doordat het bereid was de EEG-Commissie te steunen bij haar politieke voorpostengevechten en deze soms zelfs uit te lokken: tegelijkertijd verwierf het een aanzienlijk controlerecht. De geschiedenis van het Europese Parlement leert dat het bij iedere politieke vooruitgang aan de zijde van de vooruitgang had gestaan. Dit geldt bij voorbeeld voor de versnelde verwezenlijking van de douane-unie, de betrekkingen met de landen in ontwikkeling, de kartelwetgeving, het landbouwbeleid, de ontwikkeling van gecoördineerde conjunctuurpolitiek met een gemeenschappelijk een financieel en monetair beleid en een ingrijpend regionaal beleid.

De Europese Economische Gemeenschap in haar geheel is dan ook inderdaad een politieke factor van de eerste rang en derhalve een essentieel gegeven in de wereldpolitiek.

Verdere ontwikkeling van de bestaande gemeenschap

Wat is in dit verband de betekenis van het streven naar een bijzondere 'politieke unie'? Waaraan moet het worden toegeschreven? Het gaat ontegenzegglijk om de samenwerking op het niet-commerciële gebied van buitenlandse en van defensiepolitiek, welke tot nu toe niet bevredigend is geregeld. Beide reiken reeds thans veel verder dan het nationale en zelfs het Europese kader. Dat blijkt uit de NAVO.

Dit brengt ons nader tot de vraagstukken die de achtergrond vormen voor de eis naar een 'politieke unie'. In de westerse organisaties die zich met buitenlandse politiek en defensie bezighouden, leggen de Verenigde Staten van Amerika veel meer gewicht in de schaal dan Europa, omdat zij het leeuwendeel van de defensielast dragen en Europa bovendien niet als één doch als vele mogendheden optreedt. Dit gebrek aan evenwicht kan slechts worden hersteld mits er iets op wordt gevonden dat Europa als een eenheid optreedt. De vraag is dan ook niet of wij een politieke unie willen, maar alleen of wij de politieke vereniging van Euro-

pa willen door voltooiing van het politieke eenmakingsproces dat in de Europese Gemeenschappen op gang werd gebracht, dan wel streven naar bijzondere verdragen of instellingen die buiten deze Gemeenschappen staan. Het alternatief moet zeer duidelijk worden gesteld: hetzij een Europese gemeenschappelijke politiek ook op het niet-commerciële terrein van buitenlandse en van defensie-politiek hetzij — overeenkomstig de Franse voorstellen — bondgenootschappen met conferenties van regeringsleiders of staatshoofden, waarvan de ervaring leert dat zij maar weinig tot stand kunnen brengen.

Na de EEG gaan wij uiteraard rechtstreeks en logischerwijs naar een Gemeenschap die in het huidige en het toekomstige politieke beeld past en die de weg opgaat van een democratische ordening onder parlementaire controle. Waaraan Frankrijk daartegen de voorkeur geeft, zijn vormen die in de 19de eeuw bij de samenwerking tussen soevereine staten gebruikelijk waren.

Of de politieke samenwerking in Europa dient te worden voltooid door systematische en doelbewuste verdere ontwikkeling van de EEG, dan wel door een unie in de vorm van een soort bondgenootschap met ministersconferenties en ministeriële politiek, is dus geen kwestie van keuze tussen een technische en een politieke oplossing; het gaat alleen om de vraag of aan een politieke oplossing van de 20ste eeuw de voorkeur wordt gegeven dan wel aan een omweg die aan de 19de eeuw herinnert.

Maar in de politiek zijn de wegen niet altijd recht. Ten aanzien van de niet-commerciële buitenlandse en defensie-politiek is de tijd blijkbaar nog niet rijp voor een werkelijk gemeenschappelijk beleid, dus voor gemeenschappelijke uitvoerende en wetgevende organen. Voorlopig schijnt slechts geregeld overleg en samenwerking mogelijk te zijn. Dat op genoemde gebieden nog geen waarlijk Europese oplossingen kunnen worden voorgesteld, mag evenwel in geen geval afbreuk doen aan de handelingsbekwaamheid van de bestaande Europese Gemeenschappen, die een uiting zijn van politiek vermogen, van Europese geest en van de wens naar democratische ordening.

Tot slot moet het, desnoods langs omwegen te bereiken doel zijn, de Europese Gemeenschappen, waar de douane-unie reeds nu uitgroeit tot een sociaal-economische unie en die steeds sterker ingrijpen in de betrekkingen met derden, te voltooien als de werkelijke verenigde staten van Europa, die beantwoorden aan de eisen van een moderne politieke ordening voor een democratisch Europa.

De pen op papier

De multilaterale kernmacht

In het januarinummer van dit blad betoogt mr. M. van der Stoel dat hij de multilaterale kernmacht politiek ongewenst acht. Hoewel ik het met zijn betoog voor wat de erin besproken argumenten betreft eens ben, en ook het socialistisch alternatief op zich zelf een betere oplossing vindt om de Atlantische integratie te versterken, geloof ik toch dat in de *huidige politieke situatie* de multilaterale kernmacht van socialistische zijde ondersteuning verdient.

Het optreden van de Gaulle heeft niet slechts ontbindende werking voorzover hij voortgang van Europese en Atlantische integratie tegenhoudt, het vormt een verleiding voor andere Europese landen en politieke groeperingen binnen die landen om van de blijkbaar beschikbare marge voor het voeren van een puur nationale politiek gebruik te maken. In de situatie gaat het erom gebruik te maken van iedere concrete mogelijkheid om de samenhang van gelijkgezinde westelijke landen te versterken.

Mr. Van der Stoel wijst erop, dat sinds Erhard niet meer voor een Frans-Duitse nucleairentente behoeft te worden gevreesd. Ik geloof ook, dat dit zo is, maar was het belangrijkste bewijs van Duitslands keuze voor Amerika niet juist de ondubbelzinnige bereidverklaring om deel te nemen aan het MLF-project?

Ik ben het ook met mr. Van der Stoel eens, dat de voorwaarden ontbreken, die Duitsland in staat zouden stellen een eigen atoommacht op te bouwen. Maar is het verlangen ernaar, dat de Franse force de frappe bij een aantal geduchte CDU-politici heeft gewekt, niet al gevaarlijk genoeg en versterkt het ontbreken van die voorwaarden niet juist de zuigkracht van het gaullistische alternatief? In hoeverre de MLF Duitsland een semi-nucleaire status zou geven hangt trouwens af van de bereidheid van de andere Europese landen om mee te doen.

Gevaren heeft de MLF geloof ik niet, of het zou moeten zijn, dat er een Europese kernmacht uit zou kunnen ontstaan. Maar

dat zou pas mogelijk zijn nadat Frankrijk aan de MLF was gaan meedoen, hetgeen een radicale Atlantische wending van de Franse politiek veronderstelt.

Weliswaar verdedigen Monnet *cs.* de multilaterale kernmacht als middel om een Europese kernmacht te laten ontstaan, maar dat is toch in de eerste plaats bedoeld om een alternatief te stellen tegenover de nationalistische politiek van de Gaulle. In Frankrijk kan men nu eenmaal beter met een Europees dan met een Atlantisch alternatief aankomen. Aan de Atlantische gezindheid van Monnet behoeft echter niet te worden getwijfeld.

Als de Franse buitenlandse politiek door zijn ideeën bepaald zou worden, zou een 'Europese' kernmacht dan net zo nominaal zijn als de Engelse atoommacht nu onafhankelijk is. Met andere woorden: als er uit de MLF een Europese kernmacht zou kunnen groeien, zijn de gevaren van een Europese kernmacht reeds geweest. Dat neemt overigens niet weg, dat de idee van een Europese kernmacht volstrekt moet worden afgewezen, maar dat betreft dan meer een Europese kernmacht als alternatief van de MLF of als middel om de Europese eenwording weer op gang te brengen, wat b.v. Lord Gladwyn verdedigt (en waarop Nora Beloff het rake antwoord gaf: 'No, my Lord, the bomb is not the way tot unite Europe').

De MLF heeft *nu* grote voordelen. Het is een concreet plan, waarover wordt onderhandeld. Het is daarom de beste manier om daadwerkelijk te tonen het met de gaullistische opvatting van Europa's rol in de wereld niet eens te zijn. Het was toch bijzonder jammer, dat op de laatste vergadering van de Parlementaire Vergadering van de WEU socialisten en gaullisten — al was het dan om totaal verschillende redenen — samen tegen een resolutie, die zich uitsprak voor de MLF, hebben gestemd.

De MLF houdt bovendien de weg naar het socialistisch alternatief, dat ik daarom geen alternatief maar een tweede middel om de Atlantische cohesie te versterken zou willen noemen, volledig open. Het lijkt mij namelijk waarschijnlijker, dat de Verenigde Staten Europese medezeggenschap ten aanzien van de planning en strategie van de Amerikaanse deterrent zullen aanvaarden, als de bondgenoten hun MLF-project — waar zij nu eenmaal bijzonder veel belang aan hechten — wat hartelijker ontvangen, dan wanneer deze het lichtelijk ridiculiserend als een hol en naïef gebaar afdoen. Dat laatste ligt in de kritiek en de afwijzing besloten en speelt ongewild de gaullisten in de kaart.

Ik meen daarom, dat Fritz Erler gelijk heeft als hij in zijn rapport voor de conferentie van de Europese Beweging in Rome zegt: 'Tout de même, il ne faut pas tuer cet enfant-là avant qu'une meilleure solution ne soit trouvée . . .' Ik zou het kindje niet alleen in leven willen laten, ik zou het uit het weeshuis willen halen, het beter te eten geven, stevige kleren aantrekken en het zo gauw mogelijk naar de grote school laten gaan.

G. VAN BENTHEM VAN DEN BERGH

NASCHRIFT

Met drs. Van Benthem van den Bergh ben ik het volledig eens dat in het kader van de NAVO naar nieuwe middelen moet worden gezocht om de samenhang van het bondgenootschap te versterken en om de desintegrerende werking van het gaullisme tegen te gaan. Maar één van mijn ernstige bezwaren tegen de MLF is nu juist, dat zij als 'bindmiddel' een veel te geringe betekenis heeft. Willen de Amerikanen Europa immuun maken tegen gaullistische verleidingspogingen, dan komen ze er niet met het aanbieden van zeggenschap t.a.v. een miniem gedeelte van het totale nucleaire vermogen van het bondgenootschap. Ze kunnen alleen behoorlijk tegenspel geven, wanneer ze de Europese bondgenoten een zekere mate van invloed geven t.a.v. het *geheel* van de nucleaire planning en strategie van de NAVO.

Het is bepaald ook niet zo, dat het MLF-project, althans in zijn huidige vorm, geen gevaarlijke kanten heeft, zoals drs. Van Benthem van den Bergh meent. Zelfs als alle acht landen, die nu aan de bestudering van het project meedoen, zouden besluiten tot deelneming aan de MLF, staat toch wel vast dat de VS en West-Duitsland verreweg de grootste aandeelhouders van deze nieuwe onderneming zouden zijn. Met andere woorden: West-Duitsland zet één voet over de drempel van atoomclub. En als dit eenmaal is gebeurd, wordt het veel moeilijker om te voorkomen dat ook de tweede voet over de drempel komt.

Een Europese kernmacht in gaullistische zin wijst uiteraard ook drs. Van Benthem van den Bergh af. Bepaald minder afwijzend is hij tegen de conceptie-Monnet, mede gezien diens Atlantische gezindheid, welke ook ik niet in twijfel wil trekken. Maar zelfs wanneer men, zoals Monnet, aan een Europese atoommacht de voorwaarden verbindt, dat eerst de politieke organen van een geïntegreerd Europa tot stand zijn gekomen en dat bovendien de Europese atoommacht met de Amerikaanse atoomstrijdkrachten

moet worden 'gecoördneerd' of 'geassocieerd', dan blijf ik dit toch een onaanvaardbaar plan vinden. Het bestaan naast elkaar binnen de NAVO van een (in verhouding tot de Amerikaanse ongetwijfeld onbetekenende) Europese kernmacht naast een Amerikaanse kernmacht levert onvermijdelijk ernstige spanningen op, die wel eens noodlottig voor het bondgenootschap konden zijn. Want het plan van Monnet brengt mee, dat Europa zelfstandig over de inzet van atoomwapens zou kunnen beslissen en op deze wijze de Amerikanen tegen hun wil in een nucleair conflict zou kunnen meeslepen. Dat zou anders zijn, wanneer een Europese atoommacht 'geïntegreerd' zou zijn in de Amerikaanse. Maar deze term wordt door Monnet zorgvuldig vermeden.

Tot slot nog een woord over de t.a.v. de MLF te volgen tactiek. Wanneer men alleen maar neen zou zeggen tegen de MLF, dan kan inderdaad het gevaar ontstaan, dat men de gaullisten in de kaart speelt. Dat is echter niet het geval, wanneer men tegelijkertijd alternatieve denkbeelden naar voren brengt, die nog nooit voldoende op hun praktische verwezenlijkbaarheid zijn onderzocht. Maar uiteraard krijgt dit alternatief nimmer een reële kans, wanneer men het MLF-kindje, al vindt men het eigenlijk een foeilelijke baby, teder aan het hart drukt en zelfs de verantwoordelijkheid voor de opvoeding daarvan wil gaan dragen.

M. VAN DER STOEL

Boekbesprekingen

H. Molendijk: De Culturele Ambtenaar, NCC Huize Randenbroek, Amersfoort

Herman Molendijk, oud-AJC-leider, oud-wethouder van Groningen, oud-burgemeester van Amersfoort en jong gebleven fakkeldrager van culturele zaken, heeft in opdracht van Nederlands Cultureel Contact, Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur en Nederlandse Jeugdgemeenschap en gebaseerd op door veel gemeenten beantwoorde enquêtevragen, een boekje over 'De Culturele Ambtenaar' geschreven.

Molendijk bekijkt in kort bestek de – ontbrekende en broodnodige – opleiding en vorming van de culturele (vooral beleids-) ambtenaar. Ruim 150 culturele functionarissen werken nu in gemeenteverband. Zij zijn van her en der en veelal uit het administratieve apparaat gekomen en niet altijd even deskundig en geschikt. Wij staan voor het probleem van te weinig voor hun taak berekende culturele ambtenaren, terwijl de behoefte naar deze schapen met vijf, nee, zeven poten met de dag groeit.

De gunstige sociale ontwikkeling heeft de weg voor een even positieve culturele ontwikkeling geëffend. Déze ontwikkeling dreigt echter te blijven steken, achter te blijven, achtergebleven gebied te worden.

De overheid moet nieuwe mogelijkheden openstellen, zij moet trachten te activeren. De gemeentelijke overheid kan zich in onze tijd en in onze situatie niet meer aan deze taak onttrekken. De 'gemeente' van nu is een gans andere dan die van een eeuw geleden. Molendijk citeert toepasselijk professor G. A. van Poelje, die in het 'Gedenkboek Gemeentewet 1851-1951' o.m. gezegd heeft: 'We moeten ons rekenschap geven van het feit, dat de 'welvaartsgemeente' van de 19de eeuw aan het verdwijnen is, dat daarvoor in de plaats zal moeten komen de cultuurgemeente van de 20ste eeuw. Naar mijn gevoel is dat een kwestie van zijn of niet zijn. Over de taak van de landsoverheid spreken we hier ter plaatse niet, maar door de gemeentelijke overheid moet het primaat van de cultuur ten volle worden aanvaard.'

'Talrijke taken,' schrijft Molendijk, 'die bij de overheid zelf ondergebracht zouden kunnen zijn, zijn terechtgekomen bij afzonderlijke lichamen in de publiekrechtelijke, maar ook wel in de privaatrechtelijke sfeer.'

Het stimuleren, adviseren, coördineren en voor zover nodig organi-

seren van wat als 'cultureel werk' beschouwd kan worden, dient door overheidsfunctionarissen te geschieden die zich helemaal hierop kunnen en willen concentreren en die hiervoor opgeleid zijn. Die leidinggevende culturele ambtenaar moet over een stuk inventief en intuïtief vermogen beschikken. Hij zal de uitvoerende ambtenaren alsmede het vrije culturele verenigingsleven moeten stimuleren. Hij moet, zou ik hieraan willen toevoegen, veelzijdige culturele belangstelling, veel contacten in het culturele (en maatschappelijke) vlak, improvisatievermogen en feeling hebben. Hij moet over enkele eigenschappen beschikken die helemaal niet aan te leren zijn.

Volgens Molendijk is van alle bestaande instellingen het 'Instituut voor Bestuurswetenschappen' de enige waarvan op het ogenblik een vormende waarde ook voor culturele ambtenaren uitgaat. Maar dit instituut heeft die betekenis bij gebrek aan beter. En dit betere zou, zegt Molendijk met klem en goede argumenten, een centraal cultureel vormingsinstituut moeten zijn, bestemd 'voor de ambtenaren die leiding moeten geven aan de zaken van kunst en cultuur in het algemeen.'

Enkele met heel dit vraagstuk samenhangende facetten heb ik in het geschrift gemist: Boeiend zou het zijn geweest om 1. te vernemen welke culturele activiteiten dank zij het initiatief van de 150 culturele ambtenaren door verschillende gemeenten ontplooid konden worden en 2. te horen welke gebieden (concrete voorbeelden!) nog braak liggen.

M.i. wordt door Molendijk de betekenis van receptieve kunstbeleving — die geestelijk activeren kan — onderschat. Het lijkt me belangrijker met echte belangstelling en blijdschap naar goede concerten te luisteren dan het vermogen te ontwikkelen op een harmonika de toffe jongens te produceren.

In verband met de jeugdleidersopleiding merkt Molendijk op dat hiervoor weinig en steeds minder animo bestaat. Mijn al herhaaldelijk naar voren gebracht voorstel wil ik naar aanleiding van dit feit weer uit de kluis halen: zou het niet mogelijk en wenselijk zijn aan deze opleiding die voor cultureel werk met *bejaarden* te koppelen — in het belang van de aanstaande (professionele) jeugdleiders die wanneer zij 35-40 jaar zijn, niet door werkloosheid bedreigd worden (omdat ze dan voor jeugdwerk te oud zijn), maar over kunnen schakelen op die andere werkzaamheden — en in het belang van oude mensen die zodoende morgen over 'groepsleiders' zouden kunnen beschikken die, hoewel jonger dan zij, samen met hen een stuk cultureel werk kunnen opzetten en tot ontwikkeling brengen.

Diverse gemeentelijke diensten moeten een acrobatisch aandoende verandering ondergaan, willen zij in een veranderde situatie niet ondergaan. Dit is b.v. het geval met de sociale diensten, die voor en dadelijk na de oorlog ('het steun') hopeloos ouderwets en muf waren. In enkele steden begon de doorbraak met de opbouw van een culturele afdeling in het kader van deze dienst en gericht op de cliënten. De-

ze afdelingen zijn het geweest die er op los pioneerden tegen veel onbegrip en weerstanden in, totdat andere — moderne — afdelingen erbij kwamen. Dit chapter heeft Molendijk, die wel aan de sportsector veel aandacht besteedt, helemaal over het hoofd gezien.

In de bijlage met gegevens omtrent kunstzinnige vorming van de jeugd ontbreken 'natuurlijk' de instituten die zich met filmvorming bezighouden, hoewel zij, zoals de praktijk leert, een bijzonder grote rol spelen.

Maar misschien wilde Molendijk niet te veel overhoop halen. Al met al zullen vooral zij die met het culturele bijtje hakken, dit boekje hartelijk begroeten. Zij zullen er in eerste instantie een symptoom en een signaal in zien dat gehoord moet worden in een wereld van groeiende vervreemding en automatisering, in een wereld die zal moeten beseffen dat 'cultuur' geen franje en geen luxe, maar noodzakelijk is als het dagelijks brood.

H. WIELEK

Dr. J. A. A. van Doorn: 'Sociale ongelijkheid en sociaal beleid.' *Arbeiders en employés in onderneming en maatschappij. Serie 'Sociologie en Samenleving,' Bijleveld, Utrecht, 1963.*

Het hand- en hoofdarbeidersvraagstuk kan gerekend worden tot een van de sociale verschijnselen die tot heden van niet-wetenschappelijke en van wetenschappelijke zijde veel aandacht heeft ondervonden. De onderhavige publikatie versterkt in hoge mate de laatste categorie.

Van Doorns boek, een intelligente samenvatting van binnen- en buitenlandse studies, geeft een op relevante feiten gegronde visie op dit geenszins versleten probleem. In het eerste deel worden hand- en hoofdarbeid vergeleken op overeenkomsten en verschillen tegen de achtergrond van de arbeids- en maatschappelijke ontwikkeling. Het tweede deel is gewijd aan de analyse van de sociale ongelijkheid, terwijl in het derde deel de consequenties voor het beleid van bedrijven, vakbonden en onderwijs worden geschetst.

Het boek, dat de uitersten van wereldvreemde empirie en van weinig realistische toekomstschilderingen vermijdt, wijst — zonder faseverschillen in de ontwikkelingen over het hoofd te zien — op de parallelliteit der arbeidsverschijnselen. Wat de maatschappelijke ontwikkeling aangaat: de analyse van de markt- en klassepositie en van de cultuurparticipatie van arbeiders en employés doet weliswaar convergerende tendenties zien, maar toont tegelijkertijd hoezeer nog van sociale ongelijkheid tussen beide groepen moet worden gesproken. Bij de beleidsvraagstukken onderstreept Van Doorn de wenselijkheid van een integraal beleid van sociale sleutelsystemen als bedrijf, vakbeweging en onderwijs. Veel wijst erop dat slechts door een intensieve pedagogische bemoeienis met de kinderen van de handarbeiders en met de handarbeiders als sociale categorie een bijdrage geleverd kan

worden tot de verbetering van de in ontwikkeling verkerende sociaal-culturele emancipatie van de handarbeiders.

Van Doorn had daarom wat meer aandacht kunnen schenken aan binnen- en buitenlandse publikaties op sociologisch-pedagogisch terrein en aan het nieuwe Nederlandse onderwijsstelsel, dat nog grotendeels is gegrondvest op wat de schrijver terecht ziet als een in menig opzicht gevaarlijk atavisme, nl. het onderscheid tussen algemeen vormend en beroepsonderwijs.

Dit boek van de Rotterdamse hoogleraar in de sociologie kan er zeer toe bijdragen dat bedrijven, vakbewegingen en politieke partijen zich meer en meer bezinnen op de wenselijkheid van herzieningen in het thans meestal partieel gevoerde beleid m.b.t. de handarbeiders.

DR. E. VELEMA

REDACTIONEEL

Van de Amerikaanse socioloog prof. dr. Seymour Martin Lipset heeft de redactie van S&D toestemming gekregen om zijn beschouwing over 'The changing Class Structure and Contemporary european politics' enigszins bekort te mogen afdrucken. In overleg met prof. Lipset is het artikel in twee delen gesplitst. Het eerste deel is in dit nummer opgenomen, het tweede deel zal in het meinummer verschijnen.

De vorige maand is plotseling overleden dr. H. Deist, o.m. vicevoorzitter van de SPD-fractie in de Duitse Bondsdag. Slechts enige dagen voor zijn dood heeft hij zijn opvattingen over de politieke integratie van de Europese Gemeenschap in een artikel neergelegd, dat in dit nummer is afgedrukt. Zijn artikel is ook opgenomen in het Europees Socialistisch Bulletin.

Enige biografische notities:

Drs. F. H. J. Nierstrasz is verbonden aan het Bouwcentrum te Rotterdam.

Dr. G. H. Bast is werkzaam bij Thompson's Havenbedrijf te Rotterdam.

P. Dankert is wetenschappelijk medewerker bij het Koos Vorkink Instituut te Amsterdam.

De wenselijkheid van politieke vernieuwing in Nederland

Het is een goede gedachte van de redactie van S & D om ook buitenstaanders — niet-leden van de Partij van de Arbeid — de gelegenheid te bieden hun mening over de Partij van de Arbeid te geven, en over de eventuele wenselijkheid van vernieuwing van deze partij. Dit laatste is vooral sedert de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 1963 duidelijk geworden. Behoefte aan politieke vernieuwing beperkt zich echter bepaald niet tot de Partij van de Arbeid.

Nu zou men natuurlijk kunnen stellen dat een zekere politieke vernieuwing zich reeds doorzet, bij voorbeeld in de opkomst van de PSP, de Vrije Boeren, etc. Zo beschouwd kan in een democratisch land een politieke vernieuwing vanzelf tot stand komen via nieuwe partijen. Dat zal op den duur ook zeker mogelijk zijn, maar inmiddels blijven in Nederland nog lange tijd vele kiesgerechtigde Nederlanders zich bevinden in een situatie waarin zij onvoldoende reële mogelijkheden hebben om een keuze te maken welke overeenstemt met hun wensen en inzichten. De nieuwe partijtjes betekenen strikt genomen wel een groter aantal keuzemogelijkheden, maar voor zeer velen is dat zuiver formeel en theoretisch, omdat deze hen niet bevredigen. Bij voorbeeld, voor zeer weinig katholieken betekent de verschijning van de PSP en Koekoek een werkelijke keuzeverruiming, zulks kennelijk in tegenstelling tot de socialisten, met name wat betreft de PSP. Het is bekend, dat de katholieke Nederlanders over het algemeen sterk gehecht zijn aan hun 'zuil'.

Men heeft wel eens gezegd, dat katholieken niet kiezen, geen keuze doen, maar stemmen. Men doet hun daarmede wel wat onrecht. In de eerste plaats, omdat dit verschijnsel in elke zuil op een of andere wijze voorkomt. Maar daarnaast, omdat men dan enerzijds de historische ontwikkeling uit het oog verliest, en anderzijds — wat belangrijker is — vergeet dat de alternatieven niet talrijk zijn. Uiteraard is er een groep katholieken die VVD stemt, en wel omdat die partij kennelijk meer overeenstemt met het werkelijke politieke denken van die groep. Daarnaast is er een groep die PvdA stemt, op soortgelijke gronden.

Voor het merendeel van de katholieken is er geen ander politiek tehuis dan de KVP, en zelfs wanneer men ernstige bedenkingen heeft en losraakt van zijn zuil, dan gaan velen niet licht over naar een andere zuil. Bedenkingen bij katholieke werknemers tegen de KVP bij voorbeeld monden dan gemakkelijk uit in de gedachte, een katholieke arbeiderspartij op te richten, in sommige situaties een vrij eenvoudig te realiseren conceptie, maar stellig niet juist en op den duur niet levensvatbaar.

Bij anderen mondt het uit in afsplitsingen als we hebben gezien bij Welter, of vleugelvorming als bij Duijnsteek, een meestal ook niet duurzame situatie.

Hier ligt een belangrijke kern van het probleem. Er is reeds lang een mentale ontwikkeling in het politieke denken gaande die niet — of nauwelijks — aan de oppervlakte treedt. Velen zijn — politiek gezien — veel minder principieel verzuild als men uit de cijfers van de stembusuitslagen zou menen te mogen afleiden. Zij wachten af. Voor de meesten betekent dat afwachten echter niet het wachten op een startsein om naar een andere bestaande politieke partij te lopen. Wil de politieke starheid van het kiezersvolk doorbroken worden, dan is daarvoor een reformatie van een aantal politieke partijen noodzakelijk. Er is geen verlate doorbraak naar de Partij van de Arbeid te verwachten, want ook in de Partij van de Arbeid is een zelfde proces gaande. Ook daar een afwenden van het traditionele patroon. Meer dan bij de KVP worden daar de andere opvattingen onmiddellijk omgezet in een andere stroom van de stemmen, bij voorbeeld naar de PSP. Ook de protestant-christelijke partijen ondergaan datzelfde proces reeds lang, doch veel geleidelijker. Voor protestanten zijn de reële politieke alternatieven groter dan voor katholieken. Maar ook daar slechts betrekkelijk en voor velen onvoldoende.

Wanneer er in de politiek ook al sprake is van een zekere mentale losraking van de traditionele politieke zuilen, dan betekent dit nog niet dat men werkelijk voor elkaar openstaat. Men staat veel meer open voor iets nieuws. Men wil wel verder kijken, maar zich niet identificeren met de ander. Daarvoor zijn vooral de historische weerstanden te groot, maar bovenal is de politieke verdeling een voortzetting van de totale verdeling van ons volk op alle levensgebieden.

Het katholieke, het socialistische en het protestants-christelijke beginsel — wat daar telkens ook onder verstaan mag worden — vormt voor elke groep toch het bindmiddel, maatschappelijk en

ook politiek. Die verdeling berustte en berust wel degelijk op een realiteit. Vele overtuigde socialisten vinden in hun partij inspiratie voor hun denken en handelen. Veel katholieken voelen zich in het katholieke milieu beschermd en vrij tegelijk en vinden ook daar inspiratie. De sfeer van de Partij van de Arbeid is vele katholieken ten enenmale vreemd en stoot hen af. Evenals in de KVP die in principe¹ slechts een deel van de bevolking organiseert, is ook de sfeer in de PvdA namelijk sterk eenzijdig, juist door bij voorbeeld het ontbreken van grotere groeperingen katholieken. Voor protestant-christelijken geldt ook de eigen sfeer. Men vergelijkte maar eens — in een ander vlak — het looncongres van het CNV, waar een vijfduizend leden met overtuiging en in een eigen sfeer psalmen zong, en het NVV-congres, waar het misschien harder, zakelijker toeging en in een totaal andere sfeer.

Men moet ook niet trachten de eigen sfeer en de eigen activiteiten van de groepen weg te nemen. Voor zover die verdeeldheid berust op realiteiten kan men daarin slechts veranderingen aanbrengen op straffe van ondermijning van vitale krachten, van bronnen van inspiratie voor het handelen van mensen.

Er schuilt op zich beschouwd geen gevaar in de bestaande verschillen in geloof en overtuiging. Integendeel, doch er ontstaat wel een gevaar, als men die verschillen bewust blijft doortrekken tot die facetten van het leven waar die verschillen geen of nauwelijks een rol spelen. En dat gevaar is dat men scheidt op grond van een levensbeginsel wat op andere wijze bijeenhoort, of om het meer op het onderwerp van dit artikel te brengen wat qua politieke doelstelling gelijk gericht is.

Er is een tijd geweest dat voor de katholieken het hele leven georganiseerd was op katholieke grondslag. Er bestonden niet alleen katholieke scholen, een katholieke vakbeweging, maar ook katholieke sportverenigingen, gezelligheidsverenigingen, dansverenigingen en toneelclubs. Spottenderwijs werd bij deze opsomming wel de katholieke geitenfokvereniging genoemd. Veel hiervan bestaat ook thans nog, maar geleidelijk is toch het inzicht ontstaan dat er een verschil is tussen enerzijds die organisaties waarbij het predikaat 'katholiek' vanzelf voortvloeit uit de wijze waarop in die organisaties de eigen levensbeschouwelijke opvattingen ge-

¹ Eigenlijk niet in principe, omdat die partij openstaat voor anderen. Door haar naam en door haar sfeer is zij echter feitelijk gericht op één bepaalde groep, de katholieken.

stalte krijgen, en anderzijds die organisaties waarbij het predikaat 'katholiek' bijkomstig is of alleen maar historisch gegroeid. Tegenwoordig wordt vooral in het laatste geval het 'katholiek-zijn' zelfs als hinderlijk ondervonden als de katholieke gemeenschap te klein is om tot een volwaardige organisatie te leiden.

Nu zal het altijd moeilijk zijn om tussen de eerste en tweede categorie te onderscheiden en bovendien staat een eenmaal aangevaard onderscheid niet voor alle eeuwen vast, maar zal daarin voortdurend verandering kunnen ontstaan op grond van veranderde inzichten. In zekere zin kan men zelfs volhouden, dat het 'katholiek-zijn' in elke activiteit meespeelt of mee moet spelen. Het gaat echter om de vraag of dit op een bepaald gebied zo sterk is dat daarvoor een eigen katholieke organisatie geboden is. Ook de katholieken kan men verdelen in groepen met eigen belangen, opvattingen en inzichten. Bepaalde groepen hebben meer gemeen met andere niet-katholieke groeperingen dan met de eigen katholieke geloofsgenoten. Zo is het bij voorbeeld gebeurd, dat het NKV en het NVV een nogal volledig gezamenlijk actieprogramma maakten, maar een echt katholiek-sociaal programma van alle katholieke maatschappelijke organisaties niet uitvoerbaar bleek.

Het is daarom geenszins zo, dat het bestaande scala van katholieke organisaties voor alle katholieken een gegeven vormt.

Het bovengeschetste geldt echter niet alleen voor de katholieken. Partij van de Arbeid, VARA en NVV bij voorbeeld zijn begrippen die zo nauw aan elkaar verwant zijn, dat vele Nederlanders zelfs het onderscheid niet meer kennen en bij voorbeeld vakbeweging en politieke partij gewoon vereenzelvigen.

Dit gebeurt ook met KVP, KRO en NKV ten detrimente van de politiek en van de vakbeweging. Maakt men deel uit van één van de organisaties uit bovenstaande trits, dan wordt men automatisch ook ingedeeld bij de andere en veelal is dat ook het geval. Het levensbeginsel verdeelt al de levenssferen waarbij men betrokken is.

Het is echter juist deze geestelijke agglomeratievorming die de werkelijke verstarring inhoudt, omdat het levensbeschouwelijke element dan tot het absurde kan worden doorgetrokken.

Maar ook wanneer men dat niet doortrekt tot het absurde (bij voorbeeld de katholieke geitenfokvereniging) kan men toch twisten over de vraag wat wel en wat niet op 'katholieke grondslag' dient te geschieden. Hierbij speelt het persoonlijk inzicht een steeds grotere rol. Zo wordt er bij voorbeeld getwist over het wel of niet

noodzakelijk-zijn van een katholieke partij. Juist hier doet zich het probleem van 'het katholiek-zijn' als bindend element het scherpst voor. De conceptie van de KVP is die van een volkspartij. Nu kan men zich afvragen of die formule voor een politieke partij werkelijk wel doelmatig is. Het bijeenbrengen van zozeer verschillende groepen mensen, werkgevers-werknemers, vrije beroepen, boeren en middenstanders moet reeds in de boezem van de partij leiden tot zodanige compromissen en een zodanig heteroogeen politiek beleid dat van enige consistentie geen sprake meer kan zijn. Beter ware het wellicht om de stem van de afzonderlijke groeperingen duidelijk in de Kamer te laten doorklinken.

Maar dat is een zaak waar het thans niet over gaat. Alle grote partijen in ons land zijn immers volkspartijen. Juist uit deze verscheidenheid blijkt evenwel, dat van een werkelijke volkspartij geen sprake is. Maar zelfs als men toch die gedachte wil volhouden, dan volgt hier niet noodgedwongen uit, dat in een dergelijke partij de confessie de grondslag moet zijn. Steeds minder lijkt het noodzakelijk om in de politieke discussies de geloofsovertuiging expliciet een rol te laten spelen. Steeds meer zal alsdan het concrete politieke programma naar voren kunnen komen als bepalend voor de keuze van de Nederlandse kiezers.

Men kan zich bovendien afvragen of het katholiek-zijn en het lid zijn van bepaalde katholieke maatschappelijke verbanden dwingt tot meedoen in de KVP.

Men kan zich evenwel ook afvragen of het lidmaatschap van het NVV wel aantrekkelijk is als men politiek gesproken niet de Partij van de Arbeid aanhangt, gegeven de vele bindingen, ook persoonlijke, tussen Partij van de Arbeid en NVV. En ook het omgekeerde is mogelijk, men kan voor de PvdA voelen, maar niet voor het NVV.

Vakbeweging betekent belangenbehartiging van de leden in ruime zin en onder andere voor zover deze bij voorbeeld ook vorming en ontwikkeling van de leden omvat, kan de vakbeweging verdeeld zijn overeenkomstig de verschillende levensbeschouwingen van ons volk. Wordt zij louter materiële belangenbehartiging, dan kan verdeeldheid alleen nog zin hebben als er verschil van mening bestaat over de interpretatie van de belangenbehartiging of over de middelen waarmee deze wordt nagestreefd.

Ook is in Nederland dan een neutrale vakbeweging mogelijk, welke alsdan ongelijk zal zijn aan alle drie de thans bestaande vakcentrales.

In Nederland bestaat thans de toestand van verschillende vakcentrales die op het gebied van de directe belangenbehartiging nauw samenwerken, een situatie die sterk afwijkt van die van het buitenland.

De geestelijke agglomeratievorming werkt remmend op nieuwe politieke ontwikkelingen. Elke politieke partij is gelieerd met een set van maatschappelijke organisaties. Geen is in staat de diverse geestelijke stromingen niet alleen te erkennen, maar ook de voor de bloei daarvan nodig geachte eigen organisatorische verbanden positief te steunen.

Alle partijen behouden het dogmatische en zijn daarom meer dan een politieke programmapartij waartoe de Nederlandse burger zich al dan niet aangetrokken zou kunnen voelen. Nu kan men met de statuten in de hand bovenstaande redeneringen bij voorbeeld voor de Partij van de Arbeid wel logenstraffen. Heel eenvoudig zelfs, maar dat maakt niet de minste indruk op de kiezers die dit in groten getale zo ervaren.

Het is echter waarschijnlijk, dat sedert het verlaten van de brede basis (in ieder geval omvattende KVP en PvdA) het politieke evenwicht in Nederland wat verstoord is. In deze situatie kan nog verdere onevenwichtigheid verwacht worden. Er heerst twijfel aan de oude 3-indeling protestants-christelijk, socialistisch en katholiek. In ieder geval voorlopig heeft deze ontwikkeling ten ongunste van de PvdA gewerkt.

Maar ook in de confessionele kringen is een ontwikkeling gaande. De Katholieke Kerk ondergaat een belangrijke verandering, zij wordt opener. De laatste encycieliek van Johannes XXIII spreekt over de samenwerking met de niet-katholieken en daarin klinkt een heel ander geluid door dan hetgeen vele katholieken lange tijd voor de waarheid hebben gehouden. Zij zullen bij de beslissingen die zij in het leven hebben te nemen, meer dan tot dusverre de eigen verantwoordelijkheid laten gelden en minder traditioneel gebonden zijn. De grotere openheid en de grotere zelfstandigheid zullen niet nalaten ook in politiek opzicht veranderingen teweeg te brengen.

Bij voorbeeld wordt gedacht en gepraat over grotere openheid naar het protestants-christelijke, de CDU-gedachte. Ook daar blijft de gedachte van een volkspartij gehandhaafd en daartegen zullen vele bezwaren blijven bestaan. Voorshands lijkt het waarschijnlijk, dat er nog veel zal moeten gebeuren, voordat deze gedachte ge-

realiseerd zal worden, omdat hier de tegenstellingen ouder en mischien ook meer diepgeworteld zijn dan bij welke andere tegenstelling ook.

De Partij van de Arbeid staat mijns inziens voor de taak om zich zelf acceptabel te maken voor andere groeperingen van het volk. Daarbij doet zich stellig een dilemma voor. Enerzijds is er de drang van de linkervleugel, de principieel socialisten met hun vergaande conceptie over een eindfase van de maatschappelijke ontwikkeling. Anderzijds degenen die meer programmatisch het maatschappelijk denken willen beïnvloeden en politiek werkzaam willen zijn. Het lijkt mij, dat men niet zou moeten toegeven aan 'links', niet omdat de meningen van deze mensen niet respectabel en mischien zelfs wel juist kunnen zijn, maar eenvoudig, omdat niemand thans kan zeggen hoe de maatschappij er precies uit zal moeten zien over een bepaalde tijd. Wij kennen de eindfase niet, wij weten slechts in welke richting we werkzaam moeten zijn om ons land beter leefbaar te maken voor allen.

De gehele ontwikkeling op maatschappelijk gebied heeft een herbezinning nodig gemaakt op velerlei terreinen. Wij kunnen thans bij voorbeeld niet meer werken met concepties over de maatschappijstructuur van 30 jaar geleden en zelfs niet meer van 15 jaar geleden. Men streeft niet meer naar de verwezenlijking van het socialisme, omdat men niet weet en niet kan weten hoe dat socialisme eruitziet. Ook in katholieke en protestants-christelijke kring denkt men niet langer in vaste concepties. Hier bij voorbeeld is een volledig nieuwe bezinning op de denkbeelden van Marx aan de gang en de waarde daarvan voor een beleid gericht op structurele veranderingen van de maatschappij. Deze ontwikkeling is stellig nuttig en van tevoren is niet te zeggen wat de uitkomst hiervan zal zijn.

Wanneer men met grote onbevangenheid deze arbeid van diverse zijden verricht, dan is het niet uitgesloten, dat in de toekomst opvattingen over de inrichting van de maatschappij ontstaan welke gezamenlijk kunnen worden onderschreven door mensen en groepen van mensen welke thans nog sterk verdeeld zijn en waarvan men de een met 'rechts' en de ander met 'links' aanduidt.

De economie van Israël

Israëls economische hoofdproblemen

Men zou Israël ongetwijfeld in de jaren 1948-1950 hebben moeten indelen bij de groep van economisch onderontwikkelde landen. Het is nu — 15 jaar na het vaststellen van de grenzen, zoals die thans zijn — een land in volle ontwikkeling, waar nog wel — vele — kenmerken van een onderontwikkeld gebied aanwezig zijn, doch waar toch reeds een transformatie heeft plaatsgevonden, welke in zo korte tijd, in geen enkel ander onderontwikkeld gebied zijn beslag kreeg.

Zulk een opgang eist een ontwikkeling van de infrastructuur, een intensieve scholing en herscholing, een heroriëntatie van de economie, een opvoeren van de produktiviteit in de landbouw, een veelheid van investeringen voor industriële, culturele en opvoedkundige doeleinden.

De noodzaak van een snelle ontwikkeling werd en wordt nog veel sterker gesteld in Israël dan in andere gebieden in ontwikkeling, doordat naast de normale bevolkingsgroei een immigratie op grote schaal heeft plaatsgevonden en nog plaatsvindt. Terwijl in andere landen het probleem, dat de bevolkingsgroei stelt, meestal wordt gekarakteriseerd door een bevolkingstoename van 1 pct. à 2 pct. per jaar, groeide de bevolking van Israël in de periode van 1951-1961 — d.w.z. ná de eerste periode van zeer grote toevloed van buiten — met bijna 40 pct., waarvan ruim de helft door immigratie.

Men kan dus stellen, dat door de immigratie in het laatste tiental jaren alle 'normale' problemen van groei verdubbeld optraden.¹ Natuurlijk bood de immigratie ook nieuwe mogelijkheden door het grote arbeidsreservoir, maar een groot — en in de laatste jaren steeds groter gedeelte van de immigranten komt zelf uit onderontwikkelde gebieden, met bovendien nog cultureel en historisch zeer verschillende bindingen, waardoor naast het vraagstuk van het inschakelen in het werk, de vragen van scholing, van eventuele herscholing, en vooral dat van een aanpassing aan een nieuwe om-

¹ Zie de laatste kolom van de hiernavolgende tabel.

geving optreden, waarvan ook de economische aspecten niet moeten worden onderschat.

Hieronder volgen enkele gegevens over de bevolkingsontwikkeling van de laatste jaren.

Jaar	Bevolking eind dec. (1000)	Hiervan joodse bevolking	Joodse immi- granten	Groeiperc. in totaal	Natuurlijke groei in pct. van totale groei
1955	1.789,1	1.590,5	36,3	4,2	56,4
1956	1.872,4	1.667,5	54,9	4,7	48,4
1957	1.976,0	1.762,7	69,7	5,5	40,1
1958	2.031,7	1.810,1	25,9	2,8	73,6
1959	2.088,7	1.858,8	23,0	2,8	74,6
1960	2.150,4	1.911,2	23,5	3,0	72,1
1961	2.232,3	1.985,5	32,7	3,8	50,3
1962	2.331,8	—	—	4,4	45,1

De groei van de economie in Israël berust op de groei van de bevolking én op de groei van de produktiviteit. Indien men de jaren 1955 en 1961 vergelijkt (in 1962 vond een devaluatie plaats, waardoor het beeld voor dat jaar geen normale verhoudingen weerspiegelt), blijkt dat het nationale inkomen groeide van 1.744 miljoen Israëlische ponden tot 4.084 miljoen Israëlische ponden. Daar het aandeel van de beroepsbevolking op het totaal der populatie ongeveer gelijk bleef en de totale populatie groeide van 1,79 miljoen tot 2.23 miljoen kan men stellen, dat bij eenzelfde produktiviteit en prijsniveau het nationale inkomen ongeveer 2.18 miljoen Israëlische ponden zou hebben bedragen. Het prijsniveau steeg in die jaren met ongeveer 30 pct. — een inflatie van 5 pct. per jaar! Uit deze gegevens volgt een stijging van de produktiviteit in zes jaar met bijna 40 pct., hetgeen een zeer belangrijke ontwikkeling inhoudt.

Deze stijging van de produktiviteit vond zowel plaats in de landbouw als in de industrie en in de overige delen van het maatschappelijk leven. Zij berust voor het overgrote deel op nieuwe investeringen, en de daarbij behorende intellectuele en organisatorische ontwikkelingen.

Israël verwacht dat de bevolkingstoename zal voortduren, zowel

door eigen interne aanwas als door immigratie, en rekest erop, dat in het begin van de zeventiger jaren een inwonertal van plm. 3 miljoen zal worden bereikt. Zulk een snelle bevolkingstoename zal een hoog investeringspeil blijven eisen, waarbij meer en meer de nadruk zal dienen te vallen op de industriële ontwikkeling.

Bij een stijging van het aantal werkenden van 1958 tot 1962 van 655.000 op 777.000 bleven de percentages van het aantal werkenden in bouwbedrijf (9,7 pct.), elektriciteit, water etc. (2,2 pct.), handel, bank- en verzekeringswezen (12,3 pct.), transport (6,1 pct.), publieke diensten (21,8 pct.) en 'personal services' (7,6 pct.) vrijwel gelijk. Daarentegen daalde het landbouwaandeel van 17,6 pct. tot 15,5 pct. en steeg het industrie-aandeel van 22,4 op 25 pct. Het is te verwachten, dat ook de verdere ontwikkeling in de volgende jaren hetzelfde beeld te zien zal geven — hetgeen nog eens aantoonst, dat de industriële ontwikkeling de leidende rol zal dienen te spelen bij de verdere ontplooiing van de economie. In de vier jaren tussen 1958 en 1962 steeg het aantal in de industrie werkenden buiten het bouwbedrijf etc. met ongeveer 40.000. Ook in de volgende jaren zal men moeten rekenen met het creëren van minstens 10.000 nieuwe industriële arbeidsplaatsen per jaar.

En hoewel natuurlijk met de groei van de bevolking en de stijging van het levenspeil door produktiviteitsvermeerdering, ook de binnenlandse markt in betekenis toeneemt, is een moderne industriële ontwikkeling slechts mogelijk, wanneer exportmarkten worden gevonden om de — met het nationaal inkomen en met de investeringen stijgende importen — te kunnen betalen.

De ontwikkeling te dezen was voor Israël zeer gunstig. Terwijl in 1952 nog geen 22 pct. van de import kon worden betaald met export steeg dit percentage in 1961 (bij een verdubbeling van het totaal der importen) tot bijna 50 pct. In 1962 was er een import van iets meer dan 900 miljoen dollar, en een export van bijna 500 miljoen dollar, zodat het dekkingspercentage groeide tot bijna 55.

De gegevens over de ontwikkeling van de importen en exporten (goederen en diensten te zamen genomen) en van het deficit in de handelsbalans, mede gesteld tegenover de ontwikkeling van het nationale inkomen, zijn voor de jaren 1957 t/m 1962 verzameld in de volgende tabel:

Nationaal inkomen en handelsbeweging 1957/62

	Nationaal inkomen		Totaal	Totaal	Deficit	Export	Deficit
	milj. Isr.pond	milj. dollars	export (milj. dollars)	import (milj. dollars)	in mill. dollars	t.o.v. Import in pct.	t.o.v. nat. ink. in pct.
1957	2.425	1.347	221	562	341	39	25
1958	2.754	1.530	234	580	346	40	22
1959	3.114	1.730	287	602	317	47	18
1960	3.443	1.913	356	695	339	51	17
1961	4.084	2.269	421	822	401	51	18
1962	4.835	x ²	494	911	417	54	17 ³

² Op 9 febr. '62 devalueerde het Isr. pond van 1 \$ = 1.80 I.L. tot 1 \$ = 3 I.L.

³ Geschat.

Natuurlijk betekent een dekkingspercentage van 55 nog een groot deficit, waarbij bijzondere bronnen moeten zorgen voor de overbrugging, doch het steeds stijgende dekkingspercentage gaf vooruitzichten van een groei naar een situatie, waarbij op deze bijzondere bronnen in mindere mate een beroep zou behoeven te worden gedaan – hetgeen voor de toekomst van Israël een noodzakelijkheid is. De reparatiebetalingen uit Duitsland bij voorbeeld lopen af en de leningscapaciteit – hoewel deze groeit met het nationale inkomen – is toch niet onbeperkt.

Het verder groeien van de export is daarom een allereerste voorwaarde voor de verdere mogelijkheid van groei in Israël.

In de bovenvermelde cijfers zijn steeds importen en exporten van goederen en diensten te zamen vermeld. Er is echter, met name wat het dekkingspercentage betreft, een markant verschil tussen de goederensector en de dienstensector. Daarom is in de volgende tabel de ontwikkeling in beide sectoren, eveneens vanaf 1957, nog eens afzonderlijk vermeld.

Goederen- en dienstenbalans 1957/62

	Export		Import		Dekkingspercentage	
	Goederen	Diensten	Goederen	Diensten	Goederen	Diensten
	in miljoenen		dollars			
1957	140	81	432	150	32	54
1958	139	95	420	160	33	59
1959	176	111	427	175	41	63
1960	211	147	495	200	43	73
1961	239	182	574	248	42	74
1962	270	224	609	302	44	75

Uit deze tabel blijkt zeer duidelijk, dat het zwakke punt in de situatie voor Israël is het lage dekkingspercentage voor de goederenbalans. Ondanks een verdubbeling van de export van goederen in 6 jaren, bleef het dekkingspercentage in deze sector tot nu toe beneden 45 pct. Het totale deficit ad 417 miljoen dollar wordt 'slechts' voor 78 miljoen veroorzaakt door het dienstenverkeer, terwijl 339 miljoen valt in de sector van het goederenverkeer. Ook uit deze cijfers blijkt weer duidelijk, dat een verbetering in de situatie op langere termijn alleen mogelijk is door een sterke stijging van de goederenexport.

Bij het onderzoek van de mogelijkheden van export voor Israël dient men — helaas — de export naar de direct aangrenzende landen voorlopig op nul te stellen. Het nog steeds durende conflict met de vier aangrenzende Arabische landen — Egypte, Syrië, Jordanië en de Libanon — hoewel de intensiteit ervan iets verminderd schijnt, heeft een vrijwel volledig ontbreken van alle handelsbetrekkingen ten gevolge gehad.

In Israël is men er zich zeer wel van bewust, dat dit schadelijk is voor de economische ontwikkeling, zowel van Israël als van de nabuurstaten, doch men heeft dit feit als een gegeven in de huidige situatie te aanvaarden, samen met de — ook economische implicaties veroorzakende — noodzaak op een open conflict voorbereid te zijn. De export van Israël had zich en heeft zich dus te richten naar andere exportmarkten. Daarvan zijn de Europese markten veruit de belangrijkste.

Goederenexport van Israël 1960/2 (milj. dollars)

<i>Bestemming</i>	1960	1961	1962
Europa	149,7	158,0	178,6
Azië	15,1	21,3	28,0
Afrika	10,5	13,4	10,7
Amerika	35,6	43,1	46,8
Overige delen	5,7	7,3	7,9
Totaal	216,6	243,1	272,2

Deze gegevens over 1960-1962 wijzen uit, dat ruim 60 pct. van alle export van Israël naar Westeuropese landen gaat, plm. 15 pct. naar de VS, plm. 5 pct. naar Afrikaanse landen, ruim 10 pct. naar Aziatische landen. De rest is verdeeld over Canada, Zuid- en Midden-Amerika, Oceanië en de landen achter het ijzeren gordijn.

De betekenis van een export hangt niet slechts af van de omvang

van die export zelf, maar ook van de omvang van de import, nodig voor de produktie van de te exporteren goederen. Zo wordt voor Israël berekend, dat bij de agrarische export de toegevoegde waarde ligt op ongeveer 65 pct. bij de industriële produkten op ongeveer 50 pct., en bij de produktie van de diamantindustrie op 22 pct.

Deze gegevens betekenen dat de belangrijkheid van de export naar Europa voor de Israëlische economie ligt boven de ruim 60 pct., die deze export in het totale exportpakket uitmaakt.

Van de Europese landen zijn de EEG-groep en de EFTA-groep de laatste jaren van bijna gelijke betekenis voor de export van Israël geweest, hetgeen blijkt uit de volgende gegevens.

Europese export van Israël (milj. dollars)

	1960	1961	1962
EEG-landen	64,5	68,4	69,7
EFTA-landen	62,2	63,4	76,8
Overige landen	23,0	26,2	32,1
Totaal Europa	149,7	158,0	178,6

Uit de tabel blijkt, dat in 1962 de EEG-export minder sterk gestegen is dan de export naar de EFTA-landen, en men moet vrezen, dat, indien geen bijzondere maatregelen worden getroffen, de EEG-export relatief meer aan betekenis gaat verliezen, of anders gezegd, dat de ontwikkeling van Israël zal worden geremd door gebrek aan mogelijkheden van export naar de EEG-landen.

Het verschil tussen de EFTA-markten en de EEG-markten ligt niet in het feit, dat in beide markten de partners aan het eind van de overgangsperiode intern geen tarieven meer zullen kennen, en er dus een preferentie voor de produkten uit de eigen landengroep automatisch ontstaat. Het verschil ligt daarin, dat voor een aantal landen van de EFTA-groep lage buitentarieven aanwezig zijn en blijven bestaan, zodat de preferentie geen grote omvang aanneemt. Voor de EEG geldt, dat door de harmonisatie naar één buitentarief toe, mogelijkheden voor export van Israël, welke aanwezig waren, worden afgesneden met name in de industriële sector.

In de agrarische sector betekent de ontwikkeling naar een gemeenschappelijke landbouwpolitiek (EFTA kent die niet) eenzelfde gevaar voor de landbouwexport van Israël als de harmonisatie van de buitentarieven voor de industriële export.

En het is vooral de onzekerheid t.a.v. de toekomstige ontwik-

keling binnen de EEG, en die wat betreft de verhouding van de EEG en Israël, welke de bezwaren en moeilijkheden in ernstige mate accentueert. Immers: Israël dient, wil het de toekomstige bevolkingsgroei kunnen opvangen, sterk te industrialiseren, doch de vraag welke investeringen t.z.t. economisch houdbaar zullen blijken, hangt voor een groot deel af van de toekomstige exportmogelijkheden.

Een klein land, waar dus de binnenlandse markt minder betekent, moet, in verband met de noodzakelijke specialisatie in de moderne industriële ontwikkeling, op een grote mate van continuïteit in exportmogelijkheden kunnen rekenen. Het investeringstempo en het investeringsplan, dat Israël moet ontwerpen, hangt dus in bijzondere mate af van het antwoord op de vraag omtrent de exportmogelijkheden — welke vraag door Israël met name aan de EEG om de bovenvermelde redenen, moest worden gesteld, en is gesteld. De EEG kan voor Israël — bij een goede en economisch volkomen verantwoorde arbeidsverdeling — een hoofdmarkt blijven en zich als zodanig nog verder ontwikkelen.

Hierbij zij nog aangetekend, dat door de grote import nodig b.v. voor de industriële goederen (o.a. voor investeringen en grondstoffen) om tot produktie te komen, de invoerrechten welke bij import binnen de EEG moeten worden voldaan, bij een toegevoegde waarde in Israël van plm. 50 pct. dubbel zo zwaar drukken op die toegevoegde waarde als het tarief in percentages aan geeft.

Van de Israëlische export is voor de EEG-markten, enerzijds doordat de produktie van 2 à 3 miljoen inwoners relatief bescheiden blijft, anderzijds doordat deze produktie onder vrijwel 'Westerse' condities plaatsvindt, geen verstoring te verwachten.

Het gaat dus bij de onderhandelingen om het — zo snel mogelijk! — vinden van modaliteiten, waardoor Israël naar de EEG blijvend op economisch gezonde basis kan exporteren.

Het is een Israëlische verantwoordelijkheid ook andere markten dan de Europese — als tot nu toe gedaan — te exploreren en met name de zich ontwikkelende Aziatische en Afrikaanse mogelijkheden aan te grijpen. Het is een Europese verantwoordelijkheid, en met name een van de EEG — de in Israël aangevangen bijzonder verheugende ontwikkeling naar hogere produktie en produktiviteit, te bevorderen en remmende factoren vooral wanneer die uit de eigen EEG ontwikkeling naar een werkelijk gemeenschappelijke interne markt voortkomen, door bijzondere maatregelen weg te nemen.

Israël en de EEG

Men zal Israël nimmer kunnen verwijten, dat het niet van de aanvang af de betekenis van de handelsrelaties met de EEG heeft onderkend. Reeds in 1959 — op 1 januari 1959 vond de eerste interne tariefverlaging in de EEG plaats — heeft Israël gepoogd tot contacten te komen die tot het leggen van een grondslag voor de wederzijdse betrekkingen zouden kunnen leiden.

Op 24 november 1961 heeft Israël in een uitvoerig memorandum gesteld, dat voor zijn verhouding tot de EEG een overeenkomst nodig is van een globaal karakter en dat het in verband met de desbetreffende bepalingen van het GATT streeft naar een verbinding, welke zou bestaan uit een douane-unie, aangevuld met bepalingen omtrent de landbouw en het dienstenverkeer. Israël wenst in feite een overeenkomst, welke een lidmaatschap van de EEG zo dicht mogelijk nabij komt.

Uit de vorige hoofdstukken van dit rapport zal het duidelijk zijn geworden, dat een verbinding van deze soort inderdaad voor Israël de meest aangewezen is, al zullen in dat geval overgangsbepalingen voor sommige Israëlische industrieën nodig zijn.

Israël vroeg dus om een associatie op grond van artikel 238 van het Verdrag van Rome. De reis van de Israëlische minister-president naar de verschillende hoofdsteden van de landen van de EEG en de toezeggingen van steun, welke daarbij van alle kanten worden gegeven, mochten Israël doen verwachten dat dit verzoek om een associatieverdrag zou worden ingewilligd, althans dat er reëel over zou kunnen worden onderhandeld.

In september 1962 werd echter het verzoek van Israël om tot een associatieverdrag te komen door de Raad van Ministers van de EEG afgewezen, ondanks alle gedane beloften en toezeggingen. Daarmee was een voor Israël zeer kostbaar jaar verloren gegaan, doch, wat ernstiger is, daarmee werd ook een slag toegebracht aan *die* investeringsactiviteiten van bedrijven buiten Israël, welke nieuwe vestigingen in Israël overwogen op grond van een straks bereiken van een situatie, waarbij de uitvoer naar de EEG ongehinderd door douanerechten zou kunnen plaatsvinden.

Zie ik goed, dan hebben aan de afwijzing door de ministerraad van de EEG van het Israëlische verzoek twee motieven ten grondslag gelegen. Voorop gesteld zij echter, dat er één motief niet aanwezig was of kon zijn: dat van een eventuele verstoring van de markten van de EEG door Israël. Dáárvoor is in het algemeen de produktie — naar veler oordeel zelfs die van citrusvruchten — te gering t.o.v. de produktie in de EEG zelf, terwijl ook de prijs-

verhoudingen niet zodanig zijn, dat daarvan een verstoring zou kunnen uitgaan. T.o.v. enkele chemische grondstoffen — broom b.v. — neemt Israël wél een belangrijke plaats in.

De motieven welke wél hebben gegolden zijn van andere aard. Het eerste is geweest, dat een associatieverdrag met Israël zonder twijfel in de Arabische landen een hetze tegen de EEG zou veroorzaken en dat men deze, zowel om politieke als om economische redenen wenste te voorkomen. Op zich zelf is dit een slecht motief, dat geen oplossingen geeft en op den duur alleen maar zal leiden tot groter concessies aan deze landen op basis van angst. Het motief is van dezelfde aard als dat, hetwelk Duitsland ertoe brengt Israël — ondanks alle waardering voor deze staat, welke in velerlei vorm tot uitdrukking komt — *niet* te erkennen omdat op die erkenning misschien de erkenning door een of meer Arabische landen van de Duitse Democratische Republiek zou volgen.

Een ander motief is bij de afwijzing van het associatieverzoek in september 1962 ongetwijfeld geweest, dat de EEG zich toen midden in de onderhandelingen met Gr.-Britannië bevond en er in verband daarmee verzoeken om associatie binnengekomen waren van Oostenrijk, Zweden en Zwitserland en men enerzijds geen precedent wilde scheppen t.o.v. zulk een associatie, terwijl men toch ook anderzijds Israël niet langer op een beslissing wilde — en kon — laten wachten.

Dit tweede motief zou op dit ogenblik niet meer behoeven te gelden. Het eerste wees ik al als zodanig terug en uit de in dit artikel nog eens verwerkte gegevens volgt voor mij zonder omwegen, dat op den duur een associatie van Israël toch de enige reële oplossing zal blijken te zijn.

Dit oordeel schrijf ik mede neer op grond van wat sinds die afwijzing in september 1962 is geschied. Door het verwerpen van de mogelijkheid van een associatie werden namelijk zowel de EEG als Israël teruggeworpen op de enige andere mogelijkheid: het afsluiten van een handelsverdrag. Daarbij loopt men echter tegen vele GATT-clausules op, in de eerste plaats wel tegen die van de meestbegunstiging.

Men weet, dat de EEG — zij het eveneens na vrij lange onderhandelingen — associatieverdragen heeft afgesloten met Griekenland en Turkije, waardoor deze landen, voor een deel met produkten die tegen die van Israël concurreren, vrije toegang zullen hebben tot de EEG-markten. Ook is nu een handelsverdrag met Iran afgesloten, dat op zich zelf voor deze staat gunstige mogelijkheden open.t Men dient bij dit laatste echter te beseffen, dat be-

halve olie, waarop geen invoerrechten rusten, het exportpakket van Iran, voor zover de EEG betreft, slechts weinig produkten omvat, waarvan de voornaamste zijn wollen tapijten, gedroogde abrikozen en kaviaar. Bij zulk een zeer beperkte groep van bovendien nog zeer bijzondere, invoerprodukten is langs de weg van een handelsverdrag inderdaad wel iets te bereiken. Bij de samenstelling van een exportpakket, zoals dat voor Israël geldt — en de diversificatie daarin moet in principe worden toegejuicht — is het verkrijgen van een oplossing van de problemen door middel van een handelsverdrag veel moeilijker.

Dit is duidelijk gebleken uit het aanbod, dat ten slotte door de ministerraad van de EEG na het weigeren van het associatieverzoek in eerste instantie aan Israël is gedaan. Dit aanbod hield in:

1. Tariefconcessies voor 4 produkten.
2. Versnelde aanpassing van bepaalde hoge nationale tarieven in de EEG tot aan het algemene EEG-tarief.
3. Rekening zou worden gehouden met de Israëlische belangen bij de Kennedy-ronde.
4. Er zou een gemengde Israëlische EEG-commissie komen voor constant overleg.

De vier tariefconcessies betroffen de export van badkleding, van grapefruits en van twee chemische produkten. Volgens Israëlische opvatting is de export van badkleding vrijwel zonder betekenis, is het tariefcontingent, dat thans voor grapefruits in Duitsland bestaat van evenveel waarde als de voorgestelde concessie, is voor het ene chemische produkt op den duur toch een tariefvrije invoer in de EEG mogelijk en is voor het andere chemische produkt althans op dit ogenblik geen uitvoer van Israël aanwezig.

De overige onderdelen van de voorstellen beschouwde Israël niet van zodanige reële directe betekenis, dat daardoor het onvoldoende zijn der tariefvoorstellen ook maar op enigerlei wijze zou kunnen worden gecompenseerd.

De onderhandelingen op officieel niveau zijn daarop tijdelijk onderbroken. Ik moge hieraan toevoegen, dat ook het lid van de Europese Commissie, de heer Rey, openbaar en openhartig te kennen heeft gegeven, dat het aan Israël gedane aanbod zeer teleurstellend was. De oorzaak van deze 'teleurstelling' moet worden gezocht in de GATT-bepaling der meestbegunstiging bij het onderhandelen met landen, welke slechts een klein deel van de import in de EEG van de desbetreffende produkten verzorgen. Een tariefconcessie aan dat ene land betekent dan namelijk automatisch een

tariefconcessie aan alle andere importerende landen, zonder tegenprestatie nog wel en een blootstellen van de eigen EEG-producenten aan een concurrentie, welke veel omvangrijker is dan uit de tariefconcessie aan het ene land zou voortvloeien. De vraag blijft natuurlijk of — met enige fantasie — zelfs voor vele der moeilijkheden t.a.v. een handelsverdrag geen oplossing zou zijn te vinden, al blijft een associatie ver uitsteken boven zulk een 'fantasierijk' handelsverdrag.

Israël heeft getracht deze fantasie op te brengen en nieuwe voorstellen gedaan, waarover thans onderhandeld wordt.

Ten aanzien van de tarieven wordt door Israël als één der bijzondere mogelijkheden aangegeven: het onderverdelen van de tariefposities, om daardoor in één van die onderverdelingen als relatief grote importeur te kunnen fungeren, en de bovengeschetste moeilijkheid van de meestbegunstigingsclausule te kunnen ontgaan. Hoewel dit op zich zelf geen attractieve methode is, kan zij in dit geval misschien tot oplossing van enkele specifieke moeilijkheden leiden. De overige door Israël gevraagde tariefmaatregelen liggen t.o.v. een beperkt aantal produkten in het normale vlak; voor de EEG zou inwilligen, zo enigszins mogelijk, van bijzondere betekenis zijn, omdat daarmee een inlossing van een deel van de beloften aan Israël zou worden geëffectueerd.

Een ander voorstel van Israël is tarieffaciliteiten te verlenen voor die produkten welke naar de EEG worden uitgevoerd, waarvan de grondstoffen in Israël uit de EEG zijn ingevoerd.

Een algemene bepaling tot vermindering van invoerrechten op grond van het in de invoer aanwezig zijn van grondstoffen uit de EEG lijkt mij echter tot zulke grote consequenties in het internationale verkeer te leiden — en tot zulke grote administratieve bezwaren — dat ik een dergelijke vermindering niet gemakkelijk realiseerbaar acht. Voor enige zeer specifieke gevallen kan zij echter worden overwogen.

Intussen moet gesteld worden, dat de EEG-procedure, als gewoonlijk — net als de GATT-procedures — tot grote vertraging leidt. Israël heeft voorstellen gedaan, doch de Europese Commissie kan *niet* anders doen dan de voorstellen in eerste instantie beoordelen en er een advies over geven aan de Raad van Ministers en deze Raad vragen om een onderhandelingsmandaat. Dit is dan ook geschied. Er is thans zulk een onderhandelingsmandaat, maar alle tekenen wijzen erop, dat de speelruimte, welke de Commissie van de ministerraad gekregen heeft, zeer gering is.

Het is mij uit inlichtingen gebleken, dat de grote moeilijkheden, waarop Israël is gestuit, *niet* afkomstig zijn uit de sfeer van de Europese Commissie, doch uit de besprekingen in en de beslissingen van de Raad van Ministers, die telkens uit enge nationale motieven handelen.

Het lijkt erop, dat ten slotte toch een handelsverdrag zal worden gesloten, doch ook, dat hetgeen dan door Israël bereikt is, ver achter blijft bij hetgeen nodig zou zijn: de ontwikkeling van een douane-unie.

Ik moge nog enkele opmerkingen toevoegen voor ik kom tot het einde van dit artikel.

De uitvoer van de EEG-landen naar Israël is veel groter (meer dan het dubbele) dan de invoer uit Israël in de EEG-landen. Voor een groot deel bestaat deze uitvoer uit kapitaalgoederen en grondstoffen, hetgeen meestal in het verkeer met in ontwikkeling verkerende landen het geval is. De kostprijs voor de Israëliische produktie wordt mede door de prijzen van die EEG-uitvoer bepaald.

Ik vraag mij af — dit geldt ook algemener dan alleen voor Israël — in hoeverre een beschikbaar stellen van fondsen door de EEG in een zekere mate van evenredigheid met van de EEG afgenomen produkten kostprijsverlagend zou kunnen werken en daardoor de mogelijkheden tot export — met name daar waar tariefmuren moeten worden overwonnen — zou kunnen vergroten. Men zou aan de staat Israël kunnen overlaten de fondsen over de verschillende industrieën te verdelen.

Zulk een gedachte zou een aanvulling kunnen zijn van die, door Israël zelf ingebracht in de GATT-conferentie, namelijk: 'the provision of export assistance funds by industrialised countries, directed from custom duty receipts on imports from less developed countries.' Het lijkt mij namelijk beter de fondsen te relateren aan de export vanuit de ontwikkelde landen, dan aan de importrechten geheven op goederen uit de ontwikkelingslanden, welke gedachte ik overigens op zich zelf niet zou willen verwerpen. In beide gevallen wordt een fonds voor exportbevordering verkregen.

Een andere algemene opmerking betreft de ontwikkeling van de handel van Israël met de landen, welke met de EEG zijn geassocieerd. Ik denk aan Griekenland, maar meer nog aan Turkije. De handel van Israël met dit laatste land speelt zich af op basis van de voor deze gevallen helaas nog normale 'evenwichtseisen'. Dat betekent voor Israël, dat het niet méér kan uitvoeren naar Turkije

dan het voor Turkije mogelijk is uit te voeren naar Israël. Daar de mogelijkheden voor Turkije op dit ogenblik geringer zijn voor export dan voor Israël, ligt hier een ernstige begrenzing.

Volgens het verdrag van Turkije met de EEG wordt een groot bedrag beschikbaar gesteld aan Turkije — terecht — voor het opbouwproces. Dit proces impliceert echter een grote invoer — het excedent boven de uitvoer zal met deze gelden kunnen worden betaald. Het zou nu van grote betekenis zijn, indien van de zijde van Turkije zou worden overwogen in contact te treden met Israël voor het besteden van een deel van dit bedrag aldaar en voor de EEG om zulk een besteding te bevorderen, althans niet te verhinderen. Zulk een proces zou ook aan de politieke verhoudingen in dit deel van de wereld ten goede komen.

Herhaald moge echter worden, dat — ook in verband met de verhoudingen tot Turkije en Griekenland — een volledige associatie van Israël met de EEG op de basis van een douane-unie, aanmerkelijk gunstiger voor de Israëlische ontwikkeling zou zijn en die van het Europa der EEG op geen enkele wijze zou hinderen.

Veranderde klassestructuur en hedendaagse Europese politiek II

De nieuwe middenklasse — De basis voor de werknemerspolitiek

De opkomst van de nieuwe middenstand — het groeiende getal van kantoorbedienden, handelsreizigers, technici, lagere bedrijfsleiding, ambtenaren — heeft een groep in een sleutelpositie in de Europese samenleving gebracht, die zelf zo is blootgesteld aan tegenstrijdige pressies, dat hij kan bijdragen tot het stabiliseren van klassenspanningen.

Een brede middenklasse heeft een matigende invloed, omdat zij de gematigde partijen politiek versterkt en de extreme partijen, zowel rechts als links, handicapt. Haar leden willen meer voor zich en hun nageslacht verkrijgen; zij bepleiten algehele gelijkheid in de toegang tot onderwijs en andere mogelijkheden van statusverwerving; ze staan vaak achter de uitbreiding van de sociale wetgeving. Toch maakt hun positie tussen de relatief bevoorrechten in status en bezit ze tot de voorstanders van politieke en sociale stabiliteit, van de politiek van het collectief onderhandelen. En hoe groter deel de nieuwe middenstand uitmaakt van kiezers en werknemers, des te meer moeten links en rechts met deze groep rekening houden bij hun politiek onderhandelen.

De invloed van de nieuwe middenstand op partijen en vakbonden wordt in ruime mate uitgeoefend in de richting van gelijke kansen en niet van grotere maatschappelijke gelijkheid. De vakbonden van de middenklasse zijn geïnteresseerd in het handhaven of zelfs uitbreiden van de inkomenskloof die tussen hen zelf en de handarbeiders bestaat. Ze weigeren vaak zich aan te sluiten bij dezelfde vakcentrales als de handarbeidersbonden, en veel van hen worden geleid door mannen die eerder 'liberale' dan arbeiderspartijen steunen.

In sommige landen van Europa en de laatste jaren in Israël zijn er stakingen geweest van bonden van gesalarieerde beroepen met het doel de afstand tussen hen zelf en de handarbeiders te vergroten. Afgezien van hun belang bij inkomensverschillen echter, stuwen deze snelgroeiende middenklassen het politieke stelsel naar eenstemmigheid (consensus), omdat ze als werknemers voor veel

van hetzelfde staatsingrijpen zijn waarop de vertegenwoordigers van de handarbeiders lang hebben aangedrongen.

Ook Kirchheimer heeft aangetoond, dat het juist de groei van deze lagen (die de massabasis van de 'burgerlijke' partijen vormen) is, die in hoofdzaak verantwoordelijk is voor de verzwakking van de ideologieën.

'Vanuit het gezichtspunt van politieke dynamiek is de belangrijkste verandering waarschijnlijk de opkomst van een omvangrijke nieuwe middenstand van geschoolde arbeiders, de tussenrangen van witteboordenarbeiders en ambtenaren . . . Hun consumptieverwachtingen, die berusten op de notie van toenemende welvaart, alsook de eisen die zij aan de gemeenschap in zijn geheel stellen tot voldoende bescherming tegen de institutionele en persoonlijke bestaansrisico's, zijn identiek . . .

In de mate waarin alle partijen worden geïnfiltreerd door de opinies en attitudes van deze groepen, die strategisch zijn geplaatst wegens hun omvang en de geslotenheid van hun beroepsorganisaties, kan men met recht zeggen, dat verminderde sociale en politieke polarisatie hand in hand gaan.¹⁶

Het is van belang in te zien, dat de burgerlijke partijen niet langer burgerlijk zijn in de klassieke zin van de term. Het aandeel van de zelfstandigen en degenen die nauwe banden met ze onderhouden in stad en land, is namelijk een steeds kleiner wordend deel van het electoraat. De meeste grote partijen vertegenwoordigen werknemers, hetzij handarbeiders of hoofdarbeiders. En terwijl deze lagen verschillen in hun oriëntatie op verschillende strijdpunten, zijn ze ook verenigd met betrekking tot verschillende kwesties van sociale politiek.

De recente Zweedse politieke geschiedenis is zeer illustratief op dit punt. De regerende sociaal-democraten ondervonden een doorlopende daling van hun aanhang blijkens analyses van opinieonderzoeken, omdat het aandeel van de witteboordenarbeiders in de bevolking relatief toenam. De partij stelde toen een belangrijke maatregel voor, nl. een ouderdomspensioen van 65 pct. van het loon, en wel vooral omdat hun verkiezingsonderzoek had uitgemakt, dat zo'n voorstel populair zou zijn, niet alleen bij hun traditionele arbeidersaanhang, maar ook bij de witteboordenarbeiders. Het voorstel werd bij referendum aangenomen en de partij verhoogde haar stemmenaandeel aanmerkelijk.

Van meer betekenis nog is misschien het feit, dat de liberale

¹⁶ Kirchheimer, op. cit. p. 148.

partij, die het algemene beginsel van het verhoogde pensioen aanvaardde, enorm won ten koste van de conservatieven, die zich op traditionele wijze opstelden tegen hoge belasting en toenemende staatsbemoeiing. Dit doet vermoeden dat de politieke strijd van de toekomst in toenemende mate zal gestreden worden tussen partijen die de statusaangelegenheden en economische belangen van de twee werknemerslagen vertegenwoordigen, en dat de partijen die in hoge mate van de zelfstandigen afhangen, verder aan invloed zullen verliezen.

Een linkse opleving – het Belgische en Britse socialisme?

Hoewel deze analyse de toeneming van de politieke overeenstemming en de verzwakking van de klasse-ideologieën binnen de West-europese landen heeft beklemtoond, is het nodig erop te wijzen, dat er twee gedeeltelijke uitzonderingen op deze ontwikkeling zijn, de opleving van het linkse karakter van het Britse en Belgische socialisme, en de blijvende of groeiende kracht van het communisme in sommige landen.

Het lijkt wel of linkse ideologieën eerder zijn toe- dan afgenomen in de socialistische en arbeidersbewegingen van Engeland en België. In Engeland verzette een machtige linkervleugel met aanzienlijke vakbondssteun zich krachtig tegen een wijziging van het historische partijprogramma, die omvangrijke socialisatie niet langer als doelstelling van de Labour Party erkende, probeerde de partij af te dringen van een pro-Amerikaanse buitenlandse politiek en slaagde er ten slotte in 1963 in Harold Wilson, een vroegere Bevan-aanhanger en de meest linkse van de vooraanstaande partijleiders, als opvolger van Hugh Gaitskell verkozen te krijgen. Binnen de vakbonden zijn er aanwijzingen van een toenemende voorkeur voor linkse activisten als bedrijfsvertrouwenslieden.

In België wierp de arbeidersbeweging zich in een politiek gemotiveerde algemene staking in 1960-1961, en binnen de socialistische partij is een linkervleugel in staat geweest om verschillende socialistische dogmata te bestendigen.

Noch de Britse arbeiderspartij noch de Belgische arbeidersbeweging is natuurlijk belangrijk naar links verschoven in de historische betekenis van revolutionair of links socialisme; beide partijen hebben zich in wezen vastgelegd op een sociale zekerheidspolitiek van geleidelijkheid.

Het zou echter onjuist zijn er niet op te wijzen, dat terwijl alle andere Europese socialistische groepen naar rechts zijn opgescho-

ven in de conventionele betekenis van het woord, dit niet gebeurd is in Engeland of België.

De oorzaken van zulke ontwikkelingen (die geen parallel vinden onder de meer conservatieve groepen) zijn natuurlijk complex en kunnen hier niet worden onderzocht. Het kan van betekenis zijn evenwel, dat Engeland en België de pioniers van de industriële revolutie zijn geweest en daarom de meest verouderde industrie en mijnbouw bezitten. Ze zijn belangrijk achtergebleven tijdens het 'economisch wonder' van het naoorlogse Europa. België heeft veruit het laagste groeicijfer van alle landen van de EEG, terwijl Engeland bij het hele vasteland achterblijft.¹⁷

Deze feiten hebben niet alleen ten gevolge gehad dat de levensstandaard in de vijftiger jaren langzamer is gestegen dan elders in Europa, maar ook dat de noodzaak om hun economieën te vernieuwen door het bouwen van nieuwe fabrieken of het voeren van een ander beleid in oude industriële bedrijven een ernstige bedreiging vormt voor de gevestigde gewoonten van arbeiders en vakbondsleiders.

Wallonië, het oude industriële deel van België en het bolwerk van de socialisten, ondergaat de pijnlijke ervaring van de economische teruggang die te wijten is aan verouderde kolenmijnen, oude industriële bedrijven en werktuigen en een overjarige industriële structuur.

'Politieke druk, versterkt door een plaatselijke algemene staking, was tot voor kort nog in staat de sluiting van de marginale kolenmijnen in de Borinage te verhinderen, maar het tijdstip van de aanpassing werd alleen uitgesteld. Nieuwe industriële investeringen — die van enkele Amerikaanse ondernemingen daarbij inbegrepen — gaan eerder naar Vlaanderen dan naar Wallonië. De algemene staking van eind 1960 en begin 1961, die begon als protest tegen de 'Eenheidswet' van economische hervormingen, liep uit op een heftig protest van de Waalse socialisten tegen de sombere economische vooruitzichten voor hun streek.'¹⁸

Soortgelijke factoren zijn werkzaam in Engeland, hoewel hun werking niet zo zichtbaar is, omdat de achterlijke sectoren van de Britse economie niet geconcentreerd zijn binnen het gebied van

¹⁷ John O. Coppock, 'Postwar Recovery', in Dewhurst, *et al*, *op. cit.* p. 17.

¹⁸ Val Lorwin, "All Colors But Red": Interest Groups and Political Parties in Belgium," (Mimeographed paper: Center for Advanced Study in the Behavioral Science, Stanford, California, 1962), p. 25.

een aparte volksgroep zoals in België, waar de socialisten en vakbondsleiders in separatistische geest spreken. Het krachtige verzet onder veel Britse vakbondsleiders en -leden, waaronder enkelen die traditioneel de 'rechtvleugel' van de partij steunden, tegen Englands toetreden tot de Gemeenschappelijke Markt, wordt in belangrijke mate ingegeven door hun vrees voor de mogelijke gevolgen voor werkgelegenheid en de bonden, die zouden kunnen voortvloeien uit de modernisering van de nationale economie die nodig zou worden om te concurreren binnen de Europese markt.

Evenals in Wallonië heeft deze in wezen provinciaalse bezorgdheid vorm gekregen in een bondgenootschap met linkse intellectuelen en is de tegenstand tegen veranderingen verpakt in socialistische argumenten.

In het algemeen, zowel in Engeland als in België, is er een drang naar links, omdat, zoals de intellectuele leider van de Labour Partij het onder woorden brengt: 'Engeland in veel opzichten de achterlijkste van de westerse democratieën is . . . De economische prestaties en efficiency van het gemiddelde industriële bedrijf zijn pover volgens internationale normen.'¹⁹

Deze afwijkingen van de algemene trend zijn grotendeels onbeduidende uitzonderingen. Zij zijn een speciaal geval van het algemene verschijnsel, dat degenen die achterblijven in een zich ontwikkelende maatschappij, de aanhangers leveren voor de tanende 'princiële' oppositie. Voor zover pogingen worden gedaan in hun werkelijke belangen te voorzien in het kader van de sociale ontwikkeling, kan worden voorspeld dat hun ideologische keuze onwettelijk zal blijken te zijn.

Het communisme weerstaat de ontwikkeling

De overheersende structurele trend in Europa betekent de uiteindelijke zege van de waarden van de industriële samenleving, het einde van de starre klassenscheiding, afgeleid uit een voorindustriële wereld, en een toenemend accent op prestatie in plaats van stand, op doorbreking van particularisme en op verhoudingen tussen individuen meer op grond van hun specifieke rollen dan van hun algemene status. De stijgende levensstandaard van de massa's geeft ze een sterkere marktpositie en stelt ze in staat een groot deel van de cultuur en de publieke smaak te bepalen. Al deze veranderingen houden in, dat er een enigszins gelijkvormige sociale en

¹⁹ C. A. R. Crosland. *The Conservative Enemy* (London, Jonathan Cape-1962 pp. 24-242).

politieke cultuur is ontstaan, die in toenemende mate lijkt op de eerste ontwikkelde industriële samenleving, als de Verenigde Staten, die zonder instellingen en waarden uit een feodaal verleden functioneert.

En zoals eerder is aangeduid, zou dit wel eens het einde van de klassegebonden ideologische politiek kunnen betekenen.

Toch is er één belangrijke macht die in een aantal landen deze visie op de Europese veranderingen heeft afgewezen en haar best heeft gedaan deze ontwikkeling te blokkeren: de communistische partij. Het is duidelijk dat juist het bestaan van de machtige communistische bewegingen in landen als Frankrijk en Italië een voorname kracht is, die de instellingen en waarden van de oude samenleving doen voortleven. In landen waar de communisten de grootste arbeiderspartij zijn, waar zij een kwart van alle stemmen behalen, is het moeilijk geweest een progressieve regering tot stand te brengen. Als regeringen een meerderheid moeten behalen uit het niet-communistische driekwart van de bevolking, moeten zij grotendeels op de conservatieve en traditionalistische elementen berusten. Het feit, dat een kwart van de kiezers, die de helft of meer van de maatschappelijke basis van de linkerkant uitmaakt, politiek buiten spel heeft gestaan, geeft onvermijdelijk een belangrijk voordeel aan de conservatieven.

In wezen hebben de Franse en Italiaanse arbeiders door communistisch te stemmen van hun kiesrecht afstand gedaan. Zo dient een communistische massapartij niet alleen om de ideologische oriëntaties die kenmerkend zijn voor de arbeidersklasse in een voorindustriële samenleving, maar ook om verouderde oriëntaties aan de rechterzijde te behouden.

Een serie politieke ontwikkelingen — het herstel van de Franse communistische aanhang, waardoor het grootste deel van het stembusverlies tussen 1956 en 1958 als gevolg van de Hongaarse revolutie en de gaullistische staatsgreep werd herwonnen, de voortdurende massale sterkte van het Franse communisme en de gestage groei van het stembusaandeel van de Italiaanse communisten, die elk hebben plaatsgevonden tijdens lange perioden van welvaart en economische groei, lijken de stelling te weerspreken, dat economische groei en een verbetering van sociale toestanden de vooruitzichten op politieke stabiliteit verbeteren. In deze landen is de economische modernisering blijkbaar niet gevolgd door een afneming van de spanningen tussen de klassen.

De landen met grote communistische partijen blijven evenwel tot de minst gemoderniseerde van de grote landen behoren; hun

industrie vertoont minder neiging tot centralisering in grote bedrijven. Zo was in het midden der vijftiger jaren het percentage van Duitse werknemers in bedrijven met meer dan 1000 arbeiders twee maal zo hoog (38.9%) als in Frankrijk (17.6%), terwijl maar 12% van de Duitse werknemers in bedrijven met minder dan 50 arbeiders werkten tegen 37% van de Fransen. Een vergelijkend overzicht van het aantal werknemers per ondernemer in Europa in het begin der vijftiger jaren toont aan, dat het gemiddelde 4,5 was voor West-Europa, 5,8 voor Duitsland, 3,9 voor Finland, 3,6 voor Frankrijk, 3,3 voor Italië en slechts 1,3 voor Griekenland.

Opmerkelijk is ook, dat de Europese landen waar het communisme het sterkst is, behoren tot die waar een betrekkelijk klein deel van de totale bevolking in grote stedelijke agglomeraties woont. Zo was, kort na 1950, het percentage voor Frankrijk 34,4, voor Italië 27,3 en voor Finland 17,0. De meeste andere W. Europese landen, behalve Zweden (gelijk aan Frankrijk), waren veel meer verstedelijkt in het begin der vijftiger jaren.

Het is opvallend te zien, dat het Duitsland dat er een massale nazi- en communistische beweging op na hield rond 1930, minder dan 1/3 van zijn bevolking in steden met meer dan 1/4 miljoen inwoners had wonen, terwijl in het tegenwoordige Duitsland meer dan de helft van de bevolking in grootstedelijke gebieden woont.

In zoverre het algemene patroon van de politiek, de klassenverhoudingen en andere sociale attitudes de invloed ondergaan van de mate van bureaucratisering van het industriële en gemeenschapsleven, is het van betekenis, dat de volken met grote communistische bewegingen aanzienlijk minder gemoderniseerd zijn in deze opzichten dan bijna alle andere volken van Noord- en West-Europa. De indruk die men krijgt van een blik op de kenmerken van de landen met de grootste communistische partijen, wordt geschraagd door een statistische analyse van de relatie tussen de mate van verstedelijking (aandeel van de bevolking in steden met meer dan 20.000 inwoners) en de omvang van de industrialisatie (zoals weergegeven in het aandeel van de niet-agrarische werknemers in het totaal van de arbeidskrachten). De rangordecorrelatie tussen het aandeel van de communisten bij de stembus in een land en de industrialisatie was 0.61, terwijl de vergelijkbare correlatie tussen links-extremistische stemmen en de industrialisatieindex 0.76 was.²⁰

De vergelijkende analyse van de gevolgen van de economische

²⁰ William Kornhauser. *The Politics of Mass Society* (Glencoe: The Free Press, 1959). pp. 143, 150.

groei voor de klassenverhoudingen in betrekkelijk geïndustrialiseerde landen wordt verder gecompliceerd door het feit, dat processen die aan zo'n verbetering inherent zijn, de arbeiders die aan het industriële stelsel gewend zijn, anders beroert dan degenen die erin worden gestoten. Voor de eerste groep zal de toenemende bureaucratisering van de industrie wel een verbetering van inkomen en arbeidsomstandigheden betekenen en zo leiden tot matiging van hun neiging tot extremisme. Voor de laatste groep zouden de ervaringen van de ontworteling, die inherent is aan sociale en geografische mobiliteit, i.h.b. de overgang van een plattelands- of kleinsteedse omgeving naar opeengepakte stadsachterbuurten en van het tempo en de discipline van de plattelandsarbeid naar die van de fabriek, hun bereidheid tot steun aan het politieke radicalisme kunnen doen toenemen. De noodzaak tot snelle aanpassing aan nieuwe sociale omstandigheden en culturele normen maakt individuen ontvankelijk voor nieuwe waarden en ideologieën, die de oorzaken van hun ontevredenheid in revolutionaire termen verklaren. Waar zulke veranderingen wijd verbreid zijn geweest, kan de snelle economische ontwikkeling de potentiële steun aan politiek extremisme veelal hebben doen toenemen, zoals zij eens in de 19de en begin 20ste eeuw in Noord-Europa heeft gedaan. Er is wel eens geopperd, dat de doorlopende winst van de Italiaanse communisten in de laatste 15 jaar van de zuidelijke migranten naar de noordelijke steden en fabrieken is gekomen, evenzeer als van enkele zuidelijke gebieden, waar de economische vooruitgang aanzienlijk is geweest.

Het verdient ook de aandacht dat de afneming van het aantal chronisch werklozen in Italië van 2.500.000 in 1950-'51 tot omstreeks 800.000 in 1962 de stemmen die voor extreem links beschikbaar zijn, eerder hebben vermeerderd dan verminderd.

Er zijn twee empirische generalisaties omtrent het politieke gedrag van werklozen, die in een aantal landen opgaan. Ten eerste: de werklozen zijn met groter waarschijnlijkheid dan de werkenden politiek ongeschoold en apathisch. Hun onzekerheid schijnt hun beschikbaarheid voor elke naar buiten gerichte interesse te verminderen en dus ook die voor de verkiezingen. Ten tweede, werkende individuen met ervaring van werkloosheid of streken die eens centra van grote werkloosheid waren, vertonen met groter waarschijnlijkheid neigingen tot links stemmen dan die met een gelukkiger economisch verleden.

Zoals al is opgemerkt, is het twijfelachtig of structurele wijzigingen

alleen de verzwakking van een communistische massapartij ten gevolge zullen hebben. Waar de partij sterk is, probeert zij, zoals in Finland, haar basis te isoleren van besmetting uit niet-communistische bronnen. Er zijn genoeg sociale spanningen inherent aan de toestand van de arbeiders of arme boer om de aanvaarding van een linkse doctrine te versterken en een massabeweging kan beweren, dat bepaalde verbeteringen het gevolg zijn van haar agitatie.

De communistische sector van het electoraat zal in de voorzienbare toekomst pas aan het democratische spel meedoen als de partij dit doet.

Er is maar weinig twijfel over, dat als de verschillende Europese communistische partijen echte nationale partijen waren, d.w.z. als hun gedrag grotendeels zou worden bepaald door binnenlandse oorzaken, zij op dezelfde manier zouden zijn geëvolueerd als de Europese socialistische partijen. En dientengevolge is het nodig te erkennen, dat alle voorspellingen over hun toekomstig gedrag moeten voortkomen uit een analyse van ontwikkelingen in de communistische landen. Als de breuk tussen de Sowjet-Unie en China werkelijk autonomie voor alle nationale communistische partijen mogelijk maakt, dan zal het in Italië ontstaande patroon zich elders evenzeer voordoen.

De leerstellige basis voor zo'n wijziging in de rol van de communistische partijen is al naar voren gebracht door verschillende Zuidslavische en Italiaanse communisten. De eerstgenoemden hebben betoogd, dat er een wereldomvattende pressie naar socialistische instellingen is, die voortvloeit uit de aard van de kapitalistische structuur.

Ze gaan uit van de stelling, dat de communistische bewegingen en ideologieën, zoals ze in Oost-Europa en Rusland zijn ontstaan, geschikt zijn voor onderontwikkelde landen, die geen ondervinding hebben gehad met een grote en legaal tot stand gekomen arbeidersbeweging, noch met de politieke vrijheid.

De meer ontwikkelde landen kunnen niet alleen de ervaringen van de minder ontwikkelde communistische landen vermijden, maar ze kunnen zich naar het socialisme bewegen met behoud van de politieke vrijheid. Er is zelfs beweerd, dat in de Verenigde Staten socialistische verschijnselen (hervormingen en instellingen) voorkomen, al weigeren de Amerikanen de term socialisme te aanvaarden om de veranderingen te beschrijven die in hun samenleving plaatsvinden. Coëxistentie is mogelijk, zeggen deze Zuidslaven, niet alleen omdat oorlog in het atoombijperk onmogelijk is, maar omdat er geen fundamentele kloof tussen de communisti-

sche en kapitalistische wereld is, omdat laatstgenoemde ophoudt kapitalistisch te zijn in de traditionele betekenis van het woord. Vandaar dat communisten in de ontwikkelde landen geen revolutie hoeven te maken en op eigen kracht aan de macht zullen komen. Door samen te werken met andere progressieve krachten kunnen ze het ontstaan van socialistische instellingen verhaasten.

De Italiaanse communisten zijn niet zover gegaan als de Zuid-slaven, maar sommige van hun verklaringen gaan uit van dezelfde premissen. In zijn rapport aan het Tiende Congres van de Italiaanse communistische partij, zei Togliatti: 'Er bestaat vandaag in de kapitalistische wereld inderdaad een drang naar structurele hervormingen van socialistische aard, die verband houdt met de economische vooruitgang en de nieuwe expansie van produktieve krachten.'²¹

Hij betoogde verder, dat de heerschappij van de arbeidersklasse in het Westen een vorm kan aannemen, die sterk verschilt van de vorm die in Rusland is opgekomen als gevolg van de spanningen van een langdurige burgeroorlog en de kapitalistische omsingeling. Socialistische hervormingen kunnen worden tot stand gebracht door samenwerking met verschillende andere groepen in het parlement.

Maar al blijken uit de ervaringen en het gedrag van de Italiaanse partij een aanpassing aan de opkomst van stabiele politieke instellingen en economische modernisering, de Franse communistische partij heeft gewoonweg niet op deze manier gereageerd en haar politiek schijnt de tot zover gegeven interpretaties te tartten. De Franse partij moest reageren op het einde van haar ondergeschiktheid aan de Sowjet-Unie en op de economische modernisering in Frankrijk. Maar waar de Italiaanse partij en haar vakcentrale, de CGIL, haar program wijzigde en uitdrukkelijk besloot samen te werken met wat zij de vertegenwoordigers van het neokapitalisme noemde, daar weigerde de Franse. Zij besloot vol te houden, dat het kapitalisme zich niet kan hervormen, dat de arbeiders geen blijvende verbeteringen in hun sociale situatie konden brengen en dat de vakbonden allereerst politieke werktuigen moesten blijven. De Italiaanse partij besloot met de modernisering mee te gaan, de Franse haar te weerstaan.²²

²¹ Geciteerd in The Editorial Department of Hongqi, *More on the Differences Between Comrade Togliatti and Us* (Peking: Foreign Languages Press, 1963), p. 13.

²² See Pierre Fougeyrollas, 'France', in Laqueur and Labeledz, eds., op. cit., pp. 141-151.

De redenen voor de verschillen tussen de partijen zijn complex en ik kan ze hier niet detailleren. In het kort schijnen ze verband te houden met het feit, dat de Franse partij gestaliniseerd en geproletariseerd werd in haar leiding en aanhang in de dertiger en veertiger jaren, terwijl het fascisme de Italiaanse partij in staat stelde hieraan enigszins te ontsnappen; na 1944 rekruteerde en behield zij veel niet-stalinistische intellectuelen in haar organisaties. Togliatti, de leider van de Italiaanse partij, hoewel een Komintern-functionaris in dertiger jaren, lijkt meer op de communistische leiders van vóór Stalin dan op die als Thorez, die het leiderschap kreeg en hield door elke zwenking van Stalin te volgen.

Gegeven de geschiedenis van de communistische beweging, de scholing die haar leiders hebben ontvangen in totalitaire methoden en het gebruik van bewuste misleiding, en gegeven de aanvaarding (hoewel nu kritisch) van éénpartijregimes als een positief voorbeeld, kan niemand die de vrijheid lief is, een communistische partij als een gelijke speler in een parlementair spel aanvaarden. Anderzijds moet de mogelijkheid niet worden uitgesloten, dat veranderingen in de communistische wereld voldoende onafhankelijkheid en variaties onder de communistische partijen doen ontstaan om sommige van hen onder de drang van de omstandigheden te doen handelen als gewone deelnemers in politieke democratieën. Hoe positiever de communisten en hun *aanhangers* worden betrokken bij een politiek stelsel dat sociaal en economisch voordeel brengt, des te moeilijker zal het voor een gegeven communistische partij zijn de houding van vervreemding onder haar aanhang opnieuw aan te kweken als de leiders dat zouden willen. Daarom moet de mogelijkheid opgehouden worden, dat de vicieuze cirkel van communistisch-reactionair verzet tegen modernisering in Latijns-Europa kan worden doorbroken, niet alleen ten gevolge van de neergang van de reactionaire groepen, maar ook door veranderingen binnen het communisme. Zelfs het communisme kan moeten toegeven aan de pressie die werkt in de richting van verzwakking van de ideologie en de klassenstrijd.

Blijvende oorzaken van spanning

Er zijn veel oorzaken van politieke spanning in stabiele democratische samenlevingen. De stratificatiesystemen houden bij alle een zeer ongelijke verdeling van status, inkomen en macht in. Zelfs de in 'overvloed' badende Verenigde Staten kennen een grote minderheid die in armoede leeft naar erkende nationale maatstaven. Een

blik op het Europese consumptieniveau leert, dat zeer grote minderheden of zelfs meerderheden nog steeds vele goederen en diensten ontberen die in Amerika aan nagenoeg allen ter beschikking staan. Statusongelijkheid lijkt door de 'lagere' klassen als achterstelling te worden ervaren in alle stelsels.

Maar terwijl alle samenlevingen enige ideologische rechtvaardiging verschaffen voor blijvende consumptie- en statusongelijkheid, ondermijnt de conceptie van het massaburgerschap, die met de industriële revolutie opkwam, de stabiliteit van de klassensystemen, omdat zij, in de woorden van T. H. Marshall, inhoudt dat 'allen gelijk zijn met betrekking tot de rechten en plichten die aan de status worden verbonden.'²³ Vandaar dat hij betoogt, dat de moderne democratische industriële samenleving historisch uniek is, omdat zij een systeem van tegenstrijdige waarden probeert staande te houden.

Alle vorige samenlevingen hadden klassensystemen die van ongelijkheid uitgingen, maar zij onthielden ook het burgerschap aan allen, behalve een kleine elite. Nadat eenmaal het volledige en gelijke politieke (algemeen kiesrecht) en economische (vakorganisatie) burgerschap werden ingesteld, ging van de egalitaire nadruk die aan het begrip inherent is, een succesvolle en voortdurende druk op veel vormen van ongelijkheid uit. Een groot deel van de democratische politiek draait om de pogingen van de lagere klassen om gelijke bestaansvoorwaarden en kansen te veroveren.

De spanning tussen gelijkheid en ongelijkheid is endemisch in de moderne industriële democratische samenleving. De heersende klassen proberen hun voorrechten blijvend te institutionaliseren en aan hun kinderen en verwanten door te geven. Dit conflict betekent evenwel niet, dat de ene of andere richting moet zegevieren of dat de spanning de sociale structuur zal vernietigen of zelfs noodzakelijk verzwakken. Het overheersend karakter van de moderne, industriële democratie als een vrije en ontwikkelde maatschappij is ten dele een gevolg van de chronische spanningen tussen de inherente pressie tot ongelijkheid en de 'ingebouwde' nadruk in de democratie op gelijkheid.

De huidige golf van geschriften, die op één of andere manier uit de groei van de welvaart de verrijzenis van een vreedzaam sociaal utopia zien – dat geen voortdurende politieke strijd vereist tussen vertegenwoordigers van de bezitters en van de bezitslozen – veronachtzaamt de mate waarin de inhoud van de begrippen be-

²³ T. H. Marshall, *Citizenship and Social Development* (Garden City: Doubleday, 1963).

zitters en bezitslozen verandert naarmate de samenleving zich ontwikkelt. Zoals Marshall heeft bewezen, heeft bijna elke generatie sinds het begin van de industriële revolutie een sociale revolutie uitgeroepen om de lagere klassen op te heffen. 'Van de tachtiger tot de veertiger jaren hebben de mensen voortdurend hun verbazing uitgesproken over de sociale veranderingen waarvan ze in hun leven getuige waren en ze vergaten in hun zelfingenomenheid, dat de roemruchte prestaties van het verleden tot een kwalijke erfenis in het heden werden.'²⁴

Maar ondanks de vooruitgang die één generatie ertoe bracht zich te beroemen op de recente sociale verbeteringen, beweren slechts een paar jaar later anderen dat de dan voorhanden omstandigheden van de armen en nederigen onverdraaglijk zijn, dat ze onmogelijk kunnen worden geduld door vrije mensen die in gelijkheid geloven. En zoals Marshall aantoonde: zulke verschijnselen 'betekenen niet dat de vooruitgang die de mensen dachten te maken, een illusie was. Het betekent, dat de normen waar naar die vooruitgang werd beoordeeld, voortdurend stegen en dat een steeds dieper peilen in de maatschappelijke situatie nieuwe verschrikkingen bleef openbaren, die tevoren aan het gezicht waren onttrokken.'

Men kan zich met Marshall afvragen of het begrip 'maatschappij van overvloed' een langer leven zal hebben dan enkele van zijn voorgangers. In Amerika hebben boeken en artikelen kort geleden gewezen op grote 'eilanden' van armoede. Dit zijn weinig opvallende groepen, die zich zelden in hun eigen belang organiseren — bejaarden, onvolledige gezinnen, chronisch zieken, ongeschoolden, enz. Nu ze een aanzienlijke 'armoedelaag' hebben ontdekt, hebben de linkse intellectuelen tot de aanval tegen de oorzaken van zulke armoede oproepen.

Het probleem van de lagere groepen is nu tot op grote hoogte onderkend als een probleem van 'culturele ontbering'. Het is duidelijk, dat in alle landen de ongelijke deelneming aan een intellectuele cultuur ten gevolge heeft, dat de droom van gelijke kansen voor allen om de onderwijsladder te beklimmen, wordt verstoord; dientengevolge is de toegang tot de top van de beroepenstructuur nog in sterke mate beperkt. In Zweden is b.v. het aandeel van de arbeiderskinderen, ondanks dertig jaar van socialistische onderwijs-politiek van vrije toegang tot de universiteit en overheidsbeurzen, onder de studenten nauwelijks gestegen.

Weinig zaken zijn in Europa zo ongelijk verdeeld als middelbaar

²⁴ Marshall, op. cit.

en hoger onderwijs. De enkele verbetering van levenspeil doet weinig, in het huidige tempo tenminste, om de aanzienlijke voordelen te verminderen die de cultureel bevoorrechte klassen genieten om hun nakomelingen een gelijkelijk bevoorrechte positie mogelijk te maken.

Hier ligt dan het meest recente voorbeeld van het conflict tussen de beginselen van gelijkheid, inherent aan het staatsburgerschap en de endemische krachten is een complexe, gestratificeerde maatschappij, die de handhaving of oprichting van culturele scheidsmuren tussen de klassen bevorderen. De laatstgenoemde krachten werken ten gevolge van de ongelijke verdeling van beloningen en de toegang tot de cultuur en moeten doorlopend worden bestreden, als ze niet mogen overheersen.

Concluderend heeft dit overzicht van economische en sociale ontwikkelingen die de modernisering van de Europese samenleving begeleiden, klemmend bewijsmateriaal geleverd voor de verzwakking van de ideologische politiek in Europa als gevolg van de assimilatie van de laatste resten van die samenleving, die nog in feodale of anderszins achtergebleven economische en sociale toestand verkeren.

De veranderingen in de linkse partijen, i.h.b. de communistische, tot meer matiging t.a.v. de kapitalistische maatschappij en klassenstrijd, staan in relatie tot algemene wijzigingen in de internationale communistische wereld. Maar er is ook op gewezen, dat de industrialisatie binnen een kapitalistische structuur niet automatisch de oorzaken van spanning wegneemt, maar dat deze inherent zijn aan een industriële maatschappij die een betrekkelijk open strijd om de resultaten van individuele inspanningen toelaat en een doorlopende strijd vereist tegen het afsluiten van de toegang tot individuele opklimming voor degenen op de lagere treden van de statusladder.

Ten slotte is er aangetoond, dat veel van de anachronistische ideologische politiek van links een antwoord is op de anachronistische opvattingen en vormen in de industriële organisatie zoals die nog aanwezig zijn in sommige sectoren van de Europese samenleving, zoals in Frankrijk, of als gevolg van verouderde vormen van produktie, zoals in Engeland en België. In deze landen heeft de ideologische linkse klassepolitiek de vorm aangenomen van tegenstand tegen een modernisering die in het belang van een algehele economische verbetering de bestaanszekerheid van sommige categorieën arbeiders en vakbonden zou kunnen bedreigen.

De prognose voor de toekomst van Europa is er dus een van afnemende ideologische tegenstellingen, verbonden met een stijgende levensstandaard, maar met hardnekkige 'eilanden' van onderontwikkeling, die blijvende bronnen zijn van waaruit de rekrutering voor een ideologische linkse politiek plaatsvindt. Op de lange duur zullen de grondslagen voor een ideologische onverzoenlijke politiek verdwijnen wegens de tegenstellingen tussen de werkelijkheid en de 'ideologische' weergave ervan en wegens de ontoepasselijkheid van hun oproepen tot actie in bewoordingen die slaan op een niet langer bestaande situatie.

Roy Jenkins

Hugh Gaitskell

Herinneringen aan een politicus

Mijn vriendschap met Hugh Gaitskell vloeide voort uit de politiek, maar was toch bepaald geen politieke vriendschap. Ik geloof zelfs dat die vriendschap niet sterk geleden zou hebben onder een langdurig (politiek!) meningsverschil, zelfs niet onder een totale verwijdering. En toch heb ik Gaitskell alleen gekend als politiek leider; hij was al minister toen ik voor het eerst kennis met hem maakte. En in de jaren dat ik hem het beste kende en het meeste contact met hem had, was hij de sterk dominerende oppositieleider die voortdurend onder de druk stond van de politieke gebeurtenissen.

Veel van zijn vrienden die hem al eerder kenden, hebben kunnen gadeslaan hoe Gaitskell uit de onbekendheid naar de faam kwam. Ik niet: ik leerde hem pas kennen toen hij al altijd in het middelpunt van de gebeurtenissen stond en zijn overwinningen en mislukkingen bijna uitsluitend op de politiek betrekking hadden. Bijna — niet allemaal. Soms werd de politiek door hem gedomineerd en het gebeurde maar zelden dat de politiek hém domineerde. Dit was niet in de eerste plaats door zijn brede belangstelling en stellig ook niet omdat het hem ergens niets zou kunnen schelen. Integendeel zelfs: hij was vrij emotioneel van aard. De ware reden was, dat persoonlijke vriendschappen bij hem altijd op de eerste plaats kwamen. Zijn vrienden gingen hem innig ter harte en de kleinigheden die het sociale aspect van het leven uitmaken, waren in zijn leven een factor van ongewoon belang. Midden in een alleszins succesvolle periode kon hij opeens een tijd diep in de put zitten, omdat in zijn particuliere leven een of andere kleine gebeurtenis waarop hij zich had verheugd plotseling verkeerd gelopen was. Men beschouwt het vaak als essentieel voor toonaangevende politici om in koele onaantastbaarheid boven de zwakheden van persoonlijke vriendschappen verheven te zijn, maar voor Gaitskell ging dit beslist niet op. Als hij iemand graag mocht, kon hij blind zijn voor diens fouten, en evenzeer kon hij blind zijn voor de goede eigenschappen van de lieden die hij niet mocht. De vraag, van wie hij persoonlijk profijt zou kunnen trekken, speelde

daarbij nooit een rol. Politieke bondgenoten kon hij soms roekeloos afstoten, terwijl hij tot het uiterste loyaal was aan zijn persoonlijke vrienden.

Wie fleurig en zorgeloos mislukken wil in de politiek, zou bovenstaand recept moeten volgen, lijkt het wel. Maar neen: Gaitskell zou het hoogste ambt bereikt hebben als niet zijn tragische ziekte en zijn dood het hem verhinderd hadden. En zelfs zonder de natuurlijke culminaties is zijn leven zeer rijk geweest aan politiek succes. Hij was 49 jaar toen hij de erkende leider was van een der grootste partijen, en dat terwijl er toen meer geduchte rivalen in het strijdperk waren dan nu. Zeven jaar lang heeft hij deze functie vervuld, al die tijd doelbewust ernaar strevend zijn partij met krachtige hand te leiden. Niet omdat zijn persoonlijkheid zo sterk was of omdat hij met alle geweld wilde domineren, maar eenvoudig omdat hij het als zijn plicht zag eerder dan zijn volgelingen tot een besluit te komen, in plaats van na hen. Hij gaf de richting aan en hij vroeg hun om hem te volgen.

Zodoende ontbrak het de Labour Party in Gaitskells tijd niet aan avonturen. De leider was voortdurend in een tweegesprek met de partij aan wier hoofd hij stond. Een rustig leven is dat niet, maar voor democratie in de leiding is deze houding onontbeerlijk, want er zonder komen grote veranderingen in de inzichten van een partij of een natie niet tot stand. Alleen op deze wijze kan een leider die in de oppositie is en op korte termijn geen kans heeft op een regeringsfunctie — Gaitskells positie gedurende het grootste deel van zijn ambtstermijn — evenveel invloed uitoefenen op de publieke opinie en op de loop der gebeurtenissen als een minister. Er is geen twijfel aan: Gaitskell heeft dat effect bereikt. Toen hij verkozen werd, mag hij dan, op het oog, alleen maar een gewezen docent zijn geweest met vriendelijke manieren, maar bij het grote publiek heeft hij meer bekendheid gekregen dan vroeger ooit een oppositie-leider had die nog geen eerste minister was geweest.

Minister van Financiën

Gaitskell kreeg zijn eerste bekendheid toen hij, 44 jaar oud, minister van Financiën werd. Het was een onverwachte bijna terloopse promotie. Voordien was hij een onopvallende staatssecretaris, Cripps' assistent op het Ministerie van Financiën. Deze plotselinge verheffing tot één van de drie belangrijkste regeringsfuncties was geheel te danken aan het feit dat ieder met wie hij

had samengewerkt hem vertrouwen schonk: zijn aanzien bij het publiek was nauwelijks een overweging geweest.

Als minister had hij de wind niet mee. De regering was vermoeid en had slechts een zeer kleine meerderheid. De oorlog in Korea en de daarop volgende herbewapening brachten enorme economische moeilijkheden met zich mee. Aneurin Bevan, de minister die bij het actieve deel van de Labour Party het meest populair was, was rusteloos bezig zich voor te bereiden op de onvermijdelijke jaren van oppositie die in het verschiet lagen. In deze situatie had men van een jonge minister van Financiën, die nauwelijks een eigen achterban had, mogen verwachten dat hij een zeer voorzichtige koers zou kiezen. Gaitskell evenwel toonde zich vastbesloten, haast koppig, en in dat laatste jaar waarin Labour aan het bewind was, bleek hij de enige sterke man te zijn. Hij kreeg er vijanden door, maar meteen ook publieke bekendheid.

Toen Labour uit de regering ging, lijkt het er even op of hij zijn plaats in de partij niet zou kunnen verdedigen. Bijna alle toonaangevende figuren in de Labour Party waren al eerder in de oppositie geweest, terwijl Gaitskell daar geen enkele ervaring mee had. Vóór de oorlog was hij docent geweest en tijdens de oorlog ambtenaar. En wel was hij een heel goede minister, maar om goed te kunnen functioneren had hij, meer dan menig ander, de assistentie nodig van het goed gesmeerde ambtenarenapparaat in Whitehall. Zonder die hulp zou hij verloren zijn.

Oppositie

De voorspelling kwam allesbehalve uit. Als minister had hij het betrekkelijk niet moeilijk gehad en hij was daar tamelijk succesvol geweest. In de oppositie moest hij vechten om zich een positie te veroveren, maar ten slotte bleek hij dan ook de meest dominerende politicus van zijn generatie.

Wat hij eerst beslissen moest, was óf hij zich eigenlijk wel in de politieke concurrentiestrijd zou werpen. In het parlement was dat geen probleem; voorlopig was zijn plaats daar wel verzekerd. Maar die plaats had de steun nodig van een positie binnen de partij... en die had hij niet. Hij moest zich dus op congressen van de partij laten zien om meer bekendheid te krijgen, en veel mensen zouden bezweken zijn — voor een tijdje althans — voor de verleiding om dat maar liever niet te proberen. Immers, het was 1952, het eerste oppositiejaar.

Bevans aanhangers zaten stevig verankerd in de kieskringen en

het congres was meer een demonstratie tegen de rechtse elementen in de partij dan dat er werkelijk gedebatteerd werd. Theoretisch had Gaitskell zich afzijdig kunnen houden. Twee factoren evenwel weerhielden hem daarvan. Om te beginnen kon hij zich nooit buiten conflicten houden; hoe welgemanierd en rustig charmant hij ook was, hij werd merkwaardig genoeg gefascineerd door conflicten. Hij was wel niet bepaald gesteld op de ruwe woordenwisselingen en politieke bokspartijtjes waar Ernest Bevin en Aneurin Bevan van schenen te genieten, maar hij kon er niet bij wegblijven. Eigenlijk was hij uiterst dapper, hoewel hij wél even ineenkromp, hij bleef echter doorgaan. Het lawaai hinderde hem, maar hij bleef niet weg van de plaats waar de kanonnen werden afgevuurd.

Reden nummer twee was zijn juist begrip voor macht. Als hij zich op het congres geen eigen plaats veroverde, zou hij nooit de leidende plaats in de Labour Party kunnen innemen die hem op grond van zijn andere talenten leek toe te komen.

En zo werd in 1952, in het sombere badplaatsje Morecambe, waar een congres bijeenkwam zo verbitterd en ruziezoekerig als nooit tevoren, de grondslag gelegd voor de merkwaardige liefdesgeschiedenis, of afwisselend liefde-en-haat geschiedenis, van Gaitskell en het Labour Party-congres. Zijn verdere leven is daar voor een heel groot deel door bepaald gebleven.

Dat jaar stelde hij zich kandidaat voor het partijbestuur en werd kansloos verslagen. Onmiddellijk hierop, op de terugweg van Morecambe, hield hij in Stalybridge een uitdagende redevoering die op dat moment een bijna roekeloze indruk moet hebben gemaakt. Men fluisterde destijds dat de Labour Party afgleed naar een onverantwoordelijk extremisme, dat stellig een lange periode van steriliteit tot gevolg zou hebben. Men fluisterde ook dat de extremisten aangevuurd werden door communistische infiltranten. Al die dingen, die anderen alleen maar fluisterend zeiden, werden door Gaitskell nu in het publiek uitgesproken. Met één klap werden daardoor aller ogen op hém gericht, en het zag er even naar uit of de meerderheid van de partij zich nooit of te nimmer meer met hem zou kunnen verzoenen. Hij had de aandacht getrokken, gelijk prominenten nu eenmaal altijd doen, maar hij had tevens een belangrijke stap vooruit gedaan in zijn ontwikkeling naar het erkende leiderschap van die gematigde groep in de partij die bijna altijd bovendrijft, vooral tegen de verkiezingen.

In het parlement

Intussen begon Gaitskell in het parlement een steeds belangrijker plaats in te nemen. R. A. Butler was minister van Financiën en Gaitskell bekleedde diezelfde functie in het schaduwkabinet. Er was in die dagen geen zwaardere zonde in de partij denkbaar dan 'Butskell'-isme, waar ze uiteraard allebei van beschuldigd werden, maar feit is dat de economische debatten in het parlement op een hoger peil kwamen te staan en aan beide kanten met meer interesse gevolgd werden dan in enige andere periode na de oorlog. Gaitskells jaarlijkse antwoord op de rijksbegroting werd een jaarlijkse trekpleister waar de leden van het parlement in groten getale naar kwamen luisteren. De beste eigenschappen van zijn latere parlementaire werk waren zijn meer dan volledige kennis van het onderwerp in kwestie en de logische wijze waarop hij zijn argumenten bracht; dank zij zijn emotionaliteit werd hij nooit vervelend droog en kon hij een schrille of bittere toon vermijden. Al die eigenschappen werden voor het eerst duidelijk zichtbaar in zijn begrotingspeeches, en naar mijn gevoel boekte hij destijds zelfs meer succes dan later, doordat hij vaker de lichte toetsen aansloeg.

Gedurende deze eerste oppositieperiode kon Gaitskell zijn leiderschap maar in kleine kring beproeven, maar dat hij die talenten had, was wel duidelijk. Hij was nog steeds in de eerste plaats een economische specialist en werkte ten nauwste samen met een groepje van vier of vijf helpers, waar een paar mensen met bepaald moeilijke karakters bij waren. Het groepje vormde een hechte eenheid; alle leden konden elkaar met dezelfde vriendschappelijke spot en hetzelfde gebrek aan respect bejegenen . . . maar waar het om het werk ging, bleek Gaitskell de enige door allen erkende autoriteit. Zijn wil was wet en men werkte graag onder zijn leiding. Hij bezat de gave om door het opleggen van taken loyale gevoelens op te wekken.

In de partij

De positie van Gaitskell buiten het parlement bleef tot de herfst van 1954 nogal onzeker. In 1953 werd hij weer niet in het partijbestuur gekozen en het begon ernaar uit te zien of Aneurin Bevan en hij zich tevreden zouden stellen met een soort loopgravenoorlog, compleet met verveling. Bevan, veilig verschanst in zijn populariteit in de kieskringen, bombardeerde vanuit zijn vesting Gaitskell, die al even stevig in de parlementaire fractie ingegraven zat, en in omgekeerde richting gebeurde hetzelfde. Enig re-

sultaat leek niet waarschijnlijk ... tot op het ogenblik dat de functie van penningmeester van de Labour Party vacant kwam. Op zich zelf een niet te belangrijke functie, maar toch moet de penningmeester benoemd worden door het congres in zijn geheel, dus zowel door de afgevaardigden van de vakbeweging als door die van de partij-afdelingen. Dit was voor de beide kampvechters een kans om uit hun loopgraaf te komen, wat ze gretig deden, met het resultaat dat de overwinning naar Gaitskell ging. De grote vakverenigingsleiders hadden met grote meerderheid besloten dat Gaitskell, ondanks zijn zo van de hunne verschillende achtergrond, een man was met wie ze werken konden. Iets wat ze van Bevan niet verwachtten. Voor Gaitskell kwam dit besluit op het juiste punt in zijn carrière.

Hierna verloor het ideologische conflict binnen de partij geleidelijk zijn felheid. Voor een deel waren de verkiezingen van 1955 hieraan credit, maar ook nadat die verkiezingen voorbij waren (en verloren), was er geen terugkeer tot de bittere stemming van de voorafgaande jaren. Het 'bevanisme' was zijn hoogtepunt voorbij en onder de meest intelligente bevanieten waren er verscheidene die een andere rol voor zich zelf zochten.

Opgvolger van Attlee

In datzelfde jaar werd het duidelijk dat Attlee op het punt stond, na twintig jaar de leiding over te dragen. Het duurde enige tijd voordat Gaitskell zich met wat tegenzin liet bepraten om zich kandidaat te stellen. Niet uit valse bescheidenheid. Ik geloof dat hij wel degelijk hoopte eens de leiding van de partij in eigen hand te kunnen nemen — maar hij was toen — negenenvertig jaar oud — van mening dat Herbert Morrison, met wie hij in de vijf voorafgaande jaren zeer nauw had samengewerkt, eerst aan bod zou moeten komen. Pas na de zomer was hij tot de overtuiging gekomen dat de leden van de Labour-fractie in het parlement liever een leider hadden die veel jonger was dan Morrison. Zou Morrison de enige kandidaat der 'gematigden' zijn, dan kreeg Bevan een grote kans op winst; en zelfs al zou Bevan verslagen worden, dan bestond de kans dat een kort leiderschap van Morrison een reactie ten gunste van de linkse elementen tot gevolg zou hebben.

Toen hij eenmaal van de waarheid van deze argumenten overtuigd was, aarzelde Gaitskell niet langer. Bij de eerste de beste gelegenheid, in oktober, toen hij met Morrison samen de lunch gebruikte, deelde hij hem zijn besluit mee. Er was niemand anders

bij, wat het voor Gaitskell niet gemakkelijk maakte. Hij zag er dan ook zeer tegen op en was geweldig opgelucht toen het voorbij was. Morrison had zijn mededeling opmerkelijk goed opgenomen . . . misschien omdat hij van nature tolerant was, misschien ook wel omdat hij de ernst van Gaitskells concurrentie onderschatte. In dat geval had hij een misrekening gemaakt, want toen het in december tot de krachtmeting kwam, bleek Gaitskell oppermachtig. Bij de eerste stemming werd hij al verkozen, met bijna twee keer zoveel stemmen als Morrison en Bevan samen behaalden. In zestig jaar had geen partij een zo jonge leider gehad.

Suez

In Gaitskells nieuwe functie werd de eerste crisis gevormd door Suez. Even leek hij te aarzelen, maar zodra hij beseftte dat Lord Avon van plan was machtsmiddelen aan te wenden om een oplossing te forceren, zette Gaitskell een grootscheepse hartstochtelijke aanval op alle handelingen van Lord Avon in. Het grootste deel van de Labour Party – en veel anderen – volgden hem met enthousiasme, maar een stuk of wat leden van de Labour-fractie bleven stil terzijde staan. Opmerkelijk – zelfs pikant – was het, dat Aneurin Bevan het avontuur van de regering niet van ganser harte veroordeelde.

Oppervlakkig gezien kan Gaitskells reactie tot verbazing aanleiding geven. Hij had geen speciale sympathie voor het regime van kolonel Nasser en hij had geprotesteerd tegen diens methode om het kanaal te naasten. En als voornaamste voorstander van het herbewapeningsprogramma van 1951 had hij geen sympathie voor het pacifisme, en evenmin was hij traag bij het verdedigen van de wettelijke Britse belangen. Maar instinctief was hij toen en later – een zeer korte periode van zijn leven uitgezonderd – internationaal denkend. Hij had een diepgeworteld geloof in verbondenheid van het Westen en in de vriendschap met de Verenigde Staten. Zijn natuur stempelde hem tot een Midatlantiër, die zich bijna evenzeer thuis voelde in New York als in Londen.

Engeland moet zich, naar zijn mening, gedragen als een loyale bondgenoot . . . de rol van losgeslagen macht die in zelfoverschatting op eigen houtje onverantwoordelijk politiek bedrijft, was geen rol die Gaitskell door Engeland wilde laten vervullen. Ons aanzien bij de Verenigde Naties ging hem te veel aan het hart. Voor die instelling en voor de wereldopinie had hij diepe eerbied, en bovendien kon hij – die de agressiviteit van Sowjet-

Rusland placht te veroordelen — de gedachte niet verdragen dat wij ons tot datzelfde peil hadden verlaagd. Bovendien vond hij dat de buitenlandse politiek de goedkeuring van allebei de grote partijen moest hebben en zijn ergernis tegen Eden was des te groter, omdat hij zag dat Eden aan een dergelijke politiek de basis had ontnomen. Hij was zelfs verontwaardigder dan vele anderen, voor wie er toch geen haar goed was aan de Tories en die dus geen extra-verontwaardiging meer konden opbrengen.

De vele kritiek op Gaitskells felle reactie op dit punt — kritiek zelfs van mensen die zelf groot bezwaar hadden tegen de handelwijze van de regering — heeft vermoedelijk zijn populariteit in den lande niet geschaad. Het publiek begon mede hierdoor een duidelijk beeld van Gaitskell te krijgen en van toen af begon een periode waarin de Labour Party bij opinieonderzoekingen op de conservatieven begon te winnen. In het Lagerhuis evenwel plukte hij bitterder vruchten. Maanden later nog had hij de grootste moeite om bij de regeringspartij aandacht te krijgen; zijn aandeel in Edens val werd hem door de conservatieve Lagerhuisleden betaald gezet, doordat ze zijn toespraken met spot en herrie begroetten. De ervaring was nieuw voor hem en zijn wijze van spreken leed eronder. Er kwam gelukkig vrij plotseling een eind aan en daarna heeft Gaitskell nooit meer enige moeite gehad; hij heeft de aandacht van het Lagerhuis altijd ten volle weten te boeien. Van meer blijvende aard was dat deze van nature zo gematigde staatsman na Suez nimmer meer op goede voet heeft kunnen staan met de leider van de conservatieve partij. Tot aan Suez had hij vrij goed met Eden kunnen opschieten, maar Suez was een te zware klap voor hun prettige verhouding. De verhouding tot Macmillan was altijd vijandig. Een ietwat warmer gevoel voor de toenmalige eerste minister heeft Gaitskell misschien pas gevormd in de laatste weken vóór zijn ziekte.

De verkiezingen van 1959

Het moet echter gezegd worden dat Gaitskells verhouding tot zijn voornaamste concurrenten binnen de Labour Party buitengewoon vooruitging na de gebeurtenissen rond Suez. Wilson was al zijn opvolger als minister van Financiën in het schaduwkabinet. Bevan stribbelde even langer tegen, maar toen Bevan in 1957 op het congres te Brighton zijn rede hield over 'naakt in de conferentiezaal', braken zijn oude vrienden van de unilateralistische linkerkant met hem. Een verzoening met Gaitskell volgde. Korte tijd later vroeg Gaitskell hem om minister van Buitenlandse Za-

ken te worden in het schaduwkabinet en nadien was de verhouding tussen deze beide mannen vriendschappelijk en zelfs tamelijk intiem. Hun vriendschap bereikte het hoogtepunt tijdens hun gezamenlijk bezoek aan Rusland vlak voor de verkiezingen van 1959. De macht leek binnen hun bereik te liggen en Bevan scheen tevreden met de hem toegedachte rol van minister van Buitenlandse Zaken.

Deze belangrijke samenwerking verloor aan betekenis toen de Labour Party bij de verkiezingen verslagen werd en Bevans plotselinge ziekte en overlijden maakte er ruw een eind aan. De verkiezingscampagne werd door Gaitskell over het geheel genomen bekwaam gevoerd, maar was zeer hard en tegen het eind bitter teleurstellend. Vóór de campagne op gang kwam had Gaitskell zich weinig illusies gemaakt; weliswaar had het er tot ongeveer zes maanden voor de verkiezingen op geleken of de regering nooit meer een voet aan de grond zou krijgen, maar daarna hadden de statistieken van de opinie-onderzoekingen een zwenking te zien gegeven en Gaitskell had zich al half en half met deze nieuwe situatie verzoend. Toch kon hij zich tijdens de campagne zelf niet pessimistisch tonen: zijn werkkraft straalde vertrouwen uit en sleepte iedereen mee. En zijn vertrouwen was echt gemeend: hij vertelde me twaalf dagen voor de verkiezingsdatum dat hij vast overtuigd was dat Labour winnen zou. Naar mijn gevoel verloor hij die overtuiging pas toen de uitslagen begonnen binnen te komen, en zodoende was de teleurstelling al even plotseling als hevig.

Hij was in het stadhuis van Leeds, veelvuldig het mikpunt van de televisiecamera's, toen de hoop hem ontviel. Met het toenemen van de conservatieve winsten braken de tot dan toe weggehouden golven van vermoeidheid over hem heen, terwijl hij een toekomst voor zich zag, niet bestaande uit het constructieve werk waarvoor hij zo perfect in conditie was, maar een die stellig één en al prikkelbaarheid zou zijn. Van een partij die voor de derde keer in successie verslagen was, was niet anders te verwachten.

Achteraf bezien was zijn nederlaag wel onvermijdelijk. Bij de verkiezingen van 1959 had geen enkele radicale leider een kans om het volk mee te krijgen. Niemand had meer kunnen bereiken dan Gaitskell, dat was duidelijk. Maar op dat ogenblik was dat duidelijke feit niet zo heel helder: de hele Labour Party begon zich te bezinnen op de oorzaken van de mislukking. Gaitskell ook. Hij gunde zich zelfs geen tijd om op adem te komen, wat misschien wel fout was. Er is geen twijfel aan dat hij en diegenen der onzen die hem nabij stonden, in de weken die toen volgden, ernstige tac-

tische fouten gemaakt hebben. Maar evenmin is het aan twijfel onderhevig dat de toen begonnen strijd, die in verschillende fasen twee jaar lang geduurd heeft, een noodzaak was.

De Labour Party was, ruwweg genomen, in twee stukken uiteengevallen. De ene helft werd gevormd door de mensen wier reactie op de nederlaag was dat zij de partij moderniseren wilden en haar aantrekkelijker wilden maken voor de zwevende kiezers. In hun opinie was het essentieel voor de partij om een deugdelijk alternatief te stellen tegenover de conservatieve regeringswijze. Ook voor de marginale kiezers van de links-georiënteerde helft van het land moest de partij dus aantrekkingskracht bezitten.

De tweede opvatting was dat eerst en vooral de ideologie verdedigd diende te worden. Of men op die wijze geïsoleerd raakte van zijn omgeving en impopulair werd bij de bevolking, deed minder ter zake; verkiezingen immers waren niet het belangrijkste. Zelfs schreef een prominente socialistische denker opgewekt over de mogelijkheid van nog eens tien jaren conservatief bewind.

Clausule 4

In de eerste fase van het gevecht ging het om clausule 4, een succes werd er niet onmiddellijk bij geboekt. Gaitskell en de zijnen waren er op uit de partij, beschadigd als ze was, in een iets minder ongemakkelijke positie te brengen, maar ze zagen hun pogingen beloond met scherpe kreten van woede. Toch wisten ze wel iets tot stand te brengen voor ze hun pogingen moesten opgeven. Merkwaardig was echter dat hierna, toen de aandacht even van het punt in kwestie was afgeleid, de partij zelf zich langzaam en bijna onopgemerkt in de aangegeven richting begon te bewegen. Wie nu het program, de zienswijze en de wensen van de Labour Party kritisch beziet, moet wel toegeven dat Gaitskell, op langere termijn, zijn zin gekregen heeft. De partij is veel dichter bij het doel dat hij zich had gesteld dan bij het doel van zijn tegenstanders. Ook al is de partij niet helemaal de weg gegaan die hij wees, toch zou zonder zijn aanwijzingen er absoluut geen beweging in die richting gekomen zijn.

Na de schermutselingen om clausule 4 kwam de tegenaanval, op een ander front ditmaal. Nu ging het om unilateralisme en neutralisme tegenover het Atlantisch bondgenootschap en de daarmee samenhangende defensiepolitiek. In principe was weer dezelfde vraag aan de orde: zou Labour een partij zijn die macht uitoefende of een partij die een protest deed horen? Tijdens voorjaar en zomer van 1960 won de unilateralistische zienswijze schrik-

barend snel veld. Vakbond na vakbond liet zich bijna zonder bedenken afglijden naar het unilateralistische kamp. Sinds Baldwin in 1930 was nog geen partijleider in een zo kwetsbare positie geweest als Gaitskell nu was.

Congres in Scarborough

In dat najaar vond het congres in Scarborough plaats, waar het bijna ondenkbare gebeurde: het congres stemde bij de stemming over het belangrijkste politieke punt van het hele jaar tegen de leiding van de partij. Bijna — niet helemaal — was hetzelfde in 1954 gebeurd bij de discussies over de Duitse herbewapening. Iedereen was er bij die gelegenheid van uitgegaan dat stemmen tegen Lord Attlee een ondraaglijke vernedering voor hem zou zijn: hij zou dan eigenlijk niet in functie kunnen blijven. En toch: Attlee had zich minder vastgelegd ten aanzien van de herbewapening van Duitsland dan zijn opvolger het nu gedaan had ten aanzien van het unilateralisme.

Wat zouden nu de gevolgen van Scarborough zijn voor Gaitskell? Zou zijn aftreden worden afgedwongen? Zou hij aanblijven als gevangene van een deel zijner 'volgelingen' en zich daardoor zo zwak tonen dat hij nooit hopen kon op respect in het Lagerhuis of daarbuiten? Door een merkwaardige gang der geschiedenis lukte het Gaitskell om onbeschadigd tussen deze beide alternatieven door te laveren. Zelfs was het congres als zodanig geen vernederende ervaring voor hem, al werd het hem emotioneel niet gemakkelijk gemaakt. Het is een feit dat de meerderheid van de afgevaardigden opdracht had tegen hem te stemmen, maar dat ze met die opdracht overhoop lagen toen de beslissende debatten plaatsvonden.

In de rede die Gaitskell hield, moest hij gebruik maken van die stemming en tevens een vaandel tonen waar men voor zou willen strijden, desnoods ten koste van een politieke positie. Het was typerend voor hem dat hij alle dubbelzinnigheid daarbij uitsloot. Zijn vaandel liet geen twijfel toe; twijfelen kon men hoogstens of onzeker gestemde lieden het vaandel zouden volgen.

Deze laatste twijfel werd spoedig overwonnen. Zijn oude bastion, de Lagerhuisfractie, bleef tamelijk ongewijzigd. Toen Harold Wilson met enige aarzeling besloot zich tegen Gaitskell kandidaat te stellen voor de positie van fractieleider, behield Gaitskell de meerderheid met een verhouding van meer dan twee stemmen tegen één. Aangezien iedereen wist dat Gaitskell, als hij won, in het komende jaar de partij tegen de besluiten van Scarborough

in zou mobiliseren, betekende de uitslag een zware slag niet slechts voor de besluiten van het congres, maar ook voor het principiële gezag van een congres als zodanig!

Bij deze overwinning kon hij het overigens niet laten. De hele winter 1960–1961 door was Gaitskell overal in den lande in actie, 'vechtend, vechtend en nog eens vechtend' op ontelbare podia. Bijna geen weekend ging voorbij zonder dat hij drie of vier lange redevoeringen hield. Zijn lichamelijke veerkracht scheen ongebroken; dikwijls zat hij 's avonds laat nog totaal ontspannen met vrienden te praten, om krachten te verzamelen voor hij zijn vermoeiende expedities aanving, maar in feite pleegde hij roofofbouw op zijn krachten.

Intussen werd het tijd voor de paascongressen van de vakbonden, en toen doemde het schrikbeeld van een nieuwe nederlaag voor Gaitskell op. Hij begon te beseffen hoe fataal dat zou zijn: als een partijleider één maal verzet aantekende tegen de besluiten van zijn partijcongres, was het heel iets anders dan wanneer hij proberen zou zich niets aan te trekken van een hele rij tegen hem gerichte besluiten.

In die periode meer nog dan tijdens het congres te Scarborough moet Gaitskell zich er rekenschap van hebben gegeven dat er mogelijk binnen zes maanden een einde kon komen aan zijn politieke loopbaan . . . een ontmoedigend vooruitzicht. Het zou betekenen dat zijn leiderschap, vijf jaar tevoren onder zulke gunstige voortekenen aangevangen, op een totale mislukking was uitgelopen; hij zou de geschiedenis ingaan als de man die de partij geleid had naar de derde verkiezingsnederlaag in successie, de man die daarna door zijn eigen volgelingen was afgewezen. Hij moest met deze mogelijkheid rekening houden, en toen dat hem eenmaal gelukt was, wist hij er zijn gelijkmoedigheid bij te bewaren.

De verandering kwam verwarrend snel, als een lawine, op het meest onverwachte moment. Zo snel als de vakbonden, een jaar tevoren, van Gaitskell waren afgevallen, zo snel kwamen ze nu tot zijn zienswijze terug, en de partijen in de kieskringen deden voor een groot deel precies hetzelfde. Al die overredende toespraken die hij 's winters gehouden had en al dat werk dat hij had verricht, wierpen opeens vrucht af.

Blackpool-congres

Het bewijs voor de verandering werd in oktober 1961 geleverd in Blackpool. Gaitskells positie na Blackpool was sterker dan ooit tevoren, sterker ook dan voor het congres in Scarborough. In de

Labour Party gaf hij de toon aan en de wereld daarbuiten had hem leren kennen als een wilskrachtige leider, iemand met wijsheid en durf. Niemand kon toen voorzien dat hem nog slechts vijftien maanden van leiderschap restten: door zijn ingespannen arbeid leek de leiding hem voor lange tijd verzekerd en zijn gezag erkend. In feite heeft hij alleen maar een betere situatie nagelaten aan zijn opvolger. De bewegingsvrijheid waardoor Wilson de indruk van een eerste minister kan maken, heeft hij aan Gaitskell te danken. Als Gaitskell in Blackpool verslagen was, zou hij niet alleen zelf ervoor hebben moeten betalen, maar zou de afbetaaling gedeeltelijk voor de rekening van volgende Labour-leiders zijn geweest.

Ironisch genoeg maakte Gaitskell van zijn nieuw verworven bewegingsvrijheid gebruik voor een doel dat voor vele van zijn meest overtuigde aanhangers alleszins onwelkom was: hij stuurde de Labour Party nl. in de richting van een algemene afwijzing van Brittanniës aansluiting bij de EEG. We hoeven deze vraag hier niet op zijn waarde te bezien; waar het mij om gaat is dat zijn houding mij weliswaar niet logisch leek, gezien zijn vroegere mening ten aanzien van de wereldpolitiek, maar dat er toch geen sprake is van een plotselinge ommezwaai in zijn zienswijze om electorale redenen. Al meer dan een jaar had ik een steeds sterkere tegenzin bij hem waargenomen, voor hij zich ten slotte openlijk uitsprak. Zoals altijd bij hem, was ook deze politieke stellingname deels logisch beredeneerd en deels emotioneel bepaald, maar toen zijn standpunt eenmaal bepaald was, bleef hij met grote hardnekkigheid op zijn stuk staan.

Voor mij was dit een gelegenheid om zijn politieke eigenschappen, goede en kwade, als het ware door het andere eind van een verrekijker te bezien. Door de markt genomen waren ze juist wat ik gedacht had, al moet ik bekennen dat ik wat meer sympathie begon te voelen voor diegenen die vroeger met hem van mening verschild hadden! Want moed kan ook geïnterpreteerd worden als onbuigzaamheid en een fel ontzag voor redelijkheid lijkt veel op een neiging tot het afwegen van min of meer onbelangrijke zaken. Toch: toen ik me tijdelijk tegenover hem gesteld zag, maakte hij over het geheel juist zo'n sterke indruk op me als in de dagen dat ik hem als bondgenoot en leider beschouwd had. Zijn manier van optreden had niets aan warme overredingskracht verloren en was, mét zijn doelgerichte eerlijkheid, een indrukwekkend wapen, om het even aan welke kant men van hem stond.

Het meningsverschil belemmerde overigens geenszins de per-

soonlijke relatie met hem, zoals ik aanvankelijk — geschokt door de plotselinge breuk in jarenlange eensgezindheid — had gedacht. Hij gaf meteen te kennen dat voor hem nog steeds de persoonlijke vriendschap vóór ging, en op het laatst van zijn actieve leven verkeerden we weer op de meest vriendschappelijke voet.

Wat heeft hij de Engelse politiek nagelaten? Allereerst wel de belofte dat hij een groot eerste minister zou zijn geweest: niet omdat hij nooit had kunnen falen, als wel omdat de hele regering door hem tot loyaal denken en doelgericht handelen zou zijn gekomen. Mensen van volslagen verschillende begaafdheid en volkomen verschillend karakter zouden zich met trots onder zijn leiding hebben gevoegd.

Ten tweede liet hij een Labour Party achter die de wil heeft om te winnen en tot een overwinning in staat is, en dat zijn twee eigenschappen die de partij, zonder Gaitskell invloed, zich zelf wel eens had kunnen ontnemen.

Ten derde hebben wij de herinnering aan hem. En de herinnering aan Gaitskell is een blijvende ontkenning van de stelling die sommige mensen zo graag geloven willen: Dat alleen wie koud van hart en onoprecht is, het in de politiek ver kan brengen.

Computers

Uit het onderzoek naar de groei van het aantal computers in de EEG-landen door de Stichting Studiecentrum voor Administratieve Automatisering¹ blijkt dat de deskundigen verwachten dat het aantal computers in 1970 de 10.000 zal zijn gepasseerd. Door deze snelle ontwikkeling van de administratieve automatisering van 2000 computers nú naar 10.000 computers in 1970 zal een grote vraag ontstaan naar programmeurs, vooronderzoekers, operateurs, onderhoudsfunctionarissen e.d. Men verwacht dat het aantal benodigde specialisten op het terrein van de administratieve automatisering in 1970 \pm 200.000 zal bedragen voor de EEG-landen. Voor Nederland zal het aantal benodigde specialisten op dit terrein naar raming \pm 10 pct. van dit aantal bedragen. Dit betekent een behoefte aan 20.000 specialisten in 1970. Deze specialisten zullen hoofdzakelijk worden gekweekt uit de categorieën hoger administratief personeel en middelbaar administratief personeel.

Om een goed inzicht te krijgen in de gevolgen van de administratieve automatisering op de werkers in de administratieve sector is antwoord op de volgende vragen nodig:

1. Welk deel van het administratieve werk wordt door de computer overgenomen?
2. Door welke werkers in de administratieve sector wordt dit werk verricht?

Het was de Amerikaanse hoogleraar prof. dr. L. K. Williams, die in een lezing op 14 december 1962 door hem gehouden te Amsterdam voor de leden van het Genootschap Studiecentrum voor Administratieve Automatisering hierover het volgende zei: 'De computer neemt in beginsel twee belangrijke taken van de man

¹ De huidige toestand en de ontwikkeling inzake elektronische computers en behoefte aan personeel in de landen van de Europese Economische Gemeenschap in vergelijking met de Verenigde Staten blz. 47 e.v. Rapport samengesteld door de Stichting Studiecentrum voor Administratieve Automatisering.

over, t.w. het nemen van beslissingen op laag niveau (decision-maker); het tellen en rekenen (high speed calculator).

In de hierop betrekking hebbende informatie van het Studiecentrum² werd over deze lezing van prof. Williams nog het volgende gezegd: 'Om een beter inzicht te krijgen in de organisatorische en menselijke gevolgen van automatisering moet een hiervoor aangeschafte computer worden gezien als een instrument met o.m. de volgende eigenschappen:

Eigenschap: Een hoge snelheid, waardoor vele handelingen sneller kunnen, doch dientengevolge ook sneller *moeten* plaatsvinden; met andere woorden, het is noodzakelijk de organisatie en de werknemers zodanig te laten werken dat deze eis wordt vervuld.

Opmerking: Het automatiseren zal derhalve zijn invloed hebben op structuur en werkmethode van de gehele organisatie. Het automatiseren van een deel van de organisatie zal het zgn. 'sneeuw-baleffect' hebben op de overige delen van de organisatie.

Eigenschap: De mogelijkheid tot het overnemen van bepaalde beslissingen van de mens. Hierbij dient echter een onderscheid te worden gemaakt tussen routinebeslissingen en niet-routinebeslissingen. De uitspraak dat automatisering het decisieniveau in de organisatie verschuiven zal, heeft volgens prof. Williams dan ook weinig zin, indien niet tegelijkertijd wordt duidelijk gemaakt over welke specifieke beslissingen wordt gesproken.

Opmerking: De beslissingen die de computer kan nemen, zijn de routinebeslissingen. Uit de aard van de zaak zal door middel van een onderzoek zichtbaar dienen te worden gemaakt door wie en op welk niveau deze routinebeslissingen werden genomen. Uit dit onderzoek zal veelal blijken dat veel routinebeslissingen op te hoog niveau worden genomen, en dat automatisering ook voor het hogere niveau in de organisatie derhalve een verlichting zal betekenen.

Eigenschap: Hoge (investerings)kosten, met het gevolg dat veelal de behoefte zal bestaan dit kostbare instrument zo goed mogelijk, dat wil zeggen zo intensief mogelijk aan te wenden.

² Informatie van de Stichting Studiecentrum voor Administratieve Automatisering nummer 25 van maart 1963, blz. 6.

Opmerking: Niet alleen zal men het kostbare instrument zo intensief mogelijk trachten aan te wenden, maar bij deze aanwending zal men vooraf de zekerheid of de aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid moeten hebben dat de kosten de baat vooruitgaan. Met andere woorden, automatisering heeft in de bedrijfshuishouding alleen zin als zij tot slot na x jaren winstverhogend zal werken. Deze stelling behoort voor de overheidshuishouding ook te gelden. In plaats van 'winstverhogend' dient men voor de overheidshuishouding te lezen 'kostenverlagend'.

Tot zover zijn de regels voor de administratieve automatisering gelijk aan de regels voor de industriële automatisering. 'Automation not only diminishes the number of workers employed in the factory, it also diminishes skill requirements. If this were not so, if the displacement of unskilled and semiskilled workers by machines necessitated the increased employment of higher-skilled, higher-paid workers, then obviously the whole evolution of production to a higher technological level would be economic foolishness.'⁴

Thans enkele woorden over de tweede vraag: door welke werkers in de administratiesector wordt dat werk verricht? Als men de arbeidspiramide beschouwt van de administratieve sector in Nederland, dan krijgt men het volgende beeld:

hoger administratief personeel: ± 10 pct;

middelbaar administratief personeel: ± 40 pct.;

lager administratief personeel: ± 50 pct.

De menselijke gevolgen van de administratieve automatisering werden door prof. Williams als volgt samengevat:

1. De ongeschoolde arbeider en de werknemer, belast met routine-handelingen waarvoor praktisch geen enkele vaardigheid is vereist, zullen het sterkst de invloed van de automatisering onder-vinden.

2. In de administratieve organisatie betekent dit niet alleen het afstoten van het laagste niveau, doch eveneens een verminderde behoefte aan bepaalde tussenniveaus, waarvoor eveneens geldt dat een grote mate van routine in de handelingen kan worden waargenomen.

³ De opmerkingen zijn van de schrijver van dit artikel.

⁴ The Atlantic Monthly, August 1962, Automation and joblessness by William Glazier.

3. Ten gevolge hiervan ontstaat de behoefte en noodzaak tot (her)-training van degenen die worden afgestoten. Welk effect automatisering in dit opzicht heeft, is niet duidelijk waar te nemen. Dat wil zeggen, welk gedeelte van bestaande werkeloosheid aan de automatisering valt toe te schrijven, is praktisch vrijwel onmogelijk te bepalen.

4. Dat de leeftijdsgrens van 45 jaar een kritieke grenswaarde is waarboven training niet goed realiseerbaar zou zijn, is onjuist. Hier spelen psychologische factoren een grote rol, zoals bij voorbeeld: *Men zegt dat . . . dus . . .*

5. Automatisering betekent behoefte aan *meer complexe taken* in de organisatie welke door mensen moeten worden verricht.

Uit de punten 1 en 2 blijkt dat de werkzaamheden die voor een belangrijk deel door de computer zullen worden overgenomen, voornamelijk worden verricht door de werkers uit de groepen lager en middelbaar administratief personeel. Het betreft dus het tellen en rekenen (wij noemden de computer reeds een 'high-speed calculator') en het nemen van beslissingen op laag niveau (de computer is een 'decisionmaker').

De mogelijkheid is dan ook niet uitgesloten dat verdergaande administratieve automatisering van invloed is op de arbeidsreserve. Indien er een grote vraag naar arbeidskrachten in de administratieve sector is, zal door verdergaande automatisering deze vraag verkleind kunnen worden.

Indien er geen vraag is naar arbeidskrachten in de administratieve sector kan verdergaande automatisering een arbeidsreserve in deze sector doen ontstaan.

Dit zijn de twee kanten van de medaille. De eerste kant is zakelijk en menselijk gezien gunstig. De tweede kant is alleen nog maar zakelijk gezien gunstig.

Thans zijn wij aangeland op het derde punt van prof. Williams, als namelijk de automatisering een arbeidsreserve doet ontstaan of een bestaande arbeidsreserve vergroot, zal men een oplossing moeten gaan zoeken voor dit probleem. 'Ten gevolge hiervan ontstaat de behoefte en noodzaak tot (her)training van degenen die worden afgestoten,' aldus Williams. De vraag rijst nu óf wij eerst moeten retrainen als de mensen zijn afgestoten, óf dat dit retrainingsproces dient aan te vangen voor de afstoting, óf dat de opleiding van van-

daag de basis moet worden van het werk dat in de toekomst zal worden verricht.

In het tweede geval zal de retraining voltooid dienen te zijn op het moment van afstoten. De betrokken werker zal zijn nieuwe werk op hetzelfde moment dienen aan te vangen. In het laatste geval is de schoolse opleiding van vandaag basis voor het werk van morgen. Dit betekent doelgericht onderwijs zowel kwalitatief als kwantitatief. Het betekent ook dat men bewust met het middel 'de langetermijnplanning' gaat werken om aan het onderwijs richting te geven.

In juli 1963 heeft president Kennedy in een boodschap aan het Congres zijn voornemen wereldkundig gemaakt om een presidentiële commissie voor automatisering te benoemen. De commissie zouden worden samengesteld uit de kundigste mensen uit 'public and private life'. De commissie zou worden belast met de verantwoordelijkheid voor

1. identifying and describing the major types of worker displacement, both technological and economic, which are likely to occur during the next 10 years, and the social and economic effects of these developments on our economy, our manpower, our communities, our families and our social structure and human values;
2. recommending in addition to those actions which are the responsibility of State and local government and private management and labor, specific administrative and legislative steps to be taken by the Federal Government in meeting its responsibility to share the costs and alleviate the losses of automation job displacement, in such a way as to assure both the continued advance of our technology and the continued well being of our people.⁵

Begin 1964 heeft president Johnson de gelden gevoteerd voor een groot retrainingsprogramma. Men hoopt mede via deze retraining de werkeloosheid in de Verenigde Staten te verkleinen.

Ik ben echter van mening, dat het in ieder land gewenst is dat opleiding/retraining tijdens het oude werk plaats zal vinden. Dat dit echter veel minder eenvoudig is, ben ik mij zeer wel bewust. Bij dit alles zijn wij ervan uitgegaan, dat retraining een middel is dat effect sorteert. De meningen hierover zijn echter verdeeld.

⁵ Excerpt from the message to the Congres from President Kennedy, July 22, 1963.

William Glazier⁶ stelt dat retrainingsmogelijkheden beperkt zijn door:

1. de grenzen van intellect en schoolse opleiding;
2. het uitgerust zijn met een jarenlange ervaring in een bepaalde branche van het administratieve apparaat;
3. de zorg voor een gezin, waardoor men minder bereid is tot veranderen.

Behalve deze beperktheid is er nog een andere. Hierop doelt prof. Williams in het tweede deel van het derde punt van zijn hiervoor aangehaalde menselijke gevolgen van de administratieve automatisering. Hierin stelt hij dat het in de Verenigde Staten vrijwel praktisch onmogelijk is om vast te stellen welk deel van de bestaande werkeloosheid toegeschreven kan worden aan de automatisering.

In Europa — waar de administratieve automatisering eerst veel later het Amerikaanse peil van vandaag zal hebben bereikt — is nog geen sprake van een werkeloosheid. Toch verdient naar mijn mening ook hier de automatisering en haar gevolgen op de arbeidsmarkt de volle aandacht van overheid en bedrijfsleven.

De verwachtingen omtrent het aantal geplaatste computers in de EEG wettigen naar mijn mening deze volle aandacht. Het beeld van deze ontwikkeling is door de Stichting Studiecentrum voor

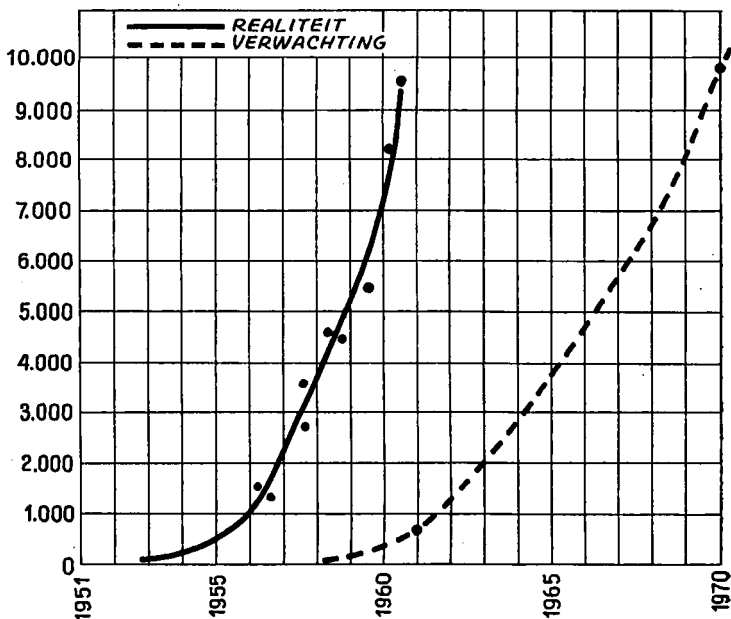
Administratieve Automatisering getekend op de wijze als de volgende pagina (392) laat zien.

Men verwacht, dat in de EEG het aantal computers van vandaag in 1970 verdrievoudigd zal zijn. Deze ontwikkeling van de administratieve automatisering zal zonder twijfel haar gevolgen hebben op de structuur van onze samenleving in het algemeen en op de structuur van de grote bedrijven in het bijzonder. F. C. Mann en L. K. Williams hebben de administratieve automatisering bij een groot elektriciteitsbedrijf in de Verenigde Staten bestudeerd. Zij kwamen daarbij o.m. tot de volgende conclusie:⁷

„The new system resulted in many changes in job structure and in new and differing patterns of relationships. Some of the jobs

⁶ The Atlantic Monthly, August 1962, Automation and joblessness by William Glazier.

⁷ Administrative Science Quarterly, vol. 5, no. 2, september 1960. Observations on the dynamic of a change to electronic data-processing equipment by F. C. Mann and L. K. Williams, blz. 252-253.

Aantal in VS geplaatste computers volgens John Diebold

Verwachtingen omtrent het aantal geplaatste computers in de EEG

that were eliminated were taken over directly by the IBM 705. Many of these were the more routine tedious tasks, requiring employees with relatively low skill; others, however, were of a higher level involving minor decision making. The work of the non-mechanized accounting groups responsible for the steps preparatory to the machine handling of the customer's account was completely reorganized. The specialized tasks previously done in five separate sections were consolidated into a station arrangement, and each member of a station was trained to handle all five operations as part of a new, enlarged job.'

Automatisering betekent dus voor dit Amerikaanse bedrijf een behoefte aan meer complexe taken in de organisatie. Het retrainingsprogramma diende hier bewust op gericht te worden. Naar mijn mening dient de procedure bij het automatiseren als volgt te zijn:

- maak de organisatie van het te automatiseren onderdeel zichtbaar. Dit dient zowel kwalitatief als kwantitatief te geschieden.
- bespreek het verkregen beeld met de automatiseringsdeskundige, opdat aangegeven kan worden welke werkzaamheden door de computer zullen worden overgenomen.
- informeer de werknemers tijdig over de voorgenomen automatisering en
- garandeer hun een blijvende werkgelegenheid.

Naar mijn mening is het niet alleen wens maar *eis* voor ieder bedrijf in Nederland en in Europa om bij een voorgenomen automatisering dezelfde weg te bewandelen als hierboven aangegeven.

Intra- en interbedrijvelijk zullen de problemen van de automatisering — indien men zich houdt aan deze regels — altijd op te lossen zijn. Hierbij komt dan nog dat de werknemers by een dergelijke houding van hun leiding positief zullen medewerken aan de voorgestelde automatisering.

Toch is de zaak hierbij nog niet afgedaan. Automatisering is niet alléén een intra- en interbedrijvelijk probleem. En al is de zaak per bedrijf opgelost, dan wil dit niet zeggen dat het probleem van de automatisering ook nationaal of supranationaal (EEG) tot een oplossing is gebracht.

In landen met een vrije verkeershuishouding zal men zich tevreden stellen met een intra- en interbedrijvelijke oplossing. In landen met een zekere ordening van het economisch leven (en Nederland is er één van) zal men de automatisering ook behoren te zien als een nationaal probleem. En als deze automatisering nationaal gezien leidt tot structurele werkeloosheid, dan rust op de regering van dat land de verantwoordelijkheid om aan die structurele werkeloosheid een eind te maken of haar terug te brengen tot proporties die verantwoord zijn.

Om een regering in staat te stellen deze verantwoordelijkheid ook te kunnen dragen, is het gewenst om een commissie in het leven te roepen, die dezelfde taken krijgt als de presidentiële commissie van president Kennedy was toegedacht.

In Amerika kwam men tot deze gedachte toen de structurele werkeloosheid al enorme afmetingen had aangenomen. Laten wij deze put nu eens dempen voor het kalf verdronken is.

Politiek en economie in de Sowjet-Unie

Sinds december 1956 hebben er in de Sowjet-Unie veel organisatorische veranderingen in het economische vlak plaatsgevonden, die elkaar zo snel opvolgden dat de onbelangrijkheid van systemen er wel door werd onderstreept. Het regime is duidelijk in staat de administratieve structuur te maken en te breken en kan er praktisch naar goeddunken allerlei veranderingen in aanbrengen. De enige drie elementen die tot nu toe onveranderd zijn gebleven, zijn: de partij, het centrale planbureau en de onderneming. Alleen de onderneming heeft eigenlijk nog een herkenbare identiteit.

Deze voortdurende veranderingen wijzen erop dat Chroesjtsjov bepaalde voorwaarden tot stand wilde brengen, nl.:

1. dat de structuur van de partij en van de staat onderling overeenstemmen, teneinde controle door de partij te vergemakkelijken;
2. zo min mogelijk 'bureaucratie';
3. het behoud van een zekere mate van centrale planning in de economie.

Punt 1 heeft een lange geschiedenis. De rol van de partij in de economie was al een vraagpunt voor 1928, Trotski was ervoor dat de staatkundige machine sterk en onafhankelijk zou zijn, reden waarom Lenin hem ervan beschuldigde dat hij 'te zeer geïnteresseerd was in administratieve aangelegenheden'. In de periode van de NEP (Nieuwe Economische Politiek) bleken Zinowjew en Kamenew (die toen allebei links stonden) voorstanders van controle op de economie door de partij. Boecharin, Rykow, Tomski en de administrateurs pleitten voor een vrije onafhankelijke staatkundige machine en kregen in dit opzicht hun zin. Weliswaar hadden zij de leiding van de partijzaken niet zelf in handen, maar Stalin, die dat wél had, was te zeer in beslag genomen door de opbouw van zijn eigen erediens om aandacht te hebben voor de staat. In 1929 evenwel had Stalin al zijn concurrenten uitgeschakeld en wijdde hij zich weer aan de centrale planning, en toen kwam de zaak al spoedig in een heel ander licht te staan. Nu waren partij en staat allebei doorgeefposten geworden, waar de macht van de dictator gebruik van kon maken, maar ja. . . ze hadden verschillende func-

ties. Zou het niet praktischer zijn als ze althans in hiërarchische opbouw gelijk waren, zodat de partij de staat wat beter controleren kon? Het 17de Partijcongres, (1934), besprak deze kwestie.

Van 1919 tot ongeveer 1928 was de economie van de staat gevoerd volgens het territoriale principe: het land was verdeeld in grote gebieden, die elk — in economisch opzicht — bestuurd werden door een 'raad van de nationale economie' ('soviet narodnozo khoziaistva', of sovnarkhoze), die de bevelen van de Opperste Sovnarkhoze in Moskou doorgaf en uitvoerde. De territoriale sovnarkhoze was zelfstandig in zaken betreffende de lichte industrie, transport, bouwwerken en landbouw binnen zijn eigen gebied. Een bureau van de Opperste Sovnarkhoze gaf alle bevelen aangaande de zware industrie, spoorwegtransport en ondernemingen die voor de defensie werkzaam waren. Deze administratieve opbouw was bijzonder onpraktisch geweest in de periode van het 'oorlogscommunisme', maar tijdens de NEP was er toch zo weinig planning dat niemand er hinder van had dat beide jurisdicties gedeeltelijk samenvielen.

Tijdens de eerste en tweede vijfjarenplannen ontstond een logische neiging naar meer centralisatie; het totaalbeeld gaf een verschuiving te zien naar het 'productieve' principe, dat tot dan toe voornamelijk toegepast was geweest op zware industrie, spoorwegen en defensie. Dat betekent dat een 'glavk' (een topcommissie) in een of ander ministerie de controle over productie en distributie van een bepaald produkt over het gehele land in handen nam. De partij evenwel, zoals iedere politieke partij, was georganiseerd volgens het 'territoriale' principe, met het gevolg dat niemand tevreden was en de grote discontinuïteit tussen de 'territoriale' partij en de 'productieve' staat door allebei even scherp werd bekritiseerd.

In 1934 werd op voorstel van Kaganowitsj het 'territoriale' principe opnieuw ingevoerd voor de landbouw en voor de minder belangrijke 'plaatselijke' industrieën en bouwwerken. Deze kwamen niet onder de zeggenschap van aparte sovnarkhozes, maar onder die van de normale plaatselijke regeringsorganen. De grootste republieken stelden 'gosplans' op en bepaalde zaken van urgente aard kregen het etiket 'unie-republiek' opgespeld, waarbij Moskou en de republieken de controle gezamenlijk uitoefenden. De bureaus van het Centrale partijcomité, voordien georganiseerd volgens het 'functionele' principe (met aparte afdelingen voor personeelszaken, propaganda, enz.), werden tegelijkertijd op nieuwe leest geschoeid, met aparte afdelingen voor zware indus-

trie, voor lichte industrie, voor landbouw, enz., volgens het 'productie'principe.

In 1939 wist Zjdanow Stalin ertoe over te halen de bureaus van het Centrale Comité weer op de oude 'functionele' wijze te organiseren. Hij gaf daarvoor twee redenen op. Ten eerste dat één groot personeelsbureau nodig was om de juiste partij-arbeider op de juiste plaats te brengen, ongeacht zijn 'productie'-ervaring; ten tweede dat de partij te vaak haar krachten had moeten inspannen voor een veel te minutieuze economische controle: het was bij voorbeeld ongewenst dat de partij haar tijd zou verdoen met het zoeken naar machine-onderdelen. Overigens heeft Stalin in 1948 — op aandringen van Malenkow — de bureaus weer volgens het in 1934 geldende schema georganiseerd.

Direct na Stalins dood deden Malenkow en Beria een poging om de staat iets meer zelfstandigheid te geven: de ministeries werden groter in omvang en kregen meer zeggenschap, maar hun aantal werd gereduceerd. Chroesjtsjow, vanaf zijn basis in het partij-secretariaat, verzette zich tegen deze handelwijze; weliswaar sprak hij zich niet uit over de suprematie van de partij, maar hij leverde felle aanvallen op de bureaucratie als zodanig. Van 1954—1956 nam de macht van de partij gestadig toe — en Chroesjtsjows macht dus ook. Hij kreeg de landbouw, een altijd voor politieke invloeden zeer gevoelig onderwerp, waar hij trouwens speciale ervaring van heeft, onherroepelijk in zijn greep. In december 1956 evenwel beleefde Rusland een waarlijk 'technocratische revolutie', rechtstreeks gevolg van het feit dat Chroesjtsjows geheime rede over Stalin en de gebeurtenissen in Polen en Hongarije zijn positie ten zeerste hadden verzwakt. Het Centrale Comité kwam bijeen zonder (zeldzaam gebeuren!) melding te maken van een speech van Chroesjtsjow; een rapport van twee pure technocraten was het voornaamste onderwerp van discussie, en de resolutie die ten slotte werd aangenomen, was een versterking van de 'Gosekonomkommissia', de overheidsinstelling die toen de economie beheerde. Het 'Gosplan', dat zich toen met planning-in-perspectief bezighield, werd niet beknot, maar de Gosekonomkommissia kreeg versterking van praktisch alle invloedrijke technocraten — waarbij niet één partijgenoot-apparatchik — tot de commissie half en half onafhankelijk van de ministerraad als een soort kabinet voor economische zaken op eigen benen kon staan. De ministeries, republieken en ander overheidsinstellingen kregen ook wat meer invloed nu er meer gedecentraliseerd werd. Wel was de partij niet

direct veranderd, maar sinds de tijd van Boecharon, Rykow en Tomski was dit toch het punt van de grootste onafhankelijkheid van de staat.

In 1957 opende Chroesjtsjow de tegenaanval en nu won hij — niet door veranderingetjes in de bureaus van het Centrale Comité of door de ministeries te splitsen, nee, hij voerde een grondige structuurverandering in en organiseerde de hele staat weer volgens het principe van de 'territorialiteit'. Een zo revolutionaire verandering was nog niet eerder voorgekomen. De Gosekonomkommissia zag haar macht beknot en haar naam veranderd. Dertig economische ministeries (dat waren ze bijna allemaal!) werden afgeschaft. De sovmarkhozes werden in het leven teruggeroepen en kregen alle activiteiten ter controle onder zich, met uitzondering van landbouw, openbare nutsbedrijven en de lichte industrie, voor zover die reeds binnen het machtsbereik van de plaatselijke overheden viel. Deze nieuwe sovmarkhozes waren veel kleiner dan hun voorgangers; er waren er ongeveer 104, wat neerkomt op 1 per provincie ('oblast'). Het gevolg was dat het staatsapparaat zich tot machteloosheid gedoemd zag. Alle macht over de economie kwam in handen van de secretaris van de provinciale partij-'obkom' (provinciaal comité). Kortom: de kleine sovmarkhoze verschilde als instelling hemelsbreed van de grote sovmarkhoze, die geen overeenkomst had vertoond met territoriale partijeenheden en die dus logischerwijze even gemakkelijk aan de partijcontrole had kunnen ontglippen als de volgens het 'productie'-principe georganiseerde ministeries dat hadden gekund.

Het hier gekozen systeem is ontsproten aan een speciale traditie in de communistische beweging — het principe dat de partij het centrum is van alle dynamiek en alle rechtdenkenheid en dat zij dus niet kan toestaan dat enig ander lichaam haar overschaduwet. De tegenstanders verdedigen het standpunt dat de revolutie toch eens tot rust moet komen en dan de raad van deskundigen moet kunnen aanvaarden, tot op zekere hoogte zelfs moet aanvaarden dat haar de wet wordt voorgeschreven. Zoals Lenin een aanklacht uitte tegen Trotski, zo maait nu Chroesjtsjow eerst de geheime politie (Beria) neer, vervolgens het economische staatsapparaat en daarna het leger (Zjoekow). Deze opvatting is niet direct links gericht: immers, Lenin was gematigder in zijn politieke opvattingen dan Trotski, al stond Zinowjew meer links dan Boecharin. Chroesjtsjow is mogelijk iets meer links dan *zijn* tegenstanders. De stalinistische opvatting is het ook niet: Stalin beschouwde de

partij en de staat allebei als zijn voetballen, ja, zelfs ook de veiligheidspolitie en het leger — het kon de grote tiran niets schelen hóé en door welke middelen hij regeerde! Het is ook niet toevallig dat Malenkov en Kaganowitsj, die in 1948 en 1934 persoonlijk de structuur van de partij veranderd hebben teneinde overeenstemming te bereiken tussen de structuur van de partij en die van de staat, en die overigens beide keer op keer rechtstreeks verantwoordelijkheid gedragen hebben die een zuiver staatkundig karakter droeg, in 1957 opeens fel tegen de hervormingen gekant waren.

De structuur sinds 1957

De herleefde sovmarkhozes zijn niet, gelijk hun voorgangers, bedoeld om decentralisatie te bevorderen. Al dadelijk kregen ze maar zeer bescheiden bevoegdheden voor het nemen van besluiten, grotendeels overigens bevoegdheden die aan de bedrijfsleiders van de ondernemingen ontnomen waren. De sovmarkhozes waren een lopende band geworden waarop bevelen werden doorgegeven, ze konden niet functioneren als ontstekingsbougies en dingen op gang brengen. Maar ja: ze móchten waar nodig een andere verdeling van voorraden en machinerieën voor de ondernemingen en industrieën maken, enkele keren beleggingen doen en bepaalde gelden een andere bestemming geven. Maar ook deze rechten werden in de periode 1957/1962 afgeknabbeld. Al spoedig kregen de sovmarkhozes het verwijt dat ze hun macht gebruikten zouden hebben om plaatselijke belangen te bevorderen, dat ze zendingen naar buiten hun gebied veronachtzaamden, dat voorraden en investeringsgelden gebruikt werden voor het lenigen van plaatselijke noden in plaats van dat men de nationale belangen liet prevaleren. Een heel rijtje decreten verminderden achtereenvolgens hun rechten: op 24 april 1958 en in mei 1959 werd het bevel uitgevaardigd om voortaan aan orders buiten het eigen gebied prioriteit te geven; op 22 januari 1959 verloren ze het recht om voorraden en investeringsgelden zo nodig een andere bestemming te geven. Dat recht werd nu gegeven aan de ministerraden en gosplans van de individuele republieken, een grote stap in de richting van centralisatie!

Inderdaad kan het in 1957 politiek nuttig geweest zijn dat de sovmarkhozes gering van omvang waren, maar economisch gezien was het uiteraard onvoordelig. Hun horizon was beperkt: ze konden de marktmogelijkheden niet overzien, noch de automatisering, de planning over een groter gebied of zelfs maar grote in-

vesteringen. Na 1957 kwamen gecentraliseerde instellingen op, die over de begrenzingen van de sovnaarkhozes heen hun activiteiten wisten te coördineren, op territoriaal gebied, functioneel en met betrekking tot de industrie. Tot die instellingen behoren ook de staatscommissies verbonden aan de Raad van Ministers van de gehele Unie en aan het Gosplan. Deze commissies behandelen b.v. automatisering of de ontwikkeling van een of andere industrie die prioriteit moet hebben, kortom, zaken die de gehele unie betreffen. Sinds 1957 zijn ze zeer in aantal toegenomen en hun functie is al lang niet meer alleen raadgevend; ze zijn meer en meer betrokken geraakt bij planning en bij het nemen van beslissingen op hoog niveau.

De zogeheten republikeinse sovnaarkhozes werden in juni en juli 1961 opgericht in de drie grootste Sowjet-republieken: Rusland, de Oekraïne en Kazakstan. Zij houden toezicht op de sovnaarkhozes van hun republiek, gaan na of die het plan wel vervullen, coördineren hun activiteiten, geven hun opdrachten over hun werkwijze en hebben bovendien het recht om de richtlijnen van de sovnaarkhozes ongeldig te verklaren. Zo komt het er dus op neer dat de oprichting van de 'republikeinse' (een hele republiek bestrijkende sovnaarkhozes een verdere stap is in de richting van centralisatie; overigens werden hun bevoegdheden — b.v. het recht om voorraden toe te wijzen — niet verkregen door ze aan de sovnaarkhozes te ontnemen (die hadden trouwens niet veel te missen). Deze bevoegdheden waren vroeger door de gosplans van de republieken uitgeoefend, en hier is het interessant om op te merken dat de opperste industriële administratieve onderafdeling van de 'republikeinse' sovnaarkhozes in grote lijnen dezelfde functies heeft als de vroegere ministeriële 'glavks' die in 1957 werden afgeschaft. Wéér wordt een stap terug gedaan in een onzekere poging om in de administratie het 'territoriale' principe en het 'productie'-principe te verzoenen.

De bedoeling was dat de sovnaarkhozes der republieken ingeschakeld zouden worden bij het uitvoeren van planning en administratie op korte termijn. Voor het vergemakkelijken van planning op lange termijn en van grote ontwikkelingsprojecten waarbij problemen opdoken als bevolkingsmigratie, verplaatsing van industrieën naar elders, de ontwikkeling van minerale hulpbronnen en grote landbouwgebieden e.d., werden in mei 1961 zeventien 'grote economische gebieden' ingesteld (plus twee onafhankelijke administratieve gebieden, te weten Byelorussia en Moldavië). De

raden doen aanbevelingen aan de gosplans, zowel aan die van de republieken als de gosplans van de hele Unie. Hun adviezen omvatten vele nationale problemen, als b.v. de optimale plaats voor industrie, specialisatie van werkzaamheden tussen de regionale gebieden onderling, regionale planning voor de vorming van kapitaal. De hervormingen van november 1962 zijn niet bedoeld als op hen betrekking hebbende.

In 1962 kwam de volgende golf van grote herzieningen. Klaarblijkelijk wezen zij op een toenemende politieke macht van Chroesjtsjow, maar in de zomer stokte die toename even door de crisis in de landbouw (gestegen winkelprijzen voor voedingsmiddelen op 1 juni) en het besluit om raketten op Cuba te stationeren (het bezoek van Raoul Castro in juli). Kennelijk stond Chroesjtsjow sterker na het terugtrekken van de raketten uit Cuba en het lukte hem — hoewel met enige tegenstand — om in november de partij op nieuwe leest te schoeien, ongeveer zoals hij in maart de staat opnieuw had georganiseerd.¹ De hervormingen in maart hadden alleen betrekking op de landbouwtechnische organisatie van de staat en hebben dus weinig belang voor ons. Bij de regeringen van elk 'raion' (district) berustten bepaalde bevoegdheden inzake agrarische zaken; die bevoegdheden nu werden in maart overgedragen op de nieuwe 'territoriale kolkhoz-sovkhoz' of sovhoz-kolkhoz produktie-administratie. (p.a.).

In november volgde logischerwijs een gelijke ontwikkeling in de partij: het partijcomité dat op 'raion'-niveau was georganiseerd, werd ontbonden en zijn bemoeienis met agrarische zaken werd overgenomen door nieuwe p.a. partij-comités. Tot zover was het logisch, meer héél vreemd waren andere veranderingen in de structuur van de partij. Het p.a. comité was georganiseerd als een basiseenheid: de bestuurders werden van onderop gekozen en de kieskring bestaat uit alle partijleden in het p.a. gebied die iets met agrarische zaken te maken hebben. De plattelanders, wier interesse elders ligt, maken deel uit van een andere basiseenheid van

¹ Dat Chroesjtsjow met tegenzin heeft toegestemd in het Cubaanse avontuur, is niet te bewijzen. Het feit lijkt wel logisch te volgen uit het feit dat hij van juni tot oktober zich over geen enkel onderwerp in het publiek heeft uitgelaten — een zeer merkwaardige omstandigheid. Het terugtrekken van de Russische raketten van Cuba — met name door het blad 'Krasnaia svesda', spreekbuis van het leger, werd er hevig tegen geageerd — doet vermoeden dat hij zich in oktober weer deed gelden.

de partij die een nog veel groter gebied bestrijkt: het partij-comité voor zonale industriële produktie. De afdelingen en comités in de steden blijven onveranderd, zodat dus het merendeel van de partijleden geen hinder heeft van de veranderingen, maar het provinciale comité ('obkom', naar 'oblast' — provincie) is in twee verschillende comités uiteengevallen, één voor de landbouw en aanverwante zaken, en één voor al het andere. Het hoofdbestuur van de partij in één gehele republiek is verenigd in één comité, maar vormt niettemin twee bureaus met elk grote vrijheid tot onafhankelijk handelen.

Vreemd als dit is, is het misschien niet totaal absurd. Want tegelijkertijd kregen de sovnaarkhozes grotere en redelijkere afmetingen en verminderden ze in aantal, zodat het huidige aantal tot het vorige staat als 1:2½. En deze feiten hadden de 'obkom' toch al veel van zijn nut en gezag ontnomen.

Deze hervorming als zodanig was een kwestie van tijd, immers in Chroesjtsjows oorspronkelijke plannen was dat administratieve monstrum, de kleine sovnaarkhoze, helemaal niet voorgekomen. Duidelijk waren ze toen opgericht als een politiek gebaar om de gunst te winnen van de 'obkom'-secretarissen, wier steun hij in 1957 hard nodig had.

Het wachten is nu, uiteraard, op de vorming van partijcomités op het niveau van de nieuwe sovnaarkhozes. Er is maar één echt monstrum in de nieuwe opzet: het enorme comité voor zonale industriële produktie, dat allerlei geselecteerde mensen uit verscheidene raions omvat. Herhaaldelijk is gesteld dat het de bedoeling was om via de hervormingen van november grotere zeggenschap van de partij over de economie te verkrijgen en oorspronkelijk is de reorganisatie van de basisstructuur der partij naar de gegevens der 'produktie' ook duidelijk bedoeld om juist die grotere zeggenschap te bereiken. Chroesjtsjow bewees met een overdaad aan gegevens dat de te grote bezorgdheid voor landbouwkwesties de machinerie van de partij voortdurend had doen stikken, en ongetwijfeld zullen de hervormingen (paradoxaal genoeg) het gevolg hebben dat er veel partijenergie vrijkomt voor de industrie. Of de industrie daar erg van zal profiteren, is een vraag over het antwoord waarop we met Chroesjtsjow van mening mogen verschillen.

November leverde meer veranderingen op, die niet alle even interessant waren. Het vroegere planapparaat voor planning op lange termijn, de Gosekonomsoviet, bleef (onder de naam Gosplan) bestaan; de ganbare centrale bedrijfsleiding evenwel (die vroeger

Gosplan heette) werd gesplitst in twee takken: één voor de industrie en één voor de bouw. Alle ondergeschikte sovmarkhozes verloren de bevoegdheden die ze over de bouw hadden aan nieuwe plaatselijke bouwtrusts. . . weer kroop dus het 'produktie'-principe een beetje verder in de staatsorganisatie terug, juist zoals het in de partijstructuur teruggekomen was. Het centrale industriële apparaat kreeg de toepasselijke naam van 'Sovmarkhoze SSSR' en kreeg het gezag over al sovmarkhozes. Het nieuwe centrale bouworgaan kwam voornamelijk te bestaan uit het oude staatscomité voor Bouwwerken ('Gosstroj'), maar met aanzienlijke versterking. Sinds 1957 bestond er al een aantal minder gezaghebbende staatscomités voor ditjes en datjes en nu kwamen er nog een stuk of wat bij. De gehele ontwikkeling wijst op gezond verstand, aangezien het 'productieve' principe nu eenmaal onmisbaar is.² De 'ditjes' en 'datjes' hadden meestal betrekking op een of andere tak van de produktie — het 'staatscomité' is eigenlijk de geest van het vroegere ministerie.³

Nog een verandering die de grondslagen raakte, kwam in maart 1963 tot stand toen een nieuwe Opperste Raad van de Nationale Economie van de USSR tot stand kwam (aan te duiden met de afkorting VSNKh). De VSNKh behandelt bouw en industrie en is alleen verantwoording schuldig aan de Raad van Ministers; ze heeft dus vrij aanzienlijke onafhankelijke bevoegdheden. Tot de direct aan de VSNKh ondergeschikte organen behoren het Gosplan, de Sovmarkhoze SSSR, Gosstroj en de belangrijkste staatscomités (voornamelijk verdediging en technologie). De minder belangrijke staatscomités zijn, respectievelijk wat betreft de industrie en de bouw, ondergeschikt aan Gosplan en Gosstroj.

De hervorming in maart had minstens drie doeleinden: de partij moest niet boven de staat uitgroeien, de planning moest meer gecentraliseerd worden en de invloed van het leger moest worden vergroot. In alle drie opzichten was de maatregel gericht tegen

² Een vroeg voorbeeld van deze zelfde technische onvermijdelijkheid was de versterking van het Gosplan in 1958. Vroeger hadden ministeries voor de gehele unie de planning voor vele gebruiksartikelen in handen, maar aangezien de sovmarkhozes ten enenmale niet in staat waren om gebruiksartikelen op rationele schaal te plannen, werd dit onderdeel in handen gegeven van het Gosplan. Alle bevoegdheden betreffende de leiding van lopende zaken gingen in hun geheel over naar het Gosplan.

³ Chroesjtsjov onthulde onlangs dat bepaalde staatscomités voor industrieën onder de leiding staan van de vroegere ministers voor diezelfde industrieën.

Chroesjtsjow, die moest aanzien hoe vele van zijn in november genomen maatregelen ongedaan werden gemaakt of geen effect meer sorteerden. In november was er nog geen sprake geweest van de VSNKh: nu is de Raad al in veel opzichten gelijk aan de versterkte Gosekonomkommissie van december 1956, die in 1957 door Chroesjtsjow persoonlijk was afgeschaft. De eerste voorzitter van de VSNKh is Dimitri Ustinow, een man uit de bewapeningsindustrie met maar weinig partij-ervaring. Zo waren er meer aanwijzingen dat Chroesjtsjow aan aanvallen blootstond: o.a. werd zijn nieuwe favoriet, de chemische industrie, die in november zo op de voorgrond was geplaatst, ondergeschikt gemaakt aan de controle van een gewoon staatscomité dat onder Gosplan stond, in plaats van aan de controle der VSNKh; en Gosplan en Gosstroj, twee organen die de hele unie bestrijken, kregen nu uitdrukkelijk toestemming (een toestemming die hun vroeger ontzegd was) om gezag uit te oefenen over de gosplans en gosstrois op republiek-niveau. De vergadering in maart was officieel niet, zoals de vergadering in november, een bijeenkomst van het Centrale Comité van de Partij, maar een gezamenlijke bijeenkomst van het Centrale Comité en de Raad van Ministers (beide mét geïnviteerden). Er werd geen enkel bericht gegeven over wat Chroesjtsjow voor rede gehouden zou hebben op die vergadering, en de 'Prawda' besteedde maar minimale aandacht aan de besluiten, vergeleken met de enorme publiciteit die Chroesjtsjow in november had gekregen. Natuurlijk was noch in de 'Prawda' noch in de decreten zelf een woord te lezen over controle van de partij over de economie.

Summa summarum: in maart 1963 zijn we terug bij dezelfde situatie als na december 1956: Chroesjtsjow en de partij houden zich bezig met de landbouw en de rest van de economie is in handen van 'statistische' technocraten. En dat is nu evenmin als toen een stabiele situatie.

De pen op papier

Nog eens 'Meer conventionele bewapening?'

Op het naschrift van Wierda bij mijn artikel 'Meer "conventionele" bewapening?' meen ik in het algemeen niet te moeten ingaan. De lezers kunnen de argumenten over en weer afwegen.

Alleen een opmerking over punt 6. 'Drees veronderstelt ergens, dat wij het zonder Amerikaanse troepen zouden willen en kunnen doen. Dat is dwaasheid. Ze zijn niet bedoeld als gijzelaars, maar meer als verdedigers en we kunnen ze niet missen.' Wierda geeft zich hierbij in het geheel geen rekenschap van het uitgangspunt van mijn beschouwingen. Ik heb niets 'ondersteld'. Ik was — naar ik dacht duidelijk genoeg — begonnen met uit een artikel van Groningse jongeren een zin aan te halen, waartegen ik mij richtte: 'Niet met eigen kernmachten, doch slechts met eigen conventionele troepen kan Europa zich op eigen kracht een daadwerkelijke veiligheid verschaffen.'

Europa *op eigen kracht* en slechts met *conventionele troepen*. Kan dat iets anders betekenen dan dat wij het, volgens het door mij aangehaalde artikel, zouden kunnen stellen én zonder kernwapens én zonder Amerikaanse troepen? Dat waren de twee punten, waartegen ik mij richtte.

Wat de Amerikaanse troepen betreft, heb ik geschreven, dat hun aanwezigheid 'van het grootste belang is'. Dat ik daaraan heb toegevoegd, dat dit geldt betrekkelijk los van hun getalsterkte, wil niet zeggen dat ik ze onderschat als verdedigers. Wierda zegt echter zelf terecht in punt 1, dat de ligging van Berlijn verdediging door westelijke conventionele troepen 'hoe sterk ook' praktisch onmogelijk maakt, maar dat de Russen moeten weten, dat bezetting van deze stad een conflict tussen de beide grote machten zal ontketenen. Precies. Daarom is de aanwezigheid der Amerikanen daar van zoveel belang, al is hun aandeel beperkt.

DR. W. DREES

Op eigen kracht?

In S & D van april 1964 geeft dr. W. Drees op blz. 313 het volgende citaat uit een artikel van de Groningse jongeren (S & D sept. 1963): 'Niet met eigen kernmachten, doch slechts met eigen conventionele troepen kan Europa zich *op eigen kracht* een daadwerkelijke veiligheid verschaffen'.

Dr. Drees merkt naar aanleiding van de hier door mij gecursiveerde woorden op: 'Geeft men de gedachte prijs, dat de voornaamste waarborg ook voor Europese veiligheid gelegen is in de Amerikaanse kernmacht, dan vervalt men in onhoudbare illusies!

Ik wil hier opmerken, dat de Groninger jongeren zeker niet die gedachte hebben prijs gegeven: De alinea, waarin de door dr. Drees geciteerde zin staat, begint met 'Vanaf het moment, *dat er op strategisch gebied evenwicht heerst*, zal de verdediging van Europa geheel gaan afhangen van de conventionele wapenen'.

De woorden 'op eigen kracht' hebben betrekking op een situatie, waarin strategisch (kern-)evenwicht reeds is voorondersteld.

Een van de jongeren,
R. L. KROOSHOF.

Boekbespreking

Dr. A. Heyder, Bewakers en bewaakten. Boom. Meppel 1963, 222 blz.

Dit proefschrift (Vrije Universiteit — Amsterdam) verdient grote bewondering. Na een beknopte, doch uitstekende en diepgaande beschouwing over het doel van de straf, voert de schrijver ons al spoedig tot zijn hoofdthema: de gevangenisgemeenschap.

Bij alle deskundigen heerst langzamerhand groot onbehagen over de gevangenisstraf. Ter handhaving van de orde in de samenleving wordt hier een middel gehanteerd, waarvan men de hoge kosten gemakkelijker zou aanvaarden als de uitwerking niet zo uitermate dubieus was. Het is een sociaal probleem van niet zo geringe omvang: jaarlijks worden ongeveer 10.000 medeburgers onvoorwaardelijk tot vrijheidsstraf veroordeeld.

Oorspronkelijk is de gevangenisstraf enkel gezien als vrijheidsberoving; moderner inzicht heeft de heropvoedingsgedachte daaraan toegevoegd. Dat betekent dat men aan de bestaande structuur, waarin de bewaking hoofdzak was, geheel nieuwe eisen is gaan stellen. Men heeft evenwel verzuimd zich daarbij af te vragen, of de organisatorische opbouw dan wel ongewijzigd kon blijven.

Of in een bepaalde inrichting het doel 'bewaking' dan wel het doel 'heropvoeding' het meeste accent krijgt, wordt grotendeels bepaald door de persoonlijkheid van de directeur. De bewakers zelf hebben een geestelijk geheel gedraineerde taak, de resocialisatie is opgedragen aan de leden van de staf. Dit moet wel tot spanningen en hoogst onbevredigende situaties leiden.

De gedetineerden vormen zelf een gemeenschap met eigen normen. De wederaanpassing aan de vrije maatschappij staat daarin niet hoog aangeschreven. Het tegendeel is dikwijls het geval. Met instemming citeert schrijver Polansky's uitspraak, dat 'gevangenen een welhaast onuitputtelijk vermogen hebben tot anti-socialisering van degenen die erin verblijven.' In een overcompensatie en in wrok tegenover de maatschappij welke hun dit aandoet, gaan de gevangenen, niet zelden welbewust, minachting koesteren jegens de vrije burger. De recidivist, en vooral de recalcitrante, gewelddadige recidivist, geniet groot prestige en is normgevend voor de gevangenis cultuur. Slechts kleine groepen weten zich daaraan min of meer te onttrekken. Hoe langer de detentie duurt, hoe negatiever de houding wordt.

Typerend is, dat de oude vaste klanten zelf meestal niets van de

gevangenisvernieuwing moeten hebben. Die veraangenaamt hun bestaan wel uiterlijk, maar stelt hen innerlijk voor allerlei onzekerheden. Intussen gedragen juist deze allergevaarlijkste, hun omgeving fnuikende gedetineerden zich vaak beter naar de regels van het gesticht en de smaak der bewakers dan heel wat positiever ingestelde figuren. Goed gedrag in de gevangenis rechtvaardigt nog allerminst een gunstige verwachting voor het gedrag daarbuiten.

Van haar kant is de bewaking buitengewoon gesteld op discipline. Deze verstart echter het leven en verkleint daardoor de latere mogelijkheden tot positieve aanpassing aan de maatschappij buiten de inrichting. Men wil dit niet graag toegeven en verstrikt zich in de ook in militaire kringen bestaande waan, dat uiterlijke disciplineren tevens zelfdiscipline zal aankweken.

Door de kant van de bewaking en beveiliging in het gesticht worden criminele waarden versterkt, in stand gehouden of aangekweekt, zonder dat men zich dit zelf bewust is.

De enige mogelijkheid, zegt Heyder, om de gevangenscultuur gunstig te beïnvloeden, ligt in verbetering van de betrekkingen tussen personeel en gevangenen. Met name moet de bewaker betrokken worden bij de resocialisatie-arbeid en loskomen van zijn al te enge taak van bewaking. Daarbij zal de houding van staf en directie ten opzichte van de bewaarders dan ook moeten veranderen. Heyder bepleit de aanstelling van een supervisor voor de bewaarders, democratisering van de verhoudingen, een veel betere en meer omvattende opleiding. Deze laatste zal vooral niet enkel theoretisch mogen zijn, maar een praktische oefening in de methodiek van menselijke benadering moeten omvatten. In Nederland wordt tot dusver bij de opleiding te veel op louter feitenkennis aangestuurd.

We vinden het vanzelfsprekend, dat de leiding van in inrichtingen opgesloten kinderen slechts wordt toevertrouwd aan personen met een gedegen specialistische scholing. Maar de corrigerende omgang met verwaarloosde volwassenen dragen we in het algemeen op aan ongeschoolde arbeiders.

Heyders kritische inzichten berusten niet alleen op een veelomvattende literatuurstudie, maar ook op eigen waarneming en deelhebben aan het werk van het gevangenispersoneel. Deze grote en rijke kennis heeft hij helder en doordacht verwerkt in dit boek, dat een inspirerende bijdrage vormt voor nieuw denken over een der zwakste zijden van ons maatschappelijk bestel: de behandeling van de misdadiger.

DR. E. BRONGERSMA

Redactioneel

Het artikel van de Amerikaanse socioloog prof. Lipset is een vervolg op zijn bijdrage in het aprilnummer van dit blad.

Drs. Th. Coppes is algemeen secretaris van het NKV.

Dr. J. W. H. Leslie Miller is in rijksdienst werkzaam als organisatie-deskundige.

Dr. P. Wiles is een Engels deskundige op het gebied van de Sowjet economie.

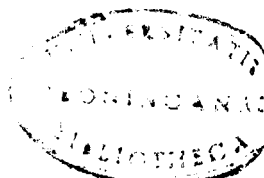
Prof. dr. L. Smolinski is hoogleraar in de economie aan de Universiteit van Boston. Het artikel van hem en dr. Wiles werd eerder gepubliceerd in *Problems of Communism* - vol XII no. 6.

In het april-nummer van S & D werd een beschouwing van drs. F. Nierstrasz geplaatst over de bouwnota. In dit artikel zijn enige storende fouten geslopen.

In de tabel op pag. 277 (tabel I) dient onder IIa gelezen te worden '70.000 woningen per jaar in '64' i.p.v. 76.000.

In tabel II op pag. 279 moet als tweede percentage jaarlijkse toeneming staan: 13,5 i.p.v. 6,3.

In de voetnoot op pag. 281 moeten de 12e en 13e regel van voetnoot 5 als volgt worden gelezen: 'de voltooide woningen 85.128; vergeleken met 1953 is dit te stellen op $85.128/68379 \times 100 = 124,49$. In geld uitgedrukt is aan woning.'

Terugblik op de kamerverkiezingen van 1956

*Een onderzoek in Nieuwer-Amstel*¹

De kamerverkiezingen van 1956 veroorzaakten een golf van vreugde in het socialistische kamp. De PvdA boekte een winst van 3,7 pct. (van 29 pct. in 1952 op 32,7 pct. in 1956) en kwam, ondanks het samengaan van KVP en KNP, als grootste partij uit de bus. De commentatoren voorspelden, na analyse van de cijfers, nog grotere overwinningen in de toekomst. De PvdA had de trend mee. Nederland ging minder traditioneel stemmen.

Pas later zou blijken, dat de verkiezingen van 1956 een hoogtepunt waren geweest in de electorale geschiedenis van de PvdA. De zo bejubelde 'trend' zou na 1956 knakken. En in de strijd om het predikaat 'grootste partij' moest de PvdA weldra weer het hoofd buigen voor de KVP.

1. Doel en methode van het onderzoek

Het is interessant om, nu zoveel jaren later, kennis te nemen van de resultaten van een onderzoek, die ons weer verplaatsen in het politieke klimaat waarin de PvdA dat hoogtepunt beleefde. Een onderzoek dat onder auspiciën van de Nederlandse kring voor Wetenschap der Politiek werd gehouden in de gemeente Nieuwer-Amstel, uitverkoren vanwege het in politiek, sociaal en religieus opzicht zeer verscheiden karakter van haar bevolkingssamenstelling. Beoogd werd de dynamiek van de politieke meningsvorming tijdens de verkiezingscampagne in kaart te brengen.

Men heeft zich daarbij bediend van de zgn. *panel-methode*, waarbij eenzelfde groep van personen op verschillende tijdstippen wordt ondervraagd, zodat eventuele wijzigingen in mening en houding, alsmede de factoren die daarop van invloed kunnen zijn

¹ 'Kiezer en Verkiezing', verslag van een onderzoek met betrekking tot de verkiezingen van 1956 in Nieuwer-Amstel voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Rapporteurs: Constance E. van der Maesen, drs. P. Baehr, dr. L. van der Land en drs. G. van Wijk.

geweest, gedurende de verkiezingscampagne op de voet kunnen worden gevolgd.

De panel, die vier keer ondervraagd werd, omvatte 570 personen op een totale gecorrigeerde aselechte steekproef van 1622 personen.

Ondanks het feit dat er tussen onderzoek en rapportage door omstandigheden zoveel jaren verstreken zijn, zijn de uitkomsten nog belangwekkend genoeg om te hopen, dat zij in brede kring de aandacht zullen trekken. Mede doordat het beschikbare materiaal steeds is getoetst aan de resultaten van vergelijkbare buitenlandse onderzoeken, zijn de rapporteurs er op voortreffelijke wijze in geslaagd, dit voor Nederland unieke onderzoek een 'bovengemeentelijke' betekenis te geven.

2. De invloed van godsdienst, inkomen en beroep op de politieke keuze.

De verkiezingen van 1956 waren de eerste kamerverkiezingen na de verschijning van het bisschoppelijk mandement in 1954, waarin de politieke 'eenheid der katholieken' was geëist. Daar was overigens alle reden toe, want het samengaan van KVP en (weltergewicht) KNP deed verwachten, dat de arbeidersaanhang van de KVP deze partij nu wel wat erg 'behoudend' zou gaan vinden, een thema waarop de 'doorbraakcampagne' van de PvdA (Romme of Drees) zich dan ook concentreerde.

Tegen deze achtergrond bekeken levert het Nieuwer-Amstelonderzoek met betrekking tot de invloed van godsdienst, inkomen en beroep op de politieke keuze enkele opmerkelijke resultaten op.

Wanneer men inkomen en beroep met de partijvoorkeur in verband brengt, blijkt er in Nieuwer-Amstel een opvallende overeenkomst te bestaan tussen de PvdA-aanhang en die van de confessionele partijen. Alle vier partijen rekruterden plm. 2/3 van hun aanhang uit de laagste inkomenscategorie (minder dan f 6000,—), terwijl slechts 1/3 van de VVD-aanhang tot de groep der laagst-betaalden kan worden gerekend.

Ook de beroepssamenstelling van PvdA-aanhang en die van de confessionele partijen vertoont grote overeenkomsten, al telt de PvdA wat minder zelfstandigen en wat meer geschoolde arbeiders en lager administratief personeel in haar gelederen. In de VVD-aanhang domineren de hogere en middelbare dienstbetrekkingen, de vrije beroepen en de zelfstandigen, terwijl het percentage arbeiders nagenoeg nihil is.

Als men deze overeenkomsten tussen de aanhang van PvdA en confessionele partijen heeft gesignaleerd, rijst de vraag of de politieke keuze in de 'hogere' sociale lagen wellicht minder sterk wordt beïnvloed door religieuze overwegingen.

Spelen de economische belangen daar een grotere rol dan bij de 'lagere' sociale groeperingen? Of zijn de gesignaleerde overeenkomsten en verschillen toe te schrijven aan het feit, dat het aantal kerkelijken onder de 'hogere' beroepsgroepen kleiner is? Het blijkt nu, dat

– sociaal-economische verschillen bij onkerkelijke kiezers een veel sterkere variatie in politieke keuze teweegbrengen dan bij kerkelijke kiezers. De invloed van deze verschillen wordt echter eerder kleiner dan groter naarmate de ondervraagden uit een hogere categorie komen: van de onkerkelijke handarbeiders stemt 89 pct. op de PvdA, van de onkerkelijke kiezers uit de hoogste beroepsgroepen 51 pct. op de VVD;

– de invloed van de godsdienst blijkt te variëren met de sociaal-economische status: de binding aan de confessionele partijen neemt af naarmate de beroepsgroep hoger is. Dit geldt vooral voor de hervormden (van 'laag' tot 'hoog' stemmen resp. 44 pct., 51 pct. en 67 pct. *niet* op een prot.-chr. partij) maar toch ook voor gereformeerden en de katholieken;

– ook met betrekking tot de 'doorgebroken' kerkelijke kiezers suggereren de cijfers, dat de invloed van de economische motieven in de lagere beroepsgroepen groter is dan in de hogere. De doorbraakstemmen van de hervormde handarbeiders komen praktisch alle aan de PvdA ten goede; de doorbraakstemmen van de hervormden uit de hoogste groepen slechts voor ca. 70 pct. aan de VVD.²

De lering die de rapporteurs uit dit alles trekken, is, dat men, alhoewel de invloed van sociaal-economische factoren op de politieke keuze groter blijkt te zijn als er *geen* godsdienstige invloeden meespelen, toch niet mag stellen, dat economische overwegingen *in de plaats van* godsdienstige treden. Wanneer godsdienstige factoren geen rol spelen, ontstaat er ruimte voor een 'complex van motieven', waarvan het economisch eigenbelang er slechts één is. En het gewicht hiervan blijkt te variëren met de sociaal-economische status.

² Onder 'doorbraak' verstaan de rapporteurs het stemmen van religieus gebonden en op niet-confessionele partijen.

Deze verklaring komt mij, alhoewel op grond van het beschikbare materiaal niet onjuist, nogal gewrongen voor. Wanneer men zich realiseert, dat zowel de godsdienstige als de economische factoren gewoonlijk te zamen worden gerekend tot de zgn. socio-economische factoren die mede van invloed zijn op het kiesgedrag en dat bekend verondersteld mag worden, dat deze socio-economische factoren een grote invloed hebben op het traditionele gedragspatroon van de Nederlandse kiezers, dan zou men de conclusie van de rapporteurs ook als volgt kunnen formuleren: naarmate de sociaal-economische status toeneemt, neemt de invloed van socio-economische factoren op het kiesgedrag af. Maar, als men de conclusie van de rapporteurs aldus herformuleert, blijkt duidelijk het onwaarschijnlijke van de geconstateerde relatie. Onwaarschijnlijk in die zin, dat aan de sociaal-economische status moeilijk een 'verklarende' betekenis kan worden toegekend. Waarom zouden kiezers met een 'hogere' status minder traditioneel stemmen dan kiezers met een 'lagere' status? Waarschijnlijker is, dat er een andere causale factor in het geding is, die blijkbaar niet expliciet in het onderzoek is betrokken en daarom bij de interpretatie stelselmatig wordt verwaarloosd, nl. het opleidingsniveau. De conclusie van de rapporteurs wordt namelijk heel wat aannemelijker, als men zich realiseert, dat er in Nederland een correlatie bestaat tussen inkomen en beroep enerzijds en opleidingsniveau anderzijds. Wanneer het opleidingsniveau als onafhankelijke variabele was ingevoerd in plaats van de 'sociaal-economische status', zou naar alle waarschijnlijkheid de volgende relatie zijn ontstaan: naarmate het opleidingsniveau toeneemt, neemt de invloed van socio-economische factoren of het kiesgedrag af. Of anders gezegd: naarmate het opleidingsniveau hoger is, wordt er minder 'traditioneel' gestemd en gaat het zgn. 'complex van factoren' meespreken. Een complex van factoren, waarvan het optreden van de partijen tijdens de verkiezingscampagne er één is.

3. *Constante en niet constante kiezers*

Het is de invloed van de verkiezingscampagne die de onderzoekers in de allereerste plaats interesseerde. Niet het traditionele kiesgedrag, maar juist het gedrag van de zwevende en wisselende kiezer was hun studie-object bij uitstek. Met behulp van de panel-methode hebben zij geprobeerd de kenmerken waarin de niet-constante kiezers zich van de constante kiezers onderscheiden, op het spoor te komen.

Bij de analyse zijn de respondenten ingedeeld naar de mate van zekerheid over de voorgenomen keuze en de standvastigheid waarvan zij, naarmate de verkiezingsdag naderde, getuigden.

De respondenten kregen vier maal de vraag voorgelegd op welke partij zij van plan waren te stemmen en, als zij daarover nog in dubio verkeerden, tot welke partij zij zich het meest aangetrokken voelden. Op grond van de antwoorden werden de respondenten in vier categorieën ingedeeld:

a. *de constante kiezers*: kiezers die al bij het eerste interview hun keuze hadden bepaald en zich aan die keuze hebben gehouden;

b. *de weifelende kiezers*: kiezers die hun keuze bij het eerste (en evt. daaropvolgende) interview(s) nog niet hadden bepaald, maar zich wel 'aangetrokken' voelden tot een bepaalde partij;

c. *de onbesliste kiezers*: kiezers die hun keuze bij het eerste (en evt. daaropvolgende) interview(s) nog niet hadden bepaald en zich bovendien tot geen enkele partij aangetrokken voelden;

d. *de wisselende kiezers*: kiezers die bij één der interviews hun keuze hadden bepaald, maar daarop bij latere interviews óf op de verkiezingsdag zelve waren teruggekomen.

Naast deze indeling naar stabiliteit van politieke voorkeur over een korte periode (nl. de verkiezingscampagne), zijn de respondenten nog geclassificeerd naar stabiliteit over een langere termijn (nl. van verkiezing tot verkiezing). Diegenen die sinds 1952 van partij hadden gewisseld, werden de *niet-constante kiezers* diegenen die hun partij van 1952 trouw waren gebleven, de *constante kiezers* genoemd.

Het blijkt nu, dat van die ondervraagden die zich hun keuze in 1952 nog konden herinneren 85 pct. tot de constante en 15 pct. tot de niet constante kiezers behoren.

De stemintenties tijdens de verkiezingscampagne verschaffen ons echter een heel wat dynamischer beeld:

Stabiliteit tijdens de campagne

constante kiezers	61 pct. (347)
weifelende kiezers	12 pct. (68)
onbesliste kiezers	12 pct. (68)
wisselende kiezers	4 pct. (21)
onbekend	11 pct. (66)

totaal 100 pct. (570)

Een dynamiek die de rapporteurs toeschrijven aan het feit, dat tijdens een verkiezingscampagne 'het dilemma geactiveerd wordt' en de 'alternatieven duidelijk worden gesteld'.

Dat de invloed daarvan op het kiesgedrag niet moet worden onderschat, blijkt uit een vergelijking van de mate van stabiliteit op lange termijn met die op korte termijn:

Stabiliteit tussen twee verkiezingen

Stabiliteit tijdens de campagne	in '52 hetzelfde als in '56	in '56 anders dan in '52	Totaal
constante kiezers	96 pct.	4 pct.	100 pct. (315)
weifelende kiezers	83 pct.	17 pct.	100 pct. (52)
onbesliste kiezers	47 pct.	53 pct.	100 pct. (45)
wisselende kiezers	29 pct.	71 pct.	100 pct. (21)
onbekend	63 pct.	37 pct.	100 pct. (8)
totaal	85 pct.	15 pct.	100 pct. (441)

De overgrote meerderheid van de (op lange termijn) constante kiezers valt zelfs tijdens de verkiezingscampagne niet aan twijfels ten prooi. Van de op lange termijn niet-constante kiezers, daarentegen, blijkt de overgrote meerderheid nog tijdens de campagne in dubio te verkeren. De beslissing om van politieke voorkeur te veranderen wordt door het merendeel der wisselaars pas tijdens de verkiezingscampagne genomen.

Wie zijn de op korte termijn niet-constante kiezers? In welke opzichten onderscheiden zij zich van de op korte termijn constante kiezers?

In de eerste plaats onderscheiden zij zich naar godsdienst. Het zijn de hervormden en vooral de onkerkelijken die hun partijen het minst trouw zijn. Maar de mate van stabiliteit blijkt ook te variëren met het inkomen en het beroepsniveau. In de hoogste inkomenscategorie bevinden zich verhoudingsgewijs meer onbesliste en wisselende kiezers dan in de lagere inkomensgroepen. De hogere dienstbetrekkingen en vooral de academici bevatten eveneens relatief meer onbeslist en wisselaars, terwijl de geschoolde arbeiders, op de voet gevolgd door de boeren en de ongeschoolde arbeiders, opvallen door een hoge mate van stabiliteit tijdens de verkiezingscampagne.

De stabiliteit op lange termijn vertoont hetzelfde beeld: naar-

mate het inkomens- en het beroepsniveau toenemen neemt het aantal constante kiezers verhoudingsgewijs af.

Is er sprake van een causale relatie tussen sociaal-economische status en mate van politieke stabiliteit? Of is de relatie schijnbaar, doordat in de hogere inkomens- en beroeps categorieën verhoudingsgewijs meer hervormden en onkerkelijken voorkomen? vragen de rapporteurs zich af.

De laatste veronderstelling wordt op grond van het materiaal weerlegd. Weliswaar bevatten de hogere lagen verhoudingsgewijs meer onkerkelijken, maar ook het aantal katholieken is relatief groter.

Maar ook de eerste veronderstelling wordt verworpen. Zo er al een relatie tussen sociaal-economische status en mate van politieke stabiliteit bestaat, zo redeneren de rapporteurs, dan is deze gecompliceerder dan zo op het oog is gebleken. Meer plausibel lijkt hen de veronderstelling, dat de binding van kerkelijke kiezers aan de confessionele partijen in het algemeen een stabiliserende invloed heeft op het stemgedrag, maar dat deze politieke binding in hogere welstandslagen een minder grote betekenis heeft dan in lagere welstandslagen. Vandaar ook dat, zoals reeds bleek, de 'doorbraak' verhoudingsgewijs meer in hogere dan in lagere categorieën voorkomt.

Op zich zelf is deze veronderstelling slechts een verlegging van de problematiek. Want waarom is de politieke binding van kerkelijke kiezers kleiner op 'hoger niveau'? Ook bij de rapporteurs rijst in dit stadium van de analyse de behoefte aan een verklaring. Een en ander, zo stellen zij, zou kunnen samenhangen met een geringere binding aan de kerk of met een grotere mate van politieke 'sophistication'. Daaronder verstaan zij 'het vermogen om sferen rationeel te scheiden'. Anders gezegd: naarmate men minder 'traditioneel' stemt, stemt men meer 'rationeel'. De gedachte aan het opleidingsniveau als onafhankelijke variabele komt ook hier nog niet op. Zou het een te gewaagde veronderstelling zijn geweest, om de conclusie als volgt te herformuleren: Naarmate het opleidingsniveau hoger is, is 'het vermogen om sferen rationeel te scheiden' groter en stemt men minder 'traditioneel'?

4. *Politieke belangstelling en stabiliteit*

Wanneer men de invloed van een verkiezingscampagne op de stabiliteit van het kiesgedrag wil nagaan, neemt de bestudering van de politieke belangstelling uiteraard een voorname plaats

in. Uit tal van buitenlandse onderzoeken is immers gebleken, dat het vooral de reeds belangstellenden zijn die tijdens een campagne worden bereikt. De minst belangstellenden blijven zelfs tijdens het hoogtepunt van een campagne moeilijk te bereiken.

Ook in het Nieuwer-Amstelonderzoek is nogal wat aandacht besteed aan de politieke belangstelling. De rapporteurs hanteren de daarop betrekking hebbende uitkomsten echter met grote terughoudendheid, omdat naar hun mening het begrip 'belangstelling' te ongedifferentieerd is om als uitgangspunt te kunnen dienen. Zij wijzen erop, dat in buitenlandse onderzoeken meestal wordt gesproken van 'involvement': de 'betrokkenheid' van de kiezer bij het politieke gebeuren, een begrip dat doorgaans weer als volgt wordt onderverdeeld:

- a. interesse in de verkiezingscampagne;
- b. belangstelling voor de verkiezingsuitslag;
- c. het gevoel zelf politieke invloed uit te kunnen oefenen;
- d. het gevoel dat men als burger behoort deel te nemen.

Uiteraard hangen deze vormen van politieke belangstelling samen, maar die samenhang is dikwijls verre van volmaakt. Men kan b.v. totaal geen belangstelling hebben voor de uitslag van de verkiezingen, maar toch, gedreven door burgerzin (uiteraard in een land zonder opkomstplicht) naar de stembus gaan.

De vraag 'Bent u zelf geïnteresseerd in de politiek? Zeer geïnteresseerd, tamelijk geïnteresseerd, of niet geïnteresseerd?' levert de volgende resultaten op:

	interesse
zeer geïnteresseerd	5 pct.
tamelijk geïnteresseerd	31 pct.
niet geïnteresseerd	59 pct.
onbekend	5 pct.
<hr/>	
totaal	100 pct.

De belangstelling blijkt iets minder groot te zijn bij de vrouwen (64 pct. is niet geïnteresseerd), neemt toe met de leeftijd, maar daalt iets boven de 65 jaar.

De belangstelling blijkt ook te variëren met inkomen en beroep: naarmate het inkomens- en beroepsniveau hoger is, neemt ook de politieke belangstelling toe. De belangstelling blijkt bovendien toe te nemen met . . . de opleiding, zoals uit de onder-

staande tabel (de enige opleidingstabel in het rapport) blijkt:

Interesse en onderwijs

	l.o.	ulo	m.o.	h.o.	onbek.	totaal
zeer geïnt.	3 pct.	5 pct.	11 pct.	6 pct.	—	5 pct.
tamel. geïnt.	28 pct.	37 pct.	34 pct.	53 pct.	9 pct.	31 pct.
niet geïnt.	68 pct.	56 pct.	49 pct.	41 pct.	28 pct.	59 pct.
onbekend	1 pct.	2 pct.	6 pct.	—	63 pct.	5 pct.

100 pct. 100 pct. 100 pct. 100 pct. 100 pct. 100 pct.

Is het deze tabel die de rapporteurs ertoe brengt de verklarende waarde die zij tot dusver aan de zgn. 'sociaal-economische status' toekenden, in dit stadium voor een deel terug te nemen? Er is een verband geconstateerd, zo stellen zij, tussen sociaal-economische status en politieke belangstelling, maar dat betekent nog niet, dat een hogere status tot een grotere belangstelling leidt. 'De hogere status "schept enkele voorwaarden" die de belangstelling begunstigen, nl. een grotere achtergrondkennis, waardoor de belangstelling voedsel krijgt en in stand gehouden wordt, een groter zelfvertrouwen op politiek terrein en een grotere sociale drang om belangstelling te tonen (en wellicht ook een groter gemak bij het beantwoorden van de vraag).' De hogere status 'schept enkele voorwaarden.' De gedachte aan een zekere mate van causaliteit wordt dus nog niet helemaal losgelaten. Een omgekeerde redenering: 'De hogere status wordt door enkele voorwaarden begunstigd, waarvan het opleidingsniveau één der belangrijkste is,' lijkt mij echter beter te passen op de Nederlandse situatie.

5. *Interesse, Conflict en Stabiliteit*

Aan het in Amerikaanse onderzoekingen nogal eens gehanteerde begrip 'cross-pressures' is ook in het Nieuwer-Amstelonderzoek aandacht besteed. Onder 'cross-pressures' worden invloeden verstaan die in onderling tegengestelde richting werken, b.v. religie vs. beroep. Een kiezer die aan dergelijke tegengestelde invloeden blootstaat en dus in een conflictsituatie verkeert, zou minder stabiel zijn in zijn politieke voorkeur. Bovendien zouden deze kiezers, aldus de Amerikaanse auteurs, trachten aan die conflictsituatie te ontkomen door nauwelijks politieke belangstelling aan de dag te leggen. Een gebrek aan belangstelling dat op zijn beurt weer de stabiliteit van de politieke voorkeur zou aantasten.

Wat blijkt hiervan nu in Nieuwer-Amstel? Gebleken is al, dat het vooral de respondenten in de hogere lagen zijn die:

- a. meer politieke belangstelling hebben en
- b. minder stabiel in hun voorkeur zijn.

Zijn dit dan kiezers die in een conflictsituatie verkeren?

Hoe is hun belangstelling dan te verklaren? Of zijn het juist de lagere categorieën die onderhevig zijn aan cross-pressures? Maar vanwaar dan hun stabiel kiesgedrag?

In tegenstelling tot de Amerikaanse onderzoekers zijn de Nieuwer-Amstelonderzoekers niet uitgegaan van objectieve criteria (b.v. religie vs. inkomen vs. woonplaats) bij de signalering van mogelijke conflictsituaties, maar van een meer subjectief criterium, ontleend aan 'de politieke homogeniteit van de directe sociale omgeving van de ondervraagden,' zoals b.v. de partijkeuze van de huisgenoten. 'Het begrip "cross-pressure" tussen welstandsniveau en godsdienst is in de Nederlandse situatie minder goed hanteerbaar,' betogen zij. Het bleek nu, dat onder diegenen die een 'afwijkende' politieke voorkeur hadden, het aantal geïnteresseerden verhoudingsgewijs hoger was dan onder de andere ondervraagden. Een constatering die ook opging voor hervormde en katholieke doorbraakkiezers. De gereformeerde doorbraakkiezers daarentegen hebben juist minder belangstelling dan de gereformeerden als geheel, een verschijnsel dat zich in dit geval laat verklaren uit de afgenomen band met de Gereformeerde Kerk. Het verband tussen 'cross-pressures' en politieke belangstelling is dus, voor zover aanwezig, tegengesteld aan de relatie die de Amerikaanse literatuur signaleert. Het verband tussen 'conflict' en 'stabiliteit' wordt, daarentegen, wel bevestigd. Onder diegenen die afweken van de keuze van hun huisgenoten, bleek een groter aantal niet-constante kiezers voor te komen. Een relatie die men ook signaleert met betrekking tot de katholieke en de gereformeerde doorbraak-kiezers.

De 'conflictkiezers' zijn dus minder stabiel, maar hebben een relatief grotere politieke belangstelling. Betekent dit nu, zo vragen de rapporteurs zich af, dat er ook een relatie tussen stabiliteit en interesse bestaat? Zij menen zulks niet uit het materiaal te kunnen opmaken. De trouw van de katholieke en hervormde kiezers aan hun partijen berust volgens hen op 'volgzaamheid op een terrein dat men niet overziet' en gaat niet gepaard met politieke belangstelling. De trouw van gereformeerde kiezers

daarentegen wel. Van een eenduidige relatie tussen trouw en interesse kan dus niet worden gesproken.

Al met al zijn we echter met betrekking tot de essentiële vraag: hoe de belangstelling van de 'conflictkiezers' is te verklaren? nog geen stap dichterbij een antwoord gekomen. Waarschijnlijk biedt ook hier, het verhaal wordt eentonig, het opleidingsniveau een uitkomst? Is het niet zo, dat de bewustwording van een politieke conflictsituatie waarin men zich bevindt, op zich zelf al een zekere mate van rationalisatie vereist, evenals het hebben van politieke belangstelling?

De 'cross-pressures' in Nieuwer-Amstel worden ontleend aan die kiezers die werkelijk zijn doorgebroken. Kiezers dus die, zoals is gebleken, verhoudingsgewijs meer voorkomen in de hogere lagen. Maar wat te denken van al die kiezers die niet zijn doorgebroken? De verkiezingscampagne stond vrijwel geheel in het teken van het conservatiever worden van de KVP. De PvdA mikte in hoofdzaak op de katholieke arbeiders en wees hen op het feit, dat de KVP nauwelijks meer een arbeiderspartij was. Van katholieke zijde was er het mandement. Als zich één categorie in een conflictsituatie zou moeten bevinden, dan is het wel de groep der katholieke arbeiders geweest. Maar deze bleven de KVP trouw, hun politieke belangstelling was minimaal en de campagne ging goeddeels aan hen voorbij. Zij waren zich van geen conflict bewust... De verklaring van de tegenstelling met de Amerikaanse onderzoeken is wellicht gelegen in het feit, dat deze uitgingen van potentiële conflictsituaties, terwijl het Nieuwer-Amstelonderzoek uitgaat van actuele, bewustgeworden conflictsituaties.³

6. *De kennis van de strijdpunten*

Hoe weinig de kiezers zich in het algemeen van een inzet van de verkiezingen bewust waren, blijkt uit het feit, dat in totaal veel minder respondenten een antwoord gaven op de vraag 'wat nu de belangrijkste strijdpunten tussen de partijen waren', dan op de vraag 'wat de regering nu het eerst moet opknappen'. Op de eerste vraag wist slechts 40 pct. der respondenten een antwoord te formuleren, op de tweede vraag 72 pct.

³ 'Some such situations may have no subjective reality for the voter himself at the moment; it is merely that we as observers can foresee his future vulnerability by virtue of his location within cross-currents of social influence...', schrijven b.v. Berelson, Lazarsfeld en McPhee in 'Voting' (1954, pag. 284).

Hoe weinig de politieke partijen er in Nederland in zijn geslaagd de openbare mening rondom relevante beleidspunten te organiseren, moge blijken uit het feit, dat er vrijwel geen verband bleek te bestaan tussen partijvoorkeur en vermelde regeringstaken. Er bleek wel een opvallende relatie tussen leeftijd en vermelde taken: hoe lager de leeftijdsgroep, des te hoger het percentage respondenten dat de woningnood als belangrijkste taak noemt en des te lager het percentage dat de sociale voorzieningen als zodanig aanwijst. De tussengroep (35-49-jarigen) blijkt zich vooral te interesseren voor financieel-economische vraagstukken als lonen, huren en belastingen.

Met betrekking tot de strijdpunten levert het onderzoek zo mogelijk nog minder op. In 'de aan compromissen zo rijke Nederlandse coalitiepolitiek,' zo verzochten de rapporteurs, is er eigenlijk maar één punt te onderscheiden ten aanzien waarvan de partijen tijdens de verkiezingsstrijd min of meer duidelijke alternatieven stelden en dat was de loonpolitiek.

De partijen brachten drie verschillende standpunten naar voren, die, simpelweg geformuleerd, hierop neerkomen:

- a. de overheid moet zich niet met de loonpolitiek bemoeien;
- b. de overheid heeft de taak om de loonpolitiek tot in alle onderdelen te leiden;
- c. de loonvorming moet overgelaten worden aan het overleg tussen werkgeversorganisaties en vakbonden onder toezicht van de overheid.

De overgrote meerderheid van de respondenten blijkt het meest te voelen voor het compromisstandpunt (c), een meerderheid die, merkwaardigerwijs, het grootst is bij de PvdA-aanhang (75 pct. tegen de aanhang van de confessionele partijen ca. 60 pct.). Voor het overige lopen de standpunten van de PvdA-aanhang en de VVD-aanhang overeenkomstig de standpunten van hun partij uit-een. Het blijkt dat zich onder de constante kiezers meer respondenten bevonden met een opvatting conform aan hun partij dan onder de niet-constante kiezers. De percentages weifelaars, onbeslist en wisselaars blijken daarentegen onder de niet-conforme respondenten hoger te zijn. Wellicht een teken dat de enige issue in deze campagne toch nog van invloed is geweest op het kiesgedrag.

De sombere constatering van de rapporteurs, zoals die met name ook in Hoofdstuk III, waarin een beschrijving wordt gegeven van de verkiezingsstrijd van 1956, tot uiting komt, dat er in

Nederland nauwelijks verschillen van inzicht bestaan tussen de politieke partijen en dat de opvattingen over actuele politieke problemen minder ver uiteenlopen dan men op grond van de wereldbeschouwelijke tegenstellingen zou vermoeden, is niet onjuist, maar legt naar mijn mening het accent op een verkeerde plaats. Het is toch bijzonder opvallend, dat de opvattingen van de kiezers ten aanzien van het enige punt waarover de partijen zichtbaar van mening verschillen, inderdaad divergeren. Ondanks alle belemmeringen van het meerpartijenstelsel, blijken, als de partijen maar willen, de partijtegenstellingen toch te kunnen doordringen. Een dergelijke conclusie zou ook meer in overeenstemming zijn geweest met de verklaring die de rapporteurs in een eerder stadium hebben gegeven van de geringere stabiliteit tijdens de verkiezingscampagne, zijnde de periode waarin 'het dilemma geactiveerd wordt.'

Conclusies

1. De in 1956 door de KVP en de PvdA gevoerde strijd om de steun van de katholieke arbeiders is goeddeels aan deze groep voorbijgegaan. Weliswaar was de verkiezingscampagne niet zonder effect — het merendeel der wisselingen kwam immers tijdens deze periode tot stand — maar het waren vooral de 'hogere' sociale lagen die in beweging werden gebracht. De politieke participatie (politieke belangstelling, politieke kennis, rationele keuze, enz.) lijkt wel in hoge mate een eliteverschijnsel te zijn.

De mate van bewustwording van de politieke actualiteit is sterk afhankelijk van een aantal eigenschappen, die, ruwweg, door het opleidingsniveau worden geïndiceerd. Naarmate het opleidingsniveau lager is, wordt het kiesgedrag meer 'traditioneel' bepaald.

Deze constatering is niet zonder perspectief. Het gemiddelde opleidingsniveau in ons land neemt voortdurend toe. De toenemende betekenis van de massacommunicatiemiddelen (vooral de TV) heeft een gunstige invloed op de politieke informatie. Men mag dus een verminderende betekenis van het traditionele kiesgedrag verwachten. Een trend die niet per se ten goede behoeft te komen aan de 'doorbraak' naar de PvdA (zoals men in 1956 verwachtte) of aan de 'lange golf' naar de VVD (zoals men in 1959 verwachtte), maar die de intensiteit en daarmee de politieke betekenis van de electorale schommelingen zou kunnen doen toenemen.

2. Dat, ondanks de geringe betrokkenheid van de 'lagere' sociale lagen, de polarisatie in de meervoudige politieke verhoudingen (Romme of Drees) toch zo gunstig heeft uitgepakt voor de PvdA, is op het eerste gezicht verbazingwekkend. Wanneer wij de samenvatting die de rapporteurs geven van het 'partijbeeld' van de PvdA citeren: '...Samenvattend kunnen wij zeggen dat de kiezers de PvdA voornamelijk als een arbeiderspartij zagen... terwijl men ook wel een verband legde tussen de partij en de zorg voor de sociale voorzieningen. Van confessionele zijde werd vooral het niet- of antireligieuze karakter van de partij ge-laakt...,' dan neemt die verbazing slechts toe. Hoe is het mogelijk, dat een partij die allerwegen (overigens ten onrechte) wordt gezien als een echte 'arbeiderspartij', zoveel aantrekkingskracht kon uitoefenen op de 'hogere' lagen?

Blijkbaar speelden andere overwegingen een belangrijke rol en nam men het 'arbeiderisme' van de PvdA op de koop toe. De polarisatie tijdens de campagne, die zich zonder resultaat concentreerde op de katholieke arbeiders, had blijkbaar belangrijke neveneffecten. Naarmate de 'politiek bewuste' kiezers meer de indruk hadden dat de verkiezingsstrijd in hoofdzaak ging tussen PvdA en KVP, ging een effect meespelen dat kenmerkend is voor twee-partijensystemen: de angst een 'verloren' stem uit te brengen. Lang niet in die mate als b.v. in Engeland, maar van voldoende gewicht om de PvdA onder leiding van Drees als triomfator uit de bus te doen komen.

3. De verkiezingscampagne van 1956, alhoewel levendiger dan welke naoorlogse campagne ook (de rapporteurs spreken met betrekking tot de strijd tussen KVP en PvdA van 'een felheid en verbetering, die voor naoorlogse Nederlandse verhoudingen uitzonderlijk genoemd mogen worden') kende slechts één, voor de kiezers enigermate waarneembare 'issue': de loonpolitiek. Het is niet ondenkbaar, dat de politieke partijen de gesignaleerde verschuiving van 'traditioneel' naar 'rationeel' kiesgedrag kunnen bespoedigen, als zij er zich op gaan toelagen meerdere, duidelijk waarneembare strijdpunten te ontwikkelen. De omstandigheid, dat de Nederlandse politieke partijen in een meerpartijensysteem moeten opereren, hetgeen het innemen van duidelijke standpunten ongetwijfeld bemoeilijkt, blijkt als excuus om hun taak als 'opinionleaders' geheel te verwaarlozen, toch niet op te gaan.

Katholieke gedachten over ons echtscheidingsrecht

Van het Centrum voor Staatkundige Vorming verscheen een brochure, getiteld 'Herziening van het echtscheidingsrecht'. De uitgave behelst een ietwat vertraagde 'zienswijze' op het in 1961 gepubliceerde verslag van de informele gespreksgroep, door de toenmalige minister van Justitie, prof. dr. I. Samkalden, in het leven geroepen.

Na de rapporten van de Teldersstichting, de ministeriële commissie, de Gezinsraad¹, is het niet gemakkelijk opzienbarende nieuwe aspecten te openen inzake de hervorming der wettelijke regelingen op het stuk van de huwelijksontbinding. Het door het Centrum voor Staatkundige Vorming ingestelde gezelschap van deskundigen doet dat ook niet. Toch is zijn werkstuk, neergelegd in Geschrift no. 127 van het Centrum, belangwekkend, mede omdat in extenso worden weergegeven de onderling afwijkende conclusies waartoe twee stromingen in de commissie geraken.²

De Centrumcommissie gaat ervan uit dat statistische cijfers aantonen, dat het katholieke volksdeel in aanmerkelijke mate rechtstreeks bij het echtscheidingsvraagstuk is betrokken (pag. 8), en dat reeds om die reden een bijdrage inzake deze materie van rooms-katholieke zijde gerechtvaardigd is. Hierbij is de commissie bereid op grond van haar verlangen tot positieve medewerking aan het algemeen welzijn 'een welgeordende mogelijkheid tot echtscheiding' na te streven. (pag. 11)

De zich 'Deel A' noemende groepering van de Centrumcommissie stelt voorop (pag. 14, 15), dat de door de gespreksgroep voorgestelde vertraging van het proces door een dwingend voorgeschreven wachttijd van twee jaren gedurende de presidiale verzoeningsprocedure, ten onrechte differentiatie nalaat, en deze 'af-

¹ Zie mijn bijdragen in S. & D. 1961, pag. 126, e.v., pag. 789 e.v.; 1962, pag. 591 e.v.

² Niet duidelijk wordt welke stroming de opvattingen van de meerderheid, en welke die van de minderheid representeert.

koelingsperiode' óók doet opleggen in die gevallen waarin het huwelijk onherstelbaar ontwricht is: partijen zijn reeds uiteengegaan, en een van hen of beiden woont of wonen met een ander samen. Hier acht Deel A de imperatieve wachttijd onaanvaardbaar, en zulks op grond van dezelfde redenen als door mij destijds in S. & D. 1961, pag. 803 ontvouwd. Curieus is intussen, dat Deel A ten aanzien van andere 'daartoe in aanmerking komende gevallen' wel terdege de mogelijkheid wil scheppen van een gedwongen wachttijd, bestaande in het opschorten van het verlenen van verlof tot het aanspannen van een echtscheidingsvoordering 'om de mogelijkheid van verzoening grondig te doen onderzoeken' (pag. 21). Kennelijk zijn te dezen casusposities beoogd, waarin het huwelijk niet evident is ontwricht. Uit het oog wordt verloren, dat de nadelen van een geforceerde wachtperiode echter gelijkelijk voor *alle* gevallen gelden. Waarbij nog komt, dat een onderscheiden tussen klaarblijkelijk en niet-klaarblijkelijk grondig ontwrichte huwelijken, het reële gevaar van rechtsongelijkheid en rechterlijke willekeur in zich bergt. Nog daargelaten, dat ongewenste misleiding van de rechter hier slechts weinig fantasie en inspanning zal vereisen.

Ik zou voorts aan mijn eerder uiteengezette bezwaren tegen de zogenoemde 'afkoelingsperiodes' iets willen toevoegen. Mij op aard en wezen hiervan bezinnende, is mij steeds duidelijk geworden, dat een verdediging van dit stelsel op zuiver rationele gronden nauwelijks mogelijk is. Want het is een ervaringsfeit, dat uitsteltermijnen als zodanig een in stand blijven van de geschokte huwelijksrelatie niet teweegbrengen. Ik ben tot het inzicht gekomen, dat in het stellen van imperatieve kunstmatige wachttijden een brok vergelding ligt verborgen. Men wil — in het civiele recht stellig een merkwaardige figuur — mogelijk onbewust, met het opleggen van de wachttijd de echtelieden die hun verbintenis niet hebben willen of kunnen consolideren, bestraffen: zij moeten de ellende van het mislukte huwelijk gedurende de wettelijk bepaalde periode — lees: straftijd — gedwongen blijven voorttoren. Een wachttijd voorschrijven met het doel 'lichtvaardige echtscheidingen' tegen te gaan, is dwaasheid, alleen reeds omdat lichtvaardige echtscheidingen niet bestaan.

Gloedvol trekt Deel A der Centrumcommissie te velde tegen het in de realiteit weinig betekenende euvel van de 'grote leugen'. In feite berust deze 'grote leugen' op een sprookje, het sprookje dat in de praktijk van ons echtscheidingsrecht het ten laste leggen, resp. het niet betwisten van overspel, in bedenke-

lijke mate op onwaarheid zou berusten, en bedrog zou opleveren ten aanzien van de goedgelovige rechter. Ik aarzel niet te verklaren, dat naar mijn vaste overtuiging in vrijwel alle gevallen waarin overspel gesteld of niet ontkend wordt, overspel ook metterdaad heeft plaatsgehad. Ik zonder slechts uit die gevallen waarin het een gedaagde betreft die hetzij impotent, hetzij homoseksueel is, gevallen die niet méér dan een kleine minderheid vormen in het totaal der echtscheidingsgedingen. Maar kan men in ernst beweren, dat huwelijksontbinding, op grond van hier inderdaad gefingeerde echtbreuk in wettelijke zin, de belangen van de openbare orde aantast? Kan men in oprechtheid volhouden, dat hier echtscheiding op materieel onjuiste grond het welzijn der gemeenschap in meerdere mate schaadt dan een dwangmatig in stand houden van verbintenissen die met een werkelijk huwelijk niets gemeen hebben? De verstandige hervormer van ons echtscheidingsrecht zal aan de 'grote leugen' onbekommerd voorbijgaan.

Wat de echtscheidingsgronden betreft wil Deel A van de commissie uitsluitend 'grondige ontwrichting van het huwelijk' in de wet vermeld zien: de bestaande bijzondere gronden, inclusief overspel, behoren naar zijn opvatting te vervallen. Dit is ook het meerderheidsstandpunt neergelegd in het 'Rapport over het echtscheidingsvraagstuk' uitgebracht door de Gezinsraad.³ Naar bekend wijst de ministeriële gespreksgroep 'onheilbare tweespalt' categorisch af, terwijl de Teldersstichting naast deze generale grond de conventionele speciale gronden van artikel 264 Burgerlijk Wetboek, zij het verbeterd en uitgebreid, gehandhaafd wil zien. Mijn voorkeur gaat met beslistheid uit naar het laatstbedoelde stelsel. Tegen het aanvaarden van ernstige huwelijksontwrichting als *enige* echtscheidingsgrond koester ik principiële bezwaren.⁴

Dat in de gedachtengang van deze sectie der Centrumcommissie de rechter aan de eisende partij ambtshalve bewijs zal moeten opleggen — óók bij erkenning door de gedaagde of bij verstek —, 'indien hij niet in gemoede overtuigd is,' dat de gestelde echt-

³ Staatsdrukkerij en Uitgeverijbedrijf, 's-Gravenhage, 1962. — Zie Stokvis. Een nieuwe benadering van het echtscheidingsprobleem, Socialisme en Democratie 1962, pag. 591 e.v.

⁴ Zie S. en D. 1962, pag. 592. — Tegen de huwelijksontwrichting als echtscheidingsgrond qua talis: P. J. Witteman, Is het huwelijk ontbindbaar?, De Tijd-Maasbode 8-1-1964.

scheidingsgrond bestaat (pag. 18, 22), maakt de geprojecteerde regeling voor mij nog minder aantrekkelijk. Bedenklijker acht ik het, dat de rechter 'ook als voldoende wettig bewijs is geleverd,' de vordering niet zal mogen toewijzen, indien hij niet de vorenbedoelde overtuiging in gemoede heeft verkregen. Elke mogelijkheid van controle op het rechterlijk wel of niet 'in gemoede overtuigd' zijn, ontbreekt. Ook hier wordt de deur naar willekeur en rechtsongelijkheid wagenwijd opengezet.

Terecht wordt toewijzing der echtscheidingsvordering uitgesloten, wanneer de ontwrichting van het huwelijk geheel of in belangrijke mate te wijten is niet aan de gedaagde, doch aan de eisende partij. Ook ontwrichting als gevolg van krankzinnigheid, resp. andere ziekte, of van invaliditeit, van een der echtgenoten behoort niet tot echtscheiding te kunnen leiden. In ieder geval niet voor zover die ziekte of invaliditeit niet is te wijten aan de schuld van de gedaagde. Anders ligt de zaak indien de ziekte en haar gevoelens *wel* aan de schuld van de gedaagde echtgenoot kunnen worden toegeschreven: men denke aan bepaalde geslachtsziekten en hun consequenties. De Centrumcommissie maakt dit verfijnende onderscheid intussen niet.

Enkele nieuwe regelingen worden voorgesteld met betrekking tot de verlening van het presidiaal verlof. Allereerst deze, dat de president de bevoegdheid zal verkrijgen ouders van partijen en derden te horen. Dezen zullen tot verschijning verplicht zijn, en bij weigerachtigheid door de openbare macht kunnen worden voorgeleid. (pag. 24). Voor een dergelijke verschijningsplicht gevoel ik niets. Zonder een daaraan vastgekoppelde verplichting om op de gestelde vragen te antwoorden, heeft wettelijk dwang om te verschijnen overigens weinig nut. Onnodig te betogen, dat in een democratische rechtsstaat voor een spreekplicht te dezen geen plaats is.

Acht de president de mogelijkheid van een verzoening aanwezig, dan schort hij het verlenen van verlof tot procederen op voor een door hem te bepalen tijd, en wel voor ten hoogste één jaar, waarbij hij partijen in overweging geeft zich te wenden tot een van overheidswege ingesteld of erkend bureau voor huwelijksmoeilijkheden. Zijn de echtgenoten, of is één van hen niet bereid zich aan hulpverlening door dit bureau te onderwerpen, dan *moet* (!!) de president de beslissing op het verzoek zes maanden opschorten, welke wachttijd vervolgens één maal met ten hoogste zes maanden *kan* worden verlengd. Deze imperatieve en facultatieve, met duidelijke vergeldingsmotieven beladen presidiale

(straf)maatregelen keur ik ernstig af. De toepassing hiervan biedt geen enkel reëel voordeel, uitsluitend de bekende nadelen. Wie van de president verlof heeft verkregen, moet zijn vordering binnen vier weken instellen, bij gebreke waarvan de aan hem voor de duur van het proces toegekende uitkeringen vervallen. Dit zal niet alleen gelden voor de vrouw maar ook voor de als eiser optredende man.

De hiervoren besproken voorstellen van Deel A der commissie vertonen de duidelijke teneur het verkrijgen van echtscheiding te bemoeilijken. *Er bestaat echter in onze tijd behoefte niet aan verenging, doch aan verruiming van echtscheidingsmogelijkheid!*

De aanbevelingen van Deel B der Centrumcommissie wijken in sterke mate af van die van Deel A. Grondige huwelijksontwrichting wordt als echtscheidingsgrond afgewezen. Terecht wordt verklaard (pag. 28), dat overspel uitdrukkelijk als reden tot echtscheiding in de wet behoort te worden gehandhaafd, omdat dit oplevert 'een zo ernstige inbreuk op de huwelijksrouw dat, zo de wederpartij deze daad als absoluut onverdraaglijk ervaart, zij het recht moet behouden op die grond echtscheiding te verkrijgen, zonder afhankelijk te zijn van het mogelijk oordeel van de rechter, dat hij desniettemin niet in gemoede overtuigd is dat grondige ontwrichting van het huwelijk bestaat.'⁵

Verwijzing door de president naar een bureau voor huwelijksmoeilijkheden wil Deel B slechts toelaten ten aanzien van partijen, wier huwelijk minder dan vijf jaar bestaat, en waarvan tevens tenminste één der partners jonger dan dertig jaar is. Alleen in die gevallen zou moeten worden vermoed, dat de betrokkenen 'uit gebrek aan levenservaring te spoedig en te ongefundeerd van mening zijn dat hun huwelijksituatie onhoudbaar is.' (pag. 29). Hoewel ik elke verzachting van een systeem van wettelijke wachttijden en geforceerde verzoeningspogingen kan waarderen, acht ik de te dezen gevolgde redenering weinig overtuigend: gemis aan levenservaring verdwijnt niet automatisch met het eerste huwelijkslustrium, noch met het bereiken van de dertigjarige leeftijd.

Hoewel het daarbij slechts om een gering percentage van het

⁵ In geheel gelijke zin het minderheidsoordeel gevoegd bij het rapport van de Gezinsraad, pag. 59.

totale aantal der huwelijksontbindingen gaat⁶, wenst Deel B der Centrumcommissie uitdrukkelijk uit te sluiten de mogelijkheid dat echtscheiding of scheiding van tafel en bed wordt gevorderd binnen een jaar na het aangaan van het huwelijk.

Voor het overige wil Deel B de geldende wettelijke echtscheidingsgronden en de bestaande procespraktijk handhaven. Wel is deze groep bereid tot een terugbrengen van de termijn voor kwaadwillige verlating van 5 op 3 jaar.

Uiterst subsidair wil de gehele Commissie medewerken aan invoering in artikel 264 sub 10 Burgerlijk Wetboek, na het woord 'overspel', van 'of ontucht die als ernstige inbreuk op de huwelijkstrouw moet worden beschouwd.' Deze vage formulering, waaronder zowel tegennatuurlijke als natuurlijke ontucht valt, zou onvermijdelijk leiden tot rechtsonzekerheid.⁷

Eensgezind is de Centrumcommissie inzake de nietigverklaring van het huwelijk. De ministeriële gespreksgroep wil deze mogelijk maken indien het huwelijk is aangegaan zonder dat de normale partner er kennis van droeg dat zijn wederpartij was lijdende aan 'abnormale neigingen of eigenschappen', die aan een normaal geslachtelijk verkeer in de weg staan. De Centrumcommissie wil hier het vereiste van duurzaamheid gesteld zien. Hoewel aldus de toch reeds zéér moeilijke bewijslast nog aanmerkelijk wordt verzaamd, zou ik met dit verlangen vrede kunnen hebben. Ten onrechte intussen maakt de Centrumcommissie bezwaar tegen het bepalen van een termijn waarbinnen de vordering tot nietigverklaring zou moeten worden ingesteld; in het belang van de rechtszekerheid is een wettelijke begrenzing van de mogelijkheid het huwelijk ongedaan te maken onontbeerlijk.

Eveneens unaniem stelt de Centrumcommissie ten slotte voor, een echtgenoot de mogelijkheid te verlenen nietigverklaring van het huwelijk te vorderen 'wegens stoornis der geestvermogens van de andere echtgenoot, waarvan is aan te nemen, dat zij reeds

⁶ Blijkens de statistiek 'Echtscheidingen in Nederland 1900-1957' zijn van 1946 t.m. 1957 jaarlijks circa 100 echtscheidingen uitgesproken in huwelijken waarvan de duur minder dan één jaar was. Onder de ruim duizend echtscheidingen die mij als advocaat passeerden, was slechts één geval waarin partijen enkele dagen na de bruiloft mij met hun — inderdaad wenselijke — echtscheiding kwamen belasten.

⁷ Zie uitvoeriger Stokvis, Het echtscheidingsvraagstuk in een nieuwe fase, Ned. Juristenblad 1962, pag. 169.

bij de huwelijksvoltrekking deze belette de betekenis van het huwelijk en de verplichtingen die het medebrengt te begrijpen' (pag. 38). In deze weinig stringente bepaling kunnen de woorden *'en de verplichtingen die het medebrengt'* zonder meer worden geschrapt: inzicht in de betekenis van het huwelijk includeert begrip van de verplichtingen daaraan verbonden. De eisende partij mag vóór het huwelijk van de geestelijke stoornis niet op de hoogte zijn geweest. Hoe het bewijs hiervan, en van de gevorderde draagwijdte der geestelijke stoornis in de praktijk zou kunnen worden bijgebracht, is mij niet duidelijk.

Aan het probleem van de kinderen in verband met de echtscheiding wijdt het Rapport in een slotbeschouwing slechts enkele weinig zeggende regels (pag. 40, 41). Een gedifferentieerde wettelijke regeling als voorgestaan door Van Oven⁸, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen kinderloze en niet-kinderloze huwelijken, wijst de commissie om niet geadstrueerde 'psychologische redenen, af.

Samenvattende moet ik concluderen, dat het dualistische verslag der Centrumcommissie mij heeft teleurgesteld. Het brengt weinig en weinig substantiële, nieuwe concrete aanbevelingen en gezichtspunten.

Ook deze publikatie stelt in het licht, dat een alle betrokkenen bevredigende oplossing van het echtscheidingsvraagstuk, in aanmerking genomen de levensbeschouwelijke verdeeldheid van ons volk, slechts langs de weg van moeizaam te vinden compromissen zal zijn te verwezenlijken.

⁸ Prof. mr. J. C. van Oven, Ned. Juristenblad 1947, pag. 477 e.v. en 1961, pag. 318-319.

P. Dankert

De Indonesische symbiose

De bovenbazen

De dood van premier Djoeanda, herfst 1963, kwam president Soekarno niet ongelegen. Al maanden lang waren geruchten over het ontslag van de eerste minister in omloop geweest. Heel niet-communistisch Indonesië vreesde dan ook nu de invoering van de 'Nasakom'-gedachte op regeringsniveau. Naast de nationalist en de religieuze groeperingen, de 'Nasa' om ze maar zo af te korten, zou nu zeker een plaats worden ingeruimd aan de PKI de 'Kom'.

Het is er toen nog niet van gekomen. Toch heeft de president herhaaldelijk de indruk gewekt, dat hij de stap wilde wagen. Pas dan zou de samenbundeling van alle, legale, revolutionaire krachten een feit zijn. Het centrale comité van de PKI heeft de communistische verontwaardiging over het uitblijven van de volledige erkenning van de PKI niet onder stoelen of banken gestoken. De pil werd allerminst verguld door de ministerstitel die de communistenleiders Aidit en Lukman, als vice-voorzitter van de vertegenwoordigende lichamen, voortaan mochten dragen.

Waarom geen 'Nasakom' in de herfst van 1963? Waarschijnlijk kan alleen de president zelf het juiste antwoord geven. Maar de politieke speculanten in Djakarta hebben ook zo hun mening. Hun 'waarom niet' lijdt allerminst aan een gebrek aan argumenten. De onmisbare financiële hulp van de Verenigde Staten zou een rol spelen. De Peking-koers van de PKI zou de militaire hulp van Moskou wel eens in gevaar kunnen brengen. Daar voelt men in Djakarta, zeker in de legerkringen rond generaal Jani, weinig voor.

Opneming van de PKI in de regering zou het naar boven komen van oude problemen als de verhouding van Java tot de buitengewesten en de machtspositie van een aantal feodale heersers bevorderen.

Zonder twijfel heeft ook Soekarno een aantal van deze zaken overwogen. Het is waarschijnlijk, dat een andere overweging de doorslag gaf. Hoewel dr. Soekarno, in zijn zich losmaken van het leger, steeds sterker op de PKI is komen te leunen, is zijn anti-communisme toch boven enige twijfel verheven.

Toen hij enkele jaren geleden de PNI verliet, officieel om boven

de partijen te staan, was dat duidelijk met de bedoeling in Indonesië een linkse volkspartij te creëren die het tegen de PNI op zou kunnen nemen.

Deze partij, de Partindo, is nooit geworden wat de president zich ervan had voorgesteld. De Partindo werd al spoedig geïnfiltreerd door communisten en hun fellow-travellers, zodat de opbouw van een partij-apparaat weinig aantrekkelijks meer heeft voor die leiders van de linkervleugel van de PNI, die zich voor de nieuwe partij ter beschikking stelden. Voor steun aan het bewind-Soekarno kan de Partindo dus nauwelijks dienen.

Als de president de PKI binnen de regeringsburcht haalt, dan zou hij daarmee de kansen van een nieuwe regeringstrouwe volkspartij, of die nu Partindo heet of niet, vergooien. Soekarno beseft nu eenmaal veel te goed, dat alleen de PKI aanspraak kan maken op de titel 'Volkspartij'. Alleen de in Indonesië belangrijke respectabiliteit van het een in de regering vertegenwoordigde partij zijn – o.a. om godsdienstige redenen – beperkt nog de toch al grote werfkracht van de partij van communistenleider Aidit. Zolang dus de 'Nasakom'-gedachte niet volledig wordt doorgevoerd, blijven er levenskansen voor een niet-communistische linkse volkspartij.

Boengkarno beseft maar al te wel, dat zijn positie het stevigst verankerd is door het vertrouwen van de volksmassa in de grote leider. Door de plaats die Djakarta en het dichtbevolkte Java in de praktijk van het Indonesische politieke leven innemen, betekent dit, dat de president toch in sterke mate van de PKI afhankelijk is. Zou hij zich van die partij trachten los te maken, dan blijft weinig anders dan het leger over om op te steunen. Dank zij de minister van de landmacht, generaal Jani, kan hij toch al op belangrijke steun uit dat leger rekenen.

De huidige positie van steunen op de PKI zonder, dank zij generaal Jani, de gevangene van die partij te worden, geeft de president dus nog de meeste bewegingsvrijheid.

De politieke verhoudingen in Indonesië lijken dan ook nog vrij stabiel. Die stabiliteit is in hoge mate te danken aan de figuur van de president. Zijn autoriteit is bij de grote massa nog onaangetast. Hij geldt als de schepper van de nationale staat Indonesië, het Indonesië van Sabang tot Merauke. Hij kan het zich permitteren de voormalige premier van Oost-Indonesië te Makassar weer een publieke functie te geven. Hij kan het zich veroorloven een sterk nationalistische buitenlandse politiek te voeren, onder veronachtzaming van de economische ontwikkeling, omdat deze politiek in

dienst heet te staan, en vaak ook staat, van het bewaren van die nationale eenheid.

'Toch zal de dag moeten komen, dat de maag de hersenen gaat besturen.' Deze uitlating van een Indonesische econoom typeert de kritiek die geleidelijk aan op het presidentiële bewind loskomt. Het terrein van de economie kan men nu eenmaal niet een presidentiële knollentuin noemen. Er zal nauwelijks een modern staatshoofd te vinden zijn, dat zich met een dergelijk 'je-m'en-foutisme' over de economie heeft uitgelaten als onze man in Djakarta. En een gezaghebbend tweede man, met bevoegdheden en capaciteiten in het economische vlak en met een behoorlijke politieke steun, ontbreekt.

Misschien heeft dokter Leimena wel eens gedacht, dat hij die man was. Algemeen werd hij in 1963 gedoodverfd als de opvolger van premier Djoeanda. Qua dienstjaren — hij is al bijna twintig jaar minister — kwam hij zeker in aanmerking. Maar macht heeft dr. Leimena niet. Zijn partij, de kleine protestantse Partindo, telt politiek nauwelijks mee en wenst bovendien niet met de minister geïdentificeerd te worden. Andere partijsteun heeft Leimena niet. Hoogstens is er enige sympathie voor deze als moeilijk omkoopbaar bekend staande minister.

Onomkoopbaarheid is in Indonesië een deugd die vermeldenswaard is. Als men echter ziet wat de dokter van de distributie en de verbindingen terecht heeft gebracht, mag men zich met reden afvragen of deze bijna-onomkoopbaarheid alleen voldoende is voor een twintigjarig ministerschap.

Waarschijnlijk is hem dan ook naast de rol van distributieminister een andere toebedacht. Zo symboliseert hij, als Ambonecs, de Oost-indonesische aanwezigheid aan de top van het regeringsapparaat. Daarnaast speelt hij de betrouwbare bondgenoot van de president in de voortdurende strijd aan de top tussen dr. Soebandrio en Chaeroel Saleh.

Optimisten menen wel eens, dat de president met de benoeming van dit drietal vice-premiers in zijn opvolging heeft willen voorzien. Het lijkt onwaarschijnlijk, dat verklaarde tegenstanders als de minister van Buitenlandse en die van Economische Zaken, vreedzame coëxistentiegedachten zullen gaan koesteren als de president van het toneel verdwenen is.

Reeds nu zijn er talrijke Indonesiërs die zich afvragen in hoeverre Soebandrio's Maleisiëpolitiek bedoeld was om de economische ontwikkeling van Indonesië in grote moeilijkheden te brengen. Saleh

zit weliswaar nog maar sinds november 1963 op deze belangrijke post, terwijl de Maleisiëpolitiek al enkele maanden ouder is, toch moet vastgesteld worden, dat ook de politiek van economisch herstel, waar Saleh als gewoon minister al een belangrijk aandeel in had, van oudere datum is.

Eigenlijk begint die al onmiddellijk na de oplossing van het conflict West-Irian. De Dekon, een economische verklaring van 28 maart 1963, wees duidelijk op een nieuwe koers. De verklaring van het feit, dat beide ministers elkaar zo naar het leven staan, kan ook elders worden gevonden. Beiden zijn concurrenten in de strijd om politieke steun. Om bij de president in aanzien te blijven en tegelijk enige macht te hebben, is daarbij linkse hulp gewenst. Saleh stelt zich het meest rechts op. Als lid van de titoïstische Murbapartij, waaruit hij zich overigens vrijwel volledig heeft losgemaakt, kan hij op deze en andere gematigde linkse groeperingen rekenen.

Soebandria had, om zijn buitenlandse politiek tegen de Dekonisten in door te zetten, machtiger bijval nodig. Hij is daardoor uiteindelijk terechtgekomen bij de PKI, die alleen maar zijde spint bij een verdere verslechtering van de economische situatie en bij een buitenlandse politiek die Peking niet onwelkom is.

Dr. Soebandrio is dan ook heel wat afhankelijker van de president dan zijn rivaal op Economische Zaken. Men zou dan ook kunnen stellen, dat Chaeroel Saleh meer kans heeft de president politiek te overleven dan Soebandrio. Veel kans heeft ook hij echter niet.

Een wat duisterder rol speelt Roeslan Abdoelgani, de minister van Voorlichting. Deze oud-minister van Buitenlandse Zaken heeft een zeer belangrijk departement in handen. Hij verzorgt zowel de ideologie als de indoctrinatie van de Indonesiërs met die ideologie. Zijn invloed op de pers- en onderwijsmensen is daardoor buitengewoon groot. In het algemeen is hij in deze kringen ook zeer gezien. Maar ook Abdoelgani heeft geen partij achter zich. Zoals die van Leimena lijkt ook zijn positie te rusten op de macht van de president. Naar buiten speelt hij dan ook de hem toegedachte rol, al komt een enkele maal naar voren dat hij meer nadruk op de economie wil liggen dan dr. Soekarno doet. Zijn verhouding tot dr. Soebandrio is daardoor niet al te best.

Toch lijkt Abdoelgani zekerder van zijn zaak dan voor een minister bij de gratie van de president verantwoord zou zijn. Geruchten, als zou hij kunnen rekenen op althans een deel van het leger, verdienen dan ook ernstig genomen te worden. Het staat vast, dat Abdoelgani zich in de Indonesische verhoudingen nogal rechts op-

stelt. Een deel van het leger doet dat ook. De legerleiding is al even verdeeld in dit opzicht als het leger zelf. Terwijl generaal Jani, de minister voor het leger, weinig politicus is en geschetst kan worden als de sterke arm van de president, die tevens opperbevelhebber van het leger is, kan van generaal Nasoetion gezegd worden, dat hij er altijd naar gestreefd heeft het leger een eigen plaats in de politiek te geven. Zijn opstelling was daarbij duidelijk anti-communistisch.

De laatste jaren heeft deze minister-coördinator van Defensie nogal aan macht ingeboet. Voortdurende aarzeling, zowel in zijn optreden tegen de communisten als in zijn positie kiezen tegenover de president, heeft ertoe geleid, dat aan Nasoetions prestige gemakkelijk geknaagd kan worden. Daarvan heeft o.a. generaal Jani gebruik gemaakt om zijn macht op te bouwen. Het gevolg was, dat president Soekarno steeds minder rekening hoefde te houden met de politieke wil van het leger. Aan de communisten kon daardoor beter worden tegemoetgekomen. De verklaring van het Indonesische afglijden naar links schuilt hoofdzakelijk hierin.

Meer dan een eeuwige tweede man lijkt Nasoetion dan ook niet. Op een deel van het leger schijnt hij echter nog altijd te kunnen rekenen. Als men in aanmerking neemt, dat zijn politieke opstelling en die van Abdoelgani nauwelijks van elkaar verschillen, dan valt misschien te concluderen, dat ook Abdoelgani op dat bewuste deel van het leger kan rekenen. Het zou alleen te ver gaan, nu maar aan te nemen, dat generaal Nasoetion Abdoelgani's tweede man is geworden.

De onderbouw

Met het optreden van het extra-parlementaire kabinet-Djoeanda kwam er in 1957 een, naar men toen aannam tijdelijk, einde aan de parlementaire democratie. De voortdurende regeringswisselingen en de versnippering van het politieke leven in enkele tientallen partijen en partijtjes vormen mede de achtergrond voor deze ingrijpende wijziging van het systeem. Met de invoering van de Pantjasila-ideologie, het daarbij behorende politieke manifest van augustus 1959 en de formulering van de 'Nasakom'-gedachte (de 'samenbundeling van alle revolutionaire krachten') werd al spoedig duidelijk, dat de tijdelijke beëindiging van het parlementaire stelsel een definitieve was geworden.

De gebeurtenissen na 1957, zoals enkele vrij gevaarlijke opstanden, de verslechtering van de economische situatie en het daarmee gedeeltelijk samenhangende veeleisende buitenlands beleid,

hebben ertoe bijgedragen, dat de nieuwe koers zonder al te veel protest door de belangrijkste politieke partijen is aanvaard.

Van de ruim veertig partijen van voor 1957 is er nu nog een tiental over. Het merendeel verdween wegens het niet kunnen voldoen aan de eisen die in de nieuwe opzet aan politieke partijen worden gesteld. Een tweetal, de socialistische PSI en de zeer belangrijke islamitische Masjoemi, de op één na grootste partij, ruimde het veld als gevolg van een verbod, dat te zien is als een reactie van de president op de stilzwijgende of zelfs actieve steun van deze partijen aan de opstanden op Sumatra en Celebes.

De meeste van de nog resterende tien partijen zijn nauwelijks van betekenis. Als er dan al een organisatie is, dan ontbreekt in zeer veel gevallen toch nog een leiding van enig formaat. De vroegere partijleiders zijn meestal op ministersposten terechtgekomen en zij die zich op het tweede plan bevonden, bekleden nu vaak belangrijke functies in het uitvoerend apparaat. De partij zelf – in de huidige opbouw van Indonesië toch al geen instrument van betekenis – werd aan derderangfiguren overgelaten.

Gevolg was, dat de van boven af reeds gedeeltelijk uitgeschakelde partijen nu ook nog zich zelf uitschakelden. De ministers nemen hun eigen partijen nauwelijks meer au serieux, varen vaak zelfs een volledig andere koers. Vooral bij de PNI en de Murba-ministers is dit het geval.

Door het wegvallen van de politieke partijen als in het volk wortelende organisaties meende president Soekarno, dat de communicatie tussen regering en volk in gevaar kwam. Hij liet daarom twee organisaties oprichten, het Nationale Front en het Front Permuda, of Jeugdfront. Deze organisaties zijn een bundeling van de legale politieke krachten, het leger inbegrepen. Enerzijds dienen ze de regeringspolitiek tot in de dorpen duidelijk te maken, anderzijds formuleren ze voor de regering de bij de bevolking levende wensen en verlangens.

Men ontkomt moeilijk aan de indruk, dat het Nationale Front ook gezien moet worden als een poging te komen tot een soort één-partijstelsel, waarbij het leger het Nationale Front als een instrument zag om de communistische partij uit te schakelen. Maar als legale politieke organisatie is de PKI volwaardig lid van het nieuwe front. Zolang het PKI-kader dan ook beter geschoold is dan het legerkader, kan men het Nationale Front zien als de verwerkelijking van een door de president allerminst gewild volksfront onder leiding van de communisten. Het leger zorgt er hoogstens voor, dat

het Nationale Front zich beperkt tot het zijn van een demonstratiemachine voor de PKI.

De niet-communistische politieke partijen hebben het dus niet gemakkelijk. Zo heeft Indonesië's eerste partij, officieel eerste althans, de PNI, de nationalistische partij, duidelijk te kampen met een anti-PNI-stemming, ook bij een deel van de eigen aanhang. De partij wordt volledig geïdentificeerd met het corrupte uitvoerende apparaat. Een van onze zegslieden schatte het percentage van het totale aantal PNI-leden dat op hoge of middelbare functies in het ambtenarenkorps is terechtgekomen, op ongeveer tien. Voor de resterende 90 pct. is er weinig reden over deze ontwikkeling verheugd te zijn. Een deel van de linkervleugel liep al naar de Partindo over.

Het deelhebben aan de macht heeft de PNI van een revolutionaire beweging gemaakt tot een ingeslapen, verburgerlijkte partij, waarin men revolutiestrijders en mensen die tot 1942, soms zelfs na 1945 met de Nederlanders samenwerkten, naast elkaar vindt.

Mr. Hardi, de komende man, maakt niet de indruk de persoonlijkheid te zijn die de partij zo nodig heeft, al poogt hij nog zo de banden tussen top en leden te versterken. De steeds geringere betekenis van de politieke partijen in het Indonesische politieke leven brengt echter mee, dat men zich op sociaal terrein moet gaan bewegen. De PKI doet dat op voortreffelijke wijze. Het is de vraag of de zangclubjes, vrouwen- en toneelgroepen van de PNI voldoende zijn. Het drie- of vierjaarlijkse congres, dat nog wel een enigszins politiek karakter heeft, is het in ieder geval niet.

De PNI heeft dan ook alle reden verkiezingen met zorg tegemoet te zien. Gelukkig delen alle regeringspartijen die zorg.

Van de andere in de regering vertegenwoordigde partijen behoeft nauwelijks gerept te worden. Hun betekenis is veel geringer nog dan die van de PNI, hun organisatievorm is vaak vergelijkbaar.

De Nadatal Oelama, de grootste islamitische partij na het verbod van de Masjoemi, is hoogstens actief op godsdienstig terrein. Het ziet er niet naar uit, dat deze door de Oelama's geleide partij nog eens de politieke strijd lust van de Masjoemi op zal brengen. Overigens is de Masjoemi allermintst verdwenen. In vakbewegingsorganisaties zet zij, op beperkte schaal, haar activiteiten voort. En een verklaring voor de tegen de Chinezen gerichte relletjes van mei 1963 op West-Java is zonder de Masjoemi niet te geven. Van open oppositie is echter nauwelijks sprake. Zuid-Celebes en Atjeh zijn de laatste, zeer zwakke bolwerken van de islamstrijders.

Tegen de PKI, de communistische partij, kunnen al deze partijen en partijtjes niet op. Het ledental van de PKI haalt de twee en half miljoen, een aantal dat de PNI, de nationalistische partij, al jaren vergeefs voor zich opeist. Maar daarnaast heeft de PKI in allerlei mantelorganisaties, vooral in de agrarische sector, nog eens acht miljoen georganiseerde sympathisanten aan haar zijde. Het allerbelangrijkste is wel, dat de PKI organisatorisch een voorbeeld is voor alle andere partijen.

Terwijl bij die andere partijen als enig evenement van belang altijd weer het drie- of vierjaarlijkse partijcongres wordt genoemd, beschikt de PKI over een partij-apparaat dat regelmatig contact houdt met kader en leden. Scholingscursussen op allerlei vakgebieden, culturele manifestaties, grondige opleiding van eigen kader, het zijn de belangrijkste middelen van de PKI, om de indoctrinatie te verwezenlijken. Een zeer belangrijk aspect in het beeld van de PKI bij de kampongbewoner is dat van het maatschappelijk hulpbetoon. De PKI organiseert coöperaties, helpt bij de verbetering van landbouwmethoden en zet zich in bij de herverdeling van het land.

Het is juist gezien van Aidit, dat, in het licht van de veroudering van de generatie van 'draggers van de revolutie', die vooral in de hogere rangen in het leger te vinden is, grote aandacht moet worden besteed aan de werving van jonge intellectuelen. Academici en studenten, vaak verlost door het schijnbaar een alternatief biedende economisch program van de PKI, worden in belangrijke aantallen naar de een maand durende kadercursussen gehaald.

De studenten van de PKI worden ingezet om in allerlei studentenorganisaties sleutelposities in te nemen. De situatie dreigt daarbij te ontstaan, dat de kritisch denkende anticommunistische studenten, die in de Indonesische studentenorganisaties nauwelijks aan bod komen of willen komen, zich nog sterker van het verpolitiekte studentenleven afzijdig zullen houden. In de regeringsgetrouwe jeugd hoeft men, wat de kritische instelling betreft, op een enkele uitzondering na niet al te veel vertrouwen te hebben. De 'Nasakom'-gedachte, die in de bundeling van alle legale politieke krachten in Indonesië voorziet, bemoeilijkt zo op duidelijke wijze in het Indonesische politieke leven een bestrijding van het communisme. Een belangrijk punt is echter, dat de PKI door inschakeling in het gehele bestuurs- en support-apparaat evenals de PNI gecompromitteerd dreigt te raken. Het wordt de massa duidelijk dat ook de PKI nauwelijks een voor Indonesië aanvaardbaar alternatief kan bieden.

De PKI is er dan ook niet in geslaagd overal vaste grond onder

de voeten te krijgen. Buiten Java en Bali worden alleen die gebieden door de communisten beheerst, waar een concentratie van maatschappelijk en cultureel losgeslagen Javaanse arbeiders is aan te wijzen. In de oliegebieden rond Medan en Palembang is de PKI dan ook vrij sterk, maar in de rest van de 'buitengewesten' moet men haar macht niet overschatten.

De communistische partij is vooral de partij van Java en, sinds kort, van Bali. In de Indonesische hoofdstad, in Midden- en Oost-Java heeft Aidit na 1951 met beleid en geduld een partij opgebouwd die in 1964 de grootste van de communistische partijen buiten het eigenlijke blok is.

Toch mag men de Indonesische partij niet met de westerse communistische partijen over één kam scheren. De Indonesische bevolking bestaat nu eenmaal voor 70 pct. uit boeren en landarbeiders. Zeker op Java geldt, dat dit landbouwproletariaat uitermate passief is en het gegeven lot met gelatenheid draagt. De PKI heeft deze boeren dan ook niet via politieke agitatie, maar door sociale bijstand aan zich verplicht. De partij is er zelfs op uit geweest het creëren van tegenstellingen met de andere partijen zoveel mogelijk te vermijden.

De slagzinnen van de communisten lijken dan ook als twee druppels water op die van de regeringspartijen. De PKI is hoogstens wat selectiever. Het gevaar van verwarring, van de aanhangers van de regeringspartijen uiteraard, is dan ook niet gering. Maar met deze tactiek heeft Aidit gekozen voor de geleidelijke overname van de macht, tegen de proletarische revolutie. De wegen van de PKI worden er daardoor niet doorgrondelijker op.

De partij groeit echter nog steeds. Een aantal goed geïnformeerde Indonesiërs vertelde, dat na de West-Irian-affaire en de daarop volgende poging tot sanering van de Indonesische economie het ledental achteruit liep. De Maleisië-politiek, welke minister Soebandrio mede dank zij de steun van de PKI door kon zetten, bracht al spoedig een forse nieuwe ledenwinst. De verslechtering van de voedselsituatie hangt hier nauw mee samen. Het toch al zeer dichtbevolkte Midden-Java, met een bevolkingsoverschot van zo'n 3 pct. per jaar, is niet in staat in de eigen rijstbehoefte te voorzien. De honger, die ook onder de boeren ernstige vormen heeft aangenomen, brengt sinds kort zelfs een produktieverlaging mee. Een ernstige rattenplaag in het zuiden van Midden-Java maakte de situatie vrijwel uitzichtloos, omdat Djakarta niet in staat is, onder

andere door de geweldige transportproblemen, voldoende rijst aan te voeren.

Zelfs in de hoofdstad, waar de regering altijd zo gunstig mogelijk voor de dag wil komen, worden de rijstprijzen met de dag hoger. De per schip aangevoerde voorraden van elders zijn bijna volledig nodig voor de uitdelingen in natura aan leger, politie en overheidsambtenaren. Het gevaar is dan ook niet denkbeeldig, dat de PKI, die daar op kleinere schaal al mee begonnen is, door middel van rijstuitdelingen haar greep op het Javaanse proletariaat zal versterken. Deze rijstuitdeling zou in Soerabaja al een flinke omvang hebben gekregen.

Ook de invloed van de PKI via de vakbeweging is, zeker in de stedelijke agglomeraties, niet te onderschatten. Talrijke ondernemingen zijn op initiatief van de communistische Sobsi, die er dan meteen de rode vlag op laat wapperen, 'overgenomen'. Tot op heden durft diezelfde Sobsi echter nog geen algemene stakingen te ontketenen. Dit ondergraaft de macht van de vakbond. De laatste tijd is het ledental nauwelijks gestegen. Zegslieden in Indonesië spraken ook van een niet onaanzienlijk ledenverloop.

De PKI dus is een grote partij en een goed georganiseerde partij. De PKI is ook een rijke partij. Al lange tijd heeft kameraad Aidit gearzeld te kiezen tussen Moskou en Peking. In Djakarta was men er begin februari zeker van, dat het nu dan Peking geworden was. De Moskoufactie, die in de topleiding van de partij vertegenwoordigd was, zou de nederlaag geleden hebben. Er is dus alle aanleiding voor Peking de PKI te helpen. Dat schijnt te gebeuren, officiële bevestiging is altijd moeilijk te krijgen, via de Chinese consulaten en de agentschappen van de Bank of China. Vooral die Chinese consulaten zijn op royale wijze op het Indonesische territorium neergezet.

Maar er is niet alleen de volksrepubliek China, er zijn ook nog de Chinezen in Indonesië. Deze bevolkingsgroep is de laatste jaren herhaalde malen het slachtoffer geworden van regeringsmaatregelen of van de volkswoede. Men kan nu eenmaal bepaald niet stellen, dat de Chinees in Indonesië zonder meer wordt aanvaard. De PKI, en vroeger ook de nu verboden PSI, hebben zich altijd op het standpunt gesteld, dat de Chinees recht had op een normale plaats in de Indonesische samenleving. Omdat alle andere partijen duidelijk anti-Chinees zijn, is de PKI het toevluchtsoord geworden voor de Chinese handelaar, of hij nu de Peking-nationaliteit heeft of Indonesisch staatsburger is. Met name de Chinese groothandel in Djakarta heeft voor die bescherming graag een slordige duit over.

Er is dus voldoende reden om aan te nemen, dat de PKI verreweg de krachtigste Indonesische politieke partij is. De PKI heeft echter ook buiten het directe partijterrein een belangrijke macht op weten te bouwen. Zolang in Indonesië de politieke partijen in de maatschappij een ondergeschikte rol spelen, is het voor een partij die wat te zeggen wil hebben, noodzakelijk eigen mensen bepaalde functies toe te spelen. In alle takken van het overheidsapparaat en zelfs in het leger en sinds kort ook bij de marine heeft de communistische partij met succes infiltratiepogingen ondernomen. Op talrijke departementen trekken de communisten aan de touwtjes. Een aantal secretarissen-generaal behoort tot de PKI. Aan de staatsuniversiteiten zijn communistische professoren geen uitzondering. In het leger is de PKI-infiltratie de laatste jaren met succes doorgezet en voor het uit Oost- en Midden-Java gerekruteerde deel van de TNI is het officierskorps tot en met de majoorrang vrij rood getint. Hoewel op dit ogenblik de persoonlijke trouw van deze officieren aan president Soekarno nog vaststaat, kan men toch twijfel uitspreken over die trouw bij een verandering in de politieke of een verdere verslechtering van de economische situatie.

Als men dan ook nog de grote PKI-invloed in de in opzet anti-communistische organisaties als het Nationale Front en het Jeugdfront in aanmerking neemt, dan moet de conclusie wel luiden, dat het communistische gevaar in Indonesië niet onderschat kan worden. Gezien de reeds beschreven aard van de Javaanse boer, zonder wie de PKI niet aan machtsovername hoeft te denken, is een staatsgreep weinig waarschijnlijk. De tactiek van de communisten wijst dan ook duidelijk in een andere richting. De geleidelijke infiltratie op alle fronten duidt op het streven naar een geluidloze machts-overname. Er is een door elkaar vloeien van communistische, half-communistische en niet-communistische functionarissen, waar legerzuiveringen nauwelijks vat meer op hebben. In de ideologische strijd is eenzelfde manoeuvre gaande. De PKI weigert zolang mogelijk partij te kiezen.

Aan de andere kant komen de in de regering vertegenwoordigde partijen steeds meer onder de invloed van de communistische slagzinnen. De door een Nederlander in Djakarta geopperde symbiose-theorie lijkt wel degelijk op de situatie te passen. Vooral door de verminderde betekenis van generaal Nasoetion op het politieke toneel is dit ongewilde afglijden naar links versneld en verdiept. Toch mag men, ook onder generaal Jani, het leger als tegenkracht niet uitschakelen. Voor één keer zou ik het dan toch willen betreuren, dat beroepsofficieren vaak zulke slechte politici zijn.

Een onzekere koers

De bovenbazen en de communisten bepalen niet alleen, en elk voor zich, de politieke en economische toekomst van Indonesië. De verhoudingen aan de top en de ontwikkeling van de PKI zijn echter wel karakteristiek voor het beeld dat men in vier weken van Indonesië op kan doen. Natuurlijk, de tegenkracht van het leger mag niet worden weggecijferd en ook in de diverse politieke partijen, en vooral daarbuiten, komt men talrijke lieden tegen die de ontwikkeling onderkennen. Het huiveringwekkende van de situatie is, dat buiten het leger slechts weinigen tot actie bereid zijn. In het leger vindt men die actieve anticommunisten vooral in de hogere officiers-rangen. Het is deze 'generatie van 45' die de idealen van de opstand tegen de vroegere overheersers nog het best belichaamt. Maar deze majoors, kolonels en generaals bereiken, geleidelijk aan, de pensioengerechtigde leeftijd.

Daarom is het bedroevend te moeten constateren, dat de Indonesische jeugd, voor zover deze bereid zou zijn de politieke ontwikkeling in Indonesië kritisch maar constructief te begeleiden, zo weinig politiek geïnvolveerd is. De Pantjasila-ideologie en het hele systeem van geleide democratie hebben het grootste deel van de jonge intellectuelen van de politiek vervreemd. Het geestelijk isolement waarin zij, door gebrek aan literatuur en een goede pers leven, en de angst, door de machthebbers en de communisten voor sympathisanten van het kapitalisme te worden uitgemaakt, versterkt nog deze half-vrijwillige ballingschap.

Het zou daarom goed zijn, als het Westen probeerde deze ontwikkeling te doorkruisen. In de allereerste plaats zou daartoe de quarantaine waarin men Indonesië zo gaarne plaatst, moeten worden opgeheven. Niet alleen de Soekarno's, Soebandrio's en Salehs hebben onze hulp nodig, ook de gewone bevolking van dit belangrijke land kan niet alleen bij het Oostblok leven. Een dergelijke politiek zou de anticommunistische krachten in het land weer moed geven, een moed die ze vrijwel volledig verloren hebben. Misschien zou zelfs het eindresultaat zijn, dat dan over vijftien jaar een generatie gevormd is die een krachtig en onafhankelijk Indonesië kan opbouwen. De huidige militaire leiders zouden dan met vertrouwen de teugels uit handen kunnen geven.

J. IJff

Nogmaals: N.H. Synode en de kernwapenen

Ofschoon het rapport van de Synode der N.H. Kerk over 'Het vraagstuk van de kernwapenen' alweer ruim een jaar oud is, is het rumoer er om nog steeds niet geluwd. In de kring der N.H. Kerk zelf wordt er in gesprekskringen in vele gemeenten nogal over gediscussieerd en vooral onder de predikanten is de lokroep van het pacifisme weer bijzonder actueel. Naar buiten kwam deze discussie onlangs weer n.a.v. de controverse tussen de (gereformeerde) hoofdlegerpredikant en de N.H. Kerk over de vrijheid die N.H. legerpredikanten moeten hebben om in hun functie het rapport over de kernwapenen te behandelen.

Het is daarom opmerkelijk dat het rapport zelf eigenlijk ⁴betrekkelijk weinig in detail onder schot is genomen. We hebben kunnen horen, dat de minister van Defensie en zijn staatssecretarissen het oneens zijn met de hoofdconclusie, dat de kerk een radicaal neen moet uitspreken tegen de kernwapenen en dat de prot.-chr. partijen het daar mee eens zijn, hoewel dit laatste op zijn minst wel opmerkelijk is. Het is alsof het verschijnen van het rapport velen ertoe gebracht heeft om zich te verdiepen in het vraagstuk van het pacifisme en de problemen die de moderne wapenen ons stellen, zonder zich echter minutieus rekenschap te geven van de inhoud van dit rapport. Een zuiver voorbeeld van een katalyserende functie. Een functie overigens die de samenstellers er ook van gehoopt hadden.

Maar waarom zo weinig openlijke kritiek op het rapport zelf? Heeft men niet in discussie willen treden met een kerk? En zeker niet als politicus? Was men bang de indruk te wekken het getuigen der N.H. Kerk aan te vallen wanneer er kritiek zou worden geoefend op de inhoud van het rapport? Of heeft men er gewoon niet goed weg mee geweten, door elkaar gemengd tot een bijkans onontwarpbare kluwen als in dit rapport getuigenis en politiek, tijdgebonden politiek zijn.

Toch is het rapport, vooral door de uitwerking die het ook in politiek opzicht heeft, een nauwgezette aandacht waard en is het van belang het kritisch op zijn eigen merites te beoordelen.

In S & D is het Synode-rapport slechts behandeld door Wierenga in het nummer van april 1963. Ik schrijf 'behandeld' omdat het niet bediscussieerd is. Wierenga deelt ons mee, dat hij het eens is met de hoofdconclusies van het Synode-rapport, omdat hij vindt dat de Synode voor christenen geen andere norm mag stellen dan een radicaal neen tegen de kernwapenen. Echter tevens dat hij een aanhanger is van het meerderheidsstandpunt in de Partij van de Arbeid, omdat die haar standpunt moet bepalen uitgaande van een concrete situatie, waarin kernwapenen dienen om een evenwicht te helpen bewaren. (De Synode erkent dit ook op blz. 44 van haar rapport.) Hij meent beide uitgangspunten met elkaar in overeenstemming te kunnen brengen door in het Synode-rapport te lezen dat het neen tegen de kernwapens niet geldt zolang er geen gebruik van deze wapenen wordt gemaakt, m.a.w. zolang ze met succes worden gebruikt in het *politieke* pokerspel dat men de 'balance of terror' heeft genoemd. Maar dat ontheft hem, naar zijn eigen overtuiging, niet van de plicht om in geval van een oorlog zijn neen zonder ja's tegen de strategische kernwapenen te handhaven met alle consequenties van dien.

Ik geloof dat zijn redenering zich laat abstraheren uit het rapport der Synode. Alles wat hij aan citaten naar voren brengt om deze visie op het standpunt der Synode te illustreren, dat staat er. Maar, en dit is een van de grootste bezwaren die ik tegen dit rapport heb: er staat nog veel meer in dat vaak op een heel andere wijze kan worden uitgelegd. Er is vaak een groot gebrek aan eenvoudige duidelijkheid en aan een logische ontwikkeling van het betoog. Dit rapport is zeer duidelijk door verschillende mensen met zeer verschillende uitgangspunten gezamenlijk opgesteld. Overdrijvend kan er van elk hoofdstuk of paragraaf gezegd worden, óf dat het geschreven is door de van profetisme overvloeiende, niet erg concreet politiek denkende, pacifistische PSP-dominee, of door de objectiverende beschouwelijke historicus of jurist.

Op grond van wat er nog meer in het rapport staat dan door Wierenga ten tonele wordt gevoerd, meen ik dan ook dat de teneur van het rapport een andere is. Beslissend hiervoor zijn, naar mijn gevoel, de paragrafen 3-5 tot en met 3-9. De Synode gaat daarin na, na een feitelijke beschrijving gegeven te hebben van de vernietigingskracht van de kernwapenen, welke voorstelling de mogelijkheden die over de bom beschikken, zich gemaakt hebben, en op dit moment maken, van de waarde van deze wapenen. Bij deze historische beschouwing valt dan een zin op als deze: 'De atoom-

bom veroorzaakte een verstoring van het machtsevenwicht tussen de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie, die bij eerstgenoemde de hoop wekte dat zij, met het monopolie van het kernwapen, haar "vrede" aan de rest van de wereld zou kunnen opleggen. Aan deze situatie kwam echter een einde toen Sowjet-Rusland in 1951 ook zelf drie proeven met kernwapens had genomen.' Dat deze suggestieve, insinuerende, van politieke vooringenomenheid blijkgevende zin in een dergelijk rapport kan voorkomen, vind ik ronduit ontstellend van 'mijn' Synode. Hij zou in De Waarheid niet misstaan hebben. Geldt het negende gebod: 'Gij zult geen valse getuigenis afleggen' niet voor de Synode? De geschiedenis van het Baruchplan, waarbij in 1946 de VS hun atoomgeheimen ter beschikking wilden stellen van de VN, en daarbij door Ruslands veto werden gedwarsboomd, moet toch wel tot een wat genuanceerder beeld van deze periode leiden. Dit echter ter zijde.

De Synode constateert dat de enige functie van de strategische kernwapens is, dat ze een mogelijke vijand ervan weerhoudt tot een aanval over te gaan. En, zegt zij, zo schijnt een kernoorlog automatisch onmogelijk te zijn geworden. Maar volgens de Synode klopt deze redenering toch niet met de werkelijkheid en in par. 3-6 "Toch geen evenwicht?" probeert zij ons ervan te doordringen dat de blote aanwezigheid van kernwapens een zeer grote kans in zich bergt om tot een kernoorlog te leiden. Dat hierbij argumenten worden gebruikt welke, vooral in het licht van de afloop van de Cuba-crisis, nergens meer op slaan, illustreert de sfeer van waaruit deze paragrafen zijn geschreven, nl. vanuit een sfeer van *angst* dat we in een spiraal zitten die automatisch moet leiden tot een dramatische ontknoping. Welnu, de ontknoping is gekomen; Cuba, en de kernoorlog is uitgebleven. Maar de lezer oordele zelf.

Dat een kernoorlog niet automatisch door de balance of terror onmogelijk is geworden, moet o.a. blijken uit het feit dat 'de vrees voor de toekomst voor en achter het ijzeren gordijn niet aan het afnemen is, maar veeleer steeds sterker blijkt te worden.' Het tegendeel is waar na Cuba, en ook voor het tijdvak daarvoor is deze stelling niet houdbaar.

Verder moet het blijken uit het feit dat men nog steeds doorgaat met het nemen van proeven in de atmosfeer, hetgeen erop zou wijzen dat het vooronderstelde stadium van stabiliteit nog niet bereikt is. Dat er behalve een statische stabiliteit ook nog zo iets bestaat als dynamische stabiliteit, waarbij gedempte slingeringen om een stabiele middenstand kunnen optreden, is iets dat in de techniek algemeen bekend is, maar misschien gaat het inderdaad te ver

om van de samenstellers van dit rapport te eisen dat ze de bewapeningswedloop van de laatste decade zien als een proces dat dynamisch stabiel is, d.w.z. als een proces waarbij het evenwicht wel telkens wordt verbroken, maar waarbij toch steeds de middenstand weer wordt bereikt. Overigens, over die proefnemingen is inmiddels een akkoord tot stand gekomen.

Het gevoel dat beide partijen bereid zijn elk risico te accepteren, wordt nog versterkt, zegt de Synode, 'door het kennismaken van de koele, welhaast cynische berekeningen die gemaakt worden om na te gaan of het risico van een "all-out war" misschien toch genomen kan worden als het overblijvende deel van de mensheid daarmee bevrijd zal zijn van het spookbeeld van een communistische wereldheerschappij.' Die berekeningen worden gemaakt, ja, om klaar te weten waar men aan toe is met deze verschrikkelijke wapenen, maar de reden die in dit zinnetje ervoor wordt opgegeven, is alleen maar weer een kwalijke, suggestieve insinuatie van de schrijver en niets meer.

Ten slotte noemt het rapport nog als reden waarom de balance of terror een kernoorlog niet automatisch onmogelijk maakt, de vrees dat een der partijen toch het initiatief tot een preventieve kernoorlog zal nemen, en de mogelijkheid dat een kernoorlog zal ontstaan daar 'escalation', het van kwaad tot erger leiden van een oorlog, begonnen met conventionele wapenen, via tactische A-wapenen, tot een oorlog met strategische atoomwapenen.

In verband hiermee is ook nog relevant hetgeen in par. 3-8 wordt gesteld, nl. dat t.a.v. de aanvaardbaarheid van de kernwapens drie mogelijkheden worden onderscheiden, nl.:

- ze alleen aanvaarden als afschrikwekkend middel;
- ze te aanvaarden als vergeldingsmiddel;
- ze te aanvaarden als antwoord op iets dat minder is dan een aanval met kernwapens.

En, zegt de Synode, 'zoveel is wel zeker, dat de eerste stap reeds in de richting van de derde brengt en dat als een bewapeningsbeleid op deze glibberige helling opgebouwd wordt, het niet zo vreemd is dat men tenslotte ertoe komt om ook de derde stap te aanvaarden'.

Van deze derde stap wordt dan nog opgemerkt dat 'het de vraag is of men binnen het kader van het NAVO-verdedigingsstelsel niet reeds deze positie heeft ingenomen.' Weer zo'n lekker demagogisch

suggestief zinnetje, waarbij elk bewijs, of zelfs maar aanduiding, achterwege blijft.

De conclusie van de Synode is dus: we kunnen niet op de balance of terror vertrouwen. Wil de balance of terror kunnen werken, dan moet de bereidheid om de kernwapens te gebruiken aanwezig zijn, en daarmee is volgens de Synode de kernoorlog, gezien de wereldpolitieke toestand (van vóór Cuba!) dermate waarschijnlijk geworden, dat er iets moet gebeuren om deze impasse te doorbreken.

Uit het bovenstaande moet mijns inziens worden geconcludeerd dat de opvatting van Wierenga, nl. dat voor de Synode het kernwapen een aanvaardbaar wapen is zolang het niet gebruikt wordt, niet in overeenstemming is met de geest van het Synode-rapport. Nú moet er iets gedaan worden om de fatale spiraal te doorbreken, o.a. 'door de wereld nu reeds zeker te laten weten dat christenen en de kerk van oordeel zijn dat de kernwapenen ook in het uiterste geval niet gebruikt mogen worden en dat christenen het niet voor hun, aan het Woord en de beloften Gods gebonden, geweten zullen kunnen verantwoorden aan zulk een oorlog met kernwapenen hun medewerking te geven. Dit moet nu reeds worden gezegd en dit moet nu reeds geweten worden.'

Het nu uitspreken van deze opvatting betekent maar één ding, nl., dat men nu, op dit moment, tegenstander is van het gebruik van kernwapenen in de politieke strijd die genoemd wordt de 'balance of terror'.

Ik ben daarom zo uitvoerig op dit onderdeel van het rapport ingegaan, omdat het mijns inziens de sleutel vormt tot de hoofdconclusie van de Synode. Een conclusie die m.i. dus *uitsluitend* gebaseerd is op een bepaalde *politieke* visie t.a.v. een wereldpolitiek probleem. Het politieke probleem is: wat zijn de kansen dat de vrede bewaard blijft bij het gebruiken van atoomwapenen als afschrikwekkend middel. De Synode zegt: alleen als vaststaat dat ze nooit gebruikt zullen worden, kunnen atoomwapenen voor dit doel worden gebruikt. Die zekerheid is uit de aard der zaak niet te verschaffen, omdat daarmee dit middel onwerkzaam wordt. Aan de andere kant kan de Synode niet bewijzen dat de aanwezigheid van kernwapens wel automatisch tot een kernoorlog zal leiden. Als ze dat zou kunnen, dan moesten m.i. inderdaad alle christenen zonder verwijl zich op het standpunt van de Synode stellen. Ik ben er nl. van overtuigd dat christenen zich niet kunnen stellen op de romantische maar onchristelijke opvatting van 'liever dood dan slaaf'.

Nee, het probleem ligt zo dat de Synode tot haar conclusie komt, omdat ze het mogelijk, en zelfs zeer waarschijnlijk, acht dat uit de balance of terror een atoomoorlog zal voortvloeien, terwijl ik de conclusie van de Synode verwerp, omdat ik het zeer waarschijnlijk acht dat dank zij de balance of terror ook in de toekomst een vreedzaam samenleven mogelijk is. Als consequentie van beider opvatting volgt hieruit de noodzaak van het voeren van een actieve vredespolitiek zoals die bijkans identiek wordt omschreven in het rapport van de Synode en in 'In dienst van de vrede'.

Wie gelijk heeft, moet de toekomst ons leren. Om echter zo verantwoord mogelijk een keuze te doen, is het natuurlijk zaak om alle facetten van dit probleem; politieke, militaire, historische, economische en psychologische, zo goed mogelijk in de beschouwing te betrekken en de invloed van elk in het geheel te wegen. Dat de Synode op dit punt volledig te kort is geschoten, hoop ik in het voorgaande aangetoond te hebben. Het is zelfs zo, dat ze er bewust van heeft afgezien om het probleem op deze wijze te benaderen, door de haar ter beschikking staande experts op deze gebieden niet te betrekken in het opstellen van het rapport.

Maar wat ligt dan eigenlijk *wel* ten grondslag aan de stellingname van de Synode? Kennelijk niet de overtuiging dat haar conclusie rationeel verantwoord moet zijn. Nee, waar het om gaat dat is, zeggen de verdedigers van het standpunt der Synode, dat de Synode eindelijk eens durft te getuigen van de consequenties van ons geloof; dat de Synode haar belijdende taak ernstig neemt. En dat ze in dit concrete geval dus belijdt dat het leven zo heilig is, dat *elke* mogelijkheid dat de atoomwapenen eens gebruikt zullen worden, uitgesloten moet worden, los van welke consequentie ook. Haar rationele verdediging van haar standpunt werd alleen maar gegeven om het ons, verstokte rationalisten, makkelijk te maken in te stemmen met haar conclusie. Als wij haar alleen op dit front zouden bevechten, dan zouden we te horen krijgen dat we van de motieven der Synode om zich zo uit te spreken niets begrepen hebben. We zullen ons dus ook moeten verdiepen in de gedachtengang der Synode en zien of we het daar mee eens kunnen zijn. We constateren dan dat we ons niet langer bevinden op het puur politieke terrein, maar op het nog geaccidenteerder terrein dat we noemen: de consequenties van ons geloven in deze wereld, in deze tijd.

Ik weet dan inderdaad dat er een duidelijke lijn uit het Evangelie tot ons komt die het geweld, en zeker het doden, afwijst. Ik weet echter ook, dat er meer lijnen vanuit het Evangelie op mij afkomen

die van belang zijn voor mijn handelen in deze wereld; de lijn van de gerechtigheid b.v. en de lijn van de naastenliefde. En op de basis van dit verstaan van het Evangelie zie ik het inderdaad als onze taak in de hedendaagse maatschappij, om te werken voor het bevorderen van de vrede tussen de volken en voor een rechtsorde waarin gerechtigheid en naastenliefde gestalte kunnen krijgen. Ook ik zie het als een voorname opdracht van de Synode om hiervan bij voorkomende gelegenheden getuigenis af te leggen. Maar ook aan deze synodale uitspraken moet toch de eis worden gesteld dat ze de problemen eerlijk stellen en dat ze, gegeven haar evangelische doelstelling bestand moeten zijn tegen rationale kritiek.

Dit belijdenis van de Synode kan tegen vele gevestigde belangen, tegen wijdverspreide opvattingen, ingaan, zonder dat nochtans op het belijden zelf kritiek mogelijk is, omdat de lijnen die vanuit het Evangelie getrokken worden, alle naar één praktische conclusie toe leiden. Maar in het geval van het kernwapenprobleem is dit niet het geval. Daarbij kruisen de lijnen die uit het Evangelie tot ons komen, elkaar. Als ik de lijn van de geweldloosheid volg, dan laad ik misschien de schuld op mij dat daardoor velen van mijn naasten niet zullen leven in een samenleving waarin gerechtigheid en naastenliefde gestalte kunnen krijgen en dat ik een oorlog bevorder juist door mijn geweldloosheid. Volg ik de lijn van de geweldloosheid niet, dan kan de consequentie zijn dat ik de schuld op mij laad van medeverantwoordelijk te zijn voor de dood van velen. Juist aan deze situatie worden wij ons ervan bewust dat in de wereld waarin wij leven, wij altijd schuld op ons laden, welke keuze wij ook doen. En als de Synode het probleem eerlijk zou hebben gesteld, dan had zij de evenwaardigheid duidelijk moeten maken van beide standpunten die ingenomen kunnen worden in de conflictsituatie waarin de christen zich t.a.v. dit probleem bevindt, wanneer hij oprecht zoekt naar een weg die zijn opdracht in de wereld het best dient. Welke keuze hij zal doen, zal in sterke mate afhangen van ieders geaardheid en van ieders inzicht in de feitelijke problematiek, en zijn in mijn ogen beide gelijkelijk legitiem.

De Synode stelt het probleem echter niet eerlijk. Zij kiest voor één van beide mogelijkheden. En zij doet dit, omdat zij tot de (politieke) opvatting is gekomen dat een oorlog met kernwapens reëel mogelijk is onder de huidige (d.w.z. vóór Cuba) politieke omstandigheden.

De pacifist (en in het geval van de atoomwapenen stelt de Synode zich ook op dit standpunt; in het geval van de conventionele wape-

nen niet) erkent de hier geschetste conflictsituatie niet. Voor de pacifist is de lijn van de weerloosheid de alles overheersende lijn die uit het Evangelie tot ons komt. Hij kan echter deze conflict-situatie, en daarmee de evenwaardigheid van het tegenovergestelde standpunt, alleen ontkennen als hij ontkent dat als consequentie van zijn houding wellicht velen van zijn naasten niet zullen kunnen leven in een samenleving waarin gerechtigheid en naastenliefde gestalte kunnen krijgen. En dat betekent in concreto dat hij de communistische samenleving t.a.v. dit criterium gelijkwaardig moet achten aan de westerse democratische samenleving. Het is daarom dat zo'n groot gedeelte van de pacifistische beweging steeds weer de kant opdrijft van een anti-westerse, neutralistische politiek.

Alleen als de pacifist hierin gelooft, kan hij in zijn *evangelisch* gelijk blijven geloven, kan hij erin blijven geloven dat hij geen schuld op zich zal laden en kan hij blijven geloven in zijn profetische roeping. In feite houdt de onwil om te erkennen dat de eigen houding ook schuld impliceert in de onwil en de angst om verantwoordelijkheid in *deze* wereld te accepteren, of om het bijbels te zeggen, om het kruis van Christus, die mens onder de mensen was, te dragen. Het feit dat de christen-pacifist steeds weer ongevraagd zeer uitdrukkelijk het tegendeel verkondigt, is voor mij in dit opzicht een teken aan de wand.

Het is zinvol, geloof ik, om dit punt in alle scherpste te stellen. Van een socialist mag men aannemen dat hij zich volledig bewust is van alle essentiële fouten die de westerse samenleving nog aankleven, maar hij gelooft dat het een samenleving is waarin (o.a. mede dank zij de activiteiten die hij kan ontplooien) gerechtigheid en naastenliefde gestalte *kunnen* krijgen. Van een communistische samenleving *weten* wij dat dit *niet* mogelijk is.

Nu is het rapport der Synode ook daarom zo glibberig, omdat zij t.a.v. kernwapenen wel het pacifistisch standpunt inneemt, maar t.a.v. de conventionele bewapening niet. Dit atoompacifisme is het grote punt van kritiek van de echte pacifisten op de Synode. Niet ten onrechte, naar het mij voorkomt.

Een ander punt van kritiek is ten slotte dat dit rapport zeer belangrijke praktische consequenties moet hebben voor de individuele christen die met de dienstplicht wordt geconfronteerd, zonder dat daarop ook maar in een enigszins adequate wijze wordt ingegaan. Dienstplichtigen en legerpredikanten worden hierdoor met ernstige conflicten opgescheept. Iets minder zelfverzekerd profetisch getuigenis en iets meer naastenliefde zou hierbij niet misstaan hebben. Over dit aspect van het rapport zou nog heel wat meer te zeg-

gen zijn. Ik geloof dat dit niet relevant is in het licht van de eindconclusie die ik over het rapport wil vellen.

Ik hoop nl. enigszins duidelijk gemaakt te hebben dat de Synode:

A. Het probleem van de kernwapenen, gezien vanuit de eisen die het Evangelie ons stelt t.a.v. ons handelen in dit leven, niet eerlijk stelt.

B. Tot de keuze voor het atoompacifisme is gekomen op grond van de *politieke* opvatting dat een kernoorlog tot de reële mogelijkheden behoort onder de heersende politieke omstandigheden.

C. Deze *politieke* opvatting in het geheel niet waarmaakt, maar in wat vage PSP-kreten blijft steken.

Het is daarom bepaald te vroeg om met prof. Berkhof te eisen dat men dit synodaal rapport, of accepteert, of de kerk verlaat, dan wel een grote contrabeweging start. Voorlopig neem ik de vrijheid om dit volledig mislukte rapport rustig naast mij neer te leggen, tegelijkertijd echter het probleem zelf wel volledig ernstig nemend. En daarbij niet de Synode, maar het grote gebod 'Gij zult den Here, uw God, liefhebben uit geheel uw hart en met geheel uw ziel en met geheel uw kracht *en met geheel uw verstand*, en uw naaste als uzelf' tot richtsnoer nemend.

Roken en gezondheid

*O jammer, 'k zie hem nog, met ingezonken kaken,
De naderende dood in 't geurig rookwerk smaken.
(Bilderdijk)*

Het is moeilijk nog iets zinvols toe te voegen aan de reeks artikelen die de laatste tijd zijn verschenen over roken en gezondheid. De belangrijkste publikatie daarbij is het rapport geweest van de Amerikaanse regering. Dat er een verband bestaat tussen roken en gezondheid is nu wel zonder meer duidelijk en was dat eigenlijk al geruime tijd.

Het belang van het amerikaanse rapport berust er niet op, dat er nu pas zekerheid bestaat over roken-longkanker, want dit verband stond al vast sinds een aantal jaren (vanaf ongeveer 1953). Dat er verband bestaat tussen roken en hart- en vaatziekten is al tientallen jaren bekend. Het belang van het rapport ligt dan ook in het feit, dat nu de tijd rijp schijnt dat nu mogelijk veel meer struisvogel-rokers hun kop uit de tabak zullen trekken. Overigens was tussen verschillende regeringen de afspraak gemaakt tegelijkertijd een anti-rookcampagne te beginnen.

Welke bestanddelen van de geïnhaleerde sigarettenrook precies het pathogene effect hebben is nog niet, evenmin als voorheen, helemaal duidelijk. Wel kent men natuurlijk de verschillende bestanddelen van de rook. Het nicotine b.v. zou inwerken op hart- en bloedvaten, maar er bestaan zeer grote verschillen in deze reacties, zodat conclusies moeilijk te trekken zijn.

Verder zijn er tot dusver ongeveer zestien verschillende kanker-verwekkende stoffen in tabaksrook aangetoond.

De sigarettenrook is zuur en is gemakkelijk te inhaleren, terwijl sigaren- en pijprouk alkalisch zijn, die daardoor prikkelender zijn en dus minder geïnhaleerd worden.

Uit verschillende amerikaanse onderzoeken (Hammond en Horn) is gebleken, dat er een aanzienlijke oversterfte bij rokers ten opzichte van niet-rokers bestaat. Longkanker bleek één zevende deel van de totale oversterfte te bedragen.

Hieruit is gebleken, dat er behalve samenhang tussen roken en longkanker ook een even onweerlegbare associatie bestaat tussen roken en sterfte aan andere ziekten, zoals hart- en vaatziekten,

chronische bronchitis en andere aspecifieke longaandoeningen, maag- en darmzweren.

Uit de lekenpers krijg ik nogal eens de indruk, als zou er op wetenschappelijk niveau geen eensgezindheid zijn over het bestaan van de samenhang roken-longkanker. Dit is echter allerminst het geval. Iedereen is het daarover wel eens. Welke component van de sigarettenrook hiervoor aansprakelijk gesteld moet worden is, zoals ik hierboven reeds gezegd heb, nog steeds een strijdpunt.

De sterfte bij longkanker is gebleken evenredig te zijn aan het dagkwantum aan sigaretten. De sterfteratio is het hoogst bij de zware sigarettenrokers (in vergelijking met sigaren- en pijpokers). Hieruit blijkt, dat pijp en sigaren roken minder slecht is. Waarom precies is niet bekend. Zeer waarschijnlijk van belang is het niet-inhaleren en de lagere temperatuur van de rook.

In hoeverre er een samenhang bestaat met het verschil in constitutie en karakertype tussen niet-rokers en rokers (deze weer onderverdeeld in sigarettenrokers en pijp/sigarenrokers) is in het geheel niet duidelijk. In ieder geval valt te constateren, dat de sterfteratio daalt na het stoppen met roken. Dus het heeft altijd zin om er mee op te houden, ook al heeft men lange tijd zwaar gerookt. De sterfteratio is wel lager naarmate men vroeger minder rookte en naarmate het langer geleden is, dat het roken is opgegeven. Al met al kunnen we wel tot de conclusie komen, dat roken, en in het bijzonder teveel roken, een zeer riskant vermaak is.

Bovenstaande conclusie kan voor iemand die regelmatig de krant leest nauwelijks meer interessant zijn. Op het ogenblik is veel interessanter waarom iemand, die doordrongen is van het zware risico, dat teveel roken met zich meebrengt, er niet of nauwelijks toe kan komen er mee te stoppen of het te verminderen.

De oorzaak hiervan ligt onder meer in het feit, dat het roken voor velen een verslaving is, al is het dan niet helemaal te vergelijken met een verslaving aan morfine. Wel geeft het onaangename ontwenningssymptomen, die echter nooit gevaarlijk zijn, zoals bij een morfinist. Het feit, dat chronische tabaksverbruikers bevredigd kunnen worden door middel van nicotine-injecties wijst op het belang van de farmacologische factor bij deze verknochtheid aan een produkt dat door de rokers zelf liefst alleen als genotmiddel wordt aangeduid (Proosdij).

Terecht heeft men dan ook gedacht aan anti-rookklinieken. In Zweden zijn dergelijke klinieken inderdaad opgericht en met enig succes, naar het schijnt.

Het roken is een zeer belangrijk onderdeel van ons huidige maatschappelijke leven. Sociale factoren spelen een grote rol bij het roken en het is een vast onderdeel van ons cultuurpatroon. Men denke aan de, nu ouderwetse, pijperekjes met de spreuk 'Het is geen man die niet roken kan'. Men kijke om zich heen in treinen, op recepties, vergaderingen etc. Het eerste wat men doet is elkaar iets te roken aanbieden, waarna kennelijk het verdere contact gemakkelijker verloopt.

Meningen ten aanzien van de onbewuste krachten die tot roken leiden zijn uiteenlopend. Het wordt beschouwd als een surrogaatbevrediging die nauw verbonden is met de orale behoeften. Hiermee wordt bedoeld, dat bij vele mensen de karakterontwikkeling gedurende de eerste levensjaren gestoord is, en wel in de orale fase. De sigaret wordt gezien als een symptoom van manlijkheid, als een uiting van dwangmatige aspecten bij de roker en zijn onbewust plezier om dingen in brand te steken.

Wat heeft men nu voor redenen om het roken wel of niet op te geven? Mensen, die met roken ophouden geven als reden meest vrees voor de gevaren van de gezondheid en eventuele financiële overwegingen. Dergelijke overwegingen moeten de mensen die blijven roken zich toch ook bewust zijn en desondanks geven zij het roken niet op.

Blijkbaar is er toch meer nodig dan een zich bewust zijn van de gevaren. Wel wil ik hieraan toe voegen, dat er op het ogenblik, mijns inziens, een veranderde tendens is waar te nemen. Onder de invloed van de vele artikelen van de zijde van de pers en van de commentaren voor radio en televisie — wie heeft niet de 'muis' gezien — wordt men zo met zijn neus gedrukt op de gevaren verbonden met het roken, dat eigenlijk niemand zich er nog slechts vaag van bewust kan zijn. Dit neemt niet weg, dat een groot aantal rokers nog wel net doen alsof, zichzelf op die manier een alibi verschaffend. In Engeland, waar men ons in dit opzicht enige jaren vooruit is, is gebleken dat nog slechts de helft van de artsen rookt en slechts een derde deel sigaretten. Voorzover mij bekend zijn er in Nederland hierover nog geen cijfers.

Waarom blijven er toch nog zoveel rokende artsen over, terwijl zij zich toch beter dan wie ook bewust zijn van de gevaren er aan verbonden? Kennelijk zijn toch sociale en psychologische factoren zo overheersend, dat het vele 'verslaafden' onmogelijk is te stoppen. Als een voorbeeld uit dit scala kan men noemen: een, reeds ver-

melde, gestoorde libido-ontwikkeling. Iemand die ophoudt met roken gaat veel meer snoepen, om zo toch zijn orale behoeften te bevredigen.

Men kan het roken zien als een poging te ontsnappen aan situaties die onlust verwekken of risico's, van welke aard dan ook, in zich dragen, (en welke situatie doet dat tegenwoordig niet).

Evenzeer is het een middel om als gemeenschapsmens in de samenleving te verkeren. Het roken immers is gezellig. Men past zich gemakkelijk aan en het zelfbewustzijn wordt er door verhoogd men heeft iets gemeenschappelijks met het onbekende, het risico wordt gedeeld.

Misschien zou het de beste oplossing zijn een ander ontsnappingsmiddel te vinden, dat voldoet aan de sociale en psychologische eisen (Huxley). Het is gebleken, dat coffeïnehoudende dranken wel voldoen als genotmiddelen, maar dat ze als ontsnappingsmiddelen niet voldoen. De op het ogenblik bekende middelen die eenzelfde effect hebben, zoals alcohol en wekaminen, zijn bij misbruik niet minder gevaarlijk dan de tabak.

Hoe willen wij nu het onmatig roken bestrijden, want het gaat er natuurlijk niet om het gelegheidsroken te bestrijden.

Door verandering van de rooktechniek zou men een deel der gevaren kunnen ondervangen. Het langzaam roken en het niet inhaleren, de sigaret slechts voor de helft oproken en het overgaan op sigaar of pijp zijn alle aan te bevelen methoden. Het roken op grote schaal te verbieden druist in tegen onze opvattingen over de persoonlijke verantwoordelijkheid en vrijheid van de mens.

Er moet gezocht worden naar middelen om de rookgewoonten, die zo verbreid en op zo grote schaal voorkomen terug te dringen. De meeste kans op succes ligt hier bij de nog niet-verslaafde jeugd. Het is van belang de jeugd niet alleen op school, maar ook in andere situaties als werk, jeugdlectuur, jeugdvereniging etc. te benaderen met voorlichting over de gevaren van het roken, de achtergronden van teveel roken en de aanmoediging van beheersing.

Het is eveneens noodzakelijk ouders en opvoeders er toe te bewegen in hun contacten met jeugdigen niet te roken. In dit verband is het besluit van onderwijzers, om in aanwezigheid van kinderen niet te roken, van niet te schatten waarde.

Ook moet niet onbewust de indruk gevestigd worden dat roken inherent is aan volwassen zijn. Het cultuurpatroon moet dus bewust worden veranderd. Het moet nu bewust worden: 'Het is een man, die het roken laten kan!'

Hierboven wees ik er reeds op, dat het teveel roken gezien kan worden als een afweer van angst te falen in de communicatie met het individu of de gemeenschap. Wat niet wil zeggen, dat deze angst niet reëel is en de aanpak van het probleem bemoeilijkt.

Men zou nu kunnen denken, dat elke volwassen te-veel-roker in principe een verloren zaak is, en de keuze heeft tussen twee kwaden: of hij gaat door met roken en is blootgesteld aan de gevaren van dien, of hij houdt op en schept zichzelf een situatie, waarin hij zich nog moeilijker een bevredigende emotionele plaats kan verwerven in de maatschappij. Niets is echter minder waar.

Men mag verwachten, dat de roker, die op rationele gronden stopt met roken, de kracht kan opbrengen zich zo aan te passen aan de veranderde situatie, dat hij niet minder gelukkig is dan voorheen. Hieruit kan men een belangrijke conclusie trekken, nl. dat men alle moeite moet doen de jeugd zo goed mogelijk voor te bereiden op hetgeen hen wacht. Men moet zoveel mogelijk proberen voor ieder een situatie te scheppen, die hij emotioneel aan kan, en een milieu waarin het kind zo min mogelijk door schadelijke invloeden in zijn ontwikkeling wordt belemmerd.

Het is een taak van de regering zorg te dragen voor positieve geestelijke gezondheidszorg, o.a. door de mogelijkheid te scheppen tot goede gezinsvorming, goede woon- en speelruimten, goede recreatiemogelijkheden etc.

Een andere te overwegen mogelijkheid is het verbod van reclame voor sigaretten. Bij voorbaat moet gezegd worden, dat dit een veel algemener probleem is, waarover van medisch oogpunt geen oordeel gegeven kan worden dat meer waard is dan een oordeel vanuit een andere hoek gevormd. Naar mijn mening is het verbod van reclame op rookartikelen zeker geoorloofd uit ethisch en moreel standpunt en komt de vrijheid van de mens zeker niet in gedrang, wat wel het geval zou zijn bij een verbod om te roken. Een dergelijk reclameverbod zou zeker effect sorteren. De vorm, waarin dergelijke advertenties zijn gegoten is uiterst geraffineerd en met kennis van zaken opgesteld. Allerlei min of meer archaische en infantiele symbolieken spelen in bedekte vorm een belangrijke rol.

Men ziet nu duidelijk de mogelijkheid om op dergelijke manier de roker en de jeugd af te houden van het roken, dus appelerend aan soortgelijke onbewuste reactievormen.

Over de mogelijkheid dat luchtverontreiniging waarschijnlijk een factor van betekenis is bij het ontstaan van longkanker is tot dusver nog onvoldoende gepubliceerd. Wel is bekend, dat veront-

reinigde lucht boven industrie-centra carcinogenen bevat en waarschijnlijk is het zo, dat de combinatie roken en luchtverontreiniging van invloed is.

In het kort samengevat ligt de taak van de overheid in de volgende punten:

In de eerste plaats moet de jeugd aangepakt worden en dan pas de ouderen. De jeugd te beginnen bij de vroege jeugd. Van belang is positieve geestelijke gezondheidszorg, een harmonieuze ontwikkeling van het jonge kind.

Dan ligt er een taak in de opvoeding van de jeugd, het voorlichten van ouders en van personen die grote invloed op de jeugd hebben, zoals onderwijzers, jeugdleiders.

Verder moeten de worstelenden gesteund worden door verbod van reclame in kranten, tijdschriften, film, radio en televisie.

Ten laatste lijkt het mij van grote waarde om voor sigaretten-rokende mannen boven de veertig jaar de mogelijkheid te openen tweemaal per jaar een röntgen-foto van de borstorganen te maken, teneinde vroege ontdekking van longkanker te bevorderen, waardoor de overlevingskansen kunnen worden vergroot. Het gevaar van 'straling' is hier verhoudingsgewijs uitermate gering.

Problemen in de sowjeteconomie

Het lijkt verstandig — ten overvloede, want het is natuurlijk een gemeenplaats — bij de aanvang duidelijk te stellen *dat* het economische systeem waaronder de sowjetburger de laatste 35 jaar heeft geleefd, in grote trekken en soms tot veler verbazing blijkt te werken; *dat* er geen sprake is van een ineenstorting — (net zomin als dat met onze — ginds verfoeide — markteconomie het geval is); en *dat* integendeel het sowjetregime kan bogen op indrukwekkende successen — (en ik denk nu niet eens speciaal aan bekende voorbeelden als de ruimtevaart of het natuurwetenschappelijk onderzoek) —, successen dus die ertoe bijgedragen hebben van de Sowjet-Unie in betrekkelijk korte tijd de tweede macht ter wereld te maken.

Het regime kan op deze successen bogen. Cynici zouden het mogelijk willen omdraaien en de sowjetprestaties prijzen — als zij dat doen — omdat zij juist óndanks het regime tot stand zijn gekomen en voornamelijk aan het hardnekkig uithoudingsvermogen van de bevolking te danken zijn.

Zonder deze opvatting volledig te delen, is het niet misplaatst — alvorens u te onderwerpen aan de onvermijdelijke abstracties waaraan nu eenmaal ieder betoog over de sowjeteconomie mank gaat — nog eens de aandacht te vestigen op deze onschatbare menselijke factor. Welke indruk men ook moge overhouden van een meer-of-minder intensief kennis nemen van het leven in de Sowjet-Unie, er is niet één zó onweerstaanbaar als de conclusie dat weinig Europese volken zich met zoveel geestkracht zouden hebben weten te schikken in een ook nu nog altijd bars lot.

Groeitempo

Hoe staat het er anno 1964 met de sowjeteconomie voor? Wat zijn de opmerkelijke trekken ervan? En wat kunnen wij in de naaste toekomst verwachten?

Bij een poging tot het beantwoorden van deze en soortgelijke vragen stuit men allereerst op het kardinale punt van het groeitempo van de sowjetrussische economie. In de laatste jaren is hierin

immers een belangrijke vertraging opgetreden, zoals ook uit sowjet-statistieken naar voren komt.

Terwille van de internationale vergelijkbaarheid citeer ik hier enige, van westerse deskundigen afkomstige gegevens die ditzelfde verschijnsel signaleren — al zijn zij dan een beetje minder uitbundig dan de officiële cijfers.

Zo nam het nationale inkomen van de Sowjet-Unie in de jaren 1950—1960 jaarlijks gemiddeld met 6,8 pct. toe, terwijl dit percentage over de laatste 4 jaar tot beneden de 4,5 pct. is gedaald. (Ter vergelijking: in dezelfde periode, dus van 1950—1960, stond de Sowjet-Unie met dit respectabele groeipercentage van bijna 7 pct. niet alleen: Japan overtrof het 8,8 en West-Duitsland 7,5.)

Over het precieze verloop van de laatste twee jaren is men het buiten de Sowjet-Unie nog niet helemaal eens, wegens tegenstrijdige beoordeling van 1962 en 1963.

De Amerikaanse Central Intelligence Agency kwam in januari jongstleden met de bewering dat het groeipercentage in het voorgaande jaar slechts 2,5 zou zijn geweest. Van verschillende zijde werd dit bestreden, o.a. door de gezaghebbende 'Economist'. Dit doorgaans liberale blad bleef dit keer aan de conservatieve kant en kwam aanvankelijk op het dubbele van de CIA-analyse, om enige tijd later dit oordeel te herzien en het op 4 te houden. Er is reden om aan te nemen dat het groeitempo inderdaad het vorige jaar zo ongeveer tot 2 à 3 pct. is teruggelopen.

Industrie

Om de mogelijke oorzaken van deze stagnatie op te sporen, is het wenselijk de ontwikkeling van enige belangrijke sectoren van het economische leven te bezien.

In de eerste plaats de industrie, een bedrijfstak die in zijn geheel genomen steeds naar verhouding de beste resultaten heeft geboekt. Ook hier is vertraging van de expansie opgetreden, en wel van 11 pct. in de jaren 1950 tot 1952, tot 7 à 8 pct. tien jaar later (alweer, dit zijn westerse cijfers).

Een factor van aanzienlijk gewicht was hierbij de overgang naar een kortere werkweek van 46 naar 42 uur, die in 1960 zijn beslag kreeg. Hoewel de arbeidsproductiviteit per man/uur aanzienlijk toenam — met bijna 7 pct. (westers) en 9 pct. (sowjet) — bleef de arbeidsproductiviteit per jaar gerekend achter bij de plannen (6,1, reëel 5,7 sowjet en reëel 3,3 westers).

In 1962 was echter duidelijk het dieptepunt voorbij, en nu is het de vraag of de opgaande lijn zich zal doorzetten. Dit hangt namelijk

voornamelijk af van het al-dan-niet invoeren van de 35-urige werkweek. Niet lang geleden is officieus aangekondigd dat hiermede inderdaad op 1 januari van dit jaar een aanvang gemaakt zou worden. Ook het feit dat in het plan-1964 met een in verhouding geringe produktiviteitsstijging (4,6 percent) rekening wordt gehouden, zou in dezelfde richting wijzen. Een herhaling van het industriële groeipatroon van de laatste vier jaar: nl. een aanvankelijke-vertraging-met-daarna-intredend-herstel, zou dus te voorzien zijn.

Een tweede oorzaak die zich ernstig heeft doen gelden, is het investeringsbeleid, dat de laatste jaren onder grote druk van de bewapeningswedloop is komen te staan. Het gaat hierbij niet zozeer om vermindering van de industriële investeringen — die is eigenlijk alleen opgetreden in 1961, het jaar van de Kennedy-Chroesjtjow-confrontatie in Wenen en van de Berlijnse crisis. Eerder gaat het om de aanslag die de militaire produktie, in deze tijd van raketten, elektronische instrumenten en verfijnde atoomwapenen, pleegt op hooggespecialiseerde mankracht en al even schaarse materialen.

Juist nu de sowjeteconomie het meer en meer moet hebben van inheemse technologische vooruitgang, betekent de moderne oorlogsindustrie — in een toch al permanent overspannen economisch klimaat — een ongelukkige, want groei-belemmerende sector. De tijd dat met een handomdraai van tanks op fluitketels en wasmachines omgeschakeld kon worden, is voorbij.

Het nettoresultaat van dit alles houdt voor de sowjetindustrie een verdere vervlakking van het groeitempo in, hetgeen op zich zelf niet zo opzienbarend is, gezien de graad van ontwikkeling die inmiddels bereikt is.

Landbouw

Bezien wij de landbouw, dan is er een scherpe contrastwerking met het voorgaande. Vooral het jaar 1963 is in dit opzicht een rampspoedig voorbeeld geweest (al kan het niet helemaal als maatstaf gelden vanwege de uitzonderlijk slechte weersomstandigheden). Nog steeds wordt ons een juist inzicht onthouden, nu een oud stalinistisch gebruik in ere, of beter ónere, is hersteld en voor het eerst sinds 1953 geen officiële cijfers voor de graanoogst zijn verstrekt.

Het nieuwsagentschap Tass gaf in september van het vorige jaar een voorlopige schatting van '125 tot 135' miljoen ton. In werkelijkheid zal het blijken eerder om 115 miljoen ton te gaan. Maar zelfs

als wij het gunstigste Tass-cijfer aanhouden, dan nog is de graan-opbrengst vorig jaar een goede 30 miljoen onder 'het plan', of beter de raming, gebleven.

De consequenties op allerlei terrein zijn niet uitgebleven. Zo werden inmiddels wegens gebrek aan voedergraan een kleine 30 miljoen varkens afgeslacht. Hetgeen natuurlijk een betrekkelijk aangenaam nevenverschijnsel met zich bracht, t.w. een even plotselinge als kortstondige overdaad aan vlees (7,4 pct. stijging produktie).

Over de invoer van 11 miljoen ton buitenlandse tarwe en andere granen is al voldoende gezegd. In ieder geval heeft het de sowjet-premier de ergste moeilijkheden bespaard, en stelde het hem eens te meer in staat te poseren als de witte engel naast het oer-monster Stalin, die in 1948 zijn onderdanen liever van honger liet omkomen dan wat deviezen kwijt te raken. Tegelijkertijd was Chroesjtsjows opmerking natuurlijk bedoeld als afleidingsmanoeuvre voor diegenen, die wel eens hadden willen weten wat er nu eigenlijk mis was met Chroesjtsjows landbouwexperimenten. Dat het niet alleen maar de slechte weersomstandigheden waren, moet een aantal critici in spe toch wel duidelijk geweest zijn.

Natuurlijk was het een ongelukkige samenloop van omstandigheden dat in een en hetzelfde jaar de twee graanschuren van de Sowjet-Unie — t.w. de Oekraïne en Kazakstan — tegelijkertijd verstek moesten laten gaan. Maar de daaropvolgende crisis bracht toch ook nog wel meer aan het licht. Het duidelijkst wordt het beeld als men zich realiseert dat het eigenlijk vooral schortte aan de verbouw van tarwe, waarvan de opbrengst doorgaans voor 2/3 deel moet dienen om de stedelijke bevolking in leven te houden. Op dit punt nu heeft Chroesjtsjow grote, te grote, risico's genomen, door de tarweproduktie voor een belangrijk deel te verschuiven naar de ontwikkelingsgebieden in West-Siberië en Kazakstan.

Sinds 1954 is daar in het totaal ongeveer 40 miljoen ha — dat is drie maal de oppervlakte van Groot-Brittannië — in cultuur gebracht. Deze gebieden moeten het hebben van voorjaarstarwe, dat half zo produktief is als het in Europees Rusland gebruikte winterstarwe. Daarboven komt dan nog het klimaat met uitersten in temperaturen en ongewoon korte inzaaiperiodes, en de zgn. winderosie, die de vruchtbare bovenlaag verloren doet gaan met een snelheid van soms 5 ton per uur.

Al met al verwondert het dan ook niet als blijkt dat sinds het begin van Chroesjtsjows grote campagne tot 1963 het tarweareaal met 80 pct. toenam, maar de opbrengst slechts met 70 pct.

Ernstiger was het feit dat Chroesjtsjow zich voor tarweverbouw zo eenzijdig afhankelijk had gemaakt van de nieuwe ontwikkelingsgebieden, en dat terwijl hij moest weten dat de stedeling er toch al over de jaren niet op vooruitgegaan was en vergeleken b.v. met voor de Tweede Wereldoorlog met 30 pct. minder graan genoeg moest nemen (404 kg tegen 638 kg).

De bom is dan ook gebarsten toen Kazakstan vorig jaar het helemaal af liet weten: de gehele oogst blijkt niet meer dan 8,8 miljoen ton te bedragen, terwijl alleen de staat al — die dus maar een 50 tot 60 pct. afneemt in het algemeen — op het dubbele, t.w. 16,4 miljoen ton aan leveranties gerekend had. De inkooporganisaties kwamen alleen al door Kazakstan bijna 12 miljoen ton te kort.

Kazakstan

Bepalen wij ons nog een ogenblik bij Chroesjtsjows experiment in Kazakstan en omgeving, dan zien wij nog het volgende verschijnsel, namelijk de gestage achteruitgang in de gemiddelde opbrengst per ha, onafhankelijk dus van de weersomstandigheden. Per hectare werd bij voorbeeld in een redelijk goed jaar als 1962 gemiddeld 660 kg geproduceerd, een opbrengst die ieder jaar minder is geworden sinds in 1956 het gemiddelde 1000 kg was. (Chroesjtsjow sprak zelfs, in zijn meer optimistische buien, van 2000 kg per ha als streefdoel!)

Geen duidelijker voorbeeld van de gepleegde rooibouw dan deze teruggang, die nog wel niet teneinde zal zijn. Chroesjtsjow was hiervoor gewaarschuwd, maar zette zijn plannen door, ondanks formidabele oppositie van vriend en vijand.

Tóch, of misschien juist daarom, kan men hem niet geheel ongelijk geven als hij blijft weigeren van een mislukking te spreken, zelfs nu hij heeft laten weten dat de pas ontgonnen gebieden hun maagdelijkheid weer zullen herkrijgen, zodra elders in de Sowjet-Unie voldoende graan wordt geproduceerd. Want voor de sowjet-leider is deze hele kwestie van het begin af aan duidelijk een gok geweest, en al vrij snel heeft hij dit met zoveel woorden toegegeven. Zei hij op het 20ste partijcongres in februari 1956 immers niet: (en ik citeer) 'Zelfs met twee goede, een middelmatige en 2 slechte oogsten hebben wij winst gemaakt, namelijk graan voor betrekkelijk weinig kosten?' En ten slotte heeft hij meer gekregen dan hij vroeg: in 10 jaar 5 goede, 1 middelmatige en 4 slechte oogsten. En wat de geringe kosten betreft: de oplossing van dit raadsel schuilt in de hoge kostprijs van graan in andere delen van Rusland: 12 tot 17 roebel per ton, tegen nog geen 4 roebel in Kazakstan.

Maar hoe het ook zij, het spel is nu wel uit en Chroesjtsjow heeft ingezien dat op de lange duur het enige antwoord een op moderne leest geschoeide en intensief bedreven landbouw kan zijn. Vandaar ook zijn jongste liefde: de kunstmest, die hij nu met de hem eigen energie overal tracht te pousseren. Het ziet er echter niet naar uit dat de sowjetlandbouw snel en in voldoende mate van deze nieuwe campagne profijt zal kunnen trekken. Cijfers zeggen daarbij niet alles, en al bereikt men de geplande 35 miljoen ton in 1965, dan nog blijven er enige specifieke problemen bestaan.

Zo vindt er, terwijl het land om kunstmest schreeuwt, tegelijkertijd een omvangrijke export plaats naar landen met harde valuta. Van wat er in eigen land beschikbaar is, verslaat een groot deel tijdens opslag of vervoer, of blijft eenvoudig op de spoorwegemplacements liggen. Wat er dan nog ten slotte op de boerderij terecht komt, wordt — op het ogenblik althans — alleen voor industriële gewassen gebruikt, zodat — en wij hebben er Chroesjtsjows woord voor — er voor de tarwebouw niets overblijft van de 20 miljoen ton die nu geproduceerd wordt.

Het is dus geenszins uitgesloten — en de Wereldvoedselorganisatie houdt er zelfs rekening mee — dat de Sowjet-Unie de komende jaren behoefte zal blijven hebben aan buitenlands graan. De implicaties die deze ontwikkeling zou hebben op het gebied van de buitenlandse politiek — zowel tegenover het Westen als tegenover de Oosteuropese bondgenoten — kunnen hier niet ter sprake komen, maar verdienen alleszins de aandacht.

VS—USSR vergelijking

Terzake van de landbouw nog enige opmerkingen over een economisch vraagstuk dat verband houdt met de chronische malaise in deze bedrijfstak en door deskundigen de laatste tijd naar voren wordt gebracht. Het gaat om de vraag of het allemaal wel zo verstandig is zoveel in de landbouwsector te investeren, jaar in jaar uit. Deze kwestie deed zich onder Stalin nauwelijks voor, maar Chroesjtsjow heeft — al was het alleen al uit pure noodzaak — aan de onbegrensde uitbuiting van de sowjetboeren een einde willen maken. Het gevolg is geweest dat aan structurele en organisatorische verbeteringen in de landbouw immense bedragen zijn gependeed. Men ziet wel eens over het hoofd van welke orde van grootte hier sprake is. Nog afgezien van de extra bedragen die in de ontwikkelingsgebieden gestoken werden, gaat er ieder jaar gemiddeld 15 pct. van alle investeringen naar de landbouw — een percentage dat twee maal zo hoog ligt als in West-Europa, om van de VS maar te zwij-

gen (4,7 pct. in 1959). En, voor zover plannen dan relevant zijn, tijdens het huidige 7 jaren plan, van 1959—1965, zou er niet minder dan 50 miljard roebel in de landbouwsector geïnvesteerd moeten worden, hetgeen ongeveer overeenkomt met al het bestaande, vaste en losse, kapitaal van de Amerikaanse landbouw bij elkaar.

Nu doet zich het volgende voor. Van die 50 miljard zou de collectieve sector meer dan de helft voor zijn rekening moeten nemen, maar hiertoe blijken de kolchosboeren — ook al door hun slechte oogsten van de laatste jaren — geen kans te zien, hoewel Chroesjtsjow ze met prijsstijgingen, kredieten, etc. ter wille is geweest. De staat moet dus inspringen en zoals het er nu naar uitziet raakt hij daarbij 8,5 miljard roebel meer kwijt dan aanvankelijk verwacht of, tenminste, gehoopt werd.

Het is dan ook betrekkelijk zuur dat het officiële tijdschrift van de partij, *Kommunist*, moest constateren dat de landbouwproductie sinds 1958 geen vooruitgang heeft gemaakt. In dit licht moet men ook zien de opmerking van Chroesjtsjow twee maanden geleden, toen hij beweerde dat Stalin indertijd van de staatsboerderijen af wilde en alle landbouw uitsluitend collectief, dat wil zeggen voor rekening van de boeren, wilde laten bedrijven. De ervaring leert — en wij zagen reeds een ander voorbeeld — dat 'Stalin' in dergelijke uitlatingen van Chroesjtsjow een verwijzing betekent, niet naar een dode dictator, maar naar een bestaande oppositie, in dit geval een dus die er kennelijk genoeg van heeft goed geld naar kwaad geld te gooien.

Deze groep zal wellicht met instemming, maar zeker met belangstelling kennis hebben genomen van een vergelijkend onderzoek, door een aantal landbouweconomen in de Verenigde Staten ondernomen. Dezen zijn namelijk tot de conclusie gekomen dat gebieden — in beide landen — die wat klimaat en grond, etc. vergelijkbaar zijn, resultaten opleveren die niet zover uiteenlopen als de globale, landelijke gemiddelden per ha zouden suggereren. Het ongeluk voor de Sowjet-Unie is dat Amerika nu eenmaal ook over andere streken beschikt, de zgn. Cornbelt en het Grote Meren-district, die om natuurlijke redenen veel produktiever zijn dan welk gebied in de Sowjet-Unie ook.

De moraal moet dus zijn dat het misschien niet alleen de — overigens ontwijfelbare — achterlijkheid van de sowjetlandbouw is die het voor de Sowjets zo moeilijk maakt het Westen, i.c. de VS, in te halen, maar minstens evenzeer een chronisch verschil in natuurlijke geschiktheid.

Een 'normale' reactie op een dergelijke conclusie zou zijn de

voordelen van internationale handel te hulp te roepen en b.v. sowjetmachinerieën te ruilen voor westers graan. Het omgekeerde is echter het geval, althans wás het geval tot op het vorige jaar, toen de Sowjet-Unie van groot graanexporteur een even groot importeur werd. Voorlopig ziet het er echter niet naar uit dat deze koerswijziging, ook al zal zij enige jaren moeten aanhouden, in het Kremlin anders gezien zal worden dan als een abnormale situatie, waaraan zo spoedig mogelijk een einde gemaakt moet worden.

Maar als de sowjetleiders bij hun zelfbedieningsideaal blijven, dan moet het hun nu toch wel duidelijk geworden zijn, dat — tenzij zij weer hun toevlucht willen nemen tot stalinistische praktijken tegenover de boerenbevolking — autarkie een luxe blijft waarvan de prijs met de jaren eerder hoger dan lager gaat worden. Chroesjtsjows kunstmestplannen zijn er het meest actuele bewijs van. Zo te zien zal het, ook als het wéér de komende jaren meewerkt, nog enige tijd duren al eer de sowjetlandbouw ophoudt een blok aan het been te zijn en de groei van de gehele economie te vertragen.

Consument

Bij de overige determinanten van de Sowjet-economie staat voorop de groeiende betekenis van de consument. Tot voor kort nog bijna even onmondig als zijn tegenspeler op politiek terrein: de gewone sowjetburger, is de consument in de Sowjet-Unie langzaam in opmars. Zo verklaarde een autoriteit uit de confectie-industrie met trots dat er op grond van een uitvoerig statistisch onderzoek naar lengte, breedte en omvang van de sowjet-russische mannen, voortaan meer dan twee standaardmaten verkrijgbaar zouden zijn, zodat men niet alleen meer heel dik of erg klein hoefde te zijn om in de confectiepaleizen terecht te kunnen.

Om te beginnen bij de kwantiteit van hetgeen voor verbruik beschikbaar is: deze is de laatste jaren snel gestegen over de gehele linie, ook al vanwege de grote achterstand die er in 1953 bestond. Zo kwam er tussen 1950 en 1960 twee en een half maal meer verbruiksgoederen op de markt dan tevoren. Op zich zelf geen slecht resultaat, al bleven die bedrijfstakken achter bij de overige industriële sectoren, d.w.z. de zware industrie en de energievoorziening.

Ernstiger is dat bij het bestaande prioriteitsstelsel de consument nog steeds het kind van de rekening is. Het chronisch bijdeplannen-achterblijven, zoals dat in de lichte industrie voorkomt, is een teken van dit gebrek aan voorrang. Zodra iets werkelijk van belang geacht wordt, hoeft er geen sprake meer te zijn van het niet-realiseren van de plannen. En dit gebeurde met de textielindustrie,

de conservenindustrie (niet met de schoenenfabricage!) eigenlijk voortdurend (6, reëel 5,6 pct.), en niet alleen voortdurend, maar de laatste jaren ook in toenemende mate. 1963 was ook in dit opzicht een ongelukkig jaar met een groeipercentage in de verbruiksgoederenindustrie van 2. En in de bouwnijverheid was een zelfde vertraging te zien.

Kwalitatief is de zaak nu niet zo rooskleurig, en dit niet alleen gemeten aan onze maatstaven. Zo werd in 1961 40 pct. van de produktie van de Russische kledingindustrie afgekeurd, omdat het onder de maat was. Hetzelfde gebeurde het vorige jaar met de gehele produktie van liefst 900 fabrieken. Voor zover de kwaliteitsinspecteurs niet ingrijpen, komt de afnemer zelf in het geweer. Zijn protest is weliswaar negatief, maar spreekt niettemin voor zich zelf: hij koopt eenvoudig niet. Van 1955 tot 1960 nam de waarde van onverkoopbare voorraden toe van 750 miljoen roebel tot 1,3 miljard, om daarna in 1963 een record te bereiken van 3 miljard roebel, d.w.z. volgens de officiële koers 12 miljard gulden.

Dat het hier niet gaat om gebrek aan koopkracht, bleek toen de regering koop op afbetaling ging invoeren, waarna de omzet met nauwelijks één percent toenam.

Typisch is het in dit opzicht ook gesteld met TV-toestellen, die — om begrijpelijke redenen, evenals radiotoestellen — in voldoende mate en tegen een redelijke prijs te koop zijn. Eén van de vier toestellen echter doet het al niet bij aankomst in de winkel, en van de overige drie zijn er twee na een half jaar stuk, zonder veel kans op reparatie wegens gebrek aan onderdelen.

Terwijl het tot de mogelijkheden behoort dat in 1965 het sowjet-russische huisgezin over evenveel duurzame verbruiksgoederen — wasmachines, ijskasten e.d. — kan beschikken als wij hier in West-Europa, zal er nog heel wat water door de Wolga moeten vloeien, voordat — gemeten aan afwerking, prijs en dienstverlening, kortom naar 'nut' — een dergelijke vergelijking zin heeft.

Planning van de produktie in omstandigheden van uiterste schaarste, of voor een enkele afnemer, i.c. de staat, blijkt nu eenmaal gemakkelijker te gaan dan voor een min of meer verzadigde markt die kieskeuriger gaat worden. En — vreemde paradox voor onze begrippen — een markt waar men tegelijkertijd over meer geld beschikt dan er gewenste goederen zijn.

Inflatie

In het Westen zou men het kind bij de naam noemen en gewoon van inflatie spreken, iets onaangenaams, maar toch niet iets om je nu

voor te schamen. Tot voor kort kon zoiets als inflatie echter niet bestaan in een volledig geplande economie, maar juist als met de overschotten is men het begrip gaan erkennen, en nu kan men er tenminste over spreken, zij het nog wat schuchter.

Wat is het geval? Als onderdeel van zijn campagne om de bevolking meer te interesseren bij hun werk, heeft Chroesjtsjow getracht de lonen regelmatig te verhogen. Voor de gehele werkende bevolking, dus voor alle fabrieksarbeiders, de landarbeiders van de sovjochzen (staatsboerderijen) en de boeren van de kolchozen, is naar westerse berekening het reële loon in de jaren 1956–1961 inderdaad behoorlijk vooruitgegaan, en wel van 1956–1958 met 5,4 pct. en van 1959–1961 met 4,4 pct. Het zijn echter voornamelijk de boeren geweest die hiervan geprofiteerd hebben. Want voor de industrie-arbeiders steeg het loonfonds wel jaarlijks met 8 pct., maar dit fonds moest verdeeld worden over een snel, vaak te snel, toenemend aantal gegadigden en er bleef, netto per werker, zo ongeveer 3 pct. van over. Maar ook dit was nog te veel en meer dan de economie in eerste instantie kon verdragen, omdat de arbeidsproductiviteit niet zo snel was toegenomen als men had gepland. Tot overmaat van ramp kwam er in 1961 nog de drastische verhoging van de defensieuitgaven bij (met 34 pct. van 9,2 tot 12,3 miljard roebel, waarvan tenslotte 11,6 miljard roebel gebruikt werd), waardoor het tijd werd om in te grijpen.

Allereerst trad voor dat jaar een loonpauze in, terwijl men in de jaren 1962 en 1963 respectievelijk 2 en 1,7 percent loonsverhoging toestond. Daarenboven werd in juni 1962 ingegrepen in het prijspeil van enige belangrijke eerste levensbehoeften, vlees en boter, die met 25 tot 30 pct. verhoogd moesten worden (de prijzen zijn in feite niet zoveel gestegen, althans van boter). Dit gebeurde eensdeels ter wille van de boeren, die van de staat vaak niet eens de kostprijs vergoed kregen en dus er geen enkel belang bij hadden om zich uit te sloven. Anderzijds was het heel duidelijk een bestedingsbeperkende maatregel ten nadele van de stedelijke bevolking en de industrie-arbeiders. Enige maanden later, in september, werd de in uitzicht gestelde belastingvrijdom voor maandsalarissen van 60–70 roebel voor onbepaalde tijd uitgesteld.

En wat de komende jaren betreft houden de planners ook rekening met een zekere inflationistische tendens, men zou kunnen zeggen dat zij deze eigenlijk in de hand werken door de arbeidsproductiviteit minder snel te laten toenemen dan het loonfonds. Voor alle zekerheid werd dan ook de verhoging van het minimumloon tot 40–45 roebel (nu 27–35) tot 1965 uitgesteld. Veel van de maat-

regelen die met zoveel publiciteit in 1960 werden aangekondigd, zijn hierdoor op zijn minst twee jaar achterop geraakt.

Huisvesting

Een van de factoren die de levensstandaard van de sowjetbevolking bepalen, is de huisvesting. In 1957 leek het er even op of Chroesjtsjow de zaak eens fors ging aanpakken. Hij beloofde meer investeringen, bracht de systeembouw op gang en stelde een oplossing van de slepende woningnood in het vooruitzicht over 10 tot 12 jaar. Inderdaad is er het een en ander gepresteerd en kunnen heel wat steden in de Sowjet-Unie wijzen op uitgebreide moderne woonwijken met woningen, voorzien van modern comfort, zij het zonder veel franje en van een kwaliteit die in het Westen niet meer aanvaard zou worden.

Belangrijk was ook in 1957 het besluit voortaan familieflats te gaan bouwen en niet meer 'communaal' wonen als onvermijdelijk uitgangspunt te nemen. D.w.z. in plaats van huizen met per verdieping één lange gang, en aan weerszijden eenkamerwoningen plus voor de gehele etage een keuken en een badkamer, zouden 2- en 3-kamerflats gebouwd worden, waarin t.z.t., als er genoeg woonruimte zou zijn, ook één gezin zou kunnen wonen.

Ondanks de gestage bouw van 2 en meer miljoen van deze appartementen per jaar moet het de autoriteiten — en niet hen alleen — voorkomen alsof zij aan een Sisyfusarbeid bezig zijn. Wel zijn er nu vijf maal meer woningen dan 40 jaar geleden, maar de individuele stadsbewoner is er inmiddels niet op vooruitgegaan. Hij heeft zelfs minder ruimte tot zijn beschikking dan de 6,5 vierkante meter die zijn voorzaat in 1923 had.

De schuldige hier is, naast de oorlogsverwoesing en de systematische verwaarlozing onder Stalin, de onrustbarende snelle verstedelijking: in diezelfde periode van veertig jaar vestigden zich meer dan 90 miljoen mensen in oude of nieuwe sowjetsteden, bijna ook het vijfvoudige van 1923 (25 miljoen in 1923 tegen 115 miljoen in 1963). Vele van deze steden hebben nu reeds meer inwoners dan de planners ze toebedacht hadden voor het jaar 1975. En om de nachtmerrie nog te vergroten, is er van de prioriteit die het bouwen in de eerste jaren na 1957 genoot, weinig overgebleven. Voor de komende jaren valt er weinig soelaas te verwachten, nu het lopende zevenjarenplan voor de woningbouw met 15 pct., d.w.z. 2,5 miljoen flats verminderd is. Wel een teken van de spanning die er net als elders in de Sowjet-Unie ook bij het bouwen bestaat tussen middelen en wensen.

Een van de belangrijkste beperking van die middelen is hier de oorlogsinspanning. Hoogste prioriteit kreeg immers het zogenaamde 'verharden' van de atoomraketbases, teneinde deze onkwetsbaar te maken tegen vijandelijke verrassingsaanvallen. Dit bleek namelijk een zwakke stee in de sowjetdefensie tijdens de Cuba-crisis en speelt als zodanig een belangrijke rol in het strategische denken van de sowjetleiders. En, om op de woningbouw terug te komen: cement kan men nu eenmaal niet meer dan één keer gebruiken.

Defensie

Dieper ingaan op de rol die de defensie wat uitgaven, mankracht en materialen betreft, laat het bestek van dit overzicht niet toe. Alleen dit: het zal ieder duidelijk zijn dat naar verhouding defensie op de sowjeteconomie een zeer zware druk legt. De VS spendeerden in 1962 10,7 pct. van hun nationale inkomen aan bewapeningsuitgaven en de Sowjet-Unie 15 pct. Omdat het sowjetrussische nationale inkomen ongeveer de helft is van dat van de Verenigde Staten, ontlopen de totale bedragen elkaar niet zoveel (resp. voor de Sowjet-Unie 40 en voor de VS 50 miljard dollar). Het is dus niet te verwonderlijk dat een vermindering in de bewapeningsrace de Sowjet-Unie uiterst welkom zou zijn.

Verlaging van het percentage van de begroting dat voor openlijke oorlogsdoeleinden bestemd is, werd met enige tamtam vorig jaar aangekondigd — het bedroeg 1,5 pct. Het was de statistische uitdrukking van de wens tot ontspanning zoals die sinds het kernstopakkoord, of misschien beter sinds de Cuba-crisis bij de sowjetleiders voorzit. Als zodanig misschien een soort symbooltje, maar zoals gezegd zonder verdere betekenis, zolang de sowjetrussische begrotingstechniek toelaat 40 pct. van de totale uitgaven voor defensie te besteden, zonder dat er een haan naar kraait.

Licht/zwaar

Er resten nog twee actuele 'rijpheidsproblemen': de verhouding tussen lichte en zware industrie, en het debat over planning-methodiek.

Allereerst dan de vraag — want daar lijkt het op neer te komen —: moet de produktie van produktiemiddelen de voorrang houden bij de verdere ontwikkeling of is er iets voor te zeggen, een grotere plaats in te ruimen aan zaken die het dagelijkse leven wat veraangemen en vergemakkelijken?

Het is altijd een van de onwankelbare dogmata van de sowjet-economie geweest, grote voorkeur te hebben voor het maken van

machinerieën, elektrische centrales, gas en olie, kortom, ingrediënten voor een snelle expansie. Scheermesjes of nylonkousen komen daarbij noodgedwongen achterop, al zijn ze wel te 'versieren' als je de wegen kent.

Maar het valt niet te ontkennen, dat de sowjetleiders, met dit streven naar macht en maximale groei dat achter deze economische politiek zit, op hun manier succes gehad hebben. Symbool van deze denktrant was tot voor kort 'staal', dat, behalve maatstaf van groei en index van succes, ook inspireerde tot lyrische ontboezemingen. In deze verabsolutering is een kentering gekomen. En zoals in de dertiger jaren de Sowjet-Unie dank zij het buitenland de laatste snuffjes leerde op het gebied van het Bessemerproces e.d., zo heeft men in de zestiger jaren de chemie 'ontdekt'. Vooral de talloze verleidelijke toepassingen van moderne kunststoffen, plastics e.d. openen wijde vista's, die prikkelend werken op de verbeelding, niet in de laatste plaats van de gewone man.

Zo is de ontwikkeling van de chemische industrie komen te staan in het teken van enerzijds lichte versus zware industrie, consumptie versus produktie, en anderzijds in de strijd — mogelijk overdreven voorgesteld — van Chroesjtsjow tegen de zogenaamde staaleters, de onverbeterlijke aartsconservatieven, die liever te veel staal maken dan eens rustig nadenken over de voordelen van polyaethyleen.

Wij moeten bij dit alles wel aannemen dat Chroesjtsjow, als verantwoordelijk leider, een man van het midden probeert te zijn. Hij geeft er zich rekenschap van dat oude prioriteiten onhoudbare consequenties hebben voor de economische ontwikkeling en voor de levensstandaard, maar tegelijkertijd kan hij — gesteld al dat hij daar werkelijk prijs op stelt — niet te mild zijn tegenover zijn onderdanen, op straffe van verlies van steun van de bureaucraten, de zware-produktiemaniakken en het militairendom. De betrekkelijke kalnte op internationaal terrein komt hem nu zeer van pas om de balans een beetje ten gunste van de dagelijkse noden en wensen van de sowjetbevolking te doen doorslaan.

Althans hij schijnt de indruk te willen wekken dat hij daartoe bereid is. Heel voorzichtig heeft hij daarom een van zijn economische experts, de directeur van het Instituut voor Wereldeconomie, Arzumanian, in de Prawda laten uiteenzetten hoe hij, Chroesjtsjow, op dit ogenblik denkt over een aantal economische vraagstukken. Zijn voornaamste stelling komt erop neer, dat het land nu economisch sterk genoeg is om van alles tegelijk te realiseren: de groei erin houden, aan de behoeften van het dagelijkse leven in ruimere mate tegemoetkomen, en tegelijk de defensieverplichtingen niet te

verwaarlozen. Voorwaar een ideale toestand, die merkwaardig veel gelijkenis vertoont met die welke Chroestjsjow midden 1961 meende bereikt te hebben. Niet lang daarna moest hij, of in ieder geval heeft hij deze gedachte van een evenwichtige ontwikkeling laten vallen, om zich in een aantal internationale crises te verwickelen, die hem — maar niet minder het land zelf — duur te staan gekomen zijn: Berlijn, Cuba en de overmatige defensie-inspanning.

Of Chroesjtsjow ditmaal meer geluk of succes heeft dan drie jaar geleden, moeten wij nog afwachten, maar het zal de burger ergens toch wel deugd doen dat de sowjetleider zich — te midden van alle overstelpende problemen — zijn lot zo aan lijkt te trekken.

Nu is het natuurlijk schromelijk overdreven om, zoals zijn Chinese tegenstanders doen, vol te houden dat Chroesjtsjow plotseling een soort consumptiefan is geworden, die alle proporties uit het oog verliest. Ten slotte is 72 pct. van de totale industriële produktie bestemd voor verdere produktie — wat dat dan ook zijn mag, een verhouding die zelfs bij gelijke ontwikkeling van de zogenaamde A-sector (produktiemiddelen) en de B-sector (consumptieartikelen) ongewijzigd zou blijven. En zelfs van die paritaire ontwikkeling is nog weinig te zien. Bovendien, en dat maakt de hele discussie licht versus zwaar, A versus B nogal schimmig, bovendien valt ook b.v. een machine om schoenen te maken onder A, terwijl het uiteindelijke produkt dan toch de consumptie, d.w.z. B dient.

Daarom is het misschien het beste deze hele discussie te laten voor wat zij is en ons tot enige feiten te beperken. En die wijzen op voortzetting van de oude tradities, waarbij dus het leeuwedeel van de industriële produktie bestemd wordt voor non-consumptie, met mogelijk een geringe modificatie ten gunste van de noden van iedere dag.

De mening dat Chroestjsjow met zijn nadrukkelijk kampioenschap voor de snelle introductie van chemische industrieën en produktiewijzen een nieuw en voor de consument gelukkiger hoofdstuk aan het schrijven is, vindt nergens bevestiging. Wel zou, zoals gezegd, de sowjetleider waarschijnlijk graag die indruk wekken, ook al omdat hij nog steeds hoop heeft het buitenland bereid te vinden hem de middelen te verschaffen om zijn chemisch programma af te werken en daarbij is het nuttig de gedachte post te doen vatten dat zijn nieuwe plannen bestemd zijn voor het welzijn van de sowjetburger. Ook zijn preoccupatie met de produktie van kunstmest zou men vanuit dit gezichtspunt kunnen bekijken: dit is immers onontkoombaar een consumentenbelang.

Bezien wij echter nader wat de nieuwe mode, de 'chemisering'

van de sowjeteconomie eigenlijk betekent, dan vinden wij dat tot 1970 per jaar 2 x zoveel in chemische fabrieken e.d. geïnvesteerd gaat worden als in de voorafgaande vijf jaar. Vergeleken bij de totale investeringen tot 1970 is dat nog geen uitzonderlijk gebeuren. Maar bovendien blijkt dat er aan de produktieplannen voor 1970 niets gewijzigd is, vergeleken bij 1961, toen zij voor het eerst werden gepubliceerd. Alleen zal er wat minder plastic gefabriceerd worden. En ten slotte heeft Chroesjtsjow op de jongste vergadering van het centrale comité zich uitgesloofd om aan te tonen dat meer dan 60 pct. van de chemische produktie in de categorie 'zware industrie' valt, en dat de landbouw niet meer dan 19 pct. en de lichte industrie slechts 10 pct. krijgt. Met andere woorden: veel geschreeuw en niet veel (kunst)wol.

Voor de sowjetleider zelf is het belangrijker te zien dat hij zo goed mogelijk al die oude – en op zich zelf omvangrijke – plannen tot werkelijkheid gaat brengen, en hierbij hoopt hij ongetwijfeld op hulp uit het Westen. Dit keer niet alleen met het leveren van moderne fabrieksinstallaties die hem jaren in research schelen, maar ook – en vooral – krediet op lange termijn, langer dus dan de gebruikelijke handelskredieten van 5 jaar. Groot-Brittannië heeft als eerste in dit opzicht al bereidheid getoond, terwijl de overige Westeuropese landen er vooralsnog afwijzend tegenover staan. In feite zou langlopend krediet erop neerkomen dat de Sowjet-Unie gelijke behandeling krijgt als onderontwikkelde landen. En voor zover economische hulpverlening met politieke oogmerken gegeven wordt, zou er alle reden zijn om tegenover de Sowjet-Unie, in voorkomende gevallen, dit aspect niet uit het oog te verliezen. Het staat echter wel vast dat het politieke dividend uiterst gering, zo niet nihil, zou zijn.

Als wij toch de Oost-West-handel willen uitbreiden, dan zou het meer zin hebben ons op de bondgenoten van de Sowjet-Unie te richten. Zij immers vertonen tekenen van groeiend economisch nationalisme en een soort Westeuropees Marshall-plan-op-bescheiden-schaal gericht op Oost-Europa zou te prefereren zijn. Boven het verspillen van krachten aan de Sowjet-Unie zonder veel kans op rendement op welk terrein ook.

Luns' ontwapeningsnota

Luns' ontwapeningsnota is een bijzonder verschijnsel. Het is voor het eerst dat de regering in een doorwrochte — al is het dan ook tegelijkertijd een wrakke — uiteenzetting een theoretische verantwoording geeft van het door haar gevolgde globale ontwapeningsbeleid.

Men moet als oorzaak hiervan ongetwijfeld de toegenomen druk van de openbare mening in de richting van ontwapening en ontspanning zien.

De nota is monistisch te noemen: ze gaat van één uitgangspunt uit. Dat uitgangspunt is dat het 'machtsevenwicht tussen Oost en West' de garantie voor de vrede is en dat het dus gevaarlijk is iets te ondernemen dat uitgelegd kan worden als een verstoring daarvan. Ettelijke malen wordt in de nota verwezen naar de gemeenschappelijke verklaring van de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie van 19 september 1961 inzake de beginselen van de ontwapeningsonderhandelingen, de zogenaamde McCloy-Zorin-verklaring. In punt 5 daarvan is vastgelegd dat bij ontwapening in alle fases het machtsevenwicht gehandhaafd dient te blijven. Het machtsevenwicht is zo bijna gecanoniseerd en dus de hoogste wijsheid geworden, waaraan niet getwijfeld mag en kan worden.

Aan de hand van het gecanoniseerde machtsevenwicht wordt ontwapening dan door Luns gedefinieerd als een proces waarbij onder handhaving van het machtsevenwicht het niveau van dat evenwicht steeds lager komt te liggen door geleidelijke afschaffing van wapenen en strijdkrachten.

In de nota wordt geen poging gedaan het machtsevenwicht tussen Oost en West naar zijn wezen te definiëren; de minister volstaat met de opmerking: 'Hoewel het moeilijk valt de mate van evenwicht in precieze mathematische formules onder te brengen, kan niet ontkend worden dat tussen de westelijke en communistische landen heden ten dage feitelijk een evenwicht van militaire macht bestaat.' (blz. 7).

Nu zal er wel niemand durven ontkennen dat er momenteel een machtsevenwicht is in dié zin dat de Verenigde Staten en de

Sowjet-Unie zoveel bewapening bezitten dat ze elkaar minstens één maal kunnen vernietigen, ongeacht wie er begint.¹

Voor de ontwapeningspolitiek is dit resultaat echter vrij schamel, juist omdat de ontwapeningspolitiek zozeer te maken heeft met *partiële* — hetzij wapens, hetzij gebieden betreffende — voorstellen en maatregelen. Het machtsevenwicht waarover de nota het heeft, is kennelijk van een subtieler karakter dan het door mij beschreven machtsevenwicht, juist omdat de nota inzake enkele vrij beperkte ontwapeningsvoorstellen (met name het Rapacki-plan) rept van verstoring van het machtsevenwicht. Met de uitspraak: 'In de westelijke verdedigingsconceptie hebben zowel de strategische en de tactische kernwapens als de conventionele strijdkrachten hun aangewezen plaats,' (blz. 7) wordt gesuggerd dat het machtsevenwicht zo subtiel is dat de geringste (uiteraard eenzijdige) verandering ontoelaatbaar is. Een massief machtsevenwicht echter als het door mij beschrevene is niet zo eenvoudig te verstoren. De nota maakt niet duidelijk hoe dit subtiel machtsevenwicht nu wel in elkaar zit. Wij krijgen slechts een bewijs uit het ongerijmde voor zulk een machtsevenwicht gepresenteerd, maar dit bewijs is al even wankel als zovele middeleeuwse godsbewijzen. (Het bewijs uit het ongerijmde gaat uit van een geconstateerde vrede, die dan aan de gelukkige werking van het machtsevenwicht wordt toegeschreven.)

Het gecanoniseerde machtsevenwicht en verdere bewapening

Met Luns' gecanoniseerde machtsevenwicht is weinig aan te vangen op het gebied van de ontwapening. Het begrip heeft slechts één aanwendingsmogelijkheid, namelijk verdergaande bewapening. Handhaving van het door Luns gehanteerde machtsevenwicht komt neer op voortzetting van de traditionele politiek van bewapening, alleen is deze nu gelardeerd met vrome wensen en buigingen naar de polemologie. Hiervan geeft de minister in de nota twee duidelijke voorbeelden. Het eerste vindt men vrij direct in het begin van de nota, waar men leest: 'De regering is (derhalve) ook geporteerd voor verdere versterking van de conventionele strijdkrachten in West-Europa,' (blz. 7) dit dus ondanks

¹ De situatie schijnt zo te zijn dat de VS een 'strike-first'- en een 'strike-second'-macht hebben, waarbij de eerste gericht is op bases van de SU en de tweede op steden. De SU heeft door een geringer bestand aan strategische wapens een atoommacht die eenmaal kan worden ingezet en wel op Amerikaanse steden.

de bewering over het machtsevenwicht en de 'welgedoseerdheid' van de westelijke verdediging (hierboven aangehaald).

Een tweede voorbeeld is Luns' omhelzing van de multilaterale kernmacht van NAVO-landen. In de nota stelt hij zich in zekere zin achter deze strijdmacht, wanneer hij zegt dat een bepaald argument van de Sowjet-Unie niet wordt aanvaard van westelijke zijde, 'omdat de totstandkoming van een multilaterale kernmacht juist mede ten doel heeft de vorming van zelfstandige nationale kernmachten te voorkomen.' (blz. 20)

Beide proposities hebben ongetwijfeld een *politieke* oorzaak, maar hun militaire consequentie is van duidelijke aard: verstoring van de huidige toestand, of wel verstoring van het machts-evenwicht, in de terminologie van Luns.

Over deze politieke oorzaak wordt hier nu gezwegen; daarop wordt verderop ingegaan.

Het Rapackiplan

De nota is ongetwijfeld gebaseerd op een militair-strategische conceptie, al komt deze nergens expliciet ter sprake. Slechts op één plaats, namelijk bij bespreking van het Rapackiplan, komen enkele elementen van die conceptie bovendrijven. Deze zijn echter voldoende voor haar identificatie.

Geen zich zelf respecterend rapport over ontwapening kan tegenwoordig het Rapackiplan omzeilen. Dit is nu eenmaal het meest uitgewerkte zonale ontwapeningsplan voor Midden-Europa dat er is. Het behoudt zijn geldigheid, ook na het jongste Poolse aanloopplan, dat bevrozing van atoomwapens in Midden-Europa beoogt. In de nota van de minister wordt het Rapackiplan ook besproken. Zoals bekend is houdt het plan in dat in een eerste fase alle atoombewapening wordt bevroren in de twee Duitslanden, Polen en Tsjechoslowakije en dat in een tweede fase die bewapening wordt verwijderd en verder de conventionele strijdkrachten worden teruggebracht tot een overeen te komen niveau. Dit alles onder strenge internationale inspectie.

In de nota schrijft de minister: 'Indien aan de westelijke strijdkrachten in Duitsland de steun van kernwapens zou worden onthouden, zou hun weerstandsvermogen gevaarlijk worden aangetast en de defensieve kracht van het Westen (...) worden ondermijnd.' (blz. 27). Verder: 'Uitvoering van het plan zou leiden tot een ernstige verstoring van het evenwicht ten nadele van

het Westen.' (blz. 27). Ten slotte: 'Achter de Poolse grens blijft (immers) de sterke macht van nucleaire en conventionele Sowjet Strijdkrachten bestaan, terwijl voor de opbouw van een adequate westelijke macht de strook bewesten Duitsland te smal is. Het lijkt onder deze omstandigheden dan ook nauwelijks denkbaar dat de Verenigde Staten in staat zouden zijn omvangrijke strijdkrachten in Europa te handhaven.' (blz. 27)

Voor een juiste discussie over deze materie is een overzicht van de technologische revolutie in de vernietigingsmiddelen van de laatste jaren nodig. Toen de Verenigde Staten het atoommonopolie hadden, konden ze de Sowjet-Unie bedreigen met hun strategische in en om Europa gestationeerde atoomwapens en hun tactische atoomwapens. Toen gold de theorie van de massieve repressaille, ook wel genaamd de theorie van atoomzwaard en conventioneel schild. De geringste aanval van de zijde van de Sowjet-Unie zou worden beantwoord met massale strategische atombombardementen op steden van de Sowjet-Unie. De conventionele strijdkrachten (aangevuld met tactische atoomwapens) zouden het te velde dan wel klaren.

Na de doorbreking van het Amerikaanse atoommonopolie en de verkrijging van intercontinentale atoomraketten kon de Sowjet-Unie aan het eind van de jaren vijftig de Verenigde Staten rechtstreeks bedreigen. Hiermee was in principe de theorie van atoomzwaard en conventioneel schild gevallen. (Of nu de Sowjet-Unie *precies* kan opbieden tegen de Amerikaanse strategische atoomwapens, zowel wat raketten als polarisduikboten betreft, is niet belangrijk in dit verband.)

Tegelijkertijd was voor de Verenigde Staten de strategische betekenis van Europa gedevalueerd. Hadden ze dat werelddeel vroeger nodig voor de stationering van hun 'atoomantwoord', na de ontwikkeling van de lange-afstandsraket en de Polarisduikboot konden ze dat 'atoomantwoord' terugtrekken naar eigen grondgebied en de oceanen.

Een belangrijk element in elke bespreking van ontspannings-, denuclearisatie- of demilitarisatieplannen nopens Midden-Europa vormen de Amerikaanse tactische atoomwapens. Aanvankelijk een aanvulling op, een vervanging van conventionele strijdkrachten, zijn ze nu functioneel strategische wapens geworden. Daarmee wordt bedoeld dat ze een afschrikwekkende functie hebben en dat ze slechts in het alleruiterste geval gebruikt zullen worden, namelijk wanneer het voor de Verenigde Staten duidelijk is dat hun eigen grondgebied niet meer buiten de strijd

kan blijven. Veel deskundigen betwijfelen of een lokaal conflict in Europa zulk een uiterste geval is. De Gaulle en de zijnen hebben zelfs zekerheid in dezen en bouwen een eigen atoommacht op. Daarom behoren de Amerikaanse tactische atoomwapens tot de over de gehele aarde verspreide Amerikaanse atoomafschrikingsmacht en hebben ze geen specifieke aan het Europese territorium gebonden functie.

De gebruiksmogelijkheid van de Amerikaanse tactische atoomwapens in Europa is hierdoor zeer beperkt, ja bijna nihil te achten. Ze vertegenwoordigen zelfs een groot gevaar, namelijk als aansteker dienst te kunnen doen.

De Amerikaanse tactische atoomwapens vormen nu dus een onderdeel van de globale atoomafschrikingsmacht van de Verenigde Staten en zijn als zodanig niet aan Europa gebonden en dus te missen. Ze hebben ondanks hun waardevermindering niet het uitbreken van een conflict in Europa opgeroepen. Het machts-evenwicht — in de terminologie van Luns — is er kennelijk niet door verstoord. Wanneer Luns nu zijn oppositie tegen het Rapackiplan argumenteert als hij doet — in termen van verstoring van het machts-evenwicht ten nadele van het Westen — baseert hij zich dus op een verouderde militair-strategische conceptie.² Zijn oppositie is derhalve een slag in de lucht.

De politieke conceptie van Luns' nota

Zoals de nota uitgaat van een verouderde homogene strategische NATO-conceptie, zo gaat ze ook uit van een verouderde politieke homogeniteit van de NATO.

De groeiende politieke heterogeniteit vindt haar oorzaak in de veranderde militair-strategische betekenis van Europa voor de Verenigde Staten. De grote Europese NAVO-genoten Frankrijk en West-Duitsland trokken daaruit de conclusie dat ze ook atoomzeggenschap moeten hebben. Voor Frankrijk heeft dat een

² Windsor heeft in zijn studie *Western Europe in Soviet Strategy* de nieuwe situatie als volgt omschreven, namelijk dat er in Europa een machts-evenwicht ten gunste van de Sowjet-Unie bestaat (vooral door haar overwicht in middelbare-afstandsraketten) en dat er voor wat de directe relatie VS-SU betreft een machts-overwicht bestaat ten gunste van de VS wegens hun overmacht in intercontinentale raketten. Aan deze visie ligt de veranderde strategische betekenis van Europa ten grondslag, omdat voorheen 'machts-evenwicht in Europa' en 'globaal machts-evenwicht' samenvielen. Een bespreking van Windsors visie is hier verder niet op zijn plaats.

onverbloemde opbouw van een eigen atoommacht opgeleverd. West-Duitsland wordt voortdurend door Frankrijk in een wippositie gehouden: enerzijds kan het niet naar Frankrijk doorschieten, omdat de Verenigde Staten dan zeker de Middeneuropese status quo zullen legaliseren met de Sowjet-Unie, anderzijds kan het niet naar de Verenigde Staten doorschieten, omdat het dan definitief geen eigen atoommacht krijgt.

De MLF is een poging om West-Duitsland te vaccineren tegen eigen atoombewapening, door de ziekte in lichte vorm op te wekken. De MLF zou in de praktijk wel eens een bevruchting met atoombewapening kunnen blijken te zijn.

In de nota wordt het thema van de eensgezinde NAVO nog lustig bespeeld. Bij de behandeling van de eenzijdige atoomontwapening van Nederland heeft de minister het over een 'onaanvaardbare consequentie van eenzijdige ontwapening', namelijk 'dat ons land daardoor uiteraard uit het Noordatlantische bondgenootschap zou moeten treden.' (blz. 15). In dat geval zal Nederland zich 'ook aan een groeiende samenwerking tussen de Atlantische mogendheden op alle andere terreinen welke voor de toekomst van Europa en Nederland van bijzonder belang is,' moeten onttrekken. (blz. 15). Inzicht in de werkelijkheid gebiedt te zeggen dat die 'groeiende samenwerking' er niet is, wel groeiende desintegratie. Inzichtgevend in Luns' gedachtenwereld is dat uittreding uit de NAVO kennelijk niet tot de mogelijkheden behoort!

Wat de MLF betreft blijkt de minister een draai te hebben gemaakt, zoals we al eerder aangaven. Men proeft uit het gegeven citaat een acceptering van die MLF. Dit gebeurt waarschijnlijk allemaal om de illusie van de eensgezinde NAVO te handhaven.

De eenzijdige ontwapening

Aan de eenzijdige ontwapening wijdt de nota ook een paragraaf. Met deze zaak is de minister al zeer snel klaar. Hij 'bewijst' dat eenzijdige ontwapening in strijd is met de McCloy-Zorinverklaring, en is dan van de zaak af. Nu is deze verklaring geen produkt van pauselijke onfeilbaarheid, zodat er best aan getwijfeld mag worden. Door zich achter deze verklaring te verschuilen, doet de minister echter afstand van elke poging ook maar iets zelfstandig te ondernemen met behulp van de buitenlandse politiek van Nederland. Nog erger, hij schakelt Nederland zelfs verder in bij het stelsel van de atoomafschrikking, nu in het kader van de MLF.

In plaats van zich af te vragen of een eenzijdige Nederlandse onttrekking aan deze heilloze ontwikkeling, d.w.z. de aanwezige atoomdepots verwijderen, niet meedoen aan de MLF en tegelijkertijd een uitnodiging richten aan het Oosten om een gelijkwaardig Oosteupees land af te ruilen, niet verstandiger is, zegt Luns alleen vroom de McCloy-Zorin-verklaring op (punt 5), en schakelt hij Nederland verder in bij de atoomwapenwedloop. Kennelijk is dit ook het alternatief: meedoen of niet meedoen. En wie meedoet wordt verder meegezogen.

Boekbesprekingen

Dr. P. H. van Gorkum: Kerk en Voorlichting. Uitg. J. H. Kok N.V., Kampen, 1963. 159 blz.

Een analyse van de begrippen voorlichting en public relations, alsmede van de wijze waarop zij toepassing hebben gevonden op kerkelijk gebied. De verwachtingen, gewekt door deze ondertitel van Van Gorkums dissertatie, worden beschaamd. De auteur heeft met naarstige vlijt de literatuur over wezen en praktijk van voorlichting, public relations, enz. geëxcerpeerd: de zoveelste dissertatie die in feite op een – in dit geval vrij aardig saamgestelde – bloemlezing van andermans onderzoek-resultaten en meningen neerkomt.

Nadat aan de hand dier meningen over voorlichting in het algemeen een vrij acceptabele definitie van kerkelijke voorlichting is gegeven (het proces dat erop gericht is door overdracht van kennis en ervaring bij die groepen waarmee de kerk in aanraking komt, zowel intern als extern, een beter begrip te bevorderen en de onderlinge betrekkingen te verbeteren) wordt in het tweede deel van het proefschrift een poging ondernomen om na te gaan hoe buiten Nederland en binnen Nederland de kerkelijke voorlichting werkt en in hoeverre zij aan het door de definitie gestelde optimum beantwoordt, en er dus van een doelgericht en doelbewust voorlichtingsbeleid der kerken gesproken kan worden.

Buiten Nederland: Van Gorkum bepaalde zich tot de Verenigde Staten en West-Duitsland en tot willekeurige toevalsgrepen uit de praktijk der kerkelijke voorlichting aldaar. Systematische volledigheid was hier wellicht niet mogelijk, maar er ontbreekt te veel voor de hand liggende informatie over b.v. het voorlichtend effect van de Duitse Kirchentage, de betekenis en uitwerking van weekbladen als 'Christ und Welt', de uitvoerige en bijkans klassieke activiteiten van de Evangelischer Pressedienst, enz. enz. Al dit 'te weinig' wordt niet goedge maakt door het 'te veel' van een beschrijving van de voorbereiding van een (toch niet strikt 'kerkelijke?') campagne van de heer Billy Graham.

Binnen Nederland: hier stelt het proefschrift met de veelbelovende titel en ondertitel eerst recht teleur. De auteur had met name de voorlichtende activiteit van de Hervormde Kerk niet in 10 van de 160 pagina's van zijn proefschrift mogen afdoen. Hoe weinig reële moeite hij zich gegeven heeft om op het onderhavige terrein thuis te raken,

blijkt uit het feit dat hij zijn situatieschets vrijwel uitsluitend op toevallige tijdschriftartikelen van mr. Kist, persbureaudirectrice De Vlieger en ds. Aalders baseert. Daarnaast krijgt een verhaal over een schriftelijke cursus voor ex-katholieken vanwege het Protestants Convent een overdreven accent.

Voor de hand liggend materiaal (de uitgave der hervormde 'Documenten', de naoorlogse openbare synodale publikaties, en 'Kerk aan het Werk', met informatie over o.m. de Hervormde Raad voor Kerk en Publiciteit) werd niet geraadpleegd. De 'voorlichting' via de grote Hervormde Kerkbouw-actie (haar advertenties, haar miljoenen-huis-aan-huis-krant), de opdracht aan en het werk van de hervormde pers-predikanten, die feitelijk public relations-officers zijn, de rol die Nederlandse predikanten en journalisten in de 'Arbeitsgemeinschaft für Evangelische Information' spelen, de discussies over mogelijkheid en (on)wenselijkheid van een eigen hervormd-kerkelijk dagblad, — men vindt hierover en over tientallen andere aspecten van een thans reeds zo opmerkelijk fungerende kerkelijke voorlichting in de dissertatie niets.

De auteur was blijkbaar, toen hij eenmaal toe was aan hetgeen het belangrijkste deel van zijn proefschrift had kunnen worden, te vermoeid van het voorafgaande compileren, exciperen en citeren, dan dat hij nog kracht overhad voor eigen, persoonlijk, levend onderzoek.

Zijn doctorstitel zij hem overigens niet misgund. Vanwege zijn vlijt.

JOHAN WINKLER

Dr. M. O. L. Klein: 'Statusonderscheidingen'. Wijzen waarop sociale niveaunderschillen worden vastgesteld. Sternfert Kroese — 1963 (diss.) 134 pagina's.

Het verschijnsel van de sociale gelaagdheid van onze samenleving heeft reeds lange tijd de belangstelling van de sociale wetenschappen. Niet minder is dat het geval — zij het uit andere overwegingen — in de sociale beweging, waartoe dit tijdschrift wordt gerekend. Dit is waarschijnlijk ook de reden dat de redactie deze studie voor bespreking heeft uitgekozen.

Bij het vaststellen van de groepen in onze samenleving die maatschappelijk een ongelijkwaardige positie hebben, wordt gebruik gemaakt van twee groepen van criteria, nl. de objectieve en subjectieve. Tot de eerste groep van criteria op grond waarvan men een individu in een sociale laag indeelt, worden bij voorbeeld gerekend het beroep en het inkomen. Vooral het beroep is tot dusver als indelingscriterium veel gehanteerd. Dit geschiedt zowel uit praktische overwegingen als om onderzoek-technische bezwaren met betrekking tot andere criteria te omzeilen.

In de onderhavige studie nu wordt de sociale gelaagdheid van onze samenleving benaderd vanuit de *subjectieve beleavingswereld* van de mensen. Met subjectief wordt dan door de schrijfster bedoeld: niet al-

leen de wijze waarop men zich zelf indeelt, maar vooral ook hoe men anderen een plaats geeft in de sociale hiërarchie. Bij dit laatste spelen ook ideologieën en aspiraties een rol, op basis waarvan de sociale geledingen worden opgebouwd. Terecht wordt opgemerkt, dat hoewel de aldus geconstrueerde sociale geledingen niet met de feitelijke situatie overeenstemmen, deze voor de personen zelf toch een zekere realiteit bezitten. Bij de verschillende onderzoeken welke op dit terrein tot dusver zijn ingesteld, werd de invloed van deze subjectieve zienswijze vaak onvoldoende in beschouwing genomen.

Het belang van de desbetreffende studie is dan ook dat een uitvoerige analyse is gemaakt van de literatuur op dit punt en bovendien een tweetal gemeenten zijn uitgekozen voor een concreet onderzoek om een inzicht te krijgen in de subjectieve realiteit t.a.v. stratificatie. Dit concrete onderzoek vond plaats in de gemeenten Den Haag en Hazerswoude, waarbij volgens de methode van het vrije interview werd getracht bij een groep van personen de voorstellingen te registreren aangaande de sociale gelaagdheid in de samenleving. Het zou dienstig geweest zijn, indien een wat uitvoeriger motivering zou zijn gegeven van de keuze van beide gemeenten.

Aan de hand van de resultaten van dit onderzoek werden de criteria welke door de interviewee werden gebruikt voor de waardering van de plaats van personen op de maatschappelijke ladder, in een 4-tal categorieën ingedeeld, nl.:

1. substantiële criteria — (beroep, opleiding, sociaal verkeer)
2. symboliserende criteria (geld, levensstijl)
3. partiële criteria (intelligentie, geboorte, gezag)
4. appreciërende criteria (b.v. het soort van werk; in de dorpsamenleving werd ook als factor genoemd de sociale omgang met anderen).

Hoewel door deze analyse het inzicht is verbeterd met betrekking tot de plaatsbepaling op de maatschappelijke ladder, is wel de vraag, of voorgenoemde criteria kunnen worden gebruikt voor een objectieve maatschappelijke geleding.

Door andere onderzoekers die zich op dit terrein hebben bewogen, is reeds opgemerkt, dat b.v. het cultuurpatroon een beter indelingscriterium zou zijn dan het beroepsprestige, doch onderzoek-technisch is het eerste begrip moeilijk in de praktijk te hanteren.

Bij de interviewee bleek ook, dat het zien van de ander op een bepaalde plaats op de maatschappelijke ladder niet alleen berust op uiterlijke kenmerken. De betrokken persoon geeft vaak een totaalindruk, waarin b.v. ook karaktereigenschappen van de ander zijn opgenomen. De schrijfster merkt dan ook op dat de wijze waarop men de maatschappelijk hoger of lager geplaatste herkent, geschiedt in de vorm van een 'Gestalt' welke ook door normatieve factoren bepaald wordt. Bepaalde gestereotypeerde meningen spelen daarbij eveneens een rol.

De maatschappelijke ontwikkeling van de laatste decennia heeft ge-

leid tot een verbetering van de welvaart van de arbeidersklasse, meer sociale wetgeving, een democratisering van het onderwijs, enz. In hoeverre deze ontwikkelingen hebben geleid tot het vervagen van bepaalde maatschappelijke tegenstellingen, is aan de hand van een wetenschappelijk onderzoek naar de sociale hiërarchie nog moeilijk vast te stellen. Volgens de schrijfster zijn er zelfs enkele aanwijzingen welke ertegen pleiten. Ook andere schrijvers hebben aan deze kant van de sociale ontwikkeling aandacht besteed.

Zo is door Schelsky gesteld, dat zich in de Duitse samenleving een nivellering begint af te tekenen gericht op een kleinburgerlijke eenvormige levensstijl.

Zahn ziet een nieuwe leefwijze en maatschappelijke differentiatie naar voren komen, welke voornamelijk is gebaseerd op eigendom en consumptiegoederen (TV, auto, keukenapparatuur). Deze consumptiegoederen kunnen worden gezien als symbolische functies, waardoor in het grootstedse sociale leven statusverhoudingen kunnen worden uitgedrukt. Indien deze ontwikkeling juist is, zouden er door verschillen in consumptiestijl als het ware informele rangordes kunnen ontstaan. (Men zou dan kunnen stellen, dat deze maatschappelijke rangordes gevestigd zijn op de mate waarin personen en groepen genieten van de welvaartsstaat).

In de onderhavige studie komt verder naar voren, dat er tussen de lagere en hoogste maatschappelijke groeperingen enkele typerende verschillen liggen. Dit geldt vooral voor bepaalde gebieden, zoals b.v. de woninginrichting en de vrijetijdsbesteding. Hierdoor ook blijven sociale niveaoverschillen in de subjectieve belevingswereld bestaan. Het zou interessant zijn geweest indien aan deze laatste verschijnselen meer aandacht in de studie was besteed.

DR. G. HENDRIKS

J. M. Domenach: Politieke propaganda (vertaling P. Groot), Sterrenserie, Hilversum, 1963.

Verouderd, maar niettemin zeer actueel. Zo mag men dit boek, dat onder de titel 'La propagande politique' al vele jaren (het dateert van 1950) tot de verplichte literatuur van eerstejaars PSF-studenten behoort — blijkbaar stelt de redactie van S & D slechts prijs op recensies van boeken die tot het Nederlandse taalgebied zijn doorgedrongen — wel kenschetsen.

Verouderd, omdat het in het huidige TV-tijdperk wat naïef aandoet, wanneer men zich zorgen maakt over de gevaren die er schuilen in een beïnvloeding van de openbare mening met behulp van o.a. pamfletten, affiches, vlugschriften, spandoeken, luidsprekerwagens, karikaturen, portretten en schouwspelen.

Actueel, omdat juist in een tijd dat de regering TV-zendtijd 'vordert' ten behoeve van de politieke partijen, het vraagstuk van de grenzen der meningsbeïnvloeding in een democratische samenleving zich weer in volle omvang aandient.

Na lezing van het historisch gedeelte van Domenachs boek, is men geneigd alle vormen van massale meningsbeïnvloeding te verwerpen. De technieken van de leninistische 'agitprop', vervolmaakt door Mao Tse Toeng en ingepast in zijn guerrillastrategie (later overgenomen door de in Indo-China wijsgeworden OAS-kolonels ten behoeve van hun 'revolutionaire oorlogvoering'), zijn weerzinwekkend. De bijdrage die Hitler en Goebbels hebben geleverd tot de 'vooruitgang' der propagandatechniek met het Duitse volk als, sociaal-psychologisch murw-geslagen, proefkonijn, kwijlend als de hond van Pawlow, is belangrijk genoeg om de behoefte te doen opkomen over *elke* vorm van politieke propaganda het onaanvaardbaar uit te spreken.

Als hij zijn lezers in een dergelijke walgstemming heeft gebracht, neemt Domenach een verrassende wending, die zijn meesterschap ver-raadt. In een tweetal slotparagrafen breekt hij nl. een lans voor de politieke propaganda, maar dan ingepast in de spelregels der democra-tie. Inwerken op de mening is op zich geen ongerechtvaardigde inbreuk op de persoonlijke autonomie, zo betoogt hij. De individuele mening is zelf in menig opzicht een resultante van een aantal collectieve krachten die haar beïnvloeden. De politieke propaganda dient zich ten doel te stellen gezichtspunten die onder invloed van die collectieve krachten ver van de realiteit zijn geraakt, weer met de werkelijkheid te con-fronteren. Sterker nog: de politieke partijen hebben tot taak de openbare mening te organiseren aan de hand van de politieke feiten van de dag, om te voorkomen dat zij als amorfe massa ten prooi valt aan allerlei non-politieke, deformerende invloeden.

De kiezers zijn, na de recente ervaringen, beu van alles wat ook maar enigszins naar propaganda riekt. De politieke partijen hebben daaruit de conclusie getrokken, dat er geen behoefte meer is aan kennis van de politieke realiteit, van problemen waarvan leven en gezondheid afhan-gen; dat politiek een zaak is van specialisten en propaganda een soort intellectuele aanpraterij. Domenach meent echter, dat juist uit de walging van mystificaties en buitensporigheden de behoefte is opgeko-men aan een propaganda 'nieuwe stijl'. Een propaganda die gebaseerd is op feiten, die wil uitleggen, educatief is. Die de kiezers serieus neemt.

De democratie wordt niet aangepast maar versterkt, wanneer de politieke partijen zich ten doel zouden stellen de kiezers op eenvoudige wijze alternatieve mogelijkheden voor te leggen. Een dergelijke, plura-listische, propaganda laat alle ruimte voor een onafhankelijke waardering van de feiten en vergroot de weerbaarheid van de kiezers tegen even-tuele totalitaire vormen van propaganda. Tot zover Domenach.

Inmiddels is bij enkele Westeuropese politieke partijen de ergste schrik voor moderne propagandatechnieken alweer geweken. Een propa-ganda 'nieuwe stijl' is inderdaad in ontwikkeling. Maar het is niet de nieuwe stijl waarop Domenach hoopte. Het zijn slogans als 'Wohlstand ist für alle da' en 'Keine Experimente' (de Duitse CDU), 'You never had it so good' en 'Don't let Labour ruin it' (de Britse conservatieven),

die op de kiezers worden losgelaten. Alternatieven, politieke feiten zijn er niet bij. De moderne massamedia worden gebruikt om de massa in slaap te schetteren. Totdat een propagandist 'oude stijl' hen wreed wakker kust. Wellicht is dit boek van Domenach niet alleen verouderd en toch actueel, maar bovendien zijn tijd ver vooruit. Laten we het niet hopen.

DRS. E. VAN THIJN

Jan Tinbergen: Lessons from the Past. Elsevier; Amsterdam-London-New-York 1963.

Onwillekeurig vergelijkt men dit boek van prof. Tinbergen met het werk van zijn Amerikaanse collega Rostow over de vijf fasen van economische groei. Rostow gaf aan zijn boek de pretentieuze ondertitel: A non-communist manifesto. Inderdaad vertoont het boek van Tinbergen niet die doctrinaire geborneerdheid die manifest is in Rostows verhandeling. Tinbergen schrijft vaak een tikkeltje geresigneerd over dezelfde stof: lessen uit onze in economische termen beschreven jongste geschiedenis. Anders dan Rostow besteedt Tinbergen op een meer evenwichtige wijze aandacht aan de in economisch groeitempo zo verschillende delen van de wereld. Ook komt Tinbergen tot een meer concrete formulering van de taken waarvoor de westelijke wereld naar zijn opvatting is gesteld om op doortastende wijze bij te dragen tot het dempen van de kloof met het onderontwikkelde zuiden en het verminderen van de spanning in de verhouding tot het communistische Oosten. Het boek laat zich vlot lezen. Er worden niet meer cijfers gegeven dan strikt noodzakelijk. De meningen van de schrijver zijn met alle nuances van de in het randgebied van economie en politiek opgedane ervaring weergegeven. Erasmus van Rotterdam schreef in het Latijn. Tinbergen van Rotterdam schrijft in het Engels. Een Nederlandse vertaling in een pocketuitgave zou het boek hier te lande toegankelijk maken voor een groter lezerspubliek. Als in het bijzonder de jeugd op onze scholen of daarbuiten kennis kon nemen van de inhoud van dit waardevolle boekje, dan zou dit van de zijde van uitgever en auteur een waardevolle bijdrage zijn om de door de schrijver gesignaleerde kortzichtigheid en denktraagheid in de westerse democratie te verminderen.

Dr. ir. A. P. OELE

Brugmans en Duclos: Le Fédéralisme contemporain (Sijthoff, 1963).

In dit boek is eerst onze vriend prof. Brugmans aan het woord, dán prof. Pierre Duclos uit Parijs. De kijk van de historicus en de kijk van de jurist: de vergelijking is interessant. Brugmans baseert zich nog trouw op Proudhon, en verder (natuurlijk) op Denis de Rougement, de Madariaga, Robert Aron, Maritain: de bruidsdagen en de wittebroodsweken van het federalisme! Voor Duclos is het meer: Gordon Wolker, Duverger, C. J. Friedrich, Paul Reuter en vooral Georges Scelle.

Federalisme is een zaak van evenwicht - daarover zijn beide schrijvers het eens: evenwicht tussen de federale uitvoerende macht en de gefedereerde autonome levensgemeenschappen. Het is vooral Brugmans - maar dat wisten we van vroeger - die een pleidooi houdt voor de instandhouding van de streekverbanden met eigen karakter; verbanden die soms 'federalistisch' gezind zijn, omdat zij hopen van de grotere federatie te krijgen, wat hun staat hun niet kon of wilde geven . . .

Brugmans denkt ook aan de gemeenten als 'cellen' van een federalistische geheel; hij denkt zelfs aan 'een zeker corporatief federalisme': Kamers van Koophandel, enz. Is hij hier niet blijven stilstaan bij vroegere illusies - nu zelfs in het zo decentralistische Nederland de bedrijfsorganisatie grotendeels een mislukking is geworden?

Kunnen deze constructies in het tijdperk van atoomkracht, ultrasonische vliegtuigen en automaten nog wel aanslaan? Hij beroept zich op de 'functionele' Europese Gemeenschappen, dus Kolen- en Staalgemeenschap en Euratom. Maar staan wij niet op het punt, deze met de reeds niet meer functionele EEG te fusioneren tot een eveneens tamelijk geconcentreerd politiek geheel?

De benadering van Duclos is over het algemeen exacter. Hij bespreekt eerst het federalisme dat *in* vele bestaande staten aanwezig is: het interne federalisme. Van daar komt hij tot de verschillende statenbindingen met een federalistisch karakter, althans federalistische kenmerken: Commonwealth, Franse Gemeenschap, de aanlopen in Europa. Met een beroep op klassieke schrijvers als Althusius (Nassau, ong. 1600) en moderne als Duguit, G. D. H. Cole en Georges Gurvitch, betoogt ook Duclos, dat deze ontwikkeling ook in onze tijd een eigen gang heeft, buiten de wil der staten om. In het tijdperk-de Gaulle kan dit ons tot troost zijn!

Voor een wetenschappelijk doordenken van deze problemen zijn de opvattingen van de Nederlander Krabbe en de Fransen Duguit en Scelle bijzonder vruchtbaar: er is geen essentieel verschil tussen intern federalisme, maatschappelijk federalisme, enerzijds en internationaal federalisme anderzijds - want de staat is (in deze moderne opvatting van de heerschappij van het recht) géén soeverein!

De structuurbeginselen van het federalisme zijn dus overal dezelfde. Dit alles gaat - evenals bij Brugmans - sterk naar de zijde van de decentralisatie, zelfs naar de centrifugale werkingen. Weer eens blijkt hoezeer ten onrechte de (ook Nederlandse) anti-federalisten ons van liefde voor de 'super-staat' verdenken. Maar een correctief is toch wel noodzakelijk. Helaas!

De gefederaliseerde gemeenschap kan er niet van af - zegt Duclos - 'een centrum te zijn van energie, invloed, macht en uitstraling - een mogendheid - in een wereld die zo gevaarlijk is als de onze.' Een concessie aan een anti-federalistisch beginsel? Dat behoeft niet. Federalisme is altijd een zaak van evenwicht; ook op het plan dat de moderne politiek ons oplegt, kan dit evenwicht worden gevonden.

MR. M. VAN DER GOES VAN NATERS

Prof. dr. E. Michel: De maatschappij als bedreiging van de persoon. Vert. uit het Duits door D. de Lange. Utrecht, Uitg. Erven J. Bijleveld, 1963, 172 p.

Dit boek bundelt een serie opstellen van E. Michel onder de titel *Der Prozess 'Gesellschaft contra Person'*. Slechts één opstel gaat echter direct over het thema dat men luidens de titel zou verwachten, het tweede in het tweede deel: Technische massamaatschappij en crisis van het personale leven, waarin een zeer somber beeld van de huidige massamens wordt geschilderd, die in onze industriële samenleving én van zich zelf én van zijn omgeving vervreemd wordt. Alle overige opstellen hebben er slechts indirect of helemaal geen betrekking op, en behandelen onder verschillende gezichtspunten het personale bestaan in allerlei levenssituaties.

Bij het lezen van sommige hoofdstukken vraagt men zich af wat de Nederlandse uitgever geïnspireerd heeft dit boek te vertalen, want daarin wordt niets nieuw toegevoegd aan inzichten die reeds gemeengoed zijn geworden omtrent het sociaal-zijn van de mens, het verantwoordelijk zijn van de persoon, de structurele veranderingen in gezin en maatschappij; het zijn louter herhalingen van hetgeen men elders reeds gelezen heeft.

Andere hoofdstukken maken daarentegen het lezen van dit boek waardevol, en hierbij zou ik willen wijzen op de opstellen over: 'Liberalisme als correctief en dwaalspoor'; 'Over de anthropologische betekenis van het huwelijk' en over 'Het hedendaagse vaderprobleem'. Het belangrijke daarbij is, dat men een auteur die bekend staat om zijn benadrukken van het personale (vergel. zijn boek 'Het Huwelijk', Nijkerk 1955) hoort zeggen, dat de liefde een onvoldoende uitgangspunt is voor huwelijks- en gezinsleven, en dat de waarborg van persoonlijke vrijheid en verantwoordelijkheid onvoldoende is voor de opbouw van onze samenleving. Voor het welzijn van de persoon is noodzakelijk, dat zijn huwelijksgemeenschap zelf, dat de staatsgemeenschap zelf hun juiste gestalte krijgen.

DR. P. VAN HOOIJDONK

J. K. Galbraith: De krach van 1929. Uitgave van De Bussy te Amsterdam.

Onder deze titel is een vertaling verschenen van *The Great Crash*. De vertaling zou wel eens juist op tijd gekomen kunnen zijn, want het is voor de huidige generatie nuttig te weten wat er in dat wonderde jaar 1929 is voorgevallen.

Galbraith geeft daarvan een levendig, en naar het ons voorkomt volledig beeld, althans van wat er oppervlakkig aan het licht is gekomen. Men neme hier dat woord 'oppervlakkig' in de reële en niet in een ongunstige zin. Wie realistisch beschrijft hoe de golven van de oceaan in een vliegende storm de kust beuken, beschrijft de oppervlakte van het gebeuren. Trouwens, ook in economisch opzicht kan een oppervlakkige

beschouwing van de crisis van groot nut zijn, want van wat er thans gebeurt, nemen wij ook niet meer waar dan de oppervlakte, zoals deze in kranteberichten, communiqués en effektenkoersen tot ons komen. Juist doordat wij onze eigen omgeving alleen maar aan de oppervlakte waarnemen, is deze 'oppervlakkige' want aan de buitenkant blijvende beschrijving van het gebeuren van 1929 zo leerzaam en stimulerend.

Wat in het bijzonder opvalt is het geweldige optimisme, het onbegrensde vertrouwen in de toekomst die aan het uitbreken van de grote debâcle op de effectenbeurs voorafging. Dit optimisme bleef letterlijk bestaan tot op de dag of dagen van de instorting en zelfs nog daarna. Achteraf was het natuurlijk duidelijk, dat de koersen veel te hoog waren opgedreven, en dat zeer velen met geld van anderen hadden gespeculeerd. Maar men maakte zich daar toen evenmin zorgen over als men zich dat nu doe over het feit dat velen tegen zeer hoge prijzen, en met een onwaarschijnlijk hoog bedrag aan hypotheek, huizen hebben gekocht.

Natuurlijk was het achteraf duidelijk dat een te veel financiers met obligaties in verhouding tot het aandelenkapitaal de kans op een debâcle moest vergroten, maar men maakte zich daar toen evenmin zorgen over als wij het thans doen bij het beschouwen van balansen waarin de verhouding tussen eigen en vreemd vermogen ongunstig is.

Natuurlijk was achteraf duidelijk dat toen de economische hausse vooral het gevolg was van investeringen en dat deze en daarmee de gehele omvang van de nationale produktie in gevaar kon komen als door een of andere oorzaak, in casu het wegvallen van speculatiewinsten, het winstinkomen van de rijken een sterke daling onderging.

Maar of wij zoveel beter de invloed van een 'forse loonsverhoging' op de mogelijkheid en de willigheid om te investeren hebben begroot, zal ook de toekomst nog moeten leren.

Zo is dan 'De krach van 1929' een boek dat ons tot denken aan kan zetten en als zodanig heeft het naar mijn mening een nog grotere waarde dan als een beschrijving van 1929.

PROF. DR. W. J. VAN DER WOESTIJNE

REDACTIONEEL

Het artikel van mr. A. C. A. Dake over problemen in de Sowjet-economie is de enigszins bewerkte en verkorte tekst van de inleiding, welke door hem is gehouden op de conferentie van het Koos Vorrink Instituut, 'Blik op het Oostblok'.

Enige biografische notities:

Drs. Ed. van Thijn is medewerker van de Dr. Wiardi Beckman Stichting.

Mr. dr. B. Stokvis is advocaat en procureur te Amsterdam.

P. Dankert is verbonden aan het Koos Vorrink Instituut. Enkele maanden geleden heeft hij een bezoek gebracht aan Indonesië.

Mevr. M. Lamberts is medisch doctorandus.

Mr. A. C. A. Dake verbleef geruime tijd als journalist in Rusland.

Drs. H. Neudecker is o.m. medewerker aan het blad 'Socialistisch Perspectief'.

Onroerend goed en prijzenwet

Tot de belangrijkste taken van de minister van Economische Zaken behoort ongetwijfeld zijn zorg voor het voeren van een doeltreffend prijsbeleid, passend in het algemene sociaal-economische beleid van de regering. Hij doet dit op basis van de Prijzenwet, een machtigingswet die hem bepaalde bevoegdheden toekent, waarvan hij zo weinig mogelijk gebruik maakt. Maar juist omdat hij die bevoegdheden heeft, kan hij met het bedrijfsleven in overleg treden om gezamenlijk een aantal prijsgedragsregels op te stellen, waarnaar het bedrijfsleven zich uit vrije wil zal hebben te richten, omdat anders het nemen van maatregelen van de zijde van de minister niet zal kunnen uitblijven. Sedert de jongste wijziging van de Prijzenwet zullen deze maatregelen zich kunnen richten tegen individuele personen die tot de orde moeten worden geroepen, en als dat niet helpt, of indien al aanstonds de afwijking van de prijsgedragsregels een meer algemeen karakter draagt, zal de minister een prijsvoorschrift voor de betrokken branche als geheel kunnen afkondigen.

Bij de totstandkoming van de Prijzenwet zijn onroerende goederen buiten dit regime gehouden, met verwijzing naar andere wettelijke regelingen, die naar het oordeel van de wetgever toen voldoende waarborg leken te bieden om deze sector buiten het op de conjunctuur af te stemmen prijsbeleid van de minister van Economische Zaken te houden. Gewezen werd op Huurwet, Pachtwet en Wet Vervreemding Landbouwgronden, waarvan als bekend de laatste sindsdien is komen te vervallen. Het is duidelijk, dat met deze motivering geen principiële afwijzend standpunt werd ingenomen tegenover het medebetrekken bij het prijsbeleid van onroerend goed.

Terecht heeft dan ook dr. Vondeling met zijn initiatief-voorstel thans de vraag aan de orde gesteld, of het geen tijd wordt op het destijds ingenomen standpunt terug te komen. Hij wijst op de onrustbarende prijsontwikkeling in de sector van het on-

roerend goed en hoewel hij in zijn toelichting laat uitkomen, dat hij eigenlijk nog steeds voorstander is van een meer stringente prijsbeheersing voor deze sector, meent hij dat ook het brengen onder de Prijzenwet een bijdrage kan betekenen tot het matigen van de gevaarlijke prijsontwikkeling bij onroerend goed. Zulks kan niet anders betekenen dan dat naar het oordeel van de Partij van de Arbeid ook uit conjuncturele overwegingen de noodzaak zich voordoet tegen deze prijsstijging wat te doen. Het is immers duidelijk dat de inflatoire druk die zich in ons prijsbeleid bij voortduring doet gelden, geen halt houdt bij de sector van het onroerend goed, zeker niet nu juist daar het prijsbewakend oog van minister Andriessen niet kan doordringen en de prijsbewustheid van de kopers ver te zoeken is, omdat de ervaring leert dat de prijs van onroerend goed alleen maar voortdurend omhooggaat.

Zelfs prof. Zijlstra, die om verschillende redenen het initiatief-voorstel-Vondeling bestrijdt — ik kom daar nog op terug — moet toegeven dat de vlucht in onroerend goed en de daaruit voortvloeiende prijsvorming een gevolg zijn van inflatie. Welnu, waarom dan wel opgetreden als de prijzen van doodkisten en fietsenstallingen ontoelaatbaar doorschieten, terwijl de regering machteloos staat door ontoereikende wetgeving als het gaat om ongemotiveerde prijsdruk bij zulke voornamen zaken als huizen, grond en recreatieterreinen? Met drs. P. G. Ridder in Economisch-Statistische Berichten van 1 april 1964 zou ik dan ook willen stellen: Het uitgangspunt van het initiatief-voorstel is logisch en juist.

Maar waarom voelen de verantwoordelijke ministers er dan niets voor? Laat ons nagaan hoe zij zich hebben uitgelaten. Minister Biesheuvel, sprekende over de prijzen van landbouwgronden, acht de ontwikkeling nog niet verontrustend. Sedert de opheffing van de prijsbeheersing voor landbouwgronden is er wel enige stijging geweest, maar dat is een natuurlijke reactie op de voorafgaande toestand van stringente prijsbeheersing. Wel, we zullen zien. De statistische gegevens liggen altijd een beetje achter en de tijd zal leren of zich een doorgaande stijging voordoet, die hopelijk in ruime kring tot verontrusting aanleiding zal geven, dan wel of nu een prijsstabilisatie zich aftekent. In bepaalde incidentele gevallen kan ik mij niet aan de indruk onttrekken, dat de betaalde prijs nu al in geen verhouding staat tot het te verwachten rendement. Minister Bogaers, sprekende

over de huizenprijzen, beveelt als remedie aan de produktie zo hoog mogelijk op te voeren. Dan zal het in ieder geval noodzakelijk zijn, dat van de nieuwe woningen een prijsdrukkende werking zal uitgaan; dat met name de bouwkosten krachtig zullen dalen, en daar ziet het, ondanks industriële bouw, nog niet bepaald naar uit. Nu deze beide meest betrokken ministers afwijzend staan tegenover overheidsingrijpen was wel te begrijpen dat van minister Andriessen geen toezegging kon worden verkregen om onroerend goed onder de Prijzenwet te brengen. Zodoende bleef er niets anders over dan deze juiste gedachte bij initiatief-voorstel aan de orde te stellen.

Zo is dan op 10 maart 1964 onder nummer 7586 het initiatief-ontwerp-Vondeling in zee gegaan en de eerste reacties in de dagbladen tendeerden vrij algemeen in de richting van serieuze bestudering van de daarin gedane suggestie. De aangeduide leernte werd niet weersproken, de ongelijke behandeling van onroerend-goedbezitters en de aanbieders van roerende goederen en diensten sprak aan. Verwerping van het voorstel zou met deugdelijke argumenten moeten geschieden. Inmiddels tekent zich wel af met welke argumenten de tegenstanders zullen komen.

Prof. Zijlstra heeft met name aandacht gevraagd voor het verschil in karakter van onroerend goed tegenover de thans onder de Prijzenwet vallende roerende goederen en diensten. Onroerend goed wordt niet ineens verbruikt, maar komt voortdurend weer op de markt. Inderdaad is dit een duidelijk kenmerk van het onroerend goed. Maar ook bij automobielen — die toch uiteraard roerend zijn — doet zich dit verschijnsel voor. En het is dan een uitgemaakte zaak, dat deze in de tweede hand een, in verband met afschrijving gelet op de levensduur, van de nieuwwaarde afgeleide lagere prijs opbrengen.

Maar het is op zich zelf juist dat het bijzondere karakter van het onroerend goed meebrengt, dat bij onderbrenging onder de Prijzenwet een eigen stel van prijsgedrageregels zal moeten worden overeengekomen. Deze kunnen al naar de aard van het goed verschillend zijn. Daarbij kunnen dan structurele invloeden, die in een bepaalde sector de prijsvorming mede bepalen, op geordende wijze tot uitdrukking worden gebracht, waardoor de vaak sterk subjectieve beoordeling van dergelijke factoren, die in een schaarse markt zo sterk prijsverhogend kan werken, worden geëlimineerd. Voor de aanpassing aan veranderingen in de geldswaarde zou ook een vaste norm kunnen worden gesteld. Een ge-

sprek over de vaststelling van de prijsgedrageregels met de representatieve organisaties in de sector van het onroerend goed zal dan ook het eerste moeten zijn dat de minister van Economische Zaken zal moeten doen. Vanwege het conjuncturele karakter van de Prijzenwet zal men daarbij met globale prijsbewaking kunnen volstaan. Het gaat er vooral om excessen te voorkomen en aan de algemeen stijgende tendens het inflationistisch karakter te ontnemen. Zo goed als een soortgelijk beleid in de kring van het bedrijfsleven dat nu reeds met de Prijzenwet te maken heeft, over het algemeen begrip heeft gevonden, zo goed mag men bij de organisaties in de onroerend-goed-sector verwachten, dat zij en hun achterban aan een dergelijke prijsbewaking hun steun zullen willen verlenen.

Dat betekent dus dat onmiddellijke afkondiging van gedetailleerde prijsmaatregelen om de prijzen van onroerend goed krachtig in de hand te houden, niet in het geding is. Zo moet het initiatiefvoorstel, dacht ik, ook niet worden verstaan. Het beoogt niet meer dan de minister een bevoegdheid te geven, die hij nu mist, om ook ten aanzien van onroerend goed zijn taak van globale prijsbewaking te volvoeren. Weliswaar zegt de heer Vondeling in zijn toelichting, en met hem waarschijnlijk de hele Partij van de Arbeid, dat een dergelijke vergaande wetgeving zijn voorkeur heeft — niet vreemd, omdat hij immers ook bij initiatiefwet heeft geprobeerd de Wet Vervreemding Landbouwgronden verlengd te krijgen — maar hij dient juist een minder verstrekkend voorstel in, omdat de Kamer hem bij zijn vorig initiatief niet heeft willen volgen. Ik meen dan ook, dat drs. Ridder achter deze passage meer zocht dan ermee bedoeld wordt. De Partij van de Arbeid is nog steeds voorstander van een regeling als gold onder de Wet Vervreemding Landbouwgronden, maar zij weet heel goed dat zo'n regeling niet kan worden geënt op de Prijzenwet. Deze wet kent nu eenmaal geen structurele prijsbeheersing.

Aangezien de prijzenwet dus geen structurele en gedetailleerde prijsbeheersing toelaat, zijn naar mijn mening de van verschillende zijden naar voren gekomen argumenten, dat er ontduiking zal plaatsvinden, dat er zwarte handel zal ontstaan, enz. wel erg prematuur. Om te beginnen staat nog niet vast of de minister wel ooit tot het nemen van een algemene prijsmaatregel zal behoeven over te gaan. En zou het inderdaad zover komen, dan brengt het tijdelijk karakter daarvan — een jaar geldig — al met zich mee dat zo'n prijsstop een globaal karakter zal dra-

gen en een daarbij passend ontheffingsbeleid zal worden gevoerd. De aan het regime van de Wet Vervreemding Landbouwgronden ontleende ontduikingsargumentatie kan mijns inziens voor de toepassing van de Prijzenwet geen steek houden. Overigens sluit ik mij gaarne aan bij dr. Stellinga (Tijdschrift voor Overheidsadministratie 14 mei 1964), die het uit anderen hoofde ook al een vreemd argument heeft genoemd.

In zijn voorstel heeft dr. Vondeling nog aandacht besteed aan de vraag of de SER niet moet worden gehoord in de voorgenomen uitbreiding van de Prijzenwet. Hij beantwoordt deze vraag in beginsel bevestigend, maar zegt dat hij dit advies niet kan vragen. Hij suggereert de regering te zijner tijd alsnog dit advies te vragen. In zijn reeds genoemd artikel in ESB doet drs. Ridder nog een ander middel aan de hand. Laat de SER uit eigen beweging advies uitbrengen, dat kan zij immers. Een suggestie die wel eens effect zou kunnen sorteren.

Ten slotte zou ik nog op een juridisch vraagpunt willen ingaan. Als onroerende goederen onder de Prijzenwet worden gebracht, vallen daar niet alle onroerende zaken in juridische zin onder. Een moeilijkheid zou zich dan kunnen voordoen bij verkoop van huizen, gebouwd op erfpachtgrond. Wordt met het erfpachtsrecht het huis overgedragen als een ondeelbare transactie, of wordt het huis afzonderlijk verkocht en daarnaast de grond (als erfpachtsrecht) overgedragen? In de tweede theorie valt het huis onder de Prijzenwet, in de eerste niet. Dan zou de definitie moeten worden uitgebreid.

Een moeilijkheid acht ik echter, dat het brengen van onroerende zaken onder de Prijzenwet een wezensvreemd element daarin introduceert. Immers, de minister heeft de bevoegdheid voor goederen maximumprijzen vast te stellen. Het begrip goederen is in het definitie-artikel beperkt tot roerende goederen. Uitbreiding met onroerende goederen lijkt mij — mede gelet op de wethistorie — alleszins geoorloofd, maar toevoeging van het begrip onroerende zaken lijkt mij te reiken buiten de considerans van de wet.

Nu ik het toch over de begripsomschrijving in artikel 1 heb, zoals die volgens het ontwerp-Vondeling gaat luiden: Men zou zich ook kunnen voorstellen, dat die begripsomschrijving geheel wordt geschrapt. Onder goederen zullen dan onroerende goederen automatisch zijn begrepen. Ik meen echter, dat de door dr. Vonde-

ling gekozen weg van toevoeging van het begrip onroerende goederen in het definitie-artikel voor de toekomst de wetshistorie duidelijker vastlegt, zodat geen twijfel zal kunnen ontstaan wat onder goederen moet worden verstaan.

Het wachten is nu op het voorlopig verslag van de Tweede Kamer, dat mogelijk al zal zijn verschenen wanneer dit artikel zal worden gepubliceerd. De verwachting lijkt mij gerechtvaardigd, dat daarin vrij diep op de belangrijkste facetten van dit voorstel zal worden ingegaan, omdat het terecht in de publieke opinie reeds veel aandacht heeft getrokken.

De veiligheidssituatie in West- en Midden-Europa¹

De veiligheid van het vrije Europa berust nog steeds op het strategische kernwapen der Verenigde Staten van Amerika en in afgeleide vorm op de onzekerheid bij de leiders der Sowjet-Unie of en onder welke omstandigheden dat wapen zal worden gebruikt. Met hetgeen zij thans op de been hebben, zouden de landen van Europa zich niet met succes tegen een aanval uit het oosten kunnen verdedigen zonder de morele en materiële steun van onze grote broeder op het westelijk halfrond. Zelfs wanneer de Europeanen eenzelfde deel van hun nationale inkomens aan de defensie zouden besteden als de Amerikanen of de Sowjets, is het nog de vraag of de strategische en ruimtelijke constellatie van Europa het mogelijk zou maken de voor dat geld aangeschafte wapenen op effectieve wijze te gebruiken. In de afgelopen jaren is er een strategische schaalvergroting opgetreden die tot denken in andere dimensies dwingt. Sommige oudere staatslieden hebben nog niet geheel begrepen, dat het probleem van de ruimte wel eens onoplosbaar kan blijken als eenmaal de technologische moeilijkheden zijn overwonnen.

Op dit ogenblik schijnt het probleem der schaalvergroting nog niet die vormen te hebben aangenomen, dat het karakter van het algemeen aangenomen strategisch evenwicht tussen de Sowjet-Unie en de Verenigde Staten ernstig zal worden aangetast. Ook dat kan nog komen.

Hoewel het in zekere kringen tot de goede toon behoort smalend te spreken over het evenwicht, 'the balance of terror', door Wohlstetter terecht 'delicate' genoemd, wil ik het er toch op wagen bij mijn beschouwingen uit te gaan van dit evenwicht, dat ik tijdens het debat over de ontwapeningsnota van minister Luns als asymmetrisch heb aangeduid. In deze twee termen, 'delicate' en asymmetrisch, ligt reeds de kiem van een verstoring, hetzij als gevolg

¹ Dit artikel is een bewerking en uitbreiding van een nota, oorspronkelijk geschreven ten dienste van de Commissie voor Vrede en Ontwapening uit de Partij van de Arbeid.

van een technologische ontwikkeling, hetzij als gevolg van een gewijzigde samenstelling der krachten aan een der zijden. Hier is dus geen sprake van het 'gecanoniseerde' machtsevenwicht van Neudecker², maar van een genuanceerde beschouwing der werkelijkheid.

Uit de ons ten dienste staande 'open' bronnen, die toch tamelijk betrouwbaar moeten worden geacht, kunnen we afleiden, dat de Amerikaanse voorraad aan intercontinentale overbrengingsmiddelen voor kernwapenen die der Russen verre overtreft, al moet daarop onmiddellijk de aantekening volgen, dat de ruimte van de Sowjet-Unie dwingt tot een relatief meer intensieve aanwending van intercontinentale raketten dan op de stedelijke agglomeraties in het oosten der V.S. Maar dit terzijde. Er worden getallen genoemd. Men stelt, dat de V.S. eind 1964 over ongeveer 750 intercontinentale raketten (Minuteman, Titan en Atlas) zullen beschikken, terwijl de Sowjets er dan maar 188 zouden hebben. Amerika houdt nog altijd 540 lange-afstandsbommenwerpers paraat, terwijl men zegt dat de Russen over slechts 270 van deze vliegtuigen kunnen beschikken, waarvan het grootste deel niet verder reikt dan Alaska. Hoewel beide partijen door kernenergie voortgestuwde onderzeeërs bezitten met daarop geplaatste raketten voor middelbare afstanden, vindt men in de literatuur, dat de Amerikanen met het afvuren van deze raketten van het type Pojaris onder water verder zijn gevorderd dan de Russen, die op grond van hun strategische situatie misschien minder behoefte aan dit wapen hebben gevoeld. Men mag ten slotte niet blind zijn voor het harde feit, dat ieder land en in dit geval iedere alliantie de middelen kiest die in de eigen situatie het meest effectief zijn. Wat hiervan zij, numeriek schijnt Amerika sterk in de meerderheid te zijn.

Van groot belang voor de nu volgende beschouwingen is de omstandigheid, dat de opstellingsplaatsen der intercontinentale raketten in de afgelopen twee jaar zo onkwetsbaar mogelijk zijn gemaakt, zodat zij niet bij een eerste klap kunnen worden uitgeschakeld. We moeten aannemen, dat beide partijen op deze weg al een heel eind zijn gevorderd, al mogen de Amerikanen iets verder zijn, ook alweer omdat zij groter belang hebben bij die onkwetsbaarheid. Het is immers voor de Sowjets gemakkelijker te weten te komen, waar de Amerikaanse bases zich bevinden dan omgekeerd. Uit deze activiteiten volgt in ieder geval, dat de twee grote machten in staat blijven elkaar volkomen te vernietigen, ook nadat ze door de ander

² S. en D., juni 1964, blz. 473.

het eerst zijn aangevallen en zwaar zijn toegetakeld. Dit leidt tot de thans algemeen heersende opvatting, dat als gevolg van deze technische ontwikkeling de grote rivalen onbeweeglijker tegenover elkaar staan dan ooit en dat steeds meer mogelijkheden tot manoeuvre verloren gaan. Het ligt voor de hand, dat een dergelijke situatie dwingt tot het vinden van strategische variaties en tot een ernstige bezinning op beheersing en vermindering der bewapening. Maar genoeg hierover. Het gaat ons nu om de positie van Europa, uiteraard gezien tegen de achtergrond van dat wankel en asymmetrische, maar voor het ogenblik toch wel gestabiliseerde evenwicht.

Europa heeft een bijzondere positie, al ligt het niet op de frontlijn tussen de V.S. en de Sowjet-Unie, die over het Noordpoolgebied loopt. Evenwel is het per definitie van groot politiek en economisch belang en speelt derhalve in de strijd om de macht een wel heel bijzondere rol.

Als we ons nu verder bezighouden met de militaire verhoudingen in West- en Midden-Europa, zal blijken, dat deze verhoudingen niet een verkleinde weergave zijn van de relaties tussen de V.S. en de Sowjet-Unie in de grote strategische ruimte, al werkt het beginsel van de nucleaire afschrikking in rechte lijn door, maar dan in secundaire vorm en niet autonoom. Met andere woorden gezegd: De nucleaire middelen in West- en Midden-Europa zijn verlengstukken van de strategische afschrikingsmachten der grote broeders en geen autonome middelen om plaatselijke conflicten mee uit te vechten of er politieke druk mee uit te oefenen. Wil men met deze nucleaire wapens in mogelijke gevaarlijke zones manipuleren ter bevordering van de veiligheid en de voorstellen daartoe zijn bijzonder talrijk, dan moet men zich voortdurend afvragen welke invloed deze manipulaties zullen hebben op het mogelijke gebruik der intercontinentale strijdmiddelen en nauwkeurig overwegen, waar het kleinste kwaad ligt. Maar daar komen wij nog op.

Het is voldoende bekend, hoe in het gedeelte van Europa waarover wij thans spreken, de militaire kaarten in het algemeen liggen. Misschien is het toch goed, zeer in het kort de geschiedenis nog even op te frissen en op de huidige toestand wat nader in te gaan, waarbij ik me zoveel mogelijk zal beperken tot die zaken die voor het verdere verloop van mijn betoog van belang zijn.

Na het onbeperkte vertrouwen dat men aanvankelijk in de afschrikkende werking van het strategische atoomwapen stelde, kwam men na 1954 tot het inzicht, dat deze theorie van het alles

of niets wel eens rampzalige gevolgen kon hebben en dat het schepen van conventionele variabelen tegen de achtergrond van de nucleaire constante de politieke en militaire verstarring zou kunnen verbreken. Dit is dan ook gebeurd, met het gevolg dat in de jaren tot 1960 in Europa een vrij sterke conventionele macht op de been is gebracht als tegenwicht tegen de aanzienlijke Russische sterkte die, zoals nu blijkt, wel eens als te formidabel is afgeschilderd, zowel wat aantallen divisies als de individuele kracht der eenheden betreft. Het is daar niet anders dan met de Europese bijdrage. In elk geval is het wel zo, dat de Sowjetreserves snel over land en door de lucht kunnen worden aangevoerd en dat de westelijke aanvullingstroepen een oceaan moeten oversteken en wel overwegend per schip. Als men het getalsoverwicht der communistische strijdkrachten daarbij mede in aanmerking neemt, wordt het duidelijk, waarom de westelijke alliantie ter ondersteuning van zijn conventionele potentieel aan zijn troepen nucleaire steun heeft toegevoegd. Onnodig te zeggen, dat enige tijd later ook de Sowjets dezelfde procedure hebben gevolgd en dat als gevolg daarvan ter weerszijden van het ijzeren gordijn sterke militaire concentraties met ingebouwde 'deterrents' tot stand zijn gekomen. Van belang is na te gaan met welke middelen deze atoomwapens kunnen worden overgebracht, omdat wij dan zullen zien, dat de Russen hier op één punt belangrijk in het voordeel zijn, hetgeen uiterst belangrijke consequenties heeft.

Men kan stellen dat beide partijen voor praktisch elke afstand over kernwapenen en overbrengingsmiddelen beschikken. De 'Davy Crockett', een mortierprojectiel, heeft een dracht van enkele kilometers, de 'Honest John', de 'Sergeant' en de 'Pershing'-raketten variëren tussen de 30 en de 500 km, terwijl de 'Mace' een afstand van ruim 2000 km kan overbruggen, maar nadelen heeft, die hem sterk inferieur maken aan de Sovjetraketten. Dan beschikt men nog over de 'strike squadrons' van de diverse tactische luchtmachten, geconcentreerd in 2 en 4 ATAF, die doelen in de satellietlanden en de Sowjet-Unie kunnen bereiken. Wellicht is dat een aflopende zaak. Men kan het nog een tijdje rekken met allerlei hulpmiddelen, doch de raket zal het voor deze doeleinden wel winnen, terwijl het vliegtuig voor andere taken gereserveerd blijft. Men moet aannemen, dat het Sowjetblok over identieke middelen beschikt. Maar nog over iets meer en dat is van het grootste belang. Dat iets meer zijn raketten voor middelbare afstanden van grote nauwkeurigheid, die elke plek in Europa kunnen treffen, maar de Verenigde Staten niet bereiken.

Hier komt dus de bijzondere positie van Europa duidelijk naar voren, een bijzondere positie, waarin het zich duidelijk onderscheidt van de Verenigde Staten: Het kan worden aangevallen met conventionele troepen, een mogelijkheid die ten opzichte van Amerika (nog) uitgesloten is en het ligt open voor aanvallen met nauwkeurige raketten met middelbare dracht, waartegen alsnog geen verdediging en praktisch geen waarschuwing mogelijk is. Dat zulks de regeringen der Europese landen verontrust, is duidelijk. Maar niet alleen hen, ook de Amerikaanse opperbevelhebbers in Europa. Reeds in 1960 heeft generaal Norstad voor de Conferentie van parlementsleden uit NAVO-landen gepleit voor de opstelling van dergelijke raketten in Europa, een verzoek dat is gevolgd door het aanbod van enkele onderzeeërs met Polarisprojectielen. Die onderzeeërs zijn er wel gekomen en de Polarisissen ook, maar zij maken deel uit van de Amerikaanse organisatie en zijn niet met zoveel woorden ter beschikking gesteld van de N.A.V.O.-opperbevelhebber in Europa of van de Europese regeringen. Dat zij in tijd van nood gebruikt zullen worden voor de verdediging dezer landen, is buiten kijf, maar als Amerikaans middel. De lezer voelt, dat wij bezig zijn af te dwalen naar de MLF, wat niet de bedoeling van deze bijdrage is. Als ik het goed heb begrepen, zijn de voorstanders van een dergelijk instrument immers niet bijzonder geïnteresseerd in de militaire waarde ervan of het nu op onderzeeërs of oppervlakteschepen is geïnstalleerd. Laten wij volstaan met vast te stellen, dat er militair gesproken behoefte is aan raketten voor de middelbare afstand als onderdeel, als verlengstuk van het grote Amerikaanse potentieel, en bedenken dat een Britse, een Franse of een Europese component, niet in dat potentieel geïntegreerd maar autonoom, het zorgvuldig opgebouwde, nog altijd labiele en asymmetrische evenwicht ernstig zou verstoren en de wereldvrede bedreigen.

Het wil mij toeschijnen, dat men hier een oplossing moet zoeken in de richting van meer nauwkeurige raketten op onderzeeërs, een eis waaraan de huidige Polarisraketten nog niet voldoen. Bewegelijke bases te land schijnen vrij moeilijk te realiseren, en beschermde te kwetsbaar met het oog op de betrekkelijk geringe afstand. Noch bij de Gaulle, noch bij de Britten ziet men een neiging dergelijke bases in te richten, afgezien van de verouderende bewegelijke basis, het vliegtuig. Ons heil ligt derhalve onder het zeeoppervlak, wat ook de Gaulle en de Britse regering inzien.

Anders ligt de zaak bij de conventionele troepen. Overigens niet zo eenvoudig als men op het eerste gezicht zou denken. Ons be-

perkende tot West- en Midden-Europa kunnen wij ruwweg zeggen, dat aan weerszijden van het ijzeren gordijn een 25-tal gemechaniseerde Russische divisies en een even groot aantal, niet alle gemechaniseerde, westelijke divisies staan, waaronder 6 Amerikaanse, 9-12 Duitse en 2 Nederlandse, deze laatste dan niet aan de scheidslijn.

De westelijke reserves moeten komen uit Frankrijk, over de Noordzee of over de Atlantische Oceaan. De oostelijke zijn ter plaatse in de vorm van Oostduitse, Poolse of Tsjechische divisies, terwijl Russische versterkingen in snel tempo kunnen worden aangevoerd of gemobiliseerd. Het is duidelijk, dat hier een opvallende oostelijke voorsprong ligt. Het is even duidelijk, dat de lust om aan te vallen van oostelijke zijde belangrijk wordt getemperd door de Amerikaanse strategische kernmacht op de achtergrond, en al hebben de eerder geschetste ontwikkelingen de tendens, een ingrijpen van deze macht tot het uiterste te verschuiven, het blijft mogelijk.

Uit deze omstandigheid kan men in militaire zin maar één conclusie trekken: er moeten door de Europese landen meer conventionele strijdkrachten op de been worden gebracht. Afgezien van de vraag of men daarvoor de goede wil, het geld en de mensen heeft, komt er nog een ander vraagstuk bij om de hoek kijken, dat door Raymond Aron in zijn werk 'Le Grand Débat' zorgvuldig en openhartig wordt besproken. Zijn redenering luidt ongeveer als volgt: In zijn rede aan de Ann Arbor universiteit te Michigan heeft de huidige Amerikaanse minister van Defensie, McNamara, een theorie ontwikkeld, waaraan men later de karakteristiek van 'controlled response', de genuanceerde reactie, heeft gegeven. In het kort houdt deze tot theorie geworden redevoering in, dat men in elke situatie het meest adequate verweermiddel in de vereiste hoeveelheden zal gebruiken en — maar dat wordt stilzwijgend aangenomen — pas in de allerlaatste plaats een beroep zal doen op het nucleaire wapen. Men moet aannemen, dat deze theorie ook in het geval-Cuba is toegepast.

In deze redenering past ook, dat men tot de uiterste grens gebruik zal willen maken van conventionele strijdkrachten. Stel, zegt Aron, dat er in Europa een conflict met conventionele wapenen uitbreekt, dan zullen de Europeanen dit ervaren als een totale oorlog, waarbij het hele subcontinent is betrokken, doch in de ogen van de Amerikanen in de verte is het een lokaal conflict, dat geen ingrijpen met kernwapenen vereist. En dus, zegt Aron, zullen de Europese landen hun conventionele troepen niet zodanig versterken, dat zij het in

een conflict met de Russen geruime tijd zouden kunnen uithouden. Het is een aardige theorie en ik geloof wel, dat er in de binnenste binnenkameren wel eens zo over gedacht en gepraat is, maar hoe knap Aron ook mag zijn, hij vergeet dat er nog altijd enige honderdduizenden Amerikaanse soldaten op Europese bodem staan, wier commandanten de verre blik van hun landgenoten 'back home' niet gegeven is.

Inmiddels kan gezegd worden, dat de theorie van de Amerikaanse minister door de onkwetsbaarheid der intercontinentale projectielen alweer dringend aan herziening toe is, omdat de 'counterforce'-strategie, het aanvankelijk alleen optreden tegen de militaire doelen van de tegenstander, een onderdeel van de 'controlled response', door de onkwetsbaarheid dier intercontinentale raketten een illusie is geworden en men noodgedwongen weer terechtkomt bij optreden tegen bevolkingsagglomeraties.

De vraag is intussen op welke wijze de conventionele strijdkrachten versterkt moeten worden. Dat het gebeuren moet, staat wel vast. Wat er moet gebeuren, kan men alleen afleiden uit de sterkte en uitrusting van een mogelijke tegenstander. Deze tegenstander, en dan nemen we alleen de Sowjetroepen in Oost-Duitsland, beschikt over bijna geheel gemechaniseerde divisies, geschikt voor praktisch elk terrein, met veel tanks als kern.

Van de westerse divisies zijn slechts de Amerikaanse volledig gemechaniseerd, terwijl de overigen daarmee bezig zijn. Ook Nederland heeft het in weerwil van minister Visser op deze weg al een heel eind gebracht. Nodig is dus mechanisatie — als surrogaat heeft Nederland voor een deel van zijn bataljons verplaatsing op wielen, dus motorisering, aanvaard — en de aanschaffing van grote hoeveelheden anti-tankwapens.

Het gaat dus niet om verhoging van het getal der divisies, maar om verbetering der kwaliteit en dat is door de bevelhebbers der NAVO-strijdkrachten in Europa dan ook tot vervelens toe gevraagd. Een erkend deskundige als Alastair Buchan rapporterende namens een groep Europese onderzoekers, beval verder aan een sterke, met anti-tankwapens uitgeruste 'landweer', uitbreiding van de reserves en een geïntegreerd logistiek systeem. De voorziening met goederen per nationaliteit is wel het meest zwakke punt in onze westelijke alliantie en dat tegenover een opponent die binnen het Warschau-pact een en ander straf heeft georganiseerd. Veel hoop op een geïntegreerde logistieke voorziening en op standaardisatie hoeft men voorlopig echter niet te hebben.

Het is ook weer niet zo, dat de oostelijke divisies op vrij gemakkelijke wijze door de westelijke linies heen zouden kunnen breken. Ze zouden er zeer hard voor moeten vechten, omdat de NAVO in Europa trots alle jeremiades toch nog een stevige macht heeft opgebouwd en daarnaast sinds 1961 het vermogen der zogenaamde 'tactische kernwapenen' met 60 pct. heeft opgevoerd.

Terzijde mag worden opgemerkt, dat de effectiviteit van het Nederlandse aandeel op den duur ernstig zal worden geschaad door de politiek van minister De Jong, die zijn vraagstukken per deel van de krijgsmacht pleegt te bekijken en van planning over de gehele lijn geen blijk geeft. Deed hij dit namelijk wel, dan zou hij een veel groter deel van de beschikbare gelden voor het leger hebben bestemd, om daarvoor op een veel eerder tijdstip een behoorlijke tank te kopen ter vervanging van de Centurion, die te zwaar en te weinig soepel is, niet snel gereed tot vuren en geen bescherming biedt tegen 'fall-out'. Zijn voorbeeld heeft overigens navolging gevonden bij de Belgen. Naar mijn mening zal de kracht van het Nederlandse legerkorps aanmerkelijk worden verzwakt door de slechte kern van verouderde tanks, hoe goed het overige materieel ook moge zijn.

Nog andere gevaren doemen op.

In de achter ons liggende jaren sinds 1949 is wel gebleken, dat een conflict op de centrale wrijvingsvlakken weinig waarschijnlijk is. Maar op allerlei andere punten, door welke oorzaak ook, zien wij ze wel uitbreken. Vietnam, Zanzibar, Panama, Cyprus, Aden, voorbeelden te over. En het is te verwachten, dat er een steeds grotere druk op de strijdkrachten der Amerikanen en Engelsen die thans in Duitsland zijn gestationeerd, zal worden uitgeoefend. De Amerikanen onderhouden bases over de gehele wereld en als men de Engelse steunpunten optelt, komt men algauw tot een dozijn, die versterking behoeven.

Het is te voorzien, dat men op den duur voor deze druk zal bezwijken en dat dan de grootste last zal komen te rusten op de schouders van de Bondsrepubliek, die nu al tussen 9 en 12 divisies bijdraagt.

Generaal Norstad heeft onlangs³ weliswaar met klem en met stemverheffing verklaard, dat er geen serieuze stroming in de V.S. bestond die het terugtrekken van Amerikaanse troepen voorstond, maar toch vragen wij ons af of op den duur ook hier de natuur niet

³ Zaterdag 20 juni 1964 op een bijeenkomst van de Atlantic Treaty Association in het gebouw van de Tweede Kamer te Den Haag.

boven de leer zal gaan. Het is overigens in het geheel niet onwaarschijnlijk, dat overeenkomstige omstandigheden de Russen zullen noodzaken een deel van hun troepen naar Zuidoost-Siberië en de maritieme provincies te zenden.

Niettemin is het duidelijk, dat er aan weerszijden van het ijzeren gordijn een wat onbehaaglijke situatie heerst door de lijfelijke aanwezigheid van aanzienlijke legers en luchtmachten. Behalve in Berlijn zijn ze overigens in de praktijk nogal een flink eind van elkaar verwijderd, zodat we de lijfelijke aanwezigheid ook weer niet al te letterlijk mogen opvatten. Dit onbehagen heeft in de jaren 1952 tot 1959 het aanzijn gegeven aan vele plannen die vermindering van spanning op het oog hadden en dit wilden bereiken door het scheppen van neutrale, gedemilitariseerde of 'uitgedunde' zones met en zonder controle. Het zijn er zeer vele geweest, een 160-tal, en men vindt ze bijna alle opgesomd in het boek van Eugen Hinterhoff, 'Disengagement' geheten, dat in 1959 is verschenen. Deze plannen vertonen een eindeloze variatie, zijn soms afkomstig van particulieren, soms van regeringen, soms zijn ze geïnspireerd en meestal verraden ze de herkomst en de positie van de indiener. De Angelsaksische plannen worden gekenmerkt door de grote aandacht, besteed aan de inspectie, de plannen waarvan de oorsprong in het Sowjetblok ligt, dringen sterk aan op vermindering of terugtrekking van buitenlandse troepen en het verwijderen van tactisch geheten kernwapens. Behalve een enkel plan dat een bredere conceptie heeft, zoals dat van Liddell Hart, concentreren ze zich alle op de naaste of verre omgeving van het ijzeren gordijn, wat ons dan ook in haast alle gevallen confronteert met het probleem-Berlijn en het probleem-Duitsland. Ik wil daarvan alleen dit zeggen, dat wij als Nederlanders uiteraard bijzonder geïnteresseerd zijn in het Duitse probleem, maar niet voorop hoeven te lopen als het om een oplossing gaat en dat het er, volgens bevoegde auteurs, naar uitziet, dat door het verdrag tussen Ulbricht en Chroesjtjow voorlopig de scherpste kanten van het probleem-Berlijn af zijn en men noodgedwongen in de status-quo berust.⁴ Cuba is een harde les geweest.

Het onderwerp van gedemilitariseerde, uitgedunde en gedenucleariseerde zones is in de laatste jaren wat op de achtergrond geraakt. Een van die plannen, genoemd naar Poolse minister Rapacki, duikt af en toe door de ijver der Poolse voorlichters nog eens op, maar veel weerwerk volgt er niet. Op 27 maart 1956 is precies hetzelfde denkbeeld al door de heer Gromyko gelanceerd te mid-

⁴ Theo Sommer in 'Die Zeit' van 19 juni 1964, pag. 1.

den van alle mogelijke andere plannen van Gaitskell, Macmillan en anderen. Maar daarover later.

Omdat het onderwerp op het laatste partijcongres met enige nadruk aan de orde is geweest, lijkt het mij nuttig aan de verschillende verschijningsvormen van dit 'disengagement' enige aandacht te wijden, ofschoon er, zoals gezegd, behalve het plan-Gomulka, geen meer in discussie is en er voor ontwapenings- en inspectieproblemen veel betere plannen zijn.

De *vermindering van troepen* in een bepaalde zone (thinning out) heeft uiteraard bepaalde voordelen. De kans op concentraties wordt beperkter en de kosten der bewapening zouden afnemen. Het nadeel is, dat we op deze wijze terug zouden keren naar het ijle scherm van troepen, naar de 'trip-wire' theorie, die praktisch geen pauze laat tussen een incident en het gebruik van atoomwapens en bovendien de verdediger, die waarschijnlijk zijn gehele linie niet adequaat zal kunnen bezetten, in de verleiding brengt, bepaalde gedeelten van zijn grondgebied voor de tegenstander alvast ondoorschrijdbaar te maken door stralingsgevaar.

Het *terugtrekken van 'vreemde troepen'* is geruime tijd een vertrouwde slogan aan communistische zijde geweest. Hierdoor zou echter het evenwicht in het hart van Europa op ontoelaatbare wijze worden verstoord, omdat dan de troepen van de Bondsrepubliek alleen kwamen te staan tegenover de divisies uit Polen, Oost-Duitsland en Tsejchoslowakije. Maar waar zouden de Amerikaanse troepen, wier aanwezigheid in Europa een dringende eis is, moeten blijven? Zeker niet in Frankrijk, waar de Gaulle ongetwijfeld ongehoorde eisen voor hun opneming zou stellen. Niet in Benelux, waar eenvoudig geen plaats is. Dan zou er niets anders overblijven dan terugkeer naar het moederland, juist wat de Russen wensen, omdat zijzelf, wanneer zij door een bevriende 'regering' of bevriende groep te hulp zouden worden geroepen, zeer snel ter plaatse kunnen zijn. Een ogenblik veronderstellende, dat de Russische troepen uit Oost-Duitsland zouden verdwijnen, twijfelt toch geen zinnig mens eraan, dat het met de heer Ulbricht spoedig zou zijn gedaan en dat overigens de Russen er niet over zouden piekeren hun zo duur veroverde strategische buit van 1945 weer te laten schieten. De situatie zou pas echt absurd worden, als het regime van Ulbricht op grond van verleende garanties ook nog door het Westen zou moeten worden beschermd.

Van een demilitarisatie van Duitsland is in het geheel geen sprake meer. Om redenen van praktische politiek is dat eenvoudig onmogelijk. Zo'n groot land ontwapend en 'neutraal' te laten, is on-

denkbaar en zou bovendien op heftige tegenstand der Amerikanen stuiten. Neutralisering alleen zou Duitsland alleen maar een ongewenste bewegingsvrijheid bieden en de gelegenheid scheppen tot ongeoorloofde politieke druk van die zijde.

We moeten ons wel iets uitvoeriger bezighouden met de voorstellen uit het *Rapacki-plan*, waarvan de grondslagen al zijn gelegd door de heer Gromyko, onmiddellijk na de ontwapeningsonderhandelingen in 1956. Toch mogen we niet aannemen, dat de Polen later uitsluitend als spreekbuis van hun Russische meesters hebben gediend. De Polen beseften zeer wel, dat bij een eventueel conflict hun land van het eerste begin af de kans liep door nucleaire wapens te worden getroffen en het is niet meer dan natuurlijk, dat zij pogingen aanwendden dit te voorkomen. De Russische verbindingslijnen lopen door hun gebied en het was te verwachten, dat de geallieerden niet zouden aarzelen de vitale punten in deze verbindingslijnen onbruikbaar te maken. De Russen hadden hun eigen motieven. In de eerste plaats begon destijds de verstrekking van tactische kernwapens aan de Bondsrepubliek — uiteraard onder dezelfde voorwaarden als die golden voor de overige bondgenoten — boven de horizon te komen en men behoeft niet zoveel van de Russische tactiek te weten, om in te zien dat ze elk middel zouden aangrijpen om dit te voorkomen en elk motief zouden aanvoeren om hun standpunt plausibel te doen klinken. En misschien is het zelfs niet te stoutmoedig om te veronderstellen, dat zij zich hun eigen bondgenoten, die langzamerhand ook wel enige aanspraak op het bezit van kernwapens meenden te hebben, op deze wijze van de hals konden schuiven.

Het Rapacki-plan voorziet, zoals men weet, in het verwijderen van atoomwapens uit West-Duitsland, Oost-Duitsland, Polen en Tsjecho-Slowakije, later mogelijk gevolgd door andere landen en in het verminderen van de troepensterkte in dezelfde gebieden. Er is over het plan in de officiële diplomatie nauwelijks serieus gesproken, omdat het overschaduwde werd door de Spoetnik, die in de westelijke wereld geen geringe agitatie teweegbracht, en waardoor een geheel andere kijk op de strategische situatie ontstond. Later is het plan weliswaar uitvoerig in de literatuur, maar niet op gezette wijze in de politiek in discussie gekomen.

Men kan zich afvragen of inderdaad het gevaar van een conflict in Europa nog wel zo acuut is. In het algemeen neemt men aan, dat het de minst waarschijnlijke plaats schijnt voor het begin van een botsing. Bovendien bestaat er, zoals ik bij de debatten over de

ontwapeningsnota reeds opmerkte, eigenlijk al een zone zonder atoomwapens, weliswaar smal, maar hij bestaat, omdat men deze voorwerpen eenvoudig niet te ver naar voren durft opslaan uit vrees dat zij onmiddellijk in handen van een oprukkende tegenstander zullen vallen. En verder is de aanwezigheid van atoomwapens op zich zelf geen gevaar, dat hebben we gemerkt, maar ze zijn wel een gevaar in handen van zeer jonge commandanten op laag niveau, die in de voorste lijn wel eens in paniek kunnen raken. Nu heeft onze minister van Defensie verzekerd, dat zulks technisch niet mogelijk is, maar hij heeft mij niet overtuigd. Daarom zou het volgens mij aanbeveling verdienen deze wapens toe te delen aan een zeer hoog commandoniveau zonder binding aan een geografisch bepaald gebied. Zo iets kan veel geruislozer gebeuren dan via een expliciet verdrag. Een ander vraagstuk is dat van de inspectie. Neudecker, wiens scherpzinnige redenering ik overigens met groot genoegen heb gelezen⁵, spreekt van 'strengere internationale inspectie'. Ik had hem wijzer willen hebben. Hij weet net zo goed als ik, dat over die inspectie juist de grootste verschillen van inzicht bestaan en dat men het daar in lengte van jaren niet over eens zal worden. En inspectie is nodig, omdat kernwapenen heel gemakkelijk kunnen worden verborgen.

Aan het fixeren van de troepensterkte in het bewuste gebied is men nimmer toegekomen en toch is dat belangrijk.⁶ Zijn de Sowjets in andere gevallen altijd grote kampioenen voor een allesomvattend plan, ditmaal hebben ze het nucleaire element losgemaakt van de rest, althans daar voortdurend op gehamerd. Het is duidelijk, dat na verwijdering der atoomwapens de troepensterkten moeten worden herzien, omdat bij een handhaving van de bestaande verhoudingen de verleiding bij de bezitter der sterkste troepenmacht wel eens te groot zou kunnen worden, waardoor de ander ontijdig gedwongen wordt naar het uiterste middel te grijpen. Neudecker aanvaardt deze redenering niet, dat begrijp ik, maar én voor de Russische én voor de westelijke commandanten maakt het wel degelijk verschil waar zich de kernwapenen bevinden; ergens in het achterland of in hun commandostructuur.

En ten slotte is er het politiek niet weg te cijferen feit, dat een en ander neerkomt op de erkenning van Oost-Duitsland en zijn regime, wat voor mij een bijzonder ernstig bezwaar is.

⁵ S. en D., juni 1964, pp. 474-476.

⁶ Helmut Schmidt heeft er in zijn boek 'Verteidigung oder Vergeltung' een poging toe gedaan. (p. 178).

Mijn conclusie is, dat er betere plannen zijn dan het Rapacki-plan en dat het wat ouderwets is geworden. Van het Gomulka-plan heb ik nog geen heldere voorstelling en die voorstelling kan men zich uit de tekst ook niet verwerven: het is allemaal vaag en zeer ruim gesteld. Tactisch kan men er nog alle kanten mee op. Aan een plan van enige tientallen regels heeft men bijzonder weinig houvast.

Moet er dan niets gebeuren in Europa? Natuurlijk wel, maar dan in het raam van algemene plannen tot beperking en beheersing der bewapening, waarbij serieuze inspectie gewaarborgd is. Ik denk hierbij met name aan een inspectie ter voorkoming van verrassingsaanvallen, die plaats kan vinden in havens, stations, op vliegvelden en op knooppunten van wegen. Eigenlijk meer een zaak van oefening in inspectie dan van verkrijging ener grotere veiligheid, die men en passant kan verwerven en dat is dan wellicht een van de positieve factoren uit het plan-Gomulka, dat deze inspectie aanbeveelt.

Al ligt de verdeling der krachten in Europa als geheel anders dan in het ruimere strategische vlak dat door de V.S. en de Sowjet-Unie wordt beheerst, er kan geen sprake van zijn, dat West- en Midden-Europa autonoom iets aan de specifieke Europese krachtenverdeling kunnen veranderen. Zuiver theoretisch gedacht, zou een Europese kernmacht van raketten voor middelbare afstanden de oplossing zijn voor het gebrek aan lokaal evenwicht, maar wie dit propageert, bedenke wel, dat hij daarmee de Sowjet-Unie tot het uiterste prikkelt, de Amerikaanse solidariteit verspeelt en daardoor onherroepelijk zijn eigen bestaan op het spel zet, omdat het niet mogelijk is de Sowjets met gelijke munt te betalen. Daarvoor is West-Europa te klein en de Sowjet-Unie te groot.⁷

Voorlopig zit er niets anders op dan te zorgen, dat de NAVO een bruikbaar instrument blijft ter handhaving van de huidige, betrekkelijk stabiele situatie en naar vermogen te trachten de ontspanning, beheersing en beperking der bewapening te bevorderen. Het klinkt bijzonder braaf en simpel. maar zo liggen de dingen nu eenmaal.

⁷ Een geheel andere zaak is, zoals gezegd, het beschikbaar stellen van Amerikaanse wapenen met de vereiste eigenschappen waarover de 'gasten', zelfstandig of te zamen, een bepaalde zeggenschap zouden hebben, maar dan geïncorporeerd in het arsenaal der V.S. Sommige elementen die als zodanig kunnen dienen, zijn in niet te verre omgeving voorhanden.

Beweging in West-Duitsland

Er is geen kunst aan om plausibele opmerkingen over West-Duitsland te maken; maar het is een heel probleem om iets te zeggen dat werkelijk hout snijdt. Nu al elf jaar lang breng ik voortdurend een gedeelte van mijn tijd door in de Bondsrepubliek, en in die tijd is het me opgevallen dat de Duitse maatschappij steeds ondoorzichtiger werd van structuur, dat de Duitse cultuur een steeds meer gespannen karakter vertoont en dat het Duitse volk voortdurend prikkelbaarder wordt. In Duitsland overlappen verschillende historische ervaringen elkaar — van het Wilhelminische imperialisme af tot de Europese Economische Gemeenschap toe. De verschillende generaties doen hun best om zo goed en zo kwaad het gaat naast elkaar voort te bestaan, maar men krijgt de indruk dat ze allebei liever een andere gesprekspartner hadden. Er is een onophoudelijk rumoer van buitenlandse geluiden, waarin het moeilijk valt om een eigen Duits geluid te onderscheiden. Verleden zomer, toen mijn trein zonder aanwijsbare reden vertraging had, mopperde ik daarover tegen een kennis. Hij haalde zijn schouders op en zei: 'Deutschtum ist kein Begriff mehr,' 'Duitsland is niet meer wat het was.' Gelijk had de man; maar intussen heeft het nieuwe Duitsland nog geen vorm gekregen.

In 1933 kwamen de nazi's aan de macht. Alle Duitsers van dertig jaar of jonger zijn dus na de machtsovername op de wereld gekomen — en dat betekent dan meer dan 40 pct. van de bevolking zich niet persoonlijk verantwoordelijk hoeft te voelen voor Hitlers overwinning. Dat doen ze dan ook niet. Als we bij deze 40 pct. ook nog de mensen tellen die in 1933 hoogstens 13 jaar waren, dan komen we tot ongeveer 55 pct. van de huidige bevolking. Bovendien is bijna 25 pct. van de tegenwoordige Westduitsers in of na 1945 geboren. De eerste vertegenwoordigers van deze leeftijdsgroep zullen nog in dit jaar bij de universiteiten worden ingeschreven. Deze cijfers vormen een verklaring voor een verschijnsel dat tegenwoordig veel aandacht krijgt, te weten de recente toeneming van de discussies over de nazistische periode. Er zijn mensen die beweren dat deze toeneming duidt op een 'te-

rugkeer van de onderdrukten'; volgens hen is er nu voldoende tijd verstreken om de wonden in de herinnering van Hitlers tijdgenoten en/of volgelingen te laten helen. Er valt wel iets voor deze opvatting te zeggen, maar ze houdt geen rekening met het feit dat de jeugd zich ongevraagd in het debat heeft gemengd. De meer kritische elementen onder de jongeren willen liever zelf uitvinden wat nu eigenlijk de waarheid is, dan dat het ze schelen kan of de oudere generatie daardoor in zijn zielerust wordt gestoord. De hele discussie over het nazisme en over de Duitse geschiedenis in het algemeen is in feite een dekmantel voor de botsing tussen de generaties.

Dit betekent niet dat de jeugd zich hevig verzet tegen het gezag van de ouderen. Dat is niet het geval: al is het alleen maar, omdat er heel weinig gezag over is waartegen de jongeren zich zouden kunnen afzetten. Het moderne Duitsland mag dan erg inschikkelijk zijn, maar het kent heel weinig respect voor mensen of voor instellingen; het land heeft daarvoor te veel schokken gekend en de historische lijn is te vaak onderbroken. Vooral het feit dat een grote economische voorspoed samenviel met het verlies van politieke en territoriale nationale eenheid (een verlies dat door de Berlijnse muur gesymboliseerd wordt) heeft een verdoovende werking gehad. Het gevolg is nu dat Duitslands leidende figuren (politici, zakenlieden en in zekere zin zelfs de culturele voormannen) nauwelijks nog enig zelfvertrouwen over hebben, en dit gebrek aan innerlijk gezag komt tot uiting in de prikkelbare — soms bijna hysterische — toon die men in het openbaar aanslaat.

De jongeren hebben uit deze situatie hun eigen conclusies getrokken: deels beklagen ze zich erover dat ze in een maatschappij zonder waardebepaling leven moeten, deels doen ze hun best om zoveel mogelijk rijkdommen dezer wereld bijeen te grabbelen. Maar toch is het opmerkelijk dat zelfs diegenen die helemaal geen kritisch vermogen lijken te bezitten, zich onbehaaglijk voelen bij de politieke retoriek van het ogenblik. Natuurlijk willen ze zielsgraag een Volkswagen hebben of nog liever een Mercedes, maar de 'westerse beschaving', waar Bonn de mond van vol heeft, doet hun niets. Beter gezegd: de 'westerse beschaving' houdt voor hen op bij de Volkswagen en de Mercedes.

De socioloog Helmut Schelsky, die de Duitse jeugd aanduidt met de term 'de sceptische generatie', heeft zich niet gewaagd aan een gespecialiseerde voorspelling over de mate van scepticisme die deze generatie eens zou kunnen bereiken. Ik ben ertoe

geneigd om de vrees over een hergeboorte van chauvinistisch nationalisme in Duitsland niet serieus te nemen. Een generatie die geen vertrouwen heeft in de politieke wijsheid van zijn ouders, kan bezwaarlijk de eierzucht koesteren om revanche te nemen; voor het ogenblik accepteert deze generatie Duitsland voor wat het is. De dienstplichtigen in de nieuwe 'Bundeswehr' tonen, voor zover mij bekend is, geen enthousiasme voor een herhalingsoorlog tegen de legers van de Sowjet-Unie. Als het ooit zover kwam, zouden ze misschien een paar dagen vechten . . . maar misschien zelfs dat niet eens.

Het belangrijkste feit ten aanzien van het huidige West-Duitsland is de welvaart. Natuurlijk zijn rijkdom en inkomen ongelijk verdeeld. Er zijn groepen die dubbel zo hard moeten draven om bij te blijven. Maar de belastingwetgeving maakt kleine zowel als grote zakenlieden het leven heel gemakkelijk en ook de beoefenaars van de vrije beroepen hebben weinig reden tot klagen. Arbeiders in de industrieën evenwel kunnen het niet redden zonder overwerk en zonder dat de andere gezinsleden bijverdienen, en de mensen in de dienstverlenende bedrijven lijken wel erg lange dagen te maken. Lagere ambtenaren en kantoorbedienden (een zeer veelomvattende categorie) hebben het ook niet te breed, maar toch: ook voor deze groepen zijn er wel compensaties. De regering noch de industriële kopstukken durven het aan om de minder bevoordeelde groeperingen hard onder druk te zetten; ze worden afgeschrikt door de gedachte aan politieke gevolgen. De sociale voorzieningen (medische verzorging inbegrepen) zijn redelijk en men kan langs verschillende wegen steun krijgen voor woningen. Het land is niet — nog niet — zo rijk als de Verenigde Staten, maar evenmin kent men hier Amerika's sloppen met hun bevolking van moedelozen, hun zieken, hun doodarmen. Aan de andere kant kent Duitsland wel het verschijnsel van honderdduizenden immigranten, arbeiders uit Zuid-Europa vooral uit Italië, Spanje en Griekenland), die hierheen zijn gekomen en om de wille van de verdiensten bereid zijn materiële ellende en geestelijke vernederingen uit te staan.

De veelheid van advertenties in kranten, tijdschriften en op straat, gecombineerd met het uiterlijk van het land, wettigt de veronderstelling dat de concurrentiestrijd in Duitsland op een bepaald vlak verwantschap vertoont met datgene waarmee de Amerikaanse middenstand vertrouwd is. Men kan er vakanties in het buitenland aan overhouden (zelfs twee keer per jaar), plus ruime woningen, dure kleding, zware luxe-auto's, geïmpor-

teerd meubilair, de beste wijnen en likeuren. Minstens twee derde van de bevolking kan niet hopen dit levenspeil ooit te zullen bereiken, maar de noodzaak van massale consumptie (en van elite-consumptie!) wordt de bevolking van alle kanten voorgehouden, door Willy Brandt en door Ludwig Erhard. Zoekt u een vakman met hart voor zijn werk of een bekwame winkelbediende, dan zult u in Duitsland zogoed als elders een roman uit de negentiende eeuw moeten opslaan. De bevolking beoordeelt een behoorlijke baan ('ein anständiges job' zoals men hier zegt) uitsluitend naar het salaris.

De meest invloedrijke groep in het huidige Duitsland wordt gevormd door de zakenlieden, die zeer veel prestige en macht bezitten. Dat is iets heel nieuws, want zelfs onder de nazi's beschouwden de meeste Duitsers nog steeds de oude politieke Duitse elite als de wettige heersers. Zelfs veel socialisten huldigden min of meer stilzwijgend die stelling: zij zagen de nazi's eerder als marionetten van de oude elite, dan dat ze wilden erkennen dat de oude elite zich voor het karretje van de nazi's had laten spannen. Eerst na de mislukking van de onhandig opgezette pogingen tot een staatsgreep in 1944 en nadat Duitsland de oorlog verloren had, was het met de oude heersersklasse gedaan.

Omstreeks 1948 kwam (niet zonder hulp van de Amerikanen) een nieuwe elite op, die van de zakenlieden. Deze mensen hadden geen politieke traditie om op voort te bouwen, ze hadden zelfs geen duidelijk politiek program. Als ze de tijd hadden gehad voor politieke bespiegelingen, zouden ze stellig hun prototype gevonden hebben in de Augsburgse bankier Jacob Fugger, die in 1519 voor Karel V de keizerstroon kocht. Hij was de man die in de godsdienstoorlogen beide partijen subsidieerde en die eens verklaarde dat zijn enig levensdoel was om elke dag van zijn leven, tot aan de dag van zijn dood toe, zoveel mogelijk winst te maken. Zijn nakomelingen naar de geest zijn kennelijk dezelfde overtuiging toegedaan, want terwijl Bonn nog steeds een uiterst primitief anticommunisme propageert, gaan de industriëlen in het Roergebied kalm door met zakendoen met Oost-Europa.

Het mag de zakenlieden dan niet altijd lukken om de politici en de ambtenaren naar hun hand te zetten, maar het lijkt geen twijfel dat hun invloed in de beide regeringspartijen zeer groot is en dat die invloed is toegenomen naarmate andere groepen aan

invloed verloren. De hogere ambtenaren kunnen bij voorbeeld niet langer de rol van een moreel onaantastbare groep spelen . . . daarvoor hebben ze zich tijdens het nazistische bewind te zeer gecompromitteerd en, wat nog erger is, daarvoor hebben ze zich te *zichtbaar* gecompromitteerd. En pas kort geleden is er weer een reeks schandaaltjes geweest (vooral met betrekking tot leveranties aan het leger), die de indruk wekten dat ook ambtenaren niet immuun zijn voor lage vormen van verleiding.

Wordt West-Duitsland dan beheerst door een grover materialisme dan andere landen? Waarschijnlijk niet . . . en in elk geval is de vraag verkeerd gesteld. Een geïndustrialiseerde maatschappij is per definitie materialistisch. De Gaulle, die er niet aan denkt zich met Lodewijk XIV te vereenzelvigen, beroemt zich maar al te graag op Frankrijks economische successen — die hij de noodzakelijke grondslag noemt voor zijn opvatting van nationale grootheid. En dáár gaat het juist om. Frankrijk en Duitsland zijn allebei even materialistisch, maar in Duitsland lijkt het materialisme van een grover gehalte te zijn, omdat Duitsland ten enenmale mist wat Frankrijk wél heeft: een politieke identiteit.

Op het eerste gezicht zou men, Duitsland bekijkende, de conclusie kunnen trekken dat een moderne maatschappij eigenlijk alleen maar spelregels behoeft op te stellen voor het verdelen van de buit. De Bondsrepubliek heeft geen positieve politieke waarde maatstaven, en toch functioneert ze niet alleen, maar ze zit zelfs vrij stevig in elkaar, met een stevigheid die vooral gefundeerd is in de vastbeslotenheid van haar burgers om vooral goed gevoed te zijn en zich door niets (vooral door niets dat uit het Oosten komt) te laten hinderen. De houding van de bevolking ten aanzien van Rusland (en Polen) wordt nl. nog steeds bepaald door een complex van schuldgevoelens, angst en haat. Het enige politieke besef dat het land kent, is eigenlijk anticommunisme, en dan een anticommunisme van een felle primitieve geaardheid, uiteraard mede gevormd door de stalinistische regeringsvorm van Oost-Duitsland. (Het anticommunisme is overigens ook dienstig voor een verontschuldiging-achteraf van de gebeurtenissen gedurende de jaren 1933—1945; men is geneigd tot de reductie dat het Derde Rijk — afgezien van bepaalde onmiskenbare excessen die door de sindsdien verlopen jaren nu in een ander perspectief gezien kunnen worden — eigenlijk alleen maar de vergissing begaan heeft van te vroeg te zijn met een poging om Europa tegen de opdringende Sowjet-Unie te beschermen).

Maar deze gevoelens daargelaten, kent de Bondsrepubliek eigenlijk geen andere politieke gevoelens dan die van gematigd cynisme, spijtig nazisme en democratisch scepticisme — min of meer in deze volgorde.

Adenauer heeft bewezen een politiek genie te zijn, omdat hij het klaarspeelde deze toestand te benutten om zijn eigen (totaal andere) politieke doeleinden te bereiken: zijn doel was de integratie van de Bondsrepubliek met de westelijke wereld. De oude autocraat behandelde zijn kiezers en zijn collega's met een soort soevereine minachting, die zij om verschillende redenen aanvaard hebben. Om te beginnen was daar het feit dat hij een bruikbare politieke lijn had, iets wat zijn tegenstanders voor het overgrote deel misten. Bovendien waren zij wel bereid zich door hem te laten vernederen als Duitslands internationale aanzien maar hersteld werd. En dan het allerbelangrijkste: hij garandeerde politieke rust.

Het is waar dat Adenauer zich pas enkele maanden geleden heeft teruggetrokken, maar in feite kwam er al eerder een eind aan de periode-Adenauer, nl. op de 13de augustus 1961. Want toen op die datum het Westen geen verzet aantekende tegen de bouw van de Berlijnse Muur, betekende dit dat de oppositie gelijk had gehad: integratie met het Westen was onverenigbaar met de hereniging van Duitsland. De politieke situatie sinds dat ogenblik kan beschreven worden als 'sluipende disoriëntering'; ten laatste begon het Duitse volk een waarheid te beseffen die ieder ander in Europa al lang kende. Het kan nog tientallen jaren duren voor de gevolgen van Adenauers politiek in hun volle consequentie duidelijk zijn, maar nu is in ieder geval wél duidelijk dat de gevolgen althans in dit ene opzicht noodlottig zijn. Hij predikte het éne — de eenheid van Duitsland — en handelde naar het andere — een op het Westen gerichte politiek. Zodoende kon hij alleen maar een negatieve bijdrage leveren aan de politieke ontwikkeling van Duitsland. Zijn politiek heeft zijn landgenoten gestijfd in hun cynische passiviteit.

Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat de Duitse politiek maar twee nuances kent: provincialisme en vulgair opportunisme. Dat laatste is wel zo sterk, dat men dikwijls de moeite niet meer nam om, gelijk de conventie het wil, tenminste de schijn op te houden. Voorbeelden te over: in antwoord op vragen over het onwettig aftappen van telefoons zei de minister van Binnenlandse Zaken onlangs dat de politie van de bondsrepubliek niet de hele tijd met de grondwet op zak kon lopen; verleden

jaar werden de kantoren van het weekblad 'Der Spiegel' tijdelijk bezet gehouden door een groep van de politie onder aanvoering van een ambtenaar die in 1944 de eerste inquisiteur van de Gestapo in Milaan was geweest; de val van minister Franz-Josef Strauss (eens met vrij wat overdrijving afgeschilderd als 'de gevaarlijkste man van Europa') was voor een deel te wijten aan het feit dat hij het eenvoudig niet laten kon om tijdens zijn ministerschap rijk te worden.

Toch meen ik dat het Duitsland van onze dagen méér is dan alleen maar een optelsom van historische moeilijkheden. Er zijn veranderingen opgetreden — grotendeels verband houdende met de opgroeiende jongere generatie — die de Duitse maatschappij van nu zowel interessanter als ook veelbelovender maken dan men uit de laatste berichten zou kunnen opmaken. Voor de nieuwe generatie is de integratie van Duitsland met het Westen zo grondig en is de daaruit voortgekomen nieuwe levensstijl zo alles omvattend, dat alles vanzelfsprekend is geworden. Wat kleding, gesprekstof, manieren, moraal en aspiraties betreft, steken de jonge Duitsers van tegenwoordig niet meer af; overal tussen Oslo en Rome vinden ze hun gelijken. Ze reizen heel veel, en dat is geen toeval. Wat hun nerveuze ouders niet konden, is hun gelukt: zij beschouwen zich zelf zonder verder nadenken als Europeanen.

Inderdaad is het leven in Duitsland, over het geheel genomen, meer kosmopolitisch geworden. Misschien ook wel omdat de platelandsbevolking in aantal is afgenomen, omdat zelfs kleine steden tot satellieten van de grote steden geworden zijn en omdat de massamedia overal invloed hebben. De spreekwoordelijke Duitse stijfheid schijnt ook tot verdwijnen gedoemd te zijn — alweer voornamelijk bij de jongeren. Misschien speelt hierbij wel de voortschrijdende seksuele emancipatie een rol, die in het begin van deze eeuw bij de ontwikkelde lagen der bevolking begon. Hoe dan ook: wat hun ouders hun ook geleerd mogen hebben, vele jongeren bekijken deze kwesties experimenteel.

Natuurlijk is het oude systeem niet overal uitgestorven: heel wat ouders (ook jeugdige ouders) handhaven nog een strenge discipline, zelfs voor jonge kinderen, en men ziet nog dikwijls die merkwaardig manachtig uitziende jonge meisjes die zo kenmerkend waren voor het Duitsland van de 20ste eeuw. Maar het andere type, meisjes die eruit zien als ietwat forsere uitgaven van Brigitte Bardot, is duidelijk in opkomst. De betekenis van deze ontwikkeling voor Duitslands toekomst kan ik onmogelijk peilen;

wel zou ik willen zeggen dat pogingen om bij de interpretatie van Duitslands cultuur en politiek uit te gaan van een onveranderlijk psycho-seksueel patroon, beter achterwege kunnen blijven.

In de jongste ontwikkelingen in Duitsland staat de vernieuwing van het intellectuele leven — met name van het literaire leven — als een hoopgevend teken. Iedereen meent nu wel de minder in het oog lopende bijprodukten van Hitlers cultuur te kennen: men weet hoe Goethes taal, eerst door Goebbels en nu door de Dusseldorfsche advertentiebureaus, werd bedorven; men weet dat het Duitse publiek verondersteld wordt meer belangstelling te hebben voor koelkasten dan voor boeken; men weet (of denkt te weten) dat de Duitsers escapistisch zijn en dus geen serieuze discussie van Duitslands verleden en toekomst kunnen verdragen. Maar intussen hebben de Duitse intellectuelen eindelijk het zwijgen verbroken en wat ze nu publiceren kan de vergelijking met datgene wat elders in Europa gepubliceerd wordt volkomen doorstaan. Bovendien wordt hun werk door hun eigen landgenoten gelezen.

De voorhoede wordt natuurlijk gevormd door de romanschrijvers, en buiten Duitsland wordt dan ook hun werk het meest gelezen. In stijl en benadering mogen schrijvers als Heinrich Böll, Uwe Johnson, Günter Grass en Martin Walser — ik noem alleen maar de meest op de voorgrond tredende romanschrijvers — verschillen, maar ze hebben één ding gemeen: zij willen allemaal het huidige Duitsland zien in het licht van de gebeurtenissen uit een recent verleden.

Verder heeft West-Duitsland een groep nieuwe dichters, wier werk veel gelezen wordt. Zij zijn zeer bepaald tegen alle lyriek en totaal vrij van traditionele sentimentaliteit (overigens ook vrij van charme).¹ Hun lezerskring is opmerkelijk groot, evenals die van de romanschrijvers, en beperkt zich bepaald niet tot een esoterisch groepje literatuurliefebbers. De nieuwere schrijvers en dichters zijn niet alleen Duitsers, ze zijn kosmopolieten... een veel voorkomende synthese in de moderne Duitse literatuur. Doordat Duitslands tradities gebroken zijn, kunnen Duitse gegevens behandeld worden in een idioom dat duidelijk modern en internationaal getint is. Grass schrijft voornamelijk over Danzig, maar veel van wat hij zegt zou evengoed voor Los Angeles kunnen gelden.

¹ Zie H. M. Enzenberger, 'Poetry's lost language', Encounter, september 1963.

Anders dan in Amerika bestaat er geen nauwe band tussen deze nieuwe stromingen in de literatuur en de universiteiten. Enkele schrijvers uit de nieuwe groep hebben een academische functie — doorgaans zijn ze afgestudeerd in talen of filosofie. Maar dit geldt slechts voor een minderheid: ongeveer de helft van de nieuwe schrijvers heeft zelfs nooit een universiteit bezocht. Opmerkelijk is dat een groot aantal hunner zijn carrière begon in de boekhandel; het is van oudsher af al zo geweest in Duitsland dat de boekhandel mensen aantrok die belangstelling hadden voor literatuur zonder een studie te kunnen betalen.

Maar als ze niet op de universiteit kunnen terugvallen, hoe moeten dan die intellectuelen en literatoren hun boterham verdienen? Vrij vaak krijgen ze opdrachten van de radio- en televisienetwerken in de verschillende Länder, die in hun manier van werken te vergelijken zijn met de op ontwikkeling gerichte Amerikaanse programma's. En dan is er de pers: dagbladpers, weekbladen en maandbladen zijn bereid heel redelijk te betalen voor kritieken, beschouwingen en korte verhalen. Verder zijn er vrij veel mogelijkheden om een literaire prijs te winnen, want de vroede vaders beschouwen zich zelf graag als de mecenasen van een hogere cultuur, ook al bezitten zij zelf die cultuur niet.

Daar komt nog bij dat de Bondsrepubliek beslist per jaar meer culturele conferenties organiseert dan enig ander land ter wereld. Men wordt constant uitgenodigd om ergens een voordracht te komen houden, en onderwerpen voor lezingen zijn altijd wel te vinden — men kan minstens een dozijn maal per week iemand horen die uitvoerig (en voor een flinke vergoeding) hardop beschouwingen houdt over de aard en de bestemming van de mens. Met behulp van dit soort meevallertjes is het menige intellectueel gelukt om langdurige verblijven buitenslands te bekostigen — vooral Italië, Frankrijk en Amerika zijn bijzonder in de gunst. Duizenden die in Amerika vermoedelijk een academische functie zouden hebben, werken in Duitsland bij radio of televisie, in een uitgeversmaatschappij, bij een krant, bij een vakbond, in een advertentiebureau, bij het marktonderzoek en als zakelijk adviseur.

De nieuwe intellectuele en academische avant-garde heeft zeer veel te danken aan een oud Duits doctrine . . . het marxisme. De Duitse jeugd heeft van drie in de Weimar-republiek opgegroeide denkers een kritisch sociaal en esthetisch doctrine geërfd, dat ze ondanks de tussenliggende nazistische periode (of misschien wel juist daarom) en ondanks de officiële ideologie van de Bondsrepubliek tot haar geestelijk eigendom heeft gemaakt. Twee den-

kers, de literatuurhistoricus Hans Mayer en de filosoof Ernst Bloch, kwamen tot de ontdekking dat men in Oost-Duitsland bepaald geen hoogleraren gebruiken kan die het wél menen met het marxisme; zij kwamen dus naar het Westen om Theodor Adorno in Frankfort gezelschap te houden. En bovendien is het waar dat de Duitse literatuur wél ergens verwantschap vertoont met Faulkner en Hemingway, méér verwantschap heeft met Camus en Sartre, en zéér verwant is aan Mann... maar de werkelijke geestelijke vader van de Duitse literatuur is en blijft Bert Brecht.

Duitslands politieke verscheidenheid is altijd de voedingsbodem geweest van een traditoneel cultureel pluralisme. Door de federale structuur van de republiek, waarin niemand Bonn als een werkelijke hoofdstad beschouwt, terwijl verschillende nabije centra de attracties van wereldsteden kunnen bieden, is het intellectuele leven van Duitsland meer dan ooit verspreid. West-Berlijn, Dusseldorp, Keulen, Frankfort, Hamburg, Stuttgart en München (laten we de Alpen en het Meer van Constanz maar even vergeten) hebben alle hun eigen kern van schrijvers, kunstenaars en intellectuelen. Ze vormen culturele centra van waaruit in de afgelopen jaren een ononderbroken stroom van manifesten, **petities**, verklaringen en aanklachten kwam, alle te zamen een belangrijk deel van wat de Duitsers 'Zeitkritik' (sociale kritiek) noemen. Het effect is te vergelijken met wat er gebeuren zou als een 'literature engagé' in haar geheel zou worden overgeplant naar de andere Rijnsoever (en dat niet eens voor de eerste maal in de geschiedenis van het moderne Duitsland). Hoe dan ook: men mag van de sociaal-democraten denken wat men wil, maar een intellectuele oppositie hééft de Bondsrepubliek.

Wat deze oppositie niet heeft, is een vaste organisatorische vorm. Het lidmaatschap ervan varieert ook nogal, al naar gelang van de punten die aan de orde zijn. In de campagne tegen de atoomwapens b.v. traden wetenschapsbeoefenaars en protestantse leken sterk op de voorgrond, vooral bij de pogingen om de atoomwapens uit handen van het Duitse leger te houden. De hoogleraren daarentegen waren voornamelijk actief wanneer de burgerlijke vrijheden in het geding kwamen. Weer anderen houden zich bezig met aanvallen op de regering, omdat die koppig weigert iets met de Sowjet-Unie en met Oost-Duitsland te doen te hebben.

Al deze activiteiten hebben één raakvlak, voor zover er over een raakvlak gesproken kan worden, en dat is de Groep '47',

raak gekarakteriseerd in de woorden van één zijner leden, Hans Magnus Enzensberger, die de groep 'het centrale café van een literatuur zonder hoofdstad' noemde. De groep werd in 1946 gesticht door de romanschrijvers Alfred Andersch en Hans Werner Richter. Zij komen ééns per jaar bij elkaar om voorlezingen van poëzie en proza te horen en hun jaarlijkse prijs voor literaire debutanten is een van de meest gewilde trofeeën in de moderne Duitse literatuur.

Deze intellectuele oppositie heeft uiteraard haar tegenstanders in het literaire wereldje. Bepaalde antagonisten, die wel aangeduid worden als een 'literaire regeringspartij', staan op het standpunt dat de Duitse geest (ja, elke nationale geest) alleen onbezoedeld kan blijven als de beschermers van die geest zich niet met politiek inlaten en met politiek wordt dan natuurlijk bedoeld tegen de regering gerichte politiek. Anderen weer komen nog openlijker ervoor uit, dat zij steun willen geven aan wat ze met enig eufemisme 'de sociaal verantwoordelijke' krachten noemen. Voor het merendeel zijn deze regeringswoordvoerders al wat ouder, en hun jongere collega's plegen zich wel eens te amuseren met het publiceren van jeugdwerken, die het vermoeden wettigen dat verscheidenen der ouderen in de periode van 1933 tot 1945 ook al dit soort 'constructieve houding' tegenover de gezagsdragers aannamen.

De intellectuele oppositie denkt wel eens dat ze geen invloed heeft, maar de regering en haar verdedigers denken daar anders over. Toen Enzensberger onlangs kritiek uitte op de 'Frankfurter Allgemeine Zeitung', nam die krant de moeite om een brochure te publiceren alleen om hem tegen te spreken. Natuurlijk zijn de oppositionelen op de gebruikelijke wijze voor communistenvriendjes uitgemaakt; men heeft de intellectuelen ervan beschuldigd dat ze niet loyaal waren aan de 'nationale gemeenschap' en men heeft zich lovend uitgelaten over het feit dat de bevolking een 'gezonde' weerzin heeft tegen denken. Men heeft dus gedeeltelijk wel gebruik gemaakt van de verdenking uit het nazi-arsenaal, maar ironisch genoeg blijft de regering intussen beweren dat niets haar liever zou zijn dan begrip (nee, steun) te krijgen van de intellectuelen. Vooral is het náár voor de autoriteiten dat de intellectuelen af en toe inderdaad — via de televisie en enkele tijdschriften met een grote oplage — niet alleen maar tegen elkaar praten . . . soms lukt het hun inderdaad om de bevolking te bereiken. Als het populaire televisieprogramma 'Panorama', een

wekelijks nieuwsjournaal, zich één keer vijandig uitlaat, lijkt de regering zich daar veel meer van aan te trekken dan wanneer de sociaal-democraten een heel rijtje vragen stellen in de Bondsdag. Het is de regering gelukt een paar van de redacteuren van 'Panorama' te laten ontslaan, maar de voorzitter van de CDU moest toegeven dat het moeite had gekost: 'Ik wilde de subversieve activiteiten van de linkse intellectuelen in radio en televisie aan de kaak stellen, maar ik heb me in een wespennest gestoken.'

Het is nu alweer een jaar geleden dat de affaire met 'Der Spiegel' de eerste bewijzen leverde van de werkelijke invloed der intellectuele oppositie. 'Der Spiegel' is in oplaag en formaat het Duitse equivalent van het Amerikaanse tijdschrift 'Time'. Men heeft bij 'Der Spiegel' een heel netwerk van informanten en een dossier met gegevens over bijna iedereen. De redactie wil het openbare leven democratiseren en staat een nieuwe buitenlandse politiek voor. Men verwijt 'Der Spiegel' vaak dat het taalgebruik van zijn redacteuren slecht is, en inderdaad mist het blad ook een historisch of filosofisch inzicht in politieke zaken, maar het valt niet te ontkennen dat de enige werkelijke oppositie in West-Duitsland, jarenlang, belichaamd was in ditzelfde blad. In oktober 1962 werden de hoofdredacteur Rudolf Augstein en verscheidene leden van zijn staf gearresteerd op verdenking van 'hoogverraad', blijkbaar omdat ze een rapport gepubliceerd hadden over een officiële beoordeling van een NAVO-oefening, waar het leger van de Duitse Bondsrepubliek niet al te best van afkwam. Het is hier niet de plaats om in details in te gaan op de crisis die op deze arrestaties volgde; vermelden wij slechts dat het al spoedig duidelijk bleek dat Adenauer en Strauss de arrestaties bevolen hadden . . . het tijdschrift had al eerder kritiek geuit op de politiek van Strauss en ook diens extra-curriculaire activiteiten als minister van Verdediging waren door 'Der Spiegel' openbaar gemaakt. In december was Strauss uit de regering. Adenauer kon nog juist zijn eigen positie redden, maar aan alle universiteiten werd gedemonstreerd en tegen de regering gerichte petitieën werden door bijzonder veel hoogleraren getekend. Aanhangers van de Groep '47' publiceerden een verklaring, waarin ze stelden dat het een plicht was om in een tijd waarin de oorlog zijn nut als politiek instrument verloren had, militaire geheimen openbaar te maken.

In het buitenland veroorzaakten de arrestaties bij 'Der Spiegel' nogal wat opschudding, en die reacties werden door de voorstan-

ders van 'Der Spiegel' benut om het chauvinisme ondersteboven te keren; immers, Duitsland zou door andere naties alleen gerespecteerd worden als de democratie er in de praktijk bedreven werd, niet als men zich tevreden stelde met holle genegenheidsbetuigingen. Het initiatief van de intellectuele oppositie werd opgevolgd door de sociaal-democraten en door invloedrijke persorganen: voor wellicht de eerste maal reageerden grote groepen van de bevolking positief op een daad van de Duitse intellectuelen. Al deze factoren wettigen de veronderstelling dat deze kwestie het keerpunt kan worden in de geschiedenis van de moderne Duitse democratie.

Intussen beleeft Duitsland de ene controverse na de andere. Het voorwerp van de meest recente controverse is uiteraard Rolf Hochhuths toneelstuk *De Plaatsbekleder*, waarin Pius XII ervan beschuldigd wordt een berekenend onverschillige houding te hebben aangenomen ten aanzien van de moord op het Europees jodendom. De Rooms-Katholieke Kerk reageerde aanvankelijk met het stuk beledigend te noemen en Hochhuth (een protestant) voor een vervalsers uit te maken. Dit maakte evenwel geen eind aan de discussie, en dus werd een veelomvattende tegenaanval op Hochhuth ingezet, waarbij het niet aan protestantse steun ontbrak. Toch zijn er veel katholieken die vinden dat het stuk een serieuze reactie verdient, vooral omdat Hochhuth het niet aan documentatie voor zijn beweringen ontbreken laat. Er zijn al honderdduizend exemplaren van de tekst verkocht (het stuk zou, als het onverkort werd opgevoerd, vier uur duren), en kort geleden is een paperback uitgekomen waarin de hoofdlijnen van de controverse worden aangegeven. Juist doordat hij in zijn stuk een niet-Duitser centraal stelt bij de begane misdaden, geeft Hochhuth zijn landgenoten een kans om de politieke en morele implicaties van de nazi-periode duidelijker dan tevoren te behandelen. En in deze discussie hebben vooral de jongeren onbarmhartig geëist dat iedere deelnemer aan het debat zijn geloofsbriefven zou tonen om te bewijzen dat hij recht had zich over de zaken uit te spreken. Aangezien deze kwestie pal ná het Eichmann-proces komt en midden in een nieuwe serie Duitse processen tegen vroegere SS'ers, zou het wel eens kunnen zijn dat deze discussie niet het eind, maar het begin wordt van een nieuwe poging om het recente verleden te leren kennen.

Hochhuths stuk verscheen op een tijdstip dat de Katholieke Kerk het moeilijk had. Er waren katholieken geweest die gevraagd hadden waarom hún kerk niet (zoals de protestantse

kerken) haar verantwoordelijkheid had erkend voor een gedeelte van wat in Duitslands meest recente verleden was gebeurd. De politiek van de kerk was bekritiseerd door een kleine groep, waaronder de romanschrijver Carl Amery, die de opmerking maakte dat de geestelijkheid altijd met sympathie zal luisteren naar een leek die aan een of ander dogma twijfelt... behalve als men de onfeilbaarheid van de CDU in twijfel trekt. De kerk wordt in alle landen beïnvloed door de ontwikkelingen van het katholicisme elders, en het is duidelijk dat de Duitse kerk momenteel de invloed ondergaat van de richtlijnen die gedurende de ambtsperiode van paus Johannes XXIII werden geformuleerd. Zijn encycliek 'Pacem in Terris' is door veel officiële woordvoerders van het Duitse catholicisme met ongeloof en ontsteltenis ontvangen. Aan de andere kant behoorden de Duitse bisschoppen tot de 'progressieve richting' op het Vaticaanse concilie en waren het Duitse theologen die de reformistische groep van ideeën en historische argumenten voorzagen. Maar toch: er is een heel verschil tussen een kritisch standpunt ten aanzien van de interne structuur van de kerk en een werkelijke herziening van de sociale theologie van die kerk; het zal stellig nog lange tijd duren voor het Duitse catholicisme een even sterke linkervleugel ontwikkeld zal hebben als de Franse kerk.

Over het Duitse protestantisme valt hier weinig te zeggen. De innerlijke verscheidenheid ervan is veel groter dan die van de katholieke kerk, zodat de innerlijke conflicten van de Duitse maatschappij er ook meer weerklank konden vinden. Leden van de Belijdeniskerk die nauw betrokken waren bij de strijd van die kerk tegen het nazisme, putten zich nu uit in een strijd tegen de politiek van de Bondsrepubliek. Twee kwesties vooral houden hun aandacht gevangen: ze ontkennen dat een christelijke kruistocht tegen het communisme theologisch juist is (niet ondanks, maar juist óm hun steun aan de protestantse kerk in Oost-Duitsland), én ze hebben nadrukkelijk aangedrongen op een discussie over de toelaatbaarheid van atoomwapens. Zelfs is ds. Martin Niemöller vervolgd, omdat hij durfde vragen of men verwachtte dat Westduitse militairen de steden van Oost-Duitsland met atoomwapens zouden bestoken. De Duitse protestanten hebben, als groep, een aantal prestaties geleverd die de moeite waard zijn. Zij zijn de enigen die het hebben klaargespeeld het contact met de kerk (dat wil hier zeggen met de bevolking) van Oost-Duitsland te bewaren, en zij hebben een voortgaande discussie met de onkerkelijke intellectuelen weten te ontketenen (de pro-

testantse studies over het marxisme b.v. zijn het lezen alleszins waard). Ook hebben ze een intellectuele invloed uitgeoefend op het Duitse katholicisme, en het resultaat daarvan begint zichtbaar te worden! En ten slotte, wat wel het belangrijkste is: het protestantisme heeft de wereld niet laten vergeten dat ook in het politieke leven een geweten nog steeds waarde heeft.

Dit verslag over het Duitsland van vandaag is eenzijdig. Dat moest het wel zijn, al was het alleen maar, omdat ik de nadruk heb willen leggen op bepaalde aspecten die in het buitenland vaak over het hoofd worden gezien. Belangrijk is natuurlijk dat er een nieuwe generatie is opgekomen, maar vergeten we niet dat een aanzienlijk deel van de Duitse jongeren weinig belangstelling kan opbrengen voor het verleden en nauwelijks meer belangstelling heeft voor de toekomst. Zij staan tot de traditie van Kant en de problematiek van Brecht precies zo als miljoenen jeugdige Amerikanen staan tot de traditie van Jefferson en het werk van James Baldwin: het doet hun niets. Ik maakte melding van de staatsrechtelijke belangstelling en activiteit van de intellectuelen, maar ik verzuimde die tienduizenden technici op te noemen die stomverwonderd zouden zijn als iemand ze vertelde dat er staatsrechtelijke problemen waren die hun aandacht verdienden.

De onafhankelijkheid van bepaalde publicisten heb ik hier wel aangegeven, maar ik verzuimde u te vertellen over de roddelpers, die in een ophitsende stijl een daarbij passende politieke stupiditeit tentoon pleegt te spreiden. En de vermoeiende gelijkheid in uiterlijk en gerichtheid van een stuk of wat meer fatsoenlijke kranten vergat ik ook te vermelden.

Ook is er het antisemitisme. Het begon niet met Hitler en het is niet geëindigd met Hitler, alleen de joden zijn weg. Maar miljoenen Duitsers zijn nog altijd behept met de verderfelijke houding ten aanzien van de wereld en de mensen, waarin het antisemitisme wortel heeft geschoten. Het is begrijpelijk dat men denkt — en zeker dat men hoopt — dat de jeugd minder pathologisch is. Inderdaad zijn er honderdduizend exemplaren van 'De Plaatsbekleder' verkocht, maar een televisieprogramma over de nazi-misdaden wekte bij miljoenen kijkers zoveel beroering, dat men de presentatoren verweet het gezinsleven te ondermijnen! Enfin: Duitsland kan niet meer zoveel kwaad in de wereld doen als vroeger; toen was het een wereldmacht en nu nog maar een Europese macht.

Het is een prestatie op zich zelf van de jongere Duitse intellectuelen en, laat ons eerlijk zijn, ook van Adenauer, dat ze de

waarheid van dit feit hebben beseft. Hun kosmopolitische instelling is het antwoord op Duitslands veranderde mogelijkheden. Hun pas behaalde politieke successen zijn te danken aan gebeurtenissen elders — aan de mildere buitenlandse politiek van Amerika en de langzaam verdergaande destalinisering in de Sowjet-Unie. Als de Verenigde Staten in hun politiek naar rechts zouden afwijken, zou dat zeer ernstige gevolgen hebben voor de democratie in de Bondsrepubliek (de arrestaties in de kwestie-‘Der Spiegel’ vielen niet toevallig samen met de crisis om Cuba). Ook veranderingen in Oost-Duitsland zouden vérstrekkende gevolgen hebben. Het Duitse communisme heeft nog steeds geen ergere vijand dan zich zelf: de culturele machthebber in Oost-Duitsland noemde de Groep '47 ‘Verfijnde agenten van het imperialisme’. Een opmerking als deze geeft meer reliëf aan de tragiek van deze intellectuele woordvoerders van een nationaal geweten, dat in geen van beide helften van het land een voedingsbodem heeft.

In de komende tien jaar zal de oudere generatie haar plaats moeten afstaan en mede daardoor zal het klimaat sneller veranderen dan tot nu toe. Bij de laatste verkiezingen behaalden de sociaal-democraten meer dan de helft van de stemmen van de jonge Duitsers. Vermoedelijk zullen ze in 1965 deel gaan uitmaken van de regering — al zou het de partij vermoedelijk goed doen om nog even te wachten en zich in die tussentijd nog wat grondiger te verjongen. Niet waarschijnlijk is dat de intellectuele oppositie zich ooit met enige machthebbers zal verzoenen, al heeft Günter Grass aangekondigd dat hij van plan is toespreken voor Willy Brandt te gaan schrijven. Maar het feit blijft dat deze jonge intellectuelen in de afgelopen jaren — gesteund door de sociaal-democraten en de vakbonden als onontbeerlijke macht op de achtergrond — een democratisch Duits gemeenschapsbesef in leven hebben weten te houden. Met behulp van anderen zouden ze in de komende tien jaar wel eens een grote stap voorwaarts kunnen doen om van dit gemeenschapsbesef een vast begrip te maken voor de toekomst.

Eén kiezer... één stem

Het Amerikaanse Hooggerechtshof heeft met een recente uitspraak over de grootte van de districten voor de congresverkiezingen een fikse opschudding veroorzaakt. Politiek Amerika is in beweging gekomen. Grote veranderingen in de politieke landkaart van de Verenigde Staten zijn in aantocht. De gevolgen daarvan zullen langzamerhand doorwerken — en waarschijnlijk zeer diep.

Artikel I, lid 2 van de Grondwet van de Verenigde Staten schrijft voor dat 'het Huis van Afgevaardigden zal bestaan uit leden die om de twee jaar gekozen worden door de inwoners van de onderscheidene staten . . .'

Het Hooggerechtshof heeft op 17 februari jl. vastgesteld dat deze bepaling betekent dat de kiesdistricten in elke staat ongeveer evenveel kiezers moeten tellen. Deze uitspraak zou bezwaarlijk tot grote gevolgen behoeven te leiden, ware het niet dat de meeste kiesdistricten onderling nogal grote verschillen vertonen. De uitspraak van het Hof had betrekking op een zaak, aanhangig gemaakt door twee kiezers uit de staat Georgia, die bezwaren maakten tegen het feit dat hun eigen kiesdistrict ruim 800.000 kiezers telde, doch een naburig district slechts ruim 270.000 kiezers. Toch werd in elk district een lid van het Huis van Afgevaardigden gekozen. Dit geval van de twee kiezers uit Georgia staat niet op zich zelf. Integendeel, het is een heel bruikbaar voorbeeld van de normale situatie.

Ongelijkheid van kiesdistricten, die toch bij de verkiezingen alle even zwaar wegen, is van oudsher een bekend probleem. De Engelse 'rotten Boroughs' hebben zich in dit opzicht meer dan anderhalve eeuw geleden een treurige reputatie verworven. De Verenigde Staten kenden het probleem eveneens, maar tot nu toe is het meestal buiten de discussies gebleven, omdat men algemeen van mening was dat federale autoriteiten er geen bemoeienis mee dienden te hebben. De kiesdistricten werden vastgesteld door de deelstaten en de federale overheid diende daar buiten te blijven, was de algemene opinie tot voor kort.

Veel aanleiding tot klachten was er overigens ook niet. De districten waren bepaald niet identiek voor wat het aantal kiezers betrof, maar de verschillen waren niet zeer in het oog lopend. De snelle urbanisatie in vele delen van de Verenigde Staten heeft hierin echter een verandering gebracht. Sommige kiesdistricten, gelegen in stedelijke gebieden, groeiden snel in bevolkingsaantal, andere — vooral de agrarische — liepen terug, zowel relatief in vergelijking met de stedelijke districten, alsook absoluut door de ontvolking die zich op het Amerikaanse platteland voltrekt.

De instantie die zorg draagt voor aanpassing van de districten aan de wijziging in de bevolkingsverdeling, is dezelfde als de instantie die kwade gevolgen heeft te duchten van deze aanpassing: de parlementen van de deelstaten. In deze parlementen is de politieke krachtsverhouding dikwijls deels gebaseerd op de verdeling van de districten. Verandering betekent dikwijls verlies voor de meerderheid — het gevolg laat zich raden: met de aanpassing werd slechts zelden haast gemaakt.

Vacuüm

Dit alles heeft geleid tot een verschil tussen de werkelijke krachtsverhoudingen en de krachtsverhoudingen zoals deze in de politieke vertegenwoordigingen tot uitdrukking komen. Dit verschil impliceert als het ware een vacuum — een vacuum van politieke macht dat niet door de wetgevende macht (in eerste instantie de parlementen der deelstaten) werd opgevuld. Ware dit wel opgevuld, dan zouden deze parlementen gevolg hebben gegeven aan de demografische veranderingen. Nu is het een typische trek in het Amerikaanse staatsstelsel dat bij een dergelijke passiviteit van één van de drie machten een van de twee andere in actie komt. Concreet gezegd: als de wetgevende macht niet reageert, dan komt vroeger of later de uitvoerende of de rechterlijke macht in actie.

Het stelsel van de drie gescheiden machten, de 'checks and balances', zoals dit in de Amerikaanse grondwet aan de ideeën van de Franse filosoof Montesquieu is ontleend, is een stelsel van evenwicht tussen de drie machten. Maar het is geen statisch evenwicht zoals de geschiedenis heeft geleerd: het is een dynamisch evenwicht, dat varieert met de kracht van de drie samenstellende delen. Als een van de machten een vacuum schept, wordt dit opgevuld door een van de twee andere. Deze stelling is met vele voorbeelden te staven: nadat, maar vooral

omdat de uitvoerende en wetgevende machten langdurig passief bleven ten aanzien van de rassenintegratie in het onderwijs, greep de rechterlijke macht in (het arrest van het Hooggerechtshof van 1954).

De juistheid van deze stelling blijkt voorts uit het feit dat het Hooggerechtshof zich niet competent verklaarde zolang de ongelijkheid der kiesdistricten nog niet al te zwaar woog. Vele malen zijn Amerikaanse staatsburgers tevergeefs met klachten bij het Hooggerechtshof gekomen. Maar in 1962 bleek zich een wijziging bij dit hoogste rechtsprekende college voltrokken te hebben. In dit jaar verklaarde het Hof zich competent om zijn oordeel te geven over de omvang van de districten. Het was een weg waarop geen terug meer mogelijk was. De toen gedane uitspraak maakte een nadere uitleg noodzakelijk en onvermijdelijk. Want met de uitspraak van maart 1962 was men er niet. Behalve de competentiebeslissing werd toen immers alleen in een concreet geval een nadere uitspraak gedaan. Het betrof de verdeling van de districten in de staat Tennessee, die door het Hof in strijd met de grondwet werd verklaard. Over de vraag hoe de verdeling moest zijn om niet meer met de grondwet strijdig te zijn, gaf het Hof geen opinie. Wat verkeerd was wist men dus — maar wat goed was bleef onduidelijk.

Nu, bijna twee jaar later, heeft het Hof ook op deze nadere vraag antwoord gegeven. De districten moeten ongeveer evenveel kiezers tellen. Een klein verschil is blijkbaar voor het Hof nog acceptabel, maar de bewoordingen van het arrest maken wel duidelijk dat het Hof hier niet te mild zal zijn. Letterlijk werd immers gezegd: 'Hoewel het wellicht niet mogelijk zal zijn de districten voor de congresverkiezingen met mathematische precisie af te bakenen, betekent zulks geen excuus voor het negeren van de duidelijke bedoeling van onze grondwet, welke tot wezenlijk doel heeft gelijke vertegenwoordiging voor gelijke aantallen burgers in het Huis van Afgevaardigden.'

Men neemt thans vrij algemeen aan dat een verschil van vijftien percent nog wel acceptabel is. Maar zelfs het aanhouden van deze marge maakt een totale verandering van de politieke landkaart van de Verenigde Staten onvermijdelijk. Pessimisten beweren zelfs dat de huidige samenstelling van het Huis van Afgevaardigden eigenlijk in strijd met de grondwet is. Volgens deze theorie zouden niet minder dan 398 van de 435 leden van het Huis van Afgevaardigden gekozen zijn in kiesdistricten die niet voldoen aan de eis die het Hooggerechtshof blijkt te stellen.

Drie opinies

Het is een veel voorkomend verschijnsel dat het Amerikaanse Hooggerechtshof een meerderheids- en een minderheidsstandpunt uitspreekt. Vooral bij controversiële zaken kan zulks een duidelijke illustratie opleveren van de meningen die leven binnen het Amerikaanse volk. Soms zelfs komt het voor dat er drie opinies bij de leden van het Hooggerechtshof blijken te leven. Bij de kwestie van de kiesdistricten bleek zulks het geval te zijn. Het hierboven aangehaalde meerderheidsstandpunt — dat werd onderschreven door zes van de negen rechters — wordt stellig onderschreven door de meerderheid van het Amerikaanse volk, de meerderheid die door de verouderde afbakening van de districten zich onvoldoende kenbaar heeft kunnen maken en nu zijn verdedigers heeft gevonden bij het Hooggerechtshof.

Maar ook een van de twee minderheidsstandpunten, onderschreven door twee rechters, kan op een aanzienlijke aanhang in het land rekenen. Het minderheidsstandpunt was ditmaal van een ongewone felheid. Het begint met te constateren dat het meerderheidsstandpunt sterke twijfel wekt aan de grondwettigheid van de samenstelling van het Huis van Afgevaardigden en eindigt met de woorden: 'De grondwet geeft het Hof geen blanco volmacht om in te grijpen in elke situatie waarin de politieke macht geacht kan worden te hebben te kort geschoten. De stabiliteit van deze instelling (het Hof) is in laatste instantie niet alleen afhankelijk van zijn nauwgezette aandacht om de andere organen van de overheid binnen de constitutionele grenzen te houden, maar evenzeer van de erkenning van de beperkingen waaraan de eigen functies van het Hof in het constitutionele stelsel onderhevig zijn.'

Hier wordt dus duidelijk de competentiekwestie gesteld. Naast het zojuist aangehaalde principiële bezwaar is men de afgelopen weken met een meer politiek getint bezwaar gekomen. Dit bezwaar is gebaseerd op de theorie dat de verdeling naar gelijke aantallen kiezers bepaald niet alleen zaligmakend is en ook nimmer de bedoeling is geweest van de grondwetgever. De leer van 'gelijke vertegenwoordiging voor gelijke aantallen kiezers' gaat voorbij aan allerlei geografische overwegingen en zal leiden tot een achterstelling van agrarische belangen in staten met grote stedelijke samenlevingen. Bij een doctrinaire toepassing van de leer komen de agrariërs er eenvoudig niet meer aan te pas. De slechte gevolgen daarvan wegen veel zwaarder dan het huidige gebrek aan evenwicht, aldus deze theorie.

Het tweede minderheidsstandpunt, afkomstig van een rechter en door geen van de andere rechters ondersteund, verschilt principieel niet veel van het meerderheidsstandpunt. Slechts op technische gronden verzette deze rechter zich in dit concrete geval tegen een uitspraak door het Hof zelf. Hij wenste een terugwijzing naar de lagere juridische instantie.

Grote zorgen

De kiesdistricten worden vastgesteld door de parlementen van de deelstaten. De vaststellingen zijn derhalve geen administratieve maar politieke beslissingen — met alle bezwaren van dien. De meerderheden in deze parlementen, die hun overwicht te danken hebben aan de oude indeling in districten, moeten beslissingen nemen die ertoe zullen leiden dat hun eigen positie wordt aangetast.

Tot welke moeilijkheden dit kan leiden, is duidelijk gebleken in het congres van Georgia, de staat welks districtenverdeling geleid heeft tot de uitspraak van het Hooggerechtshof. Er was een 'redistricting bill' in discussie, waarover het congres niet tot een duidelijke beslissing kon komen. Alleen een compromis was ten slotte haalbaar, maar het staat te bezien of dit compromis de zo gewenste gelijkheid zal opleveren. Want ondanks veel rekenen is het verschil tussen het grootste en het kleinste district nog steeds ruim 126.000 inwoners — dit alles bij een gemiddelde grootte van bijna 400.000 inwoners per district. Men hoopt nu maar dat dit verschil acceptabel is.

Het beste voorbeeld van de grote zorgen waarin de deelstaten dreigen te komen, is de herverdeling waaraan de grootste staat van de Verenigde Staten, Texas, nu staat te beginnen. In Texas, land van grote, zeer dunbevolkte vlakten en enkele zeer snel groeiende steden, zijn de verschillen groot. Het grootste district telt bijna een miljoen inwoners, het kleinste nog geen kwart miljoen. Men heeft al uitgerekend dat bij een volstreekte toepassing van het arrest van het Hooggerechtshof een van de kleinere districten zal moeten uitgroeien tot een omvang die ongeveer gelijk zal zijn aan die van Oklahoma, dat qua oppervlakte tot de middelgrote van de vijftig Amerikaanse staten behoort.

Amerika hecht van oudsher veel waarde aan de verkiezingen per district. Andere stelsels, zoals dat van evenredige vertegenwoordiging, hebben in dit land nooit veel sympathisanten ontmoet. De huidige federale wetgeving staat evenredige vertegenwoordiging zelfs niet eens toe.

De heersende opinie in de Verenigde Staten is dat dit stelsel het electoraat verdeelt, splinterpartijen scheidt en de vestiging van een duurzame regering verhindert. De opinie is begrijpelijk, als men zich realiseert van hoeveel belang het twee-partijenstelsel voor de Amerikaanse politiek was en is.

Vele staten kennen overigens wel een verkiezingsstelsel dat op het eerste gezicht iets lijkt op het evenredigheidsstelsel en daarom nogal eens aanleiding geeft tot verwarring. Dat is de verkiezing van een 'congressman at large', die door de staat als geheel wordt gekozen en niet door een district. Een dergelijke verkiezing heeft plaats als een staat door bevolkingsgroei recht krijgt op een afgevaardigde meer in het Huis van Afgevaardigden en er om de een of andere reden geen heil in ziet de geldende districtenverdeling dienovereenkomstig aan te passen. Het oude aantal congresleden wordt dan in het oude aantal districten gekozen — één per district —; het extra-lid wordt door de staat als geheel gekozen. Staten die zo klein zijn dat zij slechts één afgevaardigde mogen kiezen, hebben altijd deze 'statewide election'. Staten die slechts twee leden mogen afvaardigen, maken soms van het stelsel gebruik.

Speculaties

Wat zullen nu de gevolgen zijn van de opzienbarende uitspraak van het Hooggerechtshof? De speculaties zijn vele. Voorop staat de overweging dat de aanpassing aan de eisen die het Hof heeft gesteld, tijd zal kosten. Tijd, niet alleen vanwege de praktische problemen die elke herverdeling oplevert, maar ook vanwege de politieke belangen die erbij in het geding zijn. Maar als deze problemen zijn overwonnen, zullen de Verenigde Staten langzamerhand een ander politiek gezicht krijgen. Welke van de twee grote partijen daar voordeel van zal trekken, is onduidelijk. Beide partijen voorspellen eigen winst, maar deze overwegingen zullen wel meer gebaseerd zijn op 'wishful thinking' dan op verantwoorde argumentatie. Veel waarschijnlijker is dat de beide partijen langzaam van karakter zullen veranderen. Het karakter van het kiezersvolk zal gaan veranderen en men mag aannemen dat de partijen deze verandering zullen volgen.

Vaststaat dat de steden en de stedelijke groeperingen en belangen aan invloed zullen winnen ten koste van de agrarische. Hoewel zeventig percent van de Amerikaanse bevolking in steden woont, is het aantal politieke vertegenwoordigers van deze bevolkingsgroep heel wat kleiner. Uitgesproken stedelijke belan-

gen — zoals woningbouw en stadssanering, openbaar vervoer, bestrijding van luchtvervuiling — hebben daarom tot nu toe op het federale vlak relatief weinig aandacht gekregen, juist omdat de sterke agrarische invloeden in de volksvertegenwoordiging daar weinig oog voor hadden. Als de herverdeling eenmaal een feit is, kan men voor deze belangen in Washington veel meer aandacht verwachten.

Deze ontwikkeling zal waarschijnlijk een neveneffect hebben: de president zal minder vaak te doen krijgen met een weerbarstig Congres. Tot nu toe is het in de Amerikaanse politiek een veel voorkomend verschijnsel geweest dat de president een andere signatuur droeg dan het Congres. Vele maatregelen die de president nodig oordeelt, zijn bij de volksvertegenwoordigers dikwijls op verzet gestoten. Soms komt dit verzet voort uit het eenvoudige feit dat de oppositiepartij — gezien van uit het Witte Huis — de meerderheid in het Congres heeft. In een dergelijk geval is de president — en zal dat ook in de toekomst zijn — gedoemd tot een zekere mate van werkloosheid. Maar ook als de partij waartoe de president behoort, de meerderheid in het Congres heeft, is er veel kans op verzet: juist omdat de congresleden op een andere manier gekozen worden dan de president en meestal anders gerichte belangen vertegenwoordigen.

Anders dan de congresleden wordt de president niet door middel van het districtenstelsel gekozen. Bij de presidentsverkiezingen zijn de afzonderlijke staten als districten te beschouwen. Elke staat stemt of Democratisch of Republikeins. Uiteraard spelen bij deze verkiezingen de dichtbevolkte gebieden de grootste rol. Anders dan bij de congresverkiezingen geven zij bij de presidentsverkiezingen in vele staten de doorslag. De afgelopen jaren hebben dan ook duidelijk laten zien dat het juist de president was die een open oog had voor de in de verdrukking komende stedelijke belangen. President Kennedy stelde indertijd de instelling van een departement van Volkshuisvesting voor — maar het Congres verwierp dit voorstel.

Als nu bij de congresverkiezingen het stedelijke element een grotere rol zal gaan spelen, zal het verschil in 'mentaliteit' tussen Congres en president allengs afnemen. Wanneer dit verschijnsel zal gaan optreden, moet aan de ontwikkeling worden overgelaten. Het zal onmogelijk blijken de districten reeds in dit verkiezingsjaar geheel en al te hervormen. Maar men mag wel verwachten dat in 1966 de veranderingen van de districten tot in het Washingtonse Capitool zullen doorwerken.

Inkomensnivellering

De stelling dat totale of bijna totale inkomensnivellering een socialistisch beginsel en/of een eis van rechtvaardigheid is, duikt in meer beschouwelijke socialistische kringen telkens weer onvermoeibaar op. De nieuwe directeur van de Dr. Wiardi Beckman Stichting, dr. C. de Galan, schaarde zich onlangs ook in de rijen van hen die dit wat Procrustus-achtige ideaal aanhangen. Hij deed dit heel nadrukkelijk op de bondskaderconferentie van Mercurius van 16 tot 18 april jl. (zie het gelijknamige bondsorgaan van 7 mei 1964), en even duidelijk in 'Paraat' van 15 mei 1964, pag. 160.

De idealistische achtergrond van de wens naar totale inkomensnivellering is in het algemeen duidelijk en respectabel: een mens is geen koopwaar, en zijn verrichtingen ten behoeve van de gemeenschap zouden daarom ook niet, als waren zij koopwaar, de grondslag mogen vormen voor het bepalen van zijn aandeel in de gemeenschappelijke opbrengst van aller verrichtingen. Als er een maatstaf was om ieders bijdrage tot het totale resultaat vast te stellen, zou het wellicht te verdedigen zijn om zijn aandeel in dat totaal resultaat daaraan gelijk te stellen (onder aftrek van een correctie voor het onderhoud van hen die buiten hun schuld geen bijdrage hebben geleverd) — maar zo'n maatstaf is er niet, en dus zou het het rechtvaardigst zijn ieder evenveel te geven.

Herhaaldelijk is getracht gemeenschappen te vormen waarin een dergelijke zienswijze in praktijk wordt gebracht. Vele van die pogingen mislukten droevig, vele andere echter (misschien wel de meeste) slaagden, met name de religieuze kloostergemeenschappen en de kibboetsiem. Vergelijking met de niet geslaagde experimenten (Saint Simon, Fourier, Van Eeden en vele anderen) leidt tot het vermoeden dat welslagen afhankelijk was en is van het functioneren van een sterke gemeenschappelijke inspiratie, voor zover en voor zolang die leidt tot een aantal voor deze gemeenschappen onmisbare houdingen, zowel van de leden als van de omringende open samenleving.

Die inspiratie moet er in de eerste plaats toe leiden dat de leden vrijwillig een verdeling van taken en verantwoordelijkheden aan-

vaarden, zonodig telkens aangepast aan veranderende situaties, en ongeacht de meer of minder aangename persoonlijke kanten, verbonden aan ondergeschiktheid of leiderschap of welke andere functie-inhoud ook.

In de tweede plaats moet die gemeenschappelijke inspiratie de bereidheid teweegbrengen om een sober levenspatroon te aanvaarden, en soms de beperkingen, opgelegd door een zekere autarkie.

De inspiratie der gemeenschap moet voor de omgevende samenleving zo duidelijk en aanvaardbaar zijn, dat zij die gemeenschap aanvaardt als een morele elite, die zonodig de steun der omgevende samenleving verdient.

Ten slotte moet de inspiratie van zo'n gesloten gemeenschap zoveel inhoud en aantrekkingskracht bezitten, dat een gestadige toevloeiing van nieuwe medewerkers ontstaat van voldoende bekwaamheid en toewijding om de binnen de gemeenschap noodzakelijke functies te kunnen blijven vervullen.

Dat stelt geen geringe eisen aan die gemeenschapsinspiratie, en brengt haast noodzakelijk een beperkte omvang van die gemeenschappen mee: voldoende groot om levensvatbaar te zijn, maar niet groter dan de kring waarbinnen zo'n inspirerend gedachtesysteem met voldoende kracht in stand kan worden gehouden, zonder te verwateren. Om deze laatste reden is het ook een levensvoorwaarde dat leden die persoonlijk falen, zonodig terug kunnen, en soms terug móeten keren naar de omgevende open samenleving.

De aanwezigheid van die open samenleving is dus ook al hierom een voorwaarde voor het bestaan van dergelijke gesloten gemeenschappen waarin ieder van de gemeenschapsopbrengst een gelijk deel ontvangt!

Voor de kloostergemeenschappen is het optreden als economische eenheid altijd slechts een nevenfunctie, en dikwijls een onbelangrijke; de economische activiteit bestaat veelal vrijwel uitsluitend uit dienstverlening aan de omgevende open samenleving op basis van de gemeenschapsvormende inspiratie (onderwijs, hulpverlening, prediking). Het zijn voornamelijk de kibboetsiem die als echte economische produktie-eenheden functioneren; zij danken hun nog vrij korte bestaan aan door wel heel bijzondere omstandigheden opgewekte inspiratie en offervaardigheid.

Overal elders zijn in onze westerse samenleving na de middeleeuwen slechts die organisatievormen duurzaam gebleken, waarin de inkomensverdeling geheel of in hoofdzaak beheerst werd door het gewone prijsmechanisme. Indien de prijsvorming op het gebied van menselijke diensten (inbegrepen kapitaaldiensten) niet

door tegenwerkende factoren wordt verstoord of misbruikt, leidt zij er in het algemeen toe dat men met eigenschappen of bekwaamheden die ten opzichte van de bestaande behoefte relatief schaars zijn, een hoger inkomen verwerft dan met eigenschappen of bekwaamheden die relatief overvloedig aanwezig zijn. Daarmee wordt een richtsnoer gegeven voor het tot ontwikkeling brengen van juist de schaars gebleken eigenschappen en bekwaamheden; tegelijk wordt een zekere invloed uitgeoefend op de 'distributie' van mensen met schaarse eigenschappen en bekwaamheden over de functies waarin aan hen behoefte bestaat.

Natuurlijk moeten hierbij talloze reserves gemaakt worden: wie bepaalt de 'bestaande behoefte' en is het waar, dat het in het algemeen het meest wenselijk is om die plaatsen te vervullen, waarvoor de hoogste inkomens ter beschikking gesteld kunnen worden? Wie beoordeelt de aanwezigheid van de gewenste eigenschappen en bekwaamheden? Welke tegenkrachten kunnen ertoe leiden dat ondanks inkomensverschil het aanbod van de gewenste eigenschappen en bekwaamheden toch te laag blijft; of dat ondanks voldoende aanbod toch een dan niet meer te motiveren inkomensverschil in stand gehouden of zelfs vergroot wordt? Werkt de regulering van het aanbod via inkomensverschillen in veel situaties niet te langzaam en dreigt daardoor niet het gevaar van te grote, explosieve schokken, of, in andere omstandigheden, van stagnatie?

Het zijn allemaal vragen die stellig aandacht verdienen, en men zal moeilijk kunnen beweren dat de werking van een aan zich zelf overgelaten, ongecorrigeerd markt- en prijsmechanisme zo maar tot ideale toestanden leidt. Maar dr. De Galans hernieuwde stellingname voor het socialistische oeridee van gelijke inkomens voor iedereen roept toch wel een voorafgaande vraag op: is het mogelijk (en, zo ja, onder welke voorwaarden) om een samenleving te ordenen en te integreren, zonder gebruik te maken van inkomensverschillen (al dan niet veroorzaakt door de werking van het markt- en prijsmechanisme) teneinde relatief schaarse eigenschappen en bekwaamheden te 'distribueren' en teneinde voor het vormen en opkweken van die eigenschappen en bekwaamheden als richtsnoer te dienen?

Is afschaffing van inkomensverschillen mogelijk?

Er zijn uiteraard ook nu allerlei andere prikkels werkzaam, waaronder arbeidsvreugde, solidariteit en eerezucht wel de voornaamste zijn. Deze functioneren echter in hoofdzaak slechts binnen een eenmaal gegeven systeem van verhoudingen, als dat voldoende sta-

biel is om aan ieder individu bekend te zijn en tot grondslag te dienen voor gemeenschappelijke waarde-oordelen. Al deze stimulanzen: arbeidsvreugde, solidariteit en eerezucht, hebben zelfs een sterk conserverende, oude praktijken en vormen bestendigende invloed; zij hechten zich niet alleen vast aan tradities, maar bevorderen ook in hoge mate het ontstaan en voortbestaan van dergelijke tradities.

Dat is in een wereld die in steeds snellere mate evolueert, een fataal gebrek: hoe kan onder een dergelijk systeem de steeds dringender en sneller noodzakelijke aanpassing bereikt worden in doelstellingen, werkwijzen en organisatievormen? Is, sterker nog, de flexibiliteit die door het markt- en prijsmechanisme op zo kenmerkende wijze aan de kapitalistische maatschappij is gegeven, niet de voorwaarde geweest voor de nu, na enkele eeuwen, opgetreden versnelling van evolutie op elk denkbaar terrein?

Er zou een systeem van prikkels en maatstaven, een systeem van coördinatie tussen individuele en collectieve doelstellingen moeten ontstaan, dat minstens dezelfde doelmatigheid en flexibiliteit vertoont als het markt- en prijsmechanisme.

Het is een riskante zaak, zo'n systeem op papier uit te denken, en dan zonder uitgebreide en zorgvuldige proefnemingen in praktijk te willen brengen. Het is nóg riskanter, om uit ideologische overwegingen a priori te vorderen dat zo'n systeem geheel zou afzien van inkomensverschillen. Maar er valt in elk geval over te praten.

Waarom zou zo'n systeem, onder de gestelde voorwaarde van volstrekte gelijkheid van inkomen, moeten voldoen? Uit de geslaagde, zij het beperkte proefnemingen blijkt het volgende:

A. eerste voorwaarde is een gelijkgerichte bezieling bij een zo overgrote meerderheid van de leden der gemeenschap, dat de 'uitvallers' geen ernstige belemmering kunnen vormen. Om in stand te kunnen blijven moet die bezieling duurzaam 'waar' zijn — dus ook bij kritische onafhankelijke bezinning een relevant, zinvol verband blijken te behouden met de zich ontwikkelende werkelijkheid.

B. nu het niet om kleine geïsoleerde groeperingen gaat maar om een samenleving op nationale schaal (op den duur onvermijdelijk zelfs op wereldschaal) zal de aanpassing van doelstellingen, werkwijzen en organisaties — de aanpassing van de maatschappelijke orde dus — aan gewijzigde verhoudingen in ieder geval 'institutioneel' gemaakt moeten worden. Dat betekent dus georganiseerde planning *in plaats* van in hoofdzaak zich zelf regulerende prijzen; dat betekent bewuste en rationele vaststelling van gecompliceerde

evenwichtsverhoudingen *in plaats* van zich met behulp van een marktmechanisme grotendeels zelf instellende evenwichten.

C. de realisatie van de planning zal voltrokken moeten worden door morele beïnvloeding, al dan niet gepaard met direct ingrijpen (geboden en verboden, centrale selectie, numerus clausus bij te grote toevoer, arbeidsdienst of gedwongen tewerkstelling bij te kleine aanvoer).

De voorwaarde, onder A genoemd, vervult een wat bijzondere rol. Indien nl. een gedwongen gemeenschap zoals de staat (waaraan men zich niet vrijelijk kan toevoegen of onttrekken) tot een ordening als hier bedoeld wil overgaan, kan zij het in beginsel zonder de vervulling van voorwaarde A stellen, en volstaan met machtsuitoefening, eventueel zelfs over grote minderheden. Voorwaarde A behoeft dan slechts vervuld te zijn voor het eigenlijke machtsapparaat. Wil men een 'prijzenloze' ordening met behoud van zoveel mogelijk persoonlijke vrijheid, dan is voorwaarde A echter letterlijk noodzakelijk.

Op te merken valt dat voor christenen de vervulling van het onder A genoemde niet anders denkbaar is dan samen met de komst van het Koninkrijk Gods. Ook buiten de kring der christenen zal het vermoedelijk niet voor mogelijk gehouden worden voorwaarde A binnen afzienbare tijd met de gegeven menselijke krachten te vervullen.

Het voorgaande kan alleen maar de conclusie meebrengen dat een maatschappij-ordening zonder inkomensverschillen in de vormen waarin zij technisch misschien uitvoerbaar zou zijn, volstrekt onwenselijk is, en in de vormen waarin zij misschien aanvaardbaar zou zijn, voorlopig volstrekt onuitvoerbaar is.

Daarbij verdient opmerking dat de conclusie vrijwel dezelfde blijft, als men weliswaar het vrije markt- en prijsmechanisme afschaft, of althans zover mogelijk terugdringt, maar wel inkomensverschillen als instrument van ordening en regulering handhaaft. In die omstandigheden is wat minder eendracht nodig, wat minder morele beïnvloeding en wat minder rechtstreeks ingrijpen. Men krijgt dan het beeld van de maatschappelijke orde in de huidige Sowjet-Unie. Wij zullen het er allen over eens zijn dat dit een onwenselijke orde is; wellicht zijn we van mening verdeeld over de vraag of zij in haar huidige opzet duurzaam uitvoerbaar zal blijven. In elk geval is dit type van ordening echter zonder het instrument van inkomensverschillen of wel nóg onuitvoerbaarder, óf (ondanks het fraaie ideologische trekje) nog onwenselijker.

Dat laat ons dus achter met de vraag of, en zoja, hoe een maatschappelijke orde, gebaseerd of althans mede gebaseerd op de werking van het markt- en prijsmechanisme, ook voor wat betreft de inkomensvorming, aanvaardbaar, en eventueel ook 'werkbaar' kan worden of blijven.

Gebreken van het prijsmechanisme

Laten wij daartoe nog eens nagaan welke gebreken aan het vrij werkende markt- en prijsmechanisme kunnen kleven vanuit het gezichtspunt van inkomensverdeling. Als dat mechanisme theoretisch ideaal werkte, zou ieder inkomensverschil onmiddellijk een egaliserende tegenkracht oproepen, en zou iedere behoefteverschuiving onmiddellijk inkomensverschillen tot stand brengen — met als resultaat dat de functieverdeling in onze samenleving ieder ogenblik aangepast zou zijn aan de behoefte, d.w.z. optimaal nuttig zou zijn, en dat alle inkomens vrijwel geëgaliseerd zouden zijn, zonder systematische afwijking schommelend om een gemeenschappelijk evenwichtspunt. De oplossing van het inkomensvraagstuk voor hen die buiten hun schuld geen nuttige functie kunnen vervullen gedurende een normaal arbeidsleven, zou daarbij zonder veel moeite aangebracht kunnen worden.

Het probleem schuilt kennelijk daarin dat de egaliserende tegenkrachten niet onmiddellijk in de juiste mate worden opgeroepen, en dat de behoefteverschuivingen niet onmiddellijk geregistreerd worden in inkomensverschillen. Vertragingen dus in het terugkoppelingssysteem, die of wel leiden tot vrijwel stabiele afwijkingen, of wel tot hetzij steeds kleiner wordende (gedempte) schommelingen om een evenwichtspunt, hetzij steeds groter wordende afwijkingen, al dan niet schommelend, en eindigend in een of andere explosie. Daarbij is het bovendien uit ervaring duidelijk dat op de totale 'markt' waar de inkomensverdeling tot stand komt, allerlei afzonderlijke 'gebieden' bestaan, hetzij werkelijk regionaal, hetzij functioneel, die in geheel verschillende toestand kunnen verkeren, doordat de vertragingen er anders van aard of omvang zijn in verhouding tot de behoeftewijzigingen.

Vertragende factoren zijn er, vooral aan de 'aanbodszijde', vele. Allereerst is er de haast vanzelfsprekende vertraging, die veroorzaakt wordt doordat het aanleren van nieuwe bekwaamheid tijd kost, en naarmate meer scholing en/of meer ervaring vereist is, ook des te meer tijd. Als het om specifieke geschiktheid of bereidheid gaat, kan een onvoldoende aanbod zelfs generaties lang blijven bestaan. Dan is er de vertragende werking van de traditie: men

kiest een vak dikwijls voor zijn leven, onder de invloed van allerlei voorstellingen geldende in het milieu waarin men verkeert, en dikwijls voortgekomen uit inmiddels reeds lang verouderde behoefte-schema's. Verdragend werkt ook de binding aan streek en leefgemeenschap en de moeilijkheid elders woonplaats en aanpassing te vinden. Vertraging ontstaat door collectieve oordeelsfouten en andere modeverschijnselen, waardoor bepaalde beroepen en functies een onevenredig grote of kleine aantrekkingskracht blijven uitoefenen ondanks de daaraan verbonden inkomensverschillen.

Vertragend en verstorend werkt ook de gelijktijdigheid en gelijkgerichtheid van individuele besluiten onder de invloed van massaal aansprekende verschijnselen; al is deze vorm van crisis op de eigenlijke arbeidsmarkt slechts zeldzaam, zij heeft op de goederen- en geldmarkten soms grote invloed, en heeft zo toch haar ernstige gevolgen voor de inkomensverdeling. Genoemd moet worden de algemeen vertragende werking van de kapitaalsinvestering (waarvan opleiding en woning eigenlijk slechts onderdelen zijn): geïnvesteerd kapitaal heeft zijn mobiliteit soms in zeer hoge mate verloren. En ten slotte bestaat een der belangrijkste vertragingen uit de soms niet geringe invloed van machtsuitoefening door 'vested interests', indien daartegenover onvoldoende tegenwicht gevonden wordt in machtsuitoefening van andere zijde.

Een groot deel van dit alles geldt ook voor de vertraging aan de behoeftezijde. Traditie, collectieve oordeelsfouten en de invloed van 'vested interests' kunnen leiden tot een langdurige over- of onderwaardering van bepaalde begaafdheden of bekwaamheden; daarnaast is er ook sprake van snelle verschuivingen in het behoeftenpatroon die niet direct algemeen herkend worden, waardoor aan hem die aan die wijzigingen door geluk of inzicht wél tegemoetkomt, soms een verrassend hoge pionierspremie toevalt.

Correctie van het prijsmechanisme

Wil men een zo goed mogelijke nivellering van inkomsten (waaraan vanuit het oogpunt van stabiliteit der samenlevingsverhoudingen natuurlijk zeer grote betekenis moet worden toegekend) en wil men bovendien zo goed mogelijk de persoonlijke vrijheid van beslissing behouden, zowel ten aanzien van de keuze van arbeid als van de keuze van besteding, dan is het zaak de gebreken van het markt- en prijsmechanisme zoveel mogelijk te corrigeren.

Dat is in beginsel mogelijk:

- a) door het bevorderen van kritisch denken, onafhankelijk van alle door traditie en milieu bepaalde vooroordelen;

- b) door zo ruim en vrij mogelijk informatie open te stellen over alle factoren die inkomensverschillen in het leven roepen of houden;
- c) door het zo wijd mogelijk beschikbaar stellen van alles wat kan bijdragen tot snelle vorming of herscholing op elk niveau;
- d) door tegenover de macht van 'vested interests', die trachten inkomensverschillen kunstmatig te handhaven, andere, daartegen opwegende macht te stellen, zonodig die van de overheid (mits deze niet zelf aan 'vested interest' dienstbaar wordt);
- e) door het bevorderen van migratie en aanpassingsmogelijkheden, en in het algemeen van het losmaken en opnieuw vastleggen van kapitaal;
- f) door het afremmen van paniekachtige, te hevige reacties, en het versnellen van te trage reacties van de collectiviteit, zonodig door overheidsingrijpen;
- g) door, als inkomensverschillen ertoe zouden leiden, dat financieel zwakke maar overigens algemeen nodig geachte instellingen onvoldoende medewerkers kunnen aantrekken, de bereidheid te bevorderen, de financiële kracht van die instellingen te vergroten.

Het is hier niet de aangewezen plaats om dergelijke maatregelen concreet aan te geven. Met termen als 'onderwijs', 'publiciteit', 'vakbeweging' komt men niet toe. Lang niet alle onderwijs dat in Nederland gegeven wordt, bevordert kritisch denken; lang niet alle publiciteit verschaft bruikbare informatie; lang niet alle vakbondsactie is gericht tegen 'vested interests' van bepaalde beroepsbeoefenaars die hun positie met alle geweld trachten te handhaven.

Het gaat erom dat allerlei politieke, economische en culturele activiteit niet vanzelf ertoe strekt onze samenleving beweeglijker, doorzichtiger, soepeler te maken, maar ook verkeerd gericht kan worden en dan juist ertoe leidt die samenleving te verstarren, breekbaar of topzwaar te maken. Het gaat dus om een bepaalde soort 'onderwijsbeleid', 'publiciteitsbeleid', 'vakbondsbeleid', enzovoorts, die elk voor zich uitwerking verlangen in de hier bedoelde geest.

Het opgesomde programma is dus bepaald wel ambitieus te noemen. Desondanks zal het nooit kunnen leiden tot volledige nivellering van inkomens, of zelfs maar tot een toestand waarin de inkomensverschillen in willekeurige richtingen kleine schommelingen maken om een duidelijke middentoestand.

Er zijn nl. ongelijkheid uitlokkende factoren die hun uitwerking onder alle omstandigheden zullen blijven behouden: het is onmogelijk elke soort bijzondere aanleg, bereidheid, ervaring of be-

kwaamheid zonder enige vertraging in precies de gewenste omvang beschikbaar te doen komen. Het gemiddelde intelligentiequotiënt van een volk kan natuurlijk niet willekeurig worden verhoogd. Blijvend is ook het feit dat er collectieve oordeelsfouten gemaakt worden, die men pas laat herkent. Blijvend is de vertraging die, ondanks welke maatregelen ook, toch in vrij hoge mate aan het eenmaal geïnvesteerd zijn van kapitaal verbonden is. Blijvend is het verschijnsel dat het tempo waarin veranderingen in de maatschappelijke behoeften optreden, herhaaldelijk hoger zal zijn dan het tempo waarin aan die behoeften voldaan kan worden.

Blijvend zal hopelijk ook zijn het functioneren van andere motieven naast het verlangen een hoger inkomen te verwerven: motieven als de reeds eerder genoemde arbeidsvreugde, solidariteit en eerzucht. Maar tegelijkertijd werken deze motieven het voortbestaan van inkomensverschillen in de hand, hetzij doordat zij juist door een inkomensvoordeel opgewekt worden en dan leiden tot verdediging van dat voordeel, hetzij doordat zij een nadelig inkomensverschil compenseren en van zijn gewenste uitwerking beroven.

Dit alles geldt zowel op nationale als op internationale schaal, en zowel voor inkomen uit vermogen of uit vrije onderneming of dienstverlening als voor inkomen uit arbeid in loondienst. Binnen onze westerse samenleving is er, zowel door machtsvorming (b.v. door vakbonden) als door verhoging van bekwaamheid (b.v. door onderwijsverbetering) en ook door loslaten van traditie (b.v. carrière ook voor wie niet uit de geijkte maatschappelijke standen voortkwam) en door overheidsregulatie (b.v. werkloosheidsverzekering) een belangrijke mate van nivellering bereikt, vergeleken bij b.v. het jaar 1800. Op wereldschaal gezien is echter de verdeling van het totale inkomen sinds datzelfde jaar alleen maar aanmerkelijk onevenrediger geworden, door machtsmisbruik (eenzijdige koloniale economieën), te geringe scholing, te lang volgehouden traditionele binding en onvoldoende overheidsregulatie.

Conclusie

De mate van nivellering van inkomsten die in een samenleving bereikt is, kan, als zij het gevolg is van de vrije, zij het zo goed mogelijk gecorrigeerde werking van het markt- en prijsmechanisme, dienen als een koortsthermometer: hoe groter de inkomensverschillen, des te ongezonder en des te minder stabiel is die samenleving nog. De aangewezen geneesmiddelen moeten zich dan richten op verbetering en ondersteuning van de werking van dat markt- en prijsmechanisme.

Pogingen om daarbuitenom nivellering van inkomsten te bewerken, door rechtstreeks ingrijpen dus, zijn slechts aanvaardbaar als zij dienen om een 'coma' te voorkomen, maar zij kunnen de koorts, de onevenwichtigheid van een samenleving niet genezen.

In die zin kunnen wij nivellering van inkomsten aanvaarden als een socialistische norm, al zal het velen niet direct doen stampvoeten van enthousiasme. Wij moeten dan echter wel onmiddellijk toevoegen, dat het daarbij niet gaat om het theoretisch verlangen dat niemand meer mag hebben dan een ander, maar om een praktische maatstaf voor de mate waarin wij erin slagen verstarde traditie en baatzuchtige machtsuitoefening te doorbreken ten bate van een vrije, democratische, doorzichtige en efficiënte samenleving.

De waarde van Nieuwersluis

Dr M. R. van Gils: *Nieuwersluis; een studie van de niet aangepaste militair*. Meppel, Boom, 1963, 174 pag.

Het is niet gemakkelijk een uitspraak te doen over de betekenis van dit boek, waarop schr., een socioloog, vorig jaar te Leiden promoveerde o.l.v. de hoogleraar criminologie. Vooropgesteld worde dat aan de eisen, te stellen aan een academisch proefschrift, stellig geheel werd voldaan, zoals duidelijk blijkt uit de zorgvuldig uitgevoerde analyses betreffende de samenhang tussen milieufactoren en de niet-aanpassing aan de militaire dienst van de tuchtclassesoldaat. Ook het feit dat hier een stuk voor de criminologie relevant eigen research werd verricht, stemt op zich zelf al tot waardering.

Schr. heeft beoogd zich een oordeel te vormen over de vraag, in hoeverre de militaire straf- en tuchtclassse te Nieuwersluis beantwoordt aan het gestelde doel, doch wat hij over dit laatste schrijft, wekt voor de lezer zoveel verwarring, dat hierdoor m.i. de waarde van het hele boek in de waagschaal wordt gesteld. Op pag. 30 vinden wij vermeld, dat de straf- en tuchtclassse streeft naar 'het geschikt maken voor de militaire dienst van de gestrafte; het accent komt op het pedagogisch aspect van de straf te vallen. Deze heropvoeding houdt een strikt militaire aanpak van de soldaat in.'

Hier kan men direct reeds de vraag stellen, in hoeverre dit doel een pedagogisch karakter heeft en als (her)opvoeding mag worden betiteld. Klemmender echter wordt deze twijfel, wanneer men op pag. 52 verneemt, dat de bevordering naar een hogere classse te Nieuwersluis geschiedt volgens het criterium van het door de militair getoonde uiterlijk gedrag, zodat men dus mikt op uiterlijke aanpassing. Volkomen raakt men dan het spoor bijster, wanneer schr. op pag. 65 een sterke overeenstemming blijkt te bespeuren tussen dit doel en dat van de Engelse Special Training Units, wat door *Trenaman* in zijn bekende studie 'Out of step' wordt omschreven als: helping him (d.i. de gestrafte) to realize that self-

discipline of him is the real aim, nog merely the requiring of him to conform to the outward show of military discipline, important though that is.

Het is mij een raadsel welke overeenstemming er kan bestaan tussen deze beide doelstellingen, de een gericht op afgedwongen uiterlijke aanpassing, de ander op het aankweken van het vermogen tot zelfdiscipline als 'real aim'!

Wat is nu in feite datgene waar 'Nieuwersluis' naar streeft? Is het uiterlijke aanpassing door strikt militaire aanpak, dan moet vastgesteld worden (pag. 96) dat dit doel blijkbaar bereikt werd bij 191 der bij het onderzoek betrokken militairen (waarbij men de vraag, ten koste van wat dit resultaat tot stand kwam, nauwelijks vermag te onderdrukken); dat het *niet* bereikt werd bij 183 andere, van het merendeel van wie uit de duidelijke analyses van deel II blijkt dat er, reeds vóór zij in militaire dienst werden geroepen, van alles met hen aan de hand was, zodat zij dus al meer dan normaal vulnerabel waren toe zij werden ingelijfd; en dat t.a.v. 387 militairen geen oordeel viel uit te spreken omtrent de uitwerking die Nieuwersluis op hen gehad heeft.

Zou men echter werkelijk uit zijn op pedagogische beïnvloeding, strekkend tot (her)opvoeding, dan moet men zich met bange twijfel afvragen, of de in Nieuwersluis gehuldigde opvattingen (waar schr. op pag. 31 een paar aan duidelijkheid niets te wensen latende voorbeelden van geeft) *hiertoe* wel iets kunnen bijdragen.

Het is mogelijk dat ik dit alles te somber zie, maar dan betreur ik het te meer dat het boek de lezer niet in staat stelt om zich werkelijk een beeld te vormen van de sfeer van Nieuwersluis, met name omdat er in Deel I wel feiten worden vermeld, doch vrijwel geen materiaal wordt verschaft waaruit wij iets te weten kunnen komen omtrent de vraag hoe de gestrafte militairen, benevens zij die leidinggevende arbeid verrichten in de straf- en tuchtklasse, dit zelf vinden.

Op grond van zijn analyses meent schr. dat een predictiemethode kan worden ontworpen, met behulp waarvan kan worden vastgesteld welke voor Nieuwersluis aangewezen militairen vermoedelijk ook ná hun verblijf aldaar onaangepast zullen blijven reageren. Zijn conclusie is (pag. 165): 'Aan het opleggen van een stevige straf en daarna (of eventueel direct) afkeuring voor verdere militaire dienst moet m.i. wat betreft deze groep de voorkeur worden gegeven.

Het lijkt mij toe dat in deze slotsom de problematiek niet juist wordt gesteld. Het blijkt immers dat een aantal militairen *door de*

*straf- en tucht*klasse niet tot aanpassing kan worden gebracht. Hier-
van uitgaande bestaan er dan twee mogelijkheden: 1) dat gepoogd
wordt aanpassing te bereiken met andere methoden dan die van de
straf- en tuchtklasse; of 2) dat geconcludeerd wordt dat deze blijk-
baar 'onaanpasbare' militairen nooit in de dienst hadden mogen
worden toegelaten.

Trekt men de eerste conclusie, dan betekent dit m.i. dat men
veel gedifferentieerden en verantwoordder moet gaan werken, een
eis die zich, naar de ervaring leert, bijzonder slecht verdraagt met
het zonder meer opleggen van 'stevige straffen'. Wil men echter
ernst maken met de tweede gevolgtrekking, dan zal de keuring van
de opgeroepen dienstplichtigen aanzienlijk moeten worden verdiept
en verfijnd, en ik zou mij zeer wel kunnen voorstellen, dat de pre-
dictiemogelijkheden die vervat liggen in de uitkomsten van Van
Gils' studie, daarbij mede van belang zouden kunnen blijken.

Na honderd jaar

De Eerste Internationale

In september aanstaande zal de Socialistische Internationale in Brussel op grootse wijze herdenken hoe een eeuw geleden de 'International Workingmen's Association' werd opgericht, de Internationale Vereniging van Werklieden, zoals zij in Nederland heette, die men later de Eerste Internationale is gaan noemen.

De communisten blijven niet achter. Zij hebben reeds een uitgave van documenten van de Eerste Internationale doen verschijnen, waarin wordt gezegd, dat deze de weg plaveide voor de hedendaagse communistische wereldbeweging en dat de arbeiders van Europa en Amerika daarin werden geschoold in de gedachten van het marxisme.

Marx was ongetwijfeld in de Eerste Internationale de leidende geest, zij het allerminst de onbetwiste leider. De jaren van de oprichting in Londen in 1864 tot het Haagse congres in 1872 zijn een hoogtepunt geweest in zijn activiteit. Hij heeft in die periode zijn wetenschappelijk werk niet laten rusten. Het eerste deel van *Das Kapital* verscheen in 1867. Het kenmerkende echter was dat hij uit het teruggetrokken leven van studie, dat hij had geleid sinds hij in ballingschap was gedreven door de ineensstorting van de revolutionaire beweging van 1848 op het vasteland van Europa, nu naar voren kwam als de leider van een massabeweging. Hij werd daardoor geconfronteerd met problemen die een rol zijn blijven spelen in de verhoudingen van economische en politieke strijd, van revolutie en parlementaire actie, sociaal-democratie en anarchisme, oorlog en vrede.

Wie zich in de geschiedenis van de Eerste Internationale verdiept, ziet dat het niet gaat om een dood verleden. In kiem was alles aanwezig, dat later op zo verschillende wijze is uitgegroeid.

Sociaal-democratie en communisme hebben beide de invloed van Marx ondergaan. Alleen het communisme stelt nog, dat het geleid wordt door de marxistische beginselen, waarbij het tegenwoordig overigens meestal spreekt van marxistisch-leninistische

beginselen. In de zogenaamde ideologische strijd tussen China en Rusland, waarbij overigens, zoals juist een marxist zal moeten begrijpen, andere dan ideologische geschilpunten de grondslag vormen, wordt van weerskanten een beroep op Marx gedaan. Kennisneming van de houding en de uitingen van Marx in de tijd van de Eerste Internationale is leerrijk en boeiend, ook in verband met deze strijd. Ook voor de sociaal-democratie, tot welker vorming de Eerste Internationale ontzaglijk veel heeft bijgedragen, is een terugblik op haar geschiedenis van betekenis.

Marx heeft niet het initiatief genomen tot de oprichting. De economische en politieke ontwikkeling in Europa doorbrak na het midden der negentiende eeuw in verschillende landen de lange tijd verstarde verhoudingen, bracht ook de arbeiders in beweging en deed de wens opkomen naar een internationaal samengaan, waartoe tenslotte Engelse en Franse arbeiders de stoot gaven.

In 1848, het 'dolle jaar', was alles in beweging geweest. Er was gestreden voor de eenwording van Duitsland en van Italië, waarvan het laatste niet alleen verbrokkeld was, maar grotendeels leefde onder een moeilijk verdragen Oostenrijkse heerschappij, Hongarije had in een heldhaftige strijd tevergeefs getracht zich te bevrijden. Er was beweging ook in het verdeelde en onderdrukte Polen. Naast en gedeeltelijk in samenhang met de nationale bewegingen was er ook de worsteling voor de democratie — de revolutie in Frankrijk, de chartistenbeweging voor het algemeen kiesrecht in Engeland — en voor het eerst, door dat alles heen, de strijd voor socialistische en communistische gedachten, begrippen overigens die door elkaar werden gebruikt.

Troosteloos was de toestand van de grote massa der bevolking, die in het algemeen altijd al in grote armoede leefde, maar die juist in die jaren zwaar getroffen werd door een economische crisis, uitgebreide werkloosheid, schaarste aan levensmiddelen. De door dit alles gewekte felle opstandigheid kon zich, gegeven de politieke rechteloosheid der massa, slechts in revolutionaire vormen uiten.

Ten slotte zegevierde over vrijwel de gehele linie de reactie. De nationale doeleinden werden niet bereikt. In een enkel land — Nederland b.v. als indirect gevolg van de revolutie — kwam er iets meer parlementaire invloed, maar enkel van de bezittende klasse. In het algemeen echter heersten weer heel- of half absolute regeringen. In Frankrijk weer een Napoleon, door Victor Hugo honend Napoleon de Kleine genoemd. Wat zich aan arbeidersbeweging had ontplooid, werd neergeslagen.

Maar al had de reactie gezegevierd en al meende zij voorgoed met de opstandigen te hebben afgerekend, geen enkel probleem was opgelost.

Marx en Engels realiseerden zich, dat er voorlopig geen sprake kon zijn van nieuwe revolutionaire strijd. Deze zou, zo stelden zij, eerst mogelijk zijn als weer een grote crisis uitbrak.

Na 1849 begon echter een opleving, waarvan wij achteraf kunnen vaststellen, dat zij het begin was van de lange golfbeweging in het economische leven, waarbij in het algemeen met korte onderbrekingen tot 1873 van een tijd van vloed kon worden gesproken. De onderbrekingen, hoewel niet zo ernstig en langdurig als in de tijd van de lange baisse, deden zich niettemin pijnlijk gevoelen. In 1857 kwam in dit opzicht de eerst schok. Daarna bracht 1861 in Engeland een buitengewoon moeilijke tijd voor de katoenindustrie, omdat de burgeroorlog in Amerika tussen de zuidelijke slavenstaten en de noordelijke staten de katoenproductie scherp terug deed lopen, zodat in Engeland gemis aan grondstoffen tot grote werkloosheid leidde. Een groot deel van de Engelse bezittende klasse gaf uiting aan haar sympathie voor de slavenstaten. Niet de slavernij interesseerde haar, maar de katoen. Het zuiden moest daarom met rust worden gelaten. Ter ere van de Engelse arbeiders moet worden getuigd, dat de werkloosheid waardoor zij werden getroffen, hen niet weerhield hartstochtelijk op te komen voor de noordelijke staten.

Inmiddels was in Italië de nationale strijd weer opgeleefd, de strijd voor de eenheid en voor de bevrijding van Oostenrijk en de kleine despoten. Garibaldi met zijn vrijscharen werd de bewonderde held. Napoleon III trachtte populariteit en wat grondgebied voor Frankrijk te winnen door met Sardinië oorlog te voeren tegen Oostenrijk. Russisch Polen kwam in 1863 in opstand, een opstand die na felle strijd bloedig werd onderdrukt.

In verschillende landen, waar nu de industriële ontwikkeling geleidelijk doorzette, die in Engeland reeds in de aanvang der negentiende eeuw begonnen was, was er nu ook weer beweging onder de arbeiders. In Frankrijk dacht Napoleon III, wiens aanzien snel daalde, zijn positie te kunnen versterken door wat ruimte van beweging te geven aan de arbeiders. In 1862 bevorderde zijn regering, dat een Franse arbeidersdelegatie de wereldtentoonstelling in Londen bezocht. Hij voorzag niet wat hij zich op de hals haalde. Er waren bij die delegatie strijdbare figuren, die contact zochten met Engelse vakverenigingsleiders. Alleen in Engeland bestond op dat ogenblik reeds een krachtige

vakbeweging. De Franse, en trouwens ook een Duitse delegatie kwamen onder de indruk. In Duitsland droeg dat er toe bij, dat arbeiders zich gingen beraden hoe zij zich het beste tegen kapitalistische exploitatie konden verzetten. Dat leidde aanvankelijk echter niet tot de oprichting van vakverenigingen, maar onder de invloed van Lassalle tot de vorming van de Algemene Duitse Arbeidersvereniging, het begin van een socialistische partij.

De Engelse vakbeweging, in het bijzonder de Londense Bestuurdersbond, onder leiding van enige bekwame en strijdbare figuren, was zich ook gaan richten op politieke vraagstukken, had Garibaldi met een grote demonstratie ontvangen, had in een grote meeting gedemonstreerd tegen sympathiebetuigingen uit kringen van bezitters voor de zuidelijke slavenstaten, ageerde voor algemeen kiesrecht. Tot de Franse arbeiders richtten zij zich met het voorstel gezamenlijk te protesteren tegen de onderdrukking van de Poolse opstand.

Dit werd aanleiding tot de overkomst van de Fransen en tot de beroemde meeting in St. Martin's Hall, op 28 september 1864, van vertegenwoordigers van verscheidenen naties, naast de Engelsen vooral Duitsers, Fransen, Italianen, Polen, uiteraard grotendeels in Londen wonende ballingen. Op deze meeting werd besloten tot de oprichting van de Internationale Arbeidersorganisatie, waarvan de Algemene Raad in Londen gevestigd zou zijn. Een comité werd benoemd, met de machtiging zich zelf aan te vullen en met opdracht de statuten en reglementen te ontwerpen.

In dit comité kreeg Marx, die op de meeting aanwezig was, zitting. Hij had, in afwijking van zijn gewoonte, de uitnodiging aangenomen, omdat, zoals hij aan Engels schreef, ditmaal zowel wat de Engelsen als de Fransen betrof werkelijke 'machten' figureerden. Zijn geestelijk overwicht leidde ertoe, dat ontwerpen van anderen voor beginselverklaring en statuten ter zijde werden geschoven en dat eenstemmig zijn ontwerp voor een 'Inaugural-adresse' — een inleidend manifest — werd aanvaard, dat de grondslag is geworden voor de Internationale.

Inaugural Adresse

Het was een respectabele prestatie. Marx wilde zijn eigen beginselen niet verloochenen en het manifest toch aanvaardbaar maken voor vertegenwoordigers van zeer verschillende richtingen. Voor Engeland had hij te maken met vakverenigingsleiders die, hoe radicaal ook van gezindheid, voor het eigen land in het bijzonder het oog hadden op het verkrijgen van meer wettelijke

ruimte voor de vakverenigingsactie en op uitbreiding van het kiesrecht; voor Duitsland met Lassalleanen, die aanvankelijk in vakorganisatie nauwelijks geïnteresseerd waren, omdat, volgens hun opvatting van de ijzeren loonwet, een noemenswaardige en enigszins duurzame verbetering voor de arbeiders onder het loonsysteem toch niet mogelijk was, en die alles verwachtten van produktieve associatie; voor Frankrijk met Blanquisten, wier strijd was toegespitst op voorbereiding van een revolutie, waarna dan een sterke proletarische staat moest worden gevormd, maar ook met aanhangers van Proudhon, die de staat wilden omvormen in een losse federatie met zo weinig mogelijk gezag en die in economisch opzicht renteloos krediet, een ruilbank en onderlinge hulp als de hoofdzaak beschouwden, en staking een ruw, grof middel achtten. 'Marxisten' waren nog slechts de weinig talrijke aanhangers, overgebleven uit de tijd van het Communistisch Manifest en de Neue Rheinische Zeitung. Marx schreef dan ook aan Engels, dat het heel moeilijk was de zaak zo te houden, dat hun beider opvattingen verschenen in een vorm die ze aanvaardbaar maakte met het oog op het op dat ogenblik geldende standpunt der arbeidersbeweging. Hij wilde echter liever een brede massabeweging zonder vooropgestelde doctrine dan een kleine beginselpartij. De ervaring moest leiden tot meer klaarheid en eenheid.

Marx zette het manifest op als een schets van de ontwikkeling van 1848 tot 1864, voornamelijk in Engeland. Hij gaf een beeld van de snelle groei van de Engelse industrie en handel en haalde daarnaast getuigenissen uit officiële rapporten aan om te doen zien hoe ellendig de toestand der arbeiders was gebleven. Van Gladstone haalde hij tegenstrijdige uitspraken aan, enerzijds dat de gemiddelde conditie van de Engelse arbeiders verbeterd was in een mate die ongeëvenaard was in de geschiedenis van enig land of enig tijdperk, anderzijds op een ander ogenblik, dat de bedwelmende vermeerdering van macht en welvaart geheel tot de bezittende klasse beperkt was gebleven. Hij wees erop, dat ongeveer 3000 personen te zamen een inkomen genoten dat vrijwat hoger was dan alle landarbeiders in Engeland samen verdienen. Hij zette vervolgens uiteen, dat eenzelfde ontwikkeling als in Engeland bezig was zich op het vasteland van Europa te voltrekken, waar ook een ongehoorde ontwikkeling van industrie en handel ten goede kwam aan de bezittende klasse, terwijl, evenals in Engeland, slechts een minderheid van de arbeiders enige vooruitgang in de reële lonen had verkregen. Bovendien,

zo schreef hij, werd de periode ook gekenmerkt door de dodelijke gevolgen van de sociale pest, die een handels- en industriële crisis wordt genoemd.

En toch, zo vervolgde hij, is deze periode niet geweest zonder haar compenserende factoren.

Als eerste vermeldde hij de sociale hervorming, die diepe indruk op hem had gemaakt, de invoering van de wet op de tienurige arbeidsdag in Engeland. 'De immense lichamelijke, morele en intellectuele voordelen die daaruit voortvloeien voor de fabrieksarbeiders en die elk halfjaar worden vermeld in de verslagen van de arbeidsinspectie, worden nu algemeen erkend.'

Bovendien was de strijd om de wettelijke beperking van de arbeidstijd heftig geweest, 'omdat het ging om een direct ingrijpen in de grote strijd tussen de blinde regel van de wet van vraag en aanbod, die de economische leer van de bourgeoisie uitmaakt, en de door sociale vooruitziendheid geregelde maatschappelijke productie, die de economie vormt van de arbeidersklasse. Daarom was de tienurendag niet enkel een groot praktisch succes, het was de overwinning van een beginsel. Het was de eerste maal dat in het daglicht de economie van de bourgeoisie het aflegde tegenover de economie van de arbeidersklasse.'

Dat Marx dit allerminst schreef uit tactisch oogpunt, ter wille van de Engelse vakverenigingsleiders, blijkt wel uit de wijze waarop hij in de voorrede van *Das Kapital* over dezelfde wet sprak. Hij gaf daarin te kennen, dat hij de geschiedenis van de arbeidswetgeving in *Das Kapital* zo uitvoerig behandelde, omdat men in andere landen daaruit kon leren, en zelfs het belang der heersende klasse ermee gediend was, als door zulke hervormingen de geboorteweeën van een nieuwe maatschappij verkort en verzacht werden. In het hoofdstuk over de arbeidswetgeving wordt dan ook weer gesproken van de lichamelijke en geestelijke wedergeboorte van de Engelse fabrieksarbeiders, die er het gevolg van is geweest.

Bij een volgend punt in het manifest, de coöperatie, is het wel de vraag of hij zich niet wat geestdriftiger uitdrukte, ter tegemoetkoming aan aanhangers van Owen en aan de Lassalleanen, dan met zijn eigen opvattingen overeenkwam. Hij noemde het een nog groter overwinning op de economische leer van de bezitters, dat de coöperatieve beweging had aangetoond, dat productie op grote schaal en in overeenstemming met de eisen der moderne wetenschap mogelijk is zonder het bestaan van een klasse van kapitalisten, die een klasse van arbeiders in dienst

hebben. 'Dat getuigt, dat loonarbeid evenzeer als slavenarbeid een vergankelijke vorm is, die zal verdwijnen voor de sociale arbeid, verricht met willige hand, opgewekte geest en een vrolijk hart.' Hij herinnerde daarbij zowel aan het initiatief van Robert Owen als aan experimenten op het vasteland, maar noemde Lassalle niet. Hij stelde echter tevens, dat coöperatieve arbeid, hoe uitstekend ook in beginsel en hoe nuttig in de praktijk, nooit de groei van het monopolie kan stoppen, noch de massa bevrijden, als hij beperkt blijft tot incidentele pogingen van arbeiders, maar dat daarvoor ontplooiing op nationale schaal met nationale middelen noodzakelijk is.

Daarbij aansluitende sprak hij uit, dat daarom de verovering van de politieke macht de grote plicht is van de arbeidersklasse en dat dat begrepen scheen te worden in Engeland, Duitsland, Italië en Frankrijk.

De arbeiders, die in verschillende landen in beweging kwamen, zo vervolgde het manifest, hadden één element van succes, hun aantal, maar het aantal legt alleen gewicht in de schaal als de arbeiders aaneengesloten optreden en door inzicht geleid worden. Als de arbeiders van verschillende landen zich niet verenigen, zullen hun onsamenhangende pogingen vruchteloos blijven. Vandaar de oprichting van de Internationale.

Ten slotte een hartstochtelijke uitbarsting in verband met de internationale gebeurtenissen. 'Als de emancipatie van de arbeidende klassen hun broederlijke samenwerking vereist, hoe zullen zij die grote roeping vervullen bij een buitenlandse politiek die misdadige doeleinden nastreeft, op nationale vooroordelen speelt en in roofoorlogen het bloed en de schatten van de volkeren verspilt.'

Er werd aan herinnerd hoe sommige regeringen van West-Europa geneigd waren geweest de slavenstaten in Amerika bij te springen, hoe Rusland zich pas weer had meester gemaakt van de Kaukasus, hoe het heroïsche Polen vermoord was door 'die barbaarse macht, waarvan het hoofd is in St. Petersburg en waarvan de handen zijn in ieder kabinet van Europa.' De arbeiders moesten de diplomatieke daden van de regeringen bewaken en eisen, dat de eenvoudige wetten van moraal en gerechtigheid, die moeten gelden tussen individuen, ook de verhoudingen tussen de volkeren zullen beheersen. En mede daarom, aan het slot, als in het Communistisch Manifest: *'Proletariërs van alle landen, verenigt u.'*

Ook de voorlopige statuten, met een korte beginselverklaring,

waren door Marx ontworpen. De eerste alinea luidde: 'dat de bevrijding der arbeidersklasse moet worden veroverd door de arbeidersklasse zelf; dat de strijd voor de bevrijding der arbeidersklasse niet is een strijd voor klassevoorrechten en monopolies, maar voor gelijke rechten en plichten en voor de afschaffing van alle klasseheerschappij.'

Ook anderen dan loonarbeiders konden toetreden, zoals overigens uit de positie van Marx afdoende blijkt. Pogingen, later door Franse Proudhonisten op een congres ondernomen, om het lidmaatschap tot handarbeiders te beperken, werden afgewezen.

Het manifest was, zoals men ziet geen oproep tot revolutie. Het was wel sterk gericht op politieke activiteit. Dit is opmerkelijk in zoverre de Eerste Internationale allerminst een aaneensluiting was van socialistische partijen. Die bestonden nog niet, behoudens de kleine Lassallepartij in Duitsland, die zich overigens volgens de Pruisische wetgeving niet bij een internationale organisatie mocht aansluiten. Alleen individuele leden konden toetreden. De grootste organisatorische kracht, die dan ook lange tijd het overwicht had, was de Engelse vakbeweging. Een belangrijk element voor de leiders daarvan, naast de politiek, was de omstandigheid, dat bij herhaling Engelse werkgevers arbeiders van het vasteland hadden laten komen om stakingen te breken. Zij verwachtten van de Internationale, dat deze er veel toe zou kunnen bijdragen dit tegen te gaan, wat ook het geval is geweest. Zij waren daarnaast bereid hun steun te verlenen aan stakingen elders. De Internationale, die overigens slechts een vrij losse federatie was en over heel weinig geld beschikte, heeft een dergelijke steunverlening herhaaldelijk bevorderd en in de eerste tijd voornamelijk daardoor bekendheid en populariteit verkregen. Marx was overigens allerminst geestdriftig over alle stakingen en verzoeken om steun. Van wilde stakingen moest hij niet veel hebben. In januari 1869 beklagde hij zich in een brief aan Engels erover, dat de leden van de Internationale in Bazel de Internationale verantwoordelijk wilden maken voor elk lokaal conflict. Hij schreef, dat men niet moest menen, dat de Internationale zich achter een staking zou kunnen stellen zonder dat de Algemene Raad precies wist wat er gaande was en dat nog wel in een geval waarin men had verzuimd vooraf voor de nodige strijdmiddelen te zorgen en zelfs geen vakorganisatie had gesticht. 'Zij schreeuwen des te harder,' zo schreef hij, en verlangen dan dat de Internationale voor steun zorgt.

De Engelse vakbeweging stelde ook prijs op internationaal overleg over de regeling van arbeidstijd en loon. Ondanks de lage levensstandaard, ook van de Engelse arbeiders, voelden zij de nog ongunstiger arbeidsvoorwaarden in verschillende landen op het continent als een bezwaar ook uit een oogpunt van internationale concurrentie.

In de Algemene Raad ging de betekenis van de Engelse vertegenwoordigers nog boven hun getalsterkte uit, omdat zij actief leiding gaven aan arbeidersorganisaties, terwijl de buitenlanders in het algemeen in Londen levende ballingen waren.

Het streven van Marx was erop gericht de vakbeweging grondslag te doen zijn van een arbeiderspartij. Het is niet verwonderlijk, dat hij dat als een natuurlijke ontwikkeling beschouwde en zijn gedachten niet in de eerste plaats had gericht op de vorming, naast de vakbeweging, van socialistische partijen op de basis van persoonlijk lidmaatschap. De Engelse Labour Party beantwoordt in haar organisatorische opzet nog het meest aan zijn denkbeelden uit de tijd van de Eerste Internationale. Het merkwaardige is, dat wat toen in uitzicht scheen te zijn, eerst meer dan dertig jaar later is verwezenlijkt.

Geruime tijd is de Algemene Raad, die voor de helft uit Engelsen bestond, tegelijk de Federale Raad voor Engeland geweest, wat voor Marx de mogelijkheid vergrootte rechtstreeks op het beleid in de Engelse beweging invloed uit te oefenen.

Tweeërlei moraal

Enkele woorden in de preambule van de statuten hebben vele jaren later in ons land een rol gespeeld in een gedachtenwisseling tussen Gorter en Troelstra. Gorter had, schrijvende over marxistische opvattingen inzake moraal, betoogd, dat er tweeërlei moraal is en dat men tegenover vijanden niet gebonden is aan regels van waarheid en goede trouw, dit toepassende ook op de strijd tussen arbeiders en bezitters. Het spreekt vanzelf, dat dit aanleiding gaf tot felle aanvallen, niet slechts op Gorter, maar ook op de SDAP, waarvan Gorter toen nog deel uitmaakte. Troelstra, zich kerende tegen Gorter, beriep zich op woorden uit de statuten der Eerste Internationale over waarheid, gerechtigheid en moraal, om aan te tonen dat Marx er anders over had gedacht dan Gorter. Gorter bestreed, dat die woorden van Marx afkomstig zouden zijn. Hij had in dit opzicht gelijk. Het was vrijwel de enige uitdrukking die op initiatief van anderen was opgenomen. Wel door Marx geschreven schijnen de woorden in het inleidende

manifest over de wetten van moraal en gerechtigheid, die de verhoudingen tussen naties evenzeer moeten beheersen als die tussen individuen. Een geschrift over de Frans-Duitse oorlog opende hij althans later met die woorden.

De kwestie zelf van de dubbele moraal is van oude datum. Prof. Kranenburg herinnerde in 'De grondslagen der rechtswetenschap' aan een dialoog van Socrates, waarin deze opmerkte, dat men alles wat ongerechtigheid pleegt te worden genoemd, niet als onrecht beschouwt wanneer het door een legeraanvoerder met betrekking tot de vijand wordt gedaan. Wij hebben het ook niet als onze plicht beschouwd in de strijd tegen de Duitse bezetter dezelfde normen in acht te nemen als in het gewone leven. De noodlottige fout van Gorter was, dat hij wat onder oorlogsomstandigheden helaas onvermijdelijk kan zijn, ook wilde doen gelden bij belangentegenstellingen in maatschappelijke verhoudingen, wat het normale maatschappelijk verkeer in permanentie tot een hel zou maken.

Organisatie

De Eerste Internationale bood als organisatie een verwarrend beeld. Zij was een bonte combinatie van vakverenigingen, politieke verenigingen, coöperaties, vele niet over een geheel land werkend, maar van plaatselijke aard, terwijl ook individuele leden zich rechtstreeks konden aansluiten. Er werden ook afdelingen van de Internationale opgericht, soms alleen uit individuele leden bestaande, soms andere verenigingen omvattend. Aangedrongen werd op aaneensluiting in elk land van alle sympathiserende arbeidersverenigingen onder een Federale of, zoals het in de Nederlandse statuten heette, Bondgenootschappelijke Raad, maar het recht van correspondentie van de afzonderlijke verenigingen met de Algemene Raad werd daardoor niet aangetast.

De samenstelling der congressen was dan ook een zeer omstreden zaak. De mogelijkheden van afvaardiging waren chaotisch. Toen sterke meningsverschillen optraden, werd vanwege de verschillende richtingen op allerlei manieren gewerkt om zoveel mogelijk afgevaardigden te verkrijgen, waarbij het dikwijls heel twijfelachtig werd hoevelen iemand werkelijk vertegenwoordigde. Een land waar een congres werd gehouden, kreeg allicht een voorsprong. Van Franse kant kwam eens zelfs het voorstel om individuele leden die op een congres aanwezig waren, stemrecht te geven. Dit werd niet aanvaard, maar wel werd een voorstel van de Algemene Raad om te eisen dat een organisatie ten min-

ste 30 leden moest hebben om zich te kunnen doen vertegenwoordigen, afgewezen.

Wat er echter ook ontbrak aan eenheid van beginsel en aan organisatie, de gedachte van internationale eenheid sloeg in. Het ledental was nooit precies vast te stellen, zowel om de geschetste eigenaardige opzet der organisatie als omdat in verschillende landen aansluiting van verenigingen niet was toegelaten. Het staat echter vast, dat de invloed der Internationale zich snel uitbreidde. Dat zij ingreep bij stakingen en daarbij belangrijke successen behaalde, maakte grote indruk. Het verwierf haar de sympathie der arbeiders en maakte haar voor anderen tot een schrikbeeld. Spoedig werd door tegenstanders daarbij het spook der revolutie opgeroepen. Zij slaagde er ook in te bereiken wat de Engelse vakverenigingen van haar verwachtten, werving van arbeiders op het vasteland om stakingen in Engeland te breken, tegen te gaan, en hen die reeds in het land waren gekomen, terug te doen keren.

De Algemene Raad was in Engeland ook politiek actief. Hij ging ermee akkoord, dat de vakverenigingen met radicale liberalen samenwerkten in de kiesrechtbeweging, mits, zoals Marx uitdrukkelijk formuleerde, voor algemeen kiesrecht. 'Zonder de vakverenigingen,' schreef hij, 'is geen massameeting mogelijk en zonder ons zijn de vakverenigingen niet te krijgen.' Hoeveel belang hij aan de kiesrechtactie hechtte, blijkt uit een brief aan Engels: 'Gelukt dit reëlektriseren van de politieke beweging der Engelse arbeidersklasse, dan heeft onze Associatie, zonder enige ophef te maken, reeds meer voor de Europese arbeidersklasse gedaan dan op enige andere manier mogelijk is.'

Bij de regeringen en de bezittende klasse bestonden dikwijls fantastische voorstellingen omtrent de bedoelingen, de macht, de rijkdom der Internationale, terwijl de Algemene Raad weinig anders dan moreel gezag had en er soms geen geld genoeg was om verslagen te doen drukken. De morele betekenis was echter groot. Naar aanleiding van het Brusselse congres schreef de Times: 'Men moet teruggaan tot de tijd van het ontstaan van het christendom en de verjonging van de antieke wereld om iets te vinden dat analoog is aan deze arbeidersbeweging.'

Ideëenstrijd

Belangrijk was het in eigen rijen tot klaarheid te komen. De congressen van Genève, Lausanne, Brussel, Bazel waren gees-

telijke toernooien, waarin de uiteenlopende opvattingen op economisch, sociaal, politiek terrein op elkaar botsten. Marx ging er niet heen, maar de rapporten en voorstellen van de Algemene Raad waren grotendeels van zijn hand.

Geleidelijk kregen de denkbeelden omtrent de vakverenigingsstrijd en de politieke strijd, ook gericht op sociale hervormingen, die reeds in het inleidend manifest tot uiting waren gebracht, vaster vorm en meer aanhang. De gedachtengang der Proudhonisten, dat de werkers, waarbij zij dikwijls klaarblijkelijk nog allereerst dachten aan ambacht en kleinbedrijf, zich zelf konden bevrijden buiten staatsbemoeiing om, door uit eigen middelen, besparingen, fondsen voor allerlei doeleinden, in wederkerigheid (mutualiteit) renteloos krediet te verschaffen, onderlinge afneming van produkten te waarborgen, kwam geleidelijk op de achtergrond. (De daaraan ontleende uitdrukking 'mutualiteit' vindt men overigens in België nog terug voor ziekenfondsen en dergelijke.) De betekenis van de mogelijkheden die staatsingrijpen bood, werd erkend. Nationalisatie van de grond, vergemeenschappelijking van de voornaamste produktietakken, de negenurendag eerst, de achturendag later, werden als eisen geformuleerd. Sociale vrijheid moest onverbrekkelijk verbonden zijn, zo werd gesteld, met politieke actie en politieke vrijheid.

Het revolutionaire anarchisme van Bakoenin, dat naar voren trachtte te dringen, werd pas later een dodelijk gevaar voor de samenhang van de Internationale. Reeds hier echter verdient vermelding hoe de aanhangers van Bakoenin zich stelden tegenover sociale hervormingen. Men moest die, naar het oordeel van Bakoenin, niet vragen van de staat, die omvergeworpen moest worden. In 1872 verklaarde een Spaans anarchistisch congres zich tegen elke bespreking van de achturendag 'omdat het een beperking is van het grote doel, de volkomen afschaffing van de loonarbeid.' Een dwaasheid die rechtstreeks inging tegen wat de Internationale van het eerste ogenblik af had vooropgesteld. Toch bleven de anarchisten zich aan de Internationale vastklampen. Toen meer dan twintig jaar later Domela Nieuwenhuis anarchist was geworden, herhaalde de dwaasheid zich in ons land. IJveren voor een wettelijke achturendag was toen ook voor de Nederlandse revolutionairen uit den boze.

De Proudhonisten, wel van een andere mentaliteit, maar ook kritisch gestemd tegenover staatsbemoeiing, moesten niet veel hebben van voorstellen omtrent wettelijke bescherming van vrouwen- en kinderarbeid, waarbij wat kinderen en jeugdige perso-

nen betreft, werd aangedrongen op een combinatie van productieve arbeid met algemene vorming. Vrouwenarbeid beschouwden zij als een beginsel van ontarding in lichamelijk, moreel en sociaal opzicht. De plaats van de vrouw was in het gezin. Ten slotte stemden zij echter niet tegen de voorstellen inzake wettelijke bescherming. Het is intussen merkwaardig om te zien hoezeer zowel tegen absoluut-revolutionaire opvattingen als tegen conservatieve denkbeelden moest worden gestreden.

De Frans-Duitse oorlog

De veelbelovende ontwikkeling werd plotseling onderbroken door een noodlottig gebeuren. De Frans-Duitse oorlog brak uit, die voor de Internationale, maar ook voor heel Europa catastrofale gevolgen zou hebben, al leidde hij niet tot een botsing tussen de Duitse en de Franse aanhangers van de Internationale.

Bismarck wilde de oorlog als het beste middel om de nog slechts ten dele tot stand gekomen Duitse eenheid onder Pruisische leiding te voltooiën, maar Napoleon III liep in een door Bismarck opgestelde val en verklaarde de oorlog, zodat Duitsland kwam te staan in de positie van de zich verdedigende partij. De Franse aanhangers der Internationale keerden zich fel tegen de oorlog; in Duitsland onthielden Bebel en Liebknecht zich in de Noordduitse Rijksdag van stemming over de oorlogskredieten. De Algemene Raad van de Internationale sprak als zijn oordeel uit, dat, nu Frankrijk tot de aanval was overgegaan, ook de Duitse arbeiders zich niet aan de verdediging van Duitsland konden onttrekken, maar voegde daaraan onmiddellijk toe, dat als de oorlog zijn zuiver verdedigend karakter zou verliezen, overwinning of nederlaag even noodlottige gevolgen zou hebben.

Het Franse keizerlijke leger bezweek in verbijsterend korte tijd voor de veel beter georganiseerde en geleide Duitsers.

In Parijs werd onmiddellijk de republiek uitgeroepen. De voorlopige republikeinse regering — overigens een conservatief gezelschap — bood vrede aan. Had Duitsland toen op redelijke voorwaarden vrede gesloten, zonder afstand van Frans gebied te eisen, dan was een goede verstandhouding tussen beide landen mogelijk geweest. Het keizerrijk zou vernederd en vernietigd zijn, niet het Frankrijk van de republiek. Duitsland stuurde echter aan op de annexatie van Elzas-Lotharingen en legde daarmee de grondslag voor een blijvende tegenstelling, die ontzaglijk veel heeft bijgedragen tot de politieke ontwikkeling die is uitgelopen

op de twee wereldoorlogen die Europa aan de rand van de ondergang hebben gebracht.

De Duitse socialisten richtten zich met felheid tegen de annexatiegedachte. De leiders werden gevangengezet. De Algemene Raad van de Internationale deed in een weer door Marx, ditmaal in samenwerking met Engels, samengesteld manifest, een waarschuwing horen die op vreselijke wijze is bewaarheid: 'De geschiedenis zal haar vergelding afmeten, niet naar de uitgebreidheid van de van Frankrijk afgenomen vierkante mijlen, maar naar de grootte van de misdaad, dat men in de tweede helft van de negentiende eeuw de politiek van veroveringen opnieuw in het leven heeft geroepen. . . Geloven de Duitse nationalistten werkelijk, dat vrijheid en vrede van Duitsland verzekerd zijn als zij Frankrijk in de armen van Rusland drijven?

Voorspeld werd, dat 'als het geluk der wapens, de overmoed van het succes en dynastieke intriges Duitsland zouden verleiden tot een roof van Frans grondgebied, het ten slotte zou kunnen komen 'niet tot een van de nieuwbakken gelokaliseerde oorlogen, maar tot een rassenoorlog tegen de verbonden rassen van Slaven en Romanen.'

Aan Engels schreef Marx in verband daarmee, dat een dergelijke oorlog in Rusland zou leiden tot de onvermijdelijke revolutie. Het heeft veel langer geduurd dan hij toen verwachtte, maar wij weten hoe het werkelijkheid is geworden.

Nu Frankrijk in de verdediging was gedrongen, koos de Internationale zonder aarzelen partij voor Frankrijk. Marx en Engels waren evenmin van mening, dat men steeds aan de kant van het eigen land moet staan als dat socialisten, zoals later dikwijls als marxistisch is gepropageerd, in een oorlog tussen kapitalistische landen geen partij hebben te kiezen, maar in eigen land tot revolutie moeten trachten te komen. Marx waarschuwde tegen het streven dat bij sommige Franse leden van de Internationale bestond, om de nieuwe, burgerlijk republikeinse regering ten val te brengen, waarna zij dan overigens de verdediging van het land met des te meer kracht dachten te voeren. Hij schreef: 'Zo bevindt de Franse arbeidersklasse zich in uiterst moeilijke omstandigheden. Elke poging de nieuwe regering ten val te brengen, nu de vijand reeds bijna aan de poorten van Parijs klopt, zou een vertwijfelde dwaasheid zijn. De Franse arbeiders moeten hun plicht als burgers doen. Mogen zij rustig en vastbesloten de middelen gebruiken, die hun de republikeinse vrijheid geeft.'

Aan Engels schreef hij 6 september 1870, dat een Frans arbeider, Serailleur, in zijn opdracht naar Parijs zou gaan. 'Hoofddoel is de zaken van de Internationale daar te regelen. Dit is te meer noodzakelijk daar vandaag de hele Franse afdeling naar Parijs opbreekt om daar domheden in naam van de Internationale te begaan. Zij willen de voorlopige regering ten val brengen, de "Commune de Paris" oprichten, enz.'

De volgende dag schreef hij nog eens, dat het een strategie à la Bonaparte en Mac Mahon zou zijn de arbeiders nu in een dergelijke strijd te offeren. 'Vóór de vrede kunnen zij in geen geval iets doen en daarna zullen zij voorlopig nog tijd nodig hebben om zich te organiseren.'

Zijn raad werd helaas niet opgevolgd. Een aantal heethoofden — de meesten overigens geen deel uitmakend van de Internationale — trachtte zich, terwijl de oorlog nog voortduurde, in Parijs van de regering meester te maken met de bedoeling allereerst de strijd tegen de Duitsers met meer kracht, met revolutionair élan te voeren. In het algemeen bestond in de kringen der Internationale in Frankrijk een diep wantrouwen of het de regering met de verdediging van Parijs ernst was. Achteraf bleek ook, dat Trochu, die met de leiding van die verdediging belast was, er zelf niets van verwachtte. Hij had haar in de kring der regering een dwaasheid genoemd, een heroïsche dwaasheid, maar een dwaasheid. De regering zag ook op tegen een te algemene bewapening van de bevolking, omdat zij meer vrees had voor een revolutie dan voor een Duitse overwinning.

Toch hielden de geïmproviseerde troepen van de republiek veel langer stand dan de keizerlijke legers. Gambetta, buiten Parijs, was het voluit ernst met zijn energieke poging legers bijeen te brengen, die de Duitsers zouden noodzaken het beleg van Parijs op te breken. De Internationale ageerde voor Britse interventie. Engels betoogde, dat reeds een Brits expeditieleger van 30.000 man als steun voor het leger van Gambetta aan de Loire Duitsland tot matiging zou dwingen.

28 januari 1871 echter capituleerde de Franse regering en ondertekende zij een wapenstilstand. Reeds 8 februari moest een nationale vergadering worden gekozen, die alleen zou hebben te oordelen over het vredesverdrag. Bij deze overhaaste verkiezing, met voorlichting vrijwel alleen van de kant der regering, werd een in meerderheid zeer conservatief parlement gekozen. De regering trok zich uit Parijs, terug naar Versailles, waar ook de Nationale Vergadering bijeenkwam.

Tegenover een rebels gezind Parijs, dat zich verraden achtte, dat door had willen vechten, waar de ongelijke levensmiddelen-voorziening tijdens het beleg een bittere stemming had veroorzaakt, waar de economische toestand bijzonder ernstig was, handelde de regering alsof zij een uitbarsting wilde uitlokken. In verband met de stilstand van het bedrijfsleven tijdens het beleg was uitstel verleend van betaling van schulden en van huren. Dit werd plotseling beëindigd. Alle vorderingen werden direct opeisbaar verklaard, terwijl een groot deel van de bevolking nog onmachtig was te betalen. Er werd gesproken van 300.000 faillissementsaanvragen. Tegelijk werd de betaling van fr. 1,50 per dag voor de leden der nationale garde stopgezet, een paar honderdduizend man, voor wie op dat ogenblik dat kleine bedrag soms het enige inkomen was, in andere gevallen een zeer welkome bijverdiensite. Het was een daad van dezelfde aard als het stopzetten van de werkverschaffing in 1848, terwijl elke andere maatregel ten gunste van de talrijke werklozen achterwege bleef, een daad die toen leidde tot de juni-opstand. Nu barstte de bom toen Thiers aan de nationale garde de wapens wilde ontnemen, die haar bij de bepalingen van de wapenstilstand waren gelaten. Wat bij een herstel van normale verhoudingen op den duur voor de hand liggende maatregelen zouden zijn geweest, werd in zijn snelle openvolgving onder reeds uiterst gespannen verhoudingen tot een uitdaging. Het bracht de verbinding tot stand tussen wie toch reeds de 'Commune de Paris' tot stand hadden willen brengen en de massa van de Parijse bevolking.

De Commune

De 'Commune', op zich zelf niet anders betekend dan de 'gemeente', hield echter de herinnering in aan de radicaliserende invloed die het Parijse gemeentebestuur tijdens de grote Franse revolutie had uitgeoefend op de loop der gebeurtenissen. Voor de Proudhonisten, die bij de Commune een belangrijke rol speelden, was het tevens een poging om vorm te geven aan hun denkbeelden omtrent gemeenten met grote zelfstandigheid, die, federatief verbonden, het oude staatsgezag moesten vervangen. Parijs had onder het Napoleontisch regime juist veel minder zelfstandigheid genoten dan andere gemeenten, omdat de regering over de hoofdstad rechtstreeks zeggenschap wilde behouden.

De nationale garde keerde zich tegen de regering. Troepen die tegen haar werden uitgezonden, verbreedden zich met haar. Twee generaals werden daarbij doodgeschoten. Parijs ging zich

als een zelfstandige eenheid constitueren. Door de regering uitgestelde gemeentelijke verkiezingen werden gehouden. Daarbij kwam, al waren de leden der Internationale slechts een minderheid en al bestond de meerderheid ook niet uit arbeiders, maar voor een groot deel uit zelfstandige handwerkers, winkeliers en andere middengroepen, een socialistische gezindheid tot uiting. De Internationale had de Commune niet in leven geroepen, maar was daarin een belangrijk ferment.

Aan de Commune is niet veel meer dan twee maanden tijd van leven beschoren geweest. Zij heeft dus, beperkt bovendien tot een belegerde stad, geen grote dingen kunnen doen, al heeft zij menige sociale maatregel getroffen.

Merkwaardig waren haar opvattingen omtrent de democratie, die zij niet alleen huldigde voor haar speciale geval, maar die zij algemeen, ook voor het land in zijn geheel, verwerkelijk had willen zien. De Commune moest niet een parlementair lichaam zijn, maar besturend lichaam en wetgever tegelijk. Alle afgevaardigden werden te allen tijde afzetbaar verklaard, opdat gekozenen niet geleidelijk van dienaren tot heersers zouden worden. Alle rechters, onderwijzers en andere functionarissen zouden worden gekozen met algemeen kiesrecht, ook weer met de mogelijkheid ze elk ogenblik af te zetten.

Het wonderlijke is, dat Marx, die anders in de Internationale zo dikwijls het gezond verstand vertegenwoordigde, na de val der Commune met onbegrijpelijke naïeviteit dit systeem, dat als het werkelijk werd toegepast elk doelmatig, krachtig en consequent bestuur onmogelijk moest maken, verdedigde als 'de eindelijk ontdekte politieke vorm, waaronder de economische bevrijding van de arbeid zich kon voltrekken.' Nog wonderlijker is het, dat Engels nog twintig jaar later, in een voorwoord voor een nieuwe uitgave van 'Der Bürgerkrieg in Frankreich', verklaarde, dat dit, als middel om er tegen te waken dat de politieke macht zich verzelfstandigde tegenover de maatschappij, de ware democratie was en dat tot wie zich stootten aan de term "dictatuur van het proletariaat" kon worden gezegd: "ziehier, dat is nu de dictatuur van het proletariaat." De communisten hebben het begrip anders verstaan!

De Commune, beperkt tot Parijs, dat nog pas vijf maanden belegering had doorstaan, waar Duitse troepen nog voor de poorten lagen en dat geleidelijk omsingeld werd door Franse geregelde eenheden, die uit Duitse krijgsgevangenschap werden losgelaten om de Commune neer te slaan, was van het begin af tot

ondergang gedoemd. De verdedigers hebben zich in de hopeloze strijd heldhaftig geweed. Toen de troepen eenmaal in de stad waren binnen gedrongen, werd nog straat na straat, barricade na barricade tot het uiterste verdedigd. Varlin, lid van de Internationale, een van de voornaamste figuren in de leiding, bleef het bevel voeren tot hij bij de val van een der laatste barricades op 28 mei gevangen werd genomen, daarna zwaar mishandeld, urenlang door de straten gesleept, ten slotte gefusilleerd.

Het was slechts één geval van de vele duizenden waarin de Versaillanen met wilde wreedheid woedden. Aanvankelijk werden de gevangengenomen strijders en anderen, van wie men meende dat zij met de Commune hadden samengewerkt, zonder enige berechting massaal, meestal met mitrailleurs doodgeschoten. De schattingen over het aantal lopen van 17.000 tot 25.000. Later kwam de militaire rechtspraak, die maar weinig van dit optreden verschilde. Echter werden niet alleen doodvonnissen uitgesproken, maar ook veroordelingen tot levenslange deportatie, die dikwijls ten uitvoer werden gelegd met een wreedheid die niet veel verschilde van de nazimethoden in de concentratiekampen. In totaal waren er 13.700 veroordelingen. Dit optreden heeft in de Franse arbeidersbeweging lange tijd een diepe haat achtergelaten en de tegenstellingen blijvend verscherpt.

Het optreden der Versaillanen is vaak in hoofdzaak verdedigd met verwijzing naar één daad die aan de Commune, die in het algemeen menselijk is opgetreden, heel hoog is aangerekend. Zij had, toen reeds na de eerste botsingen, nog buiten Parijs, de Versaillanen gevangengenomen communards doodschoten, daartegenover gesteld, dat zij gijzelaars zou nemen, op wie verdere fusilleringen van communards zouden worden gewroken. Als zodanig namen zij o.a. de aartsbisschop van Parijs; in het geheel een zestigtal, waaronder nog andere geestelijken. De Commune is er intussen, zolang de strijd niet in Parijs woedde, voor teruggedeinsd haar bedreiging uit te voeren. De gijzelaars zijn echter gefusilleerd tijdens de gevechten, toen de samenhang van de leiding der Commune teniet was gegaan. Het was een zinloze, wrede daad, even onrechtmatig als elk verhalen in oorlogstijd op gijzelaars van wat anderen hebben gedaan. De Algemene Raad der Internationale wees er echter op, dat de Commune aan Thiers had aangeboden de aartsbisschop en een aantal andere gijzelaars uit te wisselen tegen één gevangene in handen van de Versaillanen, Blanqui, en dat Thiers dit had geweigerd. Thiers was er de man naar om het belangrijker te vinden, dat de Com-

mune zich compromitteerde dan dat het leven van de aartsbischop en anderen werd gered.

Marx beschouwde het overigens als een fout, dat de Commune op de regering pressie had willen uitoefenen door het nemen van personen als gijzelaars. Hij schreef nog in 1881 aan Domela Nieuwenhuis: 'De meerderheid der Commune was geenszins socialistisch, kon het ook niet zijn. Met een beetje gezond verstand zou zij echter een voor de ganse massa des volks nuttig compromis met Versailles — het toen alleen bereikbare — hebben kunnen verkrijgen. De inbeslagneming van de Bank van Frankrijk alleen zou aan de Versailler grootdoenerij een eind met schrik hebben gemaakt.'

Hij had er reeds dadelijk op gewezen, dat als men het goud der Bank als gijzelaar had genomen, en de regering ermee had gedreigd dat voor haar onbereikbaar te maken, zij ter wille van het krediet van Frankrijk tot een compromis genoodzaakt zou zijn geweest. De Commune was echter tegenover de Bank van een scrupuleuze bescheidenheid geweest en had slechts met mondjesmaat kredieten opgenomen, zoals zij in het algemeen bestuurd heeft met wat men wel heeft genoemd kleinburgerlijke eerlijkheid en zuinigheid.

Marx had kritisch gestaan tegenover de greep naar de macht van de Commune, waarvan hij de nederlaag voorzag, zowel als tegen een deel van haar beleid. Toen zij was neergeslagen en de terreur der overwinnaars woedde, nam de Algemene Raad der Internationale het echter in een door hem ontworpen manifest hartstochtelijk voor haar op.

De gevolgen van oorlog en Commune

De Frans-Duitse oorlog en de daaruit voortgevloeide opstand van de Commune hebben op de gang van zaken in Europa, maar in het bijzonder ook op het lot van de Internationale, een zo grote invloed uitgeoefend, een invloed die zich ook bij de Tweede Internationale nog heeft doen gevoelen, dat het zin had ze in het kader van de geschiedenis der Internationale vrij uitvoerig te bespreken.

Wat de oorlog betreft is de Internationale althans zo gelukkig geweest, dat deze niet tot tegenstellingen in haar rijen heeft geleid. Het verband echter dat gelegd werd tussen de Commune en de Internationale, heeft haar ongetwijfeld ernstig geschaad.

Allereerst was de socialistische beweging in Frankrijk voorlopig met machteloosheid geslagen. De Internationale werd er ver-

boden. Tevergeefs probeerde de Franse regering ook andere landen tot een dergelijk verbod te bewegen. Tevergeefs ook vroeg zij de uitlevering van uitgeweken communards, die elders, vooral in Engeland en Zwitserland, als vluchtelingen waren toegelaten.

De Commune drukte echter voor het oog van velen op de Internationale veel sterker het stempel van een streven naar een gewelddadige revolutie dan met de daaraan voorafgegane ontwikkeling overeenkwam. Zij gaf aan tegenstanders andere argumenten dan tevoren aan de hand om gematigden af te schrikken. Het accent kwam ook anders te liggen, meer op politieke actie dan op vakverenigingsstrijd. Niettemin bleek aanvankelijk niet van achteruitgang. In verschillende landen bleef de Internationale nog groeien. Ook in Engeland. Slechts twee Engelse vakverenigingsleiders trokken zich uit de Algemene Raad terug, omdat zij bezwaar hadden tegen het manifest ter verdediging van de Commune. Ongetwijfeld was er echter groot verschil tussen de sfeer waarin men in Engeland werkte, en de teneur van het manifest.

Terwijl reeds hierdoor een evenwichtige ontwikkeling van de Internationale werd bemoeilijkt, drongen nu weer binnen de organisatie de anarchisten op, die het accent geheel wilden leggen op de revolutie en dan een revolutie ter vernietiging van de staatsmacht. Bakoenin, met een lang verleden als revolutionair strijder, van doodstraffen, waarvoor gevangenisstraffen en verbanning naar Siberië in de plaats waren gekomen, werd daarbij de grote tegenstander van Marx en de Algemene Raad. Het was reeds in 1868 begonnen, toen hij had opgericht de 'Alliance Internationale de la Démocratie Socialiste' — een wonderlijke naam voor een anarchistische organisatie — die met een eigen program en met eigen afdelingen in verschillende landen, met een eigen centraal comité in Genève, deel wilde uitmaken van de Internationale. De Algemene Raad had haar niet toegelaten, omdat men niet een Internationale binnen de Internationale kon aangaan. Hij had ook bezwaar tegen het program. Daarin werd het atheïsme als beginsel vooropgesteld. Marx was zo weinig godsdienstig als iemand maar kan zijn, maar achtte het dwaasheid godsdienstloosheid een programpunt van een socialistische massaorganisatie te doen zijn. De Alliance werd formeel opgeheven, maar Bakoenin bleef via een geheime vereniging in dezelfde richting voortwerken en wist vooral in Italië, Spanje en een deel van Frans-Zwitserland vele afdelingen van de Internationale achter zich te krijgen. Zij wilden, dat elke politieke actie zou worden afgewezen, die niet de overwinning van de arbeiders over

het kapitaal tot onmiddellijk doel had, anders gezegd elke politieke actie die niet de revolutie beoogde.

Toen de anarchisten er niet in slaagden de Algemene Raad verplaatst te krijgen naar Genève, waar zij op een meerderheid hadden gehoopt, stuurden zij aan op beperking van de invloed van de Algemene Raad.

Van hun optreden ging een sterk desorganiserende werking uit, terwijl zij bovendien de Internationale compromitteerden. Bakoenin wilde binnen de Internationale een geheime kern van revolutionairen, die zich zou wijden aan de voorbereiding der revolutie.

Men kan binnen een organisatie vrije discussie hebben, kritiek, oppositie, maar niet een aparte organisatie, die in dit geval bovendien lijnrecht inging tegen de gedachtengang die in het inleidende manifest was aangegeven. Marx wilde de Internationale een massabeweging doen zijn, geen vereniging van geheime samenzweerders en ook niet door een dergelijke vereniging beheerst. Hij wilde versterking der vakverenigingen en met deze als uitgangspunt vorming van grote socialistische partijen. Bovendien wilde hij de politieke actie ook gericht zien op wettelijke sociale maatregelen als b.v. de verkorting van de arbeidstijd. Redenen te over om zich met kracht te keren tegen het anarchistische drijven. Marx was altijd heel kritisch gezind geweest tegenover allerlei stromingen binnen de Internationale maar bleef lange tijd verdraagzaam in zijn wijze van optreden, vertrouwend dat, zonder dat een bepaalde doctrine werd vooropgesteld, op den duur zijn inzichten veld zouden winnen. Zo was het gegaan ten aanzien van de Engelse vakbondsleiders en de Franse Proudhonisten. Men was dichter bij elkaar gekomen. Met Bakoenin en de zijnen was echter blijvende samenwerking niet mogelijk.

Het Haagse Congres

In september 1872 kwam in Den Haag, in Concordia in de Lombardstraat, een congres bijeen, dat, zoals Marx aan zijn vriend Sorge in Amerika schreef, zou beslissen over leven of dood van de Internationale. De Franse regering had tevergeefs gepoogd de Nederlandse te bewegen het congres te verbieden. Daarop was ook aangedrongen door het conservatieve Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage, door Haagse industriëlen en anderen uit verschillende plaatsen. De voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken nam het niet zo zwaar. Hij was van oordeel, dat de Haagse werklieden te kalm en te wantrouwend

van aard waren om zich te laten meeslepen, maar meende een uitzondering te moeten maken voor... de gezellen van de Landsdrukkerij, die hij als twistzoekers en warhoofden kenmerkte. De procureur-generaal in Zuid-Holland rapporteerde, dat de bestuursleden van de afdeling Den Haag der Internationale niet ongunstig bekend stonden. Het liberale ministerie wilde 'geen voedsel geven aan de beschuldiging, dat aan hen die de belangen van de arbeidersklasse voorstaan, niet dezelfde vrijheid gegund zou worden als aan anderen.' Verschillende militaire wachtposten werden echter als voorzorgsmaatregel versterkt.

Wat in die tijd over het congres en zijn deelnemers werd geschreven, is kostelijke lectuur. In 'Een zesdaagsch internationaal debat' schreef b.v. S. M. N. Calisch over Marx: 'Men zegt dat hij van Hollandschen oorsprong is en familie te Amsterdam heeft.' — Zijn moeder was een Nederlandse en Marx had contacten met haar verwanten, de familie Philips in Amsterdam en in Zaltbommel. — 'Is dat waar, dan kan zijn familie hem gerust in gezelschappen presenteren of naar Artis met hem gaan theedrinken.' Er waren in die tijd ongetwijfeld mensen die Marx eerder thuis vonden horen bij de wilde dieren dan bij de bezoekers van Artis. 'In zijn grijs pakje ziet hij er zeer comme il faut uit, iemand die hem niet kent en die niet onder de invloed verkeert van de nachtmerrie der gevreesde Internationale zou hem voor een toerist houden die een voetreis doet.' Ook de familieleden werden gunstig beoordeeld. Mevrouw Marx was 'uiterst ladylike', de dochter, mevrouw Lafargue, een allerliefste jonge dame, die zeer gelukkig met haar Spaanse echtgenoot scheen te leven, terwijl Lafargue een 'mooie man' was, die er in een restaurant als rustig eter onschuldig uitzag. Het viel allemaal mee. Het Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage echter schreef van 'een bende kerels, waarvan enkele met een gelaat vol uitdrukking geleken op gevallen engelen te midden van een legio duivelen, want inderdaad de massa ziet er schrikwekkend uit.'

De afgevaardigden waren voor het ogenblik overigens gevaarlijker voor elkaar dan voor het kapitalisme.

Marx en Engels, voor het eerst zelf aanwezig, hadden zich verzekerd van een meerderheid op het congres, al kon, bij de eigenaardige verhoudingen ten aanzien van de afvaardiging, niemand zeggen of deze ook de meerderheid van de leden vertegenwoordigde. De Algemene Raad kreeg niet geringer bevoegdheden, zoals de aanhangers van Bakoenin wilden — hij

zelf was er niet — maar grotere. De Algemene Raad zou elke afdeling en elke federale raad die naar zijn oordeel handelde tegen de statuten der Internationale, mogen schorsen in afwachting van het volgende congres. Vastgehouden werd aan het belang van politieke actie. Ten slotte werden Bakoenin en een van zijn voornaamste medestanders, Guillaume, van het lidmaatschap vervallen verklaard. Hun desorganiserend optreden en hun felle propaganda voor opvattingen, die lijnrecht tegen besluiten der Internationale ingingen, waren daarvoor voldoende rechtvaardiging. Aan de bezwaren tegen Bakoenin waren echter beschuldigingen van persoonlijke aard, ook op financieel gebied, toegevoegd, die zeer aanvechtbaar waren.

Tegen deze besluiten stemden niet alleen anarchisten, maar ook verschillende delegaties van andere richting, o.a. de Nederlandse onder leiding van H. Gerhard, omdat zij gevoelden voor zo groot mogelijke vrijheid van de secties en vreesden voor een te autoritair optreden van de Algemene Raad.

Ten slotte werd met een zeer kleine meerderheid op een voorstel van Engels, dat als een volkomen verrassing kwam, besloten de zetel van de Algemene Raad naar Amerika te verplaatsen. Daarbij vonden Marx en Engels, die dit hadden voorbereid zonder voorkennis van de Algemene Raad, slechts de zeer persoonlijk met hen verbondenen aan hun zijde. Geen wonder dat de Engelsen, die de Algemene Raad uit hun land zagen verdwijnen en zelf hun lidmaatschap daarvan verloren, diep verontwaardigd waren. Het bevestigde wat een van hen heeft genoemd als motief voor een toenemende verwijdering tussen de Engelse vakverenigingsleiders en Marx, namelijk dat sinds in 1870 Engels zich vrij had gemaakt uit de textiel fabriek waarin hij firmant was en in Londen was komen wonen, Marx niet meer als tevoren met anderen, maar vrijwel alleen met Engels overleg pleegde. In de Algemene Raad was wel vóór de Frans-Duitse oorlog de gedachte aan een verplaatsing al eens ter sprake geweest, toen echter binnen Europa.

Mede daarom was op verlangen van de Engelsen een aparte Engelse Federale Raad tot stand gekomen. Zij hadden toen, zonder ernstig de mogelijkheid te onderstellen, gezegd: men zou zelfs wel kunnen besluiten de zetel naar Amerika te verplaatsen. Nu was het dan zover.

Hun ontstemming werd nog versterkt doordat Marx, toen een mandaat van een Engelsman werd betwist, omdat hij geen erkend arbeidersleider was, uitviel met de opmerking, dat dat

eerder als een eer moest worden beschouwd, omdat de meeste Engelse arbeidersleiders zich aan de liberale leider Gladstone en de zijnen hadden verkocht. Doordat geen namen werden genoemd en de beschuldiging niet werd geconcretiseerd, kon iedere Engelse leider zich beledigd gevoelen. Marx moet, door alle moeilijkheden die hij ondervond, in een bijzonder geprikkelde stemming zijn geweest, want hij had altijd aan de medewerking der vakverenigingsleiders hoge waarde gehecht, had er uitdrukkelijk mee ingestemd, dat zij samen met liberalen een campagne voor algemeen kiesrecht voerden en na het congres drong hij bij Sorge, die de voornaamste figuur van de Internationale in Amerika was, erop aan te pogen vooral de vakbeweging mee te krijgen, zonder haar bepaalde doctrines op te dringen. De Engelse Federale Raad sprak in een resolutie begrijpelijkerwijze zijn afkeuring uit over de uiting van Marx.

De aanhangers van Bakoenin waren van het congres verdwenen na het roeyement van Bakoenin en Guillaume. Toen tot verplaatsing naar Amerika was besloten, gingen ook de Blanquisten heen, die tot dat ogenblik Marx hadden gesteund. Wat hen betreft, zo verklaarden zij, had men de Internationale evengoed naar de maan kunnen verplaatsen.

In aansluiting aan het congres hield Marx op een openbare vergadering in Amsterdam, belegd door de daar bestaande afdeling van de Internationale, een merkwaardige rede. Hij zei daarin o.a.: 'Wij hebben nooit gezegd, dat de middelen om onze doeleinden te bereiken, identiek waren. Wij weten dat rekening moet worden gehouden met de instellingen en tradities van de verschillende landen. Wij ontkennen niet, dat er landen zijn als Amerika en Engeland, en als ik uw instellingen beter kende zou ik daaraan Holland misschien kunnen toevoegen, waar de arbeiders hun doel mogelijk met vredelievende middelen kunnen bereiken.'

Marx maakte zich hier schuldig aan wat de Chinese communisten op het ogenblik als een ernstige rechtse afwijking beschouwen. In een Chinees partijorgaan van 6 september 1963 werd in een artikel over de geschillen tussen China en Rusland in verband met het Russische partijcongres van 1956 geschreven: 'Op dit congres begon Chroesjtsjow, onder het mom van de bestrijding van de persoonsverheerlijking van Stalin, af te wijken van belangrijke marxistisch-leninistische beginselen. Dit ziet men vooral aan zijn stelling van de mogelijkheid van een vreedzame overgang naar het socialisme.'

Het einde van de Eerste Internationale

Het Haagse congres heeft in wezen het einde betekend van de Eerste Internationale. Dat is niet de bedoeling geweest van Marx en Engels. Zij beschouwden het zelfs als mogelijk, dat de verplaatsing slechts voor een jaar zou gelden. Zij wilden zelf niet meer het middelpunt vormen van de dagelijkse bemoeiingen. Marx wilde zich weer meer aan zijn wetenschappelijke arbeid kunnen wijden. Zij wilden daarbij echter met het oog op de heersende verwarring de leiding in veilige handen brengen en vertrouwden erop, dat de leiding in Amerika in hoofdzaak uit hun aanhangers zou bestaan, ten dele oude vrienden die uit Duitsland waren geëmigreerd na de mislukking van de revolutie van 1848. Marx schreef in een van zijn brieven met de vriendelijke bewoordingen waarvan hij zich in zijn particuliere correspondentie nogal eens bediende: 'In elk geval is voorkomen, dat de Internationale in handen van idioten valt.'

In Amerika is nog enige jaren getracht, vooral door Sorge, de Internationale in stand te houden. Het kwam echter ook daar tot tegenstellingen en splitsingen en de verbindingen met Europa werden onbetekenend. In 1876 werd op een laatste conferentie, waar niemand uit Europa verschenen was, besloten de Internationale voor onbepaalde tijd te verdagen. Formeel opgeheven is zij nooit. Er werd op vertrouwd, dat zij zou herleven.

Er waren redenen van verschillende aard die de Internationale in haar oude vorm teniet deden gaan. In Frankrijk was zij verboden en enige jaren waren nodig voordat weer een socialistische beweging zich kon doen gelden. In Engeland richtte zich, na de uitbreiding van het kiesrecht en het tot stand komen van een nieuwe vakverenigingswetgeving, die ruimer mogelijkheden bood, de aandacht zich op taken in het eigen land. Een tijd lang had de Federale Raad het voornemen een arbeiderspartij op te richten, waarvoor hij de omstandigheden in Engeland gunstiger achtte dan in enig ander land, maar het is daartoe toen niet gekomen. Wel namen kandidaten van sommige vakverenigingen deel aan de verkiezingen en er werden ook enkelen gekozen. De invloed die het kiesrecht kon geven, werd echter in hoofdzaak gebruikt om aan kandidaten van de liberale en de conservatieve partij vragen te stellen over hun houding ten opzichte van bepaalde arbeidersbelangen en steun afhankelijk te maken van het antwoord, een methode die de Amerikaanse vakbeweging nog wel volgt. Enkele arbeidersafgevaardigden gingen tot de radicale vleugel van de liberalen behoren. In Duitsland, waar Bebel en

Liebknacht wegens hun houding tijdens de oorlog een paar jaar vestingstraf ondergingen en waar twee socialistische partijen bestonden, had men de handen vol met de moeilijkheden waarvoor men stond nu men zijn houding moest bepalen tegenover het nieuw gevormde Pruisisch-Duitse Rijk.

Er waren echter ook algemener en meer duurzame oorzaken voor de verandering. In de landen waar de Internationale invloed had uitgeoefend, en er waren verscheidene naast de genoemde, hadden haar denkbeelden vorm gekregen in organisaties waarvoor een centraal orgaan niet meer dezelfde betekenis kon hebben als toen de eerste initiatieven werden genomen. Als gevolg van de stimulans die van de Internationale was uitgegaan, ontstonden socialistische partijen, die elkaar weer zouden vinden in een duidelijker omljnd verband, maar met een minder leiding gevende top.

In Nederland is wat men de oude beweging placht te noemen vooral verbonden geweest met de naam van Domela Nieuwenhuis, maar voordat hij Recht voor Allen oprichtte, was er reeds een sociaal-democratische vereniging in Amsterdam, gevormd door oud-leden van de Internationale, onder wie weer in de eerste plaats Gerhard, en Domela Nieuwenhuis steunde in de eerste jaren voornamelijk op wie reeds lid waren geweest van de Internationale. Deze had ook voor Nederland betekenis gehad. Er waren slechts enkele afdelingen in de grote steden, maar de leden namen het initiatief tot de oprichting van tal van vakverenigingen, overigens in het algemeen kleine plaatselijke groepjes. In Amsterdam werden elke zondag vergaderingen gehouden, die vaak vol bezet waren. Dit waren kleine bijeenkomsten, maar er zijn ook enkele grote vergaderingen geweest, met 700 à 1000 bezoekers. Merkwaardig was de samenwerking tussen Vlamingen en Nederlanders. In 1870 en 1871 werden in Antwerpen en Gent Nederlandse werkerscongressen der Internationale gehouden.

Er is ook een Algemeen Nederlands werkerscongres gehouden, niet speciaal van leden der Internationale, waar ook Heldt aanwezig was, die kort daarna de leider werd van het Algemeen Nederlands Werkliedenverbond, waarbij zich na de ondergang der Internationale in het algemeen ook de vakverenigingen aansloten die op initiatief van de Internationale waren opgericht. Heldt ging echter in liberale richting en de Bond verloor een groot deel van zijn betekenis toen de strijdbare arbeiders naar de beweging van Domela Nieuwenhuis overgingen.

Lid van de Internationale was ook geweest Van Kol, het latere SDAP-kamerlid. Met enige andere studenten van de Polytechnische School was hij toegetreden. Hij alleen echter hield stand tegen de druk die op de studenten werd uitgeoefend. Hij was zelfs naar Frankrijk getrokken om aan de strijd van de Commune deel te nemen, maar kwam te laat. Het Haagse congres gaf hem, hoewel hij geen afgevaardigde was, gelegenheid verschillende kopstukken der Internationale te ontmoeten.

Verdere ontwikkeling

Hoewel het mij er in hoofdzaak om gaat een beeld te geven van de loop van zaken met betrekking tot de Eerste Internationale, toch een kort woord over de ontwikkeling daarna.

Kenmerkend voor die ontwikkeling is in de eerste plaats, dat geleidelijk de drie elementen die in de Eerste Internationale verenigd waren, zich internationaal afzonderlijk hebben georganiseerd. De Internationale omvatte vakverenigingen — steun aan stakingen is in den beginne haar voornaamste praktische werk geweest — politieke verenigingen, nog nauwelijks partijen, en, zij het in beperkte mate, coöperaties. Wij kennen tegenwoordig het Internationale Verbond van Vakverenigingen, niet uitdrukkelijk socialistisch — ook de sterke Amerikaanse vakbeweging maakt er deel van uit — maar ten aanzien van de praktische eisen toch aan de socialistische beweging verwant; de Socialistische Internationale, nu geheel uit partijen bestaande, en de Internationale Coöperatieve Bond, waarin neutrale en socialistische coöperaties samenwerken. Wat de coöperaties betreft, is het merkwaardig, dat de Engelse coöperatieve beweging, lange tijd door tegenstanders van speciale socialistische coöperaties als voorbeeld van neutraliteit aangehaald, tegenwoordig in haar geheel verbonden is met de Labour Party, die wat haar samenstelling betreft het dichtst staat bij de Eerste Internationale en bij wat indertijd zowel de Algemene Raad als de Federale Raad voor Engeland voor ogen stond. Er is individueel lidmaatschap, maar de vakverenigingen maken deel uit van de partij en oefenen daarin een grote invloed uit. De Belgische partij omvatte bij haar oprichting ook vakverenigingen en coöperaties. In het algemeen volgden echter al spoedig de meeste politieke partijen het voorbeeld van de Duitse partij, die van het begin af op individueel lidmaatschap was gegrondvest.

Het eerste internationale socialistische congres na het tenietgaan

van de Internationale werd in 1889 in Parijs gehouden. Het kwam niet bijeen op initiatief van een centraal orgaan, want dat bestond niet, maar was het gevolg van congresbesluiten van Duitsers en Fransen, die contact zochten met andere partijen. Er was onenigheid onder de Fransen en er werden zelfs tegelijkertijd twee congressen gehouden, maar dat van de zogenaamde 'possibilisten' betekende weinig en had geen toekomst. Het andere werd uitermate belangrijk. Het was nog niet zuiver een congres van afgevaardigden van politieke partijen in hun geheel. In tal van gevallen werden afgevaardigden aangewezen door plaatselijke afdelingen en er waren ook vakverenigingsvertegenwoordigers, maar men verenigde zich in delegaties der landen. Opvallend is dat de Duitse delegatie wordt vermeld als eenheid, maar dat de afgevaardigde van Elzas-Lotharingen afzonderlijk wordt genoemd.

Onder de afgevaardigden vindt men velen, wier namen reeds zeer bekend waren of in de loop der jaren grote bekendheid zouden krijgen, waarlijk historische figuren. De marxistische stroming was overheersend, al waren er natuurlijk nuances, maar ook een aantal anarchisten was aanwezig. De Italiaan Merlino b.v. namens de socialistisch-anarchistische kring 'IJzer en Vuur' in Alexandrië, Egypte! Er was meer merkwaardigs. Bij de Italiaanse delegatie werd ook vermeld: de Algemene Volksbond, Latijnse afdeling, met zijn talrijke groepen, secties in Italië, Spanje, Portugal en Roemenië, in zijn afzonderlijke organisatie binnen de groeiende Internationale een naklank van de bakoenistische methoden.

Op de rode achtergrond van het platform zag men weer de beroemde leuze: proletariërs van alle landen, verenigt u. Het Franse organisatiecomité had verder een schild opgesteld met de welkomstwoorden: In naam van het Parijs van juni 1848, van maart, april, mei 1871, van het Frankrijk van Babeuf, Blanqui en Varlin. Het stelde daarmee eigen Franse revolutionaire herinneringen in het middelpunt. Namens het comité heette Paul Lafargue de congressisten welkom. Als symbool van de geest der Internationale tegenover nationale tegenstellingen werden tot voorzitters gekozen de Duitser Liebknecht, die vestingstraf had ondergaan wegens zijn houding tijdens de Frans-Duitse oorlog, en de Fransman Vaillant, oud-communard.

De grootste betekenis van het congres heeft gelegen in het bekende besluit, waarvan men zich toen nog niet bewust kon zijn hoe groot en blijvend het succes zou zijn, om op 1 mei 1890 in alle landen te demonstren voor de eisen op sociaal gebied die 't

congres had geformuleerd, in de eerste plaats de wettelijke acht-urendag. Deze oproep sloeg boven verwachting in. De demonstraties op de eerste mei, met de wetenschap dat zij tegelijk in zoveel landen werden gehouden, waren een tastbare uiting van de internationale gedachte en wekten zoveel geestdrift, dat de eerste-meidag een blijvende instelling werd. In ons land is na de oorlog de belangstelling hiervoor, evenals in het algemeen voor betogingen en symbolen, verzwakt, maar dat mag ons niet doen voorbijzien, welk een invloed dit besluit heeft uitgeoefend. De betekenis is ver uitgegroeid boven concrete eisen. Of zij vervuld zijn of niet, de blijvende betekenis ligt in het wereldwijde karakter van de meidag. In tal van landen is de 1-meidag officieel het feest van de arbeid. Over heel de wereld wordt hij gevierd. De Rooms-Katholieke Kerk heeft hem ook tot kerkelijke feestdag van de arbeid gemaakt. Nooit heeft enig besluit van een internationale organisatie zo grote en duurzame betekenis gekregen.

Op het volgende congres, in Brussel in 1891, werd besloten tot instelling van een internationaal socialistisch bureau. Dit was en is het centrum van de Tweede Internationale. Reeds uit de naam echter blijkt, dat het niet hetzelfde karakter kreeg als de Algemene Raad had gehad. Terecht. Stimulansen als daarvan uitgingen, waren minder nodig nu de activiteit in de afzonderlijke landen zoveel groter was geworden. Leiding uit een centraal punt, waarin de Algemene Raad zich toch ook al sterk had moeten beperken, zou ook niet mogelijk zijn geweest. Dat er een punt was dat gezamenlijk beraad mogelijk maakte, was echter belangrijk.

Anarchisten

Er zijn nog enige congressen nodig geweest voordat definitief met de anarchisten was afgerekend. Hoewel zij de sociaal-democraten met onverminderde felheid als vijanden bleven bestrijden, wilden zij zich toch telkens weer bij de congressen indringen, zich erop beroepend dat zij ook 'socialisten' waren. Domela Nieuwenhuis is daarbij, nadat hij tot het anarchisme was overgegaan, bij herhaling hun woordvoerder geweest en heeft hardnekkig gepoogd de verwarring die hij in Nederland had gesticht, ook in de Internationale te doen doorwerken. In 1896 op het congres in Londen werd aan deze pogingen voorgoed een einde gemaakt.

Zelfstandige betekenis heeft het anarchisme slechts in beperkte mate gehad. Het niet deelnemen aan de normale politieke actie liet het met lege handen staan. Wel hadden de anarchisten de mond vol van revolutie, maar als tientallen jaren geen revo-

lutionaire situatie ontstaat en de omstandigheden de massa daarnaar ook niet meer doen verlangen, kan men ook daarmee de mensen niet voortdurend vasthouden. Zij zochten vaak een uitweg in een van politiek afkerige vakbeweging, die hier en daar als syndicalisme ook wel betekenis heeft gehad. Toen het communisme opkwam, ging hun aanhang in het algemeen daarheen, daarmee tonende dat extremistische, revolutionaire gezindheid bij hen zwaarder woog dan de vrijheidszin.

In Spanje echter, in het bijzonder in Catalonië met Barcelona als centrum, waar de agitatie van Bakoenin sterk was ingeslagen, heeft zijn type van anarchisme zich lang gehandhaafd. Hoe wat helemaal geschiedenis lijkt te zijn nog tientallen jaren later kan doorwerken, bleek tijdens de burgeroorlog in Spanje, toen Franco er met de hulp van Hitler en Mussolini in slaagde ten slotte de republiek te vernietigen. Nog eens, 64 jaar na het Haagse congres, stonden, zo schrijft een auteur over de burgeroorlog, marxisten en bakoeninisten tegenover elkaar, daargelaten of Marx kon worden vereenzelvigd met wie zich naar hem noemden. De anarchisten, hoe afkerig ook van elk staatsgezag, wilden toch de republiek niet onder de voet zien lopen. In de verdediging daarvan hebben zij zich tot het uiterste geweed. Zij kregen op den duur grote moeilijkheden met de communisten, die ver boven hun getalsterkte invloed kregen, doordat alleen Rusland lange tijd wapens leverde, en die de invloed van de anarchisten trachtten uit te schakelen. Zij kregen echter ook moeilijkheden als gevolg van hun beginselen, volstreekte individuele vrijheid, geen staatsgezag. Een oorlog, ook een burgeroorlog, heeft althans een minimum van discipline nodig, en ten slotte moesten Barcelona, Catalonië, Spanje, toch ook bestuurd worden. Zij moesten vooral in Catalonië, waar zij sterk waren, zich kunnen doen gelden. Zij spraken dan van comités in plaats van regering of bestuur. Zoals het in zulke gevallen gaat, begrepen de leiders de onvermijdelijkheid van aanvaarding in de praktijk van wat zij verworpen hadden in beginsel, maar hun houding vond niet altijd begrip bij hun volgelingen. Intussen, de anarchisten hebben hun man gestaan, maar hadden zij eerder aan het democratische leven in de republiek normaal aandeel genomen, de verwarring die tot het ontstaan van de burgeroorlog heeft bijgedragen, zou geringer zij geweest. De communisten, op geheel andere wijze zonder respect voor de democratie, behandelden, al stonden zij in de burgeroorlog aan dezelfde kant, de anarchisten als niet veel beter dan vijanden.

Deelneming aan burgerlijke kabinetten

Het verleden heeft ook in de Tweede Internationale sterk nagewerkt. Een van de grote strijdpunten is jarenlang geweest de vraag of socialisten als minderheid konden deelnemen aan wat men noemde burgerlijke ministeries. De vraag kwam het eerst aan de orde toen in Frankrijk Waldeck Rousseau de Dreyfuskwestie wilde liquideren en Millerand, toen socialist, in zijn kabinet opnam. Hoezeer dit kabinet, overwegend van radicalen, stelling nam tegenover reactionaire groeperingen, tegenover de antisemitische anti-Dreyfusards, het zou onder alle omstandigheden moeilijk zijn geweest voor Franse socialisten met marxistische gezindheid en revolutionaire tradities voor dit kabinet verantwoordelijkheid op zich te nemen. De tegenstellingen werden echter in hoge mate toegespitst door de omstandigheid, dat als minister van Oorlog optrad generaal Gallifet, die zich in tegenstelling met vele andere hoge militairen uitdrukkelijk als republikein had doen kennen, maar die berucht was als een van de wreedste onderdrukkers van de Commune, die er zich op had beroemd dat hij zoveel gevangenen had laten fusilleren. Men denke zich de stemming in van oud-communards als Allemane, Guesde, Vaillant, die in het parlement nu Gallifet en Millerand, als leden van het Kabinet tegenover zich zagen. Vaillant had dadelijk bij Millerand geprotesteerd toen hij ervan hoorde en zich daarbij speciaal tegen de combinatie met Gallifet, — 'De slachter der Commune' — gericht. In het congres in Amsterdam in 1904 is het vraagstuk in breed principieel verband behandeld, maar in Frankrijk was het in zijn oorsprong door herinnering aan een betrekkelijk recent verleden vergiftigd.

Op dat congres in Amsterdam, waar nog oud-communards aanwezig waren, waren ook sommigen die later leiders van het communisme zouden worden, onder hen Marcel Cachin, die een grote figuur werd in de Franse communistische partij.

De revolutionaire traditie, uit een tijd toen in vele landen nog absolutistisch werd geregeerd of in elk geval de massa van de bevolking van het kiesrecht was uitgesloten, terwijl de vakverenigingen soms verboden waren, in andere gevallen in hun mogelijkheden sterk beperkt, is lange tijd te sterk een stempel blijven drukken op de socialistische beweging. Men behoeft het verleden niet te verloochenen om toch duidelijk uit te spreken, dat in landen met een zuivere politieke democratie voor de sociale democratie de voor de hand liggende normale actie niet behoort te worden vertroebeld door revolutionaire frases. Wat men in de

strijd over de tactiek reformisme is gaan noemen, is daar het enig redelijke en mogelijke.

De oorlogen en hun gevolgen hebben anderzijds doen zien hoe weinig voor de gehele wereld een rustige ontwikkeling binnen wettige banen te verwachten was en is. In heel en half absolutistisch geregeerde landen hebben de oorlogen geleid tot revoluties met wereldwijde consequenties, terwijl zij de dekolonisatie van overzeese gebieden hebben versneld en een gewelddadig verloop daarvan bevorderd.

Gevolgen van de wereldoorlogen

De Eerste Wereldoorlog heeft voor het democratische socialisme noodlottige gevolgen gehad. In tegenstelling tot de Frans-Duitse oorlog kwamen ditmaal verschillende partijen in de strijd tegen over elkaar te staan, waardoor het herstel van de Internationale moeizaam verliep. Veel zwaarder echter woog, dat als gevolg van oorlog en revolutie in Rusland het communisme aan het bewind kwam, dat spoedig ook in tal van andere landen een machtige invloed uitoefende. Het falen vooral van de Duitse sociaal-democratie droeg ertoe bij velen met verwachting naar de nieuwe macht te doen zien, die zich als zo principieel socialistisch aankondigde, maar vooral waar anarchisme en syndicalisme sterk waren geweest, vond het communisme grote aanhang. De communisten vormden de Derde Internationale, lange tijd met een volstreekte overheersing van Rusland.

Een scheiding was tot stand gekomen, waarvoor de mogelijkheid van het begin af in kiem aanwezig was, maar die in haar verwerkelijking en in de omvang die het communisme heeft gekregen, het gevolg is van twee wereldoorlogen. Fascisme en nationaal-socialisme hebben mede door het uiteenvallen van de socialistische beweging in twee naar karakter en doelstelling tegenover elkaar staande groeperingen tijdelijk hun kans gekregen. Nu leeft een derde van de wereldbevolking onder een communistisch regime, dat technisch grootse prestaties levert, maar dat ons, om zijn aantasting van de geestelijke vrijheid en de menselijke waardigheid, deze vorm van socialisme volstrekt doet verwerpen. Als de communisten zich de ware opvolgers achten van de Eerste Internationale, dan staat daarmee in scherpe tegenstelling, dat die Internationale, hoeveel verschillende tendensen zij ook in zich borg, vrijheid en democratie steeds tot haar essentiële eisen rekende.

Het is een beklemmende gedachte, dat in zo ontzaglijk grote

gebieden onder socialistische leuzen totalitaire regimes heersen, die bovendien andere landen met alle middelen in dezelfde richting willen dwingen. Intussen treden in wat aanvankelijk een onsplitbaar blok scheen, spanningen op, die doen zien, zowel dat niet alle communistische landen zich blijvend uit één machtscentrum laten commanderen, als dat binnen de landen het verlangen naar meer vrijheid zich niet duurzaam laat onderdrukken.

Het communisme is aan de macht gekomen onder omstandigheden die grondig verschillen van de verwachtingen die Marx en Engels koesterden. Zij hadden hun hoop gevestigd op de industrieel verst gevorderde landen en richtten zich in het bijzonder tot de industriële arbeiders, al hadden zij oog voor de noden ook van andere groepen. Het communisme echter heeft gezegevierd — en dat geldt voor China, waar Mao van het begin af zijn macht heeft doen steunen op de arme boeren, nog sterker dan voor Rusland — in overwegend agrarische gebieden. Niet een ver voortgeschreden concentratie van grootindustrie heeft er tot socialisatie geleid, maar het is omgekeerd de staat, die in geforceerd tempo, voorlopig dikwijls met opoffering van de belangen der massa als consumenten, industrie uit de grond tracht te stampen.

Reden tot herdenken

De Internationale van het democratische socialisme, zoals zij na de Tweede Wereldoorlog weer samenkwam, heeft reden de oprichting van de Eerste Internationale te herdenken als een daad van grote historische betekenis. Zij is een stimulans geweest voor de ontwikkeling der vakbeweging en heeft in vele Europese landen de stoot gegeven tot socialistische partijvorming. Zij heeft tal van sociale hervormingen op dwingende wijze aan de orde gesteld en van de achturedag een centraal punt van actie gemaakt, op een wijze die internationale verbondenheid een levend begrip deed zijn. Dat de Socialistische Internationale telkens herleefd is, is een getuigenis hoe diep zij geworteld is in de maatschappelijke ontwikkeling. Wel is die ontwikkeling in menig opzicht anders verlopen dan werd verwacht. In de kapitalistische landen zijn de 'proletariërs' ten gevolge van de mogelijkheden die wetenschap en techniek hebben geboden, en van hetgeen door organisatie en strijd werd verkregen, op een ander levenspeil gekomen, terwijl zij politiek gelijke rechten hebben verworven. Het socialisme is minder uitsluitend gebaseerd op de loonarbeiders, omvat in ruimere mate ook andere maatschappelijke groepen, weet dat ook an-

dere methoden dan vroeger werden aangegeven, in de richting van het doel kunnen leiden, maar blijft verbonden met de gedachte, in het inleidend manifest van de Eerste Internationale uitgesproken, dat in plaats van de blinde regel van vraag en aanbod moet treden de door sociale vooruitziendheid geregelde maatschappelijke produktie. En meer dan ooit staat centraal de internationale gedachte. Wij staan voor een op de gehele wereld gerichte taak.

Van beslissend belang is de vraag welke de verhouding van het democratische socialisme zal zijn tot de landen in Azië, Afrika en Zuid-Amerika. Menig Afrikaans en Aziatisch land getuigt van zijn socialistisch karakter. In het grootste van de niet-communistische landen, India, noemt ook de Congresp partij, die er aan de regering is, zich socialistisch. Niet altijd kan men die uitdrukking al te nauw nemen. Zeker is echter, dat men in dergelijke landen zich in het algemeen wil hoeden voor een kapitalistische ontwikkeling van een aard als het Westen aanvankelijk te zien heeft gegeven. Voor het ogenblik staat men er echter voor andere problemen dan de geïndustrialiseerde landen van het Westen, voor een agrarisch 'socialisme' van eigen karakter, met een verlangen naar meer industrie, en men heeft te maken met diepe armoede. In Zuid-Amerika en in andere delen van de wereld is er de grote tegenstelling tussen een beperkte groep van zeer rijken en de grote massa op uiterst laag levenspeil.

Voor zover men contact met het Westen zoekt, is er dikwijls voor de democratisch-socialistische partijen de beste mogelijkheid vertrouwen te winnen. De socialistische partijen kunnen er toe bijdragen, dat het Westen, zowel door zijn binnenlands beleid als door zijn houding tegenover de ontwikkelingslanden, aanmerkelijk maakt, dat andere methoden dan van het communisme beter uitzicht bieden, uitzicht op stijgende welvaart met behoud van menselijke vrijheid.

Het is een gelukkige omstandigheid, dat er ook Afrikaanse en Aziatische landen zijn met partijen die deel uitmaken van de Socialistische Internationale, maar ook dat de Internationale op haar laatste congres de mogelijkheid heeft geopend voor samenwerking met partijen die zich nog niet door een lidmaatschap willen binden.

Het verleden is belangwekkend en ervaring biedt lering voor de toekomst, maar het is het werken voor de toekomst waarop het aankomt. Meer dan ooit zal daarbij het begrip 'internationaal' wereldomvattend moeten zijn.

Boekbesprekingen

Dr. M. P. van Hecke, Subsidies als instrument van de economische politiek. Leiden 1963.

Hoewel de overheidssubsidies vrijwel overal ter wereld een niet onbelangrijke plaats in de staatsbudgetten innemen, zijn de theoretische beschouwingen daarover fragmentarisch: ook in Nederland is een up-to-date samenvattende studie niet beschikbaar. Het boek van *dr. Van Hecke* tracht voor het Nederlandse taalgebied in deze leemte te voorzien, daarbij tevens aandacht schenkende aan de feitelijke omvang en werking van het subsidiestelsel in zijn vaderland België.

Waardering mag worden uitgesproken voor de zorg waarmee schrijver zijn tijdrovende studie heeft voorbereid. Het boek is voorzien van uitvoerige verwijzingen naar de internationale literatuur over het onderwerp en de samenvattende overzichten over de Belgische subsidie-politiek voor de jaren 1945-1950 zijn ook voor de niet-Belgische lezer interessant; een overeenkomstig overzicht voor Nederland zou bepaald tot verheldering van onze inzichten kunnen bijdragen.

Waardering mag ook worden uitgesproken voor het feit *dát* schrijver het heeft aangedurfd dit moeilijke en omstreden terrein te betreden. Terecht wijst hij erop, dat zelfs over het begrip subsidies generlei overeenstemming bestaat. De opvattingen over wat onder 'subsidie' moet worden verstaan, verschillen 'vrijwel naar gelang van de auteur', terwijl ook in de verschillende internationale verdragen die bepalingen hieromtrent bevatten, geen behoorlijke definitie wordt aangetroffen.

Schrijver zelf zoekt de criteria hierin dat het gaat om 1) overdrachten van koopkracht 2) door de overheid 3) zonder gelijkwaardige tegenprestatie van de begiftigde. Zijn definitie luidt dus dat subsidie is 'een differentiële behandeling, waarbij een openbare autoriteit definitief afstand doet van eigen beschikbare of realiseerbare koopkracht zonder een gelijkwaardige tegenprestatie te ontvangen' (blz. 16). Ik laat daar, dat naar mijn mening aan de formulering nog wel wat bij te schaven valt, doch noteer dat volgens deze definitie ook onze investeringsaftrek (een belastingreductie) niet slechts materieel doch ook formeel een subsidie is ('realiseerbare' koopkracht). Daartegenover rekent schrijver niet tot de subsidies die aan hospitalen en onderwijsinstellingen - dus ook niet aan instellingen van kunst en sport -, omdat de desbetreffende instellingen 'volgens het gebruikelijke systeem van de nationale boekhouding als

consumenten worden beschouwd.' Ik kan schrijvers wens tot deze beperking begrijpen, nu hij uitdrukkelijk slechts de subsidies als instrumenten voor het voeren van *economische* politiek tot onderwerp van zijn studie wil maken. Ik vraag mij echter af of hij aldus niet in strijd komt met het spraakgebruik, terwijl ik de relevantie van het aangevoerde argument niet inzie, en de uitzondering bovendien uit de gegeven definitie niet volgt.

In de derde plaats mag waardering worden uitgesproken voor het feit dat schrijver gepoogd heeft tot een verantwoorde classificatie van de (economische) subsidies te komen, gevolgd door een kritische beschouwing van aard en werking van elk dezer soorten, al moet ik dadelijk daaraan toevoegen dat ik de voorgestelde classificatie zelf niet geheel gelukkig kan vinden. Met name geldt dit voor de 'inflatiecontrole produktiesubsidies'. Ik zou mij kunnen voorstellen dat een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen producentensubsidies en consumentensubsidies, en ook dat systematischer wordt volgehouden het verschil tussen inkomenssubsidies en prijssubsidies. De 'inflatiecontrole produktiesubsidie' is echter veelal een consumentensubsidie, zij het uitbetaald via de producent, en zou dus bij de consumentensubsidies moeten worden behandeld. Ook vraag ik mij af of de afzonderlijke groep invoersubsidies in het systeem van schrijver niet dikwijls tegelijk een 'inflatiecontrole produktiesubsidie' zal zijn.

In het algemeen gesproken heeft schrijver, in zijn opzet om een volledige behandeling te geven, er wel heel veel bijgehaald wat in dit stadium wellicht beter achterwege had kunnen blijven, b.v. kwesties van zwerende koopkracht, onderdrukte inflatie, zwarte-marktverschijnselen, wijze van dekking van de subsidieuitgaven door de overheid, enz.; omstandigheden en feiten die zeker ook in dit opzicht een rol kunnen spelen, maar die van algemener strekking zijn. Ook kan het herhaaldelijk gelegde rechtstreekse verband tussen subsidies enerzijds en prijscontrole, oorsomstandigheden en rantsoenering anderzijds duiden op een nog te sterke gebondenheid aan de recente historie die de verdere ontwikkeling van de subsidiepolitiek in de weg zou kunnen staan.

Ten slotte stelt het Zuidnederlandse taalgebruik de Noordnederlandse lezer wel eens voor vragen: wat moeten wij b.v. maken van een zin als: 'Aangezien prijssubsidies de voortbrenging bevorderen terwijl zij de consumptie remmen zijn ze als produktietoelagen te weerhouden'; of heeft schrijver hier een materiële fout gemaakt?

Essentieel voor de subsidies is inderdaad dat zij worden verstrekt zonder gelijkwaardige tegenprestatie van de ontvangende partij. Hetzelfde element speelt een beslissende rol in de definitie van belastingen. Subsidies zijn dus als het ware negatieve belastingen. Daaruit volgt dat zij, evenals de belastingen, voor ruimer doeleinden kunnen worden gebruikt dan voor het voeren van economische politiek alleen, b.v. voor het bevorderen van sociale en culturele doeleinden van overheidspolitiek.

Uiteraard vormen de economische consequenties de basis van het betoog. Een all-round studie zou echter m.i. ook deze ruimere doeleinden van de subsidiepolitiek moeten omvatten, teneinde te voorkomen dat de subsidiepolitiek, evenals met de belastingpolitiek wel eens dreigt te gebeuren, al te zeer als een alleen maar economisch vraagstuk wordt gezien.

Ondanks de hoger genoemde en enkele andere bezwaren - afgezien van detailkritiek waarvoor mij de ruimte ontbreekt, leest het boek niet altijd gemakkelijk, zou het betoog hier en daar wat strakker kunnen worden gehouden en zouden de indelingen herhaaldelijk wat duidelijker kunnen worden aangegeven - ben ik van oordeel dat het boek een waardevolle eerste wegwijzer kan zijn op dit moeilijke en zowel politiek als wetenschappelijk nog te weinig doordachte terrein. Wellicht kan het verschijnen daarvan een aansporing zijn een dergelijke studie met betrekking tot de Nederlandse subsidiepolitiek te maken, waarmede politiek en wetenschap gelijkelijk gediend zouden zijn.

H. J. HOFSTRA

Drs. J. G. van der Ploeg; Geestelijke stromingen in Nederland. Van Stockum en Zoon; 's-Gravenhage 1963.

Dit boekje is blijkbaar bedoeld als een leerboek ten dienste van de sociale academies en het wil de leerlingen in kort bestek een overzicht geven van de achtergronden en de verschijningsvormen van de geestelijke stromingen in ons land in hun relatie tot het maatschappelijk werk. Een dergelijke opzet is natuurlijk riskant, omdat er zo veel overhoop moet worden gehaald en mede daardoor wekt het boek bij mij kritiek naast bewondering. De beginhoofdstukken nl. acht ik zwak. Er worden wat algemene opmerkingen gemaakt over levensovertuiging en levensbeschouwing en hun implicaties voor het maatschappelijk werk, waarbij lang niet alle problemen worden belicht. Maar dan volgen enkele hoofdstukken die ik rondweg briljant vind: het valt niet mee om zo bondig en zo volledig een inzicht te geven in de Europese cultuurgeschiedenis en dan zoveel te vertellen niet alleen over de geschiedenis van de verschillende kerken (en sekten), maar bovendien duidelijk te maken op welke essentiële punten zij uit elkaar gaan. Ook het hoofdstukje over het verband tussen kerkelijke en politieke gezindte acht ik goed geslaagd. Natuurlijk kan men ook op deze latere hoofdstukken nog wat kritiek hebben: zo vind ik het een leemte, dat bij het hoofdstuk over ethiek en moraal ('Ethische kanttekeningen') nauwelijks wordt gewezen op het verband tussen de moraal en de maatschappelijke situatie waarin deze functioneert. Op dit punt valt het verschil op tussen dit boek en de beide boeken van Banning, die ten dele hetzelfde gebied bestrijken ('Moderne Maatschappijproblemen' en 'Hedendaagse Sociale Bewegingen'). Deze boeken mis ik ook node in de literatuuropgave. Wat er over de verhouding moraal—maatschappelijk werk wordt gezegd, mist m.i. diepgang. Con-

crete problemen, zoals b.v. de zwijgplicht van de maatschappelijk werker en de afbakening van zijn taak bij de geestelijke volksgezondheid, blijven onbesproken.

Kortom: het boekje geeft nuttige achtergrondinformatie, maar vraagt van de docenten aan een sociale academie nog een nadere uitwerking met het oog op de eigen problematiek.

DR. H. VERWEY-JONKER

Verschuivingen in de arbeidsvoorziening, inleidingen gehouden op de Bedrijfssociologische Studiedagen 1963, H. E. Stenfert Kroese N.V., Leiden, 1963, VII + 169 blz.

Dat er grote spanningen op de arbeidsmarkt heersen, die niet onaanzienlijke gevolgen op het loongebied hebben gehad, is algemeen bekend. De kwantitatieve aspecten vormen echter maar een deel van het probleem. De inleidingen die thans gebundeld voor ons liggen, houden zich dan ook niet alleen met de verschijnselen op de arbeidsmarkt bezig, maar ook en vooral met de beleidsproblematiek die de krapte van de arbeidsmarkt en de kwalitatieve veranderingen in het arbeidsaanbod voor de ondernemingen met zich meebrengen.

Het werk opent met een knappe inleiding en probleemstelling van drs P. van Berkel: 'Dimensies van de moderne arbeidsmarkt', die terecht opmerkt dat tal van bedrijfsleidingen niet voldoende op de confrontatie met een bijna lege arbeidsmarkt voorbereid zijn geweest. Hij had er ook de overheid aan toe kunnen voegen, ware het niet dat de overheidsbemoeiingen met de arbeidsvoorziening in dit werk nauwelijks aan de orde komen.

Na de probleemstelling volgen beschouwingen over de Arbeidsvoorziening en beloningsbeleid (drs. J. H. Buiters), Personeelsbeleid en arbeidsmarkt (drs. S. G. Lijftogt), Technisch-organisatorisch bedrijfsbeleid, door ir. E. Hijmans, die terecht opmerkt, dat de oplossing van het arbeidsvoorzieningsvraagstuk hoofdzakelijk ligt in het scheppen van een nieuwe beweeglijkheid in de arbeidsverrichting en een daaraan aangepaste beweeglijkheid door vorming en opleiding. Dr P. J. A. ter Hoeven leverde een bijdrage over 'Pendelmarkt en ondernemingsbeleid', drs. W. J. H. Beekman bespreekt Ontwikkelingen en knelpunten in de arbeidsvoorziening van een grote industriële onderneming (Philips), terwijl prof. dr. J. A. A. van Doorn een samenvatting geeft die tevens als sociologische schematisering is bedoeld en vooral als zodanig van betekenis is.

Op grond van de veelzijdige benadering der problematiek dient de lezing van deze belangwekkende bundel zeker niet beperkt te blijven tot hen die zich met lonen en personeelsbeleid bezighouden. Ik denk hierbij vooral aan leerkrachten, omdat het onderwijs in al zijn geledingen de verdeelsleutel bezit volgens welke steeds meer de arbeidsallocatie

plaatsvindt en dat de basis moet leggen vanwaar de aanpassing aan zich snel ontwikkelende technieken dient plaats te vinden.

Men mag wel aannemen, dat de kwalitatieve aspecten een blijvend probleem vormen, dat waarschijnlijk niet door de afzonderlijke bedrijven kan worden aangevat. Terecht wijst Van Doorn aan het slot van zijn samenvatting op de Europese Economische Gemeenschap, die zich op Europees niveau met dit vraagstuk bezighoudt.

DRS PH. VAN PRAAG

Dr. C. J. Verplanke: Subsidiëring van de kerkenbouw. Uitgegeven door G. W. van der Wiel & Co. (Vuga-boekerij) Arnhem.

De dissertatie welke dr. Verplanke zijn doctorstitel bezorgde, 'Subsidiëring van de kerkenbouw,' is in vele opzichten een lezenswaardig boek.

Al was het alleen al, omdat het meer biedt dan de titel belooft. Immers, de schrijver bespreekt niet alleen de subsidiëring van de kerkenbouw, hij geeft ook een overzicht van de rechtstreekse overheidssteun aan de kerken in Nederland, en wijdt in afzonderlijke hoofdstukken uitvoerig aandacht zowel aan de aard en wettelijke positie van de kerken, als aan de aard en de positie van het Humanistisch Verbond. Vooral dit laatste hoofdstuk, waarin o.m. de geestelijke verzorging van de strijdkrachten aan de orde komt, biedt voor iemand die zich hierin verdiepen wil goede informatie.

Zelfs een vreemdeling in het Jeruzalem van de Nederlandse politiek kan bij het lezen van het boek aanvoelen, dat dr. Verplanke geestelijk in de rechtervleugel van de ARP te vinden is. Hetgeen niet wil zeggen, dat hij bij het verzamelen van de stof voor zijn boek alleen maar in die hoek gezocht heeft. Integendeel. Wel, dat zijn eigen conclusies daardoor zeer bepaald worden. Men ontkomt niet aan de indruk, dat in de ogen van dr. Verplanke christenen in de Partij van de Arbeid door hun politieke keuze op deze benaming nog nauwelijks aanspraak hebben. Als de commissie Van Walsum, ingesteld door de Dr. Wiardi Beckman Stichting, subsidiëring van kerkenbouw o.m. motiveert als uitvloeisel van de taak der overheid 'het geestelijk leven van het volk te beschermen en te bevorderen,' dan is de conclusie van dr. Verplanke, dat de commissie dit zonder moeite kon doen, omdat in haar gedachtengang aan de taak der overheid geen principiële grens is gesteld en de staat medeverantwoordelijk is voor de ontplooiing van het gehele leven. 'Hier is,' zo gaat dr. V. voort, 'sprake van een politieke mythe, die in strijd is met de in de scheppingsorde gegronde leer van de volstrekt eigen verantwoordelijkheid der in eigen kring soevereine samenlevingsverbanden.' Daargelaten de vraag, of dr. V. de gedachtengang van de commissie Van Walsum niet te gemakkelijk onderkent, getuigt het zo absoluut aanvaarden van de bijbelse onweerlegbaarheid van de

leer van soevereiniteit in eigen kring toch wel van een eenzijdige theologische oriëntering.

Maar wanneer men zich door deze eenzijdigheid niet te veel laat ontmoedigen, bevat het boek — met name ook over het eigenlijke onderwerp — de subsidiëring van kerkenbouw — een schat van gegevens, die wel aantonen, dat men in het grensgebied van kerk en overheid bijna steeds op het scherp van de snede loopt.

Dr. V. is over de subsidieverlening zelve niet enthousiast. Zijn conclusie, dat de kerken in het belang van hun eigen geestelijke kracht zouden handelen wanneer zij de bouw van hun bedehuizen volledig zelf bekostigden, zal door velen, ook buiten de kring van dr. Verplanke, worden gedeeld.

DRS. H. M. FRANSEN

De oorlog in het licht der wetenschappen. Polemologische studiën. Tweede serie. 1963. Uitgave van Van Gorcum & Comp. Assen.

Onder de stuwende leiding van prof. Röling verschijnen de studies inzake het vraagstuk van oorlog en vrede als het ware aan de lopende band. Door zijn initiatief is het geweest, dat Nederland op dit gebied bezig is een achterstand in te lopen. De bovengenoemde studie is er opnieuw een voorbeeld van. De aandachtige lezer zal herhaaldelijk de neiging hebben een vraagteken te plaatsen. Evenzeer zal hij herhaaldelijk de neiging hebben dankbaar te zijn voor de verrijking van zijn kennis.

Als het gaat om het inlopen van een achterstand, dan zijn tempo en kwantiteit belangrijke factoren. Groningen heeft ons in de gelegenheid gesteld daarvan deelgenoot te zijn. Dat is een niet geringe verdienste. Daarnaast wordt de vraag van de kwaliteit steeds urgenter. Want werkelijke invloed ten gunste van de vrede kan slechts dan worden uitgeoefend, als we na het inlopen van de achterstand ook nog in staat zouden blijken kwalitatief het beste van internationaal niveau te evenaren. Werkelijke belangstelling voor de zaak doet me hopen, dat deze vraag steeds duidelijker in het beleid zal worden verdisconteerd.

G. J. N. M. RUYGERS

REDACTIONEEL

Dit gecombineerde juli-augustus-nummer heeft een grotere omvang dan de gebruikelijke 80 pagina's. Veel plaatsruimte is daarbij gebruikt om een uitvoerig artikel van dr. W. Drees af te drukken ter herinnering aan het feit, dat het 28 september 100 jaar is geleden, dat de Eerste Internationale werd opgericht. In het september-nummer zal hieraan eveneens aandacht worden geschonken.

Korte biografische notities:

Mr. H. B. Engelsman is lid van de tweede kamer der Staten Generaal, Voordien hoofd afdeling prijzen en agrarische ordeningszaken aan het Ministerie van Economische Zaken.

W. Wierda is lid van de tweede kamer der Staten Generaal. Als kolonel bij de Koninklijke Landmacht op non-activiteit.

Dr. N. Birnbaum is redacteur van de 'New Left Review'. Zijn artikel over West-Duitsland werd eerder gepubliceerd in 'Commentary'

E. M. Bassy is medewerker van de Amerikaanse voorlichtingsdienst.

Mr. H. Versloot is directeur van het G.A.K. te Schiedam.

Prof. dr. G. Th. Kempe is hoogleraar te Utrecht.

100 jaar socialistische internationale

Deze maand hebben wij het 100-jarig bestaan van de Socialistische Internationale herdacht — in talloze artikelen, en met een grootse manifestatie in Brussel. Terecht is sterk de nadruk gelegd op het vele dat in een eeuw tijds werd bereikt. Wat vroeger utopie leek, wordt nu als vanzelfsprekendheid aanvaard. Eens kleine, machteloze, vaak vervolgte minderheden, hebben de socialistische partijen zich in tal van landen ontwikkeld tot machtige organisaties, die in belangrijke mate hun stempel zetten op de ontwikkeling van staat en maatschappij. Verschillende partijen hebben slechts betrekkelijk weinig jaren regeringsverantwoordelijkheid gedragen. Maar ook in de oppositie is hun hardnekkig ijveren voor ingrijpende maatschappelijke hervormingen niet zonder succes gebleven. Zelfhandhaving dwong de burgerlijke partijen telkenmale datgene te verwezenlijken wat zij kort tevoren nog als een onaanvaardbaar brok socialisme van de hand hadden gewezen.

Begrijpelijkerwijze heeft de voldoening over het vele dat reeds werd bereikt bij de herdenking de boventoon gevoerd. Maar wel is er reden om de vraag te stellen: herdenken wij niet veel-
eer de successen van de individuele socialistische partijen dan die van de Socialistische Internationale? De betekenis van de Internationale mag zeker niet worden onderschat. De voortdurende wederzijdse toetsing van meningen en ervaringen, de felle ideologische discussies — zij hebben ongetwijfeld een sterk stimulerend effect gehad, dat, achteraf bezien, waarschijnlijk belangrijker is geweest dan de negatieve uitwerking van de ruzies en scheuringen waarvan de geschiedenis van de Internationale ook menig voorbeeld kent.

Maar evenzeer is het onmiskenbaar, dat, naarmate de socialistische partijen een rol van betekenis gingen spelen in hun landen, de binding aan nationale belangen en overwegingen sterker werd, dientengevolge de mogelijkheden om tot één gezamenlijke gedragslijn te geraken geringer. Men kan vergoelijkend zeggen dat het socialisme, sterker geworden en daardoor geconfronteerd

met meer verantwoordelijkheden, onvermijdelijk tot de ontdekking kwam dat de maatschappelijke realiteit gecompliceerder was dan de theorie had doen geloven. Of men kan bitter vaststellen, dat 'de best geslaagde nationalisatie die van de socialistische partijen is geweest.' Maar dan verliest men toch wel volkomen uit het oog, dat de socialistische partijen, meer dan enige andere politieke stroming, een sterk internationaal gerichte instelling hebben, die telkenmale weer naar voren treedt. Maar hoe ook het juiste oordeel moge luiden — in elk geval staat vast dat de Socialistische Internationale menigmaal niet in staat is gebleken t.a.v. grote wereldproblemen een gemeenschappelijke marsroute vast te stellen. Ten dele vloeit dit natuurlijk ook voort uit het democratisch karakter van onze internationale organisatie. De Socialistische Internationale is een orgaan van overleg. Geen socialistische partij gaat naar een bijeenkomst van de Internationale om daar zijn instructies te halen.

Het is nuttig dat het eeuwfeest van de Socialistische Internationale ons de gelegenheid heeft geboden een ogenblik stil te staan en terug te blikken op de afgelegde weg. Maar nog belangrijker is het een blik vooruit te werpen in de toekomst. Wat kan de rol van de Internationale zijn in de komende jaren? Het is natuurlijk uitermate nuttig om jaarlijks te congresseren en gedachten en ervaringen uit te wisselen, maar voldoet dit aan de behoeften van het internationale socialisme in de tweede helft van de 20ste eeuw? De ervaring leert: bepaald niet. Het socialisme staat voor nieuwe taken, die ons ertoe noodzaken de Internationale meer armsglag te geven dan ze thans bezit.

In de eerste plaats ziet het socialisme zich voor de taak gesteld om uit te groeien van overwegend Europese tot werkelijk wereldomvattende beweging. De kansen daartoe zijn stellig aanwezig. Op het congres van de Socialistische Internationale in Amsterdam in september 1962 bewees een sterke delegatie uit de Latijns-amerikaanse landen hoe sterk de belangstelling voor het socialisme is in dit werelddeel — met name ook bij de zgn. populair-parties, die in verschillende landen reeds een sterke invloed bezitten. In Afrika worden leidende figuren als Senghor en Nyerere door het socialisme geïnspireerd. Bij de Afrikaanse studenten in Europa is een opvallend grote belangstelling voor socialistische opvattingen en idealen. Hetzelfde geldt voor de talloze Aziaten die een uitweg zoeken uit het dilemma: militaire dicta-

tuur of communistisch regime. Met name in de Indiase congrespartij is een belangrijke stroming die sterk door socialistische opvattingen worden beïnvloed.

Vóór alles hebben de met ons geestverwante stromingen in Azië, Afrika en Latijns-Amerika behoefte aan concrete denkbeelden en suggesties over de wijze waarop ze het centrale probleem moeten oplossen waarvoor ze zich gesteld zien: de overwinning van de armoede. Waarom zou de Socialistische Internationale hun op dit punt geen hulp kunnen bieden? Aan deskundigen ontbreekt het in onze rijen bepaald niet. Maar ook aan de nuchtere taak van de organisatorische opbouw van de zusterpartijen buiten Europa kan het internationale socialisme een belangrijke bijdrage leveren. Een stuk of wat stencilmachines, een paar jeeps of Landrovers, een man die kans ziet om op niet-neerbuigende wijze een stuk scholing te geven over de meest efficiënte vormen van partijorganisatie — met dergelijke betrekkelijk geringe middelen kan men enorm veel doen om de jonge socialistische bewegingen in de onderontwikkelde gebieden een veel grotere weringskracht te bezorgen.

Een tweede belangrijke taak die de Internationale op zich behoort te nemen, is de stichting van een bureau ter bestudering van internationale vraagstukken, bemand met een aantal eerste-klas medewerkers. Telkenmale wordt ieder van de socialistische partijen geconfronteerd met een stroom van belangrijke internationale problemen, ten aanzien waarvan zij hun houding moeten bepalen. Wat voor betekenis moet worden gehecht aan de desintegratieverschijnselen in het Oostblok? Zal de breuk tussen Moskou en Peking een blijvende zijn? Hoe kan Zuid-Afrika onder druk worden gezet om zijn apartheidspolitiek op te geven? Hoe kan het International Monetary Fund meer armslag worden gegeven? Op welke wijze valt een vredesmacht van de VN te organiseren? Welke mogelijkheden zijn er om vorderingen te maken in de richting van ontwapening en armscontrol? Voor welke consequenties stelt ons de bevolkingsexplosie in de wereld? In ieder van de socialistische partijen probeert een aantal, meestal overbelaste, buitenlandspecialisten een antwoord te vinden op deze vragen. Zij zouden hun taak beter en efficiënter kunnen vervullen wanneer zij zouden kunnen terugvallen op een goed-geoutilleerd bureau dat analyses en rapporten over allerlei internationale problemen zou opstellen. De gezamenlijke inspanning van de socialistische partijen zou dit bureau tot iets kunnen maken dat in mankracht en betekenis ver uit zou kunnen steken boven de onvermijdelijk kleine bureaus die de partijen ieder afzonderlijk voor hetzelfde doel in het leven kunnen roepen. De te maken studies zouden geen enkele partij behoeven te binden; maar zij zouden het ieder van hen makkelijker maken zich snel te oriënteren en een slagvaardig buitenlands beleid te voeren. En waarom zou het in de praktijk niet mogelijk zijn om in een aantal gevallen de studie-arbeid van het internationale bureau te gebruiken als grondslag van gemeenschappelijke actie? Is het b.v. zo utopisch te veronderstellen dat de socialistische partijen het eens zouden kunnen worden over een gemeenschappelijk plan voor een vredesmacht van de VN?

Ten slotte zou de Socialistische Internationale er goed aan doen de consequenties te trekken uit het feit, dat het samengaan van landen in grote internationale verbanden voor haar bepaalde gevolgen heeft. Tussen de socialistische partijen van de EEG b.v. bestaat een bijzondere band, omdat zij alle betrokken zijn bij een integratieproces dat uniek is in de geschiedenis. De oprichting, in het kader van de Internationale, van een verbind-

dingsbureau van de zes partijen uit de EEG-landen is een erkenning van dit feit. Deze lijn zal verder moeten worden doorgetrokken. Zo is het b.v. gewenst dat de socialistische partijen uit de NAVO-landen elkaar geregeld ontmoeten ter bespreking van NAVO-problemen. Tot dusver is dit nog slechts één keer gebeurd, nl. vorig jaar aan de vooravond van het congres van de Internationale in Amsterdam. Verder voortdenkend in dezelfde richting, lijkt het ook voor de hand liggend dat in de toekomst b.v. de Zuidamerikaanse en de Afrikaanse socialistische partijen regionale bijeenkomsten organiseren ter bespreking van de specifieke problemen van hun werelddeel. Daarnaast zouden natuurlijk de jaarlijkse bijeenkomsten van alle socialistische partijen moeten worden gehandhaafd.

In de beginperiode van het socialisme heeft men de Socialistische Internationale wel eens gezien als een soort embryonale wereldregering. De moderne socialist is wat nuchterder geworden. Maar ook voor hem kan de Socialistische Internationale nog veel betekenen. Haar taak is en blijft de socialistische partijen telkensmale op te wekken en te inspireren tot nieuwe gemeenschappelijke acties in de strijd voor de vrede en tegen maatschappelijk onrecht. Een program voor de Internationale als hierboven uitgestippeld lijkt misschien wel wat erg nuchter en pragmatisch. Maar zo het in praktijk zou worden gebracht, zou de stem van het internationale socialisme in de wereldpolitiek ongetwijfeld met veel meer gezag kunnen klinken dan thans het geval is.

J. Tinbergen

De toekomst van de internationale socialistische samenwerking

Als men de geschiedenis van de verschillende socialistische Internationales overziet, lijken mij een paar trekken duidelijk naar voren te springen. Een daarvan is dat het internationalisme — helaas — een beperkte kracht is geweest, niet bestand tegen de levensgevaarlijke nationale tegenstellingen van de afgelopen honderd jaar. Een andere is dat de democratische socialistische partijen in hoofdzaak Europees ingesteld waren en zijn. Ten slotte hebben zij vooral de industriële arbeiders en employés vertegenwoordigd.

De beperkte internationale kracht hing o.m. samen met het overigens realistische inzicht, dat de werkelijke macht bij de nationale regeringen lag en ligt en dat men zijn streven richtte op het deelnemen aan die regeringen. Dat heeft ertoe geleid dat de programma's op nationale vraagstukken werden gericht en niet meer gelijkloidend zijn. In het beperkte gebied waar het democratische socialisme een zekere macht betekent — Noord-, West- en Centraal-Europa — heeft men in de laatste tijd vooruitgang gemaakt met een herstel van het internationalisme. Dat is zeer gelukkig en is een tendentie die wij moeten versterken en uitbreiden.

Onze te Europese instelling heeft ons reeds vaak parten gespeeld. Wij hebben armoede vereenzelvigd met arbeiders en pas laat begrepen, dat er in de rest van de wereld veel meer arme boeren dan arbeiders zijn. De agrarische problematiek is pas later tot ons bewustzijn doorgedrongen. We hebben ook in het koloniale vraagstuk niet altijd de juiste aanpak geweten. Met name de Franse, maar ook wel enigszins de Nederlandse, partij heeft zich te veel vereenzelvigd met bepaalde Europese opvattingen.

Wil de socialistische beweging invloed hebben op de vitale beslissingen die in de komende twintig jaar zullen moeten worden genomen, dan zal zij zich moeten opwerken tot een werkelijk internationalisme. Op het ogenblik wordt het wereldbestel voor een groot deel bepaald door een dialoog tussen een liberale en een communistische staat. Dit suggereert vaak alsof er slechts een

keuze bestaat tussen deze twee opvattingen. Het heeft zijn weerspiegelingen in de dilemma's die vele buiten-Europese ontwikkelingslanden zich stellen. In een groot deel van Zuid-Amerika, Azië en Afrika wordt het zo gesteld. Niettemin is er onder de beste en meest constructieve krachten van deze landen een zeer sterke behoefte aan iets anders — iets anders dat dicht ligt bij een democratisch socialisme, doch dan terdege aangepast aan de structuur van deze landen. Als wij een brede visie kunnen ontwikkelen, zonder al te zeer vast te houden aan sommige Noord-West-Centraal-Europese denkbeelden, is er voor een Socialistische Internationale van de toekomst een zeer grote taak weggelegd.

De grote vraagstukken die om een oplossing vragen zijn drieërlei. In de eerste plaats het voorkomen van een grote oorlog. In de tweede plaats de verhoging van de welvaart van de onderontwikkelde landen. In de derde plaats het perfectioneren van onze welvaartsstaten.

Het eerste vraagstuk is het moeilijkst en de oplossing is nog maar voor een klein deel te zien. Die oplossing kan gunstig beïnvloed worden door de oplossing van het tweede vraagstuk. Alle drie de vraagstukken vereisen ontwikkeling van die andere maatschappijvorm, die noch kapitalisme noch communisme is en waar nu juist onze denkbeelden hun bijdrage kunnen verrichten.

De Europese integratie is in zoverre een stap in deze richting, dat zij naast de twee grote partners in het wereldgesprek, de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie, een derde van ongeveer dezelfde grootte stelt, met een eigen sociaal gezicht. Doch dan zal dat Europa moeten weten wat het wil. En allereerst zullen de socialisten dat moeten weten. Een tweede element zie ik daarom in een uniform en gemeenschappelijk socialistisch program voor internationale aangelegenheden. Dit program zal in de herfst besproken worden. De versteviging van de ontwikkelingspolitiek moet er een belangrijk onderdeel van zijn. Wij weten allen, hoeveel voeten dat nog in aarde heeft. Wij zullen daarin aansluiting moeten zoeken bij de groep van 77 ontwikkelingslanden die zich tijdens de Wereldhandelsconferentie van de Verenigde Naties te Genève heeft gevormd. Ook zullen wij, met name in handelsaangelegenheden, ons niet te sterk moeten vereenzelvigen met het EEG-standpunt, doch integendeel in de EEG een eigen standpunt, vooral minder protectionistisch, moeten brengen — ook voor de landbouw!

Terwijl wij moeten streven naar een uniform internationaal

program, zullen wij bij de Socialistische Internationale aangesloten partijen wellicht nog meer vrijheid moeten laten voor hun nationale programma's, al zijn daaraan natuurlijk toch enige grenzen te stellen.

Als het internationale program wordt aanvaard, zullen wij contact moeten zoeken met een groter aantal partijen in de onderontwikkelde continenten en hen uitnodigen lid van de Internationale te worden. In elk geval zullen wij degenen die dat wensen meer invloed op de internationale activiteit van de socialistische beweging moeten toekennen. Een der moeilijke vraagstukken waaraan onze Internationale eveneens aandacht zal moeten geven, is de verhouding tussen de Arabische landen en Israël. Om begrijpelijke redenen, die echter vanuit onze wereldverantwoordelijkheid geen voldoende excuus zijn, hebben wij ons te veel laten voorlichten door Israëlische zijde alleen.

Even moeilijk misschien, maar nog belangrijker, is de toekomstige verhouding tot de communistische landen. Er zal meer inhoud moeten worden gegeven aan het begrip coëxistentie en wij zullen moeten bijdragen tot de positieve discussie daarvan. Zoals ik reeds zeide, is het niet zeker dat er hier al een oplossing aan te geven is; maar wij moeten wel beseffen, wat het betekent om dat te stellen. Er zijn enkele wegen open om te komen tot een versterking van de internationale rechtsorde. De betrekkelijk nog eenvoudige wegen liggen weer in het zuiver economische vlak. Er kan op het gebied van de planning en van de financiële en handelspolitiek het een en ander worden gedaan. Wij moeten proberen daarin ook aansluiting te vinden bij een aantal communistische landen. Zo is b.v. de planning die zij binnen hun blok toepassen in internationaal-politiek karakter niet zo verschillend van de soort van planning die voor de wereld als geheel zou kunnen worden nagestreefd, behalve dat de mate van detail veel groter is. Hun interblokplanning is nl. slechts grondslag voor discussie en voor aanbevelingen aan de regeringen, wier autonomie erkend wordt.

Van veel indirect belang zullen voortgezette discussies over de optimale sociale orde zijn. Zowel de maatschappijen van de communistische als die van onze landen zijn nog steeds in beweging en zij vertonen ettelijke punten van toenadering. In de adviezen aan ontwikkelingslanden komt dit ook al vaak tot uitdrukking.

Doch het moeilijkste punt, dat van de wereldveiligheid, is nog

zeer controversieel. Zelfs hier schijnen overigens de aanknopingspunten zich, zij het heel langzaam, te vermenigvuldigen. Het is op dit gebied dat de democratische socialisten en Europa nauwelijks een eigen mogelijkheid tot actie hebben, omdat zij, in tegenstelling tot de twee andere polen in het internationale leven, geen militaire macht bezitten. Misschien kan dat hun functie als bemiddelaars verstevigen, doch dan zullen er eigen ideeën moeten zijn. De socialistische beweging staat hier ver achter bij bepaalde vooruitstrevende Amerikaanse kringen.

Het derde grote vraagstuk, dat van de verdere vervolmaking van de welvaartsstaten van Noordwest-Europa, ligt ons het meest. Het heeft een wijder belang dan dat van dit kleine deel van de wereld alleen, omdat onze samenlevingen enigszins als model kunnen en zullen dienen voor de ontwikkelingslanden. Op dit terrein moeten we ons overigens voor een zekere zelfvolldaantheid hoeden en evenzeer voor een te traditionele aanpak. Er zijn langzamerhand wel enige fouten en starheden in onze opvattingen aan te wijzen, waarvoor we een open oog moeten hebben en waarvoor wij remedies moeten zoeken. In sommige opzichten kunnen wij hier van de Amerikanen leren, in andere opzichten van de Russen en in weer andere zullen we onze eigen weg moeten vinden. Van de Amerikanen kunnen wij leren als het erom gaat produktiviteit en 'zelf-hulp' op te voeren, en als er psychologisch inzicht wordt vereist. Van de Russen zou ik iets willen overnemen van hun scepsis over de automobiel en over sommige vormen van moderne 'kunst'.

Overigens zou ik liever op ieder gebied zien, dat wij zelf onze houding bepalen ten aanzien van enkele nieuwe problemen die in de laatste decennia de westerse mensheid zijn komen plagen. Daaronder reken ik dan een zekere onverschilligheid en gemakzucht of een overdreven bewondering voor sommige nieuwe technische hulpmiddelen en voor sommige nieuwe vormen van 'kunst'. Ik heb herhaaldelijk te horen gekregen uit de mond van hen die in ontwikkelingslanden op ons hopen voor een program voor de toekomst, dat wij onvoldoende een eigen levensstijl hebben weten te brengen. Dat behoeft niet noodzakelijk de AJC-stijl te zijn, maar iets van een evenwichtig menselijk patroon, met zin voor wat werkelijk waarde heeft en voor wat alleen maar mode is en enige leiding daarbij lijkt mij beter dan enige der extreme, niet-meer menselijke levensuitingen die ons heden bereiken.

Zulke extremen zien wij in de moderne verkeersrazernij, in een

aantal onmenselijke films, in een aantal sportpsychosen, het ja-gen naar records, de veel te hoge premie op het originele alleen en ik meen dat wij, evenals in onze sociale wetgeving tegen excessen werd opgetreden, enige van deze andere excessen ook zullen moeten aangrijpen. Ik verheug me al op de kritiek die daarop zal komen. In elk geval meen ik dat wij tegenover de pogingen van de Russen om op deze gebieden zekere grenzen te stellen niet zo'n eenvoudig standpunt kunnen plaatsen als volledige vrijheid van alle zogenaamde cultuuruitingen.

Wil men enige concrete aanduidingen van maatregelen die zouden kunnen worden aanbevolen, dan denk ik naast onze reeds bestaande programpunten op het gebied van onderwijs en vermogensbelastingen bij wijze van voorbeeld aan beperking van het autoverkeer in de centra der grote steden, een maximumsnelheid op de grote wegen en een mede op opvoedkundige beginselen rustende filmkeuring. Doch het is duidelijk dat op deze terreinen alleen maatregelen niet voldoende zijn. Het is de geest van de opvoeding en het voorbeeld van vele in hun kring leidende mensen dat geleidelijk aan het gezicht van een levenswijze bepaalt. Het zou te ver voeren in een korte schets als hier gevraagd was op deze subtiele onderwerpen in te gaan; zij kunnen slechts aangeduid worden. Zou de socialistische beweging op dit terrein iets kunnen bereiken, dan zou dat van grote betekenis zijn voor de verdere maatschappelijke ontwikkeling. Want binnen onze grenzen beginnen reeds de economische problemen te verflauwen tegenover de culturele.

Doelstellingen en middelen in het economische beleid

De regering heeft zich, na het bekendmaken van een program op een aantal punten, in juni tot de Sociaal-Economische Raad gewend met een 'adviesaanvraag inzake het sociaal-economisch beleid'. Er worden eigenlijk twee adviezen gevraagd: één over het gehele beleid op de korte termijn en één omtrent het inflatievraagstuk op langer zicht.¹

Deze beide vragen plaatsen (opnieuw) het gehele probleemcomplex van doeleinden en middelen onzer economische politiek centraal. Er is alle reden dat te doen, ook op fundamentele wijze dan in het verzoek aan de SER is gedaan. De doelstellingen van het beleid, de mate waarin deze zijn verwezenlijkt en de oorzaken van het — eventuele — te kort schieten verdienen een diepgaande behandeling. In dit artikel wordt aan deze vraagstukken beknopt aandacht besteed, meer om het probleem te stellen dan om uitgewerkte oplossingen aan te bieden. In het bijzonder komt aan de orde de vraag van het huidige beleidsalternatief: opgeven van doelstellingen of wijziging van de economische orde waarin we in Nederland leven.

De centrale doelstellingen waarom het hier gaat, vallen in drie groepen uiteen:²

1e. de structurele doelstellingen: volledige werkgelegenheid en maximale produktie, c.q. groei van de produktie; in de termen van de adviesaanvraag: 'bevredigende groei en voldoende werkgelegenheid op langere termijn';

2e. de evenwichtsdoeleinden: intern (monetair) en extern (betalingbalans-) evenwicht;

3e. redelijke inkomensverdeling.

¹ Zoals bekend is omtrent de eerste vraag een voorlopig en verdeeld advies verschenen.

² We zullen ons in dit artikel beperken tot de hoofddoeleinden van het sociaal-economisch beleid, die in Nederland algemeen geaccepteerd worden. Daarnaast leven bij bepaalde groepen en politieke stromingen (vooral de socialistische) specifieke wensen, waarop hier niet nader behoeft te worden ingegaan. Evijmin zullen we ons bezighouden met neven-doelstellingen, zoals bedrijfstaksgewijze en regionale.

Geslaagd beleid?

Over de mate waarin we er in Nederland in zijn geslaagd de centrale economisch-politieke doelstellingen te realiseren, heerst vrij algemeen een duidelijk optimisme. J. H. Derksen concludeert in zijn in 1963 verschenen proefschrift,³ dat dit in Nederland goed is gelukt, beter dan in een aantal andere door hem geanalyseerde westelijke landen. En in de recente adviesaanvraag aan de SER staat te lezen: 'De regering is van oordeel, dat de primaire doelstellingen op langere termijn gezien de laatste 15 jaar voor het merendeel in redelijke mate zijn verwezenlijkt.' Eén uitzondering wordt algemeen geconstateerd: het is niet gelukt de inflatie te beugelen (vandaar dan ook het lange-termijn-gedeelte van het verzoek aan de SER: 'hoe kan in het algemeen worden bereikt dat de inflatoire druk in de toekomst tot een meer incidenteel verschijnsel wordt teruggebracht, onder handhaving van de overige doelstellingen van sociaal-economisch beleid.').

Is het heersende optimisme rond de economische politiek gerechtvaardigd? Dat lijkt mij slechts zeer ten dele het geval. Het is enigszins op zijn plaats voor wat betreft de structurele doeleinden. Afgezien van enkele kleinere schommelingen is een volledige werkgelegenheid gehandhaafd.⁴ De groei van de produktie is redelijk geweest, al neemt ons land in dit opzicht in Europa geen hoge positie in; wij behoren de laatste jaren tot de 'lower-middle-class' als de maatstaf produktie per hoofd van de bevolking wordt genomen.⁵ Bovendien moet hierbij een drietal aantekeningen worden gemaakt, die de positieve beoordeling verder afzwakken.

a. Men kan zich afvragen in hoeverre een langdurig optredende overspanning op de arbeidsmarkt verenigbaar is met de doelstelling 'volledige werkgelegenheid' en ook of zij geen aantasting heeft betekend van de optimale groei.

b. Wezenlijker is, dat de economische groei wordt gemeten in de gebruikelijke zin, dat wil zeggen dat de waarde van alle produkten wordt opgeteld, ongenormeerd; er wordt niet gewogen aan

³ 'Nationale loonpolitiek; experiment of instrument?', 's-Hertogenbosch, 1963.

⁴ Dat overigens 'kleinere schommelingen' toch een absoluut gezien groot produktieverlies tot gevolg hebben, is berekend in de WBS-brochure 'De les van dertig maanden', 1959.

⁵ Zie de cijfers van J. B. D. Derksen in Statistische en Economische Onderzoekingen, 1963 III/IV, vooral blz. 120.

een (politieke) norm. Er is dan ook twijfel mogelijk aan het gekozen criterium, vooral op grond van de achterblijvende gemeenschapsvoorzieningen en gezien de grotendeels buiten de berekening blijvende 'social costs' als water- en luchtverontreiniging, verkeersproblemen, lawaai. Deze kritiek richt zich overigens meer tegen de gekozen doelstelling zelf dan tegen de mate van verwezenlijking.

c. Het is waarschijnlijk, dat monopolioïde markt vormen en ruimtelijke concentratie een optimaal gebruik der middelen in de weg staan; de mate waarin dat het geval is, kan echter moeilijk kwantitatief worden gemeten. Het is bepaald geen nieuw probleem dat hier wordt aangesneden, doch het verdient in dit kader te worden gememoreerd, ter vermindering van een voorbarige zelfgenoegzaamheid.

Deze drie aantekeningen geven aanleiding tot een voorzichtige formulering van het succes van het economisch beleid in structureel opzicht: binnen het kader van onze maatschappelijke orde en uitgaande van de gebruikelijke maatstaven zijn de structurele doelstellingen in redelijke mate bereikt.

Negatiever luidt de conclusie over het evenwicht. Noch intern, noch extern is het gelukt een evenwichtige ontwikkeling te realiseren. Over het eerste heerst in brede kring overeenstemming: de inflatie is onmiskenbaar, zij het niet ondraaglijk. Rond de betalingsbalans bestaat meer verschil in opinie. In de eerste plaats is het niet zeker wat de externe evenwichtdoelstelling precies inhoudt; zij wordt veelal vertaald als een streven naar trendmatig overschot van 1 of 2 pct. van ons nationale inkomen. In de tweede plaats is verschil van mening mogelijk over de tolerantie van de afwijkingen, de marge der evenwichtsschommelingen.

Het lijkt mij gewenst als doelstelling het evenwicht in engere zin te blijven hanteren, in het bijzonder gezien de internationale consequenties van een streven naar betalingsbalansoverschotten op langere termijn. Een betalingsbalansoverschot gaat ten koste van anderen, in het bijzonder van de ontwikkelingsgebieden. Een wenselijke positieverbetering daarvan is weliswaar niet in de centrale beleidsdoeleinden opgenomen, maar behoort toch tot de essentiële wensen te worden gerekend. Het doel van een overschot op de (lopende rekening van) de betalingsbalans, het kweken van deviezenreserves voor het voeren van een nationaal beleid in tijden van conjuncturele teruggang, heeft in dit tijdperk van in alle wes-

telijke landen aanvaarde full-employmentspolitiek en groeiende internationale verbondenheid een afnemende betekenis. Dit eigen nationale beleid is bovendien, gezien onze sterke internationale afhankelijkheid (waarover hieronder meer), nauwelijks te realiseren.

Hoe dit ook zij, in de afgelopen 15 jaar zijn op de lopende rekening der betalingsbalans aanzienlijke schommelingen opgetreden, in een omvang tussen -3 pct. en +5 pct. van het nationale inkomen; voor 1964 wordt een tekort van rond 2 pct. hiervan (f 1 miljard) verwacht. Op langere termijn is een aanzienlijk overschot te constateren. Zonder aan deze schommelingen en het structurele overschot al te zwaar te willen tillen, kan toch zeker niet van een verwezenlijking van het externe evenwicht worden gesproken; de repercussies voor het (interne) monetaire evenwicht zijn ook duidelijk geweest ('geïmporteerde inflatie') en vormen een reden te meer om het lange-termijn-streven naar overschotten kritisch te beoordelen.

Ten slotte de redelijke inkomensverdeling. Deze doelstelling mist duidelijk een vast criterium, waardoor zij een van de andere afwijkend karakter heeft. De redelijkheid van de inkomensverdeling zelf, zowel als de mate waarin men verbeteringen bereikt acht, is afhankelijk van subjectieve oordelen, die wel worden beïnvloed doch niet bepaald door economische overwegingen. Deze laatste staan bovendien niet vast: wij weten nog weinig van de gevolgen van verschuivingen in de inkomensverdeling. In feite is in de relatieve inkomensverdeling op lange termijn gezien weinig veranderd (wel in het algemene inkomensniveau, maar dat is wat anders), afgezien van een lichte tendentie tot egalisering in de laatste jaren.⁶ Absoluut gezien zijn de inkomensverschillen, door de groei van de algemene welvaart, aanzienlijk toegenomen. De verzorgingsstaat heeft ons enkele correcties gebracht in de inkomensverdeling, uitkeringen op grond van sociale verzekeringen, pensioenen en dergelijke, doch zij heeft geen wijziging in het algemene patroon veroorzaakt. De correcties via de herverdeling worden bovendien mede en veelal zelfs disproportioneel (a.o.w.) betaald door lage-inkomens-trekkers.

De bestaande inkomensverdeling is voor socialisten niet redelijk, evenmin als zij dat vroeger was. In onze visie moet daarom ook deze doelstelling als niet bereikt worden beschouwd. Nog minder is dat het geval ten aanzien van de vermogensverdeling, doch de

⁶ Vgl. het Centraal Economisch Plan 1964, blz. 50/51.

redelijkheid hiervan is niet in de algemeen aanvaarde beleidsdoelen opgenomen (hetgeen op zich zelf, gezien de stemmen voor bezitsverdeling of althans -vorming, enige verwondering kan wekken).

Ons oordeel kan, samenvattend, niet gunstig luiden. De structurele doelstellingen zijn, uitgaande van de gebruikelijke criteria, in bevredigende mate bereikt, doch zij vertonen op zich zelf gebreken, van het evenwichtsstreven is weinig terechtgekomen en de inkomensverdeling is niet redelijker geworden dan zij was. Welke oorzaken zijn hiervoor aan te wijzen? In beginsel kunnen deze van drieërlei aard zijn: de doelstellingen zijn onvoldoende nagestreefd of het instrumentarium is gebleken niet toereikend te zijn of de doelstellingen zijn onderling tegenstrijdig en dus niet simultaan te verwezenlijken. De eerste oorzaak zal vooral gelden ten aanzien van de redelijke inkomensverdeling en berust dan op politieke en sociale motieven, waarop hier niet nader wordt ingegaan. Te kort schieten van de middelen,⁷ met eventuele tegenstrijdigheid der doelstellingen, heeft betrekking op een breder terrein. We zullen daaraan wel nadere aandacht schenken, met als hypothese, dat in de bestaande economische orde de verwezenlijking van een bevredigende en evenwichtige economische ontwikkeling en een redelijke verdeling niet zijn te realiseren en zeker niet tegelijkertijd.

De economische orde als knelpunt

De economische orde, de organisatievorm van het economisch handelen, heeft in Nederland een gemengd karakter van zeer complexe aard.⁸ De beschikkings- en beslissingsmacht over productie, consumptie, prijs- en inkomensvorming is sterk verspreid. De overheid heeft middels haar omvangrijke budget (dat circa 25 pct. van het nationale inkomen omvat) en via het economische en sociale beleid een duidelijke invloed. Niettemin overheerst de macht van particulieren en organisaties: de overheid corrigeert het economisch proces zonder het te bepalen. De invloed van 'het buitenland' (op zich zelf een ingewikkelde grootheid) is bijzonder belangrijk: in- en uitvoer zijn in ons land zeer omvangrijk en benaderen te zamen in grootte het nationale inkomen.

⁷ Deze mogen bekend worden geacht: budgetbeleid, monetair beleid, loon- en prijspolitiek en diverse maatregelen op deelgebieden zoals landbouw, bouwnijverheid, mededinging sociale verzekering, arbeidsmarkt.

⁸ Voor een helder en actueel overzicht onzer economische orde zie J. E. Andriessen, S. Miedema en C. J. Oort: 'De sociaal-economische besturing van Nederland', Groningen 1963.

Het is ondoenlijk dit complexe machtspatroon in kwantitatieve verhoudingen uit te drukken. Enige indruk kan worden verkregen uit het aandeel dat overheid, buitenland en 'particulieren' leveren aan en hebben in de nationale middelen en bestedingen. De verhouding daarvan is overheid : buitenland : rest = 1 : 2 : 3. Nu is het duidelijk, dat de overheid via haar beleid een grotere zeggenschap heeft dan op grond van haar produktie-aandeel valt te berekenen. Anderzijds hebben bedrijven en organisaties via inkomens- en prijsvorming een zeer duidelijke invloed op het overheidsbudget (zo volgt de overheid in haar loonsverhogingen de trendontwikkeling van het bedrijfsleven). Er is dan ook geen sluitende redenering mogelijk, hoogstens een benaderende.

In het bijzonder op de terreinen van evenwicht en verdeling is de invloed van de beleidvoerende instantie gering, te gering althans om de realisering van doelstellingen te garanderen. Inkomensvorming (prijsvorming daaronder begrepen) en -verdeling zijn het werkteerterrein van particulieren, bedrijven, organisaties; ze zijn onderhevig aan de wetmatigheden van het gecorrigeerd-kapitalistische produktieproces.

In een door groei- en werkgelegenheidsbeleid geschapen 'sellersmarket' zijn inflatoire vraag- en aanbodspressies niet te bestrijden, zeker niet nu de zeggenschap van de overheid is verminderd, vooral wat de loonvorming betreft. Over dit probleem, waarvan de bekende 'ongemakkelijke driehoek' van volledige-werkgelegenheidspolitiek, monetair evenwicht en vrije inkomensvorming een belangrijk onderdeel vormt, is al zoveel, in feite uitzichtsloze, literatuur verschenen,⁹ dat hierop niet meer nadrukkelijk behoeft te worden gewezen. De overheid kan trachten corrigerend op te treden, maar zij heeft de essentiële krachten niet in de hand. De correctie heeft bovendien structureel nadelige gevolgen. Doordat de overheid nominaal budgetteert en doordat zij haar eigen uitgaven remt (zoals de huidige 'temporisering' ook laat zien), gaat de inflatie ten koste van de gemeenschapsvoorzieningen. De extra budgetruimte van de overheid, die ontstaat door de combinatie van progressie-effect en inflatoire inkomensstijging, wordt niet benut (tenzij voor belastingverlaging!).

De invloed van de overheid op de inkomensverdeling is, afgezien van herverdelingscorrecties, evenzeer gering. Belastingmaat-

⁹ In een indrukwekkend overzichtsartikel over inflatie in de *American Economic Review* van september 1963 wordt door Bronfenbrenner en Holzman een beperkte keuze van 183 titels gegeven.

regelen, voor zover al genomen, zijn nauwelijks effectief.¹⁰ Er is in wezen der zaak geen 'ruimte'. Prof. Pen heeft dat eens zo uitgedrukt: 'Het is goed te bedenken, dat het accres van het nationale inkomen niet "verdeeld wordt" door deze of gene instantie, maar dat de "verdeling" primair tot stand komt als een soort van nevenprodukt van de maatschappelijke voortbrenging'; en verder: 'vooral als er gediscussieerd wordt over de "ruimte" in de inkomensverdeling krijgt men het gevoel, dat sommigen ergens een onverdeeld residu aanwezig achten, dat men slechts hoeft op te sporen om het te kunnen uitdelen. Zo is het niet. Het nationale inkomen wordt van ogenblik tot ogenblik gevormd en tevens "verdeeld". Wie de verdeling wil wijzigen, moet ingrijpen in de krachten die dit proces bepalen.'¹¹ Aan dit citaat hoeft niets te worden toegevoegd; het geeft tevens aan in welke richting we de oplossing moeten zoeken.

En dan nog het buitenland. Door de vaste wisselkoersen wordt het externe evenwicht (en via het inflatoire, resp. deflatoire effect van betalingsbalansoverschotten resp. tekorten, ook het interne evenwicht) grotendeels bepaald door internationale factoren; het is voor een belangrijk deel aan onze invloed onttrokken. Zoals eertijds door de gouden standaard, wordt nu door de vaste wisselkoers een zelfstandig monetair beleid ernstig bemoeilijkt; door allerlei internationale verdragen is de eigen zeggenschap nog sterker verminderd. Eén land, zeker met een zo open economie als Nederland heeft, kan zich niet aan het internationale inflatieproces onttrekken.

De conclusie moet, dacht ik, zijn, dat er onvoldoende instrumenten zijn om de doelstellingen te verwezenlijken; beleid is gedoemd te mislukken als echte zeggenschap ontbreekt. Een oud adagium uit de bedrijfsorganisatie doet hier opgeld: verantwoordelijkheid eist bevoegdheden.

Produktienormering, evenwicht en verdeling onttrekken zich te zeer aan overheidsinvloed; door een gedeeltelijk geslaagde politiek (groei en werkgelegenheid) wordt het bereiken van andere doeleinden bemoeilijkt, waardoor een zekere tegenstrijdigheid ontstaat.

Alternatief

De keuze waarvoor het economische beleid thans staat, is duide-

¹⁰ Hierop is al vaak gewezen; recentelijk door Th. A. Stevers: 'Herforming van ons belastingstelsel', Deventer/Antwerpen, 1964.

¹¹ J. Pen, preadvies Vereniging voor de Staatshuishoudkunde, 1956, blz. 5.

lijk: of wel moeten de doelstellingen worden beperkt, moeten evenwicht en redelijke inkomensverdeling worden opgegeven (waarbij correcties voor de ernstigste normafwijkingen kunnen blijven bestaan); of wel moet het economisch systeem zodanig worden gewijzigd, dat de beleidsinstantie meer directe invloed op het proces krijgt. Dit laatste zou dan tevens een zelfstandiger positie ten opzichte van het buitenland vereisen (of sterker internationale coördinatie).

Beperking van de doelstellingen heeft vooral betrekking op extern en intern evenwicht en inkomensverdeling. Opgeven van het doel extern (betalingsbalans-) evenwicht is niet zo erg. De betalingsbalans is te veel het heilige huisje van de economische politiek geweest, om nog niet te spreken van de overschotten op die balans. Schommelingen zijn geen economische ramp (als steeds afgezien van extremen). De overschotten en tekorten corrigeren bovendien zich zelf — zij het via een soms langdurig en duidelijk voelbaar aanpassingsproces — door hun invloed op produktie, prijsvorming en vraag.

Anders staat het met de inflatie. Men moet zeker de gevolgen van een geleidelijke muntontwaarding niet overdrijven; zij zijn, op voorwaarde van welvaartsvaste uitkeringen van sociale verzekeringen, draagbaar.

Maar anderzijds tast de inflatie de waardemeter van ons gehele economische proces, dreigt zij de produktiviteit ongunstig te beïnvloeden (hierover staat overigens weinig vast; eerder lijkt de sterke groei hier oorzaak) en leidt zij tot verliezen voor bezitters van nominale waarden, waardoor de spaarzin kan worden aangetast. 'Waardevast geld blijft een van de essentiële grondslagen onzer maatschappelijke structuur,' aldus de president van de Nederlandse Bank N.V. in zijn jaarverslag over 1963, waarin hij de gevolgen van de inflatie zwart afschildert.¹² In onze maatschappijstructuur ligt echter het doorbreken van deze waardevastheid opgesloten! Op de ongunstige gevolgen voor de gemeenschapsvoorzieningen is al gewezen.

Met de redelijke inkomensverdeling ligt het moeilijker. Ook hier geldt het alternatief: opgeven van het doel of ingrijpen in de bepalende processen. Maar de beoordeling van de consequenties van het laten varen van dit streven is afhankelijk van het, variërende, oordeel over de verdeling zelf. Daar komt nog bij, dat opgeven van dit doel in wezen der zaak continuering van de bestaande toe-

¹² blz. 22/23.

stand betekent. Er is, behoudens de genoemde correcties, door de overheid nauwelijks naar wijziging van de inkomensverhoudingen gestreefd; er kan dan ook weinig aan worden gedaan zonder rechtstreeksere ingrepen van overheidszijde. Deze ingrepen kunnen dan niet beperkt blijven tot de inkomensvorming in engere zin, maar betreffen, als gevolg van de interdependentie der economische verschijnselen, evenzeer de produktie en de beschikkingsmacht over de produktiemiddelen.

Het is dus, in vergelijking tot de bestaande situatie, zonder al te verontrustende wijzigingen mogelijk de beleidsdoeleinden te wijzigen, of beter gezegd, uit de wensenlijst te schrappen. Betalingsbalansschommelingen worden dan geaccepteerd, evenals een langzame, geleidelijke inflatie en de inkomensverdeling wordt aan het economisch proces overgelaten. De twee grote verworvenheden van de verzorgingsstaat: volledige werkgelegenheid en (welvaarts-vaste) sociale verzekering (beide, dit ter vermindering van misverstand, van enorm gewicht!) blijven gehandhaafd en worden verder verbeterd; zelfs dat laatste geeft trouwens al de nodige moeilijkheden.

De alternatieve keuze is, onder handhaven der doelstellingen, een doelbewuste produktie-, prijs- en inkomenspolitiek te voeren, met rechtstreekse ingrepen in het economisch proces. Het behoeft geen betoog, dat daarmee ook andere, specifiek socialistische doelstellingen binnen bereik kunnen komen, op welke realisering thans weinig of geen kans bestaat (te denken valt aan grotere aandacht voor gemeenschapsvoorzieningen als wegen, recreatieprojecten, culturele outillage; ruimtelijk beleid; energiepolitiek; grotere democratisering en doorbreken van machtsposities; streven naar grotere intermenselijke gelijkwaardigheid; effectieve bijdragen tot verbetering van de positie der ontwikkelingslanden; een op democratisering en gelijke ontplooiingskansen gerichte onderwijspolitiek).

Dit tweede alternatief is verreweg het meest aantrekkelijke, althans voor mij. Het eist overigens, dat is wel duidelijk, dan een totale herziening van het economisch-politieke program, van doeleinden en middelen. Voor een dergelijk program zijn wel bouwstenen aangedragen, maar ook de Partij van de Arbeid zou hieromtrent tot een nieuw, consistent geheel moeten komen. Zoveel is zeker, dat wijzigingen in de inkomensverdeling en een evenwichtige ontwikkeling alleen langs deze weg van wijziging onzer econo-

mische orde zijn te bereiken: de overheid moet niet bijsturen, maar sturen.¹³

Ook ten opzichte van het buitenland is een meer zelfstandig beleid noodzakelijk, een onafhankelijker positie. Om dit te bereiken, kunnen we in beginsel twee kanten uit. In de eerste plaats is het mogelijk het systeem van de vaste wisselkoersen op te geven, permanent door ze vrij te laten, of periodiek door te revalueren.¹⁴ Beide maatregelen brengen hun nadelen mee: dreiging van onzekerheid of chaos, zich verzettende internationale verdragen, verliezen voor deviezenbezitters, die bepaald overwogen moeten worden. Beter zou zijn de tweede mogelijkheid: goede internationale coördinatie, gekoppeld aan een internationale economische politiek die de juiste doeleinden nastreeft met een overeenkomstig arsenaal van instrumenten. Op dit laatste moet het streven gericht blijven, maar we kunnen er niet omheen dat dit voor de eerstkomende jaren nog een wensdroom zal blijven. Een standpunt vereist zorgvuldige afweging van de belangen; ik ben geneigd het instrument revaluatie, verondersteld dat het anti-inflatiestreven ernstig wordt genomen, zonodig bepaald te gebruiken.¹⁵

Conclusie

De lezer zal hebben gemerkt, dat in dit artikel geen uitgewerkte analyse is gegeven. Dat was ook niet de bedoeling. Ik heb getracht aan te geven, dat het sociaal-economisch beleid voor de keuze staat doeleinden op te geven of in de bestaande economische orde in te grijpen. Voor socialisten moet de keuze eenvoudig zijn, maar zij stelt de eis van een opnieuw doordenken van een sociaal-economisch program.

¹³ Dit stelt uiteraard eisen aan de samenstelling, de visie van die overheid. In ieder geval moet worden geëist, dat de overheid (incl. het parlement) niet zelf inflatoire maatregelen neemt, het bestaande instrumentarium (onder meer budgettair) metterdaad hanteert en middelen en doeleinden in evenwicht houdt. In dit verband past bij de PvdA met zijn consequente programs enige zelfvoldaanheid.

¹⁴ Blijkens recensies is hierop recentelijk ook gewezen door prof. Wemelsfelder in zijn bijdrage 'Geld en economisch leven' aan de jubileumbundel 'Geld' van de bank Lentjes en Drossaerts N.V. te 's-Hertogenbosch.

¹⁵ Door ir. Vos is dit thema de laatste tijd aangeroerd, onder meer bij de begrotingsbehandeling van Economische Zaken in de Eerste Kamer.

Zit er een walvis in mijn schepnetje?

Bij een beweeglijke geest als Van Doorn, is men er nooit zeker van, wat er nu weer in zijn volgende boek zal staan. Terwijl hij voor kort nog, door Lammers gestimuleerd, in een keurig wit jasje door de laboratoria der 'moderne sociologie' dwaalde, schijnt hij nu in stofjas in het gezelschap van Wallenburg en Bouter, tot het zeer diessertige van de arbeidsverhoudingen in de moderne bedrijfswereld te zijn ingegaan.

De Rotterdamse omgeving zal hem daartoe stellig hebben geïnspireerd en men krijgt de indruk dat hij zich op dit terrein met minstens zoveel verve en gemak beweegt, als op alle andere waarvoor hij voorheen onze aandacht heeft gevraagd.

'Sociale ongelijkheid en sociaal beleid, arbeiders en employés in onderneming en maatschappij, een Bijleveld-paperback in de serie 'Sociologie en samenleving', doet de titel van de serie eer aan. Hier is inderdaad getracht om de sociologie als wetenschap direct in te zetten in het kader van een actuele problematiek.

Vanuit een analyse van de begrippen handarbeid en hoofdarbeid volgt een beschrijving van de twee kerncategorieën waarom de studie draait: arbeiders en employés (deel I).

Bij de interpretatie — in het tweede deel — wordt het duidelijk dat het onderscheid tussen arbeiders en employés om allerlei redenen niet scherp te trekken is en dat de oude statusonderscheiding: eerst de hele groep hoofdarbeiders en daaronder de hele groep handarbeiders, hoogst inadequaat is.

De hoofdarbeider is niet meer altijd de directe helper van de leiding, de handarbeider zeker niet altijd de uitvoerder van op zich zelf zinloze deelarbeid. Van Doorn sluit zich dan ook bij de opvatting aan die de arbeiders onderscheidt in twee grote groepen:

a. De vaklieden die met onmiskenbare eigen deskundigheid een instrument of apparaat bedienen: de glasblazer, de smelter, de kraanmachinist, de machinebankwerker.

b. De verrichters van doorgetayloriseerde deelarbeid, volgens het 'modern times'-type in het confectie-atelier, aan de radio-band of in de autofabriek.

Wat de employés betreft vindt hij het zonder meer duidelijk, dat het hier een zeer heterogene groep betreft. Bij Croner is de herkomst van de employé nog de vertrouwenspositie bij de baas, maar dat is een situatie die b.v. voor de bij het kantoor behorende ponsmeisjes in de moderne bedrijven echt niet meer opgaat. Natuurlijk weten we dat allemaal eigenlijk wel en Van Doorn is er ook niet op uit om het als groot nieuws te brengen; integendeel, hij haast zich allerlei bedrijfsautoriteiten te citeren, die zijn mening delen.

Maar zegt hij dan in het derde, aan een beleidsperspectief gewijd deel: 'Als het dan toch duidelijk is, dat de top van de handarbeiders een enorm eind boven de basis van de hoofdarbeidersgroep uitsteekt, waarom zouden we dan een aantal geïnstitutionaliseerde ficties maar niet gaan afschaffen? Waarom nog een kortere opzegtermijn voor arbeiders, een langere werktijd, een strengere boeteregeling, een ongunstiger verzuimregeling, een weekloonbasis, een tariefregeling? Hiermee wordt immers een integrale ondergeschiktheid van de handarbeider gesuggereerd, die niet meer bestaat. (Althans in de bedrijfsweld, op bepaalde culturele aspecten buiten het bedrijf heeft hij een andere kijk.) Laten we met die flauwe kul maar ophouden en dergelijke discriminaties opheffen.'

En daarna gaat hij nog een stapje verder. 'Wel,' zegt hij, 'laten we nu eens naar de vakbond kijken. Als in het bedrijf de handarbeider geen duidelijke categorie meer is, waarom zou hij het dan in de vakbond wel zijn?' En ook hier komt hij met een beleidsvoorstel:

1. Een erkenning van de gelijkwaardigheid van vaklieden en delen van het beambtenpersoneel.

2. Een incorporatie van de speciale beroepsbelangen en interessen, d.w.z. een verruiming van de vakbondsactiviteit tot meer dan werknemersactiviteit.

3. Waar mogelijk een uitgesproken georganiseerd samengaan van deze groeperingen in de vakbeweging, niet in de laatste plaats ter doorbreking van disfunctionele sociale scheidingslijnen en statusdiscrepanties.

Deze samenvatting doet schromelijk te kort aan het gevoel voor nuances dat Van Doorns betoog zo rijkelijk heeft. Het gaat hier

dan ook niet om een eigenlijke bespreking, daar die al door dr. Velema in het aprilnummer is verricht. Men mag dit artikel dan ook alleen maar zien als een aanmoediging om het bijzonder goed verteerbare boek zelf te gaan lezen. En deze kanttekening geldt zeker voor het vervolg van dit artikel dat, naar aanleiding van Van Doorns opvattingen, enkele relativeringen bevat die alleen maar tot hun recht kunnen komen, voor zover men Van Doorns boek gelezen heeft of gaat lezen.

Die relativeringen willen niets afdoen aan mijn waardering voor datgene wat direct in het boek geponeerd wordt. Een confrontatie van een overerfde mentaliteit met een daarbij niet meer aansluitende situatie brengt Van Doorn ertoe voor te stellen een aantal verouderde vormen en gebruiken maar op te doeken, omdat ze disfunctioneel geworden zijn. Men kan hiermee zonder meer akkoord gaan en spreken van een goed stuk beleidssociologie of toegepaste sociologie en zich verheugen in deze geslaagde combinatie van wetenschap en praktijk. Weg ermee, akkoord.

Maar in feite staat er meer in zijn boek. Zijn voorstellen schaffen niet alleen oude dingen af, maar voeren ook nieuwe in. Of dat nu inderdaad de enig mogelijke en meest gewenste zijn, is nog te bezien. Als een stuk simpele aanpassingssociologie, all right, we treffen een andere situatie aan en passen daar onze instituties en organisaties bij aan. Maar moeten we er eigenlijk tevreden mee zijn, als bedrijfsleider, als vakbondsleider, als politicus, als socioloog, verouderde vormen aan situaties van vandaag aan te passen, of moeten we ze zo hervormen, dat ze zich beter lenen tot het helpen verwezenlijken van bepaalde wensen die we zouden kunnen hebben over de situatie van morgen?

Het volgende gaat dan ook het kader van een boekbespreking eigenlijk te buiten, het gaat niet alleen over wat de schrijver wél gezegd heeft, maar ook over wat hij níét gezegd heeft. In feite kan men een auteur daar niet over aanspreken, maar ik heb dan toch wel de behoefte de lezer erover aan te spreken. Want de analyse in het eerste deel heeft toch een bepaalde pretentie, voortgezet in de interpretatie van het tweede deel, waardoor de lezer bij de bescheiden beleidsconsequenties voor het derde deel, voortdurend geneigd is te denken: zouden we dan nog maar niet een stapje verder gaan?

En minder wijs dan Van Doorn, wilde ik die verdere stapjes

dan maar meteen boven de bewustzijnsdrempel uittillen en verder analyseren.

Er wordt gezegd, dat de employés in het moderne bedrijf een heterogene categorie zijn. Er wordt aan herinnerd, dat de arbeiders ook in twee weinig verwante soorten uiteenvallen. Er wordt voor gepleit de overaccentuering van het verschil tussen hand- en hoofdarbeid in de c.a.o.-regelingen op te heffen. Om de vakbond waar nodig los te gaan maken van de handarbeiderstraditie.

Dat is allemaal vanzelfsprekend. De praktijk is soms al verder: er is geen instituut voor arbeidersontwikkeling meer, evenmin als een sociaal-democratische arbeiderspartij.

Het volgende stapje is dan, dat men zegt dat er geen duidelijke arbeidersklasse meer is. De discussie pleegt zich dan te begeven in allerlei grensstellende problemen over de gemeente-arbeider en de pompstationsbediende en het ponsmeisje en als we daar dan niet uitkomen, dan is het volgende stapje dat we gaan twifelen aan het bestaan van een arbeidersklasse überhaupt.

En eigenlijk is de volgende stap dan ook heel vanzelfsprekend. Het klassebegrip ontleende immers zijn zin vooral aan de tweedeling: heersende klasse — arbeidersklasse. Nu, als er geen duidelijke arbeidersklasse is, dan heeft die tweedeling weinig zin en misschien kunnen we dan het hele klassebegrip maar beter op de rommelzolder bergen.

Het is tegen deze mogelijke overijling in de gedachtengang van de lezer, dat ik zeer nadrukkelijk een waarschuwend woord wil laten horen. Van Doorn zelf zet ons een tikje op dat spoor van het principiële denken, doordat hij naast zijn praktijkanalyses twee figuren ten tonele voert die zich zeker niet hebben ontzien aan hun ideeën verregaande consequenties te verbinden.

Eén daarvan is natuurlijk Marx. In zoverre brengt hij hem hier zelfs wat overnadrukkelijk, omdat in de Nederlandse verhoudingen er nauwelijks ooit een gesloten socialistisch, zich op Marx beroepende arbeidersklasse is geweest. Maar als socioloog is Van Doorn in hem geïnteresseerd, omdat hij het klassebegrip als analytisch apparaat hanteert. D.w.z. Marx poneert, dat er één groep is die zich direct en onmiddellijk met de bestaande ordening en cultuur identificeert en die dat kan, omdat die cultuur ook echt door haar zelf gemaakt of herkend wordt.

Er is, volgens Marx, daarnaast een andere groep die om die

situatie mogelijk te maken als object wordt gehanteerd. Zij heeft niet om de bestaande ordening gevraagd, staat er vreemd van, maar moet er wel voor dienen om haar in stand te houden. Het dienstverlenend kader waarin zij is geplaatst en de sancties die tegen haar kunnen worden genomen, zijn overwegend economisch, vandaar dat Marx de economische dimensie als essentieel voor dit onderschikkend verband ziet.

Er zijn dus twee situaties mogelijk, de leidende en de ontvreemde. Al naar mensen zich in de ene of de andere situatie bevinden, behoren ze tot één van de twee klassen waarin Marx de samenleving verdeelt.

Klasse is hier dus een analytisch begrip. Het wordt gehanteerd om orde te brengen in het macro-sociologisch kader. Het is niet bedoeld als individueel categoriseringsgegeven. Men kan als individu compleet tot één klasse behoren, maar ook in beide of in geen van beide staan.

In de praktijk des dagelijks levens, is men dit klassebegrip natuurlijk toch als indelingscriterium gaan gebruiken, met o.a. als gevolg de ongelukkige discussie over de vraag wat intellectuelen nu eigenlijk waren. Die hele discussie werd onontkoombaar, toen men naast de 'klasse an sich' de 'klasse für sich' wenste te ontdekken.

Men kan het nu, in onze situatie, waarschijnlijk wel met Van Doorn eens zijn, dat de 'klasse für sich' een wazig fenomeen aan het worden is, althans voor sommige categorieën. Dat daarmee de idee van een 'klasse an sich' ook maar aan kant moet, lijkt me te ver gaan. Zolang er een situatie bestaat waarin grote groepen ter wille van anderen een bepaalde bestaanswijze, beroepsuitoefening en vrijetijdsbesteding krijgen opgedrongen, is een dergelijk analytisch begrip nog goed hanteerbaar. Wat dat betreft, kan Marten Toonder's Brekel ons wellicht inspireren.

Daarbij aanhakend, vind ik toch wel een onevenwichtigheid in het betoog van de auteur, dat hij de arbeidersvakbond minder werkelijk acht, aan de hand van een bewijsvoering die er voornamelijk op uit geweest is, om te beklemtonen dat het begrip employé zo onduidelijk is.

Met dat laatste kan men het voor een deel wel eens zijn, maar om het wat gechargeerd te stellen: een duidelijke neiging tot beroepsproletarisering bij de lagere employés kan nauwelijks aanleiding zijn om zonder meer de gehele proletariaatsgedachte aan de kant te zetten.

Ik zou dan ook veel meer geneigd zijn om te zeggen, aan de hand van Van Doorns materiaal: In het kader van de beroepsuitoefening komen op het ogenblik duidelijk twee klassen naar voren:

De ene is hooggeschoold, goed beloond, schaars, zit op sleutelposities en bestaat naast ondernemers, uit hoofdarbeiders een selecte groep handarbeiders, overwegend al wat oudere mannen.

De andere is weinig of óngeschoold, lager beloond, doet ver doorgetayloriseerde arbeid, is direct vervangbaar en door automatisering bedreigd. Bestaat uit kantoor- en fabrieksmensen, veel jongeren, veel vrouwen. Voor deze hele tweede groep is er vaak bijzonder weinig beroepsperspectief, weinig bedrijfsbinding en weinig persoonlijkheidsontplooiing.

Laat ons dan de oude indeling hoofdarbeiders-handarbeiders vergeten, maar de trom gaan roeren voor een minstens zo probleem-geladen tweedeling: zinvolle en zinledige beroepsbeoefening. En hier wordt het tijd de tweede grote man te gaan citeren die bij Van Doorn om de hoek komt kijken: Peter Drucker. Hij wordt met instemming geciteerd. 'De primaire taak van de onderneming is niet geluk te verschaffen, maar schoenen te fabriceren en te verkopen.' (p. 140)

Hij wordt ten tonele gevoerd in het hoofdstuk over bedrijfsbeleid als een gezond criticus van de wat overtrokken voorstellingen van de 'human relations'-school bij wie het bedrijf als taak krijgt de individuele medewerker gelukkig te houden.

Ik deel Van Doorns afkeer van de 'human relations'-school. Maar niet, omdat ik het doel niet respectabel vind, maar omdat ik hun werkwijze fout en vaak onwaarachtig vind. Drucker heeft gelijk als hij zegt, dat hun werkwijze onfunctioneel is, of kan zijn, in de bestaande bedrijfssfeer.

Maar ook hier moet ik weer waarschuwen voor de net niet getrokken conclusie. We moeten nl. de koppeling van geluk en beroepsuitoefening niet zo maar automatisch loslaten, omdat het bedrijf daar niet op ingesteld blijkt.

We kunnen ook die koppeling zeer nadrukkelijk wel als essentieel stellen en als blijkt dat dat in het huidige bedrijfsverband niet kan, bijzonder hard eraan gaan werken om dat huidige bedrijfstype te gaan herzien. Niet via de lieve lesjes van de b.k.t. en Elton Mayo, maar door de ondertitel van Van Doorns boek ter harte te nemen: arbeiders en employés in onderneming *en maatschappij*.

Die onderneming is immers maar een onderdeel van een maatschappij. Laat de vakbond er opnieuw over gaan denken, wat voor maatschappij zij wil. Laat haar van dááruit bepalen wat voor soort bedrijven en beroepsuitoefening ze wenst.

Ik neem aan, dat als de mensen weer interessante beroepen zouden hebben of zouden kunnen vermoeden, de vakbond voor hen weer een interessant medium kan zijn om de beroepssituatie te bewaken of bevorderen.

In de huidige ontwikkeling waarbij het beroep voor grote groepen een steeds onpersoonlijker bezigheid gaat worden, gaat de vakbond automatisch een tweederangs rol spelen. Door zich opnieuw in de essentie van de beroepssituatie te verdiepen en zich niet alleen garant te stellen voor loon en sociale voorwaarden, maar ook voor de menswaardigheid van de beroepsbezigheid zelf, kan de vakbond weer centraler komen te staan in de aandacht van grote groepen werknemers die juist met dit probleem geconfronteerd worden.

De moderne kantoor- en fabrieksindustrie is bezig een nieuw proletariaat te scheppen. Voor een deel werken mensen daar onder verhoudingen waar men in de 19de eeuw bijzonder dankbaar voor geweest zou zijn. We zijn inmiddels echter beland in de tweede helft van de twintigste. Door het voortgezet onderwijs en door de massacommunicatiemiddelen hebben we de instrumenten geschapen waardoor de gehele komende generatie (voor zover het niet erfelijk misdeelden van een bijzonder laag intelligentieniveau betreft — laat dat dan 10 pct. zijn) op een persoonlijkheidsniveau gebracht wordt waardoor ze het onbevredigende van die arbeidssituatie duidelijk kunnen onderkennen. Moeten zij dan toch arbeid als een vloek gaan zien?

We zijn nu onrechtvaardig ver van Van Doorn afgedwaald. Hij heeft het alleen gehad over statusdiscrepanties tussen arbeiders en employés. Zijn advies aan de vakbond is, om te gaan mengen wat vroeger angstvallig gescheiden werd gehouden. Een verstandig advies. Een goede raad die voor bepaalde sectoren (metaal b.v.), bijzonder zinnig kan zijn.

Maar voor zover zijn voorafgaande analyse suggereert een overzicht te hebben gegeven van de ontwikkeling in de totale werknemerswereld, is zijn daaropvolgend advies incompleet. Op bepaalde gebieden zijn de oude klassegrenzen aan het vervaagen, maar op andere zijn oude scheidslijnen zich bijzonder duidelijk aan het verdiepen.

Wat daar gebeurt, moet niet worden overgelaten aan de behandeling van de sociale afdelingen der individuele bedrijven of aan de liefderijke zorgen der 'human relations'-school. Het gaat daar niet om toevallige persoonlijke moeilijkheden of alleen om psychologische nuancering en verfijning. Een analyse van klassestructuur à la Ossowski's 'Klassenstruktur im sozialen Bewusstsein' zou daar zeer wel op zijn plaats zijn.

Het is waar dat de oude socialisten die de (vakbonds-)problemen van alle dag te lijf wilden met de begrippen uit de marxistische apparatuur, wel eens de indruk maakten van lieden die met een harpoen op de haringvangst waren. Daarom werkt men tegenwoordig liever met de schepnetjes der sociale psychologie en het kan niet worden ontkend dat die voor het dagelijks werk heel wat hanteerbaarder zijn. Maar de duizend haringjes die men daarmee vangt, maken samen nog geen walvis.

De fout waarvoor wij ons dienen te hoeden, is dat nu wij onze problemen te lijf gaan met schepnetjes waarin we nooit walvissen aantreffen, we daarom zouden kunnen denken, dat die walvissen dan maar uitgestorven waren. De grote onopgeloste vragen rondom de bestaande beroeps- en klassestructuur en de moderne vormen van proletarisering die ermee gepaard gaan, zouden echter wel eens walvisachtigen kunnen blijken te zijn.

Ik geef de hoop niet op, dat Van Doorn wel eens één van de mensen zou kunnen blijken te wezen die meer zijn dan schepnetjesfabrikant. De man die walvissen herkent als hij ze ziet en die het formaat heeft om de bijbehorende harpoenen te hanteren. Wat hij dan in dat kader voor zou stellen aan sociaal beleid om sociale ongelijkheid ongedaan te maken, zou voor het denken van het Nederlandse socialisme van groot belang kunnen zijn.

Televisiebestel en progressieve gezindheid¹

In zijn brochure 'Het televisievraagstuk in ruimer verband' behandelt Van Walsum drie onderwerpen. In de eerste plaats rechtvaardigt hij zijn persoonlijk beleid bij zijn optreden als voorzitter van de Stichting Televisie Nederland. In de tweede plaats wijdt hij een aantal beschouwingen aan het televisie- in omroepbestel in het algemeen. En ten slotte levert hij een politiek betoog, dat de bedoeling heeft het ruimere — politieke — kader aan te geven, waarin omroep- en televisieproblemen z.i. moeten worden beschouwd.

Van Walsum is altijd een openlijk voorstander geweest van wijziging van 'het bestel'. Terecht herinnert hij daaraan. Na de bevrijding deed hij zich kennen als voorstander van een nationale omroep; hij was voorzitter van het IKOR; hij heeft meer dan eens, ook in latere jaren, zijn kritiek op de bestaande omroepverhoudingen uitgesproken. Als tegenstander van het 'bestel' staat hij in de PvdA trouwens zeker niet alleen. Niet zijn, van de meerderheid van het partijbestuur afwijkend, inzicht is hem trouwens verweten, maar het feit, dat hij zonder overleg met de partij het voorzitterschap van TVN heeft aanvaard, en daardoor de zaak van de reclametelevisie tot de zijne heeft gemaakt.

De vraag, in hoeverre een politiek vooraanstaand partijgenoot bij zijn publiek optreden rekening dient te houden met de partijlijn, zal altijd wel voor uiteenlopende antwoorden vatbaar blijven. Van Walsum verklaart het achterwege laten van overleg met het partijbestuur vooral uit zijn streven het partijbestuur en zich zelf een moeilijke situatie te besparen en wederzijdse vrijheid van optreden te bewaren. Die vrijheid blijft overigens ook ná overleg nog bestaan.

Als reden voor zijn toetreden tot het bestuur van TVN geeft Van Walsum voorts, naast zijn persoonlijke instemming met de doelstelling en organisatie der stichting, dat daardoor gedemon-

¹ Mr. G. E. van Walsum. Het televisievraagstuk in ruim verband. Van Gorcum, Assen, 1963.

streerd werd, dat men niet per se tegen een nationale omroep en televisie en tegen reclametelevisie behoeft te zijn om het op de PvdA te houden. Daar zit wel iets in; al is het bestaan van vrijheid van verschil van inzicht binnen de partij op allerlei gebied bij herhaling ruimschoots al eerder gedemonstreerd. De mededeling van het partijbestuur, dat zijn toetreden tot de TVN zonder enig overleg met het partijbestuur 'verbazing en teleurstelling' had gewekt, is overigens door Van Walsum zelf op een persconferentie publiek gemaakt. Hij noemt dat 'een kwestie van eerlijkheid', maar maakt althans mij niet helemaal duidelijk waarom. Alles bijeengenomen geloof ik, dat de vanzelfsprekendheid van vrijheid van denken en handelen binnen de partij niet te kort wordt gedaan, wanneer daarbij het behoren tot de partij mede een belangrijke overweging vormt. Dat geeft Van Walsum trouwens toe. Maar waarom dan niet — nu het ging om een zaak die Van Walsum zelf kenschetst als een typisch politieke — niet eerst eens het inzicht van de politieke partij aangehoord? Dat zou de situatie, ook naar buiten toe, juist duidelijk hebben kunnen maken, zonder aan de vrijheid van handelen van wie dan ook iets in de weg te leggen.

Nu is dit geschilletje over al dan niet van tevoren overleg plegen niet het belangrijkste van het in de brochure behandelde. Dat is het televisiebestel zelf en zijn politieke aspecten. Terecht stelt Van Walsum dit primair. De problemen van het radio- en TV-bestel worden in belangrijke mate veroorzaakt door de onvermijdelijke schaarste aan zendmogelijkheden. Zodra technische vindingen meebrengen dat die zendmogelijkheden toenemen — bij de radio b.v. FM-zenders met beperkte reikwijdte — wordt daardoor de problematiek ingrijpend veranderd.

Vaak worden als bijzondere eigenschappen van radio en televisie, ter rechtvaardiging van een speciale behandeling door de overheid, nog genoemd het bijzonder indringend en suggestief karakter en het feit, dat zij massamedia zijn. Dat is tot op zekere hoogte ook wel juist, hoewel men gemakkelijk in overschatting van de betekenis ervan vervalt. Naarmate generaties opgroeien voor welke de televisie van den beginne af een normaal element in het leven is geweest, zal de psychologische werking der uitzendingen waarschijnlijk worden genormaliseerd. Vóór de laatste oorlog kenden wij nog preventieve radiocensuur. De uit 1926 daterende bioscoopwet kent een scherp censuursysteem voor filmvoorstellingen, terwijl televisieshows thans zonder enige over-

heidscontrole de lucht ingaan. De afschaffing van het dagbladzegel geschiedde in ons land in 1869, en de gevolgen daarvan werden in de Tweede Kamer door velen met zorg tegemoet gezien: de uitbreiding van de dagbladders, die daarvan het gevolg zou zijn, werd een 'doos van Pandora' genoemd.

De kern van het radio- en TV-vraagstuk ligt dan ook vooral in de beperktheid der zendmogelijkheden. Die beperkte zendmogelijkheden brengen noodzakelijk mee, dat slechts een beperkte keus uit luister- en kijkmogelijkheden bestaat. Dit is de oorzaak, dat, anders dan b.v. bij de vrijheid van drukpers, het uitgangspunt voor het scheppen van een bestel *niet* kan zijn gelegen in het beginsel van vrijheid tot uitzenden, maar in het beginsel van het scheppen van waarborgen voor hen die op de beperkte ontvangstmogelijkheden zijn aangewezen. M.a.w.: het gaat bij een radio- en televisiebestel niet in de eerste plaats om hem die uitzendt, maar om hen die luisteren en kijken. Reeds hierom is de stelling, dat de eis van reclametelevisie steunt op de vrijheid van meningsuiting, onjuist. De argumenten die daartoe worden aangevoerd in de memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de nota inzake reclametelevisie, moeten hier onbesproken blijven. Zij zijn, dunkt mij, niet indrukwekkend.

Het spreekt overigens vanzelf, dat op het recht der vrije meningsuiting evenmin een beroep kan worden gedaan *tegen* reclametelevisie. Wat is dan het criterium, waarnaar in deze zaak het oordeel moet worden bepaald? Van Walsum ziet als kern van het vraagstuk voor ons land het al dan niet doorbreken van het bestaande monopolie van de omroepverenigingen. Hij betoogt, 'dat het bij het probleem van de "commerciële televisie" in ons land in wezen gaat om de vraag of men de televisie wil reserveren voor de bestaande omroepverenigingen, dan wel of men daarnaast ook ruimte wil geven aan andere concessionarissen.' Het wil mij voorkomen, dat hier twee verschillende zaken worden dooreengehaald. 'Commerciële televisie', in de zin van TV-programma's met reclameboodschappen, kan in beginsel wel door de bestaande organisaties worden verzorgd: onze levensbeschouwelijke en opinievormende pers leeft ook voor een belangrijk deel van advertenties. Omgekeerd: het afwijzen van commerciële televisie behoeft nog geen keus ten gunste van de bestaande omroeporganisaties in te sluiten. Wie het vigerende bestel verwerpt, kiest daarom nog niet voor 'reclametelevisie'.

Toen Van Walsum zich indertijd deed kennen als tegenstander van het vooroorlogse omroepbestel, bepleitte hij daarom nog

niet een commerciële radio. Hij wijst op zijn verzet tegen de verzuiling, die een belemmering vormt voor een verandering in de structuur van ons staatkundig leven, om duidelijk te maken, dat men een stap zijnerzijds, als het toetreden tot de TVN, kon verwachten en begrijpen. Maar deze toelichting is alleen maar aannemelijk, als men tevens aanvaardt, dat de TVN-structuur een volwaardig anti-verzuilingsalternatief betekent. En dat laatste maakt Van Walsum geenszins duidelijk. Daartoe zou nodig zijn, dat de waarborg geboden werd, dat de samenstelling der TVN-programma's aan alle criteria zal voldoen die aan een onafhankelijke en volwaardige programmering moeten worden gesteld. Is daartoe voldoende, dat het orgaan dat de uitzendingen verzorgt, opdracht heeft 'de verschillende schakeringen van het godsdienstige, geestelijke, culturele en maatschappelijke leven in de uitzendingen zoveel mogelijk tot hun recht te laten komen, terwijl dit ook in de samenstelling van het orgaan tot uitdrukking zou moeten komen'? Ik geloof het niet, zelfs niet, als het orgaan werkt 'onder controle van de overheid'. Zo'n controle zou zich trouwens nauwelijks met de programmasamenstelling zélf kunnen inlaten.

Het kardinale punt is natuurlijk de relatie tussen de reclame-exploitant en het programma-orgaan. In het TVN-plan zijn deze organisatorisch geheel gescheiden. Dit acht Van Walsum een voldoende waarborg tegen Amerikaanse toestanden, waarbij de vermenging van reclameboodschappen en het overige programma tot verwerpelijke situaties heeft geleid. Nu komt het veel voor, dat voorstanders van commerciële televisie met nadruk het Amerikaanse stelsel afwijzen, maar verzwijgen, dat het door hen voorgestane systeem evenzeer uitgaat van een zeker verband tussen reclameboodschap en overig programma. De enige mogelijkheid om iedere of bijna iedere invloed van reclame op de programma's uit te schakelen, is het invoeren van vaste tijdstippen in de programma's voor reclame-uitzendingen. Wanneer dat geschiedt, worden de reclameboodschappen alleen gezien door wie ze werkelijk wil zien. Men kan de reclameboodschappen ontgaan, zonder iets van het werkelijke programma te missen. Daarmee staan ze dan ongeveer gelijk met de advertenties in de krant.

Maar dit stelsel is voor adverteerders niet zeer attractief en waarborgt hun economische belangen niet voldoende, zoals de nota inzake reclametelevisie opmerkt. Dit laatste geschiedt alleen bij commerciële exploitatie van volledige TV-programma's.

Zulk een commerciële exploitatie hoeft niet mee te brengen, dat de adverteerder of de exploitant van het programma zelf enigerlei zeggenschap over het in het programma gebodene heeft. Maar wél wordt de reclamespot gebracht, hetzij tussen twee programma-onderdelen, hetzij 'tijdens een natuurlijke onderbreking' van een programma-onderdeel.

De nota-Scholten-Veldkamp ziet dit aspect onder ogen en zegt dan ook, dat men de programma's en de reclameboodschappen niet geheel los van elkaar behoort te zien. De exploitant van reclame in de TV dient rekening te houden met het aspect dat de plaats van de 'spot' in de uitzending van belang is met het oog op het publiek waarop de 'spot' is gericht. De nota noemt dit 'goede service' aan de adverteerders. Die 'goede service' betekent praktisch kijkdwang. Het is op zijn minst niet onaannemelijk, dat een televisie-organisatie die voor haar activiteiten en voortbestaan afhankelijk is van de inkomsten uit reclamespots, haar programma zal moeten samenstellen, althans in belangrijke mate, met het oog het commercieel attractief maken der voor reclameboodschappen beschikbare uitzendingsmomenten. Dat zal wel neerkomen op — zoal niet in theorie dan toch in praktijk — een streven naar optimale kijkdichtheid, vooral in de 'goede uren'.

Natuurlijk behoeft dat het technisch peil der uitzendingen niet te schaden en evenmin de eisen te drukken die gesteld worden aan het vakmanschap der uitvoerenden. Als er genoeg inkomsten zijn, kan men de dure krachten kopen. Ze zullen vermoedelijk wel steeds duurder worden, maar dat wordt ten slotte toch betaald uit het reclamebudget der groot-adverteerders. Maar al is het zeer wel mogelijk, dat langs deze weg goed uitgevoerde programma's worden gebracht, dat neemt niet weg, dat het streven naar 'kijkdichtheid' — vooral op de 'goede uren' — in overwegende mate het programmabeleid moet bepalen. Om dan nog maar niets te zeggen over de rekbaarheid van een begrip als 'natuurlijke onderbreking', geschikt voor een reclamespot.

Nu zijn er zeker zeer velen in ons land die het vooruitzicht van programma's gericht op grote kijkdichtheid met vreugde begroeten. Maar één van de grieven tegen de bestaande omroeporganisaties is sinds jaren, dat zij zich te veel laten leiden door de veronderstelde kwantiteit van kijkers en luisteraars en te weinig door een overwogen oordeel omtrent de intrinsieke waarde van het gebodene.

Aan problemen van deze aard gaat Van Walsum in zijn bro-

chure stilzwijgend voorbij. Toch zijn zij van groot belang, wanneer men streeft naar het tot zijn recht komen van de 'godsdienstige, geestelijke, culturele en maatschappelijke schakeringen' in de inhoud der uitzendingen. De juridische structuur van TVN en TER is gericht op volledige scheiding, ik ontken het niet, maar organisatorische scheiding sluit nog niet uit, dat men de klant 'goede service' moet bieden. En die klant is hier niet het Nederlandse publiek, maar het adverterende bedrijfsleven.

Intussen: Van Walsum keert zich tegen het bestaande radio- en televisiebestel. Het feit, dat de door hem voorgestane oplossing vele vragen opwerpt, betekent natuurlijk nog niet, dat daarom zijn kritiek op het bestaande bestel moet worden afgewezen. Het omroepstelsel zoals dat in Nederland bestaat, vindt zijn oorsprong in de twintiger jaren. Het is duidelijk een produkt van initiatief, toewijding en dikwijls offerzin. De omroepverenigingen hadden toen met hun leden een sterke ideële binding. Wie lid werd, deed dit uit vrije wil, vanuit zijn belangstelling en overtuiging.

Tot de Tweede Wereldoorlog was het bestel — afgezien van strijd om de zendtijdverdeling — in beginsel niet aangevochten. De belangrijkste levensbeschouwelijke stromingen in ons volksleven kwamen erin tot uitdrukking en, wat meer zegt, de omroepverenigingen brachten ook programma's die, over het algemeen genomen, correspondeerden met de specifieke culturele kenmerken en behoeften van de eigen aanhang. De radio was 'verzuild', maar die verzuiling was de verzuiling van het Nederlandse volk zelf. Zij die tot die zuilen behoorden, herkenden zich zelf in het programma van de eigen omroep, óók in menig programma-onderdeel, dat niet 'levensbeschouwelijk' was in de strikte zin van het woord. De enige omroepvereniging die aanspraak maakte op 'algemeenheid', de AVRO, kon, naast de andere zuilen, niet eraan ontkomen, dat zij het culturele beeld bood van de groep die niet tot de andere zuilen behoorde: de liberale burgerij. Wie zich niet bij een omroepvereniging aansloot — en dat waren er velen — hadden in elk geval een vrije en tamelijk ruime keus. Over het geheel genomen was ons omroepbestel typisch Nederlands en het beantwoordde in grote trekken aan de culturele situatie in ons land.

In en vooral na de oorlog is hierin een grondige verandering gekomen. De 'ideologische' bindingen van zeer velen werden

minder sterk, en vooral: het met die bindingen corresponderende 'eigen cultuurpatroon' verloor bijna geheel zijn betekenis: slechts bij een deel der oudere generaties is dit nog, vaak verzwakt, terug te vinden. Een zeer duidelijk effect daarvan op het terrein van radio en TV is het gelijksoortig worden van de programma's buiten de uitgesproken 'levensbeschouwelijke' onderdelen. En zelfs deze laatste vormen deels een historische ballast, waarvan men de indruk heeft, dat het wachten is op een goede gelegenheid hem over boord te zetten. Anders dan voor 1940 besteden de programmabladen, ter wille van hun omzet, geïllustreerde aandacht aan alle programma's. Men kan natuurlijk niet 'bewijzen', dat de bestaande omroeporganisaties niet meer representatief zijn voor het luisterende publiek. Nu de kosten der uitzendingen uit luister- en kijkgeden worden betaald, zou het lidmaatschap een redelijke maatstaf kunnen zijn, maar het onwaardige systeem van de abonnement-lidmaatschappen der programmabladen — goedkoper dan losse nummers! — en het verhinderen van gelijkwaardige programmapublicatie elders ontneemen aan het ledental elke overtuigingskracht.

Van Walsum stelt, dat het een fictie is, dat het huidige omroepen televisiebestel een grotere vrijheid van meningsuiting garandeert, omdat de aan de toegelaten componenten gelaten grotere vrijheid om naar eigen inzicht te handelen nog niet hetzelfde is als vrijheid van meningsuiting. De stelling lijkt mij onweerlegbaar. Men dient overigens het vraagstuk van de vrije meningsuiting niet te zeer te betrekken bij het omroepbestel. De vrije meningsuiting is in eerste aanleg een typisch individueel recht, dat weliswaar — gelijk alle rechten — betrekking heeft op een bepaald aspect der relatie enkeling t.o. gemeenschap en zijn voortzetting vindt in op collectiviteit gerichte rechten, als b.v. die van vereniging en vergadering, maar daarom nog niet het karakter van individueel recht verliest. Nu niet ieder die uiting aan mening of gevoelen wil geven, kan worden toegestaan dit te doen via radio of televisie, is het criterium waarnaar geselecteerd wordt van groot belang

Maar is dat criterium te ontleen aan het recht van vrije meningsuiting? Het is niet goed in te zien, hoe dat zou moeten gebeuren. Voor een verdeling van zendtijd naar de voornaamste levensbeschouwelijke richtingen in ons volk — gelijk het huidige 'bestel' bedoelt te geven — kan veel te zeggen zijn, maar met de vrije meningsuiting heeft zij niet zoveel van doen. Zoveel mogelijk men-

sen kunnen dingen horen zeggen, waarmee zij het eens zijn. Is dat 'vrije meningsuiting'? Het recht van vrije meningsuiting speelt alleen in zoverre een — toch belangrijke — rol, dat het óók behoort te gelden voor wie zich via radio of televisie laat horen en zien. Zo is het trouwens ook in ons huidige radio- en televisiebestel.

Radio- en TV-programma's dienen, op kwalitatief aanvaardbaar niveau, een afspiegeling te zijn van het culturele beeld dat het Nederlandse volk oplevert. Dat is echter daarom nog niet zonder meer een kwestie van kwantiteiten. Het is de vraag, of de bestaande omroeporganisaties ook nu nog die taak het best kunnen verrichten. Van Walsum ontkent dit, omdat de bestaande omroeporganisaties niet de hele scala van meningen en opvattingen die een plaats van enige betekenis in het Nederlandse volk innemen, vertegenwoordigen, zelfs niet t.a.v. de volksdelen die door deze organisaties geacht worden te zijn vertegenwoordigd. Hij oordeelt, dat zij die op een andere basis benaderd willen worden en niet of niet uitsluitend via de bestaande omroeporganisaties, in het geheel niet aan hun trek komen.

Al is dit niet in de eerste plaats een probleem van vrije meningsuiting, het feit zelf is er niet minder juist om. Het bestaande omroepbestel gaat, bedoeld of niet, uit van de stelling dat de culturele behoeften van het Nederlandse volk samenhangen met de levensbeschouwelijke 'richtingen' die in de omroeporganisaties tot uitdrukking komen. Dat is, als gezegd, voor 1940 ook tot op grote hoogte het geval geweest. Nu dat niet meer, of althans veel minder geldt, vertonen de levensbeschouwelijk georiënteerde omroeporganisaties, buiten de echte levensbeschouwelijke programma's, steeds minder een eigen, kenmerkend programmabeeld.

Anderzijds is de levensbeschouwelijke 'indeling', zoals het omroepbestel die geeft, snel aan het verouderen. Het is er typisch een van vóór 1940. De 'minderheden' in ons land hebben, levensbeschouwelijk, maar vooral cultureel, aanspraak erop, dat niet de feitelijke beslissingen over wat zij zullen zien en horen, het monopolie blijven van de grote vier of vijf van Hilversum.

Dit alles betekent op zich zelf niet, dat de bestaande omroeporganisaties niet op redelijke en aanvaardbare wijze de uitzendingen verzorgen. Maar hun aanspraak om dit te blijven doen, is in hoofdzaak historisch gefundeerd. Bij hen zijn praktische kennis en ervaring geaccumuleerd. Zij bezitten bovendien een groot deel van de apparatuur, al ontnemt de omstandigheid,

dat zij deze dank zij een zendmonopolie en een bijzondere inkomstenpositie hebben verworven, het beroep op die eigendomsrechten veel van zijn overtuigingskracht. Wat daarvan zij, deze niet fundamentele, doch praktische en historische argumenten bieden weinig steun aan aanspraken om nu ook *nieuwe* zendmogelijkheden aan de bestaande omroeporganisaties over te dragen.

Wanneer Van Walsum dan ook, met een beroep op de motie-Kleijwegt, een 'open bestel' bepleit, dan legt hij de nadruk weliswaar wat anders dan sommige voorstanders van de motie waarschijnlijk bedoelen, maar zijn betoog is op zich zelf klemmend. Het zou ook, zo komt mij voor, de politieke positie van de PvdA goed doen, wanneer duidelijk werd — nog duidelijker dan tot nu toe — dat zij de doorbraak en de strijd tegen verzuiling op een breder front voert dan alleen op het strikt politieke. De toememing van de zendmogelijkheden bij radio én TV bieden daartoe alle gelegenheid, gelegenheid die vlak na de oorlog niet bestond en die de partij niet mag verzuimen. De recente uitspraken op dit terrein zijn laat gekomen en niet zeer overtuigend.

De vraag van de reclameradio en -televisie staat naast het werkelijke probleem en wordt zeer ten onrechte daaraan gekoppeld. Dit heeft bij een breed publiek de merkwaardige misvatting doen ontstaan, dat de commerciële omroep op zich zelf tot een bevredigender 'bestel' en 'betere uitzendingen' zou leiden.

De dagbladers is, begrijpelijkerwijs, beducht voor het concurrentie-element in de TV-reclame en tracht daarom in de exploitatie daarvan aandeel te krijgen. Het is langzamerhand gebruik geworden, de komst van de reclametelevisie als een uitgemaakte zaak voor te stellen. Misschien is die voorstelling ook wel juist. Maar de belangen die bij het streven naar reclametelevisie voorop staan, zijn niet die van het kijkend en luisterend publiek, voor zover dat publiek andere belangen laat wegen dan het verlangen naar vertraging in het tempo der verhogingen van het kijkgeld. In zijn betoog gaat Van Walsum ten onrechte aan deze kant van de zaak voorbij.

Over het derde deel van het betoog van Van Walsum, waarin hij het ruimer kader bedoelt aan te geven, waarin omroep- en televisieproblemen z.i. moeten worden beschouwd, kan ik kort zijn. Uit het voorgaande is gebleken, dat ik met hem van oordeel ben, dat het omroepvraagstuk een politiek vraagstuk is. De PvdA kan niet volstaan de doorbraak in haar vaandel te schrij-

ven, zij moet, om kiezers uit de confessionele gelederen te trekken, en haar eigen kiezers te binden, ook een politiek presenteren die voldoende aantrekkingskracht heeft. Hoewel niet kan worden bewezen, dat de verkiezingsnederlaag van 1963 mede is te wijten aan de houding van de partij en haar vertegenwoordigers in het omroepvraagstuk, is dit, meent Van Walsum m.i. terecht, toch in elk geval mogelijk.

De verschillen van opvatting binnen de partij over de vraag welk gezicht de partij naar buiten heeft te tonen, zijn voor een belangrijk deel te herleiden tot het verschil tussen hen die in de eerste plaats, ook als partij, voor het socialisme willen getuigen, en hen die ernaar streven alle progressief-gezinden te verenigen. Van Walsum behoort duidelijk tot de tweede groep. Hij heeft althans mij echter niet kunnen overtuigen, dat zijn visie op de reclame-TV politiek-progressief is. De brochure van Van Walsum gaat aan belangrijke vragen voorbij en de wél gegeven antwoorden zijn lang niet altijd overtuigend. Maar de politieke hoofdgedachte erin, dat de Partij van de Arbeid in het radio- en televisievraagstuk, gelijk in vele andere vraagstukken, óók buiten sociaal-economisch terrein, met initiatieven moet komen, zich duidelijk als hervormingsgezind moet kwalificeren, is scherp en juist uitgedrukt.

In het radio- en TV-bestel openen zich thans perspectieven om nieuwe mogelijkheden ook op nieuwe wijze organisatorisch vorm te geven, in overeenstemming met de thans bestaande samenlevingsstructuur. De PvdA moet voorkómen, dat zij de indruk wekt van een partij die node de ontwikkeling volgt, in plaats van die doelbewust te leiden. Welke bezwaren overigens ook tegen het betoog van Van Walsum kunnen worden ingebracht, dit laatste heeft hij duidelijk en verheugend gesteld. Als onze partij reeds bij de opkomst der televisie duidelijk zich zou hebben uitgesproken voor een nieuwe organisatorische opzet der uitzendingen, zou misschien thans de commerciële televisie niet zo gemakkelijk in brede kring als vanzelfsprekende ontwikkeling en zelfs als produkt van ware progressiviteit zijn aanvaard.

Handleiding voor revolutie

Jan Kozak, *Zonder slag of stoot. Hoe maakt men van een democratisch parlement een werktuig van de Communistische Partij.* Uitgave: Stichting voor Onderzoek van Ecologische Vraagstukken, Den Haag, 1963: 129 blz.: prijs: f 3,—.

In ons tijdperk van verborgen verleiders, geraffineerde reclame en propaganda is er een groeiend wantrouwen ten opzichte van voorlichting, op welk gebied dan ook. Voorlichting omtrent de bedoelingen en doelstellingen van de communistische leiders in het oostelijk halfrond vormt in dit opzicht geen uitzondering. Al bestaan er o.i. voortreffelijke uiteenzettingen over de wijze hoe de planners van de communistische wereldrevolutie hun doel trachten te verwezenlijken en beschrijvingen hoe dit in bepaalde landen gelukt is (zie b.v. de studie van Chalupa, *Rise and Development of a Totalitarian State*, Leiden, 1959, die vrijwel hetzelfde probleem als Kozak behandelt), de gemiddelde lezer in het Westen staat er met een zeker wantrouwen tegenover.

De waarde van de hier besproken brochure, die door de goede zorgen van de SOEV voor betrekkelijk geringe prijs op de markt wordt gebracht, ligt in haar authenticiteit. Hier is een communist zelf aan het woord, die nog steeds lid is van de partij, en die zonder omhaal de tactiek van eigen beweging uit de doeken doet.

In de onstuimige tijd na het XXe congres van de communistische beweging in Moskou in 1956, toen er de beleidslijn van 'vreedzame coëxistentie' werd uitgestippeld, bestond er, zo blijkt uit de brochure, heel wat misverstand wat men onder vreedzame coëxistentie moest verstaan. Aan de hand van het Tsjechoslowaakse voorbeeld (de tactiek van de CP van dat land in de jaren 1945–1948) geeft Kozak ons inzicht in de wijze hoe de communisten uit het oostelijk blok zich nu eigenlijk 'de vreedzame overgang naar het socialisme' en de parlementaire weg naar het socialisme voorstellen.

Polemiserend met de Franse en de Italiaanse communistische leiders van 1957, stelt Kozak vast dat er een diepe kloof bestaat tussen de revisionistische en 'de echte' weg naar het socialisme

met gebruik van het parlement. De echte weg moet nu eenmaal revolutionair zijn; 'socialisme' is in Kozaks opvatting dan ook nog steeds niets anders dan 'een dictatuur van het proletariaat', d.w.z. de dictatuur van de communistische partij in een totalitaire staat.

De schrijver verwijst (blz. 97) naar het feit dat in Zweden de Sociaal-Democratische Partij reeds gedurende een kwart eeuw de sterkste partij in het land is; de Britse Labour Party heeft drie keer de regering mogen vormen; 'en nog steeds is het socialisme in deze landen niet opgebouwd, integendeel.' De lezer van dit blad kan het met Kozak eens zijn, dat het ideaal nog niet is gerealiseerd; vooral op het gebied van sociale en menselijke verhoudingen valt er wellicht nog veel te veranderen. Wat is echter het alternatief? Lost het staatskapitalisme en 'de dictatuur van het proletariaat' (van een partij) onze problemen op? Kozak roert, in de sterkte van zijn ideologische overtuiging, uiteraard deze problemen geheel niet aan.

De methode die hij beschrijft, is niet nieuw; in wezen komt zij erop neer dat er tegelijk druk van boven en van beneden wordt uitgeoefend op de overige partijen. Tegelijk dus gebruik en misbruik van de democratie; want de communistische beweging die langs de 'parlementaire weg' de macht wil grijpen, moet bereid zijn tot geweld: 'de arbeidersklasse en het werkende volk zullen niet afzien van het recht naar de wapens te grijpen, en van revolutionair geweld, waar dit onvermijdelijk is om het verzet van de uitbuitersklassen te breken (blz. 80). In de laatste hoofdstukken verzwakt de schrijver deze stelling: men moet trachten slechts kleine terroristische acties te ontketenen, maar de zaak niet tot een burgeroorlog laten komen.

Het gehele boekje wil tonen hoe dit kan gebeuren, hoe het parlement uitgebuit kan worden tot een instrument van de revolutie, en later van de dictatuur van de partij. Het is expliciet bedoeld als een advies aan de communisten in Frankrijk en in Italië, impliciet echter ook in de ontwikkelingslanden, die terloops (blz. 20) worden genoemd. In wezen echter: voor alle landen die het socialisme nog niet hebben opgebouwd, hetgeen in de communistische taal betekent: waar de communistische beweging nog niet haar alleenheerschappij heeft gevestigd. Vandaar het belang van dit boekje: Kozak laat er geen twijfel over wat het wereldcommunisme in het post-stalinistische tijdperk met ons in het Westen, ook de socialisten en vooral ook de socialisten, voorheeft.

Dat zijn beschrijving niet altijd even nauwkeurig en zonder ideologische dwalingen is, hoeft wellicht nauwelijks vermeld te worden. Met onnodig veel moeite beschrijft hij hoe het kapitalisme werd gebroken ook daar waar het slechts om de tactiek ging van een politieke junta der stalinisten. En dit is wellicht zijn grootste dwaling: deze stalinistische tactiek wordt door Kozak geheel aan Lenin toegeschreven.

Aan de invloed van Hitlers succes in 1933 op Stalins omzwaai in de tactiek van het wereldcommunisme (politiek van het Volksfront, later Nationale Front) komt hij in het geheel niet toe. De verdienste van het boekje ligt in de authenticiteit. Al hebben wij, de inhoud vergelijkende met andere communistische geschriften, geen reden om hieraan te twifelen, we menen dat het beter was geweest indien de brochure rechtstreeks uit het origineel vertaald was en wellicht ook met een fotokopie van de titelbladzijde in het Tsjechisch voorzien. Ook in deze vorm zal het werk, naar we hopen, zijn rol vervullen en ons helpen meer realistisch te denken over een der belangrijkste vraagstukken van onze tijd.

Gezagsschemering en ambtenaar¹

Men kan niet zinvol over het onderwerp 'gezagsschemering' spreken als men niet eerst de vraag beantwoordt wat in dit verband onder 'gezag moet worden verstaan. Temeer, daar men niet stilzwijgend kan uitgaan van één ondubbelzinnig begrip 'gezag'. Er zijn ten minste drie begrippen gezag die alle drie te maken hebben met de positie en met de taak van de ambtenaar in de samenleving en met de problematiek der gezagsschemering.

a. 'Gezag' kan in de eerste plaats een ander woord zijn voor 'overheid' of 'leiding in de staat'. Men zegt bij voorbeeld: 'Het gezag zetelt in Den Haag', of 'De gemeenteraad is het hoogste gezag in de gemeente.' Als men in dit verband over 'gezagsschemering' spreekt, bedoelt men meestal dat er onduidelijkheid bestaat ten aanzien van de richting waarin het overheidsbeleid zich beweegt. Men begrijpt niet goed waar het heen gaat, waarom de overheid iets doet of nalaat. Men vraagt zich af waarom er in bepaalde omstandigheden vanuit die overheid 'maar niets gebeurt' of zo slapjes of onduidelijk gereageerd wordt.

Wij moeten hierbij natuurlijk wél bedenken dat het er een beetje van afhangt hoe men politiek tegen de overheid aankijkt, hoe men de taak van de overheid, zoals die is of zoals die zou moeten zijn, beoordeelt en waardeert. Toch kan het besef dat er 'gezagsschemering' bestaat bij alle verschillen in politiek inzicht mede op feitelijke verschijnselen in het overheidsbeleid berusten, zoals 'gebrek aan regeerkracht' of 'het ontbreken van een te verwezenlijken politieke visie.' Voor deze verschijnselen zijn duidelijk maatschappelijke oorzaken aan te wijzen. Het sociale leven is ingewikkelder en onoverzichtelijker geworden. De beslissingen die de overheid heeft te nemen, worden moeilijker naarmate met een grote veelheid van vaak tegenstrijdige en onoverzichtelijke belangen, meningen en doeleinde rekening moet wor-

¹ Bewerking van een inleiding gehouden op het bondscongres van de Nederlandse Politie Bond op 26 mei 1964 te Scheveningen.

den gehouden. Daarbij komt, dat in onze moderne welvaartsstaat de drang naar politieke en sociale veranderingen is verminderd, dat óók in politiek vooruitstrevende kringen de neiging is toegenomen om zich in het overheidsbeleid te beperken tot het bijsturen van scheefgroeiende verhoudingen. In de derde plaats is er nog de invloed van het democratisch machtsevenwicht dat vrijwel overal in de westerse wereld valt waar te nemen. Dit evenwicht komt tot uitdrukking in het aan de macht zijn van centrumregeringen die door de wensen van links en rechts proberen heen te laveren, bewust op compromissen aansturend en die reeds trachten te lijmen vóórdát er politieke barsten ontstaan.

Het is voor een ambtelijk apparaat niet gemakkelijk in deze situatie goed te functioneren. In het algemeen hebben ambtenaren behoefte aan duidelijke beleidslijnen waarnaar zij zich in hun taakuitoefening kunnen richten. Zij willen de kracht van het gezag voelen. Als deze duidelijkheid ontbreekt, kan bij hen de gedachte aan gezagsschemering ontstaan, kan de vaart uit het apparaat verdwijnen en kunnen verschijnselen van bureaucratisme gaan woekeren.

b. Ik kom nu tot de tweede betekenis van het woord 'gezag'. Gezag is de macht welke de overheid bezit. Men kent in dit verband begrippen als 'gezagsuitoefening' en 'gezagshandhaving'. Het ambtelijk apparaat is het orgaan door middel waarvan de overheid haar gezag uioefent, haar macht doet gelden. Gezagschemering is dan onduidelijkheid ten aanzien van de toelaatbaarheid en nuttigheid van bepaalde vormen, middelen en methoden van machtsuitoefening door de overheid en haar ambtelijke organen. In het bijzonder geldt deze onduidelijkheid de toepassing van fysieke machtsmiddelen, van geweld.

Wij ervaren bijna dagelijks dat bepaalde machtsmiddelen waarvan bij voorbeeld de politiële ambtenaren altijd gebruik hebben gemaakt niet meer of niet blijvend werken. Dit is het geval wanneer deze middelen alleen maar op uiterlijke symptomen van bepaalde misstanden zijn gericht en niet op de kern of de maatschappelijke achtergronden daarvan. Ik denk in dit verband aan de bestrijding van wat men dikwijls het nozemverschijnsel noemt. Nozemrelletjes worden terecht geliquideerd, maar de nozem blijft daarbij in zijn geestelijke en sociale nood in de kou staan.

Bovendien werken fysieke machtsmiddelen vaak niet goed, omdat de publieke opinie ze niet meer zo maar accepteert. Het gebruik van geweld is bij de burgerij nooit bijzonder populair

geweest, maar men heeft zich er nooit doeltreffend tegen kunnen verzetten. De democratisering en de daarmee gepaard gaande politieke en sociale machtsverschuivingen hebben echter het gebruik van deze machtsmiddelen door de overheid meer en meer onder de openbare controle gebracht. Het gebruik van geweld als middel van machtsuitoefening door de overheid is een wezenskenmerk van samenlevingen met een sterke mate van machtsongelijkheid. In samenlevingen met een democratisch machtsevenwicht dreigen de fysieke machtsmiddelen meer en meer te kort te schieten en neemt de twijfel aan hun nuttigheid en toelaatbaarheid toe.

Deze ontwikkeling kan bij ambtenaren die in hun ambtelijke taakuitoefening dikwijls met de keuze voor of tegen het gebruik van geweld worden geconfronteerd, gevoelens van onmacht en gezagsschemering oproepen. In kritieke situaties wordt men door twijfel overmand, men durft niet meer, men weet niet of het goed dan wel kwaad is als men in zulke situaties van geweld gebruik maakt.

Wij moeten ons er wél van bewust zijn dat iedere samenlevingsvorm zijn eigen type van ambtenaren en zijn eigen technieken en middelen van machtsuitoefening meebrengt. De moderne democratische samenleving vraagt een ander type ambtenaren, een andere mentaliteit, een andere, meer genuanceerde en ingetogen vorm van optreden, inzonderheid met betrekking tot het gebruik van de fysieke machtsmiddelen, dan enige andere samenlevingsvorm uit het verleden. Democratie is in de praktijk voor de overheid en haar ambtenaren nu eenmaal moeilijker te spelen dan enige andere op machtsongelijkheid berustende vorm van autoritair regime, in welk politiek of maatschappijbeschouwendijk kleed dit ook gehuld gaat.

c. Dit leidt mij naar de derde definitie van gezag. Gezag is de aanvaarding van de macht der overheid door degenen over wie deze macht wordt uitgeoefend. Als men in dit verband van gezagsschemering spreekt, heeft men het oog op de gevoelens van twijfel bij ambtelijke functionarissen t.a.v. eigen gezag bij de burgerij. Men zegt wel eens dat de politie geen gezag heeft of minder gezag heeft dan vroeger, dat de burgerij de macht van het ambtelijk apparaat thans in het algemeen minder positief aanvaardt dan in het verleden. Men moet uiteraard met deze soort uitspraken voorzichtig zijn. Het gezag van het ambtelijke apparaat is in het verleden bij de bevolking vermoedelijk nooit erg

groot geweest; wel het *ontzag* voor de mogelijkheden van geweld of voor andere vormen van niet te controleren en te beïnvloeden machtsmiddelen. Het ontzag is inderdaad afgenomen met de democratisering van de maatschappelijke verhoudingen en machtsverdeling. Ik heb echter sterk de indruk dat het gezag van de overheid en haar ambtenaren eerder is toedan afgenomen. Dit kan b.v. blijken uit de felle kritiek die wordt geuit als de ambtenaar zich niet 'waardig' gedraagt, met name als hij terugvalt in het ruwelijk hanteren van fysieke machtsmiddelen. Dit verwacht men van de ambtenaar niet meer. In sommige omstandigheden kan het gebruik van bepaalde machtsmiddelen die bedoeld zijn om het gezag te handhaven, het gezag van de overheid juist ondermijnen. Wij moeten erop letten dat wij vermindering van ontzag niet interpreteren als vermindering van gezag, dat wij niet van gezagsschemering spreken wanneer alleen maar het ontzag voor de fysieke machtsmogelijkheden van de overheid afneemt. Ik wil hiermee niet zeggen dat er aan de gezagspositie van de ambtenaar niets kan worden verbeterd. In een democratische samenleving moet de ambtenaar zijn gezag tegenover de burgers van dag tot dag opnieuw bewijzen. De manier waarop b.v. de kinderpolitie functioneert en waarop verkeersonderwijs en opvoeding aan de orde worden gesteld, wijst erop dat ook in politieke kring het gevoel heerst dat het gezag in een andere richting moet worden verworven of verstevigd dan vroeger veelal werd gedacht.

Ik wil nu het eerste gedeelte van mijn betoog in het kort samenvatten. De ambtenaar heeft dagelijks te maken met gezag. Soms ervaart hij dit gezag als schemerig, vaag, onduidelijk. Hij is er voor zich zelf mee verlegen. Voor een deel komt dit door onduidelijkheden in het overheidsbeleid, voor een ander deel doordat de machtsmiddelen waarop hij gewend was te steunen in onze moderne samenleving veelal niet meer blijken te werken en het ontzag voor deze machtsmiddelen is afgenomen. Deze ontwikkeling is niet meer te keren; zij vloeit voort uit de democratisering, zowel in maatschappelijk als in politiek opzicht. De ambtenaar moet zich eenvoudig mentaal ten opzichte van de problemen van overheid en gezag heroriënteren.

Betrekkelijkheid van de opvattingen over gezag en gezagsschemering

Deze andere instelling is geen eenvoudige zaak. De opvattingen

over gezag en macht zijn veranderlijk. Men denkt nu in en buiten het ambtelijke apparaat over gezag in het algemeen anders dan 50 jaar geleden. Bepaalde vormen van gezag (b.v. het autoritaire gezag van de vader) worden minder dan vroeger erkend. Ook het gezag van de christelijke kerk is sterk aan veranderingen onderhevig geweest. Onze huidige opvattingen zijn ingebed in een historische stroom van maatschappelijke verhoudingen, gebeurtenissen en ideeën.

De mens heeft bovendien vaak de neiging bij de beoordeling van wat er nu in de maatschappij gebeurt uit te gaan van denkbeelden die uit een vroeger tijdperk stammen. Hij stelt soms eisen aan het gezag die op de keper beschouwd uit de 19de eeuw dateren en toen hun zin hadden. Hij heeft de neiging geestelijk achter de tijd aan te hinken. In dat licht moet men uitspraken zien als: 'de jeugd van nu heeft geen eerbied meer voor 't gezag,' 'vroeger was alles zoveel duidelijker en beter.' Veel onduidelijkheid t.a.v. wat er nu gebeurt, vloeit voort uit weerstand tegen een geestelijk met de veranderingen der maatschappelijke verhoudingen meegroeien. Vele zaken van deze tijd zijn onduidelijk, schemerig, omdat men er vanuit verhoudingen en denkbeelden uit het verleden, met normen uit een vroeger tijdperk tegenaan kijkt. Met deze mogelijkheid moeten we bij het uitspreken van het woord 'gezagsschemering' steeds rekening houden.

Ieder denkt vanuit een bepaalde sociale achtergrond. De kijk die men heeft op de overheid, de overheidsmacht en het overheidsgezag verschilt met de sociale herkomst, met de kerkelijke en politieke positiekeuze, de beroepsrol in de samenleving en met de persoonlijkheid.

Het maakt een verschil voor de ambtelijke taakopvatting of men antirevolutionair, liberaal of socialistisch denkt. Wie in kerkelijke zin nog sterk gebonden is, zal in vele gevallen over het wezen van het gezag een andere opvatting huldigen dan hij die de kerkelijke banden heeft doorgesneden. Als men de uitspraak doet 'gezag is gezag en rebel is rebel' legt men impliciet verbanden met bepaalde kerkelijke en politieke opvattingen. Wie zo denkt, verabsoluteert eigen politieke visie, ziet voorbij dat wie vandaag rebel heet morgen gezagsdrager kan zijn. In wezen is het begrip 'gezag' hier gebonden aan de eigen verabsoluteerde visie welke dan te vuur en te zwaard gehandhaafd moet worden.

Men is voorts als particulier dikwijls geneigd anders te denken dan beroepsmatig. In de uitoefening van zijn functie bekijkt de ambtenaar het gezag als ambtenaar met zijn speciale en specia-

listische kennis en ervaringen, als uitvoerder van dit gezag, als handhaver van de bestaande maatschappelijke orde. Dit bevordert in zijn beroepsrol ten opzichte van het gezag tot op zekere hoogte een conservatieve en rechtlijnige denkstijl. Als particulier is hij in zijn denken vrijer en kan hij zich afvragen: welke orde handhaaf ik eigenlijk? Wiens rechtsorde bescherm ik eigenlijk tegen wie?

Ten slotte wordt het denken over gezag en democratie in sterke mate mede bepaald door verschillen in persoonlijkheid. Het maakt voor de ambtenaar een groot verschil uit of hij vaderlijk vermanend, soepel en begrijpend zijn gezag wenst uit te oefenen dan wel autoritair, formeel en 'geen gezeur verder'.

Doorbreking van gezagsschemering: negatief

De moderne democratie vraagt weliswaar een mentale heroriëntering ten aanzien van het gezag, maar dat is met alle verschillen in sociale herkomst, in kerkelijke en politieke positiekeuze en verschillen in persoonlijkheid geen eenvoudige zaak. Hoe kunnen wij niettemin komen tot een andere benadering van de gezagsproblematiek, hoe kunnen wij niettemin gezagsschemering doorbreken? Hoe kunnen wij de onzekerheid van de ambtenaar op dit gebied opheffen?

Laat ik dan eerst proberen aan te geven hoe het niet moet. Het komt voor dat ambtenaren hun eigen onzekerheid afreageren door te schimpen op hun superieuren, op het beleid, op de overheid in het algemeen. Zij verwijten deze ondeskundigheid en onvoldoende leiding. Zij moeten wél bedenken, dat de ambtenaar van laag tot hoog een specialist blijft met zijn eigen beperkte visie. Hij ziet niet altijd alle kanten van een zaak. Hij doet het zelf ook niet allemaal zo voortreffelijk. Een ambtelijk apparaat in de democratie kan alleen maar goed functioneren als de eigen deskundigheid van de ambtenaar en de eigen visie die van zijn superieuren en van de beleidsverantwoordelijke gezagsdragers ondersteunen en positief aanvullen.

Er zijn ook ambtenaren die als reactie op gezagsschemering vervallen tot wat men wel noemt ambtelijk immobilisme, tot een mentaliteit van 'ze (dat zijn dan 'de hogeren' of 'het beleid') zoeken het maar uit,' 't houdt mijn tijd nog wel uit.' Ambtelijk immobilisme is in wezen een vlucht voor de verantwoordelijkheid en een van de meest gevaarlijke en betreuenswaardige vormen van bureaucratisme. Het haalt de vaart uit het ambtelijk handelen, ondermijnt het eigen gezag en uiteindelijk ook dat van de

overheid in het algemeen. Het is zeker geen geneesmiddel tegen gezagsschemering.

Het komt ook voor — gelukkig kennen wij in ons eigen land daar nog geen voorbeeld van — dat ambtenaren menen tekortkomingen en leemten in het overheidsgezag op eigen gezag te moeten opvangen. Zij eigenen zich macht toe die aan de overheidspersonen toekomt, zij keren zich met de door hen beheerde machtsmiddelen tegen de overheid in wier dienst zij die middelen beheren en welker gezag zij uitoefenen, met de bedoeling eigen duidelijk gezag te scheppen waar de overheid naar hun inzicht faalde. Men spreekt in dit verband van 'putsch', ambtelijke willekeur, usurpatie. In zulke situaties ontwikkelt de gezagsschemering zich tot een gezagscrisis. Het is duidelijk, dat hier de remedie erger is dan de kwaal. Zij vermoordt de democratie.

Doorbreking van gezagsschemering: positief

De vraag rijst nu: hoe moet het dan wél? Gezagsschemering kunnen wij alleen verantwoord doorbreken vanuit een duidelijke, positieve visie op de functie van de ambtenaar in de democratische staat.

In de moderne democratische staat is er openbare controle op het bestuur. Deze controle wordt uitgeoefend door de volksvertegenwoordiging, de pers en de pressiegroepen. Het bestuur van de staat werkt als het ware in een glazen huis. Deze openbare controle strekt zich ook uit over datgene wat het aan het bestuur onderworpen ambtelijke apparaat doet. Kritiek op de ambtenaren is in de democratie dus toegestaan. Een goede ambtenaar behoort redelijke kritiek ook niet naast zich neer te leggen. Hij behoort zelfs bij te dragen tot het mogelijk maken van die openbare controle. Dit kan gebeuren door voorlichting, door het toelichten van de overheidsmaatregelen, door het erkennen van gemaakte fouten en door het ontvouwen van de redenen waarom hij in bepaalde situaties handelde zoals hij meende dat het goed was. Ook in de politieke sector is dit van het grootste belang. Ik denk met name aan de rol van de politieambtenaar in het verkeer.

Van de ambtenaar wordt verwacht dat hij zich correct tegenover de burgerij gedraagt, dat hij geen onnodige kritiek uitlokt door bij voorbeeld autoritair optreden, door een beveltoon, door onnodig vlag- of machtsvertoon. In de moderne democratie behoort de ambtenaar zijn gezag zo onopvallend mogelijk uit te oefenen. Om misverstand te voorkomen, moet ik hier duidelijk

stellen dat dit een gepast gebruik van fysieke machtsmiddelen niet hoeft uit te sluiten.

In de moderne westerse democratie worden voorts de geestelijke vrijheid der burgers en hun gelijkheid voor de wet gewaarborgd. Dit heeft bepaalde gevolgen voor het ambtelijk handelen.

In de eerste plaats moet het ambtelijke handelen voor de burger controleerbaar, doorzichtig zijn. De burger moet kunnen toetsen of de ambtenaar zich rechtmatig en behoorlijk gedraagt.

In de tweede plaats moeten de ambtelijke aanspraakvormen en ondervragingsmethoden gebaseerd zijn op eerbiediging van de persoonlijkheid van de aangesprokene, ook waar deze zelf de grenzen der welvoegelijkheid overschrijdt. Ook in moeilijke situaties moet de ambtenaar proberen zijn hoofd niet te verliezen.

In de derde plaats dient de mentaliteit van de ambtenaar ten opzichte van het publiek positief te zijn. Nog te dikwijls zien ambtenaren de burgers met wie zij te maken krijgen als verdachten, als die lui aan het loket, als potentiële wetsovertreders, als de vent die er onderuit probeert te komen. Bij alle optreden, ook bij toepassing van fysieke machtsmiddelen, moet bij de ambtenaar de eerbiediging van de menselijke persoonlijkheid richtsnoer blijven.

De ambtenaar moet handelen zonder onderscheid des persoons. Maar hij moet steeds bedenken dat de omstandigheden waarin de individuele burgers verkeren, verschillen, dat hun bedoelingen verschillend kunnen zijn. Iedere ambtenaar moet er steeds naar streven de individuele, eventueel verzachtende omstandigheden recht te doen en begrip te hebben voor de noden van de mens met wie hij wordt geconfronteerd. Kenmerk van de democratie is, dat iedere burger het recht heeft verzachtende of uitzonderlijke omstandigheden voor zijn geval aan te voeren.

De ambtenaar moet formeel handelen, d.i. in overeenstemming met de regels welke hij moet toepassen. Maar hij hoede zich voor formalisme, d.i. het rigoureuus toepassen van regels los van de concrete omstandigheden en de persoonlijke situatie van de mens waarop de regels worden toegepast. De burger in de democratische staat mag verwachten dat de ambtenaar formalisme ten opzichte van hem zal vermijden.

Uit het voorgaande volgt dat er in de democratische staat op de schouders van iedere ambtenaar een grote persoonlijke verantwoordelijkheid ligt. Hieruit vloeit tevens voort dat de ambtenaar niet alleen een negatieve taak ten opzichte van de burgerij heeft: afweren, beschermen *tegen*, opsporen, vervolgen, maar tevens

een positieve: waarschuwen, voorkomen, pedagogisch beïnvloeden (verkeer!). Het ambtelijke apparaat in de democratische staat zal mede opvoedingsinstituut moeten zijn òf in haar functie te kort schieten. Wij kunnen geestelijke vrijheid, maatschappelijke en individuele veiligheid niet alleen maar beschermen, wij moeten haar ook scheppen, bevorderen. Naar mijn inzicht moet de ambtelijke activiteit — ook die van de politie! — worden ingepast in een totaalproces van culturele en sociale beïnvloeding, samen met scholen, kerken, gezinsorganisaties, maatschappelijk werk, ter bereiking van de doeleinden ener democratische samenleving. Elke ambtenaar heeft een positieve functie in het proces van opvoeding, vorming en leiding in staat en maatschappij. Ik ben mij ervan bewust dat dit een belangrijke verzwaring van de ambtelijke taak inhoudt met diep ingrijpende gevolgen voor rekrutering, opleiding en vorming. Maar wij kunnen er niet onderuit!

De verwezenlijking van deze gedachten is alleen ten volle mogelijk als alle leden der samenleving — burgers en ambtenaren — doortrokken zijn van een principieel democratische geest. Wat houdt deze democratische geest in?

Ten eerste: een sterk ontwikkeld besef van persoonlijke verantwoordelijkheid. De vlucht voor persoonlijke verantwoordelijkheid kan een groot euvel in het ambtelijk apparaat zijn, zich uitend als: zich dekken, buiten zijn boekje gaan, van kastje naar de muur sturen, afschuiven e.d. Democratie eist van de ambtenaar dat hij dit euvel bij zichzelf en om hem heen zoveel mogelijk voorkomt en bestrijdt.

Ten tweede: een besef van wezenlijke eerbied voor de medemens. De ambtenaar ontmoet de mens dikwijls in een situatie van geestelijke of sociale nood. Dat geldt voor de misdadiger, de nozem, de arbeider die staakt, de neger. Zelfs 'rotzooi maken' kan een symptoom van deze nood zijn. Liefdeloosheid tegenover de medemens is een van de grootste gevaren voor de democratie. Daarom acht ik het van wezenlijk belang dat met name de politieambtenaar een levens- en mensbeschouwelijke achtergrond heeft, waarin liefde en eerbied voor de menselijke persoonlijkheid een centrale plaats innemen. De ambtenaar moet niet alleen regels hebben waaraan hij zijn gedrag kan toetsen, maar ook normen. Geestelijk nihilisme is een gevaar voor de

functie van de ambtenaar en diens gezag in de democratische staat.

Ten derde: het besef dat wij burgers en ambtenaren er in deze wereld zijn om in gemeenschappelijke verbondenheid en verantwoordelijkheid deze wereld leefbaar en bewoonbaar te maken en te houden. Wij zijn samen op weg naar een wereld waarin men elkander respecteert ondanks verschillen in geloof, ras, politieke overtuiging, een wereld vrij van gebrek en vrees. Bevordering van dit doel is in diepste grond óók de functie van iedere ambtenaar in de democratische staat, uiteraard voor elkeen binnen het kader van zijn eigen bevoegdheden en organisatorische mogelijkheden.

Wat heeft dit alles eigenlijk met gezagsschemering te maken?

a. Het beleid wordt als onduidelijk ervaren. Wanneer de ambtenaar zijn taak uitoefent in de geest zoals ik die heb beschreven, zal het gevoel van gezagsschemering plaats maken voor een besef van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor het doelmatig functioneren van de democratie. Hij vult dan op eigen initiatief aan waar de eigenlijke gezagsdrager mogelijkwijze te kort schiet. Hij moet open staan voor de gedachte dat zijn functie dienstbetoon is aan een onvermijdelijk gebrekkig functionerende democratische staat. Iedere ambtenaar is persoonlijk medeverantwoordelijk, ook al worden op hoog niveau soms naar zijn inzicht onduidelijke of zelfs minder gelukkige beslissingen genomen, die hij niet rechtstreeks kan beïnvloeden.

b. Bepaalde machtsmiddelen werken niet meer. Het gebruik van de machtsmiddelen die de ambtenaar ter beschikking staan, zal moeten zijn ingebed in een totale positieve overheidstaak, zoals het gebruik van 'harde' middelen in de moderne opvoedingssystemen positief is ingepast. Wij kunnen waarschijnlijk fysieke correctiemiddelen nooit missen; beslissend voor de vraag óf en in welke mate men ze gebruikt, is de verwachte nuttigheid ervan als middel tot positieve maatschappelijke en geestelijke beïnvloeding. De beslissingen op dit punt zijn zeer moeilijk. Zij vereisen van de gebruiker een duidelijk inzicht in de sociale verhoudingen waarin de bedoelde machtsmiddelen worden gebruikt en van de doeleinden welke men wil bereiken. Ik zou dan ook voor alle ambtenaren, in het bijzonder de leidinggevende, die met deze problemen hebben te maken een psychologische en sociologische vorming naast de eigenlijke ambtelijke willen bepleiten. Openheid

ten opzichte van en begrip voor de sociale verhoudingen waarin wordt ingegrepen, zal naar mijn overtuiging in belangrijke mate tot de opheffing van gezagsschemering in deze tweede betekenis kunnen bijdragen.

c. Het ambtelijk apparaat zou bij de burger minder gezag hebben dan vroeger. Het gezag van welke ambtelijke instantie ook kan voor mijn gevoel alleen worden gevestigd op basis van een democratische gezindheid zoals ik die eerder heb beschreven. Gezagsuitoefening wordt overbodiger naarmate degenen die het gezag ondengaan mondiger worden en de zekerheid hebben dat het boven hen gestelde gezag functioneert vanuit een aantal gemeenschappelijk aanvaarde democratische grondgedachten.

Rol van de burger

Wij hebben tot nu toe gesproken over gezag en gezagsschemering en daarbij steeds gekeken naar de ambtenaar, zijn rol, zijn functie en zijn verantwoordelijkheden. Maar die burger dan, zal men — terecht — kunnen vragen. Als wij over gezag en gezagsschemering nadenken, komen we inderdaad steeds weer niet alleen de ambtenaar, maar ook de burger tegen. De ambtenaar oefent zijn gezag uit over de burger; het antwoord op de vraag of de ambtenaar gezag heeft of niet, hangt mede van die burger af.

In de verhouding ambtenaar-burger heeft de ambtenaar het in het algemeen moeilijker dan de burger. De ambtenaar vertegenwoordigt het gezag en behoort zich overeenkomstig de hoogte van dit gezag waardig te gedragen. Dit beperkt de menselijke contactmogelijkheden van de ambtenaar. De ambtenaar heeft voorts te maken met het feit dat hij deel uitmaakt van een strikt georganiseerde en functionerende ambtelijke hiërarchie, waarin het woord 'superieur' een haast magische klank heeft. In zijn contacten met het publiek heeft de ambtenaar voortdurend te maken met de te verwachten reactie van zijn superieuren, met hun opvattingen en bevelen, en met hun ideeën van gezag, macht en discipline. Zijn alternatieven zijn beperkt. In vele gevallen heeft de ambtenaar nauwelijks keus tussen goed- of afkeuren, tussen geven of niet geven, tussen slaan of niet slaan. Daar komt nog bij dat de ambtenaar vaak een zeer gespecialiseerde werkzaamheid in het ambtelijk apparaat verricht, daarvoor is geschoold en daaraan zijn economische en sociale status ontleent. Hij kan zich met het oog op zijn gezin, op de toekomst van zijn kinderen, de weelde van een conflict, van een overgaan naar een ander beroep, van een non-conforme houding in het algemeen, vaak niet

veroorloven. Dit alles maakt de ambtenaar, in het bijzonder de ambtenaar die zijn functie in rechtstreeks contact met het publiek uitoefent, bijzonder kwetsbaar en gevoelig. Minder goede verhoudingen in de dienst, sociale onzekerheid, gezagsschemering kunnen agressiviteit ten opzichte van het publiek, ongehoorzaam optreden en bureaucratisme veroorzaken of bevorderen.

Nog te weinig realiseert de burger die met de ambtenaar in contact komt zich dit menselijk-tragische element in de rol van de ambtenaar. In vele gevallen kan men er zonder schade voor de ambtenaar of de ambtelijke taakvervulling nonchalant aan voorbijgaan. Er zijn echter situaties van woeling en conflict waarin men het gedrag van de ambtenaar niet zonder inachtneming van deze kwetsbaarheid kan en mag beoordelen. Juist in zulke situaties geldt voor de burger eigenlijk in bijzondere mate: breng de ambtenaar niet in verzoeking. Er ligt in de democratie niet alleen op de schouders van de ambtenaar een grote persoonlijke verantwoordelijkheid, maar ook op die van de burger.

De ambtenaar moet zijn gezag dagelijks waarmaken, tegenover demonstranten, verkeersdeelnemers, wetsovertreders, nozems en tegenover de gewone, op zijn rust gestelde burgerman. De liefde kan echter niet van één kant komen; democratie eist niet alleen mentaliteitsverandering van de ambtenaar. Democratie is samenspel van overheid, ambtenaar en burger. Wie de ambtenaar zijn kans niet geeft en dán, als er iets misgaat, onmiddellijk stenen naar de ambtenaar werpt, ondermijnt het gezag en draagt bij tot gezagsschemering in de drie betekenissen welke ik hierboven heb behandeld. Wie van de ambtenaar verwacht dat deze zich op democratische wijze in de uitoefening van zijn taak gedraagt, moet ook zelf bereid zijn steeds weer kritisch de eigen bijdrage aan het functioneren van de democratie te toetsen. Wie zonder zonde is, werpe dan de eerste steen.

De pen op papier

Het Hervormde kernwapenrapport

Naar aanleiding van het artikel van ir. Ijff over het hervormde kernwapenrapport in het juninummer van S. en D. voel ik mij genoodzaakt een enkele kanttekening te maken.

Er wordt kritiek geoeffend op de vaagheid en de onvolledigheid van het rapport. Deze kritiek is tot op zekere hoogte te onderschrijven. Het uitgangspunt van het artikel is echter m.i. onaanvaardbaar. Uit het evangelie komen twee lijnen naar voren:

- a. *geweldloosheid*, met als consequentie dat velen van onze naasten moeten leven in een maatschappij waarin gerechtigheid en naastenliefde geen gestalte kunnen krijgen;
- b. *geweld*, met als uiterste consequentie de dood van velen.

De heer Ijff stelt nu dat de verantwoordelijkheid voor de dood van velen opweegt tegen de verantwoordelijkheid dat velen moeten leven in een maatschappij waarin men geen vorm kan geven aan gerechtigheid en naastenliefde. Beide standpunten zouden volgens de heer Ijff gelijkwaardig zijn: als we de lijn der geweldloosheid volgen, zijn we verantwoordelijk voor het feit dat velen niet zullen kunnen leven in gerechtigheid. Wij in het Westen weten dat dat het geval is in de communistische maatschappij.

De synode wordt door ir. Ijff beschuldigd van het feit dat zij gebruik maakt van 'lekker demagogisch suggestieve zinnnetjes.' Maakt hij echter niet van dezelfde methode gebruik, als hij stelt dat wij weten dat er onder een communistisch regime geen plaats is voor gerechtigheid en naastenliefde? Vanwaar krijgen wij onze voorlichting over het communisme? Die komt toch alleen maar uit onze anticommunistische pers? (onder aanvoering van Elsevier c.s.)

Als iemand zich tegen deze heersende mening durft te verzetten, dan is hij direct een vage-kreten-slakende-'PSP'er' of een communist, een naam waarmee in het Westen iedereen tot paria verklaard kan worden. Had Friedrich Heer, onverdacht r.-k., dan toch gelijk, toen hij schreef: 'Herkent men de duivel niet in de sterilisering van de geest en het geweten, zoals dat geschiedt door de verhindering van een objectieve berichtgeving over wereldgebeurtenissen.'

Is dit misschien ook de reden, dat ir. IJff het 'mislukt' rapport rustig (sic!) naast zich neerlegt?

Uitgangspunten moeten in een discussie zuiver zijn. Zeker in een zo belangrijke zaak als de onderhavige. Daarom deze korte reactie.

C. J. HOLLEMANS

Boekbesprekingen

Dr. A. C. Geurts: De rechtspositie van de gevangene. Uitg. Van Gorcum & Comp., 1963.

Op dit onderwerp promoveerde de schrijver en het feit alleen al, dat over een dergelijk onderwerp een dissertatie kon verschijnen, laat zien dat er iets aan het veranderen is in het denken over de straf en de behandeling van delinquenten. Van het 'opbergen' van hem die de rechtsorde in gevaar heeft gebracht en het 'leed toebrengen ter vergelding', evolueren we naar de gedachte dat ook de delinquent als mens erkend, gerespecteerd en benaderd dient te worden. De persoonsgeschiedenis van vele misdadigers leert, dat zij in hun jeugd meestal weinig erkenning van hun menselijke waardigheid hebben ondervonden. Men zal m.i. dan ook juist diegenen die de rechten van anderen niet blijken te kunnen respecteren, alleen dán kunnen heropvoeden wanneer men begint met hun rechten nauwkeurig vast te stellen en te ontzien. Alleen die mens die zijn eigen menselijkheid en de daaraan verbonden rechten gerespecteerd weet, kan ertoe komen ook de rechten van anderen te erkennen en dienovereenkomstig te handelen.

Het boek van dr. Geurts, dat is uitgegeven in de reeks 'Criminologische studieën', die onder redactie staat van prof. mr. W. P. J. Pompe en prof. dr. G. Th. Kempe, is des te waardevoller, omdat dr. Geurts als ambtenaar bij het gevangeniswezen, de gevangenis van binnen uit kent. Het laat zien hoe de gevangene praktisch een rechteloze is. Alleen bij de plaatsing en overplaatsing in of naar een bepaald gesticht, komt hem een zeker recht van beroep toe. Voor het overige is hij niet alleen een uitgestotene uit onze samenleving, hij is ook een rechteloze in de bijzondere gemeenschap die de gevangenis nu eenmaal vormt. Er wordt met hem gedaan, over hem beslist en voor hem gedacht. Hij heeft alles te aanvaarden. Zo wordt de vrijheidsstraf nog veel erger dan het ontnemen van vrijheid alléén al is. De straf wordt een proces dat voert tot ontmenselijking, tot een bestaan waarin juist die functies die in onze ogen toch meestal het bijzondere van het mens-zijn bepalen, nl. het dragen van verantwoordelijkheid en ook van rechten, worden afgestompt.

Het waardevolle van het boek van dr. Geurts is, dat het niet een mooi ethisch verhaal zonder meer is geworden. Heel nuchter onderwerpt het de verschillende maatregelen die t.a.v. de gevangene worden genomen, b.v. de regeling van het bezoek, het ontvangen van post, de

mogelijkheid van brieven schrijven, de censuur, het afnemen van bepaalde voorwerpen, de mogelijkheid in het huwelijk te treden, aan een beschouwing en kritiek. Voor iedere maatregel wordt de wetstekst (voor zover aanwezig) op zijn mogelijk- en onmogelijkheden bekeken. Ook de rechten van de gevangene, zoals deze al of niet blijven gelden, als het ware 'over de muren van de gevangenis heen', zoals het recht op pensioen, op AOW, het lidmaatschap van verenigingen, het kiesrecht e.d. worden aan een beschouwing onderworpen. Over het algemeen zou dr. Geurts veel minder beperking van deze rechten wensen. Waarom b.v. bepaalt de wet eigenlijk dat gedetineerden niet mogen kiezen, op grond van het enkele feit dat ze gedetineerd zijn, hoe kort de vrijheidsstraf ook is (wanneer ontzetting uit het kiesrecht is uitgesproken als bijkomende straf is het natuurlijk een andere zaak). En waarom moet het recht op het ambtenarenpensioen zo noodzakelijk geheel of ten dele vervallen voor de tijd van de detentie? Heeft de gevangene dat soms niet verdiend met werk dat waarschijnlijk niets met het strafbare feit te maken heeft?

Voor wat het regime in de gestichten betreft, zou dr. Geurts een veel ruimere beroepsmogelijkheid wensen. Hij zou een beroepscollege willen zien, dat gevormd wordt door een speciale raadsheer uit ieder der vijf gerechtshoven. Deze raadsheer zou over een aantal zaken in zijn ressort alleen recht kunnen spreken, andere zaken zouden volgens een bepaald systeem voor het college van deze vijf moeten komen.

De voorstellen van dr. Geurts lijken mij reëel en in de sfeer van het 'haalbare' te liggen. Zij zouden, geloof ik, kunnen worden doorgevoerd zonder dat iemand iets zou behoeven te veranderen aan zijn eigen strafrechtsfilosofie (een heel teer punt bij alles dat met verbetering van de positie van de gedetineerde te maken heeft) behalve misschien een enkele doorgewinterde, die in de gestrafte onmogelijk nog een drager van rechten kan zien. Een goed boek, getuigend van werkelijkheidszin, dat veel leert over de tegenwoordige toestand en tegelijk bereikbare verbeteringen aan de hand doet.

Mr. H. SINGER-DEKKER

Drs. H. D. de Loor: De kerk en het moderne platteland. Moelijkheden en mogelijkheden voor de kerk op het platteland. Boeken-centrum N.V. 's Gravenhage, 1963.

Deze publikatie, opgenomen in de reeks Practische Theologische Handboekjes, is een rapport dat voor de verantwoordelijkheid komt van de Raad voor de Zaken van Kerk en Samenleving der Nederlandse Hervormde Kerk. In zekere zin is het te beschouwen als een vervolg op het in 1945 verschenen rapport 'Kerk en Boeren', uitgebracht door de toenmalige Hervormde Raad voor de inwendige zending. Naar aanleiding van een in 1954 uitgekomen publikatie van het Landbouw Economisch Instituut over 'De landarbeiders in Nederland' lag het aanvankelijk in het voornemen van de eerstgenoemde Raad van zijn zijde het vraagstuk kerk en landarbeiders onder de loep te ne-

men. Bij de uitwerking van dit thema deed zich echter een verschuiving der probleemstelling voor, nl. van de vraag van de landarbeider naar de meer omvattende vragen waarvoor het platteland in zijn totaliteit thans is gesteld, en zo werd het thema: 'De kerk en het moderne platteland'.

Op een inleidend hoofdstuk volgt een summiere beschrijving van het vroegere platteland en de 'oude kerk'. Veel uitvoeriger gaat de schrijver vervolgens in op de veranderingen op het platteland, waarbij o.m. aan de orde komen: de stijgende welvaart, de werktijdverkorting, de bewuste gezinsvorming, de stabilisering van het inkomen met name van de voormalige landarbeiders ten plattelende als gevolg van de industrialisatie, de komst van recreatiezoekenden en de invloed van de Europese integratie op het agrarisch bedrijf. Een afzonderlijke paragraaf wijdt de schrijver aan de crisis van het dorp, tot uitdrukking komend in de belangrijke migratie-overschotten en het snel stijgende percentage van de bejaarden, waardoor de leefbaarheid van de dorpen tot een probleem gaat worden. Zijn conclusie is, dat het dorp niet als woning-agglomeratie, maar wel als leef- en werkgemeenschap zal verdwijnen. Vervolgens staat de auteur stil bij het platteland der toekomst. Dit zal volgens hem minder dicht bevolkt zijn dan het oude platteland en daarvoor zullen het levensritme en de levensstandaard van de stad bepalend zijn. En zal het platteland, ten gevolge van de rationalisatie binnen het kader van de agrarische bestaansvorm, als werkruimte voor steeds minder mensen een plaats bieden, tot ontvolking zal dit niet leiden, omdat het platteland voor een klein deel als woonruimte, maar vooral als recreatieruimte stedelingen tot zich zal gaan trekken.

Het laatste hoofdstuk is gewijd aan de kerk ten plattelende onder de sterk gewijzigd maatschappelijke verhoudingen. De moderne tijd heeft de oude, gevestigde relaties tussen boeren en landarbeiders verbroken. De kerk waarin de boeren de toon aangaven, kon niet spreken, omdat zij zich vereenzelvigd had met een bepaalde maatschappelijke groepering. Of de kerk was sprakeloos, omdat zij verteerd werd door interne richtingsstrijd. In de toekomst zal de kerk ten plattelende zich kritisch tegenover de wereld moeten gaan opstellen, d.w.z. een zekere afstand in acht moeten gaan nemen tot het dagelijks gebeuren, ten einde zich niet te compromitteren door te profiteren van gevestigde verhoudingen. De kerk zal in het maatschappelijk gebeuren hebben te pleiten voor de echte menselijkheid en de overheid er attent op moeten maken, wanneer zij hier in gebreke blijft. Ten slotte geeft de schrijver een aantal praktische wenken, hoe het kerkelijk leven ten plattelende opnieuw gestalte zal kunnen krijgen en behandelt hij de verantwoordelijkheid van de kerk ten opzichte van de ontvolkende streek, de zich industrialiserende streek, de recreatie en de veranderingen die op het platteland plaatsgripen ten gevolge van de ruilverkaveling en de daarmee gepaard gaande zgn. streekverbetering.

Een paar kritische kanttekeningen. Onbegrijpelijk is, dat de eerstgenoemde Raad der Ned. Hervormde Kerk ook in 1963 de eindredactie van een dergelijk rapport nog uitsluitend in handen legt van een theoloog. Waarom niet én een socioloog én een theoloog het laten samenstellen? Het rapport draagt dan ook alle sporen van deze eenzijdigheid. Wat een overbodige breedtepraktigheid in Inleiding en in hoofdstuk II b.v. om tot de omschrijving van het begrip platteland te komen. Zelfs de bijbel, Luther en Van Dale komen daar uitvoerig aan te pas! En wat een omhaal van woorden op blz. 57 e.v. om duidelijk te maken, dat de taak van de kerk in de toekomst alleen kan zijn de dienst aan de medemensen en aan de gemeenschap. Doch zelfs aan een theoloog kan men de uitspraak niet vergeven, dat in ons land de rooms-katholieken tot 1848 uitgesloten waren van openbare ambten. Dit had gelukkig reeds een halve eeuw eerder een einde gevonden.

Aan het rapport liggen een viertal onderzoeken ten grondslag. Onderzocht zijn Baflo (in Noord-Groningen 1957), de Wieringermeer (1958), Bergambacht (in de Krimpenerwaard 1958) en Goeree-Overflakkee (1961). Alleen van dit laatste onderzoek is het verslag gepubliceerd. Het werd besproken in S & D 1962. De keuze van deze vier plattelandsgemeenten wordt niet nader gemotiveerd en is weinig gelukkig. Drie van de vier onderzochte plattelandsgemeenten toch liggen in eenzelfde landbouwgebied, nl. zeeklei met akkerbouw en gemengd bedrijf en slechts één, nl. Bergambacht, in het landbouwgebied der weidestrecken. De diluviale zandgronden, het rivierklei- en lössgebied, en het veenkoloniale gebied bleven derhalve geheel buiten beschouwing, waarbij we dan nog maar afzien van de tuinbouwgebieden. De methode doet denken aan die van A. C. de Vooy's in zijn dissertatie: 'De trek van de plattelandsbevolking in Nederland'. Deze verrichtte ook slechts onderzoeken in een viertal dorpen, maar hij beschouwde deze tenminste als typerend voor drie landbouwgebieden, terwijl het vierde een vissersdorp was. Op blz. 15 en 16 wekt De Loor min of meer de indruk, dat de keuze bepaald is door religiografische criteria, maar duidelijk wordt het niet. Hoe het zij, het is zo helder als de dag, dat men met algemene conclusies, die steunen op dermate beperkte onderzoeken, wel uitermate voorzichtig moet zijn. De schrijver zegt wel in het eerste hoofdstuk, dat het boekje slechts een momentopname is van vier plattelandsgemeenten, maar in de volgende drie hoofdstukken is hij dat totaal vergeten en generaliseert hij over 'het' platteland er lustig op los.

Het boekje heeft gelukkig geen wetenschappelijke pretenties. Het is bestemd voor de kerkelijke praktijk en gaarne eindigen we dan ook met de wens, dat het ertoe moge bijdragen, de bewustwording bij de plattelands kerkeraden met betrekking tot de verandering ten plattelande gestalte te doen krijgen.

DR. W. H. VERMOOTEN

Het bestuur van het Centrum voor Staatkundige Vorming (het instituut van de KVP dat vergelijkbaar is met de Dr. Wiardi Beckman Stichting van de PvdA) heeft een commissie in het leven geroepen, die een rapport heeft samengesteld over de verhouding tussen gemeenten en waterschappen. De voorzitter van deze commissie was mr. E. J. N. M. Bogaerts, de huidige griffier der Staten van Noord-Brabant. De heer Bogaerts is zeer deskundig op het gebied van de waterschappen en hetzelfde kan, voor zover ik het kan beoordelen, gezegd worden van verschillende andere leden van de commissie. Daarnaast waren verschillende leden afkomstig uit de gemeentelijke sfeer.

Deze commissie gaf in een kort rapport van \pm 30 bladzijden op zeer heldere en overzichtelijke wijze een beschouwing over de ontwikkeling van de gemeenten en de waterschappen, hun verhouding en de verschillende mogelijkheden tot samenwerking.

Over het algemeen kan ik mij met de opvattingen van de commissie Bogaerts goed verenigen.

De commissie stelt voorop, dat zowel de gemeenten als de waterschappen overheidslichamen zijn, die het algemeen belang behartigen. De gemeenten behoren tot de groep der territoriale corporaties, die het algemeen belang behartigen binnen hun territoir, voor zover die belangen althans niet aan andere organen (w.o. waterschappen) ter behartiging zijn opgedragen. Waterschappen zijn doelcorporaties, die belast zijn met de behartiging van uitdrukkelijk omschreven (of bepaalde) algemene belangen van waterstaatkundige aard. Of een bepaald waterstaatsbelang ter behartiging aan een waterschap moet worden opgedragen (of aan de territoriale corporaties moet worden overgelaten), acht de commissie terecht een vraag van doelmatigheid, waarbij in aanmerking kan worden genomen dat een waterschap zo nodig kan worden genoodzaakt zijn taak te vervullen.

Het spreekt vanzelf, dat waterschappen en gemeenten elkaar onophoudelijk ontmoeten en af en toe botsende belangen hebben. Het spreekt evenzeer vanzelf, dat een zo goed mogelijk overleg in verband daarmee noodzakelijk is. De commissie stelt voor hiertoe een vaste commissie van overleg te vormen. Een dergelijke commissie zou een uitstekende gelegenheid bieden voor vroegtijdige bespreking van aangelegenheden waaromtrent een van de beide organen beslissingen moet nemen. Als voorbeeld worden de uitbreidingsplannen genoemd. Dit denkbeeld lijkt mij bijzonder verstandig. Een dergelijke commissie zou een mogelijkheid ter voorkoming van strubbelingen bieden, die in verschillende omstandigheden van groot nut zou kunnen zijn.

De commissie gevoelt niet voor het denkbeeld gemeenten te beschouwen als vertegenwoordigsters van verschillende bijzondere belangen, als sociale, economische of culturele belangen, en de gemeenten

daartoe een kwaliteitszetel in het waterschapsbestuur toe te kennen en de gemeenten te belasten met betaling van lasten ten behoeve van die belangen, afgezien daarvan, dat zulks zonder wetswijziging niet mogelijk zou zijn. Zij ziet (m.i. terecht) een mogelijkheid in het betrekken van deze belangen in de classificatie van de gebouwde en ongebouwde eigendommen ten dienste der omslagheffing.

Wel ziet de commissie voordelen in de openstelling ook voor waterschappen van de mogelijkheid tot deelneming aan gemeenschappelijke regelingen op grond van de desbetreffende wet. In hoeverre van deze mogelijkheden gebruik gemaakt zal worden, zal de praktijk wel leren.

Ik zie de behoefte aan de mogelijkheid tot deelneming aan een gemeenschappelijke regeling voorlopig beperkt, doch ik ben het volkomen eens met de schrijvers van dit rapport, dat de mogelijkheid tot vrijwillige deelneming geschapen moet worden en dat de praktijk dan wel zal aantonen hoe groot de werkelijke behoefte aan dergelijke samenwerkingsvormen is.

Ten slotte wijdt de commissie aandacht aan hetgeen de commissie-Oud schrijft in conclusie 8 van haar rapport omtrent herziening van de gemeentewet, welk rapport werd uitgebracht aan het bestuur van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. De commissie-Oud acht het gedwongen opnemen van gemeentebesturen in waterschappen teneinde in deze vorm te komen tot een verplichte samenwerking tussen een gemeente en een of meer waterschappen of met meer dan een gemeente of met uitsluitend gemeenten, in strijd met de grondwet. Vrijwillige deelneming in waterschappen zou door wijziging van de gemeentewet gelegaliseerd kunnen worden.

De commissie-Bogaerts vraagt zich terecht af, wat bedoeld kan zijn met 'deelneming in waterschappen'. Een waterschap is geen vereniging, waarvan men vrijwillig al of niet lid kan zijn. Een waterschap wordt opgericht door de staten, die bepalen welke taak het waterschap krijgt en welke onroerende goederen de grondslag zullen vormen voor de belastingheffing. In zoverre dwingen de staten dus (onder goedkeuring van de Kroon) de eigenaren van de betrokken onroerende goederen. Afgezien van het feit, dat van strijd met de grondwet naar het oordeel van de commissie-Bogaerts niet overtuigend is gebleken, wijst zij erop, dat niet de gemeentebesturen tot deelneming worden gedwongen, doch de gemeenten dan ingeland zijn. Zij acht een dergelijke constructie in principe acceptabel, doch niet nodig.

Mijn slotsom moge zijn, dat ik het rapport Waterschappen en Gemeenten gaarne ter lezing aanbeveel.

MR. U. G. SCHILTHUIS

Al eens eerder heb ik hier geschreven: Wat in België over het vrij worden van Congo is gepubliceerd, daar kan Nederland met Indonesië niet bij in de schaduw staan. Daar is nu de studie van Van Langenhove bijgekomen, een volkenrechtgeleerde van internationale vermaardheid.

In de Congolese moeilijkheden is België zozeer partij in het geding geweest, dat een buitenstaander een aantal feiten, bij voorbeeld de affaire-Katanga, anders en waarschijnlijk objectiever zal beoordelen. Wanneer een Nederlander schrijft over de soevereiniteitsoverdracht zal zich wel hetzelfde voordoen. Dat heeft echter met de wetenschappelijke kwaliteit van het boek niets te maken. Het is zonder meer een aanwinst voor de vakliteratuur en heeft een betekenis die ver boven de Congo-zaak uitstijgt.

Wat de Verenigde Naties in Congo hebben gedaan, bevat een van de meest belangrijke en leerzame lessen voor het antwoord op de vraag, wat in deze tijd de Verenigde Naties tot handhaving van de vrede al dan niet vermogen te doen. Terecht stelt de schrijver, dat de operatie van de VN in Congo een poging is geweest om het beginsel van de collectieve veiligheid aan te passen aan een internationale werkelijkheid die volkomen anders is dan waaraan in de bepalingen van het Handvest is gedacht. Volgens het Handvest zou Hammerskjöld hebben moeten handelen als instrument van de eenstemmige wil der grote mogendheden, in feite heeft hij gehandeld bij ontstentenis van die eenstemmigheid. Het duidt er ook op, dat de Verenigde Naties, ondanks alle leemten en tekortkomingen, toch heel wat meer zijn dan alleen een propagandaforum, en een zelfstandige factor zijn geworden in de internationale politiek. Wie voor dit vraagstuk belangstelling heeft, vindt in het boek van Van Langenhove interessant materiaal.

G. J. N. M. RUYGERS

Dr. Z. R. Dittrich, Het verleden van Oost-Europa, W. de Haan N.V., Zeist, 1963, 252 blz.

'De maatschappelijke en culturele dynamiek tot het einde van de middeleeuwen', zoals de ondertitel luidt, vormt een nuttige omlijning van de bedoeling van de auteur. Na een noodzakelijk summier gehouden overzicht van de oergeschiedenis van Oost-Europa concentreert Dittrich zich op de beschrijving van de verbindende elementen in het Oosteuropese verleden en brengt deze in interessante tegenstelling tot de gelijktijdse ontwikkeling in het westen van het continent. De inleidende hoofdstukken bewijzen hun nut door nader in te gaan op de invloed van factoren als ruimte, klimaat en gemeenschapsorganisatie. Het Voorslavische bevolkingssubstraat krijgt daarbij terecht meer aandacht dan men veelal

bij historische beschouwingen over Oost-Europa aantreft. Het optreden van mengvormen tussen een agrarisch-matriarchale samenleving van protoslavische oorsprong en een uit Voor-Azië afkomstige Indogermaanse levenstrant van uitgesproken autoritair karakter wordt daardoor helder belicht.

De historische dwarsdoorsnede die de schrijver vervolgens van het meer recente verleden geeft, van het begin van onze jaartelling tot het einde van de zestiende eeuw, heeft de verdienste niet louter langs chronologische lijnen te verlopen. Zo werkt hij het begrip 'handelswegenstaat', afkomstig van de Duitse historicus Sappok, nader uit en verschaft daarmee een gelukkige samenhang aan uiteenlopende verschijnselen, meest van economische aard. Het voorshands op commercie, niet op grondgebied, gebaseerde gezag van de vorsten bracht een maatschappelijk patroon voort dat ingrijpend verschilde van West-Europa. Relatief achterblijven van de landbouw, opbloei van de stedelijke kernen en despotische macht van de heerser gaven de voormiddeleeuwse samenleving in het Oosten een grote mate van ongelaagdheid en instabiliteit. Volgens Dittrich schuilen hier de 'oude wortels' van een negatieve houding tegenover overheid en staat. Van buitenaf opgelegd werden deze meestal blijvend als vreemd ervaren. Saamhorigheid zoals deze zich op basis van trouw en verantwoordelijkheid tegenover de feodale vorst in West-Europa ontwikkeld zou hebben, kwam daardoor te ontbreken.

Ook de behandeling van de gewelddadige Duitse kolonisering die van 700 tot 1700 plaatsvond, geeft interessante, maar onuitgewerkte aanknopingspunten met de hedendaagse actualiteit. De ontwikkeling van het stadsrecht, de emigratie van de Duitse joden, de modernisering van landbouw en industrie en vele andere aspecten worden in genuanceerde afweging tegenover de negatieve gevolgen van deze 'Drang nach Osten' vermeld. De economische crisis die Europa vanaf het midden van de 14de eeuw teisterde, ziet Dittrich dan voornamelijk als een verstoring van het evenwicht tussen Oost- en West-Europa dat deze Duitse expansie bezig was te bewerkstelligen. Fixatie als landbouwgebied werd hierdoor het Oosteuropes lot, terwijl het Westen met zijn bloeiende handelsverbindingen het beste van twee werelden kon kiezen, en de basis wist te leggen voor de latere industrialisatie. Nationale bewustwording en godsdienstige oriëntatie vormen de slotthema's, waarin de schrijver de hem geboden gelegenheid benut, evenals elders in zijn boek trouwens, af te rekenen met een aantal gangbare misvattingen of vooroordelen, niet in de laatste plaats ten aanzien van zgn. aangeboren Slavische karaktereigenschappen.

Een samenvatting ontbreekt helaas, waardoor het geheel als een nachtkars dreigt uit te gaan en de in het voorwoord aangekondigde aansluiting op het heden mist. Voor het overige levert Dittrichs werkstuk, serieus en leesbaar, een welkome bijdrage tot de vakliteratuur.

MR. A. C. A. DAKE

REDACTIONEEL

In het juli/augustus-nummer was een bijdrage opgenomen van dr. W. Drees, waarin een historische overzicht werd gegeven van 100 jaar socialistische internationale. Daarop aansluitend schrijven mr. M. van der Stoep en prof. dr. J. Tinbergen in dit nummer over de mogelijkheden van internationale socialistische samenwerking.

Biografische notities:

Dr C. de Galan is directeur van de dr. Wiardi Beckman Stichting.

Dr. P. Thoenes is verbonden aan het sociologisch instituut van de Leidse Universiteit.

Prof. mr. J. van der Hoeven is hoogleraar in het staatsrecht aan de Universiteit van Amsterdam.

Prof. dr. I. Gadourek is hoogleraar in de sociologie te Groningen.

Dr. A. van Braam is werkzaam bij het Centraal Bureau voor de Statistiek.

C. J. Hollemans is theologisch student te Leiden.

Aan de lezers,

Vijftien jaar heeft op de stofomslag van dit maandschrift te lezen gestaan, dat J. M. den Uyl secretaris is van de redactie. Als opvolger van dr. J. F. de Jongh heeft hij in die jaren aan S & D voor een belangrijk deel de vorm en inhoud weten te geven die het tijdschrift nu heeft. Wat echter de laatste jaren steeds in zijn bedoeling lag heeft hij met ingang van dit nummer geëffectueerd: hij heeft het redactiesecretariaat neergelegd.

De redactie is veel dank verschuldigd aan Den Uyl voor hetgeen hij voor S & D heeft gedaan; dat hij als redacteur aan ons maandblad verbonden blijft betekent dat er gelukkig geen sprake is van een afscheid.

Als zijn opvolger is aangewezen F. J. A. van Maanen, die reeds sinds 1957 als adjunct-secretaris is opgetreden en in de loop der jaren reeds een deel van de taak van Den Uyl had overgenomen.

Eveneens met ingang van dit nummer is de redactie uitgebreid door de benoeming van een tweetal redacteuren.

Dr. C. de Galan, sinds kort directeur van de Dr. Wiardi Beckman Stichting zal als redacteur tevens belast worden met de eindredactie. In zijn persoon ziet de redactie tevens de mogelijkheid tot meer contact met het wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid.

J. Smit, de tweede nieuw-benoemde redacteur is hoofd van de afdeling programmabouw van de VARA. Van hem, winnaar van de litteraire prijs van de provincie Friesland, de Gysbert Japicxse-prijs, verwacht de redactie een stimulans tot het publiceren van meer artikelen die zich met de cultuur in engere zin bezighouden.

J. P. Kruijt, voorzitter van de redactie

G. van Benthem van den Bergh
De Amerikaanse verkiezings-
campagne

Senator Goldwater stond gisteravond in het midden van een baseballveld in een stadion in Boston. Die plaats kwam voortreffelijk overeen met het beeld, dat hij de laatste weken aan het Amerikaanse electoraat tracht op te dringen: niet de onverantwoordelijke oorlogshitser, maar de man van het midden, en in het voetspoor van Eisenhower, de morele leider van het Amerikaanse volk. Het raadsel van Goldwater wordt niet opgelost door hem in levenden lijve op een politieke massabijeenkomst te zien. Zijn publiek was enthousiaster toen hij er nog niet was, dan tijdens zijn toespraak. Weliswaar klaptten zijn aanhangers als de honden van Pavlov steeds wanneer dit kennelijk van hen werd verwacht — bij een flauw grapje, of bij een aanval op Johnson of de macht van Washington —, maar er was geen sprake van een climax van uitbundigheid tegen het einde van Goldwaters palaver. Velen verlieten het stadion voor het einde, waar zij een stille tocht van ongeveer 2500 demonstranten tegen Goldwater konden zien.

Maar binnen het stadion leek het een gewone presidentiële verkiezingscampagne. De republikeinse kandidaten van de staat Massachusetts (die hun aanvankelijk verzet tegen Goldwater nu hebben opgegeven), werden aan het publiek voorgesteld, met als belangrijkste uitzondering Attorney General Brooke, een republikeinse neger, die geweigerd had te verschijnen.

Alleen de inhoud van de — overigens heel rustig en beheerst voorgedragen — toespraak van Goldwater maakte duidelijk, dat deze campagne niet wordt uitgevochten op de grondslag van overeenstemming over de fundamentele doeleinden van de Amerikaanse buitenlandse en binnenlandse politiek, zoals dat sinds 1945 het geval is geweest, maar dat het nu gaat om het behoud van die consensus.

Het is gebruikelijk Goldwater een conservatief te noemen — dat doet hij zelf ook; het eerste voor hem geschreven boek heet 'The conscience of a conservatieve' — maar dat belemmert het inzicht in zijn werkelijke betekenis. Hij is een revolutionair.

Het kenmerk van de revolutionair is immers, dat deze de samenleving wil veranderen om die te laten beantwoorden aan de door hem gestelde en onvoldoende in de samenleving erkende waarden en normen. Het doet er weinig toe of die waarden en normen ontleend zijn aan een beeld van het verleden, zoals bij Goldwater, of van de toekomst, zoals in het marxisme. Gemeenschappelijk is het ontkennen van de moraliteit en de legitimiteit van de bestaande 'orde'.¹⁾ En dat is precies, waar Goldwater steeds op hamert: 'In uw harten weet u, dat ik gelijk heb, dat er iets mis is met onze moraal.'

Maar wat stelt hij er tegenover? Goldwater, zo zou men kunnen zeggen, ontkent de samenleving. Hij gaat uit van de individuele mens, die gelijk is aan de ander, in de zin, dat een ieder vrij moet zijn om de vruchten te plukken van zijn volstrekte onafhankelijkheid.²⁾

Eventuele problemen moeten zoveel mogelijk op basis van vrijwilligheid worden opgelost d.w.z. eerst moeten privé organisaties de zaken opknappen, als die het niet kunnen de plaatselijke overheid, dan de staten en ten slotte als het werkelijk niet anders kan de federale overheid.³⁾ Maar dat kan slechts zo

¹ Ik zet 'orde' tussen aanhalingstekens, omdat men daar meestal de bestaande staatkundige en/of klassestructuur onder verstaat. Ik zou de betekenis willen uitbreiden tot de bestaande consensus over de fundamentele doeleinden van de binnenlandse en buitenlandse politiek d.w.z.

- a. in Amerika het accepteren van een ontwikkeling in de richting van de welvaartsstaat, hetgeen een uitbreiding van de bevoegdheden van de federale overheid impliceert op het gebied van o.m. sociale zekerheid, onderwijs en burgerrechten, en

- b. de erkenning, dat ten eerste het communisme niet alleen als 'vijand' en belichaming van het kwaad gezien moet worden, maar dat de veiligheid in de wereld alleen gehandhaafd kan worden door het vinden van een modus vivendi door de Sowjet-Unie en het Westen, en ten tweede, dat internationale samenwerking en ontwikkelingshulp de enige effectieve antwoorden op de uitdagingen van onze tijd zijn.

Goldwaters premissen zijn, dat behoeft nauwelijks gezegd, op al deze punten van een minteken voorzien.

² Dit impliceert, dat het ene vrije individu het andere, in concreto de blanke de neger, 'rechtmatig' kan beletten vrij te zijn. Maar iemand die dergelijke 'gecompliceerde' consequenties aan zijn woorden verbindt, wordt niet door Goldwater beantwoord, maar krijgt te horen, dat hij al zo gecorrumpeerd is, dat hij niet meer in staat is 'simpele waarheden' in te zien.

³ Hij ziet niet in, dat in feite de uitbreiding van de federale bevoegdheden volgens een dergelijk proces heeft plaatsgevonden.

gedaan worden door 'goede' mensen. Daarom moet eerst het kwaad worden uitgereodi. Dit verklaart waarom behalve 'vrijheid' de dominerende thema's van Goldwaters campagne de strijd tegen het communisme — dat overwonnen kan worden door de morele en fysieke kracht van Amerika op de juiste wijze in te zetten — en het handhaven van 'law and order' binnen de Verenigde Staten zijn.

In Boston beloofde hij een 'oorlog tegen de misdaad', die hij meer nodig achtte dan de 'oorlog tegen de armoede' van president Johnson, die integendeel het moreel van het Amerikaanse volk zou verzwakken. In het kader van zijn oorlog tegen de misdaad beloofde hij ervoor te zullen zorgen, dat een aantal beslissingen van het Hooggerechthof ongedaan gemaakt zouden worden door nieuwe benoemingen of door nieuwe wetgeving.

Een van de door Goldwater aangevallen beslissingen bepaalt dat onwettig verkregen bewijsmateriaal (door af luisteren, mishandeling door de politie, een vrijwillige bekentenis afgelegd bij afwezigheid van een advocaat) niet tegen een beklagde mag worden gebruikt. Dat zou volgens Goldwater betekenen, dat een 'duidelijk schuldige misdadiger' vrijuit zou kunnen gaan.⁴)

De uitwerking van deze twee hoofdthema's van Goldwaters ideologie — vrijheid voor het individu en Amerika's roeping om het kwaad te bestrijden — in praktische politiek is natuurlijk onmogelijk. Hij stuit al meteen op de tegenstrijdigheid van zijn streven om de bevoegdheid van de federale overheid in te perken en de nadruk, die hij op de noodzaak van militaire superioriteit van Amerika boven de Sowjet-Unie legt. Lastig voor hem is ook, dat zijn eigen staat Arizona alleen van water voorzien kan worden door het aanleggen van een door de federale overheid betaalde stuwdam.

In de buitenlandse politiek hebben zijn stellingen — het gebruik van atoomwapens in Vietnam, het door de President delegeren van de bevoegdheid om nucleaire wapens in te zetten aan militaire commandanten — zijn tegenstanders de gelegenheid gegeven hem te beschuldigen een oorlogshitser, 'triggerhappy' te zijn. Volgens de opiniepeilingen bleek dit hem naast zijn verzet tegen sociale wetgeving het meeste kwaad te doen bij de kiezers.

⁴ Een evenzeer onthullend voorbeeld van Goldwaters denkpatroon is zijn beschuldiging, dat Stevenson de Amerikaanse jeugd ophitst 'de wet te breken.' Wat heeft Stevenson gezegd? Dat in de strijd om de burgerrechten zelfs een gevangenisstraf niet meer als oneervol beschouwd kan worden!

Daarom vertoont zich nu een andere Goldwater, één die toezegt de bestaande sociale wetgeving te willen uitvoeren, die geen voorstander meer is van een ieder gelijke inkomstenbelasting van 20% en die zijn buitenlandse politiek voortdurend refereert aan die van Eisenhower-Dulles (die hij overigens slechts in 26% van de gevallen, dat er in de Senaat over moest worden gestemd heeft gesteund).

Goldwater baseert zijn campagne nu enerzijds op absolute leuzen en anderzijds op het zelf poseren als de verantwoordelijke, gematigde, volstrekt integere staatsman. Johnson zou daarentegen slechts een politiek profiteur zijn: in iedere toespraak komt Bobby Baker aan de orde. Men zou kunnen zeggen, dat Goldwater het electoraat oriëntatie in een gecompliceerde wereld tracht aan te bieden door duidelijk vast te stellen wat goed en kwaad is (niet voor niets vergeleek hij gisteren zijn eigen kruistocht met die van Billy Graham).

Het is duidelijk, dat de verkiezingscampagne meer door het voor of tegen Goldwater dan door de positieve kwaliteiten van Johnson wordt bepaald. Van een redelijk debat over de politiek van de huidige administratie is geen sprake. Goldwater en Miller grijpen bepaalde punten aan waar de administratie duidelijk zwak staat, zoals in Vietnam, zonder echter met een alternatieve politiek te komen. Dit betekent, dat ook Johnson niet veel anders kan, dan in de meest algemene termen te praten en duidelijk te maken dat ook hij over het nodige Amerikanisme en idealisme beschikt. Ook hij moet absolute waarden als vrede, rechtvaardigheid, welvaart (d.i. 'prosperity', niet 'welfare', want dat is socialistisch) en vrijheid preken.

Toen Johnson in een van zijn toespraken 'vrijheid' vergat te noemen, werd hij daarvoor prompt door Goldwater op de vingers getikt. De nadruk, die Johnson op eenheid en continuïteit legt — 'Let us continue' is een van zijn slagwoorden, waarop Goldwater kan scoren met 'Let us continue what?' — maakt, dat hij zich nu als de eigenlijke conservatief voordoet. Johnson biedt de kiezers stabiliteit aan, de status-quo als het beste wat mogelijk is. Zijn buitenlandse politiek is gericht op het vermijden van risico's. Als men opiniepeilingen mag geloven, slaat dit bijzonder goed aan bij de Amerikaanse kiezer, maar het maakt de campagne er niet interessanter op.

Maar het is helaas niet zeker, dat de opiniepeilingen — op het ogenblik voorspellen zij ongeveer 60% voor Johnson en 30%

voor Goldwater — het bij het rechte eind hebben. Het zou natuurlijk voor het vertrouwen in de politieke stabiliteit van de Verenigde Staten bijzonder goed zijn, als Goldwater niet meer dan 30% van de stemmen krijgt (al is zelfs dat nog meer dan men zou wensen), maar er zijn toch redenen om aan te nemen, dat het meer zal worden.

Goldwater kan het niet alleen met zijn rabiante aanhang doen (volgens Gilbert Harrison bestaat die uit leden van de John Birch society, ex-communisten, jonge 'executives', die genieten van de opwinding van een veilige, conventionele rebellie; journalisten, die hun wraakgevoelens tegen de 'establishment' kunnen luchten; dames, die vinden dat er aan de oostkust een zondig leven wordt geleid; zakenlieden, wier ambities hun rijkdom te vergroten gefrustreerd worden door vakverenigingen, federale regelingen en belastingen; arbeiders en huisbezitters, die bang zijn, dat hun veilige plekje door opdringerige negers wordt bedreigd). Hij heeft de steun nodig van de 'normale' republikeinse kiezers. Daarom probeert hij zich nu als de respectabele staatsman voor te doen. En wie kan hem hierbij beter helpen dan grote wijze vader Eisenhower? Niet alleen, dat Eisenhower op het laatste openblik zijn toegezegde steun aan Scranton heeft ingetrokken — volgens boze tongen omdat hij was gewaarschuwd, dat hij anders op de Republikeinse conventie zou worden uitgejouwd — hij heeft zich nu volledig bij de campagne laten betrekken. Vorige week werd over de NBC-televisie een republikeinse commercial van een half uur, 'Conversation at Gettysburg', uitgezonden, waar Barry en de 'General' — zo noemden ze elkaar met een fijn gevoel voor verhoudingen — een gesprek voerden, waarvan de inhoud zich maar weinig onderscheidde van het geluid van als decor fungerende koeien. Maar inhoud was ook niet nodig. Het ging er slechts om duidelijk te maken hoe zeer Eisenhower en Goldwater het met elkaar eens waren en de aaneenschakeling van clichés en platitudes leende zich daar voortreffelijk toe.

Maar een laatste vraag van Goldwater liet aan duidelijkheid niets te wensen. Wat vond Eisenhower ervan, dat zijn tegenstanders hem een oorlogshitser noemden? Dat, Barry, antwoordde de Generaal, is 'tommyrot', kletspraat. Ik ken je al jaren en ik weet, dat je een verantwoordelijk man bent. Je hebt vrouw en kinderen, en je wil niets liever dan voor hun en voor onze kleinkinderen de wereld veilig maken.

Het is natuurlijk moeilijk uit te maken hoe groot Eisenhowers invloed op de Amerikaanse kiezers is, maar dat zijn steun en de

manier, waarop hij die geeft, Goldwater stemmen zal geven is zeker. Er zijn een heleboel Republikeinen, die nooit anders hebben gestemd, en die niets liever willen dan een goede reden om dat ook nu te kunnen doen.

Dit brengt ons op een tweede reden om de opiniepeilingen niet al te zeer te vertrouwen. Er zullen een aantal kiezers zijn — hoeveel is alweer moeilijk te zeggen — die aan een conflict van loyaliteiten en aan druk uit tegengestelde richtingen onderworpen zullen zijn. Dat is niet alleen bij gematigde republikeinen het geval, maar ook bij democraten, vooral in het zuiden. De AFL-CIO is echter bezorgd, dat ook in het noorden de angst voor de gevolgen van de Wet op de burgerrechten — er schijnt bij arbeiders een wijd verbreide misvatting te bestaan, dat die tot bevoordeling van negers boven blanken zou leiden — Goldwater zou kunnen bevoordelen. Maar de leiders en het kader van de AFL-CIO doen wat ze kunnen om het misverstand weg te nemen. Ook Johnson zelf heeft al verschillende toespraken voor jaarcongressen van vakverenigingen gehouden. Als er echter veel absentisme bij de kiezers zal blijken te zijn, moet dit volgens Lipset (Political Man pp 211—226) aan de genoemde druk uit tegengestelde richtingen worden geweten.

De Democraten zijn overigens bang, dat er ook veel kiezers zullen wegblijven, omdat de Democraten 'het toch wel winnen'. Misschien zijn ze daarom wel blij, dat een onderzoek van NBC Televisie, waarbij de kansen per staat gewogen werden, uitwees dat Johnson wel leidt, maar nog niet over de benodigde 270 van de in totaal 538 kiesmannen beschikt.⁵⁾ Johnson heeft volgens NBC 216 kiesmannen, Goldwater 130, terwijl er 192 onzeker zijn.

Het is in ieder geval te hopen, dat de kenners van het kiezersgedrag het bij het rechte eind hebben, als zij voorspellen, dat een conflict van loyaliteiten bij de kiezers vooral absentisme en ongeldige stemmen veroorzaakt en dat Goldwater niet ook in op hem uitgebrachte stemmen profiteert van de onmiskenbare voor-

⁵ De President wordt niet met de meerderheid van stemmen van de gehele Verenigde Staten verkozen. Iedere staat heeft afhankelijk van zijn bevolkingsaantal een aantal kiesmannen (b.v. New Hampshire 4 tegen New York 53), die verplicht zijn de presidentiële kandidaat te stemmen, die in de eigen staat de meerderheid van stemmen verkrijgt. Het is dus mogelijk, dat een kandidaat wordt verkozen, die niet de landelijke meerderheid heeft. Kennedy had slechts een landelijke meerderheid van 118.000 stemmen op een totaal van 68,8 miljoen uitgebrachte stemmen.

uitgang op het gebied van de burgerrechten. Volgens de Harvard Professor of Civil Rights Pettigrew, een sociaal psycholoog en zelf afkomstig uit het Zuiden, is die mogelijkheid echter een door de pers verspreide mythe.

Maar ook als Goldwater wel een stevige nederlaag lijdt, is niet alles rozegeur en maneschijn. Zijn aanhangers zullen dat alleen als een nieuw bewijs van de grote samenzwering beschouwen en proberen de Republikeinse partij nog steviger onder controle te krijgen. De enorme schade, die Goldwater aan het Amerikaanse politieke bestel toegebracht heeft, kan alleen ongedaan worden gemaakt als de gematigde Republikeinen het partij-apparaat weer tot zich kunnen trekken. Voor de politieke stabiliteit van de Verenigde Staten is het immers ongetwijfeld beter als het tweepartijstelsel kan werken zoals het tot nog toe deed, d.w.z. met een oppositiepartij, die meer een alternatief van middelen dan van fundamentele doeleinden aanbiedt, dan wanneer er een zogenaamd werkelijk alternatief in de vorm van een door het rechts extremisme gecontroleerde 'conservatieve' partij uit de Republikeinse partij zou ontstaan. Extremisme kan beter binnen de grote partijen worden bestreden, dan wanneer het zich meester heeft gemaakt van een van de meest respectabele instellingen van het Amerikaanse politieke leven.

Als men zich realiseert, dat dit nu in feite het geval is, beseft men pas goed hoe ver een middelmatig zakenman uit het middenwesten, wiens voornaamste creatieve prestatie bestaat uit het op de Amerikaanse markt brengen van met rode mieren gedecoreerde onderbroeken, het heeft gebracht.

De belangrijkste vraag van de komende verkiezingen is dan ook niet, hoe groot Johnsons meerderheid zal zijn, maar hoeveel kiezers wel op Johnson zullen stemmen, maar op gematigde republikeinen voor andere functies. Iemand die daarvan zou kunnen profiteren is Kenneth Keating, de tegenstander van Robert Kennedy in New York, die geweigerd heeft zich achter Goldwater te scharen. Als Kennedy niet in de Senaat zou komen, kan de positie van Humphrey in de Democratische partij bijzonder sterk worden, en daar is weinig tegen. Humphrey vormt de enige verkwikking in deze miserabele verkiezingscampagne. Zijn toespraken hebben inhoud en getuigen van een gezonde kijk op de doeleinden en mogelijkheden van de Amerikaanse buitenlandse politiek. Om met een kijkje in de toekomst te besluiten: Humphrey for President in 1968! — en laten we hopen, dat hij dan Rockefeller en niet Goldwater verslaat.

Het regionale industrialisatiebeleid op dood spoor

In de maand juli jl. heeft de regering een 'nota inzake het te voeren industriespreidingsbeleid 1965 t.m. 1968' gepubliceerd, ondertekend door de staatssecretaris van het Ministerie van Economische Zaken, drs. J. A. Bakker. Zoals de titel van de nota aangeeft, handelt zij over de voorgenomen maatregelen ter bevordering van de spreiding der industrie over ons land. Omdat de industriële sector voor werk en welvaart van essentiële betekenis is en omdat het regionale industrialisatiebeleid één van de weinige concrete onderdelen vormt van een nationale ruimtelijke politiek, is de nota-Bakker in beginsel een belangrijk stuk. De inhoud ervan is waard nader geanalyseerd te worden.

De nota luidt bovendien een nieuwe fase in het regionale industrialisatiebeleid in. Het beleid blijft weliswaar direct gericht op de stimulering van industrievestiging in daartoe aangewezen gebieden. De achterliggende motivering is echter (sinds 1946 thans voor de vierde maal) gewijzigd.

Aanvankelijk had het stimuleringsbeleid vooral ten doel bestaande regionale werkloosheid op te vangen, in een volgende fase uitgebreid tot bestaande en te verwachten werkloosheid. Sedert 1959 stond het tegengaan van een voortgaande bevolkingsexpulsie uit de probleemgebieden op de voorgrond. Nu wordt als eerste en belangrijkste motief genoemd de bevordering van een betere geografische spreiding van de industrie; dit komt ook in de titel van de nota-Bakker tot uiting.

Deze nieuwe fase in het beleid kwam overigens niet onverwacht; zij was al aangekondigd in de achtste industrialisatie-nota van april 1963 en in de memorie van toelichting bij de begroting van het Ministerie van Economische Zaken voor 1964, blz. 16. Deze waren op een aantal punten zelfs duidelijker en uitvoeriger dan het nieuwe stuk. In de nota-Bakker wordt wel het beleid geconcretiseerd, worden de maatregelen voor de toekomst genoemd. Juist in deze concretisering echter stelt het stuk teleur, naar wij hopen aan te tonen.

Wij zullen in dit artikel aan de belangrijkste aspecten van de

nota aandacht schenken. Achtereenvolgens komen de spreidingsgedachte, de economische aspecten, de sterke concentratie van de te stimuleren kernen en de beleidsmaatregelen aan de orde.

De spreiding

Nu als doelstelling van het regionale industrialisatiebeleid de spreiding voorop staat, is de inpassing van dat beleid in een nationale ruimtelijke conceptie noodzakelijk. In de nota-Bakker ontbreekt echter een zodanige conceptie; er wordt volstaan met enkele weinig originele passages over de verhouding tussen het westen en overig Nederland. Dit stelt te meer teleur, omdat toch de laatste jaren over planologische vraagstukken in ons land veel is gepubliceerd, zowel door de regering zelf¹, als door anderen². Daarvan is in de jongste nota heel weinig terug te vinden.

Nu is het duidelijk, dat deze nota niet was bedoeld om een nieuw planologisch beleid te entameren. Maar wel mocht, nu de spreidingsgedachte zo centraal staat, worden verwacht dat een duidelijke achtergrond als beleidsbasis was gehanteerd. Dat is niet gebeurd. Integendeel, de nota is zelfs duidelijk inconsequent. Ondanks het primair stellen van de spreidingsgedachte worden de stimuleringsgebieden aangewezen op grond van bevolkingsvertrek en dreigende werkloosheid en niet op grond van hun te verwachten bijdrage tot een evenwichtiger ruimtelijk industriepatroon. In feite gaat dus het beleid op de oude voet voort. De verandering van terminologie, die 'stimuleringsgebieden' in de plaats stelt van 'probleemgebieden', blijkt een woordspel te zijn, omdat de stimuleringsgebieden als vanouds worden verdedigd op grond van hun probleemkarakter³. Het juiste

¹ In de 'Nota inzake de ruimtelijke ordening in Nederland', 1962.

² Vanuit socialistische kring zijn gedachten ontwikkeld in enkele rapporten van de Dr. Wiardi Beckman Stichting: 'Ruimtelijke ordening, waarom en hoe?', 1958. 'Bevolkings spreiding', 1959; 'Beter wonen', 1963. Zeer onlangs zijn de belangwekkende preadviezen van Steigenga, De Ranitz van Van Poelje over 'De stedelijke ontwikkeling van Nederland' verschenen.

³ In het rapport 'Regionaal Industrialisatiebeleid' van het Centrum voor Staatkundige Vorming (1963) is voorgesteld een scheiding aan te brengen tussen stimuleringsgebieden, die vooral de spreiding kunnen verwezenlijken, en probleemgebieden, die op grond van eigen sociale problematiek waren aan te wijzen. Deze vruchtbare gedachte is door de regering niet gevolgd, ondanks hoopgevende aankondigingen in de achtste industrialisatienota en de positieve uitspraken in de MvT bij de begroting van Economische Zaken voor 1964.

uitgangspunt van de nota is in feite niet gehonoreerd. Was dat wel gebeurd, dan zou er niet aan te ontkomen zijn geweest, dat de nota zich — zij het dan misschien in grote lijnen — had uitgesproken over zo iets als een structuurschets voor de toekomstige bevolkingsspreiding in Nederland.

In de nieuwe motivering van het regionale industrialisatiebeleid gaat het immers vooral om de problemen van de Randstad, meer nog dan om die van de ontwikkelingsgebieden. Deze laatste worden gestimuleerd om de ontwikkeling in de Randstad af te remmen. Bij dat afremmen zal men zich toch de vraag moeten stellen waar men precies wil afremmen, in welke industriële sectoren en in welke mate, om vervolgens van daaruit een stimuleringspatroon voor andere gebieden op te bouwen. Van een dergelijke aanpak is in de nota geen spoor te vinden. In feite wordt het stimuleringsbeleid, met volkomen voorbijzien aan de daaraan ten grondslag gelegde motivering, geënt op het ontwikkelingsbeleid van de voorafgaande jaren.

Het wekt dan ook geen verbazing dat de vraag of het voor het doorzetten van een gewijzigd bevolkingsspatroon ook gewenst kan zijn aan de positieve, stimulerende maatregelen de steun in de rug te geven van negatieve, op selectie van vestigingen in de Randstad gerichte maatregelen, slechts zeer terloops aan de orde komt. En wel daar waar⁴ het regionale industrialisatiebeleid wordt afgeschilderd als een belangrijke bijdrage voor een ruimtelijk ordeningsbeleid dat niet hoeft te steunen op . . . kunstmatige middelen.

Nu in de nota over de spreiding van onze belangrijkste bestaansbron wordt gehandeld, zou bovendien een gedegen analyse van de aard, de omvang en de diversiteit van de gewenste geografische verdeling der industrie op zijn plaats zijn geweest. Een functionele zonering van ons land, waarbij de primaire taken der betrokken gebieden vooropgestaan zouden hebben, was als achtergrond onmisbaar geweest⁵.

Het kan niet de bedoeling van dit artikel zijn een dergelijke geografisch-economische analyse te geven. Ter verduidelijking van onze gedachten geven wij echter als voorbeeld deze indeling:

⁴ blz. 2, rechterkolom.

⁵ Het is een van de verdiensten van de nota inzake de ruimtelijke ordening in Nederland dat daarin (blz. 68 e.v.) bij de bespreking van de mogelijkheden die de industriespreiding als instrument voor een wijziging van het bevolkingsspatroon biedt, wél een zekere mate van functionele zonering van ons land wordt gehanteerd.

1. Zeehavengebieden, waar de decentralisatie van Randstedelijke industriële activiteit in de eerste plaats mogelijkheden biedt: Westerscheldebekken, Den Helder, Delfzijl.

2. Spreidingsgebieden rond de Randstad, waar in het bijzonder de spreiding van nauw aan het westen gebonden bedrijven (ook in de dienstensector) op kan worden gericht (b.v. Noord-Holland-noord, Noordwest-Veluwe, komgronden, West-Brabant, Zeeuwse eilanden).

3. Te stimuleren grote centra op ruime afstand van de Randstad (b.v. Groningen, Leeuwarden, Zwolle-Kampen, Twente, Deventer-Zutphen-Apeldoorn, Emmen, steden in Noord-Brabant en Zuid-Limburg, Arnhem, Nijmegen).

4. Probleemgebieden op grond van regionale moeilijkheden; zoals agrarische en grensgebieden.

Op deze of soortgelijke wijze zou het mogelijk zijn geweest de spreidingsidee uit te werken en te concretiseren. Daarbij zou dan een diversiteit in maatregelen hebben moeten aansluiten. Men kan zich goed voorstellen, dat alleen voor de gebieden sub 4. premies en prijsreducties zouden worden toegekend. Bij de groep sub 3. zouden woningbouw en sociaal-culturele outillage voorop kunnen staan, met daarnaast goede doorgaande verbindingen. Voor de zeehavengebieden valt in het bijzonder te denken aan infrastructuur en openbare nutsvoorziening, met ook weer de doorgaande verbindingen. Enzovoorts.

De spreiding is dus in de nota-Bakker niet uitgewerkt. En zij wordt ook nauwelijks verdedigd. Juist in een nota van de staatssecretaris van Economische Zaken had men mogen verwachten, dat aan de economische motivering voor een spreidingsbeleid meer aandacht zou zijn geschonken, naast de wel genoemde ruimtelijke achtergrond. Het ware zeer wenselijk geweest als op de economische repercussies van de industriespreiding uitvoeriger zou zijn ingegaan; maar dat is niet gebeurd.

Economische aspecten

Het economische aspect is dus verwaarloosd. Niettemin mag als vaststaand worden aangenomen, dat industriële deconcentratie in Nederland gevolgen meebrengt voor welvaart en economische groei.

Het lijkt waarschijnlijk, dat industriespreiding een positief effect heeft op de ontwikkeling van onze welvaart. Immers, de benutting van het buiten het westen aanwezige economische potentieel (in de vorm van ruimte, arbeid, o.m. afvloeiend uit de agrarische sector, vestigingsplaatsvoordelen en onderbenutte dienstensector) brengt een meer optimaal gebruik van onze nationale middelen tot stand. Belangrijk is ook, dat de ontwikkeling van het westen veel kostbaarder voorzieningen eist dan elders in het land (op het terrein van infrastructuur, stedenbouw, recreatie, enz.) Het westen functioneert duur, nog afgezien van 'social costs' als lucht- en waterverontreiniging.⁶

Tegenover deze factoren staat het moeilijk kwantificeerbare agglomeratievoordeel van het westen. In de nota wordt dit laatste genoemd, maar het zou toch wel gewenst zijn geweest het nader te specificeren: voor welke industriële bedrijven geldt het voor- al en is het elders te compenseren? Van een afweging van voor- en nadelen van de spreiding is geen sprake, zelfs niet met betrekking tot de overheidsfinanciën.

Op een ander belangrijk economisch aspect van de industriespreiding wordt evenmin ingegaan. Het is niet onmogelijk, dat vooral zwakke bedrijven en bedrijfstakken zich in de probleemgebieden vestigen, omdat juist deze uit het westen worden 'wegge-selecteerd' en omdat juist zij door de premies en prijsreducties worden aangetrokken. De industriële groei, de verdeling naar sectoren van de probleemgebieden, is in dit verband interessant. In de achtste industrialisatienota is op dit punt gewezen in verband met de gewenste gevarieerde industriële structuur van de probleemgebieden. Hoewel niet onmisbaar bij de uitstippeling van een nieuw beleid, zou nadere informatie op dit punt bepaald gewenst geweest zijn.

De concentratie

Alweer in het voetspoor van de achtste industrialisatienota wordt in de nota gesteld, dat nog meer dan in het verleden 'de concentratiegedachte richtsnoer voor het industriespreidingsbeleid dient te zijn'⁷. Dat is een belangrijke en belangwekkende stel-

⁶ Deze zouden ook elders in het land (zij het geringer) problemen opleveren; tenzij men de luchtverontreinigende bedrijven aan de oostgrens zou plaatsen, in ruil voor het via beken en rivieren rijkelijk uit Duitsland binnenstromende afvalwater.

⁷ blz. 4, linkerkolom.

ling. Hoewel zij zo langzamerhand tot de gewoontewijsheden gaat behoren, had het misschien toch aanbeveling verdiend haar althans enigszins uit te werken en te argumenteren. Wel wordt de stelling gevolgd door enkele andere uitspraken, te weten:

1e. Naarmate men de stimuleringsmaatregelen spreidt over meerdere plaatsen in een bepaald gebied is het effect daarvan op de verbetering van het industriële klimaat geringer.

2e. Waar het om gaat is een beperkt aantal plaatsen in korte tijd zodanig te stimuleren, dat zij als 'trekpaarden' van een zekere allure voor de sociaal-economische ontwikkeling van een geheel gebied kunnen gaan functioneren en potentieel de mogelijkheid in zich bergen tot een autonome groei te komen.

Met deze beide uitspraken acht de auteur van de nota zijn primaire stelling klaarblijkelijk voldoende gemotiveerd. Want dadelijk daarop doet hij een grote sprong en gaat 'gelet op het bovenstaande' over tot aanwijzing van 20 primair te stimuleren kernen voor de periode 1965-1968.

Als ondersteuning van deze aanwijzing doet 'het bovenstaande' toch wel erg schraal, zo niet willekeurig, aan. Zeker, de beide gememoreerde uitspraken liggen goed in het gehoor. Aangenomen dat zij juist zijn, blijft echter geheel in het duister hoe ruim of hoe beperkt de spreiding mag zijn of de concentratie moet zijn, wil het effect van de stimuleringsmaatregelen optimaal zijn. Is het mogelijk een dergelijk optimum te bepalen?

Dit is geen eenvoudige zaak; maar er had zeker een poging toe moeten worden gedaan, juist omdat de vermindering van het aantal kernen onder de beleidsmaatregelen het enige nieuwe punt vormt.

Bovendien is de richting waarin een oplossing te vinden zou kunnen zijn, o.i. toch wel enigmate te beredeneren. Immers, wat is de strekking van het industrialisatiebeleid? Stimuleren, en wel stimuleren om af te remmen. Een beleid met twee polen dus: een plus- en een min-pool. Immers 'de agglomererende werking van de industriële en economische expansie in de westelijke provincies maakt het wenselijk de beperkte ruimte aldaar zoveel mogelijk te behouden voor die industriële activiteiten die nood-

zakelijkerwijs aan het westen zijn gebonden.' Aldus de Nota.⁸

Waarop berust die agglomererende werking van de bestaande concentraties? Uitsluitend op economische en verkeers- en vervoerstechnische overwegingen? Het moet worden betwijfeld of het het enige of het beslissende complex van overwegingen is. Spelen bij degenen die over het kiezen of handhaven van een vestigingsplaats te beslissen hebben, overwegingen van particuliere aard niet evenzeer een belangrijke (en gerechtvaardigde) rol? Wordt de aantrekkingskracht — en dus de agglomererende werking — van de grote concentraties in het westen niet ook gevormd door de aanwezigheid van een haast onbeperkte keuze uit onderwijsvariëaties voor de kinderen, van een verfijnd en gespecialiseerd winkelapparaat, van een bonte rijkdom aan culturele en andere ontspanningsmogelijkheden, inclusief de mogelijkheid van tijd tot tijd eens anoniem één-der-velen te zijn? Als dat zo is (het staat niet vast dát het zo is, doch zou door een niet te kostbaar motievenonderzoek aan het licht gebracht kunnen worden) zou dat een indicatie kunnen zijn, dat alleen dan trekpaarden van allure kunnen ontstaan, indien het beleid er van de aanvang af op gericht is ze een grootstedelijke allure te geven, na korte tijd in staat te concurreren met de talloze aantrekkelijkheden van de stedelijke centra van de bestaande agglomeraties.

In een dergelijk beleid zouden echter de twintig nieuwe kernen nauwelijks beter passen dan de 44 uit de vorige beleidsperiode. Ook van een spreiding van de stimuleringsmaatregelen over 20 kernen zou dan een te gering effect op het aanwezige industriële klimaat uitgaan om hen tot volwaardige en aantrekkelijke stedelijke alternatieven te maken.

Aan al deze vragen komt, zoals gezegd, de nota niet toe. Dat is te meer te betreuren, omdat de staatssecretaris graag zuinig wil zijn. Hij merkt zelf op dat de beperktheid der beschikbare middelen ertoe noopt 'deze niet te versnipperen over een te groot aantal kernen.' Deze beperktheid der middelen had juist een stimulans kunnen zijn om zich te verdiepen in de vraag of

⁸ Nota, blz. 2, linkerkolom. Terzijde herhalen wij nog eens, dat ook hier weer een van die vele gepolijste mode-formuleringen wordt gehanteerd, die in discussies over de ruimtelijke ordening gangbare pasmunt zijn. Is al eens *ernstig* onderzocht welke industriële activiteiten 'noodzakelijkerwijs aan het westen zijn gebonden'? Zou het helemaal ondenkbaar zijn, dat een dergelijke boedelbeschrijving op een heel klein stukje papier zou kunnen?

de aanwijzing van twintig kernen niet betekent, dat deze middelen worden versnipperd over een te groot aantal plaatsen. Helaas is ook geen enkele poging gedaan om na te gaan of de beschikbare middelen niet té beperkt zijn om effect te kunnen hebben. Elke poging tot kwantificering van de voor het welslagen van het door hem voorgestane beleid benodigde middelen ontbreekt. Waarom, wanneer het erom gaat een belangrijk instrumentarium aan te leggen ter effectuering van een ruimtelijk ordeningsbeleid dat de levensbelangen van talrijke toekomstige generaties moet dienen, de 'beschikbare middelen' als vanzelfsprekend beperkt moeten heten, vragen wij ons, enkele weken na de publikatie van de plannen voor een belastingverlaging van ruim f 1 miljard per jaar, maar niet meer af. Dan is plm. f 50 miljoen per jaar voor maatregelen in het belang van een blijvend bewoonbaar Nederland wel een maximaal offer. Meer mogen toekomstige generaties niet van ons verlangen.

De beleidsinstrumenten

De beleidsinstrumenten die de staatssecretaris voor de periode 1965-1968 wil hanteren, zijn materieel gelijk aan die welke in de voorafgaande periode werden gebruikt, in omvang zullen zij ongeveer gelijk blijven of beperkter zijn. De staatssecretaris noemt alle 9 tot nu toe gehanteerde en gehandhaafde middelen nog eens op, echter helaas veelal zonder duidelijke kwantificering voor de eerstvolgende beleidsperiode:

1. Een infrastructuurprogramma van f 165 miljoen ten behoeve van de uitvoering van provinciale en gemeentelijke infrastructuurverbeterende werken.
2. Versnelling c.q. vervolging van de uitvoering van bepaalde rijkswerken, nader aan te wijzen bij de begroting voor 1965.
3. De premie- en prijsreductieregeling t.b.v. de vestiging of uitbreiding van industriële ondernemingen in de ontwikkelingsgebieden.
4. Subsidiëring van sociaal-hygiënische en culturele werken ter verbetering van het woonklimaat in de ontwikkelingsgebieden.
5. Een extra-contingent van 2000 woningen per jaar.
6. Een bijdrage in de verplaatsingskosten van werkloze arbeiders in geval van verhuizing naar een gemeente buiten het westen.
7. Verbetering van de toeristische infrastructuur in de probleemgebieden.
8. Prioriteit in het kader van het ruilverkavelingsbeleid aan

herverkavelingsprojecten, ontwikkeld binnen de probleemgebieden.

9. Een extra-bijdrage aan het gemeentefonds van f 7.5 miljoen uit de rijksmiddelen ter verlichting van de financiële problemen die de financiering van infrastructurele werken voor de gemeenten meebrengt.

Een van de belangrijkste afwijkingen van de bestaande regelingen is de wijziging die in de premie- en prijsreductieregeling wordt aangekondigd. Zo zal de regeling voortaan uitsluitend voor nieuwe vestigingen gelden en niet meer voor uitbreiding van bestaande vestigingen. Daarenboven zal de premiëring van uit de vorige beleidsperiode overgebleven kernen beperkt worden om het aflopend karakter te onderstrepen. En ten slotte zal de mogelijkheid worden geschapen dat in bepaalde gevallen hetzij alleen de premiëring, hetzij alleen de prijsreductieregeling wordt toegepast.

Over de toewijzing van extra-contingenten woningen was ten tijde van het verschijnen van de nota het overleg met de minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid nog niet afgesloten. Wij hopen dat in dat overleg ook de vraag onder ogen is gezien of niet een bijzonder krachtige stimulans aan een op vermindering van de bevolkingsdruk in het westen gericht beleid zou worden gegeven, door in de stimuleringsgebieden zo snel mogelijk over te gaan tot een zodanig toewijzingsbeleid dat daar juist een beperkt doch permanent woningoverschot aanwezig is.

Het is misschien de moeite waard ten slotte nog enige aandacht te besteden aan de beleidsinstrumenten die in de nota ontbreken.

Wij wezen reeds op het ontbreken van maatregelen die selectie van vestigingen in het westen beogen, die o.i. moeilijk gemist kunnen worden, wil men op korte termijn ernst maken met het reserveren van ruimte in de daarvoor in aanmerking komende gebieden.

De coördinatie van de uiteindelijk op basis van het voorgestelde complex van maatregelen te nemen beleidsbeslissingen blijft in het duister gehuld. Het ligt voor de hand dat, nu het regionale industrialisatiebeleid een onderdeel is geworden van een nationaal ruimtelijk beleid, aan die coördinatie andere eisen dienen te worden gesteld.

Tot nu toe was de praktijk aldus, dat voorstellen voor het gebruik van de uitgetrokken middelen door de provinciale bestu-

ren, na overleg met de betrokken gemeentebesturen, aan de desbetreffende minister werden gedaan. Deze stelde dan, na advies ingewonnen te hebben van de interdepartementele commissie voor de probleemgebieden, een verdeelsleutel op voor elk van de provinciale claims. Het is duidelijk, dat in de beslissingen thans mede in overweging betrokken moeten worden de gevolgen die bepaalde maatregelen voor de af te remmen gebieden zullen of zouden moeten hebben. Van enige notie dienaangaande is in de nota geen spoor te vinden. Ook in dit opzicht blijft de nota weer achter bij de achtste industrialisatienota. Daaruit bleek tenminste het besef dat hier een afzonderlijk vraagstuk ligt.

Ook ontbreekt als gezegd bewijsvoering voor de juistheid van de hoogte van de uitgetrokken bedragen. Wil men concentraties van allure stichten, dan zal men niet mogen schromen maatregelen van allure te nemen. De woorden 'de beperktheid der beschikbare middelen' keren echter zo vaak in het stuk terug, dat daarvoor het uitgestippelde beleid af en toe de indruk maakt niet helemaal ernstig te zijn gemeend, in elk geval duidelijk achter te staan bij die andere prioriteit op korte termijn: de belastingverlaging. Evenmin worden onder de voorgenomen maatregelen de onmisbare complementaire voorzieningen in de bestuurlijke sfeer aan de orde gesteld.

Is het creëren van trekpaarden van allure mogelijk op basis van de bestaande gemeentegrenzen of zijn daarin wijzigingen nodig? Welke bestuurlijke voorzieningen zijn nodig om de nodige coördinatie tussen de in een stimuleringsgebied samenwerkende gemeenten te verzekeren? Verdraagt de aanwijzing van de primaire kernen zich met de vigerende streekplannen, of — zo deze nog niet tot stand kwamen — hoe denkt de staatssecretaris zich de tijdige coördinatie met de andere in het geding zijnde belangen zoals de recreatie en de landbouw? Welke maatregelen denkt de regering te treffen om te verzekeren dat de als primaire kernen aangewezen gemeenten tijdig de beschikking krijgen over de grote hoeveelheden grond die zij nodig zullen hebben? Problemen en mogelijkheden op het gebied van de energievoorziening en van het openbaar vervoer worden evenmin in de beschouwingen betrokken.

Spijtig zonder meer is het ten slotte, dat de nota met geen woord rept over de tegen zijn beleid werkende invloed die zou kunnen uitgaan van het bestaan en voortbestaan van de gemeenteclassificatie. Wie de trek naar het westen wil verminderen, zal moeten durven afrekenen met de beloningsverschillen die op

grond van die classificatie nog bestaan en een zelfstandige centripetale kracht in de bevolkingsbeweging kunnen vormen ⁹.

Conclusie

De conclusie over het in de nota uitgestippelde beleid kan 'gezien het bovenstaande' niet positief zijn. Het uitgangspunt van de nota, dat via een industrialisatiebeleid een bijdrage kan worden geleverd aan een betere verdeling van de bevolking over ons grondgebied, is stellig juist. Zonder althans een vage aanduiding van een te stimuleren vestigingspatroon kan een dergelijk beleid het echter niet stellen. Het komt dan in de lucht te hangen. Dat is dan ook met het regionale industrialisatiebeleid 1965-1968 het geval. Doordat het ongedifferentieerd op 20 kernen is gericht, is het, gezien uit de gezichtshoek van de ruimtelijke ordening, in feite ongericht. Dit gebrek aan richting manifesteert zich op beide polen van het beleid: zowel in zijn positieve effecten op de stimuleringsgebieden als in zijn negatieve effecten op de concentraties in de randstad.

Door deze ongerichtheid komt ook het uitgangspunt in de verdrinking te staan, een vrijwel achterhaalde ruimtelijke conceptie na te streven: die van de evenwichtige, gelijkmatige bevolkingsspreiding. Een dergelijke conceptie kan echter niet meer geacht worden de planologische visie van 1964 weer te geven. Deze neigt er veeleer toe te denken in een beperkt aantal omvangrijke metropolen, van elkaar gescheiden door grote ruimten, ter wille van het handhaven van een visuele tegenstelling tussen stad en platteland en van de leefbaarheid van ons land. En wel daarom, omdat daardoor de opnamecapaciteit van Nederland vergroot wordt. Hoe gelijkmatiger de bevolking over de ruimte is gespreid, hoe eerder die spanningsverhouding verloren gaat, hoe eerder ook het moment zich zal aandienen dat — in planologisch opzicht — van overbevolking moet worden gesproken.

Een dergelijk beleid, op enkele concentraties van formaat gericht, vraagt als noodzakelijk complement om een structuurbeleid voor het platteland. Concentratie in enkele kernen heeft niet alleen (beoogde) stagnatie in de al bestaande concentraties tot effect, doch ook op het overige platteland. Aan die negatieve ef-

⁹ Zie de 'Nota inzake gemeenteclassificatie', die de Partij van de Arbeid in 1962 heeft uitgegeven; en C. de Galan: 'De gemeenteclassificatie; een anachronisme?', Sociaal Maandblad Arbeid, dec. 1962.

fecten komt het in de nota geprojecteerde beleid evenmin tege-
moet. Vanuit een plattelandsbeleid gaat een beperking tot 20
kernen juist weer te ver. Een motivering waarom de voorgenomen
scheiding tussen stimuleringsgebieden en probleemgebieden
niet is volvoerd, mist men dan ook node. Het resultaat is nu een
beleid dat ongelukkig voortinkt op twee gedachten en daardoor
naar geen van de beide gezichtspunten bevredigt.

Naar de instrumenten bezien, is het beleid als ruimtelijke or-
dening te fragmentarisch, als plattelandsbeleid te weinig genuan-
ceerd. De 'beperktheid der middelen' ten slotte wekt de indruk
dat het voorgenomen beleid, alweer van beide gezichtspunten uit
bezien, een lage prioriteit in het regeringsprogramma heeft ge-
kregen, en als politiek op langere termijn duidelijk onderge-
schikt is aan andere doelstellingen op korte termijn.

1 september 1964

A. van Braam

Electoraal verschuivingen te 's-Gravenhage 1946-1963

Bij de gemeenteraads- en statenverkiezingen van 1958 leed de Partij van de Arbeid een gevoelig verlies. Een analyse van de ontwikkeling der stemmenverhoudingen in de gemeente 's-Gravenhage over de periode 1946—1958 gaf mij aanleiding te stellen dat dit verlies, geplaatst tegen de achtergrond van de naoorlogse structuur- en mentaliteitsveranderingen in het kiezerskorps, in de eerste plaats zou moeten worden verklaard uit het 'misnoegen der middengroepen' inzonderheid met betrekking tot de denkbeelden, presentatie en politiek van de PvdA¹. De vraag rijst nu of en in hoeverre deze stelling in het licht van de verkiezingsuitslagen van 1959 en 1963 kan worden gehandhaafd, dan wel bij nadere beschouwing zou moeten worden afgezwakt of verworpen. Ik wil proberen in dit artikel deze vraag te beantwoorden. Ter vereenvoudiging van het betoog beperk ik mij zoveel mogelijk tot een analyse van de resultaten der kamerverkiezingen. Evenals in 1958 hebben de door mij gehanteerde cijfers betrekking op de gemeente 's-Gravenhage. De opzet van mijn onderzoek is geheel gelijk aan die van het onderzoek 1958, met de daaraan verbonden reserves.

Stembusresultaten van de PvdA, CPN en PSP

a. De PvdA behaalde bij de kamerverkiezingen in de periode 1946—1963 de volgende resultaten:

1946	1948	1952	1956	1959	1963
31,7 pct.	30,4 pct.	32,3 pct.	37,8 pct.	35,3 pct.	32,9 pct.

In de periode 1948—1956 nam het stemmenpercentage van de PvdA regelmatig toe. Het bereikte in 1956 met 37,8 zijn hoogste stand. Daarna is een kentering ingetreden. Een dieptepunt werd bereikt bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1958 (30,4). De

¹ Zie mijn artikel 'Misnoegen der middengroepen', en S. en D. 1958, p. 510 e.v.

kamerverkiezingen van 1959 gaven herstel te zien, doch in 1963 moest andermaal een teruggang worden geconstateerd, waarmee de PvdA terugviel op het niveau van 1952. Wanneer men alleen naar de kamerverkiezingen kijkt, ziet men na 1956 voor de PvdA een duidelijke afnemende invloed op het kiezerskorps.

b. Sedert 1946 is het percentage CPN-stemmers regelmatig terugelopen. In 1946 stemde 13,3 pct. van de Haagse bevolking communistisch, in 1963 nog slechts 2,7 pct.

Het is niet te gewaagd te veronderstellen dat het verlies van de CPN overwegend aan de PvdA ten goede is gekomen, al hebben ongetwijfeld ook andere partijen, met name de KVP in de eerste naoorlogse jaren en de PSP na 1956 daarvan geprofiiteerd.

Deze ontwikkeling heeft voor de samenstelling van het kiezerskorps van de PvdA een belangrijk gevolg gehad. Het arbeiders-element daarin is in belangrijke mate versterkt. Naar schatting maken thans de voorheen op de CPN stemmende arbeiders, beampten en lagere employés te 's-Gravenhage $\frac{1}{4}$ uit van het totale kiezerskorps van de PvdA in deze stad.

c. Wanneer men aanneemt dat het verlies van de CPN geheel aan de PvdA en de PSP ten goede is gekomen, dan zouden deze beide partijen te zamen ongeveer de volgende stemmenpercentages te zien hebben gegeven:

1946	1948	1952	1956	1959	1963
31,7	36,6	38,9	40,7	43,1	43,3

De feitelijke percentages waren:

31,7	30,4	32,3	37,8	37,8	37,1
------	------	------	------	------	------

Er moeten dus met de winst uit de CPN-hoek gelijktijdig verschuivingen naar andere partijen hebben plaatsgevonden van:

—	6,2	6,6	2,9	5,3	6,2
---	-----	-----	-----	-----	-----

Gezien de opgaande ontwikkeling van de PSP mag men wel aannemen dat deze verschuivingen ten koste van de PvdA zijn gegaan.

d. De ontwikkeling van de percentages op de PvdA uitgebrachte

stemmen in drie groepen van Haagse wijken² moge blijken uit de hiernavolgende tabel. De percentages voor 1946 zijn op 100 gesteld.

	1946	1948	1952	1956	1959	1963
Arbeiderswijken	100	107	115	134	130	121
Gemengde wijken	100	84	88	101	91	87
Wijken der beter gesitueerden	100	73	70	82	65	63

Sinds 1956 heeft de PvdA dus door de hele stad heen aanhang verloren.

Verhoudingsgewijs was het verlies in de arbeiderswijken wat kleiner dan in de gemengde wijken en in de wijken der beter gesitueerden. In het algemeen kan men zeggen dat de PvdA zich in de arbeiderswijken beter heeft gehandhaafd dan elders. Het peil van 1963 lag daar in tegenstelling tot de andere wijken altijd nog hoger dan dat van 1952.

Wanneer men het stemmenpercentage van de PSP bij dat van de PvdA optelt, komt men voor de jaren 1956—1963 tot het volgende beeld:

	1956	1959	1963
Arbeiderswijken	134	138	135
Gemengde wijken	101	99	99
Wijken der beter gesitueerden	82	73	74

Van 1956 op 1959 hebben PvdA en PSP te zamen in de arbeiderswijken enige winst geboekt, elders enig verlies. Na 1959 is de ontwikkeling andersom geweest: verlies in de arbeiderswijken, stabilisatie in de andere wijken.

e. De PSP is sinds 1956 belangrijk in betekenis toegenomen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1958 behaalde deze partij 1,7 pct. van de stemmen. In 1959 bracht 2,5 pct. van de Haagse kiezers zijn stem uit op de PSP in 1963 4,2 pct. Voor de drie wijkgroepen afzonderlijk waren de percentages

	1958	1959	1963
Arbeiderswijken	2,0	2,8	5,2
Gemengde wijken	1,7	2,6	4,1
Wijken der beter gesitueerden	1,2	1,9	2,8

² Voor de indeling zie: 'Misnoegen der middengroepen', p. 512.

De PSP verkreeg in de arbeiderswijken niet alleen een hoger percentage stemmen dan elders, maar is daar bovendien, zowel ten opzichte van 1958 als ten opzichte van 1959, sterker vooruitgegaan dan in de gemengde wijken der beter gesitueerden.

De 'doorbraak'

a. De ontwikkeling der stemmenverhoudingen tussen confessionele en niet-confessionele partijen was in de periode 1946—1963 als volgt:

	1946	1948	1952	1956	1959	1963
Confessionele partijen	42,6	46,2	45,3	41,5	36,3	37,6
Niet-confessionele partijen	57,4	53,8	54,7	58,5	63,7	62,5

Tussen 1946 en 1950 was het percentage niet-confessioneel stemmenden teruggelopen; daarna is het geleidelijk toegenomen. Het bereikte zijn hoogtepunt in 1959, nl. 63,7. De kamerverkiezingen van 1963 gaven echter weer een lichte daling te zien tot 62,5.

Tussen 1948 en 1959 nam het niet-confessionele aandeel overal in de stad toe. Per saldo heeft er evenwel in de wijken der beter gesitueerden en in de gemengde wijken relatief meer doorbraak naar het niet-confessionele kamp plaatsgevonden dan in de arbeiderswijken. Na 1959 is alleen in de arbeiderswijken een stuk doorbraak verloren gegaan; elders handhaafde in 1963 het percentage niet-confessioneel stemmenden zich op het peil van 1959. De lichte daling van het percentage niet-confessioneel stemmenden van 1959 op 1963 kan dus in eerste instantie in de arbeiderswijken worden gelokaliseerd:

Verloop der percentages niet-confessioneel stemmenden (1946 = 100):

	1946	1948	1952	1956	1959	1963
Arbeiderswijken	100	99	101	107	110	108
Gemengde wijken	100	94	95	103	115	115
Wijken der beter gesitueerden	100	87	89	97	114	114

b. De cijfers voor de confessionele partijen kunnen nader over de protestantse en de rooms-katholieke partijen worden uitgesplitst.

	1946	1948	1952	1956	1959	1963
Protestantse partijen	21,7	24,3	23,6	21,7	16,7	16,8
Katholieke partijen	20,9	21,9	21,7	19,8	19,6	20,8

De 'doorbraak' heeft zich tussen 1948 en 1959 zowel bij de protestantse als bij de rooms-katholieke partijen voorgedaan.

Verhoudingsgewijs was de overgang vanuit het protestantse kamp groter dan vanuit het rooms-katholieke. Tussen 1959 en 1963 keerden zowel protestantse als rooms-katholieke kiezers naar de confessionele partijen terug. De terugkeer van rooms-katholieke kiezers was relatief frequenter dan die van protestantse kiezers.

c. Binnen de protestantse kring vertonen enerzijds de CHU en anderzijds de ARP plus de andere protestantse partijen een zeer verschillend verloop.

	1946	1948	1952	1956	1959	1963
CHU	7,4	7,3	7,4	6,7	6,6	7,4
ARP enz.	14,3	17,0	16,2	15,0	10,1	9,4

De CHU is per saldo van 1946—1952 op 1963 ongeveer gelijk gebleven. De ARP verloor sedert 1948 steeds meer van haar aanhang. De teruggang van het stemmenpercentage van de ARP heeft zich ook na 1959 voortgezet.

d. Op basis 1946 = 100 bedroeg het percentage CHU-stemmen in drie groepen van wijken:

	1946	1948	1952	1956	1959	1963
Arbeiderswijken	100	90	93	76	76	85
Gemengde wijken	100	93	96	90	86	97
Wijken der beter gesitueerden	100	101	106	104	100	122

De CHU is tussen 1952 en 1959 over de gehele stad in stemmenpercentage teruggelopen. De teruggang was het grootst in de arbeiderswijken, relatief het geringst in de wijken der beter gesitueerden. Na 1959 won de CHU overal, doch het sterkst in de wijken der beter gesitueerden. In de arbeiderswijken is het CHU-percentages nog steeds lager dan in 1952, elders gelijk of hoger. In de arbeiderswijken was in 1963 de doorbraak vanuit het CHU-kamp nog steeds een feit.

e. Voor de ARP waren de cijfers als volgt:

	1946	1948	1952	1956	1959	1963
Arbeiderswijken	100	106	98	81	66	61

Gemengde wijken	100	116	103	91	69	63
Wijken der beter gesitueerden	100	131	116	106	54	50

Uit deze cijfers blijkt dat de ARP sedert 1948 in alle wijken in stemmenpercentages is teruggelopen, doch dat de teruggang het sterkst was in de wijken der beter gesitueerden. Na 1959 is de teruggang van de ARP in de drie groepen van wijken relatief vrijwel even groot geweest.

De doorbraak vanuit het ARP-kamp was dus zowel in 1959 als in 1963 nog steeds een feit.

f. Men mag dunkt mij wel aannemen, dat een belangrijk deel van de 'doorbraak' vanuit het protestantse kamp in de arbeiders- en gemengde wijken aan de PvdA ten goede is gekomen. Welk deel precies is moeilijk te bepalen. Wanneer men aanneemt dat de 'doorbraak' in de arbeiderswijken voor 100 pct. en die in de gemengde wijken voor 50 pct. naar de PvdA ging, dan komt men tot de volgende doorbraak-winstschatting voor de PvdA:

1948	1952	1956	1959	1963
0	0,3	1,5	3,6	3,4

Deze winst is in de PvdA-percentages, welke hierboven werden vermeld, begrepen. Dit houdt in dat de verschuiving van PvdA-kiezers naar andere partijen dan de PSP, de CHU en de ARP moet hebben bedragen:

1948	1952	1956	1959	1963
6,2	6,9	4,4	8,9	9,6

De percentages voor CHU en ARP te zamen waren over de periode 1946—1963:

1946	1948	1952	1956	1959	1963
21,7	24,3	23,6	21,7	16,7	16,8

Zonder doorbraakverlies naar de PvdA zouden deze percentages zijn geweest:

1946	1948	1952	1956	1959	1963
21,7	24,3	23,9	23,2	20,3	20,2

De protestantse partijen hebben niet alleen aan de PvdA verloren, doch ook aan andere niet-confessionele partijen, inzonderheid aan

de VVD. Dit verlies vond in hoofdzaak plaats in de wijken der beter gesitueerden en in de gemengde wijken. Het ging overwegend ten koste van de ARP.

g. Voor de katholieke partijen kan het volgende ontwikkelingsbeeld worden gegeven³:

	1946	1948	1952	1956	1959	1963
Arbeiderswijken	100	105(101)	104(96)	97	94	102
Gemengde wijken	100	106(93)	107(84)	94	93	100
Wijken der beter gesitueerden	100	111(77)	119(64)	100	99	102

In 1963 werd vrijwel overal het peil van 1946 weer bereikt. Van de 'doorbraak' is in de arbeiderswijken na 1959 niet veel meer overgebleven. De cijfers betreffende de wijken der beter gesitueerden doen vermoeden dat een deel van de KNP-aanhanger sedert de opheffing van deze partij niet meer in het KVP-kamp is teruggekeerd. Overigens is ook hier en in de gemengde wijken na 1959 netto niet veel meer van een doorbraak naar de niet-confessionele partijen te bespeuren.

Een schatting van de doorbraakwinst van de PvdA op de KVP als hierboven is gemaakt voor de protestantse partijen geeft het volgende resultaat:

1948	1952	1956	1959	1963
0,4	1,1	0,5	0,7	—0,5 ⁴

Verrekening van deze winst op het PvdA-percentage leidt tot de slotsom dat de verschuiving van PvdA-kiezers naar andere partijen dan de PSP, CHU, ARP en KVP moet hebben bedragen:

1948	1952	1956	1959	1963
6,6	8,0	4,9	9,6	9,1

De percentages voor de katholieke partijen over de periode 1946—1963 luiden:

1946	1948	1952	1956	1959	1963
20,9	21,9	21,7	19,7	19,6	20,8

³ Tussen haakjes voor de jaren 1948 en 1952: excl. KNP.

⁴ In de arbeiderswijken vond een verschuiving plaats van de PvdA naar de KVP van netto 1,3 pct. Op het totale electoraat had deze verschuiving een invloed van ongeveer 0,5 pct.

Zonder doorbraakverlies naar de PvdA zouden deze percentages zijn geweest⁵:

1946	1948	1952	1956	1959	1963
20,9	22,3(19,9)	22,8(18,6)	20,3	20,3	20,3

Er is niet alleen verlies naar de PvdA geweest, maar ook naar andere partijen (KNP en VVD). Evenals bij de ARP vond dit laatste verlies in hoofdzaak plaats in de wijken der beter gesitueerden en in de gemengde wijken. Het schijnt na 1956 te zijn gestabiliseerd op ongeveer 0,6 pct.

Op- en neergang van de VVD

a. Tussen 1946 en 1959 was de VVD, te zamen met de met haar verwante niet-confessionele rechtse partijen, regelmatig in stemmenpercentage vooruitgegaan:

	1946	1948	1952	1956	1959	1963
VVD	11,4	10,4	12,9	14,8	22,2	18,9
Overige partijen	—	3,8	2,4	0,6	0,8 ⁶	3,8 ⁷
Totaal	11,4	14,2	15,3	15,4	23,0	22,7

Het hoogste percentage dat ooit door de VVD werd bereikt bedroeg 23,8 en wel bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1958. Sindsdien liep het stemmenpercentage voor de VVD terug. Daartegenover stond echter een toeneming van het percentage voor de niet-confessionele rechtse splinterpartijen. Per saldo onderging het totale aandeel der niet-confessionele rechtse partijen van 1959 op 1963 slechts een kleine verandering.

De VVD is na 1959 in alle wijken van 's-Gravenhage achteruitgegaan. De achteruitgang was verhoudingsgewijs het sterkst in de arbeiderswijken, het zwakst in de wijken der beter gesitueerden. Daarbij moet men wel bedenken dat in de periode 1956—1958/1959 de toeneming van de VVD-aanhang ook relatief het sterkst was in de arbeiderswijken.

b. In de hiernavolgende tabel is voor de verkiezingen van 1959 en 1963 een overzicht gegeven van de stemmenpercentages van de VVD en de andere niet-confessionele rechtse partijen voor drie groepen van wijken.

⁵ Tussen haakjes: excl. KNP.

⁶ Boerenpartij.

⁷ Boerenpartij, Liberale Staatspartij, Econ. Appèl, Nieuw Dem. Partij, Veilig Verkeer.

	Arbeiders- wijken		Gemengde wijken		Wijken der beter gesitueerden	
	1959	1963	1959	1963	1959	1963
VVD	11,0	7,8	23,7	19,4	47,1	41,8
LSP + Econ. Appèl	—	1,0	—	1,6	—	3,3
Boerenpartij	0,7	1,3	0,8	1,0	1,3	0,9
Overige partijen	—	1,1	—	0,9	—	0,7
Totaal	11,7	11,2	24,5	22,9	48,4	46,7

In geen der drie wijkengroepen is het VVD-verlies geheel goedgemaakt door winst der niet confessionele rechtse splinterpartijen.

c. Zoals te verwachten was, neemt het percentage VVD-stemmers toe met de 'duurte' van de wijk. Deze correlatie geldt eveneens voor de Liberale Staatspartij en Economisch Appèl en in 1959 voor de Boerenpartij. Merkwaardig is echter dat de andere partijen, de Nieuw Democratisch Partij en Veilig Verkeer, evenals de Boerenpartij in 1963 relatief meer stemmen verzamelden in de arbeiderswijken dan in de wijken der beter gesitueerden. In 1958 vertoonde de Partij van het Overheidspersoneel een zelfde beeld.

d. De winst van de VVD over de jaren 1946—1959 was van verschillende zijden afkomstig: van de PvdA, van de protestants-christelijke en van de katholieke partijen. De volgende tabel geeft een schatting van de verschuivingen welke er hebben plaatsgehad⁸.

	1946	1948	1952	1956	1959	1963
CPN/PSP/PvdA	—	—6,6	—8,0	—4,9	—9,6	—9,6
CHU/ARP, etc.	—	+2,6	+2,2	+1,5	—1,4	—1,5
KVP/KNP	—	+1,4	+1,9	—0,6	—0,6	—0,6
VVD/Overige	—	+2,8	+3,9	+4,0	+11,6	+11,3

Voor de CHU en ARP afzonderlijk waren de cijfers:

CHU	—	+0,4	+0,3	+0,1	+0,1	+0,4
ARP	—	+2,2	+1,9	+1,4	—1,5	—1,9

In de jaren 1948—1952 (toen het aandeel van de confessionele partijen hoger lag dan in 1946) hebben ARP, CHU en KVP/KNP stemmenwinst geboekt in het bijzonder in de wijken der beter gesitueerden en in de gemengde wijken. Voor een deel werd dit op de PvdA heroverd (terugebben fusiewinst PvdA), voor een

⁸ Na uitschakeling van de hierboven reeds besproken verschuivingen.

ander deel op de VVD. De winst van de katholieke partijen was overwegend winst van de KNP, die vermoedelijk geheel ten koste ging van de VVD.

In de jaren 1952 en later is de winst van ARP en CHU geleidelijk naar de VVD teruggevloeid; in 1958—1959 gingen zelfs prot.-chr. kiezers, die nooit eerder niet-confessioneel hadden gestemd, naar het liberale kamp over. Dezelfde ontwikkeling deed zich reeds in 1956 in katholieke kring voor.

Als wij nu aannemen, dat in 1948 50 pct. van de winst van ARP + CHU van de PvdA afkomstig was, komen we tot de volgende winst- en verliesrekening:

	1948	1952	1956	1959	1963
CPN/PSP/PvdA					
naar CHU/ARP	-1,3	-1,3	-1,3	-1,3	-1,3
CPN/PSP/PvdA					
naar VVD	-5,3	-6,7	-3,6	-8,3	-7,8
CPN/PSP/PvdA					
naar KVP	—	—	—	—	-0,5
CHU/ARP van CPN/ PSP/PvdA	+1,3	+1,3	+1,3	+1,3	+1,3
CHU/ARP van/naar VVD	+1,3	+0,9	+0,2	-2,7	-2,8
KVP/KNP van/naar VVD	+1,4	+1,9	+0,6	-0,6	-0,6
KVP/KNP van CPN/ PSP/PvdA	—	—	—	—	+0,5
CHU van CPN/PSP/ PvdA	+0,2	+0,2	+0,2	+0,2	+0,2
CHU van/naar VVD	+0,2	+0,1	-0,1	-0,1	+0,2
ARP van CPN/PSP/ PvdA	+1,1	+1,1	+1,1	+1,1	+1,1
ARP van/naar VVD	+1,1	+0,8	+0,3	-2,6	-3,0

De winst van de VVD en de andere niet-confessionele rechtse partijen was over de periode 1946—1963 naar schatting dus als volgt samengesteld:

	1948	1952	1956	1959	1963
Totaal	+2,8	+3,9	+4,0	+11,6	+11,3
van PvdA etc.	+5,3	+6,7	+3,6	+8,3	+7,8
van ARP	-1,1	-0,8	-0,3	+2,6	+3,0
van CHU	-0,2	-0,1	+0,1	+0,1	-0,2
van KVP/KNP	-1,4	-1,9	+0,6	+0,6	+0,6

e. Binnen het niet-confessionele rechtse kamp was de verdeling van de winst als volgt:

	1948	1952	1956	1959	1963
VVD	-0,1	+1,5	+3,4	+10,8	+7,5
LSP + Econ. Appèl	—	—	—	—	+1,7
Boerenpartij	—	—	—	+0,8	+1,1
Overige partijen	+3,8	+2,4	+0,6	—	+1,0
Totaal	+2,8	+3,9	+4,0	+11,6	+11,3

De winst die de VVD in 1948 behaalde, verwierf zij op haar linkervleugel van de PvdA, rechts verloor zij aan de confessionele partijen en enkele 'liberale' splinterpartijen. In de periode 1948—1952 bleven voormalige PvdA-kiezers toevloeien en keerden ook kiezers die naar de confessionele partijen en naar de splinterpartijen waren uitgeweken, geleidelijk aan terug. In 1956 verkoos een deel van de VVD-aanhangers de PvdA weer, maar in de jaren 1958—1959 zette de ontwikkeling van vóór 1956 t.a.v. de PvdA zich in versneld tempo voort. Bij diezelfde verkiezingen werd ook duidelijke winst op de confessionele partijen geboekt. De verkiezingen voor 1959 luidden echter tevens een kentering in. De PvdA won VVD-kiezers terug, evenals de CHU; aan de rechterzijde vond opnieuw verlies naar de niet-confessionele splinterpartijen plaats.

De PvdA van 1956—1963. Conclusies

Op grond van de hierboven vermelde gegevens en veronderstellingen kan men de volgende verlies- en winstrekening van de PvdA over de periode 1956—1963 opmaken. Deze rekening heeft uiteraard het karakter van een schatting.

PvdA	1956-1958 ⁹	1958-1959	1956-1959	1959-1963	1956-1963
t.o.v.:					
CPN	+ 1,8	+0,6	+2,4	+0,2	+2,6
PSP	-1,7	-0,8	-2,5	-1,7	-4,2
VVD	-7,2	+2,5	-4,7	+0,5	-4,2
Prot. part.)	-0,3	+2,6	+2,3	-1,2	+0,9
KVP					

Tussen 1956 en 1958 vond een groot verlies plaats naar VVD en PSP, overwegend van kiezers uit de middengroepen ('misnoegen der middengroepen'). Van 1958 op 1959 keerde ongeveer 1/3

⁹ Gemeenteraadsverkiezingen.

van de naar de VVD overgeswitchte kiezers terug en werd bovendien winst onder de confessionele arbeiders en beambten geboekt ('doorbraak'). Zowel in de periode 1956—1959 als 1959—1963 nam de PSP-aanhang toe ten nadele van de PvdA. De beschikbare cijfers geven mij aanleiding te veronderstellen, dat in de periode 1959—1963 méér dan daarvoor arbeiders-kiezers zijn overgeswitched. Ook tussen 1959 en 1963 verschoof weer een groep VVD-kiezers naar de PvdA. In totaal keerde naar schatting 40 pct. van de kiezers uit de middengroepen die in 1958 de PvdA ontrouw werden, in 1959 en 1963 naar de PvdA terug. Niettemin trok de VVD in 1963 altijd nog een hoger percentage voormalige PvdA-stemmers tot zich dan ooit vóór 1958 het geval was.

Van de tussen 1958 en 1959 gemaakte doorbraakwinst onder de confessionele arbeiders ging in 1963 weer een belangrijk deel verloren, in hoofdzaak naar de KVP.

Het verlies van de PvdA van 1956 op 1958 was in hoofdzaak te danken aan verschuivingen in de politieke voorkeur van de middengroepen. Mijn sterke indruk is dat van 1959 op 1963 het PvdA-verlies overwegend is veroorzaakt door arbeiders-kiezers aan de rand van het PvdA-electoraat (confessionele en links-radicalen arbeiders).

A. A. van Rhijn

Vermogensaanwasdeling

*Rijkdom is als mest; hij is alleen goed indien
behoorlijk gespreid. (Baco van Verulam.)*

Het is bijzonder verheugend, dat de drie vakcentrales in de laatste tijd weder tot een nauwere samenwerking zijn gekomen. Een nieuw bewijs daarvan is het rapport 'Bezitsvorming door vermogensaanwasdeling' dat zij kort geleden gezamenlijk hebben gepubliceerd.

In dit rapport wordt een uitermate actueel probleem behandeld. Uit de beschikbare cijfers blijkt steeds weer dat het overgrote deel van de vermogens in Nederland berust in handen van een zeer kleine groep. De grote massa heeft daaraan nauwelijks deel. Verbetering is niet in het zicht. Eerder het tegendeel.

Onder deze omstandigheden is het begrijpelijk dat gezocht wordt naar middelen om in deze onrustbarende situatie verbetering te brengen. Tot nu toe is daarbij vooral gedacht aan een investeringsloon. Naast het normale loon zou iedere arbeider een investeringsloon moeten ontvangen, dat niet bestemd is om te worden geconsumeerd en daarom moet worden belegd en, althans voorlopig, geblokkeerd. Door een dergelijke blokkade wordt een te ruime consumptie, die uitgaat boven de aanwezige produktiemogelijkheden, voorkomen. Inflatie wordt aldus tegengegaan. Het beleggen der investeringslonen zou aan een beleggingsfonds moeten worden toevertrouwd.

In Duitsland is over dit onderwerp een vloed van literatuur verschenen. Zowel de wetenschap als de praktijk houdt er zich intens mede bezig. In ons land is dat heel anders. Het enige geschrift dat zich uitvoerig met het investeringsloon bezighoudt, is een rapport van een commissie uit de KAB (thans NKV), dat in 1952 werd gepubliceerd. Het had tot titel: 'De aanspraak der arbeiders op een aandeel in de investeringen.'¹

¹ Over een en ander schreef ik uitvoerig in een artikel 'Het investeringsloon' in E.S.B. van 30 januari 1963, waarnaar ik voor het hier volgende mede zouden willen verwijzen.

Investeringsloon en vermogensaanwasdeling

Investeringsloon en vermogensaanwasdeling beogen beide hetzelfde, nl. om de arbeiders in de vermogensvorming te doen delen. Maar beide systemen verschillen zeer sterk van elkaar. Het rapport der vakcentrales kiest in de eerste plaats vóór de vermogensaanwasdeling en geeft het investeringsloon slechts een secundaire plaats. Aan het investeringsloon wordt gedacht voor die bedrijven waar slechts enkele personeelsleden aanwezig zijn (blz. 55). Het is daarom de moeite waard beide systemen met elkaar te vergelijken. Zulks geeft tevens de gelegenheid om het systeem der vermogensaanwasdeling beter te leren kennen.

Ik noem een viertal verschillen.

1e. Bij de vermogensaanwasdeling beslist de vraag of op een bepaalde dag van het jaar blijkt dat het vermogen der onderneming is toegenomen. Is dat het geval, dan wordt de arbeider het hem toekomende vooraf vastgestelde aandeel in de vermogensvermeerdering toegerekend.

Bij het investeringsloon speelt de vermogenspositie geen beslissende rol. Het bedrag dat, naast het normale loon, als investeringsloon is overeengekomen, wordt toegerekend, ongeacht de vermogenspositie.

Ik spreek in beide gevallen van 'toerekening', omdat de arbeider het bedrag niet wordt uitbetaald. Hij wordt daarvoor te goed geschreven b.v. bij het beleggingsfonds en ontvangt daarvoor dan een participatiebewijs.

2e. De vermogensaanwasdeling staat los van het loon. Zij heeft er geen enkele relatie mede.

Een dergelijke relatie is er wel bij het investeringsloon. Het wordt gekoppeld aan het normale loon en vormt daarop een supplement, dat, in tegenstelling met het normale loon, althans voorlopig, wordt geblokkeerd.

3e. De hier aangeduide verschillen betekenen dat de vermogensaanwasdeling een schommelende grootheid is. Wanneer aan het eind van het jaar blijkt dat in de onderneming geen vermogensaanwas heeft plaatsgevonden, dan volgt geen uitkering.

Het investeringsloon daarentegen is geen schommelende, maar een vaste grootheid. In Duitsland zijn allerlei suggesties gedaan ter bepaling van het bedrag. Soms wordt daarbij gedacht aan circa 5 pct. van het loon. Anderen veronderstellen dat de arbeider per jaar een bedrag van circa 250 Mark zal kunnen verkrijgen. Het bovengenoemde rapport van de KAB noemt o.a. 6 pct. van het jaarloon. Ik laat deze cijfers thans verder rusten, vermeld

ze slechts om te doen uitkomen dat het investeringsloon naar een geheel andere maatstaf wordt bepaald dan de vermogensaanwasdeling.

4e. Het verschil is voorts, dat inzake de vermogensaanwasdeling eenmaal per jaar wordt afgerekend, nl. wanneer de vermogenspositie in de onderneming wordt vastgesteld.

Daarentegen wordt het investeringsloon iedere week afgerekend.

Bezwaren van het investeringsloon

Zoals ik reeds zeide, geeft het rapport der vakcentrales aan het investeringsloon slechts een secundaire plaats. En zulks terecht, omdat de werkgever er bij de wekelijkse afrekening van het investeringsloon gemakkelijk toe komt om de desbetreffende bedragen in zijn kostprijs door te berekenen. Alsdan heeft het investeringsloon een prijsverhogende werking, wat juist niet de bedoeling is. Hoe reëel dit gevaar is, heeft de literatuur over dit onderwerp in Duitsland duidelijk geleerd.

Bij de vermogensaanwasdeling bestaat ook wel de mogelijkheid van doorberekening in de prijzen. Maar het rapport is terecht van mening dat de kans daarop veel geringer is, omdat het investeringsloon veel gemakkelijker dan de vermogensaanwasdeling als een kostenfactor zal worden beschouwd.

Intussen zijn er nog allerlei andere bezwaren tegen het investeringsloon aan te voeren, welke tegen de vermogensaanwasdeling niet of in mindere mate gelden.

Vooreerst is daar het gevaar dat het investeringsloon het normale loon zal drukken. Wordt een investeringsloon doorgevoerd, dan zal bij de onderhandelingen tussen werkgevers en arbeiders over een collectieve arbeidsovereenkomst zowel het normale loon als het investeringsloon moeten worden vastgesteld. De neiging der werkgevers om het investeringsloon als een kostenfactor te beschouwen, zal er hen gemakkelijk toe leiden om ernaar te streven dat het normale loon en het investeringsloon niet al te zeer uitgaan boven het bedrag dat als het normale loon zou zijn vastgesteld. Weliswaar wordt hiermede de betekenis van het investeringsloon miskend, omdat het juist niet als een kostenfactor moet worden beschouwd. Maar in de praktijk der onderhandelingen zal deze onjuiste opvatting toch haar invloed doen gelden.

Een ander bezwaar dat tegen het investeringsloon moet worden aangevoerd is het feit, dat het ook moet worden betaald in

ondernemingen waarin van uitbreiding of financiële versterking geen sprake is, omdat de winsten daarvoor onvoldoende zijn. Wat dat betreft verdient het systeem van vermogensaanwasdeling dat het rapport verdedigt de voorkeur. Gelijk uit het woord 'vermogensaanwasdeling' zelf reeds blijkt, wordt hier de arbeider alleen dan een bedrag toegerekend wanneer er aanwas van vermogen heeft plaatsgehad. Ondernemingen wier financiële positie aan het eind van het jaar blijken te zijn gelijk gebleven, behoeven geen uitkering te doen. Voorts rekent de vermogensaanwasdeling met de omvang van het gestegen vermogen der onderneming. Naarmate de vermogensaanwas groter is, zal ook het aandeel dat de arbeider wordt toegerekend stijgen. Anders het investeringsloon. Hier moet de onderneming een vast bedrag toekennen, onverschillig of de vermogensaanwas groter of kleiner is geweest.

Ik noem nog een laatste bezwaar tegen het investeringsloon. In de tegenwoordige tijd is een der eerste eisen van een goed sociaal beleid dat de werkgelegenheid op een behoorlijk peil wordt gehouden. Daarvoor is het voeren van een passende conjunctuurpolitiek noodzakelijk. Nu is het bezwaar van een investeringsloon dat het de conjunctuurpolitiek veel minder elastisch maakt. Evenzeer als een vermindering van het normale loon zal een vermindering van het investeringsloon bij de arbeiders op sterk verzet stuiten. En toch kan deze verlaging nodig zijn, b.v. wanneer de groei van het economische leven stagneert en daardoor onvoldoende investeringsmogelijkheden aanwezig zijn. Ook kan het zijn dat de consumptie te veel terugloopt, waardoor de investeringen te zeer worden beperkt en economische stagnatie optreedt. Zulks zal moeten leiden tot een herziening van de verhouding tussen het normale loon en het investeringsloon, welke wijziging de nodige moeilijkheden zal opleveren. In een dergelijk geval betekent het bestaan van het investeringsloon dus eveneens een belemmering voor het voeren van een juiste conjunctuurpolitiek.

De vermogensaanwasdeling geeft uit een conjunctureel oogpunt geen moeite om het juiste evenwicht tussen werkgelegenheid, consumptie en investeringen te handhaven. Want hier wordt aan het einde van het jaar alleen maar geregistreerd of de vermogenspositie der onderneming zich heeft gewijzigd. De conjunctuur wordt daarmee in de loop van het jaar niet beïnvloed.

Er zijn dus wel zeer goede gronden om aan de vermogens-

aanwasdeling de voorkeur te geven boven het investeringsloon. Gelijk het rapport dan ook heeft gedaan. Dat neemt niet weg dat de vermogensaanwasdeling toch ook weer een reeks problemen opwerpt die de aandacht verdienen. Het is de moeite waard na te gaan hoe het rapport deze beoordeelt.

De plaats der inflatie

Na de oorlog heeft in de Nederlandse ondernemingen een sterke vermogensaanwas plaatsgehad. De oorzaak daarvan was in de eerste plaats de waardedaling van het geld, gevolg van het optreden van sterk inflatoire tendenzen. De waarde van de vaste goederen in de ondernemingen ging daardoor in guldens uitgedrukt sterk naar boven.

Daarnaast speelde ook de zelffinanciering een belangrijke rol. Meer en meer gingen de ondernemers er toe over om een zeer belangrijk deel van de winst niet aan de aandeelhouders uit te keren, maar deze voor uitbreiding van de onderneming aan te wenden. De aandelen van vele Nederlandse ondernemingen worden tegenwoordig op de beurs genoteerd. Een enkele blik op de koersen van deze ondernemingen laat zien welk een belangrijke vermogensaanwas in de loop der jaren heeft plaatsgevonden.

De winst die voor de zelffinanciering wordt gebruikt, komt uit de prijzen. Die prijzen worden door de consumenten, waaronder zeer vele arbeiders, opgebracht. Zulks vormt mede een argument om de arbeiders in de vermogensaanwas te doen delen. Thans komen de resultaten der zelffinanciering alleen ten goede aan de aandeelhouders.

Voor het welslagen van het plan der vakcentrales is een voorwaarde dat de vermogensaanwas blijft voortduren. Zoals gezegd werken inflatoire tendenzen op dit ogenblik die vermogensaanwas sterk in de hand. Zou de inflatie worden bedwongen en de waarde van de gulden op peil blijven, dan zou in de huidige vermogensaanwas een sterke stagnatie optreden. Naar mijn mening is dit in het plan der vakcentrales een zwakke stee. Inflatoire tendenzen dragen er in belangrijke mate toe bij om het plan goed te doen slagen. Maar inflatie is een ongelukkig verschijnsel. In het economische leven is met dit verschijnsel al de eeuwen door geworsteld. Reeds in het Oude Testament maakt de profeet Haggai er melding van wanneer hij mededeelt dat 'wie zich voor loon verhuurde zijn loon ontving in een doorboorde buidel' (hoofdstuk 1 : 6) Inflatie betekent een volstrekt willekeurige verrijking van veelal de economisch sterkere groepen en een even

volstrekt willekeurige verarming van veelal economisch zwakkere groepen. De president van de Nederlandse Bank heeft in zijn laatste jaarverslag, behalve aan de sociale bezwaren, terecht ook nog eens herinnerd aan de ernstige economische bezwaren aan het waardeverlies van de gulden verbonden.

Wie zo oordeelt, zal niet zonder meer gelukkig kunnen zijn met een plan dat, om een brede betekenis te hebben, zozeer beheerst wordt door het voortduren der huidige inflatoire tendenzen.

Het aandeel in de vermogensaanwas

Het plan der vakcentrales gaat duidelijk uit van een ondernemingsgewijze produktie (blz. 12). De bedoeling is juist deze ondernemingsgewijze produktie te verstevigen. Daarom moet het wantrouwen dat tegen deze produktievorm bestaat worden weggenomen. Zulks kan worden bevorderd door de arbeiders een aandeel te geven in de vermogensaanwas der onderneming welke mede door hun prestatie is tot stand gekomen. Zij gevoelen het immers als een onrechtvaardigheid dat zij daaraan geen deel hebben.

Tot zover akkoord. Maar nu is natuurlijk van bijzonder belang hoe groot het werknemersdeel in de vermogensgroei zal zijn. Wil men de ondernemingsgewijze produktie in stand houden, dan zal dit toch altijd slechts een bescheiden portie kunnen betekenen. Een voorbeeld moge dit verduidelijken. Gesteld een ondernemer begint een bedrijf met een kapitaal van f 500.000,—. De onderneming ontwikkelt zich gunstig en na verloop van jaren is de vermogenswaarde tot f 5.000.00,— gestegen. Geeft men nu de arbeider een te groot aandeel in die groei, dan betekent dit praktisch dat de onderneming voor een zeer belangrijk deel eigendom van de arbeiders wordt.

Ik weet wel, dat het rapport de vermogensaanwas toeschuift aan de Sociale Beleggingsgemeenschappen, die dat vermogen zullen beheren. Maar volgens het rapport zal het bestuur der Sociale Beleggingsgemeenschappen in meerderheid bestaan uit door de werknemers aan te wijzen personen, waarbij intussen ook een vertegenwoordiging van de ondernemers zeer wenselijk wordt geacht (blz. 66). De vraag is nu maar of deze besturen uit voldoende bekwame personen zullen bestaan en of zij hun economische invloed met de nodige voorzichtigheid zullen hanteren. Geschiedt dit niet, dan kan daardoor de ondernemingsgewijze produktie worden gefrustreerd. Een en ander moet ertoe leiden om bij het toerekenen van vermogensaanwas aan de ar-

beiders met een bescheiden aandeel te beginnen ten einde eerst de nodige ervaring op te doen.

Voor deze suggestie om met een bescheiden aandeel te beginnen, pleit ook nog een ander argument. Wij moeten ter dege zorgen, dat ons economisch klimaat voldoende aantrekkelijk blijft voor kapitaalbelegging. Het rapport ziet het gevaar dat aan beleggingen in het buitenland de voorkeur zal worden gegeven niet voorbij (blz. 73-74). Wij zullen daarom enigszins in de pas moeten blijven met wat er in het buitenland op dit terrein gebeurt. In West-Duitsland b.v. is de gedachtenontwikkeling inzake verbreding der vermogensvorming al verder gevorderd dan in Nederland. Het laat zich aanzien dat andere Westeuropese landen op den duur niet achter zullen blijven.

De taak der overheid

Hoe moet de vermogensaanwasdeling worden ingevoerd en doorgevoerd?

Het rapport geeft de voorkeur aan een ondernemingsgewijze aanpak. Maar ook een bedrijfsgewijze regeling moet mogelijk zijn. Een en ander zal in collectieve arbeidsovereenkomsten of in afzonderlijke privaatrechtelijke overeenkomsten moeten worden gerealiseerd. De verwerkelijking is volgens het rapport bij uitstek voor de verantwoordelijkheid van het bedrijfsleven. De taak der overheid zal in hoofdzaak slechts een stimulerende moeten zijn. Slechts wanneer de vrije maatschappelijke krachten niet in staat zijn het gestelde doel te verwezenlijken, zal de overheid op meer directe wijze moeten ingrijpen evenals bij de bevordering van andere sociaal-economische doelstellingen (prijspeil, betalingsbalans, werkgelegenheid, enz.). Aldus het rapport op blz. 13.

Men kan op zich zelf het geven van een zo hoge prioriteit aan de vrije maatschappelijke krachten toejuichen en toch van mening zijn dat het zeer twijfelachtig is of men er op deze wijze komt. Er rijzen hier zoveel problemen waarvoor een oplossing moet worden gevonden, dat een raamwet welke enkele algemene lijnen trekt, maar waarbinnen een grote mate van vrijheid wordt gelaten, niet zal kunnen worden gemist. Ik verwacht ook dat zonder het opleggen van enkele verplichtingen aan ondernemerszijde onvoldoende resultaten zijn te verwachten. Regelingen als deze moeten om te kunnen slagen niet in arbeidsconflicten worden geboren. Naar mijn mening zal de overheid dan ook bij de invoering een bredere taak moeten vervullen dan het rapport haar toedenkt.

Overigens verdient natuurlijk ernstige overweging iedere poging die gedaan wordt om de medewerking der ondernemers te verkrijgen. Het rapport denkt daarbij aan het toekennen van belastingfaciliteiten (blz. 65-66). De vennootschapsbelasting zou over de aan de werknemers toegekende vermogensaanwas moeten worden teruggebracht van het huidige tarief van 43 pct. tot de helft of minder. De daling der belastinginkomsten die daardoor zou ontstaan, zou moeten worden gecompenseerd door een verhoging der verbruiksbelastingen. In dit verband wordt herinnerd aan de mogelijkheid dat een dergelijke verhoging de harmonisatie van belastingssystemen in EEG-verband zou kunnen bevorderen.

Naar mijn mening wordt hier toch al te vlot over de bezwaren van hoge verbruiksbelastingen heengelopen. Zij treffen in het bijzonder de grote massa der minder welgestelden, zonder met de draagkracht rekening te houden en zijn daarom bijzonder onsympathiek.

Het vaststellen der vermogensaanwas

Wanneer ik mij nader verdiep in de knelpunten die de praktijk der vermogensaanwasdeling zal vertonen, dan rijst nog de vraag hoe de waardevermeerdering in de onderneming aan het einde van het jaar moet worden vastgesteld.

Het rapport lanceert de juiste gedachte, dat commerciële jaarstukken (blz. 47-48) en fiscale jaarstukken (blz. 48-49) daarbij een rol moeten spelen. Van veel belang is voorts in welke juridische vorm de onderneming optreedt. Bij een n.v. is een eventuele waardevermeerdering wellicht nog wat minder moeilijk vast te stellen (blz. 53-54). Heel wat meer complicaties ontstaan wanneer de onderneming verschijnt als een éénmanszaak of als een vennootschap onder firma of als een commanditaire vennootschap. Het aantal van dergelijke kleinere ondernemingen is zeer groot. Controversen liggen hier voor het grijpen.

Naar mijn mening maakt het rapport het zich met deze moeilijkheden wat al te gemakkelijk. Het minste wat toch wel nodig zal zijn is een instantie die hier knopen doorhakt. De samenstelling en de bevoegdheden van een dergelijke instantie zullen heel wat hoofdbrekens moeten kosten. Maar het rapport heeft zich daaraan ten onrechte niet gewaagd.

Voorts valt in het rapport een te groot perfectionisme op te merken, wanneer het gaat om de vraag welke instellingen onder de regeling moeten worden begrepen. Het gaat veel te ver, wan-

neer men daaronder ook wil begrijpen verenigingen en stichtingen die niet het maken van winst, doch het dienen van bijzondere doeleinden beogen (blz. 55). De werknemers bij deze instellingen kunnen niet langs de weg van een vermogensaanwasdeling worden geholpen. Daarom wil men voor hen een investeringsloon invoeren. Daartoe zullen in vele gevallen de contributies en subsidies aan deze instellingen moeten worden verhoogd.

Hier is de ratio der regeling, die juist op economisch terrein ligt, geheel zoek. Want van enige vermogensaanwas is geen sprake. Dit perfectionisme, dat kennelijk ten doel heeft voor ieder die in dienstbetrekking is, wat te doen, treft te meer, omdat, zoals wij nog zullen zien, op andere onderdelen der regeling werknemers zeer ongelijk worden behandeld, zonder dat aan de minder profiterenden veel troost geboden wordt.

Ongelijke toepassing

Een ongelijke toepassing wordt onder de arbeiders gemakkelijk tot een bron van ontevredenheid. Er zijn allerlei gevallen waarin de toepassing der vermogensaanwasdeling, als in het rapport voorgesteld, tot zeer uiteenlopende resultaten leidt.

Ik geef een aantal voorbeelden. Zwakke economische ondernemingen zullen geen vermogensaanwas vertonen. In bepaalde bedrijfstakken, als b.v. de dienstverlening, zal de vermogensaanwas een veel geringere betekenis hebben dan in tal van industriële bedrijfstakken. Ook in de industrie zullen grote verschillen voorkomen. Ondernemingen die door een sterk toenemende afzet en een sterk stijgende produktiviteit een enorme expansie vertonen, zullen een vermogensaanwas registreren die ver uitgaat boven de normale. Ook moet rekening worden gehouden met het verschil tussen arbeidsintensieve en kapitaalintensieve bedrijven. Het is duidelijk dat arbeiders in ondernemingen waarin relatief weinig arbeiders werken, omdat zij kapitaalintensief zijn, er bij de toerekening van de vermogensaanwas veel beter afkomen dan de arbeiders in de arbeidsintensieve ondernemingen.

Het rapport wijdt aan deze complicaties onvoldoende aandacht. Er wordt slechts opgemerkt dat diegenen die niets of voorlopig nog niets krijgen, daardoor niet worden benadeeld (blz. 13). Wat voor de uitgesloten een schrale troost is. Voorts wordt erop gerekend, dat de arbeiders die van de vermogensaanwasdeling onvoldoende profiteren, ondernemingen zullen gaan opzoeken waar de omstandigheden op dit terrein gunstiger zijn. De achterblijvende ondernemingen zullen daardoor genoodzaakt worden

zich aan te passen door het aanbrenge van loonsverbeteringen (blz. 72). Ik begrijp niet hoe ondernemingen die er niet al te best aan toe zijn en daardoor geen vermogensaanwas vertonen, zullen kunnen blijven bestaan wanneer zij op deze wijze moeten gaan concurreren met ondernemingen waar een aardige vermogensaanwas aan de arbeiders wordt toegerekend. Het differentiatieprobleem is in het rapport bepaald onvoldoende uitgewerkt.

De tijdelijke blokkade

Uitgangspunt van de vermogensaanwasdeling is het beginsel dat de vermogensaanspraken die voor de arbeiders ontstaan, althans voorlopig, niet worden geliquideerd. Zou de liquidatie wel worden toegestaan en daarvan algemeen gebruik worden gemaakt, dan zou niet alleen van de gehele bezitsvorming niets terecht komen, maar bovendien het consumptiepeil ver boven de produktiemogelijkheden worden opgevoerd, met als gevolg sterk stijgende prijzen. Het rapport heeft zich van deze moeilijkheid duidelijk reenschap gegeven. Vandaar dat allerlei maatregelen worden voorgesteld om verzilvering van de vermogensaanspraken bij de Sociale Beleggingsgemeenschappen sterk te beperken. Pas na een periode van 4 of 5 jaar zal de inwisseling geheel vrij moeten zijn (blz. 59). Voorts zal de inwisseling onaantrekkelijk moeten worden gemaakt, doordat de Sociale Beleggingsgemeenschappen de inruilwaarde bij het fonds betrekkelijk laag stellen (blz. 62 e.v.).

Of dit voldoende zal blijken, is onzeker. De reactie der werknemers op de vermogensaanwasdeling is moeilijk vooraf te peilen. Het rapport is realistisch genoeg om te begrijpen welk een verleiding tot inwisseling van zijn vermogensaanspraken er op de werknemer moet uitgaan van de wetenschap dat het bedrag toereikend zou zijn voor het aanschaffen van b.v. een kleine auto (blz. 59). Mij dunkt, dat dit alles erop wijst dat de blokkademaatregelen vrij streng zullen moeten zijn. Aan de werknemers zal duidelijk moeten worden gemaakt waarom dit nodig is. De vakbeweging wordt hiermede voor de enorme taak gesteld om de arbeiders voor de gedachte der vermogensaanwasdeling rijp te maken. Dan vermijdt men het gevaar dat het gehele systeem wordt gefrusteerd.

Verdere bezinning nodig

Ik hoop van harte dat het probleem der vermogensaanwasdeling in Nederland in het middelpunt der discussie zal komen te

staan. Het gaat erom dat naar een bedrijfsstructuur wordt gezocht die niet vanuit de eigendom, maar naar de eigendom toe is opgebouwd. Het rapport der vakcentrales vormt de aangewezen grondslag voor de te voeren gedachtenwisseling². De vakcentrales zullen zeker niet zo optimistisch zijn geweest om te denken dat zij bij de eerste aanval het terrein zouden veroveren. Kritische opmerkingen kunnen hun alleen maar welkom zijn, gedachtig aan het Franse spreekwoord dat de waarheid uit de botsing der meningen wordt geboren.

Moge de waarheid op dit terrein spoedig worden gevonden en verwezenlijkt!

² Ik zou daarbij een uitzondering willen maken voor wat gezegd wordt over de mogelijkheid van een 'Vermogensverdelingsfonds', dat wordt gevoed uit belastingen en iedere Nederlander een jaarlijkse vermogenstitel geeft van b.v. f 200,- (blz. 38-39). Dit plan tot bedeling, dat de aanspraak op een vermogenstitel geheel losmaakt van de verrichte prestatie, had in dit overigens zo belangrijke rapport niet mogen voorkomen.

H. Neudecker en A. van der Zwan
Turkije: De lege huls vullen

Door het optreden van Atatürk en de zijnen is Turkije een flink stuk opgeschoven in moderne richting. In feite is het huidige Turkije een schepping van Atatürk en zijn medestanders, ja, zelfs in fysieke zin. Bij de ineensstorting van het Ottomaanse rijk na de Eerste Wereldoorlog vielen de Westeuropese geallieerden het Turkse koloniale gebied binnen om dat onder elkaar te verdelen, en zelfs het eigenlijke Turkije dreigde te worden verzwolgen door landdorstige interventielegers. De grondoorzaak hiervoor lag in het feit dat Turkije zich in de wereldoorlog aan de zijde van Duitsland geschaard had, waardoor het noodgedwongen in conflict kwam met Engeland, Frankrijk en Rusland. Na de wapenstilstand van 1918 bezetten de Engelsen Mesopotamië en de havenstad Samsoen aan de Zwarte Zee, de Fransen Syrië en Cilië, de Italianen de streek tussen Konya en Antalya en ten slotte de Grieken Izmir.

Atatürk — toen nog bekend als Mustafa Kemal, en hoewel tegenstander van Turkije's deelneming aan de oorlog, de jongste en succesrijkste generaal uit die oorlog — riep zich in 1919 in Samsoen uit tot leider van het verzet van het Turkse volk. Op 23 juli van datzelfde jaar stelde het congres van Erzoeroem hem aan het hoofd van de verzetsbeweging tegen het buitenlandse imperialisme.

Onder leiding van Atatürk werden de interventielegers verdreven en werd er een definitie van Turkije gegeven. Daarbij legde men duidelijk geografisch vast wat Turkije was en wat het niet was, en kondigde men ook af dat het land, buiten wat als Turkije was gedefinieerd, geen territoriale aanspraken had.

Stormenderhand begon men met het afschudden van het juk der achterlijkheid. Het Arabische schrift, zonder twijfel een grote belemmering voor volksontwikkeling en vooruitgang, werd vervangen door het Latijnse schrift. Het metrische stelsel werd ingevoerd, evenzo de gregoriaanse kalender. Burgerlijk, handels- en strafrecht werden op westerse leest geschoeid. Het tekent de primitiviteit van het toenmalige Turkije dat men zelfs de achter-

naam moest invoeren (1934). De hervormingen van Atatürk kregen een grote vermaardheid. Spektaculair was de afschaffing van sluijer, harem en fez.

Onder Atatürk voltrok men ook de scheiding tussen kerk en staat. Voorheen waren de opperste leiding van de staat en die van de kerk in één hand: het staatshoofd, de sultan, was tegelijkertijd het hoofd van de islam, de kalief. In 1923 werd het sultanaat opgeheven en werd Turkije een republiek. In 1924 volgde het kalifaat dezelfde weg als het sultanaat. In 1925 werden de religieuze ordes opgeheven, 1928 zag het einde van de islam als staatsgodsdienst. In de buitenlandse politiek adopteerden de Turken de neutraliteit. Met de jonge Sowjet-Unie heersten goede verhoudingen. Als relikwieën van deze vriendschap kan men in Atatürks mausoleum te Ankara nog de gesigioneerde portretten van de Sowjetlegerleiders Boedjonnij en Boelganin bewonderen, die deze op een bezoek aan Atatürk bij hem achterlieten.

Van staatswege werd er een begin gemaakt met de industrialisatie. De zich in Turkije bevindende kapitalistische klasse was namelijk louter mercantiel ingesteld. De zwakke stee in de Atatürk-beweging was het ontbreken van een politiek-sociale machtsbasis. Daardoor bleven vele hervormingen zuiver *formeel*, en kon er nauwelijks een *materiële* inhoud aan gegeven worden.

Gezien vanuit 1964 was het grootste succes van de hervormingen misschien wel het overplanten naar Turkije van een reeks instituten in de politieke sfeer, zoals politieke partijen en het principe van staatsleiding van de economie. Hierdoor schreed het politieke bewustzijn van de stedelijke massa en intelligentsia veel verder vooruit dan de materiële economische ondergrond zou doen vermoeden.

Sinds de dood van Atatürk in 1938 was de situatie in Turkije eigenlijk gekenmerkt door stagnatie: er vond geen open kapitalistisch industrialisatieproces plaats, maar evenmin sloeg men een weg naar het socialisme in. Bij de eerste parlementsverkiezingen in 1950 leidde dit tot een politieke aardverschuiving. Een nieuwe partij, de zgn. Democratische¹ partij, onder leiding van Menderes kwam aan het bewind.

Ook deze partij slaagde er niet in de verstarring te doorbreken, al leek het er een tijd op dat de weg naar een open kapitalistische ontwikkeling was betreden. Het probleem waarmee Tur-

¹ De partij van Atatürk en zijn rechterhand en opvolger İnönü was de zgn. republikeinse.

kije worstelde en waarmee het vandaag nog worstelt, is het klassieke probleem van het onontwikkelde gebied. Er is behoefte aan 'primitieve accumulatie', d.w.z. vorming en opeenhoping van kapitalen waaruit de opbouw van een infrastructuur en industrialisatie kunnen worden gefinancierd. In de gevestigde kapitalistische staten is deze primitieve accumulatie doorgevoerd door de industriële kapitalistische klasse, dank zij de volslagen onmondigheid en duldzaamheid van de uitgebuite klassen (arbeiders en kleine boeren). In de nieuwe communistische staten vond die primitieve accumulatie plaats onder leiding van de communistische partij binnen een — hoe verwrongen soms ook — op het nationale welzijn gericht economisch plan.

Waarom gelukte de doorbraak naar een kapitalistische ontwikkeling niet in Turkije? Het antwoord is eenvoudig. De veranderingen in de periode van Atatürk hadden het politieke bewustzijn van grote lagen van de stedelijke massa zo ontwikkeld, dat ze een primitieve accumulatie op basis van particuliere verrijking niet accepteerden. (Voor het platteland geldt dit niet. Over dit platteland verderop meer.) Het zwakke begin van een accumulatie op particuliere basis onder Menderes was voldoende om de volkswede tot uitbarsting te brengen. In mei 1960 maakte een militaire staatsgreep een eind aan het regime van Menderes. De verontwaardiging over de verrijking van enkelingen was tot exploderen opgelopen. De sociale inhoud van die staatsgreep laat zich moeilijk ontveinzen. Er werden in die rumoerige dagen brandkasten van rijken geopend. Over hun inhoud rapporteerde de pers uitgebreid. De kranten schreven na de staatsgreep veel over rijken en hun verrijking.

De staatsgreep van 1960 maakte in feite een eind aan de mogelijkheid van primitieve accumulatie op particuliere grondslag, m.a.w. van een open kapitalistische ontwikkeling. Daarmee was echter de weg naar het socialisme niet betreden. Het leger, hoewel drager van progressieve gedachten, en in voortdurende — hoe verengde dan ook — communicatie met de onderliggende klassen, is geen instrument van die klassen. Het heeft er zich na de staatsgreep toe bepaald vrije verkiezingen te organiseren en trad toen eind 1961 terug, nadat er een regering gevormd was.

Het leger voerde o.a. het evenredig kiesrecht in, ten einde onmogelijk te maken dat weer een almachtige partij in het zadel zou komen. Het resultaat was: vier partijen, die elkaar bestrij-

den — alleen niet op wezenlijke punten — en in verbluffend korte tijd coalitieregeringen vormen en vellen. De eerste coalitieregering viel al binnen een jaar.

De ongeletterde agrarische massa, die onder sterke invloed van grootgrondbezitters, dorpsnotabelen en priesters staat, hielp een nieuwe versie van de Democratische partij, nl. de Gerechtigheidspartij (Addalet Partisi), in het coalitiezadel. De resultaten van de in oktober 1961 gehouden verkiezingen geven een impressie van de glorieuze terugkeer van de aanhangers van (wijlen) Menderes: naast 173 Republikeinen verschenen er 159 Menderes-erfgenamen, uit een totaal van 450 gekozenen.

Hoe kon dit? Dit kon zo, omdat de afrekening met de Menderes-periode voor een groot deel in het vlak van de persoonlijke ontluistering van Menderes c.s. lag, hoewel de formele aanklacht tegen Menderes c.s. louter politieke beschuldigingen bevatte. Bij het proces werden de buitenechtelijke betrekkingen tussen Menderes en de filmdiva Ayhan Alnar in finesses behandeld. Veel commentatoren zagen in dit tot het geraamte afbreken van Menderes een blijk van de wil van de nieuwe heersers voor eens en altijd af te rekenen met Menderes en zijn systeem. In werkelijkheid was echter deze persoonsafbraak een depolitisering van de aanklacht, werd deze erdoor ontkracht. De sympathieke imago die Menderes op het platteland had, werd er niet door verstoord, ze werd eerder met een waas van medelijden omgeven. De nieuwe heersers waren er niet in geslaagd tegenover de agrarische massa duidelijk te maken waar het om ging tegen Menderes. Met onze tegenwoordige ogen gezien, ging het ook om niets wezenlijks. De diverse partijen die elkaar afwisselend in coalitieregeringen vinden, houden elkaar ongeveer in evenwicht.

De sinds 1960 aan de macht zijnde bureaucratie — zij is het blijvende element in alle coalities — verkeert in een moeilijke positie. Zij is in haar materiële bestaan afhankelijk van de opkomende kapitalistische klasse, zij profiteert ervan, maar remt haar tegelijkertijd in haar ontwikkeling. Het politieke bewustzijn van de stedelijke massa's eist dat de rijken in hun verrijking geremd worden (o.a.) door belastingheffing. De rijken belasten betekent echter op zijn beurt de accumulatie remmen, en dus ook de economische ontwikkeling.

Uit deze toestand van stagnatie zou te ontkomen zijn door een sterke socialistische partijvorming. Het gaat er daarbij om het verrassende politieke bewustzijn van de stedelijke massa's vorm te geven in socialistische zin. Er zijn voldoende aangrijpingspun-

ten. Er is een reeks instituten en andere verworvenheden nodig voor een planeconomie. Er is een overheidssector die 50 percent van de grote industrie behelst. De staalindustrie is voor 100 percent staatseigendom, de spoorwegen voor 100 percent, de scheepvaart voor 50 percent, de suikerindustrie voor 90 percent, de cementindustrie voor 80 percent. Er is een enorme staatsinvloed in de banksfeer: de staat beheerst bijna 80 percent van het bankwezen.

Geheel in overeenstemming met de politieke stagnatie wordt er van deze macht geen gebruik gemaakt.

Economie en economische planning

Reeds vóór de staatsgreep van 1960 maakte men in Turkije een begin met het opzetten van een economische plan-organisatie, o.a. op instigatie van het buitenland (OEES). De staatsgreep gaf aan de planning een grote stimulans. In september 1960 stond de planning goed op poten. Nadat de militairen waren teruggetreden, verliep weldra het politieke getij voor de planners tijdens de successieve coalitieregeringen. De laatsten konden het steeds moeilijker met de planners vinden, waar het de uitvoering der plannen betrof. Een inmiddels opgesteld plan voorzag in een jaarlijkse groei van de economie met 7 percent, daarvoor was een jaarlijkse investering van 18 percent van het nationale inkomen nodig. De planners realiseerden zich dat een noodzakelijke voorwaarde voor een goede economische planning was een sociale omvorming van Turkije. Ze stelden landhervorming voor, alsmede hervorming van het belastingstelsel. Dit laatste was beslist nodig voor de financiering van het plan. De planners wilden van de klasse der grote boeren (aga's) —wier landbezit tussen de 10 en 100 ha ligt — een jaarlijkse bijdrage vorderen van gemiddeld 70 gulden. De regering durfde geen conflict met de dorpsnotabelen aan, en verlaagde de bijdrage tot f 2,50 (Een van de coalitiegenoten, de Partij van het nieuwe Turkije — Yeni Türkiye Partisi — had gedreigd de coalitie te verlaten, als İnönü de plattelandsmiddenstand zo een financiële aderlating zou durven laten ondergaan.)

De regering voelde dus niet zoveel voor al deze suggesties. De planners deden vele andere voorstellen, o.a. betreffende de staatsondernemingen. Ze suggereerden deze te hervormen volgens moderne aan de Amerikaanse en (West- en Oost)europese praktijk ontleende principes. Ze dachten aan een *holding*-systeem waarin ook de staatsbanken zouden worden opgenomen. De rege-

ring weerde de voorstellen af, onder de volgende argumentatie: 1. Er zou zo een politieke macht worden geschapen, een staat in de staat. 2. De produktiviteit van de staatssector zou zo sterk stijgen dat het voor de particuliere sector buitengewoon moeilijk zou zijn te concurreren, en deze erdoor ontmoedigd zou raken.

Van deze voorstellen kwam dus niets terecht. De groep (het zgn. eerste planning team) trad af, in oktober 1962. Dit waren de onderstaatssecretaris belast met de planning, Osman Nuri Torun, en de hoofden van de drie secties van de staatsplanorganisatie: de sectie voor economische planning, de sectie voor sociale planning en de sectie voor coördinatie, t.w. Attila Karaosmanoglu, Necat Erder en Ayhan Cilingiroglu. De afgetreden groep werd opgevolgd door regeringsgetrouwe uitvoerders, 'technici' zoals ze zich zelf graag noemen.

De voor een goede economisch planning noodzakelijke maatregelen werden niet genomen. Men vaart op het kompas der 'overreding' van de particuliere ondernemers, en kan slechts pogen de plannen voor de staatssector eigenhandig te verwezenlijken.

In 1963 begon desalniettemin het 15-jarenplan te werken. De resultaten over 1963 beginnen nu bekend te worden. Volgens het planbureau zijn alle doelstellingen verwezenlijkt, o.a. 7 percent groei van het nationale inkomen. Het schijnt dat de opgaven van de staatssector voor ongeveer 80 percent vervuld zijn, terwijl de 'overredingen' van de particuliere sector voor meer dan 100 percent geslaagd zijn (al vallen hier prestaties onder die niet in het plan voorzien waren, zoals de produktie van speelgoed).

Buitenstaanders (waaronder de afgetreden plannenmakers) staan er zeer gereserveerd tegenover. Professor Sadoen Aren, een adviseur van het eerste team en samen daarmee afgetreden, onderwerpt de beweringen van de planorganisatie aan een kritische analyse. Hij valt in het bijzonder de pretentie aan als zou er 7 percent reële (dus niet aan prijsstijgingen toe te schrijven) stijging van het nationale inkomen zijn geweest. Hij houdt staande dat wat er gepresteerd is ten dele te danken is aan een buitengewoon gunstig landbouwjaar, dus aan het toeval. Hij beweert vervolgens dat door de trendmatige monetisering van het Turkse platteland (inschakeling in het geldverkeer) schattingen van de expansie van de produktie gebaseerd op vergroting van de geldvoorraad en stijging van het prijsniveau sterke overschattingen zijn. Het debat hierover begint nu pas. De voor het debat

nodige gegevens gaan nu beschikbaar komen. Hieruit zullen de progressieve Turkse groepen wellicht munt weten te slaan.

Het principële obstakel voor een succesvolle planning vormt de particuliere sector. Het is nu eenmaal zo dat deze anders reageert dan de planners hopen. Hij is ongrijpbaar. In 1963 was het b.v. de bedoeling dat de textielindustrie zich niet zou uitbreiden. In werkelijkheid breidde ze zich sterk uit. Niet alleen de kleine textiel fabrieken, ook de grote deden dit (vooral in Adana). Dit ondanks de heersende overcapaciteit. De reden van de uitbreiding was dat de groten door hun moderne techniek verwachtten de kleineren uit de markt te werken.

Op de staatsondernemingen hebben de planners wel een greep. Helaas is het daarmee niet florissant gesteld. Ondanks het feit dat de staat 80 percent van het bankwezen beheerst, hebben de staatsondernemingen het bij hun financiering ontzaglijk veel moeilijker dan de particuliere ondernemingen. Een staatsonderneming moet maanden op een krediet wachten, een particuliere onderneming krijgt een krediet zeer snel. (Van regeeringszijde komt men dan verklaren dat de staatsondernemingen nodig gereorganiseerd moeten worden, omdat ze niet dynamisch zijn!)

Met die staatsondernemingen is nog meer aan de hand. Ze staan bij voorbeeld niet onder budgettaire controle van het parlement. De directie van een staatsonderneming wordt door de betrokken minister benoemd en ontslagen. Daardoor zijn de staatsondernemingen vaak politieke melkkoetjes. Politieke partijen worden betaald uit de kassen van deze ondernemingen. Een typisch geval van misbruik is het volgende: Recent steeg de personeelsbezetting van de spoorwegen met rond 10 pct., terwijl de capaciteit praktisch gelijk bleef (er kwam 100 km spoorlijn bij, d.i. plm. 1 pct.). De oorzaak hiervan was een politieke: een poging stemmen te winnen bij dat personeel voor een politieke partij.

Een andere objectieve handicap voor de staatsondernemingen is de vaststelling van de prijzen van hun produkten. Van 1954 tot 1958 was er een sterke inflatie (15-20 pct.). Om haar te stoppen werden wel de prijzen van de produkten van staatsondernemingen vastgepind maar niet die van de produkten van particuliere ondernemingen. Bijgevolg krijgen de handelaars hun produkten tegen een fantasieprijs en verkopen ze die tegen de heersende marktprijs. Het verschil steken ze in eigen zak. En de staatsondernemingen nu maar proberen renderend te werken!

De economische politiek beschikt, kortom, niet over adequate instrumenten. Er is ook geen goede deviezencontrole. Door middel van ten dele gefingeerde nota's maken de handelaars gemiddeld 20 pct. meer aan vreemde valuta naar het buitenland over dan werkelijk de waarde van geïmporteerde goederen bedraagt. Langs deze weg voeren de kapitalisten hun vermogensbestanddelen over de grenzen. In de Turkse bladen vindt men van deze — verboden — kapitaalvlucht geregeld aanwijzingen, bij voorbeeld reclame voor de aankoop van huizen in het buitenland, reclame voor belegging via Lloyd's Bank.

Een van de doelen van het plan is de inkomensverdeling meer gelijkmatig te maken. Voor de verwezenlijking van dit doel bestaan weer geen instrumenten. Als het belastingstelsel zou worden hervormd, zou er in de inkomensverdeling nog aardig wat kunnen veranderen. Momenteel komt 60 pct. van de belastingopbrengst uit accijnzen, douanerechten, enz. Een groot deel van de overblijvende 40 pct. wordt betaald door vaste-salaristrekkers, zoals ambtenaren, militairen en arbeiders. Men schat dat er per jaar 2,5 miljard Turkse ponden (ongeveer 1 miljard gulden) aan belasting ontdoken wordt.

Turkije kent geen grondbelasting. Speculatie is vrij van belasting. Zoals in veel onontwikkelde landen wordt er veel geld in de bouw van luxueuze huizen, kantoorflats, hotels en motels gestoken. Deze worden verhuurd aan Amerikanen, NAVO-personeel en binnenkort ook aan de te verwachten stroom westerse toeristen. De oorzaak van dit soort investeringen is de vrees van de mercantiele kapitalistische klasse voor langlopende investeringsprojecten. Ze verdient haar geld liefst snel terug. Huisbouw is daarom een geliefkoosd investeringsobject in Turkije. Daarbij komt dat de staatsbank daarvoor gemakkelijk kredieten verstrekt!

Het leger

Een breed en opvallend stempel op het openbare leven in Turkije drukt het leger. Het telt 400.000 man (de Turken zelf beweren dat het er een half miljoen zijn). Er zijn naar schatting plm. 26.000 officieren. Het leger bewaakt in Ankara alle ministeries en het parlamentsgebouw. Het radiohuis staat onder strenge bewaking. Het planbureau kan men slechts over bepaalde wegen benaderen. Komt men langs andere wegen, dan wordt men vriendelijk doch vasthoudend teruggewezen. Op de Atatürk-boulevard in Ankara ziet men voortdurend aflossingsdetachementen

voor de vele wachten marcheren. Al deze verschijnselen zijn een gevolg van de staatsgreep van 1960. De vraag komt op wat dit alles betekent. Het is in wezen de vraag naar de rol van het leger. Een westers socialist moet daarbij onmiddellijk zijn ideeën over 'het leger' opzij zetten, omdat dit in onontwikkelde landen als Turkije een totaal andere origine heeft en daardoor een totaal andere rol speelt dan bij voorbeeld bij ons in Nederland. 'Het leger' is geen abstracte categorie, doch een levend machtsinstrument. De vraag is alleen: van wie?

Bij ons is het leger typisch een instituut van de hogere klassen. In Turkije (dit is echter niet exclusief Turks) is het leger mede een instituut van vooruitgang voor veel personen uit de lagere klassen. Zoals bij ons de kerk en later ook het onderwijs de mogelijkheid boden aan onbemiddelden een gratis opleiding te krijgen, zo vervult het leger die rol nog steeds in Turkije. Daarnaast speelt het nog een andere opvoedkundige rol. Dienstplichtige militairen kunnen — bij gebleken geschiktheid — na de basisopleiding gedurende hun verdere diensttijd les geven op een plattelandsschool. Alle dienstplichtigen leren lezen en schrijven als ze dat niet kunnen. Het Turkse leger heeft door de eeuwen een progressieve rol gespeeld bij de introductie van moderne technieken (bepaald niet alleen oorlogstechnieken!) in Turkije. Momenteel is het met het leger als vooruitgangsinstituut zo gesteld: Reeds vroeg kan een jongen zijn intree doen in het leger, namelijk reeds in de fase van het lise (h.b.s.), op 15-16-jarige leeftijd.² Er zijn drie militaire lise's, namelijk in Istanboel, Izmir en Erzincan (Oost-Turkije), waarvan dat in Istanboel een marine- en legersectie heeft, dat in Izmir toevalt aan leger en luchtmacht, terwijl het lise in Erzincan aan het leger behoort. Het lise heeft een driejarige cursus. De opleiding is zeer breed. Politieke wetenschap en geschiedenis zijn belangrijke vakken. De opleiding is gratis, terwijl de school nog 30 pond zakgeld per maand verstrekt. De leerlingen dragen militaire uniformen, ze zijn intern. Voor een groot deel worden ze gerekruteerd uit de lagere volksklassen. Het einddiploma van het militaire lise is gelijkwaardig aan het overeenkomstige burgerdiploma. Na het lise wordt van de leerling verwacht dat hij naar de militaire academie (harp okulu) gaat. Doet hij zulks niet, dan

² Het is nuttig te weten dat het Turkse pre-universitaire onderwijs is ingedeeld in ilkokul (lagere school), orta okulu (middelbare school: ongeveer m.u.l.o.) en lise (h.b.s.).

moet hij achteraf alsnog betalen voor de drie jaren lise. In het kader van de academie kan hij de universiteit bezoeken voor speciale studies zoals die voor arts, ingenieur of tandarts.

Om welke aantallen het hier gaat, konden wij niet gewaar worden op het ministerie van Defensie. Belangrijk is echter de conclusie dat het leger door zijn faciliteiten een belangrijk vooruitgangsinstituut is voor individuen uit de lagere klassen en dezen in groten getale binnen zijn muren telt. In plaats echter van tevredenheid met hun positie geven de opgeklommen officieren herhaaldelijk blijk van ontevredenheid met de Turkse maatschappij en wat deze te bieden heeft aan de groepen waaruit ze zijn voortgekomen.

Momenteel heerst er in Ankara en Istanboel nog steeds de staat van beleg, die elke twee maanden verlengd wordt. Krachtens dit instituut werd vorig jaar het socialistische tijdschrift *Yön* verboden. *Yön* poogde een intellectuele, linkse concentratie te zijn en behandelde alle problemen van Turkije. Een van de sterkste aanleidingen tot het verbod van *Yön* was, naar de *Yöners* zeggen, zijn grote populariteit onder legerofficieren.

De kolonels (deze groep is in vele onontwikkelde landen befaamd) hebben grote invloed op de studenten. Opstandig gezinde groepjes worden vaak op straat door deze militairen toesproken en tot rust gebracht.

Het verbaast ons niet dat het leger de staatsgreep van 1960 doorvoerde en dat latere pogingen deze uit het slop te helpen, uit militaire kringen kwamen (kolonel Aydemir, die twee maal zo iets poogde, was commandant van de militaire academie in Ankara).

Welke rol zal het leger in de toekomst spelen? Momenteel is de macht stevig in handen — zo lijkt het althans — van Gürsel. Gürsel, generaal en president van Turkije, steunt de regering volledig. Bij de blijkende en blijvende stagnatie zal het hem moeilijk vallen de oproerige, vooruitstrevende delen van het leger onder de duim te houden. Of hij zich zelf daarvan de spreekbuis zal maken en stevig zal spreken tot İnönü, of dat een nasseristische groep hem opzij zal zetten: het is een vraag waarop wij het antwoord schuldig blijven. Van doorslaggevende aard voor de toekomst van het Turkse proces is de ontwikkeling der politieke krachten en wel de socialistische.

De politieke krachten en het socialistische perspectief

In het gevolg van de staatsgreep van 1960 schoten allerlei voor-

uitstrevende krachten omhoog. De socialistische culturele bond (Sosyalist Kültür Derneği) werd opgericht. Zijn beginselverklaring spreekt heel duidelijk de mening uit dat na de staatsgreep dezelfde politieke groep aan de macht is gekomen als er daarvoor reeds was. Deze vertegenwoordigt dezelfde belangen, heeft dezelfde manier van denken en houdt het vroegere economische systeem aan. Het enige belangrijke verschil in de machtsuitoefening is dat men het principe van de planmatige ontwikkeling adopteerde, dit echter slechts in *vorm*, niet in *wezen*. Turkije verkeert nu in een impasse. 'Het zoeken naar oplossingen ten einde uit deze impasse te komen, is nu een levensplicht geworden voor verantwoordelijke intellectuelen,' aldus de beginselverklaring. De bond definieert het socialisme als 'een systeem van denken en doen dat gebaseerd is op een waardensysteem dat het geluk en het welzijn van de maatschappij als geheel plaatst boven de belangen van specifieke individuen en groepen; het is gericht op het vestigen van een sociaal systeem dat zijn wortels heeft in het volk en in het belang van het volk functioneert; het adopteert rationele principes en wetenschappelijke methoden voor het ordenen van sociale en economische relaties, ten einde dit sociale en politieke systeem te vestigen en te handhaven.'

Wij willen nog meer uit dit document citeren, dat het Turkse socialisme van het eerste uur na de staatsgreep presenteert. 'De Turkse socialisten zijn gekant tegen het reactionaire en bedrieglijke nationalisme, dat zonder aan enige specifieke en concrete actie ten behoeve van het volk uitdrukking te geven, tracht de emoties van het volk op te wekken met loze slagzinnen die geen betekenis hebben voor zijn welzijn en die in werkelijkheid geen ander doel hebben dan het handhaven van het heersende systeem dat de privileges van bepaalde groepen conserveert.'

Uit deze woorden — en ook uit de aanhef van onze citaten — blijkt dat de bond een typisch intellectueel karakter heeft.

In 1961 werd de Turkse arbeiderspartij (Türkiye İşçi Partisi, TIP) opgericht, de ons inziens meest belovende progressieve concentratie. De initiatiefnemers waren arbeiders. Later traden op verzoek van de arbeiders allerlei intellectuelen toe. Momenteel wordt in de organisatie een strikte pariteit tussen beide groepen in acht genomen. De TIP is volgens haar beginselprogramma een organisatie van het werkende volk (landloze boeren, ambtenaren, ambachtslieden, enz.) verzameld rond de arbeidersklasse en onder haar democratische leiderschap. Terwijl alle andere partijen partijen van het 'Turkse volk' zijn, wil de TIP het *wer-*

kende volk aan de macht brengen. Haar economische program omvat o.a. een geplande economie met staats eigendom van de produktiemiddelen. Voor de partij is het socialisme in de eerste plaats een instrument en pas in de tweede plaats een 'way of life'. Ze ziet pas kans na de fase van de primitieve accumulatie deze volgorde om te keren.

Afgelopen november deed de TIP mee aan de lokale verkiezingen in negen provincies (vilayet). Als politieke partij had ze toegang tot de radio, een niet te overschatten voordeel. Ze verkreeg zo 35.000 stemmen (minder dan 1 pct. van het totaal). In Izmir kreeg ze 7 pct. Tot haar eigen verbazing kreeg ze sterke steun in Oost-Turkije, met name in de steden Diyarbakir en Gaziantep. Dit resultaat werd allerwegen als een succes beschouwd. De TIP heeft nu in 26 provincies (die weer onderverdeeld zijn in kiesdistricten) een organisatie; in 16 van deze 26 provincies zelfs in elk kiesdistrict. Ze heeft twee senatoren, die oorspronkelijk afkomstig uit andere partijen, zich bij de TIP aansloten. Aan de komende senaatsverkiezingen zal ze hoogst waarschijnlijk niet kunnen deelnemen, omdat — volgens de regering — aan bepaalde voorwaarden uit de kieswet niet voldaan wordt. Een eis is dat een partij minstens zes maanden voor de verkiezingen in minstens 15 provincies in alle kiesdistricten een organisatie heeft. De regering interpreteert nu 'verkiezingen' *inclusief* dat wil zeggen van het begin van de verkiezingscampagne af. Het hoge verkiezingshof zal uitmaken of deze interpretatie juist is, of dat onder 'verkiezingen' slechts de eigenlijke verkiezingsdag moet worden verstaan. Onder andere door haar verschijnen voor de radio werd de arbeiderspartij bekend in het hele land en daardoor het mikpunt van rechtse aanvallen. Volgens de rechtse partijpers is ze 'marxistisch' en 'communistisch'.

Onze indruk is dat de TIP een levendige, actieve en democratische partij is. De onderlinge kameraadschap maakt een verrassende en verblijdende indruk op Nederlandse socialisten uit de Partij van de Arbeid. Wij bezochten geregeld het hoofdkwartier van de partij in Ankara op de Atatürk-boulevard. Hier verzamelden zich elke avond om een uur of zes wisselende groepjes partijleden (fabrieksarbeiders, studenten, kantoormensen), die met de senatoren de politieke problemen van de dag bespraken. Geregeld hielden kaderleden instructievoordrachten, waarbij het zeer levendig toeging. Er heerste geen onderdanigheid of ontzag voor 'hoger geplaatsten'.

Groot is ook de offervaardigheid. Op een gegeven dag werden

enkele Ankarase studenten geëxterneerd, d.w.z. uit de hoofdstad naar het platteland verbannen krachtens de heersende staat van oeleg. Hun vergrijp was dat ze aan de universiteit vlugschriften hadden verspreid waarin ze de integriteit van hun partij en haar voorzitter Mehmet Ali Aybar verdedigden. Deze werden nl. in de reactionaire pers aangevallen n.a.v. een radiorede van Aybar, waarin hij een heel nuchter standpunt inzake Cyprus had ingenomen. De studenten werden op stel en sprong uit Ankara verwijderd, zonder enige persoonlijke eigendommen te kunnen meevoeren. Het typeert de TIP nu dat een collecte te hunnen behoeve in een flits enkele honderden ponden opbracht.

Het platteland

Wie het platteland wint, heeft ernstige aanspraken op de politieke macht. De arbeiderspartij concentreert daarom veel aandacht op het platteland. De slag om de boer is echter nog niet begonnen.

Het Turkse platteland en de Turkse stad verschillen als dag en nacht. Het platteland is groot en belangrijk in de economie. 70 percent van de bevolking is afhankelijk van de landbouw, die in 1960 40 percent van het bruto nationaal produkt opleverde. De industrie was verantwoordelijk voor 14 percent, mijnbouw en openbare nutsbedrijven voor 9 percent.

Er zijn grote verschillen in voorziening met openbare faciliteiten tussen stad en land. In Istanboel is er één arts op 675 personen, in verscheidene oostelijke provincies slechts één op de 15.000. De voorziening met water, sanitair, elektriciteit en vervoer is al even ongelijk. Ongeveer de helft van de dorpen heeft geen scholen. Van de 36 percent van de kinderen van leerplichtige leeftijd die geen onderwijs genieten, leeft een zeer groot deel in het dorp. Het middelbaar onderwijs is overwegend een stedelijke affaire. De opgevoede Turk is een stadsmens. Zijn contact met het platteland is gering, mede door de slechte verbindingen. (Hier moeten we opmerken dat de TIP geregeld propaganda-tochten naar het platteland organiseert.)

Het grootgrondbezit in Turkije is beperkt tot ongeveer 300 families, die ieder meer dan 5000 ha bezitten. Overwegen doet de klasse der aga's (ongeveer 350.000 mensen), vrijelijk te vergelijken met koelakken. Slechts 76.000 van hen bezitten meer dan 30 ha. De grote massa der boeren is landloos of bijna landloos. Het erfrecht stimuleert deze (bijna) landloosheid door de voort-

durende opdeling van het bezit. Er zijn 1 miljoen landloze boeren, die als seizoenarbeiders in hun levensonderhoud voorzien. Het platteland telt 3.5—4 miljoen werklozen, aldus de minister van Arbeid in een rede.

De plattelanders leven voor het merendeel in een sfeer van achterlijkheid. Menderes was en is bij hen zeer populair, vooral door zijn — al of niet geveinsde — sympathie voor de islam. Godsdienst en traditie spelen een grote rol op het platteland. Reactionaire priesters op de hand van groot grondbezitters en aga's leveren hun bijdrage aan de consolidatie der achterlijkheid, door elke inbreuk op het bestaande (aanleg van irrigatie en waterleiding, enz.) te doodverven als goddeloos en communistisch. Hoe moeilijk het ook is, toch zal het platteland moeten worden veroverd door de stoottroepen van het socialisme.

De Turkse arbeiders in het buitenland

Tot nu toe is een belangrijk, recent verschijnsel in de Turkse maatschappij onbesproken gebleven. We doelen hier op de Turkse arbeiders die in groten getale naar het buitenland trekken. Na West-Duitsland vinden ze nu ook in Nederland emplooi. Het gaat hier nog om relatief geringe getallen; hun effectiviteit in Turkije kan echter groot zijn, omdat de arbeiders na hun terugkeer in Turkije daar in een klein aantal steden zullen terechtkomen, op zoek naar fabriekswerk of werk als kleine ondernemer.

Om welke aantallen gaat het? Momenteel zijn er 50.000 Turkse arbeiders in den vreemde. Op een totale bevolking van 30 miljoen is dat niet veel. Men verwacht dat dit getal weldra zal oplopen tot 100.000. Hoe zullen deze arbeiders zich politiek ontwikkelen, wat zullen ze doen als ze in Turkije zullen zijn teruggekeerd? Er zijn velerlei theorieën over, derhalve zal de werkelijkheid het antwoord moeten geven. Eén ding is zeker: de Turkse arbeiders raken in West-Europa gewend aan vakbondsorganisatie en superieure arbeidsvoorwaarden. Terug in Turkije zullen ze deze kennis niet meer kwijtraken, en op een goede dag krijgt deze een revolutionaire aanwending.

Ze zullen hoogstwaarschijnlijk terugkeren en zich opwerpen als kleine ondernemers: b.v. exploitanten van taxi's. Misschien zullen ze dan tevreden zijn met de bestaande Turkse situatie, waar ze zelf een heel klein beetje boven uit rijzen. Volgens één theorie zal deze tevredenheid blijvend kunnen zijn, en hen van socialistische actie afhouden. Een andere theorie zegt dat hun klei-

ne overgespaarde kapitaalje niet voldoende zal zijn om 'full-time' kapitalist te zijn, ze zullen weer in Turkse fabrieken moeten bijverdienen. Hun Westeuropese ervaring wordt dan geactiveerd. Omdat praktisch alle in aanmerking komende fabrieken in Istanboel en Ankara gevestigd zijn, zullen alle emigranten daar weer terugkeren. In de gisting van deze twee metropolen zullen ze dan een actief element kunnen zijn. Hoe het ook zij, het is voor de Turkse arbeiderspartij zaak reeds nu in het buitenland deze arbeiders te organiseren. (Voor wat ons land betreft is er reeds een begin gemaakt met het voeren van propaganda onder de Turkse arbeiders, en wel in samenwerking met de Socialistische Jeugd van Nederland, SJ).

De toekomst: Is fascisme mogelijk?

Er is reeds herhaaldelijk in de westerse pers gezinspeeld op de mogelijkheid van een fascistische ontwikkeling in Turkije. In het bijzonder na het optreden van de jonge kolonels uit de militaire junta (kolonel Türkes!) deden deze beweringen opgeld.

Voor een gefundeerde mening is het nodig te weten welke belangrijke verschillen er zijn met die onontwikkelde landen in de westerse sfeer die fascistisch zijn of waren. (Een vergelijking met b.v. Duitsland is zinloos.)

Als de vraag opkomt of in Turkije een fascistisch regime mogelijk is, denken we onmiddellijk aan Spanje. Wat achterlijkheid betreft lijken de beide landen veel op elkaar: ze zijn in veel opzichten de hekkesluiters in de Europese economische en sociale statistieken. In Spanje greep indertijd het fascisme naar de macht. Zou dit in Turkije ook kunnen?

We willen onze aandacht richten op twee machtsinstituten die van groot belang waren voor de triomf van het fascisme in Spanje.

Een factor van betekenis was het leger. De fascistische machtgreep startte in het leger. Het Spaanse leger was sterk traditionalistisch en feodalistisch ingesteld, zowel naar karakter als origine. Het Turkse leger daarentegen heeft een ander karakter en origine. Zijn rekruteringsbases zijn onder meer de lagere klassen. Daarmee staat het in voortdurende communicatie.

Een tweede factor die van belang was voor de fascistische zege in Spanje, was de (R.-K.)Kerk. Dit kwam omdat ze een organisatie had en grote bezittingen. In Turkije niets daarvan. Doordat sultanaat en kalifaat identiek waren, was er geen specifieke kerkelijke machtsorganisatie en machtsbasis. Toen sulta-

naat en falifaat gesplitst werden, vielen machtsorganisatie en machtsbasis toe aan de wereldlijke component, terwijl er aan kerkelijke zijde een verzameling dragers van geloofswaarheden overbleef zonder organisatie. De afschaffing van het kalifaat ontnam ten slotte zelfs nog elke *schijn* van organisatie aan de godsdienst.

De islam is zeer los georganiseerd, met vele sekten. Weliswaar kunnen de individuele plattelandspriesters een reactionaire rol spelen — en doen dit ook — maar dit gebeurt slechts als *mede*-spelers van de grootgrondbezitters en de aga's. Een eigen macht vormen ze niet.

We zien zo dat er in Turkije aan twee fundamentele voorwaarden voor het traditionele fascisme zoals zich dat in Europa in onontwikkelde gebieden voordeed, niet wordt voldaan. Het spreken over fascisme wordt zo inhoudloos. Naar onze mening kan er van een fascisme in Turkije geen sprake zijn.

Een alternatief voor het socialisme kan naar onze mening slechts een stagnerend bewind zijn zoals Turkije dat nu kent. Deze toestand is in zich zelf niet stabiel.

De komende socialistische beweging zal het in zoverre gemakkelijk hebben dat ze aan veel bestaande instrumenten en instituten slechts inhoud zal behoeven te geven. Ze bestaan immers al!

De hulzen zijn er, ze behoeven slechts te worden gevuld.

Th. Coppes

De inrichting van de maatschappij in de komende 25 jaar

Het is uiteraard zeer moeilijk om ten aanzien van de inrichting van de maatschappij vooruit te zien en zeker voor een tijdvak van 25 jaren. De inrichting van de maatschappij verandert gewoonlijk maar zeer langzaam. Wel veranderen vele maatschappelijke verschijnselen. Zo is er welvaart in ons land gekomen en deze is snel toegenomen. Dat is een spectaculair gebeuren voor wie zich nog de tijd herinnert van oorlog en naoorlog met grote armoede en ellende. Maar wij weten allen, hoe snel de welvaart weer verdwijnen kan. En al is het verschijnsel welvaart spectaculair, het betekent niet, dat de maatschappij sterk veranderd is.

Natuurlijk is er juist door de oorlog veel gebeurd. Ik denk bij voorbeeld aan de bemoeienis van de regering met het sociaal-economische beleid. Elke naoorlogse regering heeft een duidelijk op de welvaartsvermeerdering gericht sociaal-economisch beleid gevoerd. Werkgelegenheidspolitiek, loon- en prijspolitiek, etc.

Een werkelijke verandering heeft de introductie van de sociale zekerheid gebracht. Dit is een niet te onderschatten verworvenheid van de naoorlogse politiek geweest. Maar de maatschappij veranderde structureel verder niet zo heel erg veel.

Wij wijzen in Nederland natuurlijk graag op de Stichting van de Arbeid, de SER en de PBO, maar in hoeverre heeft dat alles het leven van alledag rechtstreeks beïnvloed, bij voorbeeld de arbeid in de bedrijven? Wij weten thans dat de democratisering van het leven hierdoor nauwelijks is bevorderd. Zo toch de scherpe kanten in de bedrijven er wat afgeslepen zijn, dan is dat te danken aan dezelfde welvaart en in de eerste plaats aan het tekort aan arbeidskrachten. Daarnaast door een zekere verandering van de algemene mentaliteit en door wettelijke maatregelen. Maar stellig niet door democratische veranderingen.

Als vandaag eens algemeen gebeurde wat zich bij slechts enkele bedrijven heeft voorgedaan — grote economische moeilijkheden en zelfs sluiting — zou de totaliteit van de werknemers dan

beter af zijn dan in de bedoelde bedrijven? Men mag daaromtrent niet al te veel hoop hebben. Hun lot wordt dan bepaald zonder rekening te houden met hun belangen, van de ene dag op de andere. Wanneer ten aanzien van de maatschappelijke veranderingen de ontwikkeling dus veel minder snel verlopen is dan wel wenselijk is, welke lijnen kan men dan naar de toekomst trekken?

Men kan ook eerst een 25 jaar terugzien en constateren dat het verschil met toen toch wel erg groot was, al moet worden erkend, dat door de oorlog een breuk en een versnelling van de ontwikkeling op dat moment heeft plaatsgevonden en in de verdere naoorlogse jaren de ontwikkeling bepaald minder sterk was. Ook is de versnelling door de oorlog voor velen nog te gering geweest. Wij hebben grosso modo nog dezelfde politieke constellatie en Nederland is opgedeeld in dezelfde groeperingen als voor de oorlog, al wordt het vaak moeilijk om de contouren nog te zien.

Wanneer wij voorop zouden willen stellen, dat het wenselijk zou zijn om de democratisering van het leven verder te doen wortelen in de maatschappij en daarbij ook aandacht zouden willen schenken aan de verhoudingen tussen de mensen — in die zin dat de verschillen in inkomen en vermogen zo gering mogelijk zouden moeten zijn — waar staan wij dan?

Als wij menen, dat mensen met zeer verschillende capaciteiten toch te zamen een gemeenschap vormen en niet ieder voor zich zelf werkt, waar staan wij dan?

Wij hopen op een maatschappij waarin de mensen zich slechts onderscheiden op grond van hun daadwerkelijke inbreng in het geheel en niet op grond van het bezit of titels of anderszins.

Er zijn duidelijk krachten die blijven werken in democratische richting, maar er zijn ook tegenkrachten. En daarom is er naast hoop ook wel enige vrees. Zo bevinden wij ons in de EEG en er zal wel niemand zijn die wil betwisten dat dit economisch grote voordelen heeft gebracht. Een ongekende economische expansie en een hoge graad van werkgelegenheid. Maar is het politiek gezien wel zo verstandig? De politieke labiliteit van Frankrijk is evident en Italië is bepaald nog pas aan het begin van een democratische ontwikkeling die bij ons een eeuw traditie is.

En wat te denken van West-Duitsland, dat zich geheel onttrekt aan de realiteit door de DDR nog steeds als 'die Zone' aan te duiden. De Westduitse publieke opinie wordt naast de zozeer ge-

waardeerde welvaart maar door één gegeven beheerst en dat is de wens om te komen tot hereniging. En al kan men het drama van de scheiding — zo duidelijk gemanifesteerd in de Berlijnse muur — wel begrijpen, een Europese politiek, gericht op de Duitse eenheid, houdt het gevaar in dat de Duitsers er alles voor over hebben om de hereniging waar te maken. Niet door geweld, zegt de Duitse regering, maar als dat land de wapens krijgt waar het om vraagt, dan kunnen er gemakkelijk lieden komen die het initiatief tot actie nemen in Duitsland bij elk toekomstig incident omtrent Berlijn of langs de scheidingslijn tussen de beide Duitslanden.

Maar zelfs als Duitsland langs democratische weg één wordt, dan kan dat tot zodanige Duitse emoties leiden dat men daarover niet al te gelukkig kan zijn. Nu weet ik wel dat men juist door integratie van West-Duitsland in de westelijke sfeer wil trachten het hoofd te bieden aan die krachten in Duitsland die een revanchistische politiek willen voeren en een antidemocratische. Maar zal dat in de huidige constellatie lukken? Waarom zou in Duitsland niet kunnen gebeuren wat de Gaulle in Frankrijk doet? Als dat gebeurt, dan zal het stellig gevaarlijker zijn.

Krijgen wij een EEG zonder Engeland en de Scandinavische landen, maar met Franco-Spanje, dan zal de stabiliteit van het nieuwe Europa hierdoor niet toenemen. Mijns inziens moeten wij op de weg van de EEG niet verder gaan alvorens absoluut vaststaat dat landen met een stabiele democratie als Engeland kunnen toetreden. Landen waarbij onze gehele historie en cultuur meer aansluiten dan bij meerdere EEG-landen van vandaag. Gebeurt dit niet, dan zal door de verdere verstrengeling van de Zes de toevoeging van Engeland en de Scandinavische landen sterk bemoeilijkt worden.

Nu kan men natuurlijk wel stellen, dat de EEG een zuivere economische aangelegenheid is, maar dat is onjuist. Het gaat in het verdrag wel degelijk om de politieke eenheid van Europa als einddoel.

Maar ook als men de EEG zuiver economisch wil bezien, is het deelhebben van Nederland zonder Engeland en anderen problematisch. Nederland mag dan geen sociaal paradijs zijn, de vrees is toch gerechtvaardigd, dat de komende stroomlijning van de economie binnen het kleine Europa van de Zes van Nederland de grootste aanpassing gaat vragen, en veel van hetgeen hier werd tot stand gebracht zal moeten worden opgegeven. Ik denk bij voorbeeld aan ons belastingstelsel. En wat te denken van het

herlevend liberalisme in vele landen? Was de vrees voor een liberaal Europa niet een van de oorzaken waarom de Britse Labour Party de gedachte aan toetreding tot de EEG van zich afwierp?

Maar ook zal in de volgende fase van de EEG het vetorecht gaan verdwijnen en reeds thans wordt duidelijk, dat het gehele Europese economische beleid voornamelijk bepaald wordt door de groten en dat de kleinen er onvoldoende aan te pas komen. Ik denk bij voorbeeld aan het bedroevende vervoersbeleid. Nederland moet op veel van zijn pluspunten toegeven en daarmee wordt aan Nederland een plaats toegedacht die geringer is dan het aankan.

De kleine landen krijgen het moeilijk in de EEG en de gedachte van een verdere uitbouw van de Benelux tot een groter politiek geheel is dood, omdat men meent dat het verenigde Europa de totale eenheid zal brengen en de eenheid in de Benelux niet meer nodig is. Mijns inziens is dat een onjuiste gedachte en zou men de Benelux verder moeten versterken, zelfs integreren tot een politieke eenheid die gezamenlijk naar buiten kan optreden, ook binnen de EEG.

Ondanks de wetenschap dat Europa zich duidelijk bewust is van de noodzaak tot vereniging en deze vereniging er ook wel zal komen, is de smalle basis waarop deze zich thans voltrekt, een groot gevaar en stellig een gevaar voor Nederland.

Zo er al Europees gezien bepaald wel gevaren bestaan voor een goede democratische ontwikkeling, wil ik mij toch blijven baseren op de gedachte, dat wij de labiele evenwichten weten te handhaven en op den duur zelfs tot grotere stabiliteit kunnen geraken. Zal dan vooruitgang bestaan in het democratische vlak? Ik zou mij willen beperken tot twee gebieden, namelijk de democratie in het bedrijfsleven en de parlementaire democratie.

Voor wat het bedrijfsleven betreft, hebben wij de democratie altijd gezocht in het vlak van de bedrijfstak en van de nationale economie.

De bedrijfsschappen en de SER. Hier is echter geen sprake van een echte democratie, maar van een afgeleide. Het heeft het leven en de zeggenschap in de bedrijven nauwelijks beïnvloed, de werkende mensen bleven er buiten staan. Daarmee is niet gezegd, dat deze instituten geen betekenis hebben. Ik meen, dat vooral de SER als adviserend lichaam voor de re-

gering belangrijk is, zelfs als veelal verdeelde adviezen worden uitgebracht. Wie verwondert zich daarover eigenlijk bij zo verschillende belangentegenstellingen. Als bron van hetgeen er leeft in het bedrijfsleven blijft dit belangrijk en soms worden adviezen uitgebracht waarbij een goed compromis is gevonden tussen verschillende standpunten. Alle groeperingen worden gedwongen om kennis te nemen van de argumenten van anderen en dat kan ertoe bijdragen, dat aanvankelijk ingenomen standpunten in goede zin worden herzien. Ook de bedrijfsschappen kunnen betekenis hebben, al bestaat hier het gevaar dat men bouwwerken opwerpt die meer schijnen dan zij in werkelijkheid zijn.

De gedachte aan medezeggenschap richt zich de laatste tijd meer naar de plaats van de handeling zelf, de onderneming. Om tweeërlei redenen. Allereerst omdat daar het gebrek aan medezeggenschap zich direct bij de betrokkenen doet gevoelen. In het werk van alledag, gedemonstreerd in de verhoudingen in de ondernemingen. Maar tweedens, omdat in de leiding van de bedrijven, ondanks de schijn van het tegendeel, een ontwikkeling gaande is die eerder werkt in de richting van minder dan van meer democratie. Hadden te eniger tijd de aandeelhouders nog enige zeggenschap over hun eigendom in de onderneming, thans is die zeggenschap veelal verloren gegaan.

Nu zou men daar vrede mee kunnen hebben als men zich op het standpunt stelt, dat het bezit of gedeeltelijk bezit van een onderneming nog geen recht dient te geven om over het levende bedrijf en over de mensen te kunnen beschikken. Als men het bedrijf ziet als een produkt van een technische ontwikkeling dat een gegeven is en dat geregeerd moet worden volgens haar eigen wetten en niet volgens die rechtsregels van de eigendom die nog duidelijk zijn geïnspireerd door situaties als mijn eigen huis, mijn koe en mijn kleren. Maar ook mijn fiets of mijn auto. Dergelijke aan het Romeins recht ontleende rechtsregels zullen moeten blijven bestaan, omdat individueel bezit blijft bestaan en beschermd moet worden. Transplantatie van deze begrippen naar het bedrijf leidt tot de ontkenning van de groei van een heel andere realiteit dan bij de opzet van deze regels werd bedoeld.

Individuele eigendom van de produktiemiddelen bestaat en kan ook blijven bestaan, maar de aard van die eigendom is een geheel andere en ook de rechten die daaruit voortvloeien, zijn geheel verschillend. In de praktijk is dan ook reeds een ontwikkeling begonnen die de aandeelhouder in belangrijke mate van

zijn zeggenschapsrechten heeft beroofd. Deze constatering leidt overigens tot de simpele vraag waar de medezeggenschap dan wel ligt. En die vraag tot het simpele antwoord: uitsluitend bij directie en commissarissen. Bezieet men dit voor het gehele Nederlandse bedrijfsleven, dan leidt dit tot de bekende constatering dat een betrekkelijk kleine groep het bedrijfsleven dirigeert.

Daarmede is het probleem een probleem van zeggenschap geworden en niet uitsluitend van medezeggenschap. Het is een probleem van ongecorrigeerde leiding.

Alleen reeds uit een oogpunt van efficiënte bedrijfsleiding dient daaraan iets te worden gedaan. Ongecontroleerde leiding houdt gevaren in omdat structureel een vacuüm is ontstaan. Dit is een management-probleem en wijst op een vacuüm dat niet meer door de aandeelhouders kan worden opgevuld. Daarmede is een zekere richting voor de toekomstige ontwikkeling vastgelegd waarop wij onze gedachten kunnen meenemen.

Er doet zich namelijk een ontwikkeling in het denken voor, op grond waarvan ook steeds minder de weg gezocht gaat worden in het herstel van de aandeelhoudersrechten. Men constateert vandaag een niet onbelangrijke frictie tussen de sociologische en technisch-organisatorische structuur van een bedrijf enerzijds en de juridische structuur van de moderne onderneming anderzijds.

Die frictie is gebaseerd op de nog sterk traditionele opvattingen omtrent de eigendom en de absoluteitheid van de rechten die daaraan zouden kunnen worden ontleend. Men is zich thans bewust dat men — om met Plattel te spreken — 'in de christelijke sociale leer lange tijd op een dogmatische wijze en van buitenaf het beginsel van de privaateigendom op het moderne maatschappelijke gebeuren heeft willen drukken.'

Het denken over medezeggenschap aan de top heeft geleid tot bepaalde vormen van denken welke ook in ons land zeer tot ontwikkeling zijn gekomen. Het gaat hierbij om vormen van oplossingen welke sterk gebaseerd zijn op een theoretisch-economische benadering, welke op de werkelijkheid wordt getransponeerd.

De onderneming is een samengaan van de produktiefactor kapitaal en de produktiefactor arbeid. Beide hebben elkaar nodig, zij dienen met elkaar samen te werken. Zij zijn zodanig elkaar aanvullend, dat niet gesteld kan worden welke van de beide de eerste is en welke de tweede. Hieruit volgt dus de gelijk-

waardigheid van de twee produktiefactoren en op deze basis wordt dan de medezeggenschap in gelijkwaardigheid en de samenwerking in de onderneming gebaseerd.

Deze gedachte vindt men bij Romme en vele anderen. In het rapport van een CNV-commissie en in enigszins andere vorm ook in het rapport van de Dr. Wiardi Beckman Stichting.

Men construeert ondernemingsvergaderingen, paritaire colleges van commissarissen en andere organen. De beide produktiefactoren gaan de onderneming besturen. Deze gedachtengang ondervindt veel bestrijding, vooral van ondernemerszijde. Men vreest van een aldus geregeerd bedrijf dat het niet bestuurbaar is. Men vreest inmenging van belangen welke niet in eerste instantie gericht zijn op het bedrijf zelve. Men vreest dat de werknemers onvoldoende ontwikkeld zijn om deze taken naar behoren te vervullen en men wijst daarvoor op de ondernemingsraad, die ook niet altijd goed werkt en waar de werknemers lang niet altijd echt geïnteresseerd zijn en hun steun er in voldoende mate aan geven, ook al omdat zij nog onvoldoende kennis en inzicht hebben.

Op grond van deze overwegingen construeert men dan ook wel een overgangssituatie, waarbij in de raden van commissarissen zogenaamde arbeidscommissarissen worden opgenomen, niet op paritaire basis, maar als mensen die in het beleid vooral rekening zullen houden met de aspecten van de arbeid.

Wat daar nu ook van zij, al deze oplossingen berusten op de theorie van de produktiefactoren kapitaal en arbeid die met elkaar samenwerken. Nu is samenwerking alleen mogelijk tussen mensen die op een of andere wijze samen bij iets betrokken zijn, en de noodzaak van die samenwerking treedt meer naar voren als dat betrokken zijn intensief is en veelvuldig contact nodig maakt.

Aandeelhouders en werknemers mogen gemeenschappelijke belangen hebben in de onderneming, zij staan zover van elkaar af en de aandeelhouders zover van de onderneming, dat deze samenwerking in welke colleges dan ook illusoir wordt.

Construeert men een raad van commissarissen met commissarissen van aandeelhouders en commissarissen van werknemers op paritaire basis, dan moet gevreesd worden, dat noch de ene noch de andere groep de werkelijke representanten kunnen zijn van de mensen die zij vertegenwoordigen.

Er zijn trouwens weinig mensen die zich een illusie maken over de realiseerbaarheid op korte termijn van paritaire col-

leges, van welke constructie dan ook, en dan zal men genoeg moeten nemen met een zogenaamd voorschotje daarop in de vorm van een arbeiderscommissaris, dat in feite nooit een voorschot kan zijn, omdat de absolute macht van de directie en hun commissarissen niet kan worden doorbroken als men niet minstens de helft heeft.

Versta mij goed, ik wil niet ontkennen dat een arbeidscommissaris of een vertegenwoordiger van de factor arbeid in de raad van commissarissen, beheerraden en dergelijke naast onmiskenbare nadelen ook zijn voordelen kan hebben. Een zekere inspraak namens de arbeid kan nuttig zijn, omdat in raden van commissarissen veel mensen zitting hebben die alles weten van commerciële, technische en financiële aangelegenheden, maar veelal weinig van de arbeid en de problematiek daaromtrent.

De absolute macht van directies, door prof. Steenkamp terecht vergeleken met de macht van de absolute heersers van weleer — en jammer genoeg in sommige landen ook van vandaag — kan men slechts beperken door een constitutie waarin die macht aan regels gebonden wordt. In het democratiseringsproces zal die constitutie geleidelijk belangrijker worden, totdat werkelijke democratie bereikt wordt.

Elke vergelijking tussen bedrijfsleven en overheid is overigens moeilijk volledig door te trekken. Elk stelt zijn eigen eisen in verband met de democratie, maar zeker is het dat de ongecontroleerde of weinig gecontroleerde macht van de directie het eerste probleem is ten aanzien van de medezeggenschap in de top van het bedrijfsleven. Het arbeiderscommissariaat mag spectaculair lijken, het is zeker niet de panacee voor het medezeggenschapsvraagstuk en raakt niet de kern daarvan.

Voorshands lijkt het daarom juister om enkele rechten voor de werknemers vast te leggen waaruit een beperking van bovenbedoelde macht voortvloeit. Publikatieplicht, recht van onderzoek naar het bedrijfsbeleid en recht van beroep op beslissingen van de leiding zijn genoemd in het actieprogramma van NVV en KAB en daarvoor in een studie van het NVV.

Ik wil op deze rechten thans niet ingaan, zij zijn in eerste instantie ontstaan als een bescherming van de belangen van de werknemers, maar betekenen tevens — vooral in hun preventieve werking — een begin op de weg naar een beter machts-evenwicht in het bedrijfsleven.

Zij gaan uit van de realiteit dat het medezeggenschapsvraagstuk een probleem is tussen de leiding van het bedrijf en de

werknemers en dus niet tussen de aandeelhouders en de werknemers. In de oplossing van dat vraagstuk kan tevens de oplossing liggen voor het probleem om de arbeid — zowel leidinggevend als uitvoerend — in het produktiebestel primair bepalend te doen zijn en het kapitaal secundair. Primair niet alleen ten opzichte van de leiding in het bedrijf, maar tevens ten aanzien van de verdeling van het resultaat van de produktie.

Dat is de uiteindelijke opgave inzake de medezeggenschap en niet de gelijkwaardigheid van de produktiefactoren kapitaal en arbeid.

Het is dr. Van Haren geweest die in Nederland op de meest duidelijke wijze heeft aangetoond, dat in de moderne onderneming twee structuren aanwezig zijn, die wezensvreemd zijn aan elkaar. Juist die vermenging maakt het probleem van de medezeggenschap zo gecompliceerd. Hij zegt: 'Het zou van weinig werkelijkheidszin getuigen indien wij beweerden, dat de moderne produktie-onderneming gekenmerkt wordt door het samengaan en samenwerken van personen die kapitaal en/of arbeid in de onderneming inbrengen en die hetzelfde objectieve doel nastreven. Van een zodanig samengaan en samenwerken is doorgaans alleen nog maar sprake in dat deel van de onderneming dat gevormd wordt door de personen die arbeid, zowel leidinggevende als uitvoerende, inbrengen.'

Hiermede rekent hij af met de samenwerkingsgedachte van werknemers en kapitaalbezitters.

Hij construeert op grond van deze gedachten een tweeledige onderneming, één onderneming in vermogensrechtelijke zin, één in personenrechtelijke zin. Wij behoeven hem verder niet te volgen in zijn consequenties, maar ook hij komt in deze gedachte voor de onderneming in personenrechtelijke zin tot garanties voor een redelijk gezag en tot een rechterlijk orgaan van buiten de onderneming dat hieromtrent in bepaalde gevallen zal moeten oordelen. Een duidelijke gelijkenis derhalve met de rechten die geclaimd worden in het actieprogramma.

Wij zien dus thans een richting waarheen de ontwikkeling ons kan voeren. In de gedachte van het primaat van de arbeid kan het kapitaal geleidelijk verder zijn secundaire plaats krijgen. Wat er over 25 jaar zal zijn, weet ik niet, maar als men in een voordracht als deze gedwongen wordt om vooruit te zien, dan moet men enige risico's nemen.

Daarmee krijgt elke uitspraak ook enigszins het karakter van een geloofsbelijdenis. Ik geloof dan dat op den duur de primaire

zeggenschap in de onderneming zal liggen bij de totaliteit van het personeel en dat datzelfde personeel zal uitmaken wie de leiding zal krijgen zoals dat in democratische gemeenschappen pleegt te zijn. Ik verheel mij niet dat dit alles nog veel problemen met zich mee zal brengen, maar ik weet, dat de huidige toestand van ongecontroleerde leiding niet kan voortbestaan en dat het denken in Nederland over de medezeggenschap in een fase is gekomen dat deze volledige democratie als eindstation van een ontwikkeling niet uitgesloten geacht behoeft te worden. Over de modaliteiten van een dergelijke structuurwijziging wil ik thans niet praten, omdat het eindstation nog slechts de contouren laat zien, maar stellig niet de details. Ook wat de positie van de overheid onder die omstandigheden en bij verdere vergroting van de onderneming zou moeten zijn, is nog lang niet duidelijk.

In Oost-Europa is een ontwikkeling gaande — met name in Zuidslavië — die ook voor ons in het Westen leerzaam kan zijn.

Thans de vraag naar de politieke inrichting van de maatschappij.

Het lijkt mij — ondanks hiervoren genoemde vrees — zeer waarschijnlijk en minstens hoop ik, dat wij in de komende 25 jaar een zeker opgaan in een groter Europa zullen beleven. Een Europa met eigen Europese gezagsorganen en met een democratische controle daarop. Ik weet niet of wij dan al directe Europese verkiezingen hebben en weet ook niet of dat wel zo bijzonder nuttig zou zijn, gezien de huidige belangstelling voor de politiek. Er zal, dunkt mij, voor altijd een nationale politiek blijven bestaan met nationale verkiezingen. Het lijkt mij zelfs zeer gewenst, dat een sterke nationale politiek gesteund door sterke partijen wordt gevoerd vooral om daarmee te bevorderen dat de ontwikkeling naar Europa op de juiste wijze geschiedt.

Wanneer wij voor de eerste 25 jaar eens uitgaan van de gedachte dat er nog ruim plaats is voor nationale politiek en voor nationale partijen, hoe is dan de toestand van de parlementaire democratie in Nederland en wat mag men aan ontwikkelingen verwachten?

Politiek Nederland is verdeeld — en niet alleen politiek Nederland, maar het gehele maatschappelijke gebeuren — in enkele kampen of zuilen. Socialisten, protestants-christelijken en katholieken. De politieke zuilen staan niet op zich zelf, maar worden op velerlei wijze van buitenaf beïnvloed. Vanuit de vakbeweging, vanuit de kerkelijke hiërarchie, vanuit andere maatschappelijke groeperingen.

De politieke verstarring die er is, wordt daardoor vergroot, omdat men door een keuze te maken zich niet alleen bekend tot een politieke partij, maar tot een hele set van organisaties die daarmee verband houdt. Dit is sterk in het confessionele kamp, maar bestaat op zeer indringende wijze ook in het socialistische.

De zuilen vechten met elkaar, maar zijn anderzijds de strijd ook wel enigszins moe gestreden. Er is ook niet al te veel voordeel mee te behalen, omdat allerlei duidelijke scheidingslijnen van weleer wat vager geworden zijn. De strijd gaat daarom in feite alleen nog maar om het voortbestaan van de partijen, niet om de overwinning van de een of de ander. Jarenlange indoctrinatie over en weer hebben er ten slotte toe geleid, dat slechts weinig mensen, ook al zijn zij het met het politieke bestel van hun partij geenszins eens, ertoe kunnen komen om anders te stemmen dan zij altijd hebben gedaan. Men verdraagt elkaar beter en staat open voor elkaar, maar komt niet tot elkaar, omdat daarvoor de historische weerstanden te groot zijn.

Ik denk daarbij niet alleen aan de protestanten en katholieken tijdens de operette-achtige toestanden bij het huwelijk van een prinses. Ik denk ook aan de grote groep van katholieke en protestants-christelijke werknemers die soms wel eens neiging vertoonde om op een niet-confessionele partij te stemmen, maar dat en masse nooit deden, omdat — zo men al de neiging zou hebben om de eigen groepering te verlaten — dit nog niet de bereidheid inhoudt om te kiezen voor een andere partij uit het bekende historische scala. En wel omdat men dan grote weerstanden moet overwinnen en zeer bewust een keuze moet maken. Door de hier weergegeven constellatie zijn de alternatieven voor vele kiezers in feite zeer beperkt. En die beperking houdt naar mijn mening een grote mate van politieke labiliteit in, ondanks de schijn van het tegendeel. Verstarring en consolidering mogen in dit verband niet verward worden.

Het is niet onwaarschijnlijk dat onder het betrekkelijk rimpelloze oppervlak van de politieke vijver stromingen gaande zijn, die thans nog onvoldoende aan de oppervlakte treden, maar die desondanks krachtig kunnen zijn. Er is overigens wel een aantal pogingen reeds geweest om het bestaande vacuüm op te vullen.

Is niet de ontwikkeling van de VVD een dergelijk symptoom? Die partij kreeg echter alras een zeer beperkt karakter en bovendien schijnt het mij, dat zij weinig gelukkig is geweest in het kiezen van haar leiders. Ook Koekoek heeft geprofiteerd van het

bestaande ongenoegen, al geloof ik, dat hij niet in staat kan zijn om een politieke formule op tafel te leggen die aan de wensen van het Nederlandse volk tegemoet kan komen. Een veel serieuzer poging is daartoe ondernomen door de PSP en de Partij van de Arbeid werd er onmiddellijk de dupe van. Ook hier is de basis mijns inziens te smal. Hoewel haar leiders gekenmerkt worden door grote onbevangenheid en mij dunkt ook door politieke integriteit. Wat kan in deze labiele situatie nog allemaal geboren worden? Laat ik eens met u hardop denken. Mij dunkt, dat in de komende jaren de bestaande politieke partijen aan grote druk zullen blootstaan.

In de confessionele partijen komt steeds meer de vraag naar de noodzaak of zelfs wenselijkheid van de confessie als grondslag voor politieke partijvorming naar voren. Die vraag mag in de eerste naoorlogse jaren met ja beantwoord zijn.

De ervaring heeft geleerd, dat grotere groepen van kiezers zich in de formule van een volkspartij — de enig denkbare formule voor een confessionele partij — niet meer kunnen vinden, omdat aldaar in de boezem van de partij reeds noodgedwongen de democratische discussie en de compromissen tot stand moeten komen die eigenlijk aan het parlement zijn voorbehouden. Indien dergelijke partijen groot zijn, dan leggen zij van meet af aan een dood gewicht in de parlementaire schaal. Indien men op grond van een confessie al een zekere affiniteit ten opzichte van zijn geloofsgenoten heeft, dan betekent dit nog geenszins dat die affiniteit elke andere overspeelt. Zo kunnen bepaalde groepen katholieken zich ondanks hun katholiciteit politiek gezien meer thuisvoelen bij een partij die handelt overeenkomstig de levenssituatie van die groepen. Men kan een vergelijking maken op ander terrein.

De katholieke organisaties van het bedrijfsleven vormen te zamen de Katholieke Raad van Overleg. Men benadert de problemen daar vanuit een katholieke visie. Wij mogen de ogen niet sluiten voor het feit, dat dat steeds moeilijker wordt. Het bleek na jaren proberen niet mogelijk om tot een gezamenlijk katholiek programma te komen. Dat lukte wel tussen NVV en KAB en in feite ook met het CNV.

Een zeer vergaand programma, niet alleen gericht op directe belangenbehartiging, maar ook op zeer structurele zaken als medezeggenschap en een aandeel in de investeringen. Ook hier weer de directere affiniteit — in casu het werknemer-zijn — boven een minder directe. Ook de werkgeversorganisaties zijn

het met elkaar meer eens dan gezamenlijk met de vakbeweging. En dat is alleen maar begrijpelijk en bovendien nog verheugend ook.

In de Partij van de Arbeid ligt de discussie enigszins anders. Maar ook hier een afwenden van de traditionele liturgie. Wat moet men doen; meer naar links, meer naar rechts? Het lijkt mij een steriele discussie uitsluitend op survival gericht, niet op een nieuwe aanpak, die alleen maar kan bestaan in een modern program, ontdaan van vele traditioneel bepaalde punten.

Ik geloof op grond van hetgeen ik heb gezegd, dat in de komende 25 jaar nieuwe politieke partijen zich zullen aandienen. Er is een groot belang mee gemoeid dat daaronder partijen zullen zijn die zich niet slechts baseren op deelfacetten van het politieke leven, of erger nog, ten gevolge van een toenemende verslapping van de belangstelling voor de politiek in de richting gaan van uitholling van de democratie, zoals dat in de jaren dertig gebeurde. Wanneer men zich blijft baseren op enkele bekende doelstellingen zoals de menselijke vrijheid, als men de vooruitgang afmeet aan de mate waarin de democratie in het gehele leven voortschrijdt, als men aanvaardt dat de verschillen in inkomen en vermogen in de maatschappij niet groter mogen zijn dan nodig is voor een goede functionering van die maatschappij, dan moet men tot een programma voor een politieke partij kunnen komen dat een niet onbelangrijk deel van de Nederlandse gemeenschap aanspreekt. Uiteraard zijn voor een dergelijk programma meer uitgangspunten noodzakelijk. En een daarvan zal ook moeten zijn de erkenning van de waarden van de verschillende religieuze en geestelijke stromingen in ons volk en de vrijheid om op basis daarvan taken in het maatschappelijk leven — en ook zelfs het politieke leven — ter hand te nemen. Men kan natuurlijk zeggen, dat over de concrete vormgeving dan nog wel een robbertje gevochten zal worden en dat is ook juist. Velen propageren een nieuw politiek programma en zijn doende zich te bezinnen op de grondslagen van de *eigen* partijvorming.

Waarom zou men niet daarnaast een politieke studiegroep kunnen vormen die tracht vanuit een veel breder vlak de partijvorming voor de toekomst te bezien en daardoor een impasse bij allen te doorbreken?

Misschien komt men tot verrassende resultaten. Ook buiten de kring der politici is immers zoveel denkwerk reeds geschied en zijn ontwikkelingen op gang gebracht.

In een dergelijke studiegroep zal men met grote onbevangenheid te werk moeten gaan en zich los moeten maken van het jargon van de bestaande groeperingen. Niet het blijven beleiden van concepties die hun tijd gehad hebben of mislukt zijn. Niet het discussiëren met beginselprogramma's en encyclieken. Wanneer een studiegroep, samengesteld uit mensen die het eens worden over een politieke vernieuwing, zijn werk heeft gedaan, kan nadien worden bepaald of dit zal kunnen leiden tot een zodanige nieuwe politieke groepering die in staat is mensen te inspireren die tot dusverre in zo zeer verschillende politieke huisjes hebben geleefd, terwijl zij toch zo dicht bij elkaar stonden. Het is een voorrecht van degene die moet praten over wat over 25 jaar zal zijn, dat niemand van hem details en zelfs geen belangrijke details kan verwachten. Hij spreekt slechts zijn geloof uit en zijn hoop.

Boekbesprekingen

Chris Argyris: Mens en organisatie in het bedrijf. Het Spectrum, Utrecht 1963.

Men beweert wel, dat Amerikaanse professoren, ter zelfhandhaving of voor het maken van promotie, genoopt worden tot kwantitatieve verhoging van zowel het aantal als de omvang hunner publikaties. Ook de 300 bladzijden tekst in kleine druk van deze Nederlandse pocket-uitgave schijnen in die richting te wijzen. Een bekorting tot ten hoogste een honderdtal bladzijden — met weglating van de voortdurende herhalingen of nodeloze omhaal — zou dit geschrift nog aanzienlijk aan waarde en kracht hebben doen winnen. Ik neem ook aan, dat voor het overgrote merendeel althans der Nederlandse lezers een uitvoerige toelichting op psychologische grond-begrippen als agressie, frustratie, ambivalentie, enz. nu wel overbodig mag heten. Dit geldt ook voor tal van andere definities van termen die veelal voor zich zelf spreken.

Wat nu de inhoud betreft, zou ik als mijn eindoordeel voorop willen stellen, dat de schrijver in zijn analyse scherp is, soms wat te scherp, daarentegen in zijn constructief gedeelte over het algemeen nogal zwak en vaag.

Usantiële methoden van 'human relations' ter verbetering van de sfeer in het bedrijf en ter verhoging van de produktiviteit worden door Argyris achtereenvolgens afgekraakt, met veel interessant en soms imponerend bewijsmateriaal. Onbarmhartig worden de futiliteit of zelfs averechtse uitwerking belicht van tal van in de laatste tientallen jaren gangbaar geworden en hooglijk geprezen praktijken op het gebied der menselijke verhoudingen, participatie, identificatie, mondigheid, enz. De mentale houding of reactie der arbeiders zowel tegenover de ondernemingsleiding als tegenover de bedoelde methoden wordt wel zeer negatief geschilderd, en soms iets te gemakkelijk gegeneraliseerd.

De beoordeling van andere en z.i. betere mogelijkheden om de natuurlijke antithese tussen ondernemersbeleid en arbeidersmentaliteit (waartussen o.m. ook de 'baas' wordt fijngeknepen) te verzachten of overbruggen, is daarentegen, naar het mij wil voorkomen, door Argyris vaak wel te positief gewaardeerd. Zijn aanbevelingen bestaan uit: taakverruiming voor de arbeiders, en verrassenderwijs (alsof niet alle door hem afgebroken methoden dit evenzeer hadden nagestreefd) een op de arbeiders gericht leiderschap, democratisch leiderschap, alsook — last but not least — een 'op de realiteit gericht leiderschap'.

Wat dit laatste nu precies kenmerkt — tegenover ieder ander, blijkbaar irreeël leiderschap — komt niet goed uit de verf. Datzelfde geldt ook voor de aanbevelingen van Argyris voor een goede opleiding tot goed leiding geven op hoog niveau. Deze zou — in tegenstelling tot vrijwel alles wat op dit gebied bestaat — volgens Argyris moeten worden gericht op verkrijging van zelfkennis en kennis van anderen, of, anders gezegd, op menselijke levenskunst. Of, in laatste instantie, zoals uit zijn nadere toelichting blijkt, het goed kunnen luisteren en kunnen stellen van de goede vragen. Nu, dat laatste zou stellig iedereen bepaald sieren, maar kan m.i. voor *dit* doel toch moeilijk als de steen der wijzen gelden.

Gelukkig dat Argyris ook aan het einde van zijn geschrift erkent, dat voor goed leiderschap uiteindelijk geen recepten en algemene regels te geven vallen. Ten slotte — zo geeft hij toe — is het optreden van de ondernemingsleider afhankelijk van de concrete situatie waarin hij zich bevindt, en waarvan op haar beurt de beoordeling door een goede diagnose een *conditio sine qua non* voor goed leiderschap vormt. Maar over het stellen van zulk een goede diagnose bestaat geen literatuur en daarbij kan ook het geschrift van Argyris ons niet veel verder helpen. Al maakt het ons vele mogelijke fouten nog eens terdege bewust.

Uit het bovenstaande dient niet te worden afgeleid, dat het boekje van Argyris voor de ondernemingsleiding en voor in de onderneming werkenden niet van waarde zou zijn. Het tegendeel is het geval. Alleen is die waarde wellicht een iets andere dan door Argyris bedoeld. Het laat nog eens overtuigend zien, hoe moeilijk het is, zelfs met de grootste vaardigheid uitgerust en met de beste bedoelingen bezielde, een onderneming in die zin goed te leiden, dat ook allen die daarin werken, tot een optimale of althans gezonde persoonlijke zelfontplooiing kunnen komen, terwijl dit tevens de onderneming als zodanig ten goede komt. Het moeilijke bazenprobleem, dat het aldus tot stand brengen van een synthese tussen leiders en geleiden nog extra moeilijk maakt, wordt ook Argyris niet de baas.

De vertaling van drs. P. A. Hermans is over het algemeen een zeer leesbare. Voor een eventuele volgende druk — en ik wens het boekje gaarne enkele herdrukken toe, niet in het minst ook om de waardevolle verzameling van vrijwel alle tot 1957 verschenen literatuur op dit gebied — slechts één enkele opmerking.

Hermans vertaalt telkens verschillende geciteerde auteurs met: X beweert of Y beweert, waar dit m.i. moet luiden: X stelt of Y betoogt. Het woord 'beweren' houdt in, dat de geloofwaardigheid ietwat twijfelachtig of tenminste onzeker is. Dat is door Argyris ten opzichte van zijn collega's meestal juist niet bedoeld. Dat is wél in de aanhef van deze recensie bedoeld door

FRED. L. POLAK

Professor Brands, sedert 1947 aan de Rotterdamse Hogeschool verbonden voor de vakken Externe Organisatie, Kostenberekening en Resultatenberekening, is bij zijn afscheid een opstellenbundel aangeboden onder bovengenoemde titel. Aangezien de 19 opstellen een veel breder terrein bestrijken dan het strikte vakgebied van de hoogleraar moet uw recensent zich tot enkele bijdragen beperken. Hij koos daarvoor onder meer de bijdrage van de secretaris van de 'Waerdije', waarin deze de gevolgen behandelt van de geldontwaarding voor uitkeringen in een verre toekomst. De regel 'Zeker is Zeker' gebaseerd op 'Gulden is Gulden' wordt terecht niet zo zeker geacht. Schrijver behandelt een aantal compensatiesystemen die enigermate de waardevastheid benaderen, zoals winstdeling, indexering, enz. (waardevastheid hier gedefinieerd als onveranderde reële koopkracht en niet te verwarren met welvaartvastheid). Via 'risicoloos naar risicodragend' wordt gesteld dat het levensverzekeringsprobleem in een beleggingsprobleem kan worden veranderd. Tot slot behandelt Van Leeuwen in zijn vlot geschreven bijdrage de bezwaren tegen dit beleggingssysteem, stellende dat aan een ieder de keuze gelaten wordt een 'cocktail of happiness', van spreiding naar aandeelhoudersrisico enerzijds en valutarisico anderzijds.

In professor Slots slotbeschouwing merkt deze op dat zich over de juiste toepassingsmogelijkheden van 'Direct Costing' nog geen eenheid van opvatting heeft gevormd. In zijn bijdrage geeft professor Slot een overzicht van de recente literatuur, waarbij hij zorgvuldig vermijdt zich op een standpunt vast te leggen. Schrijver toetst de theoretische uiteenzettingen aan hun praktische bruikbaarheid, vooropzettend dat men meer aandacht dient te schenken aan het doel dat men met de kosten-calcuatie voor ogen heeft om de voor- en nadelen van het systeem af te wegen. Aan de hand van dit doel zal men een keuze moeten maken, m.a.w. er is geen systeem dat voor alle doeleinden bruikbaar is.

De bijdrage van J. C. Hoogheid over 'De budgettering van de kosten' sluit enigermate bij de bijdrage van Slot aan. Hoogheid onderscheidt tussen 'Planningen', die een taakstellend karakter hebben en zich over meerdere jaren uitstrekken, en Budgetten, die in het kader van een langjarig plannen voor een jaar worden opgesteld en daardoor tot concrete taakstelling komen. Uit deze omschrijving blijkt reeds dat het hier meer om een kwestie van definitie dan van principe gaat.

Terecht wijst Hoogheid (pagina 223) op het parallellisme tussen de functies van de bedrijfsbegroting en die van de moderne staatsbegroting. Deze functies zijn: 1. Bedrijfsplan; 2. Taak-opdracht; 3. Machtiging en 4. Controlemiddel. Het is hierbij van belang dat begroting en verslaggeving op precies dezelfde wijze worden ingedeeld en dat beide naast elkaar worden overgelegd, teneinde de begroting werkelijk als controlemiddel te laten functioneren. Het moet daarbij mogelijk zijn de vergelijking op kortere termijn dan een jaar te doen geschieden. Fantaserend

zou men kunnen denken aan gebruik van computers door het rijk, waardoor het parlement per kwartaal een inzicht zou kunnen krijgen in de realisatie van de begroting. Speciaal bij wijziging van de vooronderstellingen waarop de begroting was gebaseerd en de mogelijkheid de begroting aan de veranderde omstandigheden aan te passen, zou het machtigingskarakter van de begroting beter doen uitkomen.

De discussie over welk deelbudget als eerste budget zal worden opgesteld, geldt zowel voor het bedrijfsleven als voor de staat. Hoogheid stelt terecht dat men, beginnende met een deelbegroting, aan het eind van de berekeningen de eerste deelbegroting zou moeten herzien. Ook voor het rijk geldt dat belastingopbrengst en totaal van de deelbegrotingen der departementen aan elkaar zullen moeten worden aangepast. Het is niet onmogelijk dat kennisname van de begrotingstechnieken van het bedrijfsleven het rijk bij de oplossing van zijn problemen tot steun zou zijn. Het parlement zou dan een beleidsbeslissing kunnen nemen, waarbij verband tussen inkomsten en uitgaven niet verloren gaat.

Het is duidelijk dat Hoogheid ook het onderwerp 'Direct Costing' behandelt en wel grotendeels langs dezelfde lijnen als Slot. Op p. 233 en volgende wijst Hoogheid er terecht op dat bij proportioneel en variabele budgetten de prestatie-eenheid óf zelf een productief karakter moeten hebben, óf dat de produktiviteit hiervan in tweede instantie moet kunnen worden vastgesteld. Ten slotte behandelt Hoogheid de vraag of kostprijs en budgetteringsnormen moeten overeenstemmen. In het voetspoor van J. L. Mey geeft schrijver hierop een genuanceerd otkennend antwoord.

DRS. W. DE VRIJER

B. S. Witte, *De wetenschappelijk ambtenaar aan de Nederlandse universiteiten en hogescholen. Van Gorcum en Comp. N.V., Assen 1963.*
178 blz.

Universiteiten en hogescholen vervullen van oudsher een dubbele functie. Het zijn centra van wetenschapsbeoefening en instellingen van onderwijs. De enorme groei van het wetenschappelijk onderwijs gedurende de laatste decennia is op beide gebieden bespeurbaar. Enerzijds is het terrein van de wetenschapsbeoefening aanzienlijk vergroot, onder meer door het ontstaan van vele nieuwe specialisaties. Anderzijds is de onderwijstaak verzwaard, doordat het aantal studenten, vergeleken met vóór de oorlog, ongeveer verviervoudigd is. Deze taakuitbreiding hebben de universiteiten en hogescholen slechts ten dele opgevangen door een vergroting van het korps hoogleraren. Vooral geschiedde dit door het creëren van een nieuwe groep functionarissen: de wetenschappelijke ambtenaren. Deze categorie universitair personeel, die een belangrijk deel van het onderwijs zowel als van het onderzoek voor haar rekening neemt, groeide in luttele jaren tot meer dan het drievoudige van het aantal hoogleraren.

Het zal duidelijk zijn dat dit een ingrijpende verandering in de struc-

tuur van de instellingen van wetenschappelijk onderwijs betekende, een verandering die zich in dit veelal sterk traditioneel ingestelde milieu niet zonder wrijvingen en aanpassingsmoeilijkheden voltrok. De oude wet op het hoger onderwijs en de bestuursreglementen van de universiteiten en hogescholen kenden de figuur van de wetenschappelijke ambtenaar in het geheel niet; daardoor was zijn positie binnen de universiteit onzeker en bestond de mogelijkheid van willekeur. Voorts liet de salariëring te wensen over. Een en ander leidde ertoe dat niet altijd voldoende bewaamde krachten voor deze functies konden worden aangetrokken en dat er onder de leden van de wetenschappelijke staven soms gevoelens van frustratie ontstonden. Zowel omwille van de wetenschappelijke ambtenaren zelf als voor het goed functioneren van het wetenschappelijk onderwijs diende hierin verandering te komen.

Het onderhavige boek, waarop de schrijver te Groningen promoveerde, onderzoekt deze problematiek hoofdzakelijk vanuit het gezichtspunt van de wetenschappelijke ambtenaar. Voornamelijk door gesprekken met wetenschappelijke ambtenaren heeft de auteur gepoogd inzicht te krijgen in de mate van integratie van deze functionarissen in universiteit en samenleving. Zijn onderzoek leidt tot de conclusie dat het vooral de matige salariëring en de onbevredigende rechtspositie (de te grote afhankelijkheid van de hoogleraren, het gebrek aan duidelijk omschreven bevoegdheden) zijn die om herziening vragen. Het boek besluit met een aantal aanbevelingen.

De situatie die de auteur beschrijft, is intussen op wezenlijke punten gewijzigd. De salarissen van de wetenschappelijke ambtenaren zijn onlangs opgetrokken, en de hier en daar reeds tot stand gekomen en elders in voorbereiding zijnde herziening van de bestuursreglementen (een uitvloeisel van de nieuwe wet op het wetenschappelijk onderwijs) heeft ook de rechtspositie van de wetenschappelijke staven verbeterd (hoewel natuurlijk zal moeten worden afgewacht hoe de nieuwe regelingen in de praktijk zullen functioneren). Dit neemt echter niet weg dat het boek van dr. Witte nog steeds actuele beschouwingen en waardevolle gegevens bevat. Wie zich interesseert voor de structuur van ons wetenschappelijk onderwijs, mag het niet ongelezen laten.

DR. J. M. M. DE VALK

Prof. dr. I. A. Diepenhorst: Kernoorlog en kernbeslissingen. Kemink en Zn. Utrecht 1964.

Evenmin als zijn boekje van twee jaar geleden (In de schaduw der vernietiging) is dit nieuwe boekje van prof. Diepenhorst bijzonder geslaagd te noemen. De schrijver heeft een belesenheid als weinigen, maar hij kan al te moeilijk de verleiding weerstaan die belesenheid op overdadige wijze tentoon te stellen. Allerlei, misschien interessante, maar nauwelijks ter zake detailopmerkingen leiden de aandacht af van de hoofdzaken, hetgeen de lectuur en de concentratie hindert.

Bovendien blijft op die wijze de belesenheid al te zeer iets van de buitenkant, er is geen evenwichtige relatie tussen de tentoongestelde belesenheid en diepgang.

De schrijver zegt niet de pretentie te hebben over het onderwerpelijke vraagstuk een laatste woord te spreken. Het siert hem, maar is eigenlijk nogal vanzelfsprekend. Het denken en de gezindheid van de mens hebben de technische revolutie van deze tijd niet kunnen behouden. Daardoor is ook een conflictsituatie ontstaan tussen hetgeen politiek te verwezenlijken is en hetgeen politiek verwezenlijkt zou moeten worden. Maar gemakkelijke oplossingen voor die conflictsituaties zijn er nu eenmaal niet.

Prof. Diepenhorst heeft met zijn boekje willen voorzien in de behoefte aan een hernieuwde bezinning op het oorlogsvraagstuk, alsmede een gesprek onder de zielzorgers bij het leger helpen losmaken. De actuele situatie in Nederland maakt dit begrijpelijk en ik hoop voor hem, dat hij erin geslaagd is. Maar ik heb er mijn twijfels over. Wanneer ik het boekje van prof. Diepenhorst leg naast de verklaring van de Synode inzake de kernwapens, dan ben ik het persoonlijk meer met het eerste eens dan met het tweede. Dat is de vraag van eens en oneens. Maar daarnaast zijn er andere vragen, die wel eens te weinig aandacht krijgen. Hoe men ook over de verklaring van de Synode moge oordelen, in ieder geval heeft zij iets losgemaakt. Een reactie daarop, die enig effect wil hebben, moet zich bewegen op hetzelfde niveau. Ergens gaat het ook hier om de 'kwaliteit van het bestaan'.

G. J. N. M. RUYGERS

In dit nummer is het eerste artikel opgenomen van drs. G. van Benthem van den Bergh, die in de USA verblijft; waar hij werkzaam is aan het Center for International Affairs van de Harvard University. Meerdere artikelen van zijn hand zullen volgen.

Het artikel van de algemeen secretaris van het NKV, drs. Th. Coppes over de inrichting van de maatschappij in de komende 25 jaar bevat de tekst van een inleiding, welke hij op 12 sept. gehouden heeft op de zomerconferentie van de katholieke werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid.

Enige biografische notities.

Mr. W. G. Verkrusen is secretaris van de sectie Gemeente en Provincie van de Dr. Wiardi Beckman Stichting.

Drs. H. Neudecker is lecturer in de econometrie aan de universiteit van Birmingham (G.-B.)

Drs. A. van der Zwan is directeur van het Nederlands centrum voor marketing analyses te Amsterdam.

Wilson's 100 dagen

De vaak gesmade instituten tot onderzoek van de publieke opinie hebben weer eens gelijk gekregen. Hun voorspelling, dat de strijd tussen Labour en Conservatieven met een foto-finish zou eindigen, is uitgekomen. Zo enkele duizenden kiezers in een paar marginale districten hun stem niet aan Labour zouden hebben gegeven, zouden de Conservatieven aan het bewind hebben kunnen blijven. Labour kwam net met de hakken over de sloot, met een uiterst schamele meerderheid van 4 zetels over Conservatieven en Liberalen tezamen. Zouden de Conservatieven, wanneer niet de vooral op het televisiescherm falende Sir Alec, maar de veel meer slagvaardige Reginald Maudling aanvoerder zou zijn geweest, het misschien wel hebben gehaald? Zou Labour hebben kunnen winnen, wanneer het bericht van Chroesjtsjows val Engeland niet op het moment van het sfuiten van de stemlokalen, maar 24 uur eerder zou hebben bereikt? Maar men kan ook tegen-vragen stellen. Zou, zonder de wilde staking in de Londense underground, die in de 3 dagen voor de 15de oktober honderdduizenden van hun normale transportmogelijkheden beroofde, Labour niet kans hebben gezien, tenminste 4 extra zetels in de Londense voorsteden te veroveren? Zou de publikatie van de alarmerend slechte Engelse betalingsbalans-cijfers over de maand september 24 uur vóór, in plaats van luttele uren na de verkiezingsdag er niet toe hebben geleid, dat enkele tienduizenden kiezers méér zich van de conservatieven zouden hebben afgewend?

Het heeft weinig zin meer over deze vragen te filosoferen. Vaststaat in elk geval, dat Labours aanhang in het land als geheel, vergeleken bij 1959, nauwelijks is gestegen. De stem-percentages spreken duidelijke taal: Labour kwam van 43,8 pct. in 1959 op 44,1 pct. (de gunstiger uitslagen in achtergebleven industriële gebieden met relatief hoge structurele werkloosheid werden ongedaan gemaakt door teleurstellende resultaten in East-Anglia en de Midlands.) Dit resultaat is des te opvallender, omdat de Conservatieven een flinke klap kregen en hun stempercentage van 99,1 pct. op 43,4 pct. zagen dalen. De grote winst — zij het dan, door de

eigenaardigheden van het Engelse kiesstelsel, nauwelijks in zetels – was voor de liberalen, die van 5,8 pct. op 11,2 pct. kwamen.

De Liberalen hebben ditmaal een veel groter aandeel gehad in de verkiezingsstrijd dan in 1959. In dat jaar hadden zij in 185 van de 630 kiesdistricten een kandidaat opgesteld; dit aantal was ditmaal niet minder dan 346. (Dus 161 méér). De conclusie lijkt dan ook voor de hand te liggen – en wordt ook door veel Conservatieven getrokken – dat de veel grotere liberale interventie labour aan de overwinning heeft geholpen. Toch lijkt dit een zeer aanvechtbare stelling. Een statistisch onderzoek van de 'Guardian' heeft namelijk aangetoond, dat in de 185 districten, waarin zowel in 1959 als in 1963 een liberaal aan de verkiezingsstrijd deelnam, 68 pct. van hen, die ditmaal liberaal stemden, potentiële laboureaanhangers waren, en slechts 32 pct. met de Conservatieven sympathiseerden. In de 161 districten waar in 1959 geen liberale kandidaat had meegedaan, verloren labour en conservatieven ongeveer in gelijke mate aan de liberalen (47 pct. van de liberale kiezers kwam uit de kring van potentiële labour-aanhangers; 53 pct. uit de hoek van de conservatieven). Zo er een geringer aantal liberale kandidaten was geweest, zou dit vermoedelijk ertoe hebben geleid, dat van de liberaal gezinde kiezers die aan een keus tussen conservatieven en labour niet konden ontsnappen maar niettemin wilden stemmen, een kleine meerderheid voor labour zou hebben gekozen. Dit behoeft ook niet zozeer te verwonderen. De Engelse liberalen staan dichterbij labour dan bij de conservatieven en zijn veel progressiever dan de VVD bij ons, die meer gelijkenis vertoont met de Tories.

Over de conclusies, die uit de verkiezingsuitslagen dienen te worden getrokken, zal nog lang worden getheoretiseerd. Wellicht leveren meer gedetailleerde analyses nieuwe gezichtspunten op. Maar over de belangrijkste factoren, die de stemming van het elektoraat bepaalden, lijkt weinig twijfel mogelijk. Zo geven ook tal van conservatieven toe, dat onder de befaamde 'zwevende kiezers' een opvallend sterke geprikkeldheid was tegen de zittende regering, zelfs onder tal van hen die tenslotte toch maar Tory stemden. Dit hangt stellig samen met de algemene sfeer van malaise die onmiskenbaar in Engeland aanwezig is. 25 jaar geleden was Engeland nog een wereldmacht; nu raakt het steeds verder achter bij reuzen als de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie. Zo de Engelsen dit nog niet beseften, heeft Suez hun dit wel geleerd. Koploper in de eerste industriële revolutie, dreigt het land in de zich nu vol-

trekkende nieuwe technologische omwenteling in de achterhoede te geraken. In weinig landen spelen overleefde klasse- en standen-tegenstellingen nog een zo grote rol als in Engeland. Het organisatiepatroon van het sociaal-economisch leven heeft zich nauwelijks aangepast aan de eisen van de moderne industriële maatschappij. Tal van jonge mensen, teleurgesteld over het gebrek aan vaart en dynamiek in de Engelse samenleving, verkiezen een carrière in één van de Commonwealth-landen boven een loopbaan in het eigen land. Het is dit wijd verbreide gevoel van onbehagen dat de Tories noodlottig is geworden. Bij de opvolging van Mac Millan hebben zij een grote fout gemaakt. In plaats van iemand te kiezen, die zich beter dan old Mac kon identificeren met de drang naar vernieuwing en modernisering (Heath of Maudling) kozen zij als leider een hoog-adellijke grootgrondbezitter, die geheel kon opgaan in de middeleeuwse pracht en praal van het hofceremonieel, maar tegelijkertijd nauwelijks erin slaagde zijn gebrek aan interesse voor de grote problemen te maskeren.

De Labour-leiding heeft zeer goed begrepen welke grote kansen de heersende malaise-stemming bood. De gehele verkiezings-campagne was erop gericht om de kiezer Labour te doen identificeren met begrippen als vaart, vooruitgang en dynamiek. Niet voor niets was de centrale verkiezingsleuze 'let us go with Labour, and we'll get things done'. Niet voor niets was de 'scientific revolution' één van de voornaamste thema's in de verkiezingsstrijd.

De grote voorsprong van Labour in de opinion polls, tot ver in de voorzomer toe, deed vermoeden dat deze campagne succes zou hebben. Maar de teleurstellend geringe stijging van Labour's landelijk stempercentage leidt tot een tegenovergestelde conclusie. Hoe valt dit te verklaren? Ongetwijfeld heeft het feit, dat Labour op verkiezingen al in het voorjaar had gemikt, een zekere rol gespeeld. Wilson is, achteraf bezien, te vroeg begonnen met het opdissen van zijn verkiezingsthema's. Het electoraal menu, dat Labour de Engelse kiezer opdiende, was in het begin van het jaar nog vers en fris, maar kon na een lange zomer in de ijskast weinig meer dan een opgewarmd klikje zijn. En vermoedelijk heeft ook het vervangen van de herinnering aan het Profumo-schandaal en aan de onsmakelijke successiestrijd na het aftreden van MacMillan de conservatieven in de kaart gespeeld. Maar toch lijkt het zeer de vraag of daarmee voldoende is verklaard waarom Labour zo weinig heeft kunnen profiteren van de toch kennelijk sterke aversie tegen de conservatieven. Vermoedelijk zal men hier naar dieperliggende oorzaken moeten zoeken.

Misschien is het onverstandig de solide grondslag van feiten en cijfers op te geven en het glibberige terrein van de speculatieve beschouwingen te betreden. Maar ligt het niet voor de hand om, zoekende naar een verklaring, in de eerste plaats te denken aan de 'image' die de Labour partij jarenlang de kiezer heeft geboden? Gedurende een groot deel van de 50-er jaren was het begrip Labour voor de doorsnee-Engelsman nagenoeg identiek met broedertwist. De ruzie tegen Bevanites en Attlee-aanhangers eerst, de steriele dogmatische twisten over de socialisatie-paragraaf in het beginselprogramma daarna, en tenslotte de jarenlange burgeroorlog tussen unilateralisten en multilateralisten, brachten de Labour-partij nog maar enkele jaren geleden tot de rand van de afgrond. Toen Gaitskell in januari 1963 stierf, was hij erin geslaagd de eenheid van de partij te herstellen. Maar de schade die jarenlang aan Labour's image is toegebracht, zal op 15 oktober stellig nog van grote invloed zijn geweest op de besluitvorming van honderdduizenden kiezers. Want de conservatieven hebben natuurlijk alles gedaan om de herinnering aan Labour's verdeeldheid levend te houden.

Labour droeg ook nog op andere wijze de lasten van het verleden met zich mee. Ongetwijfeld zijn de conservatieven erin geslaagd vele Britten ervan te overtuigen dat de in het straatarme Engeland van 1945 onvermijdelijke rantsoenerings- en versoberingsmaatregelen van de regering-Attlee logische uitvloeisels waren van een socialistisch beleid. Dit konden ze des te gemakkelijker doen omdat Labour in de veel gunstiger economische omstandigheden van na 1951 nooit de gelegenheid heeft gehad om het tegendeel te bewijzen.

Kon Labour bovendien voldoende geloofwaardig maken dat de socialistische beter dan de conservatieve een modern en dynamisch Engeland zouden kunnen opbouwen? De Labour-party kon natuurlijk dankbaar ageren met het beeld van een conservatieve partij, geleid door feodale landheren. Maar de conservatieven wisten op hun beurt de tekenen van aderverkalking die de Britse vakbeweging maar al te vaak vertoont, handig te gebruiken om de spot te drijven met Labour's pogingen zich te presenteren als de partij van verjonging en vernieuwing. Nauwe banden tussen Labour en TUC. — De Britse vakbeweging vormt een onderdeel van de Labour-beweging — kwamen de conservatieve propaganda daarbij toen van pas.

Het zijn vermoedelijk deze oorzaken geweest die tot de geringe omvang van de verschuiving ten gunste van Labour hebben geleid.

Er was onder het Engelse electoraat een duidelijke neiging om zich van de conservatieven af te keren; maar er was een even duidelijke aarzeling om Labour het vertrouwen te schenken. De Liberalen hebben onder de bekwame leiding van Grimond deze aarzeling knap uitgebuit om de eigen positie te versterken.

Wat zijn nu Labour's kansen? Het ontbreekt niet aan sombere profeten, die, herinnerend aan het feit dat de tweede regering Attlee het met een meerderheid van zes maar 20 maanden kon uithouden, ook aan de regering-Wilson een kort leven voorspellen. Het lijkt inderdaad weinig waarschijnlijk dat de nieuwe Labour-regering gedurende een normale parlementaire periode van 5 jaar aan het bewind zal blijven. Zal bij nieuwe verkiezingen dan blijken dat het socialistisch bewind maar een kort intermezzo is geweest of zal Wilson erin slagen zijn meerderheid te versterken?

Pessimisten wijzen op de enorme problemen waarvoor Labour staat. De ernstige betalingsbalanscrisis zal het de Britse socialistenaauwelijks mogelijk maken een populair programma ten uitvoer te leggen. Ook is onmiskenbaar dat de spanningen tussen links en rechts in de Labour party nog steeds latent aanwezig zijn en mogelijk later opnieuw tot openlijke verdeeldheid zouden kunnen leiden.

Maar Wilson heeft ook een aantal belangrijke troefkaarten in handen. In de eerste plaats weet hij dat het Engelse volk verkiezingsmoe is. Zo de conservatieven in het nieuwe parlement meteen zouden beginnen met een frontale aanval op Labour, zou dit vermoedelijk een averechtse werking op vele Engelse kiezers hebben. Een andere voor hem gunstige factor is, dat de conservatieve partij thans aan grote interne spanningen bloot staat. Vermoedelijk is er een meerderheid die wil voorkomen dat Sir Alec ook in de volgende verkiezingsstrijd als aanvoerder zal optreden. Maar over zijn opvolging bestaat nog geen eenstemmigheid. En een herhaling van de openlijke machtsstrijd die na het aftreden van Mac-Millan plaats vind, wil men tot elke prijs voorkomen. En tenslotte wordt te veel uit het oog verloren, dat Labour bij de uitvoering van veel van haar programma-punten kan rekenen op de steun van de liberalen, hetgeen haar precaire meerderheid van 4 tot 22 vergroot.

De tactiek die Wilson in deze moeilijke situatie gaat volgen, begint zich na de vorming van zijn kabinet al wat duidelijker af te tekenen. De voornaamste aanvoerders van links heeft hij een aantal

belangrijke en alle energie vergende posten gegeven, er daarbij overigens zorgvuldig voor wakende dat de sleutelposities op buitenlandse zaken en defensie in handen kwamen van overtuigde voorstanders van de NATO. Op deze wijze hoopt hij de vrede in eigen huis te kunnen handhaven. Tezeldertijd is geheel zijn optreden erop gericht bij het publiek de indruk te wekken, dat na het conservatieve team dat de zaken op zijn beloop liet, thans een ploeg is aangetreden die weet wat zij wil en die met elan en voortvarendheid werkt aan de opbouw van een economisch en maatschappelijk sterker en gezonder Engeland.

Wilson schijnt zelf gezegd te hebben dat de eerste 100 dagen van de nieuwe Labour-regering beslissend zouden zijn. Spotters hebben de vraag gesteld of na die 100 dagen het Elba van de oppositiebanken zou volgen. Maar Wilson heeft de hoop en de verwachting dat het anders zal uitpakken. Hij wil het Engelse volk in die dagen bewijzen dat het een andere en betere leiding krijgt dan onder Sir Alec. Hij wil in die honderd dagen voor Labour het vertrouwen winnen dat de kiezers op 15 oktober nog nauwelijks durfden te geven. Hij wil in nauwelijks vier maanden aantonen dat hij een leidersfiguur is van het formaat van een Kennedy. Aan zelfvertrouwen ontbreekt het hem niet en ook zijn tegenstanders erkennen zijn grote bekwaamheden. Het lijkt niet uitgesloten dat het hem zal lukken om in de komende maanden de basis te leggen voor een nieuwe en grotere Labour-overwinning. Zijn doortastend optreden in de eerste twee weken van het nieuwe Labourbewind heeft ongetwijfeld reeds een grote indruk op het Engelse volk gemaakt.

28 oktober 1964.

F. Kempers

Het Zuidslavische revisionisme in theorie en praktijk

In november a.s. zal het 8ste partijcongres van de Bond der Communisten van Zuidslavië worden gehouden. Het theoretisch orgaan der partij, *Komunist*, heeft eind augustus het ontwerp gepubliceerd van de nieuwe partijstatuten die aan het congres zullen worden voorgelegd. Uit dit ontwerp valt reeds af te leiden dat de ideologische grondslagen van het titoïstisch regime, zoals die verankerd liggen in het partijprogram van 1958 en de in april 1963 aanvaarde nieuwe federale grondwet, ongewijzigd zullen worden gehandhaafd.

Het komende partijcongres zal ongetwijfeld ook buiten Zuidslavië in politieke kringen met belangstelling worden gevolgd. Immers, het land van Tito neemt met zijn in veel opzichten unieke politieke, economische en maatschappelijke structuur nog steeds een speciale positie in de wereld in. Deze speciale positie heeft niet slechts betrekking op Zuidslavië's buitenlandse politiek (de politiek van zgn. positieve of actieve neutraliteit, van niet-gebondenheid aan een der beide grote machtsblokken in de wereld), maar tevens op het binnenlands-politieke stelsel, dat de Zuidslavische communisten na de breuk met Stalin (juni 1948) in een proces van 'trial and error' hebben verwezenlijkt.

De betekenis van het Zuidslavische experiment gaat de betrekkelijk geringe omvang van land en volk verre te boven. Men denke slechts aan de grote zuigkracht die de conceptie van niet-gebondenheid op de jonge staten van Azië en Afrika heeft uitgeoefend, met het gevolg dat Zuidslavië, als een der aanvoerders van het heterogene gezelschap der niet-gebondenen, een flinke partij meeblaast in de internationale politieke arena.

Belangrijker is echter nog de gistende werking die van het titoïstische voorbeeld in het communistische kamp zelf is uitgegaan en nog steeds uitgaat. Tito's rebellie tegen Stalin en het daarop gevolgde proces van heroriëntatie van het Zuidslavische communisme hebben een aantal kwesties van fundamenteel belang aan de orde gesteld, betrekking hebbende op: a. de interne organisatie der communistische staten; b. de verhouding

tussen communistische staten en partijen onderling; en c. de tactiek van de communistische wereldbeweging ten opzichte van de kapitalistische buitenwereld.

De formulering van een 'eigen Zuidslavische weg naar het socialisme', van de theorie van de gelijkgerechtigdheid van alle communistische staten en partijen en van de conceptie der niet-gebondenheid in de buitenlandse politiek kwam in wezen neer op een eigentijdse interpretatie van de marxistisch-leninistische leer, aangepast aan specifiek-nationale omstandigheden en belangen. Hiermee gaven de Zuidslavische communisten de eerste stoot tot de felle discussies die momenteel de internationale communistische beweging verscheuren, aldus Belgrado makend tot de bakermat van het 'moderne revisionisme', welks invloed de laatste jaren in toenemende mate bespeurbaar is in verschillende communistische partijen, waaronder de CPSU.

Chroesjtsjow persoonlijk schroomt niet te erkennen, dat hij voor de oplossing van sommige knellende binnenlandse problemen der Sowjet-Unie zijn inspiratie in Belgrado zoekt. Men behoeft b.v. slechts het nieuwe partijprogram der CPSU van oktober 1961, met zijn klemtoon op de noodzaak het 'afsterven van de staat' voor te bereiden door een geleidelijke overdracht van functies van staatsorganen op organen van 'zelfbestuur van het volk', door te bladeren om een bewijs te vinden van de doorwerking van titoïstische ideeën in de Sowjet-Unie.

Een wellicht nog sprekender voorbeeld, eveneens de Sowjet-Unie betreffend: in de Prawda van 17 augustus jl. verscheen een opmerkelijk artikel van prof. W. A. Trapeznikow, lid van de Sowjet-academie van Wetenschappen, over de wenselijkheid van reorganisatie van het economische systeem in Rusland. In dit artikel borduurde Trapeznikow voort op het thema, door de econoom Libermann twee jaar eerder aan de orde gesteld, nl. de vraag of het niet tijd werd de rigide centrale economische planning te verzachten door de leiders der afzonderlijke ondernemingen meer armslag te verlenen bij de bepaling van wat, hoe en hoeveel hun bedrijven zullen produceren; een en ander gepaard gaande met een pleidooi voor een soepel werkend prijsmechanisme, dat aan overwegingen van efficiency en rentabiliteit meer belang zou hechten dan aan de starre produktienormen der centrale planinstanties. In dergelijke geluiden herkent men zonder moeite de Zuidslavische opvatting over een 'socialistische markt-economie'.

Deze merkwaardige en hoogst belangrijke ontwikkeling, dit

geleidelijk aan doordringen van een aantal Zuidslavische denkbeelden in de overige Oosteuropese landen (Polen en Hongarije leveren hiervan nog sprekender illustraties dan de Sowjet-Unie), berust natuurlijk niet op toeval. Zij is het resultaat van de maatschappelijke ontwikkeling in de betrokken landen zelve. Onder de forse dwang der sociaal-economische realiteiten moeten de Oosteuropese leiders de een na de ander erkennen, dat de primitieve bestuursvormen van het stalinistische tijdperk zich zelf hebben overleefd nu hun staten in steeds sneller tempo evolueren naar het patroon van de moderne industriestaat, met zijn ingewikkelde en fijner gedifferentieerde sociaal-economische bestel. Men gaat beseffen, dat de stalinistische dwangmethoden onbruikbaar zijn geworden, en zoekt naar andere organisatievormen die beter zijn aangepast aan de economische en technologische eisen van de moderne tijd. Dusdoende worden Chroesjtsjow, Gomulka, Kádár, enz. onvermijdelijk in de richting van navolging van het Zuidslavische voorbeeld gedrongen. De voorspelling lijkt mij dan ook niet te boud, dat de Sowjet-Unie en de andere Oosteuropese staten in de nabije toekomst nog heel wat stappen zullen doen, die hen dichter in de buurt van het titoïstische systeem van politieke en maatschappelijke organisatie zullen brengen.

Het belang van een dergelijke ontwikkeling zal zelfs voor de meest oppervlakkige waarnemer duidelijk zijn.

Gegeven deze stand van zaken kan het zijn nut hebben aan de vooravond van het 8ste partijcongres der Zuidslavische communisten enige aandacht te besteden aan de evolutie van het Tito-regime en te trachten de balans op te maken van de actuele situatie in Zuidslavië.

De vestiging van het communistische regime

Het is goed zich in herinnering te roepen dat in Zuidslavië, anders dan in de overige Oosteuropese landen, het communistische stelsel niet werd geïmporteerd door het tegen nazi-Duitsland oprukkende Sowjet-leger, doch gedurende de Tweede Wereldoorlog werd gevestigd als resultaat van een bloedige en heroïsche verzetsstrijd, die tevens een burgeroorlog was. In de loop van deze strijd slaagden de communisten er met behulp van de door hen geleide partizanenbeweging in grote delen van het land reeds voor het einde van de oorlog onder hun bewind te brengen. Zij maakten daarbij dankbaar gebruik van de aantrekkingskracht die een programma met politieke en sociaal-economische her-

vormingsmaatregelen wel moest uitoefenen op brede lagen der bevolking, die genoeg hadden van de schrijnende armoede, de politieke corruptie en de nationale tegenstellingen tussen de diverse Zuidslavische volksgroepen van het vooroorlogse tijdvak.

Twee andere factoren die de communisten hielpen de restanten van de vermolmdde politieke en maatschappelijke structuur van het onder de slagen der nazi's en hun handlangers ineengezonken koninkrijk Zuidslavië te liquideren waren: ten eerste de politieke en militaire tekortkomingen van de pro-royalistische verzetsbeweging, de door Mihajlovic geleide cetniks, die in het eindstadium van de oorlog feitelijk ontaardde in een instrument der bezetters; en ten tweede de militaire steunverlening vanaf de herfst van 1943 door de westelijke geallieerden aan Tito's troepen.

In de door de partizanen beheerste gebieden werd tijdens de oorlog het fundament gelegd voor de naoorlogse communistische staatsorganisatie. Toen de westelijke geallieerden in juni 1944 poogden een compromis te bewerkstelligen tussen Tito en vertegenwoordigers van de Londense ballingenregering was het al te laat om deze ontwikkeling te keren. Hoewel Tito onder zware geallieerde druk pro forma toestemde in de opnemng van enkele 'burgerlijke' ministers in de te vormen verenigde regering, was de feitelijke machtspositie der communisten in Zuidslavië zelf zo sterk geworden, dat elke kans op terugkeer tot het vooroorlogse bestel uitgesloten was.

Na afloop van de oorlog behoeften Tito en de zijnen dan ook nog slechts hun nieuwe regime formeel te laten bekrachtigen. Daartoe werd de verkiezing van een constituerende vergadering uitgeschreven, te houden op 11 november 1945. De vooroorlogse partijen kregen geen gelegenheid hun door bezetting en burgeroorlog zo goed als vernietigde apparaten weer op te bouwen en een behoorlijke kiescampagne te voeren. Uit protest tegen deze onvrijheid traden de 'burgerlijke' ministers uit Tito's verenigde regering en besloten de niet-communistische partijen de verkiezingen te boycotten. Onder deze omstandigheden kon het geen verbazing wekken, dat de verkiezingen van 11 november een overweldigende meerderheid opleverden voor de aanhangers der partizanenbeweging, thans verenigd in het onder communistische invloed staande Volksfront.

Op 29 november 1945 begon de constituante haar werkzaamheden. Diezelfde dag nog werd de monarchale staatsvorm afgeschaft en de Federatieve Volksrepubliek Zuidslavië geprocla-

meerd. Op 31 januari 1946 aanvaardde de constituanten een nieuwe grondwet, vrijwel volledig gemodelleerd op het voorbeeld van de Russische grondwet van 1936, de zgn. Stalin-grondwet. De nieuwe maatschappelijke orde in Zuidslavië was hiermee ook formeel gevestigd.

De Kominform-periode

Het Zuidslavische communisme vertoonde in de eerste naoorlogse jaren een felheid en dynamiek die geen andere Europese communistische partij bezat. Dit was een logisch gevolg van de wijze waarop de Zuidslavische communisten de macht in hun land hadden veroverd.

Terwijl de Russen aanvankelijk in de onder hun invloed gekomen Oosteuropese landen uit tactische overwegingen een betrekkelijk gematigde politiek voerden, schreden Tito c.s. met reuzenschreden voort op de weg naar de totale bolsjewisering van hun land. Het gehele maatschappelijke leven werd onderworpen aan de communistische partijdictatuur. In de plaats der vooroorlogse politieke partijen trad één massale politieke organisatie, het Volksfront, welks program en werkwijze volledig door de communisten werden gedicteerd. Elke poging tot het voeren van oppositie werd meedogenloos onderdrukt door een scherpe politierreur, die de grondwettelijke bepalingen omtrent de burgerlijke en staatkundige rechten der onderdanen volkomen illusoir maakte.

De economische organisatie was vrijwel geheel op het Sowjet-voorbeeld afgestemd: een strak gecentraliseerd beheer der genationaliseerde sectoren van de economie, waarbij het accent lag op de geforceerde opbouw van een zware industrie, en een (zij het aanvankelijk ook betrekkelijk gematigd) streven naar collectivisatie van de landbouw.

Ook de structuur van de staatsorganisatie vertoonde streng centralistische kenmerken. Weliswaar was de formele opbouw van het staatsapparaat die van een federatie, gevormd door zes volksrepublieken (zulks in overeenstemming met een der voornaamste programapunten van de partizanenbeweging, dat had beloofd voorgoed te breken met de Servisch-hegemonistische regeermethoden van vóór de oorlog). Maar deze formele federatieve structuur, die bedoeld was om uitdrukking te geven aan het beginsel van de volledige gelijkgerechtigdheid van alle Zuidslavische volksgroepen, ongeacht de onderlinge verschillen in politieke tradities, sociaal-economisch ontwikkelingspeil, taal, godsdienst en

cultuur, vertegenwoordigde geen 'recht der werkelijkheid'. Want in werkelijkheid berustten alle belangrijke bevoegdheden bij de centrale autoriteiten, die onder aanroeping van Lenins beginsel van 'democratisch centralisme' al heel weinig overlieten van de zelfstandigheid der deelstaten en der lagere gezagsorganen op lokaal niveau.

Kortom: Zuidslavië was in die dagen een ideaal voorbeeld van het geijkte stalinistische patroon van een hyper-centralistisch, bureaucratisch systeem, waarin de communisten met behulp van de executieve machinerie van de staat alle sferen van het maatschappelijk leven in een knellende greep hielden.

Breuk met Moskou

Maar al was Zuidslavië voor het oog der wereld een stalinistische modelstaat, onder de oppervlakte smeulden reeds lang de krachten, leidend tot het conflict van 1948.

De oorsprong van dit conflict dateert uit de oorlogsjaren. Zoals gezegd wisten Tito en zijn medewerkers hun machtspositie grotendeels op eigen kracht te vestigen. Wat zij aan steun uit het buitenland ontvingen, kwam voornamelijk uit het Westen in de vorm van Amerikaanse en Engelse wapenleveranties. Hoewel Tito Stalin herhaaldelijk om militaire steunverlening had gevraagd, bleef Russische hulp uit. Slechts in de laatste fase van de oorlog hadden oprukkende Russische troepen een werkzaam aandeel in de bevrijding van Belgrado. Daarentegen was Stalin vanaf het begin van de partizanenstrijd bijzonder gul met politieke raadgevingen, die echter door Tito maar matig werden geapprecieerd, omdat zij over het algemeen neerkwamen op het advies, toch vooral niet te hard van stapel te lopen met de uitvoering van revolutionaire plannen in Zuidslavië.

Waarom trachtte Stalin hardnekkig (doch tevergeefs) een domper te zetten op het revolutionaire elan der Zuidslavische communisten? Uit tactische overwegingen uiteraard, waartoe in de eerste plaats moet worden gerekend Stalins bezorgdheid, dat Tito's onbesuisde optreden de oorlogsalliantie met de westelijke machten zou kunnen schaden. Deze overweging verviel echter nadat de westelijke geallieerden zelf Tito militair waren gaan steunen. Maar er bleef een andere factor meespelen. Zoals reeds eerder, nl. bij de Chinese en de Spaanse burgeroorlogen, was gebleken; koesterde Stalin een diep wantrouwen jegens spontane revolutionaire bewegingen, die door Moskou niet volledig onder controle konden worden gebracht of gehouden en die door hun

aard een potentiële bedreiging vormden voor Moskou's suprematie over de internationale communistische beweging. De Zuidslavische partizanenbeweging nu was zulk een spontane revolutionaire beweging, waarop Moskou ten gevolge van de oorlogsomstandigheden onvoldoende vat kon krijgen. Vandaar Stalins herhaalde aanmaningen aan het adres van Tito tot 'voorzichtigheid' en 'gematigdheid'.

Dat de bezorgdheid van de Moskouse dictator over het eigen-gereide optreden van Tito niet geheel ongegrond was, bleek reeds vlak na afloop van de oorlog, toen de Zuidslavische communistenleider de wereld op de rand van een nieuw conflict bracht door zijn onverzoenlijke houding in de Triëst-affaire (een zaak die goed afliep doordat de Russen Tito duidelijk maakten dat zij er niet aan dachten een nieuwe wereldbrand om zijnen-wille te riskeren).

Een van de belangrijkste factoren die Stalins misnoegen tegen Tito verder aanwakkerden, was het streven van Belgrado naar een Balkan-federatie, die van de Zuidslavische hoofdstad het centrum van een krachtig communistisch blok in Zuidoost-Europa zou moeten maken — een vooruitzicht dat in Moskou al heel weinig geestdrift wekte.

Omgekeerd groeide aan Zuidslavische zijde na de oorlog zien-derogen geïrriteerdheid over de plumpe Russische pogingen tot infiltratie van het titoïstische partij- en staatsapparaat met Sowjet-agenten, over de Sowjet-politiek van economische uitbuiting der Oosteuropese landen en over de pogingen tot culturele russificatie van Zuidslavië door middel van een stortvloed van Russische kranten, boeken, tijdschriften, films, etc.: allemaal zaken die de — mede door de succesvol gevoerde partizanenoorlog — ook bij de Zuidslavische communisten krachtig ontwikkelde gevoelens van nationale eigenwaarde danig moesten kwetsen.

Hiermee waren de voorwaarden gegeven voor een breuk tussen Stalin en Tito. Toen Stalin na een langdurige briefwisseling met de Zuidslavische partijleiding tot de conclusie was gekomen, dat deze niet van zins was in alle opzichten naar Moskou's pijpen te dansen, volgde de banvloek van 28 juni 1948, waarbij de Zuidslavische partij uit de Kominform werd gestoten.

'Agonizing reappraisal'

De breuk met Moskou deed de Zuidslavische communisten aanvankelijk belanden in een periode van ideologische verwarring, die van midden 1948 tot begin 1950 duurde. Enerzijds dwong het

optreden van Stalin hen tot verdediging van hun eigen posities, zowel tegenover hun Zuidslavische medeburgers als voor het front van de internationale publieke opinie. Maar aan de andere kant kon van een principiële kritiek op de stalinistische opvattingen en praktijken toen nog geen sprake zijn, aangezien de organisatie van het politieke en maatschappelijke leven in Zuidslavië nog als twee druppels water geleek op die van de Sowjet-Unie. In deze in alle opzichten moeilijke periode beperkten de Zuidslaven zich dan ook in hun kritiek op de Sowjet-Unie voornamelijk tot het argument, dat Moskou het beginsel van de volledige gelijkberechtigtheid van alle communistische staten en partijen schond door zijn optreden in Oost-Europa.

Dit was echter slechts een overgangperiode. Onder de harde dwang der omstandigheden werden Tito c.s. al spoedig genoodzaakt tot een 'agonizing reappraisal' van de stalinistische organisatie- en denkvormen.

De Kominform-blokkade bracht de Zuidslavische economie, toch al volkomen ontwricht door de enorme oorlogsverwoestingen en de onverantwoordelijke experimenten van de eerste naoorlogse jaren, aan de rand van de totale ineenstorting. De verslechtering van de internationale situatie, die het gevolg was van het uitbreken van de Koreaanse oorlog, vergrootte bovendien het gevaar van een gewapende aanval van Kominform-zijde op Zuidslavië. En dan stonden de Zuidslavische leiders voor de taak om in de na de breuk met Moskou ontstane crisissituatie de steun te verwerven van zo breed mogelijke lagen der eigen bevolking.

De gecombineerde invloed van deze factoren dwong Tito eerst tot toenadering tot het Westen, dat hem de hoognodige hulp moest verschaffen om een eventuele Sowjet-agressie te keren en om de ergste economische nood te lenigen, en kort daarop ook tot een drastische koerswijziging van het binnenlands beleid.

Zo begon in 1950 de politiek van 'liberalisatie' van het Tito-regime, die niet slechts een eind heeft gemaakt aan de excessen van de stalinistische politiestaat en de persoonlijke vrijheidssfeer der burgers aanzienlijk heeft uitgebreid (o.a. door het aan banden leggen van de geheime politie, door een reeks amnesties voor politieke gevangenen, door verbetering van de rechtspraak en humanisering van het strafstelsel, door een gedeeltelijk herstel van de intellectuele en artistieke vrijheid en van de persvrijheid) maar die tevens een aantal belangrijke hervormingen op het gebied van het bestuur van staat en economie heeft gebracht,

waardoor het staatkundig en maatschappelijk bestel van het land drastisch is gewijzigd.

De 'afstervende staat'

De nieuwe politieke koers vroeg om een ideologische rechtvaardiging. Niet slechts met de stalinistische praktijken, maar ook met de stalinistische denkwereld moest worden gebroken. In de jaren na 1950 werd geleidelijk aan door Tito's ideologen, onder wie vooral Kardelj en tot 1954 ook Djilas op de voorgrond traden, een min of meer samenhangend geheel van theoretische opvattingen over staat en maatschappij ontwikkeld, waarin de definitieve breuk met het stalinisme verankerd lag.

De essentie van deze nieuwe titoïstische leer vindt men in de terugkeer tot de conceptie van de 'afstervende staat' — een conceptie, door Marx en Engels aanvaard onder invloed van de sterke anarchistische en anarcho-syndicalistische stromingen binnen de 19de-eeuwse arbeidersbeweging.

Voor een goed begrip van de Zuidslavische verhoudingen is het noodzakelijk enige aandacht te schenken aan dit leerstuk in zijn moderne Zuidslavische versie.

Elke staat, aldus de Zuidslavische theoretici, is het instrument van een klasseheerschappij. De proletarische staat, instrument van de heerschappij der brede volksmassa over een kleine minderheid van vroegere onderdrukkers en uitbuiters, verdient in de 'dialectiek der maatschappelijke ontwikkeling' hoger te worden genoteerd dan alle voorafgaande staatsvormen, die steeds dienden ter handhaving van de heerschappij van een bezittende minderheid. In de eerste fase na de revolutie is de proletarische staat onmisbaar om de jonge revolutionaire orde te beschermen tegen haar vele binnen- en buitenlandse vijanden, en tevens om de restanten der oude maatschappelijke verhoudingen definitief te liquideren. Deze fase van wat de Zuidslaven bij voorkeur aanduiden als het 'administratieve socialisme' (een eufemisme voor de dictatuur van het proletariaat) is, ondanks al haar ondemocratische en centralistische kenmerken, een onmisbare en dus progressieve fase van het proces van overgang van kapitalisme naar socialisme.

Echter, de revolutie heeft niet slechts tot taak de burgerlijke staat door de proletarische staat te vervangen; zij dient tevens de overgang in te leiden naar die hogere vorm van maatschappelijke organisatie, de klasse- en dus ook staatloze maatschappij. M.a.w., zij dient tegelijkertijd het proces van het 'afsterven van

de staat' als zodanig in te leiden. De proletarische staat moet de voorwaarden gaan scheppen voor zijn eigen opheffing. En dit proces van zelfopheffing dient zo spoedig mogelijk na de geslaagde revolutie te beginnen, zoals Marx en Lenin duidelijk hebben gesteld. Want inherent aan de fase van het administratieve socialisme zijn ernstige gevaren van verstarring in bureaucratisch-centralistische vormen, die op den duur de verworvenheden der revolutie kunnen gaan overwoekeren en het revolutionaire stelsel kunnen doen ontaarden in een staatskapitalistische structuur, die de negatie van het echte socialisme voorstelt en in wezen reactionair van aard is.

De ontwikkeling die de Sowjet-Unie onder Stalin doormaakte, vormt volgens de Zuidslaven een duidelijke illustratie van de juistheid hunner opvattingen. Onder Stalin bewoog zich de ontwikkeling in de richting van een absolutistisch staatskapitalisme, waarin de bureaucratie kon worden tot een bevoorrechte kaste, die alle politieke en economische macht in haar handen concentreerde onder uitbuiting en onderwerping van de arbeidersklasse en de rest der bevolking (men herkent het thema van de bureaucratische ontaarding van het Sowjet-communisme, 25 jaar eerder reeds door Trotski aan de orde gesteld!). In plaats van deze, op zich zelf onvermijdelijke, bureaucratische en totalitaire tendenties onafgebroken te bestrijden en te streven naar de verwerkelijking van een echte socialistische democratie, heeft Stalin zich opgeworpen tot exponent van de bureaucratische stroming, zich daarmee schuldig makend aan revisie van het essentiële marxistisch-leninistische beginsel, volgens hetwelk staatsalmacht en bureaucratisch centralisme strijdig zijn met het echte socialisme.

De gevaren van een dergelijke ontwikkeling zijn des te groter, naarmate de materiële en sociale omstandigheden waaronder het socialisme moet worden verwezenlijkt, ongunstiger zijn en de dictatuur van het proletariaat dientengevolge meer centralistische, ondemocratische kenmerken vertoont.

Volgens de titoïstische theoretici hebben de communisten tot taak, de fase van het administratieve socialisme zo kort mogelijk te doen duren, ten einde de hierboven geschetste gevaren van bureaucratische degeneratie zo gering mogelijk te houden. Slechts wanneer de communistische partij onophoudelijk en consequent ten strijde trekt tegen de bureaucratiserende tendenties heeft zij het recht zich zelf te blijven beschouwen als de revolutionaire voorhoede der arbeidersklasse, als de draagster van de 'progressieve tendenties' in de maatschappelijke ontwikkeling; in

het andere geval ontardt zij onherroepelijk in een beperkte clique van heerszuchtige en parasitaire machthebbers.

'Zelfbestuur van het werkende volk'

De politieke en maatschappelijke hervormingen, die na 1950 in Zuidslavië zijn ingevoerd, vormen volgens Tito's propagandisten evenzovele bewijzen, dat de Zuidslavische communisten de weg hebben ingeslagen naar de klasse- en staatloze maatschappij, waarin de staatsdwang zal zijn vervangen door het 'zelfbestuur van het werkende volk' of, zoals men tegenwoordig ook vaak zegt, het 'socio-politiek zelfbestuur' der burgers.

Dit zelfbestuurssysteem blijkt in zijn concrete uitwerking neer te komen op een combinatie van wat men in staatsrechtelijke termen noemt territoriale en functionele decentralisatie van het overheidsgezag met elementen van directe, resp. semi-directe democratie en met de invoering van het arbeidersbeheer der ondernemingen. (Onder territoriale decentralisatie verstaat men het afstoten van regelende en bestuurlijke bevoegdheden van de centrale staatsorganen naar de organen der lagere territoriale eenheden: i.c. republiek, district en gemeente; functionele decentralisatie omvat de overdracht van bestuursfuncties der staatsorganen op zelfbesturende organisaties en instellingen van het economische en maatschappelijke leven: het streven dus naar de-etatisering van het openbare leven.)

Uiteraard kunnen we in dit kader de gecompliceerde en bovendien in korte tijd herhaaldelijk gewijzigde politieke, administratieve en economische structuur van de Zuidslavische samenleving niet in details behandelen. Volstaan we daarom met een schets van enkele hoofdlijnen van het systeem.

Economisch zelfbestuur

De hervormingen begonnen op economisch gebied, waar de zaak volkomen in het slop was geraakt. In de jaren 1950-1952 werd een aantal maatregelen genomen die een tweeledig effect hadden. In de eerste plaats werd het economisch systeem gedecentraliseerd door een drastische beperking van de vroeger alomvattende economische bevoegdheden der federale regering. De strak-centralistische regeling onder het in 1947 afgekondigde eerste 5-jarenplan maakte plaats voor een veel soepeler regeling. Voortaan zouden door de zgn. 'sociale plannen' van federatie, deelstaten, districten en gemeenten nog slechts enkele algemene normen worden gegeven voor de economische ontwikkeling.

Binnen het kader van deze algemene normen genoten de afzonderlijke ondernemingen thans grote vrijheid bij de regeling van het produktieproces en de afzet (de 'socialistische markteconomie').

Deze vergroting van de zelfstandige actiesfeer der ondernemingen ging gepaard met een streven naar democratisering van het bestuur der afzonderlijke bedrijven, naar verwerkelijking van het oude ideaal van arbeidersbeheer der bedrijven. Bij de wet op de arbeidersraden van juni 1950, de eerste positieve uiting van het titoïstische regime van zelfbestuur en nog steeds een der belangwekkendste kenmerken daarvan, werd gebroken met de vroegere stalinistische praktijk, de bedrijven op autoritair wijze te laten leiden door een directeur, die in feite optrad als verlengstuk van de centrale staatsadministratie. Onder het nieuwe systeem viel een belangrijk deel van de verantwoordelijkheid voor de bedrijfspolitiek en de bedrijfsresultaten toe aan de arbeidersraden, die gekozen worden door en uit het midden van de in de ondernemingen werkzame arbeiders en employés, en aan de uit het midden van deze arbeidersraden gekozen beheerscomités.

De leiding van het dagelijks arbeidsproces berust thans bij directeur en beheerscomité, die beide verantwoording schuldig zijn voor hun beleid aan de arbeidersraad. Verschillende beleidsbeslissingen van fundamenteel belang voor het economisch wel en wee der ondernemingen vallen toe aan de arbeidersraad, die in het kader van de 'socialistische markteconomie' een grote mate van autonomie geniet bij de bepaling van zijn koers.

Het dubbele experiment van decentralisatie en democratisering in de economische sector schijnt in de praktijk, ondanks de onvermijdelijke moeilijkheden en tekortkomingen, globaal genomen niet onbevredigend te functioneren. Een groot probleem is natuurlijk dat vooral in de traditioneel achterlijke gebieden van Zuidslavië vele arbeiders nog onwennig staan tegenover de vraagstukken waarmee zij als lid van een arbeidersraad worden geconfronteerd. Door hun gebrekkige economische en technische kennis zijn zij vaak onvoldoende voorbereid voor de taak, mede te beslissen over ingewikkelde kwesties van produktie, afzet, investeringen, etc. Van deze stand van zaken kunnen de managers en partijfunctionarissen soms gebruik maken om hun wil op te leggen aan de bijeenkomsten van arbeidersraad of beheerscomité.

Maar daar staat tegenover, dat in vele andere gevallen de werking der arbeidersraden toch inderdaad een flink stuk econo-

mische democratie vertegenwoordigt en soms zelfs leidt tot beslissingen (b.v. op het terrein van de prijzen- en investeringspolitiek) die allerminst naar de zin der partijleiding zijn.

Dit laatste valt o.a. af te lezen uit de vele klachten van boven af over 'onverantwoordelijk gedrag' der arbeidersraden, over het najagen van eigenbelang bij de winstverdeling, over het bevoordelen van 'lokaal-particularistische belangen', etc.

Het economisch zelfbestuur ligt in de titoïstische gedachtenwereld aan de basis van het systeem van socio-politiek zelfbestuur der burgers. Het geldt als de elementaire voorwaarde voor een goede functionering van dit zelfbestuurssysteem. Als de arbeiders door middel van een democratisch functionerend bestuursstelsel werkelijk de zeggenschap kunnen uitoefenen over het beheer der maatschappelijke produktiemiddelen, dan zal voor het eerst in de geschiedenis der beschaafde mensheid de scheiding van producent en produktiemiddel, die volgens Marx ten grondslag ligt aan het ontstaan van klassesetstellingen, zijn opgeheven en daarmee het gevaar van het ontstaan van een nieuwe heersende klasse voorgoed de kop zijn ingedrukt. De economische democratie is aldus de voorwaarde om te komen tot afschaffing van die sociaal-economische ongelijkheid tussen de burgers, die in de kapitalistische en staatskapitalistische landen een volledige ontplooiing van de politieke democratie verhindert, en tot verwerkelijking van een 'echte' soevereiniteit van het werkende volk, die niet slechts de traditionele elementen van de politieke soevereiniteit omvat, maar tevens de reële sociaal-economische machtsuitoefening.

Maatschappelijk zelfbestuur

Niet alleen in de economische sfeer werd een streep gezet onder de centralistisch-bureaucratische bestuursmethoden van de stalinistische tijd. Het beginsel van 'zelfbestuur van het werkende volk' werd ook toegepast op andere sectoren van het maatschappelijk leven: onderwijs, opvoeding, wetenschap, kunst, volksgezondheid, sociale zaken, enz. Op al deze gebieden streefde men naar een meer directe inschakeling der burgers bij de uitoefening der overheidsfuncties.

Dit geschiedde enerzijds door inperking van het aantal voor de betreffende onderwerpen competente staatsorganen en door de overdracht van hun functies op talrijke organisaties en instellingen van 'maatschappelijk zelfbestuur'. In scholen, universiteiten, theaters, massacommunicatiemedia, ziekenhuizen (om maar een

willekeurige greep te doen) werden collectieve beheersorganen gevormd, naar het voorbeeld der arbeidersraden uitgerust met regelende en bestuurlijke bevoegdheden.

Aan de andere kant werd de samenstelling der resterende overheidsorganen die op bovengenoemde gebieden werkzaam bleven, drastisch gewijzigd. Zo werden b.v. reeds in 1951 de republikeinse departementen voor opvoeding, volksgezondheid en sociale zaken vervangen door zgn. 'sávets' (raden), bestaande uit vertegenwoordigers van de betrokken sectoren van maatschappelijk leven. En in 1952 werden de uitvoerende comités der volkscomités van gemeente en district vervangen door eveneens 'savets' genaamde organen, die naast leden van de lokale vertegenwoordigende lichamen ook burgers bevatten die als representanten van de lokale instellingen van maatschappelijk zelfbestuur worden gekozen. Deze maatregelen zijn bedoeld als uitdrukking van het streven naar 'socialisatie' der uitvoerende organen van de overheid die (nog?) niet kunnen worden gemist.

Politiek zelfbestuur

Een derde aspect van het 'zelfbestuur van het werkende volk' heeft betrekking op verschillende hervormingen, gericht op de decentralisatie en democratisering van het eigenlijke staatsapparaat. Hieronder valt in de eerste plaats de reeds genoemde territoriale decentralisatie. Het staatsrechtelijk kader voor deze decentralisatie werd geschapen met de op 13 januari 1953 door het federale parlement aanvaarde zgn. constitutionele wet, die de oude federale grondwet van 1946 in vele opzichten wijzigde en aanvulde, en met een aantal in de volgende jaren afgekondigde wetten. Daarbij heeft men vooral sedert 1955 steeds meer het accent gelegd op de betekenis van het lokale zelfbestuur in de gemeenten als een der elementaire voorwaarden voor het 'afsterven van de staat'. Want de gemeente, of 'commune', zoals men haar de laatste jaren bij voorkeur aanduidt, als dichtst bij het volk staande territoriale gemeenschap, is volgens de titoïstische ideologie de 'basiscel' van het politieke en maatschappelijke organisme en als zodanig voorbestemd zich te ontwikkelen tot de belangrijkste eenheid van het systeem van zelfbestuur.

In de tweede plaats verdient het vermelding, dat de Zuidslavische communisten experimenteren met bepaalde vormen van directe en semi-directe democratie, waarbij zij zich beroepen op het lenistische dictum, dat de ware socialistische democratie van

de toekomst een synthese zal zijn van de vertegenwoordigende en de directe democratie.

Een van die experimenten op het gebied van de (semi-)directe democratie wordt gevormd door het instituut van de zgn. kiezersvergaderingen — periodieke bijeenkomsten, waaraan alle kiesgerechtigde burgers op het gebied van een kiesdistrict mogen deelnemen. Een belangrijke bevoegdheid dezer kiezersvergaderingen is het recht kandidaten aan te wijzen voor de verkiezing der volksvertegenwoordigingen van federatie, republieken, districten en gemeenten. Vóór 1952 konden kandidaten alleen worden gesteld door 'groepen burgers' (lees: de lokale afdeling van partij, Volksfront, vakbeweging, etc.), wat uiteraard een probate methode was om elke 'misgreep' bij de kandidaatstelling bij voorbaat uit te schakelen. Nu ook de kiezersvergaderingen kandidaten kunnen stellen, hebben de stemgerechtigden in elk geval een zekere invloed op de aanwijzing der aspirant-volksvertegenwoordigers gekregen, al is die invloed natuurlijk vrij beperkt, doordat geen enkele kiezersvergadering het in haar hoofd zou halen een verklaarde tegenstander van het regime kandidaat te stellen.

De laatste tijd wordt de overgrote meerderheid der kandidaten voor de diverse vertegenwoordigende lichamen inderdaad op kiezersvergaderingen aangewezen. In dit verband zij er tevens op gewezen, dat sedert 1952 de mogelijkheid bestaat voor één zetel meer kandidaten te stellen, een mogelijkheid waarvan ruim gebruik wordt gemaakt en waardoor bij de verkiezingen een zekere mate van vrije keuze is ontstaan.

Het beginsel van de (semi-)directe democratie openbaart zich ook in het instituut van de rechtstreekse verantwoordelijkheid van de volksvertegenwoordigers jegens de kiesgerechtigden van hun district. De leden der federale en republikeinse parlementen en van de lokale vertegenwoordigende lichamen in district en communes hebben tot taak periodiek verslag uit te brengen op de kiezersvergaderingen van hun kiesdistricten over de activiteiten van het vertegenwoordigende orgaan waarvan zij deel uitmaken, en met name over hun eigen aandeel daarin. Wanneer blijkt, dat een meerderheid op de kiezersvergadering ontevreden is over het optreden van een volksvertegenwoordiger, dan kan de betrokkene via een speciale procedure van zijn mandaat worden ontheven.

Nog een andere instelling van directe democratie, het referendum, heeft een plaats gevonden in het Zuidslavische politieke systeem. Door middel van referendums kunnen de kiezers recht-

streeks beslissen over bepaalde zaken, meestal van betrekkelijk ondergeschikt en plaatselijk beperkt belang. Onder de nieuwe grondwet van 1963 is aan het referendum ook een plaats ingeruimd in het mechanisme voor de verkiezing van de politieke kamers der federale en republikeinse parlementen (zie hieronder).

Producentenraden

Twee andere aspecten van de politieke ontwikkeling na 1950 verdienen nog de aandacht, nl. de invoering van zgn. producentenraden als afzonderlijke kamers der vertegenwoordigende lichamen en de versterkte nadruk op het beginsel van de suprematie der gekozen volksvertegenwoordigingen over de uitvoerende organen van de staat.

Nadat in 1952 de vertegenwoordigende lichamen der districten, de districtscomités, die voordien uit één kamer hadden bestaan, waren verrijkt met een producentenraad, introduceerde de constitutionele wet van 1953 deze producentenraden ook in de federale en republikeinse parlementen. Na 1955 zijn ook de gemeentecomités geleidelijk aan omgevormd in tweekamer-lichamen.

Men verdedigde deze vernieuwing met het argument, dat de rechtstreekse invloed der 'producenten' via aparte vertegenwoordigende organen op de besluitvorming betreffende een aantal publieke belangen, in het bijzonder op economisch terrein, een logische consequentie was van het economisch zelfbestuur binnen de bedrijven. Maar in werkelijkheid speelde hierbij nog een heel ander motief een rol: de opzet nl. de invloed der 'bewuste socialistische krachten' in de vertegenwoordigende lichamen nog eens extra te beveiligen, ten einde elke kans te vermijden dat het 'zelfbestuur van het werkende volk' de communisten uit de hand zou lopen.¹ Om dit doel te bereiken had men voor de samenstelling der producentenraden (die ten aanzien van de belangrijkste onderwerpen volledig gelijkgerechtigd waren met de op basis van algemeen kiesrecht gekozen politieke kamers der volksvertegenwoordigingen) een geraffineerd kiesstelsel uitgedokterd. Dit systeem, feitelijk neerkomend op een 'socialistische' variant van het aloude censuskiesrecht, garandeerde aan de vertegenwoordigers der industriële werknemers — onder wie

¹ Zoals Kardelj openlijk verklaarde, leidde de instelling der producentenraden ertoe, dat 'the predominant influence of the socialist forces has been made secure on the directing of the further development of our country.' (E. Kardelj, *The new organization of municipalities and districts*, p. 19).

men relatief de meeste aanhang voor het bewind kon vermoeden — een onevenredig sterke positie. Om te beginnen hadden voor de producentenraden slechts de 'producenten' stemrecht, en 'producenten' waren slechts zij die betrokken waren bij de produktie van materiële goederen. Hierdoor werden grote groepen intellectuelen en beoefenaren van administratieve beroepen van het stemrecht voor deze raden uitgesloten. In de praktijk viel het stemrecht toe aan arbeiders en employés van industriële ondernemingen en aan die boeren en handwerkers die bij een coöperatieve organisatie waren aangesloten (en dat waren zij bijna allen).

Maar deze 'producenten' hadden onderling geen gelijk stemrecht. Binnen elk van de drie 'producentengroepen' (industrie, landbouw en ambacht) gold weliswaar het beginsel van gelijk stemrecht, doch de totale sterkte waarmee elke groep in een producentenraad was vertegenwoordigd, was evenredig met de bijdrage van elke groep in de totale waarde van de produktie binnen de betreffende territoriale eenheid. Aangezien de waarde der industriële produktie tamelijk weinig verband houdt met het aantal industriële werknemers en zij veelal een veelvoud bedraagt van de waarde der agrarische en ambachtelijke produktie, viel het leeuwedeel der zetels in de producentenraden toe aan de vertegenwoordigers van de industriële groep, en dat terwijl de industrie-arbeiders numeriek in de meeste kiesdistricten een minderheid van de bevolking vormden.

De resultaten van dit systeem voldeden aan de verwachtingen. Van de eerste federale producentenraad, die in november 1953 werd gekozen, was de samenstelling als volgt: 135 afgevaardigden van de industriegroep, 67 van de agrarische groep en 8 van de ambachtsgroep. En dat op een tijdstip waarop de industrie-arbeiders nog geen 20 pct. van de totale kiesgerechtigde burgers uitmaakten!

Van producentenraad naar 'raad der arbeidsgemeenschappen'

Het moet als een stap vooruit worden beschouwd, dat onder de nieuwe grondwet van 1963 de samenstelling der producentenraden aanzienlijk is gewijzigd en een eind is gemaakt aan de bevoorrechte positie der industriële werknemers.

Zoals men uit de kranten heeft kunnen vernemen, bestaat het federale parlement thans uit niet minder dan vijf kamers: de federale raad als algemeen-politieke kamer (190 leden) en daarnaast een viertal raden voor resp.: economie, opvoeding en cul-

tuur, volksgezondheid en sociale zaken, en organisatorisch-politieke aangelegenheden. Deze laatste vier kamers, elk 120 leden tellend, worden beschouwd als de federale toporganen van het systeem van economisch en maatschappelijk zelfbestuur in Zuidslavië. Zij zijn onderling volkomen gelijkgerechtigd en werken ieder afzonderlijk samen met de federale raad bij de regeling van onderwerpen die binnen de door hen bestreken sector van het publieke leven liggen.

De nieuwe regeling bedoelt uit te drukken, dat de ontwikkeling der socialistische democratie in Zuidslavië thans zover is gevorderd² dat aan een specifieke vertegenwoordiging van de 'producenten' als middel om de leidende rol der arbeidersklasse in het systeem van zelfbestuur te verzekeren niet langer behoefte bestaat. Alle instellingen van economisch én van maatschappelijk zelfbestuur, nu gemeenschappelijk aangeduid als 'arbeidsgemeenschappen' (het begrip 'arbeid' of 'produktie' heeft dus zijn beperkte betekenis van produktie van materiële goederen alleen verloren), hebben thans principieel gelijke rechten en plichten.

De republikeinse parlementen zijn volgens dezelfde richtlijnen gereorganiseerd als het federale parlement. De communale vertegenwoordigingen bestaan evenals voor de afkondiging van de nieuwe grondwet uit twee raden: de communeraad als de politieke kamer en daarnaast de 'raad der arbeidsgemeenschappen' — de vroegere producentenraad, die thans is aangevuld met vertegenwoordigers van de niet-economische sectoren van de communale samenleving.

De 'heerschappij van het parlement'

Typierend voor het titoïstische politieke bestel, vooral sedert de afkondiging van de constitutionele wet van 1953, is ook het beginsel van de 'heerschappij van het parlement', de nadruk op de suprematie der vertegenwoordigende organen over de bestuurlijke organen van de staat.

Dit beginsel vloeit voort uit de communistische opvatting van de 'machteneenheid', die diametraal staat tegenover de klassiek-burgerlijke staatsrechtelijke leer (het meest consequent geformuleerd door Montesquieu), dat de scheiding tussen wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht een der kostbaarste garanties

² Symbolisch is de naamswijziging van de staat onder de nieuwe constitutie van: Federatieve Volksrepubliek Zuidslavië in: Socialistische Federatieve Republiek Zuidslavië.

vormt voor de politieke vrijheid der onderdanen. De communistische theorie ontkent elke logische relatie tussen de machtscheiding en de politieke vrijheid. Zij stelt — simplificerend gezegd — het volgende: de uitvoerende en rechterlijke functies zijn niets anders dan aanvullingen op de wetgevende functie. Als het soevereine volk via zijn vertegenwoordigende organen de wetgevende functie uitoefent, dienen de beide andere functies te worden verricht door organen die onder permanente controle van de wetgevende organen staan. Deze organen zijn eigenlijk niets anders dan executieve, resp. rechterlijke, comités der wetgevende organen. In principe maakt een en hetzelfde lichaam, het wetgevend orgaan, de wetten, voert ze uit en ziet toe op hun naleving, waarbij het de beide laatste functies verricht via zijn uitvoerende en rechterlijke comités.

Hoewel deze theoretische concepties van de 'machteneenheid' en van de 'suprematie van het parlement' reeds onder de werking van de eerste naoorlogse Zuidslavische grondwet werden gehuldigd, bleven zij in die tijd van het 'administratieve socialisme' praktisch een dode letter. De geringschatting die de communisten toen tegenover de rol der vertegenwoordigende lichamen aan de dag legden, werd o.a. geïllustreerd door het feit, dat in de periode 1946—1950 de federale en republikeinse parlementen gemiddeld slechts drie maal per jaar, en dan steeds slechts voor enkele dagen, in vergadering bijeenkwamen.

Onder de constitutionele wet van 1953 werd het accent veel meer dan voorheen gelegd op de soevereine rol der wetgevende organen. Een aantal organisatorische wijzigingen moest de versterkte positie der volksvertegenwoordigingen onderlijnen. De federale en republikeinse regeringen werden vervangen door zgn. executieve raden van de resp. parlementen, die werden beschouwd als 'organische componenten' van de vertegenwoordigende lichamen, uit wier midden zij worden samengesteld. Ondanks de naamswijziging echter fungeren deze executieve raden feitelijk als de federale, resp. republikeinse regeringen. Zij vervullen globaal genomen dezelfde functies die elders door de regering worden verricht: het indienen van wetsontwerpen, ontwerpbesluiten en ontwerp-sociale plannen, en het houden van toezicht op de werking van het eigenlijke administratieve apparaat van de staat.

Door administratieve reorganisaties alleen valt intussen het probleem van een werkelijke democratische controle door de wetgevende organen op de functionering der uitvoerende orga-

nen niet op te lossen. Daarvoor is meer nodig — om te beginnen de invoering van politieke vrijheid, bij ontstentenis waarvan de legislatieve organen nooit zullen kunnen worden tot echte vertegenwoordigers van de volkswil.

Niettemin is het niet geheel van belang ontbloom, dat zowel onder de constitutionele wet als onder de nieuwe grondwet althans het beginsel van de parlementaire suprematie zo duidelijk is gesteld. Gezegd moet worden, dat vooral na de jongste grondwetswijziging de vertegenwoordigende lichamen zich beginnen te ontworstelen aan hun vroegere rol van 'ja-knikkers'-bijeenkomsten. Federale en republikeinse ministers, vroeger almachtige en onaantastbare goden, hebben zich de laatste tijd grondig te verantwoorden in de verjongde en gereorganiseerde parlementen. Met grote openlijkheid wordt kritiek geleverd op allerlei misstanden in het openbare leven, en de verslagen van deze parlementaire vergaderingen worden uitgebreid in de pers gepubliceerd, waarbij zelfs de neteligste passages niet worden weggelaten.

Tegenover deze positieve ontwikkeling staat als merkwaardig contrast de invoering van getrapte verkiezingen voor alle vertegenwoordigende lichamen, met uitzondering van die op gemeentelijk niveau. De leden der hogere volksvertegenwoordigingen worden niet meer in rechtstreekse verkiezingen door de stemgerechtigde burgers gekozen, maar door de in verenigde vergadering bijeenkomende beide kamers der communale vertegenwoordigingen. Voor de aanwijzing der gedelegeerden naar de hogere organen doen de communale vertegenwoordigingen een keuze uit kandidaten die zijn gesteld door kiezersvergaderingen of door 'groepen burgers'. Kandidaten voor de politieke kamers worden gesteld op vergaderingen van de kiesgerechtigde burgers in de kiesdistricten of door 'groepen burgers'; kandidaten voor de andere kamers kunnen uitsluitend worden benoemd op bijeenkomsten der kiesgerechtigden binnen de 'arbeidsgemeenschappen'.

Terwijl de verkiezing van de leden der niet-politieke kamers door de communale vertegenwoordigingen definitief is, moet die van de afgevaardigden naar de politieke kamers achteraf door de kiezers worden bekrachtigd in referendums, die per kiesdistrict plaatsvinden.

Voor westerse politieke begrippen valt de invoering van het archaische systeem der getrapte verkiezingen moeilijk te verenigen met de titoïstische stelling betreffende de wenselijkheid van een zo nauw mogelijk betrekken der burgers bij de uitoefening

van het overheidsgezag. In Zuidslavië wordt het nieuwe kiesstelsel echter verdedigd met het argument, dat onder dit systeem de invloed van de commune, de 'basiscel' van het politieke en sociale leven, op de samenstelling der hogere legislatieve organen beter is gewaarborgd en dat aldus meer garanties zijn geschapen voor respectering van de zelfbestuursrechten der communes.

De 'staatloze maatschappij' in theorie . . .

Volgens de Zuidslavische ideologen zal door de geleidelijke verdere ontwikkeling van het systeem van zelfbestuur het karakter van de staat als soevereine heerser over de maatschappij steeds meer worden aangetast. Deze ontwikkeling zal uitmonden op een punt waar de staatsorganisatie plaats zal hebben gemaakt voor een associatie van zelfbesturende maatschappelijke basiscellen, binnen welke de staatsdwang overbodig zal zijn geworden en zal zijn vervangen door een vrijwillige discipline, gebaseerd op het inzicht der burgers dat individuele en groepsbelangen harmonieus samen kunnen gaan.

Men kan zich afvragen, of de Zuidslavische leiders zelf deze theorie au sérieux nemen. Het geeft al dadelijk te denken, dat zij zich fel verzetten tegen elke poging tot identificatie van hun leer (waarin toch de verwantschap met anarchistische ideeën duidelijk herkenbaar is) met de door hen verfoeide 'kleinburgerlijk-anarchistische' gedachtenwereld.

Herhaaldelijk hebben bovendien Kardelj c.s. erop gewezen, dat men de klasse- en staatloze maatschappij van de toekomst bepaald niet moet zien als een gedesintegreerde, geatomiseerde verzameling van zelfbesturende eenheden. Zij erkennen, dat de moderne mensheid niet opgesloten kan leven in kleine autarische collectiviteiten; dat zou leiden tot chaos, tot een ongeremde strijd tussen allerlei lokale groepsbelangen, die de eenheid van staatkundige en maatschappelijke bestel zou ondermijnen. Integendeel — voor de socialistische maatschappij geldt meer dan voor enige voorafgaande maatschappijvorm dat zij een onderling hecht verbonden organisch geheel moet vormen.

Ook de klasse- en staatloze maatschappij zal het dus niet geheel zonder centrale overheidsorganen kunnen stellen. Publieke functies, van belang voor de gehele gemeenschap, zullen steeds door dergelijke organen moeten worden verricht.

Het is wel duidelijk, dat een zodanige redenering niet veel heel laat van de gedachte van een toekomstig 'afsterven van

de staat'. Kardelj c.s. pogen zich uit deze moeilijkheid te redden door de ook in de toekomst benodigde centrale overheidsorganen niet aan te duiden als 'staatsorganen', maar als 'gesocialiseerde gezagsorganen' van de maatschappij. Dit is echter niets anders dan een woordenspel. De 'socialisatie' der staatsgezagsorganen, in de zin van de (hierboven besproken) rechtstreekse inschakeling van vertegenwoordigers van allerlei sectoren van het openbare leven bij de uitoefening van het overheidsgezag, biedt in principe ongetwijfeld interessante perspectieven. Soortgelijke hervormingen zijn ook door sommige niet-communistische experts op politiek en staatsrechtelijk terrein bepleit als middelen tegen overmatig centralisme en bureaucratie (de bekende Engelse socialist Harold Laski heeft hier het nodige over geschreven). Men kan echter moeilijk volhouden, dat door dergelijke hervormingen het centrale overheidsapparaat (en dat wordt nu eenmaal traditioneel als staatsapparaat betiteld) als zodanig wordt opgeheven.

... en praktijk

Kijkend naar de realiteit komt men tot de conclusie, dat ondanks alle hervormingen van na 1950 — die ongetwijfeld hebben geleid tot aanzienlijke wijzigingen zowel van de structuur van het staatsapparaat zelf als van de verhouding tussen staat en maatschappij — in Zuidslavië nog steeds een concreet waarneembaar staatsapparaat fungeert. De organen van het 'zelfbestuur van het werkende volk' zijn ongetwijfeld de dragers geworden van sterk uitgebreide bevoegdheden. Maar de federale en republikeinse organen stellen door middel van hun wetgeving, sociale plannen, begrotings-, belasting- en kredietpolitiek nog steeds de grenzen waarbinnen de lagere organen hun bevoegdheden uitoefenen en controleren voortdurend de 'legaliteit' van het werk der zelfbestuursorganen.

Bovendien zijn zowel onder de constitutionele wet van 1953 als onder de nieuwe grondwet verschillende belangrijke competenties bij uitsluiting aan de federale, resp. republikeinse organen voorbehouden. Deze competenties liggen juist op het terrein van de 'klassieke' functies van de staat: buitenlandse zaken, defensie, binnenlandse veiligheid.

Tijdens de voorbereiding van de nieuwe grondwet hebben felle discussies gewoed tussen voorstanders van de handhaving van krachtige federale bevoegdheden en die van vergroting van de bevoegdheden der deelstaten. Deze discussies hadden voornamelijk

lijk betrekking op de competentieverdeling op economisch gebied, waar zich de laatste tijd zekere symptomen beginnen te manifesteren van een heropleving van de aloude nationale rivaliteiten tussen de verschillende volksgroepen. Vooral in de relatief welvarende noordwestelijke republieken Slovenië en Kroatië openbaart zich een aandrang tot vergroting van de economische zelfstandigheid der deelstaten. Hierachter schuilt mede verzet tegen de politiek der federale autoriteiten tot harmonisering van de economische ontwikkeling in het hele land, die ten doel heeft de bestaande ongelijkheid in sociaal-economisch ontwikkelingspeil tussen de diverse streken zo snel mogelijk te nivelleren en aldus een steviger basis te leggen voor de politieke en maatschappelijke eenheid van Zuidslavië.

De topleiders te Belgrado slaan deze divergerende tendenties uiteraard met bezorgdheid gade en hebben de laatste jaren herhaaldelijk gewaarschuwd tegen 'lokaal-particularistische tendenties', voortvloeiend uit een 'verkeerde interpretatie' van de gedachte van 'zelfbestuur van het werkende volk'.

Eind mei 1962 werd al een reeks maatregelen afgekondigd die een zekere mate van recentralisatie op economisch gebied beoogden. En de nieuwe grondwet, die in feite de reeds bestaande verdeling van economische competenties tussen federatie en deelstaten handhaaft, voorziet nog steeds in een uitgebreide reeks mogelijkheden voor de federale autoriteiten om tegen eventuele 'lokaal-particularistische tendenties' op te treden en zodoende de atomisering van het Zuidslavische economische bestel te verhinderen.

Het machtsmonopolie der communisten

Belangrijker dan alle staatsrechtelijke garanties voor de eenheid van het staatkundige en maatschappelijke bestel in Zuidslavië is het ondanks alle hervormingen van na 1950 voortdurende politieke machtsmonopolie der communistische partij. Hier stuiten wij op de harde kern van het Tito-regime. Het optreden tegen Djilas (die tegen het eind van 1953, meegesleept door zijn enthousiasme voor het ideaal van echt volkszelfbestuur, begon te pleiten voor de invoering van een tweepartijstelsel in Zuidslavië) maakte reeds duidelijk, dat de partijleiding geen enkele afbreuk van dit fundamentele machtsprincipe zou dulden.

Het ligt voor de hand, dat de gehele werking van het titoïstische systeem van zelfbestuur staat en valt met de wijze waarop de verschillende organen van politiek, economisch en maatschap-

pelijk zelfbestuur worden samengesteld en functioneren. Indien het volk inderdaad vrijelijk samenstelling en werkwijze dezer organen kan bepalen, dan kan het systeem worden beschouwd als een oprechte poging tot verwerkelijking van een 'socialistische democratie', die in een aantal opzichten radicaal verschilt van de burgerlijke parlementaire meerpartijendemocratie. Maar als deze vrijheid ontbreekt, dan worden de organen van zelfbestuur tot instrumenten in handen van de communisten, met als gevolg dat onder een schijn van democratisering en decentralisatie in feite het skelet van de monopolistische machtspositie voelbaar blijft.

De discrepantie tussen de democratiserende en decentraliserende tendenties, die besloten liggen in de theorie en het op die theorie gebaseerde institutionele schema van het 'zelfbestuur van het werkende volk', en het voortduren van de monopolistische machtspositie der communistische partij vormt een der wezenlijkste kenmerken van het titoïsme. Van deze discrepantie zijn de Zuidslavische leiders zelf zich terdege bewust. Het is vooral Kardelj geweest, die heeft getracht beide polen van de titoïstische realiteit tot een synthese te verheffen door de formulering van zijn theorie over de ontwikkeling naar een 'socialistische partijloze democratie'.

'Partijloze democratie'

Zoals bekend hebben de communisten zich ter rechtvaardiging van hun partijdictatuur altijd beroepen op Lenins theorie van de partij als 'revolutionaire avant-garde van het proletariaat'. De partij, als organisatie van de 'meest bewuste socialistische krachten', is op basis van haar 'marxistisch-wetenschappelijk inzicht in de ontwikkelingswetten der maatschappij' in staat en gerechtigd leiding te geven aan het proces van socialistische omvorming der maatschappelijke verhoudingen.

Deze leninistische opvatting over de rol der partij nu wordt in Zuidslavië nog steeds gehuldigd. Maar, zo zegt men thans, deze theorie mag niet worden misbruikt ter rechtvaardiging van een totalitaire dictatuur der partijleiding over staat en maatschappij. Als de partijleiding, zoals dat onder Stalin gebeurde, zich opwerpt tot opperste arbiter over alle aangelegenheden van het maatschappelijk leven, onder verstikking van ieder vrij initiatief der arbeidende bevolking, houdt de partij op een instrument van de arbeidersklasse te zijn en degenereert zij tot de kern van een nieuwe bureaucratische heerserskaste.

De Zuidslavische communistische partij dient inderdaad als

'bewuste voorhoede' van de arbeidersklasse, als organisatie van de 'meest bewuste socialistische krachten', nog steeds krachtig leiding te geven aan de maatschappelijke ontwikkeling. Zoals het op het zevende partijcongres (april 1958) aanvaarde nieuwe partijprogramma het formuleert, kan de arbeidersklasse 'niet afzien van het wapen van haar klassenstrijd, de diktatuur van het proletariaat, en van de leidende rol van de Bond der Kommunisten van Joegoslavië'.³ En de nieuwe grondwet wijst in haar inleidende deel de Bond der Communisten dan ook aan als de 'leidende georganiseerde kracht der arbeidersklasse' en als de 'voornaamste initiatiefnemer van politieke activiteiten'.

Doch deze leidende rol der communisten dient niet langer tot uiting te komen in de vorm van een 'administratieve interventie' door de partijleden in het openbare leven. Zij moet zich op democratischer wijze manifesteren, nl. doordat de communisten langs de weg van redelijke overtuiging en discussie streven naar de opvoeding van het volk tot een hogere graad van socialistisch bewustzijn. De partij wordt aldus tot een politiek-educatieve instelling van de 'meest bewuste socialistische krachten', 'geen monopolie voor zich opeisend in het staatsapparaat, doch strijdend voor de verwerkelijking der socialistische principes in de praktijk der arbeidende massa's en van hun zelfbesturende organen.'⁴

Het zal wel duidelijk zijn, dat deze nieuwe omschrijving van de taak der communistische partij geenszins een toenadering inhoudt tot de westerse opvattingen van politieke democratie. De Zuidslavische leiders hebben bij herhaling expliciet gesteld, dat er geen sprake kan zijn van herinvoering van een meerpartijstelsel in hun land. Zij ontkennen niet, dat het meerpartijstelsel in principe in bepaalde landen het kader kan vormen waarbinnen zich de evolutie naar het socialisme kan voltrekken (Engeland, de Scandinavische landen). Maar, zo zeggen zij, dit geldt slechts voor die landen, waar de klassesetellingen onder invloed van de hoge levensstandaard zijn verzwakt en waar oude tradities van politieke democratie hecht zijn gefundeerd.

In een land als Zuidslavië, gekenmerkt door economische en

³ Het partijprogram is in een Nederlandse vertaling uitgegeven door uitgeverij 'Nimo' te Monnikendam, onder de titel: De Joegoslavische visie. Zie o.a. p. 302.

⁴ E. Kardelj, Socijalisticka demokracija u jugoslovenskoj praksi (Socialistische democratie in de Zuidslavische praktijk), p. 51. (Belgrado 1957).

culturele onderontwikkeldheid van grote groepen der bevolking en belast met eeuwenoude tegenstellingen tussen de verschillende nationale groepen, zou de 'mechanische imitatie' van 'buitenlandse vormen van politieke democratie' alleen maar onheil kunnen stichten. Zolang de 'objectieve en subjectieve voorwaarden voor het socialisme' nog onvoldoende zijn ontwikkeld, moeten de communisten als tegenwicht tegen allerlei 'negatieve verschijnselen' wel beschikken over de nodige middelen om de ongestoorde voortgang van het proces van opbouw der socialistische samenleving te verzekeren. Daarom kunnen 'kleinburgerlijke utopische illusies over een maatschappij met abstracte democratische principes' ⁵ in Zuidslavië niet worden geduld.

De fundamentele fout, aldus Kardelj c.s., die wordt begaan door hen die pleiten voor een meerpartijenstelsel in Zuidslavië, is dat zij deze burgerlijke vorm van politieke democratie voor de enig denkbare vorm van echte democratie verslijten. Zij vergeten daarbij, dat de burgerlijke democratie een formeel, beperkt en passief karakter draagt. In de kapitalistische staten komt van werkelijke volksinvloed weinig terecht. De politieke gelijkgerechtigdheid van alle burgers, die de constituties van deze staten garanderen, kan niet ten volle worden geëffectueerd als gevolg van de heersende sociaal-economische ongelijkheid tussen de burgers, zodat een tegenstelling ontstaat tussen het formeel erkende meerderheidsbeginsel en de feitelijke heerschappij van een bezittende minderheid. Het bestaan van meer partijen camoufleert slechts de politieke onmondigheid van de massa, wier rol beperkt blijft tot de periodieke gang naar de stembus. De liberaal-burgerlijke conceptie van de politieke democratie is dus die van een puur formele democratie, welke volledig abstraheert van de sociaal-economische voorwaarden, nodig om een echte volkssoevereiniteit te verwezenlijken.

Volgens de Zuidslavische communisten is die echte volkssoevereiniteit slechts mogelijk in een maatschappij waarin door afschaffing van de kapitalistische (of staatskapitalistische) productieverhoudingen de klassentegenstellingen zijn geliquideerd en daarmee de weg is geopend naar een reële politieke gelijkgerechtigdheid van allen. In een dergelijke samenleving nu zijn politieke partijen niet slechts overbodig, doch ook schadelijk, omdat zij zich met hun gebureaucratiseerde apparaten als een wig schuiven tussen het volk en de politieke besluitvorming, aldus de rechtstreekse deelneming door de burgers aan de uitoefening der

⁵ De Joegoslavische visie, p. 164.

politieke macht belemmerend. Het partijprogram van 1958 veroordeelt het meerpartijenstelsel dan ook als een voor het socialisme onbruikbare 'specifieke vorm van een tussen de topleidingen der politieke partijen verdeeld politiek monopolie'.⁶

De Zuidslavische visie op de socialistische democratie van de toekomst is die van een 'partijloze democratie', waarin de vrije en bewuste burgers zelfstandig en rechtstreeks, buiten elk partijapparaat om, hun standpunt zullen bepalen ten aanzien van de concrete politieke en sociaal-economische vraagstukken van de dag en via het mechanisme van de organen van 'zelfbestuur van het werkende volk' de maatschappelijke zaken en processen regelen en besturen. Dit systeem van 'partijloze democratie' zal de politieke vrijheid niet vernietigen, doch integendeel de maximale voorwaarden scheppen voor het democratisch zelfbestuur der burgers. Want, aldus Kardelj,⁷ de organen van zelfbestuur van het volk zullen 'veel gevoeliger overbrengers zijn van de democratische wil der werkers dan welk meerpartijenstelsel ook.'

Het 'afsterven van de partij'

Een logische consequentie van de leer van de 'partijloze democratie' was natuurlijk de stelling dat ook de communistische partij eens zal moeten verdwijnen. In het partijprogram van 1958 wordt dan ook inderdaad verklaard, dat het politieke monopolie der communisten geen eeuwig geldend beginsel is en dat, mét de verdere ontwikkeling van de 'objectieve en subjectieve voorwaarden voor het socialisme', mét de ontwikkeling van steeds volmaaktere vormen van socialistische democratie, de taken der communistische partij geleidelijk aan zullen verminderen. Naarmate men dichter bij het ideaal van de klassenloze maatschappij zal komen, zal de partij, net als dat andere instrument van de dictatuur van het proletariaat, de staat, meer en meer overbodig worden en ten slotte net als de staat 'afsterven'.

Maar, zoals we al hebben gezien, maakt men met dat 'afsterven' niet zo erg veel haast; het is een proces 'dat de hele overgangperiode van kapitalisme naar kommunistische voortduurt.'⁸ Voorlopig — en dat voorlopig is een onbepaald begrip — moet het machtsmonopolie der partij blijven fungeren als het cement

⁶ De Joegoslavische visie, p. 220.

⁷ Ekspoze o novom zakonu o narodnim odborima (Exposé over de nieuwe wet op de volkscomités), p. 19 (Belgrado 1952).

⁸ De Joegoslavische visie, p. 164.

dat de gehele staatkundige en maatschappelijke structuur van Zuidslavië bijeenbindt.

Niettemin moet worden geconstateerd, dat dit communistische machtsmonopolie tegenwoordig in heel wat minder brute vormen wordt uitgeoefend dan in de eerste naoorlogse jaren. In het kader van de liberalisatiepolitiek van na 1950 zijn verscheidene maatregelen genomen, waardoor aan de partij (op het zesde partijcongres in november 1952 omgedoopt in: Bond der Communisten van Zuidslavië) een bescheidener plaats in het openbare leven is toegewezen. Wij noemen: afschaffing van de ergerlijke materiële bevoorrechtiging van partijfunctionarissen; drastische reductie van het aantal beroepsfunctionarissen der partij; het verlenen van meer zelfstandigheid aan de politieke massa-organisatie, het vroegere Volksfront, thans Socialistische Unie van het werkende volk van Zuidslavië geheten; en vooral: de bevrijding van de lagere eenheden van politiek, economisch en maatschappelijk zelfbestuur van de inmenging van bemoeizuchtige en machtswellustige lokale partijpotentaten.

In de hogere regionen van het regime bleef de almacht der partij echter onverminderd gehandhaafd. Daar bestaat nog steeds een nauwe identificatie van staats- en partijapparaten. Onder de constitutionele wet van 1953 verenigde Tito, als onbetwiste leider der partij, de belangrijkste federale staatsfuncties in zijn handen: president der republiek, voorzitter van de federale executieve raad (premier), opperbevelhebber der gewapende strijdkrachten en voorzitter van de nationale defensieraad. De nieuwe grondwet bepaalt weliswaar, dat de twee eerstgenoemde hoogste staatsfuncties niet meer door één man kunnen worden bekleed en dat de president zal worden bijgestaan door resp. een vice-president der republiek en een plaatsvervangend opperbevelhebber (achter deze maatregelen tot deconcentratie van de hoogste macht steekt de hoop, dat hierdoor te zijner tijd het knellende probleem van de opvolging van de thans 72-jarige Tito soepeler zal kunnen worden opgelost).

Maar deze wijzigingen hebben geen eind gemaakt aan genoemde identificatie van de toppen der staats- en partijapparaten. Want tot premier is gekozen de Servische communistenleider Stambolic, en vice-president is geworden Rankovic, voorheen voorzitter van het comité voor binnenlandse zaken van de federale executieve raad. Kardelj is thans voorzitter van het federale parlement, en in de federale executieve raad (regering) worden nog steeds de belangrijkste posten door vooraanstaande partij-

leiders bezet. Er kan dan ook geen twijfel aan bestaan, dat alle werkelijk belangrijke beleidsbeslissingen nog steeds worden genomen in het eigenlijke politieke machtscentrum, de partijleiding, en vandaar via de hiërarchie van de legislatieve en uitvoerende organen van de staat naar beneden worden doorgegeven — een procedure die uiteraard mogelijk wordt gemaakt doordat de volksvertegenwoordigingen niet in werkelijk vrije verkiezingen kunnen worden samengesteld.

Het dualistisch karakter van het titoïsme

Zo moeten we dus tot de conclusie komen, dat het titoïsme nog steeds een merkwaardig dualistisch karakter vertoont. Enerzijds is het algemene beeld van de Zuidslavische samenleving door alle hervormingen van de laatste 14 jaar vrijwel onherkenbaar gewijzigd vergeleken bij de toestand uit de eerste naoorlogse periode. De vrijheid van intellectuele discussie, de invloed der openbare mening, het gezonde verstand op economisch terrein spelen thans een rol die vóór 1950 volledig ondenkbaar zou zijn geweest. Communale vertegenwoordigingen, arbeidersraden en andere lagere organen van het 'zelfbestuur van het werkende volk' nemen soms besluiten die door de partij wel als 'onsocialistisch' worden gelaakt, maar waartegen verder niet wordt opgetreden. Op cultureel terrein heerst praktisch totale vrijheid van expressie. De arbeidersraden hebben een stuk economische democratie gebracht, waarvan de betekenis niet dient te worden onderschat. De vergroting van de zelfstandigheidssfeer der lokale gemeenschappen in het kader van de territoriale decentralisatie heeft eveneens waardevolle aspecten, en dit kan ook worden gezegd van de introductie der kiezersvergaderingen en van de experimenten op het gebied van de 'socialisatie' der uitvoerende overheidsorganen.

Aan de andere kant is het evident, dat de centrale machthebbers nog over talrijke middelen beschikken om elke ernstige ontsporing van het zelfbestuursstelsel te voorkomen. Via hun greep op allerlei 'hefbomen' kunnen zij tot nu toe het mechanisme globaal gesproken laten functioneren zoals zij dat willen. De toekomst zal leren hoe lang de spanningen, veroorzaakt door deze discrepantie tussen theorie en institutioneel schema van het volkszelfbestuur enerzijds en feitelijk machtsmonopolie der partij anderzijds, zich nog zullen laten beteugelen. Niet onwaarschijnlijk is, dat de autonome dynamiek die in de functionering van de diverse instellingen van politiek, economisch en maatschappelijk

zelfbestuur schuilt, op den duur zal dwingen tot een verdere evolutie in de richting van meer reële zeggenschap voor deze organen. Het zal de partijleiding in elk geval, naarmate het peil van materiële en geestelijke ontwikkeling der bevolking verder stijgt, steeds moeilijker vallen haar theorie van de 'leidende rol der meest bewuste socialistische krachten' te 'verkopen' aan mensen die tegelijkertijd onafgebroken de zegeningen van het 'zelfbestuur van het werkende volk' door Tito's ideologen horen verkondigen.

september 1964

Nieuwe aanpak van het omroepbestel

Het is nu ruim drie jaar geleden, dat de redactie van S. en D. mij vroeg een beschouwing te willen wijden aan het destijds door de VPRO gepubliceerde plan voor een nationale omroep. Sindsdien is er in het omroepbestel weinig of niets veranderd. Het plan van de VPRO heeft het niet gehaald, er is vinnig gestreden in het parlement over verhoging van de luisterbijdrage en mevrouw Van Someren heeft wellicht mede door haar pleidooi voor een nationaler bestel wat meer stemmen gekregen... Voor de rest is alles bij het oude gebleven, zij het dan dat we met Veronica de commerciële radio en straks met de REM de dito televisie voor onze voordeur hebben gekregen.

Inmiddels besloot het congres van de PvdA in 1961 een werkgroep in te stellen, die tot taak kreeg 'een standpunt inzake het radio- en TV-bestel te formuleren, dat in het algemeen voor de partij aanvaardbaar zou zijn'. Het rapport van deze groep is nu gereed. En nu vraagt de redactie mij ook hierop mijn visie te willen geven. Ik vind die eer te groot om ervoor te bedanken. Maar ik besef nu ik aan het artikel begin eerst goed, dat ik geen eenvoudige opdracht heb aanvaard. Bij de beschouwing van het VPRO-plan had ik het destijds gemakkelijk, omdat het in grote lijnen mijn eigen zienswijze dekte.

Wat nu voor mij ligt is duidelijk een compromis tussen het standpunt van degenen die in hun hart een stelsel van omroepverenigingen prefereren en degenen die een nationale omroep voorstaan. Daarover met een zeker enthousiasme te schrijven is bijzonder moeilijk als je zelf niet deel hebt gehad aan de gedachtenwisseling die tot het compromis heeft geleid en aan het proces van naar elkaar toe groeien van denkbeelden. Maar de werkgroep heeft het stellig verdiend dat aan zijn werk aandacht wordt besteed. Alleen al omdat hij een oplossing heeft trachten te vinden voor een moeilijk en gecompliceerd vraagstuk. Die (kritische) aandacht moge uit het volgende blijken.

Voor de lezer die het rapport niet onder ogen heeft gehad eerst

enkele hoofdlijnen van het plan. De commissie is er bij haar overwegingen van uitgegaan, dat binnen afzienbare tijd een tweede TV- en een derde radionet ter beschikking zullen komen. Voorts heeft ze in het oog gehouden, dat aan de verwerkelijking van programma's economische grenzen zijn gesteld. Daardoor zal het aantal te verlenen zendmachtigingen voor plaatselijke en regionale zenders altijd beperkt blijven.

De commissie wijst commerciële exploitatie van deze zenders zonder meer af. Door middel van deze zenders zullen vooral uitzendingen van regionaal karakter moeten plaatsvinden, maar die zullen dan moeten worden verzorgd door ongezuilde regionale instanties of organen.

De commissie kiest voor een bestel waarin verscheidenheid én nationale saamhorigheid duidelijk gestalte krijgen. Dit laatste ook en vooral doordat de onderscheidene bevolkingsgroepen ook verantwoordelijkheid aanvaarden voor het tot gelding komen van geestelijk goed van anderen.

Daarnaast zullen de eigen waarden en bijdragen van omroeporganisaties — bestaande en eventuele nieuwe — geheel tot gelding blijven komen. Van de omroeporganisaties wordt medeverantwoordelijkheid geëist voor het tot uitdrukking brengen van de nationale saamhorigheid. Na deze principiële uitgangspunten geeft het rapport een samenvatting van de standpunten van de beide stromingen in de commissie: aanhangers van de omroepverenigingen enerzijds en voorstanders van een nationale omroep anderzijds.

De commissie constateert ten aanzien van deze standpunten dat zij naast allerlei verschillen een aantal punten bevatten waarover beide stromingen het eens zijn:

- a. de medezeggenschap van de leden van de omroeporganisaties is in het huidige bestel niet duidelijk voorgeschreven;
- b. er is een grotere mate van samenwerking tussen de omroeporganisaties mogelijk dan thans in feite bestaat;
- c. het bestel zou aan nieuwe groepen de mogelijkheid moeten bieden om tot dit bestel toe te treden. Thans bestaat deze mogelijkheid niet of nauwelijks.

De commissie trekt uit deze overeenstemmende punten de conclusie, dat een nieuw bestel waarin beide stromingen hun idealen en overwegingen herkennen, tot de mogelijkheden moet behoren. Er zijn thans buiten de omroepverenigingen nog verscheidene gegadigden voor de nieuwe netten. Hun staat echter geen omroepstructuur voor ogen die de beide stromingen in de

Commissie kan bevredigen. Commercialisering van cultuurmedia acht de werkgroep onaanvaardbaar.

De werkgroep stelt verder vast, dat de VARA de facto fungeert als omroeporganisatie van de PvdA. Zij onderkent het gevaar dat in deze omstandigheid besloten ligt. Het gevaar namelijk, dat door de VARA een beeld van de PvdA kan worden opgeroepen, dat niet beantwoordt aan wat deze partij als doorbraak- en antiverzuilingspartij bedoelt.

Maar tegelijkertijd meent zij, dat dit gevaar wordt vermindert naarmate de VARA zich in toenemende mate voorstander betoont van een bestel dat meer openheid kent dan het huidige en waarin ook de mogelijkheid voor meer rechtstreekse verantwoordelijkheid van geestelijke en maatschappelijke groeperingen voor elkaars uitingen wordt geopend.

De grondslagen van een nieuw bestel zoals dat de leden van de werkgroep voor ogen staat, zijn in het volgende samengevat.

1. Er moet een open bestel komen waarin toegang bestaat voor nieuwe gegadigden.

2. De nieuwe en oude gegadigden moeten niet het oogmerk hebben om geldelijke winst te maken, maar om geestelijke, culturele en maatschappelijke behoeften te bevredigen.

3. Ze moeten een bepaald aantal mensen 'achter' zich hebben. Maar het vastgestelde aantal mag in feite geen al te grote hinderpaal zijn.

4. Nieuwe gegadigden moeten een aanlooptijd krijgen en in deze periode reeds) de beschikking hebben over de programmagegevens van andere omroeporganisaties om zelf een program-mabladd uit te kunnen geven.

5. Rechten en plichten van de omroepverenigingen dienen bij de wet te worden geregeld.

De commissie is verder van mening, dat er naast de omroepverenigingen een nieuw orgaan moet komen of, indien dat wenselijk is met het oog op een splitsing tussen radio en TV, twee afzonderlijke organen.

Dit nieuwe orgaan, zo zou men kunnen zeggen, vormt binnen het geheel van nieuwe en oude omroepverenigingen een soort nationale omroep. Het orgaan moet beschikken over een bestuur, een programmaraad en een programmastaf. Leden van het bestuur zullen zijn: een aantal door de overheid aan te wijzen, op bestuursgebied ervaren personen, gekozen uit verschillende maatschappelijke kringen, én vertegenwoordigers van de oude en nieuwe omroepverenigingen. De voorzitter wordt be-

noemd door de Kroon. De beide groepen zullen op ongeveer fifty-fifty-basis worden gekozen. De programmaraad wordt door het bestuur benoemd na overleg met representatieve organisaties op geestelijk, cultureel en maatschappelijk terrein. De raad bestaat voor niet meer dan een derde uit vertegenwoordigers van de omroepverenigingen. De programmaraad voert het programmabeleid.

Het nieuwe orgaan is verder belast met de coördinatie van alle programma's van alle netten en de behartiging van de juridische, financiële, technische en personele belangen van het gehele bestel.

Als het plan van de werkgroep verwezenlijkt zou worden, dan zou de totale zendtijd verdeeld moeten worden volgens onderstaand schema.

- a. een deel voor de omroepverenigingen, waarover zij autonoom kunnen beschikken;
- b. een deel voor het nieuwe orgaan;
- c. een deel waarover de regering beschikt voor haar eigen gebruik;
- d. een deel voor kerken, genootschappen op geestelijke grondslag en politieke partijen;
- e. een beperkt deel waarover de regering beschikt ten behoeve van die organisaties die zendtijd begeren zonder omroepvereniging te willen worden (b.v. maatschappelijke en culturele organisaties).

De werkgroep zou aan het nieuwe orgaan als begin een derde van alle zendtijd willen zien toegewezen. Tot zover in grote lijnen het plan van de werkgroep. Nu een aantal opmerkingen mijnerzijds.

De opdracht van het partijbestuur aan de werkgroep was een standpunt te formuleren inzake radio en TV 'dat in het algemeen voor de partij aanvaardbaar zou zijn.' Blijkens het rapport heeft de commissie die opdracht zo uitgelegd, dat zij alleen tot taak had principieel aanvaardbare en praktisch uitwerkbare hoofdlijnen voor een nieuw bestel te trekken. In de aanhef van het rapport 'Nieuwe aanpak van het omroepbestel' wordt dan ook gesteld, dat in de opdracht niet een gedetailleerde uitwerking van een nieuw bestel was begrepen. Deze enge interpretatie van de opdracht — misschien moet men eerder zeggen: de nauwe begrenzing van de opdracht zelf — maakt het niet eenvoudig om een oordeel over dit plan te geven. Te meer niet,

omdat in het rapport in feite geen enkele toelichting wordt gegeven op de stellingen van de commissie. Maar ook dit ontbreken van toelichtingen, heb ik begrepen, is een gevolg van begrenzing en interpretatie van de opdracht.

Een op deze wijze geformuleerde en opgevatte opdracht is natuurlijk een mogelijkheid, maar maakt lezing van het rapport moeilijker. Om een voorbeeld te noemen, het rapport zegt dat commerciële exploitatie van plaatselijke of regionale zenders *vanzelfsprekend* moet worden afgewezen en dat de uitzendingen van deze zenders verzorgd moeten worden door ongezuilde regionale instanties of organen. Ik vind dat wel best, maar ik zou graag van de rapporteurs hebben gehoord, waarom ze dit zo willen en niet anders?

Het is immers nog de vraag of ieder die lid is van de PvdA (om van het kiezerskorps te zwijgen) werkelijk tegen commerciële exploitatie is. Deze leden hebben er dacht ik recht op, te weten waarom de werkgroep een dergelijke vorm van exploitatie afwijst.

De buitenwacht — het rapport is aan de dagbladen toegezonden! — heeft daar eveneens recht op. Persoonlijk — en ik denk, met mij vele anderen — zou ik graag willen weten op welke gronden men voor de regionale zenders met de verzuiling wil breken, terwijl men die bij de landelijke uitzendingen althans ten dele intact wil laten. Manifesteert zich, zo ben ik geneigd te vragen, de verscheidenheid van opvatting en overtuiging in ons volk, alléén op landelijk niveau?

Met regionale uitzendingen bedoelt men toch niet alleen het door middel van radio- of televisieuitzendingen aanbieden van een staalkaart van plaatselijk nieuws of plaatselijke folklore? In het rapport is sprake van verscheidene gegadigden voor de nieuwe netten. Het was dunkt mij geen overbodige luxe geweest als die in het rapport nog eens met name waren opgegeven en hun bedoelingen waren uiteengezet. Een uiteenzetting (die eveneens ontbreekt) over de gevaren van commercialisering van cultuurmedia zou dan wellicht een concreet reliëf hebben gekregen. Als de werkgroep zou hebben gemeend, dat in dit opzicht de beweegredenen van de PvdA genoegzaam bekend zijn, dan vrees ik dat ze in haar mening wel rijkelijk optimistisch is geweest. Bovendien zou het rapport door zulk een uiteenzetting bepaald aan samenhang hebben gewonnen. Een grotere uitvoerigheid omtrent de verhouding van VARA en PvdA zou eveneens winst aan leesbaarheid hebben betekend.

Het rapport stelt op dit punt dat de VARA in het huidige overgangsbestel fungeert als omroeporganisatie van de PvdA. Deze stelling is *feitelijk* juist, maar *in beginsel* onjuist en dat aan deze situatie gevaren verbonden zijn voor het beeld dat luisteraars en kijkers van de PvdA krijgen, erkennen de rapporteurs zelf.

Dat deze gevaren geringer werden naarmate de VARA zich uitsprak voor een meer open en ten dele nationaler bestel kan heel wel juist zijn, maar weet men ook of de grote massa van kijkers en luisteraars dit zo voelt? De 'image' van een partij, die in (machts-)politieke verhoudingen doorslaggevend blijkt, is de 'image' van de grote massa.

Een deel van de werkgroep, zo blijkt uit het rapport, is van mening dat in een nieuw bestel de uitingsmogelijkheid van de VARA niet beperkt mag worden, omdat de uitingsmogelijkheden van het democratische socialisme op andere terreinen, bij voorbeeld de pers en de reclame, ver ten achter blijven bij die van andere politieke groeperingen. Hier mis ik een aanduiding (eventueel in cijfers) van de omvang en de oorzaken van dit verschijnsel. Bovendien had ik het feit dat zendmogelijkheden nu eenmaal een schaarser artikel vormen dan andere publicatiemogelijkheden graag in de beschouwingen betrokken gezien.

Verder menen de opstellers van het rapport, dat ook nieuw op te richten omroepverenigingen zelf een programmablade moeten kunnen uitgeven. Mijn kennis omtrent de betekenis van een eigen programmablad is vermoedelijk niet groot genoeg om te beoordelen of al die afzonderlijke programmabladen nu wel zo nodig zijn. Mijn eerste opwelling is echter: zou dit plan nu niet een prachtige gelegenheid hebben geboden om voor te stellen het nieuwe orgaan te belasten met de uitgifte van één algemeen programmablad? In dit blad zouden eventueel de 'gekleurde' produkties gekleurde toelichting van de daarvoor verantwoordelijke omroeporganisaties kunnen krijgen! Het is maar een vraag, maar wellicht stoot ik hier op de grenzen van het compromis. Hoewel, Nederland is maar een heel klein vlekje op de wereldkaart. . . maar ja.

Een laatste kritische opmerking t.a.v. de voorgestelde zendtijdverdeling. Daarvan wordt de achtergrond helaas niet duidelijk gemaakt. In het voorstel van de werkgroep wordt het nationale omroeporgaan ongeveer een derde van alle zendtijd toegedacht.

Vraag: waarom heeft men een proeve van verdeling van de rest van de zendtijd achterwege gelaten? Het betreft hier immers

nog altijd ongeveer 243 zenduren op een totaal van 364. Voor de radio althans. In dit verband is mij ook niet geheel duidelijk geworden waarom de regeringsuitzendingen als een aparte categorie moeten worden aangemerkt.

Ik zou zo zeggen, wat is er nu voor de hand liggender en mooier dan dat de uitzendingen van onze nationale overheid onder de paraplu van het nieuwe (nationale) orgaan worden uitgezonden?

Tot slot dit: men kan in een artikel met de verdeling van lof en kritiek twee kanten op. De ene mogelijkheid is, dat men aan het begin de loftrumpet steekt over die dingen waar men mee instemt en de kritiek tot slot bewaart. Het (psychologische) bezwaar daarvan is, dat de lof er (weliswaar schijnbaar) door verkleind lijkt. Volgt men het tweede, omgekeerde procédé, dan zwakt men zijn kritiek ongemerkt wat af. Ik neem dat risico om redenen van hoffelijkheid. Welaan dan, het is duidelijk dat de werkgroep met haar voorstellen aanstuurt op een grotere mate van samenwerking in radio en TV, dan nu het geval is. Daarover verheug ik mij bepaald.

Bovendien lijkt het mij, dat de voorgestelde regeling niet voor de eeuwigheid is bedoeld en dat het in verband daarmee de mogelijkheid van groei naar nog meer nationale eendracht openlaat.

De opstellers van het plan mogen weten, dat mij de voorgestelde regeling in bepaalde opzichten niet ver genoeg gaat. Maar ik besef, dat een compromis ten slotte een compromis is en niet méér.

J. J. Voogd

Het omroep bestel

Het is opmerkelijk, dat in het artikel van v. d. Hoeven in het september-nummer van S. en D. telkens formuleringen voorkomen die evenzeer op het beleid van de PvdA in het algemeen betrekking kunnen hebben als op het beleid van de partij inzake het omroepbestel in het bijzonder. Niet dan node de ontwikkeling volgen, de strijd tegen verzuiling op een breder front voeren dan alleen op het strikt politieke: het zijn opmerkingen die als motto geschreven zouden kunnen worden bij de agenda van welhaast iedere vergadering van partijbestuur en kamerfracties! Dit feit lijkt mij tekenend voor de plaats welke het omroepbestel inneemt in het geheel van de politieke beslissingen waartoe de partij is gehouden. Niet omdat dat omroepbestel het meest relevante probleem vormt in de Nederlandse politiek (al moet men dat ook niet onderschatten bij een aantal van ruim 2.600.000 radio- en bijna 1.750.000 TV-toestellen per 1 augustus jl.), maar omdat het een toetssteen vormt voor wat de PvdA als doorbraakpartij nu wezenlijk representeert.

Zo heeft Van Walsum het gevoeld en zo is hij tot zijn TVN-stap gekomen. Het verband tussen dat gevoelen en deze stap is mij intussen even onbegrijpelijk als het v. d. Hoeven is. Hoe ter wereld een even scherpzinnig als overtuigd socialist als van Walsum naar mijn oordeel is, een 'open bestel' en 'verantwoordelijkheid jegens een ander' — want hoe men het ook anders moge formuleren, in wezen gaat het toch daarom — kan zoeken in commerciële televisie, is een raadsel dat alleen zijn verklaring kan vinden in een wanhoop zijnerzijds dat het doorbraakdenken in de PvdA niet opgewassen zou zijn tegen de problematiek van een vraagstuk als het omroepbestel.

Welnu, deze balans kan thans worden opgemaakt; het rapport van de PvdA ligt er als toetssteen.

Bij de publikatie van dat rapport kunnen ongetwijfeld kritische opmerkingen worden gemaakt; bij voorbeeld dat het eerst 18 jaar na de oprichting van de partij is verschenen, al moet men daarbij

ook niet vergeten dat een zo stormachtige ontwikkeling als de televisie heeft genomen vrijwel onvoorzienbaar was: men leze de schattingen van een jaar of tien geleden er nog maar eens op na. Voorts kan, niet zonder reden, worden opgemerkt dat het met opzet summier gehouden rapport — de uitwerking ervan is immers meer een zaak van de kamerfracties — in zijn formuleringen weerspiegelt de moeizame besprekingen welke aan de publikatie voorafgingen; welke moeizaamheid overigens evenzeer positief als negatief kan worden gewaardeerd. Ten slotte is er ruimte voor de opvatting dat het rapport niet al te ver in de toekomst heeft geschouwd, gezien de te verwachten technische ontwikkelingen.

Maar hoe belangrijk deze opmerkingen ook zijn, van doorslaggevende betekenis bij de beoordeling van het rapport lijken zij mij niet. Het gaat immers — dat geldt dunkt mij zeker voor mensen als Van Walsum en De Wit — vooral om de idee die achter het rapport schuilt.

Is deze idee nu een compromis of een harmonie? Ongetwijfeld is het rapport moeizaam geboren; you're telling me, zou de secretaris van de commissie kunnen uitroepen. Ongetwijfeld heeft die moeizaamheid ook gelegen in een langdurige terreinverkenning bij elkaar, in misverstanden en partis-pris; welk rapport over een moeilijk onderwerp wordt overigens ooit anders geboren? Maar er is ook een proces van naar elkaar toegroeien van denkbelden — ik citeer met erkentelijkheid De Wit — dat men moet zien door alle dorre notulen en hernieuwde formuleringen heen. Als men uitgaat van het feit dat niet iedere 'partij' in een commissie haar optimum heeft kunnen bereiken, en dus met een lichte zucht haar handtekening heeft geplaatst, zal men geneigd zijn te spreken van een compromis. Als men in het oog vat dat twee uitgangspunten, die beide waardevol en reëel, maar in lang niet alle opzichten congruent zijn, elkander ten slotte bereiken, mag men met evenveel recht spreken van een harmonie.

Die gedachte mis ik in de waardevolle bijdrage van De Wit; begrijpelijk, omdat hij ook 'partij' is. Maar daarmee verliest hij toch een van de beide realiteiten uit het oog. Hij ziet wat te eenzijdig de andere realiteit: dat een groot aantal Nederlanders, met een gezonde afkeer van verzuiling, in het naoorlogse bestel de openheid hebben gemist — al kan men dit VARA en VPRO zeker niet nahouden —; en vooral, bij alle haarkloverij en onderlinge concurrentie in de monopolioïde positie van de omroepverenigingen, de gedachte dat men niet alleen verantwoordelijk is voor het tot gelding komen van eigen geestelijk bezit, maar ook van dat

van anderen, hoezeer men dát bezit ook moge afwijzen en mijnentwege verfoeien.

Maar er is ook iets anders: de wetenschap dat de omroepverenigingen als vrije organisaties zijn gegroeid in een tijd waarin zulks bepaald niet eenvoudig was, dat zij zonder winstoogmerk hebben bijgedragen aan de cultuurspreiding — en aan dat in letterlijke zin onschatbare feit doen alle failures die er zijn geweest niet af — en dat zij een grote hoeveelheid getrouwe aanhangers hebben, uit ideële of praktische overwegingen. Dat is een realiteit die evenmin als de andere is uit te wissen, en een oplossing van het omroepprobleem welke daarmee geen rekening houdt miskent. . . . de verantwoordelijkheid voor het geestelijk bezit van de aanhangers van de omroeporganisaties.

Voor de regionale zenders — dit in antwoord op een vraag van De Wit — ligt dit in zoverre anders, dat hun programma's doorgaans van minder wijde strekking zijn dan de landelijke, hoewel moet worden toegegeven dat hier een fraai voorbeeld ligt van wat samenwerking vernag, d.w.z. samenwerking die meer blijk geeft van gezamenlijk denken dan klaarblijkelijk plaats heeft gevonden in zelfs het beste samenwerkingsorgaan van Hilversum, de NTS — het uitreden van Rengelink getuigde hiervan.

Het is niet de slechtste verdienste van een harmonie als zij getuigt van een zorgvuldige — zo men wil: moeizame — afweging van verschillende realiteiten en overwegingen. In die zin leze De Wit nog eens het rapport; naast de waardering die hij, ondanks een aantal begrijpelijke vraagtekens, uitspreekt, zal hij dan wellicht ook nog iets meer voldoening ervaren.

Ten slotte nog dit: De Wit vraag waarom de werkgroep commerciële exploitatie ¹⁾ afwijst. Ik moge verwijzen naar een rapport van de culturele commissie van de Partij van de Arbeid, enige jaren geleden gepubliceerd in S. & D., waaraan ik nog het volgende toevoeg.

In onze 'acquisitive society' zie ik een voortdurende opmars van het commerciële denken. Nog afgezien van de vraag welke de invloeden van adverteerders op programma's en hun uitzendtijden zullen zijn — waarover ik niet optimistisch ben — heb ik er geen behoefte aan de invloed van het gelddenken te laten voortschrijden ook op het gebied van de cultuur, en om bovendien ook daar de kans te lopen economische machtsconcentraties

¹ Hetgeen niet hetzelfde is als reclame in de televisie, hoe weinig begerlijk ik ook deze acht.

te versterken. Wie mij tegenwerpt dat ik de omvang van deze invloeden niet van tevoren kan overzien, krijgt bij voorbaat gelijk: het is geen gecalculerde maar een principiële afwijzing. Het minste wat socialisten in deze maatschappij kunnen doen, is een aantal stopborden plaatsen. Waar ook dat voortspruit uit een gevoel van verantwoordelijkheid jegens het welzijn van mensen, getuigt het meer van de doorbraakgedachte dan de TVN, de integere bedoelingen van Van Walsum ten spijt.

B. V. A. Röling

De dertiende Pugwash-Conferentie

De Pugwash-conferentie had dit jaar plaats in Karlovy Vary, beter bekend onder de vroeger gebruikelijke naam Karlsbad. Er waren 86 deelnemers, uit 19 landen. China was niet vertegenwoordigd. Vroeger was er op Pugwash-conferenties wel een Chinese delegatie. De intussen ontstane moeilijkheden met de Sowjet-Unie zijn er waarschijnlijk de oorzaak van dat zij nu verstek laten gaan. De breuk tussen China en de Sowjet-Unie heeft direct verband met de toenadering tussen de Sowjet-Unie en de Verenigde Staten. De Pugwash-conferenties zijn er altijd op uit geweest die toenadering te bevorderen. Het ligt voor de hand, dat China er niet op is gebrand die toenaderingsfactor te steunen. En dan is het voor Chinese geleerden niet doenlijk om de conferenties bij te wonen. Als er representanten zijn van communistische landen, dan betekent dat, dat hun tegenwoordigheid door hun regering wordt goedgekeurd en gesteund. Dat is in het Westen anders. Frankrijk was onder meer vertegenwoordigd door oud-minister Jules Moch, ondanks het feit dat de Gaulle weinig gevoel zal hebben voor de Pugwash-sfeer, die nu eenmaal meebrengt de streving naar ontwapening, de poging om spreading van de kernwapens te voorkomen en de afkeer van uitbreiding van nationale nucleaire macht.

De afwezigheid van China werd betreurd. De Pugwash-beweging gaat ervan uit, dat samenwerking tussen de landen noodzakelijk en mogelijk is, en dat de 'mannen van de wetenschap' een rol kunnen spelen bij het bereiken van die samenwerking. Natuurlijk is niet de wetenschap uit alle landen vertegenwoordigd. Maar dat een groot land als China weigert mee te doen, en zich zelf uitsluit, is jammer. Men had in de kringen van Pugwash wel de hoop, dat in de toekomst China wel weer zou meewerken. Misschien zal men daar eerst zelf atoomwapenen moeten hebben om te leren inzien, dat men in gezamenlijk overleg moet trachten deze wapens in toom te houden. Zoals China waarschijnlijk wel zal gaan meepraten op ontwapeningsconferenties als het eenmaal

een nucleaire macht geworden is, zo zal dan ook wel de houding tegenover Pugwash veranderen.

Is het nog nodig de naam Pugwash duidelijk te maken?¹ Het is de naam van het Canadese dorp waar de eerste bijeenkomst van hoogleraren van vóór en achter het IJzeren Gordijn, van 'noord' en 'zuid', plaatsvond. Uit een gedachtenwisseling tussen Einstein en Bertrand Russell, samen met andere verontruste geleerden, was het plan gegroeid van deze bijeenkomsten, waarvan de eerste in India in 1956 zou plaatshebben. Het Suez-conflict maakte dit onmogelijk. Het jaar daarop kwam men te zamen — dank zij de financiële steun van de Amerikaanse spoorwegmagnaat Cyrus Eaton — op Eatons buitenplaats en conferentieoord te Pugwash. Dat gaf de naam aan de beweging, en leidde later tot veel narigheid in Amerika, want Cyrus Eaton ging zich wel heel spectaculair pro-Russisch gedragen. Zijn volstrekt onkritische uitingen ten gunste van de Sowjet-Unie maakten, dat de naam Pugwash in de VS onbruikbaar werd. Daar spreekt men nu van COSWA, 'Conferences of Scientists on World Affairs'. Mooi is die naam niet, maar duidelijk is het wel: beoefenaars van de wetenschappen houden zich bezig met de grote wereldproblemen van oorlog en vrede, van strijd en samenwerking. Dat zij dit doen, is geen wonder. De wetenschap maakte het gangbare, en sinds duizenden jaren bestaande patroon van statenverhoudingen onmogelijk. Dat gangbare patroon van statenverhoudingen was eenvoudig: iedere staat bouwde een militaire macht op ter verdediging van zijn veiligheid en ter behartiging van zijn belangen. Bij botsing van belangen was de oorlog — als krachtmeting tussen de staten — het laatste middel ter oplossing van het conflict, tot handhaving van het recht, zoals dan beide partijen gemeenlijk zeiden. Zo was de oorlog erkend instituut van het volkenrecht.

Door de bemoeiing van wetenschap en techniek werd echter het wapen van krachtmetingsmiddel tot middel voor wederzijdse verdelging. De veranderingen in vernietigingskracht, snelheid en reikwijdte maken verdediging tegen het moderne technische wapen voorlopig onmogelijk. De totale nucleaire oorlog, waarin de 'counter-city' wapens worden losgelaten op de niet te beschermen bevolking, betekent de wederzijdse, onontkoombare vernietiging

¹ Over de Pugwash-beweging nader mijn bijdrage in 'Vier stemmen over ontwapening'. Rapport van het Koos Vorrink Instituut, 1963.

van de burgerbevolkingen. Een en ander is gevolg van de techniek. Maar het betekent, dat de gangbare levenswijzen en de traditionele statenverhoudingen moeten aangepast worden aan deze ontwikkeling. En dat is slechts mogelijk bij een grondige verandering van de gangbare opvattingen en meningen. Daar ligt de moeilijkheid. De techniek gaat snel vooruit, maar opvattingen en gedragingen van volken veranderen slechts heel geleidelijk. Zij komen achteraan. Er is een grote afstand tussen het technische kunnen en het daarbij passend gedrag, de vooruitgang van de techniek gaat gepaard met een achterstand van de moraal, er is een enorme spanning tussen techniek en ethiek. Dat is de reden van de verontrusting van de kernfysici, die eerder dan anderen de betekenis van atoomenergie inzagen.

In het begin waren het dan ook vooral natuurkundigen die op Pugwash-conferenties bijeenkwamen,² later is het aantal vertegenwoordigers van de sociale wetenschappen, zoals 'political science', economie, sociologie, rechten, toegenomen. Op de laatste conferentie was de verhouding ongeveer drie op één. Beoefenaren van de politieke en sociale wetenschappen zijn uiteraard conservatiever in hun denkwijzen. Zij hebben zich in hun studietijd vaste opvattingen gevormd in verband met de toen geldende verhoudingen. Het is moeilijker voor hen de oude axioma's op te geven. Wat argeloze natuurkundigen als vanzelfsprekende conclusie uit de nieuwe verhoudingen trokken, kostte moeite voor degenen die lang geleden hun grondbeginselen ontleenden aan een andere werkelijkheid. Heel langzaam dringt het door dat andere beginselen dienen te worden aanvaard. Het feit dat de Amerikaanse hoogleraar Hans Morgenthau voor het eerst aan een Pugwash-conferentie deelnam, was tekenend. Morgenthau, schrijver van het beroemde 'Politics among Nations', was in de geleerde wereld de representant van 'power-politics', van de internationaal-politieke doctrine die nationale militaire machtspolitiek als de noodzakelijke en onmisbare kern aanvaardde van de statenverhouding. Zijn aanwezigheid op de Pugwash-conferentie symboliseerde een veranderde houding.

'COSWA', 'Conferences of Scientists on World Affairs', drukt duidelijk uit waar het om gaat: de inspraak van de wetenschap

² Zie de deelnemerslijsten in J. Rotblat: History of the Pugwash-Conferences, Londen 1962 (uitgave van het Pugwash Continuing Committee, 8 Asmara Road, London N.W. 2).

in internationale zaken. De ontmoeting van geleerden van vóór en achter het 'IJzeren Gordijn' neemt ook enigszins de taak over van vroegere diplomatieke contacten. Niet alleen omdat het gesprek gemakkelijker is tussen mensen die elkaar kennen, en waarderen om hun prestaties op wetenschappelijk gebied. Maar ook omdat nu eenmaal een grondige kennis van technische mogelijkheden nodig is voor het gesprek. In die gesprekken wordt voorzichtig afgetast waar mogelijkheden liggen van toenadering en overeenstemming. Als de technici het eens zijn, kunnen nog allerlei politieke moeilijkheden resultaat verhinderen, maar er is dan al veel gewonnen. Zowel de VS als de Sowjet-Unie zien dat in. Vandaar de wens, geopperd op de conferentie te Moskou,³ en nader geformuleerd op de bijeenkomst te Stowe (VS), om langduriger gedachtenwisseling mogelijk te maken tussen Amerikaanse en Russische deskundigen. Zo'n eerste langere bespreking van veertien dagen, gefinancierd door de Ford Foundation, tussen vijf Amerikanen en vijf Russen, heeft in 1964 in Amerika plaats gehad. Paul Doty en Millionsjakow brachten verslag uit in Karlovy Vary over deze 'East-West Disarmament Study Group', die de volgende maal in de Sowjet-Unie zal bijeenkomen.

Het is niet de bedoeling van Pugwash-conferenties om met bepaalde besluiten te eindigen. Dat is vroeger wel het geval geweest. Het kon toen ook gemakkelijker. In de eerste jaren was de taak van de Pugwash-conferenties vooral om de wereld te wijzen op de gevaren die door de technische ontwikkeling waren ontstaan. Daarover waren de geleerden het gemakkelijk eens, evenals over de noodzaak om een einde te maken aan de oorlog, over de noodzaak van ontwapening, over de betekenis van de techniek voor vreedzame doeleinden en over de rol van de 'scientists' en hun speciale verantwoordelijkheid. Op deze punten was er duidelijk overeenstemming, die leidde tot de Declaratie van Wenen in 1958.⁴

Naar gelang men zich meer met detailproblemen ging bemoeien, werd het moeilijker om tot algemene overeenstemming te komen. Voldoende echter is, dat problemen worden besproken, de mogelijkheid van oplossingen wordt afgetast, bepaalde suggesties worden gedaan. De hoeveelheid detailproblemen maakt

³ Over deze conferentie mijn verslag: 'De Pugwash-conferentie te Moskou over totale ontwapening', in *Socialisme en Democratie* 1961, blz. 447-463.

⁴ Tekst bij Rotblat, o.c. blz. 51 v.v.

het ook nodig dat in kleinere werkgroepen, van ongeveer 15 gedelegeerden, bepaalde vraagstukken aan de orde worden gesteld. Vandaar de procedure, dat in plenaire zittingen verslag gedaan wordt van de besprekingen in de verschillende werkgroepen, die verslagen daar worden besproken, en ten slotte door het 'Continuing Committee' een samenvatting wordt gegeven. Het werk in Karlovy Vary werd voorbereid door een zestigtal preadviezen. Zowel de preadviezen als de conclusies van de werkgroepen en de algemene samenvatting zullen aan de regeringen worden toegezonden.

Dus geen 'Besluiten van Karlovy Vary'! Zij zouden wellicht ook te veel hebben herinnerd aan de 'Besluiten van Karlsbad', genomen op een conferentie van Duitse ministers te Karlsbad, nu ongeveer 150 jaar geleden. Toen kwamen in 1819 op instigatie van Metternich de regeringen bijeen om maatregelen te beramen tegen de universiteiten die zich al te liberaal-progressief gedroegen. Het waren besluiten van reactionaire regeringen, die ageerden tegen progressieve wetenschap. Nu, anderhalve eeuw later, kwam progressieve wetenschap bijeen om zich te beraden over mogelijke invloed op te conservatieve regeringen. Die progressieve wetenschap is zich bewust, dat hier vooral suggesties op hun plaats zijn. Het gaat om een openen van uitzicht, om het tonen van mogelijkheden, om het aanwijzen van wegen die zouden kunnen leiden tot ook door de regeringen beoogde doeleinden.

Zo is in Pugwash duidelijk het element van pressiegroep aanwezig: zij wil de stem laten horen van 'de wetenschap', die bij het vaststellen van wat in onze tijd noodzakelijk is, wil de mensheid gaaf blijven voortbestaan, open oog heeft voor de gevaren die voortvloeien uit de feitelijke situatie (atoomwapens, raketten en andere technisch feitelijkheden). Pugwash is zich daarbij duidelijk bewust dat er een grote afstand kan liggen tussen wat politiek *noodzakelijk* is, en wat politiek *mogelijk* is. De staatslieden zullen moeten beslissen wat politiek bereikbaar is. Zij zijn daarbij min of meer afhankelijk van de publieke opinie, die tot noodzakelijke verandering kan dringen, maar ook, in onkunde en onwil, noodzakelijke verandering kan belemmeren. Het is zonder twijfel ook de bedoeling van de Pugwash-conferenties om invloed uit te oefenen op die publieke opinie.

In Karlovy Vary kwam de 13de Pugwash-conferentie bijeen. Er is, sinds de eerste conferentie plaatsvond, heel wat veran-

derd. In de beginjaren werd de Pugwash-beweging met duidelijke argwaan bejegend. Men zag er soms niet veel meer in dan 'pacifisme' en 'fellow-travelling', instrument van Sowjet-politiek. In die houding is grote verandering gekomen, niet het minst door de Amerikaanse president Kennedy, die de Pugwash-conferenties publiekelijk goedkeurde en er zijn steun aan gaf. De laatste jaren worden de conferenties vaak bijgewoond door waarnemers van de Amerikaanse en Engelse ministeries van Buitenlandse Zaken. In Karlovy Vary was als waarnemer van het Nederlandse ministerie van B.Z. aanwezig drs. F. J. A. Terwisscha van Scheltinga, onlangs benoemd tot hoofd van de op B.Z. ingestelde afdeling 'Politieke en internationale veiligheidsvraagstukken'.

Ook de grote internationale organisaties zenden hun waarnemers. Voor de Verenigde Naties waren er Ralph Bunche en Suslov, voor de UNESCO dr. Hohlfeld, voor de Wereldgezondheidsorganisatie dr. Martin Kaplan.

Het is moeilijk te schatten hoe zwaar de Russische delegatie weegt. Zij bestaat grotendeels uit leden van de Academie van Wetenschappen, een lichaam dat in de Sowjet-Unie een publiekrechtelijke functie van belang vervult. Leden van de Academie worden ook niet meer 'professor' genoemd, maar 'academicien'. Toch blijft het onmogelijk voor de buitenstaander om te bepalen of de aanzienlijksten ter conferentie komen. Een Amerikaanse delegatie is voor ons veel doorzichtiger. Henry Kissinger maakte daarvan deel uit, Paul Doty die genoemd wordt als opvolger van Foster als hoofd van het 'US Agency for Arms Control and Disarmament'. Jerome Wiesner kon niet de gehele conferentie bijwonen, maar was wel betrokken bij de kleine voorconferentie in Praag.

Voor Nederland namen aan de conferentie te Karlovy Vary deel de Groningse hoogleraren Tolhoek en Röling, de laatste tevens aan de voorbereidende conferentie te Praag.

Er waren vijf werkgroepen van ongeveer 15 man ieder. De eerste werkgroep hield zich bezig met Europese aangelegenheden, met name het probleem Duitsland. De tweede werkgroep besprak de mogelijkheden van het tegengaan van de verspreiding van kernwapens. De derde behandelde problemen van algemene en algehele ontwapening. De vierde problemen van veiligheid in een ontwapenende en in een ontwapende wereld. De vijfde werkgroep hield zich bezig met de vraag van wetenschappelijke samenwerking en de taak van de wetenschap in de strijd om de

vrede. Daarnaast was er nog een kleine groep die zich bijzonder bezighield met de biologische oorlogvoering. De besprekingen in deze laatste groep leidden tot de beslissing een studiegroep in te stellen, die de vraag zal bestuderen aan welke eisen een inspectiesysteem van biologische wapens moet voldoen. Men zal zich bijzonder concentreren op inspectie binnen een klein aantal Europese staten. Ervaring daarmee kan dan van belang zijn bij mondiale inspectiemethoden.

Het is niet mogelijk om een volledig verslag te geven van hetgeen in Karlovy Vary werd besproken. Een keuze zal daarom gedaan worden, waarbij aandacht gevraagd wordt voor onderwerpen die ook voor Nederland van direct belang zijn.

Werkgroep I hield zich bezig met de spanningen in Centraal-Europa. Volgens menigeen levert Duitsland nog steeds het grootste gevaar voor de wereldvrede. Er is de kunstmatige verdeling van Duitsland als gevolg van de militaire posities bij het einde van de Tweede Wereldoorlog. Er is het probleem Berlijn, in een eilandpositie gereserveerd destijds om te zijner tijd weer hoofdstad te worden van een verenigd Duitsland. Er is het, vooral in de Bondsrepubliek geuite verlangen naar het herstel van de grenzen van 1937, de wens om het nu Poolse gebied ten oosten van de Oder-Neisse-linie weer terug te krijgen als Duitsland. Soms worden daar zelfs verlangens geuit naar Sudetenland (Seebohm!).

Als onmiddellijke stappen voor ontspanning werden aanbevolen:

1. De erkenning door de betrokken landen, speciaal de vroegere bezettingsmachten en de Bondsrepubliek, van de bestaande grenzen. En wel onafhankelijk van een te sluiten vredesverdrag. In de Potsdam-declaratie werd 'the final delimitation of the Western frontiers of Poland' voorbehouden aan een definitief vredesverdrag.⁵ Het bedoelde vredesverdrag is niet tot stand gekomen en vooreerst niet te verwachten. Om allerlei politieke redenen hebben de Westerse machten, behalve Frankrijk, de Oder-Neisse-kwestie in het vage gelaten. Er was blijkbaar de vrees, dat West-Duitsland — als het zeker zou zijn nooit dit territorium terug te krijgen met behulp van de Verenigde Staten — zich zou keren tot de Sowjet-Unie, en bereid zou worden een voor het Westen on-

⁵ Zie over de voorgeschiedenis van dit deel van de Potsdam-declaratie en over de verschillende juridische interpretatie van de tekst: Manfred Lachs: *The Polish-German Frontier, Law, Life and Logic of History*, Warschau 1964.

aanvaardbare prijs te betalen voor de door de Sowjet-Unie bevestigde hereniging en terugkeer van het Duitse gebied 'unter Polnischer Verwaltung'. Nu, ongeveer 20 jaar na Potsdam, lijkt het ogenblik gekomen die politieke houding te wijzigen. Een Rapallo-politiek lijkt weinig te duchten. Het is van belang geworden voor de VS zowel als voor de Sowjet-Unie dat *beide* machten te zamen verklaren de Oder-Neisse-linie als definitieve Poolse grens te aanvaarden.

2. Het sluiten van een non-agressieverdrag tussen de NAVO en de Verdragsorganisatie van Warschau: verbod om de grenzen gewapenderhand te schenden, inclusief die van West-Berlijn en met waarborging van de vrije toegang daarheen. Er worden wel eens bezwaren gemaakt tegen een verdrag dat *een agressieverbod met het oog op bepaalde grenzen* inhoudt. Er bestaat immers een algemeen verbod van het gebruik van geweld in het VN-Handvest (art. 2 lid 4). Maar daartegen kan worden aangevoerd, dat dit algemeen verbod telkens zó werd uitgelegd door staten, dat bepaald geweldgebruik of gewelddreiging er niet onder zou vallen. Men denke aan Suez, Hongarije, Goa, Nieuw-Guinea, Cuba. Er is daardoor groeiende onzekerheid omtrent de inhoud van dit algemeen verbod, onzekerheid die werd verhevigd door het falen in het kader der VN een algemeen aanvaardbare definitie van agressie op te stellen. Vandaar de betekenis van een duidelijke, beperkte formulering van de belofte om van geweld af te zien. Een NAVO-Warschau-pact agressieverbod zou uitsluiten, dat geweldgebruik (b.v. om het Poolse gebied terug te krijgen) zou gepropageerd worden als toelaatbaar, omdat het slechts verlate reactie zou zijn op vroegere agressie. Het zou impliceren de erkenning van de status quo, m.a.w. uitdrukken de overtuiging van de grote mogendheden geen geweld te gebruiken of te tolereren, om de hereniging der Duitse delen te bereiken, de status van West-Berlijn te veranderen of wijziging te brengen in de Oder-Neisse-linie. Zo'n verdrag zou tevens meebrengen, dat de beide Duitslanden — die geen lid zijn van de VN — onder dit agressieverbod zouden vallen.

3. Het bereiken van een bevrozing van de nucleaire situatie in Midden-Europa, met name van een gebied ter weerszijden van de demarcatielijn. Polen is sinds jaren aan het werk om een speciale zone in Midden-Europa erkend te krijgen. De verschillende Rapacki-plannen getuigen daarvan. Van westelijke kant werd

daar militair bezwaar tegen gemaakt: demilitarisatie, zelfs denuclearisatie van een Middeneuropese zone (b.v. bevattend de beide Duitslanden, Polen en Tsjechoslowakije) zou het militaire machtsevenwicht aantasten. Immers, het terugtrekken van de westelijke troepen zou voor de Amerikanen wellicht moeten betekenen terugtrekking uit geheel Europa. Denuclearisatie zou Russische nucleaire wapens overlaten aan de Russische grens, maar waar zouden de westerse nucleaire wapens moeten blijven? Van westerse zijde kon men vrezen, dat de nuclearisatie van West-Duitsland uiteindelijk eveneens zou leiden tot Amerika's 'disengagement' in Europa.

Zo geraakten de Rapacki-plannen wat op de achtergrond, ook in de Poolse activiteit. Begrijpelijk, want geleidelijk aan werd het vooruitzicht dat de Russische troepen uit de DDR en de Amerikaanse troepen uit de Bondsrepubliek zouden worden teruggetrokken, ook minder aantrekkelijk voor Polen. Die troepen kwamen in het hart van Europa om Duitsland te beteugelen. Zij bleven daar jaren uit angst voor elkaar. Met de opkomst van West-Duitsland en de dagelijks daar gestelde territoriale eisen, gingen de Russische en Amerikaanse legers — mede gezien de in beide 'super-powers' bestaande opvatting dat een nucleaire oorlog tussen hen beide moet vermeden worden — weer geleidelijk de functie krijgt van garantie te zijn tegen een Duits militair avontuur. Voor menigeen werd de aanwezigheid van Amerikaanse en Russische troepen een rust-gevende gedachte.

Vandaar het Gomulka-plan van bevriezing van de bestaande situatie op nucleair gebied. Het handhaaft de garantiefunctie van deze legers, en voorkomt dat vergroting van het nucleair arsenaal nieuwe spanningen tussen Amerika en de Sowjet-Unie zou bewerken.

Ter conferentie werd de gedachte van een 'nucleaire freeze' in beginsel aanvaard. Men uitte wel de mening, dat de technische kanten van de inspectie nader zouden moeten worden onder ogen gezien. Een studiegroep daarover werd voorgesteld. Men was het erover eens, dat de bevroeringsgedachte zelf 'urgent consideration' verdiende.

4. Eenstemmigheid bestond op het punt van de Multilateral Force (MLF), het plan om een thermonucleaire vloot van 25 oppervlakteschepen met gemengde bemanning in het leven te roepen. De conferentie was daar met grote overtuiging tegen.

Zoals bekend, wordt de MLF met vele, soms zeer tegenstrij-

dige, argumenten verdedigd. Zij zou de verspreiding van kernwapens tegengaan, omdat slechts op deze wijze een nationale Duitse kernmacht kan worden voorkomen. Zij zou wellicht ertoe kunnen leiden dat Engeland en Frankrijk de eigen nationale kernmacht zouden opgeven. Zij zou Europa een grotere 'inspraak' geven bij het hanteren van de westerse, vooral Amerikaanse, nucleaire 'deterrent'. Zij zou daardoor een nieuwe factor zijn van Europese integratie. Zij zou nieuw bindmiddel zijn voor de kwakkelende, zo niet zieke NAVO. Zij zou eerste stap zijn op de weg van werkelijke, feitelijke Atlantische militaire integratie. Zij zou op den duur leiden tot een Europese zelfstandige nucleaire macht, het noodzakelijk middel om Europa de plaats te geven die het toekomt. Zij zou nodig zijn om het militair machtsevenwicht in Europa tussen de twee machtsblokken te herstellen. Zij zou waarborgen dat de Amerikaanse nucleaire macht zou worden ingezet, ook als slechts Europese, maar niet Amerikaanse vitale belangen op het spel zouden staan. Zij zou waarborgen, dat West-Duitsland vast verankerd zou blijven aan de NAVO.

De argumenten die vóór de MLF gebruikt worden, zijn vele. In een groot enthousiasme voor deze nieuwe vorm van Atlantische coöperatie gaat men zelfs zover te stellen: 'Er moet wat gedaan worden. Hier is een duidelijk, door Amerika fel verdedigd plan. Men mag daar, al is het een sprong in het duister, niet tegen zijn, als men niets beters te bieden heeft'.

Dit soort argumenten doet denken aan de Engelsman die na de aardbeving, waardoor Lissabon in 1775 werd verwoest, in Portugal goede zaken deed met het verkopen van 'earthquake pills', en op de beschuldiging dat ze niet zouden helpen, antwoordde met de vraag 'Weet je iets beters?'⁶

De MLF wordt verdedigd met de verwachting dat ze zal leiden tot allerlei goede uitkomsten. Men kan ook stellen, dat zij kan leiden tot allerlei kwade zaken. Zij brengt Duitsland dichterbij de kernwapens, en zou kunnen leiden tot een Duitse kernmacht, of een kernmacht waarin Duitsland — dat zo groot deel van de kosten is toegedacht — een overheersende rol speelt. Zij schept de mogelijkheid, dat het Amerikaanse veto wordt prijsgegeven, en bevordert zo de verspreiding van de kernwapens, als zij leidt tot een Europese kernmacht. Zo'n Europese kernmacht zou — al wordt door Monnet gesteld, dat deze natuurlijk in nauwe associatie met Amerika zou worden gehanteerd — gemakkelijk een breuk

⁶ Verg. E. H. Carr: *The Twenty Years' Crisis*, Londen 1939, blz. 12.

in de Atlantische samenwerking kunnen bevorderen. Eigen macht leidt nu eenmaal tot eigen politiek. En met name door de kans dat Duitsland het belangrijkste aandeel zou leveren in deze Europese macht, is er de mogelijkheid van een Europese politiek waarvan Amerika zich zou distantieren. Ja, zelfs ware heel wel denkbaar dat Europese landen zich van een dergelijke 'Europese' politiek zouden distantieren, en veiligheid — als vanouds — zouden gaan zoeken in neutraliteit. Een Europese politiek — gesteund door een Europese kernmacht — die zich zou laten spannen voor het wagentje van Duitse territoriale eisen, zou de toenadering in Europa kunnen torpederen.

Het gaat hier om kwade kansen van een MLF, mogelijkheden die menigeen huiverig maken de sprong in het duister te wagen. Maar voor velen zijn beslissend de direct-tastbare nadelen aan het MLF-plan verbonden: *het betekent een grote uitbreiding van de westerse nucleaire macht*. Volgens de Nederlandse Defensienota 1964 ziet SACEUR (Supreme Allied Commander Europe) in de 200 thermonucleaire wapens bestemd voor het Europees gevechtsterrein 'een welkome aanvulling van zijn middelen' (blz. 11). Maar het is duidelijk, dat verheviging van de bewapening aan onze kant een evenredige herbewapening aan Russische kant zal meebrengen. Bewapeningen zijn nu eenmaal functies van elkaar, worden door elkaar bepaald. Zo leidt de MLF tot een hernieuwde wapenwedloop in Europa, in een periode waarin gedachten van bevrozing van de status quo, eventueel later wederzijdse wapenvermindering, konden veld winnen.

Een tweede direct nadeel is de slechte werking van de MLF op de 'non-aligned nations'. De Ierse resolutie, op 4 december 1961 door de Algemene Vergadering der VN unaniem aanvaard, gaf uitdrukking aan de in de wereld bestaande verontrusting over de mogelijke verspreiding van kernwapens. Men ziet in de buiten de koude oorlog staande landen de MLF als een stap naar kernwapenspreiding. En het is nu eenmaal zo, dat het actiecomité-Monnet — de belangrijkste pro-MLF-factor in Europa — met de MLF een Europese kernmacht beoogt.⁷ Men gaat in de jonge landen de woorden van de Europese staatslieden, geuit ter gelegenheid van de Ierse resolutie, beschouwen als misleiding: aanbeveling om hen van kernbewapening af te houden, terwijl Europa zelf zich boven de wet beschouwt.

⁷ Zie de uiteenzetting van Monnets standpunt in 'Europa en de vrede', in Nieuw Europa, september 1964, blz. 156.

Het grootste bezwaar tegen de MLF is *de schade die wordt gedaan aan de geleidelijk op gang komende toenadering tussen Oost en West en de daarmee samenhangende gedachte van ontwapening*. De MLF is gigantische herbewapening.⁸

Die Amerikaans-Russische toenadering is van grote betekenis. Ongetwijfeld speelt China daar een rol bij. Maar de sterkste drijfveer is het gemeenschappelijk belang bij het voorkomen van een nucleaire oorlog. Er is de groeiende overtuiging, dat men door samenwerking in staat zou zijn nucleaire spreiding te voorkomen en gedragsregels voor de gehele wereld (met uitzondering van China voorlopig) ingang zou kunnen doen vinden, die geeïst worden door de techniek. Die toenadering wordt door de MLF ondergeschikt gemaakt aan de interne behoeften van de NAVO, zo niet aan de angst voor Duits wangedrag.

De MLF zou voorlopig de doodssteek toebrengen aan het ontwapeningsoverleg. Op 24 juli 1964 hebben de Russen te Genève verklaard, dat de aanvaarding van de MLF een verdrag tot voor- evenals verdere onderhandeling over algehele ontwapening. Men kan daartegenover stellen, zoals te Genève gedaan werd dat men in de Sowjet-Unie de MLF onjuist interpreteert, en dat zij juist de spreiding van nationale kernbewapening wil voorkomen. Maar men denkt daar nu eenmaal in Rusland anders over, en — gezien alweer de uitlatingen van het comité-Monnet — niet zonder grond.⁹ De Sowjet-Unie is nu eenmaal meer verontrust door Duitsland dan door Amerika.

De invloed van de MLF op de ontwapeningsgedachte — in- sluitend de 'arms-control', de wapenvermindering en het uitein- delijk doel van algehele ontwapening — weegt zwaar bij de af- weging van voor- en nadelen van de MLF. Het is nu eenmaal zo, dat bewapening en ontwapening beide functies zijn van veilig- heid. Zoals de militaire situatie nu eenmaal historisch is gegroeid,

⁸ De bedoeling is dat de 200 polarisraketten bewapend zullen zijn met H-bommen van ongeveer 0,7 megaton, dat betekent een wapen- macht van ca. 140 megaton. Men neemt aan dat alles wat in de Tweede Wereldoorlog ontplofte te zamen ongeveer 3 megaton bedroeg. Van- daar dat de kwalificatie 'gigantisch' gerechtvaardigd is, al vormt de MLF-macht slechts $\frac{1}{4}$ tot $\frac{1}{2}$ pct. van de gezamenlijke Amerikaans-Rus- sische nucleaire macht, die geschat wordt op 40.000 tot 60.000 megaton.

⁹ De regering van Noorwegen verklaarde op 13 oktober 1964 in het Noorse parlement, dat zij zich positief zou verzetten tegen een MLF, omdat zij gekant was tegen een verdere verspreiding van de kernwapens.

kan men ervan uitgaan, dat de 'nuclear stalemate' — als machts-evenwicht of evenwicht van verschrikking, 'balance of horror' — een factor is die remmend werkt op het uitbreken van een nucleaire oorlog. Dat wordt alreeds aangetoond door de Hongaarse crisis en de Cuba-affaire. Maar de verstijving van de posities, bewerkt door de nucleaire situatie, geeft slechts tijdelijk soelaas. Zij bewerkt de 'Gnadensfrist', waarover von Weizsäcker sprak, de korte tijd beschikbaar om orde op zaken te stellen. Voor duurzame vrede is ontwapening nodig.¹⁰ 'Long term defence planning' betreft 'arms-control' en ontwapening als veiligheidsvoorziening op langere termijn. Het is opvallend, maar niet onbegrijpelijk, dat dit ontwapeningsaspect bij de vertogen ten gunste van de MLF geheel ontbreekt.

De Conferentie van Karlovy Vary liet dit ontwapeningsaspect wel zwaar wegen. De tweede werkgroep hield zich in het bijzonder bezig met het probleem van de verdere spreiding der kernwapens, en achtte de MLF een stap in de richting van 'proliferation' en tevens een obstakel om te komen tot positieve, spreiding-belemmerende maatregelen. Als positieve maatregelen om de verspreiding te voorkomen werden voorgesteld:

1. de overeenkomst tussen de nucleaire mogendheden, waarbij zij zich verplichten geen nucleaire wapens of de zeggingsmacht daarover over te dragen aan andere staten, noch technische informatie betreffende atoomwapens.

2. de overeenkomst tussen staten die niet beschikken over atoomwapens, waarbij zij zich verplichten deze wapens niet te produceren en geen zeggenschap daarover, noch wapenmateriaal of hulp bij de produktie te aanvaarden.

Men merkte daarbij op, dat zo'n overeenkomst gemakkelijker zou tot stand komen naarmate de wapenbezittende staten zouden komen tot substantiële wapenvermindering.

3. Staten dienen zich te beraden op middelen om te voorkomen dat hun kernfysici en kerntechnici in vreemde landen gaan werken aan kernwapenontwikkeling.

¹⁰ Nader daarover mijn *Over Oorlog en Vrede*, 2de druk, Amsterdam 1964, blz. 127 v.v.

Besproken werd in hoeverre een verdrag dienstig zou zijn, waarbij verbodsbepalingen zouden worden voorgeschreven, op straffe (eventueel verlies van nationaliteit) te handhaven.

Een studiec commissie op dit punt werd in overweging genomen.

4. Maatregelen dienen universeel te worden aanvaard voor de controle, dat de overdracht van splijt materiaal alleen geschiedt voor vreedzame doeleinden.

5. Het kernstopverdrag dient uitgebreid te worden tot ondergrondse proeven, zo nodig als overgangsmaatregel door een moratorium.

Bij de discussie werd opgemerkt, dat het nodig zou zijn om staten die weigeren tot het verdrag toe te treden, door sancties (politieke, economische, eventueel militaire) te dwingen zich aan de bepalingen te houden. Deze gedachte is juridisch interessant. Want waarop, zo kan men vragen, berust het recht van een groep staten om andere soevereine staten te dwingen zich aan bepaalde door hen opgestelde voorschriften te houden? Die vraag kan men ook stellen ten aanzien van art. 2 lid 6 van het VN-Handvest, waarin immers te lezen staat dat de VN zullen zorg dragen dat de niet-leden zich houden aan de beginselen van het Handvest 'voor zover als noodzakelijk zal zijn voor de handhaving van internationale vrede en veiligheid'. Nu werd gesteld soortgelijk beginsel te aanvaarden met het oog op bijzondere verdragsbepalingen betreffende de 'test-ban'. Het komt erop neer, dat de nucleaire machten, samen met hun 'politieke vrienden', de wet zouden stellen aan de rest van de wereld ten bate van de vrede.

Men ontkomt niet aan de indruk, dat hier een eerste aanloop zichtbaar werd tot dat waartoe de toenadering van Oost en West zou kunnen leiden: een samenwerking van de nucleaire machten om statengedrag te verzekeren, dat voor de vrede noodzakelijk is. Opvallend was, dat door de Russische gedelegeerden hier al minst protest tegen werd aangetekend.

6. Zeer wenselijk zou zijn een vermindering van de produktie van splijt materiaal, te zamen met een verdrag dat verificatie zou mogelijk maken.

Ziehier enkele suggesties die in de naaste toekomst zouden kunnen worden verwerkelijkt. Als mogelijkheden op langere termijn werden genoemd:

- a. het scheppen van kernvrije zones, gebieden dus waarin zich geen kernwapens zouden mogen bevinden. Gedacht werd aan Scandinavië, de Balkan, Afrika, Latijns-Amerika, het Midden-Oosten, Zuid- en Oost-Azië en Australië.
- b. het scheppen van gedemilitariseerde 'strips' in Midden-Europa, die het risico van de kleine verrassingsaanval zouden verminderen.
- c. De voorstellen om tot ingrijpende vermindering te komen van het aantal strategische bommenwerpers werden veelbelovend geacht, en dienen nader bestudeerd te worden.

Het is niet doenlijk alle voorstellen te bespreken die in de werkgroepen die zich met vragen van ontspanning en ontwapening bezighielden, werden aanvaard. Vermelding verdient de grotere neiging van de Russische deelnemers zich met 'kleinere stappen' bezig te houden. Er was een tijd dat zij alleen maar wilden spreken over 'algemene en algehele ontwapening'. Men kon niet aan de indruk ontkomen, dat op het ogenblik oprechte bereidheid bestaat om in te gaan op direct-mogelijke kleinere ontwapeningsmaatregelen. Inderdaad ligt daar de grootste kans om iets te verwerkelijken. En het zou kunnen zijn, dat het groeiende conflict met China ook hier een rol speelt: zolang China niet meedoet, kan van algehele ontwapening geen sprake zijn. Heel wat Amerikaanse en Russische ontwapening is wenselijk en mogelijk, ook wanneer China aan eigen atoombewapening werkt, en vandaag of morgen de eerste bom tot ontploffing brengt. De Amerikaanse en Russische 'over-kill' is immers zó groot, dat men zijn bewapening tot een fractie kan reduceren zonder verontrust te worden over de eerste Chinese kernwapens. Maar 'general and complete disarmament' is in de huidige situatie politiek ondenkbaar. Men kan daar pas oprecht over praten als continentaal China is toegelaten tot de VN en bereid is geworden om aan ontwapeningsbesprekingen deel te nemen.

Een tweede opvallend verschijnsel was de grote rol die werd toegedacht aan 'de methode van het wederkerig voorbeeld'. 'Mutual example' is de naam geworden voor 'graduated unilateralism', de eenzijdige maatregelen, genomen met de bedoeling dat de tegenpartij tot soortgelijke maatregelen zal overgaan.¹¹ In het Amerikaanse spraakgebruik is de door Osgood geïntroduceerde

¹¹ Daarover Charles E. Osgood: A Case for Graduated Unilateral Disarmament, in Bulletin of the Atomic Scientists, 1960, blz. 127 v.v.

naam — waarschijnlijk omdat 'graduele eenzijdige ontwapening' toch nog te veel associaties wekte aan 'eenzijdige ontwapening' — blijkbaar vervangen door 'methode van het wederkerig voorbeeld'. Van belang was, dat ook de Russische gedelegeerden tegen het begrip geen bezwaar hadden, en de waarde inzagen van de eenzijdige kleine stap. De waarde wordt niet alleen bepaald door de klimaatverbetering, door de eenzijdige daad teweeggebracht. Geleidelijk kan een goed stuk wapenvermindering ermede worden bereikt, zonder dat verdragen nodig zijn die door de parlementen moeten worden geratificeerd, en zonder dat theoretisch-waterdichte inspectiesystemen zijn gevonden.

Een werkgroep hield zich bezig met de veiligheidsproblemen in een ontwapenende en in een ontwapende wereld. Het kan een beetje irreëel lijken, te gaan praten over de veiligheidsvoorziening in een ontwapende wereld. Toch is dit wel noodzakelijk. Een wereld zonder nationale legers komt voor heel wat problemen te staan, die nu — zonder dat men zich daarvan steeds bewust is — mede door de aanwezigheid van legers en door de mogelijkheid van gewapend conflict worden opgelost. In een ontwapende wereld is er nog wel steeds de mogelijkheid van gewapende strijd. Er zullen steeds nationale legereenheden overblijven voor het handhaven van de interne veiligheid. De oorlog kan ook beginnen met kleine wapens. En de grotere zijn spoedig genoeg weer aangemaakt — spoedig genoeg, immers een oorlog, begonnen in een ontwapende wereld, zal lang duren en ruim gelegenheid geven voor herbewapening, zelfs nucleaire herbewapening. De mogelijkheid van een kernoorlog blijft dus bestaan, behalve als er VN-macht beschikbaar is om elke gewapende strijd in de kiem te smoren en om elke herbewapening te verhinderen.

Het is van belang zich te bezinnen op de problemen van een ontwapende wereld. Bereidheid tot ontwapening kan afhangen van de vraag of een ontwapende wereld 'leefbaar' is. Vrees dat een ontwapende wereld niet stabiel zou zijn, en dat daarin de veiligheid van de staten niet zou zijn verzekerd, kan obstakel zijn voor ontwapening. Maar het is duidelijk, dat steeds grote onzekerheid zal blijven bestaan, vooral als men bedenkt dat de eerste tientallen jaren algehele ontwapening niet zal worden bereikt. Maar zodra gedacht wordt over de situatie van een ontwapende wereld b.v. in 1985, dan hebben we rekening te houden met allerlei op dit ogenblik geheel onbekende factoren. De wetenschap en de technische ontwikkeling staan niet stil, en men

weet niet welke 'nieuwigheden' over twintig jaar zullen tot stand gebracht zijn. Vandaar dat bespiegelingen over een ontwapende wereld in de (verre) toekomst steeds van slechts zeer betrekkelijke waarde zullen zijn.

Van groter belang zijn de problemen van een ontwapende wereld: de problemen die rijzen als onze wereld tot geleidelijke ontwapening overgaat. De Pugwash-conferentie besteedde veel aandacht aan de versterking van de positie van de VN, als noodzakelijk correlaat van wapenvermindering. Het is begrijpelijk, dat men dan allereerst denkt aan het tot stand brengen van een positie van de VN die in het Handvest (Hoofdstuk VII) is voorzien, maar die nooit is verwezenlijkt door de koude oorlog. Daartoe moeten immers overeenkomsten door de VN met de statenleden over beschikbare legereenheden gesloten worden (art. 43), hetgeen nog niet geschiedde.

In dit verband werd het memorandum van de Sowjet-Unie, van 10 juli 1964, met instemming begroet, waarin werd aangedrongen tot het aangaan van deze overeenkomsten over te gaan.¹²

De VN hebben tot nu toe van een beperkte militaire macht

¹² Het memorandum is in de Atlantische wereld met zeker wantrouwen bejegend. Het gaat immers ervan uit, dat slechts de Veiligheidsraad gewapende actie mag ondernemen, en suggereert om de VN te zuiveren van allerlei regelingen uit de koude-oorlogperiode, die het Handvest schonden. Hier wordt kennelijk bedoeld de resolutie 'Uniting for Peace', waarbij de Algemene Vergadering het recht voor zich vaststelde gewapende actie aan te bevelen, als de Veiligheidsraad door een veto geparalyseerd bleek. Het is uit het Russische memorandum niet duidelijk of de bereidheid mede te werken aan verwerkelijking van art. 43 gebonden is aan de voorwaarde dat de 'Uniting for Peace'-resolutie wordt ongedaan gemaakt. Indien de Sowjet-Unie bereid zou zijn mede te werken aan het sluiten van de daar bedoelde verdragen, en, zoals in het memorandum staat, mede de kosten te dragen van door de Veiligheidsraad bevolen acties, dan is dit een zeer wel aanvaardbaar voorstel, waardoor de VN tenminste de sterkte kunnen krijgen die in 1945 werd beoogd, met dien verstande dat volgens het Russisch voorstel geen overeenkomsten zouden worden gesloten met de grote mogendheden (permanente leden van de Veiligheidsraad), maar slechts met de andere staten, zowel die welke behoren tot de NAVO, als de staten die aangesloten zijn bij het Warschau-verdrag en de 'non-aligned nations'. Zo gezien is het memorandum een teken van toenadering, poging om de wereldvrede te verzekeren door samenwerking van de koude-oorlogtegenstanders.

(VN-politiemacht) gebruik gemaakt op de basis van hoofdstuk VI, waarin de vreedzame beslechting van geschillen beschreven staat. Men was het erover eens, dat een eigen VN-politiemacht niet aanbevelenswaard zou zijn. Beter is gebruik te maken van de militaire eenheden die staten bereid zijn om daartoe beschikbaar te stellen. De wenselijkheid werd uitgedrukt, dat vele staten zich bereid zouden verklaren bepaalde eenheden ter beschikking van de VN te houden (zoals o.a. Nederland gedaan heeft). Het is nodig, dat ruime keuze aanwezig is, zodat de betrokken staten kunnen kiezen welke nationaliteiten ze willen toelaten.¹³

Uit de discussie in de werkgroep, waaraan ook onder meer Ralph Bunche deelnam, bleek, dat tot nu toe vooral de VN-troepen gebruikt zijn voor echte politiediensten. De militaire eenheden die daarvoor werden gebruikt, waren daar niet altijd geschikt voor. Politiedienst, onder meer het omgaan met menigten, eist speciale training. Vandaar de wenselijkheid, dat staten zich bereid verklaren om eenheden van hun politiemacht een speciale opleiding te geven, en bereid te houden voor werk in VN-verband.¹⁴

De versterking van de VN door de bepalingen van hoofdstuk VII tot nieuw leven te wekken, zou van bijzondere betekenis kunnen zijn voor de jonge landen. Enerzijds is eerder een gemeenschappelijke opvatting van de grote mogendheden denkbaar als het gaat om conflicten tussen de jonge landen, zo werd betoogd. Anderzijds zal een betere veiligheidsvoorziening door de VN ertoe kunnen leiden, dat de jonge landen niet al hun heil zoeken in eigen bewapening. Vandaar de nadruk die gelegd werd op de wenselijkheid, dat de jonge landen overeenkomsten volgens art. 43 zouden sluiten, en dat de grote mogendheden door verklaringen of verdragen zich zouden verbinden tot gezamenlijke

¹³ Er was hier duidelijk wel enige spraakverwarring aanwezig. Als de westerse staten, krachtens eenzijdige daad, eenheden ter beschikking houden, dan denkt men zeker ook, zo niet in de eerste plaats, aan politieactie aanbevolen door de Algemene Vergadering. Van Russische zijde wordt alleen rekening gehouden met beslissingen van de Veiligheidsraad, bevorderd door het gesloten zijn van de overeenkomsten volgens art. 43.

¹⁴ Men zou voor Nederland kunnen denken aan een eenheid van vier pelotons (dat is te zamen 120 man), samengesteld uit rijks- en gemeentepolitie. Zou het niet een goede zaak zijn als Nederland op dit gebied eens het eerste voorbeeld stelde?

bescherming van de 'non-aligned nations' als ze zouden worden aangevallen.

De veiligheid in een ontwapenende wereld zou ook kunnen bevorderd worden door de uitsluiting van gewapend geweld tot het oplossen van territoriale geschillen (als bedoeld in de boodschap van Chroesjtsjow van 31 december 1963 en Johnsons antwoord van 20 januari 1964), maar ook door een verduidelijking van het verbod van geweld, waardoor de territoriale integriteit van een staat zou worden geschonden. Geweld tot zelfverdediging (art. 51 Handvest) en collectieve actie volgens het Handvest zouden dan de enige toelaatbare militaire geweldplegingen zijn.

Maar hoe dan met de 'bevrijdingsoorlogen', die zo'n grote plaats hebben in de communistische doctrine? Is een land gerechtigd een opstandige kolonie te hulp te komen of 'de opgestane onderdrukte arbeiders'? Maar hoe dan met militaire ingrijpen op verzoek van een zich door burgeroorlog bedreigd voelende regering? Daar werden interessante debatten over gevoerd in de werkgroep, waarbij erop werd gewezen dat de VN (men denke aan de dekolonisatie-resolutie) geroepen is om in een koloniale oorlog tussenbeide te komen.

Het was begrijpelijk, dat men niet tot een duidelijke uitspraak kwam over de betekenis van het geweldsverbod voor de 'bevrijdingsoorlog'. Dat het geweldsverbod van art. 2 lid 4 VN-Handvest niet gaat over de burgeroorlog, is duidelijk. Dat geweldsverbod betreft immers het gedrag van staten tegen staten. Vandaar dat de Verklaring van het Continuing Committee, waarin de resultaten van de Karlovy Vary-conferentie werden samengevat, inhoudt: 'The right of selfdetermination in internal affairs is in no way prejudiced by such a ban.' Om dan te vervolgen: 'In the context of the UN resolution for ending colonialism, it is now appropriate for the UN to take measures to implement it.'

Gedurende de besprekingen werden allerlei gedachten gelanceerd die zouden kunnen bijdragen tot het voorkomen en oplossen van geschillen. Besproken werd het nut van een 'fact finding body', zoals in de VN voorgesteld door de Nederlandse regering. In dit verband werd de wenselijkheid geuit, dat de VN ambassadeurs zou hebben in alle landen — 'international civil servants', die tevens als waarnemers zouden kunnen optreden.

Veel aandacht werd ook besteed — een werkgroep was daar

speciaal aan gewijd — aan vormen van samenwerking op het gebied van de wetenschap. Het is vanzelfsprekend dat er een nauw verband is tussen ontwapening en internationale samenwerking. Ontwapening kan de gelegenheid van internationale samenwerking enorm uitbreiden, terwijl internationale samenwerking het onderling vertrouwen kan doen groeien en daardoor ontwapening kan vergemakkelijken. Vandaar de wenselijkheid van groter internationaal contact tussen 'scientists'. Belemmeringen om congressen te bezoeken dienen te verdwijnen (vooral voor geleerden in Oost-Duitsland zou dit van belang zijn) en onderlinge contacten zouden uitgebreid moeten worden. Een 'World Health Research Center' zou moeten worden opgericht.

Tot slot moge iets vermeld worden over de discussies betreffende 'peace research', vredesonderzoek, polemologie, of hoe men ook wil aanduiden de wetenschappelijke bestudering van het oorlogsvraagstuk. Op de Conferentie van Moskou werd door mij voorgesteld, dat de Pugwash-beweging zich zou inzetten om in elk land de oprichting van een 'Peace research institute' te bevorderen. Destijds vond dat bij de Russen weinig weerklank. Wellicht dat de mening nog gold, dat oorlogen nu eenmaal gemaakt werden door imperialistische kapitalisten, en dat daar weinig meer aan te bestuderen viel.

Nu was blijkbaar de opvatting veranderd, wellicht in verband met de groeiende moeilijkheden met China. Bij drieërlei gelegenheid kwam vredesonderzoek ter sprake. En het klimaat bleek op dit punt wezenlijk gewijzigd.

Allereerst was er de mededeling van de Zweedse gedelegeerden, dat de Zweedse regering voornemens is een internationaal Peace Research Institute op te richten ter viering van het feit dat op 16 augustus 1964 Zweden kon terugzien op 150 jaar vrede. Dit voorstel werd met grote instemming ontvangen, en suggesties van onderzoek werden besproken. Onder meer werd gedacht aan de oprichting van een moderne seismografische inrichting, een zgn. 'seismic cross', van belang voor het probleem van ontdekking van ondergrondse kernproeven. Ook werden genoemd onderzoekingen naar de economische consequenties van ontwapening. Men denkt echter allereerst aan vredesonderzoek op het gebied van de exacte wetenschappen, dat is gemeenlijk op het gebied van 'arms-control' en ontwapening. Te zijner tijd

kan dat aangevuld worden met onderzoek in de sociale en menswetenschappen.¹⁵⁾

In geheel andere context — bij de bespreking van de middelen om de oplossing van conflicten te bevorderen — kwamen 'peace research institutes' ter sprake. De suggestie werd gedaan, dat van deze instituten goed gebruik kon worden gemaakt om de oplossing van concrete conflicten tussen staten te bevorderen. Staten zouden bij algemene verklaring of ad hoc bereid moeten zijn, om bij de aanvang van een conflict een diepgaande studie van het conflict toe te laten door een 'peace research institute' van hun gemeenschappelijke keuze. Dit instituut, geholpen door de beide partijen bij het vinden van de gegevens, zou over het conflict objectief-wetenschappelijk moeten rapporteren. Het rapport zou in beide landen moeten worden gepubliceerd en verspreid. In zo'n rapport zou het conflict in al zijn aspecten moeten worden bekeken, evaluatie moeten plaatshebben van de betekenis voor de betrokken partijen, en nader moeten worden ingegaan op de betekenis die een niet-oplossen voor beide partijen zou hebben. Men denke aan het Kashmir-conflict, en de grote economische, politieke en spirituele consequenties die dit conflict heeft voor India en Pakistan. Het gaat hier dus ook over een soort 'fact finding', een constatering, maar van een andere aard dan die bedoeld in het Nederlandse VN-voorstel. Zo'n wetenschappelijke studie zou ertoe kunnen bijdragen te voorkomen, dat collectieve misverstanden worden bewerkt en ontstaan bij het grote publiek, zij zou bij kunnen dragen tot een bereidheid tot redelijke oplossing. Staten die er niet over zouden denken het conflict aan onpartijdige arbiters ter beslissing over te laten, zouden wellicht wel bereid zijn een wetenschappelijke studie toe te laten.

Om deze gedachte te verwezenlijken, zou nodig zijn dat over de gehele wereld verspreid polemologische instituten aanwezig zouden zijn, waaruit een keuze zou kunnen worden gemaakt. Die instituten zouden moeten beschikken over een deskundige staf om de opgedragen taak te verrichten.

¹⁵ Ook het US Agency for Arms Control and Disarmament, het enorme Amerikaanse polemologische instituut (300 vaste medewerkers, 200 'consultants', begroting van ongeveer 10 miljoen dollar) begon voornamelijk op het gebied der exacte wetenschappen. Het gaat nu ook grote interesse tonen voor de sociale wetenschappen. In maart 1964 werd een 'Social Science Advisory Board' in het leven geroepen, waarin zitting hebben de hoogleraren Griswold, Heard, Bronfenbrenner, Craig, Mason, Mosely en Osgood.

De gedachte verdient ongetwijfeld nadere overweging. Zij heeft fascinerende aspecten, die waard zijn nader te worden onderzocht.

Een derde gelegenheid waarbij 'peace research' ter sprake kwam, was de suggestie om in elk Ministerie van Defensie een afdeling op te richten van 'long range defense planning', een research-afdeling die zich zou bezighouden met problemen van 'arms control and disarmament' als middelen van duurzame beveiliging. De noodzaak daarvan is eigenlijk vanzelfsprekend. Als arms control, wapenvermindering en ontwapening is erkend als een noodzaak, als iets waarnaar gestreefd moet worden, en dat op den duur moet bereikt worden, dan moet natuurlijk de militaire wereld daarbij zijn betrokken. Het is niet zo dat ontwapening een politieke affaire is waarmede de militairen geen bemoeiing hebben. Zolang ontwapening niet is bereikt, is de veiligheid mede bepaald door het militaire machtsevenwicht, inclusief de daarmede verbonden, ook wetenschappelijke, wapenwedloop. Maar de militaire situatie en de militaire activiteiten hebben een directe invloed op de kansen van ontwapening. Militaire 'planning' moet mede worden bekeken van uit het gezichtspunt van arms control en ontwapening. Dat blijkt alreeds uit de MLF-discussie.¹⁶ Dat speelt ook een rol bij de, nog voorlopig vooral binnenskamers besproken vraag of men moet overgaan tot een intensief 'anti-missile-system': dergelijk anti-raketen-stelsel zou immers leiden tot een grote uitbreiding van het 'missile-system', een wapenuitbreiding die dwars zou ingaan tegen iedere poging tot bevrozing of vermindering.

In Nederland, als in Amerika, is de gedachte van 'long range defense planning' reeds op gang. Bij ons getuigen daarvan de regeringsnota over 'Ontwapening, veiligheid, vrede' en de Defensienota 1964. In menig land heeft men nog de opvatting van de dogmatische functieverdeling, waarbij de militairen als enige verantwoordelijkheid hebben paraat te zijn en sterk. Maar als de tekenen niet bedriegen, zal ook daar spoedig verandering in komen. De feiten dwingen ertoe.

¹⁶ Overzicht van verschillende meningen over de MLF in verschillende landen kan men vinden in het decembernummer van 'Nieuwe literatuur over oorlog en vrede', dat geheel aan de MLF-problematiek zal zijn gewijd.

B. W. Schaper

De internationale samenleving

Welvaart, Welzijn en Geluk, Deel V; Een katholiek uitzicht op de Nederlandse samenleving. — Hilversum-Antwerpen — 1963.

Men kan bepaald niet zeggen, dat dit vijfde deel van wat men wel een soort sociaal handboek voor de Nederlandse katholieke wereld kan noemen, er maar zo'n beetje bijhangt. Terecht heeft de redactie beseft, dat een uitzicht op de Nederlandse samenleving slechts zin heeft, wanneer dit in het perspectief van de internationale samenleving wordt geplaatst. Dit werk staat duidelijk in het teken van een relativering van de nationale staat en samenleving, zonder daaraan de eigen waarde en functie te willen ontzeggen of die te verminderen.

Dit zelfbewuste relativiteitsbesef betoont het ook t.a.v. de plaats en verhouding van Europa en het Westen in en tot de rest van de wereld, waarbij tevens de aanspraken van het christendom in zekere zin gerelativeerd worden. In het algemeen zal een mondiale, min of meer hiërarchiek geconcipieerde visie der menselijke verhoudingen de katholiek van nature meer aanspreken dan een relativiserend pluralisme in ideële zin. Dat beide aspecten hier in één wereldbeeld min of meer gecombineerd worden, geeft blijk van een ontwikkeld realiteitsbesef in katholieke kring en van bereidheid tot doorbreking van eigen, traditioneel bepaalde en beperkte, gezichtskring. Dit streven naar geestelijke openheid, waarvan het werk ook blijk geeft door zijn onbevangen hantering van niet-katholieke auteurs, is op zich zelf hoopvol voor het geestelijk contact en de praktische samenwerking met andere geestelijke stromingen, zowel op nationale als internationale schaal.

Geen wonder, dat dit werk zich nauw aansluit bij de geest en de arbeid van paus Johannes XXIII, die nog wel lang als schutpatroon van de vernieuwingsbeweging in katholieke sfeer zal dienen. De samenstellers zijn dan ook dankbaar gestemd jegens de encycliek 'Pacem in Terris', die zij, ook al was het werk reeds grotendeels voltooid, nog zoveel mogelijk te berde brengen. Het werk is inderdaad wel in de geest daarvan geschreven, al zou het de systematiek ten goede zijn gekomen als het er ook van de aanvang af op was gebaseerd. Een duidelijk wereldbeeld,

zoals paus Johannes in zijn encycliek van de menselijke verhoudingen in hun horizontale en verticale ordeningen had opgebouwd, zoekt men in dit werk vergeefs. De tot vervelens toe herhaalde programmatische voorbeschouwingen bieden daarvoor geen vervanging.

Reeds de, als principieel katholiek uitgangspunt beoogde, proloog, over Katholiek en Wereldburger, scheidt nauwelijks klaarheid. Zekere reserves, met name t.a.v. het vraagstuk van oorlog en vrede, in een andere specifiek katholieke kring in behandeling, zijn hierop evenzeer van invloed als de noodzaak met allerlei variatie niet alleen in de opvattingen der samenstellers, maar ook in de katholieke traditie, rekening te houden. Zo lijkt het meer dan eens moeilijk de opvattingen en uitingen van paus Pius XII, b.v. inzake het atoomvraagstuk, met die van Johannes XXIII te harmoniseren. Of hier eenvoudig van doortrekking van lijnen of accentverschil kan worden gesproken, valt te betwijfelen. Overigens noteerden wij in deze Proloog, op een brede literatuur gebaseerd, vruchtbare en realistische constatering en waarderungen, zoals de erkenning, dat de idee van een Verenigd Europa als derde macht militair strategisch een fictie is, wat, zeker buiten Nederland, lang niet door alle katholieke politici zal worden onderschreven.

Een soortgelijke, wel positieve maar toch kritische instelling constateert men ook in Afdeling I over internationale samenwerking als opdracht voor een buitenlands beleid. Zo wordt voor meer democratie in de Europese praktijk gepleit, niet alleen via de Europese, maar ook via de nationale parlementen, terwijl ook in Nederland het Europees beleid meer kabinetsbeleid moet worden. Tegenover de Franse conceptie van een Europees Europa wordt nadrukkelijk vóór de Europese eenwording in een Atlantische conceptie gekozen, al wordt Nederlands invloed op de verdere ontwikkeling niet hoog aangeslagen en de weg naar Atlantische eenheid als een zaak van lange termijn beschouwd. Ondanks allerlei aarzelingen, b.v. t.a.v. het kosmopolitisme van de Amerikanen en de prioriteit van de westerse beschaving in een algemeen acculturatieproces, domineert toch de gedachte van een wereldorde en wereldeenheden zowel op economisch en sociaal als op cultureel gebied. Het uitzicht op de mensheid als geheel, de visie op een eenheid van cultuur in verscheidenheid wordt als nieuwe dimensie van het denken gepostuleerd, waarbij ook een transformatie van het Europese christendom via verrijking

aan de andere godsdiensten tot universele vormen is inbegrepen.

Uitvoerig en inhoudsrijk is afdeling III over de ontwikkeling der achtergebleven landen, waarbij een wereld-economische politiek én een op welvaart en welzijn ingestelde wereldrechtsorde de richtsnoeren vormen. Met gidsen als Tinbergen en E. de Vries is men hier veelal veilig. Men heeft zijn reserves tegenover de eenzijdigheid bij de EEG-hulp en kritiseert de discriminatie daarbij jegens andere ontwikkelingslanden. Men verbloemt niet de teleurstellingen en gevaren van ondernemingen als de Alliance for Progress en de community development en wijst ook op de bezwaren aan een nationaal georganiseerde ontwikkelingsarbeid van missie en zending verbonden, al is het standpunt t.a.v. de subsidiëring daarvan niet volstrekt duidelijk. Zo blijven ook de opvattingen aangaande het bevolkingsprobleem, ondanks gezonde noties, nogal in het vage en op de heel lange baan gericht. Boeiend is wel het enerzijds voortdurend hameren op een planning op wereldschaal van de economische ontwikkeling en anderzijds de eis van inschakeling van particulier initiatief in de ontwikkelingsarbeid zoals door middel van de Joint Ventures, de 'gezamenlijke waagstukken' van westers bedrijfsleven en partners in de ontwikkelingslanden.

In afdeling IV, aan de Oost-Westverhouding gewijd, trof ons het consequente pleidooi voor contact en toenadering zowel in de economische als de ideologische sfeer, voor 'actieve coëxistentie', geheel in de geest van paus Johannes XXIII. De atoomimpasse in de wereldmachtsverhoudingen wordt in enkele pagina's (354-5) voortreffelijk geschetst en algemene ontwapening als weg uit die impasse aangewezen. Waarmee dan weer een latere passus (p. 371) in strijd is, waar de waarde der ontwapeningsbesprekingen in twijfel wordt getrokken, omdat men beter eerst de culturele communicatiestaketsels zou kunnen opruimen. Hier verzeilt men nogal eens in een zweverige fraseologie, zoals over het 'kosmisch tijdperk,' dat een nieuwe dimensie zou betekenen, waardoor men b.v. anders tegenover het tegenwoordige communisme dan tegenover het nazidom voorheen zou moeten staan.

Maar hoe dan ook, al geraakt men soms in wat ijle ruimten, in elk geval is er een ernstig streven de centrale problemen van deze tijd met een grote onbevangenheid tegemoet te treden. Hier worden toekomstperspectieven gesuggereerd, waardoor in het

bijzonder menige katholieke jongere zich geïnspireerd kan gevoelen tot nadere verdieping en uitwerking. Wel moet het ons van het hart, dat dit werk, dat in vele opzichten de kleurloosheid van het collectief produkt van een heterogene werkgroep vertoont, een hele rijstebrijberg vormt. Men kan zich in gemoede afvragen, hoeveel leden van de diverse arbeiders-, boeren-, tuinders-, middenstands- e.a. organisaties die bij dit geestesprodukt peet hebben gestaan, zich hier doorheen zullen worstelen. Dat aan dit vijfdeilig werk een uitvoerig register ontbreekt, maakt het niet gemakkelijker hanteerbaar.

En toch willen wij dit werk, kennelijk symptoom van die 'kentering' in vernieuwende zin die zich in de katholieke wereld, met name ook hier in Nederland, betoont, en die daar allerminst onomstreden blijkt, een ruime lezerskring van ganser harte toewensen.

W. Hessel

Christelijke economische politiek

Welvaart, Welzijn en Geluk, Deel III. Een katholiek uitzicht op de Nederlandse samenleving. Hilversum-Antwerpen 1963.

Dit werk is het doorwrocht resultaat van een moedige poging der in de Katholieke Raad samenwerkende organisaties een christelijke economische politiek uit te werken. Dat zulks geen kleinigheid is bewijst wel het feit, dat men tot een nogal ingewikkelde opzet van het gehele betoog is gekomen. Zij die b.v. de loon- en prijspolitiek, de sociale verzekering, enz., enz. zodanig in verbinding willen brengen met de katholiek-christelijke geest, dat de uiteindelijke praktische beslissingen en keuzen waartoe men komt een duidelijke christelijke signatuur dragen, leggen zich zelf een aantal denkexercities op die weliswaar respect afdwingen, doch als geheel niet tot een eenvoudig thema herleidbaar zijn. In zulke grootscheepse ondernemingen kan men een poging zien de geoorloofdheid van praktische beslissingen veilig te stellen door haar van hoog liggende beginselen af te leiden. Het blijft daarbij altijd nog een open vraag of niet hierbij langs de weg van een intellectuele verantwoording der gedane keuze in laatste instantie de verantwoordelijkheid wordt afgewenteld. In ieder geval kunnen we ons niet aan de indruk onttrekken dat men het zich onnodig moeilijk heeft gemaakt.

De studie wordt aangekondigd als een herbezinning vanuit katholiek-christelijke geest, die hoogst wenselijk scheen, omdat te velen de economische politiek als een zaak van techniek zouden zien en daarbij vergeten dat de instrumenten 'zedelijke inspiraties hebben.' (bladz. 19). Het komt mij voor dat de schrijvers daarmee niet recht doen aan hen die reeds jaren ijveren voor een duidelijke sociaal-economische politieke discussie, door zich steeds af te vragen welke doeleinden men in welke rangorde en mate gerealiseerd wil zien en welke instrumenten men daartoe beschikbaar heeft, resp. wil stellen. De techniek is in zoverre uitermate belangrijk, dat zij kan laten zien of men niet een aantal instrumenten en doeleinden heeft gekozen die onderling niet consistent zijn. Daar beloften kiezers trekken, dient deze techniek de waarachtigheid. Van haar dus geen kwaad gesproken.

Overigens, wát men vreest is, dat de personalistische dimensie van het economische leven door deze instrumenten wordt teruggedrongen. Daar stelt men tegenover, dat de overheid de instrumenten zo moet blijven ontwikkelen, dat het particulier initiatief ruimte krijgt tot een sociaal georiënteerde produktie bij te dragen (bladz. 20). De aap die uit de mouw komt is dus die van het particulier initiatief, een tot op de draad versleten politiek kostuum dat het blijkbaar nog heel goed doet. Even verder leest men zelfs, dat het vertrouwen op de mogelijkheid van een harmonische en evenwichtige ontwikkeling van het economische leven in overeenstemming is met het geloof in Gods voorzienigheid, de harmonische zingeving van bovenaf (bladz. 27). Dat is een opgepoetste oude oppervlakkigheid. Echter, de meer concrete richtlijnen waartoe men komt, zijn niet alleen als regel duidelijk doch ook 'bij de tijd', om niet te zeggen progressief. Zo ontwikkelt men voor de loonpolitiek een gedachtengang die geheel samenloopt met het jongste SER-rapport daarover, bepleit men een verstrakking van het mededingingsbeleid, spreekt men zich uit voor een herverdelingspolitiek, waaronder ook *de financiering van de sociale verzekering uit de algemene middelen, en pleit men voor het delen der werknemers in de ingehouden winstenpost*.¹ En wat ervan te denken, dat men van het particulier initiatief via de zelfverantwoordelijkheid komt tot de wenselijkheid van medezeggenschap in de zin van een bijdrage aan de formulering van het beleid en de wijze van verwerkelijking daarvan? Voorwaar een lofwaardig programma, dat onze volle instemming verdient.

Met bijzondere belangstelling namen wij ook kennis van de normen die voor de inkomstenverdeling werden ontwikkeld. Ervan uitgaande, dat de produktieve prestatie in eerste aanleg de grondslag en de maatstaf vormt voor de bepaling van ieders aandeel in hetgeen wordt voortgebracht, het zgn. prestatiebeginsel, stelt men vast dat vele inkomens een 'rent'-element bevatten, d.w.z. een element dat niet noodzakelijk is om de produktieve prestatie uit te lokken. Het zijn nu de 'rents' die via herverdeling ten dele kunnen worden geëlimineerd. In het bijzonder concludeert men nog dat inkomensverschillen overeenkomstig verschillen in begaafdheid — de zgn. begaafdheidsrent — niet noodzakelijk zijn uit een oogpunt van levensontplooiing: 'De door het

¹ Eén der redacteuren, nl. prof. Schouten, heeft zich intussen van de vermogensaanwasdeling weer gedistancieerd. Zie hiervoor 'De Tijd' van 12 en 13 augustus 1964.

inkomen weg te nemen materiële belemmeringen voor het gebruik van de aanleg en de begaafdheden zijn niet noodzakelijkerwijze groter voor degene die over grote begaafdheden beschikt, dan voor degene die door de Schepper met geringere vermogens is bedeeld.' (bladzijde 127). Ook wordt gesteld dat een 'hogere' levensstijl op zich zelf niet een hoger inkomen rechtvaardigt (bladz. 128).

Ten aanzien van de laagste inkomens acht men de kans het grootst dat deze onvoldoende zijn voor een levensontplooiing welke, in het licht van de totale welvaartssituatie, redelijk moet worden geacht (bladz. 129). In feite is daarmee naast het prestatiebeginsel ook het behoeftebeginsel geïntroduceerd met als verbindingschakel de rents, object der inkomensoverheveling. Ook dit is een lofwaardig geluid, al zou zonder de aanvulling die in de rent-beschouwing opgesloten ligt, het prestatiebeginsel wat mistig zijn.

Daarmede komen we tot een algemeen gebrek, dat aan de hoogwaardige kwalitatieve beschouwing welhaast onvermijdelijk kleeft: geen strakke formuleringen. Spruit dat voort uit de afweerhouding tegenover de techniek der sociaal-economische politiek? Of was alleen op deze wijze de niet te versmaden eenheid in de boezem van de Raad van Overleg te smeden? Zo ja, dan nog is het eindresultaat voldoende concreet. Voegen we er de op bladz. 49 gedane uitspraak nog aan toe dat 'teneinde te bereiken dat de inkomensverdeling aan christelijke normen zal voldoen, de overheid inkomensoverdrachten zal moeten bewerkstelligen, omdat zij de enige is, die de hierin tot uiting komende solidariteit in voldoende mate tot haar recht kan laten komen,' dan onderscheidt men zich ten principale nauwelijks nog van de opvattingen, neergelegd in Wenkend Perspectief. Dit ondanks de mening der samenstellers van de hier besproken studie, dat Wenkend Perspectief een eigen kleur heeft, die voor het tot stand komen van een redelijk bruikbare visie in onze Nederlandse verhoudingen tegenwicht behoeft (bladz. 31).

De meer beschouwelijke lijnen die men, voorafgaande aan verenvermelde concrete gezichtspunten, trekt en waarin als we 't goed begrijpen het zojuist genoemde tegenwicht schuilt, vormen een interessant geheel.

Samengevat verloopt de gedachtengang enigermate als volgt.

Vanuit christelijk standpunt dienen een drietal gegevens, namelijk de persoonlijke rivaliteit, de menselijke solidariteit en

de maatschappelijke subsidiariteit positief te worden gewaardeerd. De persoonlijke rivaliteit dient echter met de daaraan verbonden persoonsrechten niet verder te gaan dan voor een redelijke zelfontplooiing nodig is en moet de noodzaak van persoonlijkheidsontplooiing van de ander respecteren. De menselijke solidariteit vindt haar oorsprong in de fundamentele onderlinge afhankelijkheid. De hoogste vorm van deze saamhorigheid is de voltooid geestelijke persoonsgemeenschap in vrijheid en liefde. Omdat de mens beperkte vermogens heeft en te kort blijkt te schieten, moet een dwingende rechtsorde gerealiseerd worden, die aan de persoonsrechten, waaronder een aantal vrijheden, grenzen stelt. Die rechtsorde bevat 'zoveel vrijheid als mogelijk, zoveel machtsdwang als noodzakelijk' en is, zo schrijft men, mede geïnstitutionaliseerde menselijke liefde die in feite de seculariseerde en de gelaiciseerde christelijke *charitas* is (blz. 23). Om duidelijk te zijn: '... de diep humane uitspraken van de meest overtuigende moderne atheïst over rechtvaardigheid en liefde tot de medemens zijn zonder de historische premisse van het christendom ondenkbaar.' (blz. 24). Een hechtere verankering van dat wat we een stuk 'welvaartsstaat' zouden durven noemen, is welhaast niet denkbaar, al doet de formulering wel denken. De meer beschouwelijke lijnen die men, voorafgaande aan voaan een 'waterafstotende spons', om nog niet te spreken van recente uitspraken van prof. Delfgaauw.

Opdat er een goede harmonie tussen rivaliteit en solidariteit worde bereikt, dient aan de eis van maatschappelijke subsidiariteit te worden voldaan. Dit drietal dient een dynamisch evenwicht te vormen, waaruit bij wijze van 'ethiekvinding' een aantal praktische normen zijn af te leiden. Daarbij kent men nog een vierde plaats toe aan het sociaal-ethisch beginsel van de verdraagzaamheid, 'waarvan het democratisch gevormde compromis per definitie de vrucht is.' (bladz. 26). Vanuit dit viertal meent men de vraagstukken van productie, verdeling en gebruik te moeten bezien.

Het kan niet worden ontkend dat men erin geslaagd is een weids panorama over de vele maatschappelijke vraagstukken te ontvouwen, ook al is het uitzicht niet overal even scherp.

Tussen dit viertal uitgangspunten en de meer concrete, hiervorenvermelde beleidsconclusies, wordt een aantal beschouwingen ontwikkeld, waarvan de onderlinge samenhang wat moeilijk te achterhalen is. Allereerst wordt een christelijke normering aan

het welvaartsstreven gegeven. Daarin krijgt o.a. het particuliere eigendomsrecht een gerelativeerde plaats: naar christelijke opvatting gaat het grondrecht op particulier bezit niet verder dan hetgeen noodzakelijk is voor de mens om het lichamenlijk bestaan en de lichamenlijke levensverzorging zeker te stellen. Het vindt zijn grens in het grondrecht van anderen om ook hun bestaan en bestaansmogelijkheden veilig gewaarborgd te weten. Hier valt het woord bezitsspreiding, ook de uitspraak dat internationale hulpverlening geen zaak van sociale charitas, maar van sociale rechtvaardigheid op wereldschaal is.

Voor een christelijke waardering van de diverse organisatievormen van het economische leven worden drie ordenende beginselen onderscheiden: economische *zelf*verantwoordelijkheid, economische *gemeenschaps*verantwoordelijkheid en economische *mede*verantwoordelijkheid. Dynamisch evenwicht tussen rivaliteit, solidariteit en subsidiariteit eist, dat het beginsel der economische medeverantwoordelijkheid wordt gevolgd, hetgeen een mengvorm van liberalisme en collectivisme betekent: de geordende markthuishouding waarin het eerder genoemde viertal beginselen harmonisch tot gelding kan komen en moet komen.

Dienovereenkomstig ziet men voor deze volkshuishouding een ordepatroon geldig, opgebouwd uit een rechtsorde en een organisatorisch bestel waarin meer concreet het viertal beginselen tot uitdrukking dient te komen.

Hoewel het ordepatroon zeer complex is kunnen toch enige hoofdmomenten worden vastgesteld, die als hulpmiddel kunnen dienen het ordepatroon te toetsen aan de beginselen van solidariteit en subsidiariteit (het andere tweetal wordt om onverklaarbare redenen hier niet meer genoemd).

Als hoofdmomenten ziet men nu:

- a. de verhouding tussen autonomie en heteronomie;
- b. de verhouding tussen individuele en collectieve verantwoordelijkheid;
- c. de verhouding tussen invloeden van boven naar beneden en invloeden van beneden naar boven.

Persoonlijk kan ik dit niet anders zien dan dat de stof die in het viertal beginselen reeds lag opgeslagen hier opnieuw is ingedeeld, waarbij enig woordenspel niet afwezig lijkt te zijn. Afgezien daarvan levert een nadere overweging van deze hoofdmomenten een aantal interessante gezichtspunten op.

Zo komt men niet alleen tot de opsomming van een aantal per-

soonlijke vrijheden, doch ook tot de erkenning dat de vrijheden van consumeren, sparen en investeren een wassen neus zijn voor degene wiens inkomen slechts toereikend is voor de verwerving van de eerste levensbehoefte. Daarnaast formuleert men uitgangspunten voor de sociale verzekering.

Ten aanzien van de vraag of de ondernemingsvrijheid bepaalde beperkingen behoeft, blijft men echter gereserveerd, 'gezien het stadium der meningsvorming.' Naast zoveel moed en vooruitstrevendheid kan deze aarzeling wel vergeven worden. Aarzeling is er ook op het punt van het niveau der overheidsuitgaven. Met formuleringen als 'zoveel als mogelijk in de sfeer van de individuele verantwoordelijkheid, maar, zoveel als noodzakelijk, onder collectieve verantwoordelijkheid' kan men alle kanten op. In een eerder hoofdstuk volstaat men na een beschrijving van de ontwikkeling der overheidsuitgaven met de opmerking dat van christelijk-democratisch (!) standpunt bezien er weinig gegronde reden lijkt zich bijzonder ongerust te maken over de groei van de sector van de collectieve behoeftenbevrediging (bladz. 51). Elders lezen we nog dat 'het niet verantwoord moet worden geacht, dat een structurele (relatieve) verlaging van de overheidsuitgaven zonder meer als uitgangspunt van de prioriteitenafweging wordt genomen.'

Een afzonderlijk hoofdstuk heeft men nog gewijd aan stabiliteit en groei, doelstellingen en instrumenten. Deze laatste dienen niet alleen economisch doelmatig, doch ook 'welzijnsdoelmatig' te zijn, d.w.z. in overeenstemming met de beginselen van solidariteit, subsidiariteit en verdraagzaamheid. Zo komt men voor wat betreft het instrument socialisatie tot de conclusie, dat de technische ontwikkeling er in bepaalde omstandigheden toe kan leiden, dat voor de mededinging in een bepaalde sector niet voldoende ruimte meer bestaat, reden waarom de omvang van de sector van de collectieve of gesocialiseerde behoeftenvoorziening kan wisselen naar gelang van de technische ontwikkeling. Hierbij kunnen we instemmend knikken.

We hebben geprobeerd enigszins uitvoerig de strekking van de onderhavige studie weer te geven, opdat daarmee ook onze impressie kan overkomen: een moedige, serieuze en open studie, waarin positiekeuze niet wordt geschuwd en de lezer een indringende blik wordt gegund in een katholiek-christelijke maatschappijvisie, toegespitst op sociaal-economische vraagstukken.

Uren aan deze studie besteed, zijn geen verspilde uren.

REDACTIONEEL

Enige biografische notities:

Drs. F. Kempers is medewerker aan het Persinstituut te Amsterdam.

J. J. de Wit is verbonden aan de Arbeids Gemeenschap van de Woodbrookers te Bentveld.

Drs. J. J. Voogd, lid van de Tweede Kamer, heeft als secretaris medegewerkt aan het rapport van de Partij van de Arbeid over het radio- en TV-bestel.

Prof. mr. B. V. A. Röling is hoogleraar te Groningen en directeur van het polemologisch instituut aan de Groningse Universiteit.

Na de Amerikaanse verkiezingen

Nu de verpletterende nederlaag van Goldwater, die vanaf het begin van de verkiezingscampagne werd voorspeld, een feit is, moeten we ons afvragen waarom wij toch tot het laatste toe bang zijn geweest, dat hij het nog zou halen of althans maar net op het nipper-tje zou worden verslagen. Ik geloof, dat ik niet alleen voor mezelf spreek, als ik zeg, dat ik weinig vertrouwen in het oordelingsver-mogen van het Amerikaanse electoraat had. Misschien heeft dat iets te maken met een overblijfsel van anti-Amerikanisme à la Huizinga of Ter Braaks 'Waarom ik Amerika afwijs', misschien is het een ver-kapte uiting van Europees superioriteitsgevoel (waarmee veel Euro-peanen zich verdedigen tegen het besef van hun achterstand op wetenschappelijk en organisatorisch gebied). Maar wat ook de verklaring van onze angst en scepsis moge zijn, zeker is, dat zij niet door de feiten te rechtvaardigen zijn. De Amerikaanse kiezer is ons vertrouwen waard.

Om die stelling te funderen moeten we ons terdege realiseren, wat er nodig was om Johnson meer dan 61% van de stemmen te doen krijgen. Kennedy haalde in 1960 slechts 49,7%. Dat betekent, dat Johnson nu ruim 7 miljoen stemmen meer dan Kennedy heeft ge-kregen. Maar dat is nog niet alles. Goldwater heeft in de 5 staten in het Zuiden, die hij heeft gewonnen dank zij de stemmen van de 'arme blanken' op het platteland (dat Johnson hem in de steden de baas was is een bemoedigend teken en een bewijs van de ook poli-tiek gunstige gevolgen van de toenemende industrialisatie van het Zuiden) ruim een miljoen stemmen meer dan Nixon in 1960 be-haalde.¹ Daar staat dan tegenover, dat Goldwater in de staat New York meer dan 1 miljoen stemmen minder kreeg dan Nixon. Deze vergelijkingen zijn legitiem, omdat het totaal aantal uitgebrachte stemmen ongeveer gelijkgebleven is. Dat is een van de voorspel-

¹ Als alle negers in die staten hadden kunnen stemmen had Gold-water alleen in zijn eigen staat gewonnen, en dat nog met een uiterst krappe meerderheid.

lingen, die niet is uitgekomen; men verwachtte 3 miljoen stemmen meer.

Het zijn geen Goldwateraanhangers, die zijn weggebleven ondanks het fraaie weer. Johnson heeft in de traditioneel republikeinse staten als Vermont (dat nog nooit een democraat had verkozen), Maine en New Hampshire in Nieuw Engeland en Kansas ('de meest republikeinse staat in de unie'), Wyoming, Nebraska, Noord en Zuid Dakota in het Westen een ruime meerderheid gehaald.

In een aantal van die staten, waarvan de resultaten reeds volledig bekend zijn, blijkt het totaal aantal uitgebrachte stemmen in 1964 lager dan in 1960 (Idaho, Kansas, Indiana, Nebraska, New Hampshire en Vermont) en het laat zich aanzien, dat dit in de overige ook het geval zal zijn. We mogen aannemen, dat de wegblijvers niet op Goldwater wilden stemmen, maar het vanwege de voorspelde grote meerderheid van Johnson ook niet nodig vonden om hun trouw aan de republikeinse partij volledig te verloochenen en op een democraat te stemmen. We kunnen zelfs nog verder gaan en stellen, dat Goldwater een groot aantal stemmen te danken heeft aan de voor hem ongunstige voorspellingen, d.w.z. dat veel republikeinen, daarin voorgedaan door Eisenhower en de grootmeester van het opportuniste Nixon, op hem hebben gestemd in de overtuiging, dat het toch geen kwaad kon en dat er dan tenminste nog iets van de republikeinen zou overblijven.

Het is dus niet alleen het percentage, maar ook de opbouw ervan en de nevenverschijnselen, die de overwinning van Johnson tot een overtuigend bewijs van het gezond verstand van de Amerikaanse kiezers maken. Ik leg hier zo de nadruk op, omdat het verleidelijk is het tegendeel te beweren en te wijzen op de ruim 26 miljoen stemmen, die Goldwater dan toch maar gehaald heeft. Zelf doet hij dat ook door te stellen, dat al die kiezers achter de 'conservative cause' staan. Dat is natuurlijk onzin.

Het is van groot belang, dat wij in de Amerikaanse kiezers vertrouwen kunnen stellen. Bij de argumenten, die worden gebruikt om de wenselijkheid van een Europese atoommacht aan te tonen, behoort, dat het zowel ondemocratisch als gevaarlijk is om de verkiezing van de man, die in het Atlantisch verbond verantwoordelijk is voor de beslissing al of niet atoomwapens in te zetten, aan het Amerikaanse electoraat over te laten. Het komt mij voor, dat dit argument nu afdoende weerlegd is, tenzij men het democratisch beginsel zwaarder laat wegen dan de zekerheid, dat de beslissingsbevoegdheid in goede handen is. (Hij zal dan nog moeten af-

wachten hoe democratisch het met een Europese atoommacht zal toegaan.)

Dat de Amerikaanse President ook de 'vertrouwensman' van de Westerse wereld is, wordt ook hier terdege beseft. De enige reden, waarom de 'internationalist intellectuals' zich zo voor Johnson hebben ingespannen, zo zei me een collega, was dat er bij verkiezing van Goldwater onherstelbare schade aan juist die functie van de President zou zijn toegebracht.

Het is nog niet mogelijk de verkiezingsuitslagen te analyseren, omdat alleen de totale cijfers per staat bekend zijn en men dus nog weinig weet over de verdeling in grote en kleine steden, tussen stad en platteland, tussen ethnische groepen enz. Dank zij de voortreffelijke verzorging van 'election night' door de drie grote televisie-maatschappijen, die een gezamenlijke organisatie voor het verzamelen van de cijfers hadden opgezet, maar aparte computer-installaties en verkiezingspecialisten er op na hielden, die voorspellingen deden (NBC voorspelde om kwart voor zeven, dat Johnson met een meerderheid van 60 à 70% zou winnen en CBS verklaarde om negen uur, dat Johnson in voldoende staten als winnaar beschouwd werd om het benodigde minimum van 270 stemmen van kiesmannen verkregen te hebben) en de cijfers interpreterden, beschik ik toch over een aantal interessante gegevens.

De republikeinen hebben in 1964 alle stemmen gekregen, die in 1948 door de dixiecraten onder leiding van Strom Thurmond, de democratische senator, die als gevolg van de candidatuur van Goldwater republikein is geworden, werden behaald. Hoewel het aantal negers, dat dankzij de registratieacties²) in de Zuidelijke staten heeft kunnen stemmen, sterk is toegenomen, was het niet voldoende om de toeneming van het aantal blanke kiezers te compenseren. Vrijwel alle negers, zowel in het Zuiden als in het Noorden hebben op Johnson gestemd, maar in Massachusetts werd attorney-generaal Brooke, een republikeinse neger, met een comfortabele meerderheid verkozen, terwijl Johnson daar toch meer dan 80% van de stemmen kreeg.

² In de zuidelijke staten moet een neger, die zich wil laten inschrijven een soort examen afleggen, dat er op gemaakt is hem dat niet te laten halen. De afgelopen zomer hebben studenten en 'civil rights workers' uit het noorden acties ondernomen om de negers zich te laten inschrijven. Zij hadden hun hoofdkwartier meestal in negerkerken. Dat zijn de kerken, die van de zomer zijn opgeblazen of in brand gestoken.

Men had verwacht, dat hier tegenover zou staan, dat Johnson in het Noorden stemmen zou verliezen als gevolg van het rassenvraagstuk, omdat veel blanke arbeiders bang waren als gevolg van de wet op de burgerrechten hun baan te verliezen en niet in dezelfde straat met negers willen wonen. Er waren indicaties voor dit verschijnsel in de onverwachte successen, die de segregationistische Gouverneur Wallace in het midden-westen had behaald. Maar van deze zgn. 'white backlash' is gelukkig vrijwel niets gebleken, ook niet in de plaatsen waar Wallace zo succesvol was. Alleen bij Poolse arbeiders in de staalindustrie in Baltimore kreeg Goldwater 13% meer stemmen dan Nixon in 1960. Dit betekent niet, dat de racistische gevoelens er niet zijn, het betekent alleen dat deze niet van invloed waren op het kiezersgedrag. Maar ook deze bewering moet nog worden gekwalificeerd. In Californië, waar Johnson een meerderheid kreeg van 1.200.000 stemmen, werd Pierre Salinger, de voormalige perschef van Kennedy, verslagen door de gewezen filmacteur George Murphy, die bovendien een aanhanger van Goldwater is. De enige verklaring, die daarvoor kan worden gegeven is, dat Salinger zich in krachtige bewoordingen had uitgesproken tegen 'proposition 14', die als de kiezers zich er voor zouden uitspreken de uitvoering van een wet, die discriminatie bij verkoop en verhuur van huizen verbiedt, onmogelijk maakt. 'Proposition 14' werd met 2 tegenstemmen aangenomen. Men zou hieruit kunnen opmaken, dat Johnson door een groot aantal kiezers gekozen is omdat zij Goldwater op buitenlands politiek gebied niet vertrouwden. Maar tegen deze argumentatie pleit weer dat Goldwater in een aantal andere staten juist zijn aanhangers en niet de gematigde, 'liberal' republikeinen in zijn val heeft meegesleept.

In zijn eigen staat Arizona, waar hij zelf won, werd zijn eigenhandig uitgezochte kandidaat voor het goeverneurschap verslagen door een vooruitstrevende democraat. Goldwater heeft over het algemeen ook niet bij de ene sociale of ethnische groepering meer stemmen gekregen dan bij de andere. Johnson bleek het bij alle inkomensklassen en bij alle ethnische groeperingen beter dan Kennedy te hebben gedaan; alleen bij de katholieken bleef hij wel eens wat achter. Deze laatste gegevens zijn echter nog maar incidenteel. Het is heel goed mogelijk, dat er nog opvallende feiten aan het licht komen als de volledige cijfers door de bestudeerders van kiezersgedrag zijn geanalyseerd.

Er kan wel met een redelijke mate van zekerheid wat worden gezegd over de kansen van Johnson om zijn programma van wetgeving

door Senaat en Huis van Afgevaardigden te krijgen. De democraten hebben hun meerderheid in de Senaat nog met een zetel ver-groot, maar de meeste moeilijkheden werden niet daar maar in het Huis van Afgevaardigden gemaakt. De democraten hebben in het Huis nu niet alleen een nettowinst van 39 zetels behaald (de ver-deling is nu: democraten 296 tegen republikeinen 139 zetels), maar bovendien de coalitie van republikeinen en conservatieve democra-ten uit het Zuiden gebroken. In het Noorden zijn een flink aantal conservatieve republikeinen gewipt, terwijl een paradoxaal gevolg van het succes van Goldwater in het Zuiden de verkiezing van 7 republikeinse afgevaardigden in Georgia, Alabama en Mississipi was. De democraten, die zij hebben verslagen, bekleedden vanwege hun senioriteit sleutelposten in belangrijke commissies van het Huis, die de conservatieve coalitie nu dus ook kwijt is. Het is vrijwel zeker, dat Johnson de wetgeving betreffende gratis medische ver-zorging voor ouden van dagen, het hulpverleningsprogramma voor Appalachia, de armste streek van Amerika, en het algemene regio-nale hulpverleningsprogramma, die het vorige Huis niet heeft willen aannemen of waarvan de behandeling door het Huis door een van de commissies, waar de conservatieven het voor het zeggen hadden, werd verhinderd, nu aangenomen zal weten te krijgen.

Over de verdere plannen van de Johnson-administratie is nog weinig te zeggen. Johnson heeft zijn droom van de 'great society' alleen in de meest algemene termen uitgewerkt en over de middelen om er te komen helemaal niets gezegd. Er zijn wel voor alle onder-werpen van federale zorg 'task forces', commissies van experts, in-gesteld, die plannen en voorstellen aan Johnson moeten voorleggen, maar de inhoud daarvan is nog niet bekend.

Een interessant onderwerp van speculatie is nog wat er zich nu binnen de republikeinse partij zal gaan afspelen. De strijd om de leiding is de dag na de verkiezingen al begonnen. Goldwater ver-klaarde in zijn tot het laatst mogelijke moment uitgestelde toe-spraak, waarin hij zoals dat in Amerika gebruikelijk is zijn verlies moest erkennen, dat hij niet van plan was de leiding uit handen te geven. Helaas zijn ook de gematigde republikeinse leiders wei-nig eensgezind. Er is een duidelijke animositeit tussen degenen, die zich uiteindelijk toch onder de banier van Goldwater hebben geschaard, en zij, die zich zijn blijven verzetten. Nixon deed in een persconferentie een woedende uitval naar Rockefeller, en verklaar-de tevens dat de leiding aan de eerste categorie toekwam.

De moeilijkheid is, dat een Amerikaanse partij nauwelijks na-

tionaal georganiseerd is. Een centrale leiding ontbreekt. De partij-apparaten zijn per staat of stad georganiseerd en het geheel is een coalitie van vaak uiterst heterogene elementen. Een daarvan is nu de liebieblanke, volstrekt racistische republikeinse partij in het Zuiden. Wat moeten mensen als Rockefeller, Cabot Lodge en Romney, de als mogelijke kandidaat voor 1968 genoemde gouverneur van Michigan, daarmee aan? Wat zullen de conservatieven en rechts radicalen doen als de gematigde republikeinen weer het heft in handen kunnen nemen? Van het antwoord op die vragen hangt de toekomst van het twee partij-stelsel in Amerika af.

Maar hoe onzeker ook de toekomst is, de aard van de overwinning van Johnson rechtvaardigt enig optimisme. Al zijn de problemen, waar Johnson en zijn regering mee zullen worden geconfronteerd, reusachtig, er is nu tenminste enige kans, dat er een paar van zullen worden opgelost.

De crisis in de NAVO

Het paradoxale feit doet zich voor, dat nu juist de MLF, door haar ontwerpers gezien als middel om het probleem van de nucleaire zeggenschap binnen de NAVO tot althans het begin van een oplossing te brengen en de cohesie van de alliantie te versterken, het bondgenootschap in de ernstigste crisis stort die het sinds zijn oprichting heeft meegemaakt. Men dient daarbij echter wel te bedenken, dat het oplevende nationalisme in Europa, met De Gaulle als inspirator en aanvoerder, deze crisis waarschijnlijk hoe dan ook had doen ontstaan.

De MLF zal eerder als aanleiding tot, dan als oorzaak van de crisis moeten worden gezien.

Wij staan voor een uiterst verwarde situatie. De Gaulle, die zich aanvankelijk vrij indifferënt toonde — wellicht omdat hij niet geloofde in de totstandkoming van een dergelijk project in enigerlei vorm — heeft thans het torpederen van de MLF-plannen tot hoofddoel van de Franse diplomatie verklaard. Hij laat zijn ministers vertellen dat de MLF in strijd is met het Frans-Duitse vriendschapsverdrag en tegen Frankrijk is gericht. Hij probeert zelfs de indruk te wekken — en het lijkt meer dan louter een dreigement —, dat hij, zo het tot een MLF zou komen, niet zal aarzelen om iedere vorm van actieve deelneming in het NAVO-bondgenootschap te beëindigen.

In Duitsland woedt een grote slag tussen de 'Atlantici' — met Schröder wellicht als meest resolute exponent — en hen die tot gaullistische concepties neigen, zoals Strauss, von Guttenberg en de nog steeds een actieve rol spelende Adenauer.

De afloop is onzeker, ten dele omdat men moet vrezen voor een ernstig gebrek aan besluitvaardigheid bij de Bondskanselier, maar vooral omdat het vermijden van een keus tussen Washington en Parijs ook door vele niet-gaullisten wordt gewenst.

In Engeland heeft de Labour-regering onmiddellijk na haar optreden duidelijk weten te maken (het bezoek van Gordon Walker aan Washington) dat de socialistische afwijzing van de bestaande MLF-plannen niet voortkwam uit een anti-Atlantische gezindheid,

maar juist uit de vrees, dat deze plannen de wezenlijke problemen van de NAVO-samenwerking onopgelost dreigden te laten. Voor hen die de uitspraken van de Labour-leiders in de afgelopen jaren geregeld hebben gevolgd, was dit geen nieuws, maar voor menig- een in Washington was het blijkbaar een welkome verrassing.

In Italië zou het doordrijven van het MLF-project in zijn thans nog bestaande vorm er vermoedelijk toe leiden dat de Nenni-partij uit de regering zou treden en dat een uiterst moeilijk oplosbare kabinetscrisis zou ontstaan.

En wat onze zuiderburen betreft, heeft niemand minder dan Spaak verklaard, dat op het ogenblik in het Belgische parlement geen meerderheid voor de MLF te vinden is.

Griekenland en Turkije zijn zozeer geabsorbeerd door hun conflict om Cyprus, dat ze in de discussie rond de MLF nauwelijks een rol spelen.

In Canada en de Scandinavische landen overheerst een afwijzen- de en sterk kritische houding ten aanzien van de plannen voor een multilaterale atoomvloot.

Wat uit dit spel van krachten en tegenkrachten, van druk en tegen- druk ten slotte zal voortkomen, kan niemand voorspellen. Maar wel is het mogelijk een schets te geven van de oorzaken van de huidige moeilijkheden en van de verschillende keuzemogelijk- heden waarvoor de NAVO — en dus ook Nederland — zal komen te staan.

In het onderstaande zal daartoe een poging worden gedaan.

Het is alleen mogelijk de achtergronden van de huidige crisis te begrijpen, wanneer men de verschillen in het oog houdt, die be- staan tussen de situatie ten tijde van de oprichting van de NAVO in 1949 en thans.

In 1949 kon West-Europa het naoorlogse herstel alleen nog maar voortzetten dank zij grootscheepse Amerikaanse hulpverle- ning. Er bestond dus een vrijwel volledige economische afhanke- lijkheid van de Amerikaanse bondgenoot. Het Amerikaanse atoom- monopolie was nog vrijwel onaangetaast; Rusland was pas in de allereerste fase van de opbouw van zijn atoommacht. Tegelijkert- ijd hadden echter de communistische putsch in Praag en Stalins blokkade van Berlijn de westelijke mogendheden tot een grotere mate van eenheid gebracht dan ooit tevoren.

In 1964 doet zich een totaal andere situatie voor. Europa is wel- varender dan 15 jaar geleden kon worden gedroomd. Van een

economische afhankelijkheid van Amerika is geen sprake meer. Maar terzelfder tijd heeft de nucleaire situatie zich fundamenteel gewijzigd.

Weliswaar bezitten de Amerikanen nog een ruime voorsprong, maar niettemin weten zij dat in een eventueel nucleair conflict nu ook Amerikaanse stedelijke centra vernietigd kunnen worden. En dit heeft op zijn beurt in Europa aanleiding gegeven tot de vrees, dat Amerika de in het kader van de NAVO gegeven garanties aan Europa niet zal nakomen. Gerechtvaardigd lijkt die vrees niet, want het Amerikaanse eigenbelang staat niet toe, dat West-Europa in communistische handen zou vallen. Maar niettemin hebben we rekening te houden met het feit dat tal van leidende politici en militairen in Europa deze vrees wel koesteren.

Alleen al deze ontwikkelingen zouden al voldoende zijn geweest om de nodige moeilijkheden in de verhouding tussen de VS en de Europese landen te veroorzaken. Wellicht zou echter een voortzetting van de communistische druk op West-Europa, zoals wij die in 1949 kenden, ertoe hebben geleid, dat men, noodgedwongen, eerder een formule tot oplossing daarvan zou hebben gevonden. Nu echter door de desintegratieverschijnselen in het Oostblok de communistische dreiging, althans tijdelijk, verminderd lijkt, krijgen ook de centrifugale krachten in het NAVO-bondgenootschap een veel grotere kans. De Gaulle kan zijn nationalistische spel alleen spelen, omdat de internationale situatie hem dat veroorlooft.

Het is tegen deze achtergrond, dat wij de verschillende keuzemogelijkheden waarvoor het NAVO-bondgenootschap zich thans gesteld ziet, zullen moeten beoordelen. In theorie kan men een viertal alternatieven onderscheiden:

1. aanvaarding van het MLF-plan in zijn huidige vorm;
2. omvorming, na enige tijd, van de MLF in een Europese atoommacht, niet langer onderworpen aan een Amerikaans veto;
3. ontwerpen van een Atlantische beheersformule voor ten minste de bestaande atoomwapens in Europa en in de wateren rond Europa;
4. de zaken op zijn beloop laten.

Ik herhaal, dat men althans in theorie deze mogelijkheden kan onderscheiden. In de praktijk zullen we waarschijnlijk niet voor een zo duidelijke keuze worden gesteld. Er zijn immers allerlei mengvormen tussen deze vier oplossingen denkbaar. Maar voor een verantwoorde analyse van het probleem waarvoor we ons gesteld zien, heeft het maken van deze indeling een zekere betekenis.

De MLF

In de eerste plaats dan de MLF. In de discussie over dit vraagstuk ontstaat vaak verwarring, omdat menigmaal niet alleen het bestaande plan tot vorming van een multilaterale vloot van 25 oppervlakteschepen bewapend met Polarisraketten met de term MLF wordt aangeduid, maar ook allerlei alternatieve multilaterale constructies. Ik spreek in dit verband alleen over het *oorspronkelijke* MLF-plan, zoals dit door de Amerikanen is voorgesteld. En ter wille van de systematiek laat ik hier buiten beschouwing de befaamde 'Europeaniserings-clausule', die thans in de Parijse studiegroep ter voorbereiding van het MLF-verdrag mede onderwerp van bespreking vormt. Weinig onderwerpen zijn in de partij zozeer van alle kanten geanalyseerd en bestudeerd als dit.

Bij deze studie hebben de buitenland-specialisten van de Tweede-Kamerfractie ook het voorrecht gehad uitvoerige voorlichting te ontvangen van twee bij uitstek deskundige voorstanders van het MLF-project, namelijk de Amerikaan Bowie, die wel als de geestelijke vader van de MLF mag worden beschouwd en Jean Monnet, die meer dan wie ook zich moeite heeft gegeven om de MLF in Europa aanvaard te krijgen.

Na de vele discussies die reeds hebben plaatsgevonden, kan ik op dit punt betrekkelijk summier zijn.

In de eerste plaats een opmerking over de militaire aspecten van het MLF-project. Voorstanders van de MLF hebben hun vreugde uitgesproken over het feit, dat een studiec ommissie zou hebben uitgemaakt dat het project militair gesproken aanvaardbaar zou zijn. Met name zou het probleem van de grotere kwetsbaarheid van oppervlakteschepen kunnen worden opgelost, wanneer deze zich maar voldoende spreidden. Onbeantwoord is echter gebleven de vraag, waarom de Amerikanen, ondanks MacNamara's grote voorliefde voor 'cost-efficiency' en ondanks het feit dat oppervlakteschepen aanzienlijk goedkoper zijn dan duikboten, voor hun Polaris-vloot duikboten blijven prefereren.

Onbeantwoord blijft ook de vraag waarom vooraanstaande militairen in Washington een onderscheid maken tussen de 'feasibility' (de technische uitvoerbaarheid) van het MLF-project en de 'desirability' (de wenselijkheid daarvan). Op 13 november jl. berichtte de New York Times uit Washington: 'There appears to be general agreement that the military value of the mixed-manned fleet is questionable. Even American officers who endorsed the project stressed that this has been done solely in answer to the question whether it was feasible.'

Bij de beoordeling van de wenselijkheid van het project zullen wij overigens ook terdege dienen te bedenken, dat nagenoeg onvermijdelijk de uitgaven hiervoor ten koste zullen gaan van de uitgaven voor conventionele bewapening.

In de discussie over de MLF wordt vaak de vraag gesteld: 'Maar erkent u dan niet dat op de dreiging van een groot aantal Sowjet middelbare afstandsraketten, op West-Europa gericht, een antwoord moet worden gevonden? En beseft u ook niet, dat het beter is, om de NAVO-raketten die deze dreiging moeten neutraliseren, op schepen te plaatsen dan op het overbevolkte Europese continent?' Ik ben bereid op beide vragen met ja te antwoorden. Maar ik meen dat eerst een prealabele vraag moet worden gesteld, namelijk deze of de *bestaande* nucleaire macht van de NAVO al niet voldoende is om deze dreiging te neutraliseren. Ik kan mij daarbij op niemand minder dan MacNamara beroepen, die onlangs in een artikel in de Saturday Evening Post¹⁾ heeft geschreven, dat tegenover 1100 Amerikaanse lange-afstandsbommenwerpers 250 Russische staan en dat de Russen tegenover ruim 800 intercontinentale raketten minder dan een kwart van dit aantal kunnen stellen.

Het lijkt waarschijnlijk, dat de Sowjet-Unie in de komende jaren deze achterstand zullen weten te verkleinen, maar zeker niet geheel zullen kunnen inlopen. Maar ook wanneer men ervan uitgaat, dat naar een verdere uitbreiding van het nucleaire potentieel van de NAVO moet worden gestreefd, staat nog allerminst vast, dat de oppervlaktevloot die nu wordt voorgesteld, dan de enige mogelijkheid daartoe is. Van Amerikaanse zijde is herhaaldelijk betoogd, dat de MLF-oppervlaktevloot *in de plaats* zou treden van een deel van het Amerikaanse nucleaire programma, dat dan niet ten uitvoer zou worden gebracht.

Dit alles bevestigt de indruk, dat het MLF-project niet zozeer uit militaire overwegingen, als wel op politieke gronden naar voren is gebracht. T.a.v. de *politieke* aspecten wil ik, hoewel bepaald tegenstander van het huidige MLF-project, graag erkennen, dat de motieven achter het MLF-voorstel ongetwijfeld waardering verdienen. Men heeft geprobeerd een formule te vinden om het probleem van de nucleaire zeggenschap tot oplossing te brengen. Maar mijn kritiek is nu juist, dat men bij de uitwerking van deze op zich zelf zo gezonde gedachte zozeer heeft gefaald.

Een van de voornaamste bezwaren tegen de MLF is, dat zij in wezen niets oplost. Want de zeggenschap die het plan Amerika's

¹⁾ Saturday Evening Post, 7 november 1964.

Europese bondgenoten geeft t.a.v. de centrale vraagstukken van de nucleaire politiek, is miniem. Het voornaamste doel van het MLF-project was ongetwijfeld om de 'Atlantici' in Europa — en vooral die in Duitsland — de helpende hand te bieden bij hun pogingen om zich staande te houden tegen de opkomende nationalistische en gaullistische stromingen, die eisen dat Europa zich bevrijdt van de 'Amerikaanse hegemonie'. Maar dan moet men iets zinvollers bedenken dan een MLF, die uitsluitend een zekere mate van zeggenschap geeft t.a.v. hooguit 5 pct. van het nucleaire vermogen van de NAVO. Waar het in wezen om gaat, is dat de Europese NATO-landen een belangrijke invloed wordt verzekerd op de totstandkoming van vitale beslissingen inzake hun veiligheid zonder dat er meer vingers aan de nucleaire trekker komen. Dat is het kernprobleem.

De MLF schept bovendien weer nieuwe problemen. Het is uiterst ongelukkig, dat de MLF (nogmaals: ik spreek dus over de huidige plannen) een overwegend Amerikaans-Duitse zaak is en dat de overige deelnemers te zamen minder dan een derde van het project voor hun rekening nemen. Dat betekent, dat ook de *toekomstige* ontwikkeling van de MLF in de eerste plaats een zaak van Washington en Bonn zal zijn.

Amerika geeft te kennen dat de MLF een extra waarborg zal zijn tegen eventuele Duitse plannen voor een zelfstandige atoombewapening. Maar is dat zo? De Amerikanen zijn in hun politiek tegenover zich ontwikkelende nationale kernmachten weinig consequent geweest. Zij hebben gewaarschuwd tegen de force de frappe, maar hebben niettemin besloten aan Frankrijk de tankervliegtuigen te leveren die voor de verwezenlijking van de Franse plannen onmisbaar waren. Is dan wel een resolute houding te verwachten t.a.v. mogelijke toekomstige Duitse verlangens naar grote zelfstandigheid? Het lenkt op zijn minst genomen veiliger om Duitsland een aandeel in de nucleaire zeggenschap in te ruimen in een kader waarin behalve Amerika ook de Engelsen een behoorlijke stem in het kapittel hebben.

De MLF kan ook nog niet los worden gezien van haar repercussies op de ontwikkelingen in het Oostblok. De Europese satellietstaten beginnen zich uit Moskou's greep los te maken in een tempo dat iedereen verrast. Moeten we nu uitgerekend op dit moment komen met een plan dat ongetwijfeld nieuw voedsel geeft aan de toch reeds zo grote angst voor Duitsland en dat deze landen weer teruggedrijft in de armen van Moskou?

Tot dusver heb ik uitsluitend geschreven over de MLF, in de

veronderstelling dat het Amerikaanse veto zou worden gehandhaafd. Maar de aanwijzingen stapelen zich op, dat zowel in Europa als in Amerika een stroming bestaat, die van dit Amerikaanse veto afwil, althans op termijn. Zo dit zou gebeuren, dan zou men natuurlijk moeilijk meer kunnen volhouden dat een dergelijke oplossing van het zeggenschapsprobleem niet in strijd zou zijn met de gedachte van het tegengaan van de groei van het aantal atoommachten (de non-proliferatie-gedachte). Maar een dergelijke opzet zou bovendien nog vele andere ernstige consequenties kunnen hebben, die wij in het onderstaande zullen bespreken.

Een Europese atoommacht?

Het is reeds geruime tijd bekend, dat bij de voorbereiding van het MLF-verdrag mede ter sprake staat een clause die herziening van de conventie mogelijk moet maken, wanneer Europa een grotere politieke eenheid heeft bereikt. Er is steeds een sterke neiging geweest, zowel bij Amerikaanse als bij Europese voorstanders van de MLF, om dit te bagatelliseren. Die clause wordt pas actueel, wanneer de lange weg naar Europese eenheid geheel is afgelegd, zo gaf men te verstaan. En velen hebben ook de verklaring van het Comité Monnet van juli jl., die — met Vondeling als enige tegenstemmer — het pleit voerde voor een transformatie van de MLF in een Europese atoommacht, in dit licht gezien.

Maar inmiddels is de situatie veranderd. De Gaulle loopt nu storm tegen de MLF en men gaat naar middelen zoeken om hem toch nog in de NAVO-boot te houden. Eén ding staat daarbij vast: de generaal wil een grotere zelfstandigheid van Europa t.a.v. Amerika. Plotseling gaan nu aan alle kanten gedachten leven inzake een 'Europeanisering' van de MLF, die bepaald dan wel niet zou worden uitgesteld tot het moment dat een president van de Verenigde Staten van Europa zou worden gekozen. Is het erg gewaagd om te veronderstellen dat de 'spontane en geïmproviseerde' mijmeringen van onze minister van Landbouw op het AR-partijconvent over een uitbouw van de militaire clauses van een verdrag inzake een Europese politieke unie op zodanige wijze, dat ook Frankrijk mee zou willen doen, ook iets met deze denkbeelden te maken hadden?

Als typerend voorbeeld voor deze verschuivingen in het denken noem ik de speech die de voorzitter van de Duitse Bondsdag, dr. Gerstenmaier, op 22 oktober jl. in Parijs heeft gehouden voor het Centre d'études de politique étrangère. Ik citeer: 'Die NATO würde sich demgemäß in der Zukunft, im Bild gesprochen, nicht mehr

als ein Kreis mit dem einen Mittelpunkt (härter gesagt mit der einen Befehlszentrale) Washington darstellen, sondern als eine Ellipse mit zwei Brennpunkten. Der eine Brennpunkt würde sicher Washington bleiben, der andere aber müsste in Europa liegen. Er würde mit groszer Wahrscheinlichkeit Paris sein. Auf jeden Fall müsste er der Ort sein, an dem sich das europäische NATO-potential am ehesten zusammenfassen und auch politisch zur Darstellung bringen lässt.' Twee 'Befehlszentralen' dus: in Washington en in Parijs. Volkomen parallel daaraan loopt een uitspraak van Guttenberg. In de Neue Zürcher Zeitung van 12 juni jl. kwam het volgende bericht voor: 'In einem Interview mit dem Bayerischen Rundfunk erklärte Guttenberg, Europa dürfe in den nächsten Jahren in der Sicherheitspolitik nicht von den Vereinigten Staaten abhängig bleiben. Da Deutschland den Kern einer europäischen Atomstreitmacht nicht bilden könne und wolle, bleibe nur Frankreich übrig. Die geplante multilaterale Atomstreitmacht könne die Abhängigkeit von Amerika nicht beseitigen, sondern nur ein "gewisses Mehr" an Mitspracherecht bringen.'

Ik vestig vooral de aandacht op de woorden 'in den nächsten Jahren.' Het is niet zo maar een nevelig toekomstperspectief. Het is onmiskenaar, dat er een stroming in Europa is die op korte termijn van het Amerikaanse veto over een te vormen MLF af wil. Men ziet de constructie al voor zich. De MLF moet, na het uittreden van de Amerikanen, onder een te vormen Europese politieke unie worden ondergebracht. Op deze wijze zou dan tegelijkertijd De Gaulle kunnen worden geapaiseerd; aan zijn wensen tot doorbreking van de Amerikaanse 'hegemonie' over West-Europa zou dan in belangrijke mate zijn tegemoetgekomen.

Of dit alles strookt met de Amerikaanse bedoelingen, valt nog te bezien. Maar wel is onmiskenaar, dat door het spelen met de gedachte van een 'Europeanisering' van de MLF, zij het dan waarschijnlijk gedacht in een veel verder liggende toekomst, de Amerikanen de deur hebben opengezet voor pressie uit Europa, gericht op een opgeven van het Amerikaanse veto over een te vormen MLF.

Deze gedachte heeft van den beginne af een rol gespeeld. Zo is het typerend, dat de man die de MLF uitdacht, Robert Bowie, in zijn kort geleden verschenen boek 'Shaping the future; foreign policy in an age of transition', schrijft: 'In my view therefore, as Europe moves toward unity, the United States should be willing to concede to a European or NATO-force ultimate autonomy without a veto.'

Maar deze gedachte blijft niet tot de planners en de theoretici in

Amerika beperkt, zoals men misschien zou kunnen denken. Weinige dagen voordat hij zo plotseling president werd, zei Johnson in een rede te Brussel (10 november 1963): 'Evolution of this missile fleet toward European control, as Europe marches toward Unity, is by no means excluded.'

En op 8 mei jl. zei George Ball in een rede in Washington: 'If Europe were sufficiently far advanced toward political unity that it could by itself manage and control an atomic deterrent, we could hopefully look forward to an effective and integrated Atlantic defence founded on true nuclear partnership.'

Wat zou er gebeuren als de Amerikanen hun veto over een MLF zouden opgeven? Een voorstander van deze gedachte als Bowie ziet in een dergelijke ontwikkeling kennelijk geen gevaar. 'To do so would merely extend to such an integrated force what was conceded to the British force in the Nassau agreement,' schrijft hij laconiek in zijn nieuwe boek. Maar gaat deze vergelijking wel op? In Nassau werd een afspraak met een land gemaakt dat een zo hecht mogelijke band met Amerika tot grondslag van zijn buitenlandse beleid heeft gemaakt. Maar als de MLF zich tot een Europese atoomstrijdmacht zou omvormen, dan zou dit in feite een concessie zijn aan de centrifugale krachten van het nationalisme in Europa, die niet langer bereid zijn de leidende rol van Amerika in de alliantie te aanvaarden en die een zelfstandige Europese defensiepolitiek nastreven. De deal met Engeland in Nassau was een bevestiging van de Anglo-Amerikaanse samenwerking (de felle reactie van de Gaulle levert de duidelijkste bevestiging van deze stelling). Een opgeven van het Amerikaanse veto in de MLF en de vorming van een Europese atoommacht zou ongetwijfeld een tweedeling, en vermoedelijk uiteindelijk een breuk, in het bondgenootschap teweegbrengen.

We zullen bovendien ons moeten realiseren, dat de opvatting van Bowie geenszins representatief is voor het gehele Amerikaanse denken. In dit verband vestig ik de aandacht op de waarschuwing van Senator Fulbright, de voorzitter van de Amerikaanse senaatscommissie voor buitenlandse zaken, in zijn boekje 'Prospects for the West' (1963). Fulbright schrijft: 'Our commitment to the defence of Europe is absolute and irrevocable, so long as the principal decisions that lead to war or peace are not removed beyond our influence and responsibility.'

Tegen deze achtergrond moet men de situatie overwegen die zou ontstaan wanneer een Europese atoommacht tot stand zou komen in het kader van een Europese politieke unie, met Parijs als 'Be-

fehlszentrale'. Kan men zich werkelijk voorstellen, dat Washington in een dergelijke situatie er voldoende vertrouwen in zou hebben dat de beslissingen inzake deze atoomstrijdmacht zouden worden getroffen op een wijze die de instemming van Amerika zou kunnen hebben? Lijkt het niet veeleer waarschijnlijk, dat de Amerikanen dan vroeger of later zouden beginnen om zich van hun defensieverplichtingen jegens de Europeanen, die zozeer een zelfstandige defensie wensten, los te maken en hun troepen uit Europa zouden terugtrekken?

Men kan betogen dat een Europese atoommacht wellicht een meer aanvaardbare constructie zou zijn, wanneer ook Engeland mee zou doen. De Engelsen zouden dan als het ware als schakel kunnen optreden tussen het Europese continent en de Verenigde Staten. Maar — daargelaten of dit werkelijk het geval zou zijn — het lijkt nauwelijks denkbaar dat een dergelijke constructie te verwezenlijken zou zijn. Conservatieven en socialisten hebben steeds een afwijzende houding aangenomen tegenover de gedachte van een zelfstandige Europese atoommacht, met een eigen 'Befehlszentrale'. Beide partijen hebben steeds een *Atlantische* oplossing voor de nucleaire problematiek in de NAVO als uitgangspunt voor hun (overigens sterk-uiteenlopende) defensiepolitiek gekozen. Een Europese atoommacht zou dus vermoedelijk een atoommacht van de zes EEG-landen zijn.

Beseft men bovendien wel, dat de vorming van een Europese atoommacht in het kleinere Europese verband precies dezelfde problemen oproept als die welke nu in Atlantisch verband om oplossing vragen? De grote moeilijkheid bij het oplossen van het vraagstuk van de nucleaire zeggenschap is steeds, dat uiteindelijk één man, of liever gezegd het hoofd van één regering, de beslissing moet nemen over de inzet van atoomwapens. Men kan wel voorzien in allerlei commissoriaal overleg, maar de eindbeslissing kan niet door een commissie worden genomen. En wie moet die beslissing nemen? Als men zegt: Parijs, dan betekent dat tevens dat Frankrijk de onbetwiste leider zal zijn van continentaal Europa. De 'hegemonie van Washington', waartegen de nationalistes in Europa zo groot bezwaar hebben, zal dan worden vervangen door de hegemonie van de Gaulle.

Wenst men dan niet, maar wil men toch vasthouden aan een of andere Europese nucleaire formule, dan rest alleen nog maar de mogelijkheid van een of ander vaag samenwerkingsverband tussen verschillende nationale nucleaire strijdmachten in het raam van een politieke unie. Van welke landen? Niet van Luxemburg, België of

Nederland. Maar dat in een dergelijk kader ook Duitsland over een nucleaire strijdmacht zou beschikken, zou dan wel onontkoombaar zijn. Ook in Italië zouden dan waarschijnlijk stemmen ten gunste van een eigen nucleaire rol opgaan. De onaanvaardbaarheid van een dergelijke 'oplossing' is wel zonder meer duidelijk.

Beseft men bovendien, dat een dergelijke Europese atoommacht, zelfs al zouden de Amerikanen hulp verlenen bij haar geboorte, een essentieel vereiste mist, dat aan een deterrent die deze naam verdient, moet worden gesteld, namelijk haar geloofwaardigheid? Amerika geeft jaarlijks 15 miljard dollar uit voor zijn nucleaire defensie, ongeveer evenveel als alle Europese bondgenoten te zamen voor hun conventionele defensie. Kan men tegen de achtergrond van deze cijfers, zelfs wanneer men uitgaat van aanzienlijk verhoogde financiële offers voor de defensie, werkelijk menen dat een dergelijke Europese atoommacht de veiligheid zou kunnen bieden die de Amerikaanse atoommacht biedt?

Een Europese zelfstandige atoommacht zou ongetwijfeld noodlottige consequenties hebben voor de Atlantische samenwerking en dus ook voor West-Europa, dat voor zijn veiligheid zozeer op hechte samenwerking met de Amerikanen is aangewezen. Een dergelijke sombere conclusie zou niet behoeven te worden getrokken, wanneer men niet zou denken aan Europese nucleaire zelfstandigheid, maar wanneer b.v. de Europese landen niet *individueel*, maar *als collectiviteit* een aandeel zouden gaan leveren in de Amerikaanse kernmacht, onder handhaving van het Amerikaanse veto. Maar het lijkt nagenoeg uitgesloten, dat de Gaulle voor een dergelijke oplossing te vinden zou zijn.

De plannen van Labour

Inmiddels is Labour in Engeland aan de macht gekomen. Daarmee komt de MLF-problematiek in een geheel nieuwe fase. Enerzijds is bekend, dat de Labour-leiders grote bezwaren hebben tegen het plan van een atoomvloot bestaande uit 25 oppervlakteschepen. Anderzijds is nu wel gebleken, dat de Labour-regering werkelijk wil gaan doen wat vele waarnemers vóór de verkiezingen weigerden te geloven dat zij zou doen: zij is bereid de zelfstandige beschikkingsmacht over de Engelse kernmacht op te geven in het kader van een voor haar aanvaardbare nucleaire reorganisatie van de NAVO. Deze principiële beslissing is van historisch belang. Sinds het atoomtijdperk in 1945 begon, is het aantal atoommachten van 1 tot 5 gegroeid. Maar het is nog niet voorgekomen, dat een land zich uit de atoomclub wilde terugtrekken. Labour doet op

nucleair gebied wat het op het terrein van de economische politiek nog weigert te aanvaarden: men is bereid terwille van een supranationale oplossing een stuk nationale soevereiniteit op te geven. Met één slag verandert dit de nucleaire problematiek van de NAVO. De grote vrees was tot dusver dat West-Duitsland — strevend naar een aan Engeland en Frankrijk gelijkwaardige plaats — op den duur niet van atoombewapening zou willen afzien, wanneer Engeland en Frankrijk deze wél bezaten. Wanneer echter het gaullistische Frankrijk als *enige* Europese NAVO-land zou proberen de ongelijke wedloop met de atoomreuzen vol te houden — en dat dan nog met ondanks grote financiële offers uiterst geringe resultaten — zou het de Duitsers veel gemakkelijker vallen blijvend van een eigen nucleaire rol af te zien.

Aan het prijsgeven van de zelfstandige beschikkingsmacht over de Engelse kernmacht is voor Labour verbonden de noodzaak van een meer bevredigende oplossing van het probleem van de verdeling van de zeggenschap over het nucleaire potentieel van de NAVO tussen Amerika en de Europese bondgenoten. Het opgeven van een eigen nucleaire rol door Engeland betekent aanvaarding van de uiteindelijke beslissingsmacht over de inzet van de nucleaire wapens van de NAVO van één man: de Amerikaanse president. Maar als Amerikaanse tegenprestatie moet daar tegenover staan het toekennen van een belangrijke invloed aan de Europese bondgenoten op de totstandkoming van de Amerikaanse beslissingen t.a.v. de nucleaire planning en strategie.

In het kader van Labours plannen voor een collectivisatie van de beschikkingsmacht over atoomwapens in Atlantisch verband speelt nog een andere gedachte een belangrijke rol. Al enige maanden voordat Labour aan de macht kwam lanceerde de huidige minister voor NAVO-zaken, Mulley, de gedachte om een multilaterale oplossing te hanteren voor de tactische nucleaire wapens op het Europese continent, waarvoor nu bilaterale voorzieningen bestaan volgens het zgn. double-key systeem (opslag in Europa ten behoeve van de strijdkrachten van een van de NAVO-landen, maar geen gebruik zonder toestemming van de Amerikanen). 'It would seem practicable and desirable,' zo schreef Mulley dit voorjaar reeds in het Amerikaanse tijdschrift 'Orbis', 'to devise machinery within the NATO Council to provide for consultation and proper control over the use of tactical weapons... The principle of "mixed-manning" could also be extended in the ATAF (geallieerde tacti-

sohe luchtstrijdkrachten) and applied to the atomic artillery units.'

Vele tekenen wijzen erop, dat Labour op zoek is naar een Atlantische beheersformule voor alle zich in Europa of in de wateren rond Europa bevindende nucleaire strijdkrachten. Gedacht wordt daarbij behalve aan de tactische nucleaire wapens op het Europese continent ook aan de Engelse V-bombers-force en eventueel later aan de thans in aanbouw zijnde Engelse Polaris-duikboten. Vermoedelijk ook aan de Amerikaanse nucleaire duikboten in Europese wateren en wellicht ook aan de Franse force de frappe, al zal men weinig illusies hebben dat de Gaulle akkoord zal willen gaan met het prijsgeven van zijn nucleaire zelfstandigheid.

Er ligt nog een nevel over de Labour-plannen inzake de beheersformule voor een dergelijke Atlantische strijdmacht. Minister Luns heeft zich reeds zorgen gemaakt, dat de kleinere Europese landen van deelneming in de beheersraad zouden zijn uitgesloten. Het lijkt echter niet waarschijnlijk dat Labour dergelijke plannen heeft. Wel lijkt een of ander systeem van gewogen stemmen, zoals we dat in de EEG kennen, tot de mogelijkheden te behoren.

Onduidelijk is ook nog of Labour voornemens is om in dit veel ambitieuzere kader althans een deel van het oude MLF-plan te incorporeren. Het is denkbaar, dat men, om de kansen op overeenstemming met Duitsers en Amerikanen te vergroten, bereid zou zijn om een tot de helft gereduceerde oppervlaktevloot te accepteren.

Zolang de definitieve Labour-plannen nog niet op tafel liggen, is het geven van een weloverwogen eindoordeel uiteraard onmogelijk. Maar zo de gedachte van een Atlantische beheersformule voor het geheel van de bestaande nucleaire bewapening op het Europese continent en in de Europese wateren inderdaad de centrale gedachte zou blijken te zijn, dan zou dit de volgende voordelen t.a.v. de huidige MLF-plannen kunnen hebben:

1. Aangezien een veel grotere verscheidenheid van nucleaire wapens wordt bestreken, zou het op grondslag van dit plan veel gemakkelijker zijn een reële invloed op de Amerikaanse nucleaire planning en strategie te verwerven.
2. de Engelse deelneming aan dit plan zou het gevaar van een ontwikkeling naar een zelfstandige Europese atoommacht praktisch doen verdwijnen en het vasthouden aan een hechte Atlantische band verzekeren.
3. Duitsland zal in een dergelijke constructie, althans relatief gesproken, een veel geringer aandeel hebben, waardoor de toekomstige ontwikkeling van een dergelijke strijdmacht in minder sterke

mate door Duitsland zal kunnen worden beïnvloed. Tegelijkertijd zal echter bij een aan Engeland gelijkwaardige plaats in de beheersraad de Bondsrepubliek niet kunnen klagen dat tegen Duitsland wordt gediscrimineerd.

4. Het zou in een dergelijk kader waarschijnlijk beter gelukken om effectieve voorzieningen te treffen tegen een onverantwoord gebruik van tactische nucleaire wapens dan thans mogelijk is.

Eén mogelijkheid werd nog niet besproken: nl. de zaken op zijn beloop laten. Men moet echter beseffen dat de verwarring in de NAVO dan steeds groter zal worden en dat geleidelijke desintegratie van het bondgenootschap dan onontkoombaar zal worden. Alleen al om deze reden moet deze oplossing worden afgewezen.

Uiteraard moet worden geprobeerd aan redelijke Franse verlangens tegemoet te komen. Maar zo de Gaulle voor zijn medewerking aan de NAVO de prijs vraagt van de vorming van een zelfstandige Europese kernmacht, dan zullen we een duidelijk neen moeten laten horen. Want dat zou ontbinding van de NAVO op termijn betekenen. We zullen moeten streven naar het scheppen van nieuwe hechte samenwerkingsvormen tussen de landen waar de 'Atlantici' het heft in handen hebben (en laat ons hopen dat daartoe ook Duitsland zal blijven behoren) en de Verenigde Staten.

Het huidige MLF-plan is als nieuwe samenwerkingsvorm ongeschikt. Het is steeds als bindmiddel voor het bondgenootschap voorgesteld. Mijn kritiek is vooral, dat het te zwak van constructie is om in de huidige hachelijke situatie als effectief bindmiddel te kunnen fungeren. We zullen al het mogelijke moeten doen om een steviger bindmiddel dan met de MLF wordt voorgesteld tot stand te brengen. In de eerste plaats is nu nodig het bereiken van overeenstemming over de beginselen van een nieuwe samenwerkingsformule tussen Washington, Londen en Bonn. Dat is niet eenvoudig, en daarom zou het goed zijn, wat minder haast te betrachten dan tot dusver door Washington werd gewenst. Er moet, zowel van Amerikaanse als van Duitse zijde, de bereidheid zijn om aan de kritiek op het oude MLF-plan tegemoet te komen, terwijl de door Englands bereidheid tot het opgeven van een zelfstandige nucleaire rol geschapen nieuwe mogelijkheden tot het uiterste moeten worden benut.

E. H. van der Beugel

Europese politieke unie en Atlantische samenwerking¹

Het probleem van de verhouding van een Europese politieke eenheid tot de Atlantische samenwerking heeft een nieuwe actualiteit gekregen door de verschillende plannen en initiatieven van de laatste jaren op het punt van de politieke eenwording van Europa; het probleem van die verhouding bestaat echter in wezen reeds veel langer. Wel is daaraan merkwaardig genoeg in de jaren na de Tweede Wereldoorlog weinig aandacht besteed.

Sinds 1947 treedt de VS op als de grote promotor van Europese eenheid en tevens als leider van de westelijke samenwerking, welke haar meest uitgesproken vorm heeft gekregen in de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie; terwijl in de jaren '45 tot '50 zowel de economische en militaire potentie als de initiatieven ten aanzien van grotere eenheid in Europa vrijwel uitsluitend lagen aan de andere zijde van de Oceaan, wordt het Europees eenheidsstreven na het initiatief van Schuman in mei 1950 evenzeer een taak van Europese aandacht en Europese politiek.

Steeds blijft de Amerikaanse buitenlandse politiek zich identificeren met dit eenheidsstreven en vooral na het overgaan van de Truman- op de Eisenhower-administratie verandert de Amerikaanse steun aan het Europese eenheidsstreven van een algemene steun naar een specifieke steun aan het supra-nationale Europa van de Zes. Het is een hoogst merkwaardig verschijnsel, dat behalve zeer recentelijk nòch in Amerika nòch in Europa de vraag is gerezen of Europese eenheid en met name Europese politieke eenheid persé en vanzelfsprekend een bijdrage zou vormen tot een versterking van de Atlantische samenwerking.

Slechts in de laatste jaren komt de vraag naar voren of deze steeds als vanzelfsprekend aangenomen veronderstelling — nl. dat Europese eenheid persé een bijdrage vormt tot versterking van de Atlantische samenwerking — juist is. Een reeks van gebeurtenissen heeft die twijfel doen rijzen en diegenen, die op dit moment prak-

¹ Samenvatting van een rede, gehouden ter gelegenheid van de 18e Universiteitsdag te Amsterdam.

tische buitenlandse politiek moeten voeren, kunnen er niet aan ont-
komen deze vraag in grote ernst te stellen. Hoewel de vraag scher-
per naar voren is gekomen door de buitenlandse politiek van de
Franse regering zou het onjuist zijn het opkomen van problemen
uitsluitend daaraan te wijden.

Ook de conceptie van wijlen president Kennedy, nl. de conceptie
dat een Atlantische samenwerking slechts vruchtbaar kan zijn wan-
neer zij gestoeld is op de samenwerking tussen twee gelijke part-
ners, nl. de VS en een met één stem sprekende Europese bond-
genoot, doet hoe aantrekkelijk en constructief zij ook moge klinken,
wezenlijke vragen oproepen, die gedurende lange tijd of niet door-
dacht zijn of te goedkoop zijn beantwoord.

Wanneer men deze vragen stelt en wanneer wij antwoord daarop
willen geven hangt veel af van het uitgangspunt dat men daarbij
kiest; nl. of men het primaat legt bij de absolute noodzaak voor een
zo hecht mogelijke Atlantische samenwerking of het primaat legt
bij een zo snel mogelijk te verwezenlijken Europese eenheid. Met
andere woorden of men de Europese eenheid als een einddoel stelt
in zich zelf of dat men die Europese eenheid slechts nastreeft als
instrument ter versterking van de Atlantische samenwerking en
iedere beslissing ten aanzien van de Europese eenheid toetst aan
de vraag of daarmee het doel van een hechtere Atlantische samen-
werking wordt bevorderd.

Wanneer wij over Atlantische samenwerking praten dan be-
doelen wij in wezen de verhouding met de VS. De Atlantische
samenleving heeft tal van andere aspecten, maar steeds komt men
bij het bestuderen van de problemen terecht op de kernvraag: de
verhouding met het machtigste economisch en militaire land in de
westelijke samenleving.

De discussie is vooral van belang tussen diegenen, die te goeder
trouw geloven, dat het bevorderen van vrijwel iedere vorm van
Europese eenheid automatisch leidt tot een versterking van de At-
lantische wereld en diegenen, die daaraan twijfelen. Zij is van veel
minder belang met diegenen, die in wezen de Atlantische samen-
werking lagere prioriteit geven, hetzij uit afkeer tegen de pre-
dominante rol van de Angelsaksische wereld en duidelijk een on-
afhankelijke militaire, economische en buitenlandse politieke rol
van Europa nastreven en met diegenen, die, ingevolge de naar
hun mening principieel gewijzigde verhouding tussen Amerika en
de Sowjet-Unie (bij voorbeeld het Chinees-Russisch conflict) de

Noord-Atlantische samenwerking beschouwen als een verouderde conceptie.

Het is goed in dit verband te analyseren wat de voornaamste motieven zijn voor een spoedig tot stand komen van een Europese politieke eenheid. Het is een noodzakelijke vereenvoudiging daarbij niet in te gaan op die eenheidsmotieven waarover vrijwel ieder redelijk denkend mens het eens zal zijn. Het is ook niet de plaats om uitvoerig te analyseren wat de motieven zijn geweest en nog zijn voor een *economische* samenwerking en integratie.

Wel is het op zijn plaats te onderzoeken of één van de belangrijkste motieven tot politiek eenheidsstreven juist is, nl. de stelling, dat hetgeen op het punt van Europese integratie op economisch gebied is bereikt in gevaar zou worden gebracht wanneer deze economische integratie niet spoedig gevolgd zou worden door eenheidsvorming op politiek gebied.

Even vanzelfsprekend als werd aangenomen dat Europese eenheid per se versterking van de Atlantische samenwerking zou betekenen, even vanzelfsprekend is lange tijd de assumptie geweest, dat economische integratie ondenkbaar was zonder follow-up op politiek en militair-politiek gebied.

Reeds in de Schuman-declaratie van mei 1950 wordt het samenvoegen van de twee belangrijke economische sectoren als voorloper gezien van een Europese politieke federatie. Sterker was dit nog bij de langjarige en mislukte besprekingen over het vormen van de Europese Defensie Gemeenschap, terwijl ook de Gemeenschappelijke Markt werd en wordt gezien als voorloper van politieke eenheid in Europa.

Het is goed om in dit verband het woord 'politiek' iets nader te definiëren.

Iedere beslissing in de Gemeenschappelijke Markt, ook wanneer het tuinbonen betreft, is een politieke beslissing. Waar het echter om gaat is of thans moet worden gestreefd naar politieke eenheid in de zin van een gemeenschappelijk voeren van buitenlands en buitenlands-militair beleid. Wij ontkennen niet, dat een zo hechte economische samenwerking en integratie als thans in Europa groeiende is, op de lange duur de tendens heeft te leiden tot uitbreiding van die samenwerking op buitenlands politiek en militair terrein.

Wij ontkennen echter wel, dat de Gemeenschappelijke Markt en de ontwikkeling daarvan nu in gevaar zouden worden gebracht

door een handhaven van een langdurige periode waarin de relaties tussen de zes landen onderling op buitenlands politiek en buitenlands militair terrein zich niet onderscheiden van de verhouding van die individuele landen tot hun andere partners in de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie.

De verstrengeling van de economie, de anticipatie van het bedrijfsleven en tal van andere factoren in de Gemeenschappelijke Markt zijn er garant voor, dat dit proces zal voortgaan ook wanneer de Zes geen gemeenschappelijke buitenlandse politiek of militair beleid volgen. In de afgelopen jaren heeft het economisch integratie-proces zich in snel tempo voltrokken, terwijl over vragen van buitenlandse politiek tussen de Zes fundamenteel verschillend werd gedacht.

Toen na de conferentie in Messina het verdrag tot de Gemeenschappelijke Markt tot stand kwam, bestonden er grote verschillen van mening op tal van belangrijke gebieden. Er was echter overeenstemming over de fundamentele betekenis van het creëren van een grote markt in Europa. Dat is het wezenlijke verschil met het probleem van politieke eenheid nu.

Men moet geen verdrag aangaan, men moet zelfs geen verdrag-loze nieuwe structuur kiezen op een gebied waarop op vrijwel alle wezenlijke punten tussen de eventuele partners de meest fundamentele tegenstellingen bestaan. Geen politieke eenheid zonder een begin van eenheid van politiek!

Laat men niet de illusie koesteren, dat de vijf landen, die de politieke conceptie van Frankrijk verwerpen, ook maar de geringste kans maken Frankrijk te winnen voor hun Atlantisch standpunt. Integendeel, wanneer zes regeringsleiders bijeen komen om over buitenlandse politiek of militaire politiek te spreken, dan zal het gevaar bestaan, dat het standpunt van de Vijf erodeert. Geen enkele regering, behalve waarschijnlijk de Franse regering, vindt het aangenaam een bespreking te eindigen met een communiqué waarin fundamentele tegenstellingen worden geëxposeerd. Maar zelfs wanneer politieke eenheid de dynamiek van de Gemeenschappelijke Markt zou vergroten, dan nog zal men zich de vraag moeten stellen hoe hoog de prijs moet zijn. De prijs van een mogelijk breekijzer in de Atlantische samenwerking is zeer bepaald te hoog. Men vernielt dan de essentiële verworvenheden van de na-oorlogse periode.

In het streven naar politieke eenheid in Europa heeft zowel van

Amerikaanse als van Europese zijde het Duitse probleem centraal gestaan. De binding van Duitsland aan het Westen, het verhinderen van een Duits oplevend nationalisme en een daaruit voortvloeiende mogelijkheid van een Rapollo-politiek, het openen van een Europees perspectief voor de na-oorlogse Duitse generatie, het opheffen van de Frans-Duitse tegenstellingen en in de laatste tijd de poging om de Duitsers te weerhouden van het kopiëren van de verwerpelijke Franse en Engelse politiek van nucléaire onafhankelijkheid, zijn evenzo vele belangrijke en overtuigende motieven tot Europese integratie.

Het probleem, dat nu echter aan de orde is, bestaat in de vraag of dit inkapselen van Duitsland het beste bereikt zou worden door een streven thans naar het uitbreiden van de Gemeenschappelijke Markt op politiek en politiek-militair gebied. Die vraag dient ontkennend te worden beantwoord. In de moderne wereld is een oorlog tussen grote Europese landen ondenkbaar. De enige machtsfactor in de wereld welke in het onwaarschijnlijke geval van een uitbreken van een gevaarlijk Duits nationalisme, Duitsland in de westelijke samenwerking kan houden is de VS van Noord-Amerika. De Zes zijn te zwak en wat de grotere landen betreft te instabiel om een eventuele Duitse explosie te kunnen beheersen. Integendeel, een politieke unie van de Zes, die in de eerste jaren het gevaar zou lopen in Frans vaarwater terecht te komen zou bij een werkelijk gevaarlijk Duits nationalisme daarvan eerder een instrument zijn dan een beheersende factor.

Het is daarom een onjuiste gedachte om huidige interne politieke moeilijkheden van de Duitse bondskanselier als motief te gebruiken voor nieuwe stappen op het punt van politieke en militair-politieke eenheid van Europa.

Een derde motief tot politieke eenheid bestaat daarin, dat zowel van Amerikaanse als van Europese kant, sterk gestimuleerd door de snelle groei van de economische kracht van Europa, de behoefte bestaat om de Atlantische samenwerking te vereenvoudigen en te verinnigen door het creëren van een minder groot aantal gesprekspartners, het betere verdelen van de verantwoordelijkheden, en het verminderen van de preponderante positie van de VS in het bondgenootschap, waarbij men onder meer denkt aan het militair terrein. In extremo komt dit tot uitdrukking in de zogenaamde haltertheorie, waarbij de westelijke wereld zou bestaan uit twee gelijkwaardige partners: Europa en Amerika. Intellectueel gezien is de stelling dat een partnerschap alleen mogelijk is tussen twee gelijk-

waardigen op z'n zachtst gezegd onbewezen en op z'n sterkst gezegd onhoudbaar.

In de politieke geschiedenis is er geen voorbeeld van te vinden; wél van het tegendeel.

En terwijl men in de Amerikaanse conceptie welke uitging van het deelnemen van Engeland aan het Europese deel van het partnerschap, nooit een oplossing heeft gevonden voor landen als Canada, is deze conceptie door het uitstoten van Engeland uit de Europese Gemeenschap in januari 1963 nog onwerkelijker geworden. Bovendien is deze Amerikaanse conceptie in strijd met een andere en naar mijn mening juiste doelstelling van de Amerikaanse buitenlandse politiek, nl. het zoveel mogelijk trachten te handhaven van de Amerikaanse uiteindelijke controle op de nucléaire wapens.

Een werkelijk gelijkwaardig partnerschap tussen Europa en Amerika is illusoir, omdat er in wezen (wellicht met uitzondering van het economisch gebied) in een toekomst welke relevant is voor politieke beslissingen, geen werkelijke gelijkwaardigheid bestaat.

Een Europa, dat zelfstandig en onafhankelijk zou handelen op buitenlandse politiek en buitenlands militair terrein, zal de kracht van het Westen verzwakken en zal ondanks de wens van interdependentie en Atlantische afhankelijkheid, die vanzelfsprekend in de Amerikaanse conceptie aanwezig is, een gevaar opleveren voor de Atlantische veiligheid voor de Europese veiligheid en voor de Amerikaanse veiligheid.

Dat Europa zal vrijwel automatisch haar identiteit willen bewijzen door een van Amerika afwijkende politiek, zonder daartoe de machtsmiddelen te bezitten.

Wanneer er ook ooit een stelling is, die zou kunnen leiden tot een ramspoedige omzwaai in de verbondenheid van Amerika met Europa, dan is het de sluimerende gedachte, dat Europa door een geringe nucléaire macht de Amerikanen zou kunnen dwingen tot de inzet van hun eigen en in verband met de machtsverhoudingen in de wereld enige relevante nucléaire potentie.

In de discussie tussen degenen, die bepaald behoren tot de grote groep, welke Europese eenheid en Atlantische samenwerking vanzelfsprekend als niet tegengesteld beschouwen, speelt ook sterk de vraag van het verschil tussen het supra-nationale en het slechts samenwerkende Europa. Naar mijn mening is een supra-nationale politieke eenheid in Europa, hoewel op dit moment volmaakt illusoir, te verkiezen boven het politieke Europa van de vaderlanden. Maar het verschil tussen beiden is niet relevant voor de wezenlijke

vraag waar het er om gaat. De wezenlijke vraag is of Europa in de volste zin van het woord open zal zijn naar de Atlantische wereld toe.

De geschiedenis van het supra-nationalisme van het Europa van de Zes geeft geen enkel bewijs, dat supra-nationaliteit een garantie biedt voor openheid.

Ditzelfde geldt ook voor een sterkere democratisering van de Europese instellingen. Op zich zelf noodzakelijk en gewenst; in geen enkel opzicht echter een garantie voor een Atlantische oriëntering van de Europese eenheid.

Daarbij moet ook worden vermeld, dat niemand zich de illusie zal maken, dat werkelijk fundamentele problemen van buitenlandse politiek in een te voorziene toekomst op supra-nationale wijze kunnen worden opgelost.

Denkt men werkelijk dat Frankrijk op aanbeveling van drie wijze mannen en met een eventuele meerderheidsbeslissing in een raad van ministers, communistisch China niet zou erkennen?

Het Frans-Duitse verdrag, dat als enig reële clause de noodzaak tot politieke consultatie kent, heeft op geen enkel punt geleid tot gelijkgerichte beslissingen op punten van buitenlands en buitenlands militair terrein. Er is niet eens geconsulteerd

Wij zullen moeten accepteren, dat op dit moment de westelijke samenwerking wellicht het beste gediend is met stilstand in het proces van politieke eenwording van Europa, althans in het Europa van de Zes. Voortgang van de Gemeenschappelijke Markt, voortgang van monetaire samenwerking tussen de daarvoor in aanmerking komende westelijke landen en vooral het aanvaarden van de multilaterale kernmacht (de MLF) zijn nastrevenswaardige, hoewel wellicht minder spectaculaire instrumenten van versterking van de westelijke wereld en het juiste antwoord op de ongetwijfeld moeilijke situatie in het Atlantisch bondgenootschap.

Wanneer onverhoopt de Nederlandse regering zich niet kan of wil onttrekken aan buitenlandse en binnenlandse pressie om gedeeltelijk haar zo volkomen juist verzet tegen nieuwe initiatieven op politiek en militair-politiek terrein in het Europa van de Zes te verzachten, dan is het van het grootste belang, dat zij zich tegelijkertijd vastlegt op het meedoen aan de multilaterale kernmacht, omdat zij zich dan op een wezenlijk gebied afschermt tegen de gevaren van het kleine politieke Europa.

Ten slotte mag niet onvermeld blijven de rol van Engeland. Het is

daarbij van belang om uitspraken daarover te ontdoen van sympathie of antipathie tegenover bepaalde landen. Dergelijke categorieën behoren geen plaats te hebben in het volgen van buitenlands beleid en hebben dat stellig ook niet in de Nederlandse buitenlandse politiek.

Het is onmiskenbaar, dat de intrede van Engeland in het Europa van de Zes een wezenlijke verandering van de probleemstelling zou bewerkstelligen. De garantie van nauwe verbondenheid met de VS zou daardoor niet volkomen, maar groter worden.

Het gevaar van buiten Atlantische avonturen van Europa zou worden verkleind en met het intreden van Engeland zou voor een belangrijk deel de klemmend en onopgeloste vraag van de openheid van klein Europa worden opgelost. Engeland ook zou als land met een grotere en hechtere democratische traditie dan in de grote continentale landen bestaat, een uiterst belangrijke bijdrage leveren tot een gezonde Europese ontwikkeling.

De economische situatie in Engeland, de gang van zaken in het Atlantisch bondgenootschap en het welzijn van de westelijke wereld zou in hoge mate zijn gediend bij een constructieve en duidelijke politiek van de nieuwe Engelse regering.

Zij zouden ernstig worden geschaad door een weifelende en equivoke houding.

R. H. S. Crossman

De wetenschapsbeoefenaars gaan richting Whitehall

In november 1959, na de derde van drie opeenvolgende verkiezingsnederlagen, begon de Labour Party zich collectief bezig te houden met een soort lijkschouwing, waarbij die nederlaag als lijk fungeerde. Onlangs bij het herlezen van een paar toespraken, artikelen en pamfletten uit die tijd, had ik moeite om me opnieuw in te leven in de gedachten- en gevoelswereld uit die ante-diluviaanse periode — van bijna vijf jaar geleden. En toch is die lectuur de moeite waard, al was het alleen maar om niet te vergeten welk een onvoorspelbaar bedrijf de Britse politiek toch is. In de winter van 1959 stond de komeet van MacMillan op haar hoogtepunt, en de Labour Party was ergens in een bodemloze put verzonken.

En nu ik terugblik op dat hoofdstuk der oude geschiedenis, word ik allereerst getroffen door de mate van eensgezindheid die de partij onder de leiding van Hugh Gaitskell bereikt heeft. Voor 1959 hadden we met al ons werk bereikt dat er praktisch geen verschil van mening bestond over het program dat de Labour Party zou uitvoeren als we de verkiezingen mochten winnen. Het enig overgebleven geschilpunt had te maken met wat wij, linksgerichte ketteren, onze 'socialistische filosofie' plachten te noemen en wat door de wijzen ter rechterzijde aangeduid werd als 'het partijbeeld'.

Het kernpunt van onze ketterij was de koppige vastbeslotenheid waarmee wij, de drie verkiezingsnederlagen aan onze laarzen lappend, toch trouw wilden blijven aan onze 'niet ter zake doende' socialistische principes, in de verwachting dat een volgende crisis, waarin ze wel weer zeer ter zake zouden doen, nooit kon uitblijven. Wij waren zelfs bereid voor die overtuiging een langdurig verblijf in de politieke wildernis te riskeren. De rechtzinnigheid van onze rechterzijde daarentegen bestond voornamelijk uit een geladen vastbeslotenheid om de gunst van het kiezerskorps te herwinnen, desnoods ten koste van een hele scheepslanding socialistische goederen: zowel nationalisatie als claus. 4 plus alles wat daartussen ligt. Eigenlijk waren wij, overtuigd als we waren dat we de geschiedkundige ontwikkeling aan onze kant hadden, traditionalisten. De

anderen waren meer revisionisten, overtuigd als zij waren dat de Labour Party maar één nieuwe levenskans had: een breuk met de traditie. De partij zou moeten worden omgevormd tot iets als de Amerikaanse Democratische Partij of de Duitse S.P.D. in een Britse uitvoering. Wel hadden lange pijnlijke discussies geleid tot overeenstemming op het punt van de te volgen beleidslijn, maar wij bléven verdeeld — door wantrouwen. Wij konden niet geloven aan hún oprechtheid, zij evenwel geloofden niet aan ónze bewaamheid.

Het wederzijdse wantrouwen kon slechts door twee factoren worden bestreden: ten eerste door een nieuwe creatieve socialistische idee en ten tweede door het ontstaan van een nieuwe situatie met duidelijke toepassingsmogelijkheden voor die idee. Momenteel zijn die voorwaarden allebei vervuld, maar in de winter van 1959 leken ze bedroevend ver weg.

Bij deze terugblik op die lang vervlogen dagen van nederlaag en wederzijds verwijt treft me nog iets anders, nl. het overdreven belang dat politici aan hun ideeën plegen te hechten en de weinige aandacht die ze geven aan de objectieve factoren die toch in zo belangrijke mate de uitslag van een verkiezing bepalen. Elk van beide groepen was heilig van mening dat de ánderen door hun ideeën en hun houding de kansen van de Labour Party geschaad hadden en dat alleen daardoor de partij naast de overigens zo zekere overwinning gegrepen had. Intussen is wel duidelijk geworden dat revisionisten van rechts evenmin als traditionalisten van links debet waren aan de nederlaag.

Wij verloren eenvoudigweg omdat het Britse volk in die gouden herfst van 1959 volmaakt tevreden was met de regering. Men 'had het nog nooit zo goed gehad' als tijdens het bewind van de Tories en men was doodsbang om de pasverkregen welvaart door een overwinning van Labour in gevaar te brengen. De schaal sloeg nog verder in ons nadeel om doordat niemand het in die dagen onbehoorlijk achtte dat de gemiddelde kiezer zich zonde in lui materialisme. Waarom zou de gewone man niet met een zuiver geweten tégen verandering stemmen? Alle hooggeplaatste lieden verzekerden hem toch om strijd dat Harold MacMillans Brittannië kergezond was?

Vier jaar geleden werd ons van alle kanten, heus niet alleen door vooraanstaande socialistische revisionisten, verzekerd dat 'de Labour oppositie nooit meer redelijkerwijs een Tory-regering het verwijt van economische stagnatie zou kunnen maken.' Nú is de

uitdrukking 'private affluence and public squalor' een cliché geworden... maar vier aar geleden werd datzelfde gezegde door mensen in verantwoordelijke posities schokschouderend afgedaan als een gezocht geestigheidsje. We waren toen nog in de periode van vóór Galbraith; ons lichtend voorbeeld was de economie der Verenigde Staten en het orthodox parool was dat 'de Britse economie even gestadig en snel' diende te groeien als die van de Verenigde Staten.

Mijn leven lang heb ik de omzwenkingen van het Britse regeringsapparaat kunnen gadeslaan. Het lijkt op een vlucht spreuwen: als er één beweegt bewegen ze allemaal! Vandaag allemaal optimist en allemaal vol vertrouwen dat we ons op de stabiliteit van de Amerikaanse economie kunnen verlaten. Een maand later allemaal pessimist en heilig overtuigd dat we onze toevlucht moeten zoeken binnen de EEG. Niemand heeft opeens meer een goed woord over voor de Verenigde Staten en de Commonwealth, en de domkop die over onze verplichtingen tegenover Nieuw-Zeeland begint heeft een harde dobber om binnen de heilige hallen te worden toegelaten. En dan zet generaal De Gaulle op een goeie dag de onderhandelingen stop en meteen is de EEG-periode weer afgelopen, even abrupt als hij begon. De hele spreuwendvlucht kiest zich een andere tak en blijft daar eensgezind zitten kwetteren.

Men hoeft mij niet aan boord te komen met het praatje dat een universitaire opvoeding zo goed is voor de ontwikkeling van het onafhankelijke denken en duf conformisme tegengaat. Dat dit een onhoudbare stelling is wordt wel bewezen door de houding van de Britse regering na 1959. Mogelijk zijn ook wel een paar revisionisten uit de Labour Party met de spreuwen meegezwenkt; ik moet zeggen dat ze hun vergissing op het juiste ogenblik en in het juiste gezelschap begingen.

De loop der geschiedenis heeft ertoe geleid dat de revisionisten een nog al zot figuur sloegen, maar het moet erkend worden dat wij ketters ook ettelijke malen de plank missloegen. Ik heb b.v. niet voorzien wat de economische gevolgen van de heer Selwyn Lloyd zouden zijn, laat staan dat ik de politieke nasleep van mevrouw Christine Keeler voorzag. Ik hield mezelf voor dat een crisis à la München in Quemoy of in Berlijn het vertrouwen in de conservatieven zou ondermijnen omdat men ons zou dwingen onze kaarten op tafel te leggen met het gevolg dat we voor de Russen door de knieën zouden moeten gaan omdat we alleen maar nu-

cleaire verdedigingswapens hadden. Ik was helemaal bevangen door de atmosfeer van het tijdperk Eisenhower-Dulles en ik kon me geen Kennedy-tijdperk voorstellen noch een Cuba-crisis, waarbij de Russen met de kaarten op tafel moesten komen en waarbij de Amerikanen de staatkundige wijsheid zouden opbrengen om de vruchten der overwinning niet aan te raken.

Verder hebben we ons ook verkeken op het tempo van de verandering, de vaart waarmee de gebeurtenissen de tevredenheid van de kiezers zouden ondermijnen. Wij dachten dat het nog wel heel lang duren kon voor de kiezers zouden inzien dat de slagzin 'u heeft het nog nooit zo goed gehad' puur bedrog was. Had ik maar geschreven 'twee jaar' in plaats van 'verscheidene jaren', want al in maart 1961 hadden we de tussentijdse verkiezing in Orpington; toen begon de ontwikkeling in de andere richting te gaan en verdween de tevredenheid om plaats te maken voor een gevoel van ontgoocheling.

Waar liggen de oorzaken van de verbluffende ommezwaai sinds die dagen uit het nu zo verre verleden? Onlangs analyseerde Gerard Kaufman alle tussentijdse verkiezingen. Zijn — naar mijn gevoel zeer afdoende — conclusie luidt, dat er heel moeilijk een verband te leggen valt met een daad of een uiting van een of andere al dan niet orthodoxe leidende socialist. Het is zelfs zo, dat de Labour Party nog zwak en verdeeld was toen het publiek al tot de overtuiging begon te komen dat er iets veranderen moest. En zodra het politieke klimaat tekenen van verandering vertoonde, raakte de maatschappij der overvloed opeens uit de mode; The Times begon te keer te gaan tegen de onzedelijkheid van de overvloed, en wijze economen begonnen te beweren dat de stagnering alleen maar via economische planning en een loonpolitiek bestreden kon worden. Men begon zelfs weer een vriendelijk woord over te hebben voor de arme veelgesmade generationaliseerde industrieën. De Britse geschiedenis herhaalde zich weer eens: voor de zoveelste keer bleek de ketterij van gisteren de rechtzinnigheid van morgen te zijn.

Regering noch oppositie waren op deze omwenteling voorbereid. Wat bracht de bal eigenlijk aan het rollen, en wat was de oorzaak dat de bal, toen hij eenmaal aan het rollen was, steeds sneller rollen ging? Het antwoord op die vraag is nu overduidelijk, maar vier jaar geleden waren de twee belangrijkste factoren in de situatie alleen maar onderkend door een stuk of wat mensen — onder andere door Harold Wilson en Morgan Phillips. Voor het

overige waren socialistische kettters net zo blind als de socialistische rechtzinnigen.

Factor nummer één was de steeds groeiende technologische verandering, die vooral sinds het eind van de tweede wereldoorlog in snelheid blijft toenemen. Sinds Harold Wilson zijn rede in Scarborough hield, is de publieke opinie er wel zo van doordrongen geraakt, dat dit nieuwe sterke argument voor het socialisme gevaar loopt een afgezaagd cliché te worden. Natuurlijk is de opmerking niet nieuw dat veranderingen in de produktietechniek en in de distributie- en verdelingstechniek grotendeels de maatschappelijke veranderingen bepaald hebben. Maar toen in 1867 'Das Kapital' zijn eerste druk beleefde, was het feitelijke tempo van de veranderingen veel langzamer dan Marx beseftte en daardoor kwam het dat de geschiedenis zijn voorspellingen over wereldrevolutie te schande maakte. De technische ontwikkeling van de 19de eeuw was zo traag dat de regeringen zich voortdurend op tijd konden aanpassen en zo de catastrofe konden afwenden. Maar nu, honderd jaar na Marx, is het tempo van de technische ontwikkelingen zo enorm versneld dat de door hem voorspelde maatschappelijke omwentelingen mogelijk zijn geworden. Trouwens, overal waar in Azië en Afrika een primitieve economie in het keurslijf van industrialisatie en modernisering geperst wordt, vinden ze al plaats.

Het versnelde groeitempo van wetenschap en technologie is op zichzelf al schrikbarend genoeg. Er is evenwel nog een tweede factor die de zaken nog zwaarder bemoeilijkt — de maatschappelijke explosie nl. die het gevolg is van de inwerking van de nieuwe technieken op een ongeplande maatschappij.

Onlangs las ik in een artikel van Barbara Ward iets wat mij zeer trof over de uitwerking van de 'stedelijke explosie'. Zij stelde dat iedereen de vernietigende werking van een kernbom kent, maar niemand geeft er zich rekenschap van dat een grote stad een vernietigingskracht heeft die met die van een H-bom te vergelijken valt. Kort geleden was er in Athene een conferentie van stedelijke planners en architecten, onder voorzitterschap van de heer Doxiades. Daar werd medegedeeld dat de gemiddelde stad iedere dag 70 huizen en 30 voet straatweg erbij krijgt. We hebben hier te maken met een reusachtige draak die alles verslindt, die het oude sociale organisme vernietigt en een asfaltwoestijn schept, terwijl de mensen nog moeten leren hoe ze daarin ooit tot een vorm van beschaafd leven kunnen komen. Miss Ward betoogde dat deze

kanker van de moderne verstedelijking het gevolg is van de inwerking van een snel vooruitgaande technische ontwikkeling op een maatschappij die nog aan een langzaam veranderingstempo gewend is.

Ik wil de explosieve inwerking van de nieuwe technieken illustreren met nog een tweede voorbeeld, ontleend aan het onderwijs. De communicatietechniek immers verandert al even snel als de vernietigingstechnieken of die van de stedelijke ontwikkeling. Ik wil het hier niet hebben over de veranderingen tengevolge van de televisie of de computers. Een minderheid bestaande uit progressieve onderwijzers heeft een revolutionaire nieuwe methode ontwikkeld voor het onderwijs in talen, wiskunde en natuurwetenschappen. En waar stuiten ze op de felste tegenstand? Natuurlijk bij de onderwijzers. Op zichzelf is dat niets bijzonders: ieder onzer heeft de neiging om veranderingen af te wijzen als onze eigen bekwaamheden of onze eigen maatschappelijke status daardoor bedreigd zouden kunnen worden. Vraagt u de leidende politici maar eens wat voor veranderingen in het Lagerhuis zij wenselijk zouden achten, en u zult zien: de voormannen van alle fracties zullen opeens een coalitie vormen van een verbazingwekkende behoudendheid. Als er communisten in het Lagerhuis zaten zou de communistische fractieleider zich vermoedelijk bij die coalitie aansluiten.

Het gaat de politici als de onderwijzers: ze hebben geen zin in een wetenschappelijke bestudering van hun eigen instellingen, ze hebben geen zin om zichzelf af te vragen of die instellingen misschien aangepast zouden kunnen worden aan het ongelooflijke moderne tempo van veranderingen.

Maar hoe dan ook: in de laatste vier jaar hebben we het ons in elk geval bewust gemaakt. We beginnen te beseffen dat de inwerking van nieuwe vreedzame produktietechnieken op ongeplande gemeenschappen, die daar niet op ingesteld zijn en er tegenzin tegen hebben, een belangrijk feit is. Een feit minstens zo belangrijk — en vermoedelijk minstens zo gevaarlijk — als de kernbom. Bij een kernoorlog kunnen de staatslieden de erkenning van een status quo proberen te kopen, en als dat lukt kan de bom terzijde geschoven worden zodat hij niet ontploft. Stedelijke expansie evenwel ontploft elke dag; we hebben immers geen toereikende stedelijke planning. De bevolkingsgroei, het gevolg van verbeterde gezondheidszorg, schept steeds meer verwarring; we hebben immers geen gezinsplanning? En al deze ontploffingen vinden plaats in een maatschappij die achter de ontwikkeling van wetenschap en

techniek aanhinkt, niet in staat om zich erbij aan te passen. De vraag die wij onder ogen moeten zien is deze: hoe kunnen we de verandering in de techniek de baas worden voor we er voorgoed de slaven van zullen zijn.

Zodra deze vraag te Scarborough gesteld werd, beseften wij dat dit de nieuwe creatieve socialistische idee moest zijn die nodig was om de revisionisten van rechts te verzoenen met de traditionalisten van links. Harold Wilson had succes waar Hugh Gaitskell faalde, omdat hij niet probeerde een surrogaat voor het oude socialisme te vinden. Hij vertaalde de traditionele morele en politieke argumenten eenvoudig in ultra-moderne termen. Bijvoorbeeld: het afschuwelijke feit dat twee naties naast elkaar bestaan, de één levend in armoede, de ander in weelde, is in beginsel een morele misstand en socialisten hebben altijd de stelling verdedigd dat een dergelijke maatschappij, om haar onrechtvaardigheid, geen bestaansrecht heeft: pas wanneer de voorrechten van de minderheid de rechten worden van iedere burger, kan de maatschappij rechtvaardig worden.

De traditionele politieke argumenten voor het socialisme kunnen nu ook in nieuwe wetenschappelijke termen vertaald worden. Vlak na de eerste wereldoorlog zei R. H. Tawney dat de democratie 'een machtsprobleem' was: hoe kon het begrip macht samengaan met verantwoordelijkheid, hoe kon openbare controle de macht aan banden leggen? Het algemeen kiesrecht kan ervoor zorgen dat parlementaire instellingen worden gedemocratiseerd; de moeilijkheid van de economische macht blijft daarmee onopgepost.

De vraag hóe economische macht aan banden te leggen (bijv. in hoeverre daarbij tot nationalisatie moet worden overgegaan) komt pas op de tweede plaats. Essentieel is het principe dat macht aan iemand rekenschap verschuldigd dient te zijn. Het groeiende tempo van de technologische veranderingen heeft dat principe eerder versterkt dan verzwakt, ook al doordat de economische macht erdoor geconcentreerd werd.

Nu is een nieuw wetenschappelijk argument toegevoegd aan de traditionele morele en politieke argumenten voor het socialisme. Wij leven temidden van een wetenschappelijke en technische revolutie die door niets te stuiten is. Een gemeenschap die in dat geval niet probeert deze krachten onder controle te krijgen, begaat zelfmoord, hetzij door kernwapenen of anders wel door een van die gevaarlijke explosies die plegen voor te komen waar de nieuwe

technologie wordt losgelaten op een niet-geplande maatschappij die niet rijp is voor verandering.

Wat de geschiedenis nu van de geïndustrialiseerde naties verlangt is dat ze zich bij voortduring en doelbewust zullen aanpassen aan hun omgeving. Dat betekent dus dat ons Britse 'Establishment' een nieuwe wetenschappelijke ondergrond moet krijgen. Totnogtoe was het in onze eeuw zo dat men daar niet alleen niet wetenschappelijk geschoold was, men was er zelfs soherp tegen iedere wetenschappelijke en technische scholing gekant. We zullen pas over een gemoderniseerd Brittannië kunnen spreken wanneer de heersende klasse niet alleen moet kunnen lezen maar ook met cijfers moet kunnen omgaan.

Het is wel geweldig opwindend als we bedenken dat we ons nu juist op dat tijdstip in de Britse geschiedenis bevinden waarop die eis om vervulling vraagt. Wij zijn stellig van plan om binnen een paar maanden een Labour-regering in dit land te hebben, en het zou best kunnen dat die regering voor het eerst in onze geschiedenis op wetenschappelijke basis wordt geschoeid.

Sinds ongeveer een jaar ben ik belast met het organiseren van de werkgroepen die de vraag bestudeerden hoe wetenschap en techniek onder een Labour-regering kunnen worden toegepast. De ervaring heeft mij buitengewoon gestimuleerd; er kwam een verwonderlijke stroom talent los toen wij eenmaal ronduit hadden gezegd dat we niet van plan waren om preken tegen de beoefenaars van de natuurkundige en technische wetenschappen te gaan houden, maar dat we hun actieve assistentie wilden inroepen.

Momenteel onderken ik echter twee gevaren in het succes dat we totnutoe boekten. Het eerste gevaar is gelegen in de verleiding om de kiezers een glad wetenschappelijk praatje te 'verkopen', waarbij de wetenschap zou worden voorgesteld als een handig soort 'trucje' waarmee een Labour-regering alle problemen even gauw zou kunnen bezweren; zulke kletspraat zou natuurlijk een goedkope politieke stunt zijn.

Ten tweede moeten we op onze hoede zijn voor het gevaar van het eenvoudige zelfbedrog dat de wetenschappelijk geschoolden zelf maar al te dikwijls hanteren. Volgens hen wordt men in Whitehall alleen gehandicapt door een 'vooordeel tegen de wetenschap'. Technologen en wetenschapsmensen zouden met opzet geweerd worden van de bezetting der sleutelposities, die in overgrote mate gereserveerd zouden zijn voor beroepsadministrateurs met een onwetenschappelijke instelling (of zelfs met het vooroor-

deel tegen de wetenschap behept); zelfs de ministeries waar men wel wetenschapsmensen aan het werk heeft zouden ze terzijde houden, redenerend dat het tenslotte technische experts zijn voor wie de minister niet rechtstreeks toegankelijk behoeft te wezen.

Niettemin missen we het kardinale knelpunt, als we uitgaan van de stelling dat Whitehall een betere instelling zou zijn mits er maar een behoorlijke hoeveelheid wetenschappelijk geschoolden in sleutelposities zouden worden aangesteld. Een permanent kader van administratief beroepspersoneel, bestaande uit mensen met grote intellectuele capaciteiten gecombineerd met absolute onomkoopbaarheid, zal een steeds grotere noodzaak zijn naarmate de regering in een steeds toenemend tempo onder de druk komt te staan van technologische veranderingen. Als het ons zou lukken om op onze scholen en universiteiten het juiste evenwicht tussen de vakken der literaire faculteit en de natuurkundige faculteit te vinden, heb ik goede hoop dat het ons ook zal lukken om in de top-functies van ons ambtelijk apparaat niet alleen tot een behoorlijke functieverdeling te komen tussen in de exacte wetenschappen en in de humaniora afgestudeerden, maar dat we zelfs een nieuw soort wetenschappelijke ambtenaar zullen krijgen, wiens algemene ontwikkeling zowel kennis van de humaniora als van de natuurkunde en chemie omvat.

En intussen moeten we het zien te redden met het kaderpersoneel dat er nu is. Moraal en efficiency van ons ambtelijk apparaat zouden volslagen ondermijnd worden als gevreesd moest worden dat de Labour Party van zins was om onmiddellijk grote getallen oudere administratieve ambtenaren te ontslaan teneinde de open plaatsen door wetenschappelijke experts (door Labour uitgezocht te doen bezetten. Op zo'n manier zouden we de moraal van onze ambtenaren kapot maken zonder hun efficiency te kunnen verhogen. Want de moeilijkheid met Whitehall is heus niet alleen dat er geen natuurkundigen of chemici zijn, maar ook het feit dat specialistische gegevens (op het terrein van de natuurkunde of de maatschappijleer of zo u wilt zelfs van de psychologie) de politici altijd te laat bereiken, zodat ze nooit meetellen als er besluiten genomen worden.

Ik ben grootgebracht met de verhandelingen van Plato. Maar ik heb altijd getwijfeld aan één punt van de Platoonse filosofie, nl. aan zijn doctrine van de filosoof-koning. Mijn twijfel dateert van vóór de tijd dat de wetenschappelijke revolutie op gang kwam, en

ik moet zeggen dat ze nu nog sterker geworden is. Was het verstandig om toe te laten dat één bepaald type ambtenaar in Whitehall zou domineren? Het type is erop getraind om aan alle eisen van een uiterst gecentraliseerde bureaucratie te kunnen voldoen, en wel zo dat hij zich in het volste vertrouwen zal laten overplaatsen van bijv. het Ministerie van Vervoer naar het Ministerie van Onderwijs, omdat hij weet dat hij de juiste bekwaamheden voor het werk bezit. Hij combineert een vooroordeel tegen de exacte wetenschappen (overgehouden uit zijn schooldagen of uit zijn universitaire studieperiode) met het vooroordeel van zijn superieuren tegen de exacte wetenschappen. Dat laatste feit was een positieve factor voor hem en heeft hem aan promotie geholpen in Whitehall . . . maar ik vraag me toch af of deze combinatie van vooroordelen wel de juiste atmosfeer schept waarin hij nieuwe ideeën van buitenaf zou verwelkomen.

Enfin: Whitehall is nu op bepaald revolutionaire wijze gecentraliseerd en het is niet waarschijnlijk dat dit feit ooit weer ongedaan kan worden gemaakt. Onze taak is alleen het vinden van wegen om de nieuwe ideeën en nieuwe technieken uit de buitenwereld onder de aandacht van de administratieve ambtenaar te brengen. Het zou te dwaas zijn om te denken dat iets dergelijks bereikt kan worden door een pennestreek of door een mondelinge verklaring. En de mededeling dat meer ambtenaren in vaste dienst een wetenschappelijke opleiding moeten hebben lost het probleem eerst recht niet op.

Is het dan onoplosbaar? Natuurlijk niet. In de eerste wereldoorlog is het al gedeeltelijk opgelost; in de tweede wereldoorlog is het zelfs helemaal opgelost. In oorlogstijd behouden we ons normale kader van beroepspersoneel en zij krijgen dan van buitenaf tijdelijke ambtenaren toegevoegd, teneinde de overwinning te behalen die buiten ons bereik zou blijven als we het land bleven besturen volgens de beproefde methodes uit vreedestijd. Zo stromen de nieuwe ideeën Whitehall binnen en komen nieuwe methodes tot stand. Een vroegere lector aan een universiteit, die voor de oorlog hoogstens begaafdheden toonde voor Latijnse poëzie of voor filosofische beschouwingen, kon opeens bijzondere talenten blijken te bezitten op het administratieve vak. Zakenlieden hebben getoond dat ze het belang van het land boven eigenbelang kunnen stellen. Uit alle hoeken van ons land kwamen de besten onzer om de oorlog te helpen winnen.

Tussen 1940 en 1945 was er waarschijnlijk geen land zo goed bestuurd als Brittannië. We hadden een centraal geplande econo-

mie die met heel wat minder hulpbronnen veel betere resultaten haalde dan het gematigde 'laissez-faire' van de Verenigde Staten. Daarbij kwam dat ons systeem efficiënter en zeer veel humaner was dan het systeem van totalitaire planning in Duitsland of Sowjet-Rusland. Er waren twee redenen voor ons succes: ten eerste konden we onze oorlogseconomie bouwen rond de weldoortimmerde kern van een apparaat van beroepsambtenaren; ten tweede bleef ons economisch apparaat soepel en stond het open voor nieuwe ideeën omdat de grote groepen nieuwelingen in Whitehall niet door procedure-voorschriften geremd waren en trouwens ook geen zin hadden om na de oorlog in overheidsdienst te blijven.

Natuurlijk kwamen ook ontstellende vergissingen voor. Maar ons administratieve overheidsapparaat in de oorlog was in de meest letterlijke zin van het woord gebaseerd op de wetenschap . . . ook op de sociale wetenschappen.

De conclusie ligt voor de hand. We moeten meegaan met de technologische revolutie en we zullen ons derhalve in een permanente noodtoestand bevinden. In die omstandigheden is een *blijvend* huwelijk nodig tussen het normale overheidsapparaat en de experts van buitenaf, volgens het schema dat we in de eerste wereldoorlog voor tijdelijk gebruik ontwikkelden en dat in de tweede wereldoorlog volledig bruikbaar gemaakt werd.

We moeten wel bedenken dat we nu een heel ander soort planning behoeven dan gedurende de belegering na 1940. Tóen was er één enkel duidelijk omljnd doel en onze controle-maatregelen waren negatief gericht op het stopzetten van letterlijk alle productie voor zover het niet de productie van wapens of van essentiële levensbenodigdheden betrof. Nú zullen we niet terugvallen op distributie van grondstoffen of consumptiegoederen; nú zal de arbeidsmarkt zich vrij kunnen ontwikkelen; nú zal men rekening moeten houden met veranderingen in de smaak van de consumenten, zowel in het binnenland als in de overzeese gebieden. Om deze redenen is het gewenst dat onze planners-in-vredestijd een snel aanpassingsvermogen hebben en dat ze onmiddellijk reageren kunnen op veranderingen in de voorkeur van het publiek, hetzij binnen- of buitenlands. Ze zullen wel totaal andere mensen moeten zijn dan de plannenmakers uit de oorlog en uit de periode kort na de oorlog.

In twee aspecten evenwel lijkt de planning-in-vredestijd op de planning in oorlogstijd. Ten eerste moet het doel waarnaar de gemeenschap streeft duidelijk aangegeven zijn; en ten tweede kan

men daarbij alleen succes boeken als men wetenschappelijk te-werk gaat, allereerst bij het voorbereidend onderzoek voor de vast-stelling van de te bereiken doelstellingen en daarna bij het opstel-len van de plannen waardoor ze verwezenlijkt moeten worden. Vijftig jaar geleden, toen de techniek zich nog betrekkelijk traag ontwikkelde, was dit soort wetenschappelijke planning overbodig; nu kunnen we daarzonder niet in leven blijven. Daarom moet ons beroeps-overheidsapparaat in Whitehall nu, in vreedstijd zo goed als in oorlogstijd, voortdurend van buitenaf assistentie en verster-king krijgen.

Dit doel kan deels wel bereikt worden door de positie van de thans in overheidsdienst zijnde wetenschapsbeoefenaars te verster-ken. Maar willen wij werkelijk zekerheid dat alle regeringspolitiek een wetenschappelijke achtergrond zal hebben, dat geen minister meer een besluit zal nemen zonder eerst op de best denkbare wijze te zijn voorgelicht, dan kunnen we er niet mee volstaan alleen maar een groter aantal wetenschappelijk geschoolden in vaste overheidsdienst aan te stellen. Er moeten verbindingslijnen tot stand komen tussen regering en universiteiten, tussen universitei-ten en de industrie, tussen de industrie en de regering, op zo'n manier dat het starre protocol van het overheidsapparaat soepeler zal worden door een regelmatig contact met het werkelijke leven.

Wat zou het wetenschappelijk research-werk aan onze universi-teiten niet aan vitaliteit winnen wanneer vooraanstaande beoefe-naars van de exacte, de sociale of de economische wetenschap regelmatig een paar jaar, onder contract, op Whitehall werken zouden. Misschien zouden ze ook op diezelfde manier een jaar of wat in de industrie kunnen werken. Omgekeerd geldt dezelfde stelling voor de industrieën. Ook daar moeten nieuwe contacten met de regering enerzijds en de universiteiten anderzijds tot stand komen, en het kan dan via een uitwisseling van personeel.

Meer mensen in en meer erkenning voor de wetenschappelijke kant van het overheidsapparaat; erkenning van de vitaal belang-rijke rol die de specialist van buitenaf vervullen kan als hij tijdelijk in Whitehall is aangesteld — deze beide maatregelen zouden ons de mankracht moeten verschaffen die nodig is om binnen het over-heidsapparaat de gedachten en de procedures aan te passen aan de veranderende techniek, om de planning een wetenschappelijke ondergrond te geven en er zo voor te zorgen dat het kabinet alleen besluiten neemt na grondige kennisname van de laatste weten-schappelijke gegevens.

Wat ik eigenlijk bedoel met 'grondige kennisname van de laatste wetenschappelijke gegeven' is gelukkig duidelijk gemaakt in het onlangs verschenen Robbins Rapport. Dat rapport is naar mijn gevoel een historische gebeurtenis — niet zozeer omdat het zo uitvoerig aanbevolen wordt, want hoe meer ik naar de aanbevelingen kijk hoe twijfelachtiger ik vele ervan vind —, maar om de aanhangsels. Daarin staan de overwegingen, op grond waarvan de aanbevelingen gegeven werden. Vroeger hebben commissies ook de gewoonte gehad om de feiten en berekeningen waarop zij hun conclusies baseerden te publiceren, maar zeer zeker is het Robbins Rapport het eerste waarin men de durf heeft om twintig jaar vooruit te zien voor een schatting van de groei in bevolkingsdichtheid, in benodigde grondstoffen en hulpbronnen, en zodoende een wetenschappelijk verantwoord uitbreidingsplan op te bouwen met een onderverdeling in fasen en een schatting van de kosten.

Robbins heeft aangetoond dat regeringen, zonder zich in gissingen te verliezen, een plan kunnen maken dat ettelijke jaren vooruitziet, mits men zich durft te verlaten op de moderne technieken van maatschappelijk onderzoek, statistieken en analyse. Dit soort planning staat nog in de kinderschoenen, evenals de technieken voor het verzamelen van de gegevens waarop de planning zich moet baseren. Maar er lijkt mij geen enkel bezwaar tegen te zijn dat de komende Labour-regering met spoed een organisatie in het leven roept om net zo'n degelijke wetenschappelijke ondergrond te verkrijgen voor háár komende besluiten als de Conservatieve regering had voor de besluiten die op het werk van de Commissie-Robbins werden gebaseerd.

In dit verband is het wel van belang om ons rekenschap te geven van het feit dat goede wetenschappelijke gegevens niet alleen door chemici of sociologen geproduceerd worden. Daarvoor is een groep nodig, een groep gemengde talenten: ambtenaren, sociologen, statistici, economen, natuurkundigen, chemici, technologen. Toekomstige ministers moeten in de eerste plaats de bekwaamheid bezitten om dergelijke teams samen te stellen, die dan weer het sociale onderzoek moeten kunnen verrichten dat ten grondslag moet liggen aan 's ministers soepele én accurate plannen. Deze organisatie (bestaande uit wetenschappelijk gevormde intelligentsia in de industrie, in de ministeriële departementen en — wat het belangrijkste is — in het centrale Ministerie van Productie) lijkt mij voor een Labour-regering een uiterst belangrijke kans om de wetenschap in de regering toe te passen.

B. Sluimers

Hoe Singapore viel

De eerste drie jaren van de Tweede Wereldoorlog waren rijk aan schokkende gebeurtenissen, doch weinige daarvan hebben indertijd in vrijwel de hele wereld een zó diepe indruk gemaakt als de val van Singapore op 15 februari 1942. De verbijsterend snelle opmars der Japanners van Kota Bharoe, aan de grens van Thailand, tot aan de dam van Johore en de tweede grote maritieme ramp na de vernietiging van de Amerikaanse Pacific vloot te Pearl Harbour, het tot zinken brengen van de Prince of Wales en de Repulse, werden bijna onmiddellijk gevolgd door de grootste zege die de Japanners in de jongste oorlog behaalden, de verovering van Singapore.

Het prestige van het Westen in de Aziatische wereld had reeds menige deuk gekregen vóór luitenant-generaal A. E. Percival, G. O. C. Malaya, op deze gedenkwaardige zondagavond om 19.50 zijn handtekening zette onder de verklaring, waarbij de onder zijn bevel staande strijdkrachten zich onvoorwaardelijk overgaven aan luitenant-generaal Tomoyuki Yamashita, de commandant van de Japanse troepen in Malakka. We hoeven hier slechts in herinnering te roepen de vernederingen welke de Britten zich hadden te laten welgevalen op de China-kust in de jaren die aan de Pacific-oorlog voorafgingen, aan de bezetting van Indo-China door de Japanners, aan de overval op Pearl Harbour, die we reeds noemden en aan de bezetting van vrijwel de hele Filippijnen. Maar Singapore! Als er, tot aan het uitbreken van de Pacific-oorlog, één symbool bestond van de militaire en economische suprematie van het Westen over de gekleurde volken, waar ter wereld ook, dat was dat Singapore, het militaire, economische en financiële centrum van Zuid- en Oost-Azië, een der machtigste vlootbases ter wereld, deel uitmakend van de 'on-neembare' eilandvesting.

Tien weken op de kop af hebben de Japanse legers en de Japanse luchtmacht nodig gehad om de mythe van de westerse superioriteit, gesymboliseerd in Singapore, voor eens en voor altijd te vernietigen.

Velen onzer wier lot in die tijd ten nauwste verbonden was met dat van de westerse macht in Azië, hebben in de nacht van die zondag, waarop maandag 16 februari 1942 volgde, beseft, dat de ontmoeting tussen generaal Yamashita en generaal Percival aan de Boekit Timah een van de Sternstunden der Menschheit was. Zij heeft haar logische voortzetting gevonden in de ontkolonisering van Azië en Afrika, die op haar beurt weer de uitdrukking was van een algehele wijziging in de internationale machtsverhoudingen.

Over de gebeurtenissen in Malakka en Singapore tijdens de laatste maand van 1941 en de eerste zes weken van 1942 hebben hele reeksen van vooral Engelse en Australische schrijvers min of meer lezenswaardige boeken geschreven. Een officieel onderzoek naar de precieze gang van zaken is echter nooit ingesteld. De auteur Ken Attiwill, van wiens hand een werk verscheen — *The Singapore Story* — dat gebaseerd is op een groot aantal officiële documenten, op een lange reeks van eerder gepubliceerde boeken, die de gebeurtenissen in Malakka en Singapore tot onderwerp hadden, en op verklaringen van vele ooggetuigen, zegt in zijn postscriptum, dat het uitblijven van een openbaar onderzoek te verklaren valt uit de omstandigheid, dat een dergelijk onderzoek te veel vuile was buitenshuis zou brengen, dat er te veel deftige reputaties door zouden worden vernietigd en dat te veel lastige vragen zouden moeten worden beantwoord. Het beeld dat naar voren zou komen, zou weinig fraai zijn, maar het zou een verklaring geven voor héél veel wat er is gebeurd en — maar dat zegt hij er niet bij — van hetgeen erop is gevolgd. De auteur neemt hier de taak over die de Britse overheid heeft nagelaten te vervullen en hij tracht met bewonderenswaardige eerlijkheid de omstandigheden te schetsen waaronder met Malakka en Singapore en met het Britse ook het Franse en het Nederlandse kolonialisme in Azië zijn ondergegaan.

Hij vermeldt feiten die ons zouden moeten verbijsteren, ware het niet dat velen onzer maar al te goed weten, dat zij hun equivalenten hadden in de koloniale gebieden van andere westerse landen. Een ontstellend gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel bij hoge militaire en burgerlijke autoriteiten, de volslagen afwezigheid van realiteitszin bij zowel het militair en civiel bestuur als in de koloniale samenleving, die men ongeloofwaardig zou achten, wanneer men ze niet, zij het dan in gewijzigde vorm, uit eigen ervaring elders had leren kennen.

En ook in Nederland heeft de parlementaire enquêtecommis-

sie gemeend een diepgaand onderzoek achterwege te moeten laten naar de oorzaken die ten grondslag lagen aan de verovering van het trotse Nederlandse koloniale rijk in Azië. Daarom is het boek van Ken Attiwill óók voor Nederland méér dan het trieste verhaal van besluiteloosheid, onkunde en onverantwoordelijkheid, waarvan welhaast iedere bladzijde spreekt. Daar, aan de rand van wat toen nog *ons* Indië heette, werd ook het lot van het Nederlandse koloniale rijk beslist. Het verhaal van de omstandigheden waaronder dat geschiedde, vormt een stuk van onze eigen koloniale historie.

Attiwills boek is een akte van beschuldiging tegen het Britse militair en civiel bestuur van Malakka en van de kroonkolonie Singapore niet alleen, maar ook tegen de Britse regering, waaraan zelfs de grote held van de Tweede Wereldoorlog, Winston Churchill, niet geheel ontkomt. Churchill zelf is zich trouwens van zijn tekortkomingen in dit opzicht ten volle bewust, getuige zijn verklaringen in zijn memoires, waarin hij zegt, dat het zijn plicht was geweest zich op de hoogte te stellen van de militaire situatie in Malakka en Singapore. Hij was er de man niet naar zich te verschuilen achter zijn raadgevers. 'Het was mijn plicht geweest daarnaar te vragen,' zegt hij, 'toen mijn raadgevers nalieten mij uit eigen beweging in te lichten over een situatie welke geheel onder mijn verantwoordelijkheid viel.'

Een dergelijke verklaring van Nederlandse zijde kennen we niet en bij ons geeft men er de voorkeur aan het fiasco van de maart-dagen van 1942 te wijten aan de Japanse overmacht, welke er evenmin was als in het geval van Malakka, en aan een paar zondebokken.

Het is moeilijk thans, goed twintig jaar na al de schokkende gebeurtenissen welke sedertdien hebben plaatsgevonden, zich terug te denken in de koloniale samenleving van het begin der jaren veertig.

De oorlog in Europa was in volle gang, maar héél ver weg. Dichter bij huis woedde ook, al jarenlang, een oorlog, die tussen China en Japan, maar dat vond men tot op grote hoogte in de koloniale samenleving nog zo erg niet. Japan werd er door beziggehouden. En hoe! Vier dagen vóór de beruchte aanval op Pearl Harbour en vóór de landingen te Kota Bharoe en Singora, op 3 december 1941, verklaarde Sir Robert Brooke-Popham, air chief marshall, commander-in-chief Far East, nog: 'Het is duidelijk dat Japan niet weet wat het doen moet. Tojo piekert

zich gek. Er zijn geen aanwijzingen, dat Japan iemand zal gaan aanvallen.' Op die dag was de Japanse task force al onderweg naar Pearl Harbour en stonden de troepen in wat nu Zuid-Vietnam en Kambodsja heet, klaar om ingescheept te worden voor de landingen in Zuid-Thailand en Noord-Malakka.

Falen van de inlichtingendiensten zal men geneigd zijn te denken. Mis, wat op 4 december, één dag dus nadat hij zich in het openbaar zo geruststellend had uitgelaten, seinde Sir Robert naar Londen, dat het geen zin meer had te trachten door uiterste voorzichtigheid een oorlog met Japan te voorkomen, omdat het vaststond dat Japan ten oorlog trok. Hij verzocht om volmachten om het door hem opgestelde operatieplan 'Matador', dat onder meer overschrijding van de grens met Thailand inhield met het doel een Japanse landing bij Singora te voorkomen, te mogen uitvoeren. Op 5 december werd die volmacht, waarom reeds eerder was verzocht, uiteindelijk gegeven, maar onder de voorwaarde: wanneer de Japanners enig deel van Siam zouden binnenvallen of indien op goede gronden mocht worden aangenomen, dat zij voornemens waren een landing uit te voeren.

Maar alvorens op de operaties in Malakka verder in te gaan, eerst iets over de situatie in Singapore en in Malakka zelf.

De autoriteiten werden niet moe de 'bevolking' gerust te stellen, onder 'bevolking' dan in de eerse plaats te verstaan de kleine Europese bovenlaag. En die liet zich gaarne geruststellen. Het leven in Singapore en in de andere steden, op de grote plantages en in de mijncentra, ging zijn gewone gang. Wat er onder de Chinezen van Singapore leefde — zij maakten ook toen driekwart van de bevolking van Singapore uit — daar trok men zich in het Engelse milieu al heel weinig van aan. De lieden van het koloniale dolce vita hadden natuurlijk wel intensieve zakelijke contacten met de grote Chinese zakenlieden, die net als zij in de eerste plaats uit waren op geld verdienen, maar maatschappelijk verkeer tussen Europeanen en Chinezen bestond er praktisch niet.

En wat de andere bevolkingsgroepen betreft, de Maleiers en de Indiërs, daar wist men nog veel minder van. De Maleiers waren niet lastig. Prettige mensen, goede bedienden en wel geschikt voor allerlei lagere baantjes. De Indiërs bestonden voor het grootste deel uit Tamils, die als koelies in de haven en op de ondernemingen het zwaartse werk deden. Dan waren er nog wat Euraziaten (Indo-Europeanen) en Arabieren. Allemaal aparte samen-

levinkjes, waar praktisch geen onderling verband tussen bestond. Is het wonder dat men er onder deze omstandigheden aan de top van het commando en het bestuur geen idee van had, hoe deze massa zich zou gedragen in tijd van oorlog? En dat terwijl in iedere beschouwing over oorlog en strategie in het Westen grote aandacht werd geschonken aan het moreel der bevolking. In het gekoloniseerde Oosten was dat blijkbaar niet nodig.

Zo was er meer wat in het Oosten niet nodig was. Op een op 3 december 1941 gehouden persconferentie verklaarde Sir Robert Brooke-Popham, de C.-in C.-Far East, dat men het in Malakka wel met de verouderde Buffalo-Brewster gevechtsvliegtuigen afkon en dat die voldoende waren: de Japanners hadden toch óók geen moderne jagers.

Nu moet men weten dat in mei 1941 in China een Japanse Navy Zero was neergeschoten en dat in juli van hetzelfde jaar uitvoerige gegevens over dat vliegtuig, vermeldend snelheid en bewapening, ter kennis waren gebracht van het Air Command Far East. 'Door een gebrek in de organisatie werden deze gegevens niet verder gegeven,' werd later meegedeeld. Deze gegevens 'remained unsifted', dat wil zeggen dat ze in een lade verdwenen en dat niemand ze las . . .

Deze toch inderdaad wel heel verbijsterende mededeling herinnert ons aan een gesprek met een Frans journalist, die in het begin van 1941 op een Azië-reis Indonesië bezocht en daar grote belangstelling aan de dag legde voor de luchtmacht van het toenmalige Nederlands-Indië. In dat gesprek vroegen we deze journalist, die zich had gespecialiseerd in luchtvaartzaken, naar zijn oordeel over de Indische luchtmacht. 'Wat mij het meest heeft getroffen was, dat jullie vliegers niets afweten van de vliegtuigen waar zij later tegen zullen moeten vechten.'

Een ware profetie: noch de Britse vliegers in Malakka noch de Nederlandse in het toenmalige Nederlands-Indië hebben ook maar iets in te brengen gehad tegen de Japanse vliegtuigen. Binnen 24 uur na de landingen bij Kota Bharoe en Singora beheersten de Navy Zero's het luchtruim volkomen. De roemrijke RAF leed een smadelijke nederlaag tegen de Japanners. Van de 110 vliegtuigen waarover het commando in Noord-Malakka bij het begin der operaties kon beschikken, waren er na 36 uur nog slechts 10 in staat om op te stijgen . . .

Versterkingen uit Nederlands-Indië naar Singapore gezonden moesten worden teruggezonden, omdat de vliegers niet ge oefend waren in het uitvoeren van nachtbombardementen . . .

Over de operaties in Malakka is nog het volgende te vermelden:

Naar wij reeds eerder aangaven, kreeg sir Robert Brooke-Popham op 5 december machtiging om zijn 'Matador'-plan — overschrijding van de grens met Thailand — uit te voeren mits het vast stond, dat de Japanners Thailands grondgebied hadden geschonden en voornemens waren landingen uit te voeren. Op 6 december meldde een op patrouillevlucht zijnde Britse bommenwerper dat hij bij de kust van kaap Kambodsja een onder marinedekking varende convooi had waargenomen koersend in Westelijke richting. Slecht zicht had verdere waarneming belet. Diezelfde avond om 9 uur kwamen bij het Far East Command nieuwe berichten over bewegingen van Japanse schepen binnen. Kort na middernacht, dus in de vroege ochtend van 7 december, melden bewakingstroepen aan de kust bij Kota Bharoe dat Japanse schepen op die kust voor anker waren gegaan en dat de stellingen werden beschoten. Vier uur later vielen de eerste bommen op Singapore.

Het aarzelen van Sir Robert Brooke-Popham maakte uitvoering van het operatie-plan 'Matador' onmogelijk: succes had dat plan alleen kunnen hebben wanneer 24 uur vóór de landing de opmars naar Singora was begonnen. Een poging om een stelling vlak over de grens met Thailand te bezetten, die zich uitstekend leende voor het tegenhouden van Japanse troepen die in Singora zouden aan land gaan, mislukte, doordat een klein groepje Thaise militairen en politiemannen weerstand bood en tegen deze weerstand onvoldoende krachtig werd opgetreden.

De commandant van Noord-Malakka, generaal Heath, die met zijn 11de *Indiase* divisie oorspronkelijk was bestemd voor de bezetting van een stelling bij Jitra, op de westkust van Noord-Malakka, kreeg later opdracht om posities in te nemen verband houdend met een eventuele opmars naar Singora. Toen daar niets van kon komen, moesten de troepen naar Jitra terugkeren, waar als gevolg van zware moessonregens alle stellingen diep onder water stonden. Bovendien waren de *Indiase* troepen niet geoefend in de strijd tegen tanks — de meeste *Indiase* soldaten hadden nog nooit een tank gezien: de Britse troepenmacht in Malakka had geen enkele tank, daar de heren te Londen van oordeel waren, dat in de jungleoorlog tanks geen enkel nut hadden. Twee bataljons Japanse infanterie versterkt door één compagnie tanks hadden binnen 36 uur na de landing de hele divisie op de vlucht gejaagd.

Een andere *Indiase* brigade, die belast was met de verdediging van 30 kilometer kust bij Kota Bharoe, verzette zich krachtig

tegen de landing. Van de Dogra's, die de pillboxen bezetten, bleef er geen enkele in leven.

Iets meer in het binnenland was de heldhaftigheid niet zo groot. Attiwil meldt, dat bij het vliegveld van Kota Bharoe plotseling geruchten opdoken dat de Japanners naderden. Een of andere onbekende gaf opdracht met de vernielingen te beginnen. Het RAF-personeel had intussen reeds de benen genomen en zelfs nagelaten de opdrachten tot vernieling uit te voeren: voorraden bommen en benzine waren niet vernietigd en de landingsbaan was niet onklaar gemaakt. Paniek.

Een ander voorbeeld:

In verband met zware verliezen aan de luchtmacht toegebracht werd besloten alle vliegtuigen, op 2 eskaders na, terug te trekken van het vliegveld van Koeantan op 300 km ten zuiden van Kota Bharoe. In de loop van de middag van de tweede dag der actie in Malakka werd het vliegveld uit de lucht door de Japanners aangevallen: zeven machines werden op de grond vernield. Blijkens een ooggetuige snelden na de luchtaanval de bemanningen van de twee eskaders naar de niet-beschadigde vliegtuigen, deponeerden alle bommen en onderdelen op het vliegveld en vlogen weg naar Singapore. Toen het grondpersoneel zag dat hun officieren de benen namen renden zij naar de vrachtauto's van het vliegveld en reden daarmee zo snel ze maar konden naar het goed 150 km verder gelegen spoorwegstation van Jerantoe. Hun rugzakken, hun geld en alles wat ze bezaten, lieten ze in de steek.

Een ander bericht maakt melding van een vlieger-officier, die een autobus aanhield en met een revolver in de hand de inzitenden dwong uit te stappen om vervolgens full speed met het voertuig weg te rijden. Deze feiten waren niet geheel onbekend bij het hoofdkwartier van de luchtmacht, hetgeen onder meer blijkt uit een rapport van dat hoofdkwartier dat als een typisch voorbeeld van het bekende Engelse understatement kan gelden: 'the withdrawal of the ground party from Kuantan might have been better controlled.'

Het zijn maar enige voorbeelden, die met tientallen andere kunnen worden aangevuld en die een beeld opleveren van opperste verwarring, volslagen gebrek aan bevelvoering en algehele afwezigheid van strijd lust bij de troep. Maar één drang was er aanwezig: naar Singapore, naar de vesting waar men tenminste veilig zou zijn. 'Voor de troepen die de waarheid omtrent Singa-

pore niet kenden, kreeg deze plaats het aanzien van een oase, waar men behoorlijk zou worden gehuisvest, waar men bovenal één enkele nacht rustig zou kunnen slapen en daarnaar verlangde men het meest,' zo schetst Attiwill de toestand.

De teleurstelling over de snelle val van Singapore heeft men vaak trachten te verbergen achter het overigens nogal zonderlinge excuus, dat niemand een aanval op de eilandvesting van de landzijde had verwacht: heel de verdediging was gericht op een aanval van zee uit. Dat kon men in de krijgsgeschiedenis in Thailand horen van lotgenoten, Britse officieren, die het zelf waarschijnlijk nog geloofden ook. Maar waar is het niet! Reeds in 1937 wees generaal-majoor Dobbie, G.O.C. Malaya, op het gevaar dat van de landzijde dreigde voor Singapore en die kreeg toen £ 60.000 (f 600.000) voor de aanleg van verdedigingswerken in Johore en op het eiland. Deze Britse opperofficier verwachtte dat een aanval op Singapore zou beginnen in de landengte van Kra.

Hieraan kan nog worden toegevoegd, dat het niet alléén Engelsen waren die hierop wezen. Wij herinneren ons uitlatingen van hoge Franse en Nederlandse officieren, die in gecombineerde stafbesprekingen te Singapore (einde 1940 of begin 1941) met klem wezen op het gevaar dat de Japanners, die toen reeds hun eerste troepen naar Tonkin, in het noorden van het toenmalige Indo-China, hadden overgebracht, hun aanval op Singapore zouden richten van het noorden uit. Ditzelfde onderwerp is ook aangevoerd tijdens gecombineerde stafbesprekingen welke iets later te Bandoeng werden gehouden in tegenwoordigheid onder meer van Sir Robert Brooke-Popham. Aangenomen mag worden, dat het operatie-plan 'Matador' het resultaat is geweest van Brits-Frans-Nederlands overleg.

Laten we Malakka laten voor wat het is en keren we terug naar Singapore, de eiland-vesting, die helemaal geen vesting was. In de eerste plaats moeten wij er hier melding van maken, dat de Engelsen ook in de Pacific-oorlog hun 'Duinkerken' hebben gehad: in de nacht van 31 januari op 1 februari 1942 slaagden zij erin vrijwel alle eenheden die hadden deelgenomen aan de Malakka-campagne over de Dam van Johore naar het eiland Singapore over te brengen. Toen deze operatie was volbracht, werd de dam opgeblazen en werd de wereld kond gedaan van een groot succes in de strijd tegen Japan.

De 'slag om Malakka' was voorbij en zoals na Duinkerken

'de slag om Engeland' begon, ving hier op 1 februari de 'battle for Singapore' aan, de 'battle' tegen drie in Zuid-Malakka samengetrokken Japanse divisies.

De op Singapore-eiland verzamelde Britse troepen bestonden uit 38 infanteriebataljons (13 Engelse, 6 Australische, 17 Indische en 2 Maleise), 3 machinegeweerbataljons (2 Engelse en 1 Australische), 1 bataljon verkenningstroepen, 3 bataljons vrijwillige burgerwacht en 4 bataljons zgn. Indian state-force, uitsluitend gebruikt voor de bewaking van de vliegvelden. Verder waren er 4 regimenten en 1 batterij zwaar anti-luchtvaartgeschut, 2 regimenten licht-anti-luchtvaart geschut, te zamen omvattend 150 vuurmonden en 1 zoeklichtregiment.

De beroemde 'zware kanonnen' van Singapore bestonden uit 5 15-inch stukken, 6 9.2-inch kanonnen en 16 vuurmonden van 6 inch. Zij vormden de eigenlijke bewapening van de 'vesting Singapore' en waren geheel ingericht op het gebruik tegen een van de zeezijde komende vijand. Verder waren er nog een aantal artillerie-eenheden bewapend met 75 mm veldgeschut, zgn. 25-ponders en 4.5-inch houwitser. Ten slotte beschikte het commando nog over 6 batterijen anti-tankgeschut en een regiment bergartillerie.

Op papier ziet dit er nog niet zo gek uit en zou men zeggen, dat Singapore heel wat krachtiger zijn 'battle' inging dan Engeland in de beruchte zomer van 1940. In de praktijk moet men er echter rekening mee houden, dat verschillende eenheden eerst heel kort tevoren op Singapore-eiland waren aangekomen, terwijl andere eenheden niet op volle sterkte waren als gevolg van gedurende de Malakka-campagne geleden verliezen. Maar het grootste verschil tussen 'Engeland' en 'Singapore' was, dat het Britse volk, geleid door Winston Churchill, inderdaad bereid was te vechten van straat tot straat van huis tot huis en dat om zo te zeggen iedere inwoner van Engeland bereid was de vrijheid van zijn land met zijn leven te betalen.

En nu kon Brooke-Popham in zijn 'order of the day' van 8 december 1941 wel zeggen: 'Let us remember that we here in the Far West form part of the great campaign for the preservation in the world of truth and justice and freedom' (Laten wij er ons van bewust zijn dat wij hier in het Verre Oosten deel uitmaken van de grote strijd voor het behoud in de wereld van de waarheid, de rechtvaardigheid en de vrijheid), kwam er van die truth and justice, om van de vrijheid nog maar niet te spreken, niet veel terecht. Overigens vond Brooke-Popham het nuttig zich

tot de Aziatische bevolking te richten met de volgende woorden: '...from the civilian population, Malay, Chinese, Indian or Burmese we expect that patience, endurance, and serenity, which is the great virtue of the East...' (van de burgerbevolking, de Maleiers, de Chinezen, de Indiërs of de Birmezen verwachtten wij dat geduld, dat uithoudingsvermogen en die kalmte, welke de grote deugden uitmaken van het Oosen).

Attiwill wijst erop, dat het gemakkelijk geweest ware de strijdkrachten van Malakka en Singapore aanzienlijk uit te breiden en de daarvoor benodigde wapens in Singapore zelf te fabriceren, maar Sir Shenton Thomas, de Britse gouverneur, en het Britse bestuur hadden meer belangstelling voor de opvoering van de rubber- en tinproductie dan voor de verdediging van wat zij de 'vesting' noemden. Bovendien — we laten hier Attiwill weer aan het woord: 'The Governor and his masters in London seemed more afraid of arming the Malayan Asiatics than they were for the menacing Japanese' (de gouverneur en zijn lastgevers te Londen schenen groter vrees te koesteren voor de bewapening van de Aziaten in Malakka dan voor de opdringende Japanners).

Er was angst voor de Chinezen, ondanks het feit dat die tenminste wisten waarvoor en tegen wie zij vochten, voor het land waar zij geboren waren en tegen de wrede bezetters van hun land van oorsprong, dat al jarenlang streed tegen deze overweldigers. Luister naar het verhaal van kolonel Dalley, de schepper van de Dall-force, een vrijwilligerskorps dat zich bij de verdediging van Singapore-eiland grote faam verwierf. Het is van de Australische oorlogsverslaggever Ian Morrison: 'De volgende ochtend ging Dalley terug naar zijn compagnie en hij vond haar, althans wat ervan over was. Een Engels officier en 5 minderen hadden zich teruggetrokken; de overigen van de 200 — meest Chinezen — waren op hun post gebleven en hadden het uitgevochten tegen een Japans machinegeweerbataljon. Ze waren letterlijk stuk geschoten. Al hun munitie hadden ze opgebruikt. Er waren geen gewonden die we konden meenemen. Ze hadden hun grond verdedigd. Ze hadden de opdracht gekregen om stand te houden en ze hadden standgehouden. En allen waren ze gevallen.'

Attiwills boek is een verschrikkelijk boek, omdat het zo ontzettend ja, ontzettend eerlijk is. Hij laat vrijwel niets over van de zelfverzekerdheid van de koloniale samenleving die Malakka en Singapore was. Vrijwel niets van het heroïsme der troepen die aan de campagne in Malakka deelnamen, en het feit, dat er in

Singapore zelf soms hardnekkig werd gevochten verklaart hij meer uit de bij de Britse en Australische troepen levende gedachte, dat de Japanners geen krijgsgevangenen zouden maken, dan uit het besef dat zij haar een 'last stand' maakten in de verdediging van de vrijheid.

Het is een verschrikkelijk boek, omdat hier niet alléén geoordeeld wordt over de Britse koloniale samenleving van Malakka en Singapore. Nee, de Britten daar op de plantages en bij de tinmijnen, op de gouvernementskantoren en in de banken en koopmanspaleizen, waren niets anders dan hun collega's in andere koloniën. En de Britse soldaten niet lafhartiger dan de soldaten van andere volken. Zij hadden alleen geen ideaal te verdedigen en ze wilden in hun hart alleen maar niet sterven — Attiwil zegt het zonder er doekjes om te winden — voor de lieden van de dolce vita en voor de dividendtrekkers in Engeland . . .

F. M. baron van Asbeck

Het Europese sociale handvest

I. Vooraf: de totstandkoming.

18 oktober 1961 werd in Turijn, in een plechtige bijeenkomst van regeringsvertegenwoordigers, dignitarissen van de Raad van Europa, vakbondsleiders, werkgeversvertegenwoordigers en tal van andere belangrijke mannen en vrouwen, door 13 van de toenmalige leden van de Raad van Europa het Handvest getekend. De Italianen zijn meestal zo gelukkig voor zo'n plechtigheid een paleis te vinden, zo ook hier. En wat voor paleis! Palazzo Madama, waar een eeuw tevoren de Italiaanse eenheid ge-proclameerd werd. Onder herinnering aan Cavours eenheids-werk werd nu een stap gezet naar, hoopte men, de eenmaking van Europa. ¹⁾

Het Handvest werd getekend na ongeveer 10 jaar moeizaam zwoegen aan de tekst ²⁾. Bij de aanvang van dat werk werd zijn bestemming omschreven als, ruw gezegd, vaststelling van de richting gevende sociale doeleinden van de staten-leden van de Raad van Europa en van de Raad zelf, om aldus te dienen tot 'complement' voor de sociale rechten van de Europese Conventie op de (staatkundige) Rechten van de Mens van 1950. ³⁾

* Dit artikel is een bewerking en verkorting van schr.'s bijdrage over hetzelfde onderwerp aan de 'Mélanges-Henri Rolin' ('Problèmes de droit des gens'), welk boekwerk in maart 1964 door 'Editions A. Pédone' werd uitgegeven. De uitgever gaf verlof tot dit gebruik van het oorspronkelijk artikel, waarvoor hem hier dank betuigd wordt.

¹ Zie brochure 'L'Europe des Travailleurs' (ook in Engelse versie verschenen) van dec. 1961, uitgegeven door de Informatie-afdeling van de Raad van Europa. De brochure bevat ook de oorspronkelijke tekst van het Handvest.

² Tekst van het Handvest in Tractatenblad 1962 no. 3, Nederlandse vertaling in Tractatenblad 1963 no. 90.

³ Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa in zijn Avis no. 5 (1953); Ministerscomité van de Raad in een 'Message spécial' van 20 mei 1954 (Document 238). Vgl. ook Secretaris-generaal van de Raad van Europa in zijn memorandum 140 (1952).

In hoeverre de uitkomst de bedoeling verwezenlijkt heeft, zal blijken.

Uit de voorbereiding ⁴⁾ verdienen drie belangrijke momenten vastgelegd te worden. Vooreerst de resolutie van het Ministerscomité van de Raad van Europa van 15 dec. 1956, drie richtlijnen trekkend voor de arbeid van het (gouvernementele) Comité Social, dat al aan een tekst bezig was: primo de toekenning bij herhaling van bijzonder belang aan de medewerking van de organisaties van werkgevers en werknemers; vervolgens het belang, gehecht aan de werkzaamheden der Raadgevende Vergadering, wier Commission Sociale ook bezig was een tekst te ontwerpen; ten derde: het Handvest zou welomschreven en gedetailleerde bepalingen moeten inhouden, en niet slechts, hetgeen het Comité Social voor ogen stond, een declaratie van algemene beginselen zijn.

Tweede evenement: bijeenkomst te Straatsburg (dec. 1958) van een drieledige conferentie, samengesteld naar het model der Geneefse arbeidsconferenties van de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO), met opdracht advies uit te brengen aan het Ministerscomité over de door het Comité Social ontworpen tekst. Vier punten springen in het desbetreffende rapport der conferentie naar voren: haar erkenning van 'volledige werkgelegenheid' als uiterste doel in het arbeidsrecht haar erkenning van het stakingsrecht, haar inspanning tot bereiken van een gemeenschappelijke kern ('noyau commun') van *identieke* verplichtingen die de verdragsluitende partijen zouden hebben te aangaan, en ten slotte haar poging de organen en procedure te versterken van het regionaal Europees toezicht, dat uitgeoefend zou worden op de toepassing van het Handvest door de regeringen. Bij dit laatste punt wijdde zij grote aandacht aan de toekenning van een krachtige rol aan de organisaties van werkgevers en werknemers, die zij wenste op voet van gelijkheid met de regeringen te zien gesteld, in plaats van in de beperkte raadgevende positie die de tekst van het Comité Social hun had opengelaten.

⁴ Zie over de hele voorbereiding de rede van de president van de Commission Sociale der Vergadering tijdens de debatten der Vergadering over het Handvest in jan. 1960 (verslag 11de gew.z., 3de deel, blz. 620 e.v.); preambule van Avis 32 (1960) der Vergadering; Documenten 927, 976 en 1035 der Vergadering; redevoeringen van voorzitter (Schuyt) en rapporteur van de Subcommissie der Vergadering voor het Handvest (verslag 11de gew.z., 3de deel, blz. 624 e.v.)

En dan nu de derde belangrijke gebeurtenis: de bespreking door de Raadgevende Vergadering in haar 11de gewone zitting (3de deel, jan. 1960) van twee ontwerpen, het ene uit de koker van het (gouvernementele) Comité Social, het andere afkomstig van haar eigen Commission Sociale. Deze laatste commissie nu had in haar project alle door de bovengenoemde Tripartite Conferentie *eenstemmig* aangenomen aanbevelingen ingebracht, maar verder, hoewel weinig voldaan met het gouvernementele ontwerp, zich beperkt tot het minimum van andere wijzigingen, ten einde de aanvaarding van het Handvest door het Ministerscomité te bespoedigen, aan welk Comité de hoogste en definitieve beslissing toekomt over de tekst van conventies die aan de regeringen der staten-leden van de Raad van Europa moeten worden voorgelegd.

Opnieuw heeft ook de Vergadering zich met nadruk uitgesproken voor de 'volledige werkgelegenheid' als een der essentiële doeleinden van sociale politiek, en voor het stakingsrecht, alsook voor de inrichting door de regeringen van de nodige sociale diensten (waaraan zij een nieuw art. wijdde, thans art. 14), en de uitbreiding, in overeenstemming met de Tripartite Conferentie, van de vrijheid van vakvereniging over alle burgerlijke ambtenaren behalve de politie, dewelke evenals de gewapende macht onderworpen moest blijven uitsluitend aan de nationale wetgeving (art. 5). Voorts sprak de Vergadering zich uit voor de geleidelijke terugbrenging van de werkweek tot 40 uur, d.w.z. weer als verder verwijderd doel, voor een wekelijkse rusttijd van onafgebroken 36 uur en een betaalde vakantie van ten minste 3 weken, en voor de aanspraak der werknemers op een redelijke opzeggingstermijn in geval van beëindiging van hun arbeidsbetrekking. Alléén aan deze laatste wens is voldaan in de eindtekst van het Handvest.

In zake de toepassing van het Handvest heeft de Vergadering een belangrijke stap gedaan door in haar art. 20 voor te stellen, dat elke verdragspartij zich gebonden zou achten — niet alleen maar door, zoals het ontwerp van het Comité Social bepaalde, ten minste 10 artikelen of 45 genummerde paragrafen uit deel II van het Handvest, welke artikelen of paragrafen elke partij in volle vrijheid zou mogen kiezen —, maar door 6 voor alle partijen verplichte *identieke* artikelen (de door de Tripartite Conferentie met overtuiging aanbevolen 'noyau commun', zie boven blz. 862) aan welke 6 nog ten minste 4 andere artikelen of 19 andere paragrafen naar vrije keuze der partijen zouden moeten worden

toegevoegd. Bovendien nam de Vergadering in haar tekst nog de verplichting voor partijen op, binnen 5 jaar na de inwerking-treding voor hun respectieve landen van het Handvest alle materiële bepalingen daarvan te aanvaarden.

Wat betreft het toezicht op de toepassing van het Handvest wilde de vergadering: a) op het *nationale* peil aan de staten de plicht zien voorgeschreven door een geschikt stelsel van toezicht en arbeidsinspectie de toepassing van de reeds aanvaarde materiële voorschriften te verzekeren, en b) op het *regionale* Europese peil de deelneming aan het toezicht van de voornaamste organisaties van werknemers en werkgevers versterken, en tevens haar eigen deelneming (art. 27 lid 2 en 28 van haar ontwerp).

Dit ontwerp bood de Vergadering op 21 jan. 1960 als haar Avis 32 aan het Ministerscomité aan. Dit Comité zou toen dus de definitieve redactie gaan vaststellen, daarin bijgestaan door de 'gedelegeerden' der ministers. Op 7 juli 1961 werd het Handvest in zijn definitieve tekst, resultaat van de deliberaties in het Comité, gepubliceerd, de ondertekening bepaald op 18 oktober.

Het is interessant de definitieve tekst van het Handvest te vergelijken met het ontwerp der Raadgevende Vergadering in haar Advies no. 32. Men kan zich moeilijk losmaken van een gevoel van verbazing, nog meer van teleurstelling. Want het blijkt, dat het Ministerscomité, zonder opgaaf van redenen, het doodvonnis gestreken heeft over de meerderheid der wijzigingen, door de Vergadering voorgesteld in overeenstemming nog wel (zie boven, blz. 863 met de eenstemmige aanbevelingen der Tripartite Conferentie. De Vergadering heeft dan ook haar diepe teleurstelling niet kunnen verhelen, toen zij akte nam van een 'Mededeling' van 16 jan. 1962⁵), voorgelegd door haar Sociale Commissie. Dit belangwekkende document somt eerst de belangrijkste der door de Vergadering voorgestelde amendementen op, die in de eindtekst behouden zijn, en daarna — de bittere pil — die welke het Ministerscomité verworpen heeft. Het document besluit met de gevolgtrekkingen die zich opdringen.

De Commissie gaat evenwel stilzwijgend voorbij aan de toegevoegde Bijlage van het Handvest, die, zegt art. 38, 'integre-rend deel' daarvan uitmaakt. Onder het opschrift 'Deel III' komt daar een paragraaf voor van groot gewicht voor het toezicht op de naleving van het Handvest. Daarover straks meer.

Hier moet ik alleen nog erop wijzen, dat elke toelichting op

⁵ Zie Resol. 218 van 1962.

het zoëven gememoreerde doodvonnis ontbreekt. Wie de negatieve houding van het Ministerscomité (of van hun gedelegeerden) wil begrijpen, vindt nergens licht.

Het is wel curieus, en bijzonder weinig bevredigend, dat het Ministerscomité, optredend als Europees wetgever, zijn beslissingen achter gesloten deuren neemt. Want het behoort toch zeker tot ons 'gemeenschappelijk erfdeel' (zie art. 1(a)) van het Statuut van de Raad van Europa), dat de wetgever, althans in het eindstadium van zijn overleggingen, handelt onder het volle licht der openbaarheid. Met de openbare debatten over het Handvest, zowel van de Tripartite Conferentie als van de Raadgevende Vergadering, staat de geheimzinnige houding van het Ministerscomité in verbazingwekkend contrast.

II. Bouw van het handvest.

Welke ook de politieke en sociale draagwijdte van het Handvest mag zijn — het betaamt mij niet daarop in te gaan —, hier moeten een paar juridische vragen, welke het opwerpt, besproken worden.

Vooreerst: in tegenstelling tot de Universele Verklaring van Mensenrechten van 1948 is dit Handvest een internationaal verdrag, dat beoogt verplichtingen op te leggen aan de staten die het ratificeren. In dit opzicht vormt het een 'pendant' van de Europese Conventie tot waarborging van mensenrechten en fundamentele vrijheden van 1950, waarnaar de preambule trouwens verwijst. Doch in tal van andere opzichten, het zal blijken, liggen die twee, Handvest en Conventie, wel ver uit elkaar.

Zo draagt het Handvest hybridische trekken: zijn deel I, niet in artikelen gegoten, herbergt in zijn 19 paragrafen weer niet meer dan een 'verklaring' van doeleinden van wenselijke sociale politiek.⁶⁾

Het Handvest ligt dus vóór ons als een internationale conventie (delen II-IV), voorafgegaan door een declaratie (deel I), en aangevuld met een verklarende en interpretatieve Bijlage (zie boven, blz. 863).

Terwijl deel I alleen doeleinden stelt, beoogt deel II de verplichtingen die verdragstaten op zich zullen nemen, duidelijker te omlijnen. Als soldaten in de gelederen staan de artikelen van deel II achter de parallelle paragrafen van deel I, de opschriften

⁶ Zie, met zoveel woorden, art. 20 lid 1, en ook art. 21 over de draagwijdte van de regionale controle.

der artikelen van II reproducieren vrijwel de tekst der paragrafen van I. Welke bedoeling eigenlijk voorgezet heeft bij de opening van die proclamatie van beginselen in I, valt niet te ontdekken, ze ontbeert dan ook alle zin.

De omschrijving der verplichtingen in deel II laat veel te wensen aan nauwkeurigheid. Maar dat kon ook moeilijk anders: een zó algemeen verdrag als dit Handvest, dat in één enkele tekst zoveel heterogene materies bestrijkt — aan welke de IAO reeds meer dan 100 conventies en evenveel recommendaties gewijd heeft — kan niet in bijzonderheden treden 'Qui trop embrasse . . . ⁷'. Vandaar dan ook niets verwonderlijks in het doorlopend gebruik in deel II bij de omschrijving van de verplichtingen van vage zwevende termen, die aan de regeringen bij de nakoming een flink stuk 'freies Ermessen' laten. Men ontdekt in dat IIde deel maar een paar gevallen van wat meer precisie (bv. art. 4 no. 3, 8 no. 1 en 2, 10 no. 1).

Ook aanvaardt deel II van begin tot einde de traditionele formule 'les Parties Contractantes s'engagent', het doelt alleen op verplichtingen van staten, zich daarin resoluut afwendend van het pendant, de Europese Conventie van 1950. Doch, te midden dezer omgeving staan twee verbazingwekkende uitzonderingen: art. 6 no. 4 en art. 18 no. 4, alwaar de verdragspartijen zich nu niet 'verbinden om iets te doen', een zekere houding aan te nemen in hun nationale wetgeving en praktijk, maar vierkant een 'recht erkennen' van personen.

Op het stuk van precisie bestaat dus, zoals gezegd, wederom een scherp onderscheid tussen het Handvest en zijn pendant. Bovendien wat betreft de algemene beperkingen en uitzonderingen op de gestelde regels: de Conventie van 1950 formuleert die in talrijke artikelen zelf, en stelt ze per artikel binnen enge grenzen, het Handvest daarentegen is wel verplicht zijn toevlucht te zoeken bij rekbare formuleringen en vergaart de algemene beperkingen en uitzonderingen in één algemeen artikel (art. 31). De in deel II van het Handvest uitgesproken verplichtingen verkrijgen dan ook pas scherpere omtrekken, wanneer de arbeidsconventies der IAO in het licht komen, want eerst dan kan de concrete inhoud der verplichtingen worden nagegaan. Om maar één

⁷ De landbouw vindt geen andere aandacht dan een paar woorden in de 4de al. der preambule, terwijl de IAO kan wijzen op 9 conventies op dit gebied. De zeelieden ontbreken volkomen in het Handvest tegenover 27 conventies der IAO.

voorbeeld te noemen: art. 2 van het Handvest over 'billijke arbeidsvoorwaarden' vraagt aandacht te schenken o.a. aan arbeidsconventies 1, 30, 43, 49, 109 (over arbeidsduur), aan nos. 52, 91, 101 (over betaalde vakanties) en no. 14 (over wekelijkse rustdag).⁸)

De relaties die thans bestaan en die zouden moeten bestaan tussen Handvest en arbeidsconventies zijn tijdens de voorbereiding van het Handvest dan ook telkens besproken, doch daar bleef het bij. Twee punten evenwel schijnen nu reeds vast te staan: *primo* de essentiële rol die aan de IAO moet toevallen bij de uitvoering van het Handvest, daarover straks meer. *Secundo* de noodzaak, dat de Europese staten, die tegelijkertijd lid zijn én van de Raad van Europa én van de IAO, hun ratificaties van arbeidsconventies zoveel mogelijk opvoeren; vooreerst omdat de conventies concreter verplichtingen bevatten dan het Handvest en voor die conventies ontbreekt een algemeen uitwijkartikel voor noodtoestanden zoals wel voorkomt in het Handvest (art. 30); en vervolgens daar art. 32 van het Handvest voorrang verleent aan multilaterale overeenkomsten, die voor de beschermde personen voordeliger zouden zijn. Nu, in tal van gevallen geven inderdaad de arbeidsconventies meer bescherming.

De 'Europese' ratificaties van arbeidsconventies vertonen geen indrukwekkend beeld. En toch gaat het bij dit alles om de eenheid van West-Europa, die de Raad van Europa wil bevorderen (art. 1 van zijn Statuut). Men kan zeggen: 'Er zijn woorden genoeg gewisseld, laat ons nu eindelijk daden zien in de opvoering van 'Europese' ratificaties van arbeidsconventies.'

Het Handvest zou achterblijven bij de bedoelingen van zijn auteurs, wanneer het aan de betrokken staten van de Raad van Europa niet een nieuwe prikkel gaf om hun houding tegenover de arbeidsconventies van de IAO in heroverweging te nemen.

III. De binding.

Welke is de bindende kracht van het Handvest? Dat hangt af van de keus die een verdragspartij, daartoe bevoegd door art. 20, van artikelen of paragrafen uit deel II doet, die zij wil aanvaarden, keus bij de ratificatie of later. De poging, door de Raadgevende Vergadering in haar art. 20 lid 4 ondernomen om voor

⁸ Zie de publikatie (1958) van het Int. Arb. Bureau 'Comparaison entre les dispositions du projet de Charte Sociale Européenne et les normes correspondantes de l'OIT'.

de verdragspartijen de verplichting neer te leggen tot integrale aanvaarding van deel II binnen 5 jaar nadat het Handvest voor hun respectieve landen in werking zou zijn getreden, leed schipbreuk bij het Ministerscomité. De reden voor deze verwerping is niet bekend.

Dat art. 20 nu is het restant van de 'noyau commun' (zie boven, blz. 862) aanbevolen door de Tripartite Conferentie en door de Raadgevende Vergadering in haar Advies 32. Dat voorstel kende wel vrijheid van keuze voor de verdragspartijen, maar buiten, alleen buiten de algemeen verplicht gestelde artikelen van de 'noyau commun'. Helaas heeft de definitieve tekst de vrijheid van keus ook doorgevoerd binnen de gemeenschappelijke kern, door toe te laten dat een verdragspartij zich binden kan voor niet meer dan 5 van de opgesomde 7 artikelen. Dientengevolge is de gemeenschappelijke kern nu gespleten. Welke overweging bij het Ministerscomité voor deze beslissing gegolden heeft, daarover tasten we weer in het duister. Een verzwakking waarop de Sociale Commissie der Vergadering in haar Resol. 218 (zie boven, blz. 863) terecht de vinger legt: zij toont aldaar aan, dat de definitieve tekst van art. 20 niet uitsluit, dat geen enkel artikel van de zogenaamde kern door alle verdragspartijen zonder uitzondering aanvaard wordt. De voorhanden ratificaties bevestigen haar beduchtheid.⁹⁾ De vestiging van een 'communauté sociale', die de Tripartite Conferentie en de Raadgevende Vergadering voor ogen stond, wordt door de splijting van de 'noyau commun' natuurlijk vertraagd.

De bindende kracht van het Handvest kan nog losgemaakt worden door het gebruik dat verdragspartijen maken van de bevoegdheid, verleend door de art. 30 en 31 over 'afwijkingen' en 'beperkingen'. Dergelijke artikelen ontbreken, dit verdient aantekening, in de Constitutie der IAO.

IV. Toezicht op de naleving. Nationaal.

Er vallen — met uitzondering voor de nationale rechtspraak — geen opmerkingen te maken op dit punt. De naleving van uit het Handvest aanvaarde verplichtingen door een regering en haar diensten behoort onder het toezicht van haar parlement en

⁹⁾ Art. 20 al. 1 letter (b) somt deze 7 artt.: 1, 5, 6, 12, 13, 16, 19, op. Groot-Brittannië heeft aanvaard de artt.: 1, 5, 6, 13, 16, 19. Noorwegen de artt.: 1, 5, 6, 12, 13, 16. Zweden de artt.: 1, 5, 6, 13, 16. Ierland de artt. 1, 5, 6, 13, 16, 19. De Bondsrep. zal volgens de goedkeuringswet alle 7 artt. aanvaarden.

de organen der publieke opinie, en binnen bedrijven en fabrieken onder dat ener arbeidsinspectie; aan deze laatste wijdt het Handvest zijn art. 20 lid 5, het enige artikel dat zonder enige uitzondering voor alle verdragspartijen een verplichting stelt.

Maar wat betreft de nationale rechter moeten wel enige opmerkingen neergezet.

In het algemeen verleent het Handvest geen rechten aan particuliere personen, die zij rechtstreeks voor de nationale rechter kunnen inroepen, — voor zover die rechter door zijn constitutionele recht in staat wordt gesteld kennis te nemen van klachten, gericht tegen een beweerde schending van een internationale conventie —. Immers, het Handvest stelt verplichtingen voor staten in vage en algemene bewoordingen, met het doel een zekere invloed uit te oefenen op hun nationale wetgeving en praktijk.

Maar, zoals boven reeds gezegd, met uitzondering van de twee bepalingen art. 6 no. 4 en art. 18 no. 4, die zich op opvallende wijze verwijderden van de voor deel II typerende redactie. Overal elders verbinden zich de verdragspartijen om zelf iets te doen, maar in art. 6 erkennen zij het recht van werknemers en werkgevers tot collectief optreden, daaronder begrepen het stakingsrecht, en in art. 18 het recht van vrij vertrek van hun onderdanen. Komt een speciale betekenis toe aan deze divergentie tussen de overgrote meerderheid der bepalingen van deel II en deze twee paragrafen? Ook tussen art. 4, waar de verdragspartijen *zich verbinden* zekere rechten te erkennen, en de twee paragrafen, waar zij zekere rechten *rechtstreeks erkennen*?

Er bestaat duidelijk verschil. De redactie der twee paragrafen voert ons naar de bewoording van art. 1 der Conventie van 1950 tot waarborging van mensenrechten, welk art. 1 aldus is geredigeerd: 'Les Hautes Parties Contractantes reconnaissent à toute personne . . . les droits et libertés . . .' Deze redactie, waarbij de twee thans besproken paragrafen aansluiten, is, het blijkt uit de voorgeschiedenis onwederlegbaar, niet maar bij toeval gekozen maar weloverwogen, met als enig doel subjectieve rechten aan de beschermde personen toe te kennen en niet te volstaan met verplichtingen aan de verdragsstaten op te leggen, welke deze in hun nationale rechtsorde zouden uitwerken en nakomen.¹⁰ Dus rechten die de beschermde personen zouden kunnen

¹⁰ Zie Golsong, Das Rechtsschutzsystem der Europäischen Menschenrechts Konvention (1958), blz. 17.

inroepen voor hun nationale autoriteiten, de rechter in de eerste plaats, — altijd weer onder voorbehoud, dat het constitutionele systeem in kwestie de rechtstreekse toepassing op personen van een internationale conventie niet uitsluit (het stelsel der Angelsaksische en Skandinavische landen van de Raad van Europa). Als de doctrine de rechtstreekse toepassing aanvaardt, baseert zij zich op die weloverdachte woordkeus van art. 1 der Europese Conventie van 1950 — hetgeen van het grootste belang is voor de interpretatie van het Handvest. Want in die gedachtengang moet de woordkeus der twee paragrafen van het Handvest, waarover het hier gaat, de weegschaal doen doorslaan ten gunste van de bevoegdheid van de nationale rechter kennis te nemen van klachten van mensen nopens beweerde schending van die art. 6 no. 4 en 18 no. 4, altijd onder het voorbehoud betreffende de constitutie dat al enige malen genoemd werd. Er zou wel een bizarre situatie ontstaan, als theorie en praktijk rondom de Conventie van 1950 geen beslissende waarde bezaten voor de interpretatie van de zuster-conventie, het Handvest, dat zelf in zijn preambule verklaart geïnspireerd te zijn door de voorgangster.

Maar wat dan te denken van de bepaling die we tegenkomen in de Bijlage bij het Handvest onder het opschrift 'Deel III', welke bepaling te kennen geeft, dat het Handvest bevat 'juridische verplichtingen van internationale aard', welker naleving 'uitsluitend aan het in deel IV omschreven toezicht is onderworpen'. Hoe dan de nationale rechter? Die komt in deel IV niet aan bod.

De aangehaalde bepaling uit de Bijlage is wel raadselachtig. Ze is pas in het allerlaatste stadium van de voorbereiding van de tekst van het Handvest ingevoegd, in het ministeriële stadium, en andermaal vinden we nergens enigerlei aanduiding van de motieven die tot die invoeging geleid hebben, blijven we tasten in het duister.

Verzet nu deze bepaling uit de Bijlage zich tegen de rechtstreekse toepassing door de nationale rechter van de twee paragrafen, verbiedt ze hem kennis te nemen van door personen beweerde schendingen daarvan? Niemand kan met zekerheid ja of neen zeggen op die vraag. Doch het volgende moet worden opgemerkt op de grondslag van de teksten ter zake.

Voor zover het gaat om de naleving van in deel II omschreven verbintenissen tussen staten ('verplichtingen', zie opschrift van art. 20), levert de tekst van de Bijlage geen moeilijkheid.) We hebben dan te maken met wederzijdse verplichtingen van staten,

en als over de nakoming daarvan een geschil rijst tussen twee staten, staan we voor een geschil over 'een juridische verplichting van internationale aard'. De Bijlage verspert dan de weg naar een andere beslechting dan voorzien is in deel IV, b.v. de weg naar het Internationaal Gerechtshof, dezelfde barrière als art. 62 van de Conventie van 1950 opwerpt.

Maar nu daartegenover: als een particulier persoon zich wil beklagen over een beweerde schending van art. 6 no. 4 of art. 18 no. 4, dan doet zich een heel andere situatie voor. Dan is niet meer sprake van een statengeschil over de naleving van een door een staat aanvaarde 'verbintenis', maar van de aantasting door een overheidsorgaan van een subjectief recht van een persoon. Deze overwegingen leiden tot de slotsom, dat de raadselachtige bepaling uit de Bijlage ad deel III een nationale rechter niet verbiedt kennis te nemen van klachten ter zake van niet-naleving van de twee paragrafen — altijd weer als het constitutionele bestel van zijn staat hem dat toestaat.

V. Toezicht op de naleving. Regionaal.

In onze statensamenleving is internationaal onpartijdig toezicht op de naleving van collectieve verdragen een vaste instelling geworden. Voor een conventie zoals het Handvest bezit dat toezicht een eminent belang, ja, men kan het onontbeerlijk noemen, wil het met het Handvest beoogde doel bereikt worden. Want: 1e. hoezeer het een internationaal verdrag met bindende kracht voor de verdragsstaten mag zijn, zijn toepassing komt ten gevolge van zijn zwevende terminologie in hoofdzaak neer, — niet op de vervulling van duidelijk omschreven plichten, die een vaste richting kunnen geven aan de beslissingen der verdragsstaten, maar — op maatregelen van sociale politiek, die de verdragsstaten naar hun beste weten zullen nemen, de ene naast de andere. Niettemin zullen die maatregelen niet te ver uiteen mogen lopen. 2e.: Immers, het Handvest beoogt de toenemende harmonisatie van wetgeving en praktijk der verdragsstaten, — bemoeilijkt nog door het ontbreken van de 'noyau commun' en door de aanwezigheid van het uitwijkartikel 31; voor die harmonisatie is een coördinerende autoriteit vereist. 3e.: Het nationale toezicht, zoëven onder IV besproken, zal uit dezelfde oorzaken eveneens een overwegend politiek karakter dragen en uit dien hoofde maar een zwakke bijdrage kunnen leveren aan een concordante toepassing van het Handvest. En ten slotte: het toezicht door een internationale rechter wordt uitgesloten door de bijlage bij deel III van het

Handvest, tevoren alreeds meermalen genoemd. Dus is een ander onafhankelijk, onpartijdig, liefst quasi-rechterlijk toezicht onontbeerlijk.

Van het eerste begin af zijn de auteurs van het Handvest dan ook overtuigd geweest van de noodzaak van een dergelijk welgevoegd toezicht. Uit de Constitutie der IAO hebben zij overgenomen de methode van toezicht op grond van periodieke rapporten, uit te brengen door de verdragsstaten over de door elk aanvaarde verplichtingen. Het behoeft geen betoog, dat voor een zo vaag bewoorde conventie als het Handvest de periodieke controle der naleving onmiskenbare voordelen biedt. Immers dat toezicht, juist omdat het periodiek wordt uitgeoefend, krijgt een natuurlijke, normale plaats in het hele bestel, er kan een jurisprudentie ontstaan; en het vindt plaats buiten alle geschil of klacht om, die gevoeligheden kunnen raken of kwetsen. De andere wijze van toezicht, in de IAO bekend nl. toezicht naar aanleiding van een klacht over gebrekkige naleving van verdragsverplichtingen, is in het Handvest ter zijde gelaten.

De verdragsstaten moeten dus over de ex art. 20 door hen respectievelijk aanvaarde verplichtingen om de 2 jaar rapporten aan de Secretaris-generaal van de Raad van Europa indienen in de door het Ministerscomité te bepalen vorm (art. 21)¹¹; de rapporten vergezeld van de daarover door bepaalde (zie art. 23) *nationale* werkgevers- en werknemersorganisaties gemaakte opmerkingen. Al die stukken worden onderzocht door een Comité van Deskundigen van ten hoogste 7 leden, aangewezen door het Ministerscomité uit een lijst van onafhankelijke, door de gouvernementen voorgestelde personen (art. 24-25). Aan dat onderzoek neemt, met raadgevende stem slechts, een vertegenwoordiger van het Internationaal Arbeidsbureau deel (art. 26).

Vervolgens gaan de regeringsrapporten en bijbehorende stukken met de 'conclusies' der deskundigen naar het betrokken Subcomité van het (gouvernementele) Sociale Comité. In het Subcomité zit één lid per verdragspartij, het zal 2 *internationale* organisaties van werkgevers en werknemers uitnodigen 'waarnemers' te zenden, die aan de werkzaamheden deelnemen met raadgevende stem, en kan bovendien desgewenst ten hoogste 2 vertegenwoordigers van niet-gouvernementele voor bepaalde onderwerpen bijzonder gekwalificeerde organisaties tot raadpleging

¹¹ Art. 22 handelt over de rapporten over niet-aanvaarde bepalingen van deel II.

roepen (art. 27, leden 1 en 2). Het rapport van het Subcomité gaat, met bijvoeging van het 'rapport' der deskundigen naar het Ministerscomité (lid 3), terwijl de Secretaris-generaal van de Raad van Europa de 'conclusies' der deskundigen naar de Raadgevende Vergadering zendt (art. 28), deze brengt over die conclusies een advies uit aan het Ministerscomité. Dan de slotfase in het Ministerscomité: dit bespreekt de rapporten en adviezen die het ontvangen heeft, dat zijn dus: de regeringsrapporten met bijbehorende opmerkingen van nationale organisaties van werkgevers en werknemers, het rapport der deskundigen, het rapport van het Sub-comité van het Sociaal Comité, het advies der Raadgevende Vergadering over de 'conclusies' der deskundigen. Een indrukwekkende lijst! Het Ministerscomité kan daarna, op basis van het rapport van het Subcomité en na raadpleging opnieuw van de Raadgevende Vergadering, tot elke verdragspartij de nodige aanbevelingen richten, aangenomen met een meerderheid van 2/3 der leden die in het Comité zitting hebben (art. 29). Aldus zo kort mogelijk weergegeven het voor het regionale (Europese) toezicht in het Handvest opgenomen mechanisme. Uit de omstandige regeling blijkt wel, hoe groot belang de makers van het Handvest aan het regionale toezicht hechtten. Terecht. Daarbij zijn evenwel de volgende kanttekeningen op hun plaats.

Eerst een over woordkeus. De bewoording van de artt. 27 en 28 is verward. Bestaat er verschil tussen de 'conclusies' der deskundigen (art. 27 lid 1 en 28) en hun 'rapport' (art. 27 lid 3)? Op het eerste gezicht lijkt het wel zo. Wat daarvan zij, we moeten hopen, dat het Sociale Subcomité (art. 27) en de Raadgevende Vergadering (art. 28) kennis zullen krijgen van het gehele rapport der deskundigen en niet slechts van hun 'conclusies'.

Wat betreft de inrichting van het regionale toezicht, de internationale niet-rechterlijke controle op de toepassing van multilaterale conventies werpt haar beste vruchten af, wanneer ze uiteenvalt in een in ruime zin technisch, gedepolitiseerd toezicht, eerder raadgevend van strekking, gevolgd door politiek toezicht, uitgeoefend door een met beslissingsbevoegdheid toegeruste autoriteit, in staat tot beoordeling ook van beleidsvragen. Zó is het toezicht ingericht in de IAO, bij hetwelk de makers van het Handvest deze aansluiting hebben gezocht: technisch toezicht door deskundigen (art. 24-25), politiek toezicht door het Ministerscomité met bijstand van het evenzeer gouvernementele Sociale Subcomité (artt. 27 en 29). Doch die aansluiting was hun toch maar gedeeltelijk mogelijk ten gevolge van het ontbreken in de

Raad van Europa van het tripartisme van regerings-, werkgevers- en werknemersvertegenwoordiging, dat in haast alle organen der IAO doorwerkt. Nog een belangrijk verschil tussen het Geneefse voorbeeld en de Straatsburgse navolging: de opperste beslissingen worden in de IAO genomen door twee lichamen, elk op zijn gebied, beide van gemengd gouvernementele en niet-gouvernementele samenstelling (Arbeidsconferentie, Raad van Beheer), beide met parlementaire trekken; terwijl in de Raad van Europa een lichaam van ongemengde samenstelling en geheel ambtelijk van aard, nl. het Ministerscomité, tot de opperste beslissingen geroepen is. Zo wil het het Statuut van de Raad van Europa. Ook in de uitoefening van het toezicht berust de leiding dus bij het ambtelijke en niet bij het parlementaire lichaam.

Dat blijkt dadelijk bij de eerste stap: de aanwijzing van de 7 leden van het Comité van Deskundigen van art. 25 door het Ministerscomité uit een lijst van kandidaten, voorgesteld door de regeringen der verdragspartijen. Dat komt in feite neer op een keus door de ministers uit voorstellen, waarin de ministers, ieder in eigen land, tevoren een hartig woord zullen hebben meege-sproken.¹²⁾ In het voorbijgaan verdient nog een curieuze ommissie aandacht: het Handvest zwijgt over het aantal kandidaten dat elke verdragspartij zal mogen voorstellen. Elke regering zeven kandidaten?

De vraag dringt zich bij dit alles op, waarom men het Ministerscomité belast heeft met de aanwijzing der deskundigen. Zonder enige twijfel zullen dezen een taak te vervullen krijgen en een houding moeten aannemen, die in onafhankelijkheid en onpartijdigheid nadert tot de rechtersfunctie. Waarom dan niet het voorbeeld gevolgd der Europese Conventie op de Rechten van de Mens van 1950, die in haar art. 39 aan de Raadgevende Vergadering toevertrouwt de verkiezing van de rechters in het Hof voor Mensenrechten uit een lijst van kandidaten, voorgelegd door de staten-leden van de Raad van Europa? Het valt te hopen, dat het Ministerscomité, als het eenmaal tot aanwijzing van de deskundigen komt, een weg zal vinden om de Vergadering daarbij te betrekken.

Nu het andere belangrijke verschil tussen Genève en Straatsburg: het ontbreken in de Raad van Europa van het tripartite

¹² In de IAO geschiedt de benoeming der deskundigen door de driedelige Raad van Beheer. Zonder kandidaatstelling door regeringen.

stelsel. Tijdens de voorbereiding van het Handvest is bij herhaling (boven, blz. 862) onderstreept, dat aan de organisaties van werknemers en werkgevers een belangrijke rol zou moeten toevallen. Wat is van die wens terechtgekomen? Op de Tripartite Conferentie heeft de kwestie levendige aandacht gevonden, culminerend in een voorstel van de oud-minister Ramadier: hij erkende volmondig, dat het tripartisme in de Raad van Europa niet paste voor onderwerpen buiten het strikt sociale terrein, maar voor zo iets als het toezicht op de naleving van het Sociale Handvest stond z.i. de zaak anders. Daarom stelde hij voor, voor dit belang, los van alle bestaande toezichtorganen, een 'werkgroep' op de bekende tripartite basis te scheppen. Maar een sterke oppositie deed dit voorstel stranden.¹³ De Raadgevende Vergadering pogde daarna nog de organisaties geheel in te lijven in het toezicht, en zulks in wijde omvang (art. 27 van haar Advies 32 van 1960), het Ministerscomité echter wilde niet verder gaan dan de zuiver consultatieve positie die het definitieve artikel 27 voor ze opent, tevens beperkte het de omvang der te raadplegen organisaties in opvallende mate. De oude controverse tussen de gouvernementele en de parlementaire vleugel van de Raad van Europa.

Toch mag men de waarde van die raadgevende stem der organisaties voor de overleggingen van het Sociale Subcomité niet onderschatten. Want die raadpleging opent voor de rechtstreeks geïnteresseerde kringen de mogelijkheid hun ervaring in de vormgeving aan de arbeidsvoorwaarden aan te dragen en daarmee hun invloed te laten gelden.

In dit verband moet de aandacht vallen op de uitzonderlijke rol van de 'vertegenwoordiger' der IAO die het Comité van Deskundigen zal bijstaan (art. 26). Want hij zal in het bijzonder moeten werken voor handhaving en versterking van de band die tussen het Handvest en de arbeidsconventies moet bestaan, opdat de conventies werkelijk zullen kunnen dienen als pijlers voor het Handvest.

De Raadgevende Vergadering had ook nog in art. 28 van haar aangehaald Advies 32 voorgesteld, dat zij zou ontvangen alle in de art. 21-23 bedoelde stukken, zomede de conclusies der deskundigen, en dat zij daarover aan het Ministerscomité een rapport

¹³ Zie de belangrijke debatten ter zake in de notulen der Conferentie (Document 976), blz. 135-149 en Verslag blz. 264.

zou uitbrengen, houdende haar commentaren en conclusies. Het definitieve art. 28 heeft de rol der Vergadering beperkt.

Toch heeft de Vergadering een zeker 'droit de regard' weten te verwerven op de toepassing van het Handvest, daar zij immers bevoegd zal zijn aan de Ministers haar advies voor te leggen over de conclusies der deskundigen, welke de Secretaris-generaal van de Raad van Europa haar zal toezenden. Men zal dan ook wederom deze raadgevende stem der Vergadering op haar juiste waarde moeten schatten, de publieke opinie krijgt daardoor gelegenheid kennis te nemen van de uitgebreidheid der toepassing van het Handvest.

Zo blijkt op tal van punten de procedure voor het toezicht in de IAO sterker waarborgen te bevatten dan de voorgestelde voor het Handvest. O.a. nog in de openbaarheid. In de slotfase van het toezicht in de IAO verricht de Arbeidsconferentie haar werk in volle openbaarheid. Daarentegen is in het Handvest niets bepaald over de openbaarheid der debatten in het Sociale Subcomité (art. 27) noch in het Ministerscomité (art. 29). Daar luidt de algemene regel (art. 21 van het Statuut van de Raad van Europa), dat de werkzaamheden achter gesloten deuren plaatsvinden. We moeten hopen, dat eenmaal het toezicht in beweging gezet, althans de Ministers zullen kunnen besluiten hun toezichtwerk in de openbaarheid te verrichten. Want we hebben hier te maken met een voorzeker quasi-rechterlijke functie, en het moet tot een element van ons 'gemeenschappelijk erfdeel' (art. 1(a) van het Statuut van de Raad van Europa) gerekend worden, dat de beslissende fase ener rechterlijke procedure zich in de openbaarheid afspeelt. Een zekere indirecte invloed der openbaarheid zou kunnen uitgaan van het voorschrift in art. 29 van het Handvest, dat het Ministerscomité zijn 'aanbevelingen' aan 'elke der verdragspartijen richt' na de Raadgevende Vergadering over de inhoud dier aanbevelingen geraadpleegd te hebben.

Het zal wel duidelijk geworden zijn, dat het Handvest in verschillende opzichten afwijkt van de tijdens de voorbereiding getrokken richtlijnen. En ook, dat het Handvest alleen maar uiterlijk een 'complement' van de Europese Conventie op waarborging van Rechten van de Mens genoemd kan worden. Want het Handvest bevat geen enkele 'waarborg' voor de sociale rechten die het opsomt en omschrijft.

Toch zou het verkeerd zijn om die reden de waarde van het Handvest te laag aan te slaan. Het denkbeeld van een interna-

tionale omschrijving en bescherming van sociale rechten bevindt zich pas in ontluiking, in tegenstelling tot de relatieve rijpheid die zulke omschrijving en bescherming hebben bereikt voor de politieke rechten, welke in veel landen tot een solide traditie geworden zijn. Het Handvest wil alleen een basis leggen voor een gemeenschappelijke sociale politiek der staten-leden van de Raad van Europa, het steekt de eerste spaden in de grond voor een lang werk. Tal van redevoeringen bij de plechtige ondertekening in Palazzo Madama hebben dit karakter in het licht gesteld. Ook hebben verschillende sprekers openlijk een gevoel van teleurstelling getoond, dat het Handvest niet alle in het oog gevatte doeleinden bereikt heeft, dat het in durf te kort geschoten is. Zij betoogden de noodzaak van een eerlijke strijd om het peil van de in het Handvest neergelegde normen te verhogen. ¹⁴⁾

De naam 'Handvest' geeft dan ook aan de inhoud een bijzonder accent: uit het oogpunt van beleid, van sociale politiek is het niet maar een gewone internationale conventie, die de regeringen en parlementen al naar nationale behoeften en inzichten kunnen aanvaarden of afwijzen. We hebben te maken met een basis-document, dat een toetssteen wordt om het allooi van de sociale politiek der staten-leden van de Raad van Europa te bepalen.

Die sociale politiek zal moeten worden bevorderd en gecoördineerd door de werking van het regionale toezicht, dat in het centrum staat van de uitvoering van het Handvest. ¹⁵⁾

¹⁴ Zie de in noot 1 genoemde brochure.

¹⁵ Met 5 ratificaties treedt het Handvest in werking, dus moet ook de toezichtprocedure dan worden ingericht. De vijfde ratificatie (der Bondsrepubliek) wordt verwacht eerlang te zullen plaats vinden.

Televisiebestel en progressieve gezindheid

Onder bovenstaande titel schrijft prof. Van der Hoeven in S & D van september jl. tegen de brochure van Van Walsum, genaamd: 'Het televisievraagstuk in ruimer verband' Niettegenstaande de vele juiste beweringen van prof. Van der Hoeven, verwonder ik mij toch over een aantal onjuistheden daar, waar in dat artikel tevens de omroepverenigingen worden geattaqueerd.

Het artikel komt mij eerst heden onder de ogen en hoewel een maandblad zich minder leent tot polemieken, stel ik toch prijs op de navolgende corrigerende opmerkingen.

1e Het ledental van omroepverenigingen mist elke overtuigingskracht, vanwege 'het onwaardige systeem van de abonnement-lidmaatschappen der programmabladen — goedkoper dan losse nummers.' Aldus prof. v. d. Hoeven, die daarbij over het hoofd ziet dat het argument al daarom minder overtuigend was, omdat het gegadigden immers vrij stond zich te wenden tot de tegen het bestel opponerende VPRO.

Het argument is voorts temeer onjuist omdat periodiek de abonnees gelegenheid werd gegeven zich — zonder enige financiële consequentie — te distantieren van het lidmaatschap met behoud van het abonnement. Het argument heeft echter notoir elke waarde verloren, door het succes van Televizier.

2e 'Hun aanspraak' (die der omroepverenigingen) 'om dit te blijven doen' (de uitzendingen verzorgen) 'is in hoofdzaak historisch gefundeerd.' Aldus prof. v. d. Hoeven.

Intussen herinner ik mij niet, dat de VARA zich ooit op historische rechten heeft beroepen. Integendeel, de rechtmatigheid van de stem in de ether voor het socialisme berust niet op historische aanspraken, maar op geldende beginselen van vrijheid en democratie. Als consequentie daarvan is trouwens sinds vele jaren in woord en geschrift consequent door de VARA gepleit, voor een open bestel.

3e Prof. v. d. Hoeven acht het, met Van Walsum, mogelijk 'dat de verkiezingsnederlaag van 1963 mede is te wijten aan de houding van de partij en haar vertegenwoordigers in het omroepvraagstuk.' Het verwondert mij bij zulke beweringen dat die nooit gepaard gaan met overwegingen waar dan toch wel vroegere overwinningen vandaan kwamen. Ik vrees trouwens dat de oorzaak van die nederlaag niet zo onschuldig is.

Overigens acht ik zodanige algemeenheden te minder ter zake dienende nu de toen grootste verliezer, de VVD was, met een geheel ander omroepstandpunt. Ook is het onjuist de Partij van de Arbeid te verwijten zich niet te hebben 'uitgesproken voor een nieuwe organisatorische opzet der uitzendingen.'

Dr. P. Gros zegt daaromtrent in zijn dissertatie, getiteld: 'Televisie' op pag. 149: 'Het is wellicht nuttig te resumeren wat nu de fractie van de PvdA, met allerlei nuances, heeft gewenst in het licht van de door ons gegeven terminologie. Tegenover de minister die wilde vasthouden aan een *algemeen* programma in onze zin, tenderende in de richting van een *nationaal* programma, blijkt de PvdA zich hier te verklaren voor een bestel, dat enerzijds, evenals de minister dat voorstelt, ruimte openlaat voor gerichte uitzendingen onder verantwoordelijkheid van bepaalde stromingen, doch anderzijds een programma te wensen, dat gedifferentieerd naar stromingen in ons volk, onder gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van die stromingen, dus van het gehele volk, wordt uitgezonden. Een programma dus, dat niet zozeer algemeen, doch eerder *nationaal* is te noemen.'

en op pag. 151: 'De beide moties, die van de heer Burger en die van de heer Van Sleen, houdende mogelijkheid om te komen tot een vernieuwing in de omroepverhoudingen, hebben duidelijk geleerd, dat bij de bestaande politieke verhoudingen de sterke verstrengeling van politiek, godsdienst en omroep en bij een confessionele meerderheid in het parlement, een wijziging in de structuur van het omroepbeleid niet kan worden verwacht.'

De betreffende motie-Burger was mede ondertekend door Burger, Van Sleen, Stufkens, Goedhart, Willems.

Ik vraag, welke partij heeft zich duidelijker voor werkelijke vernieuwing uitgesproken?

MR. J. A. W. BURGER

27 oktober 1964.

REDACTIONEEL

Het artikel van Crossman, de huidige Engelse minister voor housing and local government werd geschreven in de afgelopen zomer en afgedrukt in het maandblad Encouter. Door de overwinning van Labour leek het ons des te meer interessant om kennis te nemen van de gedachten, die Crossman in zijn bijdrage heeft neergelegd.

Zowel door mr. M. van der Stoel als door drs. E. H. van der Beugel is in dit nummer geschreven over het vraagstuk van de Atlantische verdediging. In één der volgende nummers zal prof. dr. I. Samkalden eveneens zijn mening over deze problematiek geven.

Aan dit nummer is als losse bijlage toegevoegd de inhoudsopgave van de eenentwintigste jaargang en een bestelformulier voor een opbergband.

2